HISTORIA LOCALIS. HISTORIA GLOBALIS

HISTORIA LOCALIS. HISTORIA GLOBALIS

THE STATE INSTITUTION
«INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE»

INSTITUTE OF HISTORY OF
UKRAINE OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE

HISTORIA LOCALIS. HISTORIA GLOBALIS

Studies in Honor of Andrii Kudriachenko

Kyiv 2024

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІ НАУК
УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ ЛОКАЛЬНА. ІСТОРІЯ ГЛОБАЛЬНА

Студії на пошану Андрія Кудряченка

Київ-2024

УДК 94 (100)
І – 90

Затверджено до друку вченими радами ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 9 від 28 грудня 2023 р.) та Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 21 грудня 2023 р.)

Упорядники:
Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Петро ВОЗНЮК, Денис ІВАНОВ, Віктор ЛУЩАК, Андрій МАРТИНОВ, Володимир РОЗУМЮК, Вікторія СОЛОШЕНКО, Василь ТКАЧЕНКО

Відповідальний редактор
Василь ТКАЧЕНКО

Редактор
Вікторія СОЛОШЕНКО

І – 90 **Historia localis. Historia globalis. Студії на пошану Андрія Кудряченка:** відпов. ред. Василь Ткаченко; упоряд. Степан Віднянський, Петро Вознюк, Денис Іванов, Віктор Лущак, Андрій Мартинов, Володимир Розумюк, Вікторія Солошенко, Василь Ткаченко. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історі Національної академії наук України», Інститут історії України Національної академії наук України, 2024. 952 с.

ISBN 978-617-14-0206-5

У ювілейному виданні публікуються статті, згруповані за проблемно-тематичними рубриками, які присвячені віхам вітчизняної історії, міжнародним процесам та проблемам безпеки, російсько-українським взаєминам, періоду відсічі широкомасштабної агресії Росії, сучасним світовим тенденціям.

Для науковців, викладачів, студентів та усіх, хто вивчає вітчизняну та всесвітню історію.

УДК 94 (100)

© Автори статей, 2024
© Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2024
© Інститут історії України Національної академії наук України, 2024

ISBN 978-617-14-0206-5

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

Володимир ІЛЬЇН

ПОКЛИКАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛА

Нинішня ситуація в Україні показує, що її перемога у війні, подальша відбудова має потребу в радикальній трансформації всіх сфер її розвитку. Тільки в цьому випадку український народ може розраховувати на виживання й прогресивний розвиток для країни і людини. Реалізація цієї складної й відповідальної місії вимагає якісної еліти як на політичному, так і на культурно-науковому рівнях. Про це свідчить низка сучасних економічних, екологічних, геополітичних кризових явищ, «розколотість» буквально на всіх рівнях людських співтовариств, починаючи із глобального й закінчуючи національними й регіональними, несправедливість в розподілі доходів, надмірна експлуатація природного середовища, відсутність упевненості навіть в основах земного існування. Ситуацію може змінити, як це завжди бувало в історії, еліта, причому еліта інтелектуальна. Можна констатувати, що з погляду результатів управління тільки інтелектуальна еліта здатна взяти на себе відповідальність за глобальний і національно-державний розвиток на основі знань та інновацій для й за допомогою людини.

З повним правом можна стверджувати, що до представників такої еліти має безпосереднє відношення доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України Андрій Іванович Кудряченко.

Майже все життя Андрія Івановича пов'язане з наукою. В 24 роки одержав історичну освіту, а у 40 років став доктором наук, підготувавши у 1994 р. дисертацію в Інституті світової економіки та міжнародних відносин НАН України. Все наукове життя Андрія Івановича пов'язане з академією – спочатку з Академією наук УРСР, а потім, з 1994 р., Національною академією наук України. З 1994 по 1997 рр. він – провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

З листопада 2008 р. доктор історичних наук, професор Кудряченко очолює Інститут європейських досліджень НАН України, який від 21 вересня 2011 р. за Постановою Президії НАН України № 266 перейменований в Державну установу «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Тривалий час Андрій Іванович Кудряченко співпрацює з Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Що і не дивно, оскільки з 1997 р. Андрій Іванович працював головним науковим консультантом управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України, а також радником управління країн Західної Європи і Північної Америки МЗС України.

Наукову роботу А.І. Кудряченко поєднував з викладацькою: працював професором кафедри політології і соціології Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, у Київському національному економічному університеті ім. Вадима Гетьмана, Київському інституті міжнародних відносин Національного університету імені Тараса Шевченка, Київському університеті права і Дипломатичній академії України при МЗС України. У 2000–2004 рр. Кудряченко А.І. займає посаду директора Інституту суспільних наук і міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом; 2004–2005 рр. – декан Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Важливого значення для професійного гарту мала робота Андрія Івановича на дипломатичній службі: з 1998 по 2000 рр. працював радником-посланником Посольства України у ФРН. Дотичними до цього були дослідження проблем країн Дунайського регіону Академії наук Австрії. Він також працював у політичному архіві МЗС ФРН у м. Берлін – 2002 та 2008 роки.

У 2005–2008 рр. Андрій Іванович очолює відділ Національно інституту стратегічних досліджень. Поряд з цим він член Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців та редколегії ряду наукових часописів; головний редактор видання «Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал».

Свідченням належності професора Андрія Івановича Кудряченка до інтелектуальної еліти України і Європи є авторство понад 500 наукових праць, в тому числі 4 одноосібних та понад 40 колективних монографій. З-під його пера та з його участю вийшли 10 підручників та 17 брошур. Він публікувався в Австрії, Азейбарджані, В'єтнамі, Білорусії, Польщі, Німеччині, Греції, Молдові, ПАР, РФ, Румунії, Словаччині, Японії. Дбаючи про українську наукову еліту, Кудряченко А.І. підготував близько 30 кандидатів і докторів політичних та історичних наук.

Постає питання: що таке еліта і зокрема еліта інтелектуальна, до якої з повним правом належить Андрій Іванович, і в чому її роль для держави і нації?

Етос еліти

Термін «еліта» відноситься до категорії складних, неоднозначних, які інтерпретуються тими чи іншими дослідниками іноді різним чином. В першу чергу теорія еліт – соціально-філософська концепція, яка стверджує, що необхідні складові частини структури будь-якого суспільства – це еліта. Вона являє собою вищий привілейований шар або прошарки, які здійснюють функції політичного й економічного управління, розвитком науки й культури.

Як система поглядів теорія еліт була сформована у XX ст., проте певний аналіз еліти, як особливого соціального прошарку зустрічається вже в працях Платона, Арістотеля, Конфуція, які відзначили особливе місце аристократії в системі управління суспільством. Ними була обґрунтована ідея природної нерівності людей, розділення суспільства на аристократію і народ.

Якщо звертатись до історії теорії еліт, то Платон порівнював соціальну нерівність з якістю душі, властивою тим або іншим групам населення: «розумній частині душі, чеснота якої полягає в мудрості, відповідає стан правителів-філософів (це і є еліта); сильній частині, чеснота якої виявляється в мужності, – стан воїнів; низькій, прагну-

чій частині душі, що загрузла в утіхах і насолоді, відповідає стан ремісників і землеробів»[1]. Платон розробив систему формування правлячої еліти: процес відбору в еліту, виховання та освіти потенційних лідерів еліт[2].

Давньокитайський філософ Конфуцій ділив суспільство на «благородних чоловіків» (правлячу еліту) і «низьких людей» (простолюдинів) на підставі їх відношення до моральних заповідей. Образ правлячої еліти він розкривав через соціальні якості; перші, на його думку, слідують обов'язку і діють відповідно до закону, вони вимогливі перш за все до себе самих на відміну від інших, які піклуються тільки про особисту вигоду. Відповідно до його теорії дотримання моральних норм давало право «благородним чоловікам» управляти.

Всі обґрунтування цього поділу спочатку будувалися на різного роду релігійних, філософських і етичних переконаннях. Першими, хто побудував концепцію еліт на досвіді спостереження за реальними політичними подіями, були представники італійської школи політичної соціології, першість серед яких належить Н. Макіавеллі. Його увага зосереджена на динамічному розвитку політичних відносин, зокрема на різних змінах в русі державних форм, політичних переворотах. Владу в суспільстві не може здійснювати ні окрема людина, ні всі люди відразу. Як наслідок, виникає організована меншість, і вона управляє в силу того, що організована. «Авторитет або влада лідера укорінена в підтримці прихильників[3], – пише Н. Макіавеллі. На його думку, всі основні конфлікти розгортаються між елітами: меншістю, яка утримує владу, і меншістю, що йде до влади. Орієнтація на владу, прагнення її досягти таїть потенційну небезпеку для соціального порядку, гарантом якого виступає той, хто цю владу вже має. Вимоги, з якими виступає народ, обумовлені не егоїстичними бажаннями і примхами окремих громадян, які дуже суперечать один одному, а інтересами, загальними для всіх людей. Ці інтереси – безпека і недоторканність гідності та майна. Лише заради захисту цих інтересів народ виходить з своєї пасивної ролі, вважає Н. Макіавеллі. Теоретичні роздуми мислителя Андрій Іванович перевірив на практиці під час своєї роботи в адміністрації Президента України.

Помітний вклад в дослідження проблем самої влади внесли Т. Гоббс, Ш. Монтеськье, Ж.-Ж. Руссо. В наш час великий вплив на розвиток теорії еліт зробили праці західних соціологів і філософів: Р. Арона, М. Вебера, Р. Міллса, Ф. Ніцше, О. Шпенглера, Х. Ортеги-і-Гасета та ін. Зазначимо, що з початку XX ст. склалася самостійна традиція у вивченні проблеми еліти. Формулювання соціально-філософської концепції правлячої еліти належить класикам європейської суспільно-політичної думки XIX–XX ст. Г. Моска, В. Парето та іншим.

Виникнення елітарних концепцій стало своєрідною реакцією на ліберальні та ліворадикальні концепції, в яких в той час містилася критика теорії демократії. Але нині набули поширення концепції демократичної еліти. Вони об'єднують наступні ідеї:

– обґрунтування особливих якостей еліти, що пов'язані з природними даруваннями, вихованням і виявляються в її здібності до управління або бажанням до боротьби за владу;

1 Платон. Держава. Київ: Основи, 2000. С. 182.

2 Там само. С. 184.

3 Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Київ: Основи, 1998. С. 351.

– групова згуртованість еліти, яка означає згуртованість групи, що об'єднується не лише спільністю професійного статусу, соціального положення і інтересів, але і елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливим прошарком суспільства, котрий існує для того, щоб керувати цим суспільством;

– визнання елітарності будь-якого суспільства, його неминучого поділу на привілейовану володарюючу творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий розподіл закономірно витікає з природної сутності людини і суспільства. Хоча персональний склад еліти змінюється, її владні стосунки до мас в своїй основі незмінні;

– формування і зміна еліт в процесі боротьби за владу. Пануюче привілейоване положення прагнуть зайняти багато людей, які володіють високими психологічними і соціальними якостями, проте ніхто не хоче добровільно звільняти для них свої пости і поступитися своїм положенням. Тому прихована або явна боротьба за місце під сонцем неминуча;

– керівна і пануюча роль еліти в суспільстві. Вона виконує необхідну для соціальної системи функцію управління, хоча і не завжди ефективно. Прагнучи зберегти і передати в спадок своє привілейоване положення, еліта має тенденцію до виродження, втрати своїх визначних якостей[4].

Видатний італійський соціолог і політолог Г. Моска (1858–1941 рр.) спробував довести неминучий поділ будь-якого суспільства на дві нерівні по соціальному положенню і ролі групи. У своїй праці «Основи політичної науки» він писав: «У всіх суспільствах, починаючи з тих, які мають середній розвиток і зачатки цивілізації, і закінчуючи просвіченими і потужними, існують два класи осіб: клас керівників і клас керованих. Це положення стало відправним для радикальних політичних сил. Мислитель вважав, що головним критерієм входження в еліту є здатність до управління іншими людьми. На його думку, еліту з більшої частини суспільства виділяє матеріальна, моральна та інтелектуальна перевага. Хоча в цілому цей прошарок суспільства найбільш здібний до управління, проте не всім його представникам властиві кращі, вищі по відношенню до останньої частини населення країни якості. Крім того, Г. Моска вводить поняття «правлячого класу» для визначення тієї групи людей, яка володіє певними якостями і ресурсами – високе становище у суспільстві, військова сила, священний сан, багатство, походження (переважно народження, сімейні зв'язки), знання і досвід[5].

Незалежно від Г. Моски приблизно в цей же час теорію політичних еліт розробляв В. Парето (1848–1923 рр.). Він, як і Г. Моска, виходив з того, що світом у всі часи управляла і повинна управляти обрана меншість – еліта, наділена особливими якостями: психологічними (природженими) і соціальними (придбаними унаслідок виховання і освіти). Якщо людина претендує на приналежність до еліти, то це говорить про володіння нею певними специфічними, інтелектуальними, психологічними якостями. З його точки зору, людське суспільство неоднорідне і індивіди різні фізично, морально та інтелектуально. Сукупність індивідів, чия діяльність в тій або іншій сфері відрізняється ефективністю, високими результатами, і складає еліту.

4 Кремень В. Г. Еліта: Пролегомени. Еліта: витоки, сутність, перспектива. Київ: Знання України, 2011. С. 13-14.

5 Моска Г. Правлячий клас. Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2006. № 45. С 18.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних еліт вніс Р. Міхельс (1876–1936 рр.). Він досліджував соціальні механізми, які породжують елітарність суспільства. В основному Р. Міхельс був солідарним з Г. Москою в трактуванні причин елітарності. Р. Міхельс особливо виділяв організаторські здібності, а також організаційні структури суспільства, що підсилюють елітарність і прославляють той прошарок, який управляє. Він зробив висновок, що сама організація суспільства вимагає елітарності і закономірно відтворює її.

Роботи Г. Моска та Р. Міхельса склали основу макіавеллівського підходу до аналізу еліти. Для цього підходу характерний розгляд еліт як правлячого класу, незважаючи на моральні чи інші якості людей, що входять до її складу. Головний акцент робиться на ролі еліти у суспільстві, на параметрах групової згуртованості (зокрема, досліджується роль елітарної свідомості і дотримання установлених «правил гри»), на механізмі функціонування (зміна еліти, внутрішня елітарна боротьба).

Прибічники ціннісного підходу розвивають ідею В. Парето про те, що еліту складають люди, які володіють особливими якостями. Еліта трактується як прошарок суспільства, згуртований на основі турботи про спільне благо. В еліту входять видатні особистості, які довели своїм умінням ставити суспільне вище особистого, які володіють особливими моральними і інтелектуальними якостями. Так, наприклад, відомий іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет головною властивістю еліти вважав найвище відчуття відповідальності, а французький філософ і соціолог О. Конт – раціональність. Еліта будується не за принципом «блакитної крові», а за принципом результативності, і висувається самим суспільством, яке зайняте постійним удосконаленням своїх керівників.

З позиції структурно-функціонального підходу у поясненні феномену еліти, вона розташовується на вершині суспільної піраміди через важливість функцій управління. При цьому визнається, що фактор компетентності і професіоналізму людей, які приймають політичні рішення, мають серйозні наслідки для суспільства.

Ліберальний підхід при розгляді зв'язку політичної еліти з пересічними громадянами представлений в різних теоріях демократичного елітаризму. Сутність цього підходу виражена у формулі: еліта повинна правити, щоб влада народу вижила. Демократія розуміється як правління еліт, яке схвалюється народом. Основи подібного розуміння демократії були закладені М. Вебером ще на початку XX ст. Еліта, згідно з його трактуванням, – це прошарок професійних політиків, наділених довір'ям народу. Еліта через систему виборів залежить від населення, а тому намагається завоювати симпатії тих, ким керує.

У другій половині XX ст. до дискусій про сутність еліт додалися дискусії про їх склад. Виділилися два підходи:

1. Концепція плюралізму еліт містить такі положення: Еліта неоднорідна, а складається з кількох елітарних груп. Вплив кожної з них чітко обмежується певною галуззю діяльності. Плюралізм еліт визначається різноманітністю соціальних груп: економічних, професійних, релігійних, демографічних; суспільство виражене великою кількістю груп інтересів політики, кожна з яких виділяє свою власну еліту і контролює її; поділ на еліту і масу носять умовний характер; еліти «відкриті» для включення

у свої ряди найбільш активних, здатних і результативних представників мас; конкуренція між елітами утруднює монополізацію влади з боку однієї з них; політична влада розосереджена між усіма конкуруючими групами.

2. Критична (ліволіберальна) концепція еліт пов'язана з іменем американського політолога Ч. Р. Міллса. Опонуючи прибічникам плюралістичного підходу, він головною ідеєю висунув тезу про однорідність еліти. Еліта – це прошарок людей, які займають стратегічні командні посади, і складається з політиків, представників бізнесу і військових. Збіг основних інтересів дозволяє їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. Ч. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як: шлюбні зв'язки; освіту, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих же престижних приватних школах, а потім і університетах; дружні зв'язки; членство в аристократичних клубах. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються головним чином у межах неофіційного спілкування[6].

Загалом можна сказати, що багато напрямів у теорії еліт виходять саме з визнання політичної влади як однієї з найперших причин соціального панування, заперечуючи безпосередню детермінованість діяльності політичних керівників відносинами власності, кланових і класових інтересів.

Таким чином, процес трансформації економічних, політичних, духовно-моральних відносин та його ефективність цілком залежать від діяльності тієї групи суспільства, яка очолює процес соціальних перетворень. У педагогіці, філософії, історії, політології, соціології та інших «науках про дух» цю групу називають «елітою». При розкритті терміну «еліта» одразу наштовхуємося на суперечності, які акцентують увагу на цьому терміні і правомірності його вживання, а також з питаннями співвідношення еліти з іншими поняттями, які розкривають структуру і динаміку суспільства – розуміння «народу», «маси», «страти», «правлячого класу» тощо. Так само важливою є проблема визначення місця і ролі еліти в умовах сучасного суспільства і його подальшої демократизації. В чому ж полягає сутність еліти?

Змістовний аналіз еліти

У повсякденному житті слово «еліта» має два розповсюджених тлумачення. Перше з них відображує володіння певними інтенсивними, чітко і максимально вираженими рисами, найвищими за визначеною шкалою вимірювання. У цьому значенні термін «еліта» вживається стосовно будь-яких речей, понять, процесів або живих істот. У другому тлумаченні поняття «еліта» розглядається у спектрі суспільної значущості і стосується кращої, найбільш цінної для суспільства групи, що стоїть над масами і покликана в силу властивих їй особливих рис керувати ними. Таке розуміння слова відображує суть поняття «еліта», позначаючи ним, як ми вже зазначали вище, верству суспільства, або групу осіб, що мають специфічні особистісні характеристики, або професійні якості, які роблять їх елітарними, тобто «вибраними» у тій чи іншій сфері суспільного життя (науці, бюрократії, виробництві, спорті, мистецтві тощо) керівниками, «вождями» соціальних рухів і партій.

6 Кремень В. Г. Еліта: Пролегомени. Еліта: витоки, сутність, перспектива. Київ: Знання України, 2011. С. 18.

Також слід розрізняти формальну і неформальну еліти. Влада і вплив формальної еліти ґрунтується на її положенні у відповідних ієрархічних структурах, в першу чергу державних. Стосовно неформальної еліти, то її представники можуть і не входити в офіційні структури, але здійснюють значний вплив на світогляд і поведінку великої частини соціуму. Наприклад, Г.С. Сковорода, поза сумнівом, мав величезний вплив на сучасну йому українську духовну й культурну еліту, хоча ніяких офіційних постів при цьому не займав. Так само Т.Г. Шевченко хоча був покараний царем, проте залишився належним до творчої еліти.

Потрібно також розрізняти еліти реальні, які діють, і так звані контреліти, тобто «потенційні еліти», що ставлять своєю метою здійснення зміни (або ротації) реальних, діючих еліт, і пропонують себе в цій якості. З метою підтвердження власних претензій контреліти пропонують соціуму або нові схеми управління, або нові моделі (стереотипи) поведінки. Професор Кудряченко в даному аспекті належить до реальної еліти.

Еліти розрізняються також за сферою діяльності (політична еліта, наукова еліта, фінансова еліта, військова еліта тощо.), і по статусу, який займає особа, у відповідній сфері діяльності.

По характеру формування можна розрізняти номенклатурну і ситуативну еліту. Склад номенклатурної еліти формується за принципом, схожим на принцип формування династій, або шляхом демонстрації спадкоємцями вірності ідеалам і принципам існуючої еліти. Цей принцип суперечить закону «необхідності різноманітності» (закону Ешбі). Конкуренція ідей і рішень в таких умовах зводиться до мінімуму і полягає переважно в конкуренції авторитетів їх авторів. При цьому виникає небезпека того, що неспроможність еліти не може бути виявлена інакше, окрім як втратою соціумом своєї життєздатності.

Більш продуктивною є ситуативна еліта, котра формується в переломні для суспільства моменти. В цей період еліта, яка існувала раніше, втрачає свій авторитет. Ситуативна еліта стверджується на цьому фоні, доводячи свою суспільну значимість і корисність, обґрунтовує актуальність пропонованих ідей і рішень. Історично склалося, що ситуативна еліта з часом перероджується в номенклатурну. Пряма демократія створює умови для безперервного формування і оновлення ситуативної еліти, конкуренції ідей і рішень на змістовному рівні. Але лише в кінці XX ст. склалися умови (у вигляді високопродуктивних інфраструктур для інформаційних і фінансових потоків) для реалізації цієї переваги[7].

Проблема еліти в суспільстві постає в соціально-філософському, морально-етичному, політичному, економічному аспектах. Історія розвитку людської цивілізації переконливо доводить величезну, «рушійну» силу еліти як «кращих», «вибраних» представників суспільства в його прогресивному поступі. Українське сьогодення як ніколи потребує кваліфікованої еліти, здатної забезпечувати владні структури особистостями, які вміють розв'язувати завдання національного розвитку і відбудови держави.

Введений у науковий обіг термін «еліта», у «Трактаті з загальної соціології» В. Парето визначив її як групу осіб, що володіють вищими показниками у своїй галузі ді-

7 Стеценко К. Формула еліт / Діалог ua: gttps://org./1017518/2009.03.004

яльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психологічних якостей. Наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані «потяги мас». Разом з тим, на думку В. Парето, у суспільстві поряд з елітою завжди існує «контреліта» (потенційна еліта) – особи, які за своїми психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище. Найнижчу верству суспільства складає «не еліта» – ті, хто не володіє ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями ввійти в еліту. Сама еліта не є незмінною, а знаходиться у безперервній трансформації. Коли «контреліта» досягає певних показників у своєму розвитку, вона займає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши свої кращі якості, переходить у «не еліту». Відома теза В. Парето, що «історія – це кладовище аристократій» (еліт). Подібний колообіг еліт дослідник описав як «закон циркуляції еліт». Заміна еліт дозволяє зберегти соціальну рівновагу, тому що забезпечує прихід до влади еліт, які володіють якостями, затребуваними суспільною ситуацією. Поновлення може здійснюватися у двох формах: поступальній (вибори і кооптація у свої ряди представників контреліти) і обвальній. Останній варіант – це революції, перевороти, бунти[8].

Ідеї В. Парето щодо циркуляції еліт в історії були творчо використані в політичній концепції українського мислителя В. Липинського, на думку якого процес безперервного відновлення аристократії є характерною рисою історії різних часів і народів. Еліта – це те, що відбирається, формується з певною метою, при цьому потребує таких факторів, як стратегічне завдання, що висувається перед нею, також визначену систему підготовки тощо.

Тривалий час у вітчизняній суспільній науці проблема еліти не досліджувалася, оскільки утопічна концепція про «всесвітньо-історичну місію пролетаріату» ігнорувала будь-яку індивідуальну виокремленість або особистісну унікальність. Проте сьогодні проблема взаємовідносин людини і суспільства в умовах його майнової, політичної, культурної, етнічної диференціації, відношення між елітами і всередині них, а також формування нової еліти набувають особливої значущості. Це обумовлено виробленням нових цивілізаційних орієнтацій духовно-культурного, політичного життя, поверненням до ідей персоналізму, людиноцентризму, діалогічності, демократизму, збереження системи загальнолюдських цінностей.

Кожна з розглянутих теорій не є істиною в останній інстанції. Всі концепції еліти як правило критикувалися з боку соціологів, політологів, філософів, оскільки висунені в них положення не завжди адекватно відображають дійсність. Крім того, кожна теорія еліти є певним соціально-політичним замовленням. Але в кожному випадку всі визнають, що наявність еліти відповідає інтересам усіх громадян. Формування еліти є результатом добору суспільством найбільш цінних його представників. Елітарність розуміється як обов'язкова умова ефективного функціонування будь-якого суспільства, котре ґрунтується на природному поділі управлінської і виконавчої праці.

Проблема відтворення еліти

Необхідно звернути увагу на те, що в теоріях еліти обговорення проблеми вищих здібностей як «пропуску» до складу еліти первісно звільнено від яких би то не було

8 Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. Київ: Фоліант, 2008. С. 47–49.

моральних оцінок. В. Парето, говорячи про рівень професіоналізму як міру індивідуальних досягнень, спеціально підкреслює, що він однаковою мірою може стосуватися «гарного або поганого, корисного або шкідливого, похвального або гідного осудження природи людських характерів»[9]. В одній і тій же особистості виключність професійних – і в цьому значенні позитивних із суспільної точки зору – якостей може сполучатися із зовсім посередніми або навіть відверто антисоціальними моральними якостями. Розповсюджені у світовій історії випадки прямо протилежних оцінок діянь великих особистостей («геній» або «лиходій») слугують цьому наочним прикладом. Аналізуючи практику рекрутування правлячих еліт, В. Парето спеціально вказував на те, що жодна така практика, або «іспит», не здатна визначити місце кожного індивіда у вищій страті – тим більше з «урахуванням всієї повноти проявів його здібностей та якостей» [10].

Важливо враховувати, що навіть оцінка професійних здібностей індивіда ніколи в таких випадках не буває вичерпною й здійснюється за допомогою досить спрощеної системи «етикеток», що вказують лише на формальну відповідність кваліфікації індивіда покладеним на нього високим обов'язкам (наприклад, «етикетка» адвоката позначає людину, яка повинна знати закон). «Етикетка», по суті, означає таку ж процедуру приписування значень, яку ми спостерігаємо у випадку «стигматизації»: в одному випадку індивід включається до складу вищої страти, а в іншому виключається з нормальної соціальної взаємодії на підставі одного соціального атрибута – іноді зовсім умовного. Як відзначає В. Парето, набагато менше випадків невідповідності між «етикеткою» вищих здібностей і самих цих здібностей спостерігається в середовищі, так званої, «неправлячої еліти» (лікарі, інженери, музиканти, літератори й т.п.), оскільки тут достовірність «етикетки» засвідчується кожним індивідом окремо й безпосередньо, у той час як у середовищі правлячої еліти нездатність індивіда до ефективного відправлення запропонованих функцій, по-перше, маскується сукупними результатами управління правлячої еліти, а по-друге, частина «етикеток», що засвідчують здібності, може передаватися в спадщину й часом не цілком заслужено. У контексті цих міркувань стає цілком зрозумілим, чому при існуючій безлічі критеріїв ідентифікації еліти і вимірів елітарного статусу майже обов'язковою або одною з найважливіших є ознака багатства.

Таким чином, можна погодитися в цілому з визначенням, яке характеризує еліту як правлячу групу суспільства, що утворює верхню страту політичного класу, однак це визначення потребує деяких уточнень. По-перше, такому уточненню повинна підлягати характеристика еліти як політичної групи, обов'язково пов'язаної зі сферою здійснення державної влади. Контроль над стратегічними ресурсами влади не обов'язково припускає формальну приналежність до політики; еліта може бути пов'язана й з так званою «інфраструктурою» влади – неформальними важелями ефективного впливу на владу. Еліта – це дійсно правляча група суспільства, чий статус набуває політичного значення. Наприклад, бізнес, що досягає певного масштабу, неодмінно стає таким же важливим політичним явищем, як і державна влада; відо-

9 Турен А. Повернення дієвця. Київ: Альтерпрес, 2003. С. 72.

10 Там само. С. 74.

мий учений або письменник, що користується авторитетом національного масштабу, неминуче перетворюється в політичну фігуру, як, втім, і вищі угруповання криміналітету. Інше важливе уточнення стосується питання про те, у якій мірі еліта може вважатися носієм якостей переваги над масою суспільства. Деякі автори вважають, що еліта не має ніяких видатних якостей «кращих людей» і правильно було б взагалі звільнити це поняття від ціннісних навантажень. Однак не можна погодитися з тим, що «зараховуючи індивідів до еліти, ми зовсім не маємо на увазі їхніх особливих достоїнств, як зрештою, і відсутність цих достоїнств»[11]. Виокремлення еліти із суспільства, дійсно, необхідно робити за критерієм політичної функціональності, але вважати її повністю нейтральним явищем навряд чи правильно. У такому випадку багато в чому губиться сам зміст соціологічного вивчення еліт. Входження до складу еліти насправді вимагає, як правило, видатних здібностей, але здібностей особливого роду, що представляють собою поєднання, які нечасто зустрічаються – зовсім амбівалентних соціально-психологічних й інтелектуальних якостей. У цьому відношенні еліта може бути одночасно й системою відбору неординарних позитивних, суспільно корисних якостей індивідів і групою підвищеного девіантного ризику.

Як нова фаза розвитку цивілізації, інформаційно-цифрове суспільство висуває на перший план взаємостосунки «людина-людина», робить їх переважно соціально-моральними. Тому логіка цивілізаційного процесу спрямована на розвиток людської особистості, яка приймає активну участь у виробничих, технологічно-конструктивних та духовно-культурних процесах. Зазначимо, що знання, культура й інтелект є сьогодні основою цивілізаційного розвитку, вони гуманізують технологію та спрямовують її до гармонії з природою. Інтелектуальне освічене середовище конституює соціальні параметри інформаційно-цифрового суспільства. При цьому зростає роль інтелектуальної діяльності, яка стає одним з основних джерел економічного зростання, а творчі здібності – одним з головних активізуючих елементів соціокультурного розвитку. Отже, ми підійшли до еліти інтелектуальної.

Інтелектуальна еліта.

Професор, доктор наук, академік Кудряченко А.І. представник еліти інтелектуальної. Належність до цього статусу засвідчує вся його науково-творча діяльність. Але які основні виміри етосу інтелектуальної еліти?

Потрібно виходити з того, що ознакою сучасності є зростання освітнього рівня і підвищення ролі інтелектуального капіталу, котрий характеризує систему знань, вмінь, відносин, які можуть бути джерелами достатку як суспільства, так і індивідів. Слід наголосити, що до інтелектуального капіталу відносяться також системи організації знань, які покликані забезпечити їх ефективне використання і вплив на якісні результати праці. Тому інтелектуалізація діяльності, безперечно, тісно пов'язана із зростанням ролі знань та духовного збагачення людини. Це дозволяє їй, при наявності значної кількості накопичених знань, досвіду, навичок тощо досягати більш високого рівня життя. Одночасно з усіма цими показниками формується інтелектуальна еліта. Вона завжди існувала, здійснюючи вплив на суспільно-політичне життя.

11 Габермас Ю. Структурні перетворення в сфері відкритості. Львів: Віче, 2000. С. 265.

Але сьогодні її параметри значно зростають, вона стає одним із головних показників успішної країни[12].

Основною ознакою, яка відрізняє інтелектуальну еліту, є інтегральне поняття впливу на колектив, населення, народ, людство, вплив на розвиток науки, культури, техніки тощо. Власне по рівню впливу можна виділити інтелектуальну еліту, місцеву, регіональну, загальнонаціональну, еліту людства. Зрозуміло, що це доволі умовний поділ, який більше стосується окремих інтелектуалів або керівників. Адже так чи інакше регіональну еліту складають не тільки діячі регіонального рівня, але й вся сума місцевої еліти даного регіону. Аналогічно загальнонаціональну еліту складають яскраві особистості, таланти національного рівня плюс вся сума регіональних еліт і т.д.

Звичайно, еліта кожного народу не є етнічно чистою, а багатонаціональною. Вона слугує як потребам народу, нації, так і людству в цілому. Без інтелектуальної еліти народ, нація втрачає своє майбутнє, досить швидко асимілює, деградує, в ньому вкорінюється синдром меншовартості, підпорядкованості більш сильному народу, етносу. Знаючи це, завойовники всіх часів намагалися в першу чергу знищити «вибраних», тобто верхівку, провідників, еліту нації, що є обов'язковою умовою підкорення останньої.

Зазначимо, що на формування теоретичної моделі інтелектуальної еліти впливають потенційні та результативні складові, функціональні особливості, а також специфіка «соціального поля», в якому, зокрема, ствердився й функціонує професор Кудряченко А.І., як представник вітчизняної інтелектуальної еліти. Окрему увагу необхідно приділяти впливу освіти на процеси формування інтелектуальної еліти. Даний процес відбувається на трьох рівнях – соцієтальному, інституційному та суб'єктному. Сучасний стан українського суспільства можна розглядати як новий цивілізаційний виток, як своєрідну відповідь на виклик сучасності. Такий виклик є всеосяжним і торкається інтересів усіх дійових осіб соціального поля: від особистості до світової спільноти в цілому. Через це всі соціальні актори (дієвці) стоять перед необхідністю пошуку варіантів реагування на цей виклик. Максимальним потенціалом у пошуку адекватних відповідей на нього (виклик) володіє інтелектуальна еліта. Розширення її можливостей у сучасних умовах пов'язане із формуванням інформаційно-цифрового суспільства і появою рис інтелектуального суспільства, де значні переваги отримують ті суб'єкти, які продукують «інтелектуальні потоки» і керують ними[13].

Інтелектуальне суспільство або суспільство інтелекту характеризується домінантними ознаками високого рівня інструменталізації інтелектуальної діяльності, здійснюваної соціальними суб'єктами в рамках інтелектуального життя соціуму. У новій матриці соціального простору інтелектуальне життя стає більш насиченим, інтенсивнішим і охоплює всіх акторів (дієвців) соціальної практики. Особливе місце в суспільстві інтелекту займає інтелектуальна діяльність.

Виходячи з цього, одним з індикаторів сучасного суспільства є його інтелектуальний потенціал, який має у своїй основі декілька компонентів (кадровий, резуль-

12 Turner Frank M. European Intelectual History. From Rousseau to Nietzsche. New Haven and London: Yale University Press. 384 p.

13 Турен А. Повернення дієвця. С. 89.

тативний, технологічний, морально-етичний та ін.). Найбільш важливим є кадровий компонент. Соціальна якість інтелектуальних кадрів значною мірою визначає рівень розвитку інших компонентів інтелектуального потенціалу суспільства.

Формування і розвиток суспільства, в якому визначальна роль належить інтелекту, стає можливим через актуалізацію інтелектуальних ресурсів особистості і суспільства. Однак у сучасних умовах спостерігається поєднання традиційних для індустріального суспільства (влада і багатство), для постіндустріального (знання та інформація) і суспільства інтелекту (інтелект у широкому смислі) ресурсів із домінуванням перших двох груп. Потенціал розгортання інтелектуальних ресурсів пов'язується перш за все з інтелектуальною елітою[14].

Звернення до різноманітних теорій еліти дозволяє стверджувати, що переключення акцентів в елітаристській традиції на різноманітні ресурси і відповідні їм типи еліт стало віддзеркаленням руху сучасних суспільств до нової форми існування. Акцент же на значущості таких особистісних якостей, як компетентність, знання, здібності, у процесах соціальної мобільності є свідченням формування суспільства інтелекту. Ці дві особливості, разом із визнанням специфічних функцій кожного типу еліт, стають важливою методологічною базою для аналізу етосу інтелектуальної еліти.

Вона має виконувати ряд функцій, що мають принципове значення для суспільства. Перш за все, це інтеграційна, трансляційна, ціннісно-нормативна, інноваційна, пізнавальна та консультативна функції. Ще одна функція інтелектуальної еліти – комунікативна. До того ж, інтелектуальна еліта виконує і контролюючу функцію. Все зазначене має безпосереднє відношення до А.І. Кудряченка. В нього досвід і консультанта, і вченого, і радника, і керівника, і творця нових способів подачі історичного матеріалу – як за формою, так і за змістом. А якщо врахувати посаду Андрія Івановича – директора, то це і є виконання функцій контролю.

Очевидно, що в ідеалі інтелектуальна еліта може реалізувати свій діяльнісний потенціал, виконуючи зазначений ряд функцій. Однак у реальній соціальній практиці їх виконання (та й сама інтерпретація) не завжди адекватні і затребувані. Значний вплив у процесі диференціації функціональних навантажень на інтелектуальну еліту мають культурно-історичні особливості, специфіка стану соціуму в той чи інший період часу. Порівняно з ідеальним набором функцій, у реальній практиці української інтелектуальної еліти мінімально представлені ціннісно-нормативна, консультативна, інтеграційна та інноваційна функції. Саме низька затребуваність інтелектуальної еліти в цих секторах діяльності може стати (і є) чинником гальмування розвитку України.

Окрім того, проблемою у функціонуванні інтелектуальної еліти виступає сьогодні ряд об'єктивних і суб'єктивних обмежень інтелектуальної діяльності, внаслідок чого в сучасному українському суспільстві негативний полюс сприйняття інтелектуальної еліти в масовій свідомості перевищує позитивний полюс, і це також стає перешкодою на шляху формування повноцінного суспільства в Україні[15].

14 Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна філософія. Київ: Ваклер, 1996. С. 214.

15 Українська національна еліта – становлення чи занепад. URL: http://dialogos.org.ua.

Разом з тим Україна володіє значним ресурсом інтелектуальної еліти. Причому цей ресурс поповнюється. Так, професор А.І. Кудряченко підготував близько 30 докторів і кандидатів наук. Також здійснюється постійна підготовка наукових кадрів в керованому ним Інституті всесвітньої історії НАН України. Найбільш яскравими якостями української інтелектуальної еліти є високий рівень інтелектуального капіталу, освіти, культури, інтелігентність, інноваційність, творчий характер мислення, висока результативність професійної діяльності тощо. Її представники найчастіше спираються на професійні й морально-етичні ресурси у своїх соціальних практиках.

Конструювання життєвих шансів вітчизняної інтелектуальної еліти здійснюється сьогодні в полі диференціації всередині її «груп-донорів». Нові підстави структуризації сучасних суспільств дозволяють встановлювати відносну ідентичність груп, що виокремлюються за певними ознаками: працівниками розумової праці, інтелігенцією, висококваліфікованими фахівцями, професіоналами, середнім класом, новим класом, інтелектуалами. У цілому дана група об'єднує в собі як сутнісні риси класичного розуміння інтелектуальної еліти, так і ті характеристики, які отримуються нею в конкретних соціальних умовах.

У такому контексті є важливим те, що в «портреті» сучасної провладної верхівки суспільства слабо представлений прошарок інтелектуальної еліти, яка найбільшим чином пов'язана з розвитком інтелектуального потенціалу суспільства. Також слабке представництво інтелектуальних прошарків і в нижній частині сучасної стратифікаційної структури перехідних суспільств. Це означає, що сьогодні вони зосереджені переважно в середній частині стратифікаційної структури. Однак у цілому, ця частина поки що не має у своєму розпорядженні достатніх ресурсів і капіталів, необхідних для формування суспільства, яке відповідало б запитам сучасної цивілізації.

Інституційно максимальні можливості для вирішення завдань щодо формування інтелектуальної еліти традиційно має система освіти. Сьогодні можна говорити про те, що вона значно змінилася під впливом нових викликів сучасності і в результаті сама стала одним із чинників кардинальної зміни суспільних систем. Через це освіта зайняла особливу позицію в системі соціальних інститутів, характерну для інформаційно-цифрового суспільства, що продовжує динамічно розвиватися[16].

У системі освіти достатньо яскраво почали виявлятися меритократичні тенденції, що корелюють з аналогічними тенденціями в рамках розвитку всього суспільства. Як результат, ми можемо говорити про комплекс тенденцій у розвитку системи освіти, які дозволяють їй брати активну участь у процесі формування інтелектуальної еліти суспільства і розвивати його інтелектуальний капітал. Однак очевидним є й те, що в суспільствах транзитивного типу, до яких належить і Україна, існує ряд проблем, що заважають реалізації потенціалу меритократичних тенденцій. Короткий огляд таких проблем дозволяє нам акцентувати увагу на трьох їх групах: нестабільності позиціонування освіти в соціумі, наявності її слабкої підтримки як сектора ринку праці на тлі підвищення загальної значущості, і проблеми адекватності освітніх технологій усередині системи освіти. Однак, незважаючи на війну, позитивні тенденції в системі освіти дозволяють говорити про те, що окремі її компоненти можуть пов-

16 Дебре Р. Інтелектуальна еліта у Франції. Київ: Дух і Літера, 2008. 308 с.

ноцінно брати участь у формуванні інтелектуальної еліти. Це, перш за все, механізми розвитку елітної освіти як освіти високої якості, а також безперервна освіта як чинник розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства.

Особливої значущості в даному зв'язку, у тому числі і з погляду формування інтелектуальної еліти, набуває, безумовно, вища освіта, в рамках якої відбувається більш усвідомлений вибір освітньої і життєвої стратегії та її корегування. Сьогодні можна говорити про те, що в рамках цього рівня освіти склалося декілька основних напрямів, які стали відповіддю на нові потреби розвитку суспільства в умовах його переходу до нового стану – суспільства знання, інтелекту, і що дуже важливо, штучного інтелекту. Серед них, перш за все, можна назвати навчання, індивідуалізацію та активізацію організації самостійної роботи, інтелектуалізацію учбового процесу, формування нової якості взаємин між викладачами і студентами, орієнтацію на саморозвиток тощо. Дослідження проведені науковцями показують, що здобуття вищої освіти розглядається соціальними суб'єктами, окрім як засобу досягнення професійності, у тому числі й як можливість увійти до інтелектуальної еліти суспільства. Причому не лише українського. Сьогодні вітчизняні вчені, інтелектуали беруть участь в роботі багатьох наукових і освітніх центрів Західного Світу. Як приклад, Андрій Іванович стажувався в Кельнському університеті, він член правління дослідження історії та культури німців Північно-Східної Європи (м. Геттінген, ФРН), є членом Міжнародної наукової ради Музею історії Нижньої Австрії, він член наглядової ради музейної історії Австрії (м. Відень, м. Грац).

У цілому ж наявність потужного освітнього і наукового середовища, як демонструє світовий досвід, дозволяє сформувати базові компоненти інтелектуального потенціалу суспільства. Саме тому розвиток даних соціальних інститутів має пріоритетний характер у багатьох країнах світу.

Таким чином, базові риси сучасних суспільств безпосередньо пов'язані зі зміною ролі інтелектуальної праці у всіх сферах життєдіяльності суспільства, актуалізацією знаннєвих та інтелектуальних ресурсів у соціальних процесах, виходом на перший план тих соціальних груп, які максимально продукують дані ресурси і забезпечують стабільний прогрес суспільства. Свідченням цього є діяльність професора Кудряченка Андрія Івановича, безмежно відданого розвитку української гуманітарної науки, підготовці молодого покоління істориків, активній діяльності по забезпеченню розвитку інтелектуального потенціалу. Студенти, аспіранти і науковці, які за сприяння А.І. Кудряченка отримали вищу освіту чи захистили дисертацію, нині плідно працюють у багатьох галузях суспільних наук, на дипломатичній службі та у сферах науки, освіти і культури. Саме тому важливою вбачається його роль як представника інтелектуальної еліти в процесах розбудови нашої держави в наступаючий період перемоги над ворогом.

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ І СВІДОМІСНИЙ ФЕНОМЕН

Актуальними і поширеними в понятійному апараті новітньої гуманітаристики стали концепти «ідентичність» та «цивілізація». Їх взаємодія і взаємообумовленість спричинили інституціоналізацію такого поняття, як «цивілізаційна ідентичність». Його появу в науці пов'язують з іменем американського політолога С. Гантінгтона, який розглядав цивілізаційну ідентичність як найширший вияв культурної ідентичності, котра формує модель згуртованості людей і слугує способом їх самовизначення з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів[1].

Цивілізаційна ідентичність українства – складне, багатогранне і транзитне явище, основи якого сформовані усіма поколіннями українців і мають тисячолітню історію. Йдеться не лише про жителів України, але й про зарубіжних українців, які разом формують український світ та спільний український простір. Цивілізаційна ідентичність базується на загальнолюдських цінностях, які виступають підґрунтям пріоритетних складових української регіональної цивілізації, тісно пов'язані зі соборністю, цілісністю, демократизацією, інтеграцією та модернізацією України. Цивілізаційна ідентичність, будучи величиною постійною, з одного боку, перебуває у розвитку, зазнає змін, а другого, активно впливає на всі сфери життя суспільства, а тому потребує пильної уваги, вивчення й аналізу[2].

Безпосереднім носієм цивілізаційної ідентичності є українська людина як найбільша цінність, яка акумулює у собі самобутність і неповторність національної культури, духовного світу, ментальності. Її особистість, свідомість, індивідуальність, ціннісні орієнтири найповніше розкриваються в ідентичності і набувають пріоритетності її дослідження та наукового осмислення в умовах антропологічного повороту гуманітарних наук. На важливість продовження досліджень цих проблем звертав увагу І. Дзюба, вказавши на пошук нової ідентичності[3].

1 Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: Кальварія, 2006. С.11–13.

2 Попович М. Культурні засади цивілізаційної ідентичності. Нова парадигма, 2015. Вид.128. С. 3–13.

3 Дзюба І.М. Україна в пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети/ вступ.слово М.В.Поповича. Київ: Україна, 2006. 845 с.

У кожної української людини є кілька проєктів, орієнтованих на різні аспекти буття. Вона народжується, щоб бути вільною і виконати своє призначення. Водночас вона народжується у конкретну епоху і в певних соціокультурних умовах. Чи означає це, що її цивілізаційний шлях визначений наперед, чи вона сама самостійно робить свій вибір на підставі власних уявлень про бажаний для неї тип цивілізації? І, можливо, право на власну цивілізаційну ідентичність їй ще треба здобути. А якщо так, то тоді в суспільстві мало б бути стільки цивілізацій, скільки існує стійких ідентифікаційних стратегій, якими керуються як окремі індивіди, так і великі групи людей[4].

Однак багато людей не мають власного цивілізаційного проекту. І вони, зазвичай, використовують відомі їм уже існуючі проекти – ліберально-західний, міжцивілізаційний, східно-православний, західно-православний тощо. Це пов'язано з тим, що український проект цивілізаційного розвитку ще не набув цілісності і довершеності. Його контури все ще розмиті, що і є однією з причин труднощів українців у виборі своєї цивілізаційної ідентичності.

Інша причина полягає в певній невизначеності цивілізаційного проекту України. Можна висловити припущення, що на кожному етапі її історичного розвитку завжди домінував незавершений проект цивілізаційної ідентичності. Тому питання про вибір типу цивілізаційного розвитку країни – це питання сформованості цивілізаційної ідентичності. Цивілізація – це особливий спосіб буття людини в світі, а ідентичність – це проект її цивілізаційного вибору.

Сформулюємо кілька висхідних положень проектного підходу до аналізу цивілізаційної ідентичності людини, а відтак і України загалом:

– людина володіє багатомірною сутністю і є творцем власного буття, зокрема, цивілізаційного;

– людина розглядає цивілізацію як поле можливостей, які вона планує реалізувати в найближчому або віддаленому майбутньому;

– людина – це головний суб'єкт проектування свого цивілізаційного буття, а її ідентичність розглядається як відкрита можливість, що розкривається і активізується в процесі проектування у всій повноті її проявів;

– у ході цивілізаційного проектування людина проходить кілька стадій розвитку: антиципація (передбачення майбутнього своєї цивілізації і створення її стійкого образу), актуалізація (перетворення образу майбутньої цивілізації в план практичної діяльності) і трансформація (втілення образу цивілізації і плану діяльності у предметні форми існування, досягнення нової якості цивілізаційного буття);

– кожному сегменту цивілізаційного буття людини відповідає свій різновид проектної діяльності, зокрема: екзистенція (самобуття) – екзистенціальний проект (інтернальна установка на вільний і автентичний спосіб буття у світі – життєтворчість); світ цивілізації як арена буття – світопроєкт (екстернальна орієнтація на розкриття всього простору наявних можливостей, що надаються людині зовнішнім середовищем – світотворчість); світ цивілізації як спосіб буття людини з іншими людьми – соціальний проект (установка на вільну і рівноправну взаємодію з іншими людьми, внаслідок якої досягається їх єдність – соціальна творчість); світ цивілізації як сфе-

4 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. 1994. № 1. К.: Полис. С. 33–48.

ра трансцедентного – трансперсональний проект (установка на залучення до вищих сенсів і вічних цінностей своєї цивілізації, досягнення стану вселюдяності – співтворчість).

Отже, цивілізаційний проект людини є за своєю суттю комплексною програмою життєдіяльності. Він поєднує в собі особливості всіх названих підпроєктів (екзистенціональні, світотворчі, соціальні і трансперсональні). Однак найбільшою мірою він пов'язаний зі світопроєктом людини[5].

Вибираючи проєкт, дуже важливо враховувати тип цивілізаційної ідентичності людини. Йдеться про її наближеність до тієї чи іншої цивілізації, приналежність до певного культурно-історичного типу спільнот, об'єднаних спільним трансцендентним призначенням. Водночас така ідентичність людини належить, на наш погляд, до метакультурної поряд з планетарною ідентичністю. Їй відповідають певні форми соціальної організації – спільноти, суспільства і коаліції суспільств, що мають спільну культурну ідентичність і гарантують колективну безпеку.

Кожна регіональна і локально-регіональна цивілізації, в тому числі й українська, формують свій тип суб'єктності. Залежно від цивілізаційної ідентичності людини можна виділити кілька типів суб'єктності. Наведемо для ілюстрації стислу характеристику різних типів на прикладі п'яти основних регіональних цивілізацій сучасного світу:

1) західна (північноатлантична) цивілізація – автономна суб'єктність або его-суб'єктність (провідна орієнтація «Я – вони»), спрямована на зміцнення власного статусу і здобування особистої користі (вид проектної діяльності – індивідуальна творчість);

2) арабо-ісламська цивілізація – дуальна суб'єктність (орієнтація «Я – ти»), зумовлена духовною єдністю двох і більше людей (соціальна згода);

3) китайсько-конфуціанська і японська цивілізації – колективістська суб'єктність (орієнтація «Я – ми»), поєднана з загостреним відчуттям обов'язку, високою відповідальністю і потребою в служінні соціальному цілому і, першочергово, державі (соціальне служіння);

4) індійсько-індуїстська цивілізація – абсолютна суб'єктність (орієнтація «Я – Божество»), пов'язана зі здійсненням високого духовного призначення людини (місіонерство, духовне подвижництво, здійснюване на тлі соціальної нерівності);

5) українська локально-регіональна цивілізація – всесуб'єктність або вселюдяність (орієнтація «Я – інші Я», «Я – інші істоти»), що допускає творчий союз конкретної множинності людей, здійснюваний на принципах взаємодоповнюваності, взаємоповаги і визнання права на існування інших живих істот (співтворчість).

Зауважимо, що український проект цивілізаційної ідентичності людини ще остаточно не склався і перебуває в процесі формування. Його незавершеності заважали конкретно-історичні умови, в яких перебували український народ і українська нація на різних етапах історії. Тому можна вважати, що всесуб'єктність ще не стала довершеним типом цивілізаційної суб'єктності української людини. У сучасній Україні

5 Пирожков С. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 29 березня 2017 р.). Вісник Національної академії наук України. 2017. № 6. С. 42–50.

суттєвий вплив на цивілізаційний вимір людини справляють перші чотири типи, і першочергово – его-суб'єктність, що зміцнила сферу свого впливу в пострадянський час, і деформовані колективістські суб'єктності, що дісталися нам по спадковості від тоталітарного минулого. Вочевидь, цивілізаційна ідентичність сучасної української людини є змішаною за своєю формою[6].

Продовжуючи розгляд засад формування цивілізаційної ідентичності, варто зазначити, що це феномен, який свідчить про наявність певної зрілості тієї чи іншої спільноти, яка почала усвідомлювати своє місце у світі й утверджувати свою ідентичність, виявляючи самобутність, неподібність з іншими цивілізаціями, а також виявляє готовність інтегруватися і відігравати свою роль у світовому цивілізаційному процесі.

Як зазначає О. Поддашкіна, будь-яка форма ідентичності, зокрема, і цивілізаційна, усвідомлюється особливо гостро в ситуації кризи, викликаної вторгненням ззовні чужої цивілізації[7]. Війна Росії проти України тому наглядний приклад.

Отже, стійкість і цілісність будь-якої цивілізаційної ідентичності залежить від рівня її сформованості. А ця сформованість базується на ідентифікації, дослідження якої не тотожне аналізові ідентичності. Ідентичність включає в себе різні аспекти, а ідентифікація – опис таких аспектів. Ідентичність – результат, відстоювання і захист себе, ідентифікація – пристосування, процес постійного пошуку, вибору, прийняття норм, традицій, установок. Тому кожному рівню опису процесу ідентифікації передує осмислення повноти ідентичності.

Місце цивілізаційної самоідентифікації в історичній науці і суспільному житті значною мірою визначається роллю історичної уяви, без якої, зрештою, вона неможлива. Людині притаманно ототожнювати себе не тільки з власним тілом і розумом, але й – опосередковано – з тією чи іншою спільнотою (родом, релігійною конфесією, державою, цивілізацією). При цьому цінність власного життя утверджується через інші, вищі цінності. Релігійна самоідентифікація, наприклад, акцентує ідеали Бога і церковної общини, державницька – ідеали влади і єдності країни, цивілізаційна – ідеали інтелекту, розуму і культурної традиції. Межі імперської і цивілізаційної самоідентифікації визначив Н. Буланже, який розділив у середині XVIII ст. епоху просвітницької монархії і власне цивілізації, яку він визначив як «тріумф і розквіт розуму не тільки в конституційній, політичній і адміністративній сферах, але й у сфері моральній, релігійній та інтелектуальній»[8].

Зміна форм історичної самоідентифікації характерна для епох масової екзистенціальної кризи – таких як «буремний час» (друга половина XVIII–початок XIX ст., як його називав Р. Козеллек, період становлення сучасної цивілізаційної свідомості, коли руйнуються звичні форми самоідентифікації, комунікативні зв'язки і культурна традиція. За цих обставин традиційні історичні уявлення втрачають екзистенціональну роль, порушуючи баланс між досвідом і фантазією, дією і уявою, сприйняттям

6 Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 94.

7 Поддашкіна О. Трансформація цивілізаційної ідентичності в умовах глобальних змін сучасного світу. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 90. С. 72.

8 Boulanger N. L'Antiquite devoilét par ses usages ou Examen critique des principales opinions, ceremonies et institutions reliqieuses et politiques des differens peoples de la terre. Amsterdam, 1766. P. 78.

і уявленням. Втративши надію зрозуміти теперішнє в термінах минулого, релігійної та імперської традиції, просвітники XVII–XVIII ст. включили механізми уяви, представивши минуле і теперішнє як частину майбутнього розумно організованого суспільства, цивілізації[9]. Тим самим людина отримала нову самоідентифікацію і разом з нею потужне виправдання творчого ставлення до дійсності. Великий французький історик Л. Февр пов'язував створення поняття «цивілізація» з «глибокою революцією, яку здійснила французька думка»[10].

Саме таку ситуацію описала Ю. Крістіва, на думку якої, сама процедура сімеозису, означування народжується з почуття страху, фобії, відрази. Образ відразливого первинний як до процесу пізнання, так і до процесу самоідентифікації. Це та реальність, перед обличчям якої людина не прагне до пізнання, не оволодіває сенсом буття, а вимушена лише рішуче відмовлятися від усього, ідентифікувати себе як «не – це». Страх – перед відразливим містить відбиток «нестримного і похмурого протесту людини перед тим, що лякає її, що загрожує їй ззовні або зсередини по той бік можливого, прийнятного, мислимого взагалі. Від об'єкта у відразливому лише одна властивість протистояти Я»[11]. При цьому протистояння виникає не стільки з індивідуального «Я», скільки з його колективної самосвідомості «над-Я» («у кожного «Я» – свій об'єкт, у кожного «над-Я» – своє вразливе»). Відразливе показує кордони прийнятного і тим самим «відраза – це огорожа, що утримує мене на краю опертя моєї культури»[12]. Тим самим відраза – це передумова самоідентифікації, вона локалізує наші цінності і водночас змушує формулювати їх досить чітко, так, щоб відразливе в жодному разі не могло в них поміститися. Внаслідок цього утворюється не адекватний, а відлакований образ, який Ю. Крістіва пов'язує з нарцисичною кризою, а також філософським катарсисом як його результатом[13]. Ця криза змушує на самому початку побудови цивілізаційних уявлень ставити в їх центр не реальний, а утопічний образ.

Ми розглянули цивілізаційну самоідентифікацію на період виникнення самого поняття «цивілізація». Але процес цивілізаційної самоідентифікації ідентичності постійний і багатогранний. У його рамках простежується ототожнення: з базовими принципами, в яких втілений вибраний тією чи іншою цивілізацією підхід до розв'язання ключових проблем – протиріч людської екзистенції; зі символами, що уособлюють ці принципи; з ціннісними орієнтаціями поведінки, що відповідають цим принципам; з життєвими практиками у всіх сферах людської діяльності, що складаються на базі цих орієнтацій; зі соціальними інститутами, покликаними втілити і закріпити в дійсності дані ціннісні орієнтації і практики.

Формування власної ідентичності для представників тієї чи іншої людської спільноти означає набуття сенсу існування, що відповідає фундаментальній психофізіологічній потребі в упорядкуванні як власного досвіду, так і оточуючої дійсності. Прагнення так чи інакше задовольнити цю потребу – визначальна несвідома мотивація поведінки «людини розумної». Її задоволення з необхідністю передбачає створення

9 Koselleck R. Futures Past. On the Semantics of Historical Time. Cambridge, London, 1985. P. 18, 278.

10 Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. С. 237.

11 Кристива Ю. Силы ужаса. Харьков: Ф-Пресс, ХЦГИ; Санкт-Петербург: Алтейя, 2003. С. 37–38.

12 Там само. С. 38.

13 Там само. С. 50, 64.

системи екзистенціональної орієнтації, тобто орієнтації як у зовнішньому світі, так і в світі власної душі. Без такої системи орієнтації люди не можуть жити так само, як без їжі і води. В цьому контексті є очевидним, що процес самоідентифікації – необхідна передумова будь-якої соціально значущої людської діяльності. «Ідентичність – вид виробничої сили», – писав відомий норвезький дослідник І. Нойманн. «Вона надає можливість діяльності і структурує соціальне поле, пропонуючи здійснювати ті, а не інші дії»[14].

Самоідентифікація передбачає самовизначення щодо тих традицій, взаємодія яких склала зміст процесу становлення тієї чи іншої цивілізації. В процесі такого самовизначення невідворотно відбувається не тільки конвергенція, але й дивергенція змістів, унаслідок чого необхідною складовою даного процесу стає формування образу «Іншого», на базі зіставлення з яким, а також через протиставлення з ним народжується власна ідентичність. Різні концепції взаємодії «Я» та «Іншого», що існують в історії філософії, застосовуються і під час дослідження цивілізацій і адекватно пояснюють механізми їх функціонування. Кожна цивілізаційна ідентичність сприймає інших представників міжцивілізаційних процесів у рамках категорій «не свій», «Чужий», які можна об'єднати спільною категорією «Інший», що трактується як «не я» з різними змістовними відтінками. «Свій» дуже близький «Я», «Інший» трактується як відмінний від «Я», з яким можлива діалогічна взаємодія без асиміляції одного іншим, але є ще «Чужий», який є неприйнятним стосовно «Я», з яким можливі тільки конфронтація і поглинання.

Таким чином, щоб ідентифікувати себе, людям потрібні інші. Але перш за все їм потрібні вороги. Це крайні прояви потреби, яка тією чи іншою мірою притаманна здебільшого всім людям, – потреба у ворогові.

Дослідники людської психіки і взаємовідносин у людському соціумі доходили аналогічних висновків. У людей, писав американський дослідник В. Волкан, виражена потреба «у ворогах і союзниках». Ця потреба чітко проявляється в ранній юності, «коли інші групи розглядаються винятково як ворожі». Психіка – «творець образу ворога. Доки ворожа група дотримується хоча б психологічної дистанції, ми перебуваємо у впевненості і спокої і проводимо порівняння на свою користь»[15].

У принципі, як етнічна, національна, так і цивілізаційна самосвідомість базується на дихотомії «Я» – «Інший», «Ми – Вони» і процвітає на ґрунті ненависті до «історичного ворога». Вищезгаданий В. Волкан навіть увів у обіг таке поняття, як «вибрана травма» (маючи на увазі, що певна спільнота відчуває себе жертвою іншої спільноти), і ця травма передається з покоління в покоління.

Люди, за твердженням прибічників теорії соціальної і цивілізаційної ідентичності, схильні підносити свою групу і дискримінувати іншу. Внаслідок цього нерідкісні ситуації, коли перемога над суперником набагато важливіша від абсолютної вигоди.

Тому можливість тривалого миру між цивілізаціями є малоймовірною. Як свідчить людський досвід, закінчення однієї війни («гарячої» чи «холодної» – все одно)

14 Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейской идентичности. Москва: Новое издательство. 2004. С. 15.

15 Volkan V. The Need to Have Enemies and Allies: A Developmental Approach. Political Psychology. 1985. Vol. 6, No.2. P. 219, 243, 247.

створює передумови для початку наступної. Психоаналітики стверджують, що людина налаштована на пошук ворога, який втілює на тимчасовій чи постійній основі наші власні негативні риси. Теорія відмінностей, теорія цивілізаційної ідентичності, соціобіологія і теорія атрибуції, що склалися в кінці XX ст., по суті, єдині у висновках, що ненависть, суперництво, потреба у ворогові характерні для людей різних епох. Особисте і групове насильство і війни кореняться в людській психіці і психіці людського соціуму.

Тепер щодо цивілізаційної самоідентифікації української ідентичності. Український етнос сформувався і консолідувався тоді, коли німці, французи й італійці ще навіть не усвідомлювали себе етнічно єдиним цілим. Зате згодом, у період, коли в Західній Європі етнічна самосвідомість почала проростати в національну, а згодом у цивілізаційну під впливом визвольних, об'єднуючих і соціальних рухів, в Україні таких передумов забракло у зв'язку з входженням до складу Польщі і Литви, а згодом Речі Посполитої. Щоправда, з виникненням козацтва українська самоідентифікація почала набирати дедалі більшої сили, що знайшло відображення і в Національно-визвольній революції середини XVII ст. та утворення Козацько-гетьманської держави. Основним поштовхом до самоідентифікації тут став образ «Іншого» і неприязнь до нього в особі польської шляхти. Але ситуація погіршилася із інкорпорацією українського Лівобережжя, а відтак і Правобережжя до складу Росії, де внаслідок асиміляційної політики царизму українська самоідентифікація почала штучно гальмуватися і розмиватися.

Водночас, природний процес самоідентифікації українців не вдалося зупинити, оскільки він спирався на генетичні фактори. **По-перше, питома вага мови.** В українській мові, хоч і були місцеві діалекти, однак вони ніколи не розділяли народ так, як це було, наприклад, в Німеччині, Франції та Італії, де жителі різних регіонів з труднощами розуміли один іншого навіть на рівні побутового спілкування. На теренах України люди достатньо легко розуміли один іншого, незважаючи на деякі відмінності у вимові.

По-друге, релігія. З часів хрещення Русі християнська віра була вирішальною у самоідентифікації. Пізніше, після Берестейської церковної унії, греко-католицизм став другим маркером української самоідентифікації на тій самій християнській традиції. Отже, українська ідентичність формувалася як через етнолінгвістичний і культурний аспект, так і через релігійний.

По-третє, ідея свободи і незалежності. Український народ, зберігаючи пам'ять про велич Києво-Руської держави, прагнув зберегти свою самобутність, постійно відстоював свободолюбивість і право на незалежність, а це спонукало як до етнічної так і духовної цілісності і соборності в непростих історичних обставинах, в яких він опинявся в XIX–XX ст.

По-четверте, це система цінностей української ідентичності в її архетипічному вимірі, що є базовою для самоідентифікації. Вона побудована на таких світоглядних принципах, як: соціальна справедливість; примат духовного над матеріальним; єдність усіх людей; орієнтація на моральний вимір життя як його сенс і цінність.

У підходах до з'ясування цивілізаційної належності України існує різне бачення на вибір її моделей: 1) наша країна, етнос якої індоєвропейський за своїм корінням, належить до євроатлантичної цивілізації; 2) вона є самобутньою східноєвропейською субцивілізацією; 3) одна її частина належить до євроатлантичної цивілізації, а інша – до євразійської (московсько-православної) цивілізації; 4) оскільки Україна не перебуває в епіцентрі жодної з цих цивілізацій, то, відповідно, не може повністю належати до якоїсь однієї з них. Ось чому логічно говорити про наявність у суспільстві хоча й суперечливих, але реально існуючих двох основних цивілізаційних ідентифікацій: євроатлантичної і християнської, ядрами яких є північноатлантична (протестантська і католицька) та східна (православна константинопольська).

Більшість дослідників схиляються до того, що в Україні все ще не розв'язана проблема подолання системної «кризи цивілізаційної самоідентифікації», яка, хоча й притаманна багатьом сучасним державам світу у зв'язку з процесами глобалізації, в нашій країні відчувається особливо гостро в контексті глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій, не завершеній деолігархізації суспільства, корупції і окупаційно-гібридної війни Російської Федерації проти нашої держави. Це зумовлює цивілізаційну розколотість українського суспільства, показником чого є суперечність між декларативною орієнтацією на цивілізаційну модель розвинутого Заходу та розпливчатими уявленнями щодо тих практик, які характерні для нинішнього вектора реального розвитку[16].

З історії відомо, що у більшості випадків спільні цивілізаційні риси прищеплювалися народам шляхом примусу. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнського та ісламського цивілізаційних світів у часи Середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «радянської цивілізації» у минулому столітті. Проте у XXI ст. така примусовість не тільки неприпустима, а й неможлива. Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо з поліетнічним населенням, мають відбуватися на основі суспільного діалогу й консенсусу, що сприяє демократичному вибору елітою, народом і владою траєкторії цивілізаційного розвитку. Це повною мірою стосується й України.

Що таке цивілізаційний вибір? Це вибір комфортного способу життя і цінностей, які є продуктивними для розвитку країни та її громадян. І вже на цій основі обираються моделі внутрішнього життя, зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Тому цивілізаційний вибір – це вибір не місця у світі, а парадигми і стратегій реалізації власного поступу у світі.

При цьому не слід забувати, що цивілізаційний вибір країни не повинен суперечити архетипам традиційної культури й особливостям ментальності її населення. Звісно, цивілізацію не можна обрати в готовому вигляді, вона органічно розвивається протягом багатьох століть. Проте розвиток цивілізації постійно потребує усвідомленого вибору суспільством того чи іншого шляху його розвитку. Отже, цивілізаційний вибір країни передбачає певну корекцію цивілізаційного розвитку, модернізацію цивілізаційного проекту, в якому і буде визначено спосіб життя та цінності як усвідомлені орієнтири суспільства і держави.

16 Rafalskyi O. The Civilizational choice of Ukraine: Questioning the Conceptual Roadmap. Philosophy and Cosmology. 2023. Volume 30. S. 58.

Здійснивши і законодавчо закріпивши свій цивілізаційний вибір, Україна покликана конкретизувати свій власний цивілізаційний проект – образ майбутнього на основі стратегії вільної, гідної та ефективної самореалізації у світі, в процесі якої національно-культурна самобутність народу буде органічно поєднана з цивілізаційним поступом. Інакше кажучи, цивілізаційний проект України має перетворити її у повноправного суб'єкта геополітики та історії, а її громадян – у захищених, вільних і щасливих.

Цивілізаційний проект України, як і будь-який інший, є ідеальною і бажаною моделлю соціуму. Проте для того, щоб ця модель не залишилась утопією, в її побудові необхідно враховувати реальні тенденції розвитку суспільства і світовий досвід. Передусім слід усвідомлювати, що наявний цивілізаційний розвиток України є доволі суперечливим явищем, в якому маємо поєднання спрямованості до гуманізації, забезпечення гідності й самореалізації людини, характерних для «відкритого суспільства», з тенденціями олігархічного неофеодалізму. Цивілізаційний проект України має бути втіленням формування суспільства розвитку людини, її самореалізації і утвердження гідності. Це передбачає надання справедливих і рівних умов для здобуття освіти, праці, для ефективного використання «соціальних ліфтів». Для цього потрібно актуалізувати відповідну атмосферу у суспільстві. Йдеться насамперед про суспільство толерантності і діалогу, в якому була б відповідність цивілізаційного розвитку України з архетипами культури та ментальними особливостями людей, що в ній живуть, суспільство довіри та соціального і політичного партнерства[17].

Таким чином, продуктивний цивілізаційний світ України може стати реальністю лише на основі світоглядних трансформацій і європейської самоідентифікації українських ідентичностей. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися шляхом маніпуляцій, адже це призводитиме до їх спотворення або до рецидивів синдрому радянської свідомості.

17 Пирожков С. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 29 березня 2017 р.). Вісник Національної академії наук України. 2017. № 6. С. 42–50.

Валерій СМОЛІЙ, Валерій СТЕПАНКОВ

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИКЛИК ПЕРЕЯСЛАВА

Глобальний геополітичний виклик, кинутий на початках XXI століття автократичними режимами демократичному світові, вкотре нагадує світовому суспільному загалу, що витоки колізій сьогодення слід відшукувати у глибинах історії. Зокрема з контексту нинішньої широкомасштабної війни Росії проти України поворотною в моделі історичної взаємодії цих двох суб'єктів східноєвропейської геополітики стала ранньомодерна доба. Саме тоді в переяславсько-московському переговорному циклі 1654 р. і посталих за його результатами договірних документах чи не вперше найбільш виразно оприлюднився цивілізаційний контраст деспотії та демократії. І, вочевидь, не просто буде віднайти в тисячоліттях українського минулого якийсь інший сюжет, настільки нещадно експлуатований фаховим загалом, ідеологами та політиками різного штибу в російському й українському академічних і культурно-політичних просторах, в закордонних центрах осілості російської та української наукової і політичної еміграції.

В українській історіографії тема Переяслава цілком закономірно вже незабаром по самій події стала важливим складником практик осмислення національної історії раннього нового часу. Започаткувавшись в козацькому літописанні XVII–XVIII ст., вона посіла чільне місце в компілятивних синтезах українських інтелектуалів-романтиків, увійшла до наукового доробку кількох поколінь фахових істориків, які репрезентували різні школи і напрями історичного знання. Зокрема з різною мірою деталізації події 1654 р. висвітлено в працях М. Владимирського-Буданова, М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Слабченка, О. Попова, В. Липинського, М. Костомарова, Р. Лащенка, А. Яковліва, В. Гарасимчука, М. Петровського, О. Оглоблина, І. Каманіна, І. Крип'якевича, В. Юркевича, І. Борщака, Д. Дорошенка, С. Іваницького, Я. Дашкевича, М. Брайчевського, О. Апанович, Б. Галайчука. Вагомий внесок в конструкцію новітнього образу Переяслава зробили В. Брехуненко, В. Горобець, В. Кравченко, С. Плохій, В. Сергійчук, Я. Федорук, Т. Чухліб, О. Ясь та інші українські вчені, яким випало працювати вже у незалежній Україні.

Загалом, українська історіографія 90-х років XX – початку XXI ст., на основі критичного аналізу наукового спадку попередніх поколінь фахівців та перепрочитання й переосмислення джерельної інформації, спромоглася розробити власну, відмінну від російської і польської, концепцію причин Переяславської ради, її перебігу, наслідків й оцінки ролі в українській історії. На жаль, у другому десятилітті

XXI ст. інтерес до цієї проблеми з різних причин помітно зменшився, хоча багато її аспектів продовжують залишатися гостроактуальними з огляду насамперед на потребу розвінчання сучасної міфотворчості російських науковців та ідеологів путінізму.

Основну схему українського історіографічного доробку та авторські візії подій 1654 р. відбито низкою ґрунтовних наукових праць, зупинятися на яких детально тут мабуть не варто, оскільки вони є добре відомими читацькому загалу, а тим більше – у вузькому фаховому колі[1]. Тож акцентуємо лише найважливіші положення теоретичного характеру про Переяслав та його наслідки, які закладають підґрунтя подальшого студіювання проблеми, а водночас наповнюють новим змістом сам концепт Переяславського акту.

На сьогодні в Україні запропоновано кілька методологічних підходів до з'ясування сутності переяславських подій та укладення договору 1654 р., що уможливлює конструктивний науковий діалог в царині дискусійної проблематики, до якої зокрема належать: питання наявності істотних відмінностей у поглядах української і російської сторін на сутнісний зміст акту протекторства та характер передбачуваного ним правового статусу України у відносинах з Москвою як протегувальною стороною; ролі православного чинника у зробленому українцями виборі; вимушеності саме такого вибору фактом порушення міжнародної стабільності у зв'язку з постанням на центрально-східному європейському територіальному ареалі нового національного

1 Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. Київ, 1994; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 282–321; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 143–147; Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). Київ, 2003. С. 747–763; Горобець В. Переяславсько-Московський договір: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). Київ, 1995. С. 14–27; Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького. Доба Богдана Хмельницького (До 100-річчя від дня народження великого гетьмана) Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 73–94; Гуржій О.І. Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців. Українсько-російський договір 1654 р. С. 50–52; Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми. Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 9–10. Харків, 2009. С. 23–31; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 463–523; Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 499-522; Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 523–565; Мусієнко І.В. Переяславська рада 1654 р. у сучасній українській та німецькомовній історіографії. Переяславская рада и гармонизация украинско-российских отношений: история и культура, наука и образование: Сборник научных трудов по материалам 2-й Международной научно-практической конференции. 13 декабря 2007 г. Харьков, 2008. С. 78–91; Переяславська рада як перша спроба Москви нав'язати «русский мир». Розмова з істориком Ярославом Федоруком. ZAXID.NET. Інститут просвіти. 06.04.2019. URL: https://офлайн/zaxid.net/Pereyaslavska_rada_yak_persha_sproba_moskvi_navyazati_russkiy_mir; Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час. Україна-Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ; Чернігів, 2007. С. 51–68; Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програш Європи. Київ, 2003; Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми. Українсько-російський договір 1654 р. С. 3–5; Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. С. 85–127; 325 років Переяславської ради: підкорення, але жодним чином не возз'єднання: Розмова в ефірі «Радіо Донбас» докт. іст. наук Віталія Щербака та редакт. відділу історії газети День» Ігоря Сюндюкова. 12.01.2019. URL: https://Офлайн/www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29706336.html; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття). Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 524–604.

державного утворення, яке одразу опинилося в центрі зіткнення різновекторних геополітичних інтересів, тощо.

Без сумніву, найбільшим досягненням у полі студіювання переяславської проблематики і дотичного до неї тематичного спектру слід вважати доведення того факту, що зорієнтованість уряду Б. Хмельницького на російський вектор у планах гарантованого забезпечення воєнно-політичної підтримки з боку сильного міжнародного партнера-протектора зовсім не означала для України безальтернативності вибору. Разом із тим, на частину істориків продовжують справляти вплив повторювані у різних комбінаціях рудименти пропонованих на попередніх історіографічних етапах ідей, суджень і гіпотез, що, накладаючись на постмодерністські оціночні модифікації, деформують їхній спектр уявлень як про сам Переяславський акт, так і про супровідні йому події найближчого і віддаленого наслідкового значення. Сюди ж додається і відсутність новітнього комплексного дослідження Переяславської оказії і пов'язаного з нею договору, а водночас унікальності феномена їхньої трансформації через свідомісну перспективу, сформованого у суспільстві не однією генерацією науковців, політиків, публіцистів, майстрів мистецьких жанрів.

Тож проблематика Переяслава, попри численність присвяченої її висвітленню наукової продукції, створеної протягом тривалого історіографічного часу, і сьогодні продовжує зберігати значний евристичний потенціал – можливо, не стільки в частині подієвої деталізації, скільки в аспектах концептуалізації спровокованих 1654-м роком модифікацій державотворчого і геополітичного характеру.

Слід зауважити, що переяславський експеримент взаємодії побудованих на діаметрально протилежних цивілізаційних принципах двох політичних систем став прямим вислідом масштабних трансформацій безпекової сфери Європи у перехідну до модерності добу. Новий міжнародний порядок, що постає на підставі Вестфальського договору, однозначно привніс нову якість і в систему правил формальної чи неформальної взаємодії між суб'єктами міжнародного життя, репрезентантами яких, поряд із абсолютистсько-імперськими режимами, починають виступати національні держави. Зокрема в державотворенні революційної доби виразно проступає тенденція керівних кіл унезалежненої від Польщі України привести свої зовнішньополітичні доктрини, міжнародні практики та діяльність дипломатичних структур у відповідність до поширених натоді на континенті взірців. При цьому, зрозуміло, враховувалися посталі на національному ґрунті особливості та традиції, обумовлені місцевою державотворчою специфікою та співвідношенням геополітичних сил.

Водночас, при розв'язанні актуальних завдань, що виникали у зовнішньополітичній сфері, та утвердженні суб'єктності України в системі європейських держав національна політична еліта демонструвала готовність до застосування (на жаль, отримані при цьому результати далеко не завжди відповідали очікуваному ефекту через низку факторів, на чому зупинимося нижче) для досягнення поставлених цілей наявного в європейській дипломатії інструментарію, методів і засобів врегулювання спірних питань та конфронтаційних ситуацій. Зокрема, одним із механізмів отримання безпекових гарантій, який почав широко використовуватися українськими гетьманами при вирішенні геополітичних проблем, став формат протекторства. Під останнім у

міжнародному праві розуміється особлива форма міждержавних відносин, що ґрунтується на договорі, відповідно до якого володарі двох країн беруть на себе особливі обопільні зобов'язання, що передбачали захист (як правило, політичний та воєнний) на певних домовленостях більш сильним суб'єктом слабшого, за умови збереження за останнім основних суверенних прав. У разі недотримання цих домовленостей з боку протектора друга сторона могла вважати себе вільною від виконання взятого на себе обсягу зобов'язань. Саме на підставі цієї традиції протягом не одного десятиліття вибудовувався зовнішньополітичний курс України, яка намагалася відстояти свою незалежність у безкінечній протидії геополітичним викликам.

Як відомо, в силу цілком об'єктивних реалій тогочасної доби щойно постала Українська держава одразу ж опинилася в епіцентрі складної геополітичної боротьби, що продовжувалася й після завершення Тридцятирічної війни між тогочасними фаворитами міжнародної політики за домінування у центрально-східноєвропейському регіоні. Вразливість геополітичного становища України диктувалася насамперед тим, що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи, а також Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не сприймалася владними центрами цих держав рівноправним суб'єктом відносин, що вкрай ускладнювало для українських урядів укладення з ними відповідних договорів і завжди створювало потенційну загрозу їх об'єднання на антиукраїнських позиціях. Зокрема, за зауваженням І. Лисяка-Рудницького, це «гостро відчував» гетьман Б. Хмельницький, якого «як Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій"»[2]. З цього неважко зробити висновок, що пошук військово-політичного союзника завжди зберігав для українського володаря свою актуальність і не передбачав при цьому простих рішень[3].

Існував й інший, не менш загрозливий для Української держави, аспект проблеми. Адже потенційним її протектором, залежно від можливих масштабів надання військово-політичної підтримки, могли розглядатися передовсім Кримський ханат, Османська імперія та Московське царство – тобто країни, які, як і Річ Посполита, всіляко намагалися запобігти виборенню Україною незалежності, утворюючи навколо щойно посталого політичного організму своєрідний геополітичний «трикутник смерті». Вирватись із нього самотужки було неможливо. Разом із тим, надання допомоги з боку Москви, Стамбула або Бахчисараю неминуче загрожувало втратою частини суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок).

Зауважимо, що орієнтація на російський вектор в геополітичній концепції гетьмана Б. Хмельницького визначилася не одразу. Зі свого боку північно-східна сусідка України з початком революції прагнула використати національно-визвольну боротьбу повсталого суспільства як важіль дипломатичного тиску на польський уряд з метою повернення собі Смоленська та Сіверщини й реалізації інших геополітичних цілей. Виступаючи противником української незалежності та намагаючись послабити позиції Варшави, Москва, до речі як і Бахчисарай, дотримувалася до 1653 р. тактики одночасного виснаження України й Речі Посполитої.

2 Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. І. С. 73.

3 Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. Київ, 1998. С. 35.

Зі свого боку, зважаючи на вкрай загрозливу для збереження української незалежності ситуацію, Б. Хмельницький болісно реагував на відмови Олексія Михайловича допомогти військом у боротьбі з Річчю Посполитою. Зокрема, саме на це він неодноразово скаржився співрозмовникам, в числі яких були східні патріархи і митрополити, московські церковні й державні діячі. Так, за словами А. Суханова, 18 листопада 1650 р. на зустрічі з ним та корінфським і назаретським митрополитами з вуст Б. Хмельницького пролунали такі слова: «...нихто мне так недосаден, что царь московской. Посылали мы послов своих до его милости, и он было хорошо сказал и принял добре; а в другой сказал инаково, что он с королем мирен вечно...». Те, що це була не просто випадковість, засвідчує подальший запис московського сановника: «И многажды гетман говорил: ест-ли де государь нас не примет и помочи не подаст, то уже я невинен буду; разве неволя нас совокупит, якоже и волох»[4]. А наступного дня під час розмови з А. Сухановим Б. Хмельницький висловився значно різкіше, неприховано погрожуючи Московії: «**А есть ли он государь меня не примет, я, уже за нужу сложася с турком, и с татары, и с венгры и с волохи, пойду и ево государеву землю попленим. Что ему государю будет?**»[5].

На перших порах Москва допускала можливість збереження за Військом Запорозьким статусу протегованої держави. Адже не випадково ідея патронату як стрижнева проймає зміст надісланого царськими дипломатами тексту вітальної промови для В. Бутурліна, яку той мав виголосити при врученні Б. Хмельницькому владних клейнодів: знамена, булави та ферязі. І не помиляється С. Плохій, коли стверджує, що «особливого розвитку» вона набула в тих частинах промови, де згадано Богородицю»[6]. Так, московською стороною наголошувалося на тому, що Олексій Михайлович «по твоему и всего твоего воинства желанію, Царскую свою милость вам показует ...сіе знаменіе тебе, благочестный гетмане, дарует, на сем Царском своем знаменіе Царя Царствующих, всемилостиваго Спаса, написаннаго в победу на враги, **пресвятую Богородицу в покров и преподобных Печерских со святою Варварою, Руских молитвенников, в ходатайство тебе и всему твоему православному воинству подавая, дабы всемилостивый Спас наш, якож иногда,** яко повествует історія о происхожденіи честного креста, **православному Царю Рускому и всем Христіанам даде на враги победу и мир дарова, тако и тебе со благочестивым воинством** на врагов, церковь святую озлобляющих и православных утесняющих, **дарует победу...**»[7]. Далі йшлося недвозначно: «...благоохотным воинством твоим к защищенію церкве святыя и всех православных, в сей земле сущих...». В іншому місці промови знаходимо уточнення: «**в вашей сей земле**»[8].

Тож не важко помітити, що московський зверхник звертається до Б. Хмельницького не як до «холопа», а як до володаря іншої країни («вашей сей земле»). І не ви-

4 Белокуров С. Арсений Суханов. Ч. 2: Сочинения Арсения Суханова. Вып. 1. 2-е изд. Москва, 1894. С. 15.

5 Там само. С. 19.

6 Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С. Грачової. Київ. 2005. С. 409.

7 Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. Ч. 3. Москва, 1822. С. 499.

8 Там само. С. 498.

падково самодержець ввів гетьмана у промовистий символічний ряд осіб, на яких поширюється благодать «Спаса» у здобутті перемог над ворогами, поставивщи його поряд із власною персоною. Вручаючи булаву, В. Бутурлін також наголосив на тому, що цар послав її для Б. Хмельницького та його «благочестивого воинства», щоб «яко же до ныне добре устроевал еси, сице да и прочее время сим пресветлыя его Царскія державы знаменіем, булавою, **тако смотреливне управляти возможеши, яко да самое виденіе стройне управляемаго от тебе воинства вся враги, на вы возстающіе и на благочестіе, устрашает и от вас прогоняет**»[9].

При врученні ферязі В. Бутурлін де-факто розкрив правові підвалини обґрунтування московською стороною сутності формули підданства Б. Хмельницького й Війська Запорозького «під царську високу руку». Це знайшло втілення в алегоричній, найбільш зрозумілій для присутніх старшин і козаків формі – «орла, який покривав своїми крилами маленьких орленят – козаків і всю "Малу Русь"»[10]. До речі, цей образ не був чужим для значної частини українського духовенства й політикуму, що дало підстави С. Плохію ще у середині 1990-х рр. висловити слушне припущення, що до складання тексту промов очільника московського посольства мав причетність хтось із присутніх у той час у Москві представників київського духовенства (Є. Славинецький, А. Сатановський, можливо Ф. Софонович)[11]. Процитуємо відповідну виїмку: «К сему благочестивый Государь наш Царь и Великій Князь Алексей Михайлович, всея Русіи Самодержец, **орла носяй печать, яко орел покрыти гнездо свое и на птенца своя вожделе, град Кіев с прочимы грады, Царскаго своего орла некогда гнездо сущіи, хотя й милостію своею Государскою покрыти, с ним же и птенца своя верные некогда под благочестивых Царей державою сущіе в защищеніе свое пріяти...**»[12].

Тож немає жодних підстав (якщо їх висновувати з аналізу джерельної інформації, а не спираючись на власні інтелектуальні чи політико-ідеологічні уподобання і конструкції) ставити під сумнів концепт протекторату як особливої форми воєнно-політичного співробітництва, що апріорі не передбачало злиття держав-учасників в єдине територіально-політичне тіло. Власне, так і розуміли свій протекторат українська політична еліта й загалом Військо Запорозьке. І зовсім не випадково Б. Хмельницький у листі до царя, написаному одразу ж по принесенні присяги, вніс істотне доповнення до його титулатури, розділяючи як окремі символічно підведені під царський скіпетр політичні організми: «Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, **всея Великия и Малые Русии самодержцу...**»[13]. Відомо, як Москва надзвичайно болісно й дратівливо реагувала на найменші неточності у передачі царського титулу (порушникам загрожувала смертна кара), однак у даному випадку вона не лише не висловила заперечення проти цього нововведення, а прийняла його на офіційному рівні, засвідчуючи тим самим визнання України окремішним від неї державним організмом.

9 Там само.

10 Плохій С. Наливайкова віра... С. 405.

11 Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Київ, 1995. Т. 4. С. 82–85; Його ж. Наливайкова віра… С. 408–410.

12 Собрание государственных грамот… Ч. 3. С. 500.

13 Документы Богдана Хмельницкого... С. 316.

Тож, приймаючи рішення на Переяславській раді, Україна не мала наміру увійти як автономна частина до Московського князівства (що, за незначним винятком, продовжує активно стверджувати зарубіжна історіографія, особливо російська). Московія ж як імперія від самого початку вибудовувала плани розширення своїх територіальних меж за рахунок України, для якої її монарх погоджувався виступити гарантом збереження державної цілісності.

Важливо зауважити, що більшість української політичної еліти у середині – другій половині XVII ст. розцінювала політичне об'єднання з Москвою саме як встановлення відносин протектора і протекторату, хоча пізніше у складних для себе обставинах виявляла надмірну поступливість, визнаючи за Україною статус автономії (Переяславські статті 1659 р. та Московський договір 1665 р.). За свідченням трансильванського посла Ф. Шебеші, у червні 1657 р. Б. Хмельницький під час переговорів із російським посольством В. Бутурліна підкреслив: «...не покорявся я рускім так, щоб робив те, чого вони хочуть, дію так, як я цього бажаю, бо і раніше тому воював з польським королем, щоб свою свободу і свободу козаків відновити, і не селяни ми, але, як і раніше називаємо себе козаками...». Своєю чергою й І. Виговський наголошував на володарських функціях гетьмана: «...коли цар у себе в країні цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому, коли хочете, будьте до нас доброзичливими, інакше, побачите, повернемося проти вас...»[14].

Дещо пізніше (травень-червень 1658 р.), вже будучи обраним на булаву, І. Виговський докоряв послу Олексія Михайловича стольнику П. Скуратову: «...а в наших де правах так належить: не повинен (Цар. – *Авт.*) полковнику и никому дать грамоты кроме гетмана: все расправует один гетьман; а вы де учинили всех гетманами, подавали Пушкарю и Барабашу грамоты...»[15]. Він відверто обурювався тим, що Москві «де надобно такой гетман, **чтоб взяв за хохол да водить**»[16]. У липні, розмовляючи з посланцями київського воєводи, І. Виговський наголосив на праві змінити протектора України через те, що Б. Хмельницький і Військо Запорозьке «под ево государеву высокую руку поддалось по моему наговору **и з воли, а не из-за сабли**». І якщо до нього як очільника Української держави не буде «государской милости, **я де и к ыному передамся, а в неволю не дамся! Наша де вольность велика!**»[17].

При зверненні до обставин ухвали Переяславської ради щодо визнання царя протектором і принесення відповідної присяги не варто залишати поза увагою демонстровану українською елітою переконаність у своєму праві на відмову від свого рішення у разі нехтування монархом інтересів Війська Запорозького. На відміну від елітарних російських кіл, якими традиційно (з досвіду стосунків зі Степом) «підданство» трактувалося як «знак безумовного і виняткового упідлеглення Москві», форма своєрідного «холопства государєвого»[18], український політичний і соціальний про-

14 Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Москва, 2007. С. 361.

15 Акты ЮЗР. Т. 6. Санкт-Петербург, 1863. С. 125.

16 Там само. С. 128.

17 Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів, ф. II, спр. 15402, арк. 55–56; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. Київ, 1998. С. 265–266.

18 Див.: Трепавлов В.В. «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. М., 2007. С. 134–140.

від розглядав залежність від протектора, як нами уже відзначалося, лише в рамках визнання монарха як опікуна й виконання на його користь певних обов'язків – без втрати прав на «управління своєю країною»[19] за беззастережної умови її окремішного існування.

Ця ідея наскрізно проходить через «Маніфестацію від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою» (жовтень 1658 р.), автором якої став палкий патріот самостійності України Ю. Немирич. «І не з іншої якої причини **ми прийняли протекторат великого князя московського**, – наголошувалося у документі, – а лише для того, щоб за угодою, укладеною за допомогою зброї і з Божою поміччю відновленою не раз пролитою кров'ю, **ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків**». Проте, продовжував його автор, попри сподівання, що протектор «буде до нас доброзичливим, дружнім, м'якосердним, чинитиме з нами не інакше, як ґрунтуючись на щирій довірі, **не порушуючи нашої свободи, а діятиме відповідно до своїх обіцянок», московські державні чини** «мали заміри, щоб вже в той перший рік... захопити Польське королівство, **а нас придушити і приєднати**»[20]. До речі, у тексті «Маніфестації...» неодноразово акцентовано увагу на намірах московитів «приєднати» до себе Малу Русь і Військо Запорозьке, щоб «**зробити союзниками по рабству**»[21]. Проаналізувавши агресивні дії Московії, Ю. Немирич робить висновок: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, які без жодної нашої вини готували для нас **спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо. Для того, щоб знищити його, ми і доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи**»[22].

Через десять років П. Дорошенко та його соратники, розробляючи проєкт договору про визнання України султанським протекторатом, беручи до уваги прорахунки 1654 р., спеціально ввели до нього статті з чітко виписаними умовами, на які українська сторона не могла погодитися. Зокрема, 5-та стаття наголошувала: «Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський **не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені. До того жадаємо, щоб гетьмана не переміняти, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити...**»[23].

У 15-й статті містилося застереження османській стороні, що у разі порушення нею дуже конкретно прописаних умов, на яких Україна погоджується на її протегування, українська влада залишає за собою право розірвання договору. Якщо султан і хан «все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, – наголошувалося у ній, – гетьмана проганяти з своїм зведенням

19 Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев, 2017. С. 33–34.

20 Україна. Антологія пам'яток державотворення X–XX ст.: У 10 т. Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). Київ, 2008. С. 257.

21 Там само. С. 257–258.

22 Там само. С. 262–263.

23 Там само. С. 295.

та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів переміняти, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, **то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому...**»[24].

Фундаментальні відмінності у поглядах української та московської сторін на сутність Переяславської акції та правовий характер встановлюваних нею відносин власне і стали підставою до першого непорозуміння, що зав'язалося навколо питання принесення посольством В. Бутурліна присяги у соборній церкві Успіння св. Богородиці «за государя царя» щодо дотримання ним озвучених Б. Хмельницьким засадничих умов, на яких Україна погоджувалася на протегування Москви. Ситуація справді була критичною, і потрапили українці у неї через неврахування специфіки дипломатичних практик московитів. Причому варіантів безпрограшного виходу для української сторони фактично **майже** не існувало. Адже відмова від присяги однозначно означала втрату реально єдиного натоді мілітарного союзника у відбитті можливого наступу поляків і татар, що могло обернутися в тодішніх реаліях катастрофою. Крім того, в подібному кроці потенційно приховувалася загроза перетворення Московії на політичного противника. З іншого боку, згода присягнути в односторонньому порядку лякала непередбачуваністю дій монарха, котрий нічим не зв'язував себе стосовно Війська Запорозького.

Однак чи дійсно в української сторони не було жодного вибору? На нашу думку, гетьман і старшини все-таки могли ризикнути і відмовитися від присяги, але за однієї умови – негайного прийняття турецького протекторства. Інформація джерел свідчить про те, що час для цього був, оскільки польська армія, як виявилося, була неспроможною розпочинати разом із татарами негайний наступ на Україну. Власне сам Хмельницький сумнівався у можливості поновлення до весни воєнних дій з боку Польщі[25]. Припускаємо, що на тлі недовіри до московитів цілком імовірною могла бути пропозиція дещо зачекати з остаточною відповіддю, а тим часом розпочати переговори з Кримом про відновлення військово-політичного союзу, а з Портою про прийняття пропозиції протекторства з боку султана.

Однак гетьман і старшини не наважилися спокушати долю, щоправда досягнувши згоди, що після принесення присяги надішлють до Олексія Михайловича спеціальне посольство для укладення договору про затвердження умов протекції.

Погоджуючись на протекторство царя, Б. Хмельницький очікував, що московська влада активними діями паралізує агресивність Криму. Проте сталося навпаки. Цей крок з боку Чигирина призвів до укладення у липні 1654 р. польсько-кримського військово-політичного союзу, спрямованого проти України і Московії. В умовах бездіяльності останньої в організації відбиття наступу польсько-кримських військ

24 Там само. С. 298–299.

25 Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 3. С. 471.

вісь Варшава – Бахчисарай виявилася для України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин – Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося зокрема безпрецедентним спустошенням Брацлавщини й стало однією з причин провалу Західного походу[26].

Відомо, що приймаючи Україну під свій патронат, цар зобов'язувався «все войско Запорожское польскому королю не выдавать и за них стоять» и «от всех неприятелей боронити». Гетьман виношував наміри за допомогою Московії розгромити Річ Посполиту й приєднати до держави західноукраїнський регіон. Проте, внаслідок зіткнення її геополітичних інтересів у Прибалтиці зі шведськими, Москва від осені 1655 р. починає переорієнтовуватися на пошук порозуміння з Річчю Посполитою. Оголошення війни Шведському королівству наприкінці травня 1656 р. викликало в Чигирина гостре невдоволення, оскільки український уряд розглядав Швецію союзницею у боротьбі проти спільного ворога, яким для обох країн була Варшава. Спроби Хмельницького переконати Москву у помилковості обраного політичного курсу, оскільки Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти України і Московії, зазнали невдачі. Він підозрював також, що плановане порозуміння Москви з Варшавою може відбутися коштом українських інтересів[27]. Саме тому гетьман активізує перемовини зі Швецією, Трансильванією, Молдовою й Валахією про створення антипольської коаліції, щоб завдати коронним військам поразки й приєднати західноукраїнські землі.

Тим часом розпочалися віленські переговори між Московією і Річчю Посполитою. Послане до Вільна українське посольство Р. Гапоненка з ініціативи московитів не було допущене до участі у них («власно яко псов до церкви Божій»). Мало цього, московські дипломати, на відміну від поляків, демонстративно відмовлялися від спілкування з українською делегацією і навіть не поінформували українську сторону про зміст укладеного на початку листопада 1656 р. перемир'я.

Хоча до остаточної редакції угоди не потрапив пункт про визнання кордонів України за умовами Білоцерківського договору 1651 р.[28] (ним її територія обмежувалася Київським воєводством), сам факт обговорення її долі з ігноруванням української думки став однозначним порушенням Москвою Переяславсько-Московського договору згоди на царське протегування. Оскільки польська сторона передала Чигирину сфальсифіковані статті угоди, в яких ішлося про втрату Україною суб'єктності, Б. Хмельницький на старшинській раді поставив питання про розрив договірних зобов'язань з Московією: «треба отступить от руки царского величества»[29]. Хоча зго-

26 Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 250–267; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX. Ч. 2. С. 894–898, 955–958, 1072, 1099–1149; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва, 1987. С. 46–89, 155–158; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ, 2020. С. 566–573, 580–586, 621–640.

27 Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. С. 497–503, 510–511, 519м524; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. С. 643–645, 658–666; Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ, 2011. С. 312–321.

28 Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1235–1246; Федорук Я. Зазн. пр. С. 475–492.

29 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1862. Т. III. С. 556.

дом, після певних роз'яснень з боку московських сановників, конфлікт де-юре було вичерпано, проте у гетьмана й частини старшин сформувалося глибоке переконання у ненадійності царя й доцільності пошуку нового протектора. Цього разу ним міг стати шведський король Карл X.

Переяславсько-Московський договір передбачав непорушність прав, свобод і привілеїв козацької України, гарантом чого проголошувався Олексій Михайлович. Проте Москва одразу ж стала на шлях ігнорування цих домовленостей. Так, у серпні 1654 р., під час перемовин із депутацією духовенства, на її представників здійснювався брутальний тиск, аби спонукати визнати підвладність московському патріархові[30]. Відправлене наприкінці 1654 р. до України посольство А. Матвєєва й Ф. Порошина почало домагатися від Б. Хмельницького дозволу на прибуття воєвод й утворення 10 солдатських полків (по 1 тис. особового складу) з нереєстрових козаків під проводом московських офіцерів, але той рішуче відмовив[31]. Нову спробу запровадити воєводське управління зроблено у червні 1657 р., але і тоді, завдячуючи стійкості гетьмана, не було досягнуто бажаних для Москви результатів[32].

Допоки булава перебувала в його руках, всі зусилля Москви обмежити внутрішньополітичний суверенітет України провалювалися. Але ситуація істотно змінилася після смерті Б. Хмельницького. Обраний гетьманом І. Виговський, припускаючись помилок у врегулюванні викликів внутрішнього характеру, не спромігся запобігти спалаху громадянської війни, чим сповна скористалася Москва. Всупереч умовам договору, вона втрутилася у міжусобицю, підтримуючи, з одного боку, опозицію до І. Виговського, а з іншого – спонукала його у другій половині січня 1658 р. до укладення «договору» з окольничим, намісником ржевским Б. Хітровим, яким передбачалося «быть воеводам в городах вашего царского величества Малое России»[33]. Влітку Москва вчергове вдалася до брутального порушення Переяславських договірних умов, підштовхуючи тим самим значну частину старшини до відмови від царського протегування, що і сталося у вересні 1658 р.

Отже, жодної з поставлених цілей (за винятком збереження самобутності державного організму), яких прагнула українська політична еліта, приймаючи протекторство царя й укладаючи договір, не було досягнуто. Навпаки, у 1655–1658 рр. окреслилася тенденція до згортання суверенних прав України, її трансформації у невід'ємну автономну частину імперської в своїй суті Московської держави.

У історіографії неодноразово зверталася увага на існування відмінностей у поглядах української та московитської сторін на сутність поняття «підданство» (під государевою «високою рукою»), що дуже швидко призвело до взаємних непорозумінь. Зазначимо, що від самого початку встановлення урядом Б. Хмельницького дипломатичних відносин із Московією й до Переяславської ради відома нам джерельна база не фіксує інформації щодо порушення гетьманом перед царською особою пи-

30 Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1878. Т. X. С. 741–752; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 1. С. 857–864.

31 Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут Рукопису, ф. II, спр. 1557–1561, арк. 3–4 зв., 12–13.

32 Акты ЮЗР. Т. III. С. 564–572; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С.1415–1419.

33 Таирова-Яковлева Т. Зазн. пр. С. 152–156.

тання про входження Війська Запорозького до складу «Великої Росії». Чомусь, як правило, адепти концептів «возз'єднання (об'єднання) України з Росією» чи «возз'єднання (об'єднання) Русі» оминають той очевидний факт, що гетьман завжди ув'язував так зване «підданство» безпосередньо чи опосередковано з отриманням від царя воєнної допомоги. Тобто, з української сторони йшлося виключно про таку форму зовнішньої підтримки, що на підставі двосторонніх договірних зобов'язань давала змогу зберігати суверенність українського державного утворення.

Тому немає підстав підносити або применшувати роль Переяславсько-Московської угоди в українській історії. Укладена в конкретних реаліях певного історичного періоду, коли середньовічні рудименти патримоніально-сюзеренних практик врегулювання відносин між державами все ще могли відчутно позначатися на модерних форматах міжнародної взаємодії, деформуючи їх сутнісний зміст, насправді вона «не була для України ні трагедією, ні ганьбою»[34]. Але й не стала успішним зовнішньополітичним здобутком.

Фактично, на переговорній платформі Переяслава-1654 відбувся перший геополітичний двобій локалізованої європейським південним сходом України, яка ментально тяжіла до європейських цивілізаційних зразків і політична система якої вибудовувалася на демократичних цінностях звитяги запорозького козацтва, з ґрунтованою на концепції самодержавства як продукту вищого одкровення та в практичній площині зорієнтованою на зразки східної деспотії Московією, яка наполегливо впроваджувала у суспільний простір «демонстративне підкреслення ...цивілізаційної оригінальності та протиставлення з Європейським світом»[35].

34 Апанович О. Зазн. пр. С. 92.

35 Бульвінський А.Г. Сприйняття Московської держави в Європі у XV–XVII ст. Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки: Збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 231.

Олександр РЕЄНТ

ЕКСПОРТ ЗЕРНА З УКРАЇНИ (1861–1914 РР.)

Актуальність теми дослідження зумовлена, насамперед, у переосмисленні історичного досвіду експорту зерна та продовольства з портових міст України.

В той час, як сьогодні російська федерація щоденними бомбардуваннями українських портових міст (Одеса, Миколаїв, Ізмаїл, Херсон), схоже поставила собі за мету знищити всю портову інфраструктуру та зернові й продовольчі запаси, які призначенні для експорту в різні країни світу, важливо дослідити події 150-річної давнини з експортом зерна та продовольства з українських міст.

Усвідомлюючи значення портів і портових міст в убезпеченні продовольчих криз, хотілося більшою мірою у даній статті зосередитися на подіях пореформеного періоду і до початку Першої світової війни. Це бажання обумовлюється прагненням з'ясувати історію становлення та розвитку закордонного експорту з України, яким чином він був упорядкований, яка була його організація і конкурентоспроможність.

Економічне змагання народів – це та ж війна, хоча й безкровна,
але не менш запекла і поглинаюча безліч жертв.
І як не можна воювати без досконалого озброєння,
так не можна діяти тепер на світовому ринку
без правильної організації торгівлі.
Денисов В. І.[1]

В історичній літературі економічний розвиток Російської імперії після скасування кріпосного права в 1861 р. й столипінської аграрної реформи на початку XX ст. висвітлено однобічно. Дослідники акцентували увагу на недостатньому розвитку фабрично-заводської промисловості, певному промисловому піднесенні наприкінці XIX ст. і в п'ятиліття перед Першою світовою війною та наявності кріпосницьких пережитків у сільському господарстві внаслідок збереження поміщицького землеволодіння.

Однак справжня картина економічного розвитку була набагато складнішою. Головною сферою прикладання сил переважної більшості населення України й інших регіонів Російської імперії залишалося, як зазначалося вище, сільське господарство. Воно забезпечувало мешканців міст і сіл основними продуктами харчування, а над-

1 Киевский областной съезд по вопросам экспорта. Речь председателя съезда, члена Государственного совета В. И. Денисова, произнесённая 21 февраля 1914 г. при закрытии съезда // Русский экспорт. 1914. № 3. С. 79.

лишки продовольства вивозилися на зовнішні ринки. Порівнюючи обсяги імперського експорту й імпорту за 1904–1913 рр., дослідники цієї проблеми констатували, що загальна грошова сума вивозу товарів на зовнішній ринок за десятиліття перевищила суму ввозу на 3511 млн руб., створивши таким чином солідний позитивний торговий баланс[2]. Левова її частка була одержана завдяки вивозу на світовий ринок сільськогосподарської продукції – зерна, продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, деревини, олійних культур тощо. У загальній сумі середньорічного експорту за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 1501,4 млн руб. на долю сільського господарства припадало, враховуючи й продукцією лісівництва, 89,3%, тобто майже 9/10 від усього вивозу[3]. Частка добувної промисловості становила лише 5%, а обробної – 5,7% від загального вивозу[4]. Враховуючи величезні обсяги вивозу продовольства, професор М. М. Алексєєнко, голова бюджетної комісії Державної думи, обраний від Катеринославської губернії, наголошував, що «сільське господарство – курка, котра несе золоті яйця»[5]. Зі свого боку, авторитетний на початку XX ст. український економіст М. І. Туган-Барановський стверджував, що «Америкою ми ніколи не станемо. Основою нашого господарського побуту завжди залишиться сільське господарство»[6].

Закордонний експорт сприяв реалізації надлишків сільськогосподарських продуктів, запобігав їх знеціненню на внутрішньому ринку й закупорюванню торгового обороту. Виручена за продовольство валюта забезпечувала стабільність фінансової системи. Тим більше, що зовнішні борги Російської імперії обчислювалися на початку XX ст. сумою, що перевищувала 9 млрд руб. Уряд змушений був виплачувати щорічно іноземним кредиторам близько 450 млн руб. золотом. По-перше, ця величезна для того часу сума покривалася видобутком золота – на суму близько 40 млн руб. на рік. По-друге, митними зборами, що сягали 160 млн руб.[7]. По-третє, перевищенням експорту над імпортом. Зрештою, грошові надходження зі світового ринку за сільськогосподарські товари підвищували купівельну спроможність сільських господарів, що стимулювало й розвиток фабрично-заводської промисловості.

Не можна не враховувати й те, які величезні надходження до державної скарбниці приносили за перевезення продукції сільського господарства залізниці. Хлібні продукти, перевезені ними, посідали до 1907 р. перше місце й сягали в середньому 1 млрд пудів щорічно. Разом з іншими сільськогосподарськими товарами зерно продовжувало і далі домінувати у вантажообороті залізниць[8].

Здавалося, що за таких обставин урядові й підприємницькі кола Російської імперії мали докласти максимум зусиль до організації на високому рівні експортної торгівлі, створення, як у країнах Західної Європи і Північної Америки, досконалої промислової інфраструктури сільського господарства, вивчення потреб і вподобань

2 Дуссан И. В. Торговые сношения России с Францией и Германией. К., 1916. С. 50.

3 Ден В. Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. Пг., 1922. С. 42.

4 Там само. С. 167.

5 Горно-заводское дело. 1912. № 17. С. 4941.

6 Промышленность и торговля. 1916. № 12. С. 335.

7 Русский экспорт. 1912. № 3. С. 129.

8 Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. Х., 1914. № 18. С. 205.

споживачів на світовому ринку. Однак факти свідчать про інше. Попри величезний експорт зерна, цукру, яєць та інших продуктів сільського господарства, в країні так і не було створено розгалужену елеваторну систему. Мережа холодильників у великих містах і портах ледве започатковувалася. Розвиток експортної торгівлі дуже гальмувався майже повною відсутністю власного торгового флоту. Недостатньо розвиненою залишалася залізнична мережа в ряді багатих на сільськогосподарські культури районах. У жалюгідному стані перебували шосейні шляхи. На низькому і вкрай недостатньому рівні була організація кредитування виробників продовольства і експортерів. Член Державної думи від Харківської губернії Каразін заявив у своїй промові 27 травня 1913 р., що сільське господарство ніколи не мало достатнього кредиту для виробництва і реалізації хліба[9]. Що вже говорити про більш ранні періоди його розвитку.

Унаслідок цих та інших негараздів сільськогосподарські виробники зазнавали величезних збитків. Через низький рівень організації торгівлі та засилля в ній посередників сільські господарі втрачали щорічно на збуті зерна щонайменше 140 млн руб., а на вивозі курячих яєць – близько 25 млн руб[10]. Утрати з кожної десятини земельної площі хлібовивізних губерній становили 2,58 руб. з десятини, що перевищувало всі земельні податки, разом узяті. Таке становище Полтавська губернська земська управа характеризувала, як «велике народне лихо»[11].

Невтішну картину повної невпорядкованості експорту з Російської імперії і пречудової організації цієї справи «у наших конкурентів на світовому ринку» засвідчили дебати під час Київського обласного з'їзду з питань експорту в останній декаді лютого 1914 р. За свідченням учасників заходу, конкуренти мали прекрасні порти для морських та океанських суден, облаштовані найновішим устаткуванням елеватори і зерносховища, розгалужені залізничні і шосейні мережі в районах сільськогосподарського виробництва, численні пароплавні лінії та необмежений кредит із низькою обліковою ставкою[12]. До того ж, вітчизняні сільські господарі отримували, як правило, епізодичну і запізнілу інформацію щодо кон'юнктури світового ринку. Внаслідок цього фахівці порівнювали їх з людьми із зав'язаними очима, що ведуть змагання на світовому ринку, «наче з прекрасно озброєними рицарями».

За великим рахунком, російське сільське господарство не стало, як у розвинених країнах Західної Європи і Північної Америки, тим локомотивом, що спричинив прискорений розвиток інших галузей економіки. А у самому селі в досліджуваний тут період не відбулося накопичення необхідного капіталу для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Отже, негаразди виробників аграрної продукції корінилися в самому господарському устрої Російської імперії, низькому рівні організації експортної торгівлі й надзвичайно слабкій промисловій інфраструктурі сільського господарства.

9 Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия I. Часть 1. СПб., 1913. Стб. 9.

10 Промышленность и торговля. 1915. № 18. С. 182.

11 Русский мельник. 1913. № 6. С. 428.

12 Русский экспорт. 1914. № 3. С. 79.

Експорт хлібних продуктів

Хліб був, безперечно, головним експортним товаром України, Бессарабії і низки регіонів Росії, особливо Північного Кавказу і Донської області. Правлячі кола імперії прагнули якомога більше вивозити зерна на зовнішні ринки. Необхідно було, як уже зазначалося вище, вишукувати валюту для покриття урядових витрат за кордоном, закупівлі промислового устаткування, стабілізації платіжного балансу тощо.

Обсяги експортованого з імперії збіжжя в досліджуваний період, хоча й з деякими коливаннями, безупинно зростали. У 1877 р. було вивезено на світовий ринок 252 011 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, враховуючи й борошно та висівки. Тридцять три роки по тому, в 1910 р., їх вивіз становив уже 821 240 тис. пудів[13], або на 225,87% більше. Цікаво, що найбільший приріст хлібного вивозу дали пшениця та ячмінь. Експорт пшениці за ці роки зріс з 86 629 до 374 590 тис. пудів, або на 332,40%, а ячменю – з 17 357 до 244 701 тис. пудів[14], або на 1309,81%. Саме ці зернові культури становили найбільшу частку в українському хлібному експорті. Навпаки, вивіз жита на зовнішні ринки зменшився за ці роки у понад два рази – з 90 331 до 40 538 тис. пудів[15]. Нарощування хлібного експорту призвело до небувалого раніше збільшення виручки за нього на зовнішніх ринках, особливо в 1909-1911 рр. Якщо вартість усього збіжжя, вивезеного з імперії у 1907 р., становила 431 192 тис. руб., а в 1908 р. – 380 302, то в 1909 р. – 750 094, у 1910 р. – 747 952, у 1911р. – 739 466 тис. руб.[16].

Частка всіх хлібних продуктів у грошовому обчисленні становила в середньому за 1909-1913 рр. 45% від усього імперського експорту[17], а в окремі роки перевищувала 50%. Загалом обсяги зерна, що відправлялися на зовнішні ринки, зростали відносно швидше, ніж його загальне виробництво.

Надходження у все більших обсягах іноземної валюти за реалізоване на зовнішніх ринках збіжжя дало поштовх загальному економічному піднесенню 1890-х рр. і 1910–1914 рр., що до цього часу не знайшло відображення в нашій історіографії. Проте на цьому акцентували увагу громадськості засоби масової інформації, представники аграрних і підприємницьких кіл. Останні виходили у своїх оцінках із того, що торгова діяльність переплітається з усіма ланками господарського механізму й дуже впливає на його результативність. Голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. С. Авдаков у своїй промові в Державній раді 9 червня 1914 р. заявив, що прибуткова частина бюджету «колосально залежить від сільського господарства». «Ще в 1908 р. наша промислова діяльність не виявляла широкого розмаху – говорив М. С. Авдаков. – Незадовільний збір хлібів за останні чотири роки наклав на комерційне життя відбиток пригніченості й застою. Але врожайний 1909 р. спри-

13 Шульц А. К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. СПб., 1913. С. 34 (табл. 20).

14 Там само.

15 Там само.

16 Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Вып. 1. К., 1912. С. 57.

17 Ден В. Э. Указ. соч. С. 43.

яв, слава Богу, пожвавленню промисловості»[18]. Такої ж думки дотримувався ще один провідний діяч Всеросійського об'єднання промисловців і торгівців – барон Майдель. У пресі він висловлював переконання, що в імперській економіці все ще домінує «пан-урожай», а не «пан-капітал» («Нерозривний зв'язок останнього з урожаєм настільки ясний, що, здається, не потребує роз'яснення... Наш розрахунковий баланс тримається на вивозі зернових продуктів»[19]).

Проте економічне пожвавлення, що базувалося на експорті продовольчих ресурсів та інших продуктів сільського господарства, так званих «життєвих припасів», не було стабільним через різкі коливання врожайності. Збір зернових культур зменшився в ряді регіонів Росії уже в 1911 р. Вивіз збіжжя у великих обсягах став можливим тоді переважно за наявності перехідного зернового надлишку від попереднього року. Складним виявився для ряду російських губерній і 1912 р., коли з імперії було вивезено на світовий ринок тільки 547 931 тис. пудів вартістю 546 567 тис. руб.[20]. Зіставлення зібраного в ці роки у власне російських губерніях хліба з обсягами його вивозу підтвердили тезу багатьох урядових критиків щодо «голодного експорту». У зв'язку з цим преса наводила на своїх шпальтах висловлювання колишнього міністра фінансів Вишнеградського, за урядування якого сталися резонансні голодування на початку 1890-х рр. – «самі не доїмо, а вивеземо»[21]. Ця фраза справді відображала сутність «голодного експорту» найперше в безхлібних регіонах Російської імперії, де ціни на хліб піднімалися неймовірно в неврожайні роки. Отже, надмірний експорт зерна обертався нещасливим боком для найбільш знедолених прошарків суспільства.

Організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим рахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США. Унаслідок цього учасники зібрання Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, що відбулося 18 березня 1911 р. в Одесі, дійшли сумного висновку, що «наші сільськогосподарські виробники втрачали через негаразди в організації торгівлі 25% вартості хліба»[22].

Заслуговує на увагу висвітлення причин, які спонукали виробників до масового і стихійного вивезення зерна на ринок відразу після жнив. Без цього важко зрозуміти втрати, що їх зазнавали сільські господарі, особливо дрібні, протягом багатьох десятиліть.

За свідченням преси, на початку кожної зернозберальної кампанії розпочиналося посилене і безладне «викидання» хліба на ринок внаслідок «пристосування всього господарського укладу до завершення жнив». По-перше, селянам і землевласникам необхідно було вчасно сплачувати податки. По-друге, хліб треба було вивозити до осінніх дощів, що робили шляхи не проїзними. По-третє, майже повна відсутність

18 Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. С. 205.

19 Промышленность и торговля. 1911. № 21. С. 352.

20 Речи и доклады, произнесенные в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. С. 57.

21 Горно-заводское дело. 1911. № 26. С. 2312.

22 Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. Одесса, 1912. С. IV.

елеваторів і зерносховищ змушувала сільськогосподарських виробників прискорювати реалізацію збіжжя на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Зрештою, надто важливою причиною, що спонукала сільських господарів до негайного продажу врожаю, була залежність їх від кредиторів. Про це свідчать статистичні дані. На початку 1913 р. організаційне бюро обласного з'їзду українських та суміжних з ними губерній, що знаходилося в Катеринославі, провело анкетне обстеження щодо забезпечення сільськогосподарських виробників кредитами. Виявилося, що із загальної кількості сільських господарів, які користувалися позиками під зерно, близько 62% брали її у скупників та інших приватних осіб, у тому числі весною – 38%, літом – 43%, восени – 15%, зимою – тільки 4%. Унаслідок цього в руки скупників уже в серпні й вересні потрапило 41% збіжжя від загального річного обсягу, що йшов на ринок. Слід ураховувати й те, що знижку від ринкової ціни і відсотки, що сягали 59% від суми наданого кредиту, несли сільські господарі[23]. Наведені тут цифри, які відносилися до 14 південних губерній Російської імперії, красномовно свідчать, що село перебувало в кабалі у посередників – скупників хліба[24]. За даними російської дослідниці Т. Китаніної, останні наживали щорічно на експорті зерна в середньому близько 50 млн руб.[25]. Отож, масовий вивіз збіжжя на зовнішні ринки вже на початку осені визначався багатьма чинниками. «Вивіз врожаю в цей час іде настільки інтенсивно, – повідомляв харківський часопис, – що ніщо не може призупинити надлишкової пропозиції зерна – ані занизькі ціни, ані невигідна кон'юнктура світового ринку»[26].

У різних регіонах України були деякі відмінності щодо реалізації вивожуваного хліба, проте суть їх залишалася завжди одна – повна залежність виробників від посередників і хліботоргового капіталу. Для ілюстрації цього маємо навести ряд більш-менш докладних сюжетів, що дадуть певне уявлення щодо цілісної картини експортної торгівлі «з усіма її візерунками».

На Київщині продаж зерна був практично неможливий без посередників. Не маючи помірного кредиту, селяни через гостру потребу в грошах часто продавали свій хліб ще «на корню». За декілька місяців до жнив вони змушені були брати грошовий завдаток у приватних торговців під майбутній продаж урожаю з розрахунку щонайменше 20% до взятої суми. Але на цьому кабальні умови домовленості не вичерпувалися. Селянин зобов'язувався продати зібраний урожай тому ж торговцю, який надав йому кредит, притому за визначеною останнім ціною. Після обмолоту хліб вивозився до пристаней на Дніпрі, куди підганялися баржі великих хліботорговців. Цікаво, що ті селяни, які не мали потреби в завдаткових грошах, не могли здати свій хліб на баржу без згоди посередників. Останні ж поширювали в селах неправдиву інформацію щодо кон'юнктури світового ринку й завдяки цьому скуповували хліб за дуже заниженими цінами[27]. За повідомленням засобів масової інформації, зсипники хліба, різномасті спекулянти та інші майстри легкого збагачення завжди створювали

23 Подольский хозяин. 1915. № 11/12. С. 53.

24 Там само.

25 Китанина Т. М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). Ленинград, 1978. С. 250.

26 Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 11 июня.

27 О сбыте хлеба в Каневском уезде. Киевская земская газета. 1914. 16 мая.

на місцевих ринках «цінову вакханалію, вигідну для хлібних паразитів і нестерпну для виробників хліба». Доля врожаю завжди була в їхніх руках[28]. Так було в 1860–1870-х рр. Так тривало і на початку XX ст.

Не кращою була ситуація й в інших регіонах України. Скупкою селянського хліба на Поділлі й Волині також займалися посередники, які орієнтувалися на закордонні ціни, особливо в Одеському порту. Цікаво, що своєрідними біржами стали тут залізничні станції, де збиралися скупники хліба. Отримавши повідомлення про ціни з Одеси чи Підволочиська, вони перекуповували під час стоянки потягів один у другого хлібні дублікати і «виразом обличь» засвідчували землевласникам про стан хлібного ринку[29]. Від цього часто залежали рішення останніх – продавати хліб негайно чи вичікувати кращої кон'юнктури.

Шахрайство скупників в губерніях Правобережної України досягло неймовірних розмірів. Коли селянин не відвозив свій хліб певній особі за борг, де його часто-густо «обважували», то продавав дрібним скупникам на місцевих ринках. Останні зустрічали його на шляху до міста й застосовували при цьому своєрідну тактику. Чим далі від міста чи містечка, тим більш високу ціну пропонували скупники, знаючи, що селянин необізнаний щодо міських цін на хліб. Під'їжджаючи ближче до міста, селянин спілкувався з одним, другим, третім скупником, які пропонували йому ціну все нижче й нижче. Приїхавши в місто, селянин дізнавався справжню ціну і шкодував, що не продав свій хліб першому скупнику, який зустрівся йому на шляху. Бажаючи виручити більше, він повертався до першого скупника й тут його очікувало глибоке розчарування: йому пропонували ціну, що була нижче міської. І якої б високої якості не було зерно, за нього давали 0,10–0,15 руб. менше за пуд від дійсної вартості[30]. Торгівля хлібом безпосередньо у селах мала певні відмінності. Селяни через гостру потребу у фінансових засобах ще до жнив продавали майбутній урожай, причому скупники визначали, як правило, ціну в розмірі 75% від ринкової. Після обмолоту скупники, маючи власний гужовий транспорт, з'являлися в селах з вагівницями сумнівної якості й забирали закуплений раніше хліб[31]. Після цього дрібні скупники продавали придбаний у селян хліб крупним торговцям, що діяли в містечках, на залізничних станціях і річкових пристанях. Останні поставляли зерно на місцеві ринки, продавали агентам великих хліботорговельних фірм, які вивозили його в Одесу, Миколаїв, порти Балтики та через прикордонні пункти в Німеччину[32].

Найчастіше селянський хліб проходив через низку посередників: скупник – крамар чи агент-мішуріс; містечковий скупник; відправник місцевого хліба; комісіонер чи дисконтер; борошномел чи експортер[33]. Оскільки селянське зерно закуповувалося дрібними скупниками, які не мали ані комор для його зберігання, ані достатнього

28 Там само. 1916. 1 декабря.

29 Заметки о хлебной торговле. Экономическая жизнь Подолии. 1913. № 8/9. С. 20.

30 Там само. С. 21.

31 Там само.

32 Киевская земская газета. 1917. 20 января.

33 Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. СПб., 1912. С. 34.

капіталу для вигідної реалізації, то вони прагнули тільки одного – якомога швидше збути закуплений хліб в інші руки, хоча б з мінімальною для себе вигодою.

Майже не відрізнялася по своїй суті реалізація селянського хліба в губерніях Лівобережної України. Кожної осені до міст, містечок, залізничних станцій, на кожен ярмарок підвозилося возами селянське зерно. Дрібні хлібороби поспішали збути частину свого врожаю, щоб ліквідувати за виручені гроші накопичені протягом року борги. На їх шляху стояли подекуди хлібні комори, а частіше одні тільки вагівниці, де селяни й продавали своє збіжжя, не маючи навіть уявлення, куди й за якою ціною його відправляють. Необізнаністю й нуждою хліборобів уміло користувалися зсипники – посередники, диктуючи ціни, які були нижче на 0,10–0,15 руб. з пуда проти тих, що встановлювалися на ринках повітових міст[34].

У більш сприятливих умовах щодо продажу зерна перебували великі землевласники. Їм не доводилося для збуту свого хліба їздити на базари чи містечкові ярмарки. Великі хліботоргові фірми Одеси, Миколаєва та інших портових міст самі присилали до них своїх комісіонерів. Однак і землевласники зазнавали немалих збитків у вигляді комісійних, станційних та інших накладних витрат. Навіть не рахуючи аванси під високі відсотки від скупників, вони мали менше від справжньої вартості проданого хліба на 0,07–0,11 руб., з кожного пуда[35].

Сільські господарі продовжували збувати своє зерно і пізньої осені, особливо за відсутності дощів які розмивали ґрунтові дороги. У роки щедрих врожаїв землевласники, маючи запаси зерна, вивозили його і весною наступного року. Найбільш характерними в цьому відношенні були 1894–1897 і 1909–1911 рр. Проте реалізація хлібного надлишку весною завжди гальмувалася дефіцитом зерносховищ та елеваторів і зайнятістю тяглової робочої худоби на польових роботах.

У дещо сприятливіших умовах збували свій хліб сільські господарі південних губерній України. Найперше це стало наслідком близькості чорноморсько-азовських портів і нерідко безпосередньої закупівлі хліба представниками експортних фірм. Ці чинники до певної міри стримували надмірне розширення мережі скупників-посередників. Але останні надолужували свої апетити шляхом обтяжливого для сільськогосподарських виробників кредитування. Зрештою, в цьому регіоні більше, ніж деінде, поширилося все тими ж посередниками засмічення хлібів.

Наприкінці XIX ст. на великих залізничних станціях і річкових пристанях вже функціонували комісіонери, які займалися продажем і відправленням хліба експортерам. У місцевих торговців вони приймали зерно партіями або вагонами, видаючи під дублікат залізничної накладної десятиденну позику в розмірі до 95% вартості збіжжя[36]. Останнє відправлялося в порт спекулянту або експортеру. Накладна квитанція зразу ж враховувалася в банку, його конторах і відділеннях, а капітал знову йшов в оборот. За такої системи відправлення й обліку якість зерна відступала на задній план. До того ж, експортні фірми часто не могли контролювати якість вивезеного збіжжя, оскільки воно вантажилося на судна з барж і вагонів без попереднього

34 Кулыжный А. Е. Может ли русский земледелец выгодно продавать свой хлеб? Устройство хлеботорговли и товарищеский сбыт хлеба в России. М., 1913. С. 11.

35 Экономическая жизнь Подолии. 1913. № 8/9. С. 22.

36 Волков А. Ф. Курс международной хлебной торговли. СПб., 1910. С. 80–81.

огляду. Для гарантії від збитків експортери відпрацювали систему, засновану на відправці за кордон зразків зерна, що були не вище середньої якості. Більше того, самі експортери почали віддавати перевагу закупівлі хліба середньої якості. Ця тенденція призвела з часом до сумних наслідків, зокрема до засміченості зерна і зниження його рейтингу на зовнішніх ринках.

Уже перші дослідники цього аспекту проблеми стверджували одностайно у своїх працях, що причиною засміченості зернових стало шахрайство дрібних скупників. У багатьох з них, як констатував П. Лященко, засміченість стала своєрідною системою. Великі землевласники, маючи удосконалені молотарки і трієри, продавали скупникам чисте зерно. Селяни, коли не мали сортувальних машин, пересівали зерно на віялках і решетах по декілька разів, щоб мати більший грошовий виторг. Проте дрібні скупники займалися очевидним фальшуванням. Вони скуповували у виробників і відходи, що залишалися після пересівання, та змішували їх із чистим зерном[37].

Для кормового ячменю і вівса засміченість від 3% до 5% зерном інших польових культур не відігравала великої ролі, оскільки вони йшли переважно на відгодівлю домашньої худоби. Інша справа – пшениця, яку кожен мірошник ретельно підбирав, змішуючи за певним рецептом з іншими сортами. Для нього чистосортність відігравала найпершу роль у торгівлі. Те ж саме стосувалося й пивного ячменю, різні сорти якого впливають на смак напою. Тож щодо пшениці й пивного ячменю домішки значно знижували розцінки на зерно на світовому ринку[38]. Саме тут крилася одна із головних причин витіснення нашої пшениці, попри її надзвичайно високу природну добротність, американською з найбільш дорогого англійського ринку.

Ступінь, засміченості зерна з року в рік зростав. За даними губернських і повітових земських управ, сільськогосподарських товариств і біржових комітетів, напередодні Першої світової війни він становив, у середньому: пшениці – 7%, жита – 6%, вівса – 8%, ячменю – 11%, а в окремих випадках 30%[39].

Нерідко у продовольчому зерні, що йшло на експорт, з'являлися не тільки домішки інших злакових культур, але й пісок, земля тощо. Про це з обуренням писали російські консули в Неаполі, Марселі, Бремені, Копенгаґені, Амстердамі, Лондоні, Берліні та інших європейських містах. Засміченість і забрудненість зерна різними домішками вони також пояснювали зухвалістю дрібних торговців та різномастих посередників. Останні закуповували в селян і поміщиків ячмінь, засміченість якого іншими зерновими не перевищувала 3–4%, а тим часом у більшості експортних відправлень їх містилося до 10%[40]. Зрозуміло, що за таке зерно неможливо було отримати плату, яку мали експортери США, доставляючи надзвичайно чисте й односортне збіжжя, завдяки своїй бездоганній елеваторній системі. З урахуванням засміченості й різносортності ціна на пшеницю в чорноморсько-азовських і балтійських портах була за 1901–1910 рр. в середньому на 14,3 коп. нижче з пуда, ніж у Нью-Йорку. Внаслідок цього сільські господарі втрачали на хлібному експорті до 160 млн руб. щоріч-

37 Экономическая жизнь Подолии. 1913. № 8/9. С. 22–23.

38 Промышленность и торговля. 1911. № 5. С. 218.

39 Русский мельник. 1914. № 1. С. 27.

40 Волков А. Ф. Указ.соч. С. 56.

но[41], а на одній тільки пшениці – близько 100 млн руб.[42]. Засміченість зерна набирала обертів ще й через втягування до цієї справи агентів торгових фірм, маклерів, навіть представників банківського капіталу. Одеських торговців хлібом поліцейські чини характеризували як «корпорацію зухвалих, хитрих і надзвичайно нахабних людей, які продавали засмічений товар». У результаті їхньої шкідливої діяльності давні солідні експортні фірми ставали другорядними, їх відсунули на задній план[43]. Офіційне видання генерального штабу – «Матеріали до географії і статистики Росії» – так характеризувало цю категорію хліботорговців: «Тутешні маклери, серед яких переважають особи різних національностей, відзначаються надзвичайною спритністю. Серед них багато людей, національність яких абсолютно неможливо визначити, оскільки вони відносять себе до нації і релігії, які здаються їм, залежно від обставин, найбільш вигідними»[44]. На запитання співрозмовника, якої вони національності, як правило, відповідають: «А якої вам треба?».

Питання щодо протидії засміченості зерна, неприпустимого засилля посередництва та його негативного впливу на експортну торгівлю неодноразово розглядалося на засіданнях підприємницьких організацій і урядових нарадах. Проте все обмежувалося традиційно без жодних практичних наслідків. Прихильники рішучої боротьби з засміченням висловлювалися за поліцейські заходи щодо вирішення проблеми, а комерсанти наполягали на регулюванні хлібного експорту шляхом створення необхідного економічного механізму. На нараді представників біржових комітетів, під головуванням товариша міністра торгівлі й промисловості П. І. Міллера, в липні 1910 р. Г. Рабинович висловився проти нагляду поліції «за хлібною торгівлею». Після обговорення цього питання зібрання більшістю голосів відкинуло пропозицію про необхідність кримінальної відповідальності за засміченість зернових. Цікаво, що біржовики відкинули й пропозицію про асигнування ними фінансових засобів на утримання в європейських морських портах фахівців для контролю за якістю імпортованого з Російської імперії зерна. У зв'язку з цим газета російських націоналістичних кіл інформувала читачів, що міністерство торгівлі й промисловості «не з того кінця розпочало боротьбу з біржовим жучком Кузькою, який значно шкідливіший, ніж польовий Кузька-жучок»[45]. Що стосується тогочасних дослідників цієї проблеми, то вони були переконані, що тільки глибоке реформування всієї системи, реорганізація внутрішньої й експортної торгівлі могли призвести до усунення надзвичайно шкідливого посередництва. Але тодішня влада не наважилася на такі кроки. Утім, на наш погляд, справа була значно складнішою, оскільки її вирішення залежало від реформування всього політичного й економічного устрою імперії, верхівка якої всіляко гальмувала створення організаційних структур сільськогосподарських виробників, що могли самостійно виходити на зовнішні ринки. Отже, посередництво в усіх своїх різноманітних проявах консервувало найбільш відсталі форми експортної зерноторгівлі.

41 Там само. С. 27.

42 Остапенко С. С. Задача русского хлебного экспорта. К., 1912. С. 7.

43 Волков А. Ф. Указ. соч. С. 53.

44 Там само.

45 Земщина. 1910. 11 (24) июля.

Безперечно, живучість посередництва в хлібній торгівлі стала наслідком неспроможності уряду й, зокрема, фінансових кіл імперії забезпечити сільських господарів дешевим кредитом та відсутності розгалуженої мережі елеваторів і зерносховищ. А без цього годі було й мріяти про справжню конкурентоспроможність на світовому хлібному ринку. По-перше, млинарство розвинених країн Західної Європи, як відзначалося вище, потребувало односортного продовольчого зерна. По-друге, виробники хліба й експортери не могли вичікувати найбільш сприятливої кон'юнктури на зовнішніх ринках для отримання більшої ціни за свій товар. Саме тому надлишки зерна не затримувалися в місцях свого виробництва[46]. Перші елеватори й облаштовані механічними пристроями зерносховища з'явилися в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте в тогочасних джерелах зустрічаємо різнобій щодо їх чисельності, устаткування і місткості. У 1910 р. уряд дозволив Державному банку розпочати будівництво власних зерносховищ і великих елеваторів на залізничних станціях і річкових пристанях, щоби «звільнити виробників зерна з-під влади безжальних скупників». Протягом 1912–1916 рр. під контролем Державного банку було збудовано 42 елеватори місткістю 26 млн пудів, причому всі на європейській території власне Росії[47]. Уряд цілковито ігнорував інтереси українських виробників хліба. Місцева преса не приховувала обурення з цього приводу: «Ми і наша Подільська губернія, – писав подільський часопис, – ця «житниця» Південно-західного краю і всієї держави, до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища не потрібні і навіть зайві»[48].

Крім елеваторів, на залізничній мережі, поблизу великих пристаней і в портах було немало зерносховищ, які обслуговували почасти й експортну торгівлю. Проте їх не можна порівнювати з елеваторами США, Канади та розвинених країн Західної Європи. Більшість з них була застарілої конструкції й не мала необхідного устаткування, а значна частина відносилася по суті до складських приміщень і хлібних комор. У 1912 р. на залізничній мережі Російської імперії налічувалися 271 хлібна комора і 61 елеватор місткістю 60 млн пудів. Окрім цього, на залізничних станціях було 140 зерносховищ приватного користування на 100 млн пудів. Місткість портових елеваторів Російської імперії становила 100 млн пудів, кооперативних – 7 млн пудів, земських – 1 млн пудів. Враховуючи середній збір зерна, місткість усіх елеваторів і зерносховищ становила ледве 300 млн пудів, тобто була розрахована приблизно на 8% збору[49].

Особливо гостро відчували нестачу елеваторів і зерносховищ сільські господарі України, що були «чи не найбільшим експортером зерна на континенті»[50]. У 1912 р. чисельність елеваторів, зерносховищ і звичайних складських приміщень досягла в Україні 91 одиниці, а місткість – 8918 тис. пудів. На одне зерносховище припадало в середньому 98 тис. пудів зерна. У 1909–1913 рр. збір тільки чотирьох головних хлібних культур становив у середньому 1071 млн пудів, а вивіз за межі України значно перевищував 300 млн пудів. З урахуванням цього слід визнати надзвичайно мізер-

46 Киевская земская газета. 1917. 20 янв.

47 Горно-заводское дело. 1917. № 5. С. 15252–15253.

48 Экономическая жизнь Подолии. 1916. № 2-3. С. 5.

49 Русский мельник. 1913. № 6. С. 426.

50 Дейвіс Н. Європа. Історія. К., 2000. С. 72.

ну місткість українських зерносховищ, що не перевищувала 1% хлібного збору. Про розташування і місткість зерносховищ в губерніях Наддніпрянської України свідчать дані табл. 1.1.

Таблиця 1.1.

Кількість зерносховищ в Україні в 1912 р. і їх місткість (тис. пудів)[51]

Губернія	Кількість зерносховищ	Місткість зерносховищ
Херсонська	24	3792
Київська	21	983
Подільська	16	656
Полтавська	16	1346
Катеринославська	9	1270
Волинська	2	27
Таврійська	2	790
Харківська	1	54
Загалом	91	8918

Із таблиці видно, що місткість зерносховищ перевищувала 1 млн пудів тільки в трьох українських губерніях – Херсонській, Полтавській і Катеринославській, а в Харківській і Волинській губерніях можна було зберігати мізерну кількість зерна – 54 і 27 тис. пудів.

Щоправда, експортна торгівля обслуговувалася в морських портах ще й приватними складськими приміщеннями. В Одеському порту їх місткість становила до 40 млн пудів, а в Миколаївському – 25 млн пудів. Проте вони були недостатньо оснащені механічним устаткуванням. Тому накладні витрати в Одеському порту, за даними місцевого біржового комітету, становили в 1910 р. близько 0,07 руб. з пуда[52]. Вони різко знижували конкурентність українського збіжжя на зовнішніх ринках. В ряді інших чорноморсько-азовських портів накладні витрати були значно більшими, особливо там, де судна вантажилися або довантажувалися на рейдових стоянках.

Гостра нестача елеваторів і зерносховищ призводила до ускладнень на залізницях, по яких перевозилося за серпень-листопад кожного року приблизно стільки зернових вантажів, скільки за решту вісім місяців. Унаслідок цього на залізничних станціях накопичувалися величезні хлібні завали, нерідко зерно зсипалося в бурти «просто неба і псувалося від негоди». Значною мірою це стало ще й наслідком недостатньої пропускної спроможності залізниць і нестачі перевізних засобів – паровозів і товарних вагонів. Найгостріше це проявлялося в роки щедрих врожаїв. У 1904 р. вагонний парк Південно Західної залізниці зменшився на 3,5 тис. товарних вагонів,

51 Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. С. 591.

52 Русский мельник. 1913. № 5. С. 385.

які відправлялися на магістралі власне Росії, де безлад був ще більшим. Унаслідок цього накопичилося багато продовольчих вантажів, вивіз яких потребував негайного надходження близько 5 тис. товарних вагонів[53].

Ще гострішою була ситуація в портах. В Одесі в 1904 р. накопичилося в завалах 1892 тис. пудів зерна, а в Миколаєві – 15 317 тис. пудів[54]. У 1907 р. хлібні завали в Одеському порту вже виражалися цифрою 27,8 млн пудів. У подальшому становище на залізничній мережі продовжувало загострюватися через слабку пропускну спроможність і нестачу рухомого складу. В 1909 р. завали хлібних вантажів у чотирьох портах Чорного і Балтійського морів – Новоросійську, Лібаві, Одесі й Миколаєві – досягли 70 млн пудів[55], у тому числі в двох останніх – 45 634 тис. пудів[56]. Отже, слабкість залізничної мережі й гостра нестача елеваторів та зерносховищ гальмували хлібний експорт та спричиняли додаткові фінансові втрати, що їх зазнавали сільські господарі й експортери.

Перші дослідники хлібного експорту, а також преса одностайно відзначали, що сільськогосподарські виробники Російської імперії з'явилися на європейських ринках «за відсутності там серйозних конкурентів». Середній річний вивіз чотирьох головних зернових культур у 1845–1860 рр. почав перевищувати 50 млн пудів[57]. Але будівництво залізниць і розвиток грошового господарства після селянської реформи 1861 р. стимулювали подальший експорт. У 1861–1865 рр., за даними професора І. Кулішера, підготовленими для чиновників Особливої наради з продовольства в роки Першої світової війни, на зовнішні ринки було вивезено в середньому на рік уже 80 млн пудів різного зерна[58]. До світової сільськогосподарської кризи, тобто приблизно до середини 1870-х рр., становище російських виробників хліба було сприятливим навіть на найбільш дорогому, а, отже, і привабливому пшеничному ринку Великої Британії через замалі можливості конкурентів з інших країн. У 1872 р. частка постачальників пшениці до цієї країни була такою: Російська імперія – 44%, США – 21,3%, Німеччина – 9,5%, Франція – 6,9%, Канада – 4,2%[59]. А всього з Російської імперії вивозилося щорічно на початку 1870-х рр. в середньому близько 92 млн пудів пшениці[60].

Щодо України, то хліб звідси у 1870-х рр. вивозився через західний сухопутний кордон, чорноморсько-азовські й балтійські порти. У 1874 р. тільки Київ відправив у Брест, що був кінцевим пунктом Києво-Брестської залізниці, понад 800 тис. пудів збіжжя. А всього до Бреста до кінця року надійшло понад 2 млн пудів різного зерна, звідки через Граєве, воно вирушало до Східної Пруссії. Залізницею Жмеринка-Во-

53 ЦДІА України. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 47. Арк. 56.

54 Русский мельник. 1913. № 2. С. 128.

55 Там само. 1914. № 1. С. 27.

56 Там само. 1913. № 2. С. 128–129.

57 Лященко П. И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Пг., 1915. С. 47.

58 Кулишер И. Наш хлебный экспорт и меры его упорядочения. Известия особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. 1916. № 29. С. 70. (далі – Известия Особого совещания по продовольственному делу).

59 Агрономический журнал. Кн. 3/4. Х., 1915. С. 86.

60 Лященко П. И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. С. 48.

лочиськ в тому році було відправлено до австрійського кордону більше 1 млн пудів хліба[61]. У 1880-ті рр. землевласники Правобережної України вивозили у великих обсягах пшеницю й інші хлібні культури в порти Чорного і Балтійського морів, серед них і Ф. Терещенко[62].

У наступне двадцятиліття, з 1874 по 1894 рр., хлібний експорт із Російської імперії був украй нерівномірним. На його обсяги негативно впливали недороди зернових культур, особливо в російських губерніях, і певною мірою заповнення ринків Західної Європи дешевим заокеанським хлібом у роки світової сільськогосподарської кризи. Про різкі коливання у вивозі зерна на зовнішні ринки свідчать дані табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Експорт з Російської імперії п'яти головних хлібних культур у 1877–1893 рр. (тис. пудів)[63]

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Пшеничне борошно	Житнє борошно
1877	86,629	90,331	17,357	45,846	5,143	1,379	4,774
1878	172,713	90,563	36,710	45,892	11,168	2,502	1,375
1879	139,236	108,427	23,166	46,859	17,061	1,747	1,682
1880	61,429	53,806	14,053	43,327	14,514	1,415	1,113
1881	82,263	39,295	20,844	39,184	15,823	1,191	768
1882	128,253	51,328	27,409	56,448	16,468	1,981	698
1883	141,204	69,764	40,118	60,317	13,037	1,339	964
1884	114,482	69,862	34,339	61,074	23,036	2,013	712
1885	155,114	76,093	38,974	39,199	14,074	3,492	1,378
1886	91,517	65,861	42,217	34,828	25,411	3,684	3,802
1887	135,250	78,213	59,130	61,171	34,068	3,945	3,875
1888	214,729	107,270	80,031	88,072	22,109	4,166	4,637
1889	190,546	84,288	65,818	70,142	26,901	3,783	3,473
1890	182,085	76,906	60,693	51,782	20,608	3,718	2,616
1891	176,369	68,006	46,019	45,962	28,209	3,737	2,208
1892	81,557	12,066	43,957	20,529	21,580	2,579	4,077
1893	156,230	32,184	111,228	56,801	15,938	3,191	4,386

61 Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60-90 е годы XIX в. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1966. С. 53.

62 ЦДІА України. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 1–3; Спр. 411.

63 Шульц А. К. Указ.соч. С. 34.

Дані таблиці віддзеркалюють різкі перепади в експортній хлібній торгівлі. У 1878 р. було вивезено на зовнішні ринки 362 847 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1880 р. – уже 191 390, у тому числі пшениці – 61 429 тис. пудів. У 1888 р. хлібний експорт досяг рекордної для тих років цифри – 534 118 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 321 999 тис. пудів. Але в 1891 р. знову сталося різке падіння вивозу у зв'язку з небувалим недородом – до 191 089 тис. пудів. Все це негативно сприймалося західноєвропейськими імпортерами й змушувало їх переорієнтовуватися на ввіз зерна з інших країн, найперше з Американського континенту.

Проте для нас важливіші дані про обсяги хлібного експорту з України. Наводимо їх у табл. 1.3.

Таблиця 1.3.

Середньорічний експорт продовольчого зерна і борошна, перерахованого в зерно, за 1878, 1880 і 1882 рр. (тис. пудів)[64]

Губернія	Пшениця	Жито	Разом
Волинська	2887	1901	4788
Київська	8576	1801	10 377
Подільська	13 317	697	14 014
Полтавська	3849	4612	8461
Харківська	2159	144	2303
Чернігівська	—	4123	4123
Катеринославська	6986	1145	8131
Таврійська	9444	1111	10 555
Херсонська	12 628	5171	17 799
Загалом	59 846	20 705	80 551

Дані таблиці цікаві тим, що відображають обсяги вивозу продовольчого зерна з України в роки, коли більша частина південного степового краю ще не була розорана. Найбільшими експортерами пшениці, жита та борошна з цих культур були Херсонська і Подільська губернії, а слідом за ними Київська і Таврійська, які вивозили тоді приблизно однакову кількість продовольчого зерна. За підрахунками І. Гуржія, частка пшениці й пшеничного борошна, що вивозилася з України, становила в загальноімперському експорті 60%, а жита й борошна з нього – 31,5%[65]. Слід також враховувати, що І. Гуржій користувався іншим документальним джерелом[66].

Нерівномірність хлібного збору позначилася на обсягах експорту. У 1870–1875 рр. через порти Чорного й Азовського морів було вивезено з Російської імперії 62% від

64 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. К., 1968. С. 148–149.

65 Там само.

66 Див.: Вестник финансов, промышленности и торговли. 1886. № 6. С. 390.

усього зернового морського експорту, а в 1875–1879 рр. – тільки 46%, у 1880–1884 рр. – 49%, у 1885–1888 рр. – 61%[67]. Отже, помітне зменшення хлібного експорту через південні порти сталося саме в роки світової сільськогосподарської кризи.

Зовсім іншу картину хлібного експорту маємо в наступні роки. Наприкінці XIX ст. сільське господарство ввійшло в новий період свого розвитку, який супроводжувався підвищенням рівня й ефективності різних форм землеволодіння – від дрібних селянських господарств до поміщицьких, що ставали на рейки капіталістичного підприємництва. Як видно з даних дослідження, надзвичайно зросли масштаби розорювання степу в губерніях Південної України, а також у Донській області, Заволжі й на Північному Кавказі. Щедрими врожаями відзначилася українська земля. У 1894 р. в Україні було зібрано, як мовилося вище, понад 1 млрд пудів хліба, величезний надлишок якого вивозився на зовнішні ринки і в наступному році. Усе це дало поштовх загальному розвитку продуктивних сил, зокрема й промисловому піднесенню другої половини 1890-х рр.

Експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції сприяв накопиченню в країні валютних резервів, стабілізував торговий баланс і дав можливість С. Ю. Вітте здійснити грошову реформу, яка сприяла надходженню іноземного капіталу. Про прискорене зростання хлібного експорту у середині 1890-х рр. свідчать статистичні дані табл. 1.4.

Таблиця 1.4.

Експорт із Російської імперії п'яти головних хлібних культур у 1894–1897 рр. (тис. пудів)[68]

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Пшеничне борошно	Житнє борошно
1894	204,739	80,970	153,140	94,395	58,259	3,767	4,231
1895	237,161	91,293	108,319	66,739	25,612	4,193	3,823
1896	219,588	79,255	81,605	67,512	12,935	3,784	4,016
1897	213,307	73,487	89,441	43,617	21,160	3,765	4,816

З таблиці видно, що головними експортними зерновими культурами стали пшениця та ячмінь, які вирощувалися у великих обсягах в Україні, Бессарабії, Донській області й на Північному Кавказі. Кукурудза також вивозилася з цих регіонів. Середньорічний експорт п'яти головних хлібних культур, ураховуючи й борошно, становив у 1894–1897 рр. 513 732,25 тис. пудів, у тому числі пшениці – 218 698,75 тис. пудів, жита – 81 251,25, ячменю – 108 126,25, вівса – 68 065,75, кукурудзи – 29 491,50, пшеничного борошна – 3877,25, житнього борошна – 4221,50 тис. пудів.

У середині 1890-х рр. Україна займала визначальне місце в експорті зернових на світовий ринок порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Проте через ігнорування владою національно-адміністративного поділу здійснити відповідні обчислен-

67 Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 18. С. 48.

68 Шульц А. К. Указ. соч. С. 34.

ня дуже непросто. Ледве не єдиним джерелом для цього можуть служити статистичні дані окремих губерній, які надходили до Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ або урядових структур, що займалися час від часу переглядом залізничних чи митних тарифів. Саме таким є звіт даних про відправлення зерна до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів за 1895 р., підготовлений у зв'язку з переглядом тарифів. Завдяки цьому стало можливим встановити обсяги хлібного вивозу з усіх регіонів імперії залізницями. Усього було підвезено до морських портів, прикордонних застав та перехідних пунктів залізницями в 1895 р. 396,5 млн пудів зерна й борошна, що становило, за нашими підрахунками, 71,21% від усього хлібного експорту, а річковим і гужовим транспортом – 28,79%. Зокрема, до чорноморсько-азовських портів залізницями було підвезено 57%, балтійських – близько 31%, прикордонних сухопутних застав і перехідних пунктів – 12% від усього експорту зерна з Російської імперії. Отже, частка збіжжя, підвезеного до чорноморсько-азовських портів залізницями, була значно меншою, а річковим і гужовим транспортом, відповідно, більшою, ніж загалом для всієї Російської імперії.

У 1895 р. з Російської імперії було експортовано, як свідчать дані таблиці 1.4., 556 732 тис. пудів п'яти головних зернових культур, а залізницями підвезено до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів 396,5 млн пудів. Різниця між цими цифрами (160 232 тис. пуди, або 28,79%), відображає підвезення зерна до морських портів річковим і гужовим транспортом. Загалом з 9 губерній Наддніпрянської України було вивезено залізницями близько 178 млн пудів хліба (44,79%), з 28 російських – 176,7 (44,56%), з губерній Царства Польського, Бессарабії, Прибалтійського краю і Білорусії – 41,8 млн пудів, або 10% від усього вивозу залізницями[69]. Більш докладні дані про обсяги хлібного експорту залізницями з України подаємо в табл. 1.5.

Таблиця 1.5.

Хлібний вивіз з України залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів у 1895 р. (млн пудів)[70]

Губернія	Чорноморсько-азовські порти	Балтійськ порти	Сухопутний кордон	Разом
Херсонська	68,0	0,5	1,7	70,2
Таврійська	13,9	0,1	—	14,0
Катеринославська	23,8	1,0	0,8	25,6
Подільська	10,4	0,2	9,6	20,2
Київська	10,7	0,3	8,9	19,9
Волинська	0,1	—	1,9	2,0
Харківська	4,6	1,3	2,5	8,4

69 Билимович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. К., 1902. С. 79–81.

70 Там само. С. 79–80.

Чернігівська	0,8	3,1	1,5	5,4
Полтавська	5,5	2,5	4,3	12,3
Загалом	137,8	9,0	31,2	178

Із губерній Лівобережної України було вивезено залізницями до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів 26,1 млн пудів, Правобережної України – 42 млн пудів і губерній південного степового краю – 109,8 млн пудів. Рекордну кількість хліба було вивезено з Херсонщини – 70,2 млн пудів. Дані у низхідному порядку йшли: Катеринославська губернія – 25,7 млн пудів, Подільська – 20,2, Київська – 19,9, Таврійська – 14, Полтавська – 12,4, Харківська – 8,4, Чернігівська – 5,3, Волинська – 2 млн пудів. Через чорноморсько-азовські порти з України експортовано близько 138 млн пудів (77%), балтійські – 9 (5%), західні сухопутні прикордонні пункти – 31,3 млн пудів (близько 18%). Отже, в 1890-х рр. чорноморсько-азовські порти відігравали першорядну роль у хлібній експортній торгівлі України.

Виходячи з пропорційного зіставлення наведених вище даних, хлібний вивіз з України в 1895 р., з урахуванням річкового й гужового транспорту, становив 231 620 тис. пудів. Проте насправді загальна кількість хлібного вивозу з України в 1895 р. перевищувала цю цифру, оскільки частка зерна й борошна, підвезена до чорноморсько-азовських портів річковим і гужовим транспортом, була не 28,79%, як загалом по імперії, а більшою. Важливо й те, що хлібні вантажі до чорноморсько-азовських портів у 1880-1890-х рр. надходили майже винятково з українських губерній. Хліб з-поза меж України відігравав мізерну роль. Основна частина хлібних вантажів, які підвозилися залізницями, доставлялися з районів, що були від морських портів не більше 500 верст. Хлібні вантажі з відстані до 500 верст становили для Одеси понад 88%, Миколаєва – 96%, Маріуполя – 87%, Севастополя – 45%, що визначалося віддаленістю цього порту від районів торгового землеробства України[71]. За даними залізничного департаменту міністерства шляхів сполучення, середній пробіг усіх хлібних вантажів до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. 310, а в 1895 р. – 289 верст[72].

Серйозного аналізу заслуговує хлібний експорт з окремо взятих регіонів України. До 1880-х рр. як Подільська, так і Київська губернії поступалися за обсягом хлібного вивозу лише Херсонщині. І тільки внаслідок безоглядного розорювання степу протягом 1880-1890-х рр. Таврійська і Катеринославська губернії обійшли Київщину і Поділля за вивозом зернових.

Слід відзначити надзвичайно вигідне географічне розташування Правобережної України для збуту своїх продуктів. На відстані близько 200 верст від Подільської губернії знаходився Одеський порт, а від Київської – Миколаївський порт. До Балтійського моря губернії Правобережної України мали вихід через Лібаву, Данціґ, Кеніґсберґ, що перебуває на відстані 425 верст від Волині. До того ж, Волинська і Подільська губернії межували з українськими землями, що входили тоді до Австрійської корони. Причому у двох прикордонних пунктах – Волочиську і Радзивіллові –

71 Золотов В. А. Указ. соч. С. 85, 86.

72 Билимович А. Д. Указ. соч. С. 83.

імперські залізничні магістралі з'єднувалися з австрійськими, даючи безпосередній вихід продуктам землеробства за кордон[73]. Продовольчі товари вивозилися з цього регіону ще й через низку прикордонних застав і перехідних пунктів – Вержболово, Ейдкунен, Просткен, Іллово, Граєво, Млаву, Александрово, Сосновиці, Новоселиці та ін. Найбільші товарні потоки йшли в 1870-х рр. через Вержболово, Граєво і Сосновиці. У 1890-х рр. на перше місце за торговим оборотом вийшла Сосновіцька застава. За нею слідували Граєво, Александрово і Млава, через яку відбувався обмін губерній Царства Польського й Правобережної України з Данціґом. Велику роль у вивозі хлібів з Правобережжя відігравали магістралі Південно-Західної залізниці, особливо Козятин-Млава-Граєво і Козятин-Одеса. До чорноморських портів хлібні вантажі надходили з цього регіону в середньому за 3 дні, у Царство Польське – за 4–5 днів, в Лібаву – за 6, а в Данціґ і Кеніґсберґ – за 7–8 днів.

Підвезення хлібів з України залізницями до сухопутного кордону з Пруссією й Австрією на початку 1890-х рр. було незначним і становило в 1892 р. 7,4 млн пудів чотирьох головних хлібних культур, а в 1893 р. – 12,2 млн пудів[74]. Але слід ураховувати й те, що сумарний вивіз зерна з Російської імперії, у тому числі й України, був тоді замалим через зниження збору зернових культур. У наступні роки експорт збіжжя з України на ринки Європи прискорено зростав.

Доволі містким і вартісним ринком для українського зерна були губернії Царства Польського. Приріст населення був тут значним і його чисельність напередодні Першої світової війни досягла 12 776 тис. осіб, а виробництво пшениці становило тільки 41 млн пудів[75], або 3,2 пуда на одну людину. Пшеничного хліба явно не вистачало для прохарчування населення. За даними статистиків Особливої наради з продовольства, в 10 губерніях Царства Польського, Білорусії і губерніях Прибалтійського краю нестача хліба становила на початку XX ст. в середньому близько 56 млн пудів на рік[76].

У 1895 р. в губернії Царства Польського надійшло з України 8,2 млн пудів хліба, у тому числі з Київської губернії – 3,3, Полтавської – 2,5, Херсонської – 1,3, Подільської – 1,1 млн пудів. У тому ж році в Білорусію і Прибалтику вивезено з України Дніпром і його притоками 5,7 млн пудів різних зернових, у тому числі з Полтавської губернії – 2,2, Катеринославської – 1,4, Київської – 0,8, Подільської – 0,5, Волинської – 0,5, Харківської – 0,3 млн пудів[77]. Сюди ж хліб надходив і з інших регіонів України.

У наступні роки вивіз зерна з Правобережжя зростав. Навіть у неврожайному на зернові культури 1900 р. з Подільської губернії було вивезено 10 356 тис. пудів різних зернових[78]. За вивозом борошняних і круп'яних товарів попереду були Вінницький, Могилів-Подільський, Гайсинський, Проскурівський і Брацлавсько-Томашівський райони, на долю яких припадало 83,8% від усього експорту цих продуктів з Поділля[79].

73 Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. 1913. № 7. С. 104.

74 Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. СПб., 1896. С. 160.

75 Горно-заводское дело. 1914. № 41. С. 9751.

76 Известия Особого совещания по продовольственному делу. 1916. № 23–24. С. 51–53.

77 Билимович А. Д. Указ. соч. С. 102, 107.

78 Еремин Н. Грузооборот Подольской губернии по данным Министерства торговли и промышленности // Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 22. С. 26.

79 Там же. С. 34.

Про обсяги хлібного експорту з Поділля в 1900 р. в порти Чорного і Балтійського морів свідчать дані, зафіксовані в таблиці 1.6.

Таблиця 1.6.

Вивіз подільського хліба в порти Чорного і Балтійського морів у 1900 р. (тис. пудів)[80]

Порт	Тис. пудів	%
Одеса	5989	95,9
Санкт-Петербурґ	211	3,4
Лібава	29	0,5
Риґа	17	0,2

З таблиці видно, що головним портом для вивозу подільського хліба на світовий ринок була Одеса, куди в 1900 р. було відправлено 5989 тис. пудів хліба, або 95,9% від усього експорту. Ще 257 тис. пудів було відправлено в порти Балтійського моря.

Хлібні вантажі надходили в Одесу в найбільших обсягах з Брацлавського, Томашівського, Проскурівського, Гайсинського, Рибницько-Рашківського, Барського, Летичівського, Ольгопільського і Голованівського районів[81]. Із 257 тис. пудів вантажу, відправленого в порти Балтійського моря, 245 тис. пудів становило пшеничне борошно. Заслуговує на певну увагу й структура хлібного вивозу в Одеський порт з Поділля в 1900 р. На першому місці була пшениця – 3045 тис. пудів, далі йшло пшеничне борошно – 389 тис. пудів, жито – 1438, кукурудза – 538, горох, квасоля, боби і чечевиця – 301, ячмінь – 160, житнє борошно – 71, овес – 73, пшоно – 4 тис. пудів[82]. Подільське пшеничне борошно відправлялося з Одеського порту переважно на ринки Близького Сходу і в країни Північної Європи.

У 1914 р. весь вивіз хліба з Одеси на зовнішні ринки становив 44 130 тис. пудів проти 81 826 тис. пудів у попередньому році[83]. Перша світова війна, яка розпочалася влітку 1914 р., зупинила товарооборот Одеси, як й інших чорноморсько-азовських портів. У 1913 р. Одеський порт відвідало 933 іноземних пароплави, за перші сім місяців 1914 р. – 598, у серпні 1914 р. – 5, у вересні – 5, а з жовтня 1914 р., після закриття чорноморських проток, до порту не зайшло жодне іноземне судно[84].

Отже, хліб вивозився з України на зовнішні ринки за складних умов – відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування сільськогосподарських виробників, високих фрахтів на іноземні судна. Попри ці та інші труднощі, Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним із найбільших експортерів хліба.

80 Там же. С. 44.

81 Там же. С. 43–44.

82 Там же. С. 45.

83 Русский мельник. 1916. № 4–5. С. 177.

84 Там же.

Віктор МАТВІЄНКО

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Нічим не спровокована широкомасштабна агресія Росії проти України 24 лютого 2022 року завдала руйнівного удару існуючій системі міжнародних відносин, де головними принципами були визнання непорушності існуючих кордонів, територіальної цілісності та незалежності держав. В черговий раз на порядку денному європейських і світових практик, регіональних і глобальних міжнародних відносин постало українське питання – питання про існування української державності, суверенність та соборність українських земель. Героїчними зусиллями українського народу за підтримки коаліції демократичних держав світу вдалось зірвати плани московського диктатора Путіна за три дні захопити Київ та всю українську державу. Але війна продовжується і Україна в XXI столітті, як і більше сто років тому, знову вимушена боротися за своє утвердження, збереження державності і української нації. Уроки історії не можна забувати, з уроків історії потрібно робити правильні висновки.

Так, чіткий курс на вирішення проблеми геополітичної орієнтації України потребує від вітчизняних інтелектуальної, політичної та наукової еліт й остаточного подолання реліктів гетто-ментальності та меншовартості й вироблення україноцентричної світоглядної моделі, яка задаватиме систему координат проектові подальшого розвитку країни. При цьому слід мати на увазі, що україноцентрична візія системи регіональних міжнародних відносин не протистоїть європоцентричній і в цілому збігається з нею, а ідея незалежної, суверенної, соборної України відповідає теоретичним конструкціям спільного європейського дому.

Виходячи з власного історичного досвіду Україна наразі не може дозволити собі перебувати в тіні об'єктності міжнародних відносин, коли українське питання вирішувалося в столицях іноземних держав, Україна має стати дієвим суб'єктом таких відносин, з яким рахуються і до якого прислухаються.

Більше двох століть тому, після остаточного скасування російською імператрицею Катериною II автономного статусу Гетьманщини, Україна вже мала негативний досвід перетворення з важливого суб'єкта міжнародних відносин на об'єкт користних зовнішньополітичних намірів Петербурга, Берліна, Відня і Стамбула. В результаті трьох поділів Речі Посполитої Україна вступила у XX ст. розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями. Її становище і перспективи на міжнародній арені

виглядали досить невтішними, навіть із фактом самого існування української нації погоджувалися лише окремі вчені. Абсолютна ж більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Георга Гегеля, «неісторичним». Водночас бездержавність і роз'єднаність українських територій та загострення військово-політичних суперечностей між імперією Романових та Габсбурзькою монархією робили Україну важливим об'єктом дипломатичної гри провідних країн регіону.

Перша світова війна, що розпочалася як збройний конфлікт між двома угрупованнями імперіалістичних держав, знову поставила Україну в епіцентр воєнно-політичних і дипломатичних подій. Аналізуючи в 1915 р. причини війни та її можливі наслідки, відомий шведський соціолог і один із засновників геополітики Рудольф Челлен зазначив: «Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни». Тому її першочерговим завданням, на думку Р. Челлена, мало стати вирішення проблеми Східної Європи шляхом відокремлення від Росії Фінляндії, балтійських країн, Білорусі та України (до Дону), котрі в культурно-цивілізаційному сенсі належать до Європи[1].

Р. Челлен енергійно підтримав проект політичного переустрою Центрально-Східної Європи, запропонований ще у 1889 р. видатним німецьким філософом Едвардом фон Гартманом. У праці «Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація» він розглядав загарбані Росією східноєвропейські народи в якості «дійсних союзників середньоєвропейської мирної спілки по той бік російського кордону». На його думку, справа захисту європейської культури та цивілізації від російської агресії й територіальної експансії вимагала заснування незалежних Польщі, Балтійського королівства (у складі Естляндії, Ліфляндії й Курляндії) та «Дніпровської держави», або «Королівства Київського» з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії.

Е. фон Гартман закликав також до створення спільного європейського протиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція та Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія – з боку Австро-Угорщини. Подібне геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи жодним чином не мало зашкодити Росії, оскільки «виключно воно уможливить справжнє існування російської національної держави»[2].

У розпал Першої світової війни набув організаційного оформлення рух німецьких учених, політиків і підприємців «Середня Європа», кінцевою метою котрого було створення між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору. Один із лідерів руху Фрідріх Науманн у жовтні 1915 р. опублікував книгу з аналогічною назвою, що невдовзі була перекладена основними європейськими мовами. У ній стверджувалося, що внаслідок географічного розташування й особливостей історичних доль проміжні між Німеччиною та етнічною Росією нації, включно з українцями, вимушені орієнтуватися на одну з цих дер-

1 Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). К.: Політична думка, 1996. С. 125.

2 Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (За матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX сторіччя). Політологічні читання. 1992. № 4. С. 168–169.

жав, належати до їхніх сфер впливу й блокуватися з ними, а тому: «що російським не хоче або не може бути, мусить стати середньоєвропейським»[3].

За умови переможного закінчення війни, вважали Ф. Науманн та його однодумці (визначний соціолог Макс Вебер, професор-орієнталіст Ернст Йєкх, журналіст Пауль Рорбах та ін.), після спільної боротьби проти російського ворога центрально-східноєвропейські нації повинні були створити союз із центром у Празі. З його появою зникла б актуальність небезпечних з огляду на наслідки різноманітних панславістських та всенімецьких проектів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії та інших.

На відміну від частини громадсько-політичних і наукових діячів, що належали до прибічників організації «Середньої Європи», Берлін і Відень до початку Першої світової війни традиційно визнавали офіційну доктрину Російської імперії, що навіть не містила такого поняття, як український народ. Провідні німецькі експерти, які напередодні війни консультували уряд у питаннях «східної політики», не вважали російське українство значною політичною силою порівняно, наприклад, із поляками.

Тому перші політичні кроки німецького керівництва після вибуху липневої кризи 1914 р. стосувалися саме російської Польщі: 31 липня кайзер Вільгельм II і канцлер Теобальд Бетман-Гольвег (який особисто симпатизував «середньоєвропейцям») зробили заяви про необхідність відновлення польської держави. Але стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Центральних держав не лише Росії та Франції, а й Великої Британії, змусив Берлін і Відень звернути особливу увагу на український національно-визвольний рух. У підготовленому 11 серпня 1914 р. посланні канцлера Т. Бетман-Гольвега німецькому послу у Відні зазначалося, що «зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією»[4]. А вже 2 вересня того ж року експерт з польського питання і колишній німецький консул у Варшаві барон фон Рехенберг передав начальникові імперської канцелярії Ваншаффе меморандум, головною ідеєю котрого була підтримка української державницької традиції в інтересах німецької військової стратегії.

Стосовно ж можливої форми політичного режиму незалежної України, Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, що визначення персони монарха вимагало б вирішення складних питань: якщо ним був би представник династії Гогенцоллернів чи Габсбургів, могла виникнути підозра у зовнішньому втручанні, тому мало йтися лише про республіку з козацькими традиціями. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним запровадження в Україні надійного порядку з огляду на значне поширення там радикально-соціалістичних та інших революційних ідей, а також відданість царській владі російських та зросійщених чиновників і офіцерства. Тому австрійський уряд повинен був узяти на себе завдання організації друкованої пропаганди серед російських українців на користь відновлення давньої козацької держави, що підготовила б грунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину[5].

3 Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). К.: Політична думка, 1996. С. 135.

4 Кураєв О. Ідея української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916). Розбудова держави. 2000. № 7–12. С. 160.

5 Кураєв О. Ідея української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916). Розбудова держави. 2000. № 7–12. С. 161.

Під тиском Берліна міністр закордонних справ Австро-Угорщини Берхтольд 20 листопада 1914 р. у телеграмі послу в Берліні принцу Гогенлое та послу у Стамбулі маркграфу Паллавічіні наголосив, що «нашою головною метою у цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української держави». Маючи це на увазі, Відень підтримуватиме діяльність створеного 4 серпня 1914 р. у Львові політемігрантами-соціал-демократами з Наддніпрянщини (Дмитро Донцов, Михайло Гаврилко, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Назаріїв та ін.) «Союзу Визволення України»[6].

Уже 1 жовтня 1914 р. газета «Berliner Tagesblatt» опублікувала велику статтю члена СВУ, галицького націонал-демократа Євгена Левицького «Вигнання Росії з Чорного моря». Провідною ідеєю роботи було те, що відтіснивши Росію від Балтійського та Чорного морів можна зруйнувати «китайську стіну», якою Україна була відгороджена від Західної Європи, що призведе до розквіту Наддніпрянщини.

Тоді ж у Відні уперше побачила світ книжка засновника вітчизняної політичної географії, члена СВУ Степана Рудницького «Ukraina und die Ukrainer». У ній автор аналізував можливість утворення балто-чорноморської федерації за участю України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі. Показово, що до переліку країн-членів федерації С. Рудницький не включив Польщу, вважаючи, що вона є «середньо-європейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Европі»[7].

Для ефективнішого пропагандистського забезпечення військово-політичних завдань Німеччини на сході Європи у жовтні 1914 р. в системі берлінського МЗС було створено Центральне управління закордонних служб на чолі з бароном Муммом фон Шварценштайном – майбутнім послом у Києві за гетьманату П. Скоропадського. До числа штатних співробітників управління належали «середньоєвропейці» Матіас Ерцбергер (майбутній канцлер), Е. Йєкх, П. Рорбах і Аксель Шмідт, які у своїх наукових та публіцистичних працях стверджували, що відновлення української державності звільнить Німеччину від російської загрози. Саме їхні погляди у «східному питанні» були визначальними для оточення канцлера Т. Бетман-Гольвега та керівництва МЗС Німеччини.

У розпал військових успіхів німецько-австрійських армій на Східному фронті у серпні 1915 р. (росіяни на той час втратили Конгресову Польщу, Холмщину, частину Волинської губернії та Литву) Центральне управління закордонних служб прийшло до висновку, що «для подальшого розвитку українського питання потрібно створити український національний комітет з представників різних партій. З названих груп тільки одна є спроможною відстоювати українські інтереси, а саме соціал-демократична партія, яку представляє СВУ. Важливим є те, що ця чільна організація офіційно висловить побажання, відповідно до якого німецький уряд у випадку укладення миру візьме на себе місію гарантувати ті права, які надасть українському народові уряд Росії». Автори «українського проекту» пропонували скористатися нормами Переяславсько-Московської угоди 1654 р. з тим, щоб «вільно обраний генеральними зборами

6 Кураєв О. Ідея української держави у політиці Австро-Угорщини періоду Першої світової війни. Розбудова держави. 2000. № 1–6. С. 166.

7 Українська державність у XX столітті... С. 95.

гетьман мав навіть право провадити власну зовнішню політику, призначати послів та ін.»[8].

На противагу Берліну австрійське військове командування і вище політичне керівництво продовжували вважати, що перебіг війни на Сході передусім залежить від позиції поляків. Віденські політики висловлювалися за возз'єднання Королівства Польського з Галичиною в межах Габсбурзької монархії, що імпонувало краківському Головному національному комітету Вінценти Вітоса (польський прем'єр у 1920–1921, 1923 та 1926 рр.), Ігнація Дашинського (лідер Польської соціал-демократичної партії Галичини) та полковника Владислава Сікорського (глава польського уряду в 1922–1923 та 1939–1943 рр.).

Натомість вище німецьке політичне керівництво наполягало на заснуванні буферної держави, що включала б територію колишньої російської частини Польщі й повністю підлягала райхові. Але зрештою брак людських ресурсів змусив Німеччину й Австро-Угорщину прийняти 5 листопада 1916 р. декларацію, що проголошувала створення на польських землях, вирваних з-під російського панування, самостійної держави із спадкоємною монархією і конституційним ладом. Причому ані про її кордони, ані про час утворення у декларації не йшлося, а лише про формування польських збройних сил, які б діяли під німецько-австрійським командуванням.

Наступного дня імператор Австро-Угорщини Франц Йосип I проголосив автономію Галичини, чим офіційно затвердив владу польського адміністративного апарату на українських землях дунайської монархії. Цим були остаточно перекреслені сподівання галицьких українців на визнання їхніх національно-політичних прав.

Акт 5 листопада 1916 р. і спроби створення сурогату польської державної влади, повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Російський уряд у зв'язку з цим заявив протест, а в наказі по армії і флоту від 12 грудня 1916 р., торкаючись основних цілей війни, Микола II зазначив, що однією з них є «створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених частин», певна річ, в унії з Росією. До зазначеного протесту приєдналися Париж і Лондон, надавши тим самим самодержавству свободу дій у розв'язанні польського питання.

Незадовго до повалення самодержавства, 14 лютого 1917 р., між Росією і Францією була підписана таємна угода: Париж в обмін на російську допомогу в справі встановлення післявоєнного східного кордону з Німеччиною зобов'язався підтримати Петроград в усьому, що стосуватиметься встановлення після переможного закінчення війни західних кордонів Російської імперії. Збереження єдності Росії відповідало національним інтересам країн Антанти, а українське і польське питання розглядалися лише як внутрішня справа Петрограда.

Росія була союзником у Першій світовій війні, а після неї мала стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму. На додаток до цих геополітичних міркувань Лютнева 1917 р. демократична революція зробила Росію ідеологічно привабливішою для країн Антанти. Утворення ж Центральної Ради для західних демократій відбулося фактично непоміченим, український національно-визвольний рух

8 Кураєв О. Ідея української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916)... С. 167.

(як і фінський, білоруський, латиський чи литовський) сприймався в якості німецько-австрійського витвору, спрямованого на послаблення Антанти і США.

Протягом 1917 – початку 1918 рр. головним для Антанти в Центрально-Східній Європі було збереження Східного фронту проти Німеччини й Австро-Угорщини, який опинився під загрозою розпаду внаслідок революційних подій у Росії. Захід явно недооцінив спроможність більшовиків захопити владу в Петрограді й утримати її, а тому можливість боротися проти радянської влади в Росії, допомагаючи національно-визвольним рухам народів її європейської частини, відкидалася.

Лише через рік, після військової поразки Центральних держав і краху Брестської системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, засновник британської геополітики Хелфорд Макіндер звернув увагу на роль «окраїнних держав» і, передусім, України для збереження балансу сил на континенті. У 1919 р. за дорученням керівника лондонської дипломатії Джорджа Керзона в якості Британського верховного комісара він відвідав Одесу й Новоросійськ, де даремно намагався переконати провідників білогвардійського руху (в т.ч. Антона Денікіна) у потребі визнання de-facto новопосталих держав та схилити перших до співпраці з поляками проти більшовиків.

По поверненні до Лондона в рапорті урядові та доповіді на засіданні кабінету міністрів Х. Макіндер пропонував створити «альянс прикордонних держав включно з Україною» та лігу цих держав з Польщею, Чехословаччиною і Румунією для формування широкої східноєвропейської антиросійської й антибільшовицької коаліції. В опублікованій того ж року книзі «Демократичні ідеали та реальність. Дослідження з політики відбудови» (перевидана у 1944 р.) учений стверджував: «Хто панує в Східній Європі, той керує Осередньою землею («Heartland»); хто панує в Осередній землі, той керує Світовим островом (Європа, Азія й Африка. – В.М.); хто панує на Світовому острові, той керує світом»[9].

Але навіть такий далекоглядний і перспективний політик, як військовий міністр і міністр авіації Вінстон Черчілль, виявився не в змозі належним чином оцінити план Х. Макіндера і його блискучий футурологічний аналіз. Як слушно зазначав через більш, ніж півстоліття один із британських дослідників, Лондон самоусунувся від вирішення проблем Східної Європи, разом із цим «відійшла й підтримка, на яку сподівалося багато потенційно самостійних регіонів, як, наприклад, Україна»[10].

Тим часом дезінтеграційні процеси на території колишньої Російської імперії протягом весни-осені 1917 р. прискорили кристалізацію нової східної політики Берліна, передусім, в українському питанні. Вище керівництво Німецької імперії, котре на початку Першої світової війни звернулося до ідеї обмеженого сприяння державотворчим прагненням українців, ще на зламі 1915–1916 рр. остаточно усвідомило, що Україна може стати для райху не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником досягнення перемоги у війні. А найважливішою передумовою для використання цього чинника було визнання права українців на створення національної держави, додатковою причиною підтримки Берліном ідеї незалежної України, як противаги новій Польщі, стала вимушена декларація від 5 листопада 1916 р.

9 Mackinder H. Democratic Ideals and Reality. A Study in the Politics of Reconstruction. New-York, 1944. P. 113.

10 Blouet B.W. Sir Halford Mackinder as British High Comissioner to South Russia, 1919–1920. Geografical Journal.1976. № CXIII. P. 235.

Після цього активізувалася діяльність створеної заступником голови Пангерманського союзу генералом Гебзаттелем Німецької спілки підтримки волелюбних прагнень українців «Вільна Україна», що видавала журнал «Східноєвропейське майбутнє» і до початку 1918 р. організувала у великих містах 99 доповідей та диспутів щодо принципів української політики Німеччини. Офіційні німецькі умови миру від 19 серпня 1917 р. передбачали, що, крім визнання новопроголошеної Польської держави, Німеччина буде обстоювати права на суверенітет України, Фінляндії, балтійських провінцій, а також Фламандії, Ірландії, Єгипту й Персії.

За іронією історії, 25 жовтня 1917 р., тобто в день більшовицького перевороту в Петрограді, на зустрічі канцлера Міхаеліса з начальником політичного відділу Головного військового командування генералом Бертенверфером було остаточно окреслено контури німецьких планів на Сході. З огляду на винятковий економічний потенціал України армія мала забезпечити в ній німецькі промислові інтереси. До того ж відокремлення Наддніпрянщини від етнічної Росії значно послабило б останню в усіх аспектах і забезпечило б для Берліна суходільний шлях через Балкани на Близький Схід.

Таким чином, військове командування ініціювало нову німецьку політику стосовно України, щойнопризначений канцлер погодився з нею без жодних застережень, шлях до підписання «хлібного миру» між Центральними державами і УНР у Бресті був відкритий. Але київські лідери, цілком прагматично підійшовши до визначення мети переговорного процесу, водночас і надалі залишалися в полоні ілюзорної ідеї створення для мирних переговорів однорідного соціалістичного, федеративного уряду з представників усіх крайових урядів, які діяли на території колишньої Російської імперії.

Хоча слід визнати, що федералістські позиції керівництва Центральної Ради та абсолютної більшості її депутатів були об'єктивно зумовлені ступенем політичної зрілості українського національно-визвольного руху на момент перемоги Лютневої демократичної революції 1917 р. Про бачення організованими українськими колами найближчих перспектив визвольної боротьби досить чітке уявлення дає декларація Ради Товариства українських поступовців (ТУП) «Наша позиція», оприлюднена в грудні 1916 р.

Її вимоги не йшли далі «автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно... Йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах»[11].

11 Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.3 / Ред. Р.Смаль-Стоцький. Варшава: Друк. Наук. т-ва ім.Шевченка, 1934. С. 302.

Наймасовіша національна політична організація – Українська партія соціалістів-революціонерів(УПСР), що мала вирішальний вплив на вироблення курсу Центральної Ради й до котрої, зрештою, вступив і сам Михайло Грушевський, у своїй програмі (липень 1917 р.) вважала «необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік з забезпеченням в їх межах прав національних меншостей»[12]. Аналогічне положення містилося і в програмному документі створеної у червні 1917 р. на базі ТУП Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ): «Російська держава повинна перетворитись на демократичну республіку федеративну, в якій Україна має займати місце окремого штату»[13].

Конференція найстарішої серед національних політичних організацій – Української соціал-демократичної робітничої партії (4–6 квітня 1917 р.), чиї лідери домінували в Генеральному Секретаріаті до середини січня 1918 р., також виходила з того, що «федерація автономних національних або краєвих одиниць – це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни». Зрозуміло, що делегати конференції висловилися на користь підтримки гасла федералізації державного устрою республіканської Росії[14].

На автономістсько-федералістських позиціях після Лютневої революції 1917 р. перебували не лише провідні українські політичні організації, а й майже всі з більш, ніж 50-ти національних партій, які виникли чи поновили свою діяльність на території колишньої Російської імперії. Це цілком стосувалося навіть таких досить активних у політичному відношенні регіонів із помітним розвитком капіталізму та певними державницькими традиціями, як Прибалтика чи Закавказзя (литовська Партія національного прогресу «Пажанга», Естонська демократична партія, Латиський селянський союз, Грузинська національно-демократична партія, Вірменський революційний союз «Дашнакцутюн», Мусульманська демократична партія «Мусават» та інші впливові об'єднання).

Лише Польська соціалістична партія (ППС) та її союзники Польська селянська партія (ПСЛ) і Партія національної незалежності, а також Партія активного опору Фінляндії продовжували твердо відстоювати гасло усамостійнення своїх країн від Росії, слушно розраховуючи скористатися для його реалізації сприятливою міжнародною військово-політичною ситуацією, що складалася у Східній Європі протягом 1917 – початку 1918 рр. Керівники зазначених політичних угруповань, які мали давні й широковідомі традиції революційної боротьби з царським самодержавством, не чекали примарного завершення Першої світової війни, а виходили з доконаного факту поразки в ній та розпаду Російської держави.

З вітчизняних політичних об'єднань на той час подібне перспективне геополітичне бачення місця України в системі регіональних міжнародних відносин було

12 Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. С. 119.

13 Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. С. 147.

14 Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціяль-демократичного руху (1900–1918 рр.). Харків: Вид-во Харк. Ком-ту УСДРП, 1918. С. 29.

властиве, на жаль, лише емігрантському СВУ, котрий з огляду на свій статус не мав суттєвого впливу на керівництво Центральної Ради. Один з організаторів СВУ й колишній секретар ЦК УСДРП Андрій Жук у травні 1918 р. опублікував у тижневику «Дойче політик» статтю з промовистою назвою «В які державні зв'язки повинна входити Україна».

Не ставлячи під сумнів здатність України з огляду на її територію, чисельність і природні ресурси до самостійного державного життя, автор публікації наголошував на потребі пошуку зовнішньоекономічних ринків. Але, на його думку, цю проблему вона не могла вирішити ні у зв'язку з Польщею, ні у союзі з Литвою, оскільки ці відроджені держави тяжіють до Північного моря, в чому Україна не має зацікавленості й увійшла б у конфлікт із багатьма державами даного регіону.

Тому, оскільки віроломство й тяжкий національний гніт Москви ще надто довго зберігатиметься в пам'яті українського народу, Київ мусить звернути свою увагу на Схід, де саме формувалася федерація нових державних утворень – Дону, Кубані й Тереку. Через тісні політичні контакти з ними Україна мала б вийти до Каспію, Туркестану й Західного Сибіру, де мешкало кілька мільйонів переселенців із Наддніпрянщини. Такий зв'язок відітнув би Москву від Кавказу і забезпечив би сприятливі умови для опанування місцевими чорноморськими портами та встановлення тісних відносин із причорноморськими державами[15].

Можна і слід, звичайно, дискутувати щодо пріоритетності чорноморського чи балтійського векторів зовнішньої політики молодої української державності, або їхнього природного поєднання, що автору здається найоптимальнішим за тих умов. Але безперечним є той факт, що тривала, до початку 1918 р., невизначеність керівництва Центральної Ради у справі офіційного проголошення самостійності УНР та відстоювання ним федералістських принципів на постросійському просторі певним чином послаблювали об'єктивно провідні позиції останньої серед нових незалежних держав Східної Європи.

Брестська система міжнародних відносин до кінця осені 1918 р. значною мірою компенсувала зовнішньополітичні прорахунки українського проводу, але її руйнація в результаті військової поразки Центральних держав створила надзвичайно складні й нерідко критичні зовнішні обставини для керівництва відродженої УНР, подолати котрі йому так і не вдалося.

15 Вісти закордонної преси. 1918. 24 травня.

Валерій СОЛДАТЕНКО

РОЗРОБКА В. ВИННИЧЕНКОМ КОНЦЕПЦІЇ ДРУГОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (КІНЕЦЬ 1918 – ПОЧАТОК 1919 РР.)

Останнім часом в історіографії намітилася тенденція до зміни уявлень про Українську національно-демократичну революцію, зокрема про її хронологічні межі. Раніше вони здебільшого позначалися 1917–1920 (1921) роками. До таких варіантів схилялися активні, керівні її учасники і перші історики П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа[1], цінність праць яких зберігається й донині, слугує важливим орієнтиром для сучасних науковців. Траплялися й деякі незначні відхилення, як наприклад у В. Винниченка, чи Д. Дорошенка. Подібними є параметри більшості мемуарних публікацій.

Головний науковий підрозділ, де сконцентровані провідні фахівці країни з історії Української революції в Інституті історії України Національної академії наук України, впродовж десятиліть має усталену назву «Відділ історії Української революції 1917–1921 рр.». Такими ж часовими межами позначено головний синтетичний твір підсумкового характеру, виданий під егідою даної установи – «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.»[2].

1920-м роком природно обмежуються документи збірника про діяльність останньої керівної на Батьківщині революційної інституції Української Народної Республіки – Директорії[3]. Ця ж дата є визначальною і в бібліографічних, історіографічних виданнях[4].

Нині ж у директивних освітніх програмах і деяких поважних академічних працях верхня грань Української національно-демократичної революції обмежується січнем 1918 р., прийняттям IV Універсалу Центральної Ради[5], або квітнем того року, при-

1 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. У 4-х т. Відень: Український соціологічний інститут. Т. І. 1921. 154 с.; Т. ІІ. 1921. 204 с.; Т. ІІІ. 1921. 160 с.; Т. IV. 1922. 194 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Вільна спілка. 1928. 333 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. У 3-х т. Прага: Пробоєм. Т. І. 1942. 212 с.; Т. ІІ. 1942. 232 с.; Т. ІІІ. 1943. 234 с.

2 Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Київ: Наукова думка. Кн. 1. 2011. 390 с.; Кн. 2. 2012. 465 с.

3 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2 томах, 3-х частинах. Т. 2. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 2006. 744 с.

4 Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Київ: 2001. 816 с.; Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва: 2018. 670 с.

5 Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»». 2021. С. 36.

йняттям Конституції УНР[6], а наступні події кваліфікуються уже як період боротьби за українську незалежність. У результаті порушується одразу у двох відношеннях фактологічна, смислова, змістовна логіка. Про антигетьманське повстання, яке стало органічним продовженням Української революції (в історіографії нерідко акцію іменують Другою Українською Великою революцією) вже не йдеться в плані повернення нації, суспільства на революційний шлях, а боротьба за відстоювання національної державності начебто починається лише в 1918 р., тоді як насправді, згідно з реальними фактами, про це має йтися від моменту проголошення І Універсалу Центральної Ради, тобто з 10 червня 1917 р. Зрозуміло, революція і державотворення були тісно, нерозривно взаємопов'язаними процесами. І штучно їх розривати неприпустимо, ненауково, невірно по суті. Відтак це має відбиватися, реалізовуватися і у відповідних документах, публікаціях.

На доказ наведеного вище пропонується звернутися до відтворення конкретного історичного епізоду, який, як гадається, має величезне значення для об'єктивного, всебічного тлумачення непростого політичного моменту, пошуку адекватної оцінки того, що відбувалося на елітарному зрізі українства в переламній, доленосній ситуації. Водночас спеціальна публікація може пролити додаткове світло на більш-менш цілісний комплексний аналіз одного з недостатньо висвітлених епізодів розвитку української суспільної думки у галузі національного державотворення.

Очоливши в середині листопада антигетьманське повстання, Директорія (В. Винниченко – голова, С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець) загалом прагнула знищити консервативний, репресивний режим П. Скоропадського, повернути українське суспільство на революційну траєкторію розвитку, започатковану за Центральної Ради, відновити Українську Народну Республіку. Конкретизованого стратегічного плану дій після досягнення перемоги не існувало: на його вироблення просто не вистачило часу. Як це нерідко трапляється в житті, «допоміг» непередбачуваний негативний чинник.

Коли загони повстанців, почавши 16 листопада похід з Білої Церкви, вже 21 листопада були в передмістях Києва, їм назустріч вийшли представники німецького окупаційного командування, громадських виборних органів і домоглися, щоб дальше просування військ Директорії призупинилося. В столиці ще залишався значний контингент іноземних військ, що не встигли повністю евакуюватися на батьківщину, а також почасти підрозділи гетьманської армії й воєнізованих охоронних структур. Зіткнення таких вороже налаштованих сил неминуче призвело б до жорстоких збройних ексцесів з непередбачуваними наслідками. Не маючи достатньої впевненості у тодішніх власних перевагах, не бажаючи зайвого кровопролиття, керівництво повстанців згодилося відвести свої загони від Києва до часу залишення міста окупантами. Звісно, повної переконаності у наступній перемозі над гетьманцями не бракувало[7].

6 Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). С. 73–77.

7 Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т. Т. ІІ. Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. С. 345–349; Т. ІІІ. Київ: Світогляд, 2010. С. 5–71.

Директорія, її оточення з лідерами українських політичних партій, Українського національного союзу (на посаді голови соціал-демократа В. Винниченка змінив есер М. Шаповал), затримавшись на кілька днів у Фастові, зрештою опинились у Вінниці, з нетерпінням очікуючи бодай часткової розрядки складної воєнно-стратегічної ситуації. Але політики, передусім В. Винниченко, який був ініціатором і «душею» повстання, відчуваючи всю гостроту й відповідальність моменту, вирішили скористатись вимушеною паузою для вироблення перспективної платформи (програми) своїх дій.

Уже на перших засіданнях Директорії було накреслено головні параметри програми принципових (і перспективних, і менш віддалених, першочергових) дій у соціальній, політичній та національній сферах: «Директорія повинна зразу ж голосно одзначити перед широкими масами.., що на першому місці стоять соціально-економичні інтереси працюючих кляс, що рух є республіканський і що в той же час чисто національний, український, проти руської буржуазії й німецької гетьманщини»[8].

Такою платформою керівники революційного органу прагнули «зразу зробити велику роботу реабілітації української ідеї, реабілітації українських партій і піднесення республіканського прінціпу. Особливо важно було, щоб перший голос пролунав іменно в такому дусі, щоб зразу всьому рухові було надано широкий народній, соціальний і національно-республіканський характер, народньої революції»[9]. Тобто, йшлося про широкий революційний рух мас, який з неминучістю переростав у боротьбу за суттєві перетворення, ставав революційним за завданнями і змістом. «Не важко було тим, хто пережив усі етапи попередньої революції на Вкраїні, передчувати, що широкі народні маси, ввійшовши в рух, ставши його основною силою, будуть знову прагнути як найбільшого й найповнішого свого політичного, національного, а головне, соціального визволення»[10], – впевнено прогнозував В. Винниченко.

Тут мало зіграти свою роль не лише те, що бідніші категорії населення зазнали всіляких здирств і знущань з боку гетьманщини та окупантів, а й логіка розвитку соціальної свідомості.

Однак, питання про те, куди йти далі, що будувати на руїнах гетьманщини, які соціальні верстви мають очолити рух – виявились дуже непростими для українських соціалістичних партій. На думку П. Христюка, це завдання було складнішим за організацію повстання: «“Невдячна” суспільно-економична структура України не сприяла виробленню ясної клясової революційної лінії. 80% селянського, хліборобського населення, менше 10% пролєтаріята, все це вязало українські соціялістичні революційні партії в їх соціялістичних плянах. Селянський характер Української революції, здавалось, не підлягав ніякому сумнівові. В українській політичній пресі того часу повстання проти гетьманщини називали просто селянським повстанням; головною підпорою революції всі українські соціалісти вважали малоземельне та безземельне селянство. Робітництво при цьому вважалось цілком другорядним фактором»[11].

8 Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 рр.]). У 3-х ч. Київ–Відень: Видавництво «Дзвін», 1920. Ч. III. С. 132–133.

9 Там само. С. 123.

10 Там само. С. 132.

11 Христюк П. Зазн. пр. Т. IV. С. 3.

Есерівський автор вважав, що позначалася тут і антиукраїнська політика російських партій, зокрема й більшовиків, що викликала зворотну негативну реакцію: «Все російське, московське, хоч би й соціялістичне, вважалось контрреволюційним і ворожим. А поскільки мійський, індустріяльний пролетаріат України складався в значній частині з російських елементів, а ще в більшій мірі стояв під знаком московської культури й під проводом «загальноросійських» політичних партій, постільки ця ворожість переносилась і на неукраїнський пролєтаріят взагалі.

Так українські соціялістичні партії ізолювались і від того незначного відсотка пролетаріату, який був на Україні, й роспускались в селянськім морі»[12].

Паралельно йшов процес зміцнення позицій дрібновласницьких верств – заможніших, куркульських елементів села і міщанства. Доводячи, що полярні класи в Україні – капіталісти й пролетаріат – неукраїці, «чужинці», дрібна буржуазія спробувала взяти на себе роль репрезентанта «всього українського народу». «В результаті вказаних чинників українська революція стала на роздоріжжу, – вважав П. Христюк. – З одного боку, міжнародня ситуація – революція в Німеччині й Австро-Угорщині, спроби соціялістичного будівництва в Росії – штовхала її на шлях пролетарської, соціялістичної революції; з другого, дрібнобуржуазна соціяльно-економична структура України й напруженість національних відносин, котра вела до розриву трудового фронту (на селянський український і пролетарський неукраїнський – національно) штовхали українську революцію на шлях творення української дрібнобуржуазної державності»[13].

Ініціатори антигетьманського повстання у більшості вважали, що головною його силою й надалі буде пролетаріат – міський і сільський (тобто – незаможне селянство). Досвід уже значною мірою підтверджував ці уявлення: «повстанська армія поповнялась переважно пролетарським елементом, себ-то тим елементом, який, перш усього, найбільш зазнав страждання й пониження від панства й який не мав великого хазяйства, що прив'язувало б його до хати. По містах і містечках активною, ініціативною силою було, розуміється, робітництво, як українське, так і неукраїнське»[14].

Апріорно логічним було у центр перспективної політики висувати інтереси саме цієї соціальної верстви, демократичний, соціалістичний напрям її тогочасного суспільного руху, з яким збігалися прагнення інших категорій працюючих. «Директорія, розпочинаючи революцію, поставила її під прапор демократичних гасел: відновлення Української Народньої Республіки, повернення всіх демократичних свобод, знищення старост і відживлення демократичних місцевих, як мійських, так і земських самоврядувань. В соціальній сфері: земля селянам, восьмигодинний робочий день, охорона професійних інтересів працюючих, словом, усе те, що раз у раз стояло в програмі всіх українських урядів»[15], – констатує В. Винниченко.

За його ж твердженням, ініціатори руху з самих початків усвідомлювали й те, що широкі маси така програма повністю не задовольнить і її доведеться «радікально й відповідно до сітуації змінити»[16].

12 Там само. С. 4.

13 Там само. С. 5.

14 Винниченко В. Зазн. пр. Ч. III. С. 133.

15 Там само. С. 132.

16 Там само.

Цього вимагала насамперед найактивніша, найініціативніша сила повстанських загонів – пролетарські й напівпролетарські елементи міста й села.

Селянство, яке після гетьманських репресій із осторогою ставилось до поміщицьких володінь, потенційно теж готове було до радикалізації вимог, особливо під впливом обнадійливих перемог.

Психологічно давалася взнаки і більшовицька агітація, що значно посилилась після утворення в липні 1918 р. КП(б)У.

За таких обставин, передовсім робітничий клас, не вдовольняючись абстрактними, невиразними гаслами Директорії, почав радикалізувати їх, самочинно створювати революційні комітети, «які, переважно, мали характер Радянської влади».

Керівникам руху слід було турбуватись про те, щоб не відстати від його розвитку. «Маючи це на увазі, – зазначав голова Директорії, – передбачаючи, що цього руху спинити неможливо (та й не маючи до того ніякого бажання), знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а з другого боку бажаючи не випустити ініціативи й керовництва з національно-українських рук, щоб так зберегти національні й державні наші завойовання в цій революції, я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про приняття сістеми радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на грунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одпихнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села й міста»[17].

В. Винниченко в тогочасній ієрархії був не просто умовно «вищим» за інших в революційному «адміністративно-посадовому» відношенні. Він істотно переважав усе тодішнє оточення в інтелектуальному сенсі. Слід мати на увазі й те, що він дуже швидко набував значного політичного досвіду на найбільш високому і масштабному рівнях. І саме йому закономірно належала «пальма першості» у визначенні генерального напрямку руху нації у надзвичайно відповідальний момент її історичного поступу[18]. В його уявленнях складалися такі висхідні розрахунки: ініціюючи запровадження в Україні радянської системи влади, Директорія позбавляла російських (руських) більшовиків ґрунту для виступів проти української влади, яка б зберегла свій національний характер. «Цим рішучим кроком по шляху соціальної революції ми, на мою думку, – писав В. Винниченко, – ставили національно-державну українську ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні»[19]. Зрівнявшись за ступенем радикалізму соціальних лозунгів із більшовиками, українська влада залишила б останнім єдину можливість: агітувати за те, щоб радянська влада була в Україні руською, а будь-якої перспективи це б не мало.

Вочевидь, не все в означених розрахунках було бездоганним, виваженим, ретельно прорахованим і гарантованим. Важко передбачити, як би розвивались події за спроб реалізації накресленого плану. Проте, краще цього й не робити (хоча в істо-

17 Там само. С. 134.

18 Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби. Київ: Наукова думка, 2020. С. 41–42.

19 Винниченко В. Зазн. пр. Ч. III. С. 135.

ріографії саме в цій площині різко критичних випадів на адресу В. Винниченка і його тогочасних поглядів більше ніж вдосталь). На нього просто не пристала Директорія.

Особливий опір чинив С. Петлюра, не бажаючи обертатись на «більшовика» (та чи й міг він це, зрештою, зробити). Інші члени Директорії теж через свій «поміркований», «дрібнобуржуазний» світогляд, «псіхіку обивателів» (В. Винниченко) теж зайняли ворожу позицію.

Голові так і не вдалося переконати членів керованої ним Директорії. Принципову проблему політичної орієнтації УНР, що відроджувалася, було відкладено до скликання спеціального форуму українських партій. Зібравшись у Вінниці на початку грудня, представники партій теж відхилили ідеї В. Винниченка, залишивши у явній меншості його прибічників. Українці боялись, що через класові органи – Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – влада дістанеться політично найактивнішому класу – пролетаріату. А він в Україні або ж російський, або ж зросійщений, тому й влада стане російською (руською).

До того ж, довелося враховувати і фактор створення та діяльності Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Під його керівництвом почалось відновлення влади Рад на Сході і Лівобережжі. Лідери Директорії розцінили ці дії як ворожі щодо українського народу, як «ніж у спину» українській демократії, як «червоний імперіалізм», що лише шкодив визвольній справі, розвитку соціалістичної революції в Україні, був злісною провокацією.

«...Можна з певностю сказати, – стверджував В. Винниченко, що коли в Вінниці й потім не було принято сістему чистої радянської влади, то в великій мірі для цього постарались панове Пятакови. І коли ті особи, які спочатку рішуче обстоювали ту сістему, потім ту рішучість загубили, то це було почасти й через те, що вони також були налякані поводженням руських комуністів»[20]. Одним словом, слід було терміново шукати якогось іншого виходу. Схоже, що окрім голови Директорії активно цією проблемою тоді мало хто переймався.

За таких обставин В. Винниченко «свідомо пішов на хитрість. «...На другий день по одкіненню сістеми чисто радянської влади вніс нову пропозіцію: приняти сістему «трудових рад», се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами, це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а діктатура трудового люду»[21].

Одразу поставали прагматичні питання, в чому суть принципової різниці між ідеєю «трудових Рад» і «Рад робітничих, солдатських, селянських депутатів». Вочевидь, знайти переконливі аргументи, задовільні, вичерпні відповіді було непросто. Значною мірою (а, можливо, й краще за інших) розумів те і голова Директорії: «Розуміється, в цій формулі вже були неясності, недоговоренности, якесь змягчення чогось, затушовування ясних і всім уже відомих прінціпів»[22].

А якщо вже вести мову про «хитрість», то мова, далебі, повинна йти не про ставлення до колег по справі, як знайти спосіб переконати, залучити їх на свій бік, а про те, як у складній ситуації знайти такі життєспроможні, дієві формули й обґрунту-

20 Там само. С. 161.

21 Там само. С. 191.

22 Там само. С. 141.

вання, які б орієнтували політичний провід нації на максимальне врахування національної специфіки й унікальності обставин моменту, убезпечували від непотрібних ускладнень у стосунках з сусідніми етносами, дозволяли б розраховувати на прихильне ставлення до здійснюваного курсу найвпливовіших акторів міжнародного життя.

Розшифровуючи мотиви тих формул, які приховували в собі елементи, про які свого часу відверто не говорилося, голова Директорії пізніше писав: «Я також розумів, що нам небезпечно виявляти себе так отверто прихильниками соціалістичної революції, – це дало би привід Антанті послати на поміч Гетьманові свої війська. (Такий самий був, до речи, страх і перед німцями). Отже з тактичних мотивів, дійсно, просто необхідно було якось себе замаскувати. Сістема трудових рад була тою маскою. З одного боку вона давала вихід революційній енергії мас, давала змогу розвиватись революції (коли б тільки було введено її в життя!), а з другого давала нам право протестувати: "Ми – не большевики, ви не маєте права бить нас у спину, коли ми боремось з німецькою реакцією"»[23].

Але, всупереч побоюванням, й присутні лідери партій, і Директорія загалом знайшли нові пропозиції В. Винниченка прийнятними, схвалили систему трудових Рад конструктивною щодо державного ствердження України. Вищим державним органом повинен був стати Трудовий конгрес республіки (на нього мали право обиратись лише представники трудових верств; експлуататорські, паразитичні елементи, насамперед – буржуазія, такої можливості позбавлялись). Немає сумніву, що в даному випадку наслідувався приклад Українського національного з'їду (конгресу) 6–8 квітня 1917 р., який однодушно підтримав розроблену М. Грушевським концепцію Української революції, що стало одним із найголовніших чинників гуртування нації навколо революційних гасел.

Вочевидь, варто зауважити, що «хитрість» В. Винниченка насправді не була й абстрактною кабінетною вигадкою, що сяйнула йому безсонної ночі між двома відповідальними засіданнями. Така ідея, як мовиться, тоді «носилася в повітрі». Вона виношувалася в середовищі українських есерів «боротьбистами», а серед українських соціал-демократів – фракцією «незалежних»[24].

Безперечно, В. Винниченко добре знав про непрості перипетії, суперечливі тенденції, інтелектуальні пошуки раціональних програм для України у двох провідних, найвпливовіших і найчисельніших партіях – УСДРП, лідером якої він залишався, й УПСР. І не лише мав достовірну й переконливу інформацію, а й розумів, наскільки важливо було діяти відповідно до биття політичного пульсу, глибинних виявів суспільних тенденцій. Тому й зупинився на ідеї трудових Рад, небезпідставно розраховуючи, що до неї вже прислухається, призвичаюється масова свідомість і вона матиме суспільну підтримку[25].

Доводиться враховувати і те, що якихось інших (не те щоб відмінних, оригінальних, а просто інших) думок з приводу принципів формування суспільно-політичного

23 Там само. С. 189.

24 Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи. Київ: Парламентське видавництво, 2012. С. 102–109.

25 Солдатенко В.Ф. Теоретичне обґрунтування В. Винниченком концепції відновлення Української Народної Республіки. Кам'янець-Подільський.

ладу в УНР ніхто з Директорії і її ближчого оточення взагалі не висував. Розмірковуючи над тодішньою ситуацією, П. Христюк дещо доповнює, уточнює здебільшого лише позначене Винниченком: «Та в той же час навіть найбільші прихильники «демократизму» почували, що виступити «на люде» з гаслом парляментарного демократизму було небезпечно: робітництво і селянство очевидно хилилось до радянської системи влади. В місцевостях, які звільнялися з-під влади гетьманщини, відновлялися ради робітничих та селянських депутатів, організувалися революційні робітниче-салдатські комітети. Ясно було, що при широко розвиненій большевицькій агітації, перешкоджати в організації цих рад чи обмежувати їх в правах значило лляти воду на млин большевиків і свідомо шкодити собі.

У результаті великою більшістю думку про встановлення «большевицько- радянської форми влади» було одкинуто. Суперечність же між настроями революційного селянства та робітництва, з одного боку, і політичними плянами дрібної буржуазії й соціялістичної правиці на чолі з Директорією, з другого, було усунуто таким способом, що нарада Директорії з бувшими при ній членами українських політичних партій (на початку грудня у Вінниці) стала на так званому трудовому принципі»[26].

Здавалось, що знайдено було формулу, яка задовольняла одразу кілька умов: 1) вибивала ґрунт з-під більшовицької агітації; 2) Українська революція поставала в очах Антанти «не в більшовицьких формах»; 3) позначався зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; 4) відкривалась можливість для поєднання соціально-економічних завдань і національно-політичних здобутків (українська державність) революції.

Однак, то було швидше абстрактно-теоретичне розв'язання нагальних проблем. Насправді програма виявлялась важкоздійсненною. І та обставина, що не було надії на будь-яку єдність всередині Директорії (голова Директорії В. Винниченко «не на жарт збольшевичився», а Головний отаман С. Петлюра «разом з меншими отаманами був рішучим противником всяких "експериментів" і висував, замісць трудового принціпу, принціп твердої отаманської влади»[27]) виявилась далеко не єдиною перешкодою.

Для здійснення обраного варіанту політичного курсу не існувало хоча б двох-трьох, можливо, краще – чотирьох-п'ятьох енергійних і послідовних соціалістів, справжніх революціонерів. Переважна більшість тогочасних керівників українського руху не могли рішуче порвати зі своїм недавнім минулим, оперативно зреагувати на каркаломні злами ситуації.

Тим часом, австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизилися до Києва. Останній ешелон німецьких окупантів залишив українську столицю 12 грудня 1918 р., а наступного дня повстанці були вже на околицях міста.

14 грудня П. Скоропадський офіційно зрікся влади. До Києва прибула Директорія й вступила в права тимчасового вищого органу державної влади України.

26 Христюк П. Зазн. пр. Т. IV. С. 7–8.

27 Там само. С. 9–10.

Тривалий час йшли суперечки з приводу того, планам, стратегії яких сил, партій надати перевагу[28]. У такій атмосфері, після довгих нарад (з участю навіть хліборобів-демократів), врешті було досягнуто спільного знаменника – тексту Декларації Директорії. За свідченням П. Христюка, первісний варіант (він народився ще 12-14 грудня у Вінниці), надто «революційний», а відтак – неприйнятний для представників Української партії соціалістів-федералістів і Української християнсько-демократичної партії, було «підправлено» вже в Києві. Згадка про «вінницький варіант» і його коригування зовсім не випадкові. Це черговий прозорий натяк на те, що в своїй основі авторство документа було винниченківським.

Результати ідейно-політичних напрацювань закумульовано в «Декларації Директорії Української Народної Республіки», оголошеній 26 грудня 1918 р.

Документом сповіщалось про знищення гетьманського режиму і його місцевих органів. Першими кроками нової влади стало відновлення тих прав, які мали селяни і робітники – основа суспільства – за Центральної Ради. Тут Директорія не обмежувалась голими гаслами, а конкретно визначала непорушні права трудових класів на власність, підтверджувала найголовніші завоювання у соціальній сфері: «До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванню попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з Гетьманом. Верховне порядкування цею землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По «наказу № 1, Директорії – селянам» робляться описи контрибуцій, узятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженим.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих клас і шкідливих для всього громадянства»[29].

Оголошені заходи Директорія вважала лише першими кроками революційного поступу. Декларація формулювала вищу мету тогочасної боротьби: «Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного

28 Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 360–362.

29 Декларація Директорії Української Народної Республіки. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Т. 2. С. 391.

права – трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадянського життя, які творять матеріальні та духовні цінности, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю»[30].

Природно в документі фіксувалося ставлення і до інших, нетрудових верств суспільства і обґрунтовувалися висновки щодо закономірності їх усунення від влади: «Так звані "пануючі класи", класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінню державою. Маючи всі матеріальні, фізичні і духовні засоби, маючи повну волю для організації економичного, політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-клясові егоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабіжницьку політику в краї»[31].

Панівні класи звинувачувались у пограбуванні й передачі в чужі «імперіалістичні руки» значної частини державного майна, в тому, що довели господарство краю до занепаду, злиденного стану, що породили нечувану спекуляцію, що правили «методом безоглядного терору й насильства». «Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими "поміщицькими карателями" були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми»[32].

Перераховане давало право творцям декларації заключити: «з боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в правлінні країною»[33].

Тому-то відповідна підсумкова теза декларації Директорії звучала неначе вирок: «Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці клас трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванню державою»[34].

Директорія урочисто заявляла, що вона передасть владу, свої права й повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес трудового народу України (норми представництва, місце й час відкриття форуму мали бути повідомлені окремою інструкцією).

30 Там само. С. 391–392.

31 Там само. С. 392.

32 Там само.

33 Там само.

34 Там само.

«Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права й повновласть рішати всі питання соціального, економичного та політичного життя Республіки, – підкреслювалося в декларації. – ...Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу і тому буде рішуче припиняти всякі такі самовільні виступи»[35].

Разом з тим, Директорія вважала за потрібне не чекати скликання народного форуму, а, враховуючи попередній революційний досвід, особливо – його негативні уроки, негайно здійснювати кроки щодо поглиблення перетворень на користь трудових елементів суспільства: «Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком узяти під керування Української Народнооі Республіки головні галузі української промисловости і направити господарство в них в інтересах працюючих клас і всього громадянства, а не малої групи класи великовласників»[36]

Впадає в око, що Директорія планувала проведення цілої низки заходів, які в тогочасному суспільному житті, політичному лексиконі цілком визначено, однозначно було прийнято характеризувати, оцінювати як здійснення соціалістичної політики. Однак терміну «соціалізм» керманичі Української Народної Республіки уникають. І роблять це не випадково, а цілком свідомо. У тому переконує й наступна теза документа: «Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними й міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія»[37].

Окрім згаданих вище вимушених намагань дипломатично оминути будь-які можливі «гострі кути», небажані рефлексії з боку політичного середовища, один із очевидних виявів обережності лежав у площині свідомого розмежування з соціалістичними експериментами, які ототожнювалися в тогочасній суспільній думці передусім з більшовизмом. І таке показне відмежування було потрібне не стільки для Москви, скільки саме для іншого світу, у співдію з яким мала волею-неволею вступати УНР.

На користь такого висновку говорить і наступне положення Декларації: «В сфері міжнародніх відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету й ба-

35 Там само. С. 393.

36 Там само.

37 Там само. С. 394.

жання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим»[38].

Зі всього цитованого вище видно, що загальний курс на соціалістичну революцію залишався стрижнем українських демократів навіть тоді, коли з тактичних міркувань доводилось уникати застосування чітких характеристик руху. Пізніше, у «Відродженні нації» В. Винниченко відверто писав про «справу соціалістичної революції на Україні», яка наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. виливалася у боротьбу «за ідею трудових Рад, Республіки трудового народу»[39].

Звичайно, керівників УНР непокоїли незгоди і суперечності всередині українського соціалістичного руху. Проте вони навряд чи й вірили у швидке подолання кризи і досягнення консолідації національних партій. Тому й заклик до їхнього єднання наприкінці документа виглядає більше ритуально, аніж сутнісно: «Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки»[40].

Проведення в життя наміченої програми доручалось Раді народних міністрів, якій, за переконанням Директорії, мав допомогти весь трудовий народ України.

Мабуть, не можна було чекати однозначної реакції на декларацію. Праві елементи називали її «більшовицькою». Ліві – не вбачали гармонії між революційно-класовими постулатами і конкретними заходами, що намічались. Тому не могли сприймати її як викінчену революційно-соціалістичну програму, а швидше – як черговий компромісний документ.

У день оприлюднення декларації від імені Директорії з'явився ще один документ, який П. Христюк назвав «піддекларацією». В ньому популяризувались деякі задуми Директорії. З погляду автора відомого чотиритомника, він відкривав завісу над тим, про що Директорія побоювалась відверто сказати в основному документі. З нього ставали яснішими дійсні політичні орієнтації Директорії і уряду, хоча в принципі це робило загальну платформу ще аморфнішою і заплутанішою.

«В тій "піддеклярації", – зауважує відомий політик, – Директорія заявляючи про своє опікування робітничими організаціями, в той же час попереджала, щоб Ради робітничих депутатів, "а ні при виборах до них, а ні в своїй діяльності" не допускалися до захвату власти. В "Трудовій Республіці" трудові, працюючи маси не допускалися до здійснення влади на місцях в формі своїх клясових організацій. Трудові маси позбавлялися можливости в організованих клясових формах: вести боротьбу за той новий суспільний лад, "який не знав би ніякого гніту й визиску", як про це говорилося в "большевицькій" Декларації Директорії. Задача поспіти за розвитком революції, усвідомити її завдання і намітити правдиві

38 Там само.

39 Винниченко В. Зазн. пр. Ч. III. С. 191.

40 Там само. С. 176.

шляхи до їх розвязання виявилась непосильною для Директорії й скінчилась невдало»[41].

Критичних зауважень щодо діяльності відновлюваних органів влади Української Народної Республіки, здійснюваної ними політики в історіографії ніколи не бракувало. Підвалини ж тут, як і в багатьох інших випадках, закладались самокритичними зізнаннями й оцінками досвіду, на які мужньо зважились насамперед активні учасники, провідники українського руху.

Внутрішній розлад, глибокі суперечності в керівних колах Української революції, неможливість проведення узгодженої лінії не просто заважали темпам відродження Української Народної Республіки. Не давши їй хоч скільки-небудь закріпитися, зміцнитися, вони ставили під загрозу результати масового руху, вели до непоправних внутрішніх конфліктів, від яких завойована неймовірними зусиллями й жертвами національна державність могла впасти й сама собою. А тут ще й дедалі сильніше виявляли себе альтернативні сили, які прагнули до її свідомого повалення[42].

Не став радикальним проривом, чи хоча б істотним позитивним кроком вперед у розвитку Української революції, національному державотворенні Трудовий конгрес України, на який політична еліта, принаймні її радикальніша, ліва, частина й прагматичніші діячі покладала великі надії. Самі організатори форуму виявилися вкрай розчаровані його результатами й вдавалися до жорстких оцінок його результатів.

В. Винниченко назвав форум «мертворожденим», а П. Христюк дав красномовну назву відповідному розділу «Заміток і матеріалів» – «Трудовий Конгрес – похорон трудового принціпу». «З Трудового Конгресу доля просто посміялася, – писав один із лідерів Української революції. – Інституція, що покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду революційну робітниче-селянську владу і тим підвести міцний ґрунт під революцію, виповнила протилежні завдання: поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим, висловилась за горожанський міжклясовий мир – демократичний парляментаризм. Головною причиною такого "жарту" був реакційний курс директоріянської політики, що геть здіскредитував Трудовий Конгрес ще до його скликання»[43].

Невипадково, що питання про якісний склад делегатів конгресу привернуло увагу політичних сил, спричинило гостру реакцію деяких з них. Так, фракція УСДРП («незалежних») в оголошеній на Конгресі декларації зазначала: «Трудовий Конгрес – це є плід хисткої й двохсторонньої політики Директорії. Скликаючи Трудовий Конгрес, Директорія мала намір задовольнити як соціяльні сили, так і імперіялістичні, і не задовольнила ні тих, ні других. Ми не можемо вважати Трудовий Конгрес правдивим представництвом революційних мас України, як по його конструкції, так і по умовам, в яких переходили вибори робітництва; позбавлення прав участи в Трудовому Конгресі революційного війська; одночасне скликання Трудового Конгресу і руйнування органів трудового народу чи недопущеня їх істнування на місцях: переведення виборів при умовах урядового нажиму, без свободи агітації; скомканість і спішність виборів в несприятливих умовах військового часу, – все це позбавляє Трудовий Конгрес

41 Там само. С. 22.

42 Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 341–398.

43 Христюк П. Зазн. пр. Т. ІІІ. С. 57.

правдивого в ньому представництва революційних мас і не дає йому ніякої сили в його роботі, бо немає тих органів, на які б він міг опертися. Через те, коли Директорією буде передана йому вся повнота влади, Трудовий Конгрес не має права задержувати її в своїх руках, а повинен передати цю владу справжньому, єдиноздатному до переведення в життя величезних завдань української соціяльної революції представництва революційних мас – робітниче-селянським радам»[44].

На загальноукраїнський форум врешті-решт прибуло всього близько 300 делегатів – тобто фактично половина складу, що спочатку передбачався[45]. Дещо більшу цифру наводить І. Мазепа, вважаючи, що в роботі Конгресу брали участь понад 400 делегатів, з них 36 – від Західно-Української Народної Республіки[46].

Однак, навіть невідповідний настроям мас склад делегатів непокоїв військове керівництво УНР: воно серйозно побоювалося, що під тиском обставин зібрання може пристати на ліву політичну платформу. Поповзли чутки, що в такому разі Січові стрільці силою розженуть форум. Звісно, це не сприяло продуктивній праці. В нервовій атмосфері ще наочніше виявилися внутріпартійні суперечності, зокрема у фракції есерів. Тривалий час не вдавалося сформувати навіть авторитетну президію[47].

На думку автора фундаментального історичного дослідження, «засідання 25–28 січня були рішаючими. В ці дні під пресією військових подій і Директорії було рішуче і остаточно порвано з українською робітниче-селянською революцією, ліквідовано нещадно мрії директоріянської весни, поставлено дальшу боротьбу на старий, двічі за часів української революції переживший себе, ґрунт – "демократичного ладу і парляментаризму"»[48].

Ключовим на Конгресі став виступ голови Директорії В. Винниченка, де найбільша увага приділялася історії боротьби за відновлення УНР і тяжкому військово-політичному стану республіки. Заключні слова промови були такими: «...Директорія, намітивши широкі демократичні реформи, переведе їх в життя. Наші реформи – не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціяльна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хотять, щоб і ми загинули разом з ними»[49]. П. Христюк висновував: «Питання про радянську форму влади знов було цілком ідентифіковано з питанням національного поневолення України Московщиною. Національний момент робив такий вплив, що не то що промови представників радянських соціялістичних партій, а навіть промовці фракції української партії соціялістів-революціонерів центральної течії, що пропонували передати владу в Українській Республіці в центрі і на місцях на трудовому принципі, не знаходили співчуття більшости конгресу»[50].

44 Там само. С. 63.
45 Там само. С. 59.
46 Мазепа І. Зазн. пр. Т. 1. С. 89–91.
47 Там само. С. 82.
48 Христюк П. Зазн. пр. Т. III. С. 60.
49 Мазепа І. Зазн. пр. Т. 1. С. 89–91.
50 Христюк П. Зазн. пр. Т. III. С. 61–62.

З принципових позицій лінію більшості, уособлювану В. Винниченком, критикували й «незалежні» українські соціал-демократи. В проголошеній ними декларації давалася досить неприємна оцінка політиці Директорії, уряду УНР, обґрунтовувалася думка про доцільність передання влади в УНР в інші руки. «Директорія відограла в українській революції свою велику організуючу ролю, – говорилося у документі. – Але вона не змогла удержатись на тому шляху, яким повинна розвиватися українська соціялістична революція, вона не змогла оцінити тих завдань і цілей, які висунуто світовою революцією, вона не стала на твердий соціяльний ґрунт і тим розхитала той соціяльний фундамент, на якому лише й мала укріпитися революція. Причинами цього є як сама структура влади Директорії, так і та обстановка, в якій їй довелося провадити свою діяльність. Характер складу Директорії, як коаліції національних революційних українських партій, і відсутність ясно вираженого клясового характеру її (а соціялістичну революцію тільки й може переводити клясова влада) опреділили хисткий і нерішучий характер її політики, як внутрішньої, так і зовнішньої...

У великій мірі до цього ходу подій спричинилося міжнародне становище України. Опинившися між двома сторонніми силами – з одного боку, Совітська Росія, а з другого, імперіялістична Антанта, Директорія, з страху перед Антантою, не зайняла відносно неї рішучої позиції. В той же час наступ російського совітського війська і авантюра правительства Пятакова спричинилися до того, що урядовий курс політики на Україні пішов вправо, а не вліво, як того можна було сподіватися. І в результаті ми маємо війну з соціялістичною Росією і можливість союзу з імперіялістичною Антантою. Ми не можемо цього допустити. Одинокий вихід з цього становища, який зможе удержати революцію і не дасть її роздушити, який дасть організуючі гасла революційним масам і поведе їх до боротьби, – це є якнайшвидча передача влади робітниче-селянським радам»[51].

Програмні пункти непросто ухваленої в ідейній боротьбі делегатами резолюції були дуже короткими: «Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительство УНР разом з комісіями має підготовити закон для виборів всенароднього парляменту Великої Соборної Української Республики.

...На основі всенароднього голосовання мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева власть, в інтересах національної оборони, повинна належати довіреним правительства УНР – комісарам, які повинні працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників»[52].

Ухвалена Конгресом резолюція ніяк не могла претендувати на роль програми революційних перетворень (навіть щонайстисліших, найзагальніших), залишаючись по суті декларацією принципів, політичних орієнтирів, які навряд чи були концентрованим утіленням інтересів, домагань учасників визвольної революції, тим більше всього українства.

51 Там само. С. 62–63.

52 Там само.

Підтвердженням такого висновку стала заява, подана до президії Конгресу блоком фракцій, що обстоював владу Рад (українські соціал-демократи-незалежні, українські есери-ліві, російські соціалісти-революціонери і Бунд), які відмовилися брати участь у голосуванні за пропоновану правою більшістю з'їзду резолюцію. В заяві говорилося: «Не визнаючи з самого початку правомочности Конгресу, що було зазначено нами в деклярацiях, ми бачили своє завдання лише в тому, аби з трибуни Конгресу оголосити вимоги трудового селянства та пролетаріяту, що боряться за соціялізм, за владу рад. Це завдання за два дні праці Конгресу виконано. З другого боку, з декларацій фракцій, які складають більшість Конгресу, видно, що: 1. Конгрес цілком ухвалює політику Директорії, котра веде боротьбу проти революційних мас; 2. Конгрес ухвалює війну з Совітською Росією і згоду з імперіялістичними урядами Антанти, прикриваючись машкарою нейтралітету. Уряд, що скликав цей Конгрес на непевних підставах при умовах репресій проти революційно-соціялістичних партій, досяг своєї цілі, здобувши покірну більшість. Ми ще раз заявляємо, що цей Конгрес не має права говорити від імени трудових мас України. Виконуючи наказ своїх виборців, зазначені вище фракції залишають Конгрес і складають з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та за їх наслідки»[53].

Отже, схвалений Трудовим конгресом України документ (інших просто не встигли розглянути перед загрозою захоплення Києва радянськими військами) свідчить, що дальшого розвитку платформи (програми) Української революції, всупереч сподіванням, не сталося.

У результаті було ухвалено резолюцію про поточний момент (універсал) – єдиний документ, що його встигли прийняти до 28 січня 1919 р. – далі працювати було просто небезпечно, і форум поспіхом закрився. В резолюції говорилося, що представники трудового народу України в складних умовах ворожих агресій і надалі доручають провадити державну роботу Директорії, яка поповнювалася представником від ЗУНР.

У багатьох політиків того часу такі рішення викликали глибоке розчарування. П. Христюк дав безжалісну й гостру характеристику ухваленому документові, його духу й сутності, а відтак – і всій роботі Конгресу: «...Взятий Директорією з отаманами курс ліквідації революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правицею Конгресу... Утворені в процесі революції трудові ради на місцях мали залишитися тільки в силу необхідності, як тимчасові революційні органи з неясними контрольними функціями; ради робітничих депутатів, очевидно, мали бути просто розігнані, як символи засудженої Конгресом «робітничої диктатури»…...Конгрес відбувся, але того Конгресу, про який йшла мова в дні революційного піднесення робітниче-селянських мас проти гетьманщини, Конгресу пролєтаріяту і революційного селянства не було»[54].

Завершення роботи Трудового конгресу України не стало стимулом для нового піднесення Української революції. Навпаки, були наявні всі ознаки її кризового стану. Однак розпочаті процеси усе ж продовжувалися, хоча нових концептуальних пропозицій і мобілізуючих гасел не з'являлося...

53 Там само.

54 Там само. С. 67–68.

Микола ЛИТВИН

ЗУНР/СХІДНА ГАЛИЧИНА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ 1918–1923 РР.: УКРАЇНСЬКИЙ, ПОЛЬСЬКИЙ, ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ, РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИКИ

Нині, у період чергової російсько-української війни, Україна чи не вперше в новітній історії стала не об'єктом, а суб'єктом історії, одним із провідних акторів світової геополітики, оборонцем свободи й демократії в Європі. Нарешті провідні країни світу повірили в українську незалежність, єдність українського політикуму, силу духу українського народу, мужність його збройних сил. Все це дає надію на те, що невдовзі Україна стане повноцінним членом світового співтовариства і вступить до євроатлантичної та євроінтеграційної сім'ї народів. Однак ще століття тому українська проблема не перебувала у центрі політичних дискусій міжнародної спільноти, насамперед країн Антанти і США, які розглядали її лише у контексті вирішення польського чи російського питання. Інтерпеляції дипломатії соборної Української Народної Республіки, виступи окремих наддніпрянських і галицьких політиків враховувалися лише при прийнятті тактичних, а не стратегічних рішень Ради Амбасадорів, Ліги націй, міжнародних форумів.

Після Першої світової війни, розпаду Німецької, Османської, Австро-Угорської та Російської імперій найбільші держави світу, передовсім Франція, Великобританія, Японія, Королівство Італія, США, почали вибудовувати Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин, що закріплювала нові повоєнні територіальні зміни у зв'язку з відродженням низки національних держав. Однак проголошений світовими лідерами принцип самовизначення народів не став основою повоєнного національно-державного розмежування, зокрема в Центрально-Східній Європі, де відновлено низку національних держав. Відтак у 1918–1923 рр. українська етнічна територія, насамперед соборної УНР, за підтримки Антанти була переділена Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Угорщиною і більшовицькою Росією, яка уклала Брестський мир із переможеною Німеччиною й до Ризької угоди перебувала в міжнародній ізоляції. Лідери країн Заходу не повірили в державні потуги роз'єднаного політикуму УНР і ЗУНР, як і в монархічні плани Гетьманату, який лавірував між німецькими й білогвардійськими повоєнними стратегіями. Роль санітарного кордону проти можливих експансій більшовицької Росії (згодом СРСР) країни Антанти від-

вели відродженій 1918 р. Польщі, з якою Франція 1921 р. уклала політичний договір і військову конвенцію. Повоєнні східноєвропейські кордони, зокрема між Польщею й УСРР по р. Збруч, «узаконив» Ризький мир 1921 р., а також ухвала Ради послів держав Антанти 1923 р., означивши зовнішньополітичну поразку і УНР, і ЗУНР, а також закінчення Української революції 1914–1923 рр. Варшава проігнорувала міжнародну вимогу щодо надання українцям національно-територіальної автономії, натомість ще до вказаної ухвали розділила регіон на три воєводства – Львівське, Станиславівське, Тернопільське. На жаль, до поразки Визвольних змагань були причетні й українські політики, які намагалися вибрати у союзники (чи просто порозумітися) із ворогами по союзному фронту: наддніпрянці із поляками, а галичани – із представниками білої і навіть червоної Росії. Радянофіли, як і довоєнні галицькі москвофіли, діставали щедрі винагороди від російських урядовців. Провід УНР всебічно толерував офіційну Варшаву, яка розмістила на своїй території в 1920–1922 рр. уряд та інтерновану Армію УНР[1].

У вказаній публікації окреслено державно-політичні плани і зовнішньополітичні пріоритети влади Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР); визначено геополітичні чинники, які нейтралізували український вектор зовнішньої політики країн Антанти; показано деструктивний вплив на повоєнне переформатування територій Центрально-Східної Європи більшовицької і білої Росії[2].

З метою ізолювання на міжнародній арені лідерів УНР і ЗУНР, дискредитації їхньої дипломатії більшовицька Москва намагалася у другій половині 1920 р. і впродовж 1921 р. порозумітися з Варшавою, прагнучи переділу українських земель по Збручу. Лідери США після Великої війни теж не приховували своїх лідерських амбіцій, однак боялися розпаду Росії і можливого хаосу на її постімперських теренах. Власне складна міжнародна ситуація, боротьба УНР-ЗУНР на чотирьох-п'яти фронтах спричинили кризу центральної влади, її зневіру у власній силі, а також послаблення соборного фронту й окупацію українських земель сусідніми державами. Невдалими також виявилися спроби екзильного уряду ЗУНР перетворити Галичину на «Швейцарію сходу Європи», новий П'ємонт України, центр збору окупованих етнічних земель.

Як відомо, країни Антанти підтримали національно-державні прагнення польських політиків ще наприкінці Першої світової війни, зокрема на нараді у Парижі (15–19 червня 1917 р.) і конференції в Лозанні (9–10 серпня 1917 р.), на якій ухвалено створення Польського національного комітету (ПНК) з осідком у Лондоні або Парижі, що мав стати осердям формування керівництва відродженої Польської держави, а також ініціатором відродження польської армії. Очолений Романом Дмовським комітет як прообраз польського еміграційного уряду визнала Франція (20 вересня 1917 р.), Великобританія (15 жовтня 1917 р.), Італія (30 жовтня 1917 р.), США (10 ли-

1 Росія – Україна: зради, союзи, війни / Відп. ред.. М. Литвин. Львів, 2022. С. 179–186, 293–309, 311–323; Колянчук О. За нашу і вашу свободу. Учасники українських визвольних змагань 1917-1921 років. Місця пам'яті в Польщі. Дрогобич, 2018. С. 11–258.

2 Український чинник європейської геополітики новітньої доби тривалий час досліджують науковці Інституту всесвітньої історії НАН України під керівництвом доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Андрія Кудряченка.

стопада 1917 р.). Для пропаганди ідей відродження Польської держави з кордоном по Збручу створено представництва у Італії, Швеції, Великобританії, США. У січні 1919 р., у розпал польсько-української війни, ПНК визнав уряд Ігнація Падеревського, передав йому свої повноваження і документи політичної делегації на Паризькій конференції. Тоді ж за участю членів комітету та польської діаспори Америки сформовано підрозділи армії Юзефа Галлера (близько 70 тис. вояків), які у травні-липні 1919 р. змусили Українське військо ЗУНР відступити за Збруч[3].

Як відомо, до відновлення національної державності на західних етнічних землях готувалися й представники українських партій, духовенства, депутати-українці Віденського парламенту, Галицького і Буковинського крайових сеймів, які 18 жовтня 1918 р. сформували революційний парламент – Українську Національну Раду, що 1 листопада перейняла владні повноваження від Галицького намісника Кароля фон Гуйна. Новосформований уряд започаткував творення півтора десятка дипломатичних структур, які мали поширити у світі інформацію про внутрішню і зовнішню політику ЗУНР, зав'язати конструктивні контакти з впливовими зарубіжними політиками, а також українською діаспорою. Однак національному державотворенню перешкодила польсько-українська війна, а також неузгодженість зовнішньої політики з Директорією УНР.

Певні заперечення в західноукраїнському суспільстві, яке не хотіло приймати польську займанщину теренів за Збруч і Горинь, викликали Варшавські угоди Польщі й УНР 21–24 квітня 1920 р. Щоправда, були у Східній Галичині політики та громадські діячі, які сприймали компромісний діалог між Варшавою й Києвом. Зокрема, митрополит Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) Андрей Шептицький на нараді Української Національної Ради (УНРади) 17 червня 1920 р. у Львові риторично зауважив: «Хто є більшим ворогом України – Росія чи Польща?» й фактично спонукав частину дискутантів підтримати зовнішню політику Симона Петлюри[4]. Новий союз із Варшавою засудив диктатор ЗУНР Євген Петрушевич та його екзильний уряд у Відні, які розпочали боротьбу на міжнародній арені за відновлення незалежності ЗУНР (Галицької Республіки). Реорганізований 1 серпня 1920 р. екзильний уряд, до якого ввійшли досвідчені державні діячі Кость Левицький, Володимир Сингалевич, Степан Витвицький, Ярослав Селезінка, Осип Назарук та інші, намагався не допустити реалізації федеративної концепції Юзефа Пілсудського, а також прийняття рішення міжнародної спільноти, передовсім Ліги Націй, щодо офіційної передачі («відступлення») Східної Галичини Польщі[5]. Із цією метою надсилалися місії на міжнародні конференції в Париж, Женеву, Спа, а згодом у Ригу, де всупереч галицькому й наддніпрянському проводам 18 березня 1921 р. Польща підписала мирний договір із радянськими республіками Росії і України, згідно з яким визнано маріонеткову УСРР, що відмовилася від Східної Галичини. Однак британське та французьке товариства Ліги Нації напри-

3 Ґеник М. Польський національний комітет у м. Париж. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 3. Івано-Франківськ, 2020. С. 198.

4 Голубко В. Варшавський договір 1920 р. та його перспективи у візії західноукраїнських політиків. Україна модерна. 2002. Вип. 7. С.92–93.

5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2192, оп. 2, спр. 7., арк. 1–5; Уряди України у XX ст./ Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2001. С. 238, 244.

кінці 1921 р. – на початку 1922 р. усе ще підтримували ідею надання Східній Галичині незалежного статусу на правах національного самовираження[6].

Натомість під час мінсько-ризьких переговорів 1920–1921 рр. розрізнені делегації ЗУНР і УНР, зокрема їхні голови Кость Левицький і Сергій Шелухін, знову не спромоглися об'єднати зусилля для спільного захисту національно-державних інтересів. Соборний фронт підступно нейтралізувала радянська дипломатія, зініціювавши створення в Ризі єдиного галицького представництва ЗУНР і маріонеткової ГСРР (Галицької Соціалістичної Радянської Республіки). Не допомогли телеграфні звернення УНРади й уряду ЗУНР до президії конференції.

У цей трагічний час уряд ЗУНР прагнув знайти прихильність у Празі, що мала територіальний спір за вугільний район Тєшинської Сілезії із Варшавою[7]. Зокрема, на прохання галичан уряд Чехословаччини прийняв на своїй території у 1919–1920 рр. 15-тисячну інтерновану Галицьку армію (ГА). Стрілецькі табори створено в Німецькому Яблонному, Ліберцях, Йозефові, а робітничі сотні розміщено у Празі, Пардубіце, Братиславі, Банській Луці, Терезіні, Кошіце, Берегові, Чопі, Ужгороді[8]. У Празі засновано найбільше дипломатичне представництво ЗУНР, яке очолювали Степан Смаль-Стоцький і Євген Левицький. Певний час у столиці мешкав із родиною Михайло Грушевський, який не схвалював відновлення майбутньої УНР коштом польської окупації Галичини. До Праги перебралося також кількасот наддніпрянських інтелектуалів. Все це створювало атмосферу довіри до влади Чехословаччини. Чи не тому влітку 1920 р., коли Червона армія (ЧА) окупувала Галичину і Волинь, Євген Петрушевич зустрівся у Празі з Томашем Масариком й Едвардом Бенешем прагнучи заохотити чехословацьких керівників утворити галицько-чехословацьку (українсько-чехословацьку) конфедерацію. Однак одержав відмову: Прага офіційно не визнала уряду ЗУНР, а тому не надала йому фінансової допомоги[9]. Щоправда, наприкінці весни 1919 р. на прикордонній станції Лавочне чехословацька влада радо прийняла щедрий дар від галицького уряду – значну частину залізничного транспорту ЗУНР. Після Ризької конференції міністри закордонних справ Чехословаччини і Польщі 6 листопада 1921 р. визнали необхідність розформування на своїх територіях українських військових формувань, таборів їхнього інтернування і ствердили відсутність зацікавлення до проблеми самовизначення Східної Галичини. Діалог між урядами Чехословаччини і ЗУНР перервали договори між Чехословаччиною і більшовицькою Росією (8 червня 1922 р.), Чехословаччиною і більшовицькою Україною (5 червня 1922 р.). Зрештою, вже на Генуезькій конференції 1922 р. Е. Бенеш несподівано підтримав надання під суверенність Польщі територію Східної Галичини. Ці міжнародні домовленості остаточно поховали надію галичан на конфедеративний чи федеративний зв'язок із Прагою. Водночас офіційний Париж, заохочуючи до слухняності й галицької індиферентності Прагу, Варшаву та Бухарест, фактично підтримав їхні територіальні претензії на Закарпаття, Східну Галичину, Західну Волинь, Північ-

6 Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 249.

7 Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років. Київ, 1997. С.280–281.

8 ЦДАВО України. Ф. 4, оп. 1, спр. 5, арк. 153, 160; спр. 563, арк.3; Литвин М., Науменко. К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С.335–336.

9 Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996. С.68–75.

ну Буковину і у такий спосіб став одним із режисерів військової окупації й розчленування України. Хоча ще в міжнародному договорі у Севрі 10 серпня 1920 р. між Румунією, Чехословаччиною й Польщею було окреслено кордон між Східною Галичиною і Чехословаччиною та Румунією[10].

Отже, у цей трагічний час галицькі інтелектуали все частіше починають обговорювати ідею відродження окремої Галицької Республіки (ЗУНР), на зразок нейтральної Швейцарії. Наприкінці 1920 р. відомий правник ЗУНР Станіслав Дністрянський, донедавна голова підкомісії для реформи цивільного права в палаті послів Віденського парламенту, підготував проєкт Конституції ЗУНР, яку мали доопрацювати й узаконити новообрані законодавчі органи республіки. Найвищим органом влади ЗУНР мала стати Народна Палата, обрана на чотири роки на підставі загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування. Її посли мали представляти три національні курії: українську, польську й інших національностей. Великі законодавчі повноваження надано Народним Зборам, Народній коморі та Президентові, обраному безпосередньо народом на 4 роки. Проєкт передбачав майбутнє об'єднання ЗУНР із Великою Україною на основі права народу на самовизначення. Однак він так і не був опублікований, а отже, його фактично не знала міжнародна громадськість[11].

Проаналізувавши геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, уряд ЗУНР 30 квітня 1921 р. запропонував Лізі Націй у Женеві новий проєкт «Основ державного устрою Галицької Республіки», який підготував перший голова уряду ЗУНР К. Левицький за сприяння уже згаданого правника С. Дністрянського. На взірець устрою Швейцарії, він передбачав утворення на території Східної Галичини (охопно з Лемківщиною і Надсянням) незалежної соціально-правової держави з республіканською формою правління, покликаною забезпечити добробут своїх громадян. Згідно з проєктом, державною нацією поряд з українською визнано польську та єврейську. Вибори до парламенту – Державної Ради – запропоновано здійснити за трьома національними куріями. Очолити відроджену республіку мав Президент, якого обирали б з-поміж українців загальним голосуванням на шість років. Посади віце-прем'єрів мали обійняти поляки та євреї. Державними мовами пропоновано вважати українську, польську і єврейську, українську визначено внутрішньоурядовою. Національним меншинам гарантовано здобуття початкової і середньої освіти рідною мовою, рівний доступ до вищої освіти[12]. Однак Ліга Націй вказаний документ не підтримала. Втім, неодноразові візити до Женеви (1921–1922 рр.) Є. Петрушевича, К. Левицького, С. Витвицького дали певний ефект: 27 вересня 1921 р. загальні збори Ліги Націй звернули увагу Ради Антанти на важливість поновного розгляду проблеми Східної Галичини. У Женеві також проведено інтенсивні перемовини із представниками міжнародних єврейських організацій. Для протидії східній політиці Польщі галицькі дипломати прагнули також сформувати українсько-литовсько-білоруський блок[13].

10 Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. С. 246.

11 Академік Станіслав Дністрянський 1870–1935. Біобібліографія / Упоряд. М. Мушинка Київ. 1992. С.26–27. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. С.7–113.

12 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія/ Гол.ред. М. Кугутяк. Львів, 2008. С.249, 310.

13 Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. С. 248.

У рефераті екзильного уряду «Землеволодіння у Східній Галичині» (1921 р.), адресованому світовій спільноті, доводилася можливість ведення повноцінного осібного фінансово-господарського життя в Галицькій Республіці – 50 повітах краю, тобто на території 55,3 тис. км^2 із населенням близько 5 млн осіб. На 47% земель краю пропонувалося вирощувати зернові й технічні культури, ще 23% площ лук і пасовищ – використовувати для тваринництва. Щоправда, майже половина населення (42,6%) мала недостатні ресурси – карликові господарства до 2 га[14]. Чи не тому бідне малоземельне населення до світової війни щороку виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Данії, Швеції, Франції. Їм пропонували викупити «кусник землі у великого властителя земельної посілості» або ж долучитися до лісового господарства, продукцію якого вивозили до Німеччини, Італії, Великобританії, Північної Африки.

Особливо перспективним, як свідчать галицькі урядовці, був рільничий промисел, цукроваріння, пивоваріння (55 броварень працювали на «прегарному» галицькому ячмені та хмелі). Виробництвом спирту, переважно з картоплі, до війни займалося 580 гуралень. Чимало прибутків своїм та зарубіжним інвесторам могли дати три фабрики тютюну. Галицькі дипломати переконували міжнародну спільноту: «Як здобуде Східна Галичина державну самостійність, то тоді промисел піде скоро наперед, бо тоді східногалицький промисел буде мати цілу Україну як місце збуту, а крім того, в цілій Галичині дорога водна з Чорним морем буде стояти отвором для нафтового вивозу»[15]. Водночас залізну руду і кокс мали привозити з радянської України (Кривий Ріг та ін.).

Каркасом нової господарки республіки мали стати «українські господарські станові організації і спілки»: товариства «Просвіта» (створена 1868 р., 35 тис. членів) і «Сільський господар» (створений 1889 р.; у 1918 р. мав 90 філій, 2 450 спілок та 140 тис. членів), Союз українських кооперативів (створений 1911 р., 23 повітові спілки), Крайове товариство для збуту худоби (створене 1907 р.), Крайова спілка споживчих товариств «Народна торговля» (створена 1883 р., понад 800 «філій і склепів» у 18 містах), Крайовий союз кредитовий (створений 1904 р., об'єднав 449 кредитових спілок), Крайовий союз ревізійний у Львові (створений 1904 р., 355 спілок). До реанімації повоєнної економіки планували залучати й 550 «жидівських товариств для зиску і кредиту», а також Союз німецьких господарств[16].

Чималі надії галицькі урядовці покладали на інвестиції 1–1,5 млн українських емігрантів зі США та Канади, які «ждуть тільки на признання державної незалежности для Східної Галичини і які сотками тисяч зі своїми ощадностями вернуть до старої вітчизни, щоби взяти діяльну участь при відбудові своєї рідної Країни»[17]. Зазначено, що на Прикарпаття може повернутися щонайменше 300 тис. емігрантів, кожен із яких привезе від 1 до 10 тис. американських доларів.

Ідею відродження Галицької Республіки популяризували дипломатичні представництва і місії ЗУНР у країнах Європи й Америки, різні громадські структури

14 Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923 / Відп. ред. О. Карпенко. Т. 3. Кн.1. Івано-Франківськ, 2005. С. 476–480.

15 Там само. С. 486.

16 Там само. С. 489–493.

17 Там само. С. 501.

еміграції – Західноукраїнське товариство Ліги Націй (Відень), Комітет оборони західноукраїнських земель (Женева), Український горожанський комітет у Канаді, Український народний комітет й Об'єднання українських організації у США. На захист української справи американська діаспора організувала низку протестних акцій і звернень до президента Ворена Гардінга, Конгресу США та Ліги Націй. Великого резонансу набув візит до Канади і США влітку-восени 1921 р. митрополита ГКЦ А. Шептицького, який завдяки підтримці діаспори зустрівся з Президентом і Державним секретарем США, а також міністром торгівлі Гербертом Гувером, який організовував допомогу країнам Східної Європи і деякий час перебував у Львові. Місіонерсько-дипломатична акція митрополита сприяла й тому, що канадський уряд звернувся до Ліги Націй із перспективними пропозиціями щодо вирішення нового політичного статусу Східної Галичини. Тоді ж емігранти започаткували збір Позички національної оборони. Лише на адресу президії Міжнародної конференції у Генуї (1922 р.) з-за океану надійшло понад 200 петицій і телеграм, які вимагали відновити ЗУНР (Галицьку Республіку, Західноукраїнську Республіку)[18]. Для нейтралізації дипломатії ЗУНР, бурхливої міжнародної діяльності діаспори спецслужби СРСР і відділи Комінтерну провели низку заходів для розкладу еміграції, зокрема у таборах інтернування у Чехословаччині, Польщі та Румунії, блокування будь-яких ініціатив щодо відновлення суверенності ЗУНР (Галицької Республіки). Кремль намагався всіляко затушувати пам'ять про неї, проголошенням влітку 1920 р. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, яка теж невдовзі мала бути «добровільно» приєднана до УСРР.

Щоправда, чимало західних політиків і журналістів звинуватили екзильний уряд ЗУНР у симпатіях до більшовицької Росії. Зокрема, впливовий французький журнал «Journal des finances» у статті «Польська нафта і проблеми Східної Галичини» (16 червня 1922 р.) дорікнув уряду Є. Петрушевича, що самостійна Галицька держава, якої домагаються галицькі українці, може стати частиною більшовицької Росії. Відтак дипломат С. Витвицький, голова місії ЗУНР у Парижі й Лондоні, у листі-відповіді редакторові цього журналу зауважив: «Українське населення Східної Галичини як переважно селянське і виховане серед західноєвропейської культури (Східна Галичина була частиною Австрії) з природи своєї противне більшовизмови... З огляду на теперішнє положення на європейському Сході тільки в окремій Галицькій державі може найуспішніше розвиватися українська економічна і політична сила... Існування окремої Галицької держави збереже той національний П'ємонт, яким досі була Галичина для давньої російської України на случай зміни режиму в Росії і ворожого його курсу до українства». Далі стверджено, що «самостійна Галичина скріпить економічно і політично Польщу», захистить не лише її, а й Захід від поширення більшовизму, а також допоможе Франції в «економічних інтересах на Україні»[19].

18 Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). С. 103–117, 122; Гуцал П. Українська еміграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914–1923) [автореф. дис. … канд. іст. наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів, 2005. С. 12–13.

19 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923/ Відп. ред. О. Карпенко. Т.3. Кн. 1. Івано-Франківськ, 2005. С.476–480, 503–504.

До речі, ще в доповіді делегації Компартії Східної Галичини III Конгресу Комінтерну від 18 червня 1920 р. підтверджено негації місцевих комуністів до уряду Є. Петрушевича, який за допомоги чехів нібито готував повстання, під час котрого край мали відірвати від Польщі й створити «Самостійну Галичину»[20]. Комуністичні емісари проводили розкладову діяльність у середовищі ГА в Чехословаччині, пропагуючи ідеї «Радянської Галичини» і «Радянської соборної України»[21].

Як це не парадоксально, але більшовицькі уряди Росії та України на міжнародній арені деякий час (передовсім у першій половині 1920-х рр.) позірно відстоювали право населення Східної Галичини на самовизначення, надіючись на його подальше возз'єднання з Країною Рад. Прикарпатський край російський Раднарком прагнув зробити «воротами» для поширення світової комуністичної революції в Польщу, Угорщину, Румунію, Німеччину й інші країни Європи. Еталоном для її реалізації став «визвольний» похід ЧА у Східну Галичину, на Львів і Замостя, під час якого за ініціативи партійно-радянських органів РСФРР і УСРР 1 серпня 1920 р. проголошено ГСРР зі столицею в Тернополі, до якого за тиждень із Харкова скеровано тимчасовий уряд – Галревком на чолі з Володимиром Затонським[22]. Однак нищівна поразка 1-ї кінної армії наприкінці серпня від об'єднаного польсько-українського війська під Львовом і Замостям призупинила у вересні 1920 р. невдалий експеримент радянізації Галичини[23].

Незважаючи на спільну геостратегічну мету, еміграційні уряди УНР і ЗУНР, якщо й відкрито не протистояли один одному, то діяли неузгоджено. Галицькі провідники не підтримали Державний центр УНР в екзилі (Тарнів, Варшава) та дії уряду УНР у Станиславові (вересень-жовтень 1920 р.), зокрема щодо організації загальноукраїнського антирадянського повстання. Відтак Другий зимовий похід Армії УНР на чолі з генералом Юрієм Тютюнником (захоплено терени Волині й Поділля) не спричинив 1921 р. протестаційного руху в Галичині, населення якого було втомлене безперервними війнами 1914-1920 рр. Восени 1921 р. варшавський уряд здійснив адміністративні реформи, спрямовані на подальшу інкорпорацію Східної Галичини: скасовано посаду галицького губернатора, а територію краю поділено на нові територіальні одиниці – Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства. З метою полонізації до Львівського воєводства приєднано частину повітів із домінантним польським населенням (Бжозів, Тарнобжег, Ряшів, Пшеворськ, Ланцут, Ніско).

Невдача Листопадового рейду Ю. Тютюнника послабила міжнародний авторитет не лише наддніпрянського, а й галицького уряду, які фактично перешкоджали західним країнам налагоджувати торговельно-економічні відносини з радянською Росією, імпортувати з Наддніпрянщини природні ресурси. Ініціатором зміни курсу західних держав до більшовицької Росії став прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд Джордж, який 1920 р. виступив за припинення збройної боротьби проти Москви і

20 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 / Відп. ред. О. Карпенко. Т. 3. Кн. 2. Івано-Франківськ, 2005. С. 246–247.

21 Там само. С. 278–279.

22 Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17, оп. 12, д. 681, л. 591; Российский государственный военный архив Ф. 199, оп. 1, д. 48, л. 27.

23 Історія Львова / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Т. 3. Львів, 2007. С.38–40.

розвиток торгівлі з Росією, яка потребувала відбудови повоєнного господарства. Що ж до радянської дипломатії, то вона продовжувала пошук нейтралізації зовнішньої політики УНР і ЗУНР. З цією метою голова Раднаркому УСРР Християн Раковський 1922 р. таємно зустрівся з Євгеном Петрушевичем на Генуезькій конференції. Там само з Є. Петрушевичем провів бесіду представник Компартії Східної Галичини Л. Левицький. Делегація ЗУНР просила радянських представників підтримати їх як політично, так і матеріально й не допустити укладення Росією мирного договору коштом Східної Галичини, однак внаслідок суперечок між Великобританією і Францією східногалицьке питання було зняте з порядку розгляду в політичній комісії цієї конференції. Переговори з галицьким лідером радянська дипломатія продовжила згодом у Відні й Копенгагені[24]. Радянська і польська розвідки стежили за ним і в наступні роки вже в Берліні.

Зауважимо, що Східна Галичина від 25 червня 1919 р. до 14 березня 1923 р., згідно з тогочасним міжнародним правом, перебувала у статусі підмандатної території Антанти, яку Версальська мирна конференція передала Польщі для військової окупації та цивільного управління. Як відомо, згідно зі Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. (арт. 91) повоєнна Австрія відмовилася від «права суверенности над Східною Галичиною в користь держав Антанти». Цей статут підтвердила схвалена Найвищою Радою Антанти т. зв. лінія Керзона 8 грудня 1919 р., а згодом договір у Спа 10 липня 1920 р. між країнами Антанти й Польщею, заява британського прем'єра Л. Джорджа в палаті громад парламенту Великобританії 6 липня 1921 р.[25].

Розгляд майбутнього статусу краю від 1919 р. став повноваженням Підкомісії для польських справ Антанти, що означало, на думку дипломатів УНР, що «се не є українське питання». У зв'язку з цим обурена делегація УНР на чолі з Григорієм Сидоренком відмовилася від роботи в цій підкомісії; згодом таке рішення визнано помилковим. Натомість галицькі дипломати – Василь Панейко, Михайло Лозинський і Дмитро Вітовський – взяли участь у дебатах підкомісії, але, як стверджує Лозинський, лише після виступів «делегатів польських, жидівських і москвофільських». Представники ЗУНР наполягали, що «має бути збережена територіальна інтегральність українських частей Галичини й Буковини», а їхній статус – узгоджуватися із плебісцитом населення; губернатором Галичини пропонували обрати українця, кандидатуру якого мав затвердити сейм[26]. За зовнішньо- і внутрішньо-політичною діяльністю УНРади (голова – Роман Перфецький, секретарі – Володимир Целевич, Стефанія Пашкевич) у Львові на початку 1920-х рр. пильно стежила дирекція польської поліції, прагнучи обмежити її політичний вплив на населення, українські партії, а за потреби, й заборонити її діяльність[27].

Проблему нового статусу Східної Галичини неодноразово обговорювали й на інших міжнародних майданчиках. Зокрема, 28–29 липня 1922 р. у Львові відбувся

24 Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 151; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. С. 341-342; Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. С. 250–251.

25 Лозинський М. Галичина в рр.1918-1920. Відень, 1922. С. 149–150.

26 Там само. С. 152–153.

27 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 / Відп. ред.. О. Карпенко. Т. 3. Кн. 2. С. 218–223.

Інтернаціональний конгрес миру, організатором і модератором якого став бельгійський сенатор Л. Фонтайн. На ньому представники 20 народів обговорили проблему повоєнної відбудови Європи, питання роззброєнь, перегляду різних міжнародних договорів, права поневолених націй. «Галицьку Україну» на ній представляв С. Витвицький. Після його виступу й обговорення східногалицької проблеми прийнято резолюцію: «Інтернаціональний конгрес миру, маючи на увазі домагання, предложені представниками Єгипту і Східної Галичини, висловлює бажання, щоби право національного самовизначення було зреалізоване, можливо, найскоріше в тих краях і в усіх інших, яких політичне становище є неозначене або оспорене» (Інтернаціональний Конґрес...). У цей час провідники ЗУНР/Галицької Республіки Євген Петрушевич (підпис: президент Української Національної Ради Східної Галичини) і Кость Левицький (підпис: Уповноважений Уряду для справ закордонних Галицької Республіки) опублікували в урядовій газеті «Український прапор» програмну статтю «Напрямова нашої політики», у якій коротко проаналізували проблеми державотворення ЗУНР, її злуку з УНР: «Галицька Держава жертвувала для Соборної України всім: кров'ю своїх дітей, своїм майном, а може навіть утратою самостійности. Бо коли би не повстання проти Гетьмана – Січові Стрільці були би в листопаді 1918 року у Львові, а коли би вони були у Львові, то Галицька Держава була б нині існувала як визнана держава і як важний чинник. Аж до самозаперечення змагала Галицька Україна та її уряд до здійснення ідеалу Соборної України. На федерацію ні з Польщею, ні з Московщиною уряд Галицької Держави ніколи не йшов». Далі стверджено, що «польська окупація перемінила Східну Галичину в джерела анархії та в невиносиме пекло недолі українського населення» й обґрунтовано необхідність вирішення Антантою «державного становища Східної Галичини як незалежної держави свобідних народів»[28]. У тому ж числі «Українського прапора» (5 серпня 1922 р.) видрукувано «Державно-правні основи Східної Галичини як Незалежної Галицької Республіки», у яких показано можливості та перспективи розвитку відродженої Галицької держави (55,3 тис. км^2, 5,5 млн населення, з них 74,4% – українці) з республіканським устроєм, Українською Національною Радою (парламентом), Державним Секретаріатом (урядом). Ці аргументи та пропозиції адресувалися міжнародним структурам, зокрема і представникам Генуезької конференції.

Інформація про можливо ганебну ухвалу Антанти і вже сам факт її ухвали посилювали кризу та зневіру українського політикуму краю у власних силах. Відчуваючи безкарність, польська адміністрація 1921 р. здійснила перепис населення Східної Галичини (реєстрували національність, а не мову), під час якого кількість українців зменшилася на 5,2% порівняно з переписом 1910 р. Восени 1922 р. влада організувала вибори до сейму та сенату, які проігнорувала більшість українських політиків, окрім Української хліборобської партії (Польські вибори...). Поведінка партійців-хліборобів, а також місцевих євреїв та німців розірвала фронт бойкоту виборів, а водночас і окупаційної влади. Відреагувати на нові політичні виклики й певні суспільні запити взявся Андрей Шептицький, який спонукав свою довірену особу – о. Тита Войнаровського – стати посередником у переговорах між польською владою й урядом Євгена

28 Петрушевич Є., Левицький К. Напрямова нашої політики. Український прапор. 1922. 5 серпня.

Петрушевича. Аналогічні кроки (можливо і швидше від українців) здійснив польський політик та дипломат-урядовець Станіслав Лось, однак безрезультатно[29].

Усупереч політиці екзильного уряду, певні угодовські настрої почали виявлятися наприкінці 1922 р. серед окремих членів Народного комітету Української народної трудової партії і Міжпартійної ради (обидві структури очолював адвокат Володимир Бачинський), яка все частіше виступала за «реальну» політику щодо відродженої Польщі. Але під тиском Є. Петрушевича й окремих партійців 6 березня 1923 р. В. Бачинський оголосив про свою відставку («резегнацію») з поста голови партії, делегата та голови Міжпартійної ради, яку після кількаденних дебатів таки прийняли[30]. Бурхливі дискусії також охопили викладачів Українського таємного університету щодо обрання нового ректора та ставлення колективу до можливого відкриття польською владою українського університету поза Львовом. Історики Іван Крип'якевич і Мирон Кордуба, економіст Йоаникій Шимонович допускали можливість відкриття українського університету у Луцьку чи Кракові[31].

Як свідчать щоденникові записи М. Кордуби, Є. Петрушевич ще за кілька днів до неочікуваної березневої ухвали Антанти вірив у здобуття Східної Галичини особливого статуту, хоча й допускав можливі «випадки»: «1) коли б Галичину дано Польщі без застережень; 2) коли б статус мала дати Антанта; 3) коли б статус мав накинути польський сейм; 4) коли б Антанта мала посередничати між нами і Польщею в справі автономії»[32]. Тієї драматичної весни Є. Петрушевич усе ще вірив у створення нафтової дипломатії (коаліції) із західними державами, насамперед із Канадою, США і Великобританією, яким обіцяв надати нові перспективні концесії у Дрогобицько-Бориславському нафтовому басейні, а тому вірив у їхню підтримку східногалицької державності[33]. Однак його наміри та пропозиції так і не були зреалізовані.

5 березня 1923 р. Є. Петрушевич знову звернувся до Ради послів Антанти з нотою, в якій обґрунтовував необхідність творення в Галичині української держави під протекторатом Ліги націй і Ради послів Антанти. Однак його пропозицію було знову проігноровано. Після рішення Ради послів 14 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі, яке зініціював італійський уряд Беніто Муссоліні, галицький уряд і його симпатики змушені були відмовитися від ідеї відновлення самостійної Галицької Республіки. 18 березня на 20-тисячній маніфестації у Львові все ще звучав соборний лозунг «Нехай живе Українська республіка!», поширювалися відозви із закликами: «Український народе!.. Недалека ця хвиля, коли цілий український народ по обох боках Збруча і Дніпра зірветься до боротьби і роздавить ненависного ворога». Тоді ж 82-річний Юліан Романчук, член УНРади ЗУНР, зачитав із маніфестантами присягу,

29 Швагуляк М. До історії українсько-польських переговорів у 1921 році. Місія Тита Войнаровського. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 233: Праці історично-філософської секції. Львів, 1997. С.131–133; Лось Я.-С. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори. Київ, 2018. С.159-168; Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького у 1919–1923 рр. Львів.1996. С. 15–17.

30 Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів, 2021. С. 538–539.

31 Там само. С.526–529.

32 Там само. С.34, 544.

33 Там само. С.34, 591; Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. С. 283–286; Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). С.108–125.

у якій закликав скинути «ненависне нам ярмо неволі» та «злучитися з цілим великим українським народом в одній, незалежній, соборній державі»[34].

Антиукраїнську ухвалу слідом за урядом ЗУНР навесні 1923 р. публічно засудили різні українські й зарубіжні громадсько-політичні структури: Міжпартійна рада, УНРада у Львові, Західноукраїнське товариство Ліги Нації, Комітет оборони західних українських земель (Відень), Українська революційна рада, Об'єднання українських організацій в Америці (Філадельфія) та ін. Після саморозпуску уряду ЗУНР і його березневої протестаційної заяви, яка закінчувалася гаслом «Хай живе Українська держава!», настав новий етап українського визвольного руху, під час якого західноукраїнський політикум прагнув шукати як легальних, так і нелегальних шляхів для державно-політичного ствердження поневолених співвітчизників.

Ганебна ухвала спричинила депресію і певний розкол серед галицького політикуму, передовсім у середовищі Українська народна трудова партія, III З'їзд якої у травні 1923 р. прийняв автономістську резолюцію. Натомість Українська радикальна партія виступила за формування соціалістичного фронту українських партій. Українська соціал-демократична партія задекларувала перехід на комуністичну платформу. Подолати розгубленість і сприяти національному єднанню взявся позапартійний Комітет оборони західноукраїнських земель, який створили ще в січні того ж року у Відні галицькі й наддніпрянські політики Володимир Кушнір, Роман Перфецький, Андрій Жук та ін. Восени цього ж року комітет вирішив налагодити нормальні відносини у краї, а також між краєм і еміграцією «для уможливлення одноцілої акції цілої української суспільности». Йшлося про відокремлення західноукраїнських земель від держав-загарбників і відновлення ЗУНР. Легальну боротьбу в цьому напрямі мали вести українські партії і парламентська репрезентація під контролем новоствореної Західноукраїнської Ради на чолі з президентом УНРади. Однак перша каденція комітету підтвердила різнобій державно-політичних планів різних гілок визвольного руху, зокрема полівіння частини недавніх прихильників ЗУНР (Галицької Республіки)[35].

У середині 1923 р. УНТП, усупереч керівництву, обрало курс на реалізацію самостійної реальної політики. Натомість Є. Петрушевич став прихильником радянофільської орієнтації, до якої його постійно схиляли емісари радянської України і радянської Росії[36]. На цей час провідні українські державно-політичні сили були все ще роз'єднані. Еміграційний уряд УНР напівлегально перебував у Польщі та Франції. До Чехословаччини перебралися наддніпрянські соціалісти-революціонери на чолі з М. Шаповалом та деякі прибічники уряду УНР. Український союз хліборобів-державників під проводом гетьмана П. Скоропадського діяв у Німеччині й мріяв за її сприяння відродити монархічну Україну, яка б об'єднала її східні та західні землі. Представники уряду ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем перебували у Відні та Берліні[37]. Ліві

34 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Ілюстрована історія / Гол. ред. М. Кугутяк. Львів, 2008. С.318–319; З історії революційного руху у Львові: док. і мат./ Відп.ред. І. Крип'якевич. Львів, 1957. С. 743.

35 Соляр І. Комітет оборони західноукраїнських земель (1923). Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Івано-Франківськ, 1997. С. 102–105.

36 Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.). Український історичний журнал. 2009. № 1. С. 55–67.

37 Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX ст.). Київ; Нью-Йорк, 2006. С.390–403.

сили Західної України (Комуністична партія Західної України, Українська партія праці) мріяли про возз'єднання з СРСР/УСРР, центристи (Українська національно-демократична партія та ін.) орієнтувалися на власні сили, але допускали можливість автономії краю у складі Польщі, праворадикали в особі Української військової організації (УВО) (згодом Організації українських націоналістів (ОУН)) вбачали майбутнє краю та українського народу лише в самостійній соборній Україні.

VII Всеукраїнська конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) і II сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, які відбулися у квітні 1923 р., теж висловили протест березневій ухвалі Ради послів і запевнили, що уряд УСРР буде знову «піднімати питання про вирішення східногалицької проблеми перед народами всього світу». Однак після утворення СРСР у підрадянського Харкова вже не залишилося механізмів проведення самостійної зовнішньої політики: у серпні 1923 р. ліквідовані його дипломатичні представництва, зокрема у Варшаві, а у вересні того ж року – наркомат зовнішніх справ УСРР. Натомість із дозволу Москви Польща додатково відкрила консульство в Києві й дозволила відкрити радянські консульства у Львові, Лодзі, Гданську. Водночас відновлено взаємний залізничний рух, поштовий зв'язок, повернення біженців і викраденого майна (залізничного складу, бібліотечних та приватних колекцій). Нові радянсько-польські торговельно-економічні зв'язки відтіснили на другий план певні територіальні претензії щодо Польщі[38].

Очевидно треба підтримати оцінку правників-міжнародників у тому, що Ризький мир, а згодом ухвала Ради послів 1923 р. були неправосильними для українського народу, який прагнув національно-державного самоствердження, бо реставрували панування Росії в новітній більшовицькій формі, водночас ослабили Польщу, прилучивши до неї третину чужої території, що лише послабило її національно-політичний потенціал і стало джерелом протестних настроїв західних українців аж до вибуху Другої світової війни[39].

38 Гетьманчук М. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів, 1998. С. 143–146, 158; Завада І. Ризький договір і Україна. Історичний нарис. Львів, 2000. С.143–196.

39 Завада І. Ризький договір і Україна. Історичний нарис. С.124–125.

Марина ПАЛІЄНКО, Ігор СРІБНЯК

НА ЧОЛІ АРМІЇ І ДЕРЖАВИ: ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПОЛЬЩІ (КІНЕЦЬ 1920–1923 РР.)

Після тяжких боїв між РСЧА і Армією УНР, які точилися у середині листопада 1920 р., остання мусила відступити за р. Збруч, після чого – відповідно до міжнародних норм – передала зброю та військове майно своєму фактичному союзнику. Крім того, до Польщі був змушений евакуюватися й уряд УНР, урядовці державних установ і відомств та члени їхніх родин, значне число громадян УНР, які залишили рідну землю з політичних міркувань, а також голова Директорії УНР та Головний Отаман Симон Петлюра. Опинившись у Польщі, всі вони перейшли на становище політичних емігрантів, натомість козаки і старшини Армії УНР мали бути розміщені у таборах як інтерновані. В цей час у Польщі перебувало близько 40 тис. громадян УНР, які нагально потребували опіки та гуманітарної допомоги з боку Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі.

Поодинокі згадки про діяльність С. Петлюри в часі його перебування у Польщі (кінець 1920 – 1923 рр.) присутні у цілій низці опублікованих у другій половині 1990-х рр. монографічних досліджень[1] стосовно різних аспектів перебування інтернованої Армії УНР у польських таборах. До активізації наукового вивчення державотворчих зусиль Головного Отамана в цьому часі вагомо долучалася Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, заходами співробітників якої було реалізовано кілька видавничих проектів[2].

Надалі наукову розробку цієї теми продовжено доволі значною кількістю досліджень, які вже виходячи зі своєї проблематики містили уривчасту інформацію про

1 Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.; Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 рр. Львів, 2000. 276 с.

2 У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри / Упоряд.: В. Михальчук, Д. Степовик. Київ, 1997; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. Фастів, 1999 та ін.

специфіку діяльності С. Петлюри протягом першого етапу його перебування в еміграції[3]. Значний масив фактологічної інформації про С. Петлюру представлено в низці розвідок, предметом яких була специфіка функціонування Директорії УНР і ДЦ УНР в екзилі[4] та його чільних діячів[5].

Невдале для УНР завершення збройного протистояння з більшовицькою Москвою вкрай негативно позначилося на моральному стані частини українського громадянства та вояцтва, посіявши у них зневіру та відчуття приреченості. Тому вже в перші дні свого перебування у Польщі С. Петлюра вживав енергійних заходів для того, аби відступ з рідних теренів не призвів до поширення анархії і розбрату в лавах армії. З цією метою вже 23 листопада 1920 р. наказом (без зазначення його номеру – *Авт.*) Головної команди Військ УНР (за підписом С. Петлюри і командувача Дієвою армією генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка) заборонялося розв'язання будь-яких військових відділів Армії УНР, які мали бути зосереджені «на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну»[6].

Одночасно С. Петлюра (через посередництво заступника голови НДМ УНР у Польщі Л. Михайлова) звернувся з листом до польського уряду, в якому наголосив на необхідності збереження Армії УНР, котра – на його думку – перейшла польсько-український кордон зберігши свою єдність та боєздатність. Водночас дуже важливо було вберегти надалі тісний зв'язок між її частинами та з'єднаннями з одного боку, та ДЦ УНР з іншого: «постійний контакт між ними – база майбутньої сили армії і запорука того, що в її лавах не буде місця розбрату та провокаціям»[7], що своєю чергою уможливило би підтримувати бойовий дух українського вояцтва.

Зберегти боєздатність Армії УНР можна було би шляхом реалізації цілої низки запропонованих С. Петлюрою заходів: вояки-українці не повинні були утримуватися спільно з інтернованими підрозділами ЗСПР («бредовцями»); окремі тактичні

3 Ковальчук М.А. *Симон Петлюра* та *військова опозиція* в *армії УНР* у *1920–1921 рр*. Український історичний журнал. 2005. № 1. С. 97–108; *Піскун* В. *Політичний вибір української еміграції* (20-ті роки XX ст.). Київ, 2006. 672 с.; Pisulinski J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń, 2013. 480 s.; Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа). Ніжин, 2013; Руккас А. Створення та діяльність органів військово-дипломатичного представництва УНР в Польщі (1919–1921 рр.). Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин. Зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин / наук. ред. І. Матяш; вип. ред. В. Собіянський; пер. з пол. К. Москалець. Київ, 2019, С. 89–107; Срібняк І. Військова співпраця УНР та Польської Республіки у другій половині 1919–1920 рр.: організаційно-мобілізаційний аспект. Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Мат-ли конф. Київ, 2018. С. 151–176.

4 Яблонський В.М. Від влади п'яти до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ, 2001; Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.). Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». 2002. Вип. 6. С. 212–216; Яблонський В.М. Державний Центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). Київ, 2020. 646 с.; Sribnyak I. The Ukrainian People's Republic Directorate – The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile (1919–1926): A Study of Military and Political Activity in Ukraine and Poland. Nationen und Grenzen Bildung neuer Staaten in Ost- und Mitteleuropa nach dem Ersten Weltkrieg, Hg.: Maciej Krotofil, Dorota Michaluk. 2022. Band 4 (Series: «Geschichte im mitteleuropäischen Kontext»). P. 189–209.

5 Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця. Архіви України. 2022. № 3 (332). С. 32–78.

6 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 69.

7 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.

одиниці (дивізії, бригади, курені, батареї) мали й надалі зберігати свою організацію і штаби, а стройові старшини – залишатися на своїх посадах; українське вояцтво мало бути забезпечене медичною допомогою та прийнятним харчуванням; старшинський склад армії користувався би правом вільного пересування у межах Польщі та міг би вільно виїздити за кордон (за дипломатичними паспортами)[8].

Перебування інтернованої Армії УНР у таборах повинно було бути наповнено конструктивним змістом, цей час – на думку С. Петлюри – належалося використати для налагодження інтенсивної культурно-освітньої роботи у війську (створення театрів і шкіл для неписьменних, видання спеціальних газет для інтернованих); а також для організації фахово-військової освіти вояцтва (влаштування курсів для старшин, продовження функціонування юнацької школи, створення скорочених курсів Генерального штабу і підстаршинських вишколів)[9].

Не менш важливе значення мало й налагодження ефективної поточної роботи уряду УНР в екзилі, що мало надзвичайно важливе значення для міжнародного представництва незалежної України, для гуртування всієї української еміграції. Тільки в цьому випадку він міг стати повноважним репрезентантом Армії УНР на чужині та дієво захищати інтереси українського вояцтва. Тому, звертаючись безпосередньо до Л. Михайлова в справі дипломатичного забезпечення діяльності ДЦ УНР, С. Петлюра підкреслював: «Уряд УНР, його апарати і військо, хоч і в змінених обставинах, не підлягають і не можуть підлягати ліквідації, бо це б йшло попри всі норми міжнародного права та унеможливило правно-державну організацію українського народу, котрий у тяжких умовах надав Польщі збройну допомогу»[10].

Одночасно С. Петлюра листовно апелює й до голови Ради народних міністрів УНР Андрія Левицького, адресувавши йому свій лист (від 28 листопада 1920 р.). У ньому він дав своє бачення останніх політичних і військових подій, а також докладно зупинився на завданнях уряду УНР в екзилі. Він кваліфікував невдалий для Армії УНР перебіг військових подій «не як ліквідацію[...] державності, не як ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб з окупантською владою України»[11]. Головний Отаман був переконаний, що враховуючи «настрої населення України і його прагнення до створення Української Державності, його вороже ставлення до більшовиків, Уряд, у повному розумінні тієї відповідальності, яка припадає на нього, який ім'ям Республіки і народу працює для поліпшення його долі у майбутньому, повинен напружити всі свої сили, весь свій державний розум і енергію[...] щоб та віра народу в нас, як носіїв державності не послабла, а навпаки, як швидше дала доказ про ґрунтовність тієї віри»[12].

Повалити окупантську більшовицьку владу в Україні в тих умовах можна було лише збройним шляхом, і для досягнення цього С. Петлюра пропонував забезпечити реалізацію «комплексу певних заходів політично-дипломатичного характеру, що мали своєю метою зацікавити долею України вирішальні світові чинники», а також

8 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.
9 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.
10 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 70.
11 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 71.
12 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72.

докласти всіх зусиль для збереження армії та її переформування, «реорганізації самого уряду в цілях пристосування його до потреб майбутньої боротьби», «консолідації всіх громадських сил в суцільне і монолітне ціле, пройняте однаковим розумінням державних потреб і почуттям обов'язку перед Державою»[13].

Повною мірою усвідомлюючи значення згуртованої і боєздатної армії для відновлення української державності, С. Петлюра зажадав від уряду УНР зробити «все, що він тільки в змозі зробити, пам'ятаючи, що це справа першорядної ваги, і що наш моральний і державний обов'язок дати війську останню копійку державних ресурсів». Розвиваючи цю думку, він вимагав: «Інтерновані козаки та старшини повинні бути забезпечені з боку харчового якнайкраще, щоб вони не були фізично знесилені[...] і щоб все, що Уряд може зробити для полегшення їх долі, щоб все це було змобілізоване і витрачене на цих лицарів і мучеників нашої нації»[14].

Наслідком звернень українських урядових і військових чинників, і насамперед голови Української військової ліквідаційної комісії (УВЛК) в Польщі генерал-поручника В. Зелінського стало можливим врегулювати правне становище українського вояцтва в Польщі, що сталося після набуття чинності інструкції міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. Відповідно до неї Армія УНР трактувалася як дружня та союзна, а її частини і з'єднання мали розміщуватися у таборах у порозумінні з головною командою Військ УНР. Інструкція зобов'язувала також польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах, зокрема – організувати харчування та медичне обслуговування українського вояцтва, підготувати необхідну кількість бараків тощо[15].

Між тим, особовий склад Армії УНР у грудні 1920 р. продовжував перебувати в районі біля м. Тернополя у досить скрутних побутових умовах: козаки і старшини мешкали дуже скупчено (до 30 осіб в одній хаті), що призводило до поширення в їх середовищі інфекційних хвороб; у харчовому відношенні цей район був цілком виснажений – наслідком чого у козаків з'явилися перші ознаки цинги. Така ситуація вимагала негайного реагування, з огляду на що С. Петлюра 19 грудня 1920 р. звернувся до генерала Віктора Зелінського з листом, в якому зобов'язав його терміново порозумітися з Військовим міністерством Польщі щодо негайного перевезення українського вояцтва до визначених для його утримання таборів або досягти домовленості про передислокацію частин і з'єднань Армії УНР до іншого району[16]. Інтерпеляція голови УВЛК генерала В. Зелінського, і відповідна реакція польської військової влади дозволила оперативно вирішити проблему з переміщенням українського вояцтва до таборів.

Одночасно С. Петлюра докладав усіх зусиль для відновлення роботи уряду УНР, що стало можливим завдяки всебічному сприянню з боку польської влади. Вже у кінці 1920 р. урядовці більшості державних установ і міністерств УНР були скупчені в Тарнові, майже цілком займаючи найбільший міський готель «Брістоль». Не менш відповідальним завданням для Головного Отамана була консолідація всіх здорових

13 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72–73.
14 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 72–73.
15 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 28. арк. 159.
16 ЦДАВО України. ф. 1429. оп. 2. спр. 32. арк. 105.

сил української політичної еміграції в Польщі, для чого С. Петлюрою ініційовано скликання передпарламенту. 9 січня 1921 р. він підписав ухвалений Радою народних міністрів УНР «Закон про Раду Республіки» в статусі «тимчасового зверхнього органу народної влади, якому належить вся повнота влади»[17]. Її скликання було санкціоновано польською владою, після чого Рада 4 січня 1921 р. почала свою роботу в Тарнові.

На відкритті Ради Республіки у своїй промові до її членів та уряду УНР С. Петлюра зазначив, «що перша наша думка, перша найпильніша справа наша – це турбота про армію. Перше завдання – зберегти її єдність, захистити її від сторонніх шкідливих впливів, забезпечити її харчування і [...] культурно-освітні потреби, щоб вона була морально і фізично здорова. Треба обов'язково провести реорганізацію її [...] треба переглянути всю систему нашої військової справи... Коли це зробимо, то будемо мати міцний апарат для керування військовою справою, будемо мати готові кадри для майбутньої великої Української Армії»[18].

Проте легальна діяльність ДЦ УНР і Ради Республіки в Польщі продовжувалася недовго, бо вже після підписання у березні 1921 р. польсько-радянського мирного договору в Ризі уряд УНР автоматично втратив свій статус (внаслідок заборони перебування на теренах Польщі всіх антибільшовицьких організацій і збройних формувань) та мусив перейти на напівлегальне становище. Голова Директорії УНР С. Петлюра завдяки своєму статусу очільника держави (яка до того ж донедавна перебувала у союзних з Польщею відносинах) зберіг свою «екстериторіальність», і міг допоки вільно пересуватися у межах Польської держави.

Найголовнішим завданням для Головного Отамана у цей час стала організація збройного опору більшовицькій окупації України, і на виконання його доручень вже у січні 1921 р. розгорнув свою діяльність Партизансько-Повстанський штаб при головній команді Військ УНР, завданням якого стали підготовка і проведення загального повстання в Україні з метою повалення більшовицької влади. З цією метою Штаб таємно відряджав на українські землі старшин-організаторів партизанських загонів, а також забезпечував створення міського підпілля. Територію України було поділено на повстанські округи (групи) і райони, Штаб вжив заходів для створення у кожному з них штабу та призначення командувачів з числа кадрових старшин Армії УНР. За пропозицією С. Петлюри начальником Штабу було призначено командувача 4-ої Київської стрілецької дивізії Армії УНР генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, який мав великий досвід проведення партизанських дій в Україні[19].

Прагнучи підтримати інтернованих вояків-українців у їхньому нелегкому таборовому житті С. Петлюра у квітні 1921 р. відвідав два табори – Каліш і Ланцут, чому сприяла й нормалізація умов утримання в них українського вояцтва. Першим С. Пет-

17 Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 62.

18 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 198. арк. 22.

19 Срібняк І. Діяльність Партизанського-Повстанського Штабу при Головній Команді Військ УНР у 1921 р. Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 107–120; Срібняк І. Республіка Польща і Українська Народна Республіка у боротьбі з більшовизмом у 1921 р. Організаційно-агентурна діяльність Партизансько-Повстанського штабу при головній команді Військ УНР (за матеріалами ЗНіО і БН). Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923 / red. M. Gibiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. Wrocław-Warszawa, 2020. S. 492–507.

люра (разом із командувачем армії М. Омеляновичем-Павленком та військовим міністром уряду УНР В. Зелінським) відвідав Каліш (2 квітня ц.р.), мешканці якого зустріли його «з найбільшими парадами і почестями». Він оглянув табір та виступив 3 квітня перед старшинами, наголошуючи на небезпеці пропаганди ідей гетьманства. За оцінкою одного зі старшин (В. Левицького), С. Петлюра «постарівся, посивів та якийсь глибокий сум-журба давить його. Його риси лиця покрилися глибокими борознами». З нагоди приїзду С. Петлюри 4 квітня інтернованим воякам-українцям вперше за час інтернування було виплачено грошове утримання: кожному старшині – 750 марок польських (м.п.), козакові – 250 м.п.[20]

14 квітня 1921 р. С. Петлюра завітав до Ланцуту, і знаючи про його майбутній приїзд таборяни завчасно до нього підготувались – на вході до табору Головного Отамана зустрічала почесна варта, після цього на його честь відбулася військова дефіляда з участю вояків всіх дислокованих у таборі частин (Кам'янецька піша юнацька школа, 1-ша Кулеметна і 5-та Херсонська стрілецька дивізії, Запасові війська, Штаб тилу, курені польової варти та жандармерії, Окремий корпус кордонної охорони). Після цього проведено перевірку знань слухачів старшинських та підстаршинських вишколів[21]. Увечері цього ж дня у таборовому театрі відбувся концерт, перед початком якого С. Петлюра звернувся до присутніх з промовою, давши в ній оцінку тодішньому становищу інтернованих та закликавши присутніх «до єдности і віри в майбутнє»[22].

За 3,5 місяці (21 липня 1921 р., за іншими даними – 22–24 липня) С. Петлюра вдруге гостив у Каліші. З нагоди його приїзду відбулися служба Божа, військова дефіляда та спортивні змагання в рамках таборової олімпіади. За згадками сотника В. Левицького, цього разу «Головний Отаман промовив зігріваючими словами до нас. Заєдно жива надія та ідеалізм пробиваються з уст цього визначного чоловіка. Колиб так до його цих гарних прикмет ще більше щастя та військової енергії й студій – ми мали би великого вождя». Наступного дня – «наче благодійна манна з неба впала [...] неждана підмога» – кожному старшині в таборі було виплачено 900 м.п., козакові – 400 м.п.; крім того, декому з таборян видано й одяг[23].

Головний Отаман 11 серпня 1921 р. також відвідав й табір у Вадовицях, де зокрема був присутній на оголошенні наказу Головної команди Військ УНР (від 28 липня ц.р.), яким 30 юнаків пішого і 36 юнаків кінного відділів Спільної юнацької школи, що скінчили повний курс навчання, були іменовані першим старшинським рангом Армії УНР – хорунжого[24]. Цей день назавжди закарбувався у пам'яті молодих старшин, дехто з яких залишив про нього свої емоційні спогади[25].

Проте ситуація в таборах була далекою від «райдужної», бо відносне покращення становища інтернованих вже на початку осені 1921 р. знову ускладнилося через майже повну відсутність коштів у державній скарбниці УНР, які могли би бути ви-

20 Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. 1934. 1 жовтня. Ч. 229. С. 2.

21 ЦДАВО України. ф. 2439. оп. 1. спр. 24. арк. 116. 170.

22 Наша Зоря. 1921. Ч. 9. С. 18.

23 Левицький В. В «союзницьких» таборах для полонених та інтернованих. Свобода. 1934. 6 жовтня. Ч. 234. С. 2.

24 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 1. спр. 129. арк. 11.

25 Буткевич Л. Спільна військова юнацька школа. Тризуб. 1977. Ч. 81. С. 16–18; Отрешко-Арський М. Воєнні школи армії УНР. Тризуб. 1973. Ч. 71. С. 9–18.

користані для матеріальної підтримки інтернованих. Справа в тім, що у цей час дуже значна частина державних ресурсів спрямовувалась на забезпечення потреб Партизансько-Повстанського штабу при Головній команді Військ УНР, заходами якого підготовлювалось загальне збройне повстання проти більшовиків в Україні. Водночас мало місце скорочення видатків на утримання інтернованих вояків-українців польською владою, уряд якої у цей час вживав усіх заходів для мінімізації наслідків кризових явищ в національній економіці, які були зумовлені нещодавнім протистоянням з більшовицькою Росією.

У цей час С. Петлюра використовував весь свій авторитет і значну частину часу аби заохотити вояків інтернованих частин та з'єднань Армії УНР до участі в культурно-освітній роботі та військовому навчанні, що було вкрай важливо для збереження морального духу українського вояцтва. Сприяти цьому могла й самоосвіта українського старшинства, причому для цього мала використовуватися новітня військово-фахова та історична література, що виходила друком у європейських країнах.

У нотатнику Головного Отамана зберігся його власноручний запис, зроблений орієнтовно навесні 1921 р., який призначався для повідомлення старшинам Генерального штабу Армії УНР: «На українській мові і силами Українського Генерального штабу не вийшло ще на жаль написаної історії великої світової війни 1914–1918 р., з якої наше старшинство могло би мати більш-менш суцільний образ подій мілітарних, що привели до перемоги Антанти над коаліцією центральних держав Європи. Маючи на увазі, що наше старшинство тим часом потребує відповідної лектури на сю тему», С. Петлюра вважав за доцільне використовувати нещодавно надруковану (польською мовою) книгу професора К. В. Куманецького «Strategia Wielkjej Wojny 1914–1918», яку «слід [було] рекомендувати нашому старшинству як найбільш приступне джерело для ознайомлення зі згаданими подіями». Щоправда і ця книжка, на думку Головного Отамана не могла «бути визнана за совершену (довершену – *Авт.*), бо мала свої дефекти, але за бракам іншого джерела», він рекомендував її до читання та студіювання[26].

Одним із пріоритетних завдань для Генерального штабу, на думку Головного Отамана, мала стати підготовка нової генерації високоосвічених старшин, які мали посісти вакантні посади в штабах частин і з'єднань. Досягти цього можна було шляхом започаткування роботи «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР»[27], для чого С. Петлюрою у квітні 1921 р. дано відповідні доручення начальнику Генерального штабу Армії УНР (на той час) генералу Володимиру Сальському та військовому міністру генералу Марку Безручку. Завдяки моральній та матеріальній підтримці, яка надавалася їм особисто С. Петлюрою, Курси стабільно працювали протягом жовтня-травня 1921–1922 рр. та успішно виконали

26 Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU). sygn. I.380.1/62. k. 119–120.

27 Срібняк І. «Почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною…»: заснування та діяльність Академічних курсів штабних старшин у таборі Каліш (Польща) у 1921-1924 рр. Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowie Emilianowi Wiszce (1940–2014). Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. T. 1. S. 24–32.

свою місію[28]. Відзначивши цю подію як «новий етап у поступі нашої армії», Головний Отаман у своєму зверненні до їх випускників вказав на «велике значення усвідомленню згаданими старшинами почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщиною – будови міцної опори її – армії»[29].

Об'єктом чільної уваги С. Петлюри був генералітет Армії УНР, який справляв часом вирішальний вплив на різні сторони життєдіяльності українського вояцтва. В силу цього дуже важливим було об'єднати вищих офіцерів Військ УНР та ефективно використати їхні досвід і знання для реорганізації різних військових структур та штабів в умовах інтернування. З цією метою С. Петлюра ініціював створення Вищої військової ради (ВВР) Армії УНР, до складу якої увійшли найавторитетніші українські генерали та кілька міністрів уряду УНР. До її функціоналу належав «попередній розгляд законодавчих справ, остаточне розв'язання, в межах законів, адміністративно-організаційних і господарчих питань по справах, що торкаються озброєних сил Республіки, а також для координування діяльності Військового Міністра, Начальника Генерального Штабу і генерал-Інспектора Військ УНР»[30]. Члени ВВР зокрема істотно долучилися до вироблення нормативних положень, що регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення зведено у двох таємних наказах (№№ 59 і 60) Головної команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 р.[31]

Але не всі генерали Армії УНР були готові стійко долати труднощі еміграційного життя, наслідком чого стало посилення незадоволення декого з них, виявившись у безоглядній критиці новосформованого уряду Пилипа Пилипчука. Більше того, можливо що дехто з вищих старшин Армії УНР вдався до розробки планів насильницького усунення кабінету П. Пилипчука від влади та формування т.зв. «військового уряду». При цьому учасники змови (якщо така дійсно мала місце) не збиралися вживати жодних обмежувальних заходів щодо С. Петлюри, сподіваючись що він акцептує їх дії. Зрештою є всі підстави припускати, що головним чинником, який завадив змовникам діяти рішуче, став авторитет С. Петлюри у середовищі українського вояцтва (зрозуміло що не усього), який був настільки високим, що «гарячі голови» зрештою не ризикнули піти цим шляхом[32]. В перших числах листопада 1921 р. стався гострий особистий конфлікт міністра преси і пропаганди уряду УНР О. Ковалевського з військовим міністром уряду УНР В. Павленком, який кількома днями раніше звернувся до С. Петлюри з проханням про свою відставку (слід додати, що саме В. Павленко розглядався змовниками як майбутній прем'єр-міністр)[33].

У цей час становище ДЦ УНР суттєво ускладнювало те, що практично від підписання Ризької угоди більшовицька Москва регулярно інтерпелювала до польського уряду з вимогами видалення за межі Польщі її очільника С. Петлюру, команду-

28 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 226. арк. 39–42.

29 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 246. арк. 26.

30 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 59. арк. 2.

31 Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.).

32 Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO). Емінак. 2018. № 2 (22). Т. 2. С. 40–45.

33 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). rękopis 22/53/11 (Щоденник начальника відділу пропаганди міністерства преси та пропаганди уряду УНР Н. Гнатюка, запис від 12 листопада 1921 р.).

вача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка і голови УВЛК В. Зелінського. Зрештою радянській дипломатії у середині жовтня 1921 р. вдалося домогтися виїзду з Польщі останніх двох (С. Петлюра залишився в Польщі, але мусив фактично перейти на нелегальне становище аби не потрапити на очі радянських агентів у Варшаві). З цього моменту С. Петлюра усіляко приховував свою діяльність, перестав відвідувати табори інтернованих, але разом із тим продовжував виконувати свої обов'язки голови держави і верховного командувача Військ УНР.

Після поразки восени 1921 р. Листопадового рейду трьох повстанських груп Військ УНР С. Петлюра запропонував кардинально змінити акценти роботи в таборах інтернованих – на його думу назріла потреба переходу від збройної фази боротьби з більшовизмом до збереження кадрового кістяка армії як базису для її продовження у майбутньому – коли для цього визріють сприятливі умови та сприятиме міжнародна ситуація. З огляду на це він у одному зі своїх наказів відзначив заслуги ініціатора створення у таборі Каліш «Юнацької школи прискореного випуску» – генерала Олександра Удовиченка, який за словами С. Петлюри «в невимовно тяжких умовах інтернації створив міцний духом і волею апарат Школи», завдяки діяльності якої Батьківщині було «подаровано [...] стілько нових освічених провідників нашого війська». С. Петлюра оголосив подяку й полковнику Олександру Годило-Годлевському (начальнику згадуваної Школи), який виніс весь «тягар ведення школи і виховавшого нових орлів старшин»[34].

Підтримуючи тих старшин, які прагнули підвищити фаховий рівень старшинства та віддано для цього працювали, Головний Отаман твердо і послідовно протидіяв всім виявам партійності у середовищі інтернованого українського вояцтва. Зокрема, коли О. Годило-Годлевський наприкінці січня 1922 р. – з огляду на його «відповідний досвід та організаторський хист» – був запропонований на посаду помічника начальника 4-ої Київської стрілецької дивізії, С. Петлюра умовою такого призначення вважав залишення ним рядів партії хліборобів-демократів (гетьманців), бо його перебування в ній суперечило наказові Головної Команди Військ УНР, який забороняв вояцтву належати до будь-яких партій[35].

На рапорті військового міністра УНР Миколи Юнакова (від 8 липня 1922 р.) С. Петлюра залишав свою резолюцію: «Полковник Годило-Годлевський є відповідний і корисний старшина Української Армії, у відданости котрого нашій загальній справі у мене не було сумніву. Гадаю, що з виходом його з партії, про що він свідчить, було би бажаним використати його досвід для одповідної праці старшого начальника. Зважаючи ж на тяжке родинне становище полковника Годлевського доручаю Воєнміну виклопотати спеціяльну допомогу йому од Уряду. 19 липня 1922 р.»[36].

Головний Отаман опікувався й тими організаціями, які мали своїм завданням допомогу найуразливішим категоріям таборян, зокрема військовим інвалідам. З цією метою він підтримував діяльність заснованої у травні 1921 р. «Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР» (ВСВІ), однією із завдань якої було сприяння інвалідам у

34 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 230. арк. 35 зв.-36.

35 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 275.

36 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 272.

справі їхнього пенсійного забезпечення[37]. С. Петлюра також відзначав зусилля ВСВІ, покликані привернути увагу до цієї категорії вояцтва поза межами Польщі. У своєму листі (№ 228 від 4 червня 1922 р.) до військового міністра УНР М. Юнакова він зокрема звернув увагу на те, що Спілка вживала всіх можливих заходів «в справі завязання зносин з чужоземними созвучними собі організаціями, ширячи серед них відомості про ту боротьбу за Українську державність, під час якої так багато і з шкодою для власного життя прислужились наші інваліди»[38].

Як видатний державний діяч, С. Петлюра надавав великого значення справі збирання та охорони національних пам'яток та повною мірою розумів потребу збереження документальних свідчень героїчної боротьби українського народу за свою волю і незалежність, бо тільки в такий спосіб можна було закарбувати для історії найголовніші її здобутки. 22 липня 1922 р. відбулась зустріч начальника Головного військового історичного музею-архіву (ГВІМА) Армії УНР Михайла Обідного з С. Петлюрою, під час якої останній пообіцяв виділити кошти для підтримки архіву (і дотримав пізніше свого слова), відзначивши потребу публікації окремих найцінніших документів. Головний Отаман наголосив й на необхідності охорони могил українських вояків у Польщі, запропонувавши насипати над могилами кургани – так, як це мало місце за козацьких часів[39].

Маючи практичний досвід журналістської та редакторської роботи, С. Петлюра повсякчасно підтримував таборову пресу, через яку інтерновані отримували значну частину інформації про громадсько-політичне та культурне життя Європи, а також й окупованої більшовиками України. Особливого значення набувала преса під час перебування інтернованого вояцтва поза таборами, коли окремі частини Армії УНР майже у повному складі відряджалися для проведення різних робіт. 11 листопада 1922 р. Головний Отаман доручив генерал-інспектору Військ УНР забезпечити сталий зв'язок з відділами Окремої кінної дивізії – шляхом регулярного надіслання її воякам часопису «Український Сурмач». Про його своєчасне надходження мали подбати насамперед командири окремих частин згадуваної дивізії[40].

Ціла низка документальних згадок свідчить про те, що С. Петлюра підтримував українську еміграційну пресу уенерівського політичного табору власними коштами. В цьому зокрема переконує інформація, уміщена в журналі «За Державність», з якої випливає, що незабаром після виходу його першого числа за 1922 р. С. Петлюра передав 15 тис. марок польських (м.п.) для видання наступного номеру, приховавши свою особу під криптонімом «С.Т.» (*Симон Торнтон*)[41]. Долучився Головний Отаман й до заснування журналу «Табор», для чого звернувся з листом (від 16 червня 1923 р.) до начальника Генерального штабу Армії УНР генерала В. Куща, в якому висловив думку про доцільність надання фінансової допомоги його редакції (у розмірі 3 млн

37 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO). rękopis 22/53/13 (Статут Всеукраїнської Спілки Військових Інвалідів, У.Н.Р. Тарнів, 1921. С. 3–4).

38 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 822. арк. 221.

39 Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині. Пам'ятки України: історія та культура. 2005. № 2. С. 92–127.

40 ЦДАВО України. ф. 1075. оп. 2. спр. 824. арк. 192.

41 За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава: Українське Воєнно-історичне товариство, 1938. № 9. С. 230.

м.п.), причому решта суми (з кошторису) для видання журналу мала була віднайдена редакцією «Табора», а прибутки від продажу – використані для утворення фонду для продовження видання цього журналу[42]. Також С. Петлюра (під псевдонімом *О. Рясст*) підтримав часопис й публікацією в ньому своєї статті «"Табор" (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)», що мала програмний характер.

Восени 1922 р. С. Петлюра причинився до продовження роботи вже згадуваних восьмимісячних «Скорочених курсів по підготовці старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР», подбавши про забезпечення їх фінансування. Він також висловив свої побажання та вказівки, які могли би сприяти піднесенню фахового рівня майбутніх слухачів курсів, а для цього належалося поліпшити «персональний склад лекторів на цих курсах [...], притягнувши до викладів кращі сили наших старшин з освітою Генерального Штабу». Головний Отаман був переконаний у тому, що слід було також «подбати про закупку відповідних книжок з обсягу тих дисциплін, що будуть викладатись на курсах, звернувши особливу увагу на новинки європейської післявоєнної літератури». Прагнучи допомогти майбутнім слухачам курсів у засвоєнні фахових знань, С. Петлюра визнав бажаним, «аби лекції, що будуть викладатись на курсах, стенографічно були записані і видані – хоча б літографічним способом», кошти на що «може пощастить дістати»[43].

Він продовжував ними опікуватися й пізніше, і зокрема наполіг на переданні на потреби згадуваних курсів частини коштів, що були зібрані хористами Української республіканської капели О. Кошиця та передані на потреби інтернованої Армії УНР. Згадувана Капела, яка гастролювала в Америці (під назвою «Український національний хор»), станом на 5 лютого 1923 р. передала – через посередництво С. Петлюри – 160 американських доларів. У своєму листі до О. Кошиця Головний Отаман висловив «спеціальну подяку» всім капелянам, а також окреслив – на які власне потреби таборян будуть витрачені ці кошти (курси штабних старшин та облаштування майстерень у таборах)[44].

Хористи й у подальшому проводили збірки коштів, які спрямовувалися на підтримку інтернованого українського вояцтва, а також створення у таборах умов для працевлаштування найбільш нужденних таборян. Про черговий транш допомоги (3 564 810 м.п.) йшлося у таборовому часопису «Український Сурмач», де зокрема уміщено інформацію про передання С. Петлюрою цієї суми генеральному інспектору (на той час) генералу О. Загродському, яке було проведено 30 червня 1923 р. Ці кошти надіслано до Польщі солістом «Українського національного хору» Григорієм Павловським та пропорційно розподілено між установами й організаціями таборів. Зокрема приблизно однакові суми отримали «комітет сухотників таборів», кошикарська майстерня в таборі Каліш, теслярсько-ковальська майстерня в Скальмержицях, шевсько-кравецька майстерня в таборі Щипіорно, жіноча артіль з виготовлення ви-

42 ЦДАВО України. ф. 1078. оп. 2. спр. 316. арк. 107.

43 ЦДАВО України. ф. 3947. оп. 1. спр. 13а. арк. 7.

44 ЦДАВО України. ф. 3965. оп. 2. спр. 94. арк. 119-120; Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ, 2019. С. 247.

шиванок[45]. У вересні 1923 р. С. Петлюра знову прийшов на допомогу таборянам, передавши «Комітету звільнених з інтернування» у Щипіорно 1 200 000 м.п., що стало «великою підмогою для зреалізування домагань» учорашніх вояків Армії УНР[46].

Протягом 1923 р. С. Петлюра мусив ретельно переховуватися у Польщі аби не потрапити на очі більшовицьким агентам, які спеціально «полювали» на Головного Отамана у Варшаві. Така увага радянських спецслужб змушувала С. Петлюру залишати свою оселю лише увечері для коротких вечірніх прогулянок, які відбувалися зазвичай у супроводі когось із найближчого оточення Головного Отамана. Одним з них був Вячеслав Прокопович, якому С. Петлюра й довірив свій план дій на найближче майбутнє, який полягав у відновленні ширшої політичної праці в Західній Європі, об'єднанні всіх свідомих сил української еміграції у боротьбі «проти найстрашнішого й наймогутнішого ворога – Москви» і розбудові тісних взаємин із європейськими країнами[47].

Організацію виїзду С. Петлюри і В. Прокоповича взяв на себе голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерал В. Сікевич, а всі фінансові видатки покривав із власних коштів уповноважений міністр Уряду УНР, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії та Швейцарії барон М. Василько. 31 грудня 1923 р. С. Петлюра та В. Прокопович під прибраними іменами і з паспортами урядовців Дипломатичної місії УНР в Угорщині виїхали з Варшави до Відня аби потім – після тривалих пересувань кількома європейськими країнами – осісти у Франції[48].

Весь час перебування С. Петлюри в Польщі являв собою приклад служіння державницьким ідеалам та послідовного обстоювання національних інтересів, непохитної впевненості у те, що відновлення УНР є найголовнішим завданням її громадян. Завдяки такій позиції Головного Отамана наріжним каменем усієї діяльності екзильного українського уряду стала турбота про інтерновану Армію УНР, яка мала бути збережена та реорганізована задля майбутнього повернення на терени України в цілях продовження боротьби за державну незалежність Батьківщини. На думку С. Петлюри – тільки Армія УНР – хоч і обеззброєна та мілітарно переможена – уявляла з себе натоді єдину реальну силу, спроможну стати в обороні самостійності УНР, і тільки українське вояцтво – яке пройшло бойові випробування у 1919–1920 рр. – являло собою символ нескореності національного духу.

Опинившись у таборах, Армія УНР перебувала в досить складних умовах, які істотно погіршувалися в осінньо-зимовий період – як з огляду на малі ліміти дров і вугілля для опалення бараків, так і через не завжди задовільне харчування, що мало місце внаслідок кризових явищ в польській економіці на початку 1920-х рр. Через повне вичерпання коштів у державній скарбниці ДЦ УНР у 1922–1923 рр. опинився без яких-небудь фінансових засобів, та відповідно – не мав можливості матеріаль-

45 Український Сурмач. 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 15.

46 Український Сурмач. 1923. 9 вересня. Ч. 59–60. С. 16.

47 Прокопович В. Остання подорож. Тризуб. 1931. Ч. 20–21 (278–279). С. 29.

48 Матяш І. Варшава–Будапеш–Париж: деталі однієї подорожі (маловідомі моменти життя Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри). Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy. Prace Polsko-Ukraińskiej Komisji dla Badania Relacji Wzajemnych w latach 1917–1921. T. 2; pod red. M. Szumiły. Warszawa, 2021. S. 139-159; Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця.

но підтримати українське вояцтво. Лише завдяки зусиллям жертводавців та внескам міжнародних харитативних організацій стало можливим дещо поліпшити становище дітей та жінок у таборах, а також подбати про вразливі категорії таборян – інвалідів та хворих. Але навіть у цій ситуації С. Петлюра знаходив аргументи аби переконати командування Армії УНР у доцільності спрямування ресурсів для реалізації пріоритетних завдань, одним із яких була підготовка старшин Генерального штабу.

Зникнувши з публічного політичного поля в Польщі вже в кінці осені 1921 р. (в силу необхідності перебувати у Варшаві інкогніто), С. Петлюра тим не менш не втратив зв'язку з армією, дієво долучаючись до вирішення усього кола питань, пов'язаних із життєдіяльністю інтернованих українських військ. За підписом С. Петлюри (і військового міністра уряду УНР) виходили всі накази Головної команди Армії УНР, які регламентували внутрішній розпорядок її частин та з'єднань, і відповідно саме Головному Отаману адресувалися рапорти й ситуаційні зведення командирів дивізій та старших військових начальників. С. Петлюра мав вирішальний вплив на процес призначення старшин на вакантні командні посади та зумів об'єднати український генералітет навколо ідеї боротьби за відродження УНР.

Але попри всі заходи командування та вищого політичного проводу УНР кількість вояцтва у таборах невпинно зменшувалася, що зумовлювалося як прагненням польської влади зменшити обсяг матеріальних видатків на інтернованих, так і бажанням частини вояцтва вийти з таборів з огляду на безперспективність подальшого там перебування. Несприятлива економічна ситуація в Польщі змушувала їх до пошуку інших країн свого перебування, так само як і активізація радянських спецслужб у Варшаві спонукала Головного Отамана прийняти для себе рішення про необхідність полишення меж цієї країни – з метою продовження політичної діяльності та обстоювання українських національно-визвольних ідеалів.

Альфред АЙСФЕЛЬД

ДЕПОРТАЦИИ НЕМЦЕВ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И СССР: ПРЕДЫСТОРИЯ, ПРИЧИНЫ, ПРОВЕДЕНИЕ, ПОСЛЕДСТВИЯ, АНАЛОГИИ

Оценка российским государством и общественностью роли немцев, переселившихся в XVIII–XIX вв. на территорию Российской империи зависели в большей мере не от их личных качеств или групповых действий, а от меняющихся экономических и геополитических интересов государства. Заселение неосвоенных территорий на Европейском континенте в XVII–XVIII вв. практиковалось Австро-Венгерской империей, Данией, Пруссией. Австро-Венгрия, вытесняя со своей территории войска Османской империи, заселяла освобожденные земли земледельцами и ремесленниками из частей Священной римской империи германской нации, в которых отчасти имелось «излишнее» население. Для освоения этих территорий, лишенных прежнего населения в результате военных действий и отчасти эпидемий, дворяне, наделенные этими землями, переселяли часть людских ресурсов из других своих владений. В Дании и Пруссии в XVIII в. правительства прилагали усилия для «внутренней» колонизации, т. е. «насыщения» пострадавших от войн и эпидемий собственных владений. Этническая принадлежность при этом имела второстепенное значение, поскольку в эпоху до становления «национальных» государств решающими критериями были подданство сюзерену и экономическая польза. При этом близость по вероисповеданию, в случае приема Пруссией гугенотов-лютеран, подвергнутых преследованиям в католической Франции, была одним поводом. Другим поводом была ожидаемая экономическая польза от притока ремесленников.

Второй мотив четко виден на примере приема меннонитов в низовьях Вислы, впоследствии перешедших во владение Пруссии. Они привнесли в регион умение осушать болотистые земли для их рационального использования в земледелии, дающего значительную экономическую прибыль. С усилением геополитических мотивов государства и возросшей потребностью в солдатах, их основополагающий религиозный постулат «безоружность» (неприменение насилия) в понимании королевской власти уже не мог служить основанием для освобождения меннонитов от военной службы. Кто не желал подчиниться этому изменению в законодательстве, получал право покинуть прусскую территорию и переселиться в Российскую империю.

Правительство Российской империи через своих дипломатов при европейских дворах получало информацию о колонизационной политике различных государств[1]. Извлеченный из этого опыт имел непосредственное влияние на привлечение иностранцев для освоения её окраинных территорий. Так, в 1750–60-е гг. (царствование Елизаветы Петровны) в качестве защитников границы ниже бывшей Украинской линии были привлечены австрийские подданные – православные сербы, болгары, македонцы и др. представители балканских народов, в результате чего образованы провинции Новая Сербия и Славяно-Сербия[2]. Если учесть, что этому предшествовал царский указ вице-канцлеру о необходимости защиты интересов православного населения в австрийских владениях (19 января 1751 г.)[3], становится очевидным, что это раннее проявление панславистской идеи в Российской империи и поселение южных славян на ее территории взаимосвязаны. Оно являлось спланированным действием российского правительства, направленным на усиление влияния и повышение авторитета России как покровительницы славянских народов. В результате успешного продвижения российской армии в направлении к Черному морю эти военные поселения вскоре потеряли свою функцию защиты внешней границы.

После вступления на престол Екатерины II российское правительство приложило значительные усилия для привлечения на свою территорию иностранцев как рабочую силу. В 1764–1767 гг. с помощью вызывателей и дипломатических представительств удалось завербовать до 30 тыс. чел., часть из которых покинула прежние места проживания нелегально, без разрешения властей. Переселение будущих колонистов правительство финансировало, взяв кредиты у иностранных купцов и приватных банков[4]. В процессе плохо подготовленного перемещения колонистов в зимних условиях в Поволжье людские потери составили 3293 чел., т. е. около 12,5% отправленных для поселения.[5] Материальная и финансовая помощь для строительства жилья и обзаведения хозяйством со стороны Канцелярии опекунства иностранцев и Саратовского воеводства позволяли лишь выжить, понеся значительные потери. Потребовались десятилетия адаптации к новым климатическим условиям, прежде чем колонисты смогли выплатить казне затраченные на их переселение и обустройство средства и достичь экономической стабильности. Геополитический результат заселения степного Заволжья оседлыми земледельцами состоял в том, что эти летние пастбища казахов (которых тогда и еще почти два века называли киргиз-кайсаками) были насильно изъяты из их пользования.

Еще одним актом правительственной колонизации стало массовое переселение христианского населения с Крымского полуострова, который являлся территорий Крымского ханства. «Вывод» 31 тыс. греков, армян и грузин, организованный и осуществленный военными в 1778–1779 гг., на первых порах проводился тайно.

1 Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам). М., 1909. С. 29–44.

2 Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М., 1976. С. 52.

3 Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. М., 1984. С. 138–139.

4 Плеве И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. М., 1998. С. 71.

5 Там же. С. 114.

Переселение преследовало военно-политические и экономические цели: получение людского потенциала для заселения недавно завоеванных окраин, экономическое ослабление ханства, подготовка к будущему завоеванию Крыма[6]. Кроме того, были расчеты сэкономить 100 тыс. руб. на продовольственных и фуражных операциях, которые покрыли бы расходы на переселение. Они не оправдались. К этому добавились затраты на подарки хану, его родственникам и чиновникам, превысившие 100 тыс. руб., и в действительности «интрига», как назвал эту акцию А.В. Суворов, обошлась казне гораздо дороже. Часть переселенцев погибла в пути от болезней и лишений, уцелевших расселили в Приазовье.

Через 4 года Крым был завоеван и присоединен к России, ханство прекратило свое существование, обратного переселения допущено не было. Уже в самом начале XIX в. встает вопрос о христианизации Крыма, для которой будут привлечены православные болгары и греки из турецких владений и немцы из германских государств. После первых вселений генерал-губернатор Э. де Ришелье настаивал: «надобно изо всех сил увеличивать число жителей-христиан на полуострове», крае, «который нам надлежало бы больше привязать к себе». Он считал, что «две или три тысячи семейств хороших земледельцев-христиан были бы там несказанным благом»[7].

С начала XIX в. политика приема иммигрантов из европейских, преимущественно немецких государств, претерпела значительные изменения. Количество принимаемых для поселения на экономически еще не освоенных землях Причерноморья было (Александр I, 1804 г.) ограничено 200 семьями в год. Эта квота, правда, не всегда соблюдалась. Кроме того, набор колонистов для различных мест поселения начали проводить в соответствии с потребностью в определенных профессиональных знаниях и опыте ведения хозяйства. Для степных регионов Причерноморья и Приазовья нужны были земледельцы-хлебопашцы, для гористых частей Крыма и Закавказья – виноградари и виноделы.

Переселение в Россию, в том числе на незадолго до этого силой оружия присоединенные окраинные территории, было добровольным и сулило колонистам улучшение их жизненных условий. Обещанная свобода вероисповедания и элементы самоуправления на уровне сельской общины и колонистского округа делали новые места поселения привлекательными. Наделение колонистов землей не было актом благотворительности. Выделялись экономически еще не освоенные земли в Поволжье, Причерноморье, Приазовье. При этом осуществлялось вытеснение кочевых народов: в Заволжье – киргиз-кайсаков, в Буджаке – буджакских татар, в таврической степи – ногайских татар. Меннонитские Хортицкие колонии были основаны на бывших землях запорожских казаков, отобранных у них в казну после разгрома Сечи в 1775 г., которые затем раздавались во владение военным и чиновникам. 5 тыс. запорожцев бежали за Дунай, остатки запорожского войска (25 тыс. чел. – казаки и члены их семей) были переведены в 1792 г. на Северный Кавказ.

6 Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России… С. 205–220. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Сост. Н. Дубровин. Т. 2: 1778 г. СПб., 1885; Т. 3: 1779–1780 гг. СПб., 1887.

7 Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803–1814 гг. / Сост. и ред. О.В. Коновалова. Од., 1999. С. 103, 158.

В Закавказье немцы-сепаратисты из Вюртемберга субъективно искали место спасения в ожидании конца Света и второго пришествия Иисуса Христа. Объективно они, как и поселившиеся на территории современного Азербайджана староверы и шотландские миссионеры, являлись частью вселения пришлого христианского населения на территорию бывшего мусульманского Гянджинского ханства.

Место поселения иммигрантам определяло правительство. При этом оно преследовало, прежде всего, две цели – закрепление своего господства на новых территориях и их последующее экономическое освоение. Вытеснение кочевого населения, переселение староверов и перевод запорожских казаков с их традиционных мест проживания на Северный Кавказ проводились по решению российского правительства, как и заселение «освобожденных» при этом земель российскими землевладельцами и иностранными колонистами.

Преобладание геополитических интересов над экономическими наглядно проявилось во 2-ой половине XIX века в Юго-Западном крае (Волынская, Подольская и Киевская губернии). Этот, ранее польский, регион в результате разделов Польши был инкорпорирован в Российскую империю вместе с его польскими землевладельцами и крестьянами. После подавления польского восстания 1863 г. российское правительство лишило значительное количество польских землевладельцев, поддержавших восстание или симпатизировавших ему, земельных владений, переведенных в государственную собственность. С этого времени началось переселение в край значительного количества немецких крестьян из Царства Польского. Они были российскими подданными и не принимали участие в мятеже. Кроме того, в ходе начавшейся в 1865 г. аграрной реформы в Царстве Польском правовые и экономические условия для немецких землевладельцев ухудшились.

Для достижения русификации Юго-Западного края правительство в первую очередь стремилось вытеснить польских землевладельцев. Основанием для ущемления прав поляков видели в «корпоративной замкнутости владения недвижимой собственностью, не допускающей к себе никакую другую национальность, и особенно -русскую», мешающей «остальному населению правильно развиваться». 10 декабря 1865 г., согласно указу Александра II, «впредь до окончательного устройства Западного края, посредством достаточного усиления в оном числа русских землевладельцев, воспретить лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях». Этим же указом лица протестантского вероисповедания в праве приобретения земли были приравнены к православным этническим русским[8]. К тому-же, согласно указу от 26 июня 1868 г., полякам из Царства Польского не дозволялось переселение в северо- и юго-западные губернии, включая прилегающие к ним губернии и Бессарабскую область[9]. Это сделало переселение немцев в Волынскую и Подольскую губернии привлекательным как с экономической, так и с правовой точки зрения. Не получая государственной поддержки как колонисты, они селились за свой счет, преимущественно на арендуемой ими земле. После аграрной реформы 1861 г. (отмена крепостного права)

8 Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). Собрание 2. Т. XL: 1865. СПб., 1867. С. 326–327. № 42759.

9 Там же. Т. XLIII: 1868. СПб., 1873. С. 890. № 46038.

потребность в рабочей силе резко возросла, и переселение немецких крестьян из Царства Польского этот дефицит частично снизило. К 1871 г. количество немецкого населения возросло до 87.731 чел.[10].

Генерал-губернатор Юго-Западного края князь Дондуков-Корсаков в 1874 г. дал этому процессу следующую оценку: «если эти колонисты ввиду значительного недостатка рабочей силы с экономической точки зрения полезны стране, то с политической вызывает опасение, не приведет ли всё возрастающий приток немцев к изменению характера землевладения в приграничье, не произойдет ли вместо русификации региона его германизация»[11].

В издаваемой известным публицистом, поэтом и общественным деятелем И.С. Аксаковым газете «Русь» в 1883 г. появилась заметка под названием «Из Волыни», которая содержала вызвавшие общественный резонанс утверждения о том, что переселенцы почти исключительно прусаки, лютеранского исповедания, воинскую повинность отбывают в прусской армии, все колонисты прекрасно вооружены, прусаками заселены почти весь Новоград-Волынский и большая часть Житомирского уезда. Из этого автор (под псевдонимом Волынец) делал вывод, что в названных уездах «расположена прекрасно организованная прусская дивизия, а может быть, и целый корпус»[12].

В контексте усиливавшейся в последней трети XIX в. политики панславизма опасения наличия нелояльного населения повлияли на законодательство. Законами 1884 и 1887 гг. был наложен запрет на приобретение иностранцами земельной недвижимости за пределами городов в 22 западных и юго-западных губерниях. Законом от 15 июня 1888 г. немецкие переселенцы с территории Царства Польского, являвшиеся российскими подданными, были в правовом отношении приравнены к иностранным поселенцам. Налоги и подати с них взымали как с русских крестьян, но: «На волостных сходах, в которых участвуют выборные от иностранных поселенцев, на должности волостных старшин и писарей, могут быть избираемы исключительно лица, принадлежащие к коренному русскому населению»[13].

В 1889 и 1890 гг. губернские власти выдвигали предложения, целью которых было полностью прекратить приток бывших иностранцев – немцев и поляков – в Волынскую губернию. Для этого предлагалось изменить закон о вступлении в российское подданство, а колонистам-арендаторам «прекратить аренду в 3-летний срок и выбыть за границу или перейти на казенные земли в восточные отдаленные губернии России»[14].

10 Костюк М. Демография и география расселения немецких колонистов на Волыни в XIX – начале XX вв. Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. Москва, 1996. С. 240.

11 Kohls W.A. Beitrag zur Geschichte der deutschen Kolonisten in Russland. Eine Untersuchung russischer Pressepolemik und der deutschen diplomatischen Berichte aus der St. Petersburger Amtszeit des Botschafters von Schweinitz. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 59. Berlin, 1973, S. 150.

12 Волынец. Из Волыни. Русь. 1883. № 12 (15 июня). С. 26–27.

13 ПСЗ. Собрание 3. Т. VIII: 1888. СПб., 1890. № 5557. С. 410.

14 Костюк М.П. Немецкие миграционные движения на Волынь (XVII – начало XX вв.). Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. Материалы международной научной конференции. Анапа, 26–30 сентября 1997 г. М., 1998. С. 30.

В панславистских шовинистических кругах в эти годы заметно усилились антинемецкие тенденции. Известность приобрели тенденциозные публикации с провокационными названиями: «Немецкое завоевание на юге России»[15] и «Как остановить мирное завоевание наших окраин?»[16].

В 1892 г. вступил в силу данный Сенату высочайший указ «Об установлении временных правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения». Иностранным выходцам, в том числе и принявшим российское подданство, воспрещалось приобретать недвижимость в сельской местности, кроме как по наследству. Для принявших православную веру делалось исключение[17]. Волынскому губернатору предоставлялось право выдворять немцев, поселившихся в губернии в нарушение этого указа, в административном порядке на место прежнего постоянного жительства.

Растущее социальное напряжение в стране на рубеже XIX и XX вв. вело к распространению ксенофобии и шпиономании, в фокусе которой были прежде всего немцы, поляки и евреи, поскольку представители этих этнических групп проживали как в приграничных губерниях Российской империи, так и за ее рубежами. Были в их числе как российские подданные, так и подданные Германии и Австро-Венгрии. В период между русско-японской и Первой мировой войной на территории империи была создана густая сеть разведывательных пунктов, задачей которых было выявление и отслеживание проявлений нелояльности среди иностранцев и российскоподданных. В одном только Киевском военном округе находилось 57 таких пунктов. Имелись они и на территории соседних государств[18].

Исследуя вопрос о появлении на свет ряда публикаций, в которых высказывались сомнения в лояльности немцев-земледельцев российскому государству, С. Нелипович приводит интересные данные об авторах и издательствах, в которых эти публикации появились. Например, С.П. Шелухин, член Одесского окружного суда, товарищ прокурора Одесского уезда, «собирал компрометирующий российских немцев материал еще с 1902 г. в силу исполнения служебных обязанностей»[19]. Книга Г.А. Евреинова «Российские немцы» вышла в типографии Главного управления уделов Министерства государственных имуществ. Сомневаясь в верности колонистов, Евреинов считал ««полезным» отобрать у них землю, хотя «они вообще политикой не занимаются и российским законам и государственным порядкам безусловно подчиняются»»[20].

Требования ограничений привели к разработке правительством законопроектов об ограничении землевладения и землепользования различных категорий немецкого

15 Велицин А.А. [Палтов А.А.]. Немецкое завоевание на юге России. Русский вестник. 1890. № 1.

16 Липранди, А.П. (А. Волынец). Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, сущность и значение его в юго-западной России. Киев, 1890.

17 ПСЗ. Собрание 3. Т. XII: 1892. СПб., 1895. № 8419. С. 164–165.

18 Лор Э. Русский национализм и Российская империя… С. 28–29. 211. сн. 31.

19 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: историография вопроса и круг источников. Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. Материалы международной научной конференции. Москва, 17–19 сентября 1999 г. М., 2000. С. 367.

20 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: историография вопроса и круг источников. Немцы России и СССР: 1901–1941 гг. Материалы международной научной конференции. Москва, 17–19 сентября 1999 г. М., 2000. С. 367.

населения в Юго-Западном крае (1910) и в Юго-Западном крае и Бессарабии (1912), внесенных на обсуждение в Государственную думу[21]. При обсуждении в Думе эти законопроекты не нашли поддержки доминирующей фракции Союза 17 октября и были отозваны с дальнейшего обсуждения. Профессор Петровской сельскохозяйственной академии (Москва) и секретарь Центрального комитета Союза 17 октября Карл Линдеман[22] отметил, что октябристы, согласившись во время обсуждения законопроекта 1910 г. с ограничениями 1892 г., пошли «навстречу желаниям правительства остановить расширение немецкого землевладения близ границ государства и направить рост его в ином направлении»[23].

Этим направлением было переселение малоземельных и безземельных крестьян из европейской части империи в Западную Сибирь и на территорию современного Казахстана для экономического освоения этих слабо заселенных регионов (Столыпинская реформа).

1. Депортация немцев России в годы Первой мировой войны

С началом военных действий в июле 1914 г. отношение к немецкому населению империи уже до того антинемецки настроенных политиков и панславистских публицистов резко обострилось. 20 июля 1914 г. Волынская, Подольская, Киевская, Херсонская и Таврическая губернии были объявлены на военном положении. Генерал-губернатором по их управлению и пяти уездов Екатеринославской губернии стал командующий войсками Одесского военного округа генерал от инфантерии М.И. Эбелов[24]. 25 октября он, ссылаясь на «Правила о местностях, объявляемых состоящими на военном положении» (1892), обязательным постановлением запретил «1) Сборища взрослых мужчин немцев более двух, даже из числа русскоподданных, как в своих жилищах, так и вне их; 2) Разговоры на немецком языке вне своих жилищ; 3) Вывески на немецком языке, а также дверные доски на входных дверях квартир, визитные карточки и письма; 4) Печатание типографиями газет, брошюр, книг, объявлений, плакатов и визитных карточек на немецком языке...»[25].

Ознакомив Совет министров с этим обязательным постановлением Эбелова, Председатель Совета министров И.Л. Горемыкин высказал адресованное начальнику штаба Верховного главнокомандующего генералу от инфантерии Н.Н. Янушкевичу сомнение в том, насколько эти жесткие запреты «действительно оправдываются настоятельными требованиями ограждения государственных интересов в военное время»[26]. Янушкевич сообщил Эбелову о высказанном Горемыкиным «пожелании

21 Айсфельд А. Карл Линдеман: политическая и общественная деятельность московского ученого. Немцы Москвы: исторический вклад в культуру столицы (сб. докладов Международной научной конференции). М., 1997. С. 273–276.

22 Там же. С. 268–291.

23 Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. М., 1916. С. 8.

24 Приказ ген.-губернатора в местностях Одесского военного округа, объявленный на военном положении. Одесские новости. 1914. № 9418. 22 июля (4 августа). С. 1.

25 Немцы в истории России. Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / Сост. В.Ф. Дизендорф. М., 2006. С. 556.

26 Немцы в истории России… С. 557.

об отмене или пересмотре означенного постановления». Эбелов несколько смягчил объявленные им запреты («сборища немцев в числе более пяти» вместо двух), но остался при своей оценке мест компактного проживания немецких поселян-собственников. Он изложил её Янушкевичу 26 ноября 1914 г.: «Колонии эти, несмотря на свое существование уже более века, живут настолько обособленно от коренного русского населения, что в общей своей совокупности на всем пространстве южных наших губерний являются готовой базой для германского нашествия»[27]. С введением военного положения генерал-губернатор получил широкие права на репрессии немецкого населения по запрету немецкого языка как в общественной, так и приватной сферах, вплоть до высылки отдельных лиц во внутренние губернии России[28].

Изъявление верноподданических чувств различными немецкими организациями и сделанные ими пожертвования для российской армии, как и деятельность немецких депутатов Государственной думы, не привели к снижению антинемецких проявлений в общественной жизни и законотворчестве. 3 августа 1914 г. в Совете министров при попытке обсудить вопрос о собственности выходцев из Германии и Австро-Венгрии управляющий МВД Н.А. Маклаков заявил, что в отношении немцев на территории Российской империи «пора покончить с позой сентиментального уважения к закону»[29].

Главным проводником и исполнителем в деле «борьбы с шпионством» и «германским засилием» стали военные власти. Столкнувшись с тем, что при управлении гражданским населением необходимо было учитывать его региональные, сословные и различные правовые особенности, при Ставке была создана особая структура – Военно-политическое и гражданское управление при Верховном главнокомандующем.

В июле-августе 1914 г. МВД и военное руководство определили условия перевозки интернируемых немцев – германских подданных: «в вагонах III класса за собственный счет под стражей, причем в местах, назначенных для их жительства, они должны довольствоваться в смысле жизненных удобств лишь самым необходимым»[30]. В таких же условиях оказались и депортируемые российскоподданные немцы.

1.1. Депортации 1914 года

Обеспечение безопасности тыла действующей армии напрямую зависело от предотвращения шпионажа, в котором немецкое население подозревали уже с конца XIX в. По опубликованным данным хронология принятия решений о депортации российско-подданных немцев происходила в отрыве от событий на фронте. Первый обстрел Либавы произошел 2 августа 1914 г. 23–26 сентября военный флот Германии имитировал высадку десанта на Виндаву. Готовность дислоцированных там штабов

27 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914–1917). Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. М., 1996. С. 266.

28 От ген.-губернатора в местностях Одесского военного округа, объявленных на военном положении. Одесские новости. 1914. № 9418 (22 июля (4 августа)). С. 1.

29 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). М., 2004. С. 86–87.

30 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 265.

русских войск к отражению неприятельских атак здесь не рассматривается. Нас интересуют их действия по выполнению «Правил о местностях, объявляемых состоящими на военном положении». 23 сентября 1914 г. начальник 68-й пехотной дивизии генерал-майор А.Н. Апухтин приказал выслать всех немцев из Либавы и Виндавы. За этим последовало распоряжение начальника штаба Двинского военного округа о высылке немцев со всей территории Сувалкской губернии, а 10 октября командующий 10-й армией генерал от инфантерии Ф. В. Сиверс распорядился «выслать колонистов из всех мест, находящихся на военном положении»[31]. Двинский военный округ включал в себя губернии Царства Польского, г. Ригу, Курляндию, территорию Литвы, Псковскую, Витебскую губернии и часть Гродненской. Он являлся самым западным, и военные действия начались с его границ. Выселение немцев, однако, было начато из портовых городов Либава (Лиепая) и Митава (Вентспилс). Начальник штаба распространил выселение на прифронтовую Сувалкскую губернию, а командующий армией – на все местности округа, объявленные на военном положении. Это свидетельствует о нескоординированном по времени и пространству принятии решений штабами разного уровня.

По инициативе командующего 6-й армии генерала от кавалерии В.А. Сухомлинова, Совет министров 17 и 21 октября 1914 г. рассмотрел вопрос распространения «репрессивных в отношении к германцам и австрийцам распоряжений на все пространство Империи». Имелись в виду распоряжения военных властей. Совет министров не только категорически высказался против конфискации имущества немцев, но и против выселения как колонистов, так и германских подданных, родившихся в России и живущих в ней 25 лет и более[32].

Главнокомандующий великий князь Николай Николаевич 3 ноября 1914 г. с этим не согласился и потребовал передать полномочия по депортации из пограничных губерний лично ему, а в других районах – МВД, неподвластному Главнокомандующему. Уже через 4 дня по решению главнокомандующего армиями Северо-Западного фронта было начато выселение из Риги, Лифляндии и Курляндии. Из Сувалкской губернии 30 ноября 1914 г. началась депортация всех немцев поголовно[33].

В период с 25 ноября по 19 декабря 1914 г. Совет министров рассматривал вопрос о ликвидации землевладения и землепользования. Результатом стали три Положения Совета министров. Одно из них касалось австрийских, венгерских, германских и турецких подданных, а два других – затронули «состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских или германских выходцев». Подданым воюющих против России стран запрещалось впредь приобретать земельную недвижимость кроме как по наследству. Колонистов касалось Положение «О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях». Этим третьим положением были предусмотрены 150-верстная полоса вдоль государственной границы России с Германией и Австро-Венгрией и примыкающей к ней 100-верстной полосой от финско-шведской границы (р. Тор-

31 Там же.

32 Нелипович С.Г. Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей…». Депортации в России 1914–1918 гг.. Военно-исторический журнал. 1997. № 1. С. 43.

33 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 265–266.

нео) на юг вдоль границы Российской империи по Закавказью до Каспийского моря. Названным «выходцам» предписывалось добровольно продать свою недвижимость в 150-верстной зоне в десятимесячный срок, а в 100-верстной зоне – до 1 года и 4 месяцев[34].

Военное руководство прибегло к другим мерам. 23 декабря 1914 г. последовал приказ о выселении с левого (западного) берега Вислы «во внутренние губернии всех немцев-колонистов мужского пола в возрасте 15 лет и старше, кроме больных, не могущих выдержать переезда». В служебной переписке главному начальнику Двинского военного округа инженер-генералу Н.Е. Туманову 27 декабря разъяснили, что главнокомандующий Северо-Западным фронтом генерал от инфантерии Н.В. Рузский, отдавший этот приказ, имел в виду «всех крестьян – русских подданных немецкой национальности» и «онемеченных литовцев-лютеран»[35]. Исключение было сделано для лиц, состоящих на выборной должности, горожан и солдат, находящихся в продолжительных отпусках, т.е. после ранений. За ними, тем не менее, устанавливалось наблюдение. Как следует из этой переписки, мужчины призывного возраста подлежали мобилизации после прибытия на места высылки.

29 декабря 1914 г. последовало распоряжение о выселении немецких колонистов из всего Царства Польского, на которое Н.Е. Туманов вновь запросил разъяснение: «выселять ли немцев с правого берега Вислы и выполнять ли приказы о депортации, поступающие от офицеров, не являющихся начальниками армейских штабов»[36]. Несмотря на отданное распоряжение Верховного главнокомандующего великого князя Николая Николаевича о «выселении из Привислинского края всех немецких колонистов» и последовавших за этим распоряжений военных властей различного уровня, оставался нерешенным вопрос: кого на самом деле депортировать? Генерал Рузский 31 декабря 1914 г. обратился к начальнику штаба Верховного Главнокомандующего Янушкевичу за разъяснением, как понимать распоряжение великого князя о «выселении из Привислинского края всех немцев-колонистов»? Предложение Рузского включало: 1) выселять только мужское население в возрасте 15 лет и старше, а женщин и детей не выселять; 2) выселять только сельское население; 3) «лиц, заподозренных в малейшем недоброжелательстве к нам выселять, не взирая на возраст, пол, место жительства или служебное и общественное положение»; 4) городское население и благонадежных лиц, состоящих на государственной и общественной службах не выселять[37].

Николай Николаевич эти предложения одобрил, добавив городское население. По подсчетам Варшавского генерал-губернатора князя Енгалычева выселению подлежали более 200 тыс. немцев мужского пола, владевших ок. 20 тыс. земельными участками[38]. С членами семей их количество достигало 420 тыс. человек[39]. 11 января 1915 г. Янушке-

34 Собрание узаконений и распоряжений правительства 1915 г. Отдел 1. № 39. 3 февраля. Ст. 351.

35 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 267.

36 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 267.

37 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 268.

38 Лор Э. Русский национализм и Российская империя… С. 154.

39 Там же. Лор приводит в своем исследовании еще большее количество по состоянию на 1907 г.: 115.726 немцев-протестантов в местечках и городах и 417 385 – в сельских районах (с. 253, сн. 38).

вич приказал начальнику штаба Юго-Западного фронта генералу М.В. Алексееву также начать депортацию. П.Н. Енгалычев считал «необходимым безотлагательно принять самые решительные меры борьбы с германизмом путем выселения по возможности всех немецких колонистов, независимо возраста и пола» и доложил 13 апреля в Ставку: «Немецкие выходцы выселены из пределов вверенного мне края»[40].

В Ставке Верховного главнокомандующего, в штабах военных округов, фронтов и армий существовало единое мнение о том, что для предотвращения шпионажа и обеспечения безопасности тыла действующей армии необходимо выселить из прифронтовой зоны, помимо «враждебных иноподданных», также «немцев-колонистов». Поскольку в действовавшем законодательстве не было четкого определения, кого к этой категории причислять, военные власти действовали по своему усмотрению, делая исключение для различных групп и отдельных индивидуумов.

1.2. Ликвидация землевладения и землепользования колонистов иностранного происхождения – узаконение этнической чистки приграничных территорий

В октябре 1914 г., по указанию Николая II, Совет министров рассмотрел записку члена Государственного совета Ф.Ф. Трепова, в которой тот сообщал, что «немецкая колонизация в пределах Юго-Западного края» расширяется «последовательно и неуклонно». Он указал «на особливую с государственной точки зрения настоятельность положить предел таковому явлению в смысле не только прекращения дальнейшего расширения немецкого землевладения, но и ликвидация существующего»[41]. Положения Совета министров от 2 февраля 1915 г. «О землевладении и землепользовании некоторых разрядов, состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских и германских выходцев» и «О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях» в исторической литературе кратко называют «ликвидационными законами», хотя Государственная дума и Государственный совет их не принимали. Эти положения утвердил император в период, когда законодательные органы были отправлены на «каникулы».

Положение «О землевладении и землепользовании некоторых разрядов состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских и германских выходцев»[42] лишало возможности приобретения или аренды земли в пределах 150- и 100-верстной полос российских подданных названной категории, проживавших до этого на территории Царства Польского. Таким образом, им изначально был предначертан путь за Волгу и в азиатскую часть империи.

Положение «О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях»[43] предписывало

40 Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе»… С. 268.

41 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи… С. 98.

42 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. 1915. Отдел 1. № 39. 3 февраля. Ст. 350.

43 Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. 1915. Отдел 1. № 39. 3 февраля. Ст. 351.

всем землевладельцам этой категории на территории Царства Польского, в пределах 150- и 100-верстной полос вдоль российской границы от Финляндии до Каспийского моря, «добровольно» ликвидировать свою недвижимость. С истечением одного года со дня обнародования этого положения, т. е. к 3 февраля теряли силу также договоры на аренду земли, заключенные как обществами, товариществами так и частными лицами. Недвижимость, приобретенная по наследству, подлежала ликвидации в течение двух лет со дня ее приобретения.

Ликвидации недвижимости и депортации на основании этих двух положений не подлежали лица: 1) православного вероисповедания от рождения или перешедшие в православие до 1 января 1914 г., 2) принадлежащие к славянской народности, 3) участники или близкие родственники по мужской линии участников боевых действий в офицерском звании или в качестве добровольцев, 3) близкие родственники награжденных за боевые отличия или погибших на поле боя и их вдовы. В этом перечне нет упоминания о мобилизованных ратниках ополчения.

Генерал-губернатор Эбелов, на основании приказа штаба Верховного главнокомандующего, предписал гражданским губернаторам Одесского военного округа после опубликования положения от 2 февраля 1915 г. не позволять никаких сделок по «добровольной» продаже немецких земель в частные руки. Эти губернии находились в 100-верстной зоне, т. е. не прилегали к театру военных действий. Для «добровольной» ликвидации землевладений в этой полосе был предусмотрен срок до 16 месяцев, но Эбелов приказал действовать в нарушение положения, утвержденного императором. Частная и общественная земельная собственность немцев-поселян оказалась под угрозой ее утраты – перехода в государственную собственность. К. Линдеман объяснил это желанием высшей военной власти «удовлетворить отчуждаемыми немецкими землями офицеров и солдат нашей армии в виде награды за понесенные ими жертвы на театре военных действий»[44].

Весной 1915 г. положение на фронте ухудшилось. Войска Юго-Западного фронта вынуждены были отступать. Созданное для согласования действий штабов действующих армий при штабе Верховного Главнокомандующего Особое совещание вынесло 23 июня 1915 г. решение: «Немцы-колонисты, владеющие в сельских местностях землею или иным недвижимым имуществом, а равно безземельные, но приписанные к обществам колонистов, хотя бы они и проживали в городах, подлежат обязательному выселению за собственный счет в местности вне театра войны. Районы, из коих немцы-колонисты подлежат выселению, определяются главнокомандующими армиями фронта, коим, по согласованию с министром внутренних дел, назначаются также и губернии для их водворения. Сроки выселения и другие подробности дела устанавливаются равным образом главнокомандующим, от которого зависит полномочия свои по этому вопросу передать главному начальнику снабжений армий фронта»[45]. Этим проведение депортации российскоподданных немцев стало прерогативой военных властей, которые в июле 1915 г., во время «великого отступления», депортиро-

44 Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 года… С. 24; Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. М., 1917. С. 29-30.

45 Немцы в истории России… С. 573.

вали из Волынской и Киевской губерний более 80 000 немцев[46] «без колебаний и без сожаления»[47].

О предстоящем выселении немцев население было оповещено через волостные правления печатным объявлением: «В немецких селениях будут водворены временно беженцы из Галиции, для которых будут отведены соответствующие помещения. Им также будет поручен сбор урожая и присмотр за имуществом выселяемых, какое, почему-либо, осталось на местах. За насилия над беженцами колонисты будут предаваться военному суду. При исполнении повеления о выселении колонистов от немецких селений будут взяты заложники из числа колонистов. Заложники будут ответственны за все нарушающие порядок действия своих единоверцев-колонистов до смертной казни включительно и заключены в тюрьму на все время, до окончания выселения...».[48] В хозяйства немцев-колонистов, взятые под управление государственной администрацией (секвестр), военные власти заселяли беженцев-галичан, чем закреплялось «очищение» этих губерний от землевладельцев и арендаторов. Из 72 000 дес. земли, изъятых из пользования немецких землевладельцев, 50 000 дес. были переданы летом 1916 г. беженцам (200.000 чел.) из Восточной Галиции[49].

1 мая 1915 г. Крестьянскому поземельному банку было поручено покупать предназначенную для ликвидации недвижимость (земли и имения), данные о которых к этому времени уже публиковались в губернских ведомостях.[50] Банк получил право как оценки недвижимости, так и преимущественное право на ее приобретение, чем цена регулярно занижалась. Кроме того, бывший собственник по завершении «торгов» вместо денег получал именные обязательства банка, капитал по которым надлежало выплачивать по истечении 25 лет. До истечения этого срока бывший владелец имел право на получение ежегодно 4,5 % от достигнутой суммы «торга»[51]. Лишенные таким образом своего имущества и права приобретать или арендовать землю, земледельцы и их семьи оказывались полностью без средств к существованию.

22 июля 1915 г. Янушкевич обратился с письмом к министру земледелия Кривошеину, в котором выдвинул идею обещать «земли немецких колонистов георгиевским кавалерам и раненным» для поднятия духа армии. Это предложение Совет министров рассмотрел 24 июля и отклонил. Министр внутренних дел Н.Б. Щербатов был уверен: «Героев так не получим. Обещания не подбодрят. Практически немыслимо наделить всю армию»[52].

23 июля 1915 г. Департамент окладных сборов Министерства финансов разослал управляющим казёнными палатами секретный циркуляр, в котором сообщалось, что «…по поступившим в Департамент полиции непроверенным сведениям, германцы с целью подорвать благосостояние крестьянского населения России намереваются ле-

46 Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников… С. 19–20.

47 Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г. … С. 179.

48 Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников… С. 20.

49 Там же. С. 24.

50 Собрание узаконений… 1915. Отдел 1. № 145. 24 мая. Ст. 1116.

51 Собрание узаконений… 1915. Отдел 1. № 366. 20 декабря. Ст. 2749. Раздел Г.

52 Бахтурина А.Ю. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: Немцы-колонисты и Российское общество в годы «германской» войны. Новый исторический вестник. 2013. № 1 (35). С. 16.

том текущего года произвести в различных местностях империи посредством особых машин выжигание хлебов на корню, для сего будто бы подготовляются особые инструкторы по поджогам. По этому же поводу с соблюдением мер предосторожности в пределах России якобы распространяются особые листы на немецком языке. По тем же сведениям, в выполнении такого плана принимают участие также немцы, числящиеся в русском подданстве[53], и привлеченные к этому делу путем подкупа евреи. Хотя означенные сведения, как указано выше, не проверены и возможно, что являются не вполне достоверными, [...] поставить в известность подведомственных Вам чинов податного надзора...»[54]. Последние, в свою очередь, должны были при служебных разъездах знакомить лиц волостной и сельской администрации с содержанием этого циркуляра. Источником этой информации, как выяснилось, было сообщение Ставки верховного главнокомандования[55]. Янушкевич, таким образом, намеренно привлекал чиновников и выборных от министерского уровня и до сельской администрации к распространению опирающихся на непроверенные слухи обвинений против немцев и евреев в нелояльности и антигосударственной деятельности, т. е. в государственной измене.

Осенью 1915 г. командование Северным фронтом запрашивало у штаба Верховного главнокомандующего указаний по депортации немцев из Прибалтики. Командующий фронтом генерал-адъютант Рузский запросил 7 сентября указаний по возможности депортации проживавших в Лифляндской губернии и Риге 300.000 русскоподданных немцев в возрасте от 17 до 45 лет. 21 сентября и. д. начальника штаба Северного фронта генерал-майор М.Д. Бонч-Бруевич, до этого уже инициировавший депортацию евреев из прифронтовой зоны, запросил уточнения: подлежит ли немецкое население «обязательному выселению». Из штаба Верховного главнокомандующего ему разъяснили, «что принудительное выселение колонистов распространяется лишь на работоспособных призывного возраста и притом в местностях, угрожаемых, по усмотрению главнокомандующего, нашествием неприятеля»[56].

13 декабря 1915 г. были приняты изменения и дополнения в Положение Совета министров от 2 февраля 1915 г. Права Крестьянского поземельного банка были уточнены и расширены[57]. Запрет Эбеловым продажи немецких землевладений частным лицам, внесение землевладений в списки для выставления их на продажу и объявленная утрата силы договоров об аренде земли обществами и отдельными лицами в течение года, согласно изменениям от 13 декабря 1915 г., встревожили земледельцев,

53 Обращает на себя внимание то, что, департамент полиции, а вслед за ним и министерство, характеризовали изложенное в секретном циркуляре как непроверенные слухи. Немцев – российских подданных они называют числящимися в русском подданстве, т. е. людьми сомнительной лояльности.

54 Ганелин Р. Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915–1916 годов (с приложением резолюций еврейских студенческих организаций г. Юрьева). Вестник еврейского университета в Москве № 3 (10). Москва–Ерусалим, 1995. С. 5.

55 Ганелин Р. Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915–1916 годов (с приложением резолюций еврейских студенческих организаций г. Юрьева). Вестник еврейского университета в Москве № 3 (10). Москва–Ерусалим, 1995. С. 4–5.

56 Немцы в истории России... С. 575.

57 Собрание узаконений… 1915. Отдел 1. № 366. 20 декабря. Ст. 2749.

поставив их перед вопросом целесообразности проведения весеннего сева, если им грозит лишение результатов их труда. В «ликвидационные списки», опубликованные губернскими и областными правлениями до конца 1916 г., было «внесено 44 285 владений общей площадью 3 517 688 дес., в т. ч. 2 805 владений с 295 399 дес. – неприятельских подданных и 41 480 владений площадью 3 222 289 дес. – неприятельских выходцев»[58].

Совет министров положением от 2 августа 1916 г. распространил применение «ликвидационный законов» на Харьковскую, Тобольскую и Томскую губернии,[59] а положением от 6 февраля 1917 г. практически на всю территорию империи вплоть до Приамурского генерал-губернаторства за исключением земли, отведенной от казны обществу колонии Сарепта Саратовской губернии[60].

Линдеман предвидел уменьшение посевных площадей и как следствие – значительное сокращение урожайности хлебного зерна и ущерб всему сельскому хозяйству страны[61]. Он и ряд не только немцев-депутатов Государственной думы, а также ненемецких землевладельцев и общественных деятелей южных губерний, тщетно пытались убедить руководство России в том, что при проведении этих постановлений экономике России и снабжению действующей армии будет нанесен серьёзный ущерб. По оценке Бахтуриной: «Принимая закон об ограничении немецкого землевладения зимой 1915 г., высшие правительственные чиновники отмечали, что основная его цель – ликвидация единой немецкой диаспоры в России. Правительство мало занимал вопрос об экономических последствиях «ликвидационной политики» как для немцев-колонистов, так и для российского сельского хозяйства». При обсуждении в декабре 1914 г. в Совете министров положений об ограничении немецкого землевладения ряд участников высказали свои далеко идущие цели. Так, по мнению министра А.В. Кривошеина необходимо было «отчужденность немцев истребить и обособленность кончить», а министр путей сообщения С.В. Рухлов считал, что меры против «немецкого засилья» и борьба с «германизмом» необходимы для подъема боевого духа войск[62].

К. Линдеман в своем анализе «ликвидационных законов» 2 февраля и 13 декабря 1915 г. обратил внимание на то, что предусмотренная ликвидация немецкого землевладения и землепользования в 150- и 100-верстной полосе вдоль западной границы империи через год или 16 месяцев после их вступления в силу приходилась на время ожидавшегося окончания войны. Он задавал вопрос о смысле такой операции, мотивированной потребностями военного времени, в период ожидаемого мира, который будет продолжаться век. Линдеман резюмировал: «Совершенно очевидным представляется, что законы 2 февраля и 13 декабря преследуют задачу совершенного истребления немецких поселян, русских граждан, и что они продиктованы страстным чувством племенной ненависти, а не соображениями государственной мудрости. Не подлежит это сомнению потому, что совокупность действий этих законов не-

58 Сведения о деятельности Крестьянского поземельного банка за 1916 год. Б. м., 1917. С. 2.

59 Собрание узаконений… 1916. Отдел 1. № 250. 21 сентября. Ст. 1955.

60 Собрание узаконений… 1917. Отдел 1. № 39. 11 февраля. Ст. 208.

61 Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г… С. 199–212.

62 Бахтурина А.Ю. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»… С. 10.

пременно приведет к совершенному обнищанию и вынудит к выселению из России более миллиона людей»[63].

Поиск и преследование «врагов народа» из числа российских подданных в 1915–1916 гг. принял небывалые масштабы. Бахтурина считает, что «Основным аргументом российского генералитета в пользу жесткого курса в отношении немцев-колонистов в прифронтовых районах было соображение о необходимости укрепления тыла русской армии, защиты его от шпионов и борьба с антиправительственными настроениями. [...] Позиция Ставки распространялась не только на немцев, проживающих в пределах прифронтовой территории, но и на евреев, венгров, католических священников и лютеранских пасторов»[64]. Главным способом борьбы с «внутренним врагом» стала, как пишет С. Нелипович со ссылкой на документы, хранящиеся в Российском государственном военно-историческом архиве, «депортация во внутренние губернии и в Сибирь немецких, венгерских, польских, литовских, болгарских, армянских (до 1915 г.) и еврейских семей, живущих в пограничных областях и в военных округах, объявленных «округами на театре военных действий», то есть в Одесском, Двинском, Минском и Киевском»[65].

3 февраля 1915 г. начальник Киевского военного округа генерал от инфантерии В. И. Троцкий объявил евреев «подданными враждебных России государств», наравне с иностранно-подданными немцами, венграми и турками, и поэтому подлежащими высылке. От поголовной высылки из-за проблем с транспортом и размещением пришлось отказаться, но «индивидуальная депортация евреев продолжалась по инициативе командования военных округов и армейских и фронтовых штабов»[66].

В число «враждебных народов» попали и цыгане, высылка которых вглубь России началась 27 июля 1915 г.[67].

Насколько противоречивы были представления в политических кругах российского руководства и Ставки Главнокомандующего наглядно показало обсуждение вопроса послевоенного устройства Польши весной и летом 1915 г. («великое отступление»). 21 мая состоялось первое заседание, в котором принял участие ряд министров, депутатов Государственной думы и членов Государственного совета. Участники-поляки обращались к идее будущего славянского союза, пытались провести в этих рамках идею государственности самостоятельной Польши. По их представлению, воссоединенная Польша «должна быть способна оказать свое влияние на западных славян в целях использования их национальных сил для борьбы с германизмом»[68]. 2 сентября 1915 г. 38 депутатов Думы подписали законодательное предложение об отмене содержащихся в «ликвидационных законах» ограничений прав польского населения империи на территории 9 губерний Западного края, в т. ч. права на приобретение земли и замещение должностей. На это министр юстиции А.А. Хвостов напи-

63 Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля и 13-го декабря 1915 г… С. 179–180.

64 Бахтурина А.Ю. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»… С. 10–11.

65 Нелипович С. В поисках «внутреннего врага»: депортационная политика России (1914–1917). Первая мировая война и участие в ней России (1914–1918): Материалы научн. конференции. Ч. 1. М., 1994. С. 53–54.

66 Там же. С. 59–60.

67 Там же. С. 59.

68 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи... С. 54.

сал 12 октября 1915 г. управляющему делами Совета министров И.Н. Лодыженскому: «Помянутые ограничительные узаконения всегда имели своею единственною целью ограждение населения местностей, смежных с губерниями Царства Польского, от полонизирующего влияния местного польского населения. Я признавал бы осуществление мероприятий в целях полного уравнения поляков в правах – нежелательным». И далее: «даруя Царству Польскому автономию, имперское правительство неизбежно должно будет смотреть на поляков, в известной мере, как на население, чуждое русской народности и, следовательно, будет вынуждено озаботиться не только сохранением в силе ныне действующих узаконений, но, быть может, даже сильнейшим их развитием»[69].

Ксенофобия и шпиономания имели доминирующее влияние на политику правительства и военных властей Российской империи, преследовавшие основную цель: покорение смежных территорий и насаждение на них «русской культуры», которую почти столетие спустя будут называть «русским миром». Жертвами при этом становились как сравнительно малочисленные кочевые народы, так и насчитывавшие миллионы человек поляки, немцы и евреи.

1.3. Рабочие команды

Распоряжение Мобилизационного отдела Главного управления Генштаба от 22 октября 1914 г. предписывало начальнику штаба Казанского военного округа, который охватывал большую часть поволжских губерний, всех немцев-колонистов не высылать на Западный фронт, а отправлять в запасные батальоны на Кавказ[70]. С осени 1914 г. около 13 тыс. поволжских немцев, мобилизованных в этом округе, были направлены для прохождения службы на Кавказский фронт. У командования Северо-Западным и Юго-Западным фронтами, которые в это время помимо ведения боевых действий видели свою задачу в выявлении «внутренних врагов» и депортации «враждебных подданных» и немцев-колонистов «германских выходцев», укрепилось подозрение в лояльности находившихся в рядах русской армии немецких солдат и нижних чинов. И.И. Шульга в своем исследовании «Немцы Поволжья в российских вооруженных силах» заметил, что «практически все лица, принимавшие решение» по отправке военнослужащих немцев на Кавказ «были активными участниками депортации российских немцев, проживавших в западных губерниях России»[71]. Начальник Генерального штаба Верховного главнокомандующего генерал от инфантерии Янушкевич выразил свое отношение к российским немцам однозначно: «Надо всю немецкую пакость уволить и без нежностей, наоборот, гнать их как скот»[72].

69 Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи... С. 62.

70 Мартиросян Д.Г. Российские немцы на Кавказском фронте первой мировой войны. Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности. Материалы международной научной конференции. Саратов, 14–19 сентября 2004 г. М., 2005. С. 280.

71 Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах: воинская служба как фактор формирования патриотического сознания. М., 2008. С. 37.

72 Нелипович С.Г. Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей…». Депортации в России 1914–1918 гг. Военно-исторический журнал. 1997. № 1. С. 48.

Поражения русской армии осенью 1914 г. сказались на отношении как к немцам – русским воинам, так и к военнообязанным немцам внутренних губерний. Уже с начала 1915 г. солдат-немцев начали снимать с западного театра военных действий. Их «собирали в отдельные команды, разоружали и под вооруженным конвоем по железной дороге отправляли на Кавказ»[73]. До конца июня 1915 г. их прибыло на Кавказ 17.046 чел. В боевые подразделения их не вводили, «желая избавить эти части от лишних, пытливых, зорких глаз людей, хотя и русскоподданных, но немцев по духу»[74]. Всего из действующей армии на Западном фронте на Кавказ было переведено до 250 тыс. российскоподданных немцев[75].

Проблемным оказалось использование мобилизованных немцев, которых огульно подозревали в нелояльности и не решались вводить в состав боевых подразделений. По разрешению Главнокомандующего Кавказской армией их все же использовали для доукомплектования пехотных частей, по 10 чел. на каждую роту. К казачьим сотням прикомандировывали по 15 чел., к пластунским и пешим сотням по 25 чел. Там они были «обезоружены и использовались как рабочая сила и подмога казакам при работах на биваках и позициях»[76]. Такое использование отразилось и на обмундировании пополнения, прибывающего из Казанского военного округа. Приказ командующего гласил: «Снять с немцев-колонистов новое обмундирование и выдать поношенное, но все же приличное»[77]. Командир одного из запасных батальонов так охарактеризовал прибывшее пополнение: «Обмундирование и обувь на людях старая, рванная, негодная, к дальнейшей носке не подлежит, люди без поясов и теплых вещей, за исключением папах, прошу указать, можно ли в таком виде отправлять на Кавказ»[78].

С октября 1914 военнообязанных поволжских немцев начали посылать на Кавказский фронт для использования в качестве «рабочей силы»[79]. До ноября 1915 г. количество немцев-призывников из поволжских колонистов, направленных на Кавказ «в качестве рабочей силы», т. е. в «рабочие команды», составило 22.658 чел. В 1916 г. к ним добавили еще 8,5 тыс. из состава ополчения[80]. Применение этой «рабочей силе» нашлось после взятия турецких крепостей Эрзерум и Трапезунд на восстановительных и дорожно-строительных работах.

В начале 1916 г. по инициативе дежурного генерала штаба армий Северного фронта генерал-майора Ермолаева обсуждался вопрос о направлении всех лиц немецкого происхождения из действующей армии «на предстоящие полевые работы в помощь населению империи». Он подчеркивал: «Полагаю, что при проведении полевых работ немцы-колонисты, как знакомые с лучшими способами обработки земли, при известном надзоре за ними, принесут несомненную пользу крестьянским хозяйствам и,

73 Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах… С. 37.

74 Там же.

75 Сергеев Е. Восприятие Германии и немцев в России, 1914–1918 гг. Der Erste Weltkrieg. Deutschland und Russland im europäischen Kontext. Berlin/Boston, 2017. С. 107.

76 Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах… С. 38.

77 Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах… С. 43.

78 Там же.

79 Нелипович С.Г. В поисках «внутреннего врага»… С. 59.

80 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев… С. 278.

распределенные небольшими партиями по губерниям империи, они будут лишены возможности причинить какой-либо вред нашей Родине»[81]. Нашлось применение немецким колонистам и на начавшемся в 1916 г. строительстве железной дороги Петроград–Кола и порта Романов-на-Мурмане (Мурманск)[82].

1.4. «Политики населения» и выпускники Академии Генштаба

Передача секвестрованной земли лишила страну крупного поставщика хлеба[83]. Министр земледелия А.И. Шингарев циркуляром губернским комиссарам от 15 марта 1917 г. приказал приостановить исполнение узаконения о ликвидации землевладения и землепользования «неприятельских выходцев» до принятия решения Учредительным собранием. Это не означало возвращения уже секвестрованных недвижимостей.

После падения самодержавия началась постепенная отмена репрессивных актов царского правительства против ряда этнических групп населения России. Это касалось поляков, чехов, евреев. Со ссылкой на служебную переписку командующих и штабов армий, хранящуюся в РГВИА, Нелипович писал о том, что военные власти всеми силами препятствовали возвращению депортированных немцев на места их прежнего проживания. Причинами были сохраняющиеся подозрения в шпионаже и главное – их дома и хозяйства, переданные беженцам[84].

П. Холквист, исследовавший политику репрессий в царской империи и Советской России, обратил внимание на то, что в XIX в. в европейских странах возрастало значение «политики населения», т. е. увеличилось воздействие государства на население для достижения определенных целей. Население при этом уже не рассматривалось как аморфная масса. Опираясь на составленные офицерами Генерального штаба военно-статистические описания провинций и местностей империи, стало возможным выделять из общей массы населения определенные группы по этническому признаку. Выпускник императорской Военной академии Д.А. Милютин после ознакомительной поездки по Европе и изучения прусской армии разработал новую дисциплину– военную статистику. Она стала одним из пяти главных предметов в учебной программе Академии Генерального штаба. С 1903 г. военная статистика и география уже обязательные предметы во всех кадетских училищах, а с 1907 г. – и во всех средних военных училищах. Военные получали знания о том, что неоднородное население, особенно на окраинах империи, является ненадежным. Военные статистики делали вывод, что «имперское этническое русское ядро – здоровое и надежное, но состав имперских окраин – «сомнителен» и «ненадежен». Для подавления волнений на Кавказе и в Семиречье Казахстана военные прибегали к поголовному выселению взбунтовавшегося населения, его физическому истреблению и заселению обезлюдевшего пространства надежными, преимущественно русскими, поселенцами[85].

81 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев… С. 377.

82 Нелипович С.Г. В поисках «внутреннего врага»… С. 59.

83 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев… С. 278.

84 Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев… С. 279–280.

85 Холквист П. Вычислить, изъять и истребить: Статистика и политика населения в последние годы царской империи и в Советской России. Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / Под ред. Р. Суни и Т. Мартина. М., 2011. С. 140–144, 146–148.

Среди выпускников Академии Генерального штаба и его профессоров были Д.А. Милютин (военный министр 1861–1881 гг., затем член Государственного совета), генерал А.М. Золотарев (директор Центрального статистического комитета МВД 1904–1911, член Государственного совета 1911–1912 гг.)[86].

Выпускниками Академии Генерального штаба были принимавшие непосредственное участие в организации депортации евреев, немцев, поляков и др. Н.Н. Янушкевич (начальник российского генерального штаба 1914 г., Начальник штаба Верховного главнокомандующего Русской армии 1914–1915 гг.), командующий Одесским военным округом генерал от инфантерии М.И. Эбелов, генерал М.Д. Бонч-Бруевич (начальник штаба Северного фронта 1915–1916 гг., при советской власти сформировал Высшее геодезическое управление ВСНХ (1919–1923), в 1937 г. присвоено звание комдив, в 1944 – генерал-лейтенант)[87] и др.

С депортацией «ненадежных элементов» из приграничной полосы и их вселением во «внутренние районы» даже под строгим надзором, по мнению Бонч-Бруевича, возникала угроза загрязнения прежде однородных и надежных губерний. Поэтому в 1915 г. он написал Янушкевичу: «чисто русские губернии совершенно испорчены враждебными нам элементами, и, следовательно, сам собою встает вопрос о необходимости точной регистрации всех депортированных вражеских подданных для того, чтобы по окончании войны ликвидировать весь вражеский элемент без следа»[88].

П. Холквист резюмировал: «Итак, «колонизационная» политика внедрения «надежных элементов» в регионы – или, точнее, политика депортации одних народностей и одновременное вселение других – едва ли ограничивалась Кавказом или Средней Азией, не была она и инновацией большевиков. То, как имперское государство проявило себя в тотальной войне, распространялось на все политическое пространство имперской деятельности, которая ранее ограничивалась или колониальными территориями, или «опасными пространствами» больших городов»[89].

Россия была не единственной страной, принимавшей определенные меры против подданных враждебных государств, но в Российской империи данная кампания быстро распространилась на многие категории, в т. ч. и на имевшие значительные доли в населении страны, – от этнических немцев до российских подданных: евреев, мусульман и др. Результатом общественно-государственной кампании стали: вынужденное переселение приблизительно 1 млн. гражданских лиц, национализация весьма значительной части имперской экономики[90], а также переход обширных зе-

86 Шатилов А.Б. Золотарев Аким Михайлович. Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия в пяти томах. Т. 2: Д-К. М., 1996. С. 290.

87 Бонч-Бруевич М.Д. Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб / Автор-сост. А. Диенко. М., 2002. С. 68.

88 Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте. Россия и Первая мировая война (Материалы международного научного коллоквиума). СПб., 1999. С. 89.

89 Холквист П. Вычислить, изъять и истребить…С. 157.

90 Поткина И.В. Чрезвычайное законодательство и немецкие фирмы в Москве (1914–1917 гг.). Немецкие предприниматели в Москве. Сб. статей. М., 1999. С. 225–261; Перечень правовых актов, ограничивающих права подданных воюющих с Россией государств и российских подданных-выходцев из этих государств (1914–1917 гг.). Немецкое население Таврической губернии. Т. 2. Аннотированный тематический перечень дел. Таврическое губернское правление. 1803–1917 гг. Таврическое отделение Крестьянского поземельного банка. 1884–1920 гг. / Сост.: Л.П. Кравцова (отв. сост.), Е.В. Каркач; научн. ред. О.В. Айсфельд. Од., 2005. С. 475–482.

мельных владений и городской недвижимости из рук «неприятельских подданных» к другим влиятельным группам населения[91].

2. Установление советской власти

Установление советской власти означало начало эпохи развития бывшей Российской империи по представлениям партии большевиков, опиравшейся на вооруженные силы люмпенизированных слоев городского и сельского населения.

Суверенизация Финляндии, прибалтийских республик, Польши, временная потеря контроля над Украиной и Закавказьем стали чем-то вроде фантомных болей имперцев по утерянному величию империи. Мировая социалистическая революция не состоялась, хотя попытки расширения своего влияния путем поддержки левых сил предпринимались неоднократно (революционные беспорядки в Германии и Венгрии, гражданская война в Испании). III Интернационал (1919–1943 гг.) был в понимании В. Ленина союзом рабочих всего мира, стремящихся к установлению Советской власти во всех странах[92], но этот далеко идущий план реализовать не удалось.

2.1. Период «социальной инженерии»

Под «социальной инженерией» (social engineering) исследователи подразумевают воздействие государства на население с целью сделать его управляемым, соответствующим политике правительства. Примером тому может служить создание Комиссариата по немецким делам в Поволжье в октябре 1918 г. Его назначением было: «В целях укрепления борьбы за социальное освобождение немецких рабочих и немецкой бедноты Поволжья [...] в точном соответствии со ст. II Конституции съезд Советов Депутатов выделенной территории с немецким населением избирает Исполнительный комитет, [...] следящий за правильным проведением в жизнь декретов и распоряжений Советской власти и дающий в этом отношении все необходимые директивы на места»[93].

Жестокая и безжалостная реквизиция сельскохозяйственных продуктов при проведении политики военного коммунизма подорвала и без того ослабленную экономику в результате военных действий противоборствующих сил: большевиков, Добровольной армии, различного толка анархистов и крестьян-повстанцев. В Поволжье и Украине, на Северном Кавказе и в Казахстане разразился голод. К осени 1921 г. в стране голодало более 20 млн чел. Правительство было вынуждено обратиться за помощью к мировому сообществу. Значительную помощь зарубежных благотворительных организаций смогли привлечь созданные немцами и меннонитами Украины и Северного Кавказа общества взаимопомощи и потребительские кооперативы.

Центральное бюро немецких секций при ЦК РКП(б) в 1922 г. предприняло ряд мер для подчинения себе этих успешно функционировавших организаций, возник-

91 Лор Э. Русский национализм и Российская империя… С. 10.

92 Ленин В.И. III Коммунистический Интернационал. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. 5-изд. Т. 38: Март-Июнь 1919. М., 1969. С. 230-231.

93 Известия ВЦИК. № 236. 29 октября 1918.

ших по инициативе населения. Выдвинутая им идея создания Немецкого культурно-экономического общества не получила поддержки большинства действовавших в Украине организаций, которые намеревались провести Всеукраинский съезд колонистов. ЦБ немсекций РКП(б) не смогло реализовать свое намерение. Альтернативу нашли в проведении беспартийных конференций немцев-колонистов, предварительно подготовленных коммунистами[94].

Организованные с 1924 г. немецкие национальные сельсоветы, немецкие национальные районы, избы-читальни, печатные издания служили прежде всего донесению политики РКП(б) до населения на понятном ему языке и усилению контроля за выполнением указаний партийных и административных органов власти. Они не могли защитить население от произвола власти.

2.2. Шпиономания по-большевистски

После подписания Брест-Литовского мирного договора (3 марта 1918 г.) военные действия между Центральными державами и Советской Россией прекратились, но отношения оставались очень натянутыми из-за территориальных потерь России. Соглашение об обмене военнопленными (19 апреля 1920 г.) не привело к значительному улучшению межправительственных отношений. Прорыва удалось добиться 2 года спустя подписанием Рапалльского договора (16 апреля 1922 г.), возобновлением дипломатических и торговых отношений. Германия через короткое время стала важнейшим внешнеторговым партнером. Помехой оставались обоюдосторонние подозрения в шпионаже. В Советской России на сторону власти перешли немало военных и гражданских специалистов, имевших знания и опыт контрразведывательной работы и проведения депортаций различных групп российских подданных в годы Первой мировой войны. К ним, несомненно, относились бывший начальник штаба Северного фронта генерал Бонч-Бруевич, бывший начальник разведотделения штаба Северного фронта генерал-майор П.Ф. Рябиков[95], автор книги «Разведывательная служба в мирное и военное время» (1919)[96]. В 1923 г. она будет переиздана разведывательным отделом штаба РККА. В 1924 г. в типографии Полномочного представителя по Западному краю под грифом «Секретно» была напечатана книга «Шпионаж», в которой соавторы С.С. Турло и И.П. Залдат обильно цитировали труд генерала Рябикова. Еще в 1920 г. свет увидел первый советский учебник под названием «Красная контрразведка», написанный инспектором Особого отдела ВЧК при СНК РСФСР С.С. Турло[97].

ВЧК, несомненно, располагала германофобскими публикациями Сергеева, Велицына, Липранди и др., писавших о «мирном завоевании наших южных окраин» и

94 «Великий терор» в Україні: німецька операція 1917-1938 років. Зб. документів. Упорядн.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. К., 2018. С. 221–224; Eisfeld A. Sowjetische Nationalitätenpolitik und die Deutschen in der Sowjetunion in den 1920er Jahren. Deutsche in Rußland und in der Sowjetunion 1914–1941. Hrsg. A. Eisfeld, V. Herdt, B. Meissner. Berlin, 2007. C. 182–189.

95 Рябиков Павел Федорович. Разведка и контрразведка в лицах… С. 431–432.

96 Разведывательная служба в мирное и военное время: в 2 ч. Томск, 1919.

97 Турло Станислав Степанович. Разведка и контрразведка в лицах… С. 493; Турло, Станислав Степанович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Турло,Станислав,Степанович.

задавших тон для депортации российскоподданных немцев во время Первой мировой войны.

Эти два компонента – германский шпионаж против России и приписываемая российскоподданным немцам роль «внутреннего врага» – были подхвачены ОГПУ и подняты на уровень высших органов власти. В циркулярном письме контрразведывательного отдела ОГПУ СССР от 9 июля 1924 «По Германской разведке и борьбе с ней» утверждалось: «Почвой для германской разведки в России является многомиллионное население немецкого происхождения (кулацкие и «интеллигентские» элементы нем[ецких] колоний в деревне и городах), каковое является главным источником получения и собирания германской разведкой сведений, на что со стороны немцев обращается особое внимание»[98]. Периферийным органам было дано указание: «Установить тщательное наблюдение за всеми германскими колонистскими союзами, школами, клубами, благотворительными обществами и проч. для выявления их работы, связи с представительствами за границей, Германским Красным Крестом и проч.»[99] Общества и организации немцев – граждан СССР в этом документе, направленном органам ОГПУ по всей стране, названы германскими, т. е. иностранными. Уже через неделю (16 июля 1924 г.) президиумом ВУЦИКа было принято решение «совместно с комиссией нацмена немедленно приступить к отправке за границу нежелательного элемента из меннонитов, а также тех, которые уже ликвидировали свое имущество в целях эмиграции»[100].

6 июля 1925 г. Ф.Э. Дзержинскому была направлена записка контрразведывательного отдела ОГПУ СССР «Германская контрреволюционная работа в СССР». В ней утверждалось: «По колонистам усиленную работу развивают все германские консульства. Германские колонии в России и по своей многочисленности, и по своему социальному составу (кулацкий), и политическим стремлениям (фашистско-национальный) представляют крупнейшую опасность как враждебные и коммунизму, и СССР слои населения...»[101].

2.3. Репрессии 1930-х гг.

Во внутренней политике советской власти приоритетными прежде всего были национализация всех средств производства и введение монополии государства на произведенные товары. Политика военного коммунизма, по представлению руководства РКП(б), должна была гарантировать равные права и возможности населения. Для аграрной страны, каковой являлась бывшая империя, ключевым вопросом стало землеустройство, т. е. наделение землей безземельных и малоземельных крестьян за счет изъятых «излишков» у землевладельцев. При этом переделе собственности устанавливались нормы наделения землей, не достаточные для товарно-

98 Циркулярное письмо Объединенного государственного политического управления № 7/37 (по контрразведывательному отделу). Москва, 1924. РГАСПИ. Ф. 76. Оп. 3. Д. 317. Л. 43.

99 Циркулярное письмо Объединенного государственного политического управления № 7/37 (по контрразведывательному отделу). Москва, 1924. РГАСПИ. Ф. 76. Оп. 3. Д. 317. Л. 45.

100 ЦГАВО Украины. Ф. 413. Оп. 2. Д. 10. Л. 111.

101 Справка КРО ОГПУ СССР «Германская контрреволюционная работа в СССР», июль 1925 г. РГАСПИ. Ф. 76. Оп. 3. Д. 317. 14.

го производства. Более того, при уравниловке на семью, многодетные семьи меннонитов лишались возможности получения урожая, достаточного для прокормления семьи. Усилившиеся в 1918 г. эмиграционные настроения среди меннонитов[102] переросли в эмиграционную волну. До осени 1923 г. «2 500 меннонитов, оставляя хлеб на корню, эмигрировали в Америку»[103]. В 1923–1929 гг. из Украины эмигрировали ок. 12 тыс. меннонитов[104]. Из СССР за этот период выехало ок. 21 800 меннонитов[105]. 16 сентября 1929 г. ВЦИК СССР постановил прекратить выдачу разрешений на выезд за границу меннонитам и немцам – советским гражданам, занимающимся сельским хозяйством[106].

С принятием первого 5-летнего плана и перехода к сплошной коллективизации сельского хозяйства в 1928 г. власти перешли от политики изменения самосознания населения (социальная инженерия) ко все усиливающимся репрессивным мерам. Эмиграционная волна, поднявшаяся осенью 1929 г. в ответ на начатую сплошную коллективизацию, была остановлена силами ОГПУ. СССР смогли покинуть лишь менее 6 000 чел.[107], остальных насильно вернули в покинутые селения или сослали в Сибирь.

Перед Первой мировой войной немецкое население приграничных губерний считали неблагонадежным элементом, подозревали в шпионаже и нелояльности по отношению к России. Поляков с 1863 г. вытесняли из Юго-Западного края. С 1929 г. история начала повторяться. 13 ноября СНК Украинской ССР принял постановление «О переселении социально-опасного элемента из пограничных округов УССР» с целью «наискорейшего оздоровления хозяйственных условий погранполосы». ЦК ВКП(б) в своем решении от 5 марта 1930 г. определил для выселения кулацкие хозяйства, в первую очередь, семей польской национальности, всех трех категорий «шляхетские семейства (независимо от их материального положения), пребывание которых около границы органами ОГПУ и местными партийными органами будет признано опасными»[108]. Кроме кулацких «шляхетских семейств» выселению и замене их партийными специалистами подлежали нейтрально настроенные беспартийные специалисты (учителя, агрономы, врачи, администрации лесничеств, совхозов и пр.). Этим помимо этнической принадлежности и социального положения был введен критерий отбора по принадлежности к политической партии[109]. В постановлении СНК УССР речь шла еще о «добровольном» переселении, а последовавшее 11 марта 1930 г. решение политбюро ЦК ВКП(б) для осуществления этого переселения предписывало привлечь достаточное количество военных и партийных кадров и прове-

102 Protokoll des Allgemeinen Mennonitischen Kongresses in Ohrloff, Taurien, vom 18.–21. September 1918. ГАОО. Ф. 89. Оп. 1. Д. 3607. Л. 5 об.–7 (с. 10–12).

103 ГАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Д. 811. Л. 7.

104 Осташева Н.В. На переломе эпох… Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. М., 1998. С. 160–161.

105 Осташева Н.В. На переломе эпох… С. 158–163.

106 Белковец Л.П. «Большой террор» и судьбы немецкой деревни в Сибири (конец 1920-х – 1930-е годы). М., 1995. С. 45.

107 Kraft S. Die rußlanddeutschen Flüchtlinge des Jahres 1929/30 und ihre Aufnahme im Deutschen Reich. Halle (Saale), 1939. S. 57–58.

108 Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. М., 2005. С. 41.

109 Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. М., 2005.

сти операцию по аресту и выселению в максимально короткие сроки, максимально организовано и без шума[110]. В результате из пограничной полосы БССР и УССР в Сибирь депортировали 18 500 чел. В их числе были и немцы из приграничных районов Одесской области.

Зимой и весной 1930 г. депортации подверглись и немцы из АССР немцев Поволжья: 24 февраля 267 семей (1 757 чел.) в Северный край (Сольвычегодск), а в марте и апреле – 3 828 чел. в Сибирь[111]. В июле-августе 1931 г. 2 443 семьи поволжских немцев (11 285 чел.) выслали в Казахстан для «вселения» в качестве «трудпоселенцев» на территории Карагандинского лагеря ОГПУ. Всего из АССР НП в 1930–1931 гг. выселили 4 288 раскулаченных семей (24 202 чел.), т. е. 3,7% сельского населения[112].

Концентрацией военнообязанных поволжских немцев в «рабочих командах» на Кавказском фронте военные власти в годы Первой мировой войны начали временное принудительное трудовое использование непровинившихся граждан. Выселением раскулаченных в Северный край, в Карело-Финскую ССР, Сибирь и Казахстан партийные и административные органы власти перешли к постоянному принудительному трудовому использованию граждан, не совершивших уголовного преступления. Трудпоселенцы были ограничены в правах и не имели права удаляться из назначенных им мест.

В мае 1935 г. секретно-политический отдел НКВД СССР разослал во все регионы СССР циркуляр «О немецкой фашистской организации в СССР», а 17 августа 1935 г. ЦК ВКП(б) принял решение о ликвидации Мархлевского польского национального района и Пулинского немецкого национального района Житомирщины. До 1 декабря 1936 г. были депортированы вместо запланированных 45 000 поляков и немцев, 68 000, по другим сведениям, 69 283 чел.[113]. Инкриминируя депортируемым тяжкое преступление, в 1935–1936 гг. были совмещены три цели ставшей популярной в конце XIX – начале XX вв. «политики населения»: очищение приграничной территории от «неблагонадежного элемента», ее этнической чистки и «насыщения» рабочей силой слабо заселенных регионов для их экономического освоения. Западная Сибирь и Казахстан были регионами, в которые, по постановлению ВЦИК и СНК СССР от 22 августа 1925 г., предусматривалось переселение «избыточного сельского населения» из некоторых частей европейской части СССР. Добровольным переселением плановые показатели достигнуты не были до начала войны 1941–1945 гг. ОГПУ с 1931 г. приступило к «насыщению» этих территорий трудпоселенцами.

2.4. От шпиономании к «Большому террору»

Раскулачивание, высылка раскулаченных семей, лишенных средств на питание и искусственное создание голода привели к гибели миллионов жителей Украины, Северного Кавказа, Поволжья и Казахстана. «Голодомор» в Украине с 1990-х гг. характе-

110 Там же. С. 43.

111 Герман А.А. Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. Ч. II. Автономная республика. 1824–1941. Саратов, 1994. С. 108–109.

112 Там же. С. 109–110.

113 Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). Сб. документов / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева, сост.: Е.М. Грибанова (отв.), А.С. Зулкашева, М.У. Маскеев. Алматы, 2000. С. 34–35.

ризуется как геноцид и признан к настоящему времени таковым целым рядом стран. Похожие по тяжести последствия установлены и в Казахстане.

ВКП(б), помимо этого, разрушительного для экономики и губительного для населения, удара продолжала усиливать борьбу с инакомыслием и поиском врагов. Результаты были невероятными. В докладной записке от 3 апреля 1933 г. «Об операции по очистке пограничной полосы» ГПУ УССР сообщало в ЦК КП(б)У о ликвидации польских и петлюровских банд в Киевской, Винницкой и Одесской областях. Среди немцев-колонистов были «вскрыты» «крупная контрреволюционная повстанческая организация» «Немцы-фашисты» в Карл-Либкнехтовском немецком национальном районе и другие «контрреволюционные повстанческие организации»[114]. Это послужило сигналом для усиления слежки за мнимо подозрительными личностями. В центр внимания попали немцы-коммунисты и служащие легально работавших на территории СССР германских фирм. По инициативе руководителя НКВД Украины В. Балицкого «вскрывались» все новые и новые, и более масштабные «вражеские центры». В апреле 1936 г. он докладывал И. Сталину о том, что в 1935 г. в Украине было ликвидировано 27 организаций «фашистского подполья» с общим числом 1 098 арестованных, арестованы почти все пасторы и высланы 10 600 немцев из пограничной полосы[115]. Характерным для периода «Большого террора» было то, что указания, какого рода преступления следует вскрывать, поступали из Москвы. Помимо «кулацкой операции» (социальная принадлежность) и «немецкой операции» преследование проводилось по польской, финской, греческой, латвийской и ряду других «национальных линий». Украинцы и русские были репрессированы в основном по «кулацкому» приказу, но числятся в числе жертв и по другим «окраскам».

С введением в силу приказа НКВД СССР № 00439 по немецкой линии в Украине репрессировано 23 038 чел. Количество лишившихся жизни установить по протоколам заседаний внесудебных репрессивных органов невозможно, т. к. наказание 10 лет ИТЛ удалось пережить лишь не многим.

Жёстко немцы преследовались в это время и по «кулацкой операции». В ее рамках до 1 октября 1937 г. в Украине было арестовано 2 197 немцев (9,0 % от всех репрессированных). Из них областными «тройками» 1 047 чел. определены к расстрелу, а 1 150 чел. для отправки в ИТЛ[116].

Основной целью «Большого террора» было физическое уничтожение неугодных власти людей. Их невиновность устанавливали суды по заявлениям о пересмотре дел после смерти Сталина вплоть до недавнего времени.

2.5. Шпиономания по-советски и депортации 1941–1945 гг.

Репрессии против немцев после «Большого террора» продолжались в меньшем объёме и моментально расширились после начала военных действий германской армии против СССР. Указом ПВС СССР «О военном положении» от 22 июня 1941 г. «все

114 ОГА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Д. 6. Л. 38–39.

115 ОГА СБУ. Ф. 13. Д. 408. Л. 195.

116 ОГА СБУ. Ф. 42. Д. 32. Л. 40.

функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности» были переданы военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где военных советов не было, высшему командованию войсковых частей. Они получили право «выселять в административном порядке из пределов местности, объявленной на военном положении, или из отдельных ее пунктов лиц, признанных социально опасными как по своей преступной деятельности, так и по связям с преступной средой»[117]. Согласно директиве наркома госбезопасности СССР В.Н. Меркулова от 22 июня 1941 г. «О мероприятиях органов госбезопасноти в связи с начавшимися военными действиями с Германией» основанием для ареста являлось подозрение в преступных намерениях. Этой директивой предписывалось «провести изъятие разрабатываемого контрреволюционного и шпионского элемента»[118]. Она была применима к людям любой национальности и социального положения.

В условиях отступления под натиском, превосходящего по численности и степени механизации войск противника аресты в немецких населенных пунктах Одесской и Житомирской областях, проводились спонтанно, и как можно судить по сохранившимся сведениям, в объёмах насколько хватало времени и личного состава. В одних местах арестовывали мужчин в возрасте от 16 до 50 лет, в других – кого смогли. Их отправка в тыл порой имела форму назначения старшего из числа арестованных, которому давалась команда следовать в указанный пункт[119].

В директиве Ставки Главного командования № 00931 о формировании и задачах 51-й отдельной армии в Крыму содержался пункт: «очистить немедленно территорию полуострова от местных жителей-немцев и других антисоветских элементов»[120]. Немецкое население полуострова удалось в течение нескольких дней вывезти в Орджоникидзевский край (ок. 60 тыс. чел.) и Ростовскую область (3 тыс. чел.).

В последовавших за этой директивой приказах Военных советов Южного и Ленинградского фронтов от 26 августа 1941 г., в постановлении политбюро ЦК ВКП(б) «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР» от 31 августа, в постановлении ГКО № 702сс «О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей» от 22 сентября 1942 г. направленность на этническую группу «немцы» содержится как в названиях документов так и в их утвердительной части. Военные советы фронтов, исходя из указа ПВС СССР «О военном положении», издали свои приказы. Политбюро ЦК ВКП(б) взяло на себя роль верховного органа государственной власти, каковым оно по конституции не являлось. Его постановление состояло из двух кратких пунктов: «1) немцев, состоящих на учете как антисоветский

117 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2 ч. Ч. 1. Генеральная прокуратура РФ; под общ. ред. Г.Ф. Весновской. Курск, 1999. С. 215-216.

118 Седунов А.В. Псковские районные отделы НКВД-НКГБ в 1941-1944 гг. Псков, 2005. № 22. С. 63. URL: https://pskgu.ru/projects/pgu/storage/PSKOV/ps22/ps_22_09.pdf.

119 Айсфельд А. Депортация немцев Украины в годы Второй мировой войны (этапы и особенности). Депортація етнічних німців України у віддалені райони Радянського Союзу: до 80-річчя трагедії. Зб. наук. праць / За заг. ред. член-кор. НАН України, проф. Кудряченка А.І., наук. ред. Солошенко В.В. К., 2021. С. 33.

120 Русский архив: Великая Отечественная. Т. 16 (5-1). Ставка ВГК, 1941 г.: Док. и материалы / Сост. А.М. Соколов и др. М., 1996. С. 115.

элемент, арестовать; 2) остальную часть трудоспособного мужского населения в возрасте от 16 до 60 лет НКО мобилизовать в строительные батальоны и передать НКВД для использования в восточных областях СССР»[121]. Это постановление во 2-ом пункте принципиально отличается от директивы Ставки ВК и приказов Военных советов фронтов тем, что вычленяет трудоспособное мужское население и указывает на вид его использования – принудительный труд, как это было по отношению к ратникам-немцам на Кавказском фронте Первой мировой войны. Положение это сформулировано кратко и не обосновывает указанное использование мужского населения какой-либо виной перед государством.

Совершенно по-иному был оформлен указ ПВС СССР о депортации самой большой по численности компактно проживавшей массы немецкого населения – немцев АССР НП, Саратовской и Сталинградской областей. В то время как НКВД АССР НП незадолго до появления указа ПВС СССР от 28 августа 1941 г. характеризовал положение в Республике как «здоровое»[122], и в документах НКВД СССР по подготовке и проведению депортации поволжским немцам не инкриминировалось никаких тяжких, массовых преступлений, указ от 28 августа содержит обвинение в государственной измене. Дословно: «По достоверным данным, полученным военными властями, среди немецкого населения, проживающего в районах Поволжья, имеются тысячи и десятки тысяч диверсантов и шпионов, которые по сигналу, данному из Германии, должны произвести взрывы в районах, населенных немцами Поволжья»[123].

Эта часть указа напоминает обвинения, которые до и во время Первой мировой войны огульно и бездоказательно выдвигались шовинистически настроенными представителями российской общественности и военными в адрес немецких землевладельцев и арендаторов Юго-Западного края и приграничных губерний.

В то время как депортированным из Крыма, Украины и окрестностей Ленинграда ничего не обещали, а трудоспособных мужчин передавали НКВД для использования в качестве рабочей силы, о немцах Поволжья якобы «проявили заботу». Их не только намеревались «переселить» в безопасные районы, «изобилующие пахотной землей», но и оказать государственную помощь по устройству в новых районах.

Этот указ исследователями традиционно трактуется как обоснование подготовленной заранее поголовной депортации. При более внимательном анализе планов советского руководства относительно Поволжья складывается совершенно иная картина. Поволжью была отведена роль тылового района для размещения эвакуируемых учреждений, предприятий и населения из западных областей СССР, которые могли быть оккупированы вражескими войсками. Первый эшелон с эвакуированным насе-

121 Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУРК «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под общ. ред. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. М., 2006. С. 314.

122 Плеве И. Проверка на лояльность: деятельность органов НКВД АССР НП в августе 1940 г. – августе 1941 г. Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг. Материалы 7-й международной научной конференции. Москва, 19–22 октября 2000 г. М., 2001. С. 55.

123 Впервые опубликовано в газетах Большевик (Энгельс) 30 августа 1941 г. № 204 и Nachrichten (Engels). 30. August 1941.

лением прибыл в Саратов из Минска вечером 28 июня 1941 г., а 29 июня СНК СССР и ЦК ВКП(б) приняли постановление «О переводе из Москвы наркоматов и главных управлений»[124]. Уже до депортации немцев АССР НП в Саратов и на территорию республики немцев Поволжья переместились многочисленные правительственные и государственные учреждения. До конца 1941 г. в Саратовское Поволжье были эвакуированы 226 промышленных предприятий с персоналом, а немецкое сельское население уже ко времени его депортации было отчасти замещено колхозниками из Ворошиловградской и Харьковской областей Украины, Курской и Орловской областей РСФСР[125].

Такой же была причина депортации меннонитов и немцев из Куйбышева и Кошкинского района Куйбышевской области. ГКО издал 15 октября 1941 г. постановление № 801сс «Об эвакуации столицы СССР Москвы»[126]. Запасной столицей являлся г. Куйбышев. Для правительственных органов, их многочисленного персонала и иностранных посольств нужен был безопасный, очищенный от «неблагонадежных элементов» регион.

3. Последствия депортации немцев СССР

Поголовная депортация немцев из европейской части СССР и Закавказья, завершенная после освобождения оккупированных областей страны депортацией обнаруженных на территории Украины т. н. «фольксдойче» и вернувшихся на места довоенного проживания репатриированных из-за границы немцев (согласно директиве НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 г.) с размещением их всех под надзором спецкомендатур НКВД/МВД СССР до 1956 г., была по сути этнической чисткой этой территории СССР. Запрет на возвращение в места довоенного проживания и запрет на возврат конфискованного при депортации имущества были закреплены указом ПВС СССР от 13 декабря 1955 г. и расписками всех спецпоселенцев о том, что они осведомлены об этих запретах[127].

Запрет на возвращение немцам в места довоенного проживания был снят указом ПВС СССР № 533-VIII от 9 января 1974 г.

При депортации немцев Украины советскими и военными органами власти преследовалось две цели: по возможности не оставить этот ресурс врагу для использования и мобилизации мужчин призывного возраста для трудовых колонн[128]. Так, в ходе депортации с территории УССР были мобилизованы 18 600 мужчин в возрасте

124 Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 212–214.

125 Депортация немцев из европейской части РСФСР. Сб. документов (1941–1942 гг.). Hrsg.: Alfred Eisfeld und Olga Eisfeld. Nürnberg, 2023. С. 56–57, 416.

126 См. подробнее: Депортация немцев из европейской части РСФСР… С. 57–58.

127 ГАРФ. Ф. Р-7523. Оп. 72. Д. 576. Л. 79; Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2010. № 2 (35). С. 151.

128 Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О немцах, проживающих на территории Украинской ССР» от 31.08.1941 г. и Докладная записка НКВД СССР № 2642/Б в ГКО с представлением проекта постановления ГКО о переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей от 22 сентября 1941 г. Депортація німців України 1941–1946 рр. Зб. документів. Упорядн.: А. Айсфельд, О. Айсфельд; Передмова А. Кудряченка; вступ А. Кудряченка і А. Айсфельда. К., 2021. С. 103–104.

от 16 до 60 лет в 13 строительных батальонов и направлены в Ивдельлаг, Соликамбумстрой, Богословстрой и Кимперсайлаг НКВД[129].

Немцы-военнослужащие в большинстве своем были сняты с фронта в соответствии с секретной директивой НКО СССР № 35105с от 8 сентября 1941 г., переведены сначала в стройбаты, которые на основании постановления ГКО СССР № 660сс от 11 сентября 1941 г. были преобразованы в рабочие колонны и отряды т. н. «Трудовой армии»[130].

Депортированные в Сибирь и Казахстан мужчины призывного возраста недолго оставались при своих семьях. 10 января 1942 г. ГКО СССР постановил мобилизовать мужчин в возрасте от 17 до 50 лет в рабочие колонны НКВД и ряда наркоматов на все время войны. 14 февраля 1942 г. последовало постановление ГКО СССР № 1281сс о мобилизации не депортированных, т. н. «местных» мужчин того же возраста, проживающих в различных краях и областях страны[131].

7 октября1942 г. постановлением ГКО СССР № 2383сс возрастные границы для мобилизации мужчин были расширены: от 15 до 55 лет. Одновременно подлежали мобилизации женщины в возрасте от 16 до 45 лет, за исключением беременных и имевших детей в возрасте до 3-х лет[132].

Этим трудовое использование «неблагонадежного элемента» по количеству и составу многократно превзошло масштабы времен Первой мировой войны. Новым было и привлечение значительного числа женщин.

129 Герман А.А., Курочкин А.Н. Немцы СССР в трудовой армии (1941–1945). М., 1998. С. 49.

130 Шульга И.И. Немцы Поволжья в российских вооруженных силах… С. 131, 136–137.

131 Герман А.А., Курочкин А.Н. Немцы СССР в трудовой армии… С. 159–162.

132 Там же. С. 163–164.

Михайло КОСТЮК

ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АУДІОВІЗУАЛЬНОГО ТА ЕЛЕКТРОННОГО АРХІВУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Для дослідження історії німецької національної меншини важливим є використання різного роду джерел. Якщо писемні джерела вже давно і досить широко використовувались та використовуються дослідниками, то до джерел, що зберігаються у фондах Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву (далі – ЦДАЕА), інтерес науковців не відзначався активністю. Звичайно, масив цих матеріалів досить обмежений і вони мають свою специфіку та вимагають особливого підходу й аналізу. Але ці джерела можуть дати дослідникам додаткову інформацію, яку не можна виявити у традиційних видах архівних джерел.

Пошукова робота у ЦДАЕА засвідчила, що в його фондах зберігаються два типи документів, які висвітлюють історію німецької національної меншини в Україні: 1) кінодокументи та 2) фотодокументи. Абсолютна більшість виявлених документів стосується періоду 20-30-х років XX ст. Їх аналізу й присвячено цю статтю.

Кінодокументи.

Кінодокументи представлено кількома фрагментами у кінохроніках міжвоєнного періоду Одеської кінофабрики Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ). Ці кінохроніки впродовж 1927–1930 рр. виходили під назвами «Кінотиждень ВУФКУ», «Кінотиждень» і «Кіножурнал». Зняті вони у технології чорно-білого німого кіно, в якому кадри супроводжуються титрами. Кожен такий випуск складається з кількох сюжетів, різних за тематикою і відзнятих операторами ВУФКУ у різних регіонах тодішньої УСРР.

Зважаючи на те, що у фондах архіву зберігається понад 200 таких кіножурналів, перегляд такого масиву кінодокументів вимагав би великої кількості часу. Тому суттєвою допомогою у пошуковій роботі став анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів за період 1896–1939 рр., підготовлений у 2009 р. фахівцями-архівістами Центрального державного кінофотофоноархіву України імені

Г.С. Пшеничного[1]. Саме цей спеціальний довідник допоміг швидко виявити у кіножурналах ті сюжети, які стосуються німецької національної меншини в Україні і замовити їх для перегляду.

Найбільш раннім кіножурналом, який привернув нашу увагу, став випуск № 36 за 1927 рік[2]. Тематичний інтерес являють два фрагменти цього кіножурналу. Перший стосується трудової комуни Ксаверівка Черняхівського району Волинської округи. Хоча ця комуна не була пов'язана з конкретною німецькою колонією, але на території Черняхівського району ще з другої половини XIX ст. і в 20–30-х рр. XX-го було багато німецьких поселень. Крім того, відзняті кадри яскраво показують початковий період колективізації на прикладі однієї з перших комун, що була створена на Житомирщині у місцевості компактного проживання німців-колоністів.

Другий фрагмент цього кіножурналу, який розпочинається титром «Урочисте засідання представників нацменшостей міста Харкова, присвячене десятиріччю Жовтня», має прямий стосунок до історії національних меншин Харкова, який у той час був столицею України. Крім того, можна припустити, що один із доповідачів на цьому засіданні є керівником або ж представником німецької національної меншини.

У кіножурналі № 38/81 за 1928 р. є короткий фрагмент, присвячений 100-річчю заповідника Асканія-Нова[3]. Він являє інтерес лише виходячи з того факту, що до його створення були причетні етнічні німці: німецький герцог Ангальт-Кетенський, який у 1828 р. придбав землі майбутнього заповідника та поміщик Фрідріх Фальц-Фейн, який у 1898 р. оголосив про створення заповідника.

Серед кіножурналів за 1929 р. привертає увагу випуск під № 26/121[4]. У ньому є фрагмент про перебування угорського письменника Бели Ілеша у німецькій трудовій школі Карл-Марксівського району Дніпропетровської області. Достовірність перебування саме у цій колонії підтверджують кадри вивіски, на якій українською та німецькою мовами написано назву школи.

З-поміж хронікальних випусків 1930 р. зустрічаємо два фрагменти з радгоспу Доренбург Мелітопольського округу, створеного у колишньому німецькому маєтку, що мав таку ж назву. Обидва вони стосуються сільськогосподарської виробничої тематики. Так, у випуску № 43/209 маємо досить динамічний сюжет на основі зйомок, зроблених на радгоспному полі, де проходить обмолот зернових і завантаження зерна на вантажівку[5]. Сюжет випуску № 44/210 є логічним продовженням попереднього і присвячений питанню зберігання зібраного врожаю зернових[6]. Глядачам демонструють досвід використання тракторного ангару для зберігання зерна. Цей фрагмент має відверто агітаційний характер, що підтверджується своєрідною формою побудови кадрів із титром. У їхній верхній частині великими літерами наведено цитату Леніна «БОРОТЬБА ЗА ХЛІБ – БОРОТЬБА ЗА СОЦІЯЛІЗМ», а в нижній, вже меншими

1 Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896–1939). Київ, 2009.

2 Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (далі – ЦДАЕА). Арх. № 1355.

3 ЦДАЕА. Арх. № 3057. Кіножурнал, 1928, № 38/81.

4 ЦДАЕА. Арх. № 26/121. Кіножурнал, 1929, № 26/121.

5 ЦДАЕА. Арх. № 43/209. Кіножурнал, 1930, № 43/209.

6 Там само. Арх. № 44/210.

літерами, йдеться про використання тракторного ангару не за його прямим призначенням.

Цікавими є і два випуски кінохроніки за 1931 р. Причому обидва фрагменти на німецьку тематику стосуються одного і того ж колгоспу «Гольдендорф» на Одещині і взаємопов'язані між собою. У першому випуску під № 26/261 є більш ніж двохвилинний сюжет, в основу якого покладено зйомки різних видів сільськогосподарських робіт, зроблені під час посівної кампанії[7]. На початку цього сюжету глядач бачить панораму села. Потім об'єктив кінокамери переміщується у поле і фіксує, як колгоспники засипають зерно у лотки сівалок, як молодий тракторист заливає з відра воду у тракторний радіатор, а його колега сидить за кермом колісного трактора. Інші кадри цього сюжету показують процес оранки колгоспного поля трьома колісними тракторами та сівби трьома кінними сівалками. На кількох кадрах камера крупним планом зафіксувала обличчя колгоспників, серед яких і організатор місцевого колгоспу Йона Калкер. Зі змісту титрів дізнаємося, що він був наймитом у власника цього села. Інші титри мають пропагандистсько-агітаційний характер і підкреслюють, що село вчасно закінчило сівбу завдяки правильному партійному керівництву з організації праці та соціалістичного змагання. І закінчується цей фрагмент подібними агітаційними титрами із закликами до колгоспів, які відстають, вчасно завершити сівбу та взяти ударні темпи у підготовці до жнив.

Другий журнал кінохроніки № 28/263 за 1931 р. містить фрагмент, який можна вважати логічним продовженням попереднього[8]. Знятий він у тому ж колгоспі «Гольдендорф», який став переможцем соціалістичного змагання під час посівної, про що глядач дізнається зі змісту першого титру. За це досягнення Одеська міська рада удостоїла місцеву сільську раду традиційними для цього періоду радянськими відзнаками – прапором і грамотою. Саме для вручення цих неекономічних стимулів праці й було скликано збори колгоспників, які проходили під відкритим небом біля будівлі сільради. Зйомки, зроблені операторами під час проведення цих зборів, і лягли в основу хронікального сюжету. Він дає змогу сучасному глядачеві побачити типову для тогочасних радянських пропагандистсько-агітаційних дійств обстановку: президія за столом, портрет Сталіна за спинами її членів, прапори і транспаранти з текстами німецькою мовою, промовці з енергійною жестикуляцією, вручення прапорів і грамот, часті аплодисменти глядачів. Уважний дослідник може побачити у цьому сюжеті й деякі етнографічні особливості тогочасного повсякденного радянського побуту німців-колгоспників.

Ще одним різновидом кінохроніки міжвоєнного періоду є хронікально-документальні фільми. Лише в одному з них вдалося виявити сюжет, який стосується українських німців. Це кінофільм під архівним № 1981, який побачив світ у 1934 р.[9]. На відміну від інших подібних кінофільмів він має англомовну назву «Harvest festival» («Свято врожаю») та англомовні титри. Це вказує на те, що знято його було з пропагандистською метою для наочної демонстрації переваг радянського колективного способу господарювання закордонним глядачам. Один із сюжетів цього кінофільму

7 ЦДАЕА. Арх. № 26/261. Кіножурнал, 1931, № 26/261.

8 Там само. Арх. № 28/263.

9 ЦДАЕА. Арх. № 1981. Кінофільм, 1934. Арх. № 1981.

знімався у німецькому колгоспі «Маріно». В ньому показано кадри оранки колгоспного поля електроплугом, який через електричні мережі отримує енергію від турбін Дніпрогесу. Цим фрагментом автори фільму хотіли показати іноземцям один із позитивних наслідків політики індустріалізації та її реальну користь для колективізованого радянського села.

На жаль, інших кіносюжетів, які б стосувалися історії німецької національної меншини в Україні, у фондах ЦДАЕА не виявлено.

Фотодокументи.

Фотодокументи щодо життя та діяльності німецької національної меншини в Україні, виявлені у ЦДАЕА, представлено неповними чотирма десятками фотознімків, зроблених у різних регіонах України переважно у 20–30-і рр. XX ст. Вихідна інформація про них міститься в архівних картках каталогу національних меншин та у реєстрі фотодокументів меморіального характеру про Голодомор 1932–1933 рр.[10].

Переважна більшість наявних у фондах архіву фотознімків зроблена у південних областях України: Одеській, Запорізькій та Дніпропетровській, причому в останній найбільше. За змістом вони досить різноманітні й умовно їх можна згрупувати у кілька тематичних груп. До найчисельнішої слід віднести портретні світлини. Серед них своєю чергою можна виокремити дві підгрупи фотопортретів. До першої з них належать портрети людей, які займали відповідні посади в органах місцевої радянської влади та у штатній структурі колгоспів. Серед них маємо голів сільради і колгоспу, завідувача кінного двору, комбайнера, конюха, садівника або ж просто трудівника колгоспу[11]. Другу групу складають фотопортрети тих колгоспників, які демонстрували високі показники праці і, згідно з тогочасною радянською пропагандистською термінологією, були «ударниками праці»[12]. Таких колгоспників часто обирали делегатами різноманітних колективних заходів районного чи обласного рівня (зборів, зльотів, нарад тощо), де вони ставали об'єктами фотозйомки спеціально відряджених

10 Реєстр фотодокументів меморіального характеру про Голодомор 1932–1933 рр. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. Київ, 2008.

11 ЦДАЕА. Арх. № 2-8852 (Голова сільради Шмідт з активом с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області. 1934); ЦДАЕА. Арх. № 2-7046 (Шульдинер – голова колгоспу «Червоноармієць» Сталіндорфського району Дніпропетровської області. 1933 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-7618 (Завідуючий кінним двором колгоспу «Рот Фронт» Високопільського району Одеської області Ремпель з кращими конюхами колгоспу. 1933 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-5352 (Фогель – комбайнер колгоспу ім. Блюменталь, м. Молочанськ, Великотокмакського району Запорізької обл., до 1941 р.); ЦДАЕА. Арх. № П-6723 (Садівник артілі «Зільберталь» Теске Родіон Карлович зі своїми саджанцями на сільськогосподарській виставці в смт. Гуляй-Поле Дніпропетровської області. 1936 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-7616 (Трудівник колгоспу «Рот Фронт» Високопільського району Одеської області, активіст селищної ради Вольтар. 1933); ЦДАЕА. Арх. № 2-5735 (Конюх колгоспу «Авангард» Ново-Златопільського району Дніпропетровської області Рейстліх чистить коня. 1932 р.).

12 ЦДАЕА. Арх. № 2-7476 (Нейфельд – ударник колгоспу «Нейланд» с. Пятихатки Дніпропетрвської обл.); ЦДАЕА. Арх. № 2-6902 (Рац Адольф – член Велико-Лепетиської сільськогосподарської комуни ім. Тельмана на зльоті колгоспників-ударників Дніпропетровської обл. 1932 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-11993 (Круппа – ударниця зі збирання овочів в сільськогосподарській артілі «Комінтерн» Дергачівського району Харківської області на збиранні капусти. м. Пересічне. 1932–1935 рр.); ЦДАЕА. Арх. № 2-5253 (Ліпрайх – делегат зльоту колгоспників від колгоспу імені XVП партз'їзду Великотокмацького району Дніпропетровської області. м. Молочанськ. 1933 р.).

туди фотографів. Саме цих колгоспників насамперед знімали і фотографи районних, обласних та республіканських газет, які відвідували німецькі колгоспи.

Наступна група фотознімків включає в себе адміністративні та виробничі будівлі. Адміністративні представлені лише одним фото будинку правління зразкового кооперативу в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області[13]. До виробничих споруд належать знімки вальцювального млина і маслозаводу у згаданому вище німецькому населеному пункті[14], а також молочної ферми у колгоспі «Рот-фронт» Мелітопольського району на Дніпропетровщині[15]. До цієї ж групи можна віднести фото садиб німецьких колоністів Петера Фрізена та Йозефа Берча [16], а також дві фотографії старого селянського двору одного з перших поселень німецьких колоністів та подвір'я німецького колоніста зі звичайним землеробським знаряддям[17]. На жаль, місця зйомок двох останніх об'єктів в архівних картках не зазначено.

Ще одна маленька група з трьох світлин зафіксувала фрагменти виробничих процесів у німецьких господарствах. Дві з них стосуються галузі виноградарства і показують етапи обрізки та збирання винограду, а на третій зафіксовано процес скиртування сіна[18].

Чергова група фотографій дає можливість побачити особливості радянського колгоспного повсякденного побуту. Дві з них зроблено в селі Райхенфельд Молочанського району. На одній із них зафіксовано місцевий Будинок колективіста, а на другій – сім'ю колгоспника Зайліха, яка відпочиває у електрифікованому будинку[19]. На черговій світлині бачимо колгоспниць колгоспу імені Сталіна села Олександрогільф Спартаківського німецького національного району під час підготовки до жовтневих свят[20]. І на останньому фото з цієї групи зафіксовано фрагмент танців у колгоспі «Ціммервальд» Одеської області як форму колгоспного дозвілля[21].

І, нарешті, до останньої тематичної групи фотодокументів можна віднести фотознімки, які стосуються освіти, виховання та мистецтва німців України міжвоєнного періоду. Тут маємо фотографії дитячого майданчика у колгоспі села Фрайдорф

13 ЦДАЕА. Арх. № 2-8863 (Будинок правління зразкового кооперативу в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області, який одержав перехідний Червоний прапор. 1934).

14 ЦДАЕА. Арх. № 2-1349 (Вальцювальний млин в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області. 1932 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-8856 (Загальний вигляд маслозаводу в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області. 1934).

15 ЦДАЕА. Арх. № 2-13554 (Молочна ферма колгоспу «Рот-фронт» Мелітопольського району Дніпропетровської області. 1932).

16 ЦДАЕА. Арх. № П-10068 (Садиба німецького колоніста Петера Фрізена в одному із сіл Катеринославської губернії. 1920 р.); ЦДАЕА. Арх. № П-10066 (Садиба німецького колоніста Йозефа Берча. 1920 р.).

17 ЦДАЕА. Арх. № П-10067 (Старий селянський двір одного з перших поселень німецьких колоністів. 1920 р.); ЦДАЕА. Арх. № П-10069 (Подвір'я німецького колоніста із звичайним землеробським знаряддям. 1920 р.).

18 ЦДАЕА. Арх. № 2-185586 (Обрізання виноградної лози в колгоспі «Найфельд» Березівського р-ну Одеської обл., до 1941 р.); ЦДАЕА. Арх. № П-10071 (Німецькі колоністи за збиранням винограду. 20-і роки XX ст.); ЦДАЕА. Арх. № П-10072 (Скиртування сіна в одному з господарств німецьких колоністів. 1923 р.).

19 ЦДАЕА. Арх. № 2-8853 (Будинок колективіста в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області. 1934); ЦДАЕА. Арх. № 2-8855 (Колгоспник Зайліх зі своєю сім'єю відпочиває в електрифікованому будинку в с. Райхенфельд Молочанського району Дніпропетровської області. 1934).

20 ЦДАЕА. Арх. № П-7483 (Колгоспниці під час підготовки до жовтневих свят в колгоспі імені Й.В. Сталіна с. Олександрогільф Спартаківського німецького національного району / нині с. Доброолександрівка Одеської області. 1932 р.).

21 ЦДАЕА. Арх. № 2-35893 (Танці в колгоспі «Ціммервальд» Одеської області. м. Одеська обл. 1934).

Одеської області, вихованців одного із дитячих садків німецьких колоністів та учнів німецької трудової школи в м. Харкові під час підбиття підсумків виконання угоди про соцзмагання з татарською школою[22]. Особливий інтерес з цієї групи представляє рідкісне фото, на якому зафіксовано фрагмент спектаклю Всеукраїнського німецького державного театру в Будинку колективіста Молочанського району[23].

Незважаючи на незначну кількість джерел з історії українських німців у фондах ЦДАЕА, вони мають свою цінність та вагомість як форми візуальної історичної інформації. Їх можна використовувати не лише як фактологічний, але і як ілюстративний матеріал у наукових історичних дослідженнях. Разом із тим згадані вище кіно- та фотодокументи ЦДАЕА можуть бути використані та задіяно німецькими громадськими організаціями як в Україні, так і за її межами для реалізації різноманітних історико-просвітницьких проєктів, спрямованих на дослідження та збереження історії і культури німецької національної меншини в Україні.

22 ЦДАЕА. Арх. № 4-4784 (Дитячий майданчик, організований при колгоспі с. Фрайдорф Одеської обл. Репродукція. 1932-1936 гг.); ЦДАЕА. Арх. № П-10073 (Вихованці дитячого садка німецьких колоністів при центральній школі. Україна. 1920 р.); ЦДАЕА. Арх. № 2-2537 (Учні німецької трудової школи в м. Харкові під час підведення підсумків виконання угоди про соцзмагання з татарською школою. 1932 р.).

23 ЦДАЕА. Арх. № 2-8865 (Спектакль Всеукраїнського німецького держтеатру в Будинку колективіста Молочанського р-ну Запорізької обл. 1934 р.).

Ольга АЙСФЕЛЬД

УТРАЧЕННОЕ АРХИВНОЕ НАСЛЕДИЕ НЕМЦЕВ ЮГА УКРАИНЫ: ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРЕМЕЩЕНИЙ В ВОЕННОЕ И ПОСЛЕВОЕННОЕ ВРЕМЯ, ПРОБЛЕМЫ ПОИСКА

Поиск архивных документов, вывезенных нацистами во время Второй мировой войны, остается одной из самых актуальных проблем для архивов Украины, которые в результате войны не досчитались 15 259 фондов[1]. Их розыск, если он предпринимается, является самым безрезультатным трудом.

Большой урон был нанесен и документальному наследию немцев юга Украины, которым интересовались различные ведомства Германии. Среди перемещенных и утраченных материалов сегодня в условном розыске находятся тысячи дел по истории колонизации этого региона и его немецкого населения из самых разных архивных собраний дореволюционного и советского времени.

Настоящая статья обращает внимание на ряд проблем, которые сопровождают поиск документов, отражающих историю немецких населений в Причерноморье и перемещенных из южных областей Украины в годы германо-советской войны 1941–1945 гг.

До революции 1917 г. местами компактного проживания немецкого населения в Северном Причерноморье и Приазовье стали сельскохозяйственные колонии и города Екатеринославской, Херсонской, Таврической, Бессарабской губерний. Основной массив документов по их истории содержали фонды Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России и его контор, колонистских окружных и сельских приказов. Располагавшийся в Кишиневе, а затем в Одессе, Попечительный комитет управлял всеми иностранными поселениями в пределах названных губерний в 1818–1871 гг. Это было региональное административное учреждение с многочисленными функциями, которое занималось обустройством поселений и содействовало хозяйственной деятельности колонистов. Упраздненное колониальное ведомство частично заменили волостные и сельские правления, образованные в

1 Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. Кн. 1 / Упор.: К.І. Климова, Н.П. Московченко, Н.П. Павловська. К., 2007.

бывших колониях. По переписи населения 1897 г., в названных губерниях проживало 377 798 чел., считавших немецкий язык родным. Из них почти 94 % проживали в сельской местности, остальные – в городах[2].

Не менее ценным источником являлись документы церковных приходов (церковные книги, содержащие метрические данные населения) и общин различных конфессий, материалы учебных заведений, общественных организаций и пр. Все эти документальные комплексы содержали первичную информацию о жизнедеятельности немецких поселений. Именно им нанесен невосполнимый ущерб. К примеру, на начало войны фонд Попечительного комитета включал более 23 тыс. дел, сегодня он содержит только около 15 тыс.

В советское время немецкие населенные пункты юга Украины располагались в Одесском, Николаевском, Херсонском, Днепропетровском, Запорожском, Криворожском, Мелитопольском, Мариупольском округах и Молдавской АССР. По данным переписи населения 1926 г., численность немцев в Украине составляла 393 924 чел. Из них в названных округах было зафиксировано 245 180 немцев[3]. Крым входил в состав РСФСР, там проживало 43 631 чел. В 1928 г. в местах компактного проживания немцев существовали 6 немецких национальных районов и 251 немецкий национальный сельсовет. С образованием этих административно-территориальных единиц в их делопроизводстве откладывались документы о жизни населения. Накануне советско-германской войны основные архивные материалы о немцах были сосредоточены в Одессе, Николаеве, Херсоне, Днепропетровске (Екатеринослав), Запорожье (Александровск), Мелитополе, Бердянске, Мариуполе, Симферополе.

В советское время дискриминационное отношение к немецкому населению в СССР и традиционно упрощенная трактовка проблемы утраты архивных документов в период Второй мировой войны не позволяли тематизировать судьбу документального наследия этой группы населения. На постсоветском пространстве тема архивных источников о немецком населении Российской империи и СССР с 1994 г. стала регулярно освещаться на Анапских (Московских) конференциях Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. Однако судьба вывезенных с оккупированных территорий документов в исследованиях отражения не нашла. Тема вывоза нацистами документов из архивов юга Украины и их поиска была затронута некоторыми российскими архивистами лишь в рамках общих публикаций об ущербе, нанесенном архивам СССР[4].

2 Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Hrsg.: H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth. Stuttgart 1991. S. 75, 218.

3 Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р.: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Харків, 1928. С. 4, 16–18.

4 Пшеничный А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой отечественной войны. Отечественные архивы. 1992. № 2. С. 90298; Цаплин В.В. О розыске документов, похищенных в годы войны из архивохранилищ СССР. Отечественные архивы. 1997. № 5. С. 7–25, № 6. С. 12–28; Картотека „Z“ Оперативного штаба «Рейхсляйтер Розенберг». Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941–1942 / Изд. подготовка: М.А. Бойцов, Т.А. Васильева. М., 1998.

За рубежом приоритет в освещении вопросов вывоза культурных ценностей из Украины принадлежит американской исследовательнице П.К. Гримстед,[5] которая уделила много внимания проблеме перемещенных архивов. Однако чаще всего прослеживается судьба документов Днепропетровского партийного архива, схожая с судьбой так называемого «Смоленского архива». Вышедшие в Германии в последние десятилетия публикации заметно расширили представление о деятельности оккупационных властей на территории Украины, существенно дополнив данные о причастных к ней лицах. Информацию о вывозе архивных документов, имеющих отношение к причерноморским немцам, в этих публикациях[6] найти можно, но она очень фрагментарна и для анализа недостаточна.

Всплеск интереса к перемещенным из Украины архивным документам в самой Украине наблюдался в 1990-е гг. в ходе выяснения размеров общих потерь культурных ценностей с целью поиска и реституции, и вылился в ряд статей, монографий, диссертаций[7]. Одним из первых исследований по истории архивного дела в период оккупации Украины стала работа М. Дубик, которая осветила состояние архивов накануне и во время оккупации, политику оккупационных властей по отношению к архивам, деятельность архивных учреждений. В ее диссертационном исследовании проанализированы причины потерь государственных архивов в период войны. Приведя отдельные факты уничтожения и вывоза немецкими и румынскими властями документов из украинских архивов, автор, однако, лишь в общих чертах охарактеризовала состав вывезенных документов[8].

Внимания заслуживает источниковедческая монография Н. Кашеваровой, которая является комплексным исследованием архива Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга (ОШР, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)[9]. Одной из сторон деятельности ОШР была реализация политики взятия под контроль и сохранения, конфискации и вывоза культурных ценностей с оккупированных территорий, в том числе и архивов.

5 Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992; Grimsted P. K. The Fate of Ukrainsan Cultural Treasures During World War II.: The Plunder of Archives, Libraries and Museums under the Third Reich. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 39 (1991), Nr. 1. P. 53–80; Grimsted P. K. Roads tu Ratibor: *Library and Archival Plunder by the* Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. In: Holocaust and Genocide Studies. Vol. 19, Nr. 3. Oxford University Press, Winter 2005. P. 390–458.

6 Hartung U. Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). Bremen: Ed. Temmen, 2000; Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941-1943. Bremen: Ed. Temmen, 1997; Heuß A. Die „Beuteorganisation“ des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* 45. Jg., 4. Heft. Okt. 1997. S. 535–556; Lehr St. Ein fast vergessener „Osteinsatz“. Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. Droste Verlag. Düsseldorf 2007; Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944). Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. Gießen 2013.

7 Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис. Архіви України. 2009. № 3–4. С. 111–127: Алексєєв С.Ю. До питання вивчення німецьких поселень та німецьких переселенців на теріторії Рейхскомісаріату Україна в документах Крайовго управління архівів, бібліотек та музеїв (1942–1944 рр.). Гілея: науковий вісник. 2013. № 77. С. 98–101.

8 Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944). Автореферат дис. канд. іст. наук. К., 1997.

9 Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження; Ч. 2: Документи. К., 2014.

В исследовании вопроса вывоза архивных собраний самым активным в 1990-е гг. оказался Днепропетровский областной архив в лице заведующего отделом Д. Мешкова, который подготовил перечень документов о положении архивов, музеев и библиотек Днепропетровска во время Второй мировой войны и ряд статей о документах, содержавших сведения по истории немецких колоний, которые в архив не вернулись[10].

Однако отрывочные, разрозненные данные не дают возможности восстановить полную картину и точный ход событий.

Несмотря на нынешние возможности доступа к бывшим секретным материалам и наличие большого количества опубликованного справочного материала, который раньше можно было получить только в учетных подразделениях архивов, прорыва в изучении вопроса вывоза на Запад документов по истории колонизации не произошло. И пока детально не исследованы вопросы перемещения коллекций, дальнейший поиск невозвращенных в архивы документов будет упираться в непреодолимые преграды.

1. Хотя сегодня и известно, сколько и каких именно архивных фондов в результате оккупации Украина не досчитались, совершенно не ясно, сколько и какие именно из них были за её пределы вывезены. Вычленением фондов и дел, прямо или косвенно отражающих историю немцев юга Украины, из массы утраченных фондов никто не занимался. Соответственно не известно и общее количество вывезенных дел.

По предварительным подсчетам, к «немецким» можно отнести более 100 фондов, которые значатся утраченными в Одессе, Николаеве, Днепропетровске, Симферополе, Запорожье и Херсоне[11]. Однако перечни утраченных фондов не всегда отражают истинные объемы потерь. Отсутствие сводных данных о фондах, пострадавших только частично, усложняет положение.

Из-за утраты части довоенной учетной документации и описей невозможно установить довоенное количество дел в некоторых фондах, так же как их состав и содержание. Даже в документах Главархива НКВД нет единства относительно количества вывезенных из одного и того же архива дел и времени, когда это происходило.

Другим камнем преткновения является практически полное отсутствие информации о количестве и составе вывезенных церковных книг лютеранских, реформатских, меннонитских и католических приходов, а также об архивах, откуда они были изъяты. Имеющаяся информация – запутана и противоречива. Оказывается, что не известно и довоенное количество таких книг. Нужно заметить, что в 1941 г. в Одесском областном историческом архиве церковные матрикулы хранились в ограниченном количестве. Большинство находилось в городском и районных архивах области.

2. Отсутствует анализ причин утраты документов после начала войны, в частности, какие именно фонды и их части были уничтожены сознательно, какие погибли по другим причинам.

10 Дніпропетровські архіви, музеї і бібліотекі в період Другої світової війнию 1941–1945. Аннотований перелік документів і матеріалів / Упоряд. Д. Мєшков. К., 2000; Мєшков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації. Пам'ятки України: історія та культура. 1994. № 3-6. С. 106-108; Мешков Д. К истории архивных коллекций Днепропетровска в годы второй мировой войны. Научно-информационный бюллетень. 1996. № 2. С. 17–19.

11 Подсчитано по: Національний реєстр втрачених і переміщених архівних фондів… Кн. 1.

Не секрет, что утрата документов о немцах имела место в разные периоды советской власти. Однако недостаток открытой информации об этом приводит к тому, что исследователи порой ищут то, что уже давно физически не существует. Так, еще в 1919 г. в колонии Вормс в огне оказался архив пастората, где погибли акты церковной общины, которые уже никогда не восстановить[12].

По данным, собранным Командой д-ра Штумппа в 1942–1943 гг. в местах компактного проживания немцев на территории Украины, отчасти видно, что происходило с документами в бывших колониях в советский период. Несколько примеров:

Йозефсталь (Днепропетровская область). В 1937 г. с закрытием кирхи ее здание и церковные книги были переданы советским учреждениям. Председатель сельсовета часть из них сжег. То, что не было уничтожено, в 1941 г. несколько жителей села сожгли и ушли с отступающей Красной армией. После их бегства одна книга, охватывающая 1885–1902 гг., была обнаружена в золе. Она и в 1942 г. находилась в селе[13].

Мюльгаузендорф (Херсонская область). В 1928–1934 гг. церковные книги использовались как бумага для делопроизводства, а старые документы сельского правления были уничтожены. Остатки церковных матрикул и метрических книг 1787–1940 гг. были переданы в Берислав 15 марта 1940 г. Книги регистрации рождений и венчаний продолжали вести в сельсовете, но с началом войны их уничтожило ГПУ[14].

Хортица (Запорожская область). Все церковные книги до войны были отправлены в Запорожье и, как утверждали жители, сожжены. Для их поиска в мае 1942 г. в город отправились два человека. Самих книг они не нашли, но в городском архиве узнали, что еще сохраняется весь старый архив Хортицкого округа, в том числе церковные книги 1801–1806 гг.[15].

Орлов и Ней-Гальбштадт (Херсонская область). Церковные матрикулы, которые переместили в районный центр Велико-Александровка, там бесследно пропали. По другим данным, перед приходом немцев их сожгли. Метрические книги за 1930–1934 гг. были уничтожены ГПУ в 1934 г., «чтобы скрыть от общественности число умерших от голода»[16].

Естественно, к некоторой информации нужно отнестись критически. Сомнительно, чтобы в 1934 г. органы НКВД метрические материалы уничтожали. Скорее всего, они были надежно скрыты от глаз той самой общественности в секретных хранилищах вездесущего ведомства.

Причинами же утраты после июня 1941 г., помимо уничтожения советскими органами во время эвакуации, могли быть совсем иные обстоятельства – в результате военных действий германской и советской сторон, в ходе вывоза оккупантами из Украины, в период нахождения в Германии и др. странах, в ходе возвращения в СССР и т. д.

Так, в православной Успенской церкви Одессы, где размещался областной архив и хранились документы по немецким колониям Причерноморья, руководитель

12 Der Vereinsbote. 1919. Nr. 30 (4/17 Oktober).

13 Bundesarchiv, Berlin (BAB), R6/623. Bl. 515. (Dorfbericht. Josefstal, Oktober 1942).

14 BAB, R6/627. Bl. 71. (Dorfbericht Mühlhausendorf, August 1942).

15 BAB, R6/621. Bl. 8. (Dorfbericht Chortitza, Mai 1942).

16 BAB, R6/620. Bl. 120, 349. (Dorfbericht Ohrloff, Februar 1942; Dorfbericht Neu-Halbstadt, Februar 1942).

осмотра Б. Сколауде в мае 1942 г. все застал в полном беспорядке, связки с делами были разбросаны в результате бомбового удара, многое было уничтожено[17] (Илл. 1, 2). Поскольку таким образом пострадали и другие архивы, вероятность утраты документов в них не исключена.

6 октября 1946 г. в Одессу из Ковеля прибыл один вагон с материалами «попечительства иностранных поселений», вывезенными в Германию в 1944 г. Значительная их часть была привезена россыпью, без ящиков. Выгруженные документы около трех недель находились в железнодорожном пакгаузе «в беспорядочно наваленной куче», пачкались, рвались и терялись, портились из-за дождей и сырости. Они принадлежали Одесскому областному историческому архиву, но груз был адресован историческому музею, представители которого после осмотра от него отказались. По этой причине документы еще некоторое время лежали в пакгаузе[18].

3. Достоверно не известно, кто непосредственно и когда принимал участие в конфискации документов и их вывозе, какие именно комплексы документов были изъяты и отправлены на Запад.

В 1990-е гг. самой распространенной версией о вывозе документов из Днепропетровска и Одессы был тезис о причастности к этому д-ра Штумппа и д-ра Лейббрандта. И сегодня в публикациях можно встретить ничем не подкрепленные утверждения: «Специалисты из Германии [...] хорошо знали о деятельности Георга Лейббрандта и Карла Штумппа, которые собирали и вывозили документы о немцах»[19].

Еще советский историк Е. Дружинина в 1970 г. писала, что Г. Лейббрандт документы о немцах долгие годы собирал в Германии, а в конце 1920-х гг. посетил СССР и часть материалов, опубликованных в серии «Собрание Лейббрандта» („Sammlung Leibbrandt“), скопировал в Одесском архиве[20]. Вместе с тем известно, что в годы оккупации Украины собрание Лейббрандта пополнилось. Имеются также упоминания о намерениях создать архив этнических немцев при Имперском министерстве оккупированных восточных территорий (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). Видимо, с этой целью в Берлин были направлены некоторые архивные фонды из Украины. Что из этого получилось, пока не известно. Однако в период интенсивного перемещения архивов в конце 1943 – начале 1944 г. Лейббрандт уже не мог отдавать распоряжений и участвовать в этих мероприятиях. С лета 1943 г. в Министерстве он уже не служил[21].

В причастности к вывозу документов из Днепропетровска К. Штумппа высказал сомнение архивист Д. Мешков, который писал, что доктор и его команда не только изучали, но и копировали большое количество документов. Сравнение описей Штумппа с имеющимися в наличии документами фонда Екатеринославской конторы иностранных поселенцев (№ 134) показало, что описанные им материалы сохраняют-

17 Картотека „Z“... С. 194. В немецких документах название церкви исковеркано до неузнаваемости: «Osbidski-Kirche“, „Usbidusky-Kirche“.

18 Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф. Р-1403, оп. 12, д. 23, л. 3, 5, 9.

19 Келер А. Немцы Причерноморья. Архивные фонды и интернет-ресурсы как взаимодополняющие источники в поиске корней развеянного народа. Архів. Історія. Сучасність. Вип. 2. Одеса, 2016. С. 136–140.

20 Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М., 1970. С. 31, 34.

21 Biographisches Lexikon zum Dritten Reich. Hrsg. H. Weis. Frankfurt am Main, 1999. S. 295.

ся в архиве[22]. Ранее, в Бессарабии, до переселения бессарабских немцев в Германию, Штумпп тоже копировал документальные источники для научных целей. Убедительных и документально подтвержденных данных о его роли в вывозе документов так и нет. Зарубежные исследователи больше интересуются деятельностью его команды и предполагаемым использованием собранных ею данных для истребления евреев[23].

Еще одной ключевой фигурой являлся д-р Георг Винтер – начальник Краевого управления архивов, библиотек и музеев (Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen) при Рейхскомиссариате Украина (Reichskommissariat für die Ukraine). В его обязанности входила координация действий по выявлению, описанию и сохранению архивного материала, в чем он принимал весьма деятельное участие. О нем многое известно[24], однако был ли он причастен к вывозу архивных документов, остается загадкой.

Нет исчерпывающих сведений о немецких ученых, совершавших служебные поездки в поисках документов о фольксдойче, участвовавших в упорядочении, описании, изучении архивных фондов. Необходимы документально подтвержденные факты изъятия из архивохранилищ и сведения о лицах, непосредственно занимавшихся транспортировкой документов.

Помимо вывоза архивных материалов служащими различных ведомств, иногда сами жители участвовали в перемещении документов, находившиеся в их селах. Во время административного переселения немецкого населения из Одесской области в Вартегау весной 1944 г. отдельные должностные лица вывозили некоторые материалы с собой. Так, из Александергильфа было вывезено 2 ящика с частью документов сельского архива. Их везли бургомистр и писарь сельской управы. По прибытии ящики сдали в ратушу населенного пункта, где разместили переселенцев[25]. Также по прибытии были куда-то сданы документы из Клейнлибенталя. Иной оказалась судьба документов из Петерсталя. Во время трека петерстальский обоз попал под бомбежку. При этом пострадала фура с сундуком, в котором находились акты церковной общины. Большая часть из них погибла[26]. Была ли транспортировка документальных материалов инициативой местных должностных лиц, не известно. Возможно, однако, что они получили указание оккупационных властей о вывозе документов текущего делопроизводства и архивов для их дальнейшего использования.

Разноречивость и отрывочность сведений об изъятии документов из архивов хорошо иллюстрирует пример фонда Попечительного комитета об иностранных

22 Мєшков Д. Нові господарі... С. 107–108; Фонд «Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев» 1781-1857. Т. 1: Аннотированная опись дел 1781–1818 гг. / Сост.: Н. Юзбашева, Д. Мешков. Днепропетровск-Киев, 1997. С. 12.

23 Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. Stuttgart 1983. S. 97–98; Sinner, S. Sonderkommando Dr. Stumpp. In: Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. Hrsg.: I. Haar, V. Fahlbusch. München 2008. S. 647–651; Petersen H.-Ch. Selektive Erinnerung. Der zweite Weltkrieg in der Ukraine im historischen Gedächtnis der Russlanddeutschen. Проблеми історії Голокосту: український вимір. Реферований щорічний журнал. Вип. 11. Дн., 2019. С. 220.

24 Rohr W. Georg Winter, in: Der Archivar, Jh. 14. 1961. Nr. 3. Sp. 179-190; Müller, W. Georg Winter und das Bundesarchiv, in: Archivalische Zeitschrift, 58. Bd. 1962. S. 129–137.

25 Интервью Э. Мака в 2004 г. Архив Гёттингенского исследовательского центра (Гёттинген, Германия).

26 Информация из воспоминаний родственников людей, участвовавших в этих событиях (получена автором в июне 2013 г.).

поселенцах Южного края России. По одним данным Одесского областного архива, часть его документов вместе с этим фондом была изъята «для Исторического архива в Берлине» с июня 1942 по октябрь 1943 г. По другим, в Берлин были отправлены все материалы из немецкой секции архива еще в октябре или ноябре 1941 г.[27]. За этими скупыми строками стоит невероятная история из ряда вон выходящей операции по изъятию документов из Одесского архива, сведения о которой содержатся в германских источниках. Небольшая оперативная группа зондеркоманды штурмбаннфюрера СС Э. фон Кюнсберга в обход румынских властей похитила в октябре 1941 г. документы Попечительного комитета, находившиеся в подвале полуразрушенной церкви. Через окно в тыльной части здания тайком были вытащены 3 500 дел и на 8 грузовиках доставлены в бывшее немецкое консульство, где они некоторое время оставались. В декабре их транспортировали в Берлин. Несмотря на предложение оставить этот комплекс документов в распоряжении Имперского внешнеполитического ведомства, их передали Министерству оккупированных территорий, в «Собрание Лейббрандта»[28]. Как яркий пример произвола и варварства нацистов, этот эпизод можно найти в десятке публикаций, посвященных грабежу культурных ценностей на оккупированных территориях. Однако в изложениях этого сюжета имеются расхождения: упоминаются то 3 000 изъятых дел, то 3 500,[29] а неточность перевода с немецкого языка на украинский превратила 8 грузовиков в 8 вагонов[30].

4. В исследованиях ни один маршрут перемещения документов на Запад не прослежен. Точно неизвестно, в каких местах оказались вывезенные документы.

Берлин, Вена, Краков, Ратибор, Кёнигсберг, Троппау – далеко не полный перечень городов, которые упоминаются в связи с архивными документами из Причерноморья. Известно, что конечным пунктом пребывания в Германии для «немецких» документов одесского архива стала соляная шахта «Берлепш» в Штассфурте[31].

Неразбериха в делопроизводстве различных ведомств и противоречивые данные о маршрутах следования документов требуют детальной проверки.

5. Отсутствуют точные и сводные данные о материалах, возвращенных в архивы Украины.

Несовершенство учета архивных материалов при их возвращении в СССР наглядно отражено в ведомственной переписке. Они исчислялись не в делах, а в килограммах, ящиках и вагонах. Это были данные об объеме и весе бумаги, а не строгий учет единиц хранения, заведенный в архивах, которые с 1938 г. вошли в структуру НКВД. Так, в одной из штолен шахты «Берлепш» (Штассфурт) в 1945 г. были обнаружены фонды Одесского архива, в том числе Попечительного комитета и лютеранских общин. Их было 230 ящиков, «т. е. 3 обычных вагона». Однако в Одессу отправляют

27 ГАОО. Ф. Р-1142, оп. 1, д. 150, л. 5; Ф. Р-1403, оп. 1а, д. 12, л. 2; д. 14, л. 1; Ф. Р-2274, оп. 1, д. 211, л. 6.

28 Völkl Ek. Transnistrien und Odessa (1941-1944). Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau. Bd. 14. Regensburg 1996. S. 65; Heuß A. Die „Beuteorganisation“ des Auswärtigen Amtes... S. 548. А. Хойс предположила, что при бомбардировке Берлина 19 мая 1944 г. эти документы сгорели.

29 Heuß A. Die „Beuteorganisation“ des Auswärtigen Amtes... S. 548; Freitag G., Grenzer A. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion. In: „Betr.: Sicherstellung“. NS-Kunstraub in der Sowjetunion. Hrsg.: W. Eichwede, U. Hartung. Bremen 1998. S. 45.

30 Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні… С. 34.

31 Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей... С. 29.

только 2 вагона, которые тогда в СССР почему-то не прибыли[32]. В Одессу документы вернулись только в 1946 г. Но это был всего 1 вагон, в котором находилось около 200 сундуков и ящиков общим весом 30 тонн[33]. Причины таких кардинальных расхождений неизвестны. Каких-либо перечней или реестров, которые могли бы пролить свет на количество и содержание дел, не было.

Информация о местах, где были обнаружены интересующие нас фонды, очень скудна. До сих пор не рассекречены документы трофейных команд СССР. Иногда из публикаций можно почерпнуть сведения о структурах, причастных к перемещению в СССР обнаруженных архивных фондов. В июне 1945 г. органами контрразведки советских оккупационных войск в Германии были обнаружены материалы Днепропетровского архива, которые отправляют в Москву на трех автомашинах. Об этом Советская военная администрация в Германии (СВАГ) сообщила в Главное архивное управление НКВД СССР лишь в ноябре 1947 г. Тогда же в одном из хранилищ Министерства государственной безопасности СССР представитель Главархива выявил 47 вязок с делами «Канцелярии иностранных поселенцев Южного края России», которые до войны хранились в Днепропетровском областном архиве. Летом 1948 г. они были ему возвращены[34]. По всей видимости, речь шла о материалах фонда № 134 «Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев». В 1955 г. этому же архиву были переданы 5 дел из Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве (ЦГИАК), которые приобщили к фонду № 134[35]. Сегодня в ЦГИАК Украины сохраняется фонд № 1567 под названием «Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев» в количестве 2 дел, который к этому архиву никакого отношения не имеет.

Некоторые последствия возвращения дел в архивы Украины после 1945 г. вызывают недоумение. В Донецком областном архиве находились (до 2014 г.) сказки некоторых немецких колоний Екатеринославской губернии, которые до 1941 г. хранились в Запорожье. В Одессе находятся дела по истории колонизации в XIX в. (вместе с описью), которые считаются утраченными в архиве Крымской АССР. В Одессе же хранится дело с брачными контрактами немецкой колонии Средняя Рогатка С.-Петербургской губернии, которое в 1929 г. вывез из СССР Э. Кох,[36] и др. Наличие «чужих» материалов, говорит о том, что документы из Одессы, Ленинграда, Воронежа, Крыма какое-то время находились вместе. Где и когда? Может быть, в шахте «Берлепш», где одесские документы соседствовали с фондами Прусского государственного тайного архива (Берлин-Далем), Имперского архива (Потсдам) и вывезенными из СССР архивными собраниями. Дела не одесского происхождения вполне могли попасть в Одессу в россыпи вместе с возвращенными туда материалами.

32 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 5325, оп. 10, д. 2030, л. 26, 31–32; д. 2148, л. 3 об., 15, 28–29, 31 об.

33 ГАОО. Ф. Р-1403, оп. 12, д. 23, л. 3.

34 Цаплин В.В. О розыске документов... № 5. С. 14, 24; № 6. С. 24.

35 Підгорна Н.М., Плохій С.М. Джерела з історії німецьких колоній півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст.). Український археографічний щорічник. Вип. 1 / Ред. кол.: П.С. Сохань, Г.В. Боряк та інш. К., 1992. С. 180.

36 Немецкая колония в Новосаратовке под Санкт-Петербургом. Страницы истории XIX-XX веков / Сост. С.А. Шмидт. Б. м., 2008. С. 12.

Факт возвращения комплекса «немецких» документов в Одесский архив из Германии в 1946 г. пока единственный. Особенность этого случая в том, что груз в Одессу был направлен непосредственно через Ковель, минуя Москву и ее спецхраны. Между тем, часть дел из украинских архивов, вывезенных нацистами и возвращенных в СССР архивной службой СВАГ и советскими трофейными командами, все-таки оказались в закрытых хранилищах некоторых московских архивов. В результате указания, какого – пока не установлено, церковные книги (не консисторские копии) либентальской группы поселений под Одессой осели в Саратове. До войны они находились в архивном отделе Спартаковского района Одесской области. Видимо, те, кто занимались систематизацией и распределением возвращенных в СССР материалов, что-то знали о немецкой республике на Волге и понятия не имели о немцах в Украине.

В начале 1990-х гг. Российская Федерация в ходе реституции передала ФРГ ряд архивных материалов. Однако этот широкий жест можно назвать конфузом. Среди «возвращенных» Германии дел находились вывезенные оккупантами церковные книги лютеранских и католических приходов Украины, в частности Одессы, Люстдорфа, Крыма и др.[37]. Это событие осталось архивистами Украины незамеченным. Нынешнее положение таково, что церковные книги, сосредоточенные до войны в архивах Одесской области, теперь хранятся в Одессе, Саратове и ФРГ. Есть пример, когда пол дела можно найти в Одессе, а его другую половину – в Германии.

Вопросов, требующих исчерпывающих ответов, намного больше. Актуальным остается выяснение судьбы перемещенных документов об этнических немцах, требующей дальнейшего исследования, в том числе их состава, маршрутов следования, центров размещения, о роли людей, причастных к их вывозу.

Вероятно ли получить информацию из специальных хранилищ в Российской Федерации? В настоящее время на это вряд ли приходится рассчитывать. Но без нее нельзя окончательно ответить на вопрос, сколько еще документов из украинских архивов осело в РФ и каких?

Из открытых источников и литературы не известно, осталось ли что-либо в местах, принимавших перемещенные фонды за рубежом.

Что, в принципе, возможно, это проведение экспертизы наличия «чужих» дел в архивах Украины с их передачей по принадлежности в соответствующие архивы.

Может быть, сегодня и поздно искать исчезнувшие документы. Но права Патриция Гримстед, которая считает, что «историку культуры, архивисту, музейному работнику чрезвычайно важно попробовать проследить судьбу утраченного национального достояния, часть которого, возможно, существует и по сей день»[38].

37 Информацию предоставил Институт германских и восточно-европейских исследований (Гёттинген).

38 Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей... С. 39.

Z

11

Gebietsarchiv, Gebiński-Kirche

Akten-unterlagen

Илл. 1. Карточка с описанием исторического архива в Одессе из Картотеки «Z». 1942. ЦХИДК

Илл. 2. Успенская церковь в Одессе, где до начала 1943 г. размещался областной архив. 1944

Микола ДЕРЖАЛЮК

ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ У 1939–1944 РР. – ПОВЧАЛЬНІ СТОРІНКИ З МИНУЛОГО

Політичне та суспільно-громадське життя українців Закарпаття прискорено й успішно розвивалося з початку XX ст. під наростаючим впливом національно-визвольних змагань усіх народів Габсбурзької монархії. З її поразкою у Першій світовій війні та розпадом восени 1918 р. свідомі представники усіх народів, зокрема й українських русинів, були охоплені демократичними ідеями, революційними перетвореннями, рішучою підтримкою проголошених прав націй монархії на самовизначення і формування незалежних держав. Але ці права для більшості народів не зреалізувалися в оптимальних обсягах, а для української нації – завершилися поразкою державотворних процесів та новим розчленуванням і потраплянням основних її етнічних земель до нових/старих імперських утворень: Радянської Росії, Другої Речі Посполитої, Румунського королівства, Чехословацької Республіки, Югославії. Закладені у 1918–1922 рр. ідеали Української соборної держави залишилися незламними на усіх українських теренах. Перебування Закарпаття у складі Чехословаччини упродовж кінця 1919 – початку 1939 рр. позначалося наростанням українських визвольних змагань, завдяки сприятливій внутрішній політиці республіки та особливо під дією міжнародних факторів, політики перегляду несправедливої Версальської системи європейського порядку. У ході її демонтажу інтереси української нації щодо формування власної держави у черговий раз були проігноровані. Проголошена автономія Підкарпатської Русі 11 жовтня 1938 р. у складі Чехословаччини та державність Карпатської України 15 березня 1939 р. були розтоптані. Упродовж квітня 1939 – кінця 1944 рр. Закарпатська Україна перебувала під окупацією Угорщини, під час якої автономістські та державотворні прагнення українських русинів заперечувалися й заборонялися. Всупереч великим старанням угорській владі так і не вдалося викорінити з повсякденного життя українців Закарпаття відроджену й укорінену українську самобутність, мову і культуру, усвідомлення своєї спорідненості з українцями на Сході, та сформувати з місцевого населення окрему рутинську націю зі своєю культурою, мовою і традиціями, які мали стати надійним підґрунтям для представлення рутинів як окрему, повноцінну, четверту східнослов'янську націю Європи, поряд з російською, українською та білоруською націями.

Економіка кожної посталої країни на розвалинах Австро-Угорщини була дезорганізована. Але ЧСР у цьому відношенні складала виключення. Незважаючи на запроваджену унітарну модель держави в усіх сферах суспільно-політичного, соціального, освітнього й культурного життя країни, у сфері економіки запанували прогресивні буржуазно-демократичні принципи на зразок західних держав. Завдяки таким перетворенням промисловий і технологічний розвиток ЧСР прискорився. Світову економічну кризу на рубежі 20–30-х рр. ЧСР подолала у порівнянні з іншими країнами ЦС Європи з найменшими втратами. Серед країн ЦС Європи лише ЧСР та Австрія відповідали рівню промислово розвинених країн Європи[1].

ЧСР виявилася єдиною правонаступницею Габсбурзької монархії, економіка якої, завдяки високому рівню індустріалізації, успадкованої від монархії, успішно розвивалася у міжвоєнний період. Соціально-економічні та культурно-освітні умови усіх народів ЧСР, у тому числі й населення Підкарпатської Русі, були кращими у порівнянні з часами монархії і незрівнянно сприятливішими від угорських, що випали на період Другої світової війни. Завдяки цьому чисельність населення Закарпаття при чехах збільшилася до 725,4 тис. чол. (1930 р.), з яких понад 481 тис. осіб працювало у сільському, лісному та рибному господарстві, і лише понад 150 тис. осіб – у промисловості, транспорті та торгівлі. Безробіття складало всього 25,4 тис. осіб.

Проте її міжнародне становище та внутрішньополітичні суперечності являлися не вирішеними, і ці проблеми з кожним роком наростали. Справа у тому, що титульна чеська нація складала лише 48-49% населення, тому політика Праги була спрямована на зміцнення унітарної моделі і збереження єдиної держави, на недопущення реалізації ідей не тільки про федералізацію країни, а й навіть про набуття словаками, німцями, угорцями, русинами автономного статусу. Національні спільноти – австрійці/німці, угорці, словаки, українські русини домагалися автономії та набуття повноцінних умов для культурно-освітнього розвитку. Прага усвідомлювала усю небезпеку з боку цих спільнот та сусідніх держав (Німеччини, Австрії, Угорщини та СРСР), які прагнули захищати свої споріднені етноси, і не поступалася унітарними та централістськими принципами у виборі моделі державного будівництва. З цих причин влада ЧСР відмовилася виконувати положення Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р. про надання Закарпаттю автономного статусу як умови його переходу до складу ЧСР. Конституцією ЧСР 1920 р. республіка проголошувалася унітарною державою. В її основі лежали міфи про єдину чехо-словацьку націю, про спільну культуру і мову обох цих народів. Ідеологія чехословакізму мала скласти надійну основу для формування і зміцнення державності, стати запобіжником проти федералізації країни, активізації сепаратизму, посилення національно-визвольних змагань австронімців, угорців та українців. В країні стимулювалася діяльність проантантівських та прорадянських політичних партій буржуазно-демократичного, соціалістичного та комуністичного спрямування, аби лише ослабити пангерманські, панугорські та панукраїнські течії.

1 Berend T. Ivan Ranki Gyorgy. Kozep-Kelet-Europa gazdasagi fejlodese a 19-20. szazadban. Bp. 1967. 280, 285, 286, 335,366, 367, 371, 373, 374, 397, 407, 532 old.

Боротьба поводирів усіх національних спільнот, серед них і українсько-руської, набула більш осмисленого розвитку і нечуваного прискорення завдяки сприятливим умовам, що склалися для них упродовж 1919–1939 рр. Діяльність свідомої еліти українських русинів, які складали більшість населення Закарпаття, відповідала їх інтересам, спрямовувалася на своєчасне задовільнення їхніх насущних потреб, сприяла прискоренню національного пробудження русинів як українців та усвідомлення себе невід'ємною складовою великої української нації. Постановою Міністерства освіти ЧСР (пункт 3) від 4 грудня 1919 р. визнавалося, що основу освітянської та літературної мови в Закарпатті мала складати українська мова, оскільки мова русинів є «діалектом малоруським». Русинська мова на Закарпатті стала розмовною, а українська мова – літературною і освітянською. Застереження чеської влади про те, що це посилить український ірредентизм у Підкарпатській Русі, дуже швидко почали справджуватися. Неврегульованість міжнаціональних відносин у міжвоєнний період виявилася для ЧСР найскладнішою проблемою.

Протидіючи національно-визвольним змаганням усіх національних спільнот Прага постійно зміцнювала централістську політику у цьому краї. Вона проявлялася у тому, що адміністративні, правоохоронні, силові структури, культурно-освітні установи у регіонах національних спільнот формувалися переважно з чеських і словацьких представників з вкрапленням до них представників і меншин (німців, угорців, євреїв, українців), діяльність яких відповідала єдинодержавному правопорядку і на чеській мові. На Судетських землях, у південній Словаччині, на Підкарпатській Русі, де переважали відповідно німці, угорці та українці, усувалися можливості для їх розвитку національно-освітнього поза ідеологією чехословакізму.

Як тільки українське питання актуалізувалося у 30-і рр. XX ст., плани відродження Української держави набули значного поширення не тільки у ЧСР, а й в інших країнах Європи, насамперед у Німеччині. Його гострота не спадала до кінця Другої світової війни. Усі держави, на територіях яких проживали значні частини української нації (СРСР, ЧСР, Угорщина, Польща, Румунія), займали ворожу позицію щодо цих планів. Закарпаття було вагомим осередком українського визвольного руху, потенціал якого при мінімальних сприятливих умовах був спроможним добитися не тільки автономії, а й державності та возз'єднання з Центральною Україною. Це підтвердилося у першій половині XX ст. Після розпаду Австро-Угорщини восени 1918 р. основні землі українсько-русинського населення відійшли до складу ЧСР, Польщі, Угорщини, Румунії, Сербії та Хорватії. Значна частина русинів емігрувала до США і Канади. Український визвольний рух набув масового характеру на усіх землях його проживання, що входили до складу нових країн. Всюди вони боролися і набували автономії: у Галичині у листопаді 1918 р. була проголошена ЗУНР, до якої приєдналися Закарпаття і Північна Буковина. 22 січня 1919 р. усі ці три краї об'єдналися з Великою Україною у єдиній УНР. Українці Закарпаття, зокрема, у першій половині XX ст. добивалися тричі автономного статусу: у складі УНР 21 грудня 1918 р., у складі УСФРР 2 квітня 1919 р.; у складі ЧСР 11 жовтня 1938 р. А за сприятливих міжнародних умов українські русини спромоглися проголосити 15 березня 1939 р. державну незалежність – Карпатську Україну. Після війни Західна

Україна, Карпатська Україна та Північна Буковина возз'єдналися у 1945 р. у складі УРСР в рамках СРСР.

Переконливими є матеріали про те, що на Підкарпатській Русі у період її перебування у складі ЧСР (1919–1939 рр.) «опір і боротьба за автономію та справедливе визначення західних кордонів Закарпаття (зі Словаччиною) тривали протягом усього існування домюнхенської республіки»[2]. Державність Карпатської України 15 березня 1939 р. та возз'єднання Закарпатської України 27 листопада 1945 р. у складі УРСР в рамках СРСР стали доленосними у житті українців цього краю на тернистому шляху формування соборної і незалежної Української держави у кінці XX ст. після розпаду Радянського Союзу.

Відомі фахівці сучасного Закарпаття переконують, що у мовній політиці на Підкарпатті під час його перебування у складі ЧСР серед чотирьох мов – угорської, русинської, української та москальської – переважала українська мова. При цьому не можна забувати, що політика чехізації у міжвоєнний період домінувала у житті всієї країни, у тому числі й на Підкарпатті. За етнічним складом населення Закарпаття українські русини завжди переважали у краї і складали 2/3 населення, далі йшли угорці – до 25%, євреї – понад 9%. Словаки не перевищували 4% населення, а чехи не значилися. Відомі вчені Закарпаття Гранчак І.М., Поп І.І. зазначали, що у 1936–1937 навчальному році у Підкарпатській Русі діяло 365 чеських початкових шкіл проти 463 українських, 117 угорських, 24 німецьких та 4 румунських[3]. За іншими даними чеських початкових шкіл у Підкарпатті було лише 188. Павло (Пал) Магочій зробив уточнення. Кількість чеських початкових шкіл в Підкарпатській Русі було лише 188. Діяли також 6 гімназій із змішаною українсько-чесько-угорською мовами начання.[4]. Така велика кількість чеських шкіл на Підкарпатті у міжвоєнний період свідчила про значні зусилля, які докладалися Прагою для чехізації місцевого населення, зміцнення основ унітарної моделі ЧСР і недопущення її федералізації. Але ця політика не мала успіхів. В освітній політиці Підкарпатської Русі набуло значного розширення викладання у школах українською та русинською мовами. Прага не вирішила, яка з трьох мов (українська, русинська чи російська) має домінувати в краї. Підтримувалося навчання й «на русском языке» для інших слов'янських спільнот краю, щоб і серед них, як і українців, зміцнювалося усвідомлення того, що вони є частиною великого російського народу. Зважалося на геополітичну обстановку в Європі, наростання співробітництва СРСР і Німеччини. Проте місцева русинсько/українська еліта самостійно розв'язала це питання. Українофільська ідеологія в Закарпатті задомінувала і здобула перемогу над русофільською та мадярською. Українська мова стала літературною, освітньою, а русинська – розмовною[5].

У кінці 30-х рр. міжнародне, а з ним і міжнаціональне становище ЧСР, різко погіршилося. Боротьба за автономію німців, угорців, словаків, українців міжвоєнно-

2 Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ–Ужгород, 1998. С.63.

3 Нариси історії Закарпаття. 1918-1945. Ужгород, 1995. Т.2. С. 252.

4 Магочій Пал. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. С. 206.

5 «Ruszin voltam, vagyok, leszek…». Nepismereti olvasokonyv. Bp., 2019. 128,130,131.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

го періоду у ЧСР постійно наростала, оскільки титульна чеська нація перебувала у меншості, але, незважаючи на це, Прага неухильно дотримувалася централістської форми правління. Перелом настав у кінці 30-х рр., коли націоналістичні і реваншистські сили Німеччини, Італії, Австрії та Угорщини почали домінувати у Європі, вплив країн Антанти вичерпався, наступила пора ревізії запроваджених у Версалі мирних договорів та кордонів. Схвалені без відома Праги Мюнхенська угода (29 вересня 1938 р.) і перший Віденський арбітраж (2 листопада 1938 р.) визначили долю ЧСР. 6 жовтня 1938 р. Словаччина проголосила незалежність. Уряд ЧСР прийняв 11 жовтня 1938 р. вимоги Підкарпатської Русі: затвердив склад та повноваження її уряду, що відповідали автономному статусу. А.Бродій очолив Раду міністрів (уряд), а А.Волошин посів у ньому посаду державного секретаря.

З першого дня свого призначення прем'єр-міністр А.Бродій поспішно розгорнув діяльність, щоб об'єднати всі етнічні русинські території від річки Попрад (Східна Словаччина) до Тиси (Угорщина) та Марамарощини (Румунія) в єдину, вільну державу та добитися від Чехословаччини надання краю автономії у нових етнічних кордонах[6]. Протидіючи наростанню українсько-русинського визвольного руху на чолі з А. Бродієм, влада ЧСР 26 жовтня 1938 р. розпустила уряд Підкарпатської Русі, а А.Бродія, звинуваченого у державній зраді (вимагав автономії для Підкарпатської Русі, формування її кордонів в етнічних межах, намагався відібрати значні території Східної Словаччини, віддавав перевагу союзу з Угорщиною, яка підтримувала ідею соборності русинських земель), було заарештовано. До 11 лютого 1939 р. він перебував у празькій в'язниці[7]. Новий уряд Підкарпатської Русі 26 жовтня 1938 р. очолив А.Волошин, у руках якого зосереджувалася практично вся влада. Він започаткував лояльний курс щодо ЧСР, сприяв різкому посиленню проукраїнських сил, досягненню автономії Карпатської України у межах Підкарпаття. 10 листопада 1938 р. парламент ЧСР на законодавчому рівні затвердив автономію Словаччини та Підкарпатської Русі. Усі намагання зберегти суверенітет і територіальну цілісність на основі унітарної моделі державного устрою ЧСР, в єдиній без вирішення національного питання державі Празі зазнали невдачі.

Українські національно-визвольні сили Підкарпатської Русі при пасивній діяльності влади ЧСР упродовж 11 жовтня 1938 – 15 березня 1939 рр. швидко консолідувалися й успішно вибороли свої автономні права і продовжили активну діяльність нарівні із словаками за свою майбутню державність. Згуртовані навколо єдиної партії на чолі з А.Волошином – Українського Національного Об'єднання (УНО) – в умовах неучасті у виборах неукраїнських партій через заборону їх діяльності в краї, члени УНО здобули переконливу перемогу на виборах 12 лютого 1939 р. до крайового парламенту – Сойму Карпатської України – 92,4% голосів. Серед обраних 32 депутатів 30 осіб представляли українські русини, 1 німець, 1 румун.

Тотальна перемога на парламентських виборах УНО в Підкарпатській Русі, здобута хоч і у не зовсім демократичний спосіб, дала цій партії можливість стати на своїй

6 Ботлік Йожеф. Русин або українець? Порівняльна характеристика політичної діяльності Андрія Бродія та Августина Волошина. Спільне українсько-угорське минуле і сьогодення: «білі плями», що віддаляють та об'єднують. Мат-ли українсько-угорської наукової конференції. Берегово, 26 лютого 2010 р. Берегово–Ужгород, 2011. С. 126(22).

7 Tilkovszky Lorant. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938–1941. Bp., 1967. 159.old.

землі визначальною силою у внутрішній і зовнішній політиці. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини, окупацією Німеччиною 15 березня 1939 р. Богемії та Моравії, проголошенням 15 березня незалежної Карпатської України, ЧСР припинила своє існування.

Уряд Підкарпатської Русі виступив на захист суверенітету і проголосив ввечері 20-00 14 березня 1939 р. незалежність Карпатської України. До МЗС Німеччини за підписом А.Волошина було направлено телеграму, в якій повідомлялося про проголошення незалежності Карпатської України та клопотання про підтримку. Наступного дня після обіду розпочалося засідання Сойму Карпатської України. Першим законом було проголошено незалежність Карпатської України, одноголосно обрано Августина Волошина її Президентом. На його пропозицію було обрано склад уряду на чолі з Юлієм Реваєм, затверджено гімн, прапор і основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики нової держави.

Жодна держава світу не визнала незалежності Карпатської України. Країни Антанти, Німеччина, СРСР вичікували, переслідуючи свої геополітичні інтереси. Більшість сусідніх держав, особливо Угорщина, Польща, СРСР, Румунія оцінювали це як започаткування відродження Української держави часів 1918–1921 рр. і небезпеку відриву від них відповідних українських територій, тому рішуче протидіяли українським визвольним процесам на підконтрольних їм територіях.

Оскільки Закарпаття у минулі століття входило до складу Угорського королівства і на його території проживала велика автохтонна угорська спільнота, цей край постійно викликав підвищений інтерес з боку Будапешта. У міжвоєнний період режим М. Хорті наполегливо добивався ревізії несправедливих кордонів, встановлених над Угорщиною Тріанонським договором 1920 р. Боротьба у 1939–1941 рр. точилася не стільки задля виправлення і встановлення більш справедливих кордонів між Угорщиною та сусідніми державами, скільки за відновлення Великої Угорщини. При формуванні нових кордонів Угорщини велику роль грали, окрім етнічних геополітичні, економічні та історичні чинники. Усе підпорядковувалося відродженню Королівства Святого Іштвана XI–XIV ст., коли угорці панували над багатьма народами Дунайського басейну. Відомий діяч Угорщини Міклош Козма (міністр внутрішніх справ, очільник Угорського телеграфного агентства, організатор з жовтня 1938 р. підривної роботи на Підкарпатській Русі, формування «п'ятої колонни», вчинення масових диверсійних акцій у цьому краї, упродовж 12.09.1940 – 8.12.1941 рр. намісник регента у Закарпатті), як активний реалізатор ревізіоністської політики докладав величезних зусиль для прилучення русинів до спільного з угорцями Угорського королівства, формування з них окремої рутинської нації. На його тверде переконання усі землі Закарпаття, навіть, де угорці не проживали, для Угорщини «складали дуже велику цінність». Карпатський регіон, наголошував він, мав належати Угорщині, а Карпатська Україна, яка ратувала за створення Великої України і яку попервах підтримувала Німеччина, має якомога швидше бути поваленою, приєднаною до Угорщини і встановлено спільний угорсько-польський кордон[8].

8 Пушкаш А. И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. М., 2006. С. 208, 209.

З початком 1939 р. ідея про відродження Великої України у Берліні згасла, на порядку денному постали вагоміші інтереси – окупація східноєвропейських країн і значних територій СРСР та їх колонізація. Цими реаліями скористалася Угорщина. Заручившись підтримкою Німеччини, вона 14 березня 1939 р. ввела свої війська до ряду стратегічних пунктів Закарпаття і чекала на окупацію Німеччиною Богемії й Моравії та проголошення незалежності Словаччини. Вранці 15 березня, діючи синхронно з Берліном, хортистські війська, завдяки добре підготовленій збройній агресії, упродовж другої половини березня 1939 р. зламали опір Карпатської Січі і у кінці квітня 1939 р. окупували основні центри Закарпаття, ліквідували проголошену державність Карпатської України і паралізували кволу діяльність її владних структур, усі досягнення українсько-русинської національно-визвольної боротьби і державотворення скасовувалися. Край перебував у складі Угорщини до кінця 1944 р.

Проукраїнські реформи Чехії в Русинському краї викликали заперечення з боку Угорщини, оскільки носили антиугорське спрямування. Називаючи українізацію краю більшовизацією, Угорщина активно пропаґувала на міжнародній арені, що Чехословаччина своїми реформами сприяє поширенню більшовизму, російського панславізму в Центральній Європі. Значна частина русинів у листопаді 1938 р. й слухати не хотіла про повернення до Угорщини. Лише рішення 2 листопада 1938 р. І-го Віденського арбітражу уможливили це зробити. Після приєднання до Угорщини у листопаді 1938 р. Південної Словаччини та півдня Закарпаття – Притисянщини, населених угорцями, вона набула статусу області Угорської держави. А після захоплення Угорщиною у березні – квітні 1939 р. головної частини Закарпаття вона отримав 22 червня 1939 р. назву Підкарпатська Воєводина (a Karpatolyai Kormanyzosag), в якій запроваджувалася форма прямого правління – регентський комісаріат, що затверджувався і був підзвітним М. Хорті. Відповідно до перепису населення 1940 р., там проживало 74,64% русинів, 9,15% євреїв, 7–8% угорців, решту складали німці, словаки, роми. За іншими даними на території Карпатської України без південної частини Закарпаття проживало до 80% русинів, 8% угорців та 9,15% євреїв. Угорський історик сучасності Балаж Аблонці дуже вдало відзначав з цього приводу, що криваві хвилі міжнародної політики у той час уможливили повернення цих частин колишньої Угорщини назад до її складу[9].

Підвищена увага Будапешта приділялася забезпеченню належного контролю влади на усіх ревізованих територіях, недопущенню будь-яких антиугорських виступів з боку місцевого населення. Особливе місце відводилося становищу на Підкарпатті, оскільки завдяки оволодінню ним, виходом на Карпатські перевали зміцнювався рівень захисту східних кордонів Угорщини, відновлювався спільний угорсько-польський кордон і розривалося вороже кільце країн Малої Антанти, що обвивало Угорщину. Карпатський коридор набув стратегічного значення для підготовки нападу країн «Осі» на СРСР.

Вся територія Закарпаття від 3 квітня 1939 р. була підпорядкована 8-у армійському корпусу Угорщини, командування якого дислоковувалося у м. Кошіце. Тут

9 «Ruszin voltam, vagyok, leszek…». Nepismereti olvasokonyv. Bp., 2019. 146.old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

запроваджувався воєнно-репресивний режим, що здійснював суцільний контроль за поведінкою місцевого населення, забезпечував державну безпеку, усував і нейтралізовував ворожі та нелояльні до нової влади елементи, був готовий до придушення можливого масового опору. Із 26 комендатур Кошіцького воєнного округу 15 діяли в Підкарпатті, що контролювали 17 основних населених пунктів цього краю[10]. Сюди було направлено понад 1 тис. жандармів, кілька тисяч військових та поліцейських, організовано окреме управління поліції для контролю за утвореним державним угорсько-польським кордоном в Карпатах. Згодом розпочалися суцільні зачистки серед населення, виявлення активістів, нелояльних і антиугорськи діючих осіб на всій території краю.

Проти комуністів та представників українського національно-визвольного руху – двох найбільш небезпечних для інтересів Угорського королівства течій – застосовувалися терор, ув'язнення, інтернування. Масові репресії, придушення активного опору й розстріли в Карпатській Україні, переслідування та чистки носили масовий характер у перші місяці після її окупації Угорщиною. Вся повнота влади зосереджувалася у руках воєнної адміністрації на чолі з генералом Белою Новаковичем, що діяла упродовж 15 березня – 7 липня 1939 року. Районні і місцеві керівники спрямовувалися на швидке налагодження роботи адміністративних органів влади, прискорення оволодіння становищем на місцях. Безпосередніми винуватцями масових репресій та розстрілів членів «Карпатської Січі» були представники генштабу Угорщини на чолі з Генріхом Вертом, які вимагали застосовувати проти непокірних угорській владі рішучі дії, наголошували, що «на території бойових дій, де гонведам чиниться збройний опір, що обходиться втратами у живій силі, там не може бути коректності у відношенні до населення, на такій території спочатку треба знищити збройний опір».

Велика кількість подібних випадків сприяла формуванню негативного ставлення українських/русинських педагогів до поведінки відряджених з глибин Угорщини викладачів, як і нарікання на практичну діяльність окупаційної влади Угорщини у всьому краї. Так, у Виноградівському районі русинські педагоги «саботували всі угорські починання». Б. Новакович у листі до начальника генштабу Угорщини від 30 червня 1939 р. вказував на неспокійне становище в краї: «Окремі елементи, використовуючи економічне становище населення, що погіршилося, невизначеність державно-правового статусу Карпатської території, своїм підбурюванням намагаються налаштувати народ проти Угорщини і переконати його, що покращення становища населення можливе в разі приєднання Підкарпаття або до Німеччини, або до Росії»[11].

З призначенням Жигмонда Перені 28 червня 1939 р. регентським намісником на Підкарпатській території 7 липня 1939 р. відбулася заміна режиму військової адміністрації управління краєм на тимчасову цивільну адміністрацію. Однак, це не справило позитивних змін на становище краю, загальнополітична обстановка залишилася напруженою. Найбільше дошкуляли місцевому населенню перевірки на лояльність до влади, що масово проводилися упродовж червня 1939 – кінця 1940 рр.

10 Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. М., 2006. С. 397.

11 Fedinec Csilla A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918–1944. Bp., 2002. 334. old.

В умовах угорської окупації, для діячів і активістів Карпатської України, які залишилися в Закарпатті, могло йтися лише про господарську, підприємницьку чи релігійну діяльність. Хто порушував вимоги угорської влади і у будь-якій формі продовжував політичну роботу на користь українських інтересів, зазнавав репресій, тюремного ув'язнення, виселення вглибину Угорщини, перебування під наглядом угорської поліції.

У повідомленнях радянської розвідки упродовж жовтня 1939–1940 рр. постійно вказувалося про великий потік біженців як до СРСР, так і з СРСР на окуповані німцями території. З Угорщини утікали від мобілізації в армію та переслідувань за участь у боротьбі за українську державність, що вважалося антиугорською діяльністю. Упродовж першої половини 1940 р. було затримано перебіжчиків з території Німеччини, Угорщини та Румунії до СРСР всього 9095, з них 2370 – з Угорщини. При цьому додавалося, що в рядах перебіжчиків Угорщина впроваджувала свою агентуру. Також наголошувалося, що під протекторатом Німеччини у 1940 р. перебувало близько 1 млн. українців як полонених польської армії. Усі вони були звільнені з таборів і влаштовувалися на роботу. У той же час з території Західної України від радянської влади до Німеччини втекло 32 тис. осіб. Крім того, біля 15 тис. біженців з України (в основному інтелігенція) емігрували до зони окупації Німеччини і облаштувалися у Кракові, Відні, Празі[12].

У той же час окупаційною владою реалізовувалися економічні, соціальні та культурні заходи задля сприяння підвищенню прихильного ставлення карпатських українців до Угорщини, переконання у правильності «їхнього вибору». Ще напередодні захоплення Закарпаття у лютому 1939 р. регент Угорщини Міклош Хорті зустрівся у Будапешті з делегацією русинів, у ході якої він підтримував покращення матеріального становища, зниження безробіття в краї шляхом розвитку деревообробної галузі, побудови заводу по випуску целюлози, гідроелектростанції, відкриття судноплавства по річці Тисі аж до м. Хуста, розвитку туристичної галузі, курортологічної й оздоровчої сфер у Карпатах. У кінці березня 1939 р. М. Хорті оголосив амністію для закарпатців з метою національного примирення, що тривала до 10 квітня 1939 р. Відвідавши Ужгород 23 березня 1939 р., Міклош Козма відзначав, що люди жили впроголодь. У першу чергу треба було позбутися бідності, забезпечити економічний розвиток краю, поліпшити матеріальне становище населення. У його виступі через тиждень у Варшаві серед іншого наголошувалося: «Карпатські русини мають отримати від Угорщини все, що їм обіцяли і на що є потреба. Русини отримають право на свободу і самостійність, чого чехи їм не дали. Замість експлуатації русинському народу будуть надані справжні економічні і національні умови для забезпечення процвітання»[13].

Проте вживані владою великі зусилля покращити становище і підвищити рівень життя населення Підкарпатської території не вдалося. Ціни на харчі постійно зростали, населення мінімально забезпечувалося товарами першого вжитку. З весни 1941 р. для жителів Карпатського краю було встановлено місячну норму 24 кг муки на одну особу, але на практиці забезпечувався лише 1кг. Ледве вдавалося постачати 200 ваго-

12 Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України. К., 2009. С. 128, 425, 441, 442.

13 Fedinec Csilla A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918–1944. Bp., 2002. 324, 328.old.

нів кукурудзи щомісячно. Інші продовольчі товари також поступали в обмежених обсягах. Однак, ознак голоду серед населення не було помічено[14].

Заходи уряду та культурно-освітніх установ Угорщини спрямовувалися на національне примирення, нівелювання протиріч і розходжень між угорцями та русинами, гармонізацію їх відносин у Закарпатті; ослаблення зв'язків між закарпатськими русинами та українцями Галичини, Буковини, Центральної України, відмирання між ними спільних коренів (елементів народності, мови, культури й побуту); поступове видалення вагомих аргументів, що виступали об'єднуючими між ними, вивищення усіма доступними способами (штучними, пропагандистськими й демагогічними) домінування між ними відмінностей над спільними рисами; попервах підтримка русинської платформи з переходом у перспективі до карпаторусинської ідеї, а згодом забезпечення панування виключно угрорусинської культурно-мовної концепції; заборона діяльності комуністичної партії та проросійської течії в краї. У релігійному середовищі підтримувалися греко-католицька церква та прагнення до створення самостійної православної церкви Угорщини не чеського чи сербського, а константинопольського підпорядкування.

Питання автономного статусу Карпатської території було актуальним в Угорщині упродовж 1938–1940 рр. До окупації краю політичні кола та значна частина суспільства Угорщини підтримували надання Закарпаттю автономії, здобутої восени 1938 р. в Чехословаччині. Уряд Пала Телекі розумів, що набуті автономні права Підкарпатської Русі при чехах обійти ніяк не можна, окрім як їх відновити, що зняло б напругу у суспільно-політичному житті краю, мало б позитивний вплив і на міжнародній арені. П. Телекі був ключовим розробником політики ревізії кордонів, в основі якої лежали державницькі ідеї Святого Іштвана, відстоював права національних меншин, започаткованих на принципах толерантного ставлення до них: їм мали забезпечуватися права на вільний розвиток своєї культури, використання національної мови в освіті, адміністративному управлінні, у судовій системі. За вірність русинів під час перебування у складі історичної Угорщини уряд розробив проект автономного статусу Карпатської Воєводини, що означало про розрив пануючої попередньої ідеї щодо єдиної угорської політичної нації. У виступі у парламенті 16 березня 1939 р. П.Телекі заявив, що «уряд Угорщини забезпечить для карпатських українців самоврядування»[15].

Парламент Угорщини прийняв 22 червня 1939 р. Закон Про приєднання Підкарпатської території до Угорського королівства та про правовий статус і управління цим краєм (Закон 1939.VI.tc.), яким забезпечувалася адміністративно-територіальна кодифікація Підкарпатської території як складова цілісної Угорщини. Громадянство Угорщини запроваджувалося для тих, хто його мав станом на 1 липня 1921 р. або проживав незмінно у Південній Словаччині (Фельвідику) та Закарпаття з 15 березня 1929 р. У цей же день уряд прийняв Розпорядження «Про теперішнє управління суспільною справою на повернених землях Підкарпатської Русі» за №6200/1939 р., яке вступило в дію 7 липня 1939 р. і склало основу для реалізації положень даного закону. Дане розпорядження уряду розглядалося як тимчасове і

14 Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 195, 196.

15 Tilkovszky L. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon 1938–1941. Bp., 1967. 161. old.

мало діяти до тих пір, поки не вступить в силу закон про автономний статус Підкарпаття у складі Угорщини. До проведення у червні 1940 р. всеугорських виборів до парламенту Угорщини від Підкарпаття 30 червня 1939 р. було кооптовано 10 депутатів. Проте парламентських виборів у цьому краї так і не проводилося. Запроваджувалася нова назва краю «Карпатська територія». Уряд зобов'язувався: розробити проект окремого закону про самоврядування Карпатської території та внести його на розгляд парламенту; до прийняття такого закону забезпечили у краї функціонування нормативної бази Угорщини.

Після формування 27 вересня 1939 р. радянсько-угорського кордону в Карпатах активна робота над проектом закону про автономію для русинів Карпатської території зупинилася. У Будапешті гору взяла позиція, що автономний статус Карпатської території дасть можливість СРСР нарощувати свій вплив на місцеве населення, формувати юридичні підстави для спроб приєднати цей край до свого складу. На вимогу військової і політичної еліти Угорщини 5 серпня 1940 р. уряд відкликав з парламенту цей законопроект. Угорщина більше не поверталася до розгляду цього проекту, діяльність у цьому питанні на Закарпатті заборонялася.

У роки перебування Закарпаття у складі Угорщини на усіх рівнях влади цієї країни, в усіх сферах життя регіону заборонялися будь-які спроби натякати чи доводити історичну й етнічну спорідненість місцевого населення з українцями Галичини, Центральної України, інших регіонів проживання цієї нації. Рутини були визнані самостійною повноцінною нацією зі своєю історією, мовою, культурою, які відрізнялися від усіх інших народів. Замість традиційних назв місцевого українського етносу та його мови запроваджувалися штучні етноніми – рутини/рутени та рутинська мова, щоб вони не мали жодної співзвучності з історичними назвами української нації – руський народ, русини, руська/русинська мова. Навіть поняття угророси виводилося з широкого вжитку. Поряд з угорською мовою як державною мова місцевих рутинів також стала основною у цьому краї[16].

Національне питання на Підкарпатті з перших місяців його перебування у складі Угорщини гнучко врегулювати так і не вдалося, однак угорські науковці намагаються доводити, що в Карпатській Воєводині була запроваджена угорська та угроруська двомовність, яка на ділі функціонувала, бо угроруська мова визнавалася не як мова національної спільноти, а як друга державна мова краю. Офіційно на Карпатській території у часи її перебування у складі Угорщини декларувалося застосовування двох державних мов – угорської та рутинської. Започаткована двомовність у адміністративно-управлінському та культурно-освітньому житті, діяльності русинських організацій, захисті їх економічних, соціальних та духовних інтересів носила декларативний характер. Двомовність не підтверджувалася на практиці. На ділі в усіх сферах життя краю домінувала угорська одномовність.

На відміну від чеського періоду уряд Угорщини з політичних мотивів активно протидіяв українізації та поширенню «русского языка» на Підкарпатті, особливо у роки німецько-радянської війни. Замість цього правлячий клас Угорщини проводив

16 «Ruszin voltam, vagyok, leszek…». Nepismereti olvasokonyv. Bp, 2019. 147,151,152,153,154. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

виключну політику щодо домінування угорської мови як державної у цьому краї, а також формування окремої русинської мови та її кодифікації як мови окремої самостійної русинської нації. Ліві та українофільські сили Підкарпаття продовжували відстоювати застосування української мови у всіх сферах життя краю, а не русинської як місцевого діалекту. У той же час окремі лідери русинів А. Броді та С. Фенчік цілковито підтримували політику Будапешта. До війни вони навіть прагнули доводити, що русинська мова є ближчою до «русского языка», ніж до української мови[17].

Весною 1940 р. на основі розпорядження Міністерства релігій та освіти Угорщини з бібліотек краю вилучалася література чеською, москальською та українською мовами, агрономічна і технічна література спалювалася. Припинялася діяльність українських культурно-наукових та мовних товариств (Просвіта, Товариство підкарпатських педагогів). Етнонім українці на Підкарпатті заборонялося вживати. А назви місцевого етносу – угрорусини чи русини – виводилися з широкого вжитку. Замість них були впроваджені терміни рутен/рутин, рутени/рутини, щоб їх звучання не співпадало з назвами «руський», «русин» та «русский», не нагадувало їм ні про «русский», ні про український народи.

На думку Пушкаша А.І. у краї не існувало ні Підкарпатського воєводства, ні самоврядування для русинського населення. Асиміляційна політика найбільше проявлялася в освітній політиці. Так, починаючи з 1940 р., у русинських школах понад 60% предметів почали викладатися угорською мовою. Будапешт відхиляв усілякі рекламації, оскільки дозвіл на викладання рідною мовою всюди заважав навіть добровільній асиміляції меншин до угорського культурно-мовного середовища. Закономірним ставало те, що насильницька мадяризація у системі освіти на землях національних меншин постійно породжувала нарікання. Навіть у національних школах (словацьких, німецьких, русинських, румунських, сербських) викладання основних предметів здійснювалося угорською мовою, лише незначна частина з них – рідною. Ця система діяла і на території історичного Закарпаття. Викладання з домінуванням угорською мовою здійснювалося в усіх школах, а рутинською – у віддалених районах, де угорського населення не було зовсім.

Важливими у діяльності угорської влади щодо руського населення Підкарпаття були намагання сформувати з русинів окрему самостійну націю, створити граматику рутинської мови та забезпечити її застосування особливо у ході навчання рутинів у освітніх закладах усіх рівнів, а також у їхньому повсякденному житті. Дуже енергійну політику мадяризації та формування з русинів окремої рутинської нації започаткував Міклош Козма, комісар регента у Закарпатті упродовж вересня 1940 – грудня 1941 рр. Добре володіючи знаннями з історії України, починаючи з часів козаччини, зважаючи на великі етнічні території української нації, позитивно оцінюючи українського державника Богдана Хмельницького та національного Прометея Тараса Шевченка, він був переконаним, що потенціал українства був дуже великим і Українська держава обов'язково відродиться[18]. У своїй першій промові після вступу на посаду намісника регента у цьому краї у середині вересня 1940 р. він наголошував, що «доля народу

17 «Ruszin voltam, vagyok, leszek…». Nepismereti olvasokonyv. Bp., 2019. 159, 160. old. URL: https://real.mtak.hu/93585/1/Ruszinolvasokonyv2019_final.pdf

18 Kozma M. Beszédek, cikkek, elöadasok, nyilatkozatok. 1940–1941. Bp., 1942. 145. old.

Підкарпаття – це доля Угорщини і угорського народу». Найпершим громадянським обов'язком населення краю «має бути відданість і вірність особі регента і угорській державності».

Участь Угорщини у війні на боці Німеччини проти СРСР обернулася величезними стражданнями і горем для закарпатців. З п'яти з половиною років перебування Закарпаття у складі Угорщини чотири з них випали на воєнні часи, що значною мірою обмежувало кошти й ресурси для виконання планів з розвитку приєднаних територій, гальмувало формування виробничих потужностей на Підкарпатській території. Реалізація схвалених й успішно започаткованих програм соціально-економічного розвитку Закарпаття упродовж 1939–1941 рр. через різке збільшення воєнних видатків згорталася, а деяких і зовсім припинилася, будівництво житла, доріг, їх ремонт здебільшого виконувалися за залишковим принципом. Ціни на харчі постійно зростали, населення мінімально забезпечувалося товарами першого вжитку. Угорська влада покладала великі надії на те, що урожай 1942 р. був добрим, що дозволить покращити забезпечення населення харчами, ніж у попередній період. Але наростаючі воєнні видатки унеможливили це робити[19]. Хоча ознак голоду населення не мало, але матеріальне становище, можливості для працевлаштування були гіршим у порівнянні з мирним чеським періодом та більш розвиненими регіонами самої Угорщини, що постійно збільшувало невдоволення серед краян.

Навіть за несприятливих умов окремі лідери українського визвольного руху пробували відновити діяльність партії УНО. Ідею підтримували представники уряду Карпатської України та члени цієї партії, які залишилися у Хусті й знаходилися під постійним наглядом окупаційної влади. Серед них були М. Бращайко, Ю. Бращайко, Ю. Ревай, М. Бандусяк, М. Шандор, В. Свереняк, А. Ворон, Є. Шерегій та інші. Спроби відновити діяльність УНО завершилися провалом, лідери колишньої УНО були арештовані у 1942 р. і перебували у в'язниці аж до 1944 року. Особливої уваги заслуговує доля родини Борканюків із селища Ясіня. Сина Івана влітку 1939 р. було відправлено до Сігетварського табору на тримісячне перевиховання, бо значився молодим активістом Карпатської України. Підвищена увага до цієї сім'ї мотивувалася тим, що старший син Олекса Борканюк був секретарем Закарпатського крайкому Компартії Чехословаччини (1933–1939 рр.), депутатом чеського парламенту у 1935–1938 рр., який у краї підтримував українофільство радянського змісту. Він, як і його соратники, переслідували мету приєднати край до СРСР та встановити тут радянську владу. Після угорської окупації Закарпаття комуністична діяльність ставала неможливою. Керівники крайової комуністичної організації Закарпаття, у т.ч. й Олекса Борканюк, у 1939–1940 рр. емігрували до СРСР. Угорська влада пильнувала за їхніми родинами. Іван Борканюк демонстрував лояльне ставлення і не викликав підозри. Коли радянська група у складі 6 чоловік на чолі з О. Борканюком у січні 1942 р. висадилася у Рахівському районі, її відразу було виявлено і знешкоджено, уцілілим залишився лише один Олекса, який ввійшов у контакт з Іваном, отримував від нього допомогу і перебував на нелегальному становищі. 12 лютого угорській жандармерії вдалося їх обох заарештувати. Івана було закатовано у місцевій тюрмі, а Олексу відправлено

19 Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С.195, 196.

до Будапештської в'язниці. За антидержавні злочини, комуністичну і розвідувальну діяльність в Закарпатті на користь іноземної держави Борканюка було засуджено 25 вересня 1942 р. до розстрілу. 3-го жовтня 1942 р. вирок було виконано.

Упродовж літа 1942 р. на Карпатській території було заарештовано 137 комуністів та 130 українських сепаратистів. 6 осіб з них 31 липня було розстріляно в Ужгороді. На нараді радників уряду Угорщини у жовтні 1942 р. з питань щодо ставлення русинської молоді Закарпаття до угорської влади наголошувалося, що у кожній освітній установі Закарпаття серед слухачів були такі, хто брав участь у діяльності українських політичних організацій. Покарання ставало неминучим. Військовим судом генерального штабу було засуджено 59 студентів, серед яких було 14 слухачів ужгородської, 9 – мукачівської, 13 – хустської русинських гімназій. Інші, майже 250 осіб, проходили у справі цивільного суду[20]. Суд розцінив їхні дії прокомуністичними та прорадянськими і засудив кожного з них до одного року тюрми.

У всіх районах Підкарпаття війна Угорщини проти СРСР не викликала схвалення: сотні людей симпатизували СРСР, засуджували участь Угорщини у війні. Рівень невдоволення продукував антиугорські, проукраїнські та прорадянські настрої. Відомий діяч на Карпатській території Дюла Марина у таємному листі до Міністра з питань релігії та освіти 27 січня 1943 р. наголошував, що нелояльних осіб та противників Угорщини у службових установах Закарпаття немає, їх у ході перевірки звільнили або вони емігрували. Але нелояльність досить значна серед молоді й у суспільстві Закарпаття, «тому зберігається надзвичайна напруга і вичікування щодо розпоряджень органів влади. Масовий український рух, що зародився при чехах, залишається в Закарпатті й після його звільнення Угорщиною».

Весною 1944 р. у донесеннях жандармерії Закарпаття до Будапешта відзначалося наростання серед русинів антиугорських настроїв. Серед них ширилися настрої про те, що незабаром відбудуться відомі переміни на їхню користь. На їхній території припиниться панування угорців. Вони чекали визволителів зі Сходу. Для викорінення прорадянських рухів і посилення проугорських сил на Закарпатті у квітні 1944 р. була створена Русинська національна партія на чолі з проугорським політиком А. Бродієм. До керівного складу ввійшло 30 відомих діячів краю. Завданням цієї партії було вести роботу за збереження Закарпаття у складі Угорщини, протидіяти наростанню комуністичного руху за приєднання краю до радянської України. Згодом цю партійну справу доручили вести більш надійній особі – Е. Кричфалуші-Грабатю, колишньому начальнику охорони М. Хорті, пізніше – начальнику жандармерії в окупованій Галичині. Остаточне рішення уряду було спрямоване на продовження сприятливої політики щодо русинів Карпатського краю, але суворо стежити за тим, щоб це не зашкодило безпеці і єдності Угорщини[21].

Для закарпатських українців, як і усіх інших національностей цього краю, війна обернулася великими людськими втратами як тих, хто служив в угорській армії, так і тих, хто воював у Червоній армії. Показовим у цьому відношенні є історія найбільшого в Закарпатті села Колочава Міжгірського району. У роки Другої світової війни

20 Fedinec C. A karpataljai magyarsag torteneti kronologiaja 1918–1944. Bp., 2002. 393.,395.old.; Brenzovics L. Nemzetisegi politika a viszacsatolt Karpataljan 1939–1944. Ungvar, 2010. 165.old.

21 Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. М., 2006. С. 391, 392, 393, 394, 398.

39 колочавців загинули як громадяни Угорського королівства в якості гонведів угорської армії, а 52 односельчани загинули у складі Червоної Армії уже як громадяни СРСР. Лише у часи незалежної України мешканці цього села встановили усім загиблим окремі, але однакові пам'ятні обеліски[22].

Значна частина закарпатців упродовж 1939–1945 рр. постійно працювала в Угорщині. З наближенням війни до Угорщини все більша частина українських русинів мобілізовувалася у робочі батальйони для виконання самих різних робіт, головним чином оборонного характеру. До таких робіт угорці та німці краю, як і самої Угорщини, не залучалися. Вони несли найбільший тягар – служили у збройних, правоохоронних та розвідувальних органах і воювали на фронтах війни. Умови праці, проживання та харчування у примусових бригадах трудової повинності були дуже тяжкими. Використання українців, євреїв та ромів Закарпаття на примусових роботах у трудових таборах і штрафних батальйонах угорських збройних сил було найбільш масовим. Примусова праця в Угорщині започаткована після прийняття 11 березня 1939 р. відповідного закону №11 про формування робочих трудових батальйонів з представників єврейства. На основі цього закону у трудові табори направлялися головним чином представники єврейської національності віком від 20 до 48 років, а також усі небажані, інтерновані, політично підозрілі, нелояльні до режиму особи. Примусові роботи були спричинені військовими потребами. Через трудові табори та примусові роботи у період війни пройшли десятки тисяч закарпатців усіх національностей, тільки не всі в один час і не з однаковими умовами й обставинами та наслідками. До того часу ця тема була незручною, поки ФРН не почала виплачувати компенсації за примусову працю усім народам Європи, у тому числі й вихідцям із Закарпаття. Кілька тисяч представників Закарпаття у роки війни працювали в аграрному та промисловому секторах економіки на території Німеччини, Угорщини, Австрії, Данії, Польщі, Чехії та Словаччини. З часом під дією пропагандистських кампаній цей вид діяльності стали розцінювати як примусову роботу.

За даними Спеціальної Комісії у Закарпатській області від грудня 1945 р. у трудових таборах Угорщини та Німеччини за часи війни пройшли близько 71 тис. закарпатців (українців, євреїв, словаків, ромів, румунів, які відносилися до етносів другого сорту). Відбування Трудової повинності на всій території Угорського королівства, включаючи й Закарпаття, у складі робочих батальйонів чи в інших формах угорським та німецьким етносами у юридично-правовому та організаційно-політичному відношеннях не передбачалося. Як нації першого сорту, вони несли основні навантаження воєнного часу у ключових галузях виробництва, у діючій армії на фронтах війни, складали кістяк усіх програм по забезпеченню досягнення державницьких інтересів[23].

До сих пір не вдалося встановити усі дані про кількість закарпатських русинів у складі угорських військових формувань, як і про їхню участь у німецько-радянській війні. Відомо, що у роки Другої світової війни понад 50 тисяч угорців та німців історичного Закарпаття пройшли мобілізацію до збройних сил Угорщини та Німеччини. Більшість з них брала безпосередню участь у війні проти СРСР. Припускається, що

22 Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 245.

23 Архів Верховної Ради України (ВРУ). Ф.1, оп. 36, од. зб. 642, арк. 132.

упродовж 1939–1944 рр. до лав угорської армії було призвано близько 100 тис. закарпатських русинів, серед яких до 10 тис. служили молодшими командирами. У роки німецько-радянської війни понад 900-тисячний військовий контингент Угорщини брав участь у боях на Східному фронті, ніс окупаційну службу переважно в Україні, робочі батальйони виконували допоміжні роботи на окупованій території, забезпечуючи дієздатність армії на фронті. Лише певну частку серед них представляли й закарпатські українці. Зважаючи на менталітет русинів, їхню національну спорідненість з українцями в Україні і уникаючи можливого масового дезертирства й невиконання наказів, частка русинів в угорській армії на Східному фронті була мінімальною, всього кілька відсотків. Основна частина з них охороняла кордони, забезпечувала правопорядок на прирощених до Угорщини територіях: Закарпатті, Південній Словаччині, Воєводині та Північній Трансільванії, а також на територіях держав, окупованих країнами «Осі». А.І. Пушкаш вважає, що усі нацменшини Угорщини (русини, словаки, румуни, серби) разом складали в окремих військових частинах від 20 до 30% особового складу. Іноді їхня доля досягала половини. Євреї і роми (цигани) направлялися у робочі батальйони для виконання будівельних робіт, формування укріплень та бойових позицій в основному на території України та Карпатського регіону. У боях за звільнення Закарпаття загинуло 3147 радянських солдатів та офіцерів. А.И. Пушкаш стверджував про загибель у роки війни п'ятої частини населення Закарпаття (до 150 тис. осіб)[24]. До цієї цифри ввійшла й кількість знищених, депортованих і репресованих представників різних народів Закарпаття каральними органами Угорщини, Німеччини та СРСР упродовж війни та перших трьох післявоєнних років.

У ході визволення Закарпаття та ЧСР в краї розгорнувся могутній народний рух за возз'єднання з рідним народом УРСР. Політичне життя набуло нечуваного піднесення, з підпілля вийшли комуністи і партизани, які відразу ж задомінували на території краю. Національно-визвольні сили вимагали приєднання до УРСР. Мотивування було беззаперечним: одна нація проживала по два боки Карпат. Національна приналежність закарпатських русинів до народу України була очевидною. СРСР не міг цим ігнорувати. Уряд Чехословаччини ще у листопаді 1944 р. надіявся зберегти Закарпаття у своєму складі, тому також збирався затримувати й судити усіх осіб, які були причетні до співучасті з Німеччиною та Угорщиною у ліквідації ЧСР. Йшлося про німецьких і угорських реваншистів, українські і русинські націоналістичні й патріотичні об'єднання. Радянські спецоргани ізолювали край від угорського та чеського впливу, і самі вдалися до виявлення, арешту і засудження українських патріотів та проугорськи чи пронімецьки налаштованих осіб серед місцевого населення. Нечуваних втрат зазнавали українофільські сили, що не йшло ні в яке порівняння зі злочинами, вчиненими країнами німецької коаліції у війні 1939–1945 рр. Після визволення Закарпаття Радянською армією національно-визвольні течії усіх спрямувань і національних забарвлень, усі релігійні конфесії, лідери й активісти кваліфікувалися ворогами і підлягали видаленню з території краю. Проукраїнські національно-визвольні й патріотичні сили також були піддані репресіям, знищенню та викоріненню. Також були вчинені протиправні масові депортації угорського та німецького цивільного на-

24 Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. М., 2006. С. 333, 381, 420.

селення Закарпаття. Насильницькі заходи радянських органів в Закарпатті у перші повоєнні роки застосовувалися з цілком зрозумілою метою. Започаткована радянизація, насправді сталінізація Карпатської України реалізовувалася через утворені 18 грудня 1944 р. з представників НКВС спеціальні репресивні й каральні органи, зокрема Спеціальний суд для ліквідації на цій землі інакомислення, масового покарання й винищення його носіїв[25].

На місцях формувалися органи влади – народні комітети. 26 листопада 1944 р. у Мукачеві відбувся з'їзд у складі 663 представників народних комітетів Закарпатської України, який проголосив державне утворення Закарпатська Україна, обрав Народну раду, схвалив Маніфест, який уповноважив щойно обрану Народну раду здійснити віковічну мрію населення краю – возз'єднатися в єдиній українській державі – УРСР, про вихід із складу Чехословаччини.

В середині грудня 1944 р. утворилася самостійна КП Закарпатської України. Інші політичні партії не сміли підняти голову. В краї запанували прорадянські сили. Керівництво Чехословаччини, розгорнувши активну роботу щодо відродження держави, швидко зорієнтувалося і запропонувало Москві досягти спільного кордону з СРСР шляхом передачі Закарпаття до УРСР. Лідер ЧСР Е. Бенеш вважав, що упродовж тисячі років рутени по суті залишалися слугами угорських панівних класів, їхня духовна і матеріальна бідність посилювалася. В Європі не було народу з більш нижчим рівнем життя, ніж у півмільйонних русинів. Русини чекали на звільнення краю Радянською армією від подвійної окупації Угорщини та Німеччини

29 червня 1945 р. у Москві було укладено Договір між СРСР та ЧСР про вихід Карпатської України із складу ЧСР і передачу її до УРСР у складі СРСР. Міністр закордонних справ СРСР В. Молотов після підписання цього Договору відзначив, що цим актом здійснилася віковічна мрія українського народу Закарпаття – возз'єднання зі своєю батьківщиною – Україною. Міністр також відзначив, що «закарпатсько-український народ ще у кінці IX ст. підпав під угорську владу, він за своїми етнічними ознаками, за мовою, побутом, за своїми історичними долями залишається частиною українського народу»[26].

Кордони між Закарпатською Україною та ЧСР були дотримані станом на 29 вересня 1938 р. з внесенням незначних змін. Договір було ратифіковано 22 листопада 1945 р. (ЧСР) та 27 листопада 1945 р. (СРСР). Він залишається чинним між Україною та Словацькою Республікою. Возз'єднання русинів зі своїми кровними братами в єдиній Українській державі – УРСР мало для них доленосне значення.

ВИСНОВКИ

Розпад у кінці війни Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, піднесення національно-визвольних змагань на українських етнічних землях та відродження Української держави у 1917–1922 рр. стали головними чинниками, які справляли вплив на розвиток визвольної боротьби українства на усіх теренах його проживання

25 Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 265, 279.

26 Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945. М., 2006. С. 436.

упродовж усього XX ст., зокрема і на Закарпатті. Більш сприятливіший політичний, соціально-економічний клімат, який українці Підкарпатської Русі отримали у міжвоєнний період у складі ЧСР, позитивно вплинув на зміцнення національного потенціалу українства, що дозволило успішніше відстоювати свої інтереси у роки окупації краю Угорщиною та повести рішучу боротьбу за возз'єднання з Центральною Україною у кінці Другої світової війни.

Проведені Чехією у міжвоєнний період адміністративна, земельна, шкільна та релігійна реформи на Закарпатті остаточно підірвали панування угорської святоштефанської ідеї, угорської гегемонії, культури, мови, католицизму, натомість посилився процес відродження української нації. У складі ЧСР політичні і національно-визвольні сили українських русинів нечувано зміцніли. Їхня державницька ідеологія стала домінуючою і набула широкого поширення в масах. Натомість угорське панування на Закарпатті ослабло і після його окупації Угорщиною уже не могло відродитися у житті краю так, як це було під час Габсбурзької монархії. Чеський період вніс перелом в українсько-угорське державницьке протистояння в Підкарпатській Русі на користь перших. Цього співвідношення сил і надбання українських русинів угорська влада уже не могла переломити. Умови для перемоги українців Підкарпаття сформувалися і зміцнилися під впливом внутрішньої політики ЧСР і сприятливих міжнародних чинників. Внаслідок цього у переважної більшості із 660 тис. русинів усього Карпатського регіону остаточно зміцнилося переконання у їхній окремішності від угорського, «русского» та інших народів, завершився процес пробудження і усвідомлення українськості й спорідненості лише з українцями на сході Карпатських гір, осмислення своєї належності до єдиної української нації, мови, культури. Визнання ними спільності з українською нацією стало визначальним фактором їхнього життя. Не принижуючи важливості набуття Руською країною автономії у складі Угорської Народної Ресспубліки 24 грудня 1918 р. та автономії у складі УРР 2 квітня 1919 року все ж більшим здобутком українців Підкарпатської Русі стало відновлення 11 жовтня 1938 р. автономії у складі ЧСР, що увінчалося проголошенням незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. Ці дві події допомагали українцям Підкарпаття гідно протистояти усім спробам угорської влади у роки окупації краю перетворити їх на невід'ємну складову Угорської держави.

Це було складне завдання. Адже ідеї Угорського королівства Святого Іштвана цілковито домінували у суспільно-політичному житті краю. У політиці Угорщини на Підкарпатті щодо українського населення переважали елементи окупаційного змісту, з широким застосуванням репресивних методів. З політичної арени усувалися українські національно-визвольні рухи й організації, комуністичні, прорадянські, прочеські сили. Політика асиміляції русинів, формування штучної рутинської мови та витворення з русинів самостійної і повноцінної рутинської нації, від'єднання їх від українців на Сході складали основу національної ідеї Угорщини в Закарпатті, яка цілеспрямовано і повсюдно реалізовувалася у цьому краї у роки війни.

Повсякденні умови українських русинів Закарпаття у роки окупації краю Угорщиною були гіршими ніж у чехословацький період. Заходи органів влади у всіх сферах життя носили переважно насильницький і репресивний характер. Їхня діяльність

спрямовувалася на викорінення проукраїнських, прочеських, проросійських та комуністичних ідеологій, ізоляцію та видалення їх носіїв з регіону, забезпечення порядку і дисципліни воєнного часу. Натомість вживалися заходи для прискорення формування з місцевого населення окремої рутинської нації, прихильної до Угорської держави, зміцнення угорсько-русинського братерства, відторгнення усіх форм українського визвольного руху, зображання останнього як ворожого для місцевого населення. Воєнні умови (повне домінування воєнно-поліцейського режиму, трудова повинність русинів, служба в угорській армії і участь у військових діях, зниження життєвого рівня, а також політика мадяризації, участь Угорщини у війні проти СРСР, через що й русини несли величезні тяготи) породжували масове обурення й невдоволення, наростання прихильності до Радянського Союзу. Місцеві жителі у масовому порядку чекали звільнення від угорсько-німецького гніту. Рівень прорадянських симпатій зростав і зміцнювався значною мірою через необізнаність про злочини сталінського тоталітаризму, насамперед в Україні, що породжувало неадекватне порівняння практики режимів Хорті та Гітлера з радянською дійсністю. Це посилювало антиугорські, проукраїнські та прорадянські настрої, які подолати угорська влада була безсилою. Такі основні підсумки перебування Підкарпатської Русі у складі Угорщини у 1939–1944 рр.

Карпатська Україна упродовж XX ст. випробувала на собі десять державних утворень (Австро-Угорщина, УНР, УРР, ЗУНР, УНР, Чехословаччина, Карпатська Україна, Угорщина, УРСР у складі СРСР, Україна). У таких доленосних змінах міжнародний чинник та рівень національно-визвольних змагань відігравали ключову роль. Саме завдяки тому, що: українські русини постійно чисельно переважали на своїй землі, у їх житті незмінними залишалися національна культура, менталітет, мова і повсякденний спосіб життя, вони вистояли і дочекалися сприятливих умов, щоб об'єднатися у складі єдиної нації, запоруки національного розквіту. З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України жителі Закарпаття нарешті стали й державотворною нацією у своїй соборній і суверенній державі.

Завдяки своєчасному возз'єднанню Західної України, Закарпаття, Північної Буковини, Ізмаїльщини з УРСР українська нація опинилася в єдиному державно-адміністративному утворенні, що прискорило її консолідацію і наростання боротьби за самостійність. Незважаючи на тяжкі втрати у XX ст., українська нація зуміла вибороти незалежну, соборну державу в оптимальних для неї кордонах. Це виявилося доленосним фактором у визначенні майбутнього й українських русинів Закарпаття.

Вікторія СОЛОШЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Культурна політика СРСР вказаного періоду – це фактично політика під час «холодної війни» і хрущовської «відлиги», яка і нині викликає значний інтерес дослідників. Вплив становища «холодної війни» на культуру СРСР та його країн-сателітів був вельми неоднозначним, він уже досліджувався та неодноразово ставав предметом дискусій вчених різних країн.

Однак є проблеми, які, на наш погляд, залишаються недостатньо вивченими, попри низку важливих публікацій. До них слід віднести диференціацію політики СРСР у сфері культури в контексті національних перетворень, реальні оцінки і результати затвердження декларованих цілей. До числа ще недостатньо досліджених у науковій літературі, належать питання впливів ідеологічних засад, що сповідувалися Кремлем у ті повоєнні десятиліття на розвиток культурної сфери СРСР в цілому і УРСР зокрема.

Добре відомо, що в Українській Радянській Соціалістичній Республіці вся управлінська вертикаль від урядової влади до низових її ланок утверджували принципи колективізму, соціалістичного патріотизму й інтернаціоналізму. Саме ці засади у той період слугували основою нової комуністичної моралі. Усе це підпорядковувалося досягненню цілей радянської культурної політики, яка, згідно з офіційними визначеннями, служила будівництву соціалістичного суспільства і формуванню єдиної спільноти – радянського народу. Усі галузі культури, література та мистецтво покликані були бути складовими широкого механізму в цій складній системі перетворень.

Аналіз свідчить, що основні засади і спрямованість культурної політики в Радянському Союзі визначали рішення з'їздів партії і її Центрального комітету. Потужний партійний апарат, розробляючи заходи та механізми їх проведення через роботу комсомольських органів, творчих спілок письменників, художників, композиторів, жорстко контролював їхню реалізацію. Варто зазначити, що базові основи культурного розвитку закладалися офіційними постановами ЦК КПРС та носили багато в чому декларативний характер.

Зазначу, що характерним був комплексний підхід у дослідженні періоду «відлиги» в Україні. Він властивий роботам наших співвітчизників таких як О. Бажан[1], В. Баран[2], В. Даниленко[3], Ю. Данилюк[4], В. Зарецький[5], Г. Касьянов[6], С. Кульчицький[7] та ін.

Особлива увага в працях вчених СРСР приділялася проблемам перетворень у культурній сфері, досліджувалась державна культурна політика, оцінювалися процеси і явища у сфері культури УРСР. Це дослідження М. Ангелової[8], Н. Білошапки[9], О. Бородая[10], Ю. Лукіна[11], Н. Переберіної[12].

Важливими для нас є і дослідження, присвячені окремим галузям культури зазначеного періоду – це праці В. Красильникової, С. Севастьянової[13] та інших вчених. Лише окремі сторони окресленої нами проблематики висвітлювалися у спеціальних тематичних наукових періодичних виданнях. До них ми відносимо, перш за все, публікації: «Історія холодної війни» («Cold War History») і «Журнал студій холодної війни» (Journal of Cold War Studies). За нашою оцінкою, для більшості робіт радянського періоду характерні здебільшого оціночні підходи.

Однак з висоти нинішніх знань, особливо з урахуванням трансформаційних перетворень, є всі підстави підкреслити, що вплив «холодної війни» на культуру та повсякденне життя громадян СРСР та його союзних республік був колосальним. Це чітко простежувалося в літературі, театрі, музиці, кінофільмах, книговиданнях, телебаченні, інших засобах масової інформації (ЗМІ), а також у різних суспільно-політичних і культурних заходах.

Складність і неоднозначність процесів у культурній сфері СРСР тогочасних десятиліть імперативно вимагає нині різнопланово, а головне об'єктивно проаналізувати

1 Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.

2 Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: МП «Свобода», 1996. С. 5–10.; Баран В.К. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946-1960-і роки). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 497–562.

3 Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Т. 13. К.: Перегляд. дім: Альтернативи, 1999. С. 115.

4 Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідній край, 2000. 616 с.

5 Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. Сучасність. 1995. № 4. С. 124.

6 Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. К.: Либідь, 1995. 224 с.

7 Кульчицький С.В. Спробуй реформ (1956-1964). Український історичний журнал. 1998. №2. С. 92.

8 Ангелова М. А. Управление духовной жизнью развитого социализма как способ ее целенаправленного развития: (На материалах СССР и НРБ). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. 09.00.02. М. 1984 18 с.

9 Белошапка Н.В. Государство и культура в СССР: от Хрущева до Горбачова. монография. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2012. С. 305-310. 320 с.

10 Бородай А.Д. Культурная политика в советском обществе: формирование молодой художественной интеллигенции (вторая половина 50-х - 80-е гг.). Автореферат диссертации на соискание ученого звания доктора исторических наук. Специальность 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2000. 40с.

11 Лукин Ю. А. Художественная культура зрелого социализма. М.: Изд-во «Знание» 1980. 271с.

12 Переберина Н. В. Современный театральный процесс: управление и основные тенденции развития. Автореферат диссертации на соискание ученого звания кандидат искусствоведения 17.00.01 АОН при ЦК КПСС. Москва 1988. С. 5-10.

13 Красильникова М.Б., Севастьянова С.К. К вопросу о современных подходах к определению понятия «культура». Обсерватория культуры. 2015. № 4. С. 98-103.

цю чутливу сферу життєдіяльності та, зокрема, художнього життя України того непростого періоду протистояння на міжнародної арені.

Історично склалося так, що українська державність, яка виникла під час революційних потрясінь 1917 р., існувала короткий період. Очікування допомоги від держав Центральної Європи, виявилися для України марними. Після встановлення влади більшовиків Україна увійшла в якості союзної республіки-засновниці в Радянський Союз (1922 р.). Важливою метою, яка стояла тоді на порядку денному, було створення нового суспільно-економічного устрою. Радянська влада під керівництвом правлячої комуністичної партії здійснила грандіозні соціальні перетворення від промислової індустріалізації до культурної революції.

Важливо відзначити, що після війни почалося відновлення не тільки промислового та сільськогосподарського виробництва. У 1944 р. з евакуації повернулася в Київ Академія наук України. Якщо в 1945 р. налічувалося –267 науково-дослідних установ, то в 1950 р. – 462. Радянське керівництво підтримувало творчу діяльність української інтелігенції, відображення ними випробувань воєнного часу.

На практиці мали місце і чималі перегини партійних комітетів. Так, за ініціативою Компартії в Україні було проведено кампанії, спрямовані проти творчої інтелігенції. Ініціюючи боротьбу з відхиленнями від радянської лінії, партійні комітети фактично спотворювали культурне життя в Україні, а саме літературу, мистецтво, всю історичну науку. Близько сотні українських діячів науки, культури та мистецтва були звинувачені в українському буржуазному націоналізмі. Істориків звинувачували в націоналістичних проявах, у поширенні вчень В. Антоновича та М. Грушевського про самобутність українського народу.

Особливу активність у цій боротьбі виявив Л. Каганович, який у 1947 р. був знову призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Національне питання було однією з найактуальніших сторін політичного життя радянського суспільства[14]. Тому під прикриттям боротьби з буржуазною культурою переслідувалися навіть незначні прояви українського патріотизму. До таких влада відносила навіть тих, хто виявляв пасивний опір або невдоволення існуючим режимом. Навіть перевага чогось українського вже сприймалася як націоналізм, вважалася неблагонадійним і заслуговувала пильного спостереження органів держбезпеки. Усе іноземці, а також ті, хто спілкувався з ними, розглядалися як потенційні шпигуни. Здійснювалося тотальне стеження та контроль над населенням.

Великі втрати понесла українська культура в результаті вилучення з бібліотек в 1954 р. 111 назв книг. Під заборону потрапили книги багатьох українських політичних діячів та письменників (М. Скрипника, П. Любченко, С. Єфремова, О. Олеся, М. Зерова та ін.). Державна культурна політика була підпорядкована завданню будь-якою ціною покінчити з національно-визвольним рухом. З метою остаточно придушити в людях навіть найменшу тягу до власного волевиявлення, вільнодумства, в дію вступала фальсифікація і приписування порушень, а то і злочинів. Важливо відзначити, що процес ідеологічного контролю здійснювався практично на всіх рівнях, починаю-

14 Українська державність у XX столітті. (Історико-політичний аналіз). Україна в зовнішньополітичних доктринах США. / Керівник авторського колективу А. Дергачов. Київ «Політична думка», 1996. URL: http://litopys.org.ua/ukrxxr/zmist.htm

чи з ЦК КПРС та закінчуючи партійними комітетами в самих культурних установах і творчих спілках[15].

Зміни на краще в цьому плані відбулися після засудження культу особи Й. Сталіна в 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС. Взагалі цей період так званої «відлиги» багато в чому був пов'язаний з діяльністю партійного та радянського керівника М. Хрущова. Було здійснено перегляд ролі Й. Сталіна в історії країни. Вперше прозвучало звинувачення колишнього лідера в насадженні культу особи, було озвучено потребу реабілітації багаточисленних жертв репресій. Відтоді розпочався процес десталінізації.

У роки «відлиги» українські вчені, окрім досягнень у точних науках, проводили важливі наукові дослідження соціогуманітарного спрямування – в області історії, філософії, права, мовознавства і літературознавства, мистецтвознавства, педагогіки і психології. Роботи і розробки провідних українських вчених були відомі не лише в УРСР та СРСР, а й далеко за їх межами.

Показово, що були засновані важливі видавництва, такі як: «Наука» – видавництво Академії наук України, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Державне видавництво дитячої літератури України (з 1964 р. – «Райдуга»), обласні книжково-журнальні видавництва в Харкові, Одесі, Львові та інших містах.

Курс країни на зміцнення матеріально-технічної бази другої половини 1950–1960-х рр. передбачав використання досягнень науково-технічної революції, здійснення електрифікації всієї країни, радіофікації, проведення автоматизації виробництва та ін. Будувалися заводи і фабрики, відкривалися численні університети, наукові установи, бібліотеки, театри та інші культурні установи.

СРСР, як і весь світ, був охоплений НТР, але тут вона розвивалася переважно у військово-промисловому комплексі. До переліку головних досягнень слід віднести винахід лазера, створення першого атомного криголома, запуск балістичної ракети та супутника Землі, політ Ю. Гагаріна в космос (1961 р.), застосування атомної енергії. Також цей історичний період можна охарактеризувати напруженим суперництвом між СРСР і США в освоєнні космосу. Космічна гонка стала важливою частиною культурного, технологічного й ідеологічного протистояння періоду холодної війни. Також розвивалася хімічна та інші галузі промисловості, було зроблено багато важливих відкриттів світового значення. Усе це дозволяло СРСР ширше використовувати нові можливості та досягнення людства, розвиваючи та примножуючи культурні багатства.

У національно-свідомої творчої інтелігенції з'явилася надія на українське відродження. Портрети і скульптури Сталіна масово демонтували. У музеях відбувалася масштабна зміна експозицій. Не тільки радянська, а й українська ленініана передбачала створення на замовлення держави портретів, літератури про Леніна – це була гігантська індустрія. Однак не можна не вказати й на проблему створених незатребуваних художніх творів.

Важливо підкреслити, що друга половина 1950-х рр. стала поворотним пунктом в українському живописі, літературі, кіно й культурі. Обходячи політичні утиски,

15 Белошапка Н.В. Государство и культура в СССР: от Хрущева до Горбачова. монография. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2012. С. 305–310.

українські літератори доносили до читача високі ідеї гуманізму, почуття патріотизму. Так, у ці роки стали надбанням широкої громадськості поеми А. Малишка «Прометей», О. Гончара «Прапороносці».

У Москві в 1956 р. було засновано театр «Современник», у повсякденний побут входило телебачення. У хрущовську епоху й наступні роки в культурі ще зберігалося якийсь час вільнодумство (у 1966 р. опубліковано роман М.А. Булгакова «Майстер і Маргарита»), але поступово воно приглушалося владою. Уже до початку 1950-х рр. в Україні діяло 96 театрів, у більшості з яких проходив творчий пошук нових театральних постановок.

Набирав популярності виробничий роман, де описувалися радянські будні і проблеми, які вирішуються мудрим партійним керівництвом. Зазначу, що той, хто не був членом Союзу письменників, майже не мав можливості видаватися. Одночасно зміцнів рух поетів-бардів (Б. Окуджава, В. Висоцький, Ю. Візбор), які оспівували не радянські досягнення, а дружбу й кохання. Знов набирали силу підходи «соціалістичного реалізму», коли бажане видавали за дійсне. Найчастіше відбувалося спотворення істини на догоду владі, ідеології.

Поряд із цим розвиток отримували наукові і творчі зв'язки радянських, з-поміж них і українських вчених, із вченими зарубіжних країн. Зрозуміло, вони розвивалися під пильним контролем партійних та спеціальних органів, але, тим не менш, зв'язки українських вчених сприяли розширенню кругозору, допомагали впровадити нові методи та розробки на практиці[16].

Важливо наголосити, що УРСР у той історичний період і в наступні роки тісно співпрацювала з ЮНЕСКО в культурній сфері. Це стосувалося як діяльності музеїв, широкого спектру культурних установ республіки, так і проведення міжнародних симпозіумів і наукових конференцій[17].

У цьому контексті також важливо згадати про діяльність суспільної організації – Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами (засновано в 1959 р.). Основною метою його діяльності було поширення інформації про досягнення радянської України і протистояння антирадянській пропаганді. Товариство відправляло в зарубіжні країни, де мешкали представники української діаспори, різні виставки та літературу, які показували життя в УРСР із позитивного боку. Також ця організація сприяла розвитку україністики за кордоном, переправляючи до університетів та наукових організацій видану в СРСР літературу українською мовою. Не випадково матеріали Товариства та його листування довгі роки були засекречені.

Змагання двох полярних систем – соціалістичної та капіталістичної – здійснювалося за всіма напрямами: політичним, ідеологічним, економічним та культурним. Країни соціалістичного табору ставили за мету однозначно наздогнати й перегнати країни Заходу у сфері науки й техніки, в освітньому і культурному розвитку, а також у використанні нових досягнень людства.

16 Архів Міністерства закордонних справ УРСР. Фонд. Генеральний секретаріат 194/095. Опис. Представництво УРСР при ЮНЕСКО. 25 Січня 1979 – 11 грудня 1979 р. Праворуч 3760. 260 л.

17 Архів Міністерства закордонних справ УРСР. 104/087/5 Фонд. Питання культури. Частина І. Опис. Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО. Про підготовку відповіді на запитання ЮНЕСКО зі статистики музеїв. №09/53-2183 11.05.89. 9 січня 1989 р. – 23 травня 1989 р. Праворуч 6720. 207 л.

Найяскравішими були зміни та новизна в культурному та духовному житті країни. Важливо відзначити, що «відлига» відкрила нові можливості для відродження культури, національного відродження після утисків і репресій представників української культури режимом. «Відлига» породила таке нове явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво. Рух шістдесятників в Україні – це культурно-політичний феномен. Гуманітарна інтелігенція виступила проти русифікації і прагнула до відродження національної культури. Найбільший вплив шістдесятники мали на літературний процес. Це був час виникнення нових позитивних тенденцій у літературі, часом творчого оновлення.

У плани шістдесятників не входило відділення України від СРСР, вони виступали за лібералізацію чинного режиму. Друкувалися статті, у яких поширювалися нові ідеї та бачення. З'явилася поема «Розстріляне безсмертя», присвячена жертвам сталінських репресій, поема «Мазепа» та біографічний роман «Третя рота» В. Сосюри, Л. Первомайського «Дикий мед», роман Г. Тютюнника «Вир». У поезії та прозі активно виступали Д. Павличко, Ю. Мушкетик, І. Драч та ін. Великою популярністю користувалися твори українських сатириків М. Годованця, Ф. Маківчука та ін. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл та ін.

Яскравим свідченням визнання досягнень української культури періоду «хрущовської відлиги» було присудження Ленінських і Шевченківських премій. Це були найбільш високі та почесні в державі й республіці премії. Ленінська премія була присуджена О. Довженку за літературний кіносценарій «Поема про море» (1959 р.); М. Рильському за збірники віршів «Троянди й виноград» і «Далекі небосхили» (1959 р.); М. Стельмаху за трилогію романів «Хліб і сіль» (1959 р.), «Кров людська – не водиця» (1957 р.), «Велика рідня» (1951 р); О. Гончару за роман «Тронка» (1962 р).

Важливою подією стало повернення в літературу кращих творів із літературної спадщини українських письменників – М. Куліша, І. Микитенка, В. Блакитного, О. Вишні. Здоровим явищем було поповнення рядів літераторів молодими талановитими поетами і прозаїками. Це художні твори, написані В. Коротичем, І. Драчем, М. Вінграновським, В. Коломійцем, Б. Олійником, Є. Гуцалом та ін. Українська література позиціонувала себе як національна за формою та соціалістична за змістом.

Провідною фігурою серед молодих поетів був В. Симоненко. У 1962 р. вийшла його збірка «Тиша та грім». Основна ідея творчості поета – безмежна любов до рідної землі. Стрімко в українську літературу в кінці 1950-х рр. увійшла молода українська поетеса Л. Костенко. Її перші збірки, написані в часи «відлиги» – «Промені землі», «Вітрила».

У хрущовську епоху були реабілітовані письменники «розстріляного українського відродження», тоді були надруковані їхні раніше заборонені твори. На них орієнтувалися молоді літератори, за що часто ставали об'єктом критики комуністичної партії. У літературу прийшла «жива людина», яка розкуто мислила, високо цінувала красу, була здатна розкрити свої переживання. Таким чином, ішлося про ідеали комуністичні, а також про те, що пізніше було названо «соціалізмом з людським облич-

чям». Важливо відзначити, що далеко не всі шістдесятники ставили під сумнів наявний суспільний устрій, навпаки – багато хто сподівався на його реальне покращення.

Важливо відзначити, що, незважаючи на утиски та переслідування, в СРСР існувала система забезпечення творчої інтелігенції, яка дозволяла практично не дбати про фінансову ефективність своєї діяльності. Моральне та матеріальне заохочення у вигляді премій, почесних звань та урядових нагород ставило частину творчої інтелігенції у досить привілейоване становище, порівняно з іншими групами населення, і надихало на нові звершення[18].

Послаблення тиску з боку політичного режиму призвело до загальних позитивних зрушень у культурному житті України. Значно збільшилася кількість виданих романів і повістей, тільки в 1963 р. в українських журналах було опубліковано близько двадцяти нових творів. Однією з головних тем у них було життя українського села в перші повоєнні роки. Результатом творчих пошуків поетів і художників стало глибоке відтворення життя, прагнення втілити ідеал прекрасного в образах та картинах.

Переборюючи сталінські ідеологічні перешкоди, художники поверталися до осмислення та розкриття загальнолюдських цінностей і ідеалів, до реальної та багатогранної особистості. Однак на загальному тлі розвитку позитивних зрушень, існувала велика загроза асиміляції українського народу, забуття української мови та знищення української культури. Про це красномовно у своєму листі, адресованому поету Андрію Малишку, писав молодший колега Василь Стус: «Я хочу тільки добра, чесного добра, а асиміляторство – хіба це чесна штука?»[19].

У 1962 р. на хвилі властивого «відлизі» лібералізму в журналі «Новий світ» було опубліковано оповідання О. Солженіцина про життя ув'язнених радянського концтабору – «Один день Івана Денисовича». Це дало велике прозріння. Паралельно з офіційною літературою дедалі більшу роль у житті інтелігенції грав самвидав. Із середини 1960-х рр. в самвидаві активно поширювалися «Колимські оповідання» Варлама Шаламова про сталінські репресії.

Одним із засобів зміцнення «дружби народів» слугувало використання російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування, що в 1950–1980- х рр. з різною інтенсивністю набувало змісту русифікації. Так, наприклад, в УРСР українською мовою в загальноосвітніх школах навчалося у 1959–1960 навчальному році – 70,6% учнів, 1976–1977 – 57,8%.

Серед духовних досягнень українського народу досліджуваного періоду гідне місце займає образотворче мистецтво. У цей період слабшає культурна ізоляція СРСР. Виставка образотворчого мистецтва «Радянська Україна» – найбільша в історії українського образотворчого мистецтва – налічувала більше 6 тис. нових художніх творів. Підготовлена до декади української літератури й мистецтва в 1960 р. в Москві, вона стала підсумком досягнень українського живопису, скульптури та народно-декоративного мистецтва в післявоєнний час.

18 Белошапка Н.В. Государство и культура в СССР: от Хрущева до Горбачова. монография. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2012. С. 305–310.

19 Центральний Державний архів-музей літератури та мистецтва України. ЦДАМЛМ України. Аркуш В. Стуса до А. Малишка. Рука. 12 грудня 1962р. ф. 22, оп. 1, од. зб. 419. URL: https://zbruc.eu/node/102879?fbclid=IwAR39kD9SwaluPR2xw YhFUZWTFGeAZFPM-vi3SwktpwCbHUoXsxDkviDKPyk

У політичному плані серед художників найактивнішою була Алла Горська. Разом з іншими правозахисниками – режисером Л. Танюком, поетами В. Симоненком та І. Світличним – вона стояла у витоках Клубу творчої молоді, улюбленого місця зустрічі київської інтелігенції 1960-х рр. Із рухом шістдесятників пов'язано ім'я талановитої української художниці Тетяни Яблонської. У 1960-ті рр. вона напротивагу «соціалістичному реалізму» демонструвала нові рішення та образи, у яких яскраво виділялися давня традиція українського народного живопису. Разом з іншими художниками вона стала засновником фольклорного напряму в українському образотворчому мистецтві. Особливо резонансним твором хрущовської епохи став Шевченківський вітраж в вестибюлі головного корпусу Київського університету. Його створила відома художниця А. Горська до 150-річчя із дня народження поета. Однак цей вітраж було визнано ідеологічно шкідливим і знищено.

На матеріалах фронтових спогадів було створено велику кількість картин: Д. Безуглий «Форсування Дніпра», С. Отрощенко «Німецькі окупанти на Україні», Т. Яблонська «Ворог наближається». Провідним майстром української книжкової графіки був В. Касьян.

Молоді художники намагалися без фальші показати жорстку реальність такою, якою вона була насправді. Герої їхніх полотен були здебільшого людьми романтичних професій – полярники, геологи, комсомольці, які підкоряли Далекий Схід. Це юні, сповнені рішучості змінювати країну інтелектуали.

Підкреслю, що з того часу, як у 1957 р. СРСР запустив на орбіту Землі перший супутник, окреме місце в колективній уяві радянської культури займала тема освоєння космосу. Це була щира віра в оновлення системи[20]. Наприклад, елементи «суворого стилю» були відображені у творчості таких художників, як В. Чеканюк, В. Зарецький, М. Вайнштейн.

Продовжувався й розвиток монументальної скульптури. Споруджувалися пам'ятники партійним, військовим діячам, двічі героям Радянського Союзу, героям війни та праці. У Києві в 1954 р. було встановлено пам'ятник М. Щорсу (скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов). До найкращих у художньому плані монументів того часу належали пам'ятник О. Пушкіну в Києві (1962 р., скульптор О. Ковальов) та ін. В Україні, монументальне мистецтво стало територією відносної волі.

В історії культури СРСР та Радянської України дуже насиченим і неодномірним за значенням був період «холодної війни» та хрущовської «відлиги». Вплив ідеологічного післявоєнного протистояння аж до 1975 р. сповна виявлявся в радянській культурі, у широкому нав'язуванні партійно-радянською вертикаллю системи комуністичних постулатів у середовищі творчої інтелігенції. Однак проведення політики в культурній сфері за принципом соціалістичної за змістом і національної за формою, її диференціація щодо підтримки національних республік, як показує наш матеріал, мало неоднозначні реальні результати, далекі від багатьох декларованих цілей.

У цьому контексті культурна політика щодо України, особливо хрущовської «відлиги», частково сприяла формуванню і ствердженню української національної

20 «Інше» мистецтво і пізній СРСР. 1953-й – кінець 80-х. URL: https://www.arthuss.com.ua/pdf/perm_revol.pdf

самосвідомості. Однак слід враховувати й те, наскільки непростим і ризикованим був цей шлях у Радянському Союзі і в Україні особливо. В умовах існування за «залізною завісою», де діяв неусипний суворий ідеологічний контроль, це були сміливі кроки української інтелігенції. При всій силі партійно-державного впливу на творчу інтелігенцію, не можна було ізолювати радянське суспільство від закордонних впливів та набираючих силу демократичних тенденцій. Дуже важливо відзначити, що розрядка міжнародного напруження з 1975 р. вельми сприяла розширенню міжнародних зв'язків СРСР, зокрема, й у сфері культури. Таке зміцнення та розширення зв'язків нерідко розглядалося сторонами як можливість для здійснення пропаганди переваг життя як капіталістичного, так і соціалістичного ладу. Але це вже була наступна епоха, яка потребує окремих студій.

Павло АРТИМИШИН, Ігор СОЛЯР

ВІД КОЛАПСУ СРСР ДО СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ: УКРАЇНА 1990-х РР.

Відродження державності України на початку 1990-х рр. стало наслідком низки внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників, які в тому числі призвели до колапсу радянської системи та розпаду СРСР.

По-перше, затяжна економічна криза, яка в Радянському Союзі почала даватися взнаки ще з 1960-х рр., коли поступово вичерпувалися можливості екстенсивної економіки поруч із часто нераціональними директивними (неринковими) відносинами у сфері виробництва та застарілими технікою і технологіями, «гонкою озброєнь» та загалом мілітаризацією промисловості, у 1980-х рр. загострилася через видатки держави на її участь з 1979 р. у війні в Афганістані та суттєве здешевлення у 1985 р. нафти, що призвело до того, що станом на 1991 р. радянський державний борг складав вже 80 млрд доларів США[1]. Спроби проведення у сфері економіки реформи з поєднання адміністративно-командну системи з ринковими відносинами на рубежі 1980–1990-х рр. лише ще більше розбалансували ситуацію. Це, безсумнівно, сприяло збільшенню соціального невдоволення серед суспільства, в тому числі в радянській Україні (зокрема, і серед шахтарів, які з літа 1989 р. «запустили» хвилю багатотисячних страйків, яка продовжувалася і на початку 1990-х рр.)[2].

По-друге, очевидною була ідеологічна та політична криза радянської однопартійної системи, підсилена надмірною бюрократизацією, які на тлі спроб дещо демократизувати інформаційне та громадське поле на хвилі «Перебудови» та «Гласності» у другій половині 1980-х рр. тим паче ставали помітними, та вже не задовільняли запити населення. А після трагічних подій на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., про які в СРСР офіційно повідомили не одразу, рівень довіри громадян до влади ще більше зменшився (це вже не кажучи про екологічні та й, знову ж таки, економічні наслідки радіаційної катастрофи)[3].

По-третє, наприкінці 1980-х рр. суттєво активізувалася діяльність неформальних громадсько-культурних, а згодом – політичних осередків, в тому числі в Україні – на

1 Качковський Л. Іржаві аргументи російської великодержавності. Вечірній Київ. 2000. 1 грудня.

2 Агапов В. Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. 2012. Вип. 17. С. 217–218.

3 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 63.

кшталт Українського культурологічного клубу (УКК), «Товариства Лева», Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Української Гельсінської Спілки, «Меморіалу», Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Української студентської спілки, Студентського Братства, зрештою – «Народного Руху України за перебудову» і т. д.[4] У їхній діяльності поступово вимоги еволюціонували від запитів щодо відродження національної культури, пам'яті про сталінські репресії, вшанування пам'яті радянського режиму, плекання української мови, літератури, історії, прав людини до політичних гасел, яскравим прикладом чого стала «Революція на граніті» у жовтні 1990 р.[5]

За таких умов радянська партійна верхівка була змушена погодитися на проведення 26 березня 1989 р. перших в історії СРСР по-справжньому вільних виборів, за результатами яких до депутатського корпусу України, який нараховував загалом 321 депутата, майже півсотні були представниками демократичних кіл. Зокрема, останнім тоді вдалося на виборах перемогти у відповідних округах перших секретарів чотирьох обкомів Компартії України: Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського, а також першого секретаря Київського міськкому Компартії України К. Масика та інших партпрацівників.

А вже наступного року, у березні 1990 р., відбулися перші вибори на альтернативній основі до Верховної Ради УРСР (і як виявилося пізніше – останнє парламентське волевиявлення в радянській Україні), за результатами яких, незважаючи на монополію компартії на засоби масової інформації, майже чверть мандатів отримала проукраїнська опозиція («Демократичний блок»). І хоч більшість Ради продовжували складати комуністи (які в результаті створити у парламенті так звану «групу 239» або ж фракцію «За Радянську суверенну Україну» на чолі з Олександром Морозом), втім і опозиціонерам вперше за радянську історію України вдалося сформувати чисельну групу «Народна Рада», до якої увійшло 125 депутатів[6].

Зрештою, саме делегатам до українського парламенту цього скликання (12-го в УРСР та 1-го в незалежній Україні) судилося відіграти визначальну роль у подальшому відродженні державності, запустивши цей процес на законодавчому рівні.

Після прийняття 11 березня 1990 р. акта Верховної Ради Литовської РСР «Про відновлення незалежності Литовської держави» та Декларації про державний суверенітет Російської Федерації від 12 червня 1990 р., подібні тренди розпочалися і серед депутатського корпусу в УРСР. 28 червня депутати почали розгляд питання про державний суверенітет України, і цей процес ще більше активізувався після подання 11 липня у відставку голови Верховної Ради УРСР В. Івашка, що значно деморалізувало представників комуністичної парламентської більшості. Врешті, остаточний текст Декларації про державний суверенітет Української РСР був ухвалений 16 липня

4 Сич О. Сучасний український націоналізм: політологічні аспекти трансформації парадигми. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, НАН України. Київ, 2019. С. 167.

5 Артимишин П., Ільницький В. Творці змін. Українські революції кінця XX – початку XXI ст. та їх наслідки для розвитку нової демократичної держави. «Central Eastern Europe under 1989–2022 socio-economic, political, and cultural-educational transformations»: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 1–28.

6 Артимишин П., Ільницький В. Українські революції кінця XX – початку XXI ст.: причини та наслідки. Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип. 51. С. 6.

1990 р. поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів парламенту радянської України («проти» висловилися лише чотири депутати й один «утримався»)[7].

У преамбулі документа підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Відзначалося, що суверенна Україна повинна розвиватися на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення, а на території України має забезпечуватися верховенство її Конституції та законів. Одним із головних положень Декларації було положення про громадянство, зокрема проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять»[8].

Крім того, у декларації проголошувалася економічна самостійність України, та озвучувалися наміри створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а за потреби ввести власну грошову одиницю. При цьому Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді, золотому запасі.

У той же момент, декларація визнавала самостійність республіки у розв'язанні питань науки, освіти, культурного розвитку української нації. Проголошуючи право мати власні Збройні Сили, внутрішні війська й органи держбезпеки, Україна декларувала свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не виробляти, не застосовувати і не набувати ядерної зброї. Водночас Декларація вперше проголошувала право громадян на сприятливе довкілля.

Документ також передбачав, що Україна самостійно здійснюватиме безпосередні відносини з іншими державами, укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими і торговельними представництвами, братиме рівноправну участь у міжнародному спілкуванні. Крім того, у Декларації проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними, а відтак відкривалася тим самим легальна можливість перебрання владних повноважень республіканськими органами влади[9].

Фактично Декларація ще в умовах існування СРСР стала такою собі програмою побудови не просто суверенної, але й незалежної держави, і хоч в радянських реаліях так і не набула конституційного статусу (адже формально більшість її пунктів не відповідали Конституції СРСР та УРСР), втім її історичне значення важко переоцінити. Зрештою, з її врахуванням Верховна Рада УРСР 2 серпня 1990 р. ухвалила Закон

7 Оригінальний текст Декларації про державний суверенітет України, ухваленої 16 липня 1990 року – фотокопія. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/tekst-deklarachiya-pro-derzhavny-suverenitet-ukrayiny/30671546.html

8 Декларація про державний суверенітет України, 16.07.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text

9 Декларація про державний суверенітет України, 16.07.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text

«Про економічну самостійність Української РСР»[10], до кінця 1990 р. Україна підписала двосторонні державні договори з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном, 29 серпня 1990 р. спільно з російськими колегами з блоку «Демократична Росія» репрезентанти українського парламенту з «Народної Ради» підписали «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет», а 19 листопада 1990 р. у Києві голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин і голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук підписали договір, яким визнавався суверенітет Росії і України, і сторони зобов'язувалися утримуватися від дій, що могли би завдати шкоди державному суверенітету іншої сторони[11].

Хоч наступні декілька місяців в СРСР загалом та Українській РСР зокрема відбулися у ритмі підготовки до можливого укладення нового союзного договору, проведення 17 березня 1991 р. відповідного референдуму з подальшим так званим «новоогарьовським процесом» (переговорами керівників 9 радянських республік, зокрема України, з очільником СРСР щодо принципів «оновлення» СРСР) і, зрештою, спробою путчу зі сторони Державного Комітету з надзвичайного стану, члени якого рішуче виступили проти будь-яких ініціатив з «реформування» Радянського Союзу, принаймні у такий спосіб, який пропонував М. Горбачов та його соратники. Однак за підтримки демократичних сил усіх республік державного перевороту в СРСР вдалося запобігти, хоч колапс радянської системи вже був очевидним. Зі свого боку станом на серпень 1991 р., попри внутрішні та зовнішні загрози, Україна вже встигла створити соціальне і правове підґрунтя для функціонування суверенної держави із власною банківською системою, державним бюджетом, і близькою перспективою запровадження своєї грошової одиниці.

В таких умовах 24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, зі співдоповідями – народні депутати О. Мороз і І. Юхновський. Голова парламенту запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації, створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, розміщених на її території, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. Від «Народної Ради» І. Юхновський вніс пропозицію проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити проведенням референдуму в республіці. Крім того, «Народна Рада» виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні[12].

Ввечері цього ж дня парламент підтримав Акт проголошення незалежності України. В документі зазначалося:

10 Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР», 03.08.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-12#Text

11 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 120; 125.

12 Стенограма пленарного засідання Верховної Ради УРСР від 24.08.1991. Засідання перше. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4594.html; Стенограма пленарного засідання Верховної Ради УРСР від 24.08.1991. Засідання друге. URL: https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4595.html

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною й недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України»[13].

Тоді ж, окрім Акта, парламент прийняв й постанову про політичну обстановку і негайні заходи щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту, в контексті чого акцентувалося на необхідності створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду, організувати уряду перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну національну валюту, впровадити її в обіг та забезпечити конвертування[14].

Через два дні, 26 серпня 1991 р. парламентом було ухвалено також указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також постанови про «департизацію» державних органів, установ, організацій і про власність Компартії на території України. 30 серпня, базуючись на висновках тимчасової парламентської комісії про те, що «керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України», Л. Кравчук підписав указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії в Україні[15], хоч відсутність справжньої декомунізації призвела до того, що колишні члени партії залишися на владних посадах та брали участь у формуванні пострадянських державних інституцій в Україні.

Разом з цим, упродовж серпня-грудня 1991 р. вдалося закласти законодавчі основи для створення власного національного війська, розробити та затвердити «Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України», створити Раду оборони України, прийняти у парламенті закони «Про прикордонні війська», «Про Національну гвардію України» і зрештою – «Про Збройні сили України» та «Про оборону України». Перший визначав сутність і призначення Збройних сил України (ЗСУ), структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації і мобілізації. Другий формулював правові засади діяльності органів державної влади й управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу.

13 Акт проголошення незалежності України, 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text

14 Постанова Верховної Ради України «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту», 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1428-12#Text

15 Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України», 30.08.1991 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t146800?an=2

ЗСУ в законодавстві відтепер офіційно визначалися як «військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності», і які «забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом»[16].

Вагомим етапом на шляху легітимізації української влади в умовах незалежності серед громадян України та міжнародної спільноти став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. за ініціативи Л. Кравчука. В контексті цього він пізніше згадував: «Я знав, – пригадує Л. Кравчук, – що якщо ми не проведемо референдуму, не пройдемо цю складну, але важливу дорогу через волевиявлення народу, то, по-перше, до цього... до цієї незалежності може поставитися дуже критично Москва, я м'яко кажу – критично. І світ може, орієнтуючись на Москву, холодно і обережно, із застереженнями поставитись до нашого рішення. Тому я і запропонував провести референдум 1 грудня»[17].

Як демонструють навіть сучасні події, Л. Кравчук у цьому питанні виявився далекоглядним. У відповідь на теперішні звинувачення В. Путіна щодо того, що мовляв, при розпаді СРСР ніхто в населення не питав, чи взагалі хочуть вони виходити зі складу Радянського Союзу і ставати громадянами України, можна надати беззаперечний контраргумент – у Всеукраїнському голосуванні 1 грудня 1991 р. взяли участь майже 31 млн 892 тис. опитуваних, або 84,18% від загальної кількості включених до списків виборців, і з них на питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» ствердну відповідь дали 28 млн 804 тис. українців, або 90,32% з тих, хто взяв участь у голосуванні. В тому числі у Донецькій і Луганській областях підтримали українську незалежність понад 83%, в Криму – понад 54%, у м. Севастополь – понад 57%[18]. Ось і маєте – «не питалися».

Поруч із референдумом 1 грудня 1991 р. відбулися й вибори Президента України, які проходили на альтернативній основі. Серед претендентів були: І. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський. Попри всі розходження шести кандидатів – всі вони виступали за незалежність України. В підсумку більш як половина українських виборців підтримали Голову Верховної Ради України Л. Кравчука, передвиборча програма якого складалася з п'яти «Д»: Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра. Його підтримали майже 20 млн громадян, які взяли участь у голосуванні (понад 61%). Опозиція не змогла виставити єдиного кандидата. Хоч Народний Рух висунув В. Чорновола кандидатом у президенти, але його лідери І. Драч і М. Горинь, як і Українська республіканська

16 Закон України «Про Збройні Сили України», 06.12.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text

17 Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991. URL: http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

18 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6. (Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р.).

партія, агітували за Л. Лук'яненка. Не було єдності й щодо інших кандидатур. Відтак найближчий «переслідувач» Л. Кравчука В. Чорновіл набрав лише трохи більше 23% голосів[19].

Звісно, перемога на виборах багаторічного партійного функціонера Л. Кравчука могла означати, що вплив партійно-державної номенклатури на шляхи та напрями розвитку української державності буде надалі збережено. У той же момент сама поява в українському контексті інституту президенства окреслила появу в Україні демократичного та врівноваженого поділу гілок влади. А головне – легітимного, обраного на виборах глави держави, незалежність якої так само легітимізували своєю підтримкою на референдумі українські громадяни. До чинної (тоді ще діяла радянська) Конституції парламент вніс правки, які окреслювали, що Президент є главою держави та главою виконавчої влади, гарантом національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, дотримання Конституції та законів, репрезентантом Української держави на міжнародній арені, та відповідальним за вжиття заходів щодо забезпечення її обороноздатності та національної безпеки. А 12 грудня Президент України Л. Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача ЗСУ[20].

Відповідним чином на ці процеси відреагували і у світі – вже протягом грудня 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. Зокрема, 2 грудня про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. Сполучені Штати Америки на чолі з адміністрацією Дж. Буша-старшого як ядерної держави. Ще не так давно до цього – 1 серпня 1991 р. – з трибуни парламенту тоді ще радянської України американський президент виголосив свою промову (сумнозвісну «Котлету по-київськи»), у якій закликав українців від «суїцидального націоналізму, який породжується на міжнаціональній ненависті» – так тоді американський глава держави трактував прагнення українського народу до незалежності[21]. Вочевидь, виходячи з таких міркувань офіційний Вашингтон взяв «дипломатичну паузу» і у грудні 1991-го, однак врешті 25 грудня 1991 р. і у США визнали Україну і незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Врешті, Л. Кравчук вже офіційно як президент (після урочистої інавгурації 5 грудня 1991 р.) репрезентував Українську державу на Біловезькій зустрічі із делегаціями з Росії та Білорусі, під час якої 8 грудня 1991 р. було підписано угоду, відповідно до якої констатувалося, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність» припинив своє існування при одночасному створенні Співдружності Незалежних Держав (СНД)[22].

19 1991 – Всеукраїнський референдум та вибори Президента України. URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/gruden/1/1991-vseukrayinskyy-referendum-ta-vybory-prezydenta-ukrayiny

20 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 139.

21 Chicken Kyiv speech: повний текст промови Джорджа Буша-старшого у Верховній Раді України 1 серпня 1991 року. URL: https://novynarnia.com/2018/12/01/chicken-kyiv-speech-ua/

22 Угода про створення Співдружності Незалежних Держав, 8.12.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_077#Text

10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про СНД, правда, із застереженнями, які гарантували незалежність України як суб'єкта міжнародного права[23].

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті лідерів 11 незалежних держав колишнього СРСР, крім Грузії, Латвії, Литви й Естонії, до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Було підписано протокол, відповідно до якого всі держави на рівноправних засадах проголосили себе засновниками СНД. У прийнятій Декларації заявлялося, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування. За таких обставин М. Горбачов оголосив про припинення виконання ним обов'язків Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави[24].

Вагомим з точки традиції державного правонаступництва та традиції був акт урочистої передачі 22 серпня 1992 р. президентом Української Народної республіки в екзилі Миколою Плав'юком президентові України Л. Кравчуку клейнод УНР і грамоти про правонаступництво. При цьому сам М. Плав'юк склав повноваження Державного Центру (ДЦ) УНР і проголосив молоду державу правонаступницею УНР.

Таким чином, 1991-й рік для України завершувався остаточним офіційним оформленням своєї незалежності, закладенням її законодавчих основ, та набуттям міжнародного визнання новопосталої на геополітичній мапі світу держави. І варто визнати, що попри всю можливу складність і загрозливість цього процесу, на рубежі 1980–1990-х рр. минув він без суттєвих міжетнічних конфліктів (на відміну від подій в Грузії, Нагірному Карабасі, Молдові, чи Югославії) та соціальних колапсів. Значною мірою це вдалося завдяки відповідальності тодішньої політичної еліти (як провладної, так і опозиційної) та лавіруванням (а деколи – і відкладенням «на потім» тих чи тих питань державного будівництва) очільника парламенту, а пізніше – президента Л. Кравчука. А головне – свідомістю абсолютної більшості представників українського населення, які відтепер ставали громадянами незалежної України.

Однак якщо першому президенту України вдалося зіграти далеко не останню роль в процесі відродження Української державності під час буремних подій 1991 р., то з економічними складнощами, з якими судилося зіткнутися у найближчі декілька років, команді першого президента України, боротьба вдавалася значно важче.

З одного боку, у 1992 р. були прийняті основні приватизаційні закони та затверджена Державна програма приватизації на 1992 рік[25], що можна вважати початком приватизації в Україні, який заклав основу для запуску переходу у приватну власність державних підприємств та споруд у різноманітних галузях: від видобутку корисних копалин і важкої промисловості до багатоквартирних будинків. Водночас за президентства Л. Кравчука провели й демілітаризацію підприємств (в 1990 році майже 80% машинобудівних підприємств України були задіяні у виготовленні зброї, а вже у 1992

23 Постанова Верховної Ради України «Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав», 10.12.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1958-12#Text

24 Розпад СРСР: як це було. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rozpad-srsr-yak-tse-bulo/31505499.html

25 Постанова Верховної Ради України «Про Державну програму приватизації майна державних підприємств», 07.07.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-12#Text

таких лишилось до 9%). А також ввели замість радянських рублів в грошовий обіг України нові купоно-карбованці[26].

З іншого боку, мінімальна зарплата в цей час не сягала й третини прожиткового рівня (підняти мінімальну заробітну плату до рівня прожиткового мінімуму вдалося лише в 2009 році). Ні обіцяної «економічної підтримки молодих сімей», ні захисту попередніх грошових заощаджень в Ощадбанку, також здійснено не було. Більше того, навпаки мала місце гіперінфляція, яка починаючи з 1992 р. набувала дедалі більшого рівня. Першим поштовхом до інфляції стало скасування фіксованих радянських цін і шалений дефіцит споживчих товарів. Нестачу бюджету вирішили нівелювати емісією грошей і вже наприкінці 1992 р. інфляція досягла 2000%. А у грудні 1993 р. було встановлено світовий «рекорд» інфляції серед країн, які не перебувають у стані війни, – 10 206%[27].

Зарплату нараховували мільйонами. Це був час, коли більшість українців іронічно називали себе «багатіями-мільйонерами», хоч насправді гроші встигали знецінювалася щоденно, та й не завжди щастило отримало заробітну плату грішми – дедалі частіше її почали виплачувати товаром, який виготовляло те чи інше підприємство: посудом, автомобільними шинами, комбікормом, велосипедами, харчовими талонами і так далі. Люди були поглинуті проблемами виживання.

Загалом символом першої половини 1990-х рр став ручний візок, названий на честь першого президента – «кравчучкою», на якій перевозили різноманітні товари для роздрібної торгівлі та овочі, вирощені на дачах (чи просто в селах) – місцях, які в умовах тотального безгрошів'я, а згодом – і заморожених фондів заробітних плат, були чи не єдиними «годувальниками»[28].

Звісно, що такий стан справ не сприяв збільшенню популярності Л. Кравчука, тим більше коли чи не найбільшим опонентом до президента був в цей час український парламент (до речі, подібна ситуація протистояння між законодавчим органом та главою держави були в цей час в Російській Федерації). Перманентною була й урядова криза – з літа 1991 р. по літо 1994 р. в Україні тричі змінювалися прем'єри – В. Фокін, Л. Кучма, Ю. Звягільський (в. о.) почергово та сім разів – програми виходу з кризи, які через свою половинчастість та нерішучість виявилася малоефективними[29].

Далеко не всі в Україні погоджувалися із започаткованим в часи президентства Л. Кравчука процесом ядерного роззброєння держави (фактично відмови від третього у світі після США і Росії ядерного арсеналу), яке втім юридично втілилося вже в часи, коли президентом був Л. Кучма – спершу з приєднанням у листопаді 1994 р. України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р., а потім – у грудні 1994 р. – й підписанням Будапештського меморандуму, відповідно до якого в обмін на відмову від ядерної зброї Україна від інших підписантів (США, Великобри-

26 Шевчук О. Грошовий обіг в Україні в 1991–1992 рр.: купоно-карбованці та вихід із «рубльової зони». Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: VI Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 верес. 2020 р.: тези доп. Переяслав: Домбровська Я. М., 2021. С. 168–169.

27 30 кроків вперед: що Україна пережила у 1993 році під час руйнування промисловості та бунтів шахтарів. URL: https://tsn.ua/ukrayina/30-krokiv-vpered-scho-ukrayina-perezhila-u-1993-roci-pid-chas-ruynuvannya-promislovosti-ta-buntiv-shahtariv-1726105.html

28 Стишов О. Оновлення сучасного українського лексикону. Наукові записки. 2010. № 15. С. 23–27.

29 Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. С. 72–77.

танії та Російської Федерації отримала запевнення безпеки (тепер дуже сумнозвісний договір!). Остаточно Україна втратила ядерний статус 2 червня 1996 р.[30]

Втім поки варто знову повернутися у 1994 р. Очевидною стала необхідність повної трансформації вищих органів влади, тим більше, що після 1991 р. – в умовах української незалежності – вибори до Верховної Ради України ще не проводилися. І це – на тлі появи в Україні багатьох нових партій, яких станом на середину 1993 р. вже нараховувалось близько 60, хоча лише 21 з них були офіційно визнаними.

Безпосереднім чинником, який призвів до «перезавантаження» української влади, став шахтарський протестний рух. 7 червня 1993 р. розпочався наймасовіший страйк шахтарів Донбасу за всю історію України. Приводом до його чергової (перші протести відбулися ще у 1989 р., а потім повторювалися у 1990 р. та 1991 рр.) активізації послужило багатократне підняття цін на продовольство. Страйк почали робітники шахти імені Засядька, але він швидко поширився на інші шахти, а потім і на інші підприємства Донецька й сусідніх областей. Страйкарі висунули не лише економічні, але і політичні вимоги – зокрема про проведення референдуму щодо недовіри президенту та Верховної Ради України. У відповідь 17 червня 1993 р. український парламент прийняв рішення про призначення на 26 вересня 1993-го консультативного референдуму про висловлення недовіри президенту і до парламенту, хоч 24 вересня референдум був скасований, оскільки Верховна Рада України вирішила і без нього провести дострокові вибори до парламенту 27 березня 1994 р. і президента – 26 червня 1994 р.)[31].

Після виборів до Верховної Ради України у парламенті закріпили свої позиції представники КПУ (у 1993 р. вона відновила свою діяльність шляхом реєстрації нової однойменної партії, яка юридично нічим не була пов'язана зі своєю забороненою попередницею) та інших політичних партій лівого спрямування, а третину місць у новій Раді зайняли позапартійні кандидати, які почасти ситуативно лавірували між різними депутатськими групами.

В той же час після двох турів президентських виборів 1994 р. остаточно перемогу здобув Л. Кучма – представник так званих «червоних директорів», колишній генеральний директор «Південмашу», який набрав понад 52% голосів. Його основний конкурент Л. Кравчук – трохи більше 41%[32].

Втім обидва волевиявлення ситуації суттєво не змінили – послаблення напруги між Президентом і Верховною Радою України так і не відбулося, обидва владні інститути далі боролися за якомога ширші повноваження для себе, різними думки були щодо подальшого проведення приватизації, засад розбудови пострадянської економіки України, ставлення до земельного питання, зрештою – геополітичної (прозахідної, проросійської, багатовекторної і так далі) траєкторії розвитку України тощо.

30 Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). Київ: Інститут історії України Національної академії наук України. Ужгород: Ґражда, 2005. С. 121–135.

31 Ліончук О. Творення громадянського суспільства в незалежній Україні як ознака подолання постколоніального синдрому (на прикладі акцій громадянської непокори 1993–2010). Українознавчий альманах. 2017. Вип. 20. С. 35–37.

32 Золотарьова Я. Історія виборів: дострокові вибори Президента України у 1994 році. URL: https://oporaua.org/vybory/istoriia-viboriv-dostrokovi-vibori-prezidenta-ukrayini-u-1994-rotsi-22993

Показовим в цьому контексті став конституційний процес, який через протиріччя законодавчої та виконавчої гілок влади затягнувся на декілька років. Колишні партійці – комуністи й соціалісти – прагнули максимально зберегти положення Конституції ще радянської України; натомість представники великого бізнесу і «червоних директорів» домагались зміцнення президентської влади, щоб сконцентрувати її в одних руках; невеликий прошарок націонал-демократів намагалися відстояти державні атрибути нової України – прапор, герб, гімн, мову.

Відтак, лише у червні 1995 р. українські президент та парламент уклали «конституційний договір», який вперше унормовував поділ між гілками влади і надавав президентові більші повноваження для здійснення економічних реформ. Сам же Основний Документ держави Верховна Рада України прийняла ще через рік – 28 червня 1996 р. Це зокрема стало можливим і завдяки компромісу пропрезидентських сил у парламенті із лівими силами щодо соціальних питань в Конституції та націонал-демократичними щодо символіки, хоч теж із певною обумовленістю. Так, у тексті Конституції визначили лише Малий герб – Тризуб, а питання про Великий Герб відклали на майбутнє[33] (вчергове це питання було порушене у серпні 2020 року і знову лишилось незакритим). Щодо гімну в тексті Конституції було згадано лише про автора музики, а текст, який не сприймався тогочасними парламентарями, затвердили лише у 2003 році окремим законом.

Тим не менше, нова Конституція України нарешті замінила Конституцію УРСР 1978 р., хоча не до кінця задовільняла ні парламент, ні президента (незалежно якого скликання і хто займав президентську посаду) і у майбутньому нерідко ставала ледь не «предметом торгів» та політичних маніпуляцій Адміністрації Президента України та Верховної Ради України упродовж 2000–2010 рр. Та й, як виявилось згодом, чимало компромісних статей не відображали реального стану речей в економіці і соціальній сфері, а, наприклад, статті про імпічмент і суди присяжних, не були підкріплені відповідними законами і лишились недієвими. Тим не менше тоді, в середині 1990-х рр. її поява була ще одним із найвагоміших аргументів та атрибутів відновленої Української держави, та міжнародна спільнота оцінила документ схвально, адже він декларував загальнолюдські та загальноєвропейські принципи.

У той же час у сфері економіки під час перших років президентства Л. Кучми відбулася й низка економічних реформ, які помітно вплинули на подальший розвиток країни. Якісь з них були вдалими, якісь – не надто.

Так, саме на першу президентську каденцію Л. Кучми 1994– 1999 рр. припала «ваучеризація» населення. Для приватизації була створена система майнових сертифікатів – ваучерів, які отримали усі громадяни на свою частку державної власності і могли вкласти їх туди, куди вважали за потрібне, в акції різноманітних підприємств. Але більшість людей не уявляли, що робити з тими ваучерами. Працівники заводів в кращому випадку вкладали ваучери у ті заводи, на яких працювали, незважаючи на їхні перспективи прибутковості. Невеличка частина людей вкладали ваучери у різно-

33 Скрипнюк О. Конституційна реформа в Україні: етапи поступу та методологія сучасної модернізації Основного Закону. Юридичний журнал «Право України». 2014. № 7. С. 25–27.

манітні трасти, ваучерні аукціони, сподіваючись на майбутні прибутки. Втім, чимало людей продали свої ваучери за безцінь[34].

Цей час став «золотим» для появи так званих олігархів. Мова йде про тих, хто, десь користаючись із попередніх, ще партійних, зв'язків, а хтось, заручившись підтримкою рекету (чи вийшовши з нього), зміг накопичити більш, аніж достатній первинний капітал, для розвитку великого бізнесу, а згодом, використовуючи свої значні фінансові можливості, – безпосередньо чи опосередковано впливати на українську владу, політику (в тому числі шляхом матеріальної підтримки тих чи тих політичних партій) та громадську думку (насамперед, через підвладні таким «скоробагатькам» ЗМІ). В їхніх межах навіть з'явилися своєрідні «клани» – групи «Приват», «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу», «System Capital Management» тощо[35].

В той же час, упродовж 1990-х рр. було здійснено реформу аграрного сектору, у рамках якої колишні колгоспні землі розпаювали між селянами., та грошову реформу. У вересні 1996 р., коли інфляцію вдалося знизити, запровадили національну грошову одиницю – гривню (тут значну роль відіграв тодішній очільник Національного банку України Віктор Ющенко). Одну гривню обмінювали на 100 000 купоно-карбованців. Офіційний курс гривні на момент запровадження становив 1,76 грн за долар. Середня заробітна плата у 1996 р. становила 126 грн – трохи більше $ 70[36].

Однак у 1997 р. у світі вибухнула азійська економічна криза. Стрімке зростання економіки Таїланду, Індонезії, Малайзії, Південної Кореї спричинило інтенсивний приплив інвестицій і кредитів в країни, які не мали достатнього золотовалютного їх забезпечення. На світовій економіці це позначилось відтоком капіталу, в Росії спричинило дефолт. А в Україні криза найбільше відбилась на металургії, оскільки попит на українську сталь у світі в подальші роки різко скоротився. Це потягло за собою закриття підприємств і звільнення працівників. Середня зарплата в Україні у 1999 р. скоротилась до $ 43[37].

Такий стан справ активізував процеси, які були характерними для соціально-економічної складової українського суспільства і у першій половині 1990-х рр.: «човництво» та заробітчанство. Зокрема, «човниками» називали тих осіб, яких брак ужиткових товарів і низькі заробітки спонукали шукати дрібну торгівлю з сусідніми країнами. Узагальнену назву отримали за аналогією з пристроєм для ткання – човником, який в процесі роботи переміщується від одного краю полотна до іншого. Так і згадані підприємці постійно переїжджали від місця закупівель товару до місця їх

34 Руженський М. Трудова еміграція населення України: передумови та рушійні сили. Економічний розвиток: теорія, методологія, управління [матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції]. Nemoros s.r.o.: Prague, 2019. С. 104.

35 Як сформувався олігархат в Україні. Дані зі звіту Центру економічної стратегії «Олігархічний український капітал». URL: https://nashigroshi.org/2022/11/30/yak-sformuvavsia-oliharkhat-v-ukraini/

36 Левченко В. Історія запровадження та функціонування гривні: від 1918 до 2008 року. (До 90-річчя закону про національну грошову одиницю – гривню). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 172-176.

37 Показники середньомісячної заробітної плати працівників, зайнятих у галузях національної економіки, за 1992–2002 роки. URL: https://www.pfu.gov.ua/70128-pokaznyky-serednomisyachnoyi-zarobitnoyi-platy-pratsivnykiv-zajnyatyh-u-galuzyah-natsionalnoyi-ekonomiky-za-1992-2002-roky-shho-zastosovuyutsya-pid-chas-pryznachennya-ta-pererahunku-pensij-vidpovidno/

збуту і назад. Перші «човники» їздили до Польщі. Потім до переліку додались інші країни, особливо Туреччина[38].

«Човники» вивозили горілку, цигарки, електротовари, зливали з баків паливо. З-за кордону завозили товари широкого вжитку, часто китайського виробництва — кросівки, джинси-«варьонки», светри BOYS, кепки з орлами USA, жувальні гумки, наліпки, годинники Montana, ляльки Barbie тощо.

Хто ж ставав «човниками»? Це необов'язково були досі безробітні люди. «Човництвом» почасти займались, не покидаючи основного місця роботи, суттєво зубожілі у 1990-х рр. працівники заводів, науково-дослідних інститутів та університетів (так, на жаль, було і таке!).

В той же час розпочалася четверта хвиля міграції українців поза межі Батьківщини – на заробітки до країн ЄС (робота у сфері обслуговування), але також і до Росії (будівництво і видобуток), при чому здебільшого саме із Заходу України (тоді зі Сходу України заробітчан було порівняно небагато завдяки переважному збереженню промислових центрів, збережених ще з радянських часів). Така тенденція негативно впливала на розвиток українського інтелектуального та демографічного потенціалу, та збільшила кількість неповних сімей, в яких один з батьків (тато чи мама) постійно перебували поза межами України, або ж діти виховувалися дідусями та бабусями, в той час як батьки були на заробітках[39].

Тим не менше, порівняно із першою половиною 1990-х рр., до кінця десятиліття в Україні таки вдалося стабілізувати соціально-економічну ситуацію, розвинути багатопартійну політичну систему, посприяти розвитку української національної культури та науки (часто матеріально підтримуваної в цей час українською діаспорою), та власного інформаційного простору (завдяки появі власне українських телеканалів та радіостанцій (пригадуєте чудовий український дубляж «Альфа», наприклад?), і навіть поп-простору (тут вітання першим українським продюсерам, які фінансували щойно народжені перші україномовні гурти та виконавців, а також фестивалі української пісні на кшталт «Червоної рути» та «Таврійських ігор»). Все це сукупно зміцнило основи державності, закладені після безпосереднього проголошення відновлення її незалежності.

38 Третяк Н. Мовні особливості газетно-публіцистичного стилю. Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. 2022. Ч. XIII. С. 243.

39 Курбет О. Міжнародна трудова міграція в незалежній Україні: риси та особливості. Історія народного господарства та економічної думки України: збірник наукових праць. 2020. Вип. 53. С. 362–386.

Аріф ГУЛІЄВ, Вероніка ЧЕКАЛЮК

ІМІДЖ ДЕРЖАВИ ЯК ПРОДУКТ МІЖНАРОДНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

В умовах перерозподілу сфер впливу, глобальних змін, що відбуваються в світі, одне із першочергових завдань для всіх держав – це формування найбільш притягального іміджу з метою співпраці у конкурентному середовищі з іншими топ-країнами. Для сучасної України таке ж завдання було і лишається актуальним. Іміджелогія як наука про теоретичні засади й практичні технології формування особистісної публічної привабливості виникла у середині XX століття у відповідь на потребу людей, які займаються менеджментом, державотворенням, управлінською діяльністю. «Інтеграційні тенденції у формуванні наукового знання про іміджетворення характеризують процес формування іміджелогії як науки»[1]. Задля збільшення інтересу до предмета (об'єкта іміджу), завоювання суспільного визнання група людей чи один лідер (цілеспрямована особистість, наділена владою), повинні мати конкурентоспроможний, привабливий, слушний образ в контексті конкретних суспільних, ментальних, соціальних, історичних умовах. Як науково-практичний напрям іміджелогія в Україні почала формуватися у 1990-ті роки після проголошення незалежності. Засадами іміджелогії як наукового напряму є дослідження взаємодії медіа з усіма сферами життя суспільства. Тобто іміджелогію слід розглядати у рамках соціально-комунікаційних процесів. Даний феномен як і методи формування іміджу засобами медіа потребують комплексного вивчення.

У перші десятиліття XXI століття іміджмейкерство в Україні перебуває на стадії розвитку і вдосконалення, проходить адаптування світових стандартів на українському ґрунті. Водночас це вдалий час для наукових розробок з метою подальшого розвитку цієї перспективної галузі.

У період з 2013 по 2023 рр. Українська держава існує в умовах помітної іміджевої турбулентності. Спричинена вона Революцією гідності та наступної російської агресії проти України, тимчасовою втратою територій, загрозами цілісності державних кордонів, кризою в гуманітарній сфері та низкою інших чинників, що перешкоджають формуванню класичного привабливого бренда країни. Нині Україна в епіцентрі новин і має підтримку світового цивілізованого суспільства у боротьбі за перемогу над загарбником. ЗМІ виконують роль посередників у су-

1 Чекалюк В. «Формування іміджу держави у сучасних медіа: журналістика – професія майбутнього». URL: https://nubip.edu.ua/en/node/58997

спільстві, створюючи репутацію, забарвлюючи (ілюструючи) реальність у призмі подачі матеріалу. Усі державні, військові, громадські і бізнес-установи залучають медіа для поширення власної інформації, тиражування меседжів у суспільстві, формування громадської думки і, зокрема, власного іміджу. Тож проблеми, пов'язані з іміджем країни потребують всебічного ретельного вивчення науковцями, мас-медійними фахівцями, аналітиками, футурологами, політиками та іміджмейкерами-практиками.

Протягом останніх десятирічь, задіюючи для блага країни власний досвід поразок і перемог, Україна стає брендом, зарекомендовує себе як приваблива перспективна й конкурентна держава. Переломними подіями в історії України й світу крайніх років стали епідемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення Росії в Україну. У 2022–2023 рр. тема «України» незмінно очолює перші шпальти світових таблоїдів. На них вона постає як вільна європейська держава, з талановитими, освіченими і мужніми українцями, що потерпає від агресії з боку Росії. Україна отримує світову військову, гуманітарну й політичну підтримку у боротьбі з брутальним загарбником.

Актуальність теми дослідження – іміджу держави Україна як міжнародної комунікації, зумовлена важливими геополітичними змінами, її боротьбою за суверенітет на власній землі, за недоторканність і цілісність території, за свій вибір подальшого розвитку, за європейські демократичні цінності. Гостра конкуренція між країнами, навіть воєнне протистояння сприяють розвитку історії, вони покликані стверджувати відповідний імідж та репутацію тієї чи тієї держави. Ці твердження підтверджуються появою низки важливих теоретичних, наукових і прикладних досліджень в Україні, США, Європі та інших країнах. Дані розробки присвячені проблемам формування іміджу та взаємодії ЗМІ з політикою і політиками, використанням ними усього медійного простору. Авторами використано напрацювання вчених та практиків щодо формування та поширення відповідних технологій по привнесенню в масову свідомість позитивного забарвлення об'єктного образу (імідж – суб'єкта).

Осмислення іміджелогії як феномена знаходимо у наукових доробках і напрацюваннях багатьох вітчизняних і закордонних науковців, політиків, іміджмейкерів-практиків та сучасних новаторів. Теоретико-методологічну базу дослідження склали фундаментальні історичні та сучасні аналітично-концептуальні здобутки та розробки вітчизняних і зарубіжних дослідників, науковців-практиків, які фахово займаються питаннями творення іміджу, державотворення, посилення ефективності медіа, державного маркетингу, дипломатичних відносин тощо. Досліджуючи нашу тему, ми звертаємося до класичних і сучасних наукових розвідок, а саме – доробку Б. Гаврилишина, С. Анхольта, Т. Адамса, Д. Пфайфера, а також світових лідерів-новаторів, зокрема Лі Куан Ю, Мічіо Кайку, Йона Бергер, Ларрі Пейджа, Річард Бренсона, Джеффрі Безоса, Пітера Діамандіса, Стівена Котлера, Кріса Андерсона, Френсіса Фукуями, політиків і дипломатів Г. Клінтон, В. Горбуліна, Г. Удовенко, та ін. Всі вони виходили із різних уявлень про сутність іміджу, масову комунікацію, процеси сприйняття інформації та закономірності формування громадської думки.

Питання формування іміджу держави актуальне й не вирішене, на цей час ще не існує єдиного алгоритму творення іміджу. Водночас постала потреба нових ефективних наукових методів і рішучих практичних кроків у цій справі. Тому затребувані також і комплексні дослідження стосовно впливу різних чинників на імідж тієї чи тієї держави в умовах трансформації інформаційного простору й радикальних змін геополітичної ситуації.

Українське суспільство у своєму розвитку, як часто стверджують, за образним висловлюванням, переросло своїх політиків. І сьогодні соціум прагне швидких і незворотних змін, реальних справ замість обіцянок у ЗМІ. Суспільство вимагає менше популістів і маніпуляторів – більше конкретики щодо першочергових затребуваних і досяжних цілей, рівня їх досягнення, відображеного у медіа й відчутного для кожного громадянина у реальному житті.

Аналізуючи генезис інформаційного простору України у період незалежності, спостерігаємо еволюцією медіасередовища, появу нових прийомів і методів комунікації. Це стосується також і міжнародних комунікацій. Нарівні з іншими гуманітарними та соціальними науками візуалізація набуває все більшої популярності серед практиків і сучасних дослідників цієї сфери. За змістом і можливою спрямованістю іміджелогія має науковий вимір та залежить відповідно від сфери застосування: дипломатія, державне будівництво, військова справа, наука, бізнес, економіка, зв'язки з громадськістю, політологія, медицина, культура, мистецтво, шоу-бізнес, соціальна сфера, психологія, журналістика.

Вирішення проблеми формування і утвердження позитивного іміджу держави є першочерговим завданням працівників медіапростору, політиків, державних службовців, науковців, дипломатів. Від створеного реального іміджу значною мірою залежить політичний та економічний поступ країни.

Автори розглядають світовий досвід формування національного іміджу та його впливу на громадськість через призму медіа. Застосовуючи ці підходи до сучасних реалій України, пропонуються авторські бачення щодо створення українського бренду. Наукові підходи поєднуються з результатами емпіричного дослідження, висновками, зробленими із власного досвіду дипломата-науковця та іміджмейкера-практика, персональних і колективних практичних експериментів здійснених протягом 2005–2023 рр.

Парадигма іміджетворення полягає у виведенні прийнятного для застосування при формуванні іміджу України у світі дієвого алгоритму. Слід наголосити на актуальності зосередження уваги на усталених закономірностях та засадах взаємодії науки і практики, необхідності підсилення дієвості ЗМІ у фокусуванні уваги в ході формування державного іміджу на достовірності матеріалів та правдивих подач репортажів подій і відповідних висновків. Дослідження доводить значущість не лише інформації, але і її контексту, аналізу причино-наслідкових подій та практичного застосування апробованих висновків. Важливими постають наші підходи і бачення щодо розв'язання практичних завдань у контексті формування державного іміджу в нерозривній співпраці з класичними та соціальними медіа, професійній взаємодії державних органів й громадськості в конкретних умовах.

Політичні й економічні реалії сьогодення диктують нові засади виходу з кризи й творення державного іміджу незалежної держави. Інформаційний контент України стрімко трансформується, набуває більш притягального інформаційного забарвлення у світовому інформаційному просторі. Для продуктивності задіяних кроків, виникає потреба коригування діяльності ЗМІ як дієвого інструменту творення позитивного іміджу країни. Час змін потребує співпраці усіх суспільних ланок і виходу на продуктивний рівень: професійної співпраці ЗМІ і державних органів, удосконалення внутрішньої редакційної політики відповідних видань та інформаційних ресурсів. У цьому зв'язку постає завдання запобігти конфлікту інтересів та суспільних очікувань, застосування прийомів і заходів, які б мінімізували можливі негативні коливання у лавах соціуму. Загальновідомо, що нині у XXI столітті розробляються і застосовуються різні технології та механізми для цілеспрямованого формування позитивного іміджу тієї чи тієї держави. Їх розробляють та подають іміджмейкери, політологи і політтехнологи, а також окремі авторитетні науковці та практики.

Нині всі актори визнають незаперечний і значний вплив ЗМІ на формування іміджу держави. Медіа, інформаційні платформи та громадські організації формують і програмують імідж держави. Яким буде імідж України у світі у ближній перспективі, значною мірою залежать, окрім всього іншого, від сучасної подачі матеріалів у ЗМІ, їх впливу на відповідну аудиторію. Вагомим резервом професійної інформаційної кампанії є притягальна подача ґрунтовно опрацьованого меседжу щодо виборювання незалежної й конкурентно-спроможної держави. Зазвичай його слід окреслювати певними маркерами: незалежність і суверенітет держави, послідовна дипломатична політика, незламність українців, військова міць країни та готовність і бажання лідерів налагоджувати дипломатичні відносини на всіх рівнях. Надто важливим є висвітлення у позитивному ключі майбутнього України, високий рівень туристичного інтересу до країни, її інвестиційну привабливість та економічне піднесення у післявоєнний період розвитку.

Великим зрушенням у формуванні сучасного іміджу України протягом перших десятиліть цього століття не лише у суспільстві, але й за кордоном прислужилися великі національні зрушення, що отримали визначення як майдани. Це відноситься як до Помаранчевого майдану рубежу 2004–2005 рр., так і до героїчних виступів народу України 2013–2014 рр. Однозначним є твердження, що саме завдяки Євромайдану відбулося відчутне перезавантаження всієї системи сприйняття країни, її соціуму за рубежем та, власне, позиціонування самих громадян і громадянського суспільства у нашій державі.

Рівень сприйняття України у світі диктується матеріалами, що висвітлює ввесь медійний простір. За нинішніх умов це як офіційні вітчизняні, так і широке коло зарубіжних ЗМІ, а також всі інші засоби інформації. Звичайно, що сприйняття країни зумовлене висвітленням способу життя та діяльності її громадян. Упродовж періоду з 2014 по 2023 рр. Україна досягла апогею популярності у світі. Постійна увага міжнародних медіа до подій на теренах України, відповідні репортажі виразно розкривали складнощі та виклики, з якими зіштовхнулася наша країна. Особливий період був по-

значений неспровокованим широкомасштабним вторгненням російських збройних сил на територію України.

Проте у контексті нашого підходу, зміцнення її сучасного іміджу потребує ґрунтовного аналізу та кропіткої фахової роботи. Ми вважаємо, що нинішній високий позитивний імідж держави і її народу на міжнародній арені став результатом героїчної боротьби проти російського брутального широкомасштабного вторгнення розпочатого 24 лютого 2022 р. Саме тоді, той трагічний світанок назавжди відділив для кожного українця минуле від майбутнього, право на яке відтоді кожного дня, кожної години та навіть кожної хвилини оплачується відчайдушною звитягою, стражданнями та кров'ю оборонців української землі, мирних мешканців багатьох міст і сіл нашої Вітчизни. Відтоді Україна, а разом з нею і весь цивілізований світ, для країн якого найважливішими в шкалі демократичних імперативів є цінність людського життя, суверенітет народу та непорушність безпекового простору, вимушені жити в нових геополітичних реаліях[2].

Вітчизняні та зарубіжні ЗМІ досить детально і аргументовано подають перебіг подій на фронтах російсько-української війни. З неприхованим піднесенням більшість медіа демократичних країн висвітлювали звитягу українських військових, успіхи контрнаступу та незламність захисників тих чи тих міст і відчайдушного опору загарбникам. Загалом на тлі позитивних репортажів та повідомлень з українських терен у деяких західних ЗМІ мають місце певні матеріали, в яких ставиться під сумнів допомога Заходу, Європейського Союзу Україні та подекуди з'являються проросійські тенденції. Тож нині ще бракує фахових досліджень, в яких було б висвітлено цю низку аспектів даної проблематики. До прикладу, це стосується поточної трансформації російської пропаганди щодо України у світі в умовах війни та в контексті сучасних міжнародних відносин. З огляду на гостроту проблематики війни не лише вченим, а й медійникам необхідно посилити взаємодію з суспільством, вчасно вказувати на побутування тих чи тих наративів ворожої російської пропаганди. Адже вони здебільшого в замаскованій формі ретранслюються в українському і зарубіжному інформаційному просторі. Їх мета зрозуміла – це вносити хаос і зневіру в українському соціумі та ускладнювати надання нашій державі та ЗСУ підтримки і дієвої допомоги на двосторонньому й міжнародному рівнях.

Слід також взяти до уваги й наступне. В сучасних умовах низка недемократичних країн прагнуть шляхом обману і насильства кардинально змінити баланс сил на міжнародній арені, знищити суперників, захопити їхні ресурси тощо. Такі спроби на міждержавному, регіональному й глобальному рівнях генерують і підтримують Китай, Росія, Іран, Північна Корея, Сирія та інші. За визначенням західних інтелектуалів, дані країни складають так звану «Нову вісь Зла» або ж союз антидемократичних держав-агресорів. Серед дискусійних проблем на порядку денному у деяких державах постали питання передумов, мотивів і раціональних засад війни Росії проти України. Для України та про-

2 Смолій В.А. Передмова у монографії: Віднянський С., Мартинов А. «Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство». 2023. С. 4.

відних держав євроатлантичного ареалу надто важливо розкрити уразливість позиції та роль нейтральних країн: Індії, Австрії, Швейцарії і формально чи «умовно нейтральних» країн, насамперед КНР, а також так званих «суперечливих союзників» як Туреччина, Угорщина та інших. Також імперативним завданням не лише вітчизняних ЗМІ, але й зарубіжних постає пошук і показ шляхів підвищення дієздатності ООН та інших міжнародних інституцій. Адже однією з найважливіших цілей діяльності цих інституцій є саме підтримання миру й стабільності у світі.

Позитивний міжнародний імідж держави формується самим фактом динаміки її розвитку у конкретних умовах сьогодення. Проте, як свідчить практика, до цього має додаватися діяльність вітчизняних та зарубіжних засобів масової інформації. Власне, позитивний імідж держави має бути зафіксованим громадською думкою, сформованим соціальним поступом країни та під впливом ЗМІ. Його складовими мають бути довгострокова стратегія демократичного розвитку і окремих осіб, де кожен громадянин – складова успішної держави. Позитивний імідж держави трактуємо як стабільний, аргументований економічними показниками, за відсутності рецесії та корупції, зі збереженням ідентичності, культурних та історичних надбань і традицій.

Чимало знакових іміджевих позицій пов'язано із діяльністю тих чи тих держав-партнерів. У цьому зв'язку слід вказати на підтримку і партнерство Азербайджану та України, які з року в рік міцнішають. Взаємодія між офіційними Києвом та Баку пов'язана великими пластами історії та добрими взаєминами і діяльністю досвідчених дипломатів, мудрими і вагомими кроками лідерів двох держав.

Прикладом виважених партнерських відносин сучасної історичної доби є багаторічні українсько-азербайджанські взаємини. Вони ґрунтуються на засадах зміцнення державності наших країн. З боку Азербайджану, у цьому контексті, важливим є курс на посилення інституту президентства в країні, прагнення зберегти та розвинути національно-унікальні особливості та інституційні норми. А для обох держав спільними були і залишаються проблеми і виклики, що пов'язані із захистом власного суверенітету і територіальної цілісності.

Азербайджанська Республіка, взявши курс на незалежність, заявила про прагнення утвердити азербайджанський генотип нації. Загальновідомо, що початок сходження АР проходив у гранично важких історичних умовах. У зв'язку із зовнішніми і внутрішніми політичними конфліктами, що загострилися, виникла серйозна небезпека втрати так нелегко здобутої свободи та державного суверенітету. Саме цей період «став і неабияким випробовуванням соціально-економічної стійкості, державотворчих інтенцій і національної згуртованості Азербайджану»[3]. За тих умов, з одного боку, вірмено-азербайджанський, карабаський конфлікт, що розпалився до небезпечної межі, а з іншого – політичний крах і повна неадекватність політики тогочасного керівництва країни. Слід однозначно наголосити, що з приходом до влади 15 червня 1993 р. Гейдара Алієва ця небезпека була значно мі-

3 Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Пострадянський Азербайджан: підвалини політичного сходження. Трибуна. №1. 2022. С. 28–29.

німізована, а з часом проведення рішучих трансформаційних перетворень майже усунена. Повернувшись на настійну вимогу народу вдруге до керівництва Азербайджаном, Гейдар Алієв зробив в умовах, що тоді склалися, майже неможливе[4]. Він досить швидко зміцнив національний суверенітет і незалежність азербайджанського народу. Хоча офіційний документ про незалежність було прийнято 18 жовтня 1991 р., насправді Азербайджан набув своєї реальної незалежності вже після повернення до влади загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва. Саме його багатий політичний досвід фахівця-менеджера, висока управлінська майстерність врятували державний суверенітет і незалежність Азербайджану. Гейдар Алієв виваженими кроками зумів швидко подолати у країні хаос та анархію, зняти економічну, політичну та психологічну напруженість суспільства. У 1995 р. було прийнято Конституцію незалежної держави та прискорено проведення ринкових реформ. Зокрема, головними напрямами цієї діяльності «стало створення економіки, заснованої на різних формах власності, перехід до ринкових відносин й інтеграція країни у світову економіку»[5]. Саме конституційні засади та невідкладні реформи створили в країні умови для втілення моделі сильної президентської держави, здатної вирішити внутрішні проблеми, зберегти та примножити прогресивні національно-інституційні структури.

Зазначимо, що у непростий для країни період, коли Азербайджан тільки здобув незалежність і, образно кажучи, лише ставав на самостійні ноги, загальнонаціональний лідер висловлював тверду впевненість щодо перспектив повернення окупованих земель. Цю ж політику неухильно проводить сьогодні гідний продовжувач політичного курсу Гейдара Алієва – Президент Азербайджану Ільхам Алієв. У зверненні до народу з нагоди 100-річних роковин державотворчих подій 1918 р. глава держави наголосив: «Перед урядом та громадянами Азербайджану, нашими співвітчизниками, які проживають за кордоном, сьогодні стоять два тісно пов'язані один з одним важливі завдання: досягнення звільнення наших територій від окупантів, повернення вимушених переселенців до рідних осель та доведення правди про геноцид азербайджанців до світової громадськості, викриття фальшивих тез підступної вірменської пропаганди. Для вирішення цих завдань нам необхідно використовувати проти вірменських окупантів політичні, правові, економічні, ідеологічні засоби, усі внутрішні та зовнішні можливості. Вірменія не в змозі конкурувати з нами з погляду економічного та військового потенціалу»[6].

Слід підкреслити, що для Баку важливою була установка розглядати вірмено-азербайджанську карабаську проблему виключно у контексті досягнення територіальної цілісності своєї країни. Про це свого часу досить влучно зазначав глава держави Ільхам Алієв: «Територіальна цілісність Азербайджану не є і ніколи не буде темою переговорів. Азербайджан ні на крок не відступить від цієї позиції. Щодо територіальних питань у Азербайджана жодних компромісів не буде». Ці слова Президента

4 Гулієв А. Батько нації, або чому мудрий азербайджанский народ звернувся з проханням до Гейдара Алієва взяти на себе відповідальність за порятунок республіки. Політика і культура. 2000. № 32 (67). С. 14–17.

5 Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Пострадянський Азербайджан... С. 30.

6 Гулієв А. Украино-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия. Сборник научных трудов. Харьков: Факт, 2021. Т. 4. 564 с.

Азербайджанської Республіки відображали лінію спадкоємності державного курсу Гейдара Алієва[7].

Виконуючи заповіти загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва щодо солідарності Азербайджанського Народу, його підтримки армії, усіх владних інститутів на чолі з Президентом та щодо неухильного дотримання Міжнародного права, була досягнута нова суспільна і міжнародна реальність. Дану реальність створив новий Азербайджан, який вигнав ворога – агресора з окупованих 20% своїх земель. Слід взяти до уваги, що протяжний період офіційний Баку сподівався саме на виконання 4 резолюцій Ради Безпеки ООН. Однак, як з'ясувалося протягом 27 років, для багатьох держав і їх лідерів резолюції були просто клаптиком паперу – не лише для Вірменії, а й для інших. Азербайджан знає, що міжнародне право на нашій стороні, що резолюції Ради Безпеки ООН вимагають виведення окупаційних сил із наших земель. Однак, як засвідчує практика Азербайджану, його досвід подолання проблем і досягнення територіальної цілісності – можливе, перш за все, завдяки зміцненню держави і творення нею нової реальності. Відтак саме Азербайджан створив нову реальність у міжнародно-правовій практиці та у своєму регіоні. Тим самим покладено край незаконній окупації.

Підвалини успішної молодої держави закладено Гейдаром Алієвим. Дійсно, незалежність Азербайджану, яку свого часу було збережено виваженою політикою Гейдара Алієва, сьогодні ще більше зміцнюється під керівництвом Президента Ільхама Алієва. Все це знову дає підстави говорити, що незалежність Азербайджану – це подія, яка стала доленосною та історичною. За результатами багатогранної діяльності Азербайджану, країна стрімко розвивається і досягає лідируючих позицій. Завдяки спільним зусиллям уряду та народу, підтримці міжнародних партнерів – досягнуто значного прогресу у політичній, економічній, соціальній та військовій сферах. Азербайджан перетворився на країну, здатну впливати на перебіг стратегічних, політичних та економічних процесів у регіоні.

Нині незалежна держава вміло використовує свою політичну та економічну міць, стратегічні позиції та багаті природні ресурси у забезпеченні зовнішніх політичних пріоритетів. Відповідно до національних інтересів, Азербайджан плідно співпрацює з більшістю членів міжнародної спільноти. Завдяки стратегії успішного розвитку, що реалізується главою держави, економіка країни за темпами розвитку займає одне з найвищих місць у світі. І з політичного, і з економічного погляду Азербайджан є сьогодні однією з високорозвинених країн. За темпами економічного зростання він досяг лідерської позначки у регіоні та світі[8]. З кожним роком міцніють політичні та економічні основи держави. Без участі Азербайджану не розглядається жоден широкомасштабний проект у регіоні. Основи державної незалежності, закладені у 1991 р., міцно охороняються та розвиваються. Велика увага приділяється не лише розвитку

7 Гулієв А. Слова лидера: справедливость поддерживает национальную идею и дипломатию. Глобальное партнерство – как условие и гарантия устойчивого развития: междунар. науч.-практ. конф., 23-24 октября 2020 г.: материалы докл. Ташкент (Узбекистан), 2020.

8 Гулієв А. Azərbaycan MEA fəlsəfə institutu. İdentiklik multikulturalizm dialoq fəlsəfəsi (Elmi məqalələr toplusu) İ kitb. "Elm və təhsil". Bakı, 2018. С. 280–293.

економіки, усілякому зміцненню держави, але і збереженню національних культурних цінностей[9].

Фатальна доля азербайджанського та українського народів, відвойовувати свою незалежність та суверенітет ціною гірких страждань. Напевно, ці тяжкі випробування дані нашим народам, щоб ми знали і усвідомлювали величезне значення та ціну незалежності. Кривава війна 2014–2023 рр. Росії проти України за своєю трагічністю нагадує ті неповіряння та страждання, що свого часу пережив азербайджанський народ. Подолати все це ми можемо лише об'єднавшись. Як свідчить історія, і у добрі, й у важкі часи Азербайджан і Україна завжди разом. Так, з перших днів повномасштабного російського вторгнення в Україну, Азербайджан надає суттєву підтримку Україні. Вона включає продукти харчування, ліки, товари медичного призначення, обладнання, генератори та трансформатори. Азербайджан передав Україні станом на середину 2023 р. близько 1050 тонн гуманітарної допомоги на загальну суму понад 17,6 млн. доларів. А на кінець минулого року було передано ще обладнання для відновлення розподільчих мереж. Загальна сума енергетичної допомоги складає понад 7,6 млн доларів.

Зазначимо, що зруйнована під час військових дій в Ірпені середня школа імені академіка Зарифи Алієвої була повністю відремонтована представництвом компанії SOCAR в Україні. SOCAR також безоплатно передала понад 200 тис. літрів палива Державній службі з надзвичайних ситуацій України[10].

Азербайджан – стабільна, сучасна світська та демократична країна. Розвиток демократії та захист прав людини є одним із головних пріоритетів уряду. Цілком забезпечуються всі фундаментальні права, у тому числі свобода думки і висловлювання, свобода медіа, свобода віросповідання та розвиток громадянського суспільства[11].

Порівнюючи важкі випробовування, які випали на сучасну долю азербайджанського та українського народів, ми маємо чітко вказувати й на ті сторони взаємодії, допомоги, які спроможні слушно сприяти досягненню справедливої і високої мети – захисту суверенітету та відновлення територіальній цілісності наших держав. Стосовно заявленої теми статті, слід вказати на те, що величезна робота по зміцненню економічного та військового компонентів Азербайджану була успішно доповнена значним переформатуванням інформаційного простору та доповнена заходами щодо зміцнення позитивного іміджу держави на міжнародній арені.

Так, на початку1990-х, коли вірменські агресори захопили п'яту частину азербайджанської території, в країні було біля 1,0 млн біженців. І держави євроатлантичного ареалу не засуджували вірменських агресорів. Таке становище було можливим тому, що саме Вірменія та її наративи домінували у інформаційному просторі світу. Вірмени позиціонували себе героями, які борються зі злобними азербайджанцями-турка-

9 Гулієв А. Наука и народная дипломатия. Монография. Харьков: Факт, 2019. 240 с.

10 Азербайджан передав Україні гуманітарну допомогу більш як на $17 мільйонів. УКРІНФОРМ. 23.01.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3657622-azerbajdzan-peredav-ukraini-gumanitarnu-dopomogu-bils-ak-na-17-miljoniv.html; Азербайджан відправив Україні третю партію енергетичної допомоги. УКРІНФОРМ. 12.12.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3799178-azerbajdzan-vidpravi-ukraini-tretu-partiu-energeticnoi-dopomogi.html

11 Гулиев А. Солидарность азербайджанского народа, армии, президента и международного права. Huquqi mustəvi. 2021. №2 (6).

ми, яких не слід жаліти чи підтримувати. Захід закрив очі на ці події. Іншими словами, Баку програв не лише першу Карабаську війну, але й інформаційну.

На відміну від того перебігу подій, за сучасних умов Азербайджан виграв не лише у бойових операціях 2020 р. та у 2023 р., але й у війні на широкому інформаційному полі. А вірмени вважали, що вони такі великі та порядні, що всі країни будуть на їх боці, що азербайджанці варвари і терористи. Однак ввесь світ став на бік Азербайджану (за виключенням окремих країн). Нині подекуди чутні окремі голоси, в тому числі й на Заході проти Баку. Як правило, це неправдиві, спотворені твердження, вони ігнорують реальність. Й ці голоси тонуть в загальному позитивному відношенні країн світу до офіційного Баку.

Азербайджан вирішив карабаське питання, вірмени полишили чужі землі, пішли і жителі Карабаху, але їх ніхто не виганяв із рідних осель. Це визнали євродепутати та навіть Європарламент. Вірмени пішли не гонимо, а тому, що сумління їх було нечисте, минулі провини їх чи їх родичів далися взнаки. З'ясувалося, що Азербайджан переміг у ситуації, в якій було досить непросто досягти перемоги. Виявилося, що Баку повністю виграв інформаційний порядок денний, тим самим показавши свою правоту.

Відтак перед сучасною Україною (перед її партнерами і союзниками) імперативно стоїть подібне завдання. У війні проти російських загарбників Україні потрібна перемога не лише на фронті, не лише ЗСУ, але й у інформаційній війні. А її ведуть не лише очільники української держави, політики, дипломати, але й широкі кола журналістів, медійників, іміджмейкерів тощо.

У більшості випадків державою передбачається створення, затвердження і виконання офіційних програм «бренд країни». У даному контексті слід враховувати передову практику, яка може бути корисною для створення комунікаційного інструменту й практичного використання у сучасних українських реаліях[12]. Сучасні засоби будуть доцільними для підвищення ефективності роботи фахівців щодо формування державного іміджу, іміджу публічних осіб, усіх факторів, інформаційних згадок, котрі можуть асоціюватися з країною. Саме вони покликані впливати на сприйняття відповідного образу України широкою зарубіжною і вітчизняною громадськістю. За таких підходів більшість матеріалів повинні бути орієнтованим на створення сприятливого позитивного іміджу держави, яка бореться проти зла та країни агресора, що за дієвої підтримки демократій Заходу Україна неодмінно переможе. Мета відстояти суверенітет та територіальну цілісність нашої держави покликана надихати вітчизняне суспільство та спонукати партнерів і союзників до підтримки України та її Збройних сил. Адже наша держава бореться за демократичні цінності усіх держав євроатлантичного простору. У цьому полягає ввесь сенс формування і утвердження міжнародного іміджу держави Україна нині та в осяжній перспективі.

12 Чекалюк В. «Формування іміджу держави у сучасних медіа: журналістика – професія майбутнього». URL: https://nubip.edu.ua/en/node/58997

МІЖНАРОДНІ ПРОЦЕСИ ТА ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ

Валерій БЕБИК

ТИБЕТСЬКИЙ БУДДИЗМ І ТИБЕТСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ

Буддизм – одна з глобальних релігій людства, яку сповідують понад 500 мільйонів людей[1]. Вчені виокремлюють в буддизмі три основні течії: дзен-буддизм або китайський буддизм, південній і тибетський буддизм. Найбільше послідовників мають перші дві течії буддизму. Засновником буддизму є пророк Сак'я Муні Будда, який походив з князівського роду східних скіфів-саків. Його батька звали – Шудходана, а матір – Майя. Провідні історики світу переконані, що племена скіфів-аріїв на межі III–II тис. до н.е. прийшли до південно-східної Азії з українського Придніпров'я. За свідченням «батька історії» Геродота (5 ст. до н.е.), саме там, на території сучасних Сумської та Чернігівської областей України, проживав скіфський народ будинів: «Будини – плем'я велике і численне; усі вони світлоокі і руді. У їх області побудовано дерев'яне місто; назва цього міста Гелон. Довжина стіни з кожного боку – 30 стадіїв; вона висока і цілком з дерева; і удома у них дерев'яні, і храми. Там є храми еллінських богів, прикрашені по-еллінськи дерев'яними статуями, вівтарями і наосами. І кожні три роки вони влаштовують свята на честь Діоніса і впадають у вакхічну несамовитість. Адже гелони в давнину – це елліни, які покинули гавані і оселилися у будинів. І говорять вони мовою частково скіфською, частково еллінською»[2].

Думки вчених щодо походження пророка Будди розділилися. Одні вважають, що його прізвище означає – «просвітлений». Інші вважають, що це – родове ім'я його предків-будинів. Великий скіф Будда, який жив у 6-5 ст. до н.е., був пророком, але не богом. Хоча після смерті і був обожнений його послідовниками. Як сказав при нашій особистій зустрічі настоятель Шаоліньського буддійського монастиря Ші Юнгсінь, Будда був людиною, яка багато спостерігала і медитувала. Його послідовники обожнили Будду та його мораль[3].

Сак'я Муні Будда мав царське походження і чудові кар'єрні перспективи в князівстві на півдні сучасного Непалу, де володарював його батько. Однак він обрав собі

1 Соціологи підрахували кількість вірян на землі: найбільше християн і мусульман. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIETY/sotsiologi_pidrahuvali_kilkist_viryan_na_zemli_naybilshe_hristiyan_i_musulman.html

2 Скржинська М.В. ГЕРОДОТ та його історії про Скіфію. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gerodot

3 Bebyk, Valeriy (2020). Secrets of Tibetan Buddhism. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Fh3BrIoIEss&t=907s

шлях пророка, який вивчив багато вчень і практик і, зрештою, досягнув нірвани. А його родове прізвище «Будда» стало сакральним титулом пророка, вчення якого поширилося в багатьох країнах світу. За свідченням настоятеля Шаоліньського (дзен) буддійського монастиря Ші Юнгсіня, буддизм прийшов на китайські землі дві тисячі років тому, коли перші монахи прийшли з Індії[4]. Проте, буддизм в різних регіонах Китаю має свої характерні риси.

Будда не залишив після себе письмових праць. Його пророча діяльність здійснювалася усно. І лише після смерті обожненого пророка його учні записали основні постулати вчення, які згодом були творчо протлумачені і опрацьовані майстрами буддизму.

Однією з базових тез філософії буддизму є твердження, що страждання неможливо відділити від життя. Причина страждань – в бажаннях: немає бажань – немає страждань. А базова суть буддійської етики – у відмові від заподіяння шкоди живим істотам. Буддисти вірять в існування причин і наслідків. Вони вважають, що дії, які ми вчиняємо сьогодні, обов'язково вплинуть на життя наступних поколінь. Вони переконані, що життя – вічне, а відрізок часу, який ми персонально проживаємо, є невеличкою частиною всього життя. Якщо ми вчиняємо щось добре, це обов'язково буде мати позитивні результати в майбутньому. Настоятель Шаоліня Ші Юнгсінь стверджує, що буддисти вважають, що треба робити добрі справи, молитися і медитувати. Медитацією, насамперед, і займаються монахи Шаоліньського монастиря, а паралельно – підтримують порядок, вирощують овочі, готують лікарські засоби, займаються бойовим мистецтвом кунг-фу.

В тибетському буддизмі монахи обмежуються медитацією і господарськими роботами. Великий скіфський пророк Будда, як стверджують буддисти, тричі прокрутив Колесо Дхарми, тобто, сформулював три цикли вчень, які вказали шлях до щастя. А в своєму пророцтві він використовував педагогіку слова, символу та власного прикладу. Його учнями були люди різних здібностей і менталітету, від простолюдинів до королів, від новачків до високих бодхісатв та архатів, що вже знаходяться на високих рівнях. І всіх їх він приводив до високої мети – довершеного просвітлення[5].

На думку тибетського історика Тензіна, в буддизмі існує багато шкіл, і всі вони у своїй більшості – схожі. Головні відмінності – у способах вивчення сутр. Якщо ви, наприклад, приїхали до Тибету, але кожен своїм транспортом: літаком, потягом, на автомобілі. Кожен вибрав для себе спосіб пересування. Але всі дісталися до одного і того ж місця призначення...[6]

Як писав сходознавець Лев Гумільов (син видатної української поетеси Анни Ахматової): «В буддизмі світ ділиться на дві нерівні частини: монахи буддійської громади і всі інші. Сіллю землі визнаються лише монахи, позаяк вони стали на «шлях», який виводить їх зі світу буденного (сансари) до вічної пустоти (нірвани). Монахи не повинні діяти, оскільки дія є наслідком пристрасті і веде до гріха. Годувати, одягати і

4 Там само.

5 Бебик В. Таємниці тибетського буддизму. Голос України, 26.08.2020. URL: http://www.golos.com.ua/article/334973

6 Бебик Валерій (2020). Таємниці тибетського буддизму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dYIhNWn6C7c&t=292s

захищати монахів зобов'язані миряни, які таким чином отримують «заслугу», котра допоможе їм у наступному перевтіленні стати монахами і ступити на «шлях»[7].

Історія буддизму нараховує понад 2500 років свого існування. За цей час в буддизмі сформувалися різні релігійні школи, які іменують трьома поворотами Колеса Дхарми[8]. У **першому повороті Колеса Дхарми** (*Мала Колісниця або Хінаяна*) робиться наголос на позитивній поведінці і звільненні від страждань, які викликані усвідомленням відсутності себе у власній особистості. Ця традиція найбільш поширена в південних країнах буддизму (Шрі Ланка, М'янма, Лаос, Камбоджа, Таїланд). У **другому повороті Колеса Дхарми** (*Велика Колісниця Махаяни або Колісниця причини*) Будда показав, що природа всіх речей пуста від дійсного, незалежного існування, усвідомлення якого здійснюється через ретельне дослідження речей і медитацію. Ця традиція найбільш поширена в північних країнах буддизму (Тибет, Непал, Бутан, Монголії, Китаї, Японії, Кореї, В'єтнамі). А в **третьому повороті Колеса Дхарми** (*Колісниця Тантри або Алмазний Шлях*) Будда дав вчення про буддиську свідомість – як пробуджену внутрішню свідомість, що є основою «шляху».

В рамках Алмазного Шляху, втіленого в тибетському буддизмі та частково в дзен-буддизмі, існує два методи: 1) Кожен візуалізує себе як особливого будду згідно з іконографічними настановами, представленими в буддійських доктринальних уявах (тантрах); 2) Гуру (вчитель людини) спочатку напряму показує їй сутність її будди, а потім – дає їй вказівки медитувати про це.

Протягом I–II століть н.е. буддизм розділився на дві течії: ***тхеравада*** (вчення древніх) і ***махаяна*** (широка колісниця). Представники першої – *південної течії буддизму* (Шрі Ланка, Таїланд, М'янма, Лаос, Камбоджа) вважають, що нірвани можуть досягнути лише монахи. А *друга течія* передбачає, що нірвани можуть досягнути і монахи, і прості віруючі. Махаяна поширена в Тибеті, Бутані, Непалі, В'єтнамі, Монголії, Бурятії та ін.

Загалом, в буддизмі немає монолітності, існує багато різних шкіл. Немає й єдиного вертикального управління буддійською спільнотою, як у католиків чи православних. За свідченням тибетського монаха Туденгжаба (який має статус «живого втілення Будди»), на сьогодні в тибетському буддизмі існує близько 5-6 шкіл. Найвідоміша – це ***течія ньїнгма***, вона відрізняється тим, що її представники інакше трактують буддизм. Але інші школи також є канонічними. Також школи відрізняються між собою способом історичної передачі знань[9]. Як стверджують тибетські експерти, популярність буддійської *течії ньїнгма* визначається тим, що вона пов'язана з традиційною тібетською релігією бон, під впливом якої і сформувався тибетський буддизм. До речі, на території Тибету (на кордоні з індійським штату Кашмір) і досі функціонує 88 храмів релігії бон, які відвідують понад 100 тисяч віруючих. Але понад 90% віруючих в Тибеті все-таки відвідують храми тибетського буддизму. Зовнішній вигляд храмів тибетської релігії бон і тибетського буддизму практично не відрізняється. Єдина різниця полягає

7 Гумилев Л. The majesty and fall of ancient Tibet. Countries and peoples of the East. 1969. Issue VIII. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

8 Эррикер К. Буддизм / Пер. с англ. Л. Бесковой. Москва: Флаир-пресс, Издательско-торговый дом «Гранд», 1998. 302 с.

9 Бебик В. Таємниці тибетського буддизму. Голос України, 26.08.2020. URL: http://www.golos.com.ua/article/334973

в тому, як вони обходять храм: буддисти обходять його за стрілкою годинника (зліва – направо), а прибічники бон – навпаки. За свідченням тибетського монаха Туденгжаба, в цих двох релігіях на сьогодні є багато чого схожого. Єдина різниця полягає в тому, що релігія бон пов'язана з віруваннями, які панували в Тибеті до появи там буддизму, який імплантував постать Будди до національної релігії тібетців – бон[10].

Усталені стереотипи стверджують, що Тибет є чи не головним центром буддизму в світі. Певною мірою, їм підіграють і самі тибетці, які стверджують, що колесо Будди зупинилося у столиці Тибету – Лхасі. Слово «Lha» тібетською мовою означає божество. Отже, Лхаса – місто Бога. А ще тибетці стверджують, що в Тибеті знаходиться центр Космосу і пов'язана з Космосом країна Шамбала. Втім, історичні реалії стверджують, що буддизм з'явився в Тибеті на 600–700 років пізніше, ніж в Китаї. Тибетський монах Туденгжаба повідомив нам, що тибетський буддизм з'явився на території Тибету в VII столітті. Це був період правління туфанських царів. В цей час тут з'являється дуже багато статуй будд. Також були відправлені до Індії монахи, які вивчали канони і традиції цієї релігії[11].

Тибетці переконані, що буддизм прийшов до Тибету з Індії. Своєю чергою, представники дзен-буддизму вважають, що провідна хвиля буддизму прийшла до Піднебесної з Тибету. Зокрема, під час наших відвідин Шаоліньського храму, який належить до дзен-буддизму, його настоятель Ші Юнгсінь однозначно заявив, що буддизм вкоренився в Китаї завдяки військам Богдо-хана Чин Гіз Хана, який сповідував тибетський буддизм[12]. Але тут є певні нестиковки. Буддизм прийшов до Тибету на 600-700 років пізніше, ніж до Китаю. На нашу думку, перша хвиля буддизму прийшла зі скіфами-саками північними маршрутами Великого Шовкового шляху з України до Китаю – через Дуньхуан (сучасна провінція Ганьсу КНР).

Один з таких маршрутів проходив через стародавнє українське місто Судак. Недалеко від нього в українському Криму і досі знаходиться місто Саки. При цьому нагадаємо, що ім'я пророка Будди було – **Сак'я-муні,** тобто, людина з роду саків. Цікаво також розібратися, чому в тибетському буддизмі вкоренилася традиція Алмазного Шляху (найвищий сакрально-інтелектуальний рівень буддизму), котрий відповідає третьому повороту Колеса Дхарми? Дхарма, до речі, визначається як порядок існування та розвитку Космосу і водночас – як інтегральний (духовний, соціальний і моральний) закон функціонування суспільства.

Нагадаємо, що тибетські монахи стверджують: Колесо Дхарми – зупинилося в Тибеті, Лхаса – місце Будди, Тибет – центр Космосу і Шамбали. З точки зору соціально-релігійного менеджменту, буддизм набув свого найвищого сакрально-інтелектуального розвитку саме в Тибеті з кількох причин: а) буддизм прийшов до Тибету на пізньому етапі свого розвитку, коли доктрина буддизму вже встигла оформитися; б) в Індії на той час буддизм вже мав достатньо вороже індуїстське оточення, яке не спонукало до вдосконалення, оскільки мова йшла елементальне про виживання буддизму; в) ймовірно, зіграла свою роль потужна гірська енергетика Тибету, з яким пов'язували легендарну Шамбалу.

10 Там само.

11 Там само.

12 Там само.

Шамбала – міфічна країна, яка (за різними версіями) знаходиться в Гімалаях або пустелі Гобі. Там живуть Вчителі, які визначають еволюцію людства. Шамбала, як стверджують буддійські міфи, була царством в Середній Азії, яке зробилося невидимим після вторгнення мусульман у IX ст. нашої ери. Побачити Шамбалу можуть тільки чисті серцем люди. Буддисти очікують, що настане час, коли відбудеться символічна битва між воїнством Шамбали і силами зла, яка буде означати перемогу мудрості над невіглаством, духовності – над косністю, самовіддачі – над егоїзмом. Існує й інша версія. Шамбала – це не царство, а стан душі, який єднає людину з Богом. А досягнення Шамбали означає досягнення просвітлення. Шамбалу згадують священні тексти і тибетської релігії бон, і тексти тибетського буддизму.

Як писали сходознавці Лев Гумільов і Борис Кузнєцов: «Загальне в буддизмі і боні (мітраїзмі) – настанови віруючим робити добрі справи і самовдосконалюватися, але розуміння добра і мети, заради якої потрібно самовдосконалюватися, діаметрально протилежні. Буддисти вважають добром або бездіяльність або пропаганду свого вчення... Мітраїсти, навпаки, передбачають боротьбу за правду і справедливість, тобто військові подвиги, а під час війни відлюдники розглядаються ними як дезертири»[13].

Як не дивно, але древня тибетська релігія бон, ймовірно, має іранське походження. Засновником цієї сонячної релігії вважається жрець і вчитель Шенраб, який жив приблизно у VI столітті до н.е. Існує також і версія, що Шенраб і Мітридат (*бог Сонця*) – це одна й та ж сама особа.

Головними богами сонячної релігії бон були: Ахурамазда, Мітра і Астарта, а головними завданнями віруючих вважалися: молитви і пожертви богам та боротьба проти демона і злих духів. Згодом до божественного пантеону національної тибетської релігії бон додався і обожнений Будда. Таким чином, *тибетський буддизм сформувався на основі буддизму і національної тибетської релігії бон*. Так само, як *дзен-буддизм, сформувався в Китаї на основі буддизму і даосизму* – національної релігії народу хань. І далеко не завжди ці процеси були мирними, як переконують сучасні буддисти. Тибетський цар Лангдарма, який був прибічником релігії бон, наказав зруйнувати буддійські монастирі, спалити книги та ікони, а буддійських лам – перетворити на мисливців та м'ясників. Ті, хто відмовився від цих занять, були вбиті. Але був вбитий у 842 р. і сам цар. І вбив його буддійський монах, якому віра забороняє вбивати взагалі.

Вже згаданий нами Лев Гумільов писав: «Перш за все, виникають питання: навіщо войовничий народ в якості панівної ідеології приймає проповідь про не спротив злу, милосердя і аскези? Як, сприйнявши це, він продовжує завойовницькі війни і, зрештою, яким чином змінюється буддійське вчення, щоб вийти з цього суперечливого стану?»[14].

Таким чином, буддійська доктрина в Тибеті трансформувалася від вчення про спасіння аскетичним шляхом і не спротив злу – до вчення про войовничу церкву з дхармапалами – захисниками віри. І захищали цю віру буддисти різними методами.

13 Гумилев Л., Кузнецов В. Бон (Древняя тибетская религия). Бюллетень Всесозного географического общества. 1970. Т. 15: Этнография. Ленинград. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

14 Гумилев Л. Легенды и реалии античной тибетской истории. Бюллетень истории мировой культуры. 1960. № 3. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

Коли царем Тибету став буддист Тісрондецан, фактична влада була в руках вельможі, якого звали Мажан. Він зруйнував два буддійських монастиря, заборонив розповсюдження буддійської літератури. У відповідь буддисти влаштували заколот і, за підтримки царя, живцем закопали Мажана в землю, оскільки буддизм забороняє віруючим вбивства[15]. В цьому зв'язку Лев Гумільов коментує: «Для народу було придумано, що Мажан почув божественний голос, який наказав йому увійти до гробниці для щастя царя і країни. Коли ж він увійшов, то двері самі замкнулися і він залишився під землею»[16].

Після вбивства в IX столітті буддійським монахом тибетського царя Лангдарма, Тибет розпався на кілька малих князівств і розпочався довгий період панування в Тибеті монгольських і манчжурських династій Китаю. У ці часи консолідуючу для тибетської нації роль зіграв буддійський орден Гелуг-Ба, монахи якого відбудували палац тибетських королів Потала. Керівник цього ордену Сонам Г'ятсо отримав від монгольського правителя Алтин-хана титул Та-Ле (Далай), що означає «океан мудрості». Ось так замість королівської влади в Тибеті був запроваджений ***політичний режим духовно-світської влади далай-лами***. Фактично – це аналог римського папи в католицькій церкві. Перші три далай-лами обиралися жеребкуванням. А далі була розроблена спеціальна виборча процедура. Як свідчить «Живий Будда» монах Туденгжаба, Далай-лама обирається за допомогою монахів, за участю місцевої влади і монахів вищого рангу. Вони за допомогою певних ритуалів шукають кандидатів, які можуть стати майбутнім далай-ламою. Після того як монахи визначились, вони доповідають місцевому уряду про кандидатуру нового далай-лами. Далі необхідно, щоб керівництво Китаю підтвердило статус майбутнього далай-лами. Відповідно до певних ритуалів необхідно визначити кандидатів і пізніше цих кандидатів має проглянути місцевий уряд.

Процедура пошуку кандидатур на майбутнього Далай-ламу є сакральною і демократичною водночас. Монахи старшого віку, після медитацій і ходінь навколо священного озера, вибирають кілька маленьких хлопчиків 4–7 років для другого туру відбору. Наприклад, вони на столі розміщують кілька предметів, серед яких кладуть предмети, що належали померлому Далай-ламі: чотки, книги тощо. Якщо якийсь хлопчик (а це – чоловіча справа), вибирає предмет покійного, вважається, що він має з минулим далай-ламою сакральний зв'язок. З фіналістами розмовляють далі і проводять інші обряди. Аналогічним чином обирають і Живих Будд, з яких потім виховують настоятелів монастирів. Живий Будда Туденгжаба розповів нам: «Монахи, після того як виникла необхідність у пошуку майбутнього Живого Будди, здійснюють пошуки за допомогою певних ритуалів. Визначається, чи дійсно обрана дитина є живим втіленням Будди, а потім монахи звертаються до місцевого Живого Будди для того, щоб підтвердити його статус»[17].

15 Бебик, Валерій (2020). Таємниці тибетського буддизму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dYIhNWn6C7c&t=292s

16 Гумилев Л. The majesty and fall of ancient Tibet. Countries and peoples of the East. 1969. Issue VIII. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

17 Бебик Валерій (2020). Таємниці тибетського буддизму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dYIhNWn6C7c&t=292s

У Китайському Тибеті, за експертними оцінками, живе приблизно 1700 Живих втілень Будди. Всі вони обрані за процедурами, подібними до процедури обрання Далай-лами. Але ніхто з них ніколи не зможе претендувати на посаду Далай-лами. Ним буде обраний і затверджений (за давніми імператорськими традиціями) хлопчик, не обтяжений віком, соціальним досвідом і церковними посадами. В будь-якому випадку, починаючи з XIV століття, Далай-лами і Живі Будди вважаються легітимними, якщо вони затверджені китайським урядом. Окрім того, існує й колективна система управління буддійськими храмами у вигляді асоціації буддійських храмів. Є також громадські комітети управління в кожному такому храмі.

Фактично, **ламаїзм** – це ієрархічна церковна система, збудована за аналогією державної ієрархії, встановленої в імперії Богдо-хана Чин Гіз Хана. Цей різновид буддизму складається з двох частин. Зовнішня культова практика ламаїзму орієнтована на накопичення заслуг, подібно до хінаяни; внутрішня, духовна – спрямована на злиття розуму людини з космічним тілом Будди.

Вчення лами як живого Бога містить чотири екзотичних посвячення, які стосуються: посудини, таємниці, мудрості, великого єднання. Втім, попри віру в тибетський буддизм, тибетці і досі вірять, що світ – наповнений злими духами. Вони вважають, що окремі з цих злих духів є сильнішими за Будду. Спасти від злих духів, можуть тільки чаклуни з **чорної релігії бон.** До речі, чорні кольори явно домінують в національному одязі тибетців. Чорними зображуються бог пекла Яма. Чорними зображуються і ботхисатви, які мають боротися з богом пекла і злими духами. І ті, й інші, на буддійських зображеннях малюються як люди з головами яків (биків). Наприклад, ботхісатва Ямантака, який переміг бога пекла Яму, і загнав його в підземелля, зображується з дев'ятьма головами, тридцяти чотирма руками і дев'яносто шести ногами. Найбільша голова у Ямантаки – голова яка (волохатого тибетського бика з високогір'я).

Давня тибетська релігія бон, популярна серед войовничих тибетців, дуже шанувала сонячного бога Мітру. Культ бога сонця Мітри був також популярним в античні часи в Українському Криму та Українській Кубані. В Понтійському царстві, в якому правив цар Мітридат VI Євпатор, культ бога Мітри був дуже популярним серед військових. А в давньому українському місті Пантикапеї (Керчі), тимчасово окупованому російськими нацистами, і досі височіє священна гора Мітридат.

Гори завжди були місцем зосередження сакральної енергії і предметом божественного поклоніння. Практично в усіх світових релігіях боги живуть, якщо вже й не на небі, то обов'язково – на високій горі. Тибет, внаслідок певних геологічних та історичних умов, без сумніву, є однією з сакральних і таємничих територій планети. Доступ до території Тибету в усі часи був ускладненим, що зробило цю країну, народ, релігію та способи публічного управління таємничими і, певною мірою, сакральними. Тибетське нагір'я найбільше на планеті – два мільйона квадратних кілометрів. Тут знаходиться найвища гора планети – Джомолунгма, висота якої становить 8844 метрів над рівнем моря. У перекладі з тібетської мови її назва означає «божественна мати». Саме тут в Тибеті знаходиться саме високогірне селище планети – 5100 метрів над рівнем моря. Тут важкувато дихається, але люди живуть і розвивають свою самобутню культуру.

Величезне за площею Тибетське нагір'я з усіх боків оточене потужними гірськими хребтами. На півдні воно межує з Гімалаями, на півночі – з Таримським басейном, на північному сході – з пустелею Гобі, на заході – з гірською системою Каракорум. Гімалаї – найвищі гори планети, які в перекладі із санскриту означають «серце снігів». Таримський басейн отримав свою назву від річки Тарим, яка є найдовшою річкою внутрішнього стоку в Китаї. Таримський басейн включає до себе гірське пасмо Тянь-Шань, гори Куньлунь і пустелю Такла-Макан, яка займає більшу частину Таримського басейну. Тибет називають водокачкою Азії. Тут починають свій шлях величні річки: Хуанхе, Янцзи, Інд, Меконг, Брахмапутра. Річка Брахмапутра в перекладі з санскриту означає «син брахми». Річка Інд мовою фарсі означає «потік», а річка Меконг тайською мовою означає «мати води».

Переривчата присутність людей на тибетському нагір'ї фіксується вченими ще з часів палеоліту, тобто – 20 тисяч років тому. Як свідчить американський археолог Джон Вінсент Белезза, приблизно 11 700 років тому неолітичні іммігранти з території сучасного Китаю поступово замінили і частково змішалися з первісними мешканцями Тибету. Ця неолітична хвиля на початку поселилася в басейні річки Ярлунг, яка більш відома європейцям як Брахмапутра. А згодом ці люди розселилися по всьому тибетському плато. Джон Беллеза переконаний, що неолітичні поселенці з півночі Китаю, можливо, були сумішшю культури Янгшао, яка населяла сучасні провінції Хенань, Шеньсі та Шаньсі, і культури Мадзяяо, яка населяла верхній район річки Жовта в сучасних провінціях Ганьсу і Цинхай[18].

Неолітичні мешканці Тибету, так само, як і носії китайської археологічної культури Янгшао з басейну річки Хуанхе, проживали переважно в долинах річок на півдні і сході Тибету. Археологи знайшли тут гончарні та кам'яні знаряддя праці: кам'яні сокири, зубила, ножі, веретена, диски та наконечники стріл. Втім, деякі дослідники висловлюють припущення, що, можливо, неолітичні племена з Тибету свого часу заселили Китай. Але археологи цю гіпотезу спростовують. Як стверджує Джан Веньцюн – директор музею провінції Хенань, в Тибеті китайські археологи теж знайшли предмети з кам'яного віку. Але не такі древні. Наприклад, в провінції Хенань знайдені предмети, вироблені у VIII тис. до н.е. А в Тибеті виявленно предмети, які датуються V тис. до н.е. І по культурі, і по специфіці вони різні. Таким чином, на його думку, центром неолітичної культури Янгшао є провінція Хенань. Саме ця культура згодом і розповсюдилася по всьому Китаю[19].

Варто відзначити, що археологічна культура Янгшао не є найстарішою археологічною культурою в Китаї. Але вона, так само, як українська археологічна культура Трипілля, мала досить високий рівень (як для неоліту) інтелектуального, технологічного та мистецького розвитку. Неоліт, до речі, це – новий кам'яний вік, який китайські вчені датують X–III тис. до н.е. Європейські вчені цей діапазон встановлюють з VIII по III тис. до н.е.

Вже згаданий нами Джан Веньцюн свідчить, що Янгшао – не сама древня археологічна культура Китаю. Існує ще культура Пейліган. Вона проіснувала з IX до VII

18 Bellezza John Vincent (2015). Tibet archeology. URL: http://www.tibetarchaeology.com/february-2015/

19 Бебик Валерій (2020). Таємниці тибетського буддизму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dYIhNWn6C7c&t=292s

тис. до н.е. Головна тема кераміки культури Пейліган – сільське господарство. Ця культура мала досить високий рівень розвитку. Тут знайшли музичний інструмент і рис, який люди вирощували. Тоді ще не було держав. І люди передавали свою культуру з покоління в покоління. Культура Янгшао успадкувала досягнення культури Пейліган і передала їх культурі Луншань. Це – споріднені культури[20].

Археологічна культура китайського Янгшао нараховує понад 1000 відкритих стоянок. Вона дуже схожа на українську Трипільську культуру на берегах Дніпра, який в піснях оспівується як батько. Культура Янгшао була поширена на величезній території неолітичного Китаю у V–III тисячоліттях до н.е.: на схід від провінцій Ганьсу і Цинхай – вздовж басейну річки Хуанхе. Але китайці називають цю величну річку Хуанхе-мати. Як стверджує Джон Беллеза, археологічні дані свідчать про те, що поширення китайсько-тибетської протомови було спричинене розширенням культури Янгшао на захід, переплітаючись з культурою Мадзяо, яка поширилася далі на захід до Гімалаїв[21].

Більшість дослідників неолітичної історії Китаю, у тому числі – Тибету, вважають, що ядром тибетської нації все-таки стали племена, котрі прийшли з басейну річки Хуанхе, яка стала праматір'ю сучасної китайської і тибетської цивілізації. І тут сходяться думки китайця Джана Веньцюна, американця Джона Белезза, італійця Мауріціо Скарпарі. Зокрема, Мауріціо Скарпарі вважає, що культури Мадзяяо, Баньшань і Мачан розвинулися з Янгшаоської культури в західних провінціях Ганьсу і Цинхай – на території, що включає до себе також і частину Внутрішньої Монголії[22].

Загалом, проблеми становлення тибетської нації та тибетської державності – внаслідок певних історичних особливостей – довго залишалися таємницею за семи печатками. На це вплинуло багато об'єктивних і суб'єктивних чинників: віддаленість і самоізоляція Тибетської цивілізації від провідних цивілізацій світу; мала кількість добуддійських історичних джерел, «зачистка» представниками тибетського буддизму історичної пам'яті тибетського народу. Відомий дослідник історії Сходу Лев Гумільов відзначав, що в історії Серединної Азії проблеми, пов'язані зі створенням і крахом Тибетської імперії VII-IX століть, висвітлені найменше. Вивчення тибетського буддизму, його догматики і філософії, заступило світську історію тибетського народу, який спромігся протягом двохсот років утримувати провідне становище в Центральній Азії, Північній Індії та Китаї[23].

Занепад (чи трансформація?) племен Янгшао завершився у III тис. до н.е. В II тис. до н.е. предки тибетців цяни ще жили на території сучасної китайської провінції Шенсі. Але вони були звідти витіснені племенами інь – предками китайців. В епоху династії Хань цяни були витіснені ще далі – на захід провінції Сичуань та північно-східні райони Тибету. В IV–V століттях н.е. на цих землях виділилися данчани і дансяни, в VI столітті літописи фіксують тут народ туфанів, тобто – тибетців. У VII

20 Там само.

21 Bellezza, John Vincent (2015). Tibet archeology. URL: http://www.tibetarchaeology.com/february-2015/

22 Scarpari, Maurizio. Ancient China: Chinese civilization from the origins to the Tang Dynasty. Moscow: Astrel Publishing House; Publishing house AST. 2003. 292 p.

23 Гумилев Л., Кузнецов В. Бон (Древняя тибетская религия). Бюллетень Всесоюзного географического общества. 1970. Т. 15: Этнография. Ленинград. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm; Гумилев Л. Легенды и реалии античной тибетской истории. Бюллетень истории мировой культуры. 1960. № 3. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

столітті в Тибеті формується монархічна держава на чолі з царем Сронцзан-гампо. Цар Сронцзан, який об'єднав тибетські князівства в одну державу, заснував свою столицю в Лхасі і правив в Тибеті у VII столітті н.е. Під час його правління в Тибеті і вкоренився буддизм. Сронцзан-гампо після смерті був обожнений і став вважатися втіленням буддійського покровителя Тибету – ботхісатви Авалокітешвари. Декілька інших царів Тибету також отримали після смерті статус ботхісатв – захисників буддійської віри.

Вже згадуваний нами Лев Гумільов писав, що влада гампо (царя) була обмежена радою, фактично керуючою державою. Весь народ – був військом, яке підпорядковувалося не гампо, а спеціальному військовому міністру. Водночас, вельми впливову групу населення, хоча й чисельно незначну, складало жрецтво древньої тибетської релігії бон. Цар Сронцзан-гампо, який прийшов до влади у 620 році, заснував столицю Тибету – Лхасу і проявив себе умілим полководцем. Він завоював Нижню Бірму і здійснив кілька успішних походів до Китаю, Непалу, Бутану, Ассаму. В період розквіту Тибетської імперії вона контролювала чималі території нинішнього Непалу, Індії, Китаю, Пакистану, Узбекистану, Киргизії і Таджикистану. В 763 році тибетці взяли штурмом столицю Китаю – Чан'ань (нині – місто Сіань). Сусіди боялися Сронцзан-гампо. Внаслідок цього цар Непалу (у 639 році) і китайський імператор (у 641 році) були змушені віддати за нього заміж своїх принцес. Саме з цими принцесами історики і пов'язують вкорінення в Тибеті буддизму. Лев Гумільов писав про Сронцзан-гампо, що він не бажав бути пішаком в руках вельмож. Вісім з них він вбив власною рукою, коли вони почали йому суперечити. Але справитися з чаклунами (релігії бон) йому було складно, для цього йому знадобилася стороння допомога, і він її отримав в особі буддійських монахів. Таким чином Сронцзан-гампо прийняв буддизм[24].

Боротьба за владу в Тибеті з того часу набувала явних релігійних ознак. Якщо приходили на царський трон прибічники тибетської релігії бон, йшли під ніж прибічники буддизму. Коли ж до влади приходили дхармапали (захисники буддійської віри), карали на горло прибічників бон-віри. Зрештою, за допомоги військ Богдо-хана Чин Гіз Хана, перемогли прибічники тибетського буддизму. Але Тибет при цьому втратив свою державність. У 842 році (цар) Лангдарма був вбитий буддійським монахом-відлюдником. Почалася чвари і повстання. Царська влада була знищена. Тибет перетворився на країну, поділену на дрібні князівства, які знаходилися в постійних війнах між собою. Ось так, починаючи з IX століття, Тибет перетворюється на арену боротьби зовнішніх завойовників за контроль над Тибетським нагір'ям.

Тангути, монголи, джунгари, манчжури, які володіли Піднебесною, періодично завойовували Тибет і ставили там своїх правителів. Тепер вони називалися не тибетськими царями, а далай-ламами, які поєднували церковну та світську владу, і затверджувалися китайськими імператорами. Таким чином, замість королівської влади в Тибеті був запроваджений політичний режим теократичної монархії на чолі з далай-ламою. Фактично – це аналог теологічної монархії на чолі з римським папою у Ватикані.

24 Gumilev L. The majesty and fall of ancient Tibet. Countries and peoples of the East. 1969. Issue VIII. URL: http://gumilevica.kulichki.net/articles/tibet10.htm

У XIII столітті в Тибеті була встановлена влада хана Хубілая (нащадка Чин Гіз Хана), який заснував в Піднебесній монгольську династію Юань і збудував Бейдзін (нині – Пекін). Втім, тибетсько-буддійська релігійно-політична еліта від того тільки виграла, оскільки тибетський буддизм став офіційною релігією в Монгольській імперії. Як повідомив нам під час зйомок в Шаоліні настоятель Шаоліньського монастиря Ші Юнгсінь: «Чин Гіз Хан сам вірив в тибетський буддизм. І коли він завоював Китай, він дуже підтримував буддизм»[25].

Після падіння в 1913 році маньчжурської династії імператорського Китаю 13-й далай-лама фактично проголосив незалежність Тибету. Але китайська делегація на конференції, за участі Китаю, Англії та Тибету, відмовилася підписувати її протоколи. Під час громадянської війни в Китаї Тибет продовжував жити за середньовічними законами – з жорстоким рабством, відрубаними руками і ногами тибетських рабів. Після проголошення у 1949 році Китайської Народної Республіки, далай-лама, як представник тибетської автономії, був обраний заступником голови китайського парламенту. Але після скасування в Тибеті рабства, феодали і настоятелі монастирів (за підтримки зарубіжних спецслужб) підняли повстання. Уряд КНР ввів свої війська до Тибету. Колишні раби (які були власністю феодалів і буддійських монастирів) не надто прагнули підтримувати політичний режим далай-лами, який з феодалами і буддійськими чиновниками втік до Індії. А Тибет так і залишився у складі Китаю.

Що ж стосується системи державного управління, яка сформувалася після падіння Тибетської імперії, то вона була схожа на католицьку державу Ватикан, з поєднанням духовної і світської влади, фактично – теократичної монархії, в якій тибетські буддисти були змушені коритися із затвердженням свого релігійно-світського правителя – керівництвом Китаю (імператорського, а згодом і комуністичного). Нинішня влада Китаю, знаючи тибетську історію (в Пекіні створено Центр дослідження Тибету) і войовничий характер тибетців, не ризикує ліквідовувати цю національно-релігійно-культурну автономію, жорстко контролюючи систему публічного управління соціально-економічними процесами в регіоні.

25 Бебик Валерій (2020). Таємниці тибетського буддизму. URL: https://www.youtube.com/watch?v=dYIhNWn6C7c&t=292s

Андрій ЗЕЛІНСЬКИЙ

ЛЕВАНТ НА ЛІНІЇ РОЗЛАМУ ДВОХ СВІТІВ

Протягом останніх років ми, незалежно від нашого бажання чи небажання стали, свідками нового глобального геополітичного процесу. Йдеться про чергове переформатування світу. Після завершення переможної для США та їхніх союзників холодної війни (1946–1991 рр.), наглядним проявом якого став розпад СРСР, світ з біполярної системи перетворився на мультиполярну[1]. Відсутність необхідності консолідації, з огляду на глобальне протистояння демократичного і так званого соціалістичного світових таборів, призвела до активізації та зростання ступеня самостійності регіональних лідерів, політичних союзів і навіть сил впливу з їхніми локальними інтересами, прагненнями й пріоритетами[2].

Однак, починаючи з середини минулого десятиліття, картина світу зазнає відчутних і до того ж незворотних геополітичних трансформацій. На зміну мультиполярній системі у площину міжнародних відносин знову повернулася біполярна модель. Її формування набуло фактичного завершення в ході повномасштабної російсько-української війни, розв'язаної РФ 24 лютого 2022 р. Як і за часів холодної війни світ розколовся на два військово-політичні табори, котрі ведуть боротьбу за посилення свого впливу у різних куточках земної кулі. При цьому, якщо сутність очолюваного США демократичного табору у порівнянні із часами холодної війни не зазнала якісних змін, характер протилежного політичного світового полюсу суттєво змінився. По-перше, якщо у другій половині XX ст. спільним знаменником антидемократичного табору виступала реальна чи удавана відданість принципам марксистської ідеології, то ключовим чинником, що сьогодні об'єднує ворожі до демократії держави, стала сама лише наявність у них авторитарного політичного режиму. По-друге, якщо антидемократичні сили часів холодної війни очолював СРСР, то лідером нинішнього авторитарного табору виступає не Росія, котра позиціонує себе як наступниця Радянського Союзу, а Китайська Народна Республіка.

У світлі вищезгаданої трансформації геополітичної картини світу, особливий інтерес викликають дві країни Леванту: Сирійська Арабська Республіка та Ліван-

1 The Cambridge History of the Cold War: in 3 Vols. / ed. M. Leffer. Cambridge, 2010.

2 Zakaria F. The Post-American World. New York; London, 2008; Міжнародні регіональні процеси та зовнішньополітичні пріоритети України:колективна монографія. Київ, 2017.

ська Республіка[3]. Саме зазначений субрегіон Близького сходу став першим реальним полем битви між демократичною й авторитарною міжнародними коаліціями, котрі зрештою лягли в основу нової світової біполярної системи. Аналізуючи події, що протягом 2011–2023 рр. відбувались у Сирії і почасти у тісно пов'язаному з останньою Лівані[4], можна скласти чітке уявлення про зародження, хід і проміжні результати нового світового протистояння, а також про сутність та характер реальних і потенційних протиріч, які мають або навіть згодом матимуть місце у середині кожного з таборів-антагоністів.

Своєрідним індикатором, який чітко продемонстрував світові хто є хто на нашій планеті стала ще незавершена громадянська війна у Сирії, котра спалахнула у березні 2011 р.[5]. Ключовою причиною сирійської трагедії стала політична нездарність спадкового дамаського диктатора – представника алавітської релігійної меншини, Б. аль-Асада. Цей інфантильний персонаж, котрий у 2000 р. зайняв місце свого померлого батька, Х. аль-Асада, не успадкував ані дипломатичного хисту, ані тактичної гнучкості, ані політичної харизми, ані феноменальної інтуїції останнього, проте повною мірою виявився наділеним батьковою жорсткістю, безпринципністю та мстивістю. Тому не дивно, що перше десятиліття президентства Б. аль-Асада являло собою низку зовнішньополітичних прорахунків, нездійснених або незавершених соціально-економічних реформ і реальних репресивних заходів, котрі зрештою й призвели до масового соціального вибуху[6]. За ідеологічним спрямуванням антиасадівські сили з певною часткою умовності можна поділити на чотири категорії: 1) прихильники світської демократії західного типу, 2) сунітські ісламісти різного ступеня радикалізації, 3) курдські націонал-демократи[7], 4) представники друзької релігійної меншини[8].

3 Зелінський А. Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. Проблеми всесвітньої історії. 2022. № 3. С. 98-99.

4 Там само. С. 98-113.

5 Про цей конфлікт див. наприклад: McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. 2nd ed. New York; London, 2014. P. 221-236; Alzamalkani M.A. Syria: why is the arab spring turning into a long winter: Diss... PhD. St Andrews, 2015; Phillips C. The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East. New Haven (CT), 2016; Glass C. Syria Burning: A Short History of a Catastrophe. London, 2016; van Dam N. Destroying a Nation: The Civil War in Syria. London; New York, 2017; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. Leiden; Boston, 2018. P. 296-362; Balanche F. Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study. Washington (DC), 2018; Khaddour Kh. Conflict Without End. Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/86755; Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity. Middle East Institute. URL: https://www.mei.edu/publications/divided-syria-examination-stabilization-efforts-and-prospects-state-continuity; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Assad's Regime and the Syrian Crisis (2011-2022). Fanack. URL: https://fanack.com/syria/history-of-syria/the-syrian-crisis/assads-regime-and-the-syrian-crisis-2011-2022/

6 McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 203–221; Нагайчук В. І. Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини (ч. II). Зовнішні справи. 2016. № 11. С. 41-43; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 258-300.

7 Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. Зовнішні справи. 2011. № 10. С. 30-31; Зінько С. Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. Зовнішні справи. 2012. № 8. С. 20, 23-25; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 223-232; Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси російської Федерації. Зовнішні справи. 2016. № 3. С. 24; Balanche F. Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study. P. 51-93; Schmidinger Th. Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds. London, 2018; Hossino O., Tanir I. The decisive Minority: the Role of Syria's Kurds in the Anti-Assad Revolution. The Henry Jackson Society. March 2012. URL: http://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2012/03/The-Decisive-Minority.pdf; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Islamisation of Syrian Revolution (2011-2014). Fanack. URL: https://fanack.com/syria/history-of-syria/the-syrian-crisis/islamisation-of-the-syrian-revolution-2011-2014/

8 Громада сирійських друзів, будучи нейтральною чи лояльною по відношенню до Дамаска протягом попередніх етапів громадянської війни, суттєво активізувалася лише на момент написання цієї статті (серпень-жовтень

Із самого початку сирійського громадянського конфлікту за кожним з його учасників визначилася певна зовнішня «група підтримки», зацікавлена в переможному фіналі для свого протеже. Так, на боці дамаського режиму мало не з перших днів війни виступили: давній регіональний союзник родини аль-Асадів – Ісламська Республіка Іран[9], Російська Федерація, котра на той момент вже протягом десяти років наполегливо працювала над відновленням колишніх радянсько-сирійських зв'язків[10], а також опосередковано й Китайська Народна Республіка[11]. Своєю чергою, різні сегменти опозиції знайшли підтримку у країнах НАТО на чолі зі Сполученими Штатами Америки, Європейському Союзі та країнах Ліги Арабських Держав[12]. При цьому, підтримкою США та західноєвропейських держав цілком очікувано користувалися порівняно нечисленні сирійські поборники ідеї поширення у країні принципів західної демократії[13]. За сунітськими ісламістами стали єдиновірці з більшості країн пере-

2023 р.). Lee S.C. Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria: Diss... PhD. Evanston (IL), 2019. P. 273–288; Tokmajyan A. Making the Druze Choose. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/87771, What do new protests in Syria mean this time around? Protests News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/podcasts/2023/9/13/what-do-new-protests-in-syria-mean-this-time-around; Al-Shoufi J. Syria's Suwayda protests underscore pressing need for a political solution. Middle East Institute. URL: https://www.mei.edu/blog/syrias-suwayda-protests-underscore-pressing-need-political-solution.

9 Gelbart J. The Iran-Syria Axis: A Critical Investigation. Stanford Journal of International Relations. 2010. No. 1. P. 36–42; Goodarzi J. Iran and Syria at the Crossroads: The Fall of the Tehran-Damascus Axis? Washington DC: Wilson Center, Viewpoints for Middle East Program, No. 35, August 2013. P. 2–7. URL: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/iran_syria_crossroads_fall_tehran_damascus_axis.pdf; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 313–314, 317; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Assad's Regime and the Syrian Crisis (2011–2022); також див. нижче. Про характер відносин між Іраном і зазначеною династією сирійських диктаторів: Goodarzi J. Iran and Syria at the Crossroads: The Fall of the Tehran-Damascus Axis? P. 1–2; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 176–178, 234; Risseeuw R. The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. Research. 2018. December. P. 1–18. URL: https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 83–84, 97–98, 107–112, 118–123, 133, 136–138, 142–145, 156–158, 169–171, 189–191, 200, 211, 297–298.

10 Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. С. 31-32; Субх М. Сирія: тунель без світла в кінці. Зовнішні справи. 2011. № 11–12. С. 41–42; Також див. нижче. Про, на жаль, успішний процес російського «повернення на Близький Схід через сирійські двері» - див. наприклад: Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. С. 31; Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. Зовнішні справи. 2016. № 10. С. 6; Назир М. И. Военно-политические отношения Российской Федерации и Сирийской Арабской Республики в 2000–2012 гг.: дисс.... канд. ист. наук. Москва: «Военный университет» МО РФ, 2016. (Увага! Проросійський наратив); Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 267, 290.

11 Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. С. 32; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 227; China to help reconstruct war-battered Syria. Syria's War News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/9/22/china-to-help-reconstruct-war-battered-syria; також див. нижче. Про історію економічного співробітництва Китаю та Сирії – див. наприклад: Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 8, 80, 179, 213, 226, 245, 256, 262, 270, 292, 315; Alam K. How China is Developing Links with Syria. News Deeply / Syria Deeply. URL: https://www.newsdeeply.com/syria/community/2017/08/04/how-china-is-developing-links-with-syria.

12 Зокрема, вже у листопаді 2011 р. було призупинено членство асадівської Сирії у цій вагомій у межах арабського світу організації, після чого Ліга Арабських Держав наклала на Сирійську Арабську Республіку жорсткі економічні санкції, котрі можна прирівняти до економічної блокади. Syria Unrest: Arab League Adopts Sanctions in Cairo. BBC. URL: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-15901360; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 227; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 301-302; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States. Fanack. URL: https://fanack.com/syria/history-of-syria/the-syrian-crisis/the-syrian-regime-and-foreign-powers-arab-states/.

13 Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. С. 32; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: the West and Turkey // Fanack. URL: https://fanack.com/syria/history-of-syria/the-syrian-crisis/syrian-regimes-strategy-toward-foreign-powers-the-west-and-turkey/. При цьому, на початковому етапі громадянського конфлікту країни заходу, зокрема Сполучені Штати, помилково були схильні відносити до числа сирійської демократичної опозиції усіх противників дамаського режиму з відвертими ісламістами включно.

важно сунітського арабського світу, а також одна з держав членів НАТО – Туреччина. Однак, у цьому випадку слід вказати на певну диференціацію, пов'язану із зазначеною міжнародною підтримкою. Якщо за порівняно поміркованими ісламістами, чиїм найяскравішим виразником став традиційний для Сирії рух «Брати-мусульмани», стояли: Туреччина, Катар і до певного часу Єгипет[14], то радикальних екстремістів на зразок тодішньої фактичної сирійської філії горезвісної аль-Каїди – воєнізованої організації Джабхат ан-Нусра (Фронт перемоги) – підтримала Саудівська Аравія та її найближчі союзники з числа нафтових монархій Перської затоки: Об'єднанні Арабські Емірати, Бахрейн і Кувейт[15]. Щодо сирійських курдів, то на них намагалися здійснювати свій вплив політично розвиненіші турецькі та іракські єдиноплемінники[16], а згодом їх узяли під свою протекцію Сполучені Штати[17]. Нарешті, друзька община Сирії час від часу становила об'єкт зацікавленості як для тих же Сполучених Штатів та Ізраїлю (за посередництвом ізраїльських друзів), так і для одруженого на представниці шанованої сирійської друзької родини[18], політичного лідера ліванської друзької спільноти – В. Джумблата[19].

До другої половини 2014 р. зовнішня підтримка обох сторін конфлікту носила переважно опосередкований характер. Йшлося про нерідко перманентну передачу військових та гуманітарних вантажів[20], поміч у навчанні військових формувань (див. прим. 14–15) і надання різнопланової політичної підтримки. Характерними прикладами останньої можуть служити: згадане вище призупинення членства Си-

14 Зінько С. Сирійський політичний пасьянс. Зовнішні справи. 2011. № 11–12. С. 37–39; Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. С. 23–25; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 316–317; Lynch M. The New Arab Order. Power and Violence in Today's Middle East. Foreign Affairs. 2018. No. 5. P. 120, 122, 124-125; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Islamisation of Syrian Revolution (2011-2014); Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States.

15 Зінько С. Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. С. 23–24; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 304, 329, 399; пор. Lynch M. The New Arab Order. Power and Violence in Today's Middle East. P. 122; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Islamisation of Syrian Revolution (2011–2014); Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States. Водночас слід зазначити, що Саудіти ситуативно не нехтували й наданням підтримки Братам-мусульманам (пор. прим. 14), тоді як Туреччина зрештою прийняла під свою протекцію Ан-Нусру, котра у 2017 р. декларативно відмежувалася від аль-Каїди (див. прим. 38).

16 Зінько С. Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. С. 23–24; Tejel J. The Kurdish Question in Syria, 1946-2019. The Cambridge History of the Kurds / Ed. H. Bozarslan, C. Gunes, V. Yadirgi. Cambridge, 2021. P. 452-454; Khaddour Kh. Conflict Without End.

17 Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 341, 344, 361; Tejel J. The Kurdish Question in Syria, 1946–2019. P. 450–451, 453–454; Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity; Why does the US still have forces in Syria? Syria's War News / Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2022/8/24/why-does-us-still-forces-syria-explainer; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: the West and Turkey.

18 Glass Ch. The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war. Harper's Magazine. 2007. No. 1. URL: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html

19 Tokmajyan A. Making the Druze Choose; пор. Зелінський А. Л. Друзька складова політичних «кульбітів» Валіда Джумблата // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ, 2022. С. 103–104.

20 Syria Opposition Presses for 'Serious Action'. News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/asia-pacific/2012/04/2012412022613580.html; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 229–230; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 316-318; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. Східний світ. 2019. № 1. С. 86–87; також див. прим. 13–15.

рії у Лізі Арабських Держав (див. прим. 12), практика неодноразового накладання вето з боку Китаю та Росії на проект резолюції Ради Безпеки ООН щодо запровадження санкцій проти дамаського режиму[21] та ініційоване французьким президентом Н. Саркозі створення міжнародної антиасадівської групи: «Друзі Сирійського народу»[22].

Винятком із загального правила став тодішній найближчий союзник Б. аль-Асада – Іран. Починаючи з першого року громадянського конфлікту, на території Сирійської Арабської Республіки розгорнулася широка військова діяльність безпосередніх виразників політичної волі Тегерану. Так, вже з кінця 2011 р. у Сирії були зафіксовані бойовики іранської de facto державної терористичної організації – Корпус вартових ісламської революції (КВІР)[23]. Тоді як у кінці 2012 р. розпочалася, на жаль, надзвичайно ефективна епопея військової присутності у Сирійській Арабській Республіці ліванської проіранської радикальної шиїтської воєнізованої організації Хезболла (Партія Аллаха)[24].

Проте, починаючи з середини 2014 р., ситуація із зовнішнім втручанням у сирійський громадянський конфлікт зазнала кардинальних змін. Своєрідним каталізатором у цьому випадку послужило виникнення у північному Іраку потужної терористичної організації «Ісламська держава Іраку і Леванту» (ІДІЛ). Збройні загони цього квазідержавного утворення, чиї ідеологи далеко не завжди вважали достатньо «правовірними» навіть бойовиків горезвісної аль-Каїди, за короткий час узяли під свій контроль частину Північної Сирії (пор. прим. 17) і навіть поширили свій вплив на північні райони Лівану[25]. До кінця 2014 р., з огляду на реальну загрозу і без того нестабільній ситуації у близькосхідному регіоні, під керівництвом США була сформована широка антиІДІЛівська коаліція, до якої формально увійшло 60 (згодом 83[26])

21 Russia and China Veto UN Resolution Against Syrian Regime . The Guardian. URL: https://www.theguardian.com/world/2011/oct/05/russia-china-veto-syria-resolution; Nichols M. Russia, China Veto U.N. Security Council Resolution on Syria. Reuters. URL: https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-un-idUSBRE86I0UD20120720; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 227; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 301, 304; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 95.

22 Syria Opposition Presses for 'Serious Action'; Chairman's Conclusions Second Conference Of The Group Of Friends Of The Syrian People, 1 April 2012, Istanbul. Republic of Türkiye Ministry of Foreign. URL: https://www.mfa.gov.tr/chairman_s-conclusions-second-conference-of-the-group-of-friends-of-the-syrian-people_-1-april-2012_-istanbul.en.mfa.

23 Iranian Forces Deployed in Syria. Israel Defense Forces. URL: https://www.idf.il/en/minisites/iran/iranian-forces-deployed-in-syria/; Dehghan S. K. Syrian Army Being Aided by Iranian Forces. The Guardian. URL: https://www.theguardian.com/world/2012/may/28/syria-army-iran-forces; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 86; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 337, 342.

24 Hezbollah Fighters, Syrian Rebels Killed in Border Fighting. Al Arabiya. URL: http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2013/03/17/Hezbollah-fighters-Syrian-rebels-killed-in-border-fighting-.html; Hezbollah Fighters Dying in Syria Will Go to Hell, Tufaili. Ya Libnan. URL: http://yalibnan.com/2013/02/26/hezbollah-fighters-dying-in-syria-will-go-to-hell-tufaili/; McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. P. 229-230; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 317, 319-321, 327-329, 342; Зелінський А. Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. С. 105-106; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Assad's Regime and the Syrian Crisis (2011-2022).

25 Masrieh You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter, 2020. P. 280, 285-286; Зелінський А. Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. С. 105-106.

26 The Global Coalition To Defeat ISIS. United States Department of State. URL: https://www.state.gov/the-global-coalition-to-defeat-isis/.

держав[27]. При цьому слід мати на увазі, що на боці США проти ІДІЛ виступили навіть відомі своєю прихильністю до цінностей ісламського фундаменталізму консервативні арабські монархії Перської затоки[28] на чолі із Саудівською Аравією[29].

Об'єктивна необхідність боротьби з ІДІЛівською пошестю[30], що почала становити світову терористичну загрозу, створила передумову для відвертого всебічного зовнішнього військового втручання у сирійський громадянський конфлікт. Слідом за Сполученими Штатами до військових операцій у Сирійській Арабській Республіці долучилася низка членів НАТО, зокрема: Велика Британія, Франція, Туреччина, Данія й Канада, а також такі позаНАТОвські країни, як Ізраїль, арабські країни Перської затоки і навіть Австралія[31]. У 2015 р. під гаслом боротьби з «Ісламською Державою» до Сирії за політичного благословення Китаю[32] було перекинуто авіаційну групу повітряно-космічних збройних сил Російської Федерації[33], а у 2016 р. до них офіційно долучилися й елітні наземні збройні сили Ірану – так звані «зелені берети»[34]. Хоча усі

27 Nicks D. US Forms Anti-ISIS Coalition at NATO Summit. Time. URL: https://time.com/3273185/isis-us-nato/; FACT SHEET: Strategy to Counter the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) // whitehouse.gov. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/09/10/fact-sheet-strategy-counter-islamic-state-iraq-and-levant-isil; Joint Statement Issued by Partners at the Counter-ISIL Coalition Ministerial Meeting. Washington DC: US Department of State. Archive. URL: https://2009-2017.state.gOv/r/pa/prs/ps/2014/12/234627.htm; Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси російської Федерації. С. 24-25; Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. С. 7. Між іншим, серед держав, що підтримали створення вищезгаданої коаліції була й Україна – Joint Statement Issued by Partners at the Counter-ISIL Coalition Ministerial Meeting.

28 Про них див. наприклад збірку: Досвід Ради співробітництва арабських держав Перської затоки у процесах історичного поступу близькосхідного регіону / гол. ред. В.О. Швед. Київ, 2022, а також статтю В. О. Шведа із цієї збірки.

29 Joint Statement Issued by Partners at the Counter-ISIL Coalition Ministerial Meeting.

30 The Global Coalition To Defeat ISIS; пор. Has Islamic State Finally Been Defeated? // Fanack. URL: https://fanack.com/politics/features-insights/islamic-state-finally-been-defeated~99333/. При цьому, слід зазначити, що боротьба із залишками ІДІЛ, зокрема в Сирії, триває й по сьогоднішній день – див. наприклад: Lister Ch. Turkish-Syrian Re-engagement: Drivers, Limitations, and US Policy Implications. Middle East Institute. URL: https://www.mei.edu/publications/turkish-syrian-re-engagement-drivers-limitations-and-us-policy-implications.

31 Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси російської Федерації. С. 24-25; In Meeting with Turkey's President, UN Chief Stresses Country's Key Role in Fighting ISIL. UN News. URL: https://news.un.org/en/story/2016/09/538212-meeting-turkeys-president-un-chief-stresses-countrys-key-role-fighting-isil; Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. С. 7-8; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 329-331, 340-346; Gross J. A. IDF Says It Has Bombed over 200 Iranian Targets in Syria Since 2017. Times of Israel. URL: https://www.timesofisrael.com/idf-says-it-has-carried-out-over-200-strikes-in-syria-since-2017/; Has Islamic State Finally Been Defeated?; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: the West and Turkey; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States; також див. прим. 17.

32 Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 91, 95. Китай як і Росія з моменту виникнення «Ісламської держави» послідовно підтримували антиІДІЛівські рішення, прийняті Радою Безпеки ООН та іншими міжнародними інституціями – див. наприклад: S/RES/2170 (2014). United Nations Security Council. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/508/49/PDF/N1450849.pdf?OpenElement; S/RES/2178 (2014). United Nations Security Council. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/547/98/PDF/N1454798.pdf?OpenElement. Також, починаючи з 2016 р., під приводом боротьби з тероризмом, зокрема через територію російської військово-морської бази у Тартусі, до Сирії було перекинуто кілька сотень китайських військових спецназівців – Alam K. How China is Developing Links with Syria; Pauley L., Marks J. Is China Increasing Its Military Presence in Syria? The Diplomat. URL: https://thediplomat.com/2018/08/is-china-increasing-its-military-presence-in-syria/; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 95-96.

33 Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси російської Федерації. С. 26-27, 29; Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. С. 6-7; Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 333-334, 340-342; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 91-92.

34 Qaidaari A. Who Sent Iranian Green Berets to Syria? Al-Monitor. URL: https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/04/iran-army-brigade-65-green-berets-syria-deployment.html; Has Islamic State Finally Been Defeated?; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 86.

вищеперераховані зовнішні фігуранти були відверто зацікавлені у знищенні ІДІЛ[35], кожен з них паралельно переслідував власні, значною мірою егоїстичні, інтереси. Так, Сполучені Штати намагалися повалити чи бодай підірвати режим Б. аль-Асада та зберегти контроль над нафтовими родовищами на північному сході країни; Туреччина мала на меті нейтралізувати потенційну небезпеку з боку сирійських курдів на північному сході та зберегти контроль в ісламізованій області із центром у місті Ідліб на північному заході Сирії; країни Затоки продовжували підтримувати умовно менш радикальні від ІДІЛ сунітські збройні формування; Ізраїль робив усе можливе для послаблення іранської військової присутності у Сирії, тоді як Іран, Росія та їхній, на той момент de facto, старший політичний партнер Китай[36] продовжували всебічно й цілеспрямовано сприяти відновленню передвоєнної повноти влади дамаського режиму[37].

Таким чином, поза загальним прагненням усіх зовнішньополітичних фігурантів сирійського конфлікту щодо цілковитого викорінення «Ісламської держави» (див. прим. 35), Сирійська Арабська Республіка перетворилася на реальне поле битви, на якому зійшлись у безпосередньому двобої покровителі та противники Б. аль-Асада. При цьому, якщо до числа перших очікувано належали винятково авторитарні держави, то другі значною мірою становили ситуативну коаліцію держав з демократичним (США, країни Європи, Канада, Австралія та почасти Туреччина) й авторитарним (країни Затоки) політичними режимами. За такого стану речей, у антиасадівському таборі перманентно мали місце різнорівневі та різнопланові суперечності політичного й ідеологічного характеру. Серед них слід назвати взаємну недовіру США та Туреччини, викликану з одного боку курдськими симпатіями Сполучених Штатів (пор. прим. 17), а з іншого – турецькою протекцією ісламістам Ідлібу[38], та кардинальні розбіжності між країнами заходу й державами Затоки щодо доцільності підтримки все тих же сунітських фундамен-

35 США та країни ЄС розглядали «Ісламську державу» як нове потужне джерело світового тероризму, котрий міг захлеснути американські й європейські мегаполіси. Монархії Перської затоки були роздратовані некерованістю та неконтрольованістю новоявленого «халіфату». Туреччину непокоїла винятково арабська сутність нового екстремістського утворення. Ізраїль не був у захваті від появи додаткового безкомпромісного регіонального противника. Іран вбачав у сунітській ІДІЛ природнього ворога близькосхідної шиїтської спільноти. Нарешті, Росія та Китай цілком серйозно розглядали перспективу поширення тенденцій, започаткованих «Ісламською державою» на власні території з переважно сунітським населенням – відповідно, Північний Кавказ і провінцію Сіньцзян.

36 Станом на 2016 р. до зазначеної групи держав також долучилися такі країни-ізгої як КНДР і Венесуела – Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси російської Федерації. С. 24.

37 Там само. С. 24-29; Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. С. 8-11 (Увага! Проросійський наратив); Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76-2018. P. 340-346, 352-353, 360-362; Lynch M. The New Arab Order. Power and Violence in Today's Middle East. P. 122–123; Gross J. A. IDF Says It Has Bombed over 200 Iranian Targets in Syria Since 2017; Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 89–94; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: the West and Turkey; також див. прим. 17, 31–34, 38.

38 З 2017 р. провідною воєнізованою сирійською силою в області Ідлібу виступає група Хайят Тахрір аш-Шам (Організація визволення Леванту), котра є нічим іншим як перейменованою колишньою філією аль-Каїди – Джабхат ан-Нусра – Young M. Why Kabul Has an Echo in Idlib. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/85356; Lister Ch. Turkish-Syrian Re-engagement: Drivers, Limitations, and US Policy Implications; Halabi F. The Turkish Elections and the Future of Northwest Syria: Scenarios and Policy Implications. Middle East Institute. URL: https://www.mei.edu/publications/turkish-elections-and-future-northwest-syria-scenarios-and-policy-implications; також див. прим. 37.

талістів (пор. вище). Сюди ж слід додати деякі розбіжності між США та окремими країнами Європи щодо ступеню жорсткості, запроваджуваної по відношенню до дамаського режиму[39] і нарешті конкурування між Саудівською Аравією та Катаром стосовно підтримки тих чи інших груп сунітської опозиції (див. прим. 14–15). Своєю чергою, члени авторитарного проасадівського блоку, на відміну від своїх суперників, незмінно демонстрували жорстку цілеспрямованість та відносну злагодженість і монолітність[40].

Цілком очікуваним результатом такого стану речей стало повернення під контроль Дамаського режиму більшої частини (бл. 2/3) території Сирійської Арабської Республіки[41]. Тактичні успіхи країн авторитарного блоку набули додаткового значення на тлі недоречного часткового виведення з Сирії американських військ, здійсненого у 2019 р. президентом США Д. Трампом[42], котрий у такий спосіб фактично зрадив своїх курдських союзників по боротьбі проти ІДІЛ (пор. прим. 17, 42). Як наслідок, симпатії авторитарних арабських монархій Перської затоки (і почасти – Туреччини) почали поступово схилятися на бік типологічно близької та до того ж більш послідовної у випадку сирійської політики Росії[43].

Подальший хід подій, які підштовхнули світ до нового біполярного розколу, розвивався з невпинністю й невідворотністю снігової лавини. Користуючись зростаючим авторитетом у країнах Затоки, російський лідер В. Путін інспірував початок повернення Б. аль-Асада до «арабської родини». Зокрема, починаючи з 2018 р., дипломатичні відносини з дамаським режимом відновили близькі союзники Саудівської Аравії: Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн[44]. Своєю чергою, зближенням цих авторитарних сунітських режимів з проіранським Дамаском майстерно скористався Китай. У березні 2023 р. Китайська Народна Республіка виступила посередником і гарантом у процесі примирення двох мало не екзистенційних регіональних

39 Пор. Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: the West and Turkey.

40 Деякі розбіжності, котрі існували між відповідними країнами носили другорядний або й латентний характер. Найвагомішою з них імовірно була тактична домовленість між Росією та Ізраїлем про недоторканість російських військових об'єктів на території Сирії взамін на відмову російської ППО захищати військові об'єкти Ірану та Хезболли від ізраїльських повітряних ударів – Young M. Why Beirut Beckons. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/84404; Silverstein R. Indifference to Ukrainian suffering could prove costly for Israel. Russia-Ukraine war. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/opinions/2022/3/18/indifference-to-ukrainian-suffering-could-prove-costly-for-israel.

41 Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 92-94, 97; Khaddour Kh. Assad's Elusive Victory. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/88048; Mohamad N., Kafina M., Prins E. Assad's Regime and the Syrian Crisis (2011-2022).

42 Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 89-90; Bahout J. Donald Trump Has Announced a U.S. Withdrawal From Northeastern Syria. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/80018; Why does the US still have forces in Syria?

43 Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 99-100; Гогитидзе К. Любят силу и не любят Запад. Как арабский мир относится к войне в Украине. BBC News. Русская служба. URL: https://www.bbc.com/russian/features-62109771; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States; Lister Ch. Turkish-Syrian Re-engagement: Drivers, Limitations, and US Policy Implications.

44 Syrian president Bashar al-Assad visits UAE in attempt to come in from the cold. The Guardian. URL: https://www.theguardian.com/world/2022/mar/18/bashar-al-assad-visits-uae-in-attempt-to-build-arab-relations; Mohamad N., Kafina M., Prins E. The Syrian Regime and Foreign Powers: Arab States; Lister Ch. Turkish-Syrian Re-engagement: Drivers, Limitations, and US Policy Implications. У 2021 р. до цих країн спробувала долучитися сусідня з Сирією Йорданія, проте зрештою вона була змушена відмовитися від цієї ініціативи – Ibid.

суперників[45] – Саудівської Аравії й Ірану[46], чим по суті формалізувала своє фактичне лідерство у світовому авторитарному таборі. Логічною крапкою у цій історії стало тріумфальне відновлення членства дамаського режиму уособленого Б. аль-Асадом у Лізі Арабських Держав (пор. прим. 12), яке без будь-яких реальних підстав відбулося у травні 2023 р.[47].

На завершення, варто додати кілька слів про ситуацію у нерозривно пов'язаному із Сирією сусідньому Лівані[48]. На момент написання цієї статті, у зазначеній країні продовжується тривала й запекла політична боротьба з активним залученням зовнішніх акторів навколо обрання наступного її президента. Серед зовнішніх гравців, долучених до цього процесу, ми знову зустрічаємо держави, так чи інакше задіяні у сирійському громадянському конфлікті. Зокрема, йдеться про Іран (як правило, діє через Хезболлу[49]), Росію[50], Сполучені Штати, Францію та арабські країни на чолі із Саудівською Аравією та Катаром[51].

Протягом року проіранська Хезболла усіма правдами й неправдами намагається проштовхнути на президентську посаду особистого друга Б. аль Асада – спадкового лідера просирійської християнської партії Марада[52], С. Франж'є-мо-

45 Пор. Нагайчук В. І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. С. 100–105.

46 Див. наприклад: Iran and Saudi Arabia agree to restore relations. News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/3/10/iran-and-saudi-agree-to-restore-relations Yahya M. A Revolutionary Resolution? Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/89257; Young M. Reconciliation Not An Alliance / Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/89277.

47 Syria's Assad arrives in Saudi Arabia in first visit since war. Syria's War News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/5/18/syrias-assad-arrives-in-saudi-arabia-in-first-visit-since-war; Cafiero G., Milliken E. Analysis: How important is Syria's return to the Arab League?. Syria's War News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/5/19/analysis-how-important-is-syrias-return-to-the-arab-league; Beshara L. The Arab League Has Accepted Syria Back Into its Fold. Now What?. Fanack. URL: https://fanack.com/politics/features-insights/the-arab-league-has-accepted-syria-back-into-its-fold-now-what~261869/; також див. прим. 48.

48 Young M. From Riyadh to Jeddah. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/89778; також див. прим. 4.

49 Зелінський А. Вбивство Рафіка аль-Харірі: замовники та причини. Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17-18 жовтня 2022 / ред. Я.В. Пилипчук. Київ, 2022. С. 102-106; також див. прим. 53.

50 Про посилення російської присутності у Лівані – див. Hage Ali M. Moscow Time? Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/77192; Зелінський А.Л. Еволюція ставлення Ліванської Республіки до повномасштабної російсько-української війни. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/evoliutsiia-stavlennia-livanskoi-respubliky-do-povnomasshtabnoi-rosiiskoukrainskoi-viiny.html; Ortega A., Levitt M. Hizbullah and Russia's Nascent Alliance. The Washington Institute. URL: https://www.washingtoninstitute.org/media/6483?disposition=inline.

51 Зокрема: США, Франція, Саудівська Аравія, Катар і Єгипет становлять так звану Групу п'яти, покликану сприяти врегулюванню нинішньої ліванської президентської кризи – Young M. A Gentle Reminder. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/88961; Five nation group on Lebanon says to penalise those obstructing presidential election. Reuters. URL: https://www.reuters.com/world/middle-east/five-nation-group-lebanon-says-penalise-those-obstructing-presidential-election-2023-07-17/.

52 Згідно з неписаною ліванською політичною традицією, президентом країни може стати лише християнин-мароніт – див. наприклад: Зелінський А. Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». Проблеми всесвітньої історії. 2022. № 1 (17). С. 126 прим. 6.

лодшого[53]. Якщо виразникам іранських інтересів у Лівані, поза попередні прогнози, вдасться протягти у президенти відверту дамаську креатуру, це стане безперечним доказом на користь подальшого посилення єдності світового авторитарного табору[54] й свідоцтвом нової його перемоги у Леванті зокрема та на Близькому Сході в цілому. Якщо ж, зрештою, переможе компромісний кандидат (на мою думку, ним має стати нинішній командуючий ліванською армією, генерал Ж. Аун), можна буде говорити про збереження між авторитарними державами близькосхідного регіону доволі глибоких протиріч. Такий стан речей дозволить країнам світового демократичного табору не лише записати на свій рахунок вагому тактичну перемогу, але й відкриє можливості, котрі б дозволили у майбутньому поновити дистанціювання арабських монархій Перської затоки від китайсько-російсько-іранського блоку[55].

53 Houssari N. Rifts appear between Lebanon's two political allies. Arab News. URL: https://www.arabnews.com/node/2212506/middle-east; Nassar F.N., el-Machnouk S. Biden must thwart French folie in Lebanon. Middle East Institute. URL: https://www.mei.edu/blog/biden-must-thwart-french-folie-lebanon; Lebanon's parliament fails to elect president for 12th time. Politics News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/6/14/lebanons-parliament-fails-to-elect-president-for-12th-time; також див. прим. 51, 54. Про цього ліванського політика – див. Зелінський А. Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». С. 143-144.

54 Стосовно різних припущень, щодо ступеню впливу ірансько-саудівського примирення на ліванські справи – див. Ibrahim A., Jawhar S. Lebanon's political impasse continues despite Iran-Saudi deal. News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/4/21/lebanons-political-impasse-continues-despite-iran-saudi-deal; Young M. From Riyadh to Jeddah. Carnegie Middle East Center. Carnegie Endowment for International Peace. URL: https://carnegie-mec.org/diwan/89778; Ghaddar H. Saudi Arabia and Lebanon: A Love-Hate Relationship. The Washington Institute. URL: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabia-and-lebanon-love-hate-relationship.

55 Водночас, у вищеозначеному контексті слід враховувати непередбачувані впливи чинника «X», яким став масштабний палестинсько-ізраїльський військовий конфлікт, котрий спалахнув 7 жовтня 2023 р. – Nashed M., Salhani J. Fears of war with Israel grow in Lebanon after rockets exchanged. Israel-Palestine conflict News. Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2023/10/10/fears-of-war-with-israel-growing-in-lebanon; al-Faour N. How prepared is the Middle East if Israel-Hamas war escalates into a regional conflict? Arab news. URL: https://www.arabnews.com/node/2389586/middle-east.

Людмила ЧЕКАЛЕНКО

ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗПАД ІМПЕРІЙ

Імперії – неординарне явище в історії людства, дослідження якого вимагає наукового розуміння, вдумливого порівняння і глибокого аналізу. Аналізу не тільки історій, причин, складових становлення імперій, а й всіх відтінків їх діяльності. Саме порівняльний підхід до вивчення посталої проблеми допоможе нам зрозуміти природу появи і зникнення імперських утворень, знайти відповіді на непрості питання: як зростали імперії, через які причини одні були могутніми, а інші слабкими, чому одні імперії зникали, а інші розквітали. Чи існує зв'язок між нестабільністю влади, переворотами і загибеллю імперій. І врешті, які наслідки для світового розвитку має зникнення імперський утворень.

Серед причин загибелі імперій дослідники виокремлюють політичні і економічні проблеми, соціальні та культурні питання, екологічні виклики. Таким чином називаються п'ять факторів зникнення імперій[1]. У статті вдалося акумулювати дослідження та інформацію щодо імперій, зібрану різними зарубіжними авторами, що надає читачеві можливість познайомитись і опанувати історіографією даної проблематики.

Поняття імперія походить від лат. Imperium і означає наказ, верховна влада, управління однією особою – монархом на певній території, одну з історичних форм державно-політичного утворення. До теперішнього часу цим терміном називали одноосібний суверенітет над численними та розсіяними політичними суспільствами[2]. Домінік Лівен (Lieven, D.), британський історик, фахівець з історії Росії, запропонував визначати імперію як державу «з чітко розмежованою територією, що здійснює суверенітет над своїми підданими, які на різних рівнях перебувають під її прямим адміністративним наглядом»[3]. Термін «імперія» викликав багато суперечок і застосовувався до багатьох різних політичних утворень. Так, імперія може охоплювати не лише формальні, але й неформальні процеси. Професор Оксфордського університету Джон Дарвін (Darwin, J.) говорить про неофіційну імперію «як про найвищу форму імперіалізму». За його визначенням, імперії – це «системи впливу або правління, в яких етнічні, культурні чи екологічні кордони перекривалися або ігнорувалися»[4]. Слід зазначити, що термін «імперія» стосується центральної держави подібних утво-

1 Hutchinson J. Nationalism and War. Oxford University Press, 2017. P. 86–124.

2 Stroschein S. Ethnic struggle, coexistence, and democratization in Eastern Europe. Nationalities Papers. Volume 43. Issue 4. P. 646–651.

3 Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals. London: John Murray, 2000. 486 p.

4 Darwin J. After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400–2000. London: Penguin, 2008. 574 p.

рень, яка здійснює політичний контроль над значною територією, що містить багато різноманітних груп населення.

У статті пропонуємо поза іншими прикладами розглянути варіант Російської імперії, центральною державою якої стала Московія. Зазвичай ми говоримо про імперію як про єдине ціле. Але оскільки імперії доволі великі, їх часто ділять на менші, більш керовані політичні одиниці, які називають провінціями, а в Росії – округами, краями, а пізніше – за радянської влади – союзними республіками. Отже, для того, щоби імперія сформувалась, одна держава має взяти під контроль інші держави або групи людей.

Порівнюючи різні імперії, в їхньому розвиткові можливо віднайти спільне і диференційне. Аналітики пропонують до розгляду кілька яскравих прикладів бувших і наявних імперій, простежуючи їхній шлях від зародження і до розпаду. Так, відомий британський академік Джон Хатчинсон (John Hutchinson) в дослідженні «Війна, крах імперії та масове створення національних держав» («Warfare, Imperial Collapse, and the Mass Creation of Nation States Get access Arrow») згадує Перську імперію Ахеменідів під керівництвом Кіра Великого, Імперію Маур'їв в Індії, Римську республіку, що була заснована в шостому столітті до нашої ери, та інші. На думку ученого, імперії з'являються з різних причин. Так, Перська імперія Ахеменідів була побудована переважно шляхом військових завоювань. Імперія Маур'їв в Індії для розширення свого панування використовувала комбінацію політичного саботажу і релігійного навернення. Римські загарбники, створюючи імперію, відрізнялися тим, що не ставили за мету остаточне завоювання території. І після перемоги над ворогами Рим зазвичай пропонував чужинцям певний рівень громадянства в обмін на лояльність[5].

Отже, зростання імперії залежить від центральної держави, яка поширює політичний контроль над загарбаними територіями та людьми. Цього можна досягти різноманітними засобами, зокрема комбінуючи військові, економічні і культурні фактори. Класичним прикладом творення римської імперії вважають державу Олександра Македонського. Швидке зростання імперії Олександра шляхом територіальної експансії було прикладом того, як маленька держава може перерости у величезну імперію. Не применшуючи військових талантів юного полководця, нагадаємо, що основу для його перемоги над Персією заклав його попередник Філіп II Македонський (роки правління 359–336 рр. до н. е.), який використовував підкуп, війну та погрози, щоб убезпечити своє володарювання. Перемогам Олександра сприяла також політична нестабільність у Персії. Успіхи переконали багатьох місцевих правителів перейти на сторону переможця. Олександр не кидав різкого виклику існуючим адміністративним системам, а адаптував їх для своїх цілей, що й гарантувало йому певну легітимність з боку місцевого населення. Дж. Хатчинсон, досліджуючи китайську династію Цинь, звертає увагу на те, що перший імператор Цинь Ши Хуанді заклав основу для розгалуженої імперської бюрократії, яка розширилася та реформувалася, укріпив територію, зміцнив центральну владу, провів внутрішні реформи в імперії, підтримав конфуціанство. Отже, задля зміцнення імперії було застосовано всі можливі на той час засоби і використані всі сприятливі фактори.

5 Hutchinson J. Nationalism and War. Oxford University Press, 2017. P. 86–124.

Повернемося до Євразії, де сформувалася московська імперія. Фактично всі складові її становлення були запозичені з інших історичних епох і культур: загарбання територій, жорстка експлуатація народів і ресурсів, підкуп, нищення спротиву, шантаж, демонстрація сили, асиміляція захоплених народів тощо. Сім століть проіснувала та російська імперія і, не зважаючи на світові катаклізми, нищення і розпад, знову вижила вже в новій якості. Царство Моксель особливо активно зростало територіально за часів царя Петра Першого, останнього царя «всєя русі», який оголосив себе всеросійським імператором у 1721 році. Територіальна експансія імперії розпочалася з 1690 року азовськими походами проти Османської імперії, перший з яких із нападом на турецьку фортецю Азов у 1695 р. був провалений. Водночас існування Російської імперії, як державного утворення, закінчилось 1917 року із проголошенням Російської республіки 1 вересня 1917 р. Першопричинами розпаду імперії називають Першу світову війну та загострення національних суперечок між національними меншинами.

Падіння імперій обумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Перша ознака – неспроможність центральної держави володарювати. Таке відбувається, якщо центральна держава перестає існувати або послабилась влада, вийшли з-під контролю центральної влади захоплені території, проголосивши власну незалежність тощо. Дослідники намагаються пояснювати крах імперій наступними причинами. Перш за все, економічними, хоча автор статті вважає, що першопричиною цього явища скоріше стають військові переділи територій між загарбниками. До зазначеного додамо і політичні причини. Враховувати бажано й те, що військові, економічні і політичні частіше відбуваються одночасно, тобто виступають єдиним пулом. Серед інших причин також виокремлюють як згадувалось, соціальні, культурні питання, екологічні проблеми тощо.

Традиційно джерелом появи держав після падіння імперій вважають націоналізм. Про таке пишуть М. Саркіз, Ф. Вейман, Д. Сингер (Sarkees, M. R., Wayman, F. W., Singer, J.D.)[6]. На нашу думку, це питання може бути спірним, оскільки держави з'являються не тільки в результаті посилення національної самосвідомості суспільства. І результати двох світових війн це доводять. І, по-друге, фактор націоналізму є далеко не визначальним в процесі націотворення і державотворення, оскільки націоналізм, який певною мірою збігається, а за деякими ознаками дорівнює патріотизмові, відповідною внутрішньою політикою можна завжди нівелювати або навіть викоренити простим рішенням «чистки суспільства від небажаних елементів», що ми спостерігаємо у тоталітарних державах, які виникають в результаті військових переворотів.

Значну роль у XX–XXI століттях грав час, епоха, що було сприятливим для творення національних держав. Саме в такі періоди негараздів, як війна, розруха, зубожіння населення, критичне незадоволення мас, економічна криза, інфляція тощо – порівняно швидко виникає низка нових національних утворень в результаті зіткнень інтересів світових провідних потуг. Так, в результаті Другої світової війни на геогра-

6 Sarkees M. R., Wayman F. W., Singer J. D. Inter-State, Intra-State, and Extra-State Wars: A Comprehensive look at their Distribution over Time, 1816–1997. International Studies Quarterly. №47. P. 49–70.

фічній мапі світу з'явилися три десятки нових держав, які шукаючи міжнародного захисту, доволі швидко поповнили лави міжнародної Організації Об'єднаних Націй. Повітря свободи в післявоєнні часи охопив майже всі народи, підлеглі метрополіям в Європі, Азії, на Близькому Сході, Африканському континенті.

Поява низки нових/старих державних утворень характеризує нову епоху завершення протистояння в холодній війні, коли з розпадом СРСР на порядку денному постали нові 15 країн – колишні радянські республіки Центральної і Східної Європи, а також Центральної Азії. Дослідник М. Саркіз підрахував, що кількість учасників міждержавного порядку збільшилась у 1816–1995 роках з 23 до 181 країни[7]. При цьому зазначимо, що західні аналітики, як правило, не в захваті від чергових появ новоутворених держав і попереджають, що значна кількість нових суб'єктів/об'єктів міжнародних відносин віщує появу множинності недержавних акторів, які здатні вести війну. Тобто розглядають цей фактор безпековим викликом світовій і регіональній стабільності. При цьому пригадаємо, як було зустрінуте світовим аналітичним «прогресивним» бомондом появу незалежної та ще й ядерної України[8].

На фоні низки світових катаклізмів протягом минулих століть московська імперія продовжувала розширюватися, як і заморські імперії національних держав – Великої Британії, Франції, Іспанії, Португалії, Нідерландів і Бельгії, а також Японії. Більше того, хоча деякі імперії розпалися у XX ст., інші виникли або відновилися на нових засадах. Розпад московської імперії після 1917 року був врятований створенням Радянського Союзу. У подальшому радянський союз зміцнився перемогою над Німеччиною в 1945 році і отримав кільце маріонеткових держав у Східній і Центральній Європі. У той же час, хоча європейські морські імперії офіційно розпалися протягом десятиліття після 1945 року, міжнародні події демонстрували існування так званих неформальних імперій, в яких бувші колоніальні території були підпорядковані глобальним інституціям під домінуванням США та їхніх західних союзників. Російське створіння післявоєнних часів також можна віднести до неформальних імперій, яка залишила за собою ознаки імперського правління включеними до свого складу територіями, прикриваючись штучно нав'язаною ідеологію побудови соціалізму.

Проаналізувавши низку війн та їх наслідки, учені дійшли висновку, що тільки військовими чинниками – загрозами і війнами неможливо пояснити крах імперії і появу національних держав. У глобальному світі іншими системами впливу на стабільність імперій є економічні фактори.

Імперії відрізняються від сучасних національних держав, які формально є політично незалежними, культурно самобутніми та територіально обмеженими суспільствами, які мають єдину громадську культуру та інтегрують своїх мешканців через спільне громадянство. Насправді національні держави самі по собі надзвичайно різноманітні, а в деяких випадках набувають «імперських» ознак. Це, як ми побачимо

7 Sarkees M. R., Wayman F. W., Singer J. D. Inter-State, Intra-State, and Extra-State Wars: A Comprehensive look at their Distribution over Time, 1816–1997. International Studies Quarterly. №47. P. 49–70.

8 Інтерв'ю експосла Міллера 1993–1996. «У 1996 році Україна точно мала бути в списку на вступ до НАТО». Спогади експосла США про відносини з Росією, кримський сепаратизм і ядерне роззброєння Києва-України. Європейська правда. 2023.04.04.

далі, робить проблематичним поняття переходу від світу імперії до світу національних держав[9].

Науковим методом, застосованим для вивчення питання імперій, є системний підхід для виокремлення серед них найбільш характерних груп, подібних своїми ознаками одна на одну. До першої групи включено так звані аграрні імперії Романових, Габсбургів та Османської імперії, які протягом століть поглинали різноманітні території, зокрема і незалежні вже сформовані продержавні утворення. Починаючи з сімнадцятого століття вони періодично воювали на своїх спірних прикордонних землях, утворюючи в процесі лінії розмежування етнічно змішане населення, що в майбутньому породжувало нові війни і протистояння за приналежність неподілених територій. Це були мозаїки прямого та непрямого правління, на деяких територіях діяли представницькі установи, які намагалися різними способами пристосуватися до націоналістичних настроїв.

До другої групи увійшли заморські імперії в Америці, Африці та Азії, яких визначено імперіями-націями. На відміну від аграрних, вони були переважно морськими, і під їх правлінням перебувало неєвропейське і нехристиянське населення. Широкомасштабна колоніальна експансія стала поштовхом до величезних промислових і комунікаційних революцій XIX ст.[10]. Навіть Китайська імперія опинилася під загрозою поділу через змову європейських держав і Японії, яка також висунула свої претензії до Китайської імперії.

На іншому полюсі світу водночас посилилась радянська імперія, яку західні експерти – зазвичай фахівці з історії СРСР, спираючись на миротворчі ініціативи союзу, визначили як «імперію позитивних дій». На противагу думці президента США Рональда Рейгана, який назвав Росію імперією зла (англ. Evil empire)[11].

Вже радянська імперія, що пережила революцію і громадянську війну, була збережена більшовицькою Росією на бувшій території імперії Романових, хоча й втратила Фінляндію, балтійські і польські території. Офіційно це була федерація рівноправних національних республік російського, білоруського, українського і закавказьких народів, але фактично російською вотчиною, що відверто і безкарно експлуатувала населення оновленої імперії. У всіх владних структурах і державних установах домінували росіяни, а в культурному і освітньому просторі – історія, культура і мова – Росії.

Після Другої світової війни влада цієї імперії поширилася на Східну та Центральну Європу, з сателітів-держав яких було утворено соціалістичний табір.

Процес зародження, розвитку і падіння імперій у науковому середовищі пояснюється низкою теорій і концепцій, більшість з яких так чи інакше тяжіє до реалізму і зокрема, теорії імперіалізму. Якщо, як ми згадували вище, імперіалізм – політика розширення впливу та могутності держави шляхом колонізації, військової сили або

9 Rieber A.J.The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 652 p.

10 Seton-Watson H. Nations And States. An Enquiry Into The Origins Of Nations And The Politics Of Nationalism. Routledge, 2020. 580 p.

11 Martin T. An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism. A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin / R. Suny and T. Martin (eds.). Oxford: Oxford University Press. P. 67–90.

іншими засобами, наприклад, політичним впливом та економічним стимулюванням. Водночас, поняття колоніалізм походить від латинського Colonus – фермер, фр. colonialisme, від лат. Colonia, Colonus, що означає поселення. Колоніалізм – політика чи практика оволодіння повним чи частковим політичним контролем над іншою країною (територією), окупація її власними переселенцями та економічна експлуатація захоплених земель. Отже, колоніалізм за визначенням потребує переселенців. Імперіалізм цього не вимагає. Заселення загарбаних територій представниками свого народу є яскравою ознакою асиміляції тобто поступового викорінення місцевого населення, що ми, на жаль, спостерігаємо сьогодні в практиці російських тимчасових окупантів.

Основні пояснення імперіалізму можна згрупувати в три загальні категорії. Метроцентричні теорії зосереджені на диспозиціях або внутрішніх характеристиках імперських держав. Наприклад, Джон Гобсон обґрунтував мотивацію закордонної експансії необхідністю для розвинених капіталістичних держав експортувати свій надлишок капіталу. Ця тема також була основою роботи радянського вождя «Імперіалізм: найвища стадія капіталізму», опублікованої в 1917 році. Пізніше неомарксисти стверджували, що військово-промисловий комплекс та інші особливості капіталістичних держав насправді створюють потребу в капіталі. Задля нарощування капіталу запроваджують колоніальні та неоколоніальні відносини з регіонами, що розвиваються, з метою вилучення накопиченого ними багатства[12].

Стан відносин всередині колоніальних держав підтверджують перицентричні теорії, які привертають увагу до сил, що втягують імперіалістів у ієрархічні стосунки зі світом. Водночас, метроцентричні теорії зосереджені на поясненні причин прагнення імперіалістичних країн до експансії. Про це Джон Галлагер та Рональд Робінсон (Ronald Robinson), який був видатним істориком британської імперії, розповідають в своїй книзі «Імперіалізм вільної торгівлі»[13].

Політика імперіалістичних країн щодо колоній, за авторами, змінювалася залежно від очікуваних результатів і умов на периферії. Там, де периферійні держави мали стабільні режими та ефективних колабораціоністів, імперіалісти могли керувати опосередковано через неформальні імперії. Лише там, де периферійні суспільства були політично нестабільними або не мали еліт, готових захищати їхні інтереси, метрополії були змушені створювати офіційні імперії та керувати ними безпосередньо. В Російській імперії, яка пізніше стає радянською, такі республіки, як Татарстан, Інгушетія, Башкортостан тощо, де існували стабільні режими та працювали на центр – Московію – ефективні колабораціоністи, імперіалісти при владі могли керувати опосередковано через неформальні імперії. На противагу відсталим російським регіонам, так званої сірої зони, як, наприклад, Ямало-Ненецький округ, Комі, Калмикія, Якутія та ін., центральна влада Московія створювала спеціальну систему установ, призначаючи на керівні посади своїх людей, а пізніше і через офіційно призначеного представника президента, наділеного найширшими повноваженнями в окрузі, де такий центр безпосередньо керував «сірою зоною».

12 Magdoff H. Imperialism: From the Colonial Age to the Present. Monthly Review Press, 1978. 283 p.

13 Gallagher J., Robinson R. The Imperialism of Free Trade. The Economic History Review. 1953. Vol. 6. №1. P. 1–15.

Інша група теорій, що названо системними теоріями імперіалізму, переважно є нащадками реалістичних теорій міжнародних відносин, і зосереджені вони на дослідженні процесу виживання великих конкуруючих держав[14].

Боротьба за виживання та вплив створює дедалі ширший простір конкуренції між великими державами, що спонукає метрополії захоплювати території для збільшення своїх ресурсів, використовуючи периферійні території для підтримки ефективного балансу сил. Класичним прикладом імперіалізму, керованого системною конкуренцією, була так звана «гонка за Африку» наприкінці XIX ст. На теорію системної конкуренції, а саме на периферійних причинах імперіалізму звертали увагу і такі дослідники імперіалізму, як Гобсон, Ґаллагер і Робінсон[15].

Наступні дослідження розвитку імперій відрізняються синергетичним підходом, який до пояснення суті імперіалізму об'єднував всі вище перераховані теоретичні концепції. Існує ще неоінституціоналістська теорія, яка пояснює імперіалізм як прояв іншої форми організаційної ієрархії. Однак, перші наведені вище три міркування щодо теоретичних підстав дослідження імперій є засадничими. Це метроцентричні теорії, що приділяють найбільшу увагу впливу внутрішніх інтересів метрополії на імперіалістичну політику; пероцентричні пояснюють специфічні особливості периферійних територій, які посилюючись можуть диктувати центру свої умови, та системні – розкривають поділ могутності всередині міжнародної системи та конкуренції. По-перше, чим більша вигода від об'єднання ресурсів і зусиль між одиницями, у цьому випадку метрополією та колонією, тим більше ризиків або витрат готові прийняти учасники, розбудовуючи стосунки. По-друге, чим більші очікувані витрати від опортуністичної поведінки підлеглої держави, тим важливіше для домінуючої держави контролювати дії свого партнера. Особливо важливу роль тут грають активи, наявність яких є підставою боротьби між центром та периферією.

Поєднання військових і націоналістичних прагнень кожної з імперій було різним, залежно від спроможностей, особових характеристик, а також від часу та місця їх існування. Однак для всіх імперій є спільним наступне. Імперська стабільність базувалася і що ми бачимо й зараз, базується на поєднанні завоювання, ідеологічної легітимації, примусу та кооптації національних еліт меншин. Застосованими схемами контролю було непряме правління через колабораціоністів, що спиралося на стратегію «поділяй і володарюй». Остання означала диференціацію в армії, за якої певні етнічні групи центральної держави є обраними як «військові раси», а також специфічну демографічну політику, за якої колонізація домінуючої етнічної групи центральної країни загарбника використовувалася для контролю над корінним населенням.

І сьогодні з фронтових повідомлень ми спостерігаємо диференціацію в російській армії, протистояння простих солдат «окраїнного» та іноетнічного походження і офіцерів центральних штабів. Спостерігаємо за колонізацією корінного українського місцевого населення, асиміляцією і поросійщенням. Можна провести низку збігових паралелей, порівнюючи події в Україні, що бореться із загарбником, і теоретичними положеннями та думками відомих аналітиків і учених[16].

14 Hutchinson J. Nationalism and War. Oxford University Press, 2017. P. 12–49.

15 Doyle M. «Liberalism and World Politics». American Political Science Review. 1986. №80. P. 1151–1169.

16 Hutchinson J. Nationalism and War. Oxford University Press, 2017. P. 12–49.

Отже, ми впритул підійшли до війни Росії проти України. На переконання Рендола Коллінза (Randall Collins), війна є центральною для легітимності держав, а геополітичні принципи керують етнічним поглинанням або фрагментацією країни. Держави, пише аналітик, це рухливі географічні утворення, які ведуть військову конкуренцію одна з одною. За інших рівних умов держави, які мають перевагу в розмірі та ресурсах над своїми конкурентами, матимуть тенденцію до територіального розширення. Водночас з розширенням такі держави стають надмірно розширеними, страждають від нестачі ресурсів і загрожують фрагментацією, оскільки вони породжують безліч ворогів на своїх кордонах. Більше того, кумулятивні процеси конкуруючої імперської експансії приносять періодичне спрощення з масштабними гонками озброєнь і війнами, які породжують найвищий рівень люті[17]. Всі ці ознаки проявів поведінки імперії наближені до сучасного імперського російського варіанту.

Геополітичне розшарування створює етнічні анклави з чисельною перевагою населення центральної держави, навколо якого розвиваються інші учасники процесу, а геополітичне домінування надає перевагу титульному середовищу, формуючи в інших відчуття невдачі і меншовартості. Держави, засновані на домінуючих етносах, приречені на постійну нестабільність і значні матеріальні витрати для протистояння різноманітним викликам. Існують різні типи держав, які відрізняються своєю здатністю проникати в населення «окраїн» і асимілювати його, як ми це бачимо у варіанті радянського суспільства. Водночас, слід звернути увагу на те, що багатошарова держава з територіями імперського завоювання є слабкішою за національну державу, яка є найбільш витривалою і гнучкою. Здатність нав'язувати культуру панівної групи через її державні інституції, включаючи освіту, призводить або до асиміляції, або контрмобілізації етнічної меншини для створення окремої держави – приклад України.

Зазначимо, що легітимність держави та її здатність прив'язувати, у нашому випадку українське населення до панівної російської групи пов'язані з її зовнішнім успіхом у війні. Коли держава розширюється в результаті війни, вона більш здатна поглинати етноси меншин у свою насаджувану меншинам культуру. У геополітично слабких або надмірно розширених державах легітимність домінуючої групи чи етносу падає, а під час кризи такій державі загрожує неспроможність у поєднанні з внутрішньоелітним конфліктом, який, якщо він достатньо інтенсивний, може призвести до розпаду та фрагментації держави.

Американський дослідник Коллінз, вивчивши балканську кризу, виявив в її розвиткові три стадії і запропонував триступеневу модель активізації національних груп, які прагнуть свободи. Нас у даній моделі може зацікавити третя стадія, яка полягає у фазі мобілізації людей, в яких відчуття можливостей, що утворилися в результаті кризи, породжують сплеск інтенсивних емоцій, нові символи та концепції ідентичності.

Доповнюючи Коллінза, Андреас Віммер (Wimmer, A.) стверджує, що націоналістична мобілізація є рушійною силою в усіх випадках краху імперії, і що націоналістичні рухи займали центральне місце у зміні міжнародної системи протягом останніх

17 Collins R. Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run. Stanford, CA: Stanford University Press, 1999. 328 p.; Collins R. Time-Bubbles of Nationalism: Dynamics of Solidarity Rituals in Lived Time. Nations and Nationalism. 2012. Vol. 18. Iss. 3. P. 383–97.

двохсот років. Аргумент дослідника частково спирається на статистичні дані, які він поєднує з детальним історичним аналізом. За деякими винятками, націоналістичні організації (визначені як офіційні інституції, що претендують на репрезентацію населення або його частини території) передували і були відповідальними як за падіння імперії, так і за перехід до національного суверенітету[18].

Сила націоналістичних рухів прямо пов'язана з переходом від імперії до національної держави. Націоналістичні визвольні війни, що велися в інших частинах імперії («поширення ефекту націоналізму») підвищували ймовірність створення національних держав, і чим більше територій вдасться відокремитися, щоб утворити національні держави, тим більша ймовірність того, що позосталі – решта територій підуть тим самим шляхом.

Іншими важливими факторами може бути слабка міжнародна позиція імперського центру, попереднє створення національних держав по сусідству, але за межами імперських територій, і, нарешті, війни великих держав, що велися в самій імперії. Нагадаємо дві Чеченські війни Росії, або війну Росії проти Грузії, а також війну Росії проти України. Цей останній фактор, як визнають Гірс і Віммер, є особливо важливим[19].

Західні дослідники в історії людства XX ст. виокремлюють три фази падіння імперій, при тому що перша хвиля була спричинена у першу чергу військовими або цивільними переворотами, що призвело до появи національних держав. Серед нових вільних держав, що постали на початку минулого століття, Українська Народна Республіка, Грузія, Азербайджан та середньоазійські республіки не змогли відстояти свою незалежність. Водночас в Європі з'явилися Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Австрія, Сербо-хорватська-словенська держава.

Колапс імперій XX століття призвів до розпаду колоніальних володінь провідних заможних країн Європи: Німецької імперії, а також Японії, Італії, Франції і Великої Британії. Країни зазнали великих матеріальних втрат у війні, також втратили статус світових потуг. Розпад колоніальних володінь, що почався після закінчення війни, визначив послаблення міжнародних позицій колишніх світових метрополій. Водночас, домінуючі місця на світовій арені посіли ті, які вийшли з війни військово і політично зміцнілими. Це США, Велика Британія, СРСР. Війна зруйнувала довоєнний міжнародний правовий порядок, поклала початок черговій схемі міжнародно-правової системи. Процеси, що розпочалися на зламі століть, вкрай загострили класові, міждержавні та етнічні суперечності. Світ розколовся на демократичний і тоталітарний. Наступною третьою хвилею розпаду імперій дослідники визначають ліквідацію радянського союзу.

У Другій світовій війні СРСР і США виступали як союзники і спільно забезпечили перемогу держав антигітлерівської коаліції. Проте, ще не встигла завершитись війна, як між ними почали виникати непорозуміння і суперечності, що було зумовлено прагненням заволодіти більшою частиною світу. Зокрема прагненням СРСР, всупереч Атлантичній хартії, встановити свою гегемонію в Європі та деяких азіатських ре-

18 Hiers W., Wimmer A. Is nationalism the cause or consequence of the end of empire? Nationalism and War / J.A. Hall, S. Malešević. Cambridge University Press, 2013. P. 212–254.

19 Там само.

гіонах. Радянське керівництво, окрилене перемогою над фашизмом, прикриваючись оновленими теоріями щодо соціалістичного будівництва на чолі з тоталітарними комуністичними режимами, почало активне просування об'єднавчої ідеї створення єдиного інтеграційного простору під своїм московським керівництвом. Тим самим намагалося реалізувати план повернення імперіалістичних засад бувшої російської імперії, яку було названо Радянським Союзом.

США заповнили той вакуум безпеки Західної Європи, що утворився в результаті розгрому Німеччини. Паралельно радянська модель суспільно-економічного розвитку переживала глибоку кризу, темпи економічного зростання знизилось практично до нуля. Економіка країн-маріонеток союзу і самого СРСР не витримувала гонки озброєнь. Все це змусило Москву шукати нові шляхи у вирішенні міжнародних проблем і відмови від конфронтації з Заходом.

Остаточно холодна війна завершилась розпадом СРСР в 1991 р. і її наслідками були поразка та розпад СРСР, перерозподіл сфер впливу на користь НАТО, поява нових незалежних держав, погіршення зовнішньополітичного становища центру імперії – РФ, становлення США як гегемона світового економічного та політичного розвитку.

Таким чином, холодна війна стала черговим випробуванням для міжнародних відносин другої половини XX ст., адже світ кілька разів опинявся на порозі ядерної катастрофи. Східна або комуністична модель суспільного розвитку в конкуренції з Заходом зазнала остаточної поразки, відбувся крах Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

Наслідки раптового утворення нових держав, часто штучно виокремлених з цілісних територій і з етнічно змішаного населення не є позитивним явищем як для окремих стабільних спільнот, так і для світового загалу. Часто поява нових об'єктів/суб'єктів міжнародного права спричиняє руйнівні наслідки широкомасштабного входження таких держав до міждержавної системи стабільних відносин. Враховуючи зазначене, а також спостерігаючи ознаки формування нових, зокрема і тоталітарних союзів, ми не виключаємо вірогідність появи нових/старих імперій вже в новій формі в епоху глобальної взаємозалежності.

У зв'язку із зазначеним виникає питання: в чому полягала роль «окраїнних земель» імперського російського простору, зокрема України? Звертаючись до недавніх історичних подій, нагадаємо, що теперішні незалежні держави – колишні радянські республіки і бувші попередні окраїни Російської імперії зіграли в тих подіях ледве не визначальну роль. Саме вони допомогли зберегти Російську імперію з 1917 року, прийнявши правила імперської гри «підкоряй і володарюй», не спричинивши відповідного спротиву загарбниці, розколовшись по дві сторони барикади, коли російські війська бандитів генерала Муравйова грабували Київ і потопили в крові інші території України.

Так, ми з болем в серці згадуємо наших мужніх студентів Київського університету імені Шевченка, яких сьогодні вбиває російська солдатня, і царського університету Святого Володимира тоді, що були безжально розстріляні під Крутами. Сьогодні ми ставимо пам'ятники всім героям того часу, замість того, щоби об'єднатись і протистояти ворогові, а не чинити одне одному чвари, як на Паризькій мирній конференції, і

не вносити розкол в урядові і військові структури, ліквідуючи збройні сили тоді ще не створеної України-УНР і не розпускаючи ще не створену українську армію тих часів.

Подібну задачу на врятування Росії реалізувало керівництво української республіки і після Другої світової війни. Щасливе тою подачкою, що кровожерливий вождь надав місце УРСР в Організації Об'єднаних Націй (1945), активно голосувало за всі рішення Московії з «високої» трибуни світової міжнародної «миротворчої» організації ООН, у той час, коли знову ж таки «ідеологічно» роз'єднані українські вояки у лісових схронах до кінця 1950-х віддавали свої єдині і неповторні життя за свободу і майбутність незалежної України з останніми словами на вустах: Слава Україні!

Чи не подібний сценарій розігрувався вже в наш час – час існування офіційно визнаної світом правосуб'єктної України? Нагадаємо 1990–1991 роки в час розпаду Радянського союзу всі друзі Росії – братні республіки розбіглися, перелякані подіями московського перевороту ГКЧП. Хто врятував тремтячу в агонії Московію-Росію від кінцевого розпаду? Так, це ми рятівники – українські брати! Саме наша влада, наш українським народом обраний президент з Московією створили новий союз– Співдружність незалежних держав. Знову робили те, що скаже «старший брат», який врешті решт упевнився в нашій лояльності і примітивізмі, а ми врятували нову сатрапію, нову імперію від знищення. Імперію, яка добре підготувалася до війни проти нас, спрямованої на наше знищення.

Таким чином, авторка статті вперше в історичному і політологічному вимірах розкрила феномен «рятування» імперії. Відродження московської імперії – завойовника, винищувача і експлуататора, асимілятора народів і культур – кількаразово здійснюють її васали – підкорені народи, серед яких і українці. Цей феномен нагадує нам стокгольмський синдром, коли жертви починають захищати і рятувати свого мучителя, що скоїв їм непоправне зло і наніс тяжкі травми.

Росія, ще будучи російською і радянською імперією, ніколи не полишала ідеї загарбання українських земель. У періоди, коли вона була слабкою, на такий крок не наважувалась, оскільки Україна була сильною, а за деякими ознаками навіть сильнішою за сусідку. Територіальні зазіхання Росія намагалася реалізувати в Криму, Севастополі, на острові Коса Тузла тощо. Причини російської зацікавленості у поглинанні України вже не раз описані і досліджені також і в публікаціях авторки цієї статті[20].

До несподіваного маршу-броску з Вишгородського району на столицю України Росія готувалася дуже ретельно. Підкреслимо, таку інформацію аналітикам, ученим, журналістам необхідно поширювати і розповсюджувати, оскільки в деяких наукових колах існує думка про непідготовленість Росії до війні і т. ін.

Зазначимо, що всіма аналітичними центрами Московії стратегію війни було розроблено заздалегідь, як тільки Україна заявила про свій незворотній курс на членство в НАТО. Виявлено найслабкіші місця в українській обороні, добре вивчено точки розташування українських збройних сил, а потім нанесено удар в ніч з 23 на 24 лютого 2022 року – на день радянської армії і флоту: ворог має схильність прив'язувати свої дії до деяких історичних дат і цифр.

20 Chekalenko L. Foreign Policy of Ukraine. National University of Taras Shevchenko in Kyiv, Kyiv. 2016. 320 p. та ін.

Продумана, довготривала, закрита, секретна робота, що активізувалась з українських Майданів, тривала роками по всіх напрямах: політичному (затягування з юридичним визнанням України, підписанням базових документів, тиск з питанням ядерної зброї, ліквідація нашого оборонного і наступального потенціалу, розхитування всіх адмінструктур призначенням на державні посади російських службовців, втручанням у внутрішні справи, «призначення» своїх президентів тощо); безпековому (просування на територію України російських військових для створення п'ятої колони, засилка зброї, підготовка зрадників, збирання тактичної інформації тощо), економічному (не повернення боргів, загарбання всієї радянської нерухомості і власності СРСР, піднесення цін на неосяжну висоту за енергоносії, відмова від української солі, перехід на ринкові ціни по всіх складових в торгівлі та ін.); дипломатичному (відмова від розподілу нерухомості диппредставництв СРСР, блокування українських міжнародних ініціатив тощо); інформаційному (загарбання інформаційного простору СРСР, всіх радіо і ТВ частот, супутникового-космічного зв'язку, друкованого потенціалу тощо).

Відповідна робота велась із підготовки світової думки, перекручувалась історія двох країн і СРСР, піддано забороні українські підручники з історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України, зокрема і книги проф. Чекаленко Л.Д. серії «Зовнішня політика України» (комплекти якої були подаровані трьом провідним бібліотекам Москви ще до війни). Паралельно велась антиукраїнська широкомасштабна інформаційна робота, вкидалися фейки сумнівного змісту і різного забарвлення, розраховані на всі верстви аудиторії і у першу чергу молодь, які шантажують, обманюють, підкупають. На це російська держава не жаліє колосальних грошових сум (на сьогодні 2 млрд дол.).

Війною Росія намагається схилити Україну до входження в орбіту російських інтересів, включити нашу територію до своїх кордонів, заселити наші землі своїми громадянами, тобто виправити власну демографічну ситуацію…Спротив українців викликає зростання ненависті і штовхає росію на крайні рішення. Ця держава, її керівники не відмовляться від війни і не підуть з поля бою. Для них поразка неприпустима.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що Росія, як імперія, ще не пройшла своє історичне коло розвитку, яке пройшли всі інші держави, будучи імперськими. І в цій площині вона значно відстає від передових світових потуг. За нашим припущенням Російська імперія затрималась у своєму розвиткові приблизно на 100 років і значно відстала від своїх бувших імперських колег XIX століття. Імперія Московії тільки формується, і в цьому переконуєшся, коли порівнюєш складові становлення і причини падіння імперій. Ганебна для XXI століття ситуація, що склалася в Російській імперії сьогодні з її рівнем освіти, розповсюдженням грамотності, дуже низьким коефіцієнтом розвитку підростаючого покоління, переважно в більшості своїй відсталим, неписьменним і недорозвинутим населенням, що одразу виявляється зі знайомства з повселюдними заявами і коментарями простих російських мешканців, що і зараз живуть уявленнями радянських сталінських і навіть монарших часів.

Навіть в рідкій об'єктивній інформації ворожих ЗМІ про стан життя в російських окраїнних землях, не зустрінеш розумні очі, оскільки інтелігентних людей – одиниці на сотню. Де мізки народу заливають найдешевшим горілчаним сурогатом, а в магазинах продається тільки оцет, і де люди не бачать їстівних продуктів місяцями і за ними їдуть за сотні кілометрів, щоби нагодувати дітей; де закриваються школи, оскільки немає дітей або немає педагогів. Де жахлива ситуація із системою охорони здоров'я і зростає показник олігофренізму серед народжених. В країні, де вирощені такі солдати, що тягнуть з українських спалених і розкрадених хат абсолютно все – навіть сковорідки, простирадла, наволочки і подушки тощо, – все це наводить на розпачливі думки про існування у нас по сусідству мільйонного пласту людського потенціалу забитості, не цивілізованості, приреченості і безвихідності. І ця незлічена маса сліпо довіряє цареві президенту, як і триста років тому, хоча й кинутою ним напризволяще на наші українські гармати. Така жертовність заради господаря, система виховання і обмеженої освіти (а необмежена не по кишені!) впроваджена була десятиліттями в Московії з однією метою – неосвіченою масою легше управляти, що ми й бачимо на прикладі сьогоденної Московії.

Так, ця імперська схема країни Моксель має очиститись, пройти весь шлях політичного, економічного і соціального розвитку, щоби в її надрах сформувалося цивілізоване громадянське суспільство, визріли демократичні сили, готові зробити виклик панівному олігархату. Ця імперська машина має пройти цей шлях, все пережити, нарешті зламатись, щоби розсипатись на багаточисельні складові тоді, коли її окраїни заговорять власними голосами і сформують цивілізовані, громадянські суспільства.

Олександр ШМОРГУН

СИСТЕМНА КРИЗА СУЧАСНОГО ГЛОБАЛІЗМУ: ПРОБЛЕМА ПОШУКУ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНОЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

Монетарна утопія

Як відомо, закономірний крах СРСР і перемога в процесі холодної війни Заходу над тоталітарної «імперією зла» породили усталений стереотип щодо безальтернативності подальшого безкризового розвитку людства на засадах новітнього ліберального капіталізму. На тлі цієї переможної ейфорії в ЗМІ виникла, вигадана Ф. Фукуямою та С. Гантінгтоном, надзвичайно популярна у перше десятиліття існування новоствореної української держави «теорія хвиль демократії», згідно з якою проголошувалось неминуче настання «кінця історії», що начебто проявиться уже найближчим часом, коли практично по всій планеті прокотиться цунамі західних цінностей та відбудеться розповсюдження суспільного ладу особливого неоліберального штибу. Одночасно головним рушієм глобального інноваційного економічного розвитку повинна була стати «економіка послуг», «четвертий сектор», «віртуальна економіка», «глобальний фінансизм», завдяки якому отримання додаткової вартості вже буде відбуватися за рахунок переважно прирощення не промислового, а фінансового капіталу.

Втім, в реальності прогнозований стрімкий розвиток нових фінансових інструментів, що виникли на основі «системи електронних грошей» і дозволяли практично безмежно нарощувати спекуляції цінними паперами, незабаром призвів до протилежних декларованим наслідків: вартість різноманітних цінних паперів, які все більш опосередковано відображали процеси, що відбувались у сукупному світовому виробничому процесі, почала все більше перевищувала реальну ціну виробленого сукупного світового продукту послуг, що неминуче призвело до виникнення величезних «фінансових пірамід».

Як закономірний наслідок подібних глобальних невідповідностей між ринком цінних паперів і ринком реально створених товарів уже наприкінці 90-х років минулого століття спочатку відбулось обрушення новоствореної системи інтернет-мереж (доткомів), а потім економічна криза глобального масштабу. А невдовзі новий виток глобальної закредитованості призвів до чергового світового дефолту 2008 р., за якого сталось «випаровування» трильйонів доларів акціонерного капіталу. Крах неоліберальної моделі глобального економічного розвитку був настільки очевидним, що уже на початку

«нульових» навіть один з найбільш успішних спекулянтів на світовому фінансовому ринку Дж. Сорос, який ще донедавна в однойменній книзі прославляв «алхімію фінансів», був вимушений констатувати повний провал власного ультраліберального монетаристського проекту «відкритого суспільства», про що свідчила сама назва його нової роботи «Криза світового капіталізму. Відкрите суспільство у небезпеці».

Всі ці деструктивні явища світового масштабу, що явно не вписувались у попередні прогресистські передбачення, потребували пояснення і пошуків інших варіантів подальшого розвитку людства.

Від націоналізму до космополітизму

Одним із таких західних аналітиків-глобалістів, який поставив перед собою завдання суттєво скоригувати модель глобального переходу людства до переважно безконфліктного стану, що буде досягнутий на ґрунті його транснаціоналізації, став знаний авторитет у царині свого роду соціології історії Ю. Габермас. Отож, спробую у стислому вигляді викласти розлогу концепцію постанціонального глобалізму, викладену знаним німецьким професором у його кризі «Розколотий захід»[1].

В цілому декларуючи свою прихильність до концепції неоліберального глобалізму і залишаючи в силі саму ідею кінця всієї попередньої всесвітньої історії, що відбувалась у вигляді нескінченних соціальних катастроф, він зробив спробу, шляхом поступової імплантації в суспільну свідомість кантівського просвітницького імперативу вічного миру, розробити модель більш повільного і тривалого переходу від національної держави до стану неоліберальної бездержавності у порівнянні з форсованим варіантом «третьої хвилі демократизації». За задумом новоспеченого футуролога подібний підхід передбачає, як мінімум, три етапи своєрідної «денаціоналізації» людства. Спочатку здійснюється перехід від національної ідентичності в межах суверенної держави до ідентифікації позанаціональної та позадержавної форми регіонального (загальноєвропейського) громадянства нового типу, а вже потім від регіональних форм самоідентифікації відбувається, за визначенням автора, створення глобальних правових «постнаціональних» інститутів. Причому сам Ю. Габермас, який вважає, що в теоретичних побудовах він спирається на об'єктивну логіку розвитку всесвітньої історії, переконаний: тільки запропонований ним шлях подальшого глобального розвитку дозволить забезпечити вирішення всіх нинішніх загальнопланетарних проблем.

За цим передбаченням, подібно до того, як в процесі становлення класичного капіталізму та формування національного ринку і режиму вільної конкуренції, передбачало неминуче знищення будь-яких феодальних бар'єрів і консолідації розрізнених за мовними і традиційно-культурними особливостями просторово-локальних субетносів у єдину спільноту, представники якої ідентифікували себе як громадяни єдиної держави, аналогічне формування глобального ринку з необхідністю призведе до транснаціоналізації всього суспільного життя, переростання національних кордонів, і, як колись зникли автаркічні середньовічні феоди, врешті-решт, відбудеться відмирання сучасної нації-держави.

1 Habermas J. Der Gespaltene Westen Suhrkamp. Frankfurt: Edition Suhrkamp, 2004. 192 S.

Оскільки ж можливості національних держав залишатись більш-менш самостійними за умови нинішньої глобалізації неминуче зменшуються (що стосується навіть так званих супердержав), на думку дослідника, одночасно з все більшою інтегрованістю у глобальний економічний простір і підпорядковуючись продиктованим на наднаціональному рівні «правилам гри», відбувається процес делегування багатьох функцій традиційної держави міжнародним центрам економічного і політичного впливу, а, значить, і зникають можливості проводити неузгоджену «нагорі» самостійну ефективну внутрішню соціально орієнтовану економічну політику.

Своєю чергою, як вважає Ю. Габермас, саме завдяки виникненню по суті космополітичних форм позадержавної комунікації, побудованої на активному формуванні наднаціональних ідентичностей (спочатку регіональних – становлення уявлення про себе як про «європейську людину», а потім і «людину світу») буцімто стає можливими і правове розв'язання, знов-таки, на глобальному рівні будь-яких взаємних індивідуальних та групових непорозумінь. Подібне запобігання переростанню різноманітних геополітичних неузгодженостей та взаємних претензій у збройні конфлікти якраз реалізується завдяки особливій форми універсальної толерантності, яка по ідеї повинна досягатися завдяки тими самими «дискурсивними комунікативними практиками», які в межах «теорії комунікативної дії» сам Ю. Габермас на загальносоціологічному рівні розробляє протягом багатьох років.

Йдеться про особливу форму «зближення позицій» у баченні будь-якої проблеми, яка реалізується завдяки постійній відкритості сторін до діалогу, готовності «піти назустріч» своєму не стільки опоненту, скільки зацікавленому співучаснику у реалізації спільної справи досягнення всезагальної злагоди. Причому автор теорії комунікативної дії сам визнає, що відповідний механізм позадержавного порозуміння на різних щаблях геополітичної вертикалі дуже близький до взаємного пошуку міждержавного компромісу і максимального врахування взаємних інтересів, який передбачений правилами вступу та перебування у ВТО.

Особливо ж важливо зазначити, що подібна можливість нового типу єднання в межах глобальної бездержавної громадянської спільноти на засадах подолання на глобальному рівні національних бар'єрів, за Ю. Габермасом, повинна забезпечити створення на всепланетарному рівні моральну світоглядну основу для формування єдиного позадержавного правового поля, завдяки якому і буде досягнуто припинення будь-яких воєнних конфліктів. Причому подібне світорозуміння виникатиме лише за умови виходу світорозуміння всіх і кожного жителя планети за межі національної свідомості з обов'язковою і нездоланною конфліктністю та взаємними претензіями, породженими нездоланним антагонізмом на національному рівні.

Відхилення від «генеральної лінії»

Втім, на перший погляд, Ю. Габермас намагається бути максимально об'єктивним: він вимушений визнати, що навіть післявоєнне становлення того, що як йому здається, приведе до суцільно безнаціонального світу, завдяки якому начебто стане можливо нарешті подолати головні небезпеки, що загрожують людству і, насамперед, можливість виникнення нових війн спричиненими конфліктами на національному

ґрунті, неодноразово сильно уповільнювалось. Це начебто було обумовлено живучістю негативного тренду архаїзації і примітивізації суспільного життя, тимчасовим гальмуванням темпів суспільного поступу, що, хоча і затухаючи, інерційно продовжують діяти по сьогоднішній день.

Першою такою спробою відхилити всесвітню історію від шляху магістрального розвитку була війна в Кореї, що цілком могла перерости у нову світову бійню вже із застосуванням ядерної зброї. Втім, і після цього широкомасштабного збройного інциденту на тлі холодної війни також виникали численні геополітичні кризи і навіть воєнні конфлікти, викликані протистоянням двох супердержав. Як наслідок, одночасно з всесвітньо-комуністичними амбіціями СРСР посилювались гегемоністські претензії США, пов'язані зі спокусою одночасно з реалізацію взятої на себе ролі запровадження західних демократичних цінностей у світовому масштабі одночасно використати свій економічний і воєнний потенціал та статус єдиної супердержави, що залишилась на планеті, здобувши перемогу у холодній війні, для ще більшого посилення власної економічної могутності, зокрема, взявши під свій контроль найбільші світові запаси високоякісної близькосхідної нафти (причому потрібно визнати, що багато західних дослідників, в тому числі і європейських, вже пов'язували першу антиіракську війну в Персидському заливі саме з цими претензіями).

У цьому ж ключі не можна не згадати і війну в Югославії, яка, по-перше виникла саме на етноекстремістському ґрунті, а по-друге також не в останню чергу була інспірована позицією і поведінкою всього євроатлантичного блоку НАТО на чолі із США. Також дещо «сплутав карти» для настання остаточного глобалістського тріумфу крах неоколоніальної системи і потужний процес націотворення у 60-ті роки минулого століття, а потім «парад суверенітетів» – оголошення колишніми радянськими республіками статусу державної незалежності.

Втім, на думку розробника кантівського проекту вічного миру, за сучасних умов, попри всі ці відхилення від магістрального шляху людського поступу, реалізація проекту, який можна було сформулювати як «мир в обмін на суверенітет», продовжується в динамічному режимі. Яскраве свідчення цього – формування нових економічних та громадянських інституцій, таких як СОТ, ГАТТ, СБРР, МВФ, покликаних здійснювати контроль регулювання і врегулювання всіх можливих відхилень від «нового курсу» на глобальному позадержавному рівні, згідно з таким підходом свідчить про процес інституалізації нової моделі глобального управління.

Крім того, попри явну недостатність повноважень ООН в своїх працях, написаних у 90-ті та на початку 2000-х років, Ю. Габермас висловлює впевненість в тому, що в подальшому відбуватиметься процес підвищення ефективності цієї організації в координації міжнародного життя, а також висловлює пропозиції щодо подальшого вдосконалення її діяльності, зокрема пропонує створення при ООН особливого міжнародного Трибуналу і надання йому права втручання у внутрішні справи будь-якої держави за рішенням Ради Безпеки. Крім того, співець «супранаціонального» людства підкреслює необхідність всіляко посилювати вже існуючу тенденцію до трансформації Статуту ООН у повноцінну світову Конституцію. В його розумінні тут йдеться про якийсь загальнолюдський Основний Закон, який на добровільних

засадах погодяться виконувати вже не уряди окремих країн, а окремі громадяни, які остаточно втратять національну ідентичність і переймуться тим самим особливим суцільно космополітичним «конституційним патріотизмом».

Європейський локомотив глобалізму

Також Ю. Габермас переконаний у позитивності процесу свідомого створення якраз на початку 90-х років безпрецедентного у світовій історії політичного та економічного Європейського Союзу, покликаного стати взірцем регіональних геополітичних та геоекономічних союзів. Як відомо, ідея створення подібних регіональних і континентальних політичних центрів справді набула великої популярності у перше десятиліття XXI ст., зокрема, висувались проекти їх в Північній і Південній Америці – згадаймо вже забуту ідею NAFTA – на Близькому Сході і навіть в Африці. Всі вони, в межах неоліберального курсу, розглядаються Ю. Габермасом в якості своєрідної проміжної ланки переходу від класичної нації-держави до не просто глобального ринкового простору, що функціонує в режимі самоорганізації, а особливої правової державності «поза державою», що буде являти собою сукупність системно взаємопов'язаних інститутів всесвітнього громадянського суспільства. Причому зрозуміло, що взірцем для наслідування і водночас експериментальним полігоном для реалізації і відшліфування всіх описаних механізмів повинен був стати Євросоюз.

Подібні передбачення виникли не на пустому місці: на початку XXI ст., на тлі євроінтеграційної ейфорії, навіть постійно лунали прогнози щодо здатності майбутнього Євросоюзу стати чи не першою в світі економічною потугою, потіснивши з п'єдесталу світового економічного лідера – США[2].

Сам же Ю. Габермас, формулюючи свій проект об'єднаної Європи виходить з того, що держави-члени ЄС в кінцевому підсумку повинні трансформуватись у безнаціональні структури із символічними кордонами за подобою проекту початку XX ст., який отримав відповідну назву Сполучених Штатів. При цьому німецький «проектант» формулює декілька аргументів на користь того, що саме Європа, яка першою продемонструвала готовність до створення в кінцевому підсумку позадержавного об'єднання, покликана стати головною рушійною силою подібного типу глобалізації (зрозуміло, залишаючись при цьому в складі євроатлантичної спільноти).

Насамперед це, мовляв, обумовлено тим, що головний з локомотивів європейської економіки та найбільш активних ініціаторів створення Євросоюзу – Німеччина, в історичній пам'яті народу якої найбільшою мірою збереглись згадки про страшні наслідки для самих німців катастрофи пережитої під час Другої світової війни, головним винуватцем яких став нацизм, ментально найбільшою мірою орієнтована на ідею подальшого позанаціонального розвитку як головної передумови забезпечення тепер уже глобального мирного співіснування.

Водночас наш ідеолог тотального пацифізму визнає, що в межах нинішньої Європи, як в чомусь справді «Старого Світу», існують і певні перешкоди для швидкої інтеграції на позанаціональному ґрунті. Йдеться про те, що саме на європейському континенті, на відміну від тих же США, в силу певних конкретно-історичних тра-

2 Leonard M. Why Europe Will Run the 21st Century. London: PublicAffairs, 2006. 170 p.

дицій державного патерналізму з його зрівняльно-соціалістичними установками на дотримання соціальної справедливості, затвердилась найбільш еталонна модель так званої соціальної держави, в якій за рахунок перерозподілу прогресивного податку не допускається надто велика поляризація доходів.

Крім того, соціал-демократи, які довгий час займали провідні позиції, часто нарікають на те, що на тлі зростання безробіття, обумовленого вже не просто автоматизацією, а роботизацією багатьох виробничих процесів і навіть відмиранням традиційних галузей виробництва, одночасно стає все більш очевидним, що процес глобалізації різко зменшує можливості національної держави виконувати свої обов'язки перед громадянами в колишньому обсязі. Адже все більша відкритість національних економік, яка за рахунок міжнародного поділу праці сприяє їх ефективності, конкурентоздатності, водночас збільшує рівень залежності національних економік від зовнішньоекономічної кон'юнктури і лібералізації суспільного життя, суттєво зменшує можливості національних урядів забезпечувати соціальний захист своїх громадян. Оскільки ж саме соціал-демократи в Європі довгий час були прихильниками концепції соціальної держави, саме вони є чи не найбільшими євроскептиками.

Також Ю. Габермас зазначає, що оскільки вся попередня історія Європи, сповнена жорстоких міждержавних конфліктів та переділів території, не сприяє взаємній довірі. Як наслідок, частина членів ЄС із регіону Південно-Східної Європи проявляють відверті побоювання, що країни лідери – Франція та Німеччина – використають створення Євросоюзу у своїх власних національних, насамперед економічних інтересах, внаслідок чого інші члени ЄС не отримають рівноправного статусу і залишаться на узбіччі соціально-економічного розвитку.

Втім, ідеолог подолання заходом нинішнього стану розколотості на ґрунті протистояння націоналізму і глобалізму переконаний, що у людства, якщо воно хоче гармонізувати своє існування, просто не має іншого виходу, як задля подолання деформацій, породжених вже самим прискоренням темпів глобалізації, вийти на наднаціональний рівень. Адже, на думку німецького дослідника, проблеми подібного масштабу вже не можуть вирішуватись на національному рівні. І саме тому гідний цивілізованої людини рівень і якість життя повинні забезпечуватись на наддержавному рівні відповідними міжнародними організаціями, які слідкують за загальносвітовим рівнем охорони здоров'я, підтриманням відповідних екологічних стандартів, права на вільне пересування за межами власних національних кордонів, необмежений доступ до інформації, захисту від міжнародної організованої злочинності, одним словом всього того, що стало пов'язуватись із сферою соціальних послуг на сучасному рівні соціально-економічного розвитку, коли в розвинених країнах була в принципі вирішена продовольча проблема.

Нарешті, на думку автора «Розколотого Заходу» дуже важливо врахувати, що оскільки в силу історичних обставин, а саме – стрімко наростаючого масштабу еміграційних потоків до Європи представників фактично несумісної з європейською етнічної культури і переважно ісламського віросповідання, єдиний найбільш ефективний спосіб уникнути заворушень на національному ґрунті і забезпечити проголошений режим толерантності та мультикультуралізму – відмовитись від національної

ідентичності на користь так званої загальноєвропейської, а у перспективі і загальносвітової ідентичності.

Рискання на глобальному курсі

Проте, вже на початку XXI ст. карколомними темпами почали відбуватись геополітичні зрушення, які ще більшою мірою не вписувались у габермасівські намагання удосконалити пацифістський проект подальшої глобалізації в суто еволюційному режимі. Йдеться про події 11 вересня 2001 р. у США, коли відбулась серія терористичних атак ісламістської організації «Аль-Каїда» проти мирного населення Америки, і президент цієї країни Дж. Буш-молодший проголосив курс на «боротьбу зі світовим тероризмом», що виник на засадах ісламського фундаменталізму. Безпосереднім наслідком реалізації цієї стратегії стали американські воєнні операції проти Іраку та Афганістану, державний переворот у Лівії, накладання «убивчих» санкцій на Іран.

Практично одночасно з поверненням США до ролі «світового поліцейського» розпочався бурхливий, вражаючий своїми темпами, розвиток Китаю, який здавалося б, почав реально претендувати на статус нового лідера світового економічного розвитку (у 1992 і 1993 приріст ВВП становив безпрецедентні 13%). Як свого роду ідеологічна реакція на цей феномен, спочатку у 1993 р. виходить стаття класика сучасної цивілізаційного типології С. Гантінгтона з поки що запитальною назвою «Зіткнення цивілізацій?», а уже 1996 р. з'являється знаменита книга «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку», в якій блискавично відмовившись від свого статусу одного з творців разом з Ф. Фукуямою, хвиль демократії, цей автор безапеляційно оцінює ще донедавна оспіваний ним постіндустріалізм західного взірця зовсім не як вище благо, а навпаки, головну системну ваду сучасного західного світу, підкреслюючи, що нинішній Захід неминуче програє Сходу саме тому, що він втратив свої традиційні засоби консолідації, в основі яких перебувають релігійні цінності.

До того ж, побачивши, що США можуть хибити і не досягати очікуваного успіху у своїх спробах впроваджувати західну демократію воєнним шляхом, різко посилили свої імперські неоколоніальні претензії не тільки Червоний Дракон, а неоімперська Росія (згадаймо «мюнхенську» провокативну промову В. Путіна 2007 року).

Не забуваймо і того, що практично одночасно на референдумах у Франції та Нідерландах було провалено ратифікацію Європейської конституції, на передній план західної геополітики вийшли ідеї, явно альтернативні до описаних вище глобалістських підходів Ю. Габермаса.

У якості безпосередньої реакції на всі ці процеси остаточного розвалу попередніх неоліберальних утопій і переходу в режим зловісних антиутопій, в західній прогнозній аналітиці починається те, що можна назвати антиліберальним консервативним поворотом вже навіть не в дусі традиційної реалполітики, а, можна сказати, «реалгеополітики». Під виглядом все того ж розповсюдження західних цінностей фактично почало відбуватись нав'язування американських неоімперських інтересів всьому світу, причому в тому числі і силовим шляхом. Достатньо згадати в цьому контексті знамениту книгу З. Бжезинського «Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи», в якій він констатує, що після закінчення холодної війни

перед Сполученим Штатами постало завдання поєднання всезагальних демократичних цінностей «з імперативом збереження американської сили в осередді світових справ». Цей відомий прихильник так званого політичного реалізму прогнозує короткостроковість тогочасного відносно мирного стану і закликає Америку скористатись вузькою історичною можливістю» для активного втручання у справи світу з одночасним приділенням особливої уваги «міжнародній геополітичній стабільності».

У більш пізній роботі 2004 р. з багатозначною назвою «Вибір. Глобальне панування чи глобальне лідерство» З. Бжезинський, на противагу Ю. Габермасу, навіть пише про те, що глобалізація лише посилює статус США як єдиної наддержави, яка має повне право використовувати цей процес в інтересах власної національної держави, що у разі потреби уповноважена діяти в обхід міжнародних дозволів.

Втім, незважаючи на всі ці, здавалося б, незаперечні спростування його доктрини безконфліктного майбутнього людства, Ю. Габермас і не думав відмовлятись від своїх ідей. Вищезгадану альтернативу неоімперського глобалізму Ю. Габермас вважає не просто стратегічно безперспективною, а й цілковито згубною для майбутнього людства. Міжнародну політику американської адміністрації, очолюваної президентом Дж. Бушем-молодшим, він називає не інакше, як «гегемоніальний лібералізм». Причому не можна сказати, що всі ці звинувачення цілковито безпідставні. Адже, як згодом з'ясувалось, американці справді, послуговуючись неперевіреною або навіть ними ж інспірованою, інформацією щодо буцімто наявності у Іраку центрів створення ядерної і хімічної зброї, розпочали свої «акції відплати» у боротьбі зі світовим тероризмом в односторонньому поряду, демонстративно ігноруючи всі процедури і механізми дозволу на миротворчі операції, запроваджені на рівні ООН.

Не можна назвати і цілковито безпідставними закиди багатьох, в тому числі й європейських політиків вищого рівня, стосовно того, що справжньою метою першої і другої «Бурь в пустелі» було не що інше, як встановлення американського контролю над процесом нафтовидобутку Близького Сходу.

А крім того, «яструби» в США особливо не приховували своїх намірів під виглядом економічної та політичної демократизації пострадянського простору, спираючись на насаджені маріонеткові політичні режими в колишніх радянських республіках, за вже апробованою схемою тотальної лібералізації економіки отримати законну контрибуцію за перемогу над «імперією зла» у холодній війні.

Нарешті, має під собою серйозні підстави і розповсюджене твердженням про те, що сам фундаменталістський екстремізм значною мірою є неадекватною зворотною реакцією на той самий американський і ширше – західний неоколоніальний гегемонізм, який весь прикривається «овечою шкурою» універсальних загальнолюдських цінностей.

Всі ці аргументи у різній формі Ю. Габермас неодноразово наводить в різних місцях свого «Розколотого Заходу» та інших публікацій. Отже, не дивно, що враховуючи той факт, що перемоги США над «віссю зла» багато в чому дійсно виявились пірровими і призвели до ще більшої дестабілізації ситуації на Близькому Сході, не тільки головний біржовий спекулянт планети Дж. Сорос у книзі «Мильна бульбашка американської переваги. На що потрібно спрямувати американської переваги», а й сам прихильник,

по-суті, неоімперського геополітичного гегемонізму, З. Бжезинський у наступній роботі «Ще один шанс. Три президента та криза американської наддержави», піддали політику воєнної окупації територій обох президентів Бушів нищівній критиці.

Уявні витоки консервативного розвороту

Отже, в момент написання основних праць із політики неоглобалізму на початку двохтисячних Ю. Габермас продовжує залишатись переконаним в тому, що в даному випадку має місце лише чергова тимчасова поступка архаїці всесвітньої історії, чи не останній рецидив застарілої хвороби «патерналістського» агресивного націонал-екстремізму, який все одно невдовзі буде подолано, і що тільки запропонований ним проект, в основі якого перебуває кантівська установка на досягнення вічного миру шляхом послідовної транснаціоналізації, дозволяє успішно подолати всі існуючі деструкції та воєнні конфлікти. Переконаний ідеолог «постнаціоналізму» прогнозує, що всі спроби будувати світ на засадах міжнаціональної ворожнечі уже в найближчий час дискредитують себе в очах саме європейської спільноти, що, своєю чергою, буде максимально сприяти її подальшій консолідації і допоможе успішно подолати кризу, викликану блокуванням проекту Євроконституції.

Але в чому ж полягає головна причина всіх цих екстремістських відхилень від курсу на космополітичні довічний мир і злагоду? З цього приводу Ю. Габермас дає своє, на перший погляд, обґрунтоване пояснення. При цьому він спирається на висновки, отримані внаслідок досліджень, які започаткував видатний історик Е. Гобсбаум зі своїми колегами у книзі «Винайдення традиції», а продовжили такі відомі дослідники як Е. Гелнер («Нації і націоналізм», «Націоналізм») Е. Кедурі («Націоналізм»), Б. Андерсон («Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму»). Всі ці автори, проаналізувавши систему цінностей, яка надихала масову патріотичну мотивацію часів «Весни народів», розробили концепцію, яка отримала назву уявлених або уявних спільнот. В процесі цього дослідження було встановлено, що насправді посилення націоналізму, який в цю історичну епоху набув форми особливого гранично емоційно забарвленого культу беззавітної любові до території свого проживання, так званого соціального почуття, яке проявлялось навіть у готовності до самопожертви заради захисту Батьківщини у збройній боротьбі.

Але, на думку всіх цих дослідників і самого Ю. Габермаса, ця форма колективної самоідентифікації, яка отримала назву новітнього патріотизму, зовсім не була якось обумовленою реальними об'єктивними тенденціями розвитку історії. Більше того, всі перераховані вище творці концепції уявлених спільнот, які перебувають на позиціях, однаково притаманного марксизму та лібералізму, економічного детермінізму, в цілому ставляться до цього історичного феномену негативно.

Е. Гобссбаум вважає, що в даному випадку йдеться про намагання недорозвинених за середніх віків етносів самоствердитись шляхом вигадуванням якомога більш давнього героїчного та естетично привабливого минулого, що фактично гальмує їх індустріальний розвиток. Цей історичний комплекс меншовартості можна пояснити тим, що за умов практичної відсутності у багатьох новостворених європейських націй історичної традиції існування у якості суверенної держави (йдеться про Італію,

Німеччину, країни Північної та Східно-Центральної Європи) місцеві еліти намагались насамперед за рахунок так званого винайдення традиції довести право свого народу на державний статус шляхом створення в очах власних громадян та іноземців уявлення про глибоку стародавність політичних і культурних інституцій і можливості самоідентифікації на цьому ґрунті.

З метою формування подібної мотивації представники найбільш освіченої верстви новоствореної держави і вдавались до фактично фальсифікації історії шляхом вигадування цілої низки традицій, свят, ритуалів, знаменних дат, а також етнографічних відмінностей: підроблених під старовину народних костюмів, пісенних творів, буцімто старовинних танків, навіть поширення вгаданих усних легенд і сказань, виготовлення псевдоісторичних документів, які б засвідчили стародавність походження даної етнічної спільноти і її життєздатності.

В цьому ж контексті інший промарксистський історик Б. Андерсон, полемізуючи з Е. Гелнером, який відстоював тезу про те, що в даному випадку має місце цілком свідома «фабрикація», «фальшування» минулого, говорить щире фантазійне творення елітою свого роду міфологічного забобону, схожого на невротичне марення своєю величчю. Втім, в обох випадках наслідки подібних анімістичних вправ оцінюються як виключно реакційні[3].

Водночас, згадуваний Е. Кедурі взагалі вважає націоналізм, що виник у Новий час випадковим винаходом письменників, продуктом їх довільної писанини, що суцільно суперечить закономірностям розвитку буржуазного суспільства, в якому не має жодної потреби в націоналістичній ідеології[4].

Найбільш близька автору теорії комунікації позиція, що її відстоює Е. Гобсбаум, згідно з якою масове почуття любові до чогось не існуючого, але такого, що згуртовує строкатість різних соціальних груп на основі сприйняття явленої одушевленої істоти – Вітчизни, до якої сформувалось надцінне ставлення, в єдине національне ціле, було штучно викликане пануючими на той час елітами заради додаткової консолідації розрізнених за феодальних часів субетносів, які нерідко розмовляли на різних діалектах.

Одночасно Е. Гелнер, намагаючись зайняти помірковану позицію між крайнощами, а саме твердженнями щодо необхідності або випадковості виникнення модерного націоналізму, робить своєрідну підказку Ю. Габермасу. Оскільки головним мотивом націоналістів буцімто є прагнення не допустити чужинців до керівництва своєю державою, задля припинення цієї ворожнечі на національному ґрунті необхідно виходити на наддержавний рівень: «отже, слід мати на увазі, що головне питання націоналізму постає лише у світі, в якому державу сприймають як даність, і воно *не стосується людства в цілому*»[5].

Що ж до самого Ю. Габермаса, то він цілком в дусі Е. Гобсбаума пише про причини того, чому десь з початку XIX ст. національні еліти почали вдаватись до такого начебто неприродного методу об'єднання громадян як видумування власного минулого, причому робити це за ситуації, коли в цьому, здавалось, не було особливої потреби, адже буржуазний спосіб виробництва, створюючи єдиний національний

3 Андерсон Б. Уявлені спільноти. міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: В-во: Критика, 2001. С. 22–23.

4 Kedouri E. Nationalism. London: Wiley-Blackwell, 1993. 180 p

5 Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ: Таксон, 2003. С. 203.

ринок, який нищив всі кордони окремих феодальних доменів, і без цього виконував потужну інтегративну функцію. Наслідуючи своїх видатних попередників, він також вважає, що модерний націоналізм виник внаслідок граничної геополітичної нестабільності, що існувала у євроатлантичній спільноті у XVIII–XIX ст., що, своєю чергою, призводила до постійних змін державних кордонів, а, значить, і до перекроювання політичної карти Європи. Внаслідок цього, становлення модерних європейських націй-держав відбувалось за умов неперервної боротьби за територію.

Як відомо, трохи пізніше до цього додались національно-визвольні війни, які виникали внаслідок намагання державотворчих етносів вирватись з імперського ядра і створити власну державність. Все це лише посилило загальну нестабільність і навіть руйнівну хаотичність, що панувала в цьому регіоні, безумовно гальмуючи процес становлення європейських держав на нових індустріальних засадах. Саме цією геополітичною невідповідністю загальній стадіально-цивілізаційній спрямованості всесвітньої історії і обумовлена, спочатку за Е. Гобсбаумом, а потім і за Ю. Габермасом, нагальна необхідність винаходу та активного застосовування нових, позаекономічних методів квазіконсолідації за ситуації ще недостатньо сформованих на засадах ринкової самоорганізації та існування достатньо розрізнених у мовно-культурному різноманітних етнічних утворень.

Ось як німецький соціальний філософ та історіософ формулює цю думку майже за десять років до написання «Розколотого Заходу» у розділі з вельми показовою назвою «Чи є майбутнє у національної держави?»: «Нація або дух народу – перша новоєвропейська форма колективної ідентичності взагалі – забезпечує правничо конституційовану державну форму її культурним субстратом. Це цілком штучне, викликане, серед іншого, і бюрократичними потребами, переплавлення колишньої лояльності в нову національну свідомість історики описують як доволі тривалий процес»[6].

Більше того, сам факт існування граничної воєнної конфліктності між європейськими державами в момент становлення модерних політичних націй (згадаймо лише людські і матеріальні втрати під час наполеонівських війн, внаслідок яких виникла низка нових європейських держав) потребував від позаетнічної «проміжної» спільноти здатності до патріотизму особливого, гранично мілітаризованого типу. Звідсіля, мовляв, і творення елітами відповідної пропагандистської установки, націленої на культивування самовідданого служіння «уявній спільноті», в тому числі готовності в будь-яку мить стати на її збройний захист і навіть віддати за неї життя.

Але саме з цієї причини Ю. Габермас оцінює любов до Батьківщини виключно негативно, як таку що гальмує процес нормального націотворення на засадах гарантування і дотримання прав і свобод кожного громадянина. «На відміну від республіканських свобод індивідів, незалежність тієї чи іншої окремої нації, яку в разі необхідності доводиться захищати «кров'ю її синів», позначає те місце, де секуляризована держава зберігає несекуляризований залишок колишньої трансценденції. Національна держава, яка веде війну, покладає на власних громадян обов'язок ризикувати життям заради власного колективу»[7].

6 Хабермас Й. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Львів: Астролябія, 2006. С. 166.

7 Там само. С. 168.

Звідсіля виникає парадоксальна ситуація: згідно з описаною вище версією принципово домодерна общинно-родова спільноти під назвою «народ» за допомогою навіть, можна сказати, дикунських методів руйнівного «воєнного патріотизму» спочатку справді ніби забезпечує необхідний рівень консолідації, що дозволяє проводити націлені у майбутнє прогресивні реформи в напрямку створення правової держави, що надалі буде розвиватися вже на основі промислової економіки і різкого підвищення масового рівня життя. Але уже невдовзі за Ю. Габермасом ця інерція агресивної архаїки в стилі «народної любові» до уявної матері-батьківщини (як відомо, Богиня-мати – головне жіноче божество в більшості міфологій світу) начебто починає вступати у нездоланний антагонізм з просвітницько-раціональними засадами європейського модернізму, який вже ефективно функціонує на основі формування цілком мирної системи міжнародного поділу праці та розвитку світової торгівлі. На перший погляд, на примітивність вказаної форми ідентичності справді «вказує» сам змістовний зв'язок поняття «народ» із стародавнім «родом», а також російським визначення батьківщини як уявної спільноти – «*родина*».

І саме ця потужна по суті, реакційна мотивація, яка виникла внаслідок величезного експерименту інтелектуального не стільки винайдення, скільки вигадування традиції задля національної гуртування на засадах агресивного конфронтаційного ірраціонально-вольового патріотизму, згідно Ю. Габермаса, призвела до тієї колосальної деформації всесвітньої історії, безпосереднім наслідком якої спочатку стало виникнення екстремістських політичних рухів і революційних збройних заворушень, адже заснований на культі війни націоналізм став головною причиною виникнення не тільки нацистського, а й радянського комуністичного тоталітаризму, з притаманним їм обом загарбницьким імперським шовінізмом. А дещо пізніше, за подібною версією, ця ж конфліктність на національному ґрунті стала причиною Першої і Другої Світових війн, а також війни Холодної, що весь час балансувала, а також балансує і зараз, на межі повного ядерного Апокаліпсису (показово, що і остання книга Е. Гобсбаума так і називається «Вік екстремізму. Коротка історія XX століття. 1914–1991»).

Все це пояснює чому Ю. Габермас весь час підкреслює несумісність між народною державою та державою правовою, яка начебто проявляється у повному відокремленні республіканізму, як базової засади модерної державної самоорганізації, від завжди етнічно орієнтованого націоналізму. «Нація має два обличчя... Названа амбівалетність залишається безпечною до того часу, поки космополітичне розуміння нації громадян зберігає перевагу над етноцентристським тлумаченням нації, яка постійно перебуває у стані латентної війни... Своїм історичним успіхом національна держава завдячує тій обставині, що вона замінила зруйновані корпоративні зв'язки ранньомодерного суспільства солідарними зв'язками між громадянами держави»[8].

Із всіх цих положень вже випливає, здається, науково бездоганний фундаментальний концептуальний висновок, який і робить автор: на ґрунті національної держави, непоправно отруєної дурманом агресивного мілітарного патріотизму, в принципі неможливо побудувати якісно новий світопорядок, який нарешті, фактично з третьої спроби, дозволить забезпечити мир і процвітання на планеті.

8 Там само. С. 168–169.

Подібне висвітлення модерної всесвітньої історії у національно-патріотичному вимірі нарешті пояснює, чому в «Розколотому Заході» Ю. Габермас категорично негативно ставиться і до патріотизму як визначально войовничо деструктивної форми національної консолідації, а також іронізує над пропозицією А. Меркель з'ясувати базові виміри і актуальність модерного патріотизму. Замість цього він пропонує розвивати особливий, раціонально вмотивований і заснований вже на суто правових засадах «конституційний патріотизм». Саме за допомогою подібного вже не почуття, а розуміння майбутній новий світовий порядок постане завдяки цілеспрямованому правовому конструюванню інститутів і конституційних механізмів які б уможливили досягнення порозуміння на основі постійних дискурсивних практик, що відбуватимуться в межах постіндустральної економічної глобалізації на міжнародному рівні. А необхідною передумовою для створення подібного свого роду всесвітнього позадержавного громадянського суспільства якраз має бути досягнення позанаціональної самоідентичності «громадян світу», нерозривно пов'язаного з їх пацифістськими переконаннями.

Спростування неспростовних ілюзій

На перший погляд, габермасівське передбачення стосовно недовговічності стратегії утвердження геополітичного гегемонізму США підтвердилось подальшим історичним ходом подій. Адже справді важко заперечити, що сама Америка, здійснивши свої операції «Буря в пустелі», відверто зав'язла у нескінченних спробах остаточно покласти край не тільки існуванню, а стрімкому розповсюдження нової фундаменталістської форми ісламського неототалітаризму у фундаменталістській оболонці, який в наш час фактично розпочав хрестовий, точніше осяяний зеленим прапором, похід не просто проти Ізраїлю, а всього євроатлантичного світу.

Своєю чергою, подібна нездатність швидко довести воєнним шляхом збереження західним світом своєї панівної, в усіх сенсах слова, ролі на планеті викликала незадоволення як серед європейських інтелектуалів, так і всередині США. Клану Бушів, представники якого у статусі президентів приймали рішення про початок наземної операції проти Іраку, почали закидати про авантюрність намірів одним махом покінчити зі світовим тероризмом, неправомірність початку воєнних дій без відповідної санкції ООН, нарешті бездоказовість існування у Іраку розвиненої інфраструктури для створення ядерної і хімічної зброї. Тим більше, що геополітичні катастрофи на Близькому Сході, пов'язані з дестабілізацією цього регіону внаслідок воєнного втручання ззовні, посилювали зворотні хвилі зовсім не демократії, а еміграції переважно представників саме ісламського віросповідання на європейський континент.

Принагідно слід зазначити, що не виправдались і всі гантінгтонівські марення щодо неминучого економічного і воєнного лідерства Китаю, побудованого начебто на засадах якогось особливого «конфуціанського капіталізму». Нарешті, на перший погляд, прогноз Ю. Габермаса щодо укріплення самого Євросоюзу як прообразу майбутнього проміжного, до повного бездержавного глобалізму, стану геополітичного структурування людства також почав збуватися. Завдяки Лісабонській угоді щодо принципів функціонування Європейського Союзу, що була підписана 13 грудня

2007 р. (Договір набрав чинності 1 грудня 2009 р.) начебто вдалось оминути підводні камені фактично проваленого проекту Європейської Конституції. А, значить, повернення до еволюційної стратегії формування Євросоюзу в режимі конституційної правової уніфікації також як необхідної передумови остаточно переходу від будь-якого націоналізму до завершеного глобалізму, триває.

Але насправді уже невдовзі ці маніловські ідилічні сподівання були повністю спростовані самим подальшим ходом історичних подій. При цьому негативні чинники, які призводили до двох попередніх недавніх глобальних економічних криз не тільки збереглись, а й посились: продовжуються спроби компенсувати усунення диспропорцій світового господарства за рахунок фінансово-спекулятивної складової – все більшої віртуалізації акціонерного капіталу та кампаній «кількісного пом'якшення», тобто штучного підвищення купівельної спроможності і короткочасного підвищення рівня життя переважно золотого мільярду за рахунок додаткових вливань в економіку не забезпеченої товарами і послугами грошової маси.

Не дивно, що продовження загальносвітової економічної рецесії породило вкрай песимістичні настрої серед західних неоліберальних еліт. Зокрема, на конференції в Мюнхені 2022 р., яка відбулась буквально напередодні російської агресії, західні лідери продемонстрували свою, так би мовити, стратегічну безпорадність. Домінуючим настроєм на тій конференції було фактичне визнання власної нездатності розробити системну стратегію запобігання глобальним небезпекам. Про цю розгубленість, знов-таки, свідчить не тільки зміст, а сама назва підсумкового документу: «Змінити хід подій: Відучитися від безпорадності»[9].

Все це лише активізувало агресивно-імперські зазіхання Китаю і Росії, що внаслідок нездатності подолати кризові явища у власних економіках активно прагнуть винести внутрішню небезпечну соціальну напругу, що почала останнім часом стрімко наростати, назовні, намагаючись вирішити свої економічні проблеми шляхом неоколоніальної експансії і навіть розв'язування агресивних війн.

Водночас прірва між золотим мільярдом та рештою світу продовжує невпинно зростати, повністю підтверджуючи концептуальний висновок, зроблений свого часу автором концепції світсистемного аналізу Е. Валлерстайном про те, що держави «першого ешелону» з метою збереження на свою користь переваг глобального нееквівалентного економічного обміну, нав'язуючи вигідні йому псевдореформи, тим самим у дійсності блокують країнам-аутсайдерам можливість ефективного «наздоганяючого розвитку».

Причому особливий трагізм цієї ситуації полягає в тому, що на цих загальносвітових диспропорціях у рівні життя між Північчю і Півднем сьогодні активно паразитує путінський режим, прагнучі будь-що створити антизахідну коаліцію союзників своєї агресії проти України. Існування об'єктивних витоків подібного протистояння були вимушені констатувати навіть учасники минулорічного Мюнхенського безпекового форуму: підсумкова доповідь цього форуму була названа «Re:vision» (поділ назви на склади очевидно покликаний привернути увагу до не-

9 Turning the Tide. Unlearning Helplessness. Munich Security Report 2022. URL: https://securityconference.org/assets/02_Dokumente/01_Publikationen/MunichSecurityReport2022_TurningtheTide.pdf

однозначності обраного терміну, адже «Revision» одночасно можна перекласти як «огляд», «редакція» і «докорінний перегляд, зміна», тобто ревізія у сенсі зміни існуючого курсу). Причому фактично автори документу під подібними глобальними змінами розуміють необхідність нарешті «захистити ліберально демократичне бачення» і, одночасно, прагнення периферійних країн змінити існуючу систему, насамперед економічних відносин, які вони вважають несправедливою: «Сам факт того, що уряди багатьох країн Африки, Латинської Америки та Азії не захотіли виступити проти агресії Росії, показує, що могутні автократи не самотні у своєму глибокому незадоволенні існуючими міжнародними нормами та інститутами, і що просто захист status quo є недостатнім для ефективного протистояння автократичним ревізіоністам»[10].

Крім того, з'ясувалось, що ООН, на яку Ю. Габермас покладав такі великі надії, за ситуації загострення міжнародної обстановки продемонструвала свою повну недієздатність та ціннісно-світоглядну деградацію, а запевнення Ю. Габермаса стосовно того, що запроваджена модель Євросоюзу за рахунок різкого збільшення темпів економічного зростання з часом забезпечить і соціальну рівноправність всіх постійних членів Союзу, також виявились фікцією. В дійсності від запровадження уніфікації економічних правил гри та проведеної під приводом зміни економічної спеціалізації окремих країн ЄС переважно за допомогою їх деіндустріалізації, отримали зиск європейські «економічні важковаговики» і передусім Німеччина (внаслідок цього описаний Е. Валлернстайном поділ на гегемоністське ядро і регіональну периферію тепер уже відтворився всередині самого Євросоюзу)[11].

Нарешті, необхідно визнати, що багато років активно пропагована політика толерантності та мультикультуралізму також зазнала повного краху, поставивши євроатлантичний світ перед реальною перспективою знищення західної цивілізації неототалітарним ісламським фундаменталізмом.

Модернізм патріотичного традиціоналізму

Виникає логічне питання, чому всі вищезгадані пророцтва Ю. Габермаса щодо неминучого виходу людства на рівень безкризової позанаціональності виявились фікцією? Справа в тому, що базові методологічні засади самої ідеї винайдення традиції як ультраконсервативного розвороту у минуле, викладені вище, є нічим іншим як брутальною фальсифікацією історії, і з точку зору теорії всесвітньо-історичного процесу є цілковито безперспективними (втім, як і сама ідея можливості настання на планеті кантіанського «вічного миру»).

У дійсності стадіально-цивілізаційні механізми формування етнонаціоідентичності за доби «Весни народів» принципово відрізняються від практично всіх вищеописаних версій винайдення традиції, включаючи твердження Ю. Габермаса стосовно буцімто безпосередньої відповідальності націоналізму патріотичного взірця за всі соціальні деструкції XIX – початку XXI століття.

10 Re:vision. Munich Security Report 2023. URL: https://d3mbhodo1l6ikf.cloudfront.net/2023/Munich%20Security%20Report%202023/MunichSecurityReport2023_Re_vision.pdf

11 Шморгун О. Євроінтеграційни курс України: перспективи і застереження. Зовнішні справи, 2020. №4. С. 15-19.

Що ж до так званого концепту повернення до минулого та реанімації архаїки за доби у повному сенсі Нового європейського часу, то вона була пов'язана не зі спробами загальмувати людський прогрес, а, навпаки, намаганнями прискорити свого роду фазовий перехід до якісно нових форм соціального життя. Втім, на етапі зародження нової цивілізації у свідомості навіть найбільш, у повному сенсі, далекоглядних мислителів нової доби контури сподіваного майбутнього були ще занадто невиразними, вони скоріше постають не у формі чіткого плану, а майже недосяжного ідеалу, мрії.

Отже, на цьому ранньому історичному перехідному етапі, свого роду духовної революції, уявлення про засоби досягнення бажаного майбутнього ідеалу також ще далекі від системного розуміння. І саме внаслідок цієї невизначеності «сил і засобів» для докорінного переустрою суспільного ладу подібна духовно-світоглядна опозиція до історичних реалій, які вже практично повністю втратили свій історичний потенціал, спочатку виникає не як модель побудови майбутнього, а у вигляді повернення до ідеалізованого минулого. Під виглядом чергового культу і поклоніння стародавності відбувається стилізація під старовину, здійснюється своєрідна форма пропаганди якісно нових світоглядних ідеалів.

Але повторюю, в цьому випадку вже йдеться не про власне «Ренесанс», тобто дослівно «відродження» того, що вже було, попередніх усталених форм життя, а «зародження» якісно нових ідеалів і моральних імперативів. Зокрема, за доби Романтизму і становлення нових форм націотворення, таким ідеалізованим псевдоминулим стало Середньовіччя, що почало трактуватись як духовно-аскетична опозиція бездушності віку машин та пануванню грошей і наживи, принципово відмінна від власне буржуазного прагматизму та утилітаризму.

Отже, насправді феномен винайденої традиції та уявленої спільноти, створений патріотично налаштованими елітами, які формували у громадян самовіддану любов до Батьківщини, обумовлений зовсім не прагненням надати додаткові консолідуючі чинники для прискорення створення національних ринків і на їх основі правової демократичної держави, як вважала більшість дослідників «уявної спільноти», включаючи Ю. Габермаса. Подібна мотивація, на засадах індивідуалістичного людиноцентризму почала, причому знов-таки, під виглядом буцімто позірного повернення до минулого, формувалась значно раніше – за доби класичного європейського Ренесансу та Реформації (та Контрреформації); але цей класичний Ренесанс, на відміну від неоренесансу XIX ст., вбачав утопічний проект подолання «темного середньовіччя» у поверненні до гармонізованого «золотого віку» класичного періоду Античності[12].

Крім того, приблизно на початку XIX ст. разом з активізацією на території Європи, а потім і США, процесів національно-визвольної боротьби так званих бездержавних або, за К. Марксом, «неісторичних» народів, що врешті переросла у знамениту «Весну Народів», поняття «народ», що також трактувалось як «чернь», «нижчі верстви» почало набувати принципово нового смислу (що блискуче показано в книзі видатного французького історика Ж. Мішле, що так і називалась «Народ»). Отже, якщо раніше це визначення справді фактично було синонімом донаціональної домодерної

12 Шморгун О. Ціннісно-світоглядні виміри розвитку західної цивілізації за доби Нового часу. Сучасні європейські культурно історичні цінності в контексті викликів глобалізації. К.: Фенікс, 2014. С. 66–82.

спільноти – народності, то за часів формування націоідентичності, заснованої не на індивідуальному інтересі, а на спільному ідеалі, «народ» вже починає трактуватись як найбільш креативне і самовіддане ядро політичної нації, а почуття патріотизму не має нічого спільного з повним міфологічним розчиненням у первісно родовій общині, перебування в якій повністю знеособлює людину. За такого підходу Батьківщина як уявлена спільнота виступає зовсім не у якості якогось анімістичного духу, а як емоційно забарвлений символ, художній образ, метафора, що не має до міфічної архаїки жодного стосунку, але дозволяє сформувати цілісне етико-естетичне світосприйняття «рідного краю», без якого людина не здатна до справжнього творчого натхнення.

Повторюю, в даному випадку йдеться зовсім про особливий міфологічний фетиш або тотем, пов'язаний з переживанням ідентичності членів нової спільноти, максимально наближеної до кровно споріднених зав'язків. У дійсності окремий член нової спільноти, якого надихнула патріотична мотивація, переживав складне суперечливе почуття: будучи у якості одного з представників народу, «синів» своєї Вітчизни, він відчуває себе одночасно і захисником цього нового уявленого чи уявного міфологічного персонажу Матері-Батьківщини і її «дитиною», що перебуває під надійним і безпосереднім захистом своєї «неньки». Звідсіля своєрідне поєднання жіночого і чоловічого начал в мовах багатьох країн, зокрема у визначенні нового типу державності українською мовою. Адже поняття «батьківщина», похідне від терміну «батьки», з одного боку вказує на рідство по батьківській лінії, а з іншого, – є іменником жіночого роду (теж саме стосується похідного від слова «отець» визначення «Вітчизна»).

Між іншим, сам головний натхненник ідеї винайденої традиції Е. Гобсбаум у своїй фундаментальній праці «Нація і націоналізм після 1879 року», розглядаючи народ як певну органічну цілісність, що співіснує з політичною нацією, і слідом за Ж-Ж. Руссо, оцінюючи патріотизм як своєрідну «громадянську релігію», що має величезний потенціал трудової та бойової наснаги, вже максимально наближався до подібного розуміння.

Аналогічно феномен, який у XX ст. отримає назву «консервативної революції», також, здавалося б, пов'язаний з далекими від будь-якої модернізації смисловими сполученнями, як от «нове середньовіччя» або «феодальний соціалізм», насправді орієнтує саме на антибуржуазну, але не більшовицьку, революцію, що передбачає докорінне переосмисленням функцій середньовічних інститутів у напрямку максимальної соціалізації національної держави.

Фактично це не що інше, як принципово нове трактування ролі цехових корпорацій, міських комун, релігійних братств і навіть природи феодальної рицарської аристократії, яка, в тому числі у Лесі Українки, набуває якісно нового смислового звучання, зокрема визначення національного лідера, що діє на засадах вже навіть не стародавньо рицарської, а лицарської честі в дусі беззавітного служіння[13].

Подібний корпоративно-солідаристський устрій Б. Гаврилишин у своїй відомій доповіді Римському клубу «Дороговкази в майбутнє» позначав як модель «інкорпорованої Японії», в якій на основі домінуючого патріотичного мотиву навіть приват-

13 Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку часу. Сучасні європейські культурно історичні цінності в контексті викликів глобалізації. К.: Фенікс, 2014. С.82-104.

но-власницькі інтереси «служили національним цілям, заохочували до сучасної продуктивної промислової діяльності». Хоча подібний суспільний устрій, що вже не мав нічого спільного з феодальним суспільством, в різні часи і в різних регіонах також називали «новий курс», «дирижизм», «ордоліберализм», «австромарксизм», «конфуціанський капіталізм», «економічне диво» тощо. Всі вони пов'язані з визначними економічними антикризовими реформами різних країн у XX ст.. І навпаки, якщо говорити про «головного винуватця» світових війн і нинішньої наростаючої небезпеки переростання локального воєнного конфлікту у глобальний, то війни насамперед були обумовлені трансформацією, за К. Марксом, «грошового фетишизму» часів занепаду класичного капіталізму: на початку XX століття цей, визначально прогресивний лад, спочатку переріс у глобальну систему «фінансового імперіалізму», а наприкінці – все більше усвідомлюється як особливий варіант тоталітаризму, який той же Дж. Сорос назвав «ринковим фундаменталізмом»[14].

Світова загроза космополітичного глобалізму

Нерозуміння процесу формування принципово нового типу національної ідентичності патріотичного типу привело всіх прихильників ідеї винайденої традиції до принципових прорахунків і на рівні методології історії. Зокрема, це стосується оцінки неоренесансної традиції епохи соціального романтизму як примітивної архаїки та ототожнення народу з «народністю», тобто спільною етнічного типу, яка справді сформувалась за Середніх Віків і тому характеризується релігійно-консервативним типом ментальності. І тому дуже прикро, що сьогодні подібні погляди поділяються цілою низкою українських істориків і публіцистів, які оцінюють поняття «народ» як синонім здеградованого етносу, а міф у якості вищої форми патріотизму захисника Вітчизни, що також породжує у них абсолютно викривленні уявлення щодо ефективних механізмів забезпечення перемоги у нинішній війні проти путінської Росії, яка прагне разом із знищенням українського народу ліквідувати українську державність[15].

Більше того, саме сповідування Ю. Габермасом «антипатріотично-космополітичного дискурсу» нещодавно привело його до відверто антиукраїнських виступів. Адже маститий німецький професор продовжує бути переконаним в тому, що нинішній Євросоюз вже сформований не на національних, а на постнаціональних цінностях, в принципі несумісних із «дикунськими» формами нераціонального, надто емоційно забарвленого патріотичними переконаннями, а «толерантно-дискурсивна» миролюбність нинішніх європейців вже є незворотною.

Підкреслюючи, що на нинішньому Заході за час переходу від локальної нації до глобальної цивілізації сформувався вищий тип «постгероїчного менталітету», він фактично протиставляє його героїчному патріотизму українців, які вразили весь цивілізований світ своїм мужнім супротивом російським загарбникам: «Грубо кажучи, – пише апологет світового пацифізму та «конституційного патріотизму», – більш на-

14 Шморгун О. Перша світова війна: витоки і наслідки (всесвітньо-історичний контекст). Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. № 2(8). 2019. С. 10–55.

15 Шморгун О. Україна як сенс буття-1. URL: https://hvylya.net/uk/analytics/280490-ukrajina-yak-sens-buttya; Шморгун О. Україна як сенс буття-2. URL: https://hvylya.net/analytics/280677-ukrajina-yak-sens-buttya-2

ціональний і постнаціональний менталітет населення формують підґрунтя для різного ставлення до війни в цілому. Ця відмінність стає очевидною, якщо порівняти героїчний опір та очевидну готовність до самопожертви українців з тим, що можна було б очікувати від західноєвропейського населення в аналогічній ситуації. До нашого захвату Україною домішується певний подив упевненості в перемозі солдатів і новобранців різного віку, які з похмурою рішучістю захищають свою Батьківщину від ворога, що значно переважає у військовому сенсі. Ми на Заході, навпаки, покладаємося на професійні армії, яким ми платимо, щоб у разі потреби нам не довелося захищати себе зі зброєю в руках, а бути захищеними професійними солдатами»[16].

І саме на підставі буцімто зміни власної національної ідентичності на загальноєвропейську, а також з врахуванням постійного ядерного шантажу з боку російських посадовців, Ю. Габермас пропонує піти на мирні перемовини з Путіним, навіть ціною можливої поразки з боку жертви агресії.

Показово, що подібні пишномовні теоретичні розмисли цілком корелюються з багатьма аспектами прагматичної, щоб не сказати цинічної, сучасної західної практики у відношенні до України. Чи не на підставі в тому числі почуття власної вищості (переваги) серед західних еліт все сильніше лунають голоси про те, що українці своїм безглуздим прагненням до звільнення всіх окупованих територій надто затягують у часі свій супротив агресору, не добиваючись того перелому у війні, на який розраховували їх «спонсори». Бо, мовляв, занурені у свої нагальні справи «праці і відпочинку» пересічні мешканці Європи і США вже стомились від супротиву українського народу у війні, яку веде, викоханий саме західним пацифізмом і (нерідко заснований на потужній корупційні складовій) путінський режим на знищення України.

Ось чому дуже насторожує надзвичайна поширеність відповідних уявлень в європейському науковому середовищі. Класичний приклад: у своїй книзі «Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації» Д. Шнапер саме в гірших габермасівських традиціях зазначає, що патріотичне сприйняття себе громадянином-солдатом є шкідливим з точки зору все того ж компромісного дискурсу: «патріотизм, як рушійна сила для мобілізації, не дозволяє закінчити війну достроково, піти на компроміс з ворогом»[17].

Гранична хибність цього посилу є особливо очевидною у поточний історичний момент, коли будь-якій неупередженій людині зрозуміло: ніякого компромісу з нашим підступним та безжальним ворогом бути не може в принципі, а будь-яка спроба перемир'я буде лише грати на користь агресора, даючи йому змогу накопичити сили для нової спроби геноциду українського народу.

Більше того, я абсолютно переконаний, що той самий войовничий патріотизм, який викликає у Ю. Габермаса вкрай дратівливу реакцію, уже невдовзі ще й як знадобиться громадянам самого західного світу для того, щоб боронити власний державний суверенітет і національну цілість від внутрішніх і зовнішніх загроз з боку новітніх дикунських орд. А від того чи вдасться зберегти і посилити націопатріотичну ідентичність на європейському континенті залежить не тільки доля України, а й всього цивілізованого світу.

16 Габермас Ю. Війна та обурення. URL: https://blog.sashko.me/p/vijna-ta-oburennya/

17 Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Харків: Фоліо, 2007. С. 114.

Володимир РОЗУМЮК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІДЕОЛОГІЇ КОНСЕРВАТИЗМУ

І все, що виникає, гідне загибелі.
Тому було б краще, якби нічого не виникало.
Гете «Фауст»

Пересічна людина у своєму звичайному житті як правило не виявляє жодної схильності до інтелектуально-теоретичної рефлексії буття, вкрай рідко замислюючись, у що власне вона вірить та які цінності сповідує, і лише надзвичайні обставини можуть примусити її визначитися щодо основних загальних положень й універсальних принципів функціонування соціально-економічних та політичних інституцій суспільства, які мають підтримувати всі «нормальні» люди. Відповідно саме в періоди великих суспільних криз, різких катастрофічних переворотів та історичних революцій, коли масова свідомість різних соціальних груп починала чітко розмежовувати «кляте минуле» і «добрі старі часи», нестерпну сучасність та утопічне майбутнє, з усієї палітри різноманітних ідейних течій завжди швидко викристалізовувалися консервативні доктрини.

У сучасній політичній науці консерватизмом зазвичай називають певну ідеологію, представники якої виступають за збереження наявного «порядку» – економічного ладу, політичного устрою та соціальної ієрархії – національної «традиції» в широкому розумінні цього слова, яку втілено насамперед у різноманітних суспільних і державних інституціях, формах релігії, нормах моралі та права, відносинах власності, основних засадах громадського і приватного життя. Завдяки такому тлумаченню, проаналізувати «консерватизм загалом» просто неможливо, адже в різні історичні періоди, в різних соціумах відданість такому «консерватизму» неминуче призводить до відмінних, часто протилежних і навіть антагоністичних відповідей на принципові світоглядні питання. Як цілком справедливо відзначив Р. Керк: «У точному значенні слова консерватизм не є ані політичною системою, ані ідеологією», оскільки «хоча можна описати деякі загальні принципи, яких дотримується більшість консерваторів, та все ж існує дуже широка варіативність у застосуванні цих ідей залежно від часу та країни... Консерваторів може об'єднувати хіба те, що вони віддають перевагу встановленому порядку..., та все ж ті установи і звичаї, що їх бажають зберегти, аж ні-

як не тотожні»[1]. Наприклад, Маргарет Тетчер і Ніна Андрєєва (автор статті «Не можу поступитися принципами» – маніфесту радянських ортодоксальних комуністів часів «перебудови»), попри те, що вони були сучасницями, і ні у кого не викликало жодних сумнівів щодо щирості їхніх консервативних переконань, навряд чи б змогли знайти щось спільне у своїх поглядах.

Більше того, один із найвидатніших лібералів XX століття Ф. Гаєк висловив сумнів щодо того, чи може взагалі існувати така річ, як консервативна політична філософія. На його думку, консерватизм був настільки непродуктивним у виробленні загальної концепції становлення соціального ладу і функціонування суспільства, що сучасні його прихильники при спробі побудувати теоретичні основи незмінно посилаються на авторів, які вважали себе лібералами: «Маколей, Токвіль, лорд Ектон і Ласкі, безперечно, справедливо вважали себе лібералами; навіть Едмунд Берк до кінця зоставався старим вігом і, напевно, здригнувся б при думці, що його могли прийняти за торі»[2]. Слушність цих сумнівів Гаєка підтверджується і тим фактом, що Ф. де Шатобріан, Ж. де Местр, Л. де Бональд та чимало інших «батьків-засновників» класичного консерватизму були талановитими, та все ж таки доволі обмеженими апологетами феодального ладу – реакціонерами, які оплакували «добрі старі часи» та намагалися повернути «втрачений рай» (передусім, конфісковане майно і скасовані дворянські привілеї), а не «консерваторами», які прагнули збереження тих елементів «старого режиму» (Ancien Régime), які тільки можна було б зберегти в умовах постреволюційної Франції.

Відповідно, якщо ми можемо з певною часткою відносності аналізувати традиційні «класичний лібералізм», «науковий комунізм» і «звичайний фашизм» дещо абстрагуючись від конкретних історичних обставин, то говорити про «типовий консерватизм» не доводиться. Ця ідеологія, на відміну від решти «великих утопій» XIX–XX століть, ніколи не пропонувала певних політичних і соціальних моделей, придатних для універсального позачасового застосування, слугуючи найкращим прикладом справедливості твердження К. Мангейма щодо хибності уявлень про «ідеологію взагалі», яка існує поза історичною хронологією та суспільним контекстом. До цього слід додати, що теоретичний спадок консерватизму впродовж останніх двох століть надзвичайно неоднозначний і дуже різноманітний, а ті ідеї, яких дотримувалися представники цієї політико-філософської доктрини, самі по собі доволі складні і можуть інтерпретуватися по-різному навіть у працях одного автора, тож визначити основні елементи консервативного світогляду доволі непросто.

Сама поява «консерватизму» як окремої впливової течії європейської політичної думки стала безпосереднім наслідком і прямим результатом Великої Французької буржуазної революції, а роботи провідних представників цього напряму (Ф. де Шатобріана, Ж. де Местра, Л. де Бональда, А. Мюллера, Ф. Новаліса, Е. Берка, У. Вордсфорта, С. Кольріджа) – інтелектуальною реакцією на поширення ідей Просвітництва. Першим терміну «консерватор» надав особливого значення відомий французький письменник Шатобріан, використавши його для назви власного періодичного видання (журналу),

1 Керк Р. Основи і принципи консерватизму. Консерватизм. Антологія. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. С. 78.
2 Гаєк Ф.А. Конституція свободи. Львів: Літопис, 2002. С. 405.

де пропагувалися ідеї політичної та клерикальної Реставрації. Це слово увійшло в широкий обіг у Німеччині в 30-і роки XIX ст., а в Англії було офіційно прийнято в 1835 р.[3].

У той історичний період «консерватизм» означав ідеологію беззастережної феодально-аристократичної реакції, що полягала в апології та романтизації звичаїв і традиційних інституцій середньовічного феодалізму, вимагаючи відновлення дореволюційного status quo – станового ієрархічного устрою та дворянсько-клерикальних привілеїв. Фактично примушені до відкритої опозиції теоретиками Просвітництва і революціонерами-практиками, консерватори тієї історичної епохи свідомо почали розробляти власну інтелектуально-світоглядну контрсистему на релігійно-аристократичній основі, причому, як справедливо зазначив К. Мангейм, вони не лише відстоювали принципово відмінні цінності та чесноти, ніж їхні політичні опоненти, не лише хотіли мислити інакше за прогресистів ліберального й соціалістичного ґатунку, але й прагнули, щоб саме мислення було принципово та якісно іншим, адже «природність» і «раціональність» вимог радикальної буржуазії, ґрунтуючись на її філософській метафізиці, можна було тільки відкинути, але не заперечити[4].

Витворюючи системну інтелектуальну опозицію політичній філософії Просвітництва, консерватори піддали жорсткій критиці концепції природного права, природного стану, суспільного договору, народного суверенітету, прогресу, невід'ємних прав людини й егалітаризму, виступивши проти застосування самого принципу наукового раціоналізму у суспільних справах[5].

Стверджуючи й обґрунтовуючи своє негативне ставлення до змін, вони особливо жорстко критикували абстрактні «найдосконаліші» механістичні системи державного управління і вигадані «геометричні конституції», а також їхніх авторів – кабінетних доктринерів-мрійників, які з власного мізерного розуму намагаються творити свої жалюгідні метафізичні схеми та філософські вчення. Як писав про них вже в XX ст. О. Шпенглер: «Всі ці системи й установи виникли на папері методично й абсурдно, і живуть вони лише на папері... все, що породжене раціоналізмом – штучне, мертве і вбиває при зіткненні з реальним життям»[6].

Вказуючи на надзвичайну небезпечність безоглядного запровадження нововведень в будь-якій сфері суспільного життя, консервативні мислителі заперечували саму можливість вирішення складних проблем на основі судження однієї особи чи навіть групи індивідів. Наголошуючи на обмеженості людського розуму, вони розглядали подібні претензії як результат людської гордині, самовпевненості та зарозумілості, оскільки державне управління потребує досвіду, а не покладання на абстрактні принципи та теоретичні висновки. На їхню думку, жоден індивід, навіть найбільш обдарований і талановитий, не спроможний набути протягом усього свого життя того необхідного знання, що втілене в Традиції – сакральній мудрості наших пращурів.

3 Мангейм К. Диагноз нашего времени. Москва: Юрист, 1994. С. 597.

4 Там само.

5 Бёрк Э. Правление, политика и общество. Москва: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 480 с.; Бёрк Э. Размышления о революции во Франции. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 413 с.; Местр Ж. Сочинения. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2007. 302 с., Местр Ж. Рассуждения о Франции. Москва: РОССПЭН, 1997. 216 с.; Шатобриан Ф. Замогильные записки. Москва: Издательство имени Сабашниковых, 1995. 736 с.; Токвіль А. Давній порядок і революція. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.

6 Шпенглер О. Годы решений. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. С. 21.

Відкидаючи раціональний пафос лібералізму та революційний заклик соціалізму, що неминуче переростали в заперечення існуючої соціальної структури, суспільної ієрархії і політичних інститутів, консерватори вимагали підходити до національних (зокрема й політичної) традицій з почуттям релігійної шанобливості, розглядаючи їх як зосередження здобутків усієї цивілізації та втілення культури, джерело моральних приписів і релігійних норм – головну рушійну силу руху людства вперед. Виходячи з християнського розуміння гріховної «двоїстої» природи людини, вони наголошували, що будь-який суспільний устрій неминуче приречений на серйозні вади, проте будь-яка спроба змінити ситуацію шляхом радикальних реформ чи й революції, тільки ускладнить вирішення проблем, адже порушення санкціонованого Богом трансцендентного універсального «порядку» не минеться безкарно.

Освячені традицією реально наявні суспільні установи, на думку консерваторів, не вигадуються чи створюються, а живуть і розвиваються, являючи собою результат тривалого й болючого історичного процесу пристосування та поступового удосконалення, тож захоплення утопічними ідеалами та намагання побудувати рай на землі неодмінно призведе до трагедії. Консервативні мислителі особливо підкреслювали, що стародавні інституції функціонують добре й ефективно саме завдяки столітній традиції призвичаєння та шани, тож жодне нововведення, хоч би яким логічним та раціональним воно не видавалося революціонерам і реформаторам, не буде працювати, аж поки саме по собі не створить нової традиції та набутих звичок, почуттів любові й поваги. Відповідно для консерватора мистецтво державного діяча полягає передусім у вмінні «змінюючи, зберігати», і саме подібна позиція пояснює відому апологію Е. Берком «Славетної революції» 1688 р. в Англії, яка «не творила, а зберігала».

Політичні інститути в інтерпретації консерваторів поставали величезною й складною суспільною системою, яка ґрунтується на правах традиції та звичаєвих обрядів, що виростають з минулого й пристосовуються до сьогодення, не уриваючи свого постійного тривання. Стверджуючи право давності як найсолідніше з усіх можливих прав, Е. Берк у статті «Реформа представництва у Палаті громад» наголошував: «Наша конституція – це конституція, що ґрунтується на праві давності; це така конституція, єдиний авторитет якої полягає в тому, що вона існує з незапам'ятних часів… Ваш король, ваші лорди, ваші судді, ваші журі присяжних засідателів, великі й малі, усі вони вийшли з права давності... Право давності – це найсолідніше з усіх прав, і то не тільки на власність, а й на урядування, яке покликане ту власність гарантувати… Це є припущення на користь будь-якої усталеної системи урядування проти будь-якого невипробуваного проекту; такого урядування, за якого нація спрадавна існувала і процвітала. Це припущення є краще навіть за те, щоб нація робила вибір, набагато краще за будь-яке раптове і тимчасове улаштування шляхом поточних виборів. Адже нація не є ідеєю тільки місцевої протяжності й індивідуально-моментальної скупченості, а ідеєю неперервності, яка має тривалість і в часі, і в чисельності, і в просторі. І вона є – це вибір не одного дня чи одного якогось гурту людей, а свідоме обрання віками і поколіннями; це конституція, вчинена тим, що в десять тисяч разів краще за вибір; її вчиняють особливі обставини, випадки, темпераменти, а ще ж моральні, громадянські та суспільні звичаї народу, які розкриваються тільки у ве-

ликому часовому просторі... Індивід – дурний; маса, на певний момент, буває дурною, коли діє без обміркування; але вид є мудрий, і, якщо видові надати досить часу, він завжди діє правильно»[7]. Відповідно, дещо перефразуючи один з іронічних афоризмів Ф. Ніцше, можна сказати, що для справжнього консерватора солідний вік будь-якої суспільної інституції вже сам по собі був найпереконливішим доказом необхідності визнати за нею право на безсмертя[8].

До певної міри погоджуючись із представниками Просвітництва, що установлення політичного суспільства є угодою, консерватори втім наголошували, що цей договір є не раціональною вигадкою, а має бути освяченим вжитком і звичаєм. Заперечуючи доктрину «суспільної угоди» в інтерпретації Ж.-Ж. Руссо, згідно з якою держава виникає завдяки договору сторін і він визнається на вічні часи справедливим, представник консервативного напряму А. Мюллер відстоював позицію, що держава – це динамічна угода між антагоністичними групами, яка постійно змінюється: «Суспільний договір не укладається в якийсь певний момент і в якомусь конкретному місці: це Ідея договору, який поновлюється постійно і в кожному окремому пункті»[9]. Відмовляючись розглядати суспільство як механістичну сукупність окремих ізольованих індивідів, інший видатний консерватор Е. Берк стверджував, що воно являє собою автономну спільноту – органічну і цілісну «живу» систему, нерозривну амальгаму інститутів, норм, моральних переконань, традицій та звичаїв багатьох живих, померлих і навіть ще ненароджених поколінь. Наголошуючи на самоцінності санкціонованого згори (Богом чи начальством) універсального ієрархічного порядку, важливості чинних символів, ритуалів і навіть забобонів, що сягають своїм корінням в темні глибини історії, Е. Берк написав, мабуть, найкращі свої рядки: «Суспільство – це й справді договір... Але суспільство не повинне розглядатися як щось не краще за партнерську угоду в торгівлі перцем та кавою, міткалем чи тютюном, чи за якийсь інший такий нікчемний клопіт, який годиться вважати невеликим тимчасовим інтересом і який розривається за примхливою волею сторін. На нього треба дивитися з іншим пошанівком, оскільки це не є партнерством у тих речах, що підпорядковуються тільки грубому тваринному інстинкту, природа якого тимчасова і тлінна. Це є партнерство у всякій науці, партнерство у всякому мистецтві, партнерство у всякій чесноті та у всякому вдосконаленні. Оскільки цілей такого партнерства не досягти й за життя багатьох поколінь, воно стає партнерством не тільки між живими, а й між живими, померлими і тими, які ще мають народитися на світ. Всяка угода в будь-якій конкретній державі – це тільки одне положення у великому первісному договорі вічного суспільства, де в'яжуться докупи нижчі й вищі природи, де лучаться воєдино видимий і невидимий світи, відповідно до незмінної домовленості, освяченої незламною клятвою, яка тримає всі природи, фізичні і моральні, кожну в призначеному їй місці»[10].

Погоджуючись з попередженнями консервативних мислителів щодо руйнівних наслідків швидких політичних змін та їхньою аргументованою критикою вигаданих

7 Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Київ: Основи, 1997. С. 539.

8 Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах. Москва: Мысль, 1997. Т. 1. С. 177.

9 Мангейм К. Зазн. пр. С. 645.

10 Себайн Дж., Торсон Т. Зазн. пр. С. 544.

«геометричних конституцій», втім необхідно відзначити, що саме консерватори традиційно були найвідданішими і найпалкішими захисниками не лише старих порядків, але й старої суспільної ієрархії. Послідовні вороги рівності в усіх її виявах, вони наголошували, що люди принципово нерівні між собою, нерівні в самій сутності – і шляхетне походження, матеріальне багатство, суспільний авторитет, сила, талант та здібності вирізняють «еліту» від звичайних, пересічних людей – бидла та черні. Хоча, слід віддати їм належне, консерватори доволі рідко дозволяли собі висловлюватися так відверто, зазвичай наголошуючи, що згуртування людей в політичний організм вимагає рангових відмінностей, «узвичаєної суспільної дисципліни, за якої мудріші, досвідченіші і багатші ведуть, а ведучи й освічують, і захищають слабших, не таких обізнаних та менш забезпечених благами фортуни», а спроби реалізувати суспільний ідеал егалітаризму безперспективні і неминуче призводять до руйнівних наслідків – встановлення тиранії більшості, яка схильна помилятися.

Разом із тим, усі спроби закамуфлювати й приховати тісний взаємозв'язок між політичним консерватизмом і особистим добробутом консерваторів загальними розмовами про природність ієрархічного порядку і вульгарність рівності, намагання подати вимоги рівних прав як результат заздрості невдах, а факт володіння багатством – не лише як передумову, але, передусім – наслідок і результат переваги індивідуальних чеснот, виявилися безуспішними. Ще К. Маркс в одній зі своїх класичних праць («18 брюмера Луї Бонапарта»), розгортаючи своє розуміння зв'язків між «ідеєю» та «інтересом», продемонстрував, як ті суспільні групи, що завдячують своїм багатством і престижем становим привілеям, наголошують на цінностях «традиції», що допомогла їх здобути й утримувати, маючи на увазі суто матеріальні інтереси: «Так англійські торі довго удавали, що вони щиро віддані королівській владі, церкві та принадам старовинної англійської конституції, поки в годину небезпеки у них не вирвалося зізнання, що вони пристрасно віддані одній лише земельній ренті»[11], не говорячи вже про більш злий жарт відомого американського коміка Морта Сала: «Ліберали відчувають, що вони не заслуговують на те, чим володіють, консерватори ж вважають, що заслуговують на все те, що було ними вкрадено».

Саме з особистою зацікавленістю консерваторів у різноманітних привілеях, виключних правах, монополіях та закритих ієрархіях пов'язані їхня схильність до містики й обскурантизму, відмова визнавати очевидні факти та ствердження авторитету надприродних джерел знання, претензія на якусь вищу мудрість і нечутливість до раціональних аргументів. Цілком природно, володарі багатства та користувачі привілеїв радо вірять в те, що майнова диференціація і суспільна нерівність слугує шляхетній і високій меті – добробуту та загальному благу спільноти – проте переконати в цьому ж злиденних і знедолених без участі представників потойбічного світу просто неможливо.

Розглядаючи в ретроспективі еволюцію консервативної доктрини, не можна оминути надзвичайно цікаву проблему її поступової трансформації. Справа в тому, що ключовою особливістю та фактично єдиною характерною рисою, що притаманна всім справжнім представникам цієї ідеології в будь-яку історичну епоху, є жорстке емоційно-психологіч-

11 Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. Москва: Изд-во политической литературы, 1982. Т. 8. С. 146.

не несприйняття і неприйняття жодних (особливо швидких і радикальних) перемін, які до того ж як правило загрожують майновим інтересам і суспільному статусу «консерваторів». Відповідно якщо кожний справжній ліберал в глибині душі – доктринер і прогресист, відданий комуніст – революціонер і утопіст, то щирий консерватор – реакціонер і традиціоналіст, і лише його розумові здібності та політичний інстинкт здатні хоч якось гальмувати «пориви серця» у відчайдушних спробах повернення до минулого.

Під впливом спогадів про нерішучі й суперечливі намагання Людовика XVI провести деякі реформи «згори», що лише підштовхнули революційний вибух 1789 р., консерватизм на поч. XIX ст. характеризувався панічним страхом перед найменшими поступками, параноїдальною підозрою до найобмеженіших і поступових реформ, шаленим спротивом будь-яким змінам без попереднього схвалення. Це лише в теорії дехто з консерваторів погоджувався з Е. Берком, що «зміна є засобом збереження», у політичній же діяльності у ті часи переважна більшість діяла згідно з гаслом Веллінгтона, котрий в 1830 р. зазначив: «Починати реформи – значить починати революцію». Сама ж революція розглядалася не як історичний феномен, викликаний цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, а як загадкове стихійне лихо і божа кара за людські гріхи – «хвороба, яку слід вилікувати, вулкан, який треба згасити, гангрена, яку треба випалювати розпеченим залізом, гідра з відкритою пащею, щоб поглинути суспільний порядок» (за словами Меттерніха)[12]. Власне, можна констатувати, що політики-консерватори тієї доби опосередковано стимулювали все те, що збиралися придушити, створивши суспільний аналог парового котла без реформістського клапана-запобіжника. Жодна з оцінок не пояснює краще сутності консервативного світогляду дворянських реакціонерів перших десятиліть XIX ст., ніж вбивча характеристика Талейраном реставрованих Бурбонів та їхньої емігрантської камарильї – «вони нічого не забули і нічому не навчились».

Лише прикрий історичний досвід – передусім загальноєвропейська «Весна народів» 1848 р. – змусив їх усвідомити та визнати справедливість прагматичного зауваження лідера партії торі Каннінга: «Той, хто відкидає будь-які зміни на краще лише тому, що вони є нововведенням, колись буде змушений погодитися на нововведення, які вже не будуть змінами на краще»[13].

Революція 1848 р. фактично породила дуже цікавий феномен консервативного реформізму. З одного боку, консерватори продовжували з надією дивитися у минуле, вважаючи вкрай небезпечними експериментальні втручання у суспільно-політичні структури та жорстко критикуючи пристрасне бажання радикальних реформаторів та фанатиків-революціонерів зламати «до основанья» увесь старий суспільний устрій, «а затем» за правилами раціоналістичної логіки створити новий світ у відповідності з абстрактним утопічним планом. З іншого боку, усвідомивши неминучість змін, такі видатні представники політичного консерватизму, як Бісмарк і Дізраелі, зробили дуже багато задля того, щоб ці зміни відбувалися еволюційним, а не революційним шляхом. Більше того, їхні реформи були настільки радикальними (запровадження загального виборчого права, початок розбудови загальнодержавної системи соціального забезпечення та ін.), що сучасники заговорили про «консервативну революцію».

12 Дэвис Н. История Европы. Москва: АСТ: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2006. С. 562.

13 Киссинджер Г. Дипломатия. Москва: Ладомир, 1997. С. 87.

Особливість цього консервативного реформізму, на думку Мангейма, полягає в тому, що він «завжди виходить з конкретного випадку і ніколи не виходить за горизонт, окреслений конкретним оточенням». Якщо прогресист (ліберал чи соціаліст) прагне усунути небажаний чи незручний суспільний елемент шляхом реформи всього довколишнього світу, що робить можливим існування цього елементу, то консерватор-реформіст займатиметься лише «безпосередньою діяльністю, зміною конкретних деталей», тобто заміною «одних одиничних факторів іншими одиничними факторами (покращаннями)» і в результаті навіть не замислиться про структуру світу, в якому живе. Внаслідок цього, «жодна дедукція апріорі з принципів консерватизму неможлива... Неможливо завчасно визначити, як поводитиметься консерватор... його реакцію можна передбачити лише приблизно і то лише за умови, що ми вже багато знаємо про консервативний рух в даний період і в даній країні»[14].

Наважитись на рішучу трансформацію наявної системи консервативним реформаторам було тим легше, що відданість «консерватизму» не накладала на них жодних інтелектуально-теоретичних обмежень (окрім, звісно, максимального збереження того, що в їхньому уявленні було основою «традиції»). «Принциповий опортунізм і відсутність власних принципів» дозволили їм піти шляхом реформ значно далі за попередників, причому, що цікаво, ці зміни були сприйняті менш болісно і зустріли у суспільстві значно менший опір, ніж якби їх запровадили інші державні діячі, адже, як відзначив Кіссінджер, «старий порядок» найбільш беззахисний перед тими політиками, які подають надію на те, що будуть його захищати[15].

Від другої половини XIX ст., після того як суспільне протистояння між дворянством і «третім станом» було затьмарено конфліктом буржуазії та пролетаріату, консервативні партії почали активно «запозичувати» основні концептуальні засади лібералізму, а їхня жорстка боротьба проти соціалізму та комунізму доволі парадоксально, проте цілком закономірно, призвела до неприхованого плагіату багатьох програмних положень лівих політичних сил.

Численні провали революційних спроб переоблаштування суспільного буття у поєднанні зі зрозумілою відданістю людей уже відомим традиціям і структурам призвели до популяризації консервативних лозунгів та настанов, які було взято на озброєння політичними партіями (переважно правого спектру) в багатьох країнах Європи. У результаті довготривалої еволюції ці політичні сили змогли переосмислити в межах консервативної парадигми й інтегрувати до своїх засадничих програм ідеї ринкової конкуренції та вільного підприємництва, загального виборчого права, юридичної рівності громадян і прав людини загалом, державного втручання в економіку, соціальної справедливості та «держави загального добробуту». Тож нині консервативні політичні сили виступають і як своєрідне «гальмо» для швидких суспільних перетворень, і як ініціатори серйозних політико-економічних реформ, претендуючи на роль носіїв спадкового розуму наших пращурів і постійно нагадуючи своїм опонентам слова Дізраелі: «Той, хто не був лібералом у 16 років – не має серця. Той, хто не став консерватором до 60 років – не має розуму».

14 Мангейм К. Зазн. пр. С. 594–602.

15 Гаєк Ф.А. Зазн. пр. С. 405.

Петро ВОЗНЮК

КОНЦЕПТ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У радянській історіографії було прийнято завжди виокремлювати в XX столітті дві світові війни – Першу та Другу. З-поміж іншого це дозволяло у пропагандистському ключі протиставити переможну для СРСР «Велику Вітчизняну» війну (як частину Другої Світової) програній «буржуазною» Росією «імперіалістичній» війні 1914–1918 рр. Водночас на Заході набув поширення також і альтернативний підхід, згідно з яким обидві ці війни вважаються не окремими подіями, а лише найбільш «гарячими» фазами фактично безперервної т. зв. «Другої тридцятирічної війни» 1914–1945 рр., розділеними насиченим воєнними зіткненнями та перегрупуванням учасників протистояння періодом «інтербелуму» 1919–1939 рр. Власне, усвідомлення «неостаточності» перемоги 1918-го та неминучості наступного етапу боротьби з тим самим противником існувало навіть серед самих тодішніх тріумфаторів. Варто пригадати хоча б відому оцінку підписаного з переможеними німцями Версальського мирного договору 28.06.1919 р., що її приписують французькому маршалові Фердинанду Фошу: «Це не мир, це перемир'я на двадцять років» (фр. Ce n'est pas une paix, c'est un armistice de vingt ans)[1].

Отже, постає закономірне питання: за якими саме конкретними історичними критеріями та характерними ознаками правомірно виокремлювати, вичленовувати власне «другу» світову війну у загальній структурі, по суті, єдиного глобального конфлікту першої половини минулого століття?

Зрештою, наявність у Другої світової війни низки важливих відмітних рис, які вирізняють її як окремий щодо Першої Світової феномен, нині все ж є загальновизнаною, нехай і попри наявність значною мірою спільного для обох воєн історичного підґрунтя. При цьому майже всі ці особливості безпосередньо дотичні до сфери пам'яті, визначаючи меморіальне сприйняття досьогодні найбільш кривавого в історії людства воєнного періоду.

Недивно, що саме у війні 1939–1945 рр. втрати мирного населення безпосередньо від рук ворога (а не від побічних наслідків бойових дій – голоду, хвороб тощо) чи не вперше за час існування цивілізації значно перевищили втрати серед власне військових. Загалом Другій Світовій властиве масовіше, ширше ніж у Першій охоплення суспільства, стирання межі між фронтом і тилом. Можна сказати, що війна

1 Churchill W. Mémoires de guerre. T. 1: 1919-1941. Paris, 2009. P. 27.

1939–1945 рр. була відчутно більш «тотальною» – зокрема й у контексті її меморіального сприйняття.

Власне кажучи, «Друга Світова» виступає самодостатнім явищем насамперед із погляду пам'яті про неї та спричинену нею моральну травму. Саме безпрецедентні колективні спогади про трагічні події 1939–1945 рр. чи не найвиразніше унікалізують їх на тлі всіх попередніх воєнних конфронтацій в людській історії, з-поміж іншого сутнісно виокремлюючи й у загальній структурі тогочасного планетарного протистояння. І хоча більш визначальною та переломною для цивілізаційної еволюції людства все ж була Перша світова війна, саме Друга Світова (хай і будучи багато в чому продовженням, «перегравaнням» Першої) глобально залишила по собі рельєфніший спогадовий відбиток – і не лише завдяки своєму досі небаченому розмахові та жорстокості.

До прикладу, вже навіть при погляді на мемуаристику світових воєн очевидно, що Друга Світова відрізняється від Першої порівняно меншою кількістю «солдатської» прози та натомість більшою – прози «генеральської», котра зазвичай є тим багатшою та обширнішою, що більшою мірою та чи інша війна включає елементи полководського мистецтва й імпровізації. .Для порівняння, війна 1914–1918 рр. починалася як війна жорстко формалізованих планів та стратегій і лише після їхнього краху та переходу до переважно позиційних дій потреба у різноманітних інноваціях і персональній ініціативності на всіх рівнях почала зростати.

Відтак, неоціненними джерелами з історіографії конфлікту, зокрема його мілітарно-стратегічного виміру, стали твори таких воєначальників, як: американці Д. Д. Ейзенхауер – «Хрестовий похід у Європу» (Crusade in Europe, 1948 р.), О. Н. Бредлі – «Солдатські історії» (A Soldier's Story, 1951 р.); британці Б. Л. Монтгомері – «Спогади фельдмаршала» (The Memoirs of Field Marshal, 1958 р.) та ін., А. Ф. Брук (лорд Аланбрук) – «Воєнні щоденники 1939–1945» (War Diaries 1939–1945, 1957–1959 рр.), Г. Л. Ісмей (лорд Ісмей) – «Спогади» (The Memoirs, 1960 р.); радянські полководці Г. К. Жуков – «Спогади і роздуми» (Воспоминания и размышления, 1969 р.), О. М. Василевський – «Справа всього життя» (Дело всей жизни, 1973 р.), К. К. Рокоссовський – «Солдатський обов'язок» (Солдатский долг, 1968 р.); німці Г. В. Гудеріан – «Спогади солдата» (Erinnerungen eines Soldaten, 1951 р.), Е. фон Манштейн – «Втрачені перемоги» (Verlorene Siege, 1955 р.); француз Ш. де Голль – «Воєнні мемуари» (Mémoires de Guerre, 1954-1959 рр.); італієць У. Кавальєро – «Верховне командування: щоденник начальника Генерального штабу 1940-1943» (Comando Supremo: Diario 1940–1943 del capo di S. M. G., 1948 р.) тощо.

Також характерно, що у Першій Світовій ідеологічний аспект протистояння був хоч і наявний, але не виражений, натомість у Другій світовій війні він стає вирішальним: це вже була не так війна імперій, як війна ідеологій та відповідних ідеократичних режимів (навіть у випадку західних союзників). Окрім іншого, це породило цілий сегмент пропаганди, спрямованої на обґрунтування та пояснення широким масам суспільства необхідності непримиренної боротьби (СРСР і Третій Рейх) або, навпаки, підтримання союзницьких відносин (СРСР і західні демократії) із режимами, чужими та ворожими саме за ідеологічним критерієм. Надалі, після Другої Світової,

протистояння ідеологій лише дістало розвитку, згодом сягнувши свого апофеозу вже у рамках феномену «холодної війни».

Центральним елементом пам'яті про Другу світову війну залишається фактор Голокосту[2]. Адже в ході останнього вперше у новітній історії було поставлено під загрозу існування цілих народів, люди вперше піддавалися геноцидові виключно з ідеологічних міркувань, а не з воєнно-політичних чи інших прагматичних мотивів. Вияви геноциду мали місце й під час Першої світової війни – згадаймо масову різанину християнського населення Туреччини (вірменів, греків, ассирійців) у 1914–1923 рр. Однак тоді певні етнічні групи винищувалися лише на території самої турецької держави та окупованих нею районів, на які турки претендували. Про винищення, приміром, вірмен європейської чи американської діаспори не йшлося. Християни піддавалися репресіям передовсім як потенційно «неблагонадійні» підданці, без особливого акценту на якомусь ідеологічному обґрунтуванні такої політики.

Натомість, у Другій Світовій ішлося вже саме про повсюдне й тотальне винищення низки народів і суспільних груп як екзистенційно чужих планованому агресорами світоустроєві. З цією метою у період Другої світової війни по суті вперше в історії воєн було на державному рівні створено справжню «індустрію смерті» з метою системного масового знищення військовополонених і мирного населення. Звісно, концентраційні табори для цивільних осіб також існували й раніше (зокрема під час Першої світової війни), однак тоді їхньою метою було не так фізичне винищення в'язнів, як моральний тиск на противника з метою придушення його волі до боротьби.

Тож нині саме різноманітні форми увічнення пам'яті жертв масових убивств і геноцидів багато в чому визначають меморіальне «обличчя» війни 1939–1945 рр., таким чином чітко відмежовуючи її від війни 1914–1918 рр.

З часом ушанування в'язнів нацизму та всіх, хто зазнав від нього лиха, стало наріжним складником поширеної нині практики меморіалізації іншої, «непомітної», героїки війни – «тихого» подвигу мільйонів людей у тилу, в окупації і в таборах смерті. Власне, з погляду історичної пам'яті, надзвичайно важливим є остаточне утвердження у світі саме за підсумками Другої світової війни принципового розуміння того, що гідний ушанування та увічнення героїзм можливий не лише безпосередньо на полі бою. Збереження та підтримання глобальної пам'яті про «небойові» жертви та подвиги війни вкрай необхідне не лише із загальногуманістичних міркувань поваги до трагічного минулого, а й із метою попередження нових трагедій і злочинів на тлі зростання напруженості в сучасному світі.

Прикметно, що у XXI столітті вшанування жертв Голокосту та інших злочинів країн-агресорів отримало новий імпульс навіть у непричетних до скоєння цих антилюдських дій колишніх державах-переможницях і нейтральних країнах. Зокрема, останніми роками важливі заходи з меморіалізації Голокосту здійснюються у Великій Британії. Так, у травні 2008 р. в країні вперше увічнено пам'ять жертв нацистських медичних експериментів установленням стели та меморіальної дошки в саду Цен-

2 Стосовно геноциду євреїв поряд із загальним терміном «Голокост» використовується також вужче визначення «Шоа» (івр. הַשּׁוֹאָה) – Катастрофа, або ж Катастрофа європейського єврейства.

тру пам'яті жертв Голокосту в Лекстоні, графство Ноттінгемшир[3]. У січні 2019 р. в будівлі британського парламенту до Міжнародного дня пам'яти Голокосту відкрито мобільну художню виставку, присвячену трагедії Бабиного Яру[4]. На початку лютого 2022 р. представники британської влади спільно з головним рабином Британії Ефраїмом Мірвісом та іншими лідерами єврейської громади взяли участь у висаджуванні дерев для Меморіалу жертвам Голокосту в Лондоні[5]. Вагомий особистий внесок у розвиток культури сприйняття найбільшого злочину нацизму зробив чинний глава Сполученого Королівства Карл (Чарльз) III. Адже поряд із постійною церемоніальною присутністю на власне британських меморіальних заходах, передовсім у День пам'яті полеглих, він регулярно бере участь в ушануванні жертв Голокосту. Ще будучи спадкоємцем престолу – Принцом Уельським, Чарльз неодноразово підкреслював загальнолюдський характер трагедії єврейського народу та висловлював особисте захоплення величчю духу тих, хто її пережив. 27 січня 2022 р., у черговий Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, майбутній монарх разом із дружиною, герцогинею Корнуольською Каміллою, вшанував сімох громадян Британії – живих свідків Катастрофи – перед відкриттям виставки їхніх художніх портретів у Королівській галереї Букінгемського палацу. Подружжя закликало всіх британців запалити свічки на вікнах і пам'ятати, що спільна історія – це найважливіше, що допомагає всім нам берегти одне одного[6]. По сходженні Чарльза на престол традицію приурочених до Дня пам'яті жертв Голокосту зустрічей тепер уже королівського подружжя з вижилими жертвами геноцидів було продовжено.

У Німеччині на межі століть пріоритетом політики пам'яті є подальша актуалізація катастрофи Голокосту, а також увічнення тих жертв нацизму, трагічну долю яких тривалий час не було меморіалізовано. Так, у 2005 р. до 60-річчя завершення Другої Світової в Берліні постав новий Меморіал жертвам Голокосту (нім. Denkmal für die ermordeten Juden Europas – «Меморіал убитим євреям Європи»). Одночасно ведеться робота над заповненням пов'язаних із війною дотеперішніх «білих плям» пам'яті: у концтаборі Бухенвальд встановлено пам'ятний знак на згадку про страчених тут дезертирів та «відмовників» Вермахту (2001 р.), в країні відкрито низку меморіальних об'єктів у пам'ять про знищених нацистами осіб гомосексуальної орієнтації (Франкфурт-на-Майні, 1994 р.; Кельн, 1995 р.; Берлін, 2008 р.) та людей із вадами розвитку (Гадамар, 1991 р.; замок Графенек, 2005 р.; Кельн, 2006 р.)[7].

Мабуть, найпромовистішим прикладом донедавна «забутих» трагедій Другої Світової можна вважати геноцид ромів (ром. Porajmos – «Пора́ймос», або ж Samudaripen). Будучи частиною нацистської політики знищення, котра згодом дістане загальну назву «Голокост», убивства європейських ромів відбувалися на території

3 В Британии почтили память жертв нацистских медицинских экспериментов. URL: https://www.svoboda.org/a/447174.html

4 В Лондоне почтили память жертв расстрелов в Бабьем Яру. URL: https://hromadske.ua/ru/posts/v-londone-pochtyly-pamiat-zhertv-rasstrelov-v-babem-yaru

5 Евреи Лондона почтили память жертв Холокоста посадкой деревьев в Гайд-парке. URL: https://stmegi.com/posts/95819/evrei-londona-pochtili-pamyat-zhertv-kholokosta-posadkoy-derevev-v-gayd-parke/

6 Принц Чарльз встретился с пережившими Холокост. URL: http://jewseurasia.org/page16/news69790.html

7 Преступления нацизма. Места памяти жертв в Германии. URL: https://www.dw.com/ru/prestuplenia-nacizma-mesta-pamati-zertv-v-germanii/a-14798779

Німеччини, її союзників та окупованих країн упродовж десятиліття – 1935–1945 рр. За цей період за різними підрахунками було фізично знищено від 200 тис. до 500 тис. (середня оцінка) або й до 1,5 млн осіб ромського походження, що зробило ромів у відсотковому відношенні найбільше потерпілою від терору нацистів етнонаціональною спільністю. Зокрема, жертвами нацистської каральної машини стало понад 90% ромського населення таких країн, як Австрія, Німеччина та Естонія[8]. Водночас катастрофа європейських ромів досить довго перебувала поза фокусом колективної пам'яті та меморіальної політики. Лише у 1982 р. Німеччина (ФРН) визнала самий факт геноциду. Перший присвячений трагедії пам'ятний знак з'явився в Австрії на території колишнього концтабору Маутгаузен у 1994 р. І тільки через півстоліття по війні, у 1995 р., в Бухенвальді встановлено меморіал із викарбуваними на камінні назвами всіх таборів смерті, де відбувалося знищення рома та сінті (основні субетнічні групи європейських ромів). Починаючи з 2 серпня 2004 р., у день коли в 1944 р. сталося наймасовіше вбивство ромських в'язнів Освенцимського концтабору, відзначається міжнародний День пам'яті жертв Голокосту ромів. А у 2012 р. в Берліні монумент жертвам ромського геноциду урочисто відкрила Федеральний канцлер ФРН Анґела Меркель у присутності інших перших осіб держави та представників німецьких земель. Таким чином, страждання, що їх довелося пережити ромській громаді в часи націонал-соціалізму і Другої світової війни, поступово стають частиною історичної пам'яті сучасної Німеччини й усієї Європи.

Поряд із меморіалізацією жертв фашизму, не менш значущим аспектом увічнення «іншої героїки» Другої Світової залишається збереження пам'яті про працівників тилу, а надто – про жіночий внесок у воєнні зусилля. До прикладу, у столиці Великої Британії Лондоні лише у XXI столітті відкрито перший у країні національний меморіал британським жінкам війни (2005 р.). Розташований поблизу головного британського військового монументу (Кенотафу), пам'ятник урочисто відкрила особисто королева Єлизавета II. На думку ініціаторів його встановлення, стилістично стримана бронзова споруда стала гідною даниною поваги тій надважливій, але часто недооціненій ролі, що її відіграли у Другій світовій війні майже 7 млн британок у складі збройних сил Сполученого Королівства та в тиловому забезпеченні. Рік по тому пам'ятник «Жінці Великої Вітчизняної війни» з'явився у столиці України Києві (2006 р.). Назагал же, у пострадянських державах основну частину меморіалів жінкам і працівникам тилу було встановлено ще пізніше, у 2010–2015 рр. – до 70-річчя завершення війни. Таким чином, шлях від створення знаменитої картини американського художника Нормана Роквелла «Клепальниця Розі» (англ. Rosie the Riveter, 1943) до повноцінного визнання ролі жінок у наближенні перемоги країн антигітлерівської коаліції зайняв понад півстоліття.

Якщо брати до уваги ширший моральний контекст, то під час «першого акту» (1914–1918 рр.) глобальної драми людства поняття військової честі ще не було порожнім звуком. Саме тому Перша Світова, як уже мовилося вище, характеризувалася порівняно невеликими (за мірками настільки масштабного конфлікту) воєнними

8 Hancock I. True Romanies and the Holocaust: A Re-evaluation and an overview. The Historiography of the Holocaust. Houndmills, Basingstoke, 2006. P. 383–396.

втратами серед цивільних і її навіть можливо було кваліфікувати ледь не як «останню битву лицарів». Натомість про Другу світову війну цього вже аж ніяк не можна було сказати. Вельми показовим у цьому плані є і те, що Друга Світова знає порівняно мало прикладів «джентльменської» та навіть елементарно людяної поведінки щодо ворога на полі бою, натомість у Першій Світовій вияви ставлення до противника за принципом «живи і давай жити іншим» (англ. Live and let live, нім. Leben und leben lassen) – неофіційні святкові перемир'я, стихійні братання між солдатами тощо – були помітним складником тогочасної «окопної» культури[9].

Тим прикметнішими на тлі загального зростання жорстокості ставали вияви позитивних людських почуттів з боку протиборчих сторін. Як приклад такої почуттєвої «деескалації» можна навести культурний феномен «Лілі Марлен» (нім. Lili Marleen) – сентиментальної музичної композиції на слова німецького митця Ганса Ляйпа. Під час Другої Світової вона, за збігом обставин, набула надзвичайної популярності як у гітлерівських, так і в союзних військах. У післявоєнний час у Європі було знято два кінофільми з відсилками до одноіменного шлягера – британський Lilli Marlene (1950 р., режисер А. Кребтрі) та німецький Lili Marleen (1981 р., реж. Р. В. Фассбіндер)[10]. Відомий британський історик Норман Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Європа: Історія» (Europe: A History, 1996 р.) приділив феноменові «Лілі Марлен» окрему увагу, розглядаючи успіх цієї пісні по обидва боки фронту як промовистий взірець «людського» обличчя війни, а також як важливу сторінку у справі формування сучасної загальноєвропейської самосвідомості[11].

Принципово важливо, що в Першій Світовій від самого її початку цілком очевидним був поділ учасників конфлікту на агресорів та жертв агресії, а отже питання безпосередньої відповідальності за війну по суті не стояло. Хоча фактично агресивну політику напередодні воєнного зіткнення проводили обидві протиборчі коаліції, формально стороною-агресором, винним у розв'язуванні світової бійні, чітко виступив австро-германський блок («Четверний Союз»). Пізніше визначення кайзерівської Німеччини як одноосібної винуватиці війни навіть було закріплено у відповідній статті Версальського договору (ст. 231).

У випадку ж Другої Світової питання передусім моральної відповідальності за війну щодо цілої низки країн насправді навряд чи може бути вирішене однозначно – тією чи тією мірою винними є майже всі головні дійові особи. Назагал далеко не всіх учасників подій 1939-1945 рр. з обох сторін навіть формально можна стовідсотково віднести до жертв або агресорів. І це не кажучи про фактичний бік справи – до прикладу, про непрямі акти агресії на кшталт нафтового ембарго проти Японії, що передувало японському нападові на Перл-Гарбор. Зокрема, деякі з союзників Німеччини (Італія, Угорщина) в різні періоди були і державами-агресорами, й окупованими нацистами країнами. Австрія виступала одночасно жертвою нацистської анексії і частиною Третього Рейху. Фінляндія зазнала агресії з боку СРСР, однак згодом приєдналася до агресивних дій німецького блоку. Навіть Польща аж ніяк не може вважа-

9 Див.: Ashworth T. Trench Warfare, 1914–1918: The Live and Let Live System. London, 2000. 266 p.

10 «Lili Marlene»: the song that united Allied and Axis troops. URL: https://www.economist.com/prospero/2016/11/11/lili-marlene-the-song-that-united-allied-and-axis-troops

11 Дейвіс Н. Європа: Історія. Київ, 2000. С. 940–941.

тися лише безневинною жертвою німецького нападу – бодай уже через свою участь у передвоєнному розчленуванні Чехословаччини. СРСР був одним зі стовпів антигітлерівської коаліції, але будучи на початках війни фактично союзником Гітлера після підписання т. зв. «пакту Молотова-Ріббентропа» сам вдавався до агресивних дій (аж до повномасштабної війни) проти Фінляндії, балтійських держав, Польщі, Румунії, а згодом здійснив напад на Японію після одностороннього розірвання у 1945 р. радянсько-японського договору про взаємний нейтралітет. Відповідно Японія була не лише одним із головних винуватців конфлікту, а й об'єктом по суті прямої агресії з боку СРСР наприкінці війни (наслідком чого є дотеперішня проблема «Північних територій» у російсько-японських відносинах) та непрямої – з боку західних союзників на її початку (нафтове ембарго).

Під час війни частина її учасників зазнала агресії з боку своїх колишніх, чинних або майбутніх союзників. Зокрема, нацистська Німеччина без попередження окупувала територію натоді ще формально союзної Рейхові Угорщини (березень 1944 р., операція «Маргарет I»), а ще раніше – більшу частину території Італії (вересень 1943 р., операція «Аксе» («Вісь»)). Таким чином Італія, спочатку будучи співзасновником блоку країн-агресорів у Другій світовій війні, на завершальному її етапі (після фактичної капітуляції римського уряду перед союзниками 8.09.1943) перетворилася на жертву агресії та окупації. Французький військовий флот одразу по виході Франції з війни в 1940 р. став об'єктом неспровокованого нападу з боку вчорашніх союзників-британців (липень 1940 р., військово-морська операція «Катапульта»). Польща вступила у війну як жертва спільної німецько-радянської агресії, а завершила її як союзник СРСР по антигітлерівській коаліції – причому будучи звільненою від нацистів за вирішального внеску Червоної армії. Литва у 1939 р. змогла відновити свою територіальну цілісність і національну єдність, повернувши за наслідками німецько-радянського поділу Польщі раніше анексований нею Віленський край – але лише ціною наступної окупації всієї країни СРСР. Окрім іншого, принципово важливо те, що подібна неоднозначність ролі та дій багатьох держав у Другій Світовій обумовлює контроверсійний (внутрішньо суперечливий, двоїстий) характер колективної пам'яті про неї – враховуючи загальне психологічне прагнення бути «на боці добра і правди» (причому правда, як відомо, у кожного своя).

До того ж, для низки країн, як-то Китай, Бразилія, Нідерланди, Норвегія, Данія, Друга світова війна досі є по суті єдиним епізодом активної участі у глобальному збройному конфлікті – адже в 1914–1918 рр. вони або були нейтральними, або фактично не вели бойових дій. Натомість саме у подіях 1939–1945 рр. кожній із них судилося відіграти більш чи менш значущу роль, отримавши, крім власне воєнного, також і мало з чим порівнюваний екзистенційний та меморіальний досвід.

Існують й інші, здавалося б, абсолютно не нові в ситуації воєнного протистояння нюанси, що згодом здатні вкрай ускладнювати його меморіальне сприйняття. Втім, і тут Друга Світова «кількісно та якісно» легко перевершила попередні війни. Зокрема, небувало масштабною порівняно з минулим виявилася участь у ній населення багатьох країн «по різні сторони барикад». Якщо у Першій світовій війні трагічна доля народу, розділеного фронтами, спіткала насамперед українців і, певною мірою,

поляків та сербів, то в Другій Світовій братовбивство на ідеологічному або іншому ґрунті охопило цілу низку націй. Причому воно відбувалося не тільки і не стільки з волі імперських центрів на полях битв. Одразу в декількох країнах події Другої світової війни супроводжувалися якщо не повноцінною громадянською війною (як-от в Італії), то гострим суспільним протистоянням із її елементами. Так, у Франції, Югославії, Китаї, навіть у СРСР частина населення вела боротьбу в лавах опору агресорам (причому взаємопоборювання мало місце навіть між різними фракціями руху опору), а частина – співпрацювала з ворогом у колабораціоністських структурах. Причому нині ставлення до колаборантів далеко не завжди є негативним – що, знову-таки, обумовлюється суперечливим характером самої війни та загальної ситуації в тогочасному світі. Наприклад, хоча абсолютна більшість індійських комбатантів воювала на боці антигітлерівської коаліції, вояки створених державами Вісі колабораціоністських формувань (Індійська національна армія, легіон СС «Азад Хінд») користуються в Індії великою повагою як борці за незалежність та учасники по суті єдиного у XX столітті масового збройного виступу індійців проти британського панування.

Тому цілком закономірно, що у повоєнний період у деяких країнах почався непростий процес трансформації пам'яті про війну, переосмислення своєї ролі у ній та переоцінки значення воєнного минулого для національної історії загалом. Зокрема, вельми показовими є актуальні суспільні дискусії щодо цього в Австрії та Угорщині.

Так, у австрійському історичному дискурсі пам'яті про Другу світову війну спочатку було взято на озброєння «теорію жертви», згідно з якою Австрія позиціонувалася як хронологічно перша (поза власне Німеччиною) потерпіла від нацизму сторона. Відповідний метанаратив було зафіксовано зокрема в об'єктах меморіальної культури – наприклад, у створеній в 1978 р. австрійцями національній експозиції в музеї Аушвіц-Біркенау (на території колишнього нацистського табору смерті) поблизу теперішнього польського міста Освенцим. Природно не афішувалося, що жителі Австрії у 1938–1945 рр. були повноправними громадянами Третього Рейху, а досить значна їх частина брала безпосередню участь у здійснюваній нацистами політиці агресії та винищення щодо народів Європи. Назагал після війни питання відповідальності австрійців (принаймні моральної) за співучасть у злочинах нацизму було відкладено на десятиліття. Реальні зрушення почалися тільки після гучного скандалу навколо передвиборної кампанії майбутнього Федерального президента (1986-1992 рр.) К. Вальдгайма, котрий замовчував, а потім виправдовував факти своєї служби в німецькому Вермахті на Балканах та обізнаності про репресії проти тамтешніх євреїв (за наслідками тих викриттів Ізраїль навіть відкликав посла із Відня). І лише у 1991 р. Федеральний канцлер Ф. Враніцкі під час свого виступу в австрійському парламенті вперше публічно на такому рівні визнав співучасть Австрії у трагічних подіях Другої Світової та відповідальність за їхні наслідки. По тому навіть правоконсервативна Австрійська партія свободи (нім. Freiheitliche Partei Österreichs), біля витоків створення котрої стояло чимало відставних офіцерів Вермахту та Ваффен-СС, під час свого перебування при владі у 2000–2005 та 2017–2019 рр. не наважувалася відкрито заперечувати ідею відповідальності австрійців. Однак попри всі офіційні визнання, робота заради загальносуспільного усвідомлення колективної провини триває досі,

свідченням чого, зокрема, є нещодавнє (2021 р.) оновлення вже згадуваної вище австрійської виставки в Освенцимі, у рамках якої тепер представлено не лише свідчення страждань австрійців, а й докази свідомого колабораціонізму та воєнних злочинів частини з них[12].

Водночас, у сусідній Угорщині практика меморіалізації образу країни як жертви нацистської агресії, а аж ніяк не її співучасниці, не лише триває, але й дістала нового імпульсу після приходу до влади партії Фідес (угор. *Fidesz*) на чолі з В. Орбаном у 2010 р. За її правління фактично набула офіційного статусу популярна у посткомуністичний період доктрина «подвійної окупації», в контексті котрої вигнання нацистів із країни та встановлення влади прорадянських сил у середині 1940-х рр. розглядалися як зміна одного окупаційного режиму іншим, не менш чужим та руйнівним для угорської нації. Таким чином, уся повнота відповідальності за здійснені у воєнний час на угорській території злочини проти людяності покладалася на гітлерівську Німеччину і Радянський Союз. Як наслідок, в Угорщині в широких верствах суспільства відсутній наратив покаяння за співучасть у злочинах, натомість міцно утвердилася свідомість «жертви історії». На «безглуздих і непоправних» угорських втратах (особливо серед цивільного населення) робиться наголос і під час офіційних заходів 13 лютого – в день взяття Будапешта Червоною армією у 1945 р. Загалом формуванню образу «жертви двох тоталітаризмів» покликані сприяти найрізноманітніші меморіальні практики – від вшанування тисяч загиблих «з вини Гітлера» угорських солдат на Східному фронті до актуалізації пам'яті про жінок, які зазнали сексуального насильства під час бойових дій в Угорщині. Чи не найпромовистішим утіленням панівного погляду на нацистську окупацію 1944 р. став встановлений у липні 2014 р. з ініціативи уряду Орбана на площі Свободи в центрі Будапешта пам'ятник: статуя архангела Гавриїла, що зображає «безневинну» Угорщину, яку атакує агресивний орел – символ нацизму. Все це відверто дисонує з леґальним існуванням історичних інтерпретацій угорських ультраправих. Приміром, попри часткову заборону влади у Будапешті щороку відзначається «День Честі» – річниця спроби німецьких та угорських (вірних урядові «останнього союзника Гітлера» колабораціоніста Ф. Салаші) частин прорватися з оточеної радянськими військами Будайської фортеці в лютому 1945 р. Недарма відкриття монумента на площі Свободи спричинило не лише численні протести в опозиційних медіа, а й спорудження альтернативного офіційному баченню подій імпровізованого меморіалу-інсталяції з сотень принесених громадянами світлин та інших реліквій зі свідченнями злочинів часів Другої Світової на угорській території[13]. Тим не менше, пам'ять жертв Голокосту в країні вшановується на державному рівні – зокрема й 16 квітня, у день початку репресій проти євреїв під час прямої німецько-нацистської окупації в 1944 р. А у 2017 р. В. Орбан нарешті публічно визнав відповідальність Угорщини за співучасть у Голокості[14].

12 Австрия переосмысливает свою роль в «третьем рейхе». URL: https://www.dw.com/ru/zhertva-ili-souchastnica-avstrija-pereosmyslivaet-svoju-rol-v-tretem-rejhe/a-59483097

13 Erőss Á. «In Memory of Victims»: Monument and Counter-Monument in Liberty Square, Budapest. Hungarian Geographical Bulletin. 2016. Vol. 65. P. 247.

14 Орбан визнав відповідальність Угорщини за Голокост. URL: https://ua.korrespondent.net/amp/3870049-orban-vyznav-vidpovidalnist-uhorschyny-za-holokost

Що вже казати, якщо у самій Німеччині, котра була лідером блоку агресорів у Другій Світовій, упродовж кількох післявоєнних десятиліть мало місце намагання витіснити реальні події війни з колективної свідомості та «згладити» свою провину – навіть у випадку принципового її визнання. В академічному дискурсі це виявлялося в різного роду історичному ревізіонізмі – від банального замовчування та «забуття» воєнних жахіть до спроб протиставити «хороших» армійців із Вермахту «поганим» націонал-соціалістам з СС та інших нацистських мілітарних формувань (т. зв. легенда про «чистий Вермахт», нім. Saubere Wehrmacht). Аналогічний міф-виправдання побутував і щодо «гуманності» військових іншої провідної країни-агресорки – фашистської Італії («добрі італійці», іт. Italiani brava gente).

У контексті переоцінки підсумків війни та історичної ролі різних її учасників можна розглядати і процеси звільнення країн колишнього соціалістичного табору від радянської військово-меморіальної спадщини. Знесення та/або переміщення (нерідко стихійне) пам'ятників, що глорифікували СРСР, його збройні сили і воєначальників як головних переможців нацизму та визволителів Європи, подекуди (Польща, Угорщина) розпочалося одразу після антикомуністичних «оксамитових революцій» 1989 р. Повсталі народи закономірно прагнули зректися тоталітарного минулого, з-поміж усього також і шляхом «очищення» публічного простору від пов'язаних із нещодавніми темними сторінками національної історії символів. Тим самим додатково легітимізувався погляд на соціалістичне правління як по суті на другу – причому набагато довшу – окупацію цих країн іншим, нічим не кращим за гітлерівський, тоталітарним режимом. Водночас деякі радянські меморіали було збережено саме як пам'ятки Другої світової війни, котрі не підлягають знесенню. До прикладу, відповідний статус у судовому порядку закріплено за чи не найвідомішим серед пам'ятників «воїнам-визволителям» – монументом із неофіційною назвою «Альоша» у болгарському Пловдиві. «Меморіальна деокупація» зайнятих Червоною армією під час Другої Світової європейських країн значно активізувалася після повномасштабного російського вторгнення в Україну у лютому 2022 р. Відтоді у державах Центрально-Східної Європи демонтовано або заплановано демонтувати десятки радянських (зокрема військових) об'єктів пам'яті.

На загальному тлі переважання зазначених тенденцій вирізняються Німеччина, Сербія та Угорщина. Перша, вочевидь, не вдається до масштабного демонтажу радянських пам'яток з огляду на побоювання спровокувати цим обвальну ревізію історії. Сербія через історично тісні всебічні зв'язки з РФ принципово зберігає в цілості пов'язану з СРСР меморіальну спадщину. Чинний угорський уряд В. Орбана останніми роками заради збереження приязних стосунків із Москвою, від якої країна перебуває в тотальній енергетичній залежності та прагне низки економічних преференцій, нерідко протистоїть громадським ініціативам щодо демонтажу та переміщення найбільш знакових споруд – насамперед монументу полеглим у боях за угорську столицю воїнам Червоної армії на Площі Свободи в Будапешті. Одночасно Угорщина на державному рівні забезпечує ремонт, реставрацію та повторне відкриття російським

коштом багатьох інших об'єктів – як-то меморіалу пам'яті загиблих у ході Балатонської операції навесні 1945 р. радянських танкістів[15].

З-поміж усього іншого, війна 1939–1945 рр. набула специфічного цивілізаційного підтексту. Якщо у 1914–1918 рр. західні держави мали масштабний бойовий контакт лише з такими само західними державами (плюс сильно вестернізованою Туреччиною, чиєю армією значною мірою командували європейці), то тут Заходові й людству загалом уперше за тривалий час довелося зіткнутися з масованою та здійснюваною за допомогою найсучасніших озброєнь агресією країни неєвропейської, незахідної і навіть «неавраамічної» культури – Японії. Японці, хоч і зазнавши перед тим інтенсивної вестернізації, тим не менше зуміли зберегти свої традиційні етос та ментальність (зокрема ставлення до смерті), що робило їх чи не найбільш чужорідним і незрозумілим противником у новітній воєнній історії Заходу. Невипадково проблематика цього протистояння (що воно мало місце не лише безпосередньо на полі бою, а й у багатьох інших ситуаціях) знайшла настільки широке відображення у популярній культурі, зокрема в кінематографі, де з-поміж інших можна відзначити цілу низку драматичних художніх стрічок: «Операція "Пасіфік"» (Operation Pacific, 1951 р., реж. Дж. Ваґнер), «Міст через річку Квай» (The Bridge on the River Kwai, 1957 р., реж. Д. Лін), «Червоний берег» (Beach Red, 1967 р., реж. К. Л. Вайлд), «Пекло в Тихому океані» (Hell in the Pacific, 1968 р., реж. Дж. Бурмен), «Щасливого Різдва, містере Лоуренс» (Merry Christmas, Mr. Lawrence, 1983 р., реж. Н. Осіма), «Імперія Сонця» (Empire of the Sun, 1987 р., реж. С. А. Спілберг), «Дорога до раю» (Paradise Road, 1997 р., реж. Б. Бересфорд), «Перл-Гарбор» (Pearl Harbor, 2001 р., реж. М. Б. Бей), кіноділогія «Прапори наших батьків» та «Листи з Іводзіми» (Flags of Our Fathers, Letters from Iwo Jima, 2006 р., реж. К. Іствуд-мол.), «Австралія» (Australia, 2008 р., реж. М. Е. Лурманн), «Навіс» (Canopy, 2013 р., реж. А. Вілсон), «Мідвей» (Midway, 2019 р., реж. Р. Еммеріх), телесеріали «Тихий океан» (The Pacific, 2010 р., реж. Т. Ван Паттен та ін.), «Захоплення Сінгапуру» (The Singapore Grip, 2020 р., реж. Т. Воган) тощо.

Важливим із культурно-цивілізаційного погляду є і естетичний аспект впливу Другої світової війни на розвиток мілітарної справи. Пам'ять про Першу Світову ще могла включати такі елементи, як яскраві впізнавані деталі уніформи – відблиск військової пишноти раніших часів (пікельгельми, гусарські строї, знамениті червоні штани французької піхоти), кавалерійські двобої на списах тощо. У меморіальному вимірі Другої Світової немає місця подібній архаїці. Можна сказати, що Перша світова війна остаточно завершила революцію у мілітарній естетиці, надавши Другій Світовій можливість уже повноцінно відкрити епоху максимальної функціональності в уніформі – як утім і в інших характерних атрибутах військової справи. Адже з естетичного погляду бойові дії 1939–1945 рр. – то вже цілковито війна Модерну, міцно асоційована із засобами техніки, показово стриманою та невибагливою маскувальною колористикою і гранично функціональними та стандартизованими формами загалом. Власне, це ж стосується й будь-яких аспектів матеріальної об'єктивації війни. Так, якщо під час Першої Світової повітряна загроза ще могла асоціюватися з

15 В Венгрии после реставрации был открыт памятник советским танкистам: в сети напомнили неудобные для Будапешта и Москвы факты. URL: https://news.obozrevatel.com/abroad/v-vengrii-posle-restavratsii-byil-otkryit-pamyatnik-sovetskim-tankistam-v-seti-napomnili-neudobnyie-dlya-budapeshta-i-moskvyi-faktyi.htm

поодинокими дирижаблями-«цеппелінами», то під час Другої – вже виключно з масованими нальотами літаків.

Як і більшість масштабних конфліктів останніх століть, Друга світова війна зрештою увінчалася формуванням нової системи міжнародних відносин – Ялтинсько-Потсдамської. І хоча вона значною мірою розвинула принципи попередньої, Версальсько-Вашингтонської, системи (а отже ми продовжуємо жити у світі, започаткованому у 1914–1919 рр.), власне в меморіальному плані, нерозривно пов'язані з подіями 1939–1945 рр., Ялта та Потсдам суттєво потіснили «версальську» тематику в історичному дискурсі та глобальній колективній пам'яті.

Нарешті, саме у Другій світовій війні було вперше застосовано нову зброю масового знищення – ядерну. Факт її застосування вже сам по собі є відмітною віхою в історії та пам'яті людства, а «ядерний чинник» став одним із визначальних у повоєнній світовій політиці.

Як можна бачити, війна 1939–1945 рр. одразу з декількох причин набула воістину епохального значення, відкривши нову добу в історії людства та цивілізації. Так само як раніше Тридцятирічна війна XVII століття «закрила» зумовлену Реформацією добу міжконфесійної ворожнечі в Європі, одночасно розпочавши смугу «секулярних» коаліційно-династичних воєн, а наполеонівська експансія своєю чергою «підвела риску» під останніми, проклавши шлях до імперіалістичного суперництва. Світові ж війни минулого століття зруйнували класичний імперіалізм, перейшовши у протистояння двох ідеократичних блоків. Зрештою те, що знаменує собою злам епох, завжди стає пам'ятним і легендарним.

Таким чином, Друга світова війна має цілу низку важливих особливостей, які вирізняють її як окремий відносно Першої світової війни (причому назагал складніший за неї в плані осмислення та сприйняття) цивілізаційний феномен – навіть попри наявність багато в чому спільного для них обох глобального контексту. Причому більшість із цих відмітних рис Другої Світової прямо дотичні до сфери пам'яті, визначаючи меморіальний образ дотепер наймасштабнішої на історичному шляху людства воєнної катастрофи та роблячи її насамперед найбільш «пам'ятною». Власне «Друга Світова» виступає самодостатнім явищем насамперед із погляду пам'яті про неї. Саме унікальні колективні спогади про події 1939-1945 рр. чи не найвиразніше відмежовують їх від усіх попередніх воєн в історії, з-поміж іншого сутнісно виокремлюючи й у загальній структурі планетарного конфлікту першої половини XX століття.

Андрій МАРТИНОВ

ІСТОРИЧНА НАУКА У ФРН: МІЖ НАЦІОНАЛЬНОЮ І ГЛОБАЛЬНОЮ ПАРАДИГМАМИ

Німецька історична наука впродовж XIX–XX століть помітно впливала на загальний рівень розвитку світової історичної науки. «Текст, – зазначає С. Стельмах, – для історика був не самоцінним, а проміжним засобом для пізнання історичного взаємозв'язку»[1]. Ця тенденція виявлялась як у розробці нових методологічних підходів до дослідження минулого, так і в аналізі складних та суперечливих проблем, які перебувають у дискусійному середовищі світового співтовариства істориків. Тож із цього погляду звернення до сучасного стану та основних тенденцій розвитку історичної науки у ФРН, на нашу думку, становить суттєвий історіографічний інтерес.

Звичайно, у стислому форматі неможливо претендувати на аналіз усього розмаїття наукових напрямів, шкіл, підходів до вивчення всесвітньої історії, які існували в німецькому середовищі істориків впродовж XX ст. Нашою метою є висвітлення лише головних тенденцій, які визначають становище історичної науки Федеративної Республіки після об'єднання Німеччини.

Отже, розглянемо основні тенденції становлення і розвитку історичної науки в ФРН у декількох аспектах, які стосуються новітньої історії Німеччини та деяких питань досліджень із всесвітньої історії.

Сама ментальність німців у всьому передбачає наявність чіткого порядку. Тож і розгляд зазначених питань розпочнемо з висвітлення організаційних питань історичних досліджень у ФРН.

На межі XXI ст. основними навчальними та дослідницькими центрами лишаються історичні факультети, відділи та секції, які працюють у 25-и університетах, а також низці технічних та педагогічних вищих навчальних закладів. Крім університетських центрів, у ФРН існують спеціалізовані науково-дослідні інститути, товариства та комісії з різних проблем і періодів історії. Загальна кількість історичних праць, які публікуються щорічно складає в середньому близько 10 тис. назв самих лише монографій[2].

Дослідження в історичній царині спираються на солідні фінансові субсидії, які надходять з трьох основних джерел: найбільше з федерального бюджету, а також з

1 Стельмах С. «Теорія можливих історій» Райнгарта Козеллека: традиція та інновація. Козеллек Р. Часові пласти. Київ, 2006. С. 13.

2 Edgar Wolfrum. Geschichspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Darmstadt, 1999. S. 17.

бюджетів федеральних земель і різних благодійних спеціалізованих фондів, зокрема Союзу фондів для розвитку німецької науки. Крім того, адресні субсидії на історичні дослідження виділяють фонди політичних партій: К. Аденауера (Християнсько-демократичний союз), Г. Зайделя (Християнсько-соціальний союз), Ф. Науманна (Вільна демократична партія), Ф. Еберта (Соціал-демократична партія Німеччини), Р. Дутчке (Партія зелених), Р. Люксембург (Партія демократичного соціалізму).

Найбільшим дослідницьким спеціалізованим центром є Мюнхенський інститут сучасної історії, створений у 1947 р. під початковою назвою Інститут досліджень націонал-соціалізму. Основу наукової проблематики зазначеного закладу становить період 1918–1948 рр. Мюнхенський інститут сучасної історії від 1953 р. видає «Щоквартальник сучасної історії», деякі номери якого є в бібліотеці Інституту історії України.

Масштабним внеском Мюнхенського інституту в дослідження новітньої історії ФРН є п'ятитомник «Документів з передісторії ФРН». Публікацією та науковими коментарями до архівних документів активно займається створена у 1951 р. в Бонні Комісія з досліджень парламентаризму та політичних партій. У зазначених наукових установах домінують представники ліберальної течії в німецькій історичній науці[3].

Науковим центром правоконсервативної історіографії є створене в 1950 р. у Гамбурзі Товариство імені Леопольда Ранке та заснована 1977-го в Західному Берліні Прусська історична комісія.

Взагалі впродовж 70-х рр. XX ст. у конкурентній боротьбі з університетами на науковій ниві активнішою стала роль спеціалізованих дослідницьких інститутів. Свідченням цього є створення у 1972 р. в Мюнхені «Об'єднання позауніверситетських історичних досліджень», членами якого стали 50 науково-дослідних організацій і центрів. У структурі названого об'єднання функціонують шість спеціалізованих комісій: з видання архівних документів XX ст., з історії університетів, з історії науки, з питань книговидання, з організації системи інформації для історичної науки, та по структурних проблемах науково-дослідних установ.

Зазначене об'єднання відіграє важливу координаційну роль, подаючи у своїх бюлетенях актуальну інформацію стосовно всіх з'їздів, конференцій, колоквіумів, які відбуваються у ФРН. Також видається фундаментальний «Щорічник історичних досліджень у ФРН».

Загальнонаціональною організацією істориків ФРН є відроджений у вересні 1949 р. Союз істориків Німеччини. Його членами є викладачі історії та допоміжних історичних дисциплін вищих навчальних закладів, а також працівники науково-дослідних інституцій, музеїв, архівів, бібліотек, крім того приватні особи, які мають вчений ступінь з історії, або друковані праці у будь-якій з галузей історичної науки. На сьогодні членами названого Союзу є близько 1000 осіб. Як громадська організація Союз істориків Німеччини плідно співпрацює з Союзом вчителів історії Німеччини, який на федеральному рівні об'єднує 16 відповідних земельних організацій.

У структурі Союзу істориків діє вісім секцій: дві з давньої історії, секція середніх віків, нового часу, сучасної історії, соціальної історії, східноєвропейської історії,

3 Thomas Ellwein, Eberhard Holtmann. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland. Entwicklung, Perspektiven. Opladen, 1999. S. 57.

історії релігії. Зазначимо, що до 1958 р., коли було створено самостійне Товариство істориків НДР, східнонімецькі історики брали участь у роботі з'їздів Союзу істориків Німеччини[4]. Своєю чергою після об'єднання Німеччини 1990 р. питання відновлення членства в Союзі істориків переважно вирішується на індивідуальній основі[5].

Багата на події німецька історія залишила свої сліди у різноманітних фондах німецьких архівів. Провідне місце серед архівних закладів посідає створений 1952-го Бундесархів – Федеральний архів у Кобленці, який має відділення Військового архіву у Фрайбурзі та Політичного архіву в Бонні.

У Західному Берліні знаходиться архів фонду Прусської культурної спадщини, де зібрані фонди документів Веймарської республіки, та Берлінський центр документації націонал-соціалізму, який до 1990 р. курував американський державний департамент. Тут розміщено фонди картотеки СС, відомства з расових питань, архів штурмовиків. Частина фондів документів з історії 1933–1945 рр. знаходяться в архіві мюнхенського Інституту сучасної історії.

У столицях федеральних земель існують відповідні державні земельні архіви, які сьогодні дають основну частину джерельної бази, що використовується в дослідженнях німецьких істориків.

Нині у об'єднаній Німеччині виходить понад 250 назв періодичних спеціалізованих історичних видань. Найбільш авторитетним лишається «Мюнхенський історичний журнал», який виходить майже без перерв починаючи з 1859 р. Від 1950 р. у Фрайбурзі видається теоретико-методологічний та історіографічний журнал «Століття», а цінні у науковому плані тематичні огляди новітніх досліджень від 1956 р. щомісячно друкуються у часописі «Нова політична література». У 1975 р. засновано щоквартальник «Історія і суспільство. Журнал історичної соціальної науки». Кожен його номер присвячено якійсь певній проблемі (гендерні, демографічні, національні питання тощо).

Оскільки сучасний стан історичної науки у ФРН неможливо зрозуміти без передісторії становлення основних шкіл, ретроспективно зупинимось на цьому питанні.

У розвитку історичної науки на німецькій землі впродовж XIX–XX ст. можна виокремити декілька етапів: перший пов'язано з виникненням Німецької імперії (Другого Рейху). Саме він був визначальним для формування та реалізації передумов домінування консервативного напряму в німецькій історичній науці.

Зазначеному етапові було властиво звертати увагу на створення глобальних теорій історичного розвитку. Яскравим прикладом цього є творчість Освальда Шпенглера.

Другий етап у розвиткові новітньої німецької історичної науки, на нашу думку, охоплює період Веймарської республіки та націонал-соціалістичного режиму (1918–1945 рр.).

Домінантою наукового життя на цьому етапі була запекла конкуренція між науковими школами консервативно-націоналістично та ліберально налаштованих істориків. Саме в цей час відбувалась прискорена професіоналізація історичного знання. Наприклад, якщо в 1920 р. у 23-х німецьких університетах працювали 90 професорів

4 Karl Wilhelm Ficke. Der Wahrheit Verpflichtet. Texte zur Geschichte der DDR. Berlin, 2000. S. 78.

5 Günter Heydemann. Die Innenpolitik der DDR. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Band 66. München, 2003. S. 143.

істориків, то в 1931 р. вже 238 професорів і доцентів, близько 5 тис. студентів обрали собі історичний фах.

Тон у німецькій історіографії цього часу задавали консервативно налаштовані історики, чиїм політичним ідеалом була «народна спільнота» під егідою сильної державної влади. Ідеалістичний німецький історизм лишався втіленням кращих досягнень людського духу, але його прихильники, вбачаючи в дослідженнях соціально-економічної проблематики бацилу марксизму, принципово ними не займались. Традиціоналісти вважали, що історіографія, яка розвінчує історичні міфи та легенди, котрі є ключовими у виховному значенні історії, є неприйнятною. Натомість ідеалом лишались пангерманські устремління та войовничий дух пруссацтва.

Ліберальна концепція історії, яка також досить інтенсивно розвивалася за часів Веймарської республіки, вбачала в історичному процесі сходження суспільства і держави щаблями прогресу в безперервній боротьбі старого та нового. Наслідком цієї боротьби є неминуче розширення представницької демократії та індивідуальної свободи. Зокрема історик Фрідріх Мейнеке (1862–1954 рр.) з цього приводу висловив, мабуть, спільну позицію багатьох тогочасних німецьких істориків: «Дивлячись у минуле, я залишаюсь в серці монархістом, вглядаючись в майбутнє, розумом я стаю республіканцем»[6].

Звичайно, крах кайзерівської імперії піддав німецьких істориків справжньому шоку. Попередньо розроблені концепції німецької історіографії виявились дискредитованими. По суті німецькі історики опинились перед дилемою прийняти новонароджену республіку або боротись проти неї. Саме це питання стало фронтиром між ворожими до республіки консервативно налаштованими істориками та прихильниками демократичних цінностей – ліберальними істориками.

Слід зазначити, що у Веймарській Німеччині не існувало загальнонаціонального центру історичних досліджень, вони перебували у сфері компетенції окремих земель. До того ж університети, зберігаючи автономію, не були зацікавлені в централізації. Крім того, філософські факультети, до складу яких входили історичні кафедри, були оплотом антиреспубліканської опозиції. Тому вони відхиляли пропозиції збільшити кількість лояльних республіці професорів шляхом створення нових кафедр.

Консервативна хвиля в історичній науці Веймарського періоду закликала до відродження національної самосвідомості як передумови відновлення внутрішньої стабільності та зовнішньої могутності німецької держави.

Історики, що позиціонувалися як прихильники лівої ідеї, були чужими для академічної науки. Вони виступали за зміцнення парламентаризму, проти мілітаризму, пруссацтва. У минулому Німеччини вони шукали історичне обґрунтування виникнення Веймарської республіки. Соціал-демократичне бачення історії формувало розуміння того, що кожен клас визнає право на існування інших класів і внесення їхньої частки до національного багатства та розподілу політичної влади.

Слід зазначити, що за часів Веймарської республіки саме Німеччина була європейським центром марксистських соціально-історичних досліджень. У 1923 р.

6 Hartmut Lehman. Historikerkontroversen. Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft. Band. 10. Göttingen, 2000. S. 118.

у Франкфурті-на-Майні було створено Інститут соціальних досліджень. До 1932 р. видавався «Архів історії соціалізму і робочого руху». Загалом у цьому середовищі істориків переважав моністичний підхід до вивчення та тлумачення історії. Після приходу до влади А. Гітлера франкфуртський інститут переїхав до США, де став асоційованою установою Колумбійського університету.

У міжвоєнний період в Німеччині досить інтенсивно розвивалась історія міжнародних відносин. У цей час дипломатична історія по суті перетворилась на арену запеклої боротьби з питань перекладання на кайзерівську Німеччину виключної відповідальності за розв'язування Першої світової війни. На повну силу діяв цезарівський аргумент, що переможців не судять. Зрештою стаття 231 Версальського договору прямо покладала всю відповідальність за війну на Німеччину.

У відповідь упродовж 1922–1927 рр. за спонсорської допомоги німецького уряду було видано 40 томів німецьких дипломатичних документів, покликаних довести, що кайзерівська Німеччина не хотіла війни. Врешті включення зовнішньополітичних проблем до поля загальноісторичних досліджень сприяло появі більш наукової історії міжнародних відносин. Надалі спостерігаємо відхід від традиційної дипломатичної історії, котра вивчала головним чином зовнішньополітичну діяльність урядів до ширшої історії міжнародних відносин, яка досліджується у взаємодії економічних, політичних і військово-стратегічних факторів.

Формою професійної комунікації в середовищі німецьких істориків були з'їзди Союзу істориків Німеччини. Загалом за Веймарський період їх відбулось п'ять. Найгострішими питаннями порядку денного були проблеми відповідальності за Першу світову війну та історична доля Австрії. На з'їзді у Геттінгені (1932 р.) група молодих дослідників історії східноєвропейських народів висунула наукові аргументи на користь «тиску на Схід».

Цього часу полем справжньої ідейної битви між переважною більшістю істориків-консерваторів та меншістю лібералів стала історична белетристика здебільшого публіцистично-біографічного змісту. Консерватори закидали авторам цього жанру не лише вразливі з позицій наукової критики моменти, а головним чином демократично-соціалістичну тенденцію та ненависть до бісмарківсько-кайзерівської імперії.

Звичайно, консервативно-націоналістично налаштованим німецьким історикам легше було адаптуватися до ідеології націонал-соціалізму, хоча вони ставились до нього з великою насторогою.

Треба зазначити, що більшість німецьких істориків не поділяла постулатів націонал-соціалізму і займалася суто академічними, далекими від політичної кон'юнктури проблемами. Вони пасивно заперечували саму можливість перетворення історії на специфічну галузь політичної пропаганди. Загалом нацистський режим не зміг поставити істориків під суцільний контроль. Щоправда, слід також визнати, що більшість тодішніх німецьких істориків розглядала націонал-соціалізм як найбільш радикальне втілення національних німецьких традицій.

Водночас, встановлення зазначеного режиму спричинило до чисельної еміграції істориків за політичними та расовими мотивами. Хоча не можна стверджувати, що історія перетворилася на вигнану науку, як це сталось із німецькою політологією та

соціологією. Більшість істориків-емігрантів належала до табору прихильників Веймарської республіки. Провідною темою цих дослідників, значна кількість яких опинилась у США, було з'ясування причин того, що сталось з Німеччиною у січні 1933 року.

Зазначимо, що за наявності окремих несуттєвих розбіжностей роботи німецьких істориків-емігрантів сприяли переосмисленню німецької історії XIX століття. Встановлення нацистської диктатури пояснювалось тим, що запізнілий розвиток буржуазного суспільства в Німеччині спровокував виникнення могутнього блоку промисловців, юнкерства та бюрократії, який докладав усі сили аби перешкоджати своєчасній справжній демократизації суспільства. Так Бісмарк звинувачувався у встановленні авторитарного правління, яке заперечувало ідеали ліберальної демократії.

Врешті, оголошене нацистами оновлення німецької історичної науки закінчилось її повним крахом. Вдруге протягом чверті століття панівні переважно консервативні історико-політичні концепції виявились дискредитованими. Попередній оптимізм та віра в перевагу німецького духу змінилися вболіванням із приводу жахливого майбутнього Німеччини. Вже згадуваний нами Ф. Мейнеке в програмній монографії «Німецька катастрофа» (1946 р.) акцентував увагу на потребі перегляду традиційних політичних постулатів німецької історичної науки. Джерело національних проблем він вбачав в антиліберальному та антидемократичному створенні «залізом і кров'ю» Другого Рейху. Нові політичні орієнтири встановлювались на основі переходу від германізму до європеїзму.

Проте і після 1945 р. спостерігалось домінування консервативного напряму в історіографії ФРН, що обумовлювалося специфікою післявоєнного періоду, зокрема атмосферою холодної війни та розколом Німеччини. Також суттєве значення мала спадковість кадрів в історичній науці. Слабка лінія спадковості ліберальної німецької історіографії в 50-і рр. XX ст. була фактично перервана, адже майже ніхто з колишніх емігрантів у країну не повернувся. Натомість представники консервативного напряму повернули свої дослідження у бік історичного обґрунтування німецького внеску в захист Заходу[7].

Однак нові часи вимагали ревізії традиційної прусської націоналістичної концепції. Тепер ішлося не про боротьбу Німеччини з західними країнами, а про єдність західного світу проти загрози східного деспотизму.

У цьому контексті симптоматичною стала монографія гамбурзького професора Фріца Фішера «Ривок до світового панування» (1961 р.). Основною концептуальною думкою його праці, яка була написана у полеміці з представниками консервативного напряму в німецькій історіографії, є твердження про те, що нацизм не є ізольованим та випадковим моментом німецької історії, навпаки, він пов'язаний з національними традиціями та особливостями. Зокрема, оцінюючи Веймарський період, Ф. Фішер пише, що саме союз аграрної аристократії та промислової еліти, який почав формуватись ще за часів Бісмарка, став нездоланною перепоною на шляху до лібералізації та демократизації Німеччини. Врешті робиться слушний висновок: імперію згубили ті самі сили, які її і створили[8].

7 Werner Weidenfeld. Handbuch zur deutschen Einheit. Frankfurt-am-Meine, 1996. S. 77.

8 Eckhard Conze, Gabriele Metzler. 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland. Daten und Diskussionen. Stuttgart, 1999. S. 45.

Отже, на початку 1960-х рр. спостерігаємо поступовий перехід від ідейного домінування консервативно-націоналістичної школи до неоліберального напряму, прихильники якого наполягали на осучаснені ідеалістичного історицизму, пропонували звернутись до дослідження соціальних структур, вивчення масштабних економічних процесів.

Зазначена тенденція особливо яскраво виявилася на Фрайбурзькому конгресі Союзу істориків (1967 р.). Його учасники констатували, що історизм в його старій формі канув у минуле. Проте одночасно з'ясувалось, що відсутня прийнятна для всіх нова теоретична платформа. Дискусія з цього приводу тривала впродовж 1970-х рр. В полеміці відбувся поділ середовища неоліберальних істориків принаймні на два табори: поміркованих і більш радикально та соціально-критично налаштованих, які наполягали на ширшому міждисциплінарному синтезі в німецькій історичній науці.

«Критика історичної соціальної науки з боку представників нових напрямів дослідження минулого спричинила у 1990-х її переорієнтацію на культурно-історичні аспекти дослідження соціальної історії сім'ї, релігії та гендерних зв'язків тощо»[9]. Взагалі слід зазначити, що чітка класифікація представників насамперед західнонімецької історичної науки становить певну складність. Справа в тому, що будь-яка класифікація трансформується у разі застосування політичних або методологічних критеріїв до ідентифікації німецьких істориків.

Наприклад, якщо використовувати теоретико-методологічні критерії, то в сучасній історичній науці ФРН можна виокремити принаймні три основні світоглядні напрями: прихильників класичних постулатів німецького історизму, певною мірою модернізованого, які переважно розуміють історію як науку про людський дух; прибічників соціального підходу до історії, які в епіцентр досліджень висувають не окремі події та явища, а суспільні структури та масові процеси; нарешті є ще історики, які вивчають минуле з позицій діалектико-матеріалістичного методу, звичайно теж не в його радянському форматі. Зокрема, історики лівосоціалістичної орієнтації широко використовують концептуальні та методологічні підходи немарксистської суспільної думки. Цей напрям сформувався на початку 70-х рр. XX ст. в Марбурзькому університеті.

Причому у всіх вище зазначених світоглядно-методологічних напрямах репрезентовані історики дотримуються різних, іноді діаметральних ідейно-політичних поглядів.

Так, на правому політичному фланзі досить активно присутня праворадикальна (близька навіть до неонацизму) історіографія. Її науковим центром є створений у 1960 р. в Тюбінгені Інститут післявоєнної німецької історії. У наукових публікаціях його співробітників можна простежити наполегливі спроби реабілітації націонал-соціалістичного руху. Панівними в цьому середовищі лишаються постулати расизму та антисемітизму.

Світогляд консервативного напряму в німецькій історичній науці зосереджено на комплексі суспільних цінностей, передусім традиції, авторитеті, свободі та відповідальності, апології природної соціальної нерівності.

Прихильники ідеалів консерватизму наполягають на об'єктивізмі та свідомій відмові від ціннісного оцінювання минулого, в якому досі лишається травма колективної відповідальності. Вони критикують ідею плюралістичності знання, що розгля-

9 Стельмах С. Зазн. пр. С. 14.

дається як джерело конфліктності, натомість пропагується ідея німецької державності, але вже побудованої на демократичних засадах.

Проте умовний поділ між консервативним та неоліберальним напрямами в німецькій історичній науці, на нашу думку, найбільш доцільно провести за критерієм ставлення до взаємовідносин між суспільством та державою. Якщо консерватори фактично ототожнюють ці структури, наголошуючи, що лише з відродженням націоналізму вирішиться суттєва політична проблема стосунків між особистістю і державою, то неоліберали, відстоюючи ідеали свободи особистості, пропагують модель соціальної держави, яка для них лишається інструментом збереження широкого політичного та соціального плюралізму, властивого ФРН.

Однак прихильники обох напрямів згодні з тим, що історичні знання є необхідними для орієнтації в суспільній реальності, адже без них виникають умови для некритичного сприйняття псевдонаукових та антидемократичних ідеологій.

Водночас, на думку багатьох німецьких істориків, лишається неприйнятним перетворення історії на різновид «політичної педагогіки», адже, якщо історія обмежується лише уроками з минулого, вона вбачає в ньому виключно негативні моменти, які треба подолати. А гуманітарна наука, принаймні в дусі Макса Вебера, не може претендувати на роль вчителя, спроможного дати відповідь на питання, що робити. Зокрема, завдання історії полягає в тому, аби показати, що відбулось в минулому і чому відбулась саме так. Тому, дотримуючись позиції історичної об'єктивності, яка є наріжним каменем німецького історизму, наприклад наголошуючи на ідейно-політичній спадковості між Бісмарком та Гітлером не слід заперечувати ліберально-демократичну тенденцію в німецькій історії, яка йде від прусських реформ початку XIX ст., через революцію 1848–1849 рр. до Веймарської республіки та сучасної ФРН[10].

Після хвилі молодіжних протестів 1968 р. спостерігаємо помітні зміни в середовищі істориків неоліберальної орієнтації. На лівому фланзі сформувалась соціально-критична історична школа. Основною метою її апологети вважають радикальне методологічне оновлення історичної науки, посилення теоретичних засад історичного знання. До соціально-критичної школи належать історики як ліберальної, так і соціал-демократичної орієнтації. Науковим центром останніх є створена у 1982 р. при Правлінні СДПН Історична комісія. Її зусиллями організовано дві знакові щодо основних тенденцій розвитку німецької історичної науки конференції «Сліди повсякденності – Історія у політичній практиці» (квітень 1986 р.) та «Спадкоємці німецької історії: ФРН та НДР» (березень 1987 р.). До речі, з об'єднанням Німеччини затяжна криза західнонімецького ортодоксального марксизму врешті призвела до припинення діяльності створеного 1968-го у Франкфурті-на-Майні Інституту марксистських досліджень.

Специфічний профіль соціал-демократичної школи німецьких істориків створює їхня ідейна орієнтація на формування суспільної свідомості, яка сприймає демократичні свободи та правовий соціальний контроль.

За часів науково-технічної революції традиційне протиставлення історії природничим наукам змінилось переконанням в їхній принциповій спільності. Зокрема

10 Manfred Görtemaker. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Vom der Gründung bis zur Gegenwart. München, 1999. S. 34.

своєрідне програмне значення для повернення німецьких істориків до проблематики соціальної історії мала наукова творчість авторитетного гейдельберзького професора Вернера Конце (1910–1986 рр.). Спираючись на теорію індустріального суспільства він довів, що промислова революція на межі XVIII–XIX ст. розірвала неперервність історичного процесу. З цього часу, на його думку, історія перестала бути творінням видатних історичних особистостей, а перетворилась на анонімний соціально-економічний процес.

Наприкінці 1950-х рр. В. Конце створив «Гейдельберзьке товариство сучасної соціальної історії». У 1976 р. зазначеною дослідницькою установою було видано фундаментальну працю «Соціальна історія родини в Європі нового часу».

Проте в центрі досліджень цієї історичної школи лишається історія робітничого руху. Причому соціальна історія робітничого класу вивчається у контексті політичної історії його організацій – партій та професійних спілок. Гейдельберзька школа запропонувала власну типологізацію робітничого руху. Ідеальним типом вважається британський, якому властиві прагматизм, слабкий вплив ідеологічних постулатів, реформістський характер і повага до парламентаризму. Натомість російський тип, який формувався в умовах консервативно-авторитарної політичної системи та при слабкій буржуазії, стоїть на нігілістичних позиціях. Врешті німецький тип, на думку цієї історичної школи, займає проміжне становище, адже йому були властиві одночасно реформістська та революційна, реально-практична й ефемерно-теоретична, національна та інтернаціональна тенденції розвитку.

Зазначимо, що в Німеччині, на відміну від інших західноєвропейських країн, де історична наука досить швидко переорієнтувалась на формування «нової історичної науки», якій властиві кількісні методи аналізу та міждисциплінарні методи дослідження, становлення соціально-критичної історичної школи було досить уповільненим.

Лише в 1960-і рр., після економічного дива та на тлі форсованої науково-технічної революції сформувалося покоління німецьких істориків, які не сприймали традиційний німецький ідеалізм. З іншого боку, в німецькій соціальній історії збереглось багато елементів історичного ідеалізму з його акцентом на політичних факторах та підкресленням значення діяльності видатних особистостей. Варто зазначити, що соціально-критична школа виникла в період активної політичної боротьби за реформи на межі 60–70-х рр. XX ст. Нині соціально-критична історична школа у ФРН, науковим центром якої лишається Білефельдський університет, наголошує на принципових моментах дослідження соціальної історії. Зокрема у методологічному плані визнається важливість комплексних підходів до аналізу соціальних фактів у контексті різних аспектів політичного, економічного та соціокультурного походження.

При цьому поняття «соціальна історія» інтерпретується досить широко, аби за його межами не опинились історичні події та дії особистостей[11]. Провідними науковцями зазначеного соціально-критичного напряму є фахівець з німецької історії XIX–XX ст. професор Білефельдського університету Ганс-Ульріх Велер, а також Юрген Коккі – спеціаліст з історії німецького суспільства періоду Першої світової війни та Генріх Вінклер, який вивчає історію робітничого руху Веймарської республіки.

11 Viola B. Georgi. Entliehne Erinnerung. Geschichtsbilder Junger Migranten im Deutschland. Hamburg, 2003. S. 97.

На початку 1980-х зі ствердженням правоцентристського внутрішньополітичного курсу знову посилився інтерес не до критики минулого, а до традицій, які розглядались як чинник стабілізації суспільства після десятиліття бурхливих реформ.

На думку неоконсерваторів, ствердження в історичній науці кліометричних підходів із графіками, таблицями, діаграмами лишили за лаштунками живу людину. З цього часу активізувався процес повернення до наративної (розповідної) історії. Свідченням цього став інтенсивний розвиток історії повсякденності, яка фокусує увагу на «історії знизу», на житті простих людей – врешті головних дійових осіб історії. Базу досліджень створює розвинута соціальна статистика, яка була властива Німеччині вже в середині XIX ст. Специфічною рисою досліджень з історії повсякденності стала емпіричність та відмова від узагальнень та теоретичних висновків.

Після 3 жовтня 1990 р. внаслідок об'єднання Німеччини особливо активно висвітлюються «білі плями» історії НДР[12]. Зазначимо, що в 1992 р. було прийнято рішення тимчасово закрити історичні факультети на сході. Значна частина істориків колишньої НДР за віком вийшла на пенсію. Новий набір викладачів здійснювався на основі перевірки кваліфікації. Зокрема, у кадровому плані так би мовити «східнонімецьким» лишається Берлінський дослідницький центр з історії та теорії науки[13].

Авторитетними на загальнонімецькому рівні є східнонімецькі історичні школи, зокрема з дослідження аграрної німецької історії, з вивчення історії Ганзи та скандинавських країн (у Грайфсвальді), з історії політичних партій (в Єні), латиноамериканістики (в Ростоку).

На межі XX–XXI ст. проведено величезну роботу з опрацювання архівних джерел з новітньої історії ФРН. Опубліковано архівні документи східнонімецької спецслужби, десять томів документації режиму СЄПН, шість томів історії об'єднання Німеччини[14].

Серед головних тем німецької історичної науки лишається проблема націонал-соціалізму. Вже після 1990 р. в ФРН вийшло близько 1000 монографій, присвячених різним аспектам зазначеної проблематики. Зокрема, на стику історії та політології досліджується тематика типологізації авторитарних та фашистських режимів, механізми, які призвели до краху Веймарської республіки. Проте досі ми не знайдемо відповіді на питання, чи існує ідеально-типове явище фашизму, чи є лише його національно-конкретні типи?

Зокрема, Вольфганг Шидер виокремлює наступні типи фашизму в аграрних (Угорщина, Іспанія, Румунія), аграрно-індустріальних (Італія) та індустріальних (Німеччина) країнах. Всі ці країни запізнились із індустріалізацією, тому перехід від капіталізму вільної конкуренції до панування монополій був форсованим. Середні прошарки виявились неадаптованими до нових умов і ворожими ліберально-парламентській системі правління. Водночас почуття національного приниження створило сприятливі умови для екстремістського націоналізму. Тобто в країнах, де феодальні пережитки було ліквідовано ще на першій стадії промислової революції, передумови для масових фашистських рухів були обмеженими.

12 Stefan Welle. Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR. 1971-1989. Berlin, 1998. S. 80.

13 Ulrich Mählert. Kleine Geschichte der DDR. München, 1998. S. 234.

14 Die SED Geschichte. Organisation – Politik. Ein Handbuch. Berlin, 1997. S. 11.

Але єдиної теорії історії фашизму досі немає. Це провокує подальші дискусії в середовищі істориків та у громадських колах. У цьому сенсі помітними стають праці, які від 1992 р. за сприяння «Фонду Фольксваген» реалізуються у межах проєкту «Диктатури в Європі XX ст.», провідна роль в якому належить потсдамському Дослідницькому центрові сучасної історії під керівництвом Ю. Коккі.

Одні історики вважають геноцид за класовими та расовими ознаками тотожними явищами та наполягають на відновленні національної ідентичності німців зі своєю історією. Ю. Габермас вбачає в цих спробах намагання створити образ ворожої Росії, із злочинним минулим, яке, на відміну від Німеччини, ще не подолано. Менш гарячі ідеологічні дискусії відбуваються у середовищі істориків, які займаються більш давніми часами. Нарешті, на нашу думку, важливою тенденцію розвитку німецької історичної науки на початку XXI ст. є активізація міжнародного співробітництва. Яскравим прикладом є видання серії «Європейська історія», яка в 65-и книгах має висвітлити історію Старого континенту не в хронологічному порядку, а за окремими проблемами.

Загалом, нині триває збагачення структури історичного знання в Німеччині, що обумовлює подальше ускладнення внутрішньодисциплінарних зв'язків між окремими частинами історичної науки. Здійснюються спроби подолати теоретико-методологічну та концептуальну розпорошеність історичного знання. Але з іншого боку визнається, що жодна історико-філософська теорія не може виконувати функції універсальної відмички до скарбів всього багатства історії.

Попередній результат радикальних історичних змін, які відбуваються на межі XX–XXI ст., визначається по-різному. Мова може йти про «постіндустріальне» суспільство (Д. Белл), «мережеве» інформаційне суспільство (М. Кастельс), «постмодерне» суспільство (А. Етціоні), навіть «постісторичне» суспільство (Ф. Фукуяма). Різні концептуальні підходи погоджуються з точкою зору, яка визнає, що тектонічні зрушення насамперед є наслідком інтенсивних процесів трансформації світової економіки, котра здатна працювати як єдина система в режимі реального часу у вимірі всієї планети.

Обговорення проблем глобалізації у контексті місця цього концепту в системі історичного знання актуалізувалося за умов фінансово-економічної кризи. Гостро постає питання, чи стали ми свідками чергової циклічної кризи, або кризи ліберально-капіталістичної системи загалом?

Історія економічних криз починається від першої половини XIX століття. Тоді вони переважно розвивалися як національні. Але вже на початку XX ст. кризи набули атрибутів світових. До Першої світової війни вважалося, що причини криз полягають у короткочасних хаотичних тенденціях, які є результатом накопичення суперечностей у системі господарювання. Однак економіст М. Кондрат'єв розробив циклічну теорію криз. На його думку, світова економіка у своєму розвиткові проходить цикли підйому та занепаду (у його термінології мова йде про «довгі» та «короткі» хвилі). Досі було декілька криз, які стимулювали якісні перетворення у світовій системі господарства. Всі вони віддзеркалювали закінчення «довгих хвиль» циклічної економічної динаміки. Наприклад, криза 1870-х рр. відкрила монополістичну стадію розвитку капіталізму. Велика депресія 1929–1933 рр. сприяла виникненню механізму державного

регулювання ринкової економіки. Натомість економічна криза 1973–1975 рр. означала перехід світової економіки до нинішньої глобальної транснаціональної фази.

Глобальна економічна криза, яка розпочалася восени 2008 р., позначається на від'ємній хвилі економічної динаміки, яка розпочалася після кризи середини 1970-х рр. Та криза закінчувала довгу «підйомну» циклічну хвилю економічної динаміки, яка тривала приблизно впродовж 1948–1973 рр. Для неї властиво було зростання попиту на капітал та його інтенсивне накопичення, а також суттєве підвищення попиту та подорожчання робочої сили, активне технологічне оновлення виробництва на основі науково-технічного прогресу. Зміна технологічних умов спровокувала енергетичну кризу 1970-х рр.

Щоправда, ще у другій половині 1960-х рр. група економістів, які зібралися навколо «Римського клубу», прогнозували кризу вільної ринкової економіки. Ця тенденція розвивається на основі безперервного зростання (нині обмеженого дефіцитом ресурсів і кризою кредитної довіри) й отримання дедалі більшого прибутку. Досягти цього неможливо без підвищення продуктивності праці та пошуку нових ринків збуту. Зрештою, світові держави почали конкурувати за раціональне використання ресурсів. Розпочалося масове перенесення виробництва до країн «третього світу». Завдяки цьому з «нових» периферійних індустріальних центрів у фінансову систему «старих» економічних центрів пішли великі прибутки. Вони переважно спрямовувалися у дохідний західний фінансовий сектор. У США до ризикованих фінансових операцій було залучено великі маси населення. Біржа перетворилася на різновид казино. Одночасно накопичувався величезний державний та корпоративний борг США. Тому разом із кризою ринку нерухомості, яка запустила «ефект доміно» банкрутств, рятувати американську економіку довелося коштом усіх інших суб'єктів світового ринку.

Відбулося «перенакопичення капіталу», тобто нові інвестиції не приносять прибутку, який перевищував би середній рівень прибутків попереднього циклу економічного розвитку. Адже до 2009 р. економіка зростала й у периферійних країнах, які були здатні забезпечити власні ринки. Внаслідок цього настала криза перевиробництва. Аби обмежити її негативні наслідки, зменшуються виробничі потужності та інвестиції. В підсумку ми стаємо свідками і жертвами інфляції, скорочення виробництва, зростання безробіття та накопичення конфліктних соціальних проблем.

Відкритим залишається питання, що буде основою для нової технологічної хвилі: технології енергозбереження або виробництво нових видів енергії? Одночасно загострюється проблема глобального регулювання економіки. Причому без створення політичних передумов для цього дуже важко вирішити економічні проблеми. У рамках реалізації доктрини «нового світового порядку» відбувається демонтаж національної державності з її заміною на маріонеткові режими. Однак в умовах системної кризи альтернативного національній державі суспільного інституту, спроможного врегулювати кризові проблеми бізнесу, просто не існує. Внаслідок цього виникає основна суперечність процесу глобалізації.

Бурхливі дискусії, які відбуваються у соціальних науках з приводу проблем глобалізації, поки що лише опосередковано торкнулися історичної науки, яка традиційно займається дослідженням причин і наслідків подій. Одним із таких наслідків розгортання про-

цесу глобалізації може вважатися зміна статусу історичного знання в системі соціальних наук. Наприклад, у німецькому науковому просторі закорінене у вітчизняному дискурсі поняття «всесвітня історія» ототожнюється з терміном «Universalgeschichte», тобто «універсальною історією», або у нашому розумінні «глобальною історією». Звичайно, «глобальна історія» не є допоміжною дисципліною глобалістики. Епістемології цього поняття ближче тлумачення французького історика Ф. Броделя, який вів мову про історію «матеріальної цивілізації» як про «синтез» та результат усіх можливих історій.

Звичайно, історичне знання може розглядатися як сукупність інтерпретацій різноманітних культурних практик, трансформація яких неминуче провокує зміни історичної свідомості по всій її вертикалі: від професійних істориків і до «споживачів» історичних праць. Здається, що в глобальному інформаційному суспільстві, яке народжується та інтенсивно розвивається, історія досягає «точки зникнення» у надлишковій інформації про різні події, в яких буває важко розібратися. За цих гносеологічних умов непросто знайти місце для національної історії.

У історичній науці незалежної України «діалектику формування цілісної картини всесвітньої історії стосовно національної історії» одним із перших проаналізував В.А. Потульницький, який у своїй ґрунтовній монографії розглянув причини відокремлення української і всесвітньої історії у світовій та українській історичній науці, й осмислив проблеми інтеграції української національної історії у світову[15]. Звичайно, дискусія з цієї проблеми не закінчилася. Скориставшись терміном «глобальна історія», ми залишаємо за поняттям «всесвітня історія» всі історичні явища в їхній сукупності. Але якою може бути «глобальна історія»? Які чинники визначають сучасну специфіку взаємодії «глобальної» та національної історій?

У процесі становлення глобальної історії можна знайти різноманітні періодизації. «Традиційна історія зафіксувала три визначні спалахи: хрестові походи XII–XIII ст., великі відкриття XVI ст. і колоніальний імперіалізм XIX ст. Якщо подивитися на них під кутом зору історії людства, то ці три поштовхи, – зазначає французький історик Ж.Башлер, – в підсумку зв'язали між собою всі традиційні історії, які відбувалися впродовж попередніх тисячоліть, і змусили до культурного стрибка ті природні історії, що затрималися»[16]. Після 1945 р. внаслідок процесу деколонізації на політичній карті світу з'явилися нові незалежні держави, а в «старих» національних державах споживацьке суспільство опинилося перед викликами «меж зростання», які визначаються дефіцитом природних ресурсів та небезпекою наближення екологічної катастрофи. Демографічна криза в розвинених країнах та бум народжуваності в країнах «третього світу» провокують масові міграції, які порівнюються з «великим переселенням народів». Під впливом цих факторів змінюються ціннісні орієнтири різних цивілізацій.

Своєю чергою, процес європейської інтеграції сформував соціальне замовлення на написання історії Європи в загальноєвропейських, а не вузьконаціональних термінах. Аналогічне завдання є характерним і для написання «глобальної історії», яка не є самим лише інтегральним результатом взаємодії національних історій, а може бути

15 Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002.

16 Башлер Ж. Нариси загальної історії / Пер. з фр. Київ, 2005. С. 272.

наслідком «наднаціональних процесів». Аби зрозуміти це, треба спробувати розібратися із сутністю, формами та наслідками глобалізації.

Британські дослідники Девід Гелд, Ентоні МакГрю, Девід Голдблатт та Джонатан Перратон акцентують увагу на «...чотирьох відмінних історичних формах глобалізації, кожна з яких відбиває особливий зв'язок просторово-часових та організаційних властивостей»[17]. Вони ведуть мову про домодерну, ранньомодерну, модерну і сучасну історичні форми глобалізації. Альтернативна точка зору визначає поняття глобалізації як процес формування і подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на основі нових, переважно комп'ютерних технологій. Таким чином заперечуються надто глибокі історичні корені сучасної глобалізації. Адже її родові ознаки передусім пов'язуються з інформаційною революцією.

Важливим суб'єктом процесу глобалізації є транснаціональні корпорації (ТНК), які мають прибутки значно більші за валовий національний дохід багатьох держав, особливо розташованих на периферії світової економіки та геополітики. ТНК за своєю структурою і менеджерською організацією більше нагадують знайому тоталітарну державу. Хоча, звичайно, попри певну «командно-адміністративну схожість» у структурно-функціональному сенсі доцільно пам'ятати про принципово різне ставлення «транснаціональної корпорації» та «тоталітарної держави» до принципу раціональності, основу якого для ТНК складають інтенції надприбутків за будь-яку ціну. Набувши глобальної влади, транснаціональний капітал отримав можливості зіштовхувати інтереси різних національних держав. Пік скандалів навколо зловживань ТНК, які перетворилися на впливових суб'єктів світової політики, припав на 90-ті рр. XX ст. Але це не підірвало легітимність домінування ТНК. Адже світова економіка в політичному сенсі змушує до усунення більшості національно-державних обмежень. Географічні відстані втрачають те велике значення, яке вони мали досі. Державні кордони дедалі менше відокремлюють та дедалі більше сполучають[18]. Механізми Світової організації торгівлі перетворилися на інструменти однобічного відкриття національних ринків на користь конкурентоспроможних економік. Натомість фінансисти Міжнародного валютного фонду довершено оволоділи навичками трансформації корпоративних боргів на державні, вирішуючи таким чином бізнесові проблеми за рахунок усього суспільства.

Зазначимо, що економічне визначення поняття глобалізації стосується головним чином різних мереж транснаціонального розподілу праці, які віддзеркалюють економічні стосунки багатьох суб'єктів. Німецький соціолог У.Бек розуміє під глобалізацією процеси, в яких національні держави, їхній суверенітет вплітаються у павутиння транснаціональних акторів і підпорядковуються їхнім владним можливостям, їхнім орієнтації та ідентичності. Однак цей непростий процес провокує кризу в національній політичній сфері, що обумовлюється послабленням соціальної інтеграції різних класів навколо певних світоглядних засад. Наочним симптомом кризи сучасної демократичної системи стає переважно неефективне функціонування політичних партій, в ідеалі покликаних упорядковувати різні суспільні погляди і забезпечувати захист різноманітних інтересів

17 Гелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. Київ, 2003. С. 478.

18 Münkler Herfried. Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zur den Vereinigten Staaten. Berlin, 2005. S. 59.

у політичному процесі прийняття рішень. Однак у багатьох країнах політичні партії переживають серйозну кризу громадської довіри. Їх піддають гострій критиці і вважають корумпованими та такими, що служать вузькому колу олігархічних інтересів. З погляду громадськості багатьом «демократичним» партіям бракує внутрішньої демократії, звітності та відповідальності за свою діяльність. Від принципів та ступеня конструктивності такої критики партій залежить формулювання та застосування проєктів вирішення ключових суспільних проблем. Водночас взаємозалежність різних суб'єктів міжнародних відносин, коли мислити глобально, але ефективно діяти локально без урахування всього «глобального контексту» стає дедалі важче, провокує кризу національного суверенітету.

Ідея національного суверенітету є культурним продуктом доби Просвітництва, натомість етнічний сепаратизм, спирається на пам'ять, спрямовану в глибоке минуле. В умовах послаблення національної державності дедалі частіше деформується програмна, релігійна, класова ідентичність і соціальна база політичних партій та їхніх активістів. Традиційно еліта була втіленням народної мудрості та досвіду поколінь, скарбницею національної культури, втілювачем волі і кращих устремлінь нації. Але, як взаємодіють «глобалісти» та «антиглобалісти» у просторі всесвітньої та національної історії?

Доба глобалізації поставила національні еліти у проміжне становище між своїми народами та міжнародними центрами влади. Причому, чим більш ненависною для власного народу є певна еліта, тим на більші поступки зовнішнім покровителям вона готова йти. Внаслідок цього національний суверенітет, послаблений системою глобальних економічних зв'язків, ще більше нівелюється кризовими процесами в політичній сфері.

Політичні симпатії членів суспільства все частіше і частіше визначаються не тільки матеріальними соціальними інтересами, а й ідеальною ціннісною самоідентифікацією. Зазначений чинник змушує звернутися до соціокультурних глобальних процесів. Культурологічний підхід вивчає глобалізацію в цивілізаційному контексті. Соціокультурні процеси глобалізації головним чином пов'язані із латинською формулою «pluribus Unum», тобто досягнення «єдності з різноманітності». Цей принцип вимагає дотримання поваги до базових цінностей різних цивілізацій, адже чим більшою є різноманітність, тим стабільнішою є соціальна система.

Загалом, глобалізація розглядається як об'єктивний соціальний процес, сенс якого становить зростання взаємозалежності і взаємозв'язку національних економік, політичних і соціальних систем, взаємодії соціальних суб'єктів із їхнім довкіллям[19]. Однак слід мати на увазі, що будь-яка дефініція може водночас виконувати функції теоретичної легітимізації інтересів тих сил, які визначають процес глобалізації. Французькі соціологи звертають увагу на суттєві семантичні відмінності. Зокрема, «на відміну від французького терміну "mondilisation" – "глобалізація", який стосується насамперед території в географічному й економічному сенсі, а також зростаючої швидкості транспорту та зв'язку..., натомість англіцизм "globalization" більше наголошує на ідеї близькості людей, а також на їхньому відчутті існування в поділеному, але

19 Altvater Elmar, Mahnkopf Birgit. Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft. Münster, 2004. S. 43.

спільному просторі...Термін "глобалізація" також охоплює широку образну сферу, за браком нової утопії – орієнтир, завдяки якому людина набуває віри в свої можливості щодо поліпшення умов життя та поширення ліберальних цінностей»[20].

Отже, глобалізація є соціально-історичним процесом розвитку людства. Попри це історія народів, які належать до різних цивілізацій, не має спільної універсальної програми. Єдність «глобальної історії» є проблематичною. Тільки з позицій історичного матеріалізму всі народи, незалежно від цивілізаційної ідентифікації, мають пройти однаковий шлях розвитку. Нелінійність розвитку перекреслює детермінізм. Всупереч цій тенденції суб'єктивна глобалізація пропагує ідею встановлення та підтримання «нового світового порядку». Під зазначеним поняттям розуміється фактичне скасування традицій та формування уніфікованої маси космополітів за принципом «поліглот не може бути патріотом».

Ідейне кредо нового глобального суспільства становить деконструкція культурного спадку минулого. Але реалізація цього проєкту на початку XXI століття, призвівши до виникнення всесвітнього інформаційного суспільства, зіштовхнулася зі складнощами, обумовленими відсутністю всесвітньої держави та світового уряду. Говорячи про сучасний етап глобального розвитку, слід зазначити, що глобалізація не є лінійним процесом, оскільки має багато детермінант. Наприклад, влада в сучасному суспільстві, крім національного рівня, концентрується на наднаціональному рівні, регіональному (локальному), а також на рівні недержавних громадських організацій.

Загалом, традиційний вестернізаторський погляд на всесвітню історію змушує вважати західний варіант розвитку «магістральним» шляхом світової цивілізації. Тому всі незахідні країни в умовах процесу глобалізації будуть втягуватися в логіку слідування «навздогін» за західним центром. Цивілізації, які опиняться за бортом глобалізації, на думку багатьох дослідників, будуть деградувати в процесі історичного відбору. Але це не означає близької перемоги ліберальних цінностей у глобальному вимірі. Адже зазвичай існує розрив між тим, що людина вважає своїми цінностями, і дійсними цінностями, якими вона керується. Наприклад, християнський гуманізм не завадив багатьом європейцям активно займатися работоргівлею. А американська пуританська громада Півдня Сполучених Штатів до 1864 р. активно використовувала рабську працю на бавовняних плантаціях. Ліберальної економіки не може бути без ліберальної моралі. Але внаслідок цього ліберальне ринкове суспільство руйнує ціннісні основи ринкової економіки. Як слушно зазначає відомий фінансист Дж. Сорос, «жодне суспільство не може існувати без моралі. Навіть наші аморальні орієнтири вимагають морального виправдання»[21].

За доби Просвітництва, законним «дитям» якого стала Велика французька революція кінця XVIII ст., позитивним результатом історичного розвитку було будівництво національних держав. Відтоді національна держава стає майже синонімом поняття Модерн і його головним суб'єктом.

На нинішньому етапі розвитку процесу глобалізації наймогутніші нації-держави не втрачають свого значення на світовій арені, хоча роль їхніх інституцій істотно змі-

20 Мартен Домінік, Мецжер Жан-Люк, П'єр Філіп. Соціологія глобалізації / Пер. з фр. Київ, 2005. С. 195.

21 Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію / Пер. з англ. Київ, 2002. С. 149.

нюється. Втім, досі захист соціальних інтересів людей і суспільства загалом здійснюється на національному рівні. Національний принцип організації суспільства притаманний найуспішнішій інтеграційній моделі – Європейському Союзові, який у своїй першій спільній Конституції так і не спромігся дійти до рівня федеративної організації. Наднаціональний принцип розвитку відроджує оманливу модель глобальної імперії.

Національна історія лишається інструментом віднайдення балансу між раціональністю, традиціями й емоціями. Зазвичай, щасливі нації не залишають слідів у історії. Але навіть трагічний «бренд» за умов відповідної реклами та комерційного попиту коштує мільйонів доларів. Наприклад Японія від кінця 1980-х рр. заробляє великі гроші на туризмі до Хіросіми та Нагасакі, які стали символами нової історичної епохи. Звичайно, якщо пам'ятати вигідно, ніхто не буде забутий. Отже, яку роль історичні знання відіграють за доби глобалізації?

Постмодерністи стверджують, що будь-яке знання несе відбиток цінностей та інтересів тих, хто пізнає. Тому будь-яке знання є заангажованим і являє собою відтворення певної влади. Спровокований тотальною пропагандою масовий страх того, що смисл може бути нав'язаний, провокує зневагу до ідеальних цінностей. Загострюється конфлікт нових соціальних норм та традиційних суспільних цінностей. За цих обставин саме історія виконує важливу функцію ідентифікації, диференціації та консолідації.

Дослідницький результат є окремою моделлю реальності, яка відтворена за допомоги певного сприйняття та обізнаності історика. Тому констатація кризи історичної науки завжди суб'єктивна. Втім, будь-яка криза не існує поза усвідомленням її. Популярним стає напівжартівливе визначення історії як науки, «в якої усе найліпше в минулому»[22]. З'являються й більш категоричні твердження. Історія як наука народилася одночасно з національною державою і разом із нею переживає кризу. Історія в глобальному суспільстві має вимальовуватися як заперечення і подолання національних, регіональних і культурних історій, як історія побудови єдиної планетарної цивілізації і як обґрунтування того, чому в цій цивілізації влада і ресурси поділяються саме так, а не інакше. Історія глобального суспільства, по суті, обмежується дослідженням переважно «наднаціональних» явищ і тенденцій інтеграції. Зазначену традицію започаткував, досліджуючи економічну історію доіндустріальної Європи, Ф. Бродель, який за одиницю аналізу приймає глобальний масштаб, оскільки «справжній капіталізм завжди багатонаціональний»[23].

За доби глобалізації активно пропагується точка зору, що національна історія заважає швидкій і безболісній реалізації глобалізаційного проєкту. Наприклад, національні конфлікти, які складають суттєвий зміст і сенс національної історії, заважають відкривати нові ринки та отримувати прибуток. Під впливом соціальних міфів історія виникнення і розвитку держав та націй, як правило, перекручується настільки, що її об'єктивний аналіз можливий лише за допомогою критичного порівняння різних джерел. Але зробити це легко в теорії. На практиці часто подібний аналіз суттєво

22 Головаха Є. Загальнонауковий словник для неслужбового користування. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. № 1. С. 193.

23 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. Київ, 1995. С. 8.

ускладнений не просто суб'єктивністю джерел, а й замовним характером інформації. Завдяки цьому, вся писемна всесвітня історія від самого початку є об'єктом постійних маніпуляцій. Історія має активніше ставити запитання, ніж давати відповіді, відкривати минуле для обговорення, а не закривати його останню сторінку.

Найважливішою категорією для розуміння соціального життя за умов глобалізації є не тільки з'ясування причин і наслідків певного процесу або явища, а насамперед надання їм нового значення. В основі ціннісних систем стародавніх культур перебувала ідея вічного сучасного. Тому «образи з минулого та збереження у пам'яті знання про минуле підтримуються та передаються наступним генераціям за допомогою ритуальних дійств»[24]. Формою сучасної прискореної зміни історичної свідомості стає «війна пам'ятників». Ще навесні 1945 р. в Кенігсберзі на могилі Імануїла Канта було написано: «Обережно: пам'ятник історії». Але це не врятувало його від глумління. Гумористи на пам'ятнику дописали: «Імануїл зрозумів, що світ піддається пізнанню»[25]. Але пізнати не означає автоматично виправдати. Внаслідок цього відчувається дефіцит політично коректних мотивів для національної гордості. Це пояснює «війну» з пам'ятниками радянської доби в країнах Центральної та Східної Європи.

Презентизм, тобто бажання жити сьогоднішнім днем, є однією із важливих рис доби постмодерну. Буття в сучасному звільняє людину від тягаря історичної відповідальності і пов'язаної з нею жертовності. Ліберали постмодерну стверджують рівнозначність будь-яких проміжків часу і пропонують нам поринути в їхню мозаїку, залишивши турботи про сенс і спрямованість соціального часу. Постмодернізм відмовляє моралі у праві бути джерелом легітимності та визнає будь-які соціальні практики, якщо ті є ефективними. Відбувається стрімка комерціалізація знання. Інтернет як резервуар «готового знання» стає символом інформаційного «кінця історії». Тенденції деконструкції, виявом яких є не завжди вдалі спроби «управління геополітичним хаосом», свідома руйнація великих наративів актуалізують аналіз стану історичної науки за доби глобалізації.

«Ми призвичаєні до руху в натовпі серед незнайомих людей, де більшість із тих, хто на власні очі бачить вчинки та чує заяви інших, зазвичай дуже мало знають або й не знають зовсім про історію цих вчинків і заяв. Так само люди мало знають або й не знають зовсім про подібні вчинки і заяви, зроблені в минулому»[26]. Соціальна пам'ять людей різних культур суттєво різниться. Причому у постмодернізмі «...минуле розглядають як великий набір образів, усі стилі минулого є потенційно відкритими до гри випадкових, часто гумористичних, алюзій»[27]. Внаслідок цього людина дедалі менше відповідає за минуле, яке віддзеркалюється в сучасному, та за майбутнє, яке готує своїми не завжди раціональними діями.

Зрештою, «людина стає майже беззахисною перед силою процесів, які вона не в змозі контролювати»[28]. Це, зокрема, стосується деконструкції національної історії. Зазначений не завжди об'єктивний процес, як правило, починається з її релятиві-

24 Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. Київ, 2004. С. 69.

25 Lützeler Paul. Die Schriftsteller und Europa. Von der Romantik bis zur Gegenwart. München, 1992. S. 92.

26 Коннертон П. Зазн. пр. С. 36.

27 Там само. С. 100.

28 Іллюшина Е. Глобалізація і постмодерне суспільство. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. № 4. С. 87.

зації та застосування принципу «скільки істориків –стільки й історій». На першому етапі порушується монополія національної держави «розповідати» та транслювати свою історію новим поколінням. Розуміння «ворожої» позиції на принципах толерантності, а не на основі позиції «я поважаю чужу думку, але не поділяю її», стає передумовою для нівелювання монопольного тлумачення національної історії. Досвід подолання тоталітарної спадщини, якою так багате XX століття, надто на прикладі Німеччини та Росії засвідчує, що легко пишатися національною історією, демонструючи патріотизм, але морально непросто приймати на себе відповідальність за зло, скоєне в минулому. Особливо це стосується нових поколінь, які не несуть за злочини прямої відповідальності.

Оскільки власної історії у глобального суспільства немає, національні історії трансформуються на ерзац-історії. Цій меті послугувався зокрема поп-культурний проєкт «великі британці» і т.п. Склався набір «іміджів» персоналій минулого, які легко пізнаються і активно використовуються у пропаганді та комерційній рекламі. Наприклад, німецька преса рекламує швейцарські годинники з відповідним цитуванням пушкінського «Євгенія Онєгіна». Бізнесові імперії вибудовують свої іміджі на бонапартистських традиціях. Завдяки цій тенденції у постмодерному суспільстві історія стає джерелом комерційних образів та способом функціонування розважальної масової культури. Різні соціальні верстви дедалі частіше не ідентифікуються зі спільним минулим, а детермінуються суб'єктивним досвідом споживання.

Глобальне суспільство стає спільнотою споживачів товарів, які виробляються ТНК та рекламуються через глобальні інформаційні мережі. Риторичним стає питання, чи зберігається за цих обставин сенс історії.

Однак до фізичного «кінця» історії ще далеко. Майбутнє є відкритою можливістю. Триває перехідна епоха від історії втрачених сподівань до історії поки що не реалізованих страхів. Що становить перспективу історичних досліджень за доби глобалізації? Насамперед може йтися про мікроісторію, яка ставить у центр уваги особистість і стає своєрідним універсальним масштабом і смисловим центром історії. Перспективним видається подальший розвиток міждисциплінарних досліджень у межах соціальних наук. Зокрема, використання в традиціях синергетики поняття «історичне роздоріжжя» дає можливість застосовувати контрфактичний аналіз минулого. Факти спонукають дослідника не вдовольнятися відривним календарем, створюючи хронологію подій. Історія за формулюванням Г. Гегеля стає пророцтвом, повернутим у минуле.

Історичне роздоріжжя можна знайти у будь-яких періодах історичного процесу, це поняття поєднує мікро- (особистість) та макро- (суспільство) рівні дослідження соціальних систем. Аналіз історичного роздоріжжя дає можливість робити соціальні прогнози не лише за аналогією, а й з урахуванням випадковостей в історії. Правила контрфактичного історичного моделювання сформулював ще німецький військовий стратег К. Клаузевіц. Зокрема, ще до початку дослідження слід встановити та абстрагуватися від сумнівних фактів. Гіпотеза, яка суперечить дійсності, повинна бути відкинута ще до аналізу. Виявляючи причинно-наслідкові зв'язки, треба пам'ятати,

що учасник подій, обмежений рамками свого часу, не міг володіти всією інформацією, яка є відомою історикові. Аналіз можливих варіантів розвитку подій дозволяє не просто констатувати відомі факти, а збагатити історичне знання новими даними, з'ясовувати мотивацію дій історичних суб'єктів.

Зазначений підхід дає нагоду бачити в історії всю суперечливість, яка є наслідком різноманітної діяльності багатьох її суб'єктів. Тому загалом за умов глобалізації зберігається оптимістична історична перспектива, за якої гуманізм перетворюється на зміст і сенс всесвітньої історії, оскільки їй потрібні творчі особистості. Зрештою саме завдяки цьому кожна людина і кожен народ зберігатимуть шанс бути господарями власної історії, а отже і всієї історії людства загалом.

Проблема трансформації історичної свідомості концентрується навколо складного вибору парадигми історичного досвіду як мінливого синтезу глобального, національного та індивідуального знання про минуле[29]. У зазначеному контексті «глобальна історія» це не лише «історія процесу глобалізації» чи «глобалізації історії», або протилежних процесів «антиглобалізму». Зрештою, «глобальна історія» може тлумачитись як своєрідний вимір універсального історичного досвіду на національному та індивідуальному рівнях історичної свідомості. Окремим завданням може бути накреслення моделі та структури глобального історичного досвіду.

Також важливо приділяти увагу осмисленню класичних та новітніх соціологічних та соціально-філософських теорій історичного розвитку, аналізу історії світових держав, світ-системному аналізові, історії міжнародних відносин. Історичні знання змінюються структурно і змістовно. На теоретичному рівні «глобальна історія» дистанціюється від еволюційного, модернізаційного, формаційного, цивілізаційного наративів. Звичайно, має удосконалюватися конкретно-історична проблематика національної історії. Триває складний процес формування та осмислення плюралістичних концепцій історичного знання. За умов ідеологізації, внаслідок якої відбувається запекла боротьба за інтерпретацію документів та фактів, правда релятивізується та позбавляється привілею бути позапартійною.

Утім, за доби глобалізації особливо жорсткими стають вимоги до професійної відповідальності історика. Відповідні стандарти професійної поведінки чітко викладено в однойменному положенні «Американської історичної асоціації». Отже, конкретна інтерпретація подій має враховувати широкий контекст. Історик не повинен приховувати версії та точки зору, які не збігаються із його власним баченням. Читачі мають право знати про ставлення історика до альтернативних версій. Уникнення цього може бути ознакою незнання першоджерел, або навмисною однобічною пропагандою. Науковий підхід до історичного дослідження дасть можливість уникнути фрагментації історичного знання, до якого штовхає доба домінування постмодерної деконструкції. Завдяки цьому можна буде зберегти евристичний потенціал історичного знання як важливого інструменту раціонального аналізу, систематизації пізнання минулого та сучасного стану процесу глобалізації.

29 Горенко О.М. Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика. Київ, 2007. С. 48-49.

Дмитро ЛАКІШИК

РІЗНОВИМІРНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПРИЙНЯТТЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ США (1980-ті РР. – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Розпад біполярної системи міжнародних відносин призвів до значних змін у парадигмі взаємозалежності, яка була важливим принципом епохи глобалізації. Внаслідок цього США зайняли позицію домінування на міжнародній арені, що викликало занепокоєння в Європі, адже американські міжнародно-політичні кроки, на які майже не мали впливу в Європі, могли негативно позначитися на дво- і багатосторонніх трансатлантичних відносинах.

Впродовж холодної війни формувалися різновимірні варіанти американського інтервенціонізму, зазвичай, з врахуванням позиції європейських союзників США. У період, що передував розпаду Радянського Союзу домінуючим був принцип практичної реалізації політичної взаємозалежності між США та європейськими країнами. Натомість, зовнішня політика США епохи постбіполярності, видається, перестає бути зв'язана таким зобов'язанням. За президентства Р. Рейгана, відбулись кардинальні зміни у сутності американського інтервенціонізму. Поступово набуваючи ознак самостійності у прийнятті рішень і дій, зміни у міжнародній політиці США були оформлені у доктрину Рейгана.

Вершина американського інтервенціонізму епохи холодної війни припадає власне на президентство Р. Рейгана з його нестримним антикомунізмом, що викликав у європейському світосприйнятті небезпеку глобальної війни. З одного боку, це вплинуло на радикальне зміцнення глобальних позицій США на тлі критичного послаблення Радянського Союзу, з іншого – виходячи з небезпек не прогнозованого хаосу на теренах великої ядерної потуги – в Європі ситуація сприймалася саме у такому контексті. Відтак, європейці в епоху першого президентства Р. Рейгана помітили перспективу порушення базових принципів доктрини Монро як найбільш сталої в системі фундаментального забезпечення зовнішньої політики США.

Як радикальний неоконсерватор Р. Рейган прагнув досягти консенсусу між політико-стратегічними і моральними елементами у зовнішній політиці, ставши на шлях унілатеризму без активного залучення союзників по НАТО, поширення політико-культурних впливів на засадах винятковості американських цінностей та при-

йняття рішень на основі оцінок поточного моменту. У цих аспектах спостерігається близькість, а подекуди й аналогічність його підходів з тими, що в інших історичних умовах реалізовувалися Дж. Бушем - молодшим. Свого часу у Європі інтервенціоністський запал у планах та діях Р. Рейгана був сприйнятий як такий, що повертав Америку і, можливо, увесь світ в мілітаристське історичне минуле людства. На початку XXI ст. щось подібне відбувалося в оцінках зовнішньої політики президента США Дж. Буша - молодшого. Багато в чому політика президента Д. Трампа повторювала політику президентів-республіканців Р. Рейгана та Дж. Буша - молодшого. Його зовнішньополітичні переваги були мотивовані односторонністю США, а не зусиллями президента Б. Обами підтримати такі міжнародні інституції, як ООН та Міжнародний кримінальний суд. Д. Трамп, як і інші консерватори, вважав за краще «йти самому», а не бути обтяженим міжнародним співтовариством. Як і інші республіканці, він віддавав перевагу військовій рішучості над дипломатією.

Доктрина і стратегія поведінки США у світі в епоху Р. Рейгана спочатку знаходили підтримку в Європі з огляду на те, що завдяки цьому слабшав ключовий опонент спільних західних цінностей і усувалася постійна загроза стабільності на континенті. Водночас паростки настороженості, безумовно, були пов'язані з тим, що європейський державно-політичний істеблішмент і експерти допускали можливість неконтрольованого перебігу подій у дво – і багатосторонніх відносинах трансатлантичної спільноти з СРСР[1].

Вирішальне значення має той факт, що доктрина Рейгана бере свої інформаційні та ідеологічні витоки у попередніх стратегіях США. І лише в цьому сенсі умовно можна констатувати, що в її основі знаходиться заперечення стримування, яке влаштовувало європейців. Умовність полягає в тому, що позиція Р. Рейгана означала перехід до активної протидії опонентові в тих регіонах і державах, де СРСР силою порушив умови стримування і розташував свої військові контингенти або збирався це зробити[2]. Фактично це визнавалося і радянським керівництвом, яке коментувало доктрину Рейгана як спробу зупинити поступ соціалізму в світі.

Щодо відносин з європейськими союзниками Америки, то й тут він зайняв безоглядно рішучу позицію в рамках крайнього антикомунізму. Зокрема, президент США цілковито проігнорував опір європейських лідерів щодо розміщення ракет «Першинг 2» у Західній Європі у відповідь на аналогічні дії СРСР у Східній Європі. Постійно нагнітаючи ситуацію, він проголосив Радянський Союз «імперією зла, місце якій на смітнику історії»[3], не надто зважаючи на позицію і наміри європейських союзників. Фактично, можемо стверджувати, що Р. Рейган заклав інтервенціоністську основу під майбутні фундаментальні суперечності між членами трансатлантичної спільноти.

Та чи не найпотужнішим ударом по амбіціях радянських лідерів і водночас тривожним сигналом для європейців, які вкрай боялися радикального загострення відносин з Москвою, стало проголошення Р. Рейганом програми Стратегічної Оборонної Ініціативи, тобто намір і план розміщення у космосі американських засобів

1 Hansen B. European State Formation 1900-2000. DUPI Working Paper. 2003. Vol. 3. 10 p.

2 Kalb M.G. Where Consensus Ends. The New York Times Magazine. 1985. October 27.

3 Talbott S. The Russians and Reagan. New York: Vintage Books, 1984. 677 p. P. 104.

знищення ракет противника. Експерти одразу усвідомили, що спроба СРСР виступити конкурентами США у цьому питанні остаточно зруйнує й так уразливу радянську економіку [4].

Доктрина Рейгана не формувалась за класичною схемою. 40-й президент США поспішав, а відтак часто спочатку діяв, а вже потім у консолідованій формі подавав зміст своєї міжнародно-політичної доктрини. То ж де-факто, у цьому випадку маємо парадоксальну ситуацію: спочатку з'явилася політична стратегія, яка одразу ж реалізовувалася зовнішньополітичними і спеціальними службами США, а вже потім все це набуло звичних ознак доктрини. На підтвердження зазначимо, що за чотири роки до формулювання доктрини Група планування Ради національної безпеки як своєрідний виконавчий комітет РНБ запропонувала конкретні дії щодо осередків комуністичних повстанців. Потім постало кілька проєктів постанов, що у 1982 р. вилилися у Директиву РНБ № 75, підписану Р. Рейганом тільки через рік. На той час афганські повстанці вже давно отримували американську допомогу у рамках рішень адміністрації Дж. Картера.

Таких прикладів випередження доктрини стратегією і дією в епоху Р. Рейгана було дуже багато. Але всі вони знаходять пояснення і виправдання у тому, що 40-й президент США керувався усталеною американською зовнішньополітичною традицією, яка в різних проявах була відображена в попередніх доктринах і концепціях, законах і резолюціях, постановах і рішеннях. Йдеться про те, що за появи конкретних загроз національній безпеці США президент повинен активізувати свої дії. Втручання СРСР у низці регіонів світу було віднесено Р. Рейганом до таких загроз і, головне, знаходило розуміння у суспільстві.

Можна навіть стверджувати, що оформлення доктрини Рейгана у спеціальні постанови радше було викликано не практичною потребою зовнішньої політики, а прагненням подати і зберегти її для історії зовнішньої політики США, епохи, яка готувала радикальні зміни міжнародної системи.

Ключовим елементом і поштовхом до її розробки закономірно можна вважати успішну реалізацію ідей Р. Рейгана у різних регіонах світу. Завдяки американській інтервенціоністській стратегії рейганівського ґатунку були виведені радянські війська із Афганістану, а Москва змушена була відмовитися від політики ідеологічного експансіонізму. Важливо також зважати на те, що американці практично підтвердили відсутність наміру захоплювати чужі території, лише сприяючи виведенню чужих військ з суверенних країн.

Отже, перший етап у даному випадку виглядає парадоксальним у тому сенсі, що протягом 1981 – початку 1985 рр. реалізовувалася неіснуюча на папері, тобто не формалізована в окремому документі зовнішньополітична доктрина США. Звичайно, така «самостійність» американського президента могла асоціюватися з авторитаризмом, що не могло влаштовувати європейців. Тим паче, що й перше формальне запровадження ключового аспекту доктрини, що проявилося у рішенні допомогти повстанцям у Камбоджі, стало наслідком бюрократичного компромісу. Адже до при-

4 Gordon A.C., George A. Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time. Oxford: Oxford University Press, 1990. 429 p. P. 52–53.

ходу Р. Рейгана у Білий дім зовнішня політика США базувалася на масовому засудженні американцями агресії у В'єтнамі. Парадокс для європейців вбачався у тому, що прихильники Р. Рейгана скористалися цим фактом для виправдання інтервенціонізму.

Другий етап припадає на 1985–1987 рр. Його сутність зводиться до поширеного й активнішого застосування силових методів вирішення все тих же проблем, пов'язаних з недопущенням радянських впливів на тлі поступового послаблення комуністичного режиму в СРСР і переговорного процесу з М. Горбачовим. Це породило ще одну настороженість в європейських столицях. Принаймні так можна говорити про експертів та аналітиків, які побоювалися неконтрольованого перебігу подій з можливим переростанням у серйозний конфлікт[5].

Третій етап (1987–1989 рр.) пов'язаний з поступовим фактичним зникненням аргументів для використання основних елементів доктрини Рейгана на тлі так званого нового мислення у поданні М. Горбачова. З цих причин американські операції в Нікарагуа чи в Мозамбіку, що пояснювалися радикалами у Вашингтоні як реакція на радянську загрозу, вже не знаходили виразного і тим паче безоглядного розуміння в Європі. Адже, як стверджував у своїх мемуарах власне державний секретар США Дж. Шульц, під час другого президентства Р. Рейгана «радянська поведінка стосовно подій у світі глибоко змінилася. Доктрина Брежнєва загинула», зокрема внаслідок запровадження доктрини Р. Рейгана[6].

Однак, найсуттєвішим елементом негативних накопичень у двосторонніх відносинах тоді став сам факт кричуще самостійного прийняття і реалізації рішень адміністрацією США. Через два десятиліття така ж відсутність бодай декларативного узгодження окремих елементів демократизаційної доктрини Дж. Буша - молодшого з позицією європейських союзників спричинить настільки серйозні суперечності у відносинах між США і країнами ЄС, що дозволить багатьом аналітикам вбачати в них фундаментальний конфлікт.

Отже, головною причиною згаданої настороженості європейських суспільств і політикумів визначаються інтервенціоністські особливості американського офіційного підходу до оцінки спонук і мотивів реагування на перебіг подій в різних регіонах і національних державах, а також застосування відповідних практичних дій після сходження зі світової арени Радянського Союзу.

Додатково варто враховувати і вплив понад півторавікової ізоляціоністської традиції США на особливості нового сприйняття цієї демократичної держави у світі. У цьому сенсі європейці після розпаду СРСР мали доволі сильні підстави вважати логічним повернення Америки хоча б до так званого обмеженого інтервенціонізму за відсутності реальних загроз миру і стабільності[7]. Адже саме загроза воєн найбільше стримувала європейців від беззастережної підтримки американських інтервенціоністських стратегій.

5 Там само. P. 147-149.

6 Schultz G.P. Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State. New York: Scribner's, 1993. 1198 p. P. 95-97.

7 Gillies A.L., Faux J., Sanders J.W., Schwenninger S.R., Walker P.F. Post-Reagan America. New York: World Policy Institute, 1987. 174 p. P. 156.

Інший аспект, що має бути врахований у спробах зрозуміти європейців – це відсутність знову таки традиційних загроз для національної безпеки, які століттями вважалися небезпекою для територіальної цілісності і державного суверенітету. Європейська спільнота не бачила виразних підстав для того, щоб брати безпосередню і постійну участь у так званих миротворчих операціях, якщо для цього не існує реальних підстав, скажімо, гуманітарного характеру, що вперше позначилося під час врегулювання кризи на теренах колишньої СФРЮ. В Західній Європі різко активізувалися наукові та політичні обґрунтування доцільності нових підходів до колективної безпеки на континенті, маючи на увазі й певні альтернативи НАТО[8]. Американський державно-політичний істеблішмент, тим часом, схилявся до втручання навіть тоді, коли загрози ще чітко не виявлені й не підтверджені.

З іншого боку, з розпадом СРСР американці вже майже беззастережно сповідували зовсім інший концепт міжнародної безпеки, який переносить ліберально-демократичний принцип верховенства прав і свобод людини на рівень дво- і багатосторонніх відносин. До того ж США, за словами З. Бжезінського, у своїх діях імперського характеру рішуче відрізнялися від всіх попередніх наддержав тим, що фактично самостійно домінують у світі, не маючи надто потужних суперників[9]. У той час як Європа була зайнята проблемами розширення, у першу чергу, адаптування до нових умов життєдіяльності Євросоюзу, потрібного у зв'язку з приєднанням до нього держав з відносно низьким рівнем економічного розвитку, США далі віддавали перевагу міжнародно-політичним акціям інтервенціоністського характеру, в яких вбачали суттєвий елемент збереження миру і стабільності в світі та безпеки своїх громадян. Так відбувалося, попри той факт, що адміністрація США зазнавала тиску з боку громадськості своєї країни, яка схилялася до висновку про обов'язковість зважати на позицію європейських союзників[10].

Тому на перше місце в загальному колі фундаментальних причин європейської настороженості можна поставити так званий американський глобалізм, спричинений і формалізований такою об'єктивною реальністю, як перетворенням США у єдину глобальну державу сучасності після розпаду Радянського Союзу. Перенесення філософії глобалізму на рівень міжнародно-політичної діяльності США спричинило появу ще одного політико-психологічного бар'єру в дво- та багатосторонніх відносинах. Насамперед, тут далася взнаки відома історична традиція «китів» європейської політики, якими є Франція чи, скажімо, Німеччина. Приміром, французькі еліти виразно були стурбовані можливим технологічним відставанням Європи, що не дозволяло подолати серйозний дисбаланс у якості і кількості озброєнь порівняно із США[11]. Також зазначимо і колишнє вікове існування цих держав у ролі лідерів європейського і світового співтовариства націй.

8 Jakobson M. Collective Security in Europe Today. The Washington Quarterly. 1995. Vol. 18. No. 2. P. 59–70.

9 Brzezinski Z. The Choice. Global Domination or Global Leadership. New York: Basic Books, 2004. 256 p. P. ix.

10 What the World Thinks in 2002. Pew Research Center. 2002. December 4. URL: https://www.pewresearch.org/global/2002/12/04/what-the-world-thinks-in-2002/ P. 63–69.

11 Isnard J. L'Europe menacée d'un désarmement technologique. Le Monde. 2003. 14 Avril. URL: https://www.lemonde.fr/archives/article/2003/04/14/l-europe-menacee-d-un-desarmement-technologique_316744_1819218.html

Наступна базова особливість протиріч полягає в тому, що США фактично одразу з розпадом СРСР самочинно перебрали на себе низку функцій, які упродовж кількох повоєнних десятиліть входили до кола виняткових функціональних повноважень ООН та низки інших міжнародних організацій, створених уже після 1945 року. Фактично за Дж. Буша – старшого почалося «узаконення» такого принципу поведінки у світі: американські лідери більше не обмежувались протистоянням з іншою наддержавою, якою був Радянський Союз, а тому могли приймати рішення інтервенціоністського ґатунку самостійно[12]. І якщо за часів двох каденцій Б. Клінтона цей принцип застосовувався і використовувався дуже обережно (про що свідчать хоча б відомі колізії з ООН і в рамках НАТО стосовно введення американських військ у колишню Югославію), то Дж. Буш – молодший на посаді президента фактично не обмежував себе у прийнятті рішень, які стосувалися реалізації стратегій боротьби з міжнародним тероризмом і глобального поширення демократії євро-американського зразка.

Чергова причина суперечностей закладена у тому, що ще на першому етапі формування посткомуністичної чи постбіполярної системи міжнародних відносин американські адміністрації чітко визначилися з доцільністю інтервенціонізму. Закономірним у цьому зв'язку стає копіювання рейганівської доктрини і часом штучні спроби застосувати досвід біполярної системи в нових умовах[13]. Якщо певна акція відповідала такій меті, як забезпечення економічних чи політичних переваг США, рішення про її здійснення було б прийняте, незалежно від позиції союзників. Зрозуміло, що оцінка офіційним Вашингтоном та експертами американського інтервенціонізму як форми забезпечення економічних інтересів США на глобальних і регіональних ринках не могло влаштовувати європейців. Зі свого боку, американська сторона пояснювала свій економічний інтервенціонізм як фактор сприяння появі нових ринкових економік або ж прискореному розвиткові тих, що перебували на одному з етапів становлення. Втім, після розпаду СРСР євро-американські протиріччя в економічному напрямі не переросли у фундаментальні суперечності і не політизувалися до небезпечного рівня.

Наступний елемент євро-американських розходжень щодо інтервенціонізму США та не надто активної участі європейців у відповідних акціях американців окреслюються в рамках спроб офіційного Вашингтона взяти на себе місію глобального демократизатора[14]. Європа як батьківщина демократичної політичної думки і відповідних суспільних відносин від самого початку епохи глобалізації насторожено ставилася до таких заяв американських керівників. Після того як Дж. Буш – молодший проголосив стратегію глобальної демократизації і почав її активно реалізовувати із застосуванням інтервенціоністських технологій, європейські політологи, політичні експерти і політики зайняли достатньо обережну позицію в своїх оцінках. За великим рахунком можна було помітити значно виразнішу і різновимірну настороженість європейців у порівняльних позиціях Вашингтона і Брюсселя та інших європейських

12 Karatnycky A. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1999-2000. New York: Freedom House, 2000. 608 p. P. 7.

13 Scott J.M. Deciding to Intervene the Reagan Doctrine and American Foreign Policy. Durham – London: Duke University Press Books, 1996. 352 p. P. iii.

14 Chomsky N. Deterring Democracy. New York: Vintage, 1992. 432 p. P. 83-94.

столиць до революції троянд у Грузії та помаранчевої революції в Україні. Загалом же, європейська політична думка не погоджувалась з «диктатом» США у справі впливу на інші держави та суспільства.

Чимале значення має і такий момент євро-американських колізій сутнісного ґатунку, як різні оцінки міжнародно-політичних і торгово-економічних залежностей і взаємозалежностей. Передусім позначалися взаємні капіталовкладення Сполучених Штатів у Європі та Європи у США, а також гігантські обсяги торгівлі[15]. Окремий елемент знаходився у сфері збереження за доларом функції глобальної грошової одиниці в рамках Бреттон-Вудських угод 1944 року. За визначенням багатьох економістів, зазвичай буває надзвичайно важко визначитися з національною належністю корпоративного капіталу, підприємств сфери виробництва і послуг. Глобалізація транснаціональних корпорацій та зростання їх політичних впливів у цьому зрізі розглядалася як спеціальна складова даного аспекту проблеми з огляду на те, що часто можна було помітити у їхніх підходах спробу підтримати американський концепт нового глобального порядку та створення так званого світового правління на чолі зі США.

Наступний аспект визначення причинно-наслідкових зв'язків між американським інтервенціонізмом і позицією європейських союзників США знаходився у сфері особливого ставлення сторін до тогочасного характеру і перспектив розвитку міжнародної системи[16], зокрема, загроз переростання регіональних і національних конфліктів у «третіх» країнах у такі, що починають становити небезпеку НАТО чи якомусь конкретному його учасникові. Із завершенням холодної війни етнічні, релігійні та етнорелігійні суперечності і конфлікти зберегли своє глобальне поширення. Однак при цьому не завжди конкретний конфлікт однаковою мірою зачіпав інтереси американців і європейців. Відомі випадки, коли й окремі європейські держави мали різні оцінки сторін, які брали участь у конфліктах (яскравий приклад – особлива позиція Німеччини щодо Хорватії на етапі розпаду Югославії та громадянських конфліктів між колишніми республіками цієї федерації)[17].

Не менш вагомим елементом євро-американських розходжень стосовно демократизаційних, антитерористичних та інших форм інтервенціонізму була відсутність загального «консенсусу» щодо впровадження нових правил гри на світовій арені в економічній сфері. У європейців та американців нерідко спостерігалося суперечливе і навіть протилежне ставлення до концепцій і програм діяльності Міжнародного валютного фонду і Світового банку, «великої сімки», Давоського форуму тощо[18]. Прагнення американців повсюдно відігравати провідну роль викликало закономірний опір азійських держав, на бік яких часом ставали європейці.

І, нарешті, специфічними елементами суперечностей між США і Європою також були: претензії ЄС на роль глобальної наддержави; випадки підключення європейців до виступів організацій громадянського суспільства на засадах незадоволення пове-

15 Frieden J. The Economics of Intervention: American overseas Investments and Relations with Underdeveloped Areas, 1890-1950. Comparative Studies in Society and History. 1989. Vol. 31. No. 1. P. 55–80.

16 Waltz K.N. The Emerging Structure of International Politics. International Security. 1993. Vol. 18. No. 2. P. 44–79.

17 Zelikov P., Rice C. Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft. Cambridge etc.: Harvard University Press, 1995. 679 p.

18 Brada J.C., Schoenfeld R., Slay B. The Role of International Financial Institutions in Central and Eastern Europe. Journal of Comparative Economics. 1995. Vol. 20. P. 49–56.

дінкою Сполучених Штатів на міжнародній арені при паралельності випадків, коли обидві сторони ставали спільним об'єктом опору антиглобалістів та антиамериканістів у різних регіонах і куточках планети; відносно більша обережність європейців в оцінках політизації ісламу та зв'язку між цією релігією і міжнародним тероризмом; розходження у ставленні до темпів розширення ЄС і НАТО за рахунок нових незалежних держав та в питанні екологічної безпеки у глобальному вимірі[19].

Американська адміністрація виходила з того, що мала постійно зростаючі можливості для надання ефективності інтервенціонізмові, незважаючи на існування інших оцінок у стані європейських союзників. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що виграш від американського втручання дедалі важче визначався, а пояснення його доцільності набувало ознак тиску на союзників і партнерів у міжнародних організаціях.

Збереження такого стану речей спричиняло постійне нарощування витратності інтервенціонізму для американських платників податків. При цьому фінансова витратність не була тут поодинокою. Зростала і політична «ціна» глобального втручання Сполучених Штатів з метою подолання тероризму і насадження демократії євро-американського зразка у державах, які не мали відповідного політико-культурного та історико-традиційного фундаменту для сприйняття чужих ідеалів. В умовах інформаційної глобалізації будь-яка недоречність чи трагічна подія, пов'язана з інтервенціоністською акцією США, одразу з'являлась у ЗМІ, стаючи додатковою підставою для поширення антиамериканізму і, відповідно, антиглобалізму. Європейці були зовсім не зацікавлені у тому, щоб також стати ключовим об'єктом антиглобалістських протестів.

19 Asmus R.L., Blackwill R.D, Larrabee S.F. Can NATO Survive? The Washington Quarterly. 1996. Vol. 19. No. 2. P. 79-101.

Ірина МУДРІЄВСЬКА

ПОЛІТИКА ШВЕЙЦАРІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Швейцарська Конфедерація – нейтральна, високотехнологічна і добре соціально захищена країна зі значними фінансовими та економічними можливостями, яка досягла високого рівня добробуту і процвітання. Нейтральний статус є однією з ідентифікуючих ознак цієї держави. Швейцарія має найстарішу політику нейтралітету у світі – з XVI ст., хоча на офіційних засадах після 1815 р.

Швейцарська Конфедерація має усталену національну ідентичність попри етнічну неоднорідність. На відміну від сусідніх держав, багатомовна і багатоконфесійна Швейцарія не могла сформувати власну ідентичність на основі лише етнічної приналежності, мови чи культури. Однак швейцарському народу притаманні одні і ті самі політичні цінності, міцні політичні інститути та традиції, використання демократії на місцевому та федеральному рівні, а також спільна історія, географія, частково культура. Всі ці складові лягли в основу швейцарської самобутності та перетворили культурно неоднорідне суспільство на політично гомогенний народ. Вагомим складником швейцарської національної ідентичності є принцип постійного нейтралітету. Функція останнього масово зросла як відповідь на загрозу Другої світової війни.

Нейтралітет користується великою підтримкою серед населення. Упродовж століть він зробив потужний внесок у збереження країни разом, служить гарантією внутрішньої згуртованості і є частиною традиції, історії та самосприйняття країни її громадянами. Без зовнішнього нейтралітету внутрішня згуртованість була б немислимою.[1] Дослідження 2021 р. Військової академії та Центру студій безпеки Швейцарської вищої технічної школи Цюриха стверджує, що 96% жителів Швейцарії виступають за збереження нейтралітету. Для 84% опитаних нейтралітет нерозривно пов'язаний з ідеєю держави, його вважають об'єднуючим фактором. 94% опитаних згідні також з тим, що завдяки нейтралітету Швейцарія виступає посередником у конфліктах і надає міжнародні добрі послуги[2].

Після Другої світової війни Швейцарії дорікали за гнучкість її нейтралітету. Ця невелика за розміром європейська країна змогла уникнути участі у двох світових

1 Swiss Neutrality. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/14841/broch_neutrality_e22.pdf P. 3, 20.

2 Szvircsev Tresch T., Wenger A., De Rosa S., Ferst T., Gloor C., Robert J. Sicherheit 2021 – Aussen-, Sicherheits- und Verteidigungspolitische Meinungsbildung im Trend. Militärakademie (MILAK) an der ETH Zürich und Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich, Birmensdorf und Zürich. 2021. S. 26–27.

війнах, що відбувалися у XX ст. Друга світова війна – найстрашніший глобальний військовий конфлікт за участю понад 60 країн світу, що пережило людство за всю свою історію: мільйони загиблих, низка перетворених у руїни міст, розорена значна кількість країн. Однак, в певній мірі Друга світова війна торкнулася і Швейцарії. Це проявилося у тому, що її жителям довелося пройти мобілізацію, пережити нервове напруження, викликане панікою перед вторгненням військ держав Осі, продовольчий дефіцит, труднощі, пов'язані з присутністю на території країни біженців та інтернованих військовослужбовців, а також бомбардування власних міст (Шаффгаузен, Базель, Цюрих та ін.).

Не зважаючи на суттєві відмінності історичного розвитку, внутрішньо- і зовнішньополітичних обставин, політичної культури України та Швейцарії актуальність дослідження обумовлюється потребою вивчення специфіки історії Швейцарії в роки Другої світової війни, оскільки в цей період були сформовані важливі принципи її сучасної внутрішньої та зовнішньої політики, що в свою чергу, може сприяти поглибленню українсько-швейцарського співробітництва. Дослідження історичних особливостей швейцарської політики 1939–1945 рр. становить значний дослідницький інтерес з точки зору формування цієї політики під впливом принципів постійного нейтралітету. Швейцарський нейтралітет забезпечив умови для збереження суверенітету країни в складних умовах під час Другої світової війни.

Швейцарська історіографія історії країни в роки Другої світової війни включає декілька основних напрямів. Праці стосуються гуманітарної, економічної політики (К. Людвіг[3], Г. Крайс[4], Ж. Пікар[5], Р. Луді[6], Ю. Штадельманн і С. Краусе[7], Я. Таннер[8]), зовнішньої політики Швейцарії (Р. Пробст[9], Д. Трахслер[10]), стратегії оборони країни (К. Урнер[11]), історичної пам'яті про Другу світову війну (К. Деюнг[12], Н. Бургермайстер і Н. Петер[13]). Чільне місце в швейцарській історіографії займають роботи науковців,

3 Ludwig C. Die Flüchtlingspolitik der Schweiz in den Jahren 1933 bis 1955. Beilage zum Bericht des Bundesrates an die Bundesversamlung über die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart. URL: http://thata.net/ludwigberichtzuchfluechtlingspolitik1957dtvollst.pdf

4 Kreis G. Die schweizerische Flüchtlingspolitik der Jahre 1933-1945. Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 47. 1997. S. 552-579; Kreis G. Switzerland and Art Traffic 1933-1953. Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution. Oliver Rathkolb (editor). Studienverlag Innsbruck-Wien-Bozen-München. 2002.

5 Picard J. Die Schweiz und die Juden 1933-1945. Zürich, 1994 (Dissertation).

6 Ludi R. Reparations, Victims, and Trauma in the Wake of the Holocaust. Rethinking Holocaust Justice. Essays across Disciplines. Norman J.W. Goda (Hg.). New York. 2017. P. 211-234.

7 Stadelmann J., Krause S. «Concentrationslager» Büren an der Aare 1940–1946, Baden, 1999. 134 s.

8 Tanner J. Bundeshaushalt, Währung und Kriegswirtschaft. Eine finanzsoziologische Analyse der Schweiz zwischen 1938-1953. Zürich, 1986 (Dissertation); Tanner J. Memory, Money, and Law. How to Come to Terms with the Injustices and Atrocities of the Second World War, in: Mô Bleeker and Jonathan Sisson (Eds): Dealing with the Past. Critical Issues, Lessons Learned, and Challenges for Future Swiss Policy, Bern (SwissPeace) 2004 [KOFF – Series 2004/2], 2004. P. 77-87.

9 Probst R. «Good Offices» in the Light of Swiss International Practice and Experience. Martinus Nijhoff Publishers, 1989. 182 p.

10 Trachsler D. Gute Dienste – Mythen, Fakten, Perspektiven. Bulletin zur Schweizerischen Sicherheitspolitik. 2004. S. 33-64.

11 Urner K. Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation. Lexington Books, 2001. 256 s.

12 Dejung Ch. Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland. Oral History. Autumn 2007. P. 57-66.

13 Burgermeister N., Peter N. Intergenerationelle Erinnerung in der Schweiz: Zweiter Weltkrieg, Holocaust und Nationalsozialismus im Gespräch. Springer VS, 2013. 344 s.

присвячені вивченню особливостей швейцарського нейтралітету (Е. Бонжур[14], Г. Крайс[15]).

Окрему групу досліджень складають результати роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є) (1996–2001 рр.). Швейцарія зазнавала постійної критики за невідповідність її політики під час Другої світової війни заявленому нейтральному статусу, особливо щодо відносин з Третім Рейхом, тому в 1996 р. за рішенням Федеральних Зборів була створена Незалежна комісія експертів Швейцарії – «Друга світова війна», до складу якої ввійшли швейцарські та закордонні історики на чолі з Ж.-Фр. Берж'є. Комісія Берж'є мала провести дослідження з історичної та правової точок зору щодо обсягів та долі активів переміщених до країни до, під час і після Другої світової війни, торгівлі золотом та операцій з іноземною валютою, відносин швейцарських компаній з націонал-соціалістичною економікою. Іншою ключовою темою стала політика Швейцарії щодо біженців. Цінними джерелами для вивчення представленої теми дослідження є проміжні звіти 1997–2000 рр., 25 томів загальних звітів (2001–2002 рр.) Комісії. Проміжні звіти і резюме до кожного з 25 томів розміщені на офіційному веб-сайті Комісії[16]. Для повного і всебічного розкриття теми вагому роль відіграв остаточний звіт «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна» (2002 р.). Цей важливий документ, майже на 600 сторінок, став підсумковим у роботі Комісії і містить головні результати детального наукового пошуку експертів та висновки щодо ключових питань дослідження[17].

Підсумковий звіт Комісії неоднозначно оцінюються як серед науковців, так і серед пересічних швейцарців, постійно стає джерелом для нових дискусій і досліджень. В цьому контексті нашу увагу привернула працямЖ.-К. Ламбелета, в якій критично оцінено результати роботи Комісії[18].

В українській історіографії військово-політичний та соціально-економічний аспекти політики Швейцарії у роки Другої світової війни проаналізовано в дисертаційній роботі Печиборщ В.Ю. [19].

Таким чином, швейцарська наукова думка активно займається вивченням історії країни у роки Другої світової війни. Серед низки праць найбільше робіт присвячено темам політики влади у гуманітарній та економічній сферах країни, швейцарському нейтралітету. В українській історичній науці даній проблематиці приділено недостатньо уваги, за винятком наукової праці В.Ю. Печиборщ, яка безпосередньо стосується

14 Bonjour. E. Geschichte der schweizerischen Neutralität: In 18 b. Basel: Helbing u. Lichtenhahn. B. 4: 1939–1945. 1970. 488 s.

15 Kreis G. Neutralitätsrecht und Neutralitätspolitik. Der Stellenwert der Neutralität in der aktuellen Debatte um die Rolle der Schweiz während des Zweiten Weltkriegs. Fluchtgelder, Raubgut und nachrichtenlose Vermögen, published by the Swiss Federal Archives. Dossier 6. Bern 1997. S. 59–64.

16 Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE). URL: https://www.uek.ch/en/

17 Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War: Switzerland, National Socialism, and the Second World War. Final Report. Pendo Editions, Zurich, 2002. 597 p.

18 Lambelet J.-Ch. Kritische Würdigung des Bergier-Berichts «Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus». Sweizer Monatshefte : Zeitschrift für Politik, Wirtschaft, Kultur. Band (Jahr): 80 (2000). Heft 3. URL: https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=smh-002%3A2000%3A80%3A%3A704

19 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939–1945): військово-політичний та соціально-економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України. Київ. 2017. 218 с.

теми дослідження. Тож надзвичайно важливими є подальші напрацювання з обраної проблематики, що обумовлюють актуальність нашої розвідки.

Мета дослідження полягає у спробі з'ясувати та охарактеризувати головні риси та особливості політики Швейцарії у роки Другої світової війни.

Постійний нейтралітет є принципом зовнішньої політики Швейцарії. Це забезпечує незалежність країни та недоторканність її території. Відповідно до закону про нейтралітет, Швейцарія не повинна брати участь у війні між іншими державами. Згідно швейцарської Конституції нейтралітет не є національною метою. Він представлений як засіб досягнення мети. Федеральна конституція передбачає, що Федеральна Рада і Федеральні Збори повинні вживати заходів для забезпечення нейтралітету Швейцарії[20]. Швейцарський нейтралітет є самовизначеним, постійним і озброєним. Нейтралітет є не лише наріжним каменем зовнішньої політики Швейцарії, але й інструментом політики національної безпеки[21]. Він має гарантувати безпеку країни і її мешканців.

Важливою складовою швейцарського нейтралітету стали послуги посередництва, їх ще називають добрими послугами (good offices – з англ.). Роль міжнародного посередника стала характерною ознакою міжнародного іміджу Швейцарії. Добрі послуги Швейцарії є давньою традицією і відіграють ключову роль у швейцарській мирній політиці. Швейцарія може вільно сприяти переговорному процесу між конфліктуючими сторонами, оскільки вона не належить до жодного силового блоку і не дотримується прихованого порядку денного. Швейцарія виступає безпосередньо як посередник або може підтримувати переговори та посередництво інших держав або міжнародних та регіональних організацій[22].

Добрі послуги Швейцарії стали особливістю її зовнішньої політики в період Другої світової війни. Правомірність застосування такої практики в очах світової спільноти того часу визначалась тезою, яку Федеральна Рада намагалась активно пропагувати як в середині країни, так і поза її межами, що полягала у представленні швейцарського нейтралітету як спільного інтересу всієї Європи, уникаючи його ототожнення з будь-якою політичною ідеологією. У практичному сенсі основу добрих послуг складали спеціальні консульські дії із захисту громадян третіх країн на території воюючих держав. Особливого змісту ця практика набула на території Третього Рейху та окупованих європейських країн, що було пов'язано із місцевими особливостями організації цивільного законодавства. В основному діяльність дипломатичних місій Швейцарської Конфедерації у зазначеному напрямі зводилась до збору інформації про місце знаходження та умови життя підопічних, надання їм адвокатського супроводу у разі здійснення карного судочинства, захисту прав та інтересів іноземних громадян під час залучення їх до трудової повинності або мобілізації, повідомленні про місце перебування урядів країн їх громадянського походження. Однак, про визначальну роль застосування практики добрих послуг для збереження країною незалежності мова не йде. Така стратегія побудови зовнішньої політики сприяла ство-

20 Neutrality. FDFA. URL: https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/foreign-policy/international-law/neutrality.html

21 Swiss Neutrality. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/14841/broch_neutrality_e22.pdf P. 20.

22 Good offices. FDFA. URL: https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/foreign-policy/human-rights/peace/switzerland-s-good-offices.html

ренню відповідного іміджу в очах воюючих країн, і відповідно це допомагало Швейцарії уникнути прямої участі у війні[23].

У передвоєнні та 1939–1945 рр. Швейцарія була консолідованою в ідеологічному та політичному відношеннях. Ще до початку Другої світової війни альпійська країна відчула необхідність захистити власні ідентичність, національні інтереси та суверенітет від наростаючої хвилі націонал-соціалізму в Німеччині, що загрожувала як на політичному так і культурному рівні. У відповідь на привид нацистського вторгнення швейцарські еліти започаткували рух, який став відомий як «духовна оборона нації», метою якого став захист Швейцарії шляхом зміцнення її унікальної національної ідентичності, посилення прагнення до політичної незалежності та військового національного захисту.

Серед активних ідеологів опору нацизму можна виділити історика К. Майєра, літератора Д. де Ружмона, які виступали за посилення військової оборони, зростання політичної самосвідомості країни, зверненні до швейцарських традицій федералізму та вироблення відповідного «духовного настрою».

Вже у лютому 1933 р. вийшов перший номер газети «Нація». Натхненником видання (створене з ініціативи профспілок) був швейцарський соціал-демократ Х. Оперхт. Газета стала пропагандистом загальнонаціонального «Руху принципів», який виступав за міжпартійну солідарність у Швейцарії і безумовне визнання легітимності національного захисту. У 1937–1938 рр. ідеї такої солідарності почали набувати чіткіших обрисів. Так, у 1937 р. між однією з найбільших швейцарських промислових груп і лівою профспілкою був підписаний «Мирний договір», що поклав край страйкам і стимулював вирішувати трудові конфлікти за столом переговорів. Роботодавці вперше почали бачити в профспілках партнерів, погодилися вирішувати певні проблеми на рівні асоціацій роботодавців та профспілок (замість індивідуальних контрактів) і навіть заснували арбітражний орган, а профспілки відмовилися від будь-яких страйків. Зовнішня загроза допомогла знайти шлях до комунікації[24].

Саме з огляду на політичну та військову загрозу з боку експансіоністського Третього Рейху основні швейцарські партії та провідні члени суспільства відкинули свої ідеологічні розбіжності на користь «духовної оборони нації». Залежно від політичної партії «духовна оборона нації» базувалася на різних принципах. Тим не менш, усі залучені сторони поділяли переконання, що незалежність Швейцарії від двох її тоталітарних сусідів (Німеччини та Італії) потрібно було забезпечити за будь-яку ціну. Щоб відбити територіальні претензії фашистської Італії і підтримати мовне різноманіття, ретороманська мова стала четвертою національною мовою Швейцарії в 1938 р.[25].

Потреба внутрішньої єдності та зміцнення іміджу Швейцарії були рушійною силою руху «духовної оборони», що викликали додаткові культурні та політичні заходи. Велике значення в цій програмі мали як довгострокові плани, що спиралися

23 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939–1945)... С. 70-71, 173–174.

24 Richtlinienbewegung. URL: https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/017395/2009-02-06/Arbeitsfrieden. URL: https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/016535/2010-05-06/ Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

25 The History of Switzerland. URL:https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 4.

на розвиток швейцарських німецьких діалектів і розглядалися як один із варіантів протидії ідеології нацизму завдяки культурно-лінгвістичному фактору, так і окремі заходи з сильним пропагандистським потенціалом, наприклад, знаменита виставка досягнень швейцарського народного господарства, що пройшла в Цюриху в 1939 р. – «Landigeist» («Дух рідної країни»)[26]. З культурного аспекту згадана виставка стала показовим прикладом національної культурної атмосфери тих часів, яка надала швейцарцям відчуття незламної національної волі до незалежності, попри всі вимоги Німеччини, анексію Австрії та Судетської області.

Варто зауважити, що політика «духовної оборони нації» ідеологічно протистояла не лише націонал-соціалізму, але й фашизму, комунізму та тоталітаризму загалом як основній загрозі людства першої половини XX ст. Оборона країни у невійськовій сфері знайшла своє відображення у розробці та впровадженні саме цієї ідеології.

Практичним втіленням феномену «духовної оборони» стало «Послання Федеральної Ради до Федеральних Зборів про організацію та завдання збереження та розвитку культури Швейцарії», представлене членом Федеральної Ради Ф. Еттером 9 грудня 1938 р. Відповідно до цього документа завдання «духовної оборони» полягало в тому, щоб у свідомості швейцарського народу пробудити духовні основи Швейцарської Конфедерації, духовну своєрідність країни та загартувати духовну силу опору. «Послання» чітко чинило опір нацистській пропаганді, даючи визначення швейцарської культури та швейцарської національної ідеї, зокрема підкреслено, що швейцарська національна ідея народилася не з раси, а з духу. Тим самим наголошувалося, що швейцарська ідея «політичної нації», народжена з ліберальних ідеалів, принципово несумісна з теоріями «расово чистої» держави[27]. Для захисту незалежної культурної ідентичності Швейцарії проти нацистської Німеччини й фашистської Італії, для охорони і пропагування швейцарської культури було створено культурну фундацію – Pro Helvetia, яка і сьогодні є впливовою культурною інституцією країни, що підтримує і просуває швейцарські культурні проєкти в понад 100 країнах світу[28].

Ідеологія «духовна оборона» охопила всі сфери життя швейцарського суспільства і мала величезний вплив на нього вже у повоєнний період. Однією з визначальних рис вищезгаданої ідеології став захист традиційних цінностей, в основі яких поставали унікальні риси швейцарської культури, що коротко можуть бути охарактеризовані як «єдність у різноманітті». Така політика дала позитивні результати: згуртування та об'єднання строкатого у етнічному сенсі швейцарського суспільства, розвиток культури при збереженні принципу суверенітету кантонів, підтримка з фонду федерального бюджету основних освітніх, наукових та культурних інституцій країни, розвиток демократії[29]. Окремо слід звернути увагу на те, що ідеологія «духовна оборона» дозволила уряду впливати на колективну пам'ять, сформувати прийнятну історичну пам'ять про війну, що в свою чергу, сприяло зміцненню національної ідентичності.

26 Die Dörfli-Schweiz im roten Zürich. URL: https://www.nzz.ch/zuerich/die-doerfli-schweiz-im-roten-zuerich-ld.792856?reduced=true

27 Botschaft des Bundesrates an die Bundesversammlung über die Organisation und die Aufgaben der schweizerischen Kulturwahrung und Kulturwerbung: (Vom 9. Dez. 1938). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/1938/2_985__/de

28 Pro Helvetia. URL: https://prohelvetia.ch/en/

29 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945)... С. 59, 174.

Не зважаючи на ідеологію «духовної оборони» в Швейцарії виникли пронацистські організації. У 1933 р. найбільші з них – «Новий фронт» (студентська) і «Національний фронт» прийняли рішення об'єднатися і створити єдиний «Національний фронт», представники якого отримали певне представництво в парламенті Женеви у цьому ж році. Поразка ж, завдана їм на референдумі у вересні 1935 р. із законодавчою ініціативою, спрямованою на повну перебудову держави на основах «авторитарної демократії» остаточно продемонструвала, що майбутнього у них на «швейцарській ниві» немає.

Провідна пронацистська партія «Національний фронт» у 1939 р. налічувала лише 2300 членів. У 1940 р. Швейцарія оголосила цю партію, а також інші фашистські організації та Комуністичну партію поза законом. Незважаючи на надзвичайні повноваження, надані Федеральній Раді, швейцарська парламентська система продовжувала працювати безперебійно упродовж воєнних років. Все ще проводилися народні референдуми та вибори, а в 1943 р. Національна Рада була переобрана за ротацією. Більшість населення відкидала нацистську та фашистську ідеологію та загрозливий Третій Рейх[30].

Більшість швейцарських газет, зокрема німецькомовних, симпатизували Союзникам. І справді, невдовзі після захоплення влади А. Гітлер заборонив їх розповсюдження в Німеччині[31].

Упродовж 1930-х рр. нацистський режим зблизив німецьку та австрійську пресу, так що швейцарські ЗМІ залишалися єдиною німецькомовною платформою для публічної критики нацистської ідеології. Соціалістичні, ліберальні швейцарські газети та національне громадське радіо Швейцарії зробили все можливе, щоб викрити нелюдську політичну програму А. Гітлера. Під час Другої світової війни національне громадське радіо Швейцарії і Британська телерадіомовна корпорація створили собі репутацію джерел незалежної інформації[32].

Проте, в той же час швейцарська преса висловлювалася обережно, особливо з огляду на те, що після публікації існувала цензура статей на тій підставі, щоб не погіршити і без того важкі швейцарсько-німецькі відносини[33]. З географічних і культурних причин Німеччина завжди була найважливішим торговим партнером Швейцарії. Економічна залежність Швейцарії від її сусіда Німеччини була значною. Це причина, чому уряд Швейцарії вжив деяких заходів цензури, зосереджуючись на питаннях зовнішньої торгівлі[34].

Одним із завдань, які мала вирішити реалізація «духовної оборони» стала протидія напливу німецької та італійської пропаганди переважно у формі книжок, журналів, радіо передач. Ця протидія появилася у створенні та підтриманні діяльності

30 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 6.

31 Там само. С. 7.

32 Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

33 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 7.

34 Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

державних та приватних культурних інституцій, які мали за мету створення швейцарської пропаганди: «Pro Helvetia», «Neue «Heer und Haus» («Армія і Дім»), «Helvetische Gesellschaft» («Нове Гельветське Товариство»).

Отже, Швейцарія зуміла витримати натиск і дати відсіч ідеології націонал-соціалізму з наступних причин. По-перше, значну роль відіграли усталені політичні інститути та традиції швейцарського суспільства, зокрема пряма демократія, політичний консерватизм. Політична влада у Швейцарії була традиційно роздроблена між численними кантонами та чотирма культурно-мовними ареалами, а тому радикальні рухи не мали в руках найважливішого інструменту завоювання влади в національному масштабі – центрально-організованого державного апарату. По-друге, на її території не знайшлося ґрунту для власного швейцарського фашизму. Організації фашистського типу у Швейцарії були організовані за італійськими або німецькими зразками.

До і під час Другої світової війни головною метою Швейцарії було зберегти свою незалежність і триматися осторонь бойових дій. Швейцарія приділяла велику увагу питанням оборони як у військовій, так і у цивільній сфері. Щоб стримати загрозу вторгнення, Швейцарська Конфедерація розпочала збільшувати свій оборонний бюджет вже у 1930-х рр. Також у країні активізували давно занедбану підготовку та озброєння новобранців, будували структури національної оборони. Коли 1 вересня 1939 р. розпочалася війна, Швейцарія мобілізувала 430 тис. військових і 200 тис. резервістів. Федеральні Збори призначили Анрі Гізана з кантону Во генералом Швейцарських Збройних сил, іншими словами головнокомандувачем армії. Спочатку стратегія національної оборони була зосереджена на запобіганні рухів Німеччини на південь від французької Лінії Мажино через Швейцарію. Таким чином, у 1939 р. Швейцарія зосередила свої оборонні позиції на північному кордоні («лінія Ліммат»)[35].

Взимку 1939–1940 рр. швейцарська армія займалася підготовкою оборони проти нападу Німеччини, зосереджуючись якнайглибше в горах. Одночасно А. Гізан налагодив таємні зв'язки з французьким командуванням і навіть заручився обіцянкою Парижа надати швейцарцям військову допомогу у разі нападу Німеччини.

10 травня 1940 р. Гітлер почав наступ на заході Європи, досить швидко знищивши нейтралітет Бельгії, Нідерландів та Люксембургу.

Перемога Німеччини над Францією влітку 1940 р. викликала тривогу та пригніченість більшої частини країни, так як вся територія, за винятком невеликої ділянки кордону, яку Женева поділяла з Францією режиму Віші, була повністю оточена державами Осі – Італією та Німеччиною. В цей час генерал А. Гізан окреслив свою стратегію «Національного редуту». Його натхненна промова перед офіцерами 25 липня 1940 р. на галявині Рютлі – історичному місці укладення швейцарського договору про Конфедерацію 1291 р. – здобула йому прихильність усієї нації. «Національний редут» передбачав відхід більшої частини армії до альпійської території та залишення густонаселеного швейцарського плато без будь-якої постійної оборони. Стратегія

35 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 5.

«Національного редуту» носила стримуючий характер. Задум полягав у тому, що якщо держави Осі вторгнуться у Швейцарію, «Національний редут» забезпечить остаточне розірвання життєво важливих зв'язків між Німеччиною та Італією[36]. Термін «редут» у Швейцарії першопочатково означав систему укріплень, які почали будувати в країні ще з кінця XIX ст. для її захисту.

Гірські дороги та тунелі мінували, готуючи їх, в разі потреби – до вибухів. З чотирьох альпійських гірських проходів, які були найкоротшими шляхами між Німеччиною та Італією, три знаходилися на території Швейцарії. Таким чином, завданням збройних сил була не оборона кордонів, а створення ситуації, в якій окупація країни виявилася б для супротивника занадто дорогою і як такою, що загалом не мала змісту. Оскільки, ворог, який міг вторгнутися у країну, зіткнувся б із зруйнованою інфраструктурою та неконтрольованими великими гірськими районами, де тримала б оборону численна швейцарська армія.

Збройні сили та заходи з посилення обороноздатності Швейцарії на початковому етапі війни стали символом згуртування суспільства у контексті вищезгаданої ідеології «духовної оборони» навколо національної ідеї[37].

Під час вторгнення до Франції швейцарським військово-повітряним силам довелося боротися з порушенням швейцарського повітряного простору німецькою авіацією. Вони збили кілька німецьких літаків, понісши при цьому також людські втрати[38].

Вдалі повітряні бойові сутички для швейцарської сторони слугували підбадьорливим символом мужнього національного опору для швейцарського народу, який тяжко переживав поразку Франції.

У період після поразки Франції (25 червня) до осені 1940 р. існувала реальна можливість для нападу на Швейцарію. Однак визначення пріоритетів у вищому керівництві Третього Рейху було таким, що Німеччина так і не наважилася на вторгнення у Швейцарію. Німецький план «Танненбаум», що передбачав захоплення Швейцарської Конфедерації, так і не був реалізований. З початком бойових дій на Східному фронті 22 червня 1941 р. Швейцарія, як можливий об'єкт німецької військової експансії, остаточно втратила своє значення.

Після перехоплення ініціативи антигітлерівською коаліцією в 1943–1944 рр. завдавати шкоди Швейцарії почала вже авіація Союзників. Особливо це стосувалось американських пілотів, які не лише залітали на швейцарську територію, але й декілька разів помилково бомбардували швейцарські міста. У відповідь на це – швейцарська авіація почала примушувати літаки-порушники до посадки, а іноді навіть збивала їх.

За період Другої світової війни авіація Союзників помилково бомбардувала цілі в Швейцарії приблизно 70 разів: як великі міста, зокрема Цюрих, Базель, так і малі за розмірами селища в різних кантонах країни[39].

36 Там само. С. 6. Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

37 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945).... С. 175.

38 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 5.

39 Bondolfi S. When the Americans bombed a Swiss town. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/-swisshistorypics_when-the-americans-bombed-a-swiss-city/44865520

Найбільше постраждало швейцарське місто Шаффгаузен: 1 квітня 1944 р. американські військово-повітряні сили помилково бомбардували його, прийнявши за німецький населений пункт. Шаффгаузен знаходиться на північному березі Рейну і оточене з усіх боків територією Німеччини. Більшість міста було серйозно пошкоджено, усього на нього було скинуто 400 бомб, 40 людей загинули. Ескадрилья у складі 15-ти літаків мала бомбардувати з повітря великий німецький промисловий центр Людвігсхафен, який знаходився за 235 км на північ. Через несприятливі погодні умови частина літаків відокремилася від основної групи в повітряному просторі Франції. Відсутність надійних засобів навігації призвели до фатальної помилки. За підсумками бомбардування президент США Ф. Д. Рузвельт направив своє персональне вибачення меру міста, крім того, США перерахували Шаффгаузену приблизно 4 млн дол. в якості компенсації[40]. Бомбардування Швейцарії американською авіацією під час Другої світової війни офіційно пояснюються помилками навігації. Упродовж тривалого періоду існувала теорія, яка пояснювала авіанальоти помстою Швейцарії за те, що її промислові підприємства Шаффхаузена постачали в Німеччину промислові товари та енергію, проте нині ця версія вважається спростованою[41].

Питання про те, чому нацистська Німеччина не напала на Швейцарію, є одним із найактуальніших у швейцарській історіографії останніх п'ятдесяти років. Різні історики дають різні відповіді. Однією із найважливіших робіт, яка поставила під сумнів швейцарський міф про нейтралітет була робота М. Хайнігера «Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde» («Тринадцять причин, чому Швейцарія не була завойована у Другій світовій війні»), опублікована у 1989 р. Аналізуючи невійськові, але економічні аспекти питання, чому Швейцарія була збережена під час війни, автор підірвав не лише міф про нейтралітет Швейцарії, але також і про могутність її армії. М. Хайнігер стверджує, що Швейцарія знаходилася в «стратегічно мертвій зоні», через що в ході війни вона не відігравала жодного значення ні для Німеччини, ні для Союзників і не становила ніякої загрози. Він навіть висловив думку, що систематична фінансова блокада та масовий тиск з боку Союзників змусили швейцарську владу наприкінці війни приборкати досі майже безмежну свободу банків[42].

На думку німецького історика Ш. Шефера однією з головних причин, чому Швейцарія не зазнала нападу стала капітуляція Франції в червні 1940 р. Досліджуючи документи з Федеральних архівів і Військових архівів Німеччини, науковець у своїй книзі «Hitler und die Schweiz» («Гітлер і Швейцарія») стверджує, що запланований напад становив серйозну загрозу незалежності Швейцарії. Ш. Шефер наголошує, що якби кампанія проти Франції тривала, Швейцарія зазнала б повного військового вторгнення нацистських сил[43].

40 Бомбардировка Шаффхаузена. URL: https://www.swissinfo.ch/rus/видео_бомбардировка-шаффхаузена/38294614

41 Bondolfi S. When the Americans bombed a Swiss town. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/-swisshistorypics_when-the-americans-bombed-a-swiss-city/44865520

42 Heiniger M. Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde. Limmat, 1989. 268 s.

43 Schäfer S. Hitler und die Schweiz. Berlin, edition q im Quintessenz-Verlag, 1998.

Низка дослідників вважає, що на перший план вийшли такі функції Швейцарії, як потужний фінансовий центр і транзитер німецьких вантажів (в тому числі і військових). Так, зазначається про прагнення Гітлера не наражати на небезпеку альпійські шляхи сполучення зі своїм союзником Італією і те, що головну роль відіграла така характерна ознака Швейцарії як вигідний фінансовий та торговий партнер, а не те, що Німеччина остерігалася швейцарської оборонної стратегії. Оскільки Франція та Велика Британія не змогли перешкодити Німеччині окупувати Францію в 1940 р., то навряд чи швейцарська армія змогла б витримати напад і захистити свої кордони[44]. Хоча існує і точка зору, що не зважаючи на те, що швейцарські збройні сили значно поступалась німецьким в артилерії та літаках, але будучи добре тренованими і озброєними гвинтівками, могли завдати певних втрат німецьким військам, які потрібні були Третьому Рейху на інших фронтах.

Не останню роль відіграло використання Швейцарії як важливої арени для протистояння спецслужб країн фашистського блоку та Союзників. Швейцарія була головним оперативним центром для розвідувальних служб двох сторін. Швейцарська контррозвідка заарештувала 387 шпигунів, переважно швейцарців, але в тому числі 100 німців були притягнуті до суду, 17 з яких були страчені[45].

Відіграла свою роль і швейцарська концепція «духовної оборони», яка також мала стримуючий ефект, оскільки завдяки цьому руху швейцарське населення зовсім не було «деморалізованим і готовим до капітуляції»[46].

Певною новацією для швейцарської історіографії новітнього часу є пильна увага до фактора особистості Гітлера, його суб'єктивного сприйняття Швейцарії та впливу цього сприйняття на хід вироблення військово-стратегічних рішень. Цікавим, наприклад, є той факт, що Гітлер не мав нічого проти продажу Швейцарії винищувачів «Мессершмітт», причому постачання було завершено в березні 1940 р. Цей факт дозволяє зробити висновок, що Гітлер, принаймні на той момент, не розглядав Швейцарію як потенційного супротивника. Можливо це пов'язане з тим, що Гітлер був зайнятий битвою за Британію (операція «Морський лев»).

Отже, залишаючись нейтральною, Швейцарія опинилася в оточенні держав Осі та їх сателітів, що спонукало її до певної співпраці із цими режимами.

В 1939–1945 рр. швейцарська зовнішня економічна діяльність стала однією з головних складових національної зовнішньої та безпекової політики. Разом з тим саме економічна складова політики Швейцарії у роки Другої світової війни стала однією із найуразливіших, яка пізніше, разом із діяльністю в гуманітарній сфері, стали слугувати як аргументи або докази в міжнародних судових провадженнях кінця XX – початку XXI ст.

В економічній політиці Швейцарії 1939–1945 рр. можна виділити два ключові напрями: по-перше збереження традиційних зв'язків з Німеччиною. Для

44 Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

45 RG 84: Switzerland. State Department and Foreign Affairs Records. National Archives. URL: https://www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/civilian/rg-84-switzerland.html

46 Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

забезпечення цього влада країни нерідко була змушена йти на поступки. Всі здобутки, які їй вдавалось досягти, залежали переважно від згоди Швейцарії на надання кредитів. По-друге, на початку війни в Швейцарії була створена особлива модель військової економіки, яка передбачала встановлення державного регулювання зовнішньої торгівлі. В контексті умов економічної блокади, як Союзники так і Третій Рейх, намагались встановити контроль над зовнішньою торгівлею Швейцарії. Однак, завдяки зусиллям дипломатії, а також, не в останню чергу, за допомогою урядових кредитів, «де-юре» такого контролю вдалось уникнути[47].

Перед війною Німеччина була одним із найважливіших торгових партнерів Швейцарії. Під час війни різко зріс експорт до Німеччини. Навпаки, торгівля з Союзниками була надзвичайно важкою через те, що Швейцарія була оточена державами Осі. Експорт до Союзників становив лише одну третину від швейцарського експорту до Третього Рейху. У 1940–1942 рр. 45% всього швейцарського експорту призначалося до Німеччини чи Італії. В основному це були верстати, устаткування, вироби із заліза та сталі, точні прилади, транспортні засоби та хімікати. Проте Швейцарія також експортувала зброю та боєприпаси до Італії та Німеччини, які держави Осі могли безпосередньо використовувати для продовження своїх військових зусиль. Відповідно до Гаазької конвенції 1907 р. фірмам нейтральних держав було дозволено вільно торгувати з воюючими сторонами. Це включало експорт зброї як приватних так і державних виробників. Маючи невелику кількість природних ресурсів, Швейцарія залежала від імпорту з Німеччини та Італії, які контролювали всі шляхи доступу. Ці товари включали вугілля, залізо, нафтопродукти, насіння та сировину для швейцарських заводів і продовольство. Транзитні залізничні сполучення продовжували проходити між Італією та Німеччиною через Швейцарію[48].

Проникнення Німеччини в швейцарську промисловість було здійснено головним чином через створення в Швейцарії дочірніх компаній потужних німецьких фірм. До кінця війни в Швейцарії було засновано близько 350 дочірніх компаній німецьких фірм. Крім того, німецька участь у швейцарських фірмах була значною, але найбільша частина німецького капіталу була в швейцарських компаніях, які володіли німецькими патентами та акціями номінально швейцарських, але фактично домінованих німцями дочірніх компаній[49].

Навесні 1940 р. Швейцарія досягла з Францією та Англією домовленості про те, як і якою мірою Берн братиме участь в антинімецькій економічній блокаді, проте незабаром Франція зазнала військової поразки і вибула з-поміж учасників цієї угоди. Після поразки Франції швейцарська сторона розпочала активні консультації із представниками відповідних німецьких міністерств.

47 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945)... С. 134.

48 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 7.

49 RG 84: Switzerland. State Department and Foreign Affairs Records. National Archives. URL: https://www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/civilian/rg-84-switzerland.html

9 серпня 1940 р. Німеччина і Швейцарія підписали торговельну угоду, яка передбачала постачання Німеччиною до Швейцарії сировини, зокрема вугілля та чавуну. Натомість швейцарці погодилися дозволити німцям транзит через свою територію для ввезення товарів з Італії. На основі подальших декількох швейцарсько-німецьких економічних угод будувалося регулярне промислове співробітництво Берна і Берліна, що тривало приблизно до кінця 1942 р.[50].

Швейцарія щорічно експортувала до Німеччини 0,5 млрд кіловат електроенергії, або близько 40% загальної потужності південної Німеччини, а швейцарська гідроелектростанція щорічно виробляла 16 тис. тонн алюмінію та виробів з нього для Німеччини[51].

Швейцарський уряд виділяв неодноразово кредити для Німеччини, тим самим здійснюючи помітний внесок у фінансування німецької військової машини[52]. На думку як швейцарського керівництва, так і швейцарських підприємців, державна підтримка національного експорту не мала в тих конкретно-історичних умовах будь-якої альтернативи: необхідне завантаження промислових потужностей країни мало забезпечити конкурентоспроможність швейцарської економіки в післявоєнний період, незалежно від того, на чию на користь завершиться світовий збройний конфлікт.

Роботі промислових потужностей на повну також сприяло скорочення швейцарської армії внаслідок демобілізації в 1940 р. і повернення демобілізованих солдат на свої робочі місця[53].

Вашингтон і Лондон намагалися спонукати швейцарських підприємців не мати контактів із гітлерівською Німеччиною. Проте Федеральна Рада та галузеві об'єднання швейцарських промисловців відкидали будь-які втручання у зовнішньоекономічний курс Швейцарії. Після вступу у війну 8 грудня 1941 р. США політико-економічний тиск на Швейцарію суттєво зріс.

19 грудня 1943 р. після сильного тиску Союзників було досягнуто угоди, згідно з якою швейцарці погодилися прямо чи опосередковано обмежити свій експорт до Німеччини. У результаті американо-британських переговорів зі швейцарською стороною в серпні 1944 р. Швейцарія різко скоротила експорт стратегічних товарів до Німеччини, таких як боєприпаси, локомотиви, автомобілі, дизельні двигуни та машини. Швейцарія також погодилася заборонити транзит усіх військових матеріалів між Італією та Німеччиною, включаючи різні категорії награбованого[54].

Наприкінці війни Союзники ще більше посилили тиск на Швейцарію. Навесні 1945 р. вони вимагали заморожування німецьких активів у Швейцарії, припинення експорту та всієї торгівлі золотом із Третім Рейхом, а також припинення транзиту

50 Там само.

51 Там само.

52 Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

53 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 6.

54 RG 84: Switzerland. State Department and Foreign Affairs Records. National Archives. URL: https://www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/civilian/rg-84-switzerland.html

між Німеччиною та Північною Італією. Вашингтон заморозив швейцарські активи в США і вніс до чорного списку швейцарських представників і компанії, які торгували з Німеччиною[55].

Слід зазначити, що незважаючи на існування чорного списку швейцарських фірм, швейцарці активно торгували із Союзниками. США отримали від Швейцарії під час війни низку швейцарських товарів, життєво важливих для їхньої власної воєнної економіки. У 1943–1944 рр. третина всіх швейцарських годинників була експортована до США[56].

Розвиток банківської системи Швейцарії в роки Другої світової війни, надання нею урядових кредитів більшості країн, які брали участь у війні, сприяло тому, що Швейцарія змогла залишитись поза безпосереднім конфліктом. Також надання Національним банком Швейцарської Конфедерації кредитів урядам країн – представникам обох воюючих таборів на вигідних для себе умовах, що в свою чергу, стало можливим завдяки створенню державою позитивного іміджу надійного кредитора по завершенню світової економічної кризи 1930-х рр., дозволило їй, поміж іншого, отримати міжнародні гарантії стосовно оплати швейцарського експорту, який не користувався попитом, та зберегти свій золотовалютний запас. Однак, цей напрям зовнішньої політики Швейцарії став приводом для розгортання міжнародних суперечок навколо проблеми незапитаних активів, яку було остаточно вирішено лише на початку XXI ст.[57].

У часи Другої світової війни в швейцарських банках осіли значні суми коштів, що належали жертвам нацистського режиму. Національний банк Швейцарії купував золото у Німецького Рейхсбанку, маючи відомості, що золото було викрадено з центральних банків окупованих країн («нацистське золото»)[58]. Переправляючи до Швейцарії золоті запаси окупованих країн, а також активи жертв Голокосту, Берлін отримував необхідну валюту. Ці операції із золотом підтримували існування нацистського режиму, оскільки національна валюта якого більше не приймалася як засіб оплати на міжнародних ринках, щоб отримати стратегічну сировину та інші ключові ресурси для військових дій [59]. Загальна сума, яку Швейцарський національний банк заплатив Німеччині за переважно награбоване золото, становила 1,2 млрд швейцарських франків[60].

Незважаючи на своє географічне розташування, Швейцарія також підтримувала економічні відносини із Союзниками під час війни. Зокрема, купувала значну кількість (не награбованого) золота у США і Великої Британії. Союзники використовували швейцарські франки для оплати розвідувальних служб у Швейцарії та за добрі послуги, які нейтральна країна могла надати військовополоненим через Червоний

55 The Washington Agreement of 1946. Dodis. URL: https://www.dodis.ch/en/washington-agreement-1946

56 RG 84: Switzerland. State Department and Foreign Affairs Records. National Archives. URL: https://www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/civilian/rg-84-switzerland.html

57 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945)... С. 135-136, 176-177.

58 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 7.

59 Tanner J. Memory, Money, and Law… P. 78.

60 History of Switzerland. Britannica. URL: https://www.britannica.com/place/Switzerland/History

Хрест. Купівля та продаж золота були цілком нормальною справою для національного банку в той час, оскільки золото було основою міжнародної валютної системи. Проблема полягала в тому, що велика частина золота, проданого німецьким Рейхсбанком, була або викрадена з національних банків окупованих країн, особливо Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, або викрадена в осіб, убитих нацистами[61].

З початку 80-х рр. XX ст. стало добре встановленим фактом те, що Швейцарія була найважливішим ринком для продажу золота з територій, контрольованих Третім Рейхом під час Другої світової війни. Майже чотири п'ятих поставок золота Рейхсбанку за кордон були організовані через швейцарський фінансовий ринок[62]. Таким чином, виступаючи як міжнародний фінансовий центр, Швейцарія підтримувала функціонування німецької військової економіки.

Швейцарія, більше ніж будь-яка інша європейська країна, була притулком і центром фінансових операцій нацистів. За деякими оцінками, німецькі інвестиції та рахунки в Швейцарії становили 600 млн дол. Також вважалося, що значні суми німецьких активів були представлені в цінних паперах, валюті, коштовностях, творах мистецтва, що зберігалися в швейцарських сейфах. Приватні німецькі рахунки перевищували 500 млн швейцарських франків[63].

Швейцарію звинуватили в тому, що в її банках зберігалось «нацистське золото» на мільярди доларів і вже під час війни Швейцарія була попереджена з боку Союзників про вимогу повернення награбованого нацистами золота після перемоги. Швейцарці зрозуміли, що без поступок на користь Союзників не обійтися. Навесні 1946 р. швейцарська делегація відвідала Вашингтон, щоб домовитися про звільнення заморожених швейцарських активів у США, а також про припинення союзницького бойкоту компаній, які під час Другої світової війни торгували з державами Осі. У свою чергу США, Велика Британія та Франція вимагали від швейцарських банків передачі німецьких активів. Внаслідок довгих перемовин, які закінчилися підписанням Вашингтонської угоди 1946 р., було погоджено, що гроші, які громадяни Німеччини поклали на рахунки в швейцарських банках, будуть виплачені наполовину Союзникам – «як добровільний внесок у відбудову Європи» і наполовину – Швейцарії, як компенсацію її претензій до Німеччини. Вимоги Союзників були зосереджені на питанні золота в Швейцарському національному банку, купленого у німецького Рейхбанку. Зрештою, Швейцарія передала Союзникам «нацистське золото» загальною вартістю 250 млн швейцарських франків. Насправді цей «компроміс» був лише трохи меншим за вимоги Союзників, які у Швейцарії сприймалися «як зухвалі та неможливі для задоволення»[64]. В обмін на це Союзники відмовлялися від будь-яких подальших претензій до Швейцарії, Швейцарського національного банку та приватних швейцарських банків, а також зобов'язалися скасувати «чорний список» та розморозити швейцарські рахунки в США.

61 Там само; Switzerland's Role in World War II. URL: http://history-switzerland.geschichte-schweiz.ch/switzerland-second-world-war-ii.html

62 Tanner J. Memory, Money, and Law… P. 78.

63 RG 84: Switzerland. State Department and Foreign Affairs Records. National Archives. URL: https://www.archives.gov/research/holocaust/finding-aid/civilian/rg-84-switzerland.html

64 The Washington Agreement of 1946. Dodis. URL: https://www.dodis.ch/en/washington-agreement-1946

Вашингтонська угода, завершена після важких переговорів 70 років тому (25 травня 1946 р.), стала важливою віхою у зовнішній політиці Швейцарії, тому що вона поклала край ізоляції Швейцарії та підготував шлях для інтеграції країни в післявоєнний світ. Головним є не зміст, а довгострокові наслідки Вашингтонської угоди: для нормалізації відносин із наддержавою США довелося піти на суттєві поступки[65].

Щодо другої головної проблеми – незатребуваних активів, переданих швейцарським банкам, що належали жертвам нацизму, не було ні прозорості, ні чіткого політико-правового регулювання. Угода Каррі від 8 березня 1945 р. залишила невирішеним питання німецьких активів у швейцарських банках і пов'язане з ним питання швейцарської банківської таємниці. Швейцарські банкіри висловили думку, що розкриття інформації про клієнтів завдасть непоправного удару їх репутації і наголошували на внеску цих іноземних активів у платіжний баланс та національний дохід Швейцарії. Федеральний радник М. Петіп'єр, новий міністр закордонних справ Швейцарії (1945–1961 рр.), був на стороні банкірів і запевнив їх, що швейцарська дипломатія «завжди брала до уваги інтереси швейцарських банків і не має наміру змінювати свою позицію»[66]. У 1962 р. Швейцарія зазнала сильного нападу з боку міжнародних ЗМІ та реституційних організацій, тому влада Швейцарії вирішила видати Декрет про реєстрацію, спрямований на ідентифікацію банківських рахунків постраждалих від нацистів. Реалізацію цього заходу здійснювали самі банки без суттєвого результату. Отже, питання про те, чи швейцарські банки отримали прибуток від Голокосту залишилося відкритим[67].

Швейцарські банки піддавалися критиці і звинуваченням в тому, що вони не бажали повертати активи жертв Голокосту їхнім нащадкам. У травні 1995 р., коли Швейцарія знову зіткнулася з міжнародним тиском, силами Швейцарської асоціації банкірів нарешті була випробувана система для спрощеного пошуку депонованих активів жертв нацизму. Публікація результатів опитування щодо незатребуваних активів у швейцарських банках (які виявили 775 рахунків, що містили загалом 38,7 млн франків) викликала різку реакцію представників єврейських організацій в лютому 1996 р., які відкинули ці оцінки як «неприйнятні». Через три місяці, у травні 1996 р. міжнародні єврейські організації та Швейцарська асоціація банкірів все-таки дійшли згоди до укладення угоди у формі «меморандуму про взаєморозуміння», згідно з яким «Незалежна комісія видатних осіб» («The Indepe ndent Committee of Eminent Persons», «ICEP»), також відома як «Комісія Волкера» («The Volcker Commission») була створена з дорученням перевіряти розшук активів жертв нацизму в швейцарських банках. Комісія опублікувала перший звіт про діяльність восени 1998 р. Разом з банками, промисловими підприємствами та Швейцарським національним банком були надані кошти для Швейцарського фонду допомоги нужденним жертвам Голокосту/Шоа (Schweizer Fonds zugunsten Bedürftiger Opfer von Holocaust/Shoah)[68].

65 Там само

66 Там само.

67 Tanner J. Memory, Money, and Law…P. 78-79.

68 Там само С. 79.

«Незалежна комісія видатних осіб» здійснила складне, дороговартісне і масштабне дослідження. На перевірку 7 млн рахунків, відкритих та/або утримуваних швейцарськими банками до 1945 р., було витрачено у 30 разів більше, ніж на дослідження Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (не працювали на рівні індивідуальної реституції). 12–13 серпня 1998 р. великі швейцарські банки, позивачі спільного позову США та єврейські організації досягли комплексного врегулювання на суму 1,25 млрд дол. США (1,8 млрд швейцарських франків) в якості компенсації спадкоємцям жертв нацистського геноциду. Згідно цієї угоди вимоги до швейцарського уряду більше не були дійсними[69].

Слід зазначити, що в Швейцарії не було жодних умов для того, щоб ініціювати широку громадську дискусію щодо моральності швейцарської зовнішньоекономічної політики в роки Другої світової війни. У рамках ідеології «духовної оборони» стояла мета згуртувати суспільство Швейцарії перед воєнною небезпекою та злагодити суперечності, що існували між політичними партіями, регіонами країни. Загалом головні політичні партії захищали зовнішньоекономічний курс Федеральної Ради, адже економічне співробітництво дозволило Швейцарії зберегти державність та уникнути серйозних політичних поступок державам Осі.

В роки Другої світової війни поряд з економічною політикою найбільш суперечливою стала все-таки гуманітарна політика Швейцарії, формування курсу якої залежало від складного комплексу як внутрішніх так і зовнішніх факторів: присутність великої кількості іноземців, пов'язана з цим складна ситуація на ринку праці; недостатня забезпеченість ресурсами; загроза нападу з боку Німеччини, необхідність захисту позитивного нейтрального іміджу держави на міжнародній арені, що було особливо важливо як для країни надзвичайно залежної від експорту. Визначальним у прийнятті владою Швейцарської Конфедерації рішень щодо регулювання гуманітарної політики упродовж всього періоду війни залишався принцип пріоритету власної безпеки та внутрішньополітичної стабільності. Цим пояснюються як спроби представників Конфедерації на всіх міжнародних форумах захистити позицію держави, як виключно транзитної країни для біженців, так і такі радикальні дії, як прийняття рішення про відновлення візового режиму, закриття швейцарського кордону у 1938 та 1942 рр. та запровадження спеціальних позначень для паспортів неарійських підданих Третього Рейху, які розглядались виключно як вимушені та превентивні заходи та такі, що були історичною необхідністю для збереження суверенітету малої нейтральної країни в умовах ведення глобального конфлікту[70].

Після захоплення нацистами влади в Німеччині і до осені 1933 р. близько 2000 біженців (в основному євреї та інтелігенція) втекли з Німеччини до Швейцарії. До кінця 1938 р., після анексії Австрії, кількість біженців досягла 10 тис. осіб. Враховуючи складність того періоду, в суспільстві ставилися до біженців з прохолодою, оскільки багато швейцарців вважали, що новоприбулі можуть скласти їм конкуренцію на ринку праці. Громадам, пов'язаним з біженцями, наприклад, єврейським або робітничим організаціям, довіряли їх притулок і догляд. У 1938 р., після переговорів з Німеччи-

69 Там само. С. 80.

70 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945)... С. 159, 170.

ною та незважаючи на опір Г. Ротмунда, керівника поліції у справах іноземців, Федеральна Рада прийняла рішення щодо додавання штампу «J» до паспортів німецьких євреїв, що дозволило владі Швейцарії розрізняти євреїв та інших німців. Федеральний уряд, а також значна частина населення поділяли думку про те, що Швейцарію не слід переповнювати особами, які не можуть асимілюватися зі швейцарським способом життя[71].

У червні 1940 р. велика кількість французьких і польських солдатів втекла через швейцарський кордон у місці гір Юра. Згідно з умовами Гаазької конвенції 1907 р. солдати будь-якої з ворогуючих сторін, які знайшли притулок на нейтральній землі, повинні були бути інтерновані там за рахунок країни їх походження. Ці інтерновані, як правило, збиралися працювати або на фермах, або на будівельних об'єктах[72].

Інтерновані військовослужбовці – громадяни іноземних країн мали закріплений юридичними нормами соціальний статус, а центральна влада Швейцарської Конфедерації, в свою чергу, змушена була виконувати всі міжнародні зобов'язання стосовно прийняття та утримання таких осіб, покладених на неї Гаазькою конвенцією та Женевською конвенцією 1929 р.: було створено відповідну державну установу – Федеральний комісаріат з питань інтернування та госпіталізації, а також юридично оформлено їх права. Однак, становище інтернованих військових різних національностей не було однаковим, оскільки ступінь втручання до питань організації їх побуту та умов праці з боку держав їх громадянської приналежності помітно відрізнявся. Так само неоднорідно відбувалась і репатріація цих осіб по завершенню війни 1939–1945 рр.[73].

На відміну від проблеми біженців, проблеми інтернування військових осіб іноземного походження не становили загрозу для безпеки та стабільності Швейцарської Конфедерації. Саме тому питанням виділення коштів на потреби інтернування, правового регулювання та організації побуту і умов праці було приділено значно менше уваги з боку влади країни[74].

Під час війни понад 100 тис. солдатів були тимчасово інтерновані до Швейцарії. Загалом Швейцарія прийняла понад 180 тис. цивільних біженців, з яких близько 55 тис. були дорослими цивільними, половина з яких були євреями. Майже 60 тис. дітей провели деякий час у Швейцарії, відновлюючись, і понад 66 тис. прикордонних біженців проживали в Швейцарії короткий період під час бойових дій. Саме в той час, коли Німеччина почала депортувати євреїв із Західної Європи до концентраційних таборів (серпень 1942 р.), Швейцарія оголосила про закриття своїх кордонів: «Біженці, які тікають на расовій основі, наприклад євреї, не мають права на політичний притулок». Цей крок призвів до заступництва релігійних лідерів, серед інших, і до парламентських дебатів, які закінчилися тим, що Федеральна Рада дещо пом'якшила своє рішення. Таким чином, хворі, вагітні жінки, особи старше 65 і діти

71 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 8.

72 Там само.

73 Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939-1945)... С. 169.

74 Там само. С. 171.

до 16 років, які подорожують самостійно, а також батьки з дітьми віком до 6 років, а також люди з близькими родичами в Швейцарії не повинні були повертатися. Підраховано, що під час війни близько 20 тис. єврейським біженцям було відмовлено на кордоні і близько 10 тис. заявникам на візу також було відмовлено. Хоча федеральна влада забезпечувала біженців житлом, значна частина опіки над ними була покладена на церковні та гуманітарні організації. Багато швейцарців активно допомагали біженцям, у деяких випадках порушуючи офіційну політику. Наприклад, П. Грюнінгер, який був начальником поліції в кантоні Санкт-Галлен, був звільнений за допомогу біженцям ще в 1938 р. В цьому контексті варто згадати діяльність Г. Курц, яку називають «матір'ю біженців», а також віце-консула Швейцарії в Будапешті К. Лутца[75].

Політика Швейцарії під час Другої світової війни мала як світлі, так і темні сторони. У 1990-х рр. країна зіткнулася з потужною критикою за офіційну політику щодо біженців, а також за те, що вона продовжувала війну через постачання німецької військової машини зброєю, купівлю награбованого «нацистського золота». Міжнародний інтерес та обговорення поведінки Швейцарії під час Другої світової війни, діяльності банків, які після закінчення війни не докладали жодних зусиль, щоб повідомити можливих власників неактивних рахунків, вплинули на рішення Федеральної Ради створити Незалежну комісію експертів Швейцарії – «Друга світова війна»[76]. Створена з ініціативи уряду Комісія Берж'є (1996–2001 рр.) здійснила ретельний аналіз політики країни в 1930–1940-і рр.

Результати роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» мали значні наслідки як для змін у самосвідомості швейцарського суспільства, так і для формування іміджу Швейцарії в очах світового співтовариства. В остаточному звіті «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна», опублікованому у 2002 р., Комісія Берж'є дійшла висновку, що Швейцарія прийняла велику кількість євреїв та інших біженців під час Другої світової війни, тим не менше вона відмовила у в'їзді низці осіб і навіть передала деяких біженців безпосередньо німцям. Фактично, Комісія Берж'є поставила під сумнів традиційний образ Швейцарії як країни з давніми гуманістичними традиціями. Критики зазнала і економічна політика[77].

Серед нових досліджень, що стосуються дій Швейцарії щодо євреїв в період Другої світової війни, нашу увагу привернула грунтовна робота швейцарської історикині Р. Фіви-Зільберманн. У своїй дисертації до здобуття ступеня доктора філософії (PhD) на понад 1000 сторінок «Втеча до Швейцарії» («Die Flucht in die Schwei»), джерельну базу якої склала значна кількість документів зі швейцарських архівів, авторка дійшла висновку, що під час Другої світової війни через франко-швейцарський кордон до Швейцарської Конфедерації не було пропущено близько 3 тис. єврейських біженців. Точні дані про прийнятих і депортованих зі Швейцарії євреїв, наведені дослідницею, дуже суперечать висновкам Комісії Берж'є, в яких йдеться

75 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 8.

76 Там само. С. 9.

77 The History of Switzerland. URL: https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html. P. 9.

про 24 500 осіб, яких нібито змусили покинути територію нейтральної Швейцарії «на вірну смерть» [78].

Крім Франції, Швейцарія, як відомо, межує з Німеччиною, Австрією, Ліхтенштейном та Італією. Проте, за оцінками дослідниці, майже дві третини єврейських біженців, які під час Другої світової війни потрапили до Швейцарії, в'їхали саме з боку Франції. Загалом у період з 1939 по 1945 рр. через франко-швейцарський кордон з території неокупованої Франції до Швейцарії намагалися потрапити 15 519 євреїв, з них дозвіл на в'їзд отримали 12 675 осіб, а 2 844 виїхали назад за кордон[79].

У своїй науковій праці Р. Фіва-Зільберман стверджує, що приблизно 27% біженців прибули до Швейцарії зі сторони Італії. За даними архівів кантону Тічино через південні рубежі Швейцарії в країну в'їхало близько 6 тис. євреїв, і тільки 300 були змушені покинути Конфедерацію. Щодо австрійського та німецького кордонів схожих досліджень наразі не існує. Але вважається, що через ці кордони могла в'їхати дуже обмежена кількість біженців[80].

Висновки. Підсумовуючи, слід зауважити наступне. В роки Другої світової війни склалася унікальна ситуація, коли, будучи оточеною з усіх боків державами Осі, Швейцарська Конфедерація так і не зазнала нападу. Нейтральний статус та особлива стратегія зовнішньої політики завжди виокремлювали Швейцарську Конфедерацію серед інших європейських країн. Якщо розглядати нейтралітет лише з безпекової точки зору, то позитивом є те, що він справді дозволив країні захистити себе від участі в найбільшому збройному конфлікті людства. Однак в зазначений період нейтральний статус альпійської країни проходив серйозні випробування, як з точки зору ефективності, так і моральності, пов'язаних з вимушеним співробітництвом країни-нейтрала з агресором.

Швейцарцям доводилося балансувати між інтересами інших країн і намаганням забезпечити власне національне виживання. Спроба покладатися лише на військове стримування неминуче закінчилася б поразкою – і таким чином практично всі громадяни Швейцарії єврейського походження, а також інтерновані військові, цивільні біженці, яких прийняла Швейцарія, зіткнулися б з депортацією до концентраційних таборів нацистів. Оточена гітлерівськими військами, Швейцарія не могла вільно вибирати те, що могло бути правильним з ідеалістичної точки зору.

Швейцарії довелося піти на поступки, щоб стати для Німеччини більш корисною як партнер, аніж ворог. Швейцарці дозволили перевозити через свою територію військові німецькі та італійські вантажі, купували дорогоцінні метали у німців та надавали їм великі кредити. За угодою з нацистами Швейцарія не пропустила на свою територію частину єврейських біженців, хоча як зазначалося вище, точна цифра яких залишається дискусійною.

Не зважаючи на поступки, які зробила Швейцарія, вона була готова захистити свою незалежність у разі нападу Німеччини. Крім того, було багато прикладів співчуття до біженців та інших жертв війни. Хоча деякі отримували прибуток від торгівлі

78 Bradley S. New study claims Swiss rejected fewer Jews during Nazi era. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/switzerland-and-2ww_new-study-claims-swiss-rejected-fewer-jews-during-nazi-era/43217360

79 Там само.

80 Там само.

з державами Осі, швейцарці загалом відкидали ці режими та їхню расистську ідеологію, вважаючи це смертельною небезпекою для своєї демократії та різноманітного мовного та релігійного населення.

Звичайно головною ціллю Швейцарії у період 1939–1945 рр. було збереження державного суверенітету країни в умовах глобального збройного конфлікту. Надзвичайно важливим завданням було утримання традиційних економічних зв'язків з країнами, які брали участь у війні. Головними інструментами для досягнення цієї мети стали гнучка зовнішня політика, особливо зовнішньоекономічна, створення плану оборони країни у разі нападу на неї та мобілізація всіх наявних у державі збройних сил, кредитна політика, розробка і запровадження загальнодержавної ідеології «духовна оборона».

Окремо слід зазначити, що ще під час Другої світової війни та головним чином у післявоєнний період задля підтримки і виправдання перелічених вище напрямів діяльності влади, а також для зміцнення національної ідентичності та консолідації, підтримки іміджу країни за кордоном уряд Швейцарії та ключові військові діячі, історики доклали значних зусиль до формування офіційної моделі політики історичної пам'яті Швейцарії періоду 1939–1945 рр. Саме тому, влада позиціонувала країну винятково як нейтральну, згуртовану, потужну, добре укріплену та доброзичливу. З роками історики та інтелектуали намагалися відтворити більш реалістичну та правдиву картину ролі Швейцарії під час війни. І лише наприкінці 1980-х рр. швейцарські міфи на вказану тематику були розвіяні. Незалежна комісія експертів Швейцарії – «Друга світова війна» звинуватила країну в порушенні свого нейтралітету та нехтуванні його гуманітарним обов'язком під час війни. Загалом звіти Комісії Берж'є стали великим кроком на шляху Швейцарської Конфедерації до прийняття свого складного й неоднозначного минулого періоду Другої світової війни. Влада Швейцарії зуміла офіційно визнати нові результати досліджень, здійснити практичні кроки задля виправлення помилок минулого, змінити парадигму офіційної національної історичної пам'яті про Другу світову війну.

Досліджуючи період воєнних років альпійської країни не можна оминути хоча б стислий огляд сучасної позиції Швейцарії по відношенню до російсько-української війни. Нині перед Швейцарією постають нові зовнішньополітичні виклики, на які їй потрібно реагувати. Будучи нейтральною державою, Швейцарія послідовно приєднувалась до всіх обмежень, запроваджених Євросоюзом проти РФ у зв'язку з її повномасштабним вторгненням в Україну. 16 серпня 2023 р. Федеральна Рада Швейцарії ухвалила рішення запровадити чергові санкції проти Росії, остаточно приєднавшись до 11-го пакета обмежень, ухвалених членами Європейського Союзу 23 червня 2023[81]. За деякими оцінками, запроваджуючи санкції, Швейцарія вже порушує свій нейтралітет. Також Швейцарія прихильно поставилася до українських біженців, прийнявши значну кількість осіб.

Однак Швейцарська Конфедерація категорично відмовилася постачати Україні свою зброю і навіть заборонила іншим країнам реекспорт швейцарської зброї в Укра-

81 Швейцарія остаточно приєдналась до 11-го пакета санкцій ЄС проти Росії. Європейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/16/7167678/

їну. Нейтралітет Швейцарії забороняє надання зброї країнам, що перебувають у стані війни. Нижня палата Федеральних Зборів Швейцарії у вересні 2023 р. проголосувала проти зняття заборони на реекспорт швейцарської зброї до країн, що перебувають у стані воєнного конфлікту, хоча у червні ц.р. Рада кантонів – мала палата парламенту Швейцарії – проголосувала за пропозицію комісії з безпеки Ради, яка передбачає м'якші вимоги до реекспорту поставлених в інші країни озброєнь швейцарського виробництва. Раніше низка європейських країн, зокрема Німеччина, Данія, Іспанія хотіли переспрямувати в Україну придбану військову техніку швейцарського виробництва, однак офіційний Берн відмовив їм. Дана позиція обумовлена законом Швейцарії про експорт зброї та товари подвійного призначення, обмеження якого були додатково посилені у листопаді 2021 р. Не слід забувати і про наявність швейцарського бізнесу в РФ з одного боку та російських бізнесових інтересів у Швейцарії, а також російських коштів у швейцарських банках, що звичайно теж мають вплив на ставлення Швейцарії до українського питання[82].

82 Рудич С.Ф. Позиція Швейцарської Конфедерація щодо війни Росії проти України. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-shveitsarskoi-konfederatsiia-shchodo-viiny-rosii-proty-ukrainy.html; Парламент Швейцарії не став послаблювати обмеження на реекспорт зброї в країни, залучені в конфлікти. Interfax-Україна. URL: https://interfax.com.ua/news/general/937595.html

Денис ІВАНОВ

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО КРАЇН СПІВДРУЖНОСТІ В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД (1990–2010 РР.)

Після розпаду Британської колоніальної імперії британському істеблішменту довелося переглянути зовнішньополітичну стратегію після втрати Великою Британією статусу наддержави. Внаслідок об'єктивних причин економічного і політичного характеру Сполучене Королівство мало зосередитись на взаємодії з ключовими геополітичними партнерами – США та Західною Європою.

Відносини з іншими державами вибудовувались на ґрунті британських економічних інтересів та питань національної безпеки. Цілком закономірно, британський уряд намагався зберегти свій економічний вплив у своїх колишніх колоніях, передусім в Африці, Карибському басейні та Індії, за допомогою інституцій Співдружності націй. У контексті нацбезпеки британська дипломатія зосередилася на пошуку конструктивного рішення щодо майбутнього статусу Гонконгу, що мало усунути головну причину для протиріч у стосунках між Великою Британією й КНР та зосередитися на збереженні геополітичної стабільності на Близькому Сході заради стабільних поставок енергоносіїв.

Співдружність націй є досить своєрідною міжнародною організацією, яка була створена для координації дій британської метрополії з її колоніями та домініонами. Після завершення деколонізації британський уряд перетворив її на орган для дипломатичної взаємодії з різноманітними державами, які колись входили до складу Британської імперії. Головні британські політичні партії і надалі підтримували наміри перетворити Співдружність на повноцінну наднаціональну організацію, але ці ідеї ніколи не виходили за рамки формальних декларацій, оскільки вже на початок 1970-х рр. стало зрозумілим, що Західна Європа є ключовим ринком для британських товарів, і британський уряд надав пріоритет розбудові відносин з ЄЕС. Більшість членів Співдружності або поступово переорієнтувалися на кооперацію з сусідніми державами (Канада, Австралія та Індія), або перебували в стані політичної нестабільності (Субсахарська Африка). Британський істеблішмент розумів, що система зв'язків, побудована тільки на спільному історичному спадку, не здатна подолати об'єктивні географічні й економічні перепони.

Так само в британському уряді не вірили в універсальність Вестмінстерської політичної системи. Попри це, прогнози про занепад Співдружності також не виправ-

далися, оскільки при достатньо скромному річному бюджеті у 30 млн фунтів (з якого лише третину надавала Велика Британія)[1] вона мала значну користь для своїх членів. Інститути Співдружності надавали країнам, що розвиваються форум і дипломатичну інфраструктуру для взаємодії та реструктуризації боргів. Своєю чергою Велика Британія отримувала можливості для економічної експансії на нові ринки, зберегла деякі військові об'єкти для впливу на геополітичну ситуацію та використовувала Співдружність для просування демократичних цінностей[2]. Для кращого розуміння специфіки відносин Великої Британії з країнами-членами Британської Співдружності ми розглянемо три регіони, які і надалі становлять інтерес для Лондона, – острови Карибського архіпелагу, Субсахарську Африку та Індостанський субконтинент.

Протягом кількох століть Карибські острови становили велику цінність для Британської імперії завдяки цукровій тростині, чим і було зумовлено створення колоній у цьому регіоні. Після закінчення Другої світової війни в карибських володіннях британської корони почав посилюватися рух за самовизначення. Уряд Її Величності намагався очолити процес, запропонувавши проєкт Вест-Індської федерації, до якої мали увійти всі британські колонії Карибському архіпелагу, та підготувати їх до майбутньої незалежності. На практиці цей проєкт був приречений на провал через внутрішні суперечності між його учасниками, що призвело до її розпаду 1962 р. та проголошення незалежності 12 острівних держав, які вступили до Співдружності націй. Процес передачі повноважень минув досить організовано та з урахуванням американських стратегічних інтересів у регіоні[3]. Своєю чергою інтерес Великої Британії до Карибів почав падати через необхідність розв'язувати проблеми, викликані економічною кризою в країні та вступом до ЄЕС. Лише після публікації урядової доповіді 1982 р., в якій критикувався поспішний відступ Британії з регіону, уряд розпочав переоцінку своєї політики[4]. Вторгнення США на Гренаду та загострення епідемії наркоманії в Сполученому Королівстві підтвердили необхідність вироблення чіткої стратегії, яку підготував кабінет М. Тетчер 1988 р. та яка ґрунтувалася на взаємовигідному співробітництві. Британський істеблішмент був зосереджений на пошуку нових ринків збуту для британських товарів, підтримці з боку карибських держав в ООН та боротьбі з наркотрафіком[5]. На практиці ця ініціатива мала вельми обмежений успіх і до питання британської зовнішньополітичної стратегії в Карибському регіоні не поверталися до перемоги лейбористів на парламентських виборах 1997 р.

Уряд Т. Блера також не мав якоїсь чіткої стратегії з цього питання, оскільки у Великої Британії було багато важливіших зовнішньополітичних проблем, на кшталт врегулювання Балканської кризи, перемовин по Амстердамській угоді та стабілізації пострадянського простору. Уряду знадобилося 18 місяців, щоб розробити нову стратегію, що призвело до інциденту в листопаді 1997 р., коли Т. Блер та міністр закордон-

1 Murphy P. The Empire's New Clothes: The Myth of The Commonwealth. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 77.

2 Там само. P. 143.

3 Sutton P. Two steps forward, one step back: Britain and the Commonwealth Caribbean. Itinerario. 2001. Vol. 25. No. 2. P. 43.

4 House of Commons. Fifth Report from the Foreign Affairs Committee, Session 1981-82. Caribbean and Central America. London: Stationery Office, 1982. 418 p.

5 Clegg P. Britain and the Commonwealth Caribbean: Policy under New Labour. Round Table. 2006. Vol. 95. Issue. 385. P. 412.

них справ Р. Кук не змогли зустрітися з делегацією лідерів держав Карибського архіпелагу[6]. Приблизно у той самий період на британських заморських територіях сталося кілька скандалів, які, разом із виверженням вулкану на острові Монтсеррат, змусили британський уряд посилити свої контакти з місцевими державами. У 1998 р. міністерство закордонних справ (далі – FCO) ліквідувало департамент Вест-Індії та Атлантики, утворивши натомість окремі департаменти для роботи із заморськими територіями та карибськими членами Співдружності націй[7]. Ключовим зрушенням у цьому напрямку стало утворення Британсько-карибського форуму (UK / Caribbean Forum), який мав стати головною установою для укріплення та інституційного оформлення відносин за допомогою двосторонніх зустрічей дипломатичних представників та експертного співтовариства, які відбувалися що два роки.

Утім досягнення лейбористського уряду і надалі були дуже обмежені, оскільки Карибський архіпелаг не становив великого інтересу для британського істеблішменту та бізнесу. У стратегії пріоритетів FCO, яка була опублікована відразу після терактів 11 вересня 2001 р., Карибський регіон згадувався лише раз у контексті боротьби з наркотрафіком з Південної Америки і співробітництво відбувалося саме в цьому напрямі[8]. Британські правоохоронні органи брали активну участь у боротьбі з торгівлею наркотичними речовинами та досягли значних успіхів. Протягом 2002–2004 рр. британському уряду у співпраці з країнами Карибського регіону вдалося знизити наркотранзит через Ямайку на 90% після розміщення представників британських правоохоронних органів на митних постах в аеропортах[9].

В економічній сфері співробітництво і надалі було вельми обмеженим через малі розміри економік держав Карибського басейну, ситуація ще й погіршилась після підписання Великою Британією Маастрихтського договору (1992 р.), в якому були прописані вимоги стосовно Спільної європейської торговельної політики, що призвело до скорочення імпорту з держав Карибського регіону. На середину 2000-х рр. торгівля з державами Карибського архіпелагу становила лише 0,5% експорту та 0,2% імпорту[10] в балансі Великої Британії, і немає об'єктивних причин для якихось змін у цьому питанні. У межах цієї тенденції значна частина повноважень, пов'язаних з торгівлею, були передані регуляторним органам ЄС та спочатку регулювалися в рамках Ломейської конвенції[11], а пізніше угодою Котону[12] (2000 р.). У гуманітарній сфері повноваження також були передані інституціям ЄС та їхнім програмам, які були скеровані на виконання «Цілей тисячоліття» ООН і на 13% фінансувалися Великою Британією.

Переходячи до розгляду британської політики в Субсахарській Африці, потрібно відразу зазначити, що підвищена присутність Британії в регіоні була зумовлена іс-

6 Там само. P. 413.

7 Там само.

8 Foreign and Commonwealth Office. UK International Priorities – A Strategy for the FCO, December. London: FCO. 2003. URL: http://image.guardian.co.uk/sys-files/Politics/documents/2003/12/02/FCOStrategyFullFinal.pdf

9 Drug mules blocked out. Caribbean Times. 2004. 16 July.

10 Clegg P. Britain and the Commonwealth Caribbean: Policy under New Labour. Round Table. 2006. Vol. 95. Issue. 385. P. 418.

11 Lome convention. 1975. URL: http://www.acp.int/sites/acpsec.waw.be/files/Lome-Convention-I-en.pdf

12 Cotonou agreement. 2000. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:22000A1215(01)

торичними причинами. За 70 років (1880–1950-ті рр.) Британська імперія підкорила великі територіальні масиви в Південній (сучасна ПАР, Ботсвана та Зімбабве), Східній (Кенія, Танзанія) та Західній Африці (Нігерія, Гана). Після того як в середовищі колоніальної адміністрації сформувались національні еліти, Велика Британія зіткнулася зі зростаючими вимогами місцевого населення на національне самовизначення, що супроводжувалося масовими маніфестаціями та, в окремих випадках, збройними повстаннями. Протягом 1950-х рр. британський істеблішмент прийшов до цілком закономірного висновку, що Велика Британія, виснажена Другою світовою війною, не зможе утримувати за допомогою сили території, на яких мешкали сотні мільйонів осіб. За цих обставин британська дипломатія узгодила з місцевими елітами процес деколонізації та почали вибудовувати відносини з новими державами на неоколоніальних принципах.

Для африканських еліт збереження зв'язків з Великою Британією через структури Співдружності націй дозволяло отримати необхідний рівень політичної легітимності та створювало платформу для їх взаємодії. Велика Британія ж використовувала Співдружність для стримування радянського впливу в Африці. Під час Холодної війни головними проблемами для британської дипломатії на цьому напрямі стали режим апартеїду в Південно-Африканській Республіці та одностороннє проголошення незалежності Південної Родезії (1965 р.)[13]. Обидві держави відсторонили чорношкіру більшість населення від участі в політичному житті й африканські члени Співдружності вимагали від британського уряду втрутитися в ситуацію. Проблема полягала в тому, що ПАР була найбільшим торговельним партнером Великої Британії в регіоні. Британський уряд засудив расову дискримінацію в Сінгапурській декларації Співдружності[14], але намагався не загострювати відносини з Преторією. Після демократичного транзиту в Зімбабве (1980 р.) та падіння режиму апартеїду в ПАР перед британськими можновладцями постала необхідність сформулювати нову стратегію щодо Субсахарської Африки, на яку припадало 3,2% британського експорту та 1,9% імпорту (переважно на ПАР, Нігерію та Кенію). Із закінченням Холодної війни в африканських державах з'явилися різноманітні форуми для проведення дипломатичного діалогу в міжнародних організаціях, побудованих за регіональним принципом, і роль Співдружності почала зменшуватися. Уряд Великої Британії почав активно використовувати мультилатеральний підхід у співпраці з африканськими партнерами, підштовхуючи місцеві еліти до політичних та економічних реформ, прив'язаних до пакетів економічної допомоги ЄС та Світового банку. Подібний підхід спрощував роботу для британських дипломатів у регіоні, оскільки він не покладав на Велику Британію якихось конкретних зобов'язань. Британський уряд також почав приділяти більше уваги врегулюванню локальних конфліктів та провів обмежену військову інтервенцію для припинення війни в Сьєрра-Леоне. Однак важливо пам'ятати, що британський істеблішмент і надалі вів прагматичну політику в регіоні і не бачив сенсу глибоко втручатися в локальні конфлікти, на зразок Руанди чи Заїру, оскільки Субсахарська Африка становила невеликий інтерес для Великої Британії в контексті

13 Murphy P. The Empire's New Clothes: The Myth of The Commonwealth. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 21.

14 Singapore declaration of Commonwealth principles. 1971. URL: https://thecommonwealth.org/sites/default/files/history-items/documents/Singapore%20Declaration.pdf

національної безпеки. Британський уряд і далі декларував підтримку демократичного процесу, лібералізації та захисту прав людини, що було відображено в Харарській декларації Співдружності націй (1991 р.)[15], але цього було недостатньо для розв'язання системних проблем країн Африки. Найбільш яскравим прикладом цієї тези став економічний колапс Зімбабве під керівництвом Р. Мугабе.

Переходячи до Індостанського субконтиненту, варто звернути увагу на історичний контекст, у якому вибудовувалися дипломатичні відносини Великої Британії з місцевими державами. Протягом 89 років (1858–1947 рр.) Індостан входив до складу Британської імперії як найбільша колонія. Після розмежування колоніальних територій на незалежні індуїстську (Республіка Індія) та мусульманську держави (Пакистан) британський вплив у регіоні почав поступово падати внаслідок індійської політики нейтралітету, в рамках якої Нью-Делі підтримувало теплі взаємини з Радянським Союзом.

Ситуація у британсько-індійських зносинах почала змінюватися після закінчення Холодної війни. Індійські еліти провели ревізію економічної політики держави, відкривши її для іноземних інвестицій та глобального ринку, що стали головними рушіями стрімкого економічного зростання Індії. Для Великобританії це створювало можливості для інвестування в перспективний регіон, якому пророкували статус економічної наддержави XXI ст. Британський уряд був також зацікавлений у співпраці з Індією у сфері безпеки. У березні 1995 р. було створено Консультативну групу з питань оборони, до якої входили міністр оборони Індії та заступник секретаря з питань оборони Великої Британії[16]. У 1997 р. з офіційним візитом в країні побував Дж. Мейджор, який окремо акцентував увагу на економічних перспективах Індії та інтересах британського бізнесу[17].

Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. розпочалося поглиблення співробітництва між країнами НАТО та індійським урядом, який надав їм підтримку під час військової інтервенції до Афганістану. Але головною проблемою для світової дипломатії все ще був ризик ядерного конфлікту між Індією та Пакистаном. Ядерні випробування в Індії та Пакистані (1998 р.) викликали занепокоєння у світових держав. Обидві держави постійно балансували на межі війни через невизначений статус регіону Джамму-Кашмір. Обмежений ядерний конфлікт між цими державами мав би катастрофічні наслідки для сотень мільйонів людей. Незважаючи на вимоги світової громадськості, Індія та Пакистан відмовилися приєднатися до договору про нерозповсюдження ядерної зброї. FCO рекомендувало британському уряду підтримати продовження переговорів, але утримуватися від прямого втручання у відносини Нью-Делі та Ісламабада.

У 2004 р. Велика Британія та Індія підписали меморандум про стратегічне партнерство в зовнішній та оборонній політиці. Сполучене Королівство активно сприяло розвитку торгівлі між двома державами. З 1996-го по 2010-й рік торговельний обіг

15 Harare Commonwealth Declaration. 1991. URL: https://thecommonwealth.org/sites/default/files/inline/Harare%20Commonwealth%20Declaration%201991.pdf

16 Scott D. The Rise of India: UK perspectives. International Affairs. 2017. Vol. 93. No. 1. P. 167.

17 John Major Speech to the Confederation of Indian Industry. January 9, 1997. URL: https://johnmajorarchive.org.uk/1997/01/09/mr-majors-speech-to-the-confederation-of-indian-industry-9-january-1997/

зріс з 4,1 до 10,5 млрд доларів, але цей показник так і не зріс вчетверо до 2020 р., як це обіцяв Г. Браун у 2007 р.[18]. Як і у випадку з іншими членами Співдружності, не існувало об'єктивних причин для кардинальних змін у відносинах між державами. Індія і далі орієнтується передусім на США, як головного союзника та гаранта системи міжнародних відносин.

Підводячи підсумки, Сполучене Королівство будувало свої відносини з країнами, що входили до Співдружності націй, з огляду на політичні реалії постбіполярної ери. З об'єктивних причин британські інститути Співдружності могли грати роль виключно дипломатичної платформи для країн, що розвиваються. Після формування ЄС британський істеблішмент передав значну частку витрат на баланс європейських інституцій, сконцентрувавши свою увагу на розвитку відносин з ключовими зовнішньополітичними гравцями. Проведене дослідження підтверджує, що в період 1990–2008 рр. британські уряди вважали розвиток політичних та економічних відносин з більшістю країн Співдружності, за винятком Індії та ПАР, у якості відносно другорядного завдання.

18 Department for International Trade. Exporting to India. URL: https://www.great.gov.uk/markets/India/

Сергій ТОЛСТОВ

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ РЕАЛІЯХ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

З часу проголошення державної незалежності 24 серпня 1991 р. українська зовнішня політика пройшла декілька етапів, які визначалися мінливим перебігом внутрішніх процесів та зовнішніх чинників. Упродовж останніх трьох десятиліть, обстоюючи свої цілі в рамках міжнародних інтеграційних проєктів та дебатів довкола моделей регіональної безпеки, урядові кола України вдавалися до різних форм політичного позиціонування. Трансформація та скасування біполярної системи внаслідок розпаду радянської сфери впливу та саморозпуску СРСР дали поштовх розвитку різноманітних, здебільшого асиметричних партнерств, які розглядалися як замінник чи полегшена модифікація центросилових союзів і багатосторонніх асоціацій попередньої доби. Поширення уявлень про скорочення ваги силових форм і методів реалізації зовнішньополітичних цілей суттєво вплинуло на українську концепцію зовнішньої політики, насамперед на початковому, виразно «ідеалістичному» етапі її формування.

В рамках українського зовнішньополітичного процесу були апробовані майже всі можливі варіанти зовнішньополітичної орієнтації, які кінець-кінцем виявилися неспроможними подолати об'єктиві обставини, зумовлені перебуванням країни в зоні концентрації та зіткнення протиріч між Заходом та Росією. Розташування України в зоні перехресних впливів та просторової конкуренції різних інтеграційних проєктів зумовила вразливість становища держави, насамперед через суперечливість інтересів безпеки провідних акторів, яке ускладнювало й унеможливлювало набуття зовнішніх гарантій державної незалежності та забезпечення територіальної цілісності.

На початковому етапі формування концепції зовнішньої політики України відбувалося під впливом ідеологічних дискусій останніх років існування Радянського Союзу, які поєднували спроби радянського керівництва знайти неконфронтаційну модель у відносинах з Заходом зі збереженням репресивно-силових методів контролю в руках радянського управлінського центру в Москві. Така суперечливість була відображена у проголошених М.С. Горбачовим «нових принципах» радянської зовнішньої політики, які поєднували виведення військ з країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Афганістану зі спробами застосування сили з метою протидії виходу зі складу СРСР прибалтійських та кавказьких республік.

Визнання М. Горбачовим свободи вибору країн Центрально-Східної Європи як «універсального принципу, в якому не має бути жодних винятків» (промова на 43-й сесії ГА ООН 7 грудня 1988 р.)[1], створило передумови для зміни політичних режимів у більшості країн радянського блоку упродовж 1989–1990 рр. В 1990 р. були підписані угоди про виведення радянських військ з Чехословаччини та Угорщини, а після укладення Договору про остаточне врегулювання стосовно Німеччини від 12 вересня 1990 р. – також про виведення Західної групи військ з території колишньої НДР.

В ході зустрічі з президентом США Дж. Бушем-старшим на Мальті (2–3 грудня 1989 р.) Горбачов підтвердив відмову від втручання у внутрішні справи країн-учасниць Організації Варшавського договору, що символізувало остаточне скасування «доктрини Брежнєва». Згодом, на переговорах з Дж. Бушем-старшим (Вашингтон, 31 травня – 4 червня 1990 р.) та канцлером Німеччини Г. Колем (Архиз, Північний Кавказ, 15 липня 1990 р.) Горбачов погодився на членство об'єднаної Німеччини у НАТО. Розпад радянської сфери впливу в Європі формально засвідчила заява президента Чехословаччини В. Гавела 1 липня 1991 р., яка проголошувала припинення дії Варшавського договору 1955 р.

В умовах переходу від соціалізму до ринкової організації економіки та суспільних відносин політичні кола країн Центрально-Східної Європи розглядали проголошення нейтралітету в якості суто тактичного засобу – перехідного статусу, який мав сприяти відновленню суверенітету і незалежності у внутрішній та зовнішній політиці. Згодом відмова країн ЦСЄ від нейтрального статусу була зумовлена поданням заявок на членство в Європейських Співтовариствах (з 1993 р. – Європейський Союз) і переговорами про приєднання до НАТО.

Формулювання Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., в якій було проголошено намір набуття статусу «постійно нейтральної держави», яка «не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї», також віддзеркалювали прагнення тодішнього складу Верховної Ради України дистанціюватися від політичного курсу Кремля. Як і тимчасовий нейтралітет країн ЦСЄ, шлях суверенізації України передбачав визнання права її народу на самовизначення та незалежність у зовнішніх відносинах. Тому основним зовнішньополітичним акцентом декларації стало проголошення України «рівноправним учасником міжнародного спілкування», який «активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах»[2].

Становлення нової моделі міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі на початку 1990-х рр. перебувало в прямій залежності від зміни полярності міжнародної системи. Нові геополітичні реалії, уособленням яких було однополярне домінування США, сприяли зменшенню геополітичного значення цього регіону. За цих обставин країни ЦСЄ зробили вибір на користь приєднання до ЄЕС і НАТО, погодившись на передачу частки власного суверенітету на користь домінуючих багато-

1 Выступление М.С. Горбачева на Генеральной Ассамблее в ООН. Правда. 1988. 9 декабря.

2 Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990. № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12/conv#Text

сторонніх структур. Водночас ослаблення і розпад СРСР, які знаменували перемогу Заходу в «холодній війні», «обумовили неспроможність радянського керівництва нав'язати країнам регіону нейтральний статус»[3]. Натомість чітко виражена орієнтація країн ЦСЄ на членство ЄЕС і НАТО сприяла прискоренню реформ, які супроводжували військово-політичну та економічну адаптацію до нової моделі суспільно-політичних відносин.

В 1990 р. Європейська Рада схвалила рішення про укладення Європейських угод про асоціацію з країнами ЦСЄ. Упродовж 1991-1996 рр. такі угоди були підписані з Болгарією, Естонією, Латвією, Литвою, Польщею, Румунією, Словаччиною, Словенією, Угорщиною та Чехією. Європейські угоди передбачали підготовку до членства, включаючи розвиток різнобічної співпраці та поступовий перехід до вільного руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили[4].

При цьому трансатлантична інтеграція країн ЦСЄ випереджала процес їх підготовки до членства у ЄС. Якщо Європейська Комісія опікувалася структурою господарства і станом суспільно-економічних відносин майбутніх членів, увага адміністрації США з початку 1994 р. стосувалася переважно стратегічного позиціонування країн ЦСЄ – забезпечення підтримки лідерства США, які мали «залишатися європейською державою», та спроможності реагувати на ймовірні загрози, що походять зі Сходу. В тематичній експертній доповіді американської Ради з міжнародних відносин відзначалося, що намір адміністрації Клінтона почати формальне розширення НАТО вимагає розробки більш детального планування, включаючи визначення меж розширення НАТО на Схід, визначення параметрів майбутніх відносин НАТО з іншими безпековими інституціями, обліку очікуваних витрат та оцінки вигід від розширення НАТО. Якщо ж адміністрація США «вирішить піти іншим шляхом, окрім розширення НАТО, для побудови більш широкої Європи, вона має оголосити про це, уникаючи тим самим подальшої напруженості у відносинах з Росією і стримуючи очікування Центральної Європи»[5]. Водночас відповідаючи на запит щодо гарантії безпеки нейтральних держав Державний департамент США пояснював, що уряд США гарантує безпеку своїх союзників, однак, зазвичай не гарантує безпеку держав з нейтральним статусом.

Спираючись на досвід країн ЦСЄ, українські політики націонал-демократичної орієнтації висунули ідею про імперативну однотипність історичного розвитку України та країн ЦСЄ в сенсі безальтернативного транзиту до ЄС і НАТО. З їх точки зору, історичний досвід вступу країн ЦСЄ до НАТО і ЄС надавав привабливий приклад для наслідування й використовувався як головний критерій результативності зовнішньої політики України. Утім такий підхід не враховував специфіки становища України, її історичних особливостей та політичних відмінностей, які ускладнювали, а подекуди й унеможливлювали копіювання більш успішної практики розвитку і міжнародного позиціонування країн ЦСЄ.

3 Вишеградская Европа: откуда и куда? Под ред. Л.Н. Шишелиной. Москва: Весь мир, 2010. С. 200.

4 Процес підготовки країн регіону ЦСЄ до вступу в ЄС зайняв понад 10 років. У травні 2004 р. членство в ЄС отримали вісім країн ЦСЄ, Кіпр і Мальта. Болгарія та Румунія вступили до ЄС у січні 2007 р.

5 Brown H., Kupchan C. Should NATO Expand? Report of an Independent Task Force. New York: Council on Foreign Relations, 1995. P. 5-6.

Перші практичні кроки у сфері зовнішньої політики були пов'язані з припиненням чинності Союзу РСР як «суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності», яке перший президент України Л. Кравчук розглядав як спосіб «цивілізованого розлучення». В Угоді про створення СНД (08.12.1991 р.) політичні лідери України, Росії та Білорусі декларували повагу сторін до прагнень України, які стосувалися «досягнення статусу без'ядерної зони і нейтральної держави». Водночас угода містила певні елементи конфедеративного характеру, адже відносила до сфери спільної діяльності сторін (ст. 7) координацію зовнішньополітичної діяльності, співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики, розвитку систем транспорту і зв'язку, охорони навколишнього середовища, питання міграційної політики та боротьби з організованою злочинністю[6].

При ратифікації Угоди про створення СНД (10 грудня 1991 р.) Верховна Рада України обмежила низку її положень, зокрема про наміри зберігати і підтримувати «під об'єднаним командуванням» загальний військово-стратегічний простір. Дія цього положення підлягала припиненню відносно тієї зі сторін, на території якої буде знищена ядерна зброя. З приводу ст. 7 було внесено застереження, що координаційні інститути СНД створюються на паритетній основі, а їх рекомендації приймаються консенсусом. Так само виявилися нереалістичними наміри впровадження єдиного контролю над ядерною зброєю, порядок здійснення якого мав регулюватися спеціальною угодою[7].

У подальших дискусіях щодо цілей та орієнтирів зовнішньої політики України головний зміст стосувався співвідношення між різними векторами – східним, західним та, меншою мірою, південним, а також пошуку балансу між економічними, політичними та безпековими інтересами держави. Специфіка геополітичного становища України об'єктивно обумовлювала потребу в поєднанні задекларованої європейської та євроатлантичної орієнтації зі збереженням взаємовигідного економічного співробітництва з Росією та іншими республіками колишнього СРСР.

На початку 1990-х рр., з точки зору наявного потенціалу конфліктності, вразливість становища України видавалася цілком очевидною. Приміром, З. Бжезінський впевнено відносив Україну до буферних країн, які він позначав як «геополітичні осі», «чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців»[8]. До цієї групи «рубіжних» країн З. Бжезінський відносив також Азербайджан, Південну Корею, Туреччину та Іран, попри те, що Туреччина та Іран мали значний потенціал «геостратегічної активності».

На думку відомого українського політолога М. Михальченка, специфіка позиціонування України визначалася її лімітрофним становищем як проміжного простору

6 Угода про створення Співдружності Незалежних Держав / Док. 997_747 від 10.12.1991. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077

7 Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав / Верховна Рада України; Постанова від 10.12.1991 № 1958-XII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1958-12

8 Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Пер. з англ. О. Фешовець. Львів, Івано-Франківськ : «Аілея-НВ», 2000. С. 41.

між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. За цих обставин залишалося проблемним питання про те, чи сприйматимуть країни Заходу та Росія буферний стан України як вигідний для себе, оскільки він дозволяє уникати безпосереднього військового контакту між конкуруючими центрами сили[9]. Утім, досягнення такого Modus Vivendi не відбулося, адже політичні кола Росії розглядали саме західні кордони України як лінію розмежування між НАТО і простором СНД, який вони традиційно сприймали як зону власних пріоритетних інтересів. Натомість аж до початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 р. країни Заходу не наважувалися визнати перспективи повноправного членства України у системі західних спільнот. Не дивно, що такий стан справ суттєво ускладнював міжнародне й безпекове становище України, обумовлюючи вкрай обережне ставлення з боку країн Заходу, які прагнули усіляко уникати загострення відносин з Росією.

Україна розглядалася як лімітроф у трьох вимірах. У геополітичному – як проміжний простір між НАТО і Росією. В економічному – як ланка між ринковою економікою країн Заходу і державно-монополістичною економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу[10].

Вже перші роки становлення зовнішньої політики України виявили низку гострих протиріч між Україною та Росією, зокрема в питаннях підпорядкування збройних сил, Чорноморського флоту та контролю над ядерною зброєю. В 1993 р. Київ опинився під подвійним політичним тиском з боку Заходу та Росії, які вимагали прискореного виведення боєголовок стратегічних ядерних озброєнь з України. Розв'язання цієї колізії було знайдено в форматі тристоронньої угоди за участю України, США та Росії (14.01.1994 р.), в якій США відігравали роль вагомого учасника і посередника[11].

В зв'язку з ядерним роззброєнням України та її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї ядерні держави погодилися підтвердити Україні негативні гарантії безпеки, передбачені резолюцією Ради Безпеки ООН 255 (1968 р.)[12], суттєво розширені у тексті Будапештського меморандуму від 05.12.1994 р.[13]

9 Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? Людина і політика. 2000. № 3. С. 34-39; Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Київ: Інститут соціології НАН України, 2001. 440 с.

10 Троян С.С. Глобалізація і цивілізаційно-культурний феномен України. Науковий вісник. Економіка, право, політологія, туризм. 2010. Т. 1. № 1. С. 176.

11 Тристороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300

12 Резолюція Рада Безпеки ООН № 255 визнає, що: (1) «агресія з застосуванням ядерної зброї або загроза такої агресії проти держави, що не володіє ядерною зброєю, створюватиме ситуацію, в якій Рада Безпеки й насамперед її постійні члени, які володіють ядерною зброєю, повинні були б негайно діяти у відповідності до їх зобов'язань згідно Статуту Організації Об'єднаних Націй»; (2) «вітає намір, висловлений деякими державами стосовно того, що вони забезпечать чи підтримають надання негайної допомоги у відповідності до Статуту ООН будь-якій державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, котра є жертвою акту чи об'єктом загрози агресії з застосуванням ядерної зброї»; (3) «знову підтверджує .... невід'ємне право, яке визнається у ст. 51 Статуту, на індивідуальну чи колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на члена ООН доти, доки Рада Безпеки не ухвалить заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки». Див.: Резолюция 255 (1968) от 19 июня 1968 года. URL: https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1968

13 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158

Утім Будапештський меморандум не передбачав конкретних механізмів виконання перелічених у ньому запевнень. Будучи брутально порушеним Росією у 2014 р., Будапештський меморандум не був визнаний урядом США в якості міжнародного договору, що накладає зобов'язання в формі надання військової допомоги.

В реаліях 1990-х рр. способи позиціонування України в відносинах міжнародної безпеки потенційно передбачали декілька можливих опцій, зокрема приєднання до діючих колективних структур безпеки – оборонних союзів та об'єднань, дотримання позаблокового статусу (неприєднання до воєнних союзів) чи вибір на користь статусу нейтралітету (з опорою на власні сили і ресурси). У Постанові Верховної Ради «Про Основні напрями зовнішньої політики України» (1993 р.), було висловлено доволі ілюзорне припущення, що «в умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, таких як НБСЄ, РПАС, НАТО, ЗЄС». Виходячи з цього наголошувалося, що безпосереднє й повне членство України в такій структурі «створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки». Враховуючи кардинальні зміни, які відбулися після розпаду СРСР, а також специфіку геополітичного становища країни, пропонувалося адаптувати проголошений свого часу Україною «намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою» до нових умов таким чином, аби він не перешкоджав «повномасштабній участі у загальноєвропейській структурі безпеки»[14].

Хоча в тодішній політичній дискусії насправді фігурували різні варіанти упорядкування загальноєвропейського безпекового простору, пронизаного асиметричною мережею взаємопронизуючих або взаємозамкнених (interlocking) міжнародних інституцій, з ухваленням принципового рішення про розширення НАТО (1995 р.) та черговими хвилями розширення ЄС структурну модель європейської безпеки визначали відносини в трикутнику США/НАТО/ЄС, а решті інституцій відводилася роль допоміжних, консультативних або субрегіональних структур.

Баланс між основними зовнішньополітичними векторами України визначався складним співвідношенням економічних і політичних інтересів. За президентства Л. Кравчука офіційний Київ виступив з власною ініціативою, яка пропонувала створення простору стабільності і безпеки у Центрально-Східній Європі. Основні положення цього плану Л. Кравчук оголосив на сесії Ради з безпеки і співробітництва в Європі у квітні 1993 р. До зони стабільності і безпеки пропонувалося включити Австрію, Балтійські держави, Білорусь, Болгарію, Молдову, Польщу, Словаччину, Румунію, Угорщину, Україну та Чехію. Ініціатива Л. Кравчука декларувала загальні принципи взаємодії в рамках Гельсінкського процесу, включаючи визнання територіальної цілісності, взаємну відмову від використання сили, повагу до прав меншин та розвиток прикордонного співробітництва[15].

Утім, ідея зони стабільності і безпеки в ЦСЄ зустріла прохолодну реакцію з боку урядів країн регіону. Адже Л. Кравчук розглядав зону стабільності в ЦСЄ як міст між Росією та Заходом і початковий елемент формування загальноєвропейської системи

14 Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993 р. № 3360-XII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12

15 Кравчук Л. Нова Україна в новій Європі. Політика і час. 1993. № 2. С. 4–9.

безпеки. Натомість урядові кола країн Вишеградської групи (включаючи Польщу) та Балтії, які акцентували увагу на якомога швидшому досягненні членства в ЄС і НАТО, надавали ультимативну перевагу використанню існуючих структур колективної безпеки. Показово, що таку позицію висловлював і Л. Валенса – автор ідеї НАТО (НАТО-біс) як дублюючої підготовчої структури за участі країн Центральної та Східної Європи. Певну зацікавленість в обговоренні української ініціативи висловлював лише уряд Угорщини[16].

Уряди решти країн регіону були схильні сприймати ініціативу Л. Кравчука в якості аналога вже існуючої організації Центральноєвропейська ініціатива, створеної у 1989 р., або чергового утопічного прожекту на кшталт численних планів балто-чорноморської дуги як умовного антиросійського альянсу. Втім, певний інтерес до ідеї балто-чорноморського союзу зберігався упродовж подальших десятиліть і був частково відтворений в угоді від 28 липня 2020 р. про створення Люблінського трикутника – тристоронньої політичної асоціації за участі Польщі, Литви та України[17].

Упродовж першого терміну президентства Л. Кучми основними векторами зовнішньої політики України вважалися відносини з Росією, країнами СНД, взаємодія зі США, ЄС та діалог з комплексом західноєвропейських організацій. Врегулювання конфліктних та спірних проблем у відносинах з Росією (підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство та угод про розподіл та умови базування Чорноморського флоту, 1997 р.) відкрило шлях до налагодження відносин з НАТО (Хартія про особливе партнерство 1997 р.) та активізації діалогу з ЄС.

Утім, подальші зусилля в бік пріоритетного розвитку відносин з Заходом, включаючи затвердження державних програм співробітництва між Україною і НАТО на період 1998–2001 рр. та 2001–2004 рр., стратегії (1998 р.) та програми інтеграції України до ЄС (2000 р.) суттєво не вплинули на ставлення до України з боку країн євроатлантичного співтовариства. Те ж стосувалося і низки прямих рішень, які визначали мету вступу до НАТО, таких як рішення РНБОУ «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» від 23 травня 2002 р., введене в дію таємним Указом Президента України від 8 липня 2002 р. № 627/2002. В цьому документі альянс НАТО був названий основою майбутньої загальноєвропейської системи безпеки, а вступ до цієї організації «як основи загальноєвропейської структури безпеки» визначався як кінцева мета євроінтеграційної політики України[18].

Корекція зовнішньополітичних намірів українського керівництва суттєво залежала від політичної кон'юнктури та клімату у відносинах з основними країнами-партнерами та багатосторонніми угрупованнями, включаючи Росію, США, ЄС і НАТО. Можна констатувати, що подолання міжнародної ізоляції України (у зв'язку з

16 Ключук Ю. Проблеми регіональної безпеки у польсько-українському президентському дискурсі (1991-1995 рр.). Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Вип. 2 (2). С. 129-130.

17 Бенілюкс у Центральній Європі. Проєкт "Балто-Чорноморського Союзу": чи став він ближче за півтора роки війни Путіна? Lietuvos nacionalinis radijas ir televizija. 2023.09.04. URL: https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2066918/beniliuks-u-tsentral-nii-evropi-proiekt-balto-chornomors-kogo-soiuzu-chi-stav-vin-blizhche-za-pivtora-roki-viini-putina

18 Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». URL: http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf

ядерним роззброєнням) та приборкання гіперінфляції (1994 р.) сприяли налагодженню постійних форм співпраці зі США і НАТО. Це знайшло втілення у визнанні статусу стратегічного партнерства у відносинах із США (1996 р.) та підписанні Хартії про особливе партнерство з НАТО (1997 р.).

Хоча в роки президентства Л. Кучми вектор відносин з НАТО вважався одним із пріоритетних, його розвиток стримувався негативними процесами в самій Україні, зокрема депресивним станом в економіці. У підприємницькому середовищі домінувала думка, що головне завдання урядових структур полягає у забезпеченні сприятливих умов для відновлення національної економіки, включаючи досягнення взаємовигідного режиму торговельних зв'язків із Росією, реалізацію довгострокових проєктів співпраці з країнами Азії та Близького Сходу, розвитку енергетичних проєктів з Азербайджаном і державами Центральної Азії (Туркменістаном, Узбекистаном і Казахстаном)[19].

На цьому тлі офіційно проголошений курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію виглядав як декларація віддалених цілей, можливість досягнення яких мала забезпечуватися зростанням ВВП і втіленням демократичних стандартів у державно-суспільних відносинах. Ситуацію обтяжувала політична криза, що почалася в 2000 р., яка призвела до заморожування зв'язків високого рівня між Україною та Заходом, насамперед загостренням відносин зі США, включно з висуненням необґрунтованих підозр у продажу Україною систем РЛС «Кольчуга» до Іраку (2002 р.).

Хоча ці ускладнення суттєво стримували зовнішньополітичні амбіції офіційного Києва, мета підготовки та набуття членства України в НАТО була підтверджена в ряді нормативних і директивних документів, ухвалених під час другого терміну президентства Л. Кучми, зокрема в Законі України «Про основи національної безпеки України» № 964-IV від 19 червня 2003 р. та Указі Президента України № 648/2004 від 15 червня 2004 р. про «Воєнну доктрину України».

Після «Помаранчевої революції», за президентства В. Ющенка, ці завдання визначалися в Указі Президента України № 1861/2005 «Про рішення РНБОУ від 25 листопада 2005 року "Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)"» та Указі Президента України №105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р.

Спроба вирішити питання про вступ України до НАТО на Бухарестському саміті альянсу (02–04.04.2008 р.) виявилася невдалою через заперечення з боку Франції та ФРН. Питання про підготовку України до членства в альянсі було знову порушено на міністерському засіданні Північноатлантичної Ради 2-3 грудня 2008 р., однак і цього разу ініціатива США і Великої Британії не дістала підтримки з боку низки європейських країн. Країни-учасниці НАТО знову обмежилися декларуванням абстрактної можливості членства України та Грузії в НАТО у невизначений перспективі, а представники США були змушені відмовитися від подальших спроб просування цього питання.

19 Толстов С. Внешнеполитический курс Украины после «оранжевой революции». Центральная Азия и Кавказ. 2005. № 5 (41). С. 100.

Суттєве погіршення стану економіки України внаслідок глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. та енергетичних війн з РФ підштовхувало українське керівництво до пошуку моделі асиметричного балансування у відносинах зі США, ЄС та Росією. Обґрунтовуючи нові зовнішньополітичні орієнтири, тодішній міністр закордонних справ К. Грищенко стверджував, що Україна конче потребує досягнення «стратегічного балансу» з метою подолання рубіжного статусу у відносинах між Заходом і Росією та забезпечення сприятливих умов для модернізації країни. Скорегована зовнішньополітична концепція ґрунтувалася на припущенні, що «без нормалізації відносин із Росією не мають шансу ні європейська інтеграція України, ні її європеїзація»[20].

Обґрунтовуючи нову зовнішньополітичну концепцію, К. Грищенко виходив з того, що «на місці однополюсного світу виникає багатополюсний». Оточення України «кардинально змінилося, навіть порівняно з кінцем дев'яностих. Змінилася Росія. Захід змінив свої пріоритети. Чи треба нам змінювати наші? Пріоритети – ні. Шляхи їх реалізації – так», адже «краще бути будівельним майданчиком Сходу і Заходу, ніж полем битви між ними. А щоб бути цікавим для світу саме у цій якості, потрібна зовнішня політика, жорстко прив'язана до інтересів бізнесу. Політика прокладання нових торговельних шляхів». Диверсифікація зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів і проєктів мала забезпечити нові можливості. Адже чим більше точок опори українська зовнішня політика матиме поза межами лінії ЄС-РФ, тим більш переконливою, стабільною та впевненою вона буде[21].

Прагнення до розв'язання перехресних суперечностей між курсом на європейську інтеграцію та відносинами з РФ пов'язувалося з потребою в розробці європейської політики України, яка б поєднувала елементи досвіду Польщі та Туреччини, «але все ж таки з вираженою українською специфікою». Такий підхід потребував урахування базових чинників та обставин, які визначатимуть перспективи вступу України до ЄС, оскільки «ця мета залежить не лише від нашого розвитку, а й від низки об'єктивних складових розвитку європейського» (фінансового становища в ЄС, успішності його реформування, популярності ідеї подальшого розширення тощо)[22].

За президентства В. Януковича перегляд зовнішньополітичних пріоритетів дістав втілення в односторонньому проголошенні позаблокового статусу, який не передбачав відмови від співпраці з НАТО й розглядався як «прагматичний інструмент реалізації національного і геополітичного потенціалу»[23]. Проте офіційна відмова від курсу на членство України в НАТО, зафіксована в Законі України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики» (№ 2411-VI від 01.07.2010 р.), не забезпечила ефективних гарантій від зовнішнього втручання та застосування сили з боку Росії. Також відзначимо і те, що декларована позаблоковість України

20 Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики. Дзеркало тижня. Україна. 16 липня 2010. URL: https://zn.ua/ukr/international/poza_mezhami_shahivnitsi_pragmatichniy_poryadok_denniy_ukrayinskoyi_zovnishnoyi_politiki.html

21 Грищенко К. Стратегічна рівновага як шанс України у багатополярному світі. Дзеркало тижня. Україна. 09 березня 2012. URL: https://zn.ua/ukr/internal/strategichna_rivnovaga _yak_shans_ukrayini_u_bagatopolyarnomu_sviti.html

22 Там само.

23 Грищенко К. Поза межами шахівниці... Дзеркало тижня. Україна. 16 липня 2010.

не була розцінена США та країнами НАТО і ЄС як вагомий чинник безпеки та стабільності в Європі.

Попри посилення тиску з боку РФ та висунення жорстких вимог економічного характеру, включно з претензіями «Газпрому» встановити контроль над українською газотранспортною системою, погрозами у разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС закрити російський ринок для українських товарів та заохоченням до приєднання до Митного союзу і планованого Євразійського економічного союзу, уряд України робив спроби врегулювання взаємних претензій у відносинах з Росією, включно з цінами на енергоносії, умовами поставок газу, статусом і гарантіями транзиту, умовами виробничої кооперації в технологічно містких галузях економіки, гарантіями прав власності тощо. Водночас, враховуючи потенційні торговельні обмеження з боку РФ та економічні наслідки підготовленої до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, напередодні Вільнюського саміту «Східного партнерства» (28–29.11.2013 р.), уряд України звернувся до Європейської Комісії з запитом про надання фінансової та технічної допомоги з метою забезпечення технологічної перебудови виробництва – впровадження стандартів і технічних регламентів, які діють в ЄС. За попередніми рахунками сума допомоги оцінювалася в бл. 165 мільярдів євро протягом 10 років[24].

Отримавши відмову Європейської Комісії від обговорення цього питання, Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження про призупинення процесу підготовки до укладення Угоди про асоціацію з ЄС (21.11.2013 р.). Наступним кроком стала відмова В. Януковича від її підписання, яке попередньо очікувалося у Вільнюсі 28 листопада 2013 р.

Коментуючи відмову уряду України від підписання Угоди про асоціацію, Єврокомісар з розширення і Європейської політики сусідства Ш. Фюле свідчив, що роз'яснення українською стороною цього рішення «дає чітко зрозуміти, що його було ухвалено з міркувань національної безпеки України, а також обґрунтовано бажанням відновити втрачені обсяги торгівлі з Російською Федерацією та іншими членами СНД і Митного союзу. Також зрозуміло, що цей крок є відповіддю на серію заходів Російської Федерації, які призвели до різкого скорочення двосторонньої торгівлі...». Водночас Ш. Фюле запевняв, що встановлення «глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі» між ЄС та Україною «не зобов'язує українські компанії робити вибір щодо ринку, для якого вона виготовляє або якому вона продає свою продукцію» й не вимагає від України «відмовитися від традиційної угоди про вільну торгівлю з Росією»[25].

Однак як з'ясувалося на Вільнюському саміті, ЄС відмовив Києву у наданні допомоги в контексті економічних проблем у відносинах з Росією та у проведенні тристоронніх переговорів за участі ЄС, України та Росії щодо умов асоціації між ЄС та Україною.

24 Азаров хоче отримати від Євросоюзу фінансову допомогу на створення зони вільної торгівлі. Дзеркало тижня. Україна. 02 жовтня 2013. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/azarov-hoche-otrimati-vid-yevrosoyuzu-finansovu-dopomogu-na-stvorennya-zoni-vilnoyi-torgivli-129396_.html; Створення зони вільної торгівлі з ЄС коштуватиме Україні 165 млрд євро. Дзеркало тижня. Україна. 03 жовтня 2013. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/stvorennya-zoni-vilnoyi-torgivli-z-yes-koshtuvatime-ukrayini-165-mlrd-yevro-129464_.html

25 Фюле Ш. Двері залишаються відкритими. Дзеркало тижня. Україна. 22 листопада 2013. URL: https://zn.ua/ukr/internal/dveri-zalishayutsya-vidkritimi-1-_.html

Результати наймасштабнішої в історії незалежної України політичної кризи листопада 2013 – лютого 2014 рр. добре відомі. Критична ситуація, в якій Україна опинилася внаслідок зміни владного режиму та зовнішньої агресії, зумовила звернення по допомогу до зовнішніх партнерів, включаючи гарантів безпеки за Будапештським меморандумом 1994 р. та НАТО, адже Хартія про особливе партнерство 1997 р. передбачала проведення консультацій. Однак як з'ясувалося, лідери країн євроатлантичної спільноти виявилися не готовими до жорсткого реагування на анексію Криму, яка стала першим наочним прикладом порушення пункту Гельсінкського Заключного акту 1975 р. про непорушність кордонів європейських країн[26].

Замість термінового скликання консультацій з питання про надання допомоги України внаслідок прямої агресії з боку РФ, адміністрація Б.Обами чітко заперечила будь-яку можливість прямої воєнної допомоги Україні в конфлікті з РФ, хоча й висловила готовність до застосування масштабних санкцій проти російських посадовців та суб'єктів бізнесу. Після підписання документів про входження контрольованого російськими військами Криму, включно з містом Севастополь, до складу РФ (18.03.2014 р.), президент Б.Обама заперечив будь-яку можливість воєнного втручання США в події в Україні. Констатуючи брутальне порушення міжнародного права з боку Росії, він запевнив, що Білий дім «не має наміру влаштовувати воєнну екскурсію в Україну. Є ліпші засоби, і я думаю, що самі українці визнають, що наше воєнне протистояння з Росією недоцільне й не принесе нічого корисного Україні» (інтерв'ю телекомпанії NBC, 20.03.2014 р.)[27].

17 квітня 2014 р. в Женеві відбулися переговори керівників зовнішньополітичних відомств України, Росії, США та ЄС з метою обговорення кризової ситуації в Україні. Їх результатом стала спільна заява з деескалації ситуації, яка цілковито оминала проблему Криму, містила заклик «до всіх сторін конфлікту» утримуватися від будь-якого насильства, залякування чи провокаційних дій та засуджувала прояви «екстремізму, расизму чи релігійної нетерпимості».

Рекомендаційна частина заяви стосувалася внутрішніх аспектів ситуації в Україні (роззброєння незаконних воєнізованих формувань; звільнення захоплених адміністративних будівель, вулиць та площ; гарантії амністії для всіх учасників протестів, хто погодиться на запропоновані умови та складе зброю). Передбачалося широке залучення до процесу нормалізації Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, проведення прозорого та відповідального конституційного процесу та широкого національного діалогу, що має враховувати інтереси всіх регіонів та політичних утворень України[28].

Формальна позиція США і ЄС полягала у спробі утримати російську сторону від масштабної підтримки сепаратистів на Донбасі. З цього приводу Б. Обама зауважив (17.04.2014 р.), що в разі ескалації кризи в Україні він не виключає можливого за-

26 Див.: Толстов С. Проблеми та пріоритети України в умовах кризи європейської безпеки. Зовнішні справи. 2014. № 6. С. 6-11; Толстов С. Координація політики США та ЄС у реагуванні на українську кризу. Зовнішні справи. Ч. І. 2015. № 1. С. 16-21; Ч. ІІ. 2015. № 2. С. 6-11.

27 Обама заявив, що США не будуть воювати за Україну. Дзеркало тижня. Україна. 20 березня 2014. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/obama-zayaviv-scho-ssha-ne-budut-voyuvati-za-ukrayinu-140000_.html

28 Повний текст заяви за підсумками переговорів у Женеві з українського питання. Дзеркало тижня. Україна. 17 квітня 2014. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/povniy-tekst-zayavi-za-pidsumkami-peregovoriv-u-zhenevi-z-ukrayinskogo-pitannya-141885_.html

провадження подальших санкцій відносно РФ. В змістовному відношенні цю заяву можна було сприймати як натяк на згоду зменшити тиск на РФ у разі, якщо Москва відмовиться від подальших спроб дестабілізації у східних регіонах України.

Критичні оцінки женевської наради полягали у тому, що по суті, ця заява «стала діалогом про Україну, а не з Україною»:

– Росія перевела міжнародний дискурс із кримського питання у фактичне визнання США та ЄС права Москви нав'язувати Україні модель внутрішнього устрою.

– Адміністрація Б. Обами дістала можливість уникнути застосування суттєвих санкцій заради збереження каналів діалогу з Кремлем з таких питань, як Сирія, Іран та Афганістан.

– За браку єдності щодо реагування на виклик російської експансії, ЄС скористався шансом вкотре обмежитися політичною заявою замість рішучих дій.

– З точки Києва, «згода на цей документ створила для ключових міжнародних гравців правове підґрунтя» для вирішення питань, що зачіпали принципові інтереси України на основі власних уподобань. Таким чином, наївні сподівання, «що Захід все вирішить із Росією за нас, означало йти дорогою, яка веде до нового Мюнхена»[29].

За президентства П. Порошенка (2014–2019 рр.) основні завдання зовнішньої політики включали підписання та набуття чинності Угоди про асоціацію з ЄС[30], спроби отримати план дій щодо членства в НАТО, добитися збільшення політичної, військової та економічної допомоги з боку країн Заходу, а також зондаж можливостей визнання України основним союзником США поза НАТО.

Проте майже всі ці завдання, окрім ратифікації та впровадження Угоди про асоціацію з ЄС, залишилися не виконаними. Адміністрація Б. Обами запровадила ембарго на постачання Україні летальної зброї й відмовила в наданні статусу основного союзника поза НАТО (major non-NATO ally).

Військовий конфлікт на Донбасі з прямим залученням найманців та регулярних російських військ кардинально змінив стан національної безпеки. Збройні сили України відчували нагальну потребу в збільшенні оборонних можливостей для стримування наступальних операцій сепаратистів і російських військ на кшталт тих, що мали місце в серпні 2014 р. (Іловайськ, Новоазовськ) та лютому 2015 р. (Дебальцево).

Після 2014 р. допомога Україні з боку НАТО надавалася через низку цільових трастових фондів, призначених сприяти розвитку спроможностей і сталої розбудови потенціалу України у галузях модернізації командування, контролю та зв'язку; логістики і стандартизації; кібернетичної безпеки; перепідготовки та соціальної адаптації військових; медичної реабілітації; знешкодження саморобних вибухових пристроїв. Більшість цих фондів була заснована за рішенням Уельського саміту НАТО у вересні 2014 р. як «відповідь на агресивні дії Росії проти України». Варшавський саміт НАТО

29 Грищенко К. Женевская декларация: вызов для Украины. Дзеркало тижня. Україна. 18 апреля 2014. URL: https://zn.ua/columnists/zhenevska-deklaraciya-viklik-dlya-ukrayini-143581_.html

30 Політична частина Угоди про асоціацію між ЄС та Україною була підписана 21 березня 2014 р. прем'єром А. Яценюком, який очолив український уряд 27 лютого 2014 р. Повний текст Угоди про асоціацію включно зі статтями про режим вільної торгівлі був підписаний президентом П. Порошенком 27 червня 2014 р. Утім, у вересні 2014 р. впровадження статей про вільну торгівлю було відкладено до 2016 р. з огляду на проведення консультацій з РФ, на які погодилася канцлер ФРН А. Меркель.

у 2016 р. схвалив Комплексну програму допомоги Україні, яка включала підготовку до стандартів НАТО і заходи з військових тренувань.

Своєю чергою анексія Криму створила бар'єр для вступу України до НАТО, оскільки членство України в альянсі означало зобов'язання колективного захисту її території аж до прямого конфлікту між НАТО та Росією. За таких обставин невиконання відповідних зобов'язань щодо одного з членів альянсу загрожувало б девальвацією статті 5 Вашингтонського договору, тотожній демонстрації недієздатності НАТО.

Реагуючи на пряму агресію з боку РФ, українські владні кола ініціювали скасування позаблокового статусу України, який не виконав функції захисту від зовнішньої агресії і порушення територіальної цілісності. 23.12.2014 р. парламент прийняв закон «Про внесення змін у деякі закони України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості»[31].

Скасування позаблокового статусу як норми українського законодавства, яка обумовлювала неучасть країни у військових блоках, було суто політичним жестом, адже воно не означало надбання іншого статусу. Смисл цього рішення українського керівництва полягав в усуненні правових перешкод для подання заявки на членство в НАТО. Однак в умовах військового конфлікту з Росією перспективи членства України в НАТО і ЄС стали ще менш реалістичними, ніж до початку кризи 2014 р., й тим більше – в умовах повномасштабної війни, яка почалася 24 лютого 2022 р.

Порушення суверенітету і територіальної цілісності країни фактично заблокувало можливість надання Україні зовнішніх індивідуальних чи колективних гарантій безпеки. У цьому сенсі висунута за президентства П. Порошенка ідея перетворення Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї на ефективний механізм відновлення територіальної цілісності мала відверто декларативний характер[32].

По-перше, умови меморандуму вже були однозначно порушені, а його прямі учасники – США, Велика Британія і Росія зайняли протилежні позиції. Ненадання допомоги Україні з боку США та Великої Британії проти Росії пояснювалося їх очевидною неготовністю вступати у відкритий конфлікт з РФ. По-друге, ухвалення будь-якого рішення в рамках РБ ООН проти Росії було неможливим через право вето, яке мають постійні члени. В цьому сенсі статутні повноваження РБ ООН запобігають міжнародно-правовій легітимації застосування сили одним або декількома постійними членами проти інших, однак обумовлюють цілковиту недієздатність цього органу в разі незгоди чи конфлікту між постійними членами.

Російське керівництво використовувало збройний конфлікт на Донбасі, який тривав з травня 2014 р., як чинник постійного тиску на офіційний Київ. Підписання мінських домовленостей у вересні 2014 р. та в лютому 2015 р. ставило за мету припи-

31 Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» / Верховна Рада України; Закон від 23.12.2014 № 35-VIII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/35-19

32 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». 26 травня 2015 р. № 287/2015. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran7#n7

нення війни. Однак, за винятком низки коротких проміжків після епізодичного укладення угод про припинення вогню, військові дії не припинялися аж до лютого 2022 р.

Військовий конфлікт у Донбасі 2014–2022 рр., який характеризувався порівняно низьким рівнем інтенсивності, мав виразні ознаки гібридної війни з цілком очевидною, хоча й прихованою участю Росії. Невдача переговорів у Нормандському форматі[33], покликаних забезпечити виконання Мінських угод, була спричинена відмовою офіційного Києва від визнання керованих ззовні сепаратистських утворень та включення них у державно-адміністративну систему України на умовах «особливого статусу». Спроба українського керівництва відновити переговори у Нормандському форматі, що мала місце за президентства В. Зеленського (Париж, 9 грудня 2019 р.), зазнала невдачі через взаємне небажання сторін вносити корективи у «Комплекс заходів з виконання Мінських угод» від 12 лютого 2015 р.[34], або погоджувати плани, зміст яких відхилявся від суперечливих формулювань мінського «Комплексу заходів». При цьому, як виявилося згодом, українській стороні не вдалося використати всі можливості переговорного формату для досягнення прийнятного сценарію врегулювання конфлікту на Донбасі.

В «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», ухваленій 26 серпня 2021 р., головна мета зовнішньої політики щодо Російської Федерації визначалася як «припинення російсько-українського збройного конфлікту, відновлення територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону та забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях». Виконання цих умов розглядалося як передумова відновлення «мирного співіснування» між Україною та РФ[35].

Своєю чергою визнання Москвою незалежності ДНР і ЛНР в кордонах Донецької та Луганської областей (21 лютого 2022 р.) стало фактичним приводом для початку повномасштабної війни РФ проти України. Подальші дії російського керівництва, включаючи конституційне оформлення анексії територій чотирьох областей України в їх адміністративних кордонах (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської) створили глибокі політико-правові перешкоди для політичного врегулювання російсько-українського конфлікту, посиливши його екзистенційний характер.

Повномасштабна російсько-українська війна, яка спричинила порушення традиційних зв'язків України з зовнішніми партнерами, обумовила вимушену переорієнтацію на отримання зовнішньої військової та фінансової допомоги з боку США, ЄС та країн G7. За цих обставин більшість положень зовнішньополітичної стратегії України або втратили актуальність, або були вимушено відкладені до кращих часів.

33 Нормандський формат – механізм переговорів лідерів та/або повноважних представників України, Франції, Німеччини та Росії упродовж 2014-2022 рр. щодо політичного врегулювання конфлікту в Донбасі. Назва походить від першої зустрічі глав чотирьох держав, яка відбулася 6 червня 2014 р. в містечку Бенувіль (Нормандія) в зв'язку з відзначенням 70-ї річниці та відкриття союзниками другого фронту під час Другої світової війни.

34 Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. ОБСЕ. URL: https://www.osce.org/files/f/documents /5/b/140221.pdf

35 Указ Президента України №448/2021 від 26 серпня 2021 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України». URL: https://www.president.gov.ua/documents/ 4482021-40017

Оцінюючи український досвід зовнішньополітичного планування впродовж більше ніж трьох десятиліть доцільно окреслити ряд концептуальних припущень і висновків.

По-перше, хронологія політичних подій дає експериментальну відповідь на питання, чи могла Україна скористатися типовим прикладом інтеграції до ЄС і вступу до НАТО, який пройшла більшість країн Центральної та Східної Європи в 1990-х – 2000-х рр. Принаймні емпіричні факти переконливо спростовують такі припущення, адже євроатлантична орієнтація України, принаймні у тих формах, у яких вона пропонувалася за президентства В. Ющенка, П. Порошенка і В. Зеленського, призвела до повномасштабної російсько-української війни, підсумки і результати якої залишаються наразі важкопрогнозованими. Тим більш прикро, що в цій війні Україна не має ані союзників, ані зобов'язуючих зовнішніх гарантій безпеки і вимушена покладатися на добру волю та емпатію з боку партнерів, які надають військову, економічну та фінансову допомогу.

По-друге, постановка зовнішньополітичних цілей має враховувати відповідні історичні умови та політичні обставини. Тобто засоби для досягнення подібної чи аналогічної мети в умовах 1990-х і 2010-х років неминуче мають суттєво відрізнятися, а також узгоджуватися з балансом сил, полярністю міжнародної системи, можливостями та цілями провідних держав. При цьому не можна було ігнорувати, що відмова провідних країн НАТО від чіткого визнання перспективи та термінів членства України в альянсі свідомо підмінялася цинічною формулою про «поступове і неухильне» наближення до стандартів НАТО[36]. Адже коли це відповідало інтересам США та їхніх союзників, вони ухвалювали рішення відповідно до стратегічних міркувань – у формі стратегічної відповіді, як це мало місце при вступі в НАТО Греції та Туреччини у 1952 р.[37]

Слід враховувати, що позиція НАТО відносно Росії завжди полягала в уникненні підстав і приводів для загострення конфронтаційних відносин. Як стверджував британський аналітик Дж. Шерр, коментуючи підсумки Бухарестського саміту НАТО (2–4 квітня 2008 р.), «НАТО завжди брало до уваги російський чинник, коли йшлося про механізм, час і можливі наслідки прийому нових членів. Але воно ніколи не давало Росії права вето, як і права участі в процесі ухвалення рішень». Проте застосування цього правила до України перетворило Київ на вічного заручника протиріч між Альянсом і Росією без перспективи перевести партнерство з НАТО у союзницькі відносини й отримати більш чіткі й зобов'язуючі гарантії безпеки[38].

У підсумку, ескалація політичного напруження після висунення претензій РФ до США і НАТО, включаючи повернення стратегічної ситуації в Європі до стану 1997 року (тобто до четвертого раунду розширення альянсу, який відбувся у 1999 р.), була каналізована у військову операцію проти України. Адже хоча Україна визначила

36 Джеймс Шерр: «Это не «новая холодная война», а плохие отношения». Зеркало недели. Украина. 2007. № 6. 16 февраля. URL: https://zn.ua/politcs_archive/dzheyms_sherr_ eto_ne_novaya_holodnaya_voyna,_a_plohie_ otnosheniya.html#

37 Asmus R., Kugler R., Larrabee F. Building a New NATO. Foreign Affairs. 1993. Vol. 72. No. 4. P. 28-40.

38 Шерр Дж. Північноатлантичний альянс допомагає Україні стати сильнішою і зміцнюється сам. Дзеркало тижня. Україна. 2008. № 14. 11 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/pivnichnoatlantichniy_alyans_dopomagae_ ukrayini_stati_silnishoyu_i_zmitsnyuetsya_sam.html

досягнення членства в НАТО в якості основної мети своєї зовнішньої політики, самі країни НАТО не приймали схвального рішення щодо членства України, або навіть прямо (як Угорщина) чи приховано (як США та Німеччина) заперечували таку можливість.

По-третє, в умовах повномасштабної війни на виснаження, яку Україна вимушена вести з 24 лютого 2024 р., всі цілі зовнішньої та внутрішньої політики мають підпорядковуватися меті забезпечення обороноздатності та досягненню прийнятних умов мирного врегулювання. Адже, як відзначено в «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України» (п. 43), досягнення миру є «запорукою розвитку та процвітання держави, реалізації потенціалу Українського народу». Враховуючи нереалістичність досягнення мети членства в НАТО в умовах війни, як це підтвердили результати Вільнюського саміту НАТО (11-12 липня 2023 р.), визначення статусу України у відносинах міжнародної безпеки залежатиме від результатів, термінів узгодження та змістовного наповнення умов політичного врегулювання російсько-української війни. Принаймні у найближчій і можливо повоєнній перспективі становище України залежатиме насамперед від обсягів і якості допомоги з боку США, ЄС та його країн-членів, тривалості війни, масштабів руйнувань та умов політичного врегулювання, які багато в чому визначатимуть перегляд зовнішньополітичних пріоритетів та уточнення становища країни у відносинах європейської безпеки.

Олександр АУЛІН

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ТУРЕЧЧИНИ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Зовнішню політику Турецької Республіки щодо глобалізації можна умовно розділити на три основні етапи: політичного ізоляціонізму (поч. 1920-х – поч. 1930-х рр.), прозахідної орієнтації (поч. 1930-х – поч. 1990-х рр.), багатовекторності (поч. 1990-х – теперішній час), кожен із яких має власні специфічні риси стосовно розширення (звуження) політичних, економічних і соціокультурних зв'язків.

Глобалізаційні відносини в їхньому сучасному розумінні певною мірою були властиві й історичному попереднику сучасної Туреччини – Османській імперії (від періоду її найбільшого розширення в XVI–XVII ст. – до поразки у Перший світовій війні в 1918 р.). Під владою османських султанів у різні часи повністю або почасти перебували території сучасних Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Греції, Македонії, Молдови, Словенії, Сербії, Румунії, Угорщини, Хорватії, України, Вірменії, Грузії, Азербайджану, Алжиру, монархій Аравійського півострова, Єгипту, Йорданії, Сирії, Ізраїлю, Іраку, Ірану, Лівану, Лівії, Марокко, Тунісу, Судану, Еритреї. Османи відігравали велику роль у світовій політиці також і завдяки своїм зв'язкам із провідними європейськими державами того часу. Протоглобалізаційні моменти в життєдіяльності Османської імперії значно посилювало й володіння Меккою та Мединою – священними містами для всього мусульманського світу. Османський султан, маючи одночасно статус халіфа, таким чином номінально був не тільки світським, але й духовним лідером усіх мусульман-сунітів. Якщо в XVI–XVII ст. у відносинах Оттоманської імперії з сусідніми країнами превалювали активно-експансіоністські прагнення, то в XIX – на поч. XX ст. зовнішня політика Стамбула полягала переважно у маневруванні між великими державами задля збереження завойованих колись територій. В економічній сфері Османська імперія декілька століть контролювала головні транспортні артерії між Сходом і Заходом. Проте швидкий розвиток капіталістичних відносин та насамперед прогрес у галузі мореплавства, наслідком якого стало зокрема відкриття Нового Світу, спочатку підірвали османську торговельну монополію на велику групу товарів, а потім призвели до того, що через політику капітуляцій фінансово-економічна сфера султанської Туреччини майже повністю опинилася під впливом європейських банкірів та підприємців. Зокрема наприкінці XVI ст. османському занепаду «були притаманні деякі фундаментальні чинники соціального й економічного розвалу. Першим був приріст міського населення, що перевищило зростання в районах

земель, що культивуються. Другим було зростання цін, що настало за припливом іспано-американського золота та срібла з Нового Світу. Це призвело до знецінення османської срібної монети та високого рівня інфляції, звичайного натоді для значної частини середземноморської Європи»[1].

Після поразки у Перший світовій війні за умовами Мудроського перемир'я (1918 р.) Османська імперія позбулася левової частки своїх володінь, флоту та майже всієї армії. Морські й сухопутні сили Антанти дислокувалися в Константинополі, Кілікії, Чорноморських протоках, портах Середземного і Чорного морів. Грецький експедиційний корпус готувався окупувати не тільки околиці Ізміру (колишньої Смірни), але й просунутися вглиб Анатолії. Севрський мирний договір (1920 р.) майже повністю підтвердив попередні домовленості, досягнуті під тиском переможців. Такий розвиток подій викликав неприйняття з боку широких верств турецького населення. На хвилі протестних настроїв опозицію султану Мехмеду VI та його прихильникам, які йшли на поступки країнам Антанти, очолив герой битви при Чанаккале (Галліполі), авторитетний в армії та суспільстві Мустафа Кемаль-паша (президент: 1923–1938 рр.; Ататюрк – з 1934 р.). У надскладних військово-політичних умовах майбутньому засновнику Турецької Республіки вдалося організувати народні маси і на початку 1920 р. звільнити територію теперішніх Румелії і Анатолії від окупантів. Проте слід зазначити, що ситуація в економічній сфері Туреччини також наближалася до катастрофічної. У сільському господарстві площа оброблюваної землі порівняно з довоєнним періодом скоротилася вдвічі; зокрема під зерновими – з 5,5 млн гектарів до 2,5. Виробництво основних сільськогосподарських культур впало на 50%. Промисловість західних регіонів Анатолії, яка перебувала на ремісничо-мануфактурному рівні, була зруйнована під час воєнних дій та погромів з боку окупантів. Зовнішньоторговельний оборот скоротився порівняно з довоєнним рівнем на дві третини. Відносно розвинений у промисловому відношенні Ізмір було майже повністю знищено пожежею, що спалахнула у місті після відступу грецьких військ[2].

Перші кроки Мустафи Кемаля як національного лідера можна розглядати в межах вимушеного ізоляціонізму. Майже за рік до заснування Турецької Республіки, у 1922 р., очолюваний ним парламент (Великі національні збори Туреччини) прийняв рішення скасувати Османський султанат, а в 1924 р. ліквідувати інститут халіфату. Такі рішення з одного боку віддалили від Першої Республіки мусульманські країни Африки, Близького та Середнього Сходу. З іншого – не сприяли зближенню з тогочасними лідерами світової політики Британією та Францією. Хоча Кемаль-паша вважав найбільш вигідними для Туреччини стратегічні відносини з цими державами, для нього як для лідера Турецької Республіки в тих умовах неприйнятними були пропозиції Лондона і Парижа стати південним флангом Антанти й узяти активну участь у збройній боротьбі проти Радянської Росії. Натомість підписаний у Москві радянсько-турецький договір «Про дружбу і братерство» (1921 р.), дозволив Анкарі вирішити декілька життєво важливих завдань. Насамперед отримати зброю, інше

1 Бальфур Дж. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. XIV-XX вв. / Пер. с англ. Москва, 2017. С. 269.

2 Stewart M. «Catastrophe at Smyrna». History Today. 2004. 54, № 7. P. 27-34. URL: http://www.arts.yorku.ca/hist/tgallant/documents/stewartsmyrnaandasiaminor.pdf

військове спорядження та фінанси для боротьби с інтервентами. У роки війни за незалежність турецькою стороною було отримано 11 млн золотих рублів (еквівалент біля 8 т золота). Крім того, з Радянської Росії та СРСР надійшло: гвинтівок – 37812 шт., кулеметів – 324 шт., патронів – 44587 ящиків; гармат – 66 шт., снарядів – 141173 шт.[3]

Фактично залишившись у політичній ізоляції, Туреччина однак не поспішала будувати занадто близькі союзницькі відносини з СРСР, наприклад відмовившись пролонгувати в 1925 р. договір «Про дружбу і нейтралітет». Граючи на суперечностях між Радянським Союзом, англо-французькою коаліцією та германо-італійським блоком, що починав складатися, Анкарі у 1930-х рр. вдалося вийти з ситуації вимушеного ізоляціонізму в зовнішній політиці. Зокрема у 1932 р. Туреччина зробила політичний прорив глобального масштабу, приєднавшись до Ліги Націй[4]. У 1933–1934 рр. спільно з Грецією, Румунією та Югославією Туреччина увійшла до британо-французької політичної ініціативи, спрямованої проти германо-італійського альянсу, яка отримала назву «Балканська Антанта». Втім, такий крок не здобув підтримки турецького суспільства. Щоб збити протестні настрої в Туреччині через входження до військово-політичного союзу зі своїми нещодавніми ворогами, впливові газети республіки на кшталт Milliyet публікували розлоги статті відомих місцевих журналістів, де докладно роз'яснювалася необхідність підписання угоди. Головним наративом цих матеріалів була гостра необхідність принесення Анкарою політичної жертви для того, щоб створити «Балканську Антанту» і саме в такий нібито безальтернативний спосіб зберегти мир у регіоні[5]. У 1935 р. з ініціативи Великої Британії Туреччина підписала так звану «джентльменську» угоду щодо Середземного моря, спрямовану проти італійського експансіонізму. Це своєю чергою дало Анкарі можливість порушити питання щодо перегляду положень Лозаннської конвенції 1923 р. У результаті, в 1936 р. у швейцарському Монтре було прийнято нову конвенцію, умови якої фактично повністю відновлювали турецький суверенітет над Чорноморськими протоками. Зокрема ліквідувалася міжнародна комісія з контролю над Протоками, її функції перейшли до турецької влади. Підтверджувалася повна свобода проходу через них торгових суден усіх країн у мирний час із дотриманням загальноприйнятих правил санітарного огляду. Деякі обмеження передбачалися для торгових суден країн, що не воюють, якщо сама Туреччина брала участь у воєнних діях, а також якщо вважалася такою, що перебуває під загрозою безпосередньої військової небезпеки. Положення конвенції щодо військових суден визначали, що нечорноморські держави могли проводити через Протоки у мирний час легкі надводні кораблі, малі бойові судна, допоміжні судна, у кількості не більше 9-и одиниць та максимумом загального тоннажу в момент проходу 15 тис. т. Туреччина фактично наділялася винятковим правом тлумачити норми конвенції та проводити їх у життя на свій розсуд. Тому застосування основних її статей залежало від курсу зовнішньої політики Анкари.

3 Alptekin Müderrisoğlu. Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları. Ankara, 1990. P. 543.

4 Şayan Ulusan. TÜRKİYE'NİN MİLLETLER CEMİYETİ'NE. ÇTTAD,VII/16-17, (2008/Bahar-Güz). S.237-258. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233348#:~: text=Bu%20karar% C4%B1n%20 T%C3%BCrkiye'ye%20bildirilmesi,d%C3%BCnya%20bas% C4%B1n%C4%B1nda%20geni%C5%9F%20yer%20 alm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r

5 Dr. Mustafa Arikan. BALKANLARDA ITTIFAK ARAYII VE TÜRKYE BIRINCI BALKAN ITTIFAKI. Konya, 2007. P. 141.

У 1937 р. Туреччина стала членом «Близькосхідної Антанти», спільно з Афганістаном, Іраком та Іраном, підписавши Саадабадський пакт, який посилював британські позиції в регіоні. Одним із результатів цього стало приєднання в 1939 р. дипломатичним шляхом до Турецької Республіки провінції Хатай, яка відповідно до рішень конференції в Сан-Ремо (1920 р.) спочатку опинилася у складі підмандатної Франції території Сирії[6]. Однак у результаті наполегливих багаторічних дій Анкари у контексті встановлення контролю над цією територією, Франції довелося поступитися, побоюючись втратити підтримку Туреччини в тій непростій ситуації, що склалася напередодні Другої світової війни, зокрема у східному Середземномор'ї. До такого кроку Париж також підштовхувала британська дипломатія, розраховуючи на остаточне витіснення французів із країн Леванту. 3 липня 1938 р. у м. Антакья між французьким і турецьким генеральними штабами було підписано угоду, яка передбачала введення у санджак турецьких військ у кількості, що дорівнює французькій (2500 осіб). Щойно 4 липня 1938 р. в Анкарі було парафовано франко-турецький договір про дружбу, турецькі війська негайно вступили на територію Хатаю. 23 червня 1939 р. одночасно в Анкарі та Парижі було підписано два документи. Анкарська угода оголошувала, що Хатай (Александреттський санджак) остаточно приєднувався до Туреччини, паризька – була радше декларацією про взаємну допомогу; її текст збігався з раніше укладеною англо-турецькою. У жовтні 1939 р. Анкара підписала договір про взаємодопомогу з Англією і Францією, згідно з яким Туреччина зобов'язувалася виступити на їхньому боці в разі початку воєнних дій у басейні Середземного моря і зокрема якщо Англія та Франція розпочнуть воєнні дії у зв'язку з гарантіями, наданими Греції та Румунії. Поряд із цим, у червні 1941 р. Анкара оформила пакт «Про дружбу і ненапад» з Третім Рейхом[7]. Через це Туреччина фактично опинилася в статусі подвійного «пасивного» союзника як Німеччини, так і західного крила антигітлерівської коаліції. Дотримання політики нейтралітету майже до самого завершення Другої світової війни і вдалий перехід на бік США і Великої Британії дозволив Туреччині в листопаді 1945 р. вступити до ООН[8]. З іншого боку, наприкінці березня 1945 р. СРСР, розглядаючи турецьку політику під час війни як недружню, денонсував згадуваний договір 1925 р. і запропонував Анкарі нові умови, згідно з якими Радянський Союз повинен був отримати військово-морські бази в Чорноморських протоках, а також повернути контроль над Карською областю та іншими територіями, які до Першої світової війни належали Російській імперії. На цьому тлі Туреччина звернулася за військово-політичною допомогою до західних учасників антигітлерівської коаліції і в 1952 р. стала членом НАТО[9].

Надалі Анкара протягом майже чотирьох десятиліть була вимушена грати роль молодшого партнера США й Британії в інтеграційних і військово-політичних проце-

6 Hatay Türkiye'ye ne zaman katıldı? Hatay tarihçesi. Milliyet. 2020. URL: https://www.milliyet.com.tr/gundem/hatay-turkiyeye-ne-zaman-katildi-hatay-tarihcesi-6157345

7 Міхотін О.К. Особливості політики нейтралітету Туреччини у роки Другої світової війни. 2019. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/handle/12345/1869

8 Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Türkiye. T.C. Dışişleri Bakanlığı. 2023. URL: https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-teskilati-ve-turkiye.tr.mfa

9 Dışişleri Bakanı Davutoğlu Türkiye'nin NATO'ya üye oluşunun 60. yıldönümü vesilesiyle NATO Karargahını ziyaret etti. T.C. Dışişleri Bakanlığı. 2012. URL: https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-turkiyenin-natoya-uye-olusunun-60-yildonumu-vesilesiyle-nato-karargahini-ziyaret-etti.tr.mfa

сах різного рівня. В загальноісторичному плані цей період збігався із формуванням антагоністичного світоустрою, поділеного на соціалістичну та капіталістичну системи, що змагалися в умовах «холодної війни»; в локальноісторичному плані – з першим етапом ісламського відродження.

Так, у 1954 р. Туреччиною, Грецією та Югославією, яка натоді фактично опинилася поза межами соціалістичного табору, оформлено Балканський пакт про взаємодопомогу, що викликало негативну реакцію СРСР. У 1955 р. Туреччина, Ірак, Іран, Пакистан і Велика Британія уклали Багдадський пакт («Близькосхідне НАТО»), в якому США отримали місце спостерігача. У 1956 р. Туреччина засудила націоналізацію Суецького каналу Єгиптом і схвалила англо-франко-ізраїльську агресію проти цієї арабської країни (у відповідь Ліга арабських держав розглядала питання про розрив економічних зв'язків із Туреччиною). У 1958 р. Анкара підтримала план американської інтервенції у Лівані. В ООН Туреччина підтримувала Португалію проти народно-визвольного руху Анголи, Бельгію у війні проти народу Конго, Францію проти алжирських повстанців[10]. Водночас у післявоєнні роки Турецька Республіка стала членом Ради Європи (1950 р.), Організації економічного співробітництва та розвитку (1961 р.), Організації Ісламська конференція (1969 р.), Організації безпеки і співробітництва в Європі (1973 р.) та асоційованим членом Європейської Економічної Спільноти (1970 р.).

Ситуація навколо інтеграції до теперішнього Євросоюзу та Організації Ісламська конференція стала своєрідним маркером зовнішньої політики Турецької Республіки в контексті глобалізації, яка з невеликими змінами реалізується й досі. Алгоритм розвороту «від Заходу до Сходу», що намітився в той час, більш виразно виявився на початку 1990-х років і значно посилився у 2000-х після приходу до влади в Туреччині політсили поміркованих ісламістів – Партії справедливості та розвитку (ПСР) на чолі з Р.Т. Ердоганом.

Післявоєнні євроінтеграційні спрямування Анкари з одного боку перебували переважно у руслі політики вестернізації, започаткованої в 1920-х рр. першим президентом країни Кемалем Ататюрком. З іншого –поступовий розвиток національної економіки, зокрема поява потужних протокластерів, створених на основі приватно-державного партнерства на великих підприємствах, вимагав проведення більш активної зовнішньої політики з акцентом на захист власних економічних інтересів. Через це Анкара в ті часи намагалася отримати членство в ЄС на максимально вигідних і прийнятних для себе умовах. Перемовини про вступ до Європейської економічної спільноти (ЄЕС) розпочалися вже наприкінці 1950-х. Як проміжний етап до повноцінного вступу Туреччині було запропоновано асоційоване членство для поглиблення співпраці між сторонами. Через це було підписано Угоду про створення асоціації між Турецькою Республікою та ЄЕС. Щодо умов подальшої інтеграції турецька сторона наполягала на конкретизації вимог для повного членства в ЄЕС. Відповіддю на це стало підписання Додаткового протоколу до Угоди про створення асоціації в 1970 р. Згідно з документом, було передбачено 22-річний перехідний період, під час якого законодавство і фінансова сфера Туреччини мали бути гармо-

10 Mustafa Bahadır Fransa İhtilal ve Cezayir. HAKSÖZ HABER. 1993. URL: https://www.haksozhaber.net/okul/fransa-ihtilal-ve-cezayir-512yy.htm

нізовані з вимогами ЄЕС для створення митного союзу. Проте впровадженню Додаткового протоколу завадив державний переворот у Турецькій Республіці, що відбувся у 1980 р. Сторони повернулися до діалогу після відновлення в країні демократії в 1983 р. Не чекаючи на повне виконання всіх положень Додаткового протоколу, Туреччина подала заявку на вступ до ЄЕС у 1987 р. У 1989 р. Рада ЄЕС зазначила, що об'єднання не готове прийняти нових членів допоки не завершить внутрішню інтеграцію. Крім того Анкарі вказали на необхідність здійснення додаткових кроків для вступу. У 1995 р. після виконання положень Додаткового протоколу та серії перемовин було створено митний союз між Євросоюзом і Туреччиною. У 1999 р. на саміті в Гельсінкі лідери держав ЄС підтримали надання Туреччині статусу кандидата на вступ. У 2004 р. після позитивного висновку Європейської Комісії щодо вступу Туреччини лідери держав-членів погодилися відкрити перемовини, проте з певними застереженнями. Наприклад, Туреччина мала створити митний союз із новими членами ЄС, зокрема Кіпром. Протягом 2004–2005 рр. турецька сторона підписала Додатковий протокол до Угоди про створення асоціації. Однак МЗС країни заявило, що офіційна Анкара не вважає Республіку Кіпр стороною початкового партнерства. Крім того, Анкара підкреслила, що визнає «греко-кіпріотську владу» на південь від буферної зони на острові Кіпр і не визнає Республіку Кіпр так, як її згадано в Додатковому протоколі. У 2009 р. Республіка Кіпр заблокувала переговори з Туреччиною за 6-ма пунктами, зокрема за ключовими – щодо правосуддя і фундаментальних прав та щодо справедливості, свободи і безпеки. Основна вимога була в тому, щоб спершу Анкара нормалізувала двосторонні відносини з Нікосією. У турецькому уряді почали лунати заяви про свідоме уповільнення вступу окремими акторами. Враховуючи всі ці обставини, наприкінці 2010 р. перемовини призупинено. В 2012 р. Єврокомісія запропонувала Туреччині «Позитивний порядок денний». Згідно з ним сторони створили робочі групи за 8 статтями перемовин. Тодішній прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган заявляв, що очікує вступу в ЄС до 2023 р. – 100-річчя Турецької Республіки. Однак після розгону турецькою поліцією протестувальників на площі Таксім у Стамбулі влітку 2013 р. і серії інших інцидентів, з боку ЄС було заявлено про неможливість відкриття нових статей у перемовинах про вступ із Анкарою. У 2015 р. Ердоган зазначив, що його країну не цікавить вступ до ЄС. Проте до 2016 р. Туреччина та ЄС спромоглися відкрити ще дві статті перемовин. Після спроби військового перевороту в Туреччині в липні 2016 р., коли під час кампанії з виявлення причетних до заколоту почалися судові процеси проти опонентів режиму, Європейська Рада ухвалила заяву, якою виключила можливість відкриття нових статей перемовин із Анкарою. У 2018 р. Радою Євросоюзу ухвалено заяву про те, що «Туреччина рухається щоразу далі від ЄС», насамперед у царині фундаментальних прав і верховенства закону. Також ішлося про можливість оновлення умов митного союзу між сторонами. Незважаючи на це, формально Туреччина продовжує бути кандидатом на вступ до ЄС[11].

Знаковою подією стала ситуація з членством Туреччини в Організації Ісламська конференція (ОІК, від липня 2011 р. – Організація ісламського співробітництва). До

11 Герасимчук С. Шлях Туреччини до ЄС. Українська призма. 2023. URL: http://prismua.org/%D1%88%D0%BB%D1%8F%D1%85-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%B4%D0%BE-%D1%94%D1%81/

середини 1970-х рр. Анкара брала участь у діяльності ОІК на рівні міністра іноземних справ, хоча як світська держава та член НАТО відмовилася взяти участь у прийнятті статуту організації. Особлива позиція Анкари полягала в тому, що, незважаючи на рішення ОІК про розрив мусульманськими країнами відносин із Ізраїлем, Туреччина цього не зробила. Таке двоїсте ставлення негативно впливало зокрема на турецьку економіку, відокремлюючи республіку від країн Близького Сходу, які вже отримали доступ до значних енергетичних та фінансових ресурсів. Поряд із цим, Кіпрська криза середини 1970-х викликала напруженість у відносинах Анкари з Вашингтоном і його західними союзниками. Своєю чергою країни ОІК підтримали Туреччину. Всередині самої Туреччини в ці роки вперше від моменту заснування республіки таємні прихильники тарікату Накшбанді створили новий загальнонаціональний ісламістський рух «Національний погляд»/Milli Görüş (НП). У структурному й ідеологічному відношеннях НП був близький єгипетським «Братам-мусульманам». Надалі рух став базовою організацією для більшості ісламістських партій Туреччини[12].

Демонтаж двополярного світоустрою, що супроводжувався ліквідацією соціалістичного табору, вніс кардинальні зміни у зовнішньополітичний курс Анкари, специфічними рисами якого стали значне посилення східного вектору, а також часткова ісламізація політичного та суспільного життя країни після приходу до влади в Туреччині (2002 р.) політсили теперішнього президента Ердогана – ПСР.

Початок 1990-х для Турецької Республіки, на тлі суттєвого зменшення фінансової допомоги з боку США, характеризувався черговим загостренням політичної та криміногенної ситуації, яке супроводжувалося протиправними акціями правих та лівих радикалів. Тодішній президент Тургут Озал (1989-1993 рр., прем'єр-міністр: 1983-1989 рр.) побачив вихід із кризи в лібералізації турецької економіки та у нових засадах зовнішньої політики країни. Курс на роздержавлення, який він активно втілював у життя, супроводжувався розмиванням таких важливих принципів кемалізму, як лаїцизм і націоналізм на тлі посилення ісламістських настроїв. Поряд із цим, Озал розумів, що з розпадом соціалістичної системи для Туреччини зникла військова загроза з півночі й водночас відкрилося вікно можливостей для поширення своїх інтеграційних зусиль на ісламські регіони колишнього СРСР. З огляду на перспективи, що з'явилися, в 1992 р. Т. Озал проголосив XXI століття – століттям Туреччини, зазначивши: «Ми можемо зробити нашу власну владу більш ефективною за допомогою нових держав від Балкан до Центральної Азії, які є мусульманськими і переважно тюркськими. Якщо ми цього не зробимо, це буде серйозною помилкою. XXI століття буде століттям тюрків і Туреччини»[13].

Цей етап в політичній історії Турецької Республіки можна визначити також як початок активної зовнішньої політико-економічної експансії, з поступовим посиленням східного вектору. На відміну від попереднього, в цей період Туреччина дедалі частіше виступає як суб'єкт світової політики, що веде боротьбу за статус регіонального лідера. Останніми роками основним пріоритетом для цієї держави стає вихід

12 Іслам і політика: ідеологія, рухи, організації. Київ, 2019. С. 294-305.

13 Arslan Bulut. «Türkiye yüzyılı» aldatmacası ve Türksüz Anayasa! Yenicag. 2022. URL: https://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkiye-yuzyili-aldatmacasi-ve-turksuz-anayasa-583826h. htm

на надрегіональний рівень, а в деяких питаннях (Сирія, Лівія тощо) Анкара навіть намагається демонструвати амбіції лідера світового масштабу, хоча не має для цього достатньої ресурсної бази. Згадана стадія у зовнішній політиці Туреччини у загальноісторичному контексті збігається з розквітом глобалізаційних процесів на тлі формування постмодерного, постіндустріального суспільства.

Структуру східного вектору політики Анкари умовно можна розділити на такі сегменти як балкано-кавказький (до якого також входить Причорномор'я); центрально-азійський (центральноазійські республіки колишнього СРСР і географічно та етнокультурно близькі російські Башкортостан і Татарстан), Великий Близький Схід (власне Близький Схід, Північна Африка, Іран і Пакистан); африканський (країни континенту, що не входять до Великого Близького Сходу) та південно-східноазійський (Індонезія, Малайзія тощо).

Зіткнувшись під час реалізації своїх близькосхідних проєктів із жорсткою протидією Королівства Саудівська Аравія (КСА), влада якого розглядала навіть вступ Туреччини до Організації Ісламської конференції під кутом зору можливого зазіхання Анкари на лідерські позиції Ер-Ріяду в сунітському світі, Анкара у 1996 р. реалізувала альтернативний проєкт D-8 («Ісламську вісімку») зі створення Організації економічного співробітництва. До складу D-8 окрім Туреччини увійшли Бангладеш, Єгипет, Індонезія, Іран, Малайзія, Нігерія і Пакистан. Проте після військового перевороту в Єгипті в 2013 р. у Анкари почалися значні політичні суперечки з Каїром. З Іраном періодично виникають проблеми внаслідок намагань Тегерану реалізувати проєкт зі створення «шиїтського півмісяця» від Перської затоки до Середземного моря, що суперечить військово-політичним планам Анкари щодо Сирії. У відносинах із Пакистаном у Туреччини відсутні політичні труднощі, проте наближена до турецької експортна номенклатура не дає можливості для стійкого розвитку двостороннього економічного співробітництва[14].

Отже, спроби Туреччини задіяти в 1990-х власний ідеологічний і політико-економічний потенціал як додатковий ресурс в інтеграційних процесах на близькосхідному напрямі натоді не мали успіху. Більше того, в 2000-х рр., знову як і на початку існування Першої республіки, Туреччина опинилася в ситуації, коли її політичні, економічні й соціокультурні зв'язки зазнали значного звуження, але цього разу не із Заходом, а з провідними країнами Великого Близького Сходу.

Крім згаданого вище суперництва з Саудівською Аравією, відносини Анкари з Єгиптом, Об'єднаними Арабськими Еміратами (ОАЕ) та Кувейтом помітно погіршилися після відсторонення військовими від влади в Каїрі президента М. Мурсі (2013 р.). Туреччина сприйняла такий розвиток подій як власну серйозну політичну поразку. Одна з головних причин виникнення напруженості крилася в тому, що єгипетську партію Свободи і справедливості екс-президента Мурсі було побудовано за зразком владної в Туреччині ПСР Ердогана й обидві мали ідеологічно близьку політичну платформу. Анкару дратував той факт, що названі країни висловили беззастережну підтримку військовому перевороту в Єгипті. З цього приводу, наприклад, турецький

14 İsmail Akbaş. Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XIII/26 (2013-Bahar/Spring), S. 297-300. 2013. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/235732

проурядовий аналітичний центр SETA зазначав, що в основі дій КСА та її союзників лежить намагання забезпечити збереження статус-кво, що «складається з управління регіоном королями і диктаторами-союзниками Америки, розподілу багатства та влади між елітами й захисту американських та ізраїльських інтересів»[15].

У 2017 р. Катарська дипломатична криза призвела до конфронтації між Туреччиною, що підтримувала Катар, і так званим «антикатарським квартетом», до якого увійшли Єгипет, Бахрейн, Саудівська Аравія та ОАЕ. Останні перервали дипломатичні зв'язки з Катаром і закрили свої кордони для підданих цієї країни. Катару закидалася підтримка тероризму в особі ісламістських радикальних угруповань на кшталт ІДІЛ, спроби дестабілізувати ситуацію в Бахрейні та Єгипті шляхом підтримки місцевих ісламістів, а також поширення екстремістської ідеології через потужний інформаційний ресурс Al Jazeera. У відповідь на ультимативні політичні вимоги до офіційної Дохи Анкара ввела в Катар додатковий контингент своїх військовослужбовців. Це призвело до подальшого загострення міждержавних відносин між Туреччиною і країнами «квартету»[16].

У 2018 р. у консульстві КСА в Стамбулі за вказівкою з Ер-Ріяду представниками саудівських спецслужб було здійснено вбивство саудівського опозиційного журналіста турецького походження Джамаля Хашоггі. Подія відбулася на тлі економічної кризи, що насувалася на Туреччину, саме тоді, коли відносини зі Сполученими Штатами, Саудівською Аравією та іншими потенційними джерелами фінансової допомоги перебували в кризі. Крім фінансових проблем, нездійсненними залишалися прагнення Ердогана перетворити Туреччину на впливову регіональну державу. Відтак експерти POLITICO дійшли висновку, що резонанс, роздмуханий турецькою владою навколо інциденту, почасти спрямовувався на те, щоб переключити на цю подію суспільну увагу й у такий спосіб притлумити протестні настрої в країні. Крім того, відносини між Туреччиною та Саудівською Аравією тоді цілком вписувалися в логіку конфлікту навколо Катару[17].

Чергове загострення відбулося у вересні 2020 р., коли Греція, Єгипет, Ізраїль, Італія, Йорданія та Кіпр підписали угоду про переформатування створеного в 2019 р. Східно-Середземноморського газового форуму у повноцінну регіональну газову організацію зі штаб-квартирою в Каїрі задля забезпечення експорту природного газу з регіону Східного Середземномор'я до європейських та інших країн. Відповіддю стало підписання у листопаді того ж року угоди між Анкарою і Тріполі про делімітацію морських кордонів, покликаної замінити меморандум 2019 р. про взаєморозуміння щодо «морської» юрисдикції в Середземномор'ї. Згідно з домовленостями Туреччина отримала формальну можливість розглядати як власну виняткову економічну зону простір Східного Середземномор'я включно до економічної зони Лівії[18].

15 Gülşah Neslihan. Akkaya Suudi Arabistan'ın Mısır Aşkı. SETA. 2013. URL: https://www.setav.org/suudi-arabistanin-misir-aski/

16 Katar Diplomatik Krizi'nin Çin'e Olası Etkileri. Eurasian Research Institute. 2022. URL: https://www.eurasian-research.org/publication/katar-diplomatik-krizinin-cine-olasi-etkileri/? lang=tr

17 Frida Ghitis. What Turkey hopes to gain from Khashoggi's murder. POLITICO. 2018. URL: https://www.politico.eu/article/jamal-khashoggi-murder-saudi-arabia-journalist-istanbul-what-turkey-hopes-to-gain/

18 Akdeniz'de Türkiyesiz doğal gaz forumu resmiyet kazandı. DW. 2020. URL: https://www.dw.com/tr/akdenizde-t%C3%BCrkiyesiz-do%C4%9Fal-gaz-forumu-resmiyet-kazand%C4%B1/a-55024352

Період конфронтації наблизився до свого завершення наприкінці 2020 р., що з часом призвело до поступового розширення політичних, економічних і соціокультурних зв'язків Анкари на Великому Близькому Сході. Позитивні зміни у відносинах Туреччини з країнами регіону, пов'язують зокрема з перемогою на виборах у Сполучених Штатах президента Дж. Байдена, адміністрація якого активізувала зовнішню політику США щодо припинення конфліктів між своїми регіональними союзниками з метою об'єднання їхніх зусиль і ресурсів в американських інтересах у регіоні. Крім того після кризи у відносинах зі США, що виникла унаслідок намагань Туреччини вирішити «курдську проблему» на півночі Сирії та встановити контроль за місцевими нафтовими родовищами, Анкара повернулася до більш стриманого й прагматичного курсу у зовнішній політиці. Своєю чергою керівництво провідних арабських країн також отримало від Білого дому відповідні сигнали. Знаковою подією розпочатого процесу нормалізації турецько-арабських відносин став 41-й саміт країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ), який відбувся у Саудівській Аравії. Учасники заходу у складі Бахрейну, ОАЕ, Катару, Кувейту, Оману і Саудівської Аравії підписали декларацію про припинення дипломатичної ізоляції Катару. Проведенню саміту передували інтенсивні консультації політиків країн-учасниць конфлікту, а також Ліги арабських держав і Туреччини[19].

Напередодні заходу поновилися і контакти між політичними лідерами Туреччини та Саудівської Аравії. У листопаді 2020 р. король КСА С. бен Абдель-Азіз Аль Сауд і президент Туреччини Р.Т. Ердоган обговорили в ході телефонної бесіди саміт «Великої двадцятки». Після цього відбулася особиста зустріч тодішнього міністра закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу та його саудівського колеги – Ф. бен Фархана. За підсумками переговорів глава турецького зовнішньополітичного відомства зауважив, що «міцне партнерство між Туреччиною і Саудівською Аравією вигідно не тільки двом країнам, але й всьому регіону». Наступним важливим етапом відновлення турецько-саудівського міждержавного діалогу стало обговорення розвитку двосторонніх відносин між королем С. бен Абдель-Азіз Аль Саудом і президентом Р.Т. Ердоганом 4 травня 2021 р. і деполітизація з боку Анкари вбивства журналіста Хашоггі, що значно підривало міжнародний авторитет Дому Саудів.

Продовженням процесу нормалізації арабсько-турецьких відносин стала заява від 10 січня 2021 р. міністра закордонних справ ОАЕ А. Гаргаша про готовність Абу-Дабі нормалізувати відносини з Анкарою. «Ми хочемо нормалізувати наші відносини з Туреччиною в межах взаємної поваги суверенітету», – зазначив еміратській високопосадовець. Він підкреслив, що сьогодні немає причин, які могли б викликати суперечки або проблеми між Туреччиною і ОАЕ. Міністр також провів паралелі з напруженістю у відносинах між Туреччиною та Євросоюзом, відзначивши, що останнім часом в Анкарі виступають з обнадійливими заявами на адресу Брюсселя. Раніше А. Гаргаш зробив наголос на тому, що на Близькому Сході Емірати є для Туреччини торговим партнером номер один[20].

19 Türkiye – Körfez Ülkeleri Stratejik Diyaloğu «Karşılıklı Bağımlılık ve Güven İnşası». TASAM. 2021. URL: https://tasam.org/tr-TR/Icerik/66939/turkiye_-_korfez_ulkeleri_stratejik_diyalogu_ karsilikli_bagimlilik_ve_guven_insasi

20 ОАЭ хотят нормализовать отношения с Турцией. arabmir.net. 2021. URL: https://arabmir.net/obedenyonnye-arabskie-emiraty/oae-khotyat-normalizovat-otnosheniya-s-turciey

Важливим етапом початку поліпшення турецько-єгипетських відносин можна вважати 12 березня 2021 р., коли тодішній міністр закордонних справ Туреччини М. Чавушоглу оголосив про відновлення контактів між Анкарою і Каїром на дипломатичному рівні. Наступним кроком стала його телефонна розмова з єгипетським колегою С. Шукрі, з приводу настання священного місяця Рамазан. 12 квітня 2021 р. голова єгипетського МЗС повідомив, що Каїр надає великого значення налагодженню діалогу з Анкарою, який буде слугувати інтересам обох країн. Дипломатична активність Туреччини сприяла згоді Єгипту на проведення переговорів для вирішення базових питань у двосторонніх відносинах. 5–6 травня в Каїрі відбулися попередні переговори на рівні заступників міністрів закордонних справ. Процес проходив на тлі заяв турецьких ЗМІ про створення в національному парламенті комітету дружби з Єгиптом. Поряд із цим прес-секретар владної в Туреччині ПСР О. Челік зазначив, що його країна працює над формуванням нових механізмів для нормалізації відносин із Єгиптом. Перемовини пройшли вдало, зокрема завдяки рішенню турецького уряду про припинення всіх політичних програм в ЗМІ, асоційованих з «Братами-мусульманами» і спрямованих проти президента ас-Сісі. Досягнуто попередніх домовленостей щодо координації дій обох країн у вирішенні питань, пов'язаних із нормалізацією військово-політичної ситуації в Лівії, та розробкою нафтогазових родовищ у Середземномор'ї[21].

Останніми роками Туреччина також інтенсивно розвивала співробітництво з країнами Магрибу й насамперед з Алжирською Народно-Демократичною Республікою. Регіональна політика Анкари зосереджувалася на розширенні можливостей для досягнення своїх економічних, енергетичних та військових цілей як наріжних каменів впливу у Середземномор'ї. Алжир є другим за величиною торговим партнером Анкари в Африці після Єгипту з показником 4,2 млрд доларів у 2020 р. Туреччина інвестувала в АНДР 3,5 млрд доларів, ставши провідним іноземним інвестором поза сектором вуглеводнів і випередивши Францію. Сьогодні понад 1200 турецьких компаній працюють в Алжирі у будівельному, текстильному, металургійному, харчовому та енергетичному секторах[22].

Якщо на Великому Близькому Сході Туреччина поки ще не змогла повною мірою реалізувати свої лідерсько-інтеграційні амбіції, то ситуація у балкано-кавказькому та центральноазійському сегментах східного вектору зовнішньої політики викликає значно більше оптимізму серед турецького керівництва.

На балканському напрямі сучасної політики Анкари спостерігається поширення впливу навіть поза межами так званих «турецьких Балкан». Йдеться про Македонію, Чорногорію і Сербію, де частка мусульманського населення становить відповідно – 33%, 17% та 3,2%. Спільне османське минуле, наявність мусульманського населення, значна економічна допомога Анкари є серйозними передумовами для посилення турецького впливу у регіоні. Показовим у цьому контексті був візит президента Туреччини Р.Т. Ердогана в Сербію у жовтні 2017 р. Під час переговорів зі своїм сербським

21 Veysel Kurt. Türkiye-Mısır İlişkileri Neden Gerildi, Neden Yumuşuyor? Kriter Dergi. 2021. URL: https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-misir-iliskileri-neden-gerildi-neden-yumusuyor arabmir.net

22 Hasan Aslan, Erhan Karako. Çezayir ülke raporu. Tavşanlı Ticaret ve Sanayi Odası. 2014. URL: https://www.tavsanlitso.org.tr/wp-content/TTSO%20LEBLEB%C4%B0%20RAPORU/ CEZAYIR%20ULKE%20RAPORU.pdf

колегою Олександром Вучичем Ердоган пообіцяв зокрема турецькі інвестиції в розмірі 1 млрд дол. Підґрунтям цього візиту став намір Анкари перешкодити реалізації російських планів, метою яких було чергове загострення ситуації навколо Косово. Його Кремль намагався влаштувати руками сербських націоналістів, які отримували гроші з РФ. Проте через фінансові надходження вдалося уникнути чергового спалаху напруженості між мусульманським і християнським населенням[23].

У кавказькому регіоні для Анкари найактуальнішою проблемою стала карабаська в її тісному зв'язку з вірменською. Швидкий розвиток відносин між Туреччиною та Азербайджаном почався від моменту відновлення останнім незалежності у серпні 1991 р. Крім спільної історичної пам'яті, турецьку активність як і на Близькому Сході підживлює наявність в Азербайджані значних вуглеводневих покладів. Повністю підтримуючи Баку в конфлікті навколо Нагірного Карабаху, Анкара тим самим стає конкурентом Кремля, який початково став на бік Вірменії. Війна в Карабасі восени 2020 р. (так звана Друга карабаська війна) продемонструвала готовність Туреччини йти до кінця, щоб підтримати свій отриманий в Сирії політичний статус важливого учасника переговорних процесів регіонального та більш високого рівнів. Сама Друга карабаська війна починалася майже за сценарієм «чотириденної», коли в липні 2020 р. обидві сторони задіяли бронетехніку, артилерію, літаки та гелікоптери. Проте в Другій карабаській війні азербайджанська армія була ліпше підготовлена та озброєна, зокрема турецькими БПЛА, та отримала безпрецедентну політичну підтримку з боку Туреччини. Завдяки цьому Азербайджану вдалося повернути друге за значущістю карабаське місто Шушу й після 44-денних боїв укласти вигідний для себе мирний договір. Згідно з останнім вірменську армію мало бути виведено з Карабаху. До 1 грудня Баку передавався контроль практично над усім регіоном. Азербайджану поверталися Кельбаджарський, Лачинський, Агдамський райони і відкривалася пряма дорога через Вірменію до Нахічевані. За договором, безпеку вірменського населення впродовж п'яти років повинен був забезпечувати російський миротворчий контингент[24].

Але через місяць у Карабасі сталося чергове загострення азербайджано-вірменського конфлікту. Приводом для цього послужила розбіжність у ставленні Баку та Єревану до умов і термінів виконання угод, підписаних за результатами війни. Зокрема щодо контролю за м. Лачин і стратегічним шляхом, що проходить повз нього. Азербайджан звинуватив Вірменію в навмисному затягуванні виконання цих домовленостей. У відповідь пролунали обвинувачення в нелегітимному вторгненні азербайджанських збройних сил та захопленні ними кількох населених пунктів[25].

Остання на сьогодні карабаська війна почалася 19 вересня 2023 р., коли азербайджанська сторона оголосила про початок антитерористичних заходів у Нагірному Карабасі. Перед оголошенням бойових дій Баку звинуватив владу Карабаху в орга-

23 Marko Angelov. Erdoğan'ın Sırbistan Ziyaretinde İstemeden Ortaya Çıkan Gülünç Sonuçlar. Globalvoices. 2017. URL: https://tr.globalvoices.org/2017/10/erdoganin-sirbistan-ziyaretinde-istemeden-ortaya-cikan-gulunc-sonuclar/

24 Bahtiyar Kucuk. Dağlık Karabağ'da varılan anlaşma sonrası kim ne kazandı ne kaybetti? Euronews. 2020. URL: https://tr.euronews.com/2020/11/10/dagl-k-karabag-da-var-lan-anlasma-sonras-kim-ne-kazand-ne-kaybetti

25 Азербайджан заявив про захоплення стратегічної висоти в Нагірному Карабаху. 2022. Європейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/08/6/7144564/

нізації терактів і загибелі співробітників азербайджанського МВС. 20 вересня, після поразки вірменської сторони, офіційний Баку уклав із владою Карабаху угоду, якою передбачалися припинення бойових дій, вивід вірменських військ, роззброєння армії НКР, а також відведення важкої техніки з території регіону, який згодом реінтегрують до складу Азербайджану[26]. У результаті третя війна в Карабасі, як і війна в Україні, закінчила епоху умовного розподілу пострадянських країн на зони інтересів РФ як спадкоємиці колишнього СРСР, а також Туреччини, Євросоюзу й НАТО. Замість РФ безумовним регіональним лідером стає Туреччина. Невтручання Москви в Карабасі підважує позиції ОДКБ, яка фактично залишила свого члена Вірменію сам на сам із азербайджано-турецьким альянсом. Через неспроможність РФ вести війну одночасно на українському й інших фронтах Грузія та Молдова отримали реальний шанс розпочати процес звільнення власних територій, захоплених росіянами.

У Причорномор'ї Туреччина ще в 1992 р. ініціювала створення Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) з підписанням Стамбульської декларації, що визначала основні напрями діяльності цього міждержавного об'єднання. На правах лідера новозаснованої організації, Туреччина взяла на себе фінансування Міжнародного секретаріату та Парламентської Асамблеї ЧЕС. В Анкарі також розташовано спеціалізований Статистичний центр. Турецький представник став президентом Чорноморського банку торгівлі та розвитку. Туреччина підтримує проєкти реалізації єдиних транспортних і енергетичних систем навколо Чорного моря, їй належить ідея формування в регіоні зони вільної торгівлі. Керівництво Турецької Республіки вважає Організацію Чорноморського економічного співробітництва невід'ємним чинником миру, стабільності і процвітання в регіоні. Водночас слід враховувати те, що коли на тлі розпаду в 1990-х соціалістичної системи Туреччина в Причорномор'ї спробувала взяти на себе роль регіонального лідера, це викликало протидію з боку не лише РФ, але й США. Саме тоді, коли Москва намагалася перебрати на себе роль СРСР у регіоні, Білий Дім був зацікавлений у підтримці стабільної рівноваги, де США виступають як арбітр[27].

Ще з першої половини 1990-х вагому роль у зовнішньополітичному курсі Анкари відіграє інтеграційний проєкт формування так званого «тюркського світу». У 1993 р. засновано Міжнародну організацію тюркської культури (TÜRKSOY), перемовини про створення якої почалися ще в 1992 р. після розпаду СРСР. У декларації TÜRKSOY говориться, що повалення соціалістичних ідеалів призвело до посилення тенденції консолідації культур на їх етнічному рівні. Штаб-квартира TÜRKSOY розташовується в Туреччині, яка є основним фінансовим донором організації. На початках існування об'єднання особливого значення та пріоритетності набували заходи з виявлення соціоідентичності тюркомовних народів, збереження, вивчення і примноження їхнього культурного різноманіття. Надалі діяльність TÜRKSOY істотно політизувалася, про що свідчить наприклад конфліктна ситуація під час загострення російсько-турецьких відносин унаслідок збиття в 2015 р. у Сирії турецькими ВПС російського бойо-

26 Нагірний Карабах: Азербайджан заявив про домовленість щодо припинення вогню. Радіо Свобода. 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-karabakh-azerbaydzhan/326011 47.html

27 Karadeniz Ekonomik İşbirliği TASAM. 2011. URL: https://tasam.org/tr-TR/Icerik/2311/ karadeniz_ekonomik_isbirligi

вого літака. Тоді Москва зажадала від тюркських суб'єктів федерації (Саха-Якутія, Башкортостан, Татарстан тощо) розірвати двосторонні зв'язки з TÜRKSOY. Раніше переважно етнокультурний статус TÜRKSOY вже створював проблеми для планів самої Туреччини щодо більш активної інтеграції тюркомовних країн у політико-економічний, а згодом і військовий союз під егідою Анкари[28].

У 2009 р. задля поглиблення інтеграції створено Раду співробітництва тюркомовних держав (Тюркська рада), співзасновниками якої крім Туреччини стали Казахстан, Киргизстан і Азербайджан. Подальшим вагомим кроком зі зміцнення східного вектору зовнішньої політики Туреччини стало проведення в листопаді 2021 р. у Стамбулі восьмого саміту Тюркської ради. За рішенням політичних лідерів Азербайджану, Казахстану, Киргизії, Туреччини й Узбекистану Рада отримала нову назву – Організація тюркських держав (ОТД). Ініціатори створення ОТД зазначали, що завдяки новому формату об'єднання цих країн може отримати додатковий потужний імпульс для реалізації започаткованих раніше спільних проєктів. Це стосується насамперед співробітництва у межах Транскаспійського торговельно-транзитного коридору, Тюркської торгово-промислової палати, Тюркського інвестиційного фонду, Ради з охорони здоров'я, програм з обміну студентами і викладачами тощо. Турецький президент зазначив, що після зміни назви та реструктуризації організація інтенсифікуватиме співробітництво на нових перспективних напрямах[29]. Експерти звертають увагу на загальний алгоритм трансформації засад діяльності ОТД: від розв'язання культурно-мовних проблем до посилення співпраці у сфері економіки, далі – до підвищеного рівня політичної та військової інтеграції. Також ідеться про те, що Ердоган фактично запропонував створити союз не тільки тюркських держав, а й ширшої групи тюркських народів, що мешкають зокрема і на території РФ. Діяльність Анкари на цьому напрямі, крім появи нових потенційних загроз усередині Росії, може означати зниження впливу Москви на Казахстан, Киргизстан, Туркменістан і Узбекистан.

Такі кроки Туреччини назагал вважаються Кремлем недружніми, а стосовно тюркських меншин усередині самої РФ розглядаються як спроби пропаганди тюркського сепаратизму. У цьому контексті важливим сегментом східної політики Туреччини стає курс Анкари щодо російських Татарстану і Башкортостану. Туреччина активно розвиває політичні комунікації з цими федеральними суб'єктами. Порушення прав мусульман в обох регіонах, що раніше не входили до Османської імперії, але багатих на природні ресурси, викликає жорсткі демарші турецького МЗС. На погляд дослідника П. Гоббла, політика Анкари стосовно тюркських народів у її російській інтерпретації нагадує ситуацію з поширенням самого «руського світу» в інших регіонах[30].

Також слід зазначити, що підвищена активність Туреччини на деяких напрямах східного вектору свого зовнішньополітичного курсу може призвести до серйозних

28 Erman Akıllı. Turksoy Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited. DergiPark. 2019. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/836066

29 Аулін О. Мусульманський світ у дзеркалі Саміту за демократію і саміту Ради співробітництва тюркомовних держав. Україна: події, факти, коментарі. 2021. № 16. С. 24-29. URL: https://vpoanalytics.com/2021/11/17/stambulskij-sammit-ot-tyurkskogo-soveta-korganizatsii-tyurkskih-gosudarstv

30 Екей М. «Тюркский мир» против «русского мира» и споры вокруг Сауле Омаровой в США. Радіо Азаттик. 2021. URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-media-review-omarova-erdogan-turkic-worldrussian-world/31570981.html

проблем у міжнародних відносинах. Наприклад, користуючись власною роллю лідера ОТД, Анкара намагається через участь в ОТД легалізувати поки ще невизнану Турецьку Республіку Північного Кіпру. З огляду на можливі негативні наслідки у формі міжнародних санкцій, Анкара ризикує наразитися на певне непорозуміння з боку інших учасників ОТД. Окрім того такий підхід до кіпрської проблеми може викликати жорстку протидію Вашингтону. Поряд із цим, військові операції Анкари проти дружніх Сполученим Штатам курдів у Сирії, втручання збройних сил Туреччини у лівійський конфлікт, а також відмова Ердогана враховувати американську позицію щодо придбання російських протиповітряних комплексів С-400, вже призвели до запровадження Вашингтоном чутливих для турецької економіки санкцій. На цьому тлі негативну оцінку з боку США дістало й проведення в 2022 р. у Самарканді чергового саміту ОТД. Останній розглядався американцями як чергова ініціатива Анкари, спрямована на отримання додаткового ресурсу для реалізації нових зовнішньополітичних проєктів, що суперечать американським інтересам на Великому Близькому Сході[31].

Висновки. Специфіка турецької зовнішньої політики щодо глобалізації від самого початку заснування республіки має двоїстий характер. Вона містить не тільки періоди розширення, але й звуження політичних, економічних і соціокультурних зв'язків. Перший період звуження на початковому етапі існування Турецької Республіки, можна охарактеризувати як вимушений ізоляціонізм, який виник через бажання Мустафи Кемаля завадити спробам країн Антанти розділити навіть ту частину колишньої Османської імперії, яку ми сьогодні бачимо у кордонах сучасної Туреччини. Другий період звуження (1990–2000 рр.) мав часткову географічну локалізацію на території Великого Близького Сходу, будучи наслідком занадто активних зусиль Анкари з реалізації інтеграційних проєктів, через протидію їм інших претендентів на лідерство в ісламському світі – Саудівської Аравії та Ірану. Поряд із цим, домінантою в умовах глобалізації залишаються саме ті зовнішньополітичні кроки Туреччини, які спрямовуються на розширення політичних, економічних і соціокультурних зв'язків. На першому етапі існування Турецької Республіки (1920–1990-і рр.) головним у зовнішній політиці Анкари був західний вектор, сама ж Туреччина здебільшого виконувала роль молодшого партнера спочатку Великої Британії, а потім США. Від кінця 1980-х східний вектор зовнішньої політики Анкари поступово починає превалювати над західним. У ці часи Анкара дедалі частіше реалізовує самостійні політичні проєкти, інколи навіть входячи у конфлікт зі США. Однією з основних особливостей східного вектору Туреччини є вдале використання геополітичної концепції «тюркського світу», яка по суті конкурує з «руським світом». Згодом це може призвести до прямого зіткнення з РФ, зокрема через активне поширення пантюркістських ідей на титульно тюркські суб'єкти федерації. Надто ж у ситуації, коли Третя карабаська війна вкотре довела обмеженість російського військово-політичного потенціалу, водночас утвердивши Туреччину в статусі потужної регіональної держави з далекосяжними амбіціями.

31 S-400: Türkiye'nin Rusya'dan satın aldığı, ABD'yle krize yol açan füze savunma sistemi. BBC. 2021. URL: https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58709766; Самаркандський Саміт Організації Тюркських Держав: ключові послання тюркського світу. День. 2022. URL: https://day.kyiv.ua/article/den-planety/samarkandskyy-samit-orhanizatsiyi-tyurkskykh-derzhav-klyuchovi-poslannya

Наталія ГОРОДНЯ

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС США У СХІДНІЙ АЗІЇ У 2001–2017 РР.: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ, СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ, МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

США – Тихоокеанська держава. У зв'язку з цим Східна Азія традиційно посідає важливе місце у американській зовнішній політиці. У різний час співвідношення інтересів США у цьому регіоні змінювалося під впливом національних, регіональних і глобальних чинників.

Існують різні концепції східноазійського регіону, обумовлені станом його економічної інтеграції. Останніми десятиліттями поширеним є розуміння регіону «Східна Азія» у складі Північно-Східної і Південно-Східної Азії[1]. У цьому розділі під «Східною Азією» ми маємо на увазі Північно-Східну Азію.

Стратегія і політика США у Східній Азії в кінці XX ст. зазнали суттєвих змін, обумовлених двома основними чинниками. По-перше, кардинальними змінами в міжнародних відносинах після завершення «холодної війни», розпаду соціалістичного табору і СРСР. По-друге, стрімким економічним розвитком низки держав Східної Азії, охарактеризованим у доповіді Світового банку 1993 р. як «східноазійське економічне диво». З кінця 1980-х рр. США почали розглядати цей регіон як двигун світової економіки, як «динамо», на відміну від «доміно» часів «холодної війни».

Унаслідок кардинальних міжнародних трансформацій загроза ядерної війни суттєво зменшилась, проблема радянського експансіонізму й експорту соціалізму втратила актуальність. Натомість першочергового значення в політиці США набули торговельно-економічні інтереси. Якщо в біполярний період торговельно-економічні питання були частиною політики США у сфері безпеки (тобто зміцнення союзників і партерів), то в нових умовах адміністрація Дж. Г. В. Буша (Республіканська партія, 1989–1993 рр.) акцентувала на «вільній» і «чесній» торгівлі на основі взаємності. Якщо раніше США відкривали свої ринки для азійських союзників і партерів в односторонньому порядку, то тепер вони вимагали від них відкриття ринків для американських компаній.

1 Городня Н.Д. Регіональна інтеграція у великій Східній Азії в XXI ст. Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI століття): монографія / За заг. ред. В.О. Шведа. Київ, 2022. С.27; Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). Київ, 2014. С. 7–10.

Хоч Східна Азія не була пріоритетним регіоном для адміністрації Дж. Г. В. Буша, вона забезпечила участь США у форумі Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС, Asia Pacific Economic Cooperation), створеного у 1989 р. за ініціативи Австралії для сприяння торговельно-економічним й інвестиційним можливостям у цьому регіоні; ініціювала «глобальне партнерство» з Японією; здійснювала торговельні переговори стосовно відкриття ринків регіональних держав для американських компаній і врятувала американсько-китайські відносини від розриву після подій на площі Тяньаньмень 4 червня 1989 р.

За першої адміністрації Б. Клінтона (Демократична партія, 1993–1997 рр.) східноазійський регіон став пріоритетним у зовнішній політиці США, а сприяння торговельно-економічним інтересам – її основним напрямом. Вона зосередила зусилля на торговельно-економічних переговорах на двосторонньому і багатосторонньому рівнях та ініціювала створення «нової Тихоокеанської спільноти» в рамках АТЕС, яка мала об'єднати США і їхніх найближчих регіональних торговельних партнерів, а також реалізовувала стратегію «вбудовування» США в регіональну структуру Східної Азії через двосторонні та багатосторонні механізми.

Адміністрація Клінтона доклала зусиль для більшої інституалізації форуму АТЕС для перетворення його на каркас торговельно-економічної інтеграції АТР. У 1993 р. в США відбувся перший саміт глав держав і урядів країн-членів АТЕС. У Богорській декларації АТЕС (1994 р.) було формульовано завдання створити зону вільної торгівлі країн-членів: розвинутих економік – до 2010 р., решти – до 2020 р. Реалізації цих планів найбільшою мірою цьому зашкодила Азійська фінансово-економічна криза 1997–1998 рр., унаслідок якої інтерес до багатосторонніх угод значно зменшився.

В умовах різкого скорочення азійських ринків під впливом Азійської кризи друга адміністрація Клінтона (1997–2001 рр.) приділяла багато уваги торговельним переговорам з КНР, результатом яких стало підписання в 1999 р. угоди про «нормальні торговельні відносини». Для США розширення торговельно-інвестиційних можливостей в КНР було важливим з огляду на стрімкий розвиток китайської економіки і значні можливості, які у зв'язку з цим виникали. Ця угода уможливила вступ КНР у Світову організацію торгівлі (СОТ), що відбулося у грудні 2001 р. Хоча в Конгресі існувала значна опозиція ратифікації цієї угоди, президент Б. Клінтон вважав, що включення в міжнародну систему, основану на правилах, мало сприяти поглибленню ринкових реформ і лібералізації державного устрою, більшій свободі для громадян КНР. У результаті Китай мав стати кращим партнером для США в Тихоокеанському регіоні й кращим сусідом для інших держав[2].

Однією з основних зовнішньополітичних концепцій США за адміністрацій Б. Клінтона була концепція «розширення вільної світової спільноти ринкових демократій», відображена в усіх Стратегіях національної безпеки США 1994–2000 рр. Вона поєднувала дві складові – підтримку «вільних ринків» і «демократії». Якщо в умовах «холодної війни» США утримувались від критики авторитарних режимів у дружніх державах, то після її завершення сприяння демократії як системи управ-

2 Clinton William J. Remarks to the Business Council. February 24, 2000. Public Papers of the Presidents of the United States. William J. Clinton, 2000-2001. Book 1. Washington: U.S. G.P.O., 2001. P. 300.

ління і захист прав людини стали невід'ємними складовими американської зовнішньої політики.

У реалізації зовнішньополітичної стратегії США домінували методи «м'якої сили», тобто дипломатія, розвиток торговельно-економічних зв'язків, допомога розвитку, пропаганда ліберально-демократичних цінностей, на противагу «жорсткій силі», яка покладалася передусім на військову могутність. Реалізовувалася концепція «залучення» Китаю, КНДР й інших держав до ринкової економіки і демократичної системи управління.

Дж. В. Буш (Республіканська партія, 2001–2009 рр.) під час передвиборчої кампанії акцентував на необхідності зміцнення відносин США з союзниками, передусім з Японією, і критикував Б. Клінтона за надто «м'яку» політику по відношенню до КНР. Він характеризував Китай як «конкурента», а не «стратегічного партнера» (таке визначення поширилось після самітів Клінтон-Цземінь 1997–1998 рр.), а деякі напрями його політики вважав тривожними[3]. Одним з пріоритетних завдань Дж. В. Буш вважав відновлення військової могутності США.

Вирішальний вплив на зовнішню політику США початку XXI ст. мали теракти 11 вересня 2001 р., організовані радикальною ісламістською організацією «Аль-Каїда». Після цього США очолили глобальну війну проти терору. Пріоритетним регіоном для них став «великий Близький Схід». З жовтня 2001 р. розпочалися військові дії в Афганістані, де знаходились бази «Аль-Каїди» і переховувався її лідер Усама бен Ладен, в 2003 р. – в Іраку. «Другим фронтом» у війні з міжнародним тероризмом стала Південно-Східна Азія (ПСА), де активізували діяльність радикальні ісламістські організації «Абу Сайяф» і «Джемаа ісламійя».

Адміністрація Дж. В. Буша більше, ніж попередня, покладалася на односторонні дії США на міжнародній арені, що відображало її бачення неефективності багатосторонніх інституцій, з одного боку, і могутності США, з іншого. У Стратегії національної безпеки 2002 р. відзначалась можливість превентивного удару США по цілях у будь-яких державах, які були загрозою для їхньої національної безпеки, передусім по терористам і ворожим державам, які володіли зброєю масового знищення[4].

У процесі глобальної війни з тероризмом США суттєво посилили політичну взаємодію і військове співробітництво з союзниками і партнерами у Східній Азії. Передусім відбулося суттєве зміцнення американсько-японського альянсу.

За уряду Д. Коїзумі (квітень 2001 р. – вересень 2006 р.) в Японії було схвалено низку законів, які уможливили розгортання Японських сил самооборони (ЯСС) за кордоном. Це дозволило їм надавати невійськову підтримку очолюваній США коаліції в Афганістані й Іраку, брати участь у відновленні цих держав. У травні 2006 р. після тривалих переговорів США і Японія підписали угоду про передислокацію американських військ на о. Окінава, де було розміщено переважну більшість військових баз США, що мало вирішити «окінавську проблему», а також про посилення ролі Японії в операціях по підтримці миру в АТР. Зміцненню альянсу Японії і США сприяли їхня

3 Bush George W. A Distinctly American Internationalism. Ronald Reigan Presidential Library. Simi Valley, California. November 19, 1999. The George W. Bush Foreign Policy Reader. Presidential Speeches with Commentary. N.Y., 2005. P. 29.

4 The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. Washington D.C., 2002.

спільна стурбованість стосовно військового будівництва в КНР і КНДР, включаючи розвиток ракетних програм, більш агресивна політика КНР у Східно-Китайському морі й успішне випробування Північною Кореєю ядерної бомби у вересні 2006 р.

У відносинах з КНР адміністрація Дж. В. Буша спочатку обрала більш жорсткий курс, ніж попередня. У квітні 2001 р. зіткнення китайського винищувача і американського розвідувального літака над о. Хайнань спричинило двосторонній дипломатичний конфлікт. Того ж місяця Дж. В. Буш підписав документ про продаж зброї Тайваню на суму 5 млрд дол., що було розцінено китайським керівництвом як порушення США політики «одного Китаю». Через кілька днів у відповідь на запитання, чи використовуватиме він американські війська для захисту Тайваню, Дж. В. Буш дав зрозуміти, що це можливо[5]. У результаті цих подій відбувся тимчасовий розрив американсько-китайських військових контрактів. Крім цього, незважаючи на сильну опозицію КНР, президент Буш підтримав Національну програму протиракетної оборони, а в серпні 2001 р. заявив, що Америка вийде з Договору про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) у зручний для неї час. Того ж місяця США застосували санкції проти китайських компаній, які експортували ракетні компоненти в Пакистан.

Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. американський уряд зосередив увагу на боротьбі з тероризмом, унаслідок чого стурбованість щодо потенційної небезпеки з боку Китаю зменшилась. Більше того, Пекін надав глобальній антитерористичній кампанії повну дипломатичну і моральну підтримку. Відбувся обмін фахівцями у сфері антитерористичної діяльності, дві держави домовились про обмін розвідувальною інформацією, узгодили механізми контролю за фінансовими трансакціями тощо. Найбільшим виявом підтримки Пекіном війни проти терору була відсутність заперечення щодо американської військової присутності у Киргизстані й Узбекистані після початку військових дій в Афганістані. Зі свого боку, Пекін прагнув визнання американським урядом повстанців-сепаратистів у Сінцзян-Уйгурському автономному регіоні частиною міжнародної терористичної мережі.

У жовтні 2001 р. під час першої зустрічі з головою КНР Цзянь Цземінєм на саміті АТЕС у Шанхаї Дж. В. Буш акцентував на співробітництві двох держав у протидії тероризму і висловився за «щирі, конструктивні й кооперативні відносини». Це стало гаслом на наступні роки. У 2003 р. було започатковано Американсько-китайський діалог у сфері безпеки. США визнали Китай ключовим актором у переговорах з КНДР. Дві країни співпрацювали у справі збереження без'ядерного статусу Корейського півострова.

Проте основні суперечності між двома державами залишилися. Нова оборонна стратегія США, збільшення військової присутності у Південно-Східній і Центральній Азії, диверсифікація пунктів доступу американських сил у разі потенційних криз, заохочення Японії прийняти на себе більшу роль у сфері регіональної безпеки – усе це викликало стурбованість Пекіна можливістю стратегічного оточення Китаю. Після початку інтервенції в Іраку (березень 2003 р.) посилилася критика Пекіном дій

5 The George W. Bush Foreign Policy Reader. Presidential Speeches with Commentary. Ed. by John W. Dietrich. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2005. P. 212–213.

США у світових справах. У 2005 р. КНР і Росія провели через Шанхайську організацію співробітництва вимогу про закриття американських баз в Узбекистані й Киргизстані. США продовжили санкції проти китайських компаній, які експортували ракетні технології в інші держави тощо.

У торговельно-економічній сфері після вступу КНР в СОТ відбулося значне зростання обсягів американсько-китайської торгівлі. Проте експорт КНР в США в 2004 р. в п'ять раз перевищив імпорт з США, що призвело до стрімкого зростання дефіциту американської торгівлі[6]. У США вважали, що це було результатом нечесних трудових практик, неефективної імплементації Китаєм законів про захист інтелектуальної власності, нетарифними бар'єрами для сільськогосподарської продукції і штучного утримання заниженого курсу юаня відносно долара.

Рішення США ввести обмеження на китайський експорт примусили Пекін у 2005 р. розпочати реформування механізму обмінного курсу юаня. Проте це не призвело до зменшення торговельного дисбалансу. Він продовжував зростати[7]. Китайські посадовці пропонували зменшити дефіцит торгівлі за рахунок збільшення експорту американських технологій.

З 2005 р. Китай суттєво активізував свою інвестиційну політику за кордоном, яка розпочалася за кілька років до того у зв'язку зі значним зростанням прибутків від експорту і щорічним збільшенням валютних резервів. Паралельно відбувалося фінансування Китаєм дефіциту федерального бюджету США, який постійно зростав у зв'язку з війнами на «великому Близькому Сході». Це уможливлювало фінансування американським урядом державного дефіциту, але також підтримувало ринки США для китайського експорту. Отже, двосторонні відносини вийшли на новий рівень. Сформувалася взаємозалежність між США і КНР у фінансово-економічній сфері.

У жовтні 2002 р. перша адміністрація Дж. В. Буша запропонувала «Проєкт ініціативи для АСЕАН». Він був спрямований на досягнення двосторонніх угод про вільну торгівлю між США й окремими країнами-членами АСЕАН, які обстоювали принципи економічних реформ і відкритості. Урешті угоду про вільну торгівлю зі США підписав лише Сінгапур (січень 2003 р., вона набула чинності в січні 2006 р.).

Після інтервенції в Ірак в усьому світі спостерігалося зростання антиамериканських настроїв. США втратили довіру з боку багатьох держав, що завдало відчутний удар по їхньому глобальному лідерству. У зв'язку з цим друга адміністрація Дж. В. Буша (2005–2009 рр.) приділяла значно більше уваги багатосторонній дипломатії. Стратегія національної безпеки 2006 р. визнавала, що навіть така могутня нація як США не могла досягти усіх цілей самостійно[8], тож визначала пріоритетними «кооперативні» відносини з великими державами, щоб уникнути відновлення конкуренції, яка раніше розділяла світ[9].

6 The Emergence of China throughout Asia: Security and Economic Consequences for the United States: Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate. 109th Congress, 1st Session. June 7, 2005. Washington, 2006. P. 15, 25.

7 United States–China Relations in the Era of Globalization: Hearing before Committee on Foreign Relations United States Senate. 110th Congress. 2nd Session. May 15, 2008. Washington, 2008. P. 4.

8 The National Security Strategy of the United States of America, March 2006. Washington D.C., 2006. P. 49.

9 Там само. P. 35.

Також друга адміністрація Дж. В. Буша приділяла більше уваги торговельно-економічним питанням і допомозі розвитку держав ПСА, почала більше застосовувати регіональні стратегії.

Американський уряд визнавав, що посилення регіонального впливу КНР на початку XXI ст. було обумовлено розвитком торговельно-економічних зв'язків і допомоги розвитку і вигідною для багатьох держав кредитною політикою. Також китайський уряд успішно використовував регіональні стратегії, серед яких найбільш ефективними були Рамкова угода про вільну торгівлю КНР і АСЕАН (листопад 2002 р.) і розвиток співробітництва у форматі «АСЕАН+3». Такий розвиток регіональних процесів мав як опосередкований, так і безпосередній вплив на американські інтереси. Регіональний баланс сил міг змінитися на користь КНР і американський уряд не був впевнений як більш могутній Китай скористається цим. Крім того, помітним було зростання глобального впливу КНР. У Стратегії національної безпеки 2006 р. зазначалося, що це вимагає від неї відповідальних дій на міжнародній арені, виконання своїх зобов'язань, слідування міжнародним правилам, внеску в міжнародну стабільність. Висловлювалося сподівання, що КНР дотримається своїх зобов'язань стосовно «мирного розвитку» і співпрацюватиме зі США у вирішенні спільних викликів та реалізації взаємних інтересів[10].

У 2004 р. США підписали угоду про вільну торгівлю з Австралією (вона набула чинності в січні 2005 р.). У листопаді 2005 р. адміністрація Дж. В. Буша ініціювала Розширене партнерство США і АСЕАН, на відміну від попередніх двосторонніх переговорів з державами ПСА. У серпні 2006 р. вони підписали Рамкову угоду у сфері торгівлі й інвестицій (ТІФА), що було необхідною передумовою для переговорів про вільну торгівлю[11]. Проте, не зважаючи на значний резонанс цих торговельно-економічних ініціатив, їхні цілі були обмеженими, а їхня імплементація відбувалася повільно. У 2007 р. США і Республіка Корея підписали угоду про вільну торгівлю проте її не було ратифіковано (в 2010 р. за адміністрації Обами було підписано нову угоду). Фінансова криза, яка розпочалася в США у вересні 2008 р. і швидко стала глобальною, призвела до послаблення позиції США у Східній Азії в торговельно-економічній сфері.

Однією з найбільших проблем США у сфері безпеки на початку XXI ст. залишалася розробка КНДР ядерної зброї і ракет різного радіусу дії. Крім порушення режиму нерозповсюдження, після терактів 11 вересня зросла загроза отримання ядерної зброї терористами. У щорічному зверненні до Конгресу 2002 р. Дж. В. Буш включив Північну Корею разом з Іраком, Іраном до списку держав, які підтримували тероризм і розповсюдження зброї масового знищення («вісь зла»), а отже, представляли найбільшу загрозу для США[12].

У жовтні 2002 р. американська розвідка повідомила про здійснення Північною Кореєю програми збагачення урану поза межами Рамкової угоди 1994 р., підписаної адміністрацією Б. Клінтона. Вашингтон висунув вимогу припинити її в обмін на еко-

10 The National Security Strategy of the United States of America, March 2006. Op.cit. P. 40.

11 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 273–275.

12 Bush George W. President Delivers State of the Union Address. January 27, 2002. The White House. URL: https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html

номічну і гуманітарну допомогу. Пхеньян відкинув існування цієї програми, після чого США призупинили поставки пального у КНДР. У відповідь продовж наступних місяців КНДР вийшла з Договору з нерозповсюдження, вислала інспекторів МАГАТЕ і знову відкрила об'єкт з переробки плутонію. У цей час знову розглядалася можливість військової операції проти Північної Кореї, проте США вели війну в Афганістані й готувалися до війни в Іраку. Третя регіональна війна виходила поза межі їхньої військової доктрини. Крім того, силові методи не підтримали союзники США. Вашингтон наполягав на прийнятті відповідної резолюції ООН, але зіштовхнувся з опозицією Південної Кореї, Китаю і РФ.

Пхеньян розраховував вирішити конфліктну ситуацію на двосторонніх переговорах зі США, але Дж. В. Буш ініціював багатосторонні переговори за участю КНР й інших регіональних держав. Шестисторонні переговори США, КНДР, Республіки Кореї, Китаю, Японії і РФ відбувалися з серпня 2003 р. до кінця 2007 р., коли були призупинені. У червні 2004 р. США запропонували КНДР багатосторонні гарантії безпеки з боку учасників шестисторонніх переговорів і запевнили у відсутності намірів інтервенції чи атаки, а також у повазі до її територіальної цілісності в обмін на припинення ядерної програми під міжнародним наглядом. 19 вересня 2005 р. сторони схвалили Спільну заяву, яка, між іншим, передбачала: досягнення мирними засобами ядерного роззброєння Корейського півострова, яке підлягало перевірці, на основі відмови КНДР від усіх ядерних програм і повернення в найкоротші терміни до Договору з нерозповсюдження; нормалізацію відносин між США і КНДР, Японією і КНДР; сприяння економічному співробітництву через двосторонню і багатосторонню співпрацю у сферах енергетики, торгівлі та інвестицій; дотримання принципу «слова за слова», «дії за дії» і «взаємно скоординованих дій»[13].

Проте невдовзі КНДР вийшла з переговорів, доки США не розблокують її заморожені активи в банку «Банко Делта Азія» в Макао. На початку жовтня 2006 р., посилаючись на «ворожу політику США», Пхеньян оголосив про намір випробувати ядерну бомбу. 7 жовтня 2006 р. КНДР здійснила перше успішне ядерне випробування.

У відповідь США ініціювали резолюцію РБ ООН про економічні й торговельні санкції щодо КНДР. Цього разу її було схвалено. Паралельно адміністрація Буша застосувала до КНДР дипломатичний підхід, щоб відновити шестисторонні переговори, що відбулося в грудні 2006 р. США розморозили всі фінансові активи КНДР в «Банко Делта Азія». Вона отримала фінансову й енергетичну допомогу від Республіки Корея. Після цього у липні 2007 р. Пхеньян оголосив про закриття усіх ядерних об'єктів в Йонгбене (що було підтверджено інспекторами МАГАТЕ) і про бажання повністю демонтувати свою ядерну програму. Врешті, досягнувши більшості цілей, КНДР призупинила участь в переговорах. Ядерна зброя значно посилила її позиції, у тому числі в переговорах із США[14]. Отже, багатосторонній підхід адміністрації Дж. В. Буша щодо КНДР також виявився неефективним.

13 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 277–280.

14 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 281–282.

У зв'язку з глобальною антитерористичною кампанією суттєво збільшилася допомога США країнам ПСА, посилилося співробітництво з ними[15]. Проте основна увага США була зосереджена на війнах в Афганістані й Іраку, у зв'язку з чим вони приділяли східноазійському регіону другорядну увагу. Це дозволило Пекіну стрімко посилити свій політичний вплив у регіоні за рахунок розвитку торговельно-економічних зв'язків і використання інших інструментів «м'якої сили». У результаті такого розвитку подій американсько-китайська конкуренція за регіональний вплив замінила конкуренцію США і Японії 1990-х рр. Крім того, намітилося конструювання нової східноазійської архітектури без участі США (у форматах «АСЕАН+3» і «АСЕАН+6»), чого вдавалося уникати попереднім адміністраціям.

Адміністрації Б. Обами (Демократична партія, січень 2009 – січень 2017 рр.) приділяли значну увагу східноазійському регіону, як у зв'язку з торговельно-економічними інтересами, так і зі стратегічної точки зору для попередження встановлення регіонального домінування КНР.

Передвиборча кампанія Б. Обами відбувалася під гаслами відновлення американської економіки і американського лідерства у світі. Стратегія національної безпеки 2010 року – «національного відновлення і глобального лідерства», «відбудови основ американської сили і впливу» – приділяла значну увагу колективним діям держав. Лідерство США в нових умовах глобальної взаємозалежності визначалося як здатність долати перешкоди до співробітництва, створювати нові й поглиблювати вже існуючі партнерські взаємини в кожному регіоні, здійснювати політику «залучення» більшої кількості партнерів для вирішення спільних проблем[16]. «Залучення» визначалося як активна участь США у відносинах поза національними кордонами з урядами і народами всього світу, як концепція, протилежна добровільній ізоляції, яка позбавляє можливості впливати на результати. Метою цих дій була підтримка міжнародної системи, що базується на певних правилах, а також на відповідальності всіх держав[17]. Стратегія «залучення» мала реалізовуватися на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. Її успішність визнавалась залежною від ефективного використання й інтеграції різних елементів сили. Це мала бути «розумна сила», на противагу силовій політиці попередньої адміністрації Дж. В. Буша.

Концепція «розумної сили» була сформульована і розвинута у виступах держсекретаря Х. Клінтон. Вона передбачала використання повного набору доступних засобів (дипломатичних, економічних, військових, політичних, юридичних, культурних), вибір правильного засобу чи їх комбінації для кожної конкретної ситуації. Її ключовими елементами були «три Д» – оборона, дипломатія і розвиток (defense, diplomacy, development), їхня інтеграція, підняття дипломатії й розвитку до рівня оборони, змі-

15 Городня Н. Американсько-філіппінські відносини у сфері безпеки у 1991–2016 рр. Американська історія і політика. 2020. №9. С. 56–66; Городня Н. Трансформація американсько-тайського альянсу у постбіполярний період. Американська історія і політика. 2022. № 13. С. 42–63.

16 National Security Strategy. May 2010. Washington D.C., 2010. P. 3–4.

17 Там само. P. 12–13.

на шляхів здійснення дипломатії і допомоги розвитку[18]. Проте в одному з останніх виступів на посаді держсекретаря Х. Клінтон наголошувала, що військова могутність мала залишатися основою глобального лідерства США, оскільки дипломатична сила і здатність переконувати були ефективними лише тоді, коли вони могли підтримати слова діями. Існували межі можливостей як «м'якої», так і «жорсткої» сили, що обумовлювало потребу «розумної сили»[19].

Новою в ідеологічному забезпеченні зовнішньої політики США була також концепція «багатопартнерського світу», основаного на співробітництві та спільній відповідальності сторін, на противагу «багатополюсному світу», побудованому на конкуренції[20].

Основою глобального лідерства США визначалась економічна могутність, відновлення якої після руйнівної фінансово-економічної кризи було пріоритетним завданням адміністрації Б. Обами. У вирішенні цього завдання ключова роль відводилася Східній Азії, оскільки в умовах глобальної кризи 2008–2009 рр. деяким регіональним країнам, передусім КНР, вдалося зберегти економічне зростання на досить високому рівні.

Б. Обама наголошував на статусі США як «тихоокеанської держави-резидента», зумовленого її географією, історією, альянсами, економічними відносинами і зв'язками між народами. Як зазначалось на сенатських слуханнях у січні 2010 р., оскільки США – це «держава-резидент у Східній Азії, а не просто відвідувач», усе, що відбувалося в регіоні, мало прямий вплив на їхню безпеку й економічне становище. На той час економіки АТЕС купували майже 60% американських товарів. Альянси США у сфері безпеки мали ключове значення для збереження регіонального балансу сил і стабільності, а партнерства з регіональними державами були важливими для протидії ядерному розповсюдженню, тероризму, торгівлі наркотиками, зміні клімату та іншим глобальним загрозам[21].

Адміністрація Обами акцентувала на створенні економічної системи в АТР, основаній на принципах «відкритості, свободи, прозорості та справедливості» і на узгоджених правилах, що застосовуються до всіх держав (як розвинутих, так і тих, що розвиваються) і до всіх компаній (як приватних, так і державних), щоб забезпечити здорову економічну конкуренцію. Принципи відкритої, вільної та чесної торгівлі були традиційними для політики США. Новим був акцент на тому, що передові країни, що розвиваються, передусім Китай, не могли більше уникати загальних правил рівноправної та чесної конкуренції, оскільки в такому разі, як показала глобальна

18 Clinton Hillary Rodham. Remarks at the Clinton Global Initiative. Remarks Hillary Rodham Clinton, Secretary of State, Sheraton Midtown Hotel, New York City, September 24, 2012. U. S. Department of State. URL: http://www.state.gov/secretary/rm/2012/09/198094.htm

19 Clinton Hillary Rodham. Remarks on American Leadership at the Council on Foreign Relations. Remarks Hillary Rodham Clinton, Secretary of State. Washington, D.C. January 31, 2013. U. S. Department of State. URL: http://www.state.gov/secretary/rm/2013/01/203608.htm

20 Clinton Hillary Rodham. Foreign Policy Address at the Council on Foreign Relations. Speech Hillary Rodham Clinton, Secretary of State, Washington, DC, July 15, 2009. U.S. Department of State. URL: http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/july/126071.htm

21 Principles of U. S. Engagement in Asia. Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs of the Committee on Foreign Relations, United States Senate. One Hundred Eleventh Congress, Second Session. January 21, 2010. Washington, 2010. P. 10.

фінансово-економічна криза, економічна система не працювала. Настав час для них також стати «відповідальними акціонерами» в усіх сферах.

Під час президентства Б. Обами істотно активізувалося дипломатичне залучення США у «велику Східну Азію». У листопаді 2009 р. Б. Обама здійснив візити в Японію, Сінгапур, КНР і Республіку Корея з метою поновлення старих альянсів і розбудови нових партнерств, взяв участь у саміті АТЕС у Сінгапурі та першому в історії саміті «США–АСЕАН». У листопаді 2010 р. він здійснив візити в Індонезію, Республіку Корею і Японію.

У листопаді 2011 р. було оголошено про «стратегічний поворот» («осьовий поворот», «перебалансування») політики США з «великого Близького Сходу» у «велику Східну Азію». Його демонстрацією було дев'ятиденне регіональне турне Б. Обами, під час якого він приймав саміт АТЕС у Гонолулу (Гаваї), відвідав Австралію, Індонезію і Республіку Корею, брав участь у третьому саміті «АСЕАН–США» і Східноазійському саміті (Індонезія), провів двосторонні зустрічі з лідерами регіональних держав.

У програмній статті держсекретаря Х. Клінтон «Тихоокеанське століття Америки», опублікованій напередодні цього турне, зазначалось: «Майбутнє політики визначатиметься в Азії, а не в Афганістані чи Іраку, і США мають бути в центрі цих подій»[22]. Було визначено шість пріоритетних напрямів політики США в АТР: зміцнення двосторонніх альянсів у сфері безпеки; поглиблення робочих відносин з провідними країнами, що розвиваються, включно з Китаєм; приєднання до регіональних багатосторонніх інституцій; розширення торгівлі й інвестицій; розвиток військової присутності; захист демократії та прав людини.

Адміністрація Б. Обами продовжила політику зміцнення військово-політичного альянсу з Японією. У лютому 2009 р. держсекретар Х. Клінтон і прем'єр-міністр Таро Асо підписали Гуамську угоду, покликану врегулювати проблему військово-повітряної бази Футенма на о. Окінава на основі Дорожньої карти перегрупування сил 2006 р. Однак новий уряд Ю. Хатоями (Демократична партія Японії, ДПЯ), сформований після парламентських виборів у вересні 2010 р., відмовився підписати цю угоду і взяв курс на створення Східноазійського співтовариства без участі США.

Така політика призвела до кризи в американо-японських відносинах, найбільшої за 50-річний період існування двостороннього альянсу. Проблема Футенми впливала на весь комплекс двосторонніх відносин. Спеціально створена робоча група розглядала різні варіанти переміщення цієї бази, але повернулася до варіанту 2006 р. Уряд Ю. Хатоями був змушений погодитися з необхідністю підписати цю угоду, після чого пішов у відставку[23].

Наступний уряд Наото Кана затвердив Гуамську угоду і погодився продовжити підтримку американських військ на своїй території на наступні п'ять років на тогочасному рівні. Значний вплив на зміну позиції ДПЯ мали два чинники. По-перше, китайсько-японський інцидент біля островів Сенкаку/Дяоюйдао у Східно-Китайському морі у вересні 2010 р. і заява Вашингтона, що територія біля цих островів підпадає

22 Clinton Hillary Rodham. America's Pacific Century. Foreign Policy. October, 2011. URL: http://iipdigital.usembassy.gov/st/english/article/2011/10/20111011161233su0.8861287.html#axzz1dsvxWPCD

23 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 349–359.

під дію ст. 5 двостороннього договору безпеки. По-друге, ефективна допомога американських військових у ліквідації наслідків землетрусу і цунамі в Японії 11 березня 2011 р. (Операція Томодачі), яка засвідчила важливість перебування американських військових на японській території.

У червні 2011 р. після чотирьох років перерви відновилася робота двостороннього Консультативного комітету з безпеки міністрів закордонних справ і міністрів оборони у форматі «2+2». Було ухвалено рішення поглибити і розширити співробітництво у сфері безпеки, оборони і гуманітарної допомоги, налагодити тристороннє співробітництво з Республікою Корея та Австралією, започаткувати тристоронній діалог з Індією, посилити співпрацю в багатосторонніх регіональних форумах[24].

Уряд Шіндзо Абе (Ліберально-демократична партія, грудень 2012 – вересень 2020 рр.) визнав зміцнення японсько-американського альянсу «наріжним каменем» своєї зовнішньої політики. У жовтні 2013 р. було підписано угоду, яка посилювала роль Японії у двосторонньому альянсі. Згідно з нею, дві держави мали бути готовими до «насильницької та дестабілізуючої поведінки» в регіоні; Японія брала зобов'язання створити Національну раду у сфері безпеки, збільшити видатки на оборону, розширити допомогу країнам Південно-Східної Азії для посилення їхньої обороноздатності[25].

23 листопада 2013 р. Китай оголосив про встановлення «Оборонної повітряної зони ідентифікації над Східно-Китайським морем», що покривала значну частину повітряного простору, включно з островами Сенкаку / Дяоюйдао. Передбачалося, що Китай міг використовувати силу проти літаків, які не дотримувалися його розпоряджень[26]. Ці дії актуалізували питання про союзницькі зобов'язання США перед Японією. США відмовилися виконувати встановлені КНР правила. Держсекретар Д. Керрі і секретар оборони Ч. Гейгель виступили із заявами, що встановлення «Оборонної повітряної зони ідентифікації» означало «дестабілізуючу спробу змінити статус-кво» і посилювало ризики військового конфлікту в регіоні. Ч. Гейгель підтвердив, що американсько-японський альянс покриває о-ви Сенкаку[27].

У 2014–2016 рр., за другої адміністрації Б. Обами, були прийняті рішення, які призвели до подальшого зміцнення двостороннього альянсу. У липні 2014 р. уряд Ш. Абе оголосив про зміни в інтерпретації ст. 9 Конституції, які за певних умов дозволяли колективну самооборону. У 2015 р. були оприлюднені оновлені Американсько-японські основні принципи у сфері оборони, які включали нові й розширені форми співробітництва. У січні 2016 р. була підписана нова п'ятирічна угода про фінансову підтримку Японією американських сил на її території. У грудні 2016 р. США повернули Японії близько 4 тис. га Північної тренувальної території, чим зменшили площу використовуваної землі на о. Окінава на 20%. З 2015 р. Японія стала постійним учасником військових навчань «Малабар» з США й Індією, додатково до двосторон-

24 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 360–362.

25 U.S. and Japan Agree to Broaden Military Alliance. October 4, 2013. The New York Times. URL: http://www.nytimes.com/2013/10/04/world/asia/japan-and-us-agreeto-broaden-military-alliance.html?ref=world&_r=0

26 China's Air Defense Identification Zone (ADIZ). January 30, 2015. URL: https://www.everycrsreport.com/reports/R43894.html

27 Statement by Secretary of Defense Chuck Hagel on the East China Sea Air Defense Identification Zone. November 23, 2013. U. S. Department of Defense. URL: https://archive.defense.gov/releases/release.aspx?releaseid=16392

ніх американсько-японських навчань (Exercise Keen Sword), які щорічно відбувались з 1997 р. Вони не лише сприяли розвитку можливостей Японських сил самооборони, але також посилювали взаєморозуміння, взаємодію і взаємодоповнюваність збройних сил держав-учасниць[28].

На політику США щодо Китаю за президентства Б. Обами впливали два основні чинники: взаємозалежність двох країн у фінансово-економічній сфері та посилення агресивності політики КНР у Східно-Китайському і Південно-Китайському морях.

В умовах глобальної фінансово-економічної кризи адміністрація Б. Обами звернулася до Пекіна з проханням збільшити інвестиції в державний борг США для фінансування своєї антикризової стимуляційної програми. Її успішна реалізація була важливою також для китайського експорту, близько 19% якого надходило на ринки США. У 2009 р. купівля Китаєм боргових облігацій американського уряду значно зросла. У травні 2011 р. Китай володів 36% усіх іноземних боргових зобов'язань американського уряду (16% усього державного боргу США)[29].

У січні 2009 р. впливовий політичний аналітик З. Бжезинський висловив ідею «великої двійки» («G2») США і Китаю, що набула значного резонансу[30]. Її сутність полягала у формуванні ширшого стратегічного співробітництва між США і КНР як найбільшими економіками світу і членами РБ ООН для вирішення міжнародних проблем. Хоча цю ідею не підтримали у Вашингтоні та Пекіні, у квітні 2009 р. президент Б. Обама і голова КНР Ху Цзіньтао досягли згоди підняти переговори до рівня Стратегічного та економічного діалогу, що охоплює широке коло двосторонніх, регіональних і глобальних питань поточного і довгострокового стратегічного інтересу. Перший такий форум відбувся у Вашингтоні в липні 2009 р. Його основною темою був дисбаланс двосторонньої торгівлі, що впливав на стабільність глобальної економіки. Для її відновлення зазначалася необхідність посилення координації макроекономічної політики США та КНР. Під час візиту Б. Обами до Китаю в листопаді 2009 р. лідери двох країн домовилися побудувати «позитивні, кооперативні та всебічні відносини» на користь американського і китайського народів, а також світової спільноти[31].

Однак з 2010 рр. відбулося помітне погіршення двосторонніх відносин. Серед причин була агресивна політика Китаю у Східно-Китайському і Південно-Китайському морях. У січні 2010 р. адміністрація Б. Обами ухвалила рішення про продаж Тайваню пакету зброї на суму 6,5 млрд. дол., затвердженого в жовтні 2008 р. адміністрацією Дж. В. Буша[32]. У липні та жовтні 2010 р. держсекретар Клінтон заявила на регіональних форумах, що підтримка миру і стабільності в Південно-Китайському морі, безперешкодна міжнародна торгівля морськими маршрутами і мирне врегулювання протиріч на основі багатосторонніх угод є національними інтересами США.

28 Городня Н., Арнаут Н. Американсько-японські відносини за адміністрації Дональда Трампа. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. 2021. № 1 (148). С. 29–36. С. 30.

29 Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США. Вказ. пр. С. 380.

30 Brzezinski Zbigniew. The Group of Two that Could Change the World. Financial Times. January 13, 2009. URL: http://www.ft.com/intl/cms/s/0/d99369 b8-e178–11 dd-afa0–0000779 fd2 ac.html

31 Bush Richard. The United States and China: A G–2 in the Making? October 11, 2011. Brookings. URL: http://www.brookings.edu/research/articles/2011/10/11-china-us-g2-bush

32 Principles of U. S. Engagement in Asia. Hearing before the Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs. January 21, 2010. Op.cit. P. 51.

У сфері торгівлі Вашингтон критикував Пекін за штучно занижений обмінний курс юаня, що створював переваги для китайського експорту на американському та інших ринках. Результатом цього був значний дефіцит США та інших країн у торгівлі з Китаєм, і, врешті-решт, глобальний фінансовий дисбаланс. У жовтні 2011 р. Сенат США ухвалив акт про валютні маніпуляції КНР. Б. Обама не підписав його, щоб уникнути погіршення двосторонніх відносин.

В цілому підходи адміністрації Б. Обами до економічних відносин з Китаєм не відрізнялися від попередніх адміністрацій. Вони включали: більш повну інтеграцію КНР у глобальну економічну і торговельну систему, що ґрунтується на правилах; розширення ринкового доступу, відповідно до зобов'язань Китаю під час вступу до СОТ; забезпечення рівних умов для американських інвесторів; захист прав інтелектуальної власності американських компаній у КНР; припинення нечесних преференційних практик щодо державних китайських компаній; дотримання ними за кордоном норм, що поважають трудові та екологічні практики; прозорість в інвестиціях[33]. У своїх виступах під час тихоокеанського турне в листопаді 2011 р. Б. Обама закликав Пекін «діяти за такими ж правилами, як усі», бути «відповідальним лідером світової економіки». Насамперед ішлося про «чесну торгівлю» для більш збалансованих торговельних потоків Китаю не тільки зі США, але й з усім світом.

Початок нормалізації відносин було покладено успішним візитом у США голови КНР Ху Цзіньтао в січні 2011 р. Після цього почався активний обмін двосторонніми візитами на різних рівнях, відновилися військові контакти. У червні 2011 р. відбулися перші двосторонні консультації з метою координації політики з основних регіональних проблем в АТР, які стали регулярними. Проте «стратегічний поворот» США в Східну Азію знову спричинив стурбованість Пекіна, що американський уряд реалізовує стратегію стримування розвитку КНР. Зі свого боку, американський уряд турбували довгострокові наміри Пекіна. В умовах стратегічної недовіри він реалізовував стратегію «хеджування», тобто перестрахування від ризиків. Розраховуючи на реалізацію кращого сценарію, адміністрація Обами розвивала співпрацю з Китаєм. Готуючись до найгіршого сценарію, вона зміцнювала свої військово-морські можливості, регіональні альянси та партнерства, розширювала можливості доступу, щоб підготуватися до дій КНР, спрямованих на зміну міжнародної системи на шкоду інтересам США.

Під час візиту Б. Обами в Австралію в листопаді 2011 р. було досягнуто домовленості про шестимісячне перебування морської піхоти США на австралійських військових базах (порт Дарвін) на умовах ротації для спільних тренувань із регіональними союзниками та партнерами. Під час виступу в австралійському парламенті Б. Обама охарактеризував лідерство США в АТР як просування «набору міжнародних норм», забезпечення дотримання однакових правил усіма учасниками»[34]. Він також оголосив присутність в АТР «основним пріоритетом» зовнішньої політики США

33 The Future of U.S.-China Economic Relations. Remarks Robert D. Hormats, Under Secretary for Economic Growth, Energy, and the Environment. Remarks at the Hopkins-Nanjing Center. Nanjing, China, December 6, 2012. U. S. Department of State. URL: http://www.state.gov/e/rls/rmk/2012/201631.htm

34 Obama Barack. Remarks by President Obama to the Australian Parliament. The White House. President Barack Obama. URL: http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/11/17/remarks-president-obama-australian-parliament

і запевнив, що, не зважаючи на скорочення бюджетних видатків, це не відбудеться за рахунок цього регіону.

Дійсно, з 2012 р. почалося скорочення фінансування Департаменту оборони США (на 487 млрд. дол. на наступні 10 років) у зв'язку з обмеженнями, встановленими Актом контролю над бюджетом 2011 р. Проте секретар оборони Л. Панетта оголосив у червні 2012 р. про плани здійснити до 2020 р. передислокацію близько 60% флоту США в АТР і вдосконалити його технологічні можливості, щоб збільшити кількість військових навчань і портових візитів на ширшій території, включно з Індійським океаном[35].

У листопаді 2011 р. Б. Обама визначив Східну Азію як регіон, що включає всі держави-члени Східноазійського саміту, в тому числі Індію. У виступах Х. Клінтон у листопаді 2012 р. було викладено концепцію «Індійсько-Тихоокеанського регіону» (ІТР), що включав Індію та інші країни Південно-Східної і Південної Азії; акцентовано на його значенні для майбутнього США[36]. За першої адміністрації Б. Обами суттєвого розвинулось також співробітництво США з окремими державами Південно-Східної Азії (передусім Індонезією і В'єтнамом) та АСЕАН як їхнім колективним представником[37].

Після інавгурації другої адміністрації Обами і приходу до влади в КНР нового покоління лідерів, у червні 2013 р. відбувся неформальний саміт Б. Обами і Сі Цзіньпіна в Саннілендз (Каліфорнія) для встановлення взаємної довіри. Під час саміту відзначалися сфери, в яких підходи двох держав збігалися (проблема зміни клімату) і розходилися (оцінка подій у Південно-Китайському та Східно-Китайському морях, кібербезпека). Були досягнуті домовленості про посилення військових обмінів з метою кращого розуміння стратегічних намірів одна одної, про створення спеціальних робочих груп з кібербезпеки, економіки та торгівлі, кліматичних змін і чистої енергетики, про поновлення призупинених у 2009 р. переговорів про двосторонню інвестиційну угоду[38].

Того ж року Пекін виступив з ініціативою «Пояс і шлях», що передбачала реалізацію масштабних інфраструктурних проєктів по всьому світу, на суші й на морях. У 2015 р. з ініціативи Пекіна було створено Азійський банк інфраструктурних інвестицій (АБІІ) з переважним впливом Китаю, який мав підтримували здійснення цієї ініціативи. США не приєдналися до цих інституцій, але водночас не змогли запобігти їхньому створенню.

Під керівництвом Сі Цзіньпіна агресивність політики КНР у Східно-Китайському і Південно-Китайському морях посилилася. Про це свідчило як встановлення «Оборонної повітряної зони ідентифікації над Східно-Китайським морем» у листо-

35 Panetta: Pentagon to shift warships to Pacific. June 1, 2012. Associated Press. URL: http://news.yahoo.com/panetta-pentagon-shift-warships-pacific-010731386.html

36 Clinton Hillary Rodham. Delivering on the Promise of Economic Statecraft. Singapore Management University, Singapore. November 17, 2012. U.S. Department of State. URL: http://www.state.gov/secretary/rm/2012/11/200664.htm

37 Городня Н. Д. Політика США в Південно-Східній Азії (2009–2013 рр.): відносини з АСЕАН. Гілея. 2014. №84. С.192–197.

38 U.S.–China Relations: A New Path? June 26, 2013. Brookings. URL: http://www.brookings.edu/events/2013/06/27-us-china-relations

паді 2013 р., так і будівництво з 2014 р. штучних островів на спірних територіях Південно-Китайського моря. З жовтня 2015 р. США почали здійснювати патрулювання Південно-Китайського моря біля створених КНР штучних островів для забезпечення свободи навігації[39].

Наприкінці другої адміністрації Б. Обами було очевидно, що вплив Китаю у «великій Східній Азії» істотно зріс і, більше того, став глобальним. Китай формував регіональну і глобальну міжнародну архітектуру на основі власних інтересів, які часто суперечили інтересам США та їхніх союзників. Незважаючи на такі зміни, Б. Обама відкидав концепції геополітичного суперництва і балансу сил. Обидві Стратегії національної безпеки США, розроблені адміністраціями Б. Обами (2010 р. і 2015 р.), наголошували на співпраці з Китаєм і на потребі їхніх колективних дій для протидії спільним проблемам.

Однією зі сфер співробітництва США і КНР було ядерне роззброєння Північної Кореї, хоча підходи Вашингтона і Пекіна до її вирішення відрізнялися. Пекін виступав проти занадто суворих санкцій щодо КНДР, щоб не допустити її краху і робив ставку на здійснення її керівництвом економічних реформ за китайським зразком.

Після того як 5 квітня 2009 р. КНДР здійснила невдалий запуск супутника, який міг означати випробування міжконтинентальної балістичної ракети «Тепходон-2», США ініціювали у Раді Безпеки ООН нові міжнародні санкції проти КНДР. У відповідь Пхеньян повідомив про вихід із шестисторонніх переговорів, скасування попередніх домовленостей, висилку інспекторів МАГАТЕ і відновлення ядерної військової програми. 25 травня 2009 р. КНДР здійснила друге успішне випробування ядерної бомби, а після цього – серію послідовних випробувань ракет короткого радіусу дії. 12 червня 2009 р. Рада Безпеки ООН ввела проти КНДР додаткові економічні та торговельні санкції. Того ж місяця на Гаваях було розміщено систему наземної висотної антибалістичної оборони США (THAAD) для запобігання можливим ракетним ударам з боку КНДР. З кінця 2009 р. сталася серія військових інцидентів між КНДР і Республікою Корея, унаслідок чого Сеул припинив попередню політику «залучення» КНДР.

Перша адміністрація Б. Обами реалізовувала стратегію «стратегічної терпимості» щодо КНДР. Вона ґрунтувалася на можливості відновлення шестисторонніх переговорів. Однак США відмовлялися розпочинати їх без гарантій здійснення КНДР «безповоротних кроків» до ядерного роззброєння і виступали за посилення санкцій проти КНДР у відповідь на її провокації. Вони надавали пріоритет переговорам між КНДР і Республікою Кореєю для поліпшення двосторонніх відносин до того, як буде відновлено шестисторонні переговори. Цей підхід поєднував елементи «залучення» і «тиску» під час періодів конфронтації[40].

Великі надії на зміну політики Пхеньяну і відновлення шестисторонніх переговорів Вашингтон покладав на нове керівництво КНДР після несподіваної смерті Кім

39 U.S. Patrol in the South China Sea. U.S. China Economic and Security Review Commission. Issue Brief. November 5, 2015. URL: https://www.uscc.gov/sites/default/files/Research/US%20Freedom%20of%20Navigation%20Patrol%20in%20the%20South%20China%20Sea.pdf

40 Manyin Mark E., Nikitin Mary Beth, Chanlett-Avery, E., Rinehaut Ian E., Cooper, W. H. U.S.-South Korea Relations. April 26, 2013. Congressional Research Service. CRS Report for Congress URL: http://www.fas.org/sgp/crs/row/R41481.pdf

Чен Іра і приходу до влади в грудні 2011 р. його сина Кім Чен Ина. 29 лютого 2012 р. Кім Чен Ин оголосив про готовність заморозити ядерну і ракетну програми КНДР та відновити інспекції МАГАТЕ. США відповіли на це пропозицією гуманітарної допомоги, яку Пхеньян погодився прийняти. Однак 13 квітня КНДР здійснила чергову спробу запуску супутника. США розцінили це як порушення попередніх домовленостей і припинили продовольчу допомогу, проте підтвердили наміри «конструктивного залучення» КНДР[41].

У грудні 2012 р. Північна Корея здійснила свій перший успішний запуск балістичної ракети дальнього радіусу дії. За оцінками американських експертів, вона вже могла нести ядерну боєголовку на міжконтинентальні відстані. Отже, «стратегічна терпимість» щодо КНДР виявилася неефективною.

Політика КНДР сприяла зближенню США і Республіки Корея, зміцненню двостороннього альянсу та посиленню координації їхньої політики. Під впливом войовничої поведінки Пхеньяну президент Лі Мьон Бак (лютий 2008 – лютий 2013 рр.) визнав ядерне роззброєння КНДР необхідною передумовою поліпшення міжкорейських відносин, унаслідок чого США і РК розробили спільний підхід до політики щодо Північної Кореї.

У червні 2009 р. президенти Обама і Лі затвердили «Спільне бачення альянсу», що передбачало його трансформацію на регіональне і глобальне партнерство, тоді як його початковою метою був захист Південної Кореї від нападу з боку КНДР. У наступні роки здійснювалися тісна координація політики двох держав щодо КНДР, обмін розвідувальними даними, розвиток військового співробітництва. Було створено спільну систему антикризового менеджменту, розпочато двосторонній діалог у сфері кібербезпеки. Паралельно здійснювалися плани розвитку оборонної спроможності Республіки Кореї для передання їй операційного контролю над збройними силами від Спільного командування, а також переміщення американських сил на південь, щоб зменшити їхню присутність у Сеулі[42].

У грудні 2010 р. у Вашингтоні відбулася перша зустріч міністрів закордонних справ США, Республіки Корея і Японії, порядок денний якої включав координацію політики трьох держав щодо КНДР, співробітництво в Регіональному форумі АСЕАН і Східноазійському саміті. У 2011–2012 рр. відбулися ще три такі зустрічі. У 2012 р. було створено спеціальну робочу групу з метою більшої інституалізації тристороннього формату співпраці. Однак цьому зашкодило погіршення японсько-південнокорейських відносин через територіальні диспути за о-ви Такешіма/Токто й історичні питання.

Окрім зміцнення оборонного співробітництва США і Республіки Корея, в грудні 2010 р. вони підписали нову угоду про вільну торгівлю (КОРЮС). Вона була ратифікована в жовтні–листопаді 2011 р. Адміністрація Б. Обами оцінювала її як найважли-

41 Chang Gordon G. Trump's Visit to North Korea is an Alarming Message to China. The National Interest. URL: https://nationalinterest.org/blog/korea-watch/trump%E2%80%99s-visit-north-korea-alarming-message-china-65091

42 U.S.–Republic of Korea Alliance. Testimony James P. Zumwalt. Deputy Assistant Secretary, Bureau of East Asian and Pacific Affairs. Statement before the House Committee on Foreign Affairs, Subcommittee on Asia and the Pacific. Washington, DC, June 6, 2012. U. S. Department of State. URL: http://www.state.gov/p/eap/rls/rm/2012/06/191869.htm

вішу торговельну угоду США за останні 17 років. Після того як у березні 2012 р. вона набрала чинності, до 2016 р. прямі іноземні інвестиції Південної Кореї у США майже подвоїлися.

Політику уряду Лі Мьон Бака продовжила наступна адміністрація Пак Кин Хе (партія «Сенурі», 2013–2016 рр.). Хоч вона і виступала за відновлення діалогу з КНДР, але ставила його в залежність від політики Пхеньяна, зокрема, у сфері ядерного роззброєння, і акцентувала на необхідності збереження тісних союзницьких відносин зі США.

13 лютого 2013 р., незабаром після другої інавгурації Б. Обами і за кілька днів до інавгурації Пак Кин Хе, КНДР здійснила третє успішне ядерне випробування. Після цього Пхеньян почав погрожувати США і Республіці Кореї ядерними ударами. У відповідь на це на щорічних військових навчаннях вони використали бомбардувальники B–52 і B–2, здатні нести ядерну зброю. У Вашингтоні було озвучено плани розміщення системи протиракетної оборони THAAD на о. Гуам і додаткових наземних пристроїв перехоплювання на Алясці, що було найбільшим проявом стурбованості США діями КНДР[43]. За ініціативи США Рада Безпеки ООН ухвалила в січні та березні 2013 р. резолюції (№2087 і №2094) про додаткові економічні санкції проти КНДР. Б. Обама підтримав «політику довіри» Пак Кин Хе щодо КНДР, однак заявив, що США не підуть на жодні поступки Пхеньяну у відповідь на створені ним кризи[44].

У 2013–2015 рр. КНДР продовжила випробування балістичних ракет і ядерної зброї. Паралельно вона періодично повідомляла про готовність відновити шестисторонні переговори. США заявили, що це можливо після виконання КНДР домовленостей, досягнутих під час попередніх раундів переговорів, та вимог резолюцій ООН.

6 січня 2016 р. КНДР повідомила про здійснення четвертого успішного ядерного випробування, а 7 лютого запустила ракету дальнього радіусу дії. У відповідь на це в березні 2016 р. Рада Безпеки ООН ухвалила чергову резолюцію (№ 2270), яка розширила санкції та ввела нові. У вересні 2016 р. КНДР здійснила п'яте успішне ядерне випробування. У липні 2016 р. Вашингтон і Сеул оголосили про рішення встановити систему протиракетної оборони THAAD у Республіці Кореї[45].

Друга адміністрація Б. Обами була змушена реагувати на серйозні міжнародні кризи – агресію Росії проти України, захоплення великих територій Сирії та Іраку терористичною організацією ІДІЛ, імміграційну кризу в Європі та інші. Стратегія національної безпеки США 2015 р. не визначала регіональних пріоритетів. Як зазначалося, це не означало зменшення уваги США до Східної Азії, однак їхні ресурси стали більш обмеженими. Згідно із запропонованим президентом проектом бюджету на 2015 фін. р., заплановані витрати на оборону на наступні п'ять років мали скоротитися на 113 млрд. дол[46].

43 Revere Evans J.R. The United States and Japan in East Asia: Challenges and Prospects for the Alliance. August 22, 2013. Brookings. URL: http://www.brookings.edu/research/papers/2013/08/19-usjapan-alliance-east-asia-revere

44 Cha Victor. South Korean President Park Geun-hye's First Visit to Washington, D.C. Center for Strategic and International Studies. URL: http://csis.org/publication/south-koreanpresident-park-geun-hyes-first-visit-washington-dc

45 Chronology of U.S.-North Korean Nuclear and Missile Diplomacy. July, 2020. URL: https://www.armscontrol.org/factsheets/dprkchron

46 Quadrennial Defense Review 2014. P. iii-v. URL: https://archive.defense.gov/pubs/2014_Quadrennial_Defense_Review.pdf

Одним з основних завдань другої адміністрації Б. Обами було успішне завершення розпочатих у 2009 р. переговорів про створення багатосторонньої торговельної угоди Транстихоокеанське партнерство (ТТП). Після приєднання у 2013 р. до переговорів Японії, у них брали участь 12 держав-членів АТЕС (США, Японія, Австралія, Нова Зеландія, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія, Бруней, Канада, Мексика, Перу, Чилі). Вони включали багато питань, які обговорювалися в АТЕС – лібералізація економічної політики держав-учасниць, збільшення прозорості та узгодженості їхніх регуляторних систем, ліквідація тарифів, реформування державних підприємств, сприяння «зеленим» технологіям, захист інтелектуальної власності, прав робітників і довкілля та інші. Однак, на відміну від АТЕС, ТТП базувалося на правилах, обов'язкових для виконання. Цій угоді відводилась ключова роль в економічній інтеграції АТР і конструюванні регіональної архітектури за участю США. Досить виражена інтеграційна складова у зовнішній політиці США за президентства Б. Обами зближувала його з Б. Клінтоном.

Китай не долучився до переговорів ТПП і натомість активно підтримав альтернативний проєкт Регіонального усебічного економічного партнерства (RCEP) у форматі «АСЕАН+6» (АСЕАН, Китай, Японія, РК, Австралія, Нова Зеландія, Індія) без участі США, запропонований АСЕАН у 2012 р. Підтримка Америкою і Китаєм різних інтеграційних проєктів свідчила про їхнє суперництво у формуванні регіональної архітектури згідно зі своїми інтересами.

Угоду про Транстихоокеанське партнерство було підписано в лютому 2016 р. Вона залишалась відкритою для всіх економік АТЕС, які могли приєднатися до неї пізніше. У 2016 р. такий інтерес виявили Тайвань, Республіка Корея, Філіппіни, Таїланд, Індонезія, Камбоджа, деякі латиноамериканські держави. Проте одразу після інаугурації Д. Трамп підписав документ про вихід США з цієї угоди.

Отже, за президентства Б. Обами США здійснили «перебалансування» політики у Східну Азію, зумовлене торговельно-економічними й стратегічними інтересами, зростанням агресивності політики КНР і формуванням Пекіном регіональної архітектури у своїх інтересах. Почала формуватися нова концепція Індійсько-Тихоокеанського регіону, в рамках якої розвивалися партнерства США з регіональними державами. Водночас нерішуча відповідь США на російську агресію проти України, агресивні дії КНР в Південно-Китайському морі й ситуацію в Сирії, скорочення в цих умовах військових витрат США і надмірна надія на дипломатію сприймалися в РФ і Китаї як слабкість США, що підштовхувало їх до подальшої агресивної політики.

Таким чином, Східна Азія посідала важливе місце в політиці усіх американських урядів постбіполярного періоду. Усі адміністрації розглядали Східну Азію як частину ширшого Азійсько-Тихоокеанського, з 2011 р. – Індійсько-Тихоокеанського регіону, до якого також належали США. Тому все, що відбувалося у Східній Азії, мало безпосередній вплив на США, їхню економіку і безпеку. Основні цілі США у Східній Азії, Азійсько-Тихоокеанському й Індійсько-Тихоокеанському регіоні поширювалися на взаємопов'язані торговельно-економічну і безпекову сфери, включаючи підтримку регіонального порядку, заснованого на правилах. Хоч за Республіканських і Демократичних адміністрацій постбіполярного періоду регіональна стратегія і політика

США в Східній Азії дещо відрізнялися, основні інтереси залишалися незмінними: 1) сприяння торговельно-економічним інтересам; 2) протидія встановленню домінування у регіоні однієї держави; 3) підтримка регіональної стабільності, включаючи свободу морів; 4) участь у формуванні регіональної архітектури в інтересах США. Найбільший вплив на регіональну політику США у XXI ст. мало стрімке зростання регіональної та глобальної ролі Китаю, формування ним регіональної архітектури у своїх інтересах, більш агресивна політика у Східно-Китайському та Південно-Китайському морях.

Водночас зовнішньополітичні концепції різних адміністрацій, стратегічні пріоритети і методи їх реалізації дещо відрізнялися. Демократичні адміністрації демонстрували більшу зацікавленість у багатосторонніх торговельних угодах у Східній Азії та АТР, тоді як республіканські надавали перевагу двостороннім торговельним угодам та приділяли більше уваги військовим аспектам східноазійської політики. Адміністрації Б. Клінтона спиралися на інструменти «м'якої сили». Перша адміністрація Дж. В. Буша після терактів 11 вересня покладалася на «жорстку силу» і була готова до однобічних превентивних дій для попередження загроз національній безпеці. Друга адміністрація Дж. В. Буша більшою мірою використовувала інструменти торговельно-економічного співробітництва і допомоги розвитку, а також застосовувала багатосторонні й регіональні стратегії. Зовнішньополітичні концепції першої адміністрації Б. Обами спиралися на «розумну силу», тобто поєднання інструментів «м'якої» і «жорсткої» сили, проте на практиці методи «м'якої сили» суттєво переважали. Заплановане суттєве скорочення оборонного бюджету США й нерішуча позиція адміністрації Обами щодо протидії агресії РФ проти України й агресивній політиці КНР оцінювалася ними як ознаки суттєвого послаблення США. Такі оцінки сприяли формуванню їхніх планів стосовно зміни регіонального і глобального міжнародного порядку в своїх інтересах, у тому числі силовими методами.

Олег ЦАПКО

ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИЙ РЕГІОН В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

Починаючи від моменту проголошення своєї незалежності на початку 1990-х рр. і по сьогодні, країни Центральної Азії, до яких належать Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан та Таджикистан, залишаються в епіцентрі світової політики. Геостратегічне значення центральноазійського регіону визначається, насамперед, його великою площею, яка охоплює 4 млн кв. км, і перевищує всі європейські країни разом узяті. Окрім того, за своїм географічним розташуванням, територія Центральної Азії протягом багатьох століть слугувала своєрідною сполучною ланкою між Європою й Азією. Тут, на наш погляд, буде доречним звернути увагу на концепцію англійського геополітика Г.Дж. Маккіндера про центральний регіон Євразії як серцевину землі або Гартленд[1], що визначальним чином впливатиме на весь хід світової історії. Видатний американський дослідник Ф. Фукуяма у 2016 р. також прогнозує, що невдовзі Центральна Азія з периферії глобальної економіки перетвориться на один із її центрів[2].

Значення країн Центральної Азії надто зросло на початку 2000-х рр., коли перед світовою спільнотою гостро постала проблема боротьби з ісламізмом, наркоторгівлею, міжнародним тероризмом, вирішення якої значною мірою залежало від зовнішньополітичної активності зазначених країн.

Поряд із цим, слід назвати ще три вагомі причини, які пояснюють важливість Центральної Азії для сучасної світової політики.

По-перше, зазначені країни володіють величезними запасами енергетичних ресурсів, зокрема газу та нафти. На сьогодні країни Центральної Азії мають усі шанси стати потужними енергетичними гравцями, і тим самим зменшити вплив ОПЕК і Росії на світовому ринку нафти. Так, за даними British Petroleum Statistical Energy Review 2021, Казахстан, Туркменістан і Узбекистан мають підтверджені запаси нафти в 30 млрд, 0,6 млрд і 0,6 млрд барелів відповідно[3]. У 2020 р. їхній щоденний видобуток сирої нафти становив 1,81 млн, 0,216 млн та 0,047 млн барелів. Цей регіон також багатий на газ. Загальні підтверджені запаси природного газу в Казахстані, Туркменіс-

1 Mackinder H. Democratic ideals and reality. New York: Norton, 1962. 278 p.

2 Fukuyama F. Exporting the Chinese Model. Project Syndicate. URL: https://www.project-syndicate.org/magazine/china-one-belt-one-road-strategy-by-francis-fukuyama-2016-01?barrier=accesspaylog

3 Statistical review of world energy 2021. London: BP Amoco.

тані й Узбекистані становили приблизно 2,3, 13,6 та 0,8 трлн кубометрів відповідно[4]. Таджикистан і Киргизстан не мають значних ресурсів викопного палива, але мають потенціал для значного збільшення виробництва гідроенергії завдяки своїм багатим водним ресурсам.

По-друге, за рахунок території центральноазійських країн, Китай, Росія, а також країни Європи та Кавказу, намагаються вирішити логістичні проблеми, пов'язані з транспортуванням енергоносіїв, промислової та сільськогосподарської продукції тощо.

По-третє, країни Центральної Азії, які є порівняно молодими державними утвореннями, мають значні перспективи щодо власного подальшого економічного розвитку, що робить їх потенційно досить привабливими з інвестиційної точки зору[5].

Однак, поряд із зазначеними позитивними сторонами, сучасні дослідники змушені констатувати й цілий ряд труднощів, які заважають повноцінно розвиватися країнам Центральної Азії та роблять їх залежними від зовнішніх впливів. Так, серйозною об'єктивною перепоною розвиткові країн центральноазійського регіону є їхня географічна віддаленість від основних морських шляхів, а це ставить їх у залежність від Туреччини, Ірану та Росії у плані доступу до транзитних шляхів і морських портів для продажу їхньої продукції на світових ринках. Така закритість країн Центральної Азії значною мірою зумовлює їхню зовнішньополітичну пасивність, і тим самим дає значні можливості іншим країнам впливати на регіон та реалізовувати в ньому свої інтереси.

У цьому контексті, ми погоджуємося з думкою Йоганнес Лінн, яка зазначає, що держави Центральної Азії з їхнім значним енергетичним і людським потенціалом, стикаються одночасно з викликом і можливістю, оскільки є тим регіоном, де наслідки геополітики й конкуренції між великими державами відчуваються сильніше порівняно з будь-якою іншою частиною світу. Сьогодні етнічні та релігійні конфлікти, енергетична конкуренція, стратегічне позиціонування різних акторів і політичні заворушення в регіоні виявилися постійною рисою центральноазійського регіонального контексту[6].

Сучасні країни Центральної Азії є країнами з низьким економічним розвитком, де, за рідкісним винятком, майже не проводиться модернізація власного промислового потенціалу з метою випуску високотехнологічної та конкурентоздатної для світових ринків продукції з підвищеною доданою вартістю. Ці країни в економічному плані і надалі залишаються аграрно-сировинними придатками для економічно розвиненіших держав, зокрема КНР, США, країн Європейської Спільноти, Росії, Японії тощо.

Економічний розвиток країн Центральної Азії, так само як і в радянський період, проходить на екстенсивній основі, зокрема шляхом розширення сфери освоєння багатющих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Для прикладу наведемо лише Туркменістан, в надрах якого на сьогодні знайдено більше тисячі перспективних на нафту та газ покладів, відкрито понад 150 із них, а лише 50 – перебувають у стані розробки[7].

4 Соловйова Е. Світові центри сили в Центральній Азії та їхній вплив на зовнішню політику Туреччини в регіоні. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2023. № 3 (58). С. 140.

5 Там само. С. 140.

6 Xuetang G. The Energy Security in Central Eurasia: The Geopolitical Implications to China's Energy Strategy. China and Eurasia Forum Quarterly. 2006. Vol. 4. № 4. P. 117-118.

7 Політична та економічна модель розвитку Туркменістану. URL: https: //studopedia.com.ua›1_300758_politichna

Слід також зазначити, що країни центральноазійського регіону, за винятком Киргизстану, є країнами з авторитарними політичними режимами, де не дотримуються основні конституційні права та свободи громадян, а всі сфери їхнього економічного і суспільного життя жорстко підпорядковані контролю з боку держави. Все це негативно впливає на розвиток підприємництва в цих країнах. До основних вад, які заважають розвиватися підприємництву у державах Центральної Азії, більшість експертів також відносять: недосконалість законодавства, неефективну судову систему, відсутність достовірної статистики; непрозорі правила гри, високий рівень державного регулювання на тлі тотальної корумпованості держапарату, клановості та непотизму у владі[8]. Відтак формується негативний зовнішньополітичний імідж країн Центральної Азії та несприятливий інвестиційний клімат у них.

Загалом, натепер найбільш впливовими геополітичними гравцями в Центральній Азії є Китай, Росія та США. Кожна з цих країн намагається реалізовувати власні стратегії конкурентного проникнення в регіон.

Так, зокрема, КНР на сьогодні є найбільш потужною і найбільш впливовою країною Євразії, яка від 2013 р. має другу за величиною, після США, економіку світу. Сучасна китайська зовнішньополітична доктрина ґрунтується на тому, що у світовій політиці намітилася тенденція до формування багатополюсного світу, тому в основі нового зовнішнього курсу Китаю повинна лежати ідея «комплексної державної могутності», яку він намагається активно втілювати й у Центральній Азії[9].

Поява на території Центральної Азії нових суверенних держав викликала у керівництва КНР певні побоювання стосовно майбутнього самого Китаю. Ці побоювання ґрунтувалися на наступних чинниках:

- по-перше, після розпаду СРСР і колапсу світової соціалістичної системи внутрішньополітичний курс КНР надалі було спрямовано на побудову соціалізму, натомість держави Центральної Азії поряд з іншими країнами пострадянського простору проголосили курс на побудову ринкових відносин;

- по-друге, перед Комуністичною партією Китаю (КПК) постала необхідність дати пояснення населенню щодо можливості налагодження співробітництва з центральноазійськими країнами, які зреклися соціалістичної моделі та ідеалів комунізму і надалі культивованих у китайському суспільстві;

- по-третє, китайське керівництво побоювалося можливості подальшого зростання сепаратизму, тероризму та екстремізму в країнах регіону, що могло негативно відобразитися і на ситуації в КНР, зокрема в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі[10].

8 Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii

9 Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. Москва, 2008. С. 127.

10 Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського; передмова доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 404 с.

Незважаючи на наявність серйозних викликів і загроз, китайське керівництво вирішило використати ситуацію в Центральній Азії на свою користь. Для посилення впливу на новопосталі незалежні держави регіону Китай почав реалізовувати виважену політику, сутність якої полягала у поступовому, розрахованому на довгострокову перспективу просуванні китайських компаній у регіоні, налагодженні тісних економічних відносин із новопосталими державами[11].

Політика КНР щодо країн Центральної Азії, базується на реалізації трьох цілей: отримання доступу до природних ресурсів регіональних держав, необхідних для економічного зростання КНР; створення надійних ринків для збуту своїх товарів; презентація Пекіна керівництву центральноазійських країн як відповідального партнера, що ставить перед собою довгострокову мету.

Тут зазначимо, що Китай завжди прагнув мати контроль над енергетичними запасами Центральної Азії, щоб забезпечити майбутні енергетичні потреби, з явним наміром експлуатації цих резервів. Збільшення контролю над центральноазійським регіоном надало б цій країні можливість забезпечити собі впевнену геополітичну позицію. Так, починаючи від 2004 р., китайська економіка стала другим найбільшим споживачем енергоресурсів, зокрема на 2021 р., відповідно до офіційної статистики, Китай споживав 15,4 млн барелів нафти на день, основна частина з яких припадала на країни Центральної Азії[12].

З іншого боку, економічну політику КНР щодо країн регіону від 2013 р. можна характеризувати як «усебічне співробітництво»[13]. У цей період Китай зробив ставку на кардинальне зміцнення позицій в економіці центральноазійських країн за рахунок суттєвого збільшення обсягів торгівлі, інтенсифікації проєктно-інвестиційної та фінансової діяльності, кредитування важливих для КНР галузей економік держав-партнерів. При цьому, китайське керівництво запропонувало країнам регіону низку ініціатив двосторонньої співпраці в енергетичній, логістичній, сировинній та безпековій сферах. Було також значно збільшено інвестиції у розвиток транспортної інфраструктури регіону, що мало спростити логістику сполучення КНР з європейськими країнами[14].

Слід зазначити, що у китайській зовнішньополітичний доктрині Центральна Азія розглядається також і як стратегічний тил КНР, а тому її основні принципи і політичні завдання були зумовлені потребами збереження лояльності країн регіону, унеможливлення контролю над ними з боку інших держав. Активна фінансова та економічна експансія Китаю в регіоні мала перетворити його на основного інвестора і торговельного партнера центральноазійських держав, посилити геополітичний вплив Пекіна у регіоні, щоб створити сприятливе для себе міжнарод-

11 Дейли Д. Эффективное ценообразование – основа конкурентных преимуществ / Пер. с англ. Москва, 2004. С. 145.

12 Global oil consumption by country 2021. Statista. 2021. URL: https://www.statista.com/statistics/271622/countries-with-the-highest-oil-consumption-in-2012/

13 Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) / Зб. наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип. 47. С.107-112. URL: hnnp:nbuv.gov:ua/UJRN/zupkhupu_ist_2013_47_23

14 Chiu, Christine. Why China is the Best Country to Build your Startup in 2022. China Admissions. June 7, 2022. URL: https://www.china-admissions.com/blog/why -china-is-the-best-place-for-startups/

не оточення[15]. Це викликало не тільки інтенсифікацію зв'язків КНР з регіоном, але й посилення конкуренції, «нової великої гри» в Центральній Азії, де інтереси КНР вступили в жорстке протистояння з інтересами інших держав, зокрема Росії та США.

У 2013 р. КНР виступила з ініціативою «Один пояс, один шлях» – безпрецедентним за масштабом планом розвитку транспортної інфраструктури на Євразійському континенті, для реалізації якої було створено Азійський банк інфраструктурних інвестицій та інші міжнародні фінансові установи. Все це засвідчило, що Китай почав позиціонувати себе на зовнішньополітичній арені як «країна-центр»[16]. Цей інфраструктурний мегапроєкт включає наступні конкретні проєкти: 1) Економічний пояс Шовкового шляху – створення трьох транс-євразійських економічних коридорів: північного (Китай – Центральна Азія – Росія – Європа), центрального (Китай – Центральна і Західна Азія – Перська затока і Середземне море) і південного (Китай – Південно-Східна Азія – Південна Азія – Індійський океан); 2) Морський Шовковий шлях XXI століття – створення двох морських маршрутів: один маршрут веде з узбережжя Китаю через Південно-Китайське море в Південно-Тихоокеанський регіон, інший передбачає з'єднання приморських районів Китаю і Європи через Південно-Китайське море й Індійський океан; 3) Китайсько-пакистанський економічний коридор[17]; 4) Економічний коридор Китай – Бангладеш – Індія – М'янма[18].

Як бачимо, з трьох транс-євразійських економічних коридорів два проходять через територію Центральної Азії, а реалізація проєкту Морський шовковий шлях XXI ст. дозволила би країнам ЦА вирішити проблему виходу до морських портів.

Поряд із цим, усі країни Центральної Азії стали регіональними членами Азіатського банку інфраструктурних інвестицій (АБІІ), який Китай створив у 2016 р. на тлі опору Сполучених Штатів. За допомогою АБІІ Китай прагне забезпечити собі провідні позиції в економіці та фінансовій сфері країн ЦА і поставити регіон в іще більшу економічну залежність. Так, у 2020 р. АБІІ схвалив дві позики на загальну суму 550,5 млн доларів для Узбекистану: одну для покращення основних транскордонних доріг у Бухарській області, а другу – для забезпечення доступу до водних ресурсів у тому ж регіоні[19]. Аналогічні позики отримали від КНР і інші центральноазійські держави.

Загалом для політики КНР в Центральній Азії, в контексті реалізації проєкту «Один пояс, один шлях» характерні наступні риси:

– зовнішньополітична стратегія Китаю в регіоні диктувалася переважно розрахунками економічної вигоди;

15 Виступ Сі Цзіньпіна на святкуванні 100-річчя заснування Комуністичної партії Китаю 习近平:在庆祝中国共产党成立100周年大会上的讲话 01.07.2021. Державна рада Китайської Народної Республіки 中华人民共和国中央人民政府官网 URL: http://www.gov.cn/xinwen/2021-07/01/content_5621847.htm; Full text of Xi Jinping's speech on the CCP's 100th anniversary. July 1, 2021. Asia Nikkei. URL: https://asia.nikkei.com/Politics/Full-text-of-Xi-Jinping-s-speech-on-the-CCP-s-100th-anniversary

16 Brady Anne-Marie. China's Foreign Propaganda Machine. Wilson Center. October 26, 2015. URL: https://www.wilsoncenter.org/article/chinasforeignpropagan da-machine

17 Yang Jiechi: China's contribution to economic growth in Asia has reached 50 % 21.06.2014 / Xinhua. URL: http://news.xinhuanet.com/fortune/2014- 06/21/c_1111251750.htm

18 Ян Цзечі. Внесок Китаю в економічне зростання в Азії досяг 50% 杨洁篪：中国对亚洲经济增长贡献率已达50%. Міністерство закордонних справ Китайської Народної Республіки. 中华人民共和国外交部官网 21.06.2014. URL: https://www.mfa.gov.cn/ce/cesn/chn/xwdt/t1167596.htm

19 Там само.

– усі інфраструктурні проєкти Пекіна були спрямовані на залучення країн Центральної Азії до сфери геополітичного впливу Китаю; економічна залежність країн ЦА від Китаю формувала нові моделі економічного і політичного впливу;

– при формуванні кредитно-інвестиційної політики щодо країн регіону КНР і надалі акцентувала увагу передусім на сировинно-енергетичній і логістичній сферах економік цих країн.

Невдовзі така політика КНР показала для центральноазійських держав і свої негативні сторони. Так, товарообіг між КНР і країнами ЦА має для останніх негативне сальдо. Китай експортує значно більше товарів і послуг ніж імпортує, що призводить до значного вимивання фінансів і ресурсів з економік цих країн на користь КНР. Незадоволення також викликала кредитно-інвестиційна політика КНР. Зокрема, на більшості підприємств, створених коштом китайських інвестицій, працювали виключно самі китайці. Тим самим КНР вирішувала, насамперед, проблему зайнятості своїх громадян. Окрім того, більша частина обладнання і матеріалів імпортувалися з КНР, туди ж здійснювався вивіз основних фінансових ресурсів. Країнам ЦА виплачувалася лише незначна частина зароблених цими підприємствами коштів як плата за землекористування і транзит китайських товарів.

Стосовно китайських кредитів, то країни ЦА, які їх взяли, опинялися в борговій залежності, не будучи в змозі виплатити відсотки за їхнє погашення. Так, у 2017 р. борг Киргизстану перед КНР збільшився до 1,7 млрд дол., що становило 42% всього зовнішнього боргу країни або 24% її валового внутрішнього продукту[20]. У 2018 р. борг Таджикистану перед Китаєм становив 56,8% всього ВВП країни[21]. Ці факти свідчать, що Китай, надаючи країнам Центральної Азії свої кредити, втягує їх в дедалі більшу залежність і тим самим посилює на них свій вплив, як економічний, так і політичний.

Безпековий аспект китайських інтересів спрямовано на стримування націоналістичних елементів у Сіньцзяні, що Китай реалізовує через Шанхайську організацію співробітництва (ШОС) [22]. Окрім того, Китай разом із Росією використовує ШОС для нейтралізації впливу західних країн в Центральній Азії.

Стосовно Росії, то її геополітичний інтерес у регіоні пов'язано з її південним геополітичним полем, центром якого є країни ЦА. У своїй стратегії щодо них нинішня Росія активно використовує власний статус одного з найбільших експортерів енергоносіїв на світовий ринок, що дозволяє їй здійснювати контроль експорту енергоносіїв із країн Центральної Азії до Європи. За рахунок цього контролю «Газпром» та інші контрольовані кремлівською верхівкою російські транснаціональні корпорації прагнуть до максимального збільшення своїх прибутків. Великий російський бізнес також зацікавлений у проникненні до провідних галузей економіки центральноазійських країн, їхніх комунікаційних систем, ринків товарів та послуг. Водночас РФ потребує надійної системи захисту від ісламістського екстремізму, котрий доцільно зупиняти по той бік

20 Киргизия и Казахстан: китайские объятия все более тяжелы. 04.02.2018. URL: https://www.ritmeurasia.org/news--2018-02-04--kirgizija-i-kazahstan-kitajskie-objatija-vse-bolee-tjazhely-34778

21 Umarov T. China Looms Large in Central Asia. Carnegie Moscow. 2020. URL: https://carnegiemoscow.org/commentary/81402

22 Burles M. Chinese Policy Toward Russia and The Central Asian Republics. Santa Monica, CA; Washington, DC: RAND Corporation, 1999. 95 p.

державного кордону. Значні небезпеки були також пов'язані з наркотрафіком із країн ЦА, потоками контрабанди, стихійними хвилями нелегальних мігрантів тощо[23].

Починаючи з 2000-х рр., Москва проводила політику, спрямовану на здійснення максимального впливу на всі країни центральноазійського регіону, котру М. Ларюель та А. Кулі визначили як «об'єднуй та впливай» («unite and influence»)[24]. Зазвичай цей вплив був найбільш виражений у економічній та військово-політичній сферах.

Так, в економічній сфері з метою посилення свого впливу на країни регіону, РФ стала одним із ініціаторів створення 10 жовтня 2000 р. в Астані Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Країнами-членами ЄврАзЕС поряд із Росією та Білоруссю стали і три центральноазійські держави – Казахстан, Таджикистан та Киргизстан. Створення ЄврАзЕС мало на меті передусім формування повномасштабної зони вільної торгівлі, запровадження спільних митних тарифів та єдиної системи заходів нетарифного регулювання. Саме в межах ЄврАзЕС, попри численні проблеми, здійснювалося формування Митного союзу (МС) та Єдиного економічного простору (ЄЕП). У вересні 2005 р. на саміті в Санкт-Петербурзі було ухвалено рішення про об'єднання з ЄврАзЕС регіональної Організації центральноазійського співробітництва (ОЦАС). У 2006 р. до ЄврАзЕС приєднався Узбекистан[25].

Протягом 2013-2014 рр. відбувалася реорганізація ЄврАзЕС, структури якого поступово передавали свої функції Євразійській економічній комісії (ЄЕК), а 1 січня 2015 р. ЄврАзЕС припинив існування, оскільки розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

Таким чином, створюючи зазначені вище інтеграційні структури, Росія тим самим намагалася посилити свій економічний вплив на країни Центральної Азії, що в перспективі повинно призвести до формування підконтрольного їй економічного та політичного союзу.

Однією з важливих цілей Росії є монополізація постачання й транзиту енергетичних ресурсів з цього регіону. Роль Росії в експорті туркменського газу і казахської нафти є дуже важливим кроком у російській політиці щодо регіону. Фактично Росія експлуатує його природні ресурси. Росія купує нафту і газ за дуже низькими цінами, а потім продає їх на світових ринках за дуже високими цінами[26].

Останніми роками Росія намагається здійснювати вплив у регіоні через два канали: перший – ОДКБ та ШОС, через які Росія посилює свою військово-політичну й безпекову співпрацю, другий – це ЄАЕС, членами якого є Казахстан і Киргизстан (Узбекистан є спостерігачем), зосереджений на економічній і політичній співпраці[27].

23 Парамонов В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. URL: www.bscsw.com / articles.aspx

24 Laruelle M., Cooley A. The Changing Logicof Russian Strategyin Central Asia: From Privileged Sphereto Divideand Rule? Ponars Eurasia Policy. 2013. July. № 261. URL: http://www.ponarseurasia.org/memo/changing-logic-russian-strategy-central-asia-privileged-sphere-divide-and-rule

25 Даниленко С., Гальона О. Актуальні проблеми міжнародного співробітництва країн Центральної Азії у рамках ШОС. Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки. 2016. № 12. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2959

26 Duarte P. Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game. Strategic Outlook. 2012. Vol. 26. P. 1-21.

27 Центральная Азия на пороге глобальных экономических вызовов: лето 2018 года. 22.08.2018. URL: http://inozpress.kg/news/view/id/53234

Від 1999 р. Росія почала переходити до євразійського бачення, яке зосереджується на інтервенції для захисту своїх інтересів у Центральній Азії та на Кавказі[28]. Росія відчула, що її національна безпека опинилася під серйозною загрозою через політичну нестабільність і зростання сепаратистських та ісламістських рухів у ЦА. Ці виклики спонукали Росію зберігати військові бази в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані й Туркменістані в міжнародній конкуренції за мілітаризацію центральноазійського простору. З іншого боку, Росія підтримує місцеві авторитарні політичні режими, вважаючи авторитарну систему більш корисною для досягнення власних цілей у регіоні.

Росія намагається не дозволяти іншим країнам відкривати тут військові бази без узгодження з нею. У результаті Росія була незадоволена, коли США відкрили свою військову базу в Киргизстані, вважаючи, що це загрожує безпеці Росії та зрештою забезпечила закриття об'єкта. За словами політолога К. Фрімен: «На фоні обіцянок Москви понад 1 мільярда доларів зброї та іншого військового обладнання Бішкек закрив базу США в Манасі»[29]. А в 2017 р. Росія й Киргизстан підписали угоду про військово-технічне співробітництво.

Характеризуючи зовнішню політику РФ в Центральній Азії загалом, слід зазначити, що найбільших успіхів вона досягла у військово-політичній та безпековій сферах. Так зокрема, ще 15 травня 1992 р. в Ташкенті було укладено Договір про колективну безпеку. У 2002 р. країни-учасниці створили Організацію договору про колективну безпеку (ОДКБ)[30]. Слід зазначити, що співпраця в рамках Ташкентського договору та згодом ОДКБ була назагал корисною для центральноазійських країн-учасниць, оскільки сприяла становленню та розвитку їхніх національних збройних сил. Також для країн ЦА участь у сформованих під егідою РФ військово-політичних інтеграційних структурах зумовлюється, насамперед, безпосередніми загрозами з боку міжнародних терористичних організацій, особливо «Ісламської держави». Крім того, для місцевих владних еліт участь в ОДКБ диктується ще й їхнім прагненням забезпечити подальше стабільне існування власних політичних режимів.

Для РФ «захист колективної безпеки» виступає офіційним виправданням своєї експансії до центральноазійського регіону. Росія навіть виявляє амбіції щодо активізації своєї участі (разом із іншими країнами та міжнародними інститутами) у врегулюванні ситуації в нестабільному Афганістані, тобто вона фактично претендує на здобуття позицій в американській зоні геополітичного впливу. Приміром, за дискусійною оцінкою Е. Макглінчі, держави ЦА не мають нині намірів заперечувати політичну гегемонію Москви в регіоні[31].

Своєю чергою, для країн Центральної Азії потужним стимулом співпраці з Росією виступає фактор безпеки, зокрема загроза поширення ісламського тероризму, надто з території Афганістану. Проте відчутне прагнення найсильнішого актора – РФ

28 Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Виклики та загрози безпеці країн Центральної Азії у зв'язку з російською анексією Криму 2014 року. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2017. Вип. 130. С. 13–23.

29 Freeman C. New strategies for an old rivalry? China – Russia relations in Central Asia after the energy boom. The Pacific Review. 2017. Vol. 31 (5). P. 635–654.

30 Лукьянов Ф. Как Москва ищет свое место в Центральной Азии. Россия в глобальной политике. 30.08.2016. URL: http://www.globalaffairs.ru/redcol/Kak-Moskva-ischet-svoe-mesto-v-Tcentralnoi-Azii-18328

31 McGlinchey E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. Central Asian Affairs. 2016. Vol. 3. Iss. 3. P. 209-225.

– домінувати в ОДКБ викликало обґрунтовані побоювання партнерів щодо власної безпеки[32]. Саме цим побоюванням, на нашу думку, і пояснюється рішення Узбекистану в 2012 р. призупинити своє членство в ОДКБ.

Політику російського гегемонізму не сприймають також Казахстан та Туркменістан. Навіть найбільш економічно залежні від Росії Киргизстан і Таджикистан намагаються забезпечувати свої національні інтереси, маневруючи між нею та Китаєм.

Загалом слід зазначити, що для сучасних зовнішньополітичних інтересів РФ, особливо після її агресії щодо України в 2014 р., Центральна Азія досі є територією надзвичайного геополітичного значення[33]. Сьогоднішнє протистояння Москви із Заходом стимулювало російське керівництво до «повороту на Схід». При цьому Росія прагне разом із партнерами по ЄАЕС, Китаєм та іншими країнами Азії побудувати «Велику Євразію» і центральноазійський вектор органічно вписується в загальну євразійську стратегію РФ. Саме на теренах ЦА для Росії відкривається можливість випробувати нову модель стратегії, адекватну сучасним світовим реаліям, оскільки вона «звикла до імперського варіанту – ексклюзивного контролю і недопущення присутності інших великих держав»[34].

Останнім часом російське керівництво у відносинах із країнами Центральної Азії дедалі більше активізує політику двостороннього співробітництва з ними. Але і тут для Росії все є не так просто, оскільки кожна з країн регіону намагається передусім вирішувати власні проблеми. Наприклад Казахстан, якого вважають традиційно головним стратегічним союзником Росії в ЦА, у своїй зовнішній політиці прагне максимально реалізовувати власні національні інтереси. За оцінкою С. Радніца, міркування суверенітету для Казахстану зазвичай превалюють над побажаннями Москви[35].

Казахстан прагне забезпечити собі передовсім економічні преференції від участі в ЄАЕС. На міжнародній арені Астана намагається здійснювати багатовекторну стратегію. Крім традиційних тісних взаємин з РФ, нині особливо виділяється двостороннє співробітництво з Китаєм. Поряд із цим, Казахстан також зацікавлений у подальшому розвиткові економічних взаємовідносин зі США та країнами Європи. Ймовірно, Астана зміцнює зв'язки з такими центрами сили, як США, ЄС та Китай, аби збалансувати російське економічне домінування в регіоні[36].

У безпековій сфері на сьогодні для Казахстану існує потенційна небезпека агресії з боку РФ за «українським сценарієм»[37]. Так, згідно з даними останнього перепису населення за 2009 р. в Казахстані проживає значна частка росіян, які сумарно нараховують 3 млн 793 тис. осіб, що загалом становить близько 23,7% всього населення. При цьому, переважно на півночі та сході країни, вздовж кордону з Росією частка росіян разом із білорусами, німцями, татарами й іншими етносами та народностями, мовою спілкування яких є російська – перевищує 50%. Велике занепокоєння у ке-

32 Xuetang G. The Energy Security in Central Eurasia: The Geopolitical Implications to China's Energy Strategy. P. 117-137.

33 Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Зазн. пр. С. 15.

34 Лукьянов Ф. Зазн. пр.

35 Radnitz S. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. URL: http://www.ponarseurasia.org/memo/strategic-solidarity-how-central-asia-responds-kremlins-exhortations

36 Шапкин М., Васецова Е. Республика Казахстан в центральноазиатской стратегии Российской Федерации. Мировая политика. 2017. № 1. С. 5.

37 Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Зазн. пр. С. 16.

рівництва Казахстану викликає також і ставка російського керівництва на козацькі громадсько-політичні рухи поблизу кордону з Казахстаном, які за останні 10 років із культурно-етнографічних товариств перетворюються у напіввійськові організації проросійської спрямованості[38].

Зважаючи на ці реалії, казахська влада робить спроби вийти з-під тотального військово-технічного та політичного впливу РФ. Зокрема, у двох воєнних доктринах Казахстану (2007 та 2011 рр.) визначалася необхідність орієнтації на стандарти НАТО. У 2008 р. Казахстан вів перемовини про постачання систем ППО з виробниками США, Франції, Ізраїлю.

Таким чином, казахському керівництву доводиться маневрувати між вимогами російської сторони, позицією іноземних компаній, що отримують прибутки від продажу казахської сировини, і необхідністю вирішувати свої завдання в межах кожного з проєктів. Результатом такого маневрування, як на наш погляд, і є нинішнє членство Казахстану у Євразійському економічному союзі.

Щодо Узбекистану, володіючи відносно потужним економічним, демографічним та військовим потенціалом, ця країна проводить досить самостійну зовнішню політику. Зокрема в безпековій сфері керівництво цієї держави прагне дистанціюватися від геополітичних та геоекономічних проєктів під егідою Росії. Так, у 2008 р. через розбіжності з іншими країнами-членами ЄврАзЕС щодо ведення митної політики, Узбекистан призупинив своє членство в цьому об'єднанні[39]. У 2012 р. ця країна вийшла із ОДКБ. На сьогодні спільним геополітичним інтересом для Росії та Узбекистану залишається боротьба з ісламським екстремізмом, що є очевидною загрозою безпеці обох держав. Крім того, стратегічним інтересам РФ в принципі відповідає наявний у цій країні авторитарний режим, який слугує гарантом її політичної стабільності.

У економічній сфері Узбекистан зацікавлений у співпраці з іншими пострадянськими країнами, свідченням чого було підписання 31 травня 2013 р. Протоколу щодо застосування Договору про ЗВТ СНД між його сторонами та Узбекистаном[40].

Однак, з іншого боку, Узбекистан активно співпрацює з Китаєм, а також розвиває відносини з ЄС, США і НАТО, що свідчить про багатовекторність його зовнішньої політики[41]. Проблемним аспектом виступають претензії Узбекистану на ті сектори Ферганської долини, що належать Киргизстану та Таджикистану – союзникам Росії по ОДКБ. Підтримуючи їх, РФ прагне «збалансувати» геополітичні претензії Ташкенту. До того ж, ці дві країни реалізовують масштабні гідроенергетичні проєкти, що породжують великі проблеми для забезпечення водою Узбекистану. Тому додатковим засобом тиску Москви на Ташкент виступає участь Росії в будівництві потужних ГЕС у горах Киргизстану та Таджикистану[42].

38 Казахстан 2017 – база данных. URL: https://kazdata.kz/04/new.html/

39 Starr S.F. Uzbekistan and Turkmenistan: Staying Away. Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents. Washington, D.C.: Johns Hopkins University-SAIS. 2014. P. 156-165.

40 Интересы России в Центральной Азии: содержание, перспективы, ограничители / В.В. Наумкин (рук.) и др. Москва: Спецкнига, 2013. С. 16.

41 Там само.

42 Radnitz S. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations.

Щодо Туркменістану, то в своїй зовнішній політиці ця країна дотримується курсу на постійний нейтралітет, який задекларовано у відповідній Резолюції ГА ООН – A/RES/50/80A від 12 грудня 1995 р. Нині основною проблемою у стосунках Туркменістану з Росією є диверсифікація свого газового експорту, оскільки протягом тривалого часу російський «Газпром» намагався поставити цей експорт під свій контроль. Однак у 2016 р., у зв'язку зі змінами ринкової кон'юнктури, «Газпром» від туркменського газу відмовився. На сьогодні газовий експорт Туркменістану орієнтовано переважно на Китай, а отримані кошти витрачаються на погашення китайських кредитів.

Для РФ сучасний нейтральний Туркменістан не може бути союзником, проте в її інтересах збереження в країні світського режиму. Для Росії та її партнерів по ОДКБ важливе налагодження співробітництва з владою Туркменістану у питаннях захисту безпеки[43].

Стосовно Киргизстану і Таджикистану, сучасну російську стратегію щодо них можна розцінювати як обережне «залучення до співпраці». Слід зазначити, що ці держави в економічному плані є найбільш слабкими та проблемними країнами регіону. Зважаючи на це, сьогоднішня влада РФ прагне залучити Киргизстан та Таджикистан до своїх інтеграційних проектів. У 2015 р. Киргизстан, оцінивши перспективні економічні вигоди (зокрема, допомогу в обсязі 1,7 млрд), приєднався до ЄАЕС[44]. Членство країни в цій організації періодично заохочується РФ економічними стимулами.

Окрім того, для Киргизстану та Таджикистану Росія залишається кредитором і важливим партнером у сфері виробництва та у зовнішній торгівлі. З-поміж іншого, РФ має можливість впливу на соціальне середовище в обох країнах, регулюючи потоки трудової міграції звідти до російської території. Водночас обидві країни дедалі більше економічно залежать від кредитів Китаю і фактично можуть перетворитися на зони його геоекономічного, а в перспективі й геополітичного впливу.

У військово-політичній сфері участь Киргизстану та Таджикистану в ОДКБ обумовлюється їхніми гострими внутрішньо- та зовнішньополітичними проблемами. У цих геополітично вразливих країнах Росія розглядається як «гарант безпеки щодо потенційної узбецької агресії»[45].

Саме з цією метою 29 січня 2017 р. набула чинності Угода, за якою до 2032 р. на теренах Киргизстану дисльоковано «Об'єднану російську військову базу», головним об'єктом якої є авіаційна база «Кант». Поряд із цим, у межах ОДКБ та двосторонньої співпраці Росія впродовж тривалого часу надавала допомогу Таджикистану в охороні кордону з Афганістаном. На теренах країни розташована досить боєздатна 201-а база російських військ. Термін перебування бази РФ продовжено аж до 2042 р., а чисельність військового контингенту до 2020 р. було збільшено до 9 тис. осіб[46].

43 Starr S.F. Uzbekistan and Turkmenistan: Staying Away. Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents. P. 165.

44 McGlinchey E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. Central Asian Affairs. 2016. Vol. 3. Iss. 3. P. 215.

45 Engvall J. Kyrgyzstan and Tajikistan: Next in Line. J. Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents. S. F.Starr, S.E. Cornell (Ed.). Washington, D.C.: Johns Hopkins University-SAIS. 2014. P. 117.

46 Цапко О. Країни Центральної Азії в контексті зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації. Конфронтація та співробітництво в міжнародних відносинах: теорія і практика: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 64–75.

Загалом, інтересам Росії відповідає перетворення Таджикистану на «буферну» країну на межі з нестабільним Афганістаном, призначення якої полягає в максимальній ізоляції решти країн ЦА від вогнищ міжнародного тероризму.

Стосовно політики США в регіоні Центральної Азії, то першою їхньою турботою є антитерористична боротьба, шляхом «війни з тероризмом», а після подій вересня 2001 р. – надто проти Талібану й Аль-Каїди в Афганістані. Через напад на Афганістан цей регіон став для американського керівництва дуже важливим як стратегічно, так і логістично.

Окрім того, створення на центральноазійському просторі неформальної імперії на чолі з РФ також не відповідає американським геостратегічним інтересам в регіоні. Ще в 2005 р. американськими аналітиками на чолі із С.Ф. Старром було запропоновано сформувати під егідою США об'єднання «Партнерство Великої Центральної Азії для співробітництва та розвитку» у складі Афганістану та п'яти пострадянських держав ЦА[47]. На перспективу припускалася навіть можливість перетворення «Партнерства» на незалежну міжнародну організацію[48]. Слідом за цим, у 2011 р. США висунули проєкт «Нового Шовкового шляху» (НШШ) який передбачав інтеграцію країн ЦА, Афганістану, Пакистану та Індії, проте його реалізація від самого початку зіштовхнулася з численними проблемами.

Також США починають вибудовувати двосторонні відносини з країнами регіону, особливо з Узбекистаном та Казахстаном, як найпотужнішими регіональними державами. Зокрема, Узбекистан і Сполучені Штати прагнуть розвивати співпрацю з НАТО, а також зосередитися на нерозповсюдженні й припиненні торгівлі наркотиками. Тому в 2002 р. президент США Дж. Буш-молодший зустрівся з тодішнім президентом Узбекистану І. Карімовим у Вашингтоні в Білому домі. В ході цієї зустрічі досягнуто домовленості про створення в регіоні для «війни з тероризмом» військового союзу. Надалі Сполучені Штати фінансували Узбекистан у сфері боротьби з тероризмом, його нерозповсюдженням, міжнародної військової освіти й пов'язаних із цим програм. Але в 2009 р. вони припинили надання коштів через відсутність прогресу й порушення прав людини в цій центральноазійській країні.

Стосовно співпраці США з Казахстаном, то у 2003 р. тодішнє казахстанське керівництво підтримало операцію США в Іраку. Це означає, що боротьба з тероризмом і безпека є пріоритетом Сполучених Штатів у регіоні, тому вони хочуть досягти тут перемоги, зокрема в Афганістані[49].

У 2014 р. через російську агресію проти України розпочалося чергове загострення відносин між РФ та США, що своєю чергою призвело до активізації американської політики в регіоні. Так, після ухвалення в листопаді 2015 р. у Самарканді «Спільної декларації про партнерство та співробітництво», співпраця країн ЦА зі США (у форматі «5+1») отримала новий імпульс. Однак реалізація практичних проєктів про-

47 Тенденції розвитку ситуації в країнах Центральної Азії. Борисфен Інтел. 09.02.2015. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/centrasia

48 Radnitz S. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations.

49 Wishnick E. Russia, China, and the United States in Central Asia: Prospects for great power competition and cooperation in the shadow of the Georgian crisis. Carlisle Barracks, Pennsylvania: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 2009. 72 p.

сувається вельми повільно, оскільки Афганістан залишається головним вогнищем нестабільності в регіоні. Після офіційного виведення з країни в 2014 р. Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) на її теренах перебуває невоєнна місія НАТО «Рішуча підтримка» («Resolute Support Mission»), що налічує близько 13 тис. військових та цивільних[50]. Однак спроможність афганських військ та спецслужб (у співпраці з Місією) придушити осередки «Талібану», а також протистояти експансії «Ісламської держави», виявилася невисокою. Виходячи з цього, на саміті НАТО 25 травня 2017 р. ухвалено рішення про розширення місії «Рішуча підтримка», проте це навряд чи призведе до перемоги над терористичними угрупованнями на теренах Афганістану. Сучасна американська влада не виявляє прагнення до рішучого втручання в центральноазійські справи, пов'язаного ще й із витратами великих коштів. Проте США зацікавленні у збереженні своєї сфери впливу в Афганістані та стримуванні Китаю, а надто – Росії, в ЦА[51].

Російське повномасштабне вторгнення на територію України, яке розпочалося 24 лютого 2022 р., кардинально чином змінило сучасну геополітичну ситуацію. Зокрема, воно показало всі найбільш слабкі сторони сучасного світопорядку, який на сьогодні не спроможний гарантувати безпеку будь-якій країні світу. Все це призвело до чергового загострення міжнародних відносин, що в перспективі несе в собі загрозу виникнення нової війни між цивілізаціями. Формується вісь держав, які відкрито виступили проти країн західної демократії і пропагованих ними ліберально-демократичних цінностей. Основу цієї вісі становлять три країни, а саме Китай, Росія та Іран, які намагаються до неї залучити інші країни світу, зокрема держави т. зв. «глобального Півдня».

Нинішня міжнародна ситуація слугуватиме для цих країн своєрідним тестом на державно-політичну зрілість, зокрема спроможність проводити власну незалежну зовнішню політику та нести відповідальність за свої дії[52]. Адже саме вторгнення Росії в Україну суттєво вплинуло на сприйняття політичними елітами та корінним населенням країн Центральної Азії присутності Росії в регіоні. Верхівка центральноазійських держав розуміє, що дії Путіна, спрямовані на анексію українських територій і дестабілізацію України, можна розцінити як модель для ймовірних територіальних претензій у регіоні. Тим більше, що ціла низка шовіністично спрямованих російських політиків неодноразово висловлювали закиди щодо нинішніх кордонів країн ЦА, які ніби були свого часу щедро «подаровано» Радянським Союзом за рахунок російських земель. Окрім того, сам В. Путін неодноразово заявляв про «територіальні подарунки російського народу» колишнім радянським республікам[53]. Попри це, оцінка подій 2014 р. в Україні з боку лідерів ЦА була досить стриманою. Натепер керівництво жодної з центральноазійських країн на засудило російську агресію щодо України та не

50 Парфіненко А. Центральна Азія як геостратегічний регіон у сучасному геополітичному протистоянні. Зазн. пр. С. 27.

51 Там само. С. 28.

52 Цапко О. Солодкі перспективи чи лагідна пастка? Ukrline. Info. 22.05.2023. URL: ttps://ukrline.info/2023/05/22/s-s5

53 Волович О. Суперництво Туреччини і Росії в Центральній Азії на тлі заворушень у Казахстані. Борисфен Інтел: незалежних аналітичний центр геополітичних досліджень. 23.01.2022. URL: https://bintel.org.ua/analytics/supernictvoturechchini-i-rosii-v-centralnij-azii-na-tli-vistupiv-u-kazaxstani/

надало політичної та правової оцінки злочинам російських окупантів на тимчасово окупованих українських землях. Така позиція зумовлена передусім значною залежністю цих країн від Росії[54].

Наразі керівництво держав Центральної Азії занепокоєне ймовірністю втягування у війну на боці Росії, чого активно прагне Кремль, намагаючись «розділити» відповідальність за агресію та військові злочини. Москва також активно використовує території центральноазійських країн для реекспорту російської продукції на міжнародні ринки з метою зменшення впливу антиросійських міжнародних санкцій.

Однак Казахстан та Узбекистан, які є найбільш потужними країнами регіону, все ж виявили свою рішучість і висловили свою підтримку територіальної цілісності України. Окремо слід відзначити позицію казахстанського президента К.-Ж. Токаєва, який рішуче дистанціювався від Москви і почав паралельно нарощувати відносини з Китаєм та Туреччиною[55].

При цьому, низка заяв Президента Токаєва, висловлених під час Петербурзького економічного форуму 17 червня 2022 р. в присутності Путіна, щодо невизнання квазідержавних утворень на Донбасі та щодо неприпустимості територіальних претензій Росії до його країни, викликали гнівну реакцію з боку російських політичних еліт[56]. У відповідь на це, Кремль вдався до випробуваних засобів тиску – перекриття нафтогону, яким експортувалося дві третини казахстанської нафти через порт у Новоросійську.

Стосовно політики США в регіоні ЦА, то тут слід звернути увагу на «Стратегію Сполучених Штатів для ЦА на 2019–2025 рр.»[57]. Цей документ містить цілком конкретні меседжі щодо розуміння Сполученими Штатами національних інтересів у регіоні. Вихідним принципом Стратегії є визнання ЦА «геостратегічним регіоном, важливим для інтересів національної безпеки Сполучених Штатів, незалежно від рівня активності США в Афганістані». Метою Стратегії було визнано підвищення сталості держав ЦА до загроз їхній стабільності, зміцнення незалежності від «шкідливих суб'єктів» (вочевидь ідеться про Китай і Росію), розвиток партнерських відносин зі Сполученими Штатами. Розвиток щільних відносини та співробітництво з усіма п'ятьма державами розглядаються Вашингтоном як засіб «просування американських цінностей» й «противага впливу регіональних сусідів»[58].

Важливою складовою стратегічного бачення Вашингтоном перспектив подальшого розвитку енергетичних проєктів у регіоні є інтеграція країн ЦА з Південною Азією або створення так званої «Великої Центральної Азії», що завжди викликало невдоволення Москви. Це передбачає розвиток зв'язків ЦА з Європою через Кавказ, з Афганістаном та Південною Азією. Суть даного проєкту – обмежити вплив інших

54 Цапко О., Хойнацька Л. Основні вектори еволюції зовнішньої політики країн Центральної Азії в контексті сучасної російсько-української війни. Збірник наукових статей «Війна: держава, суспільство, особа». Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. С. 765–785.

55 Парфіненко А. Зазн. пр. С. 26.

56 Там само. С. 27.

57 United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Advancing Sovereignty and Economic Prosperity. U.S. Department of State. February 2020. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/FINAL-CEN-Strategy-Glossy-2-10-2020-508

58 Там само.

гравців в регіоні, а саме: розгорнути усі проєкти за участю ЦА на Південь без участі Росії.

Загалом, на тлі російського вторгнення в Україну США отримують значні можливості щодо зменшення впливу Москви у ЦА. В цьому відношенні звертає на себе увагу місія помічника держсекретаря США з Бюро у справах Південної й Центральної Азії Дональда Лу, який відвідав Казахстан, Туркменістан і Узбекистан 6-11 листопада 2022 р.[59] Крім того, Д. Лу провів переговори в Казахстані, Узбекистані, Киргизстані та Таджикистані у травні 2022 р.

Однією з головних причин, чому США надають такого значення Центральній Азії, яка має геостратегічне значення для стримування Росії та Китаю, є ідея тримати ці дві країни під контролем. У той же час, одна із цілей США – зірвати китайську ініціативу, яка почала формуватися у вигляді інфраструктурних проєктів у різних місцях.

Загалом, суперництво між Росією та США в Центральній Азії працює на КНР, адже співпрацюючи з кожним із суперників, Піднебесна насамперед отримує широкий спектр можливостей для посилення тут власних позицій.

Висновки. Країни Центральної Азії стали повноцінними суб'єктами сучасної системи міжнародних відносин. Цьому значною мірою сприяло вигідне географічне розташування цих країн, а також багаті поклади корисних копалин. Саме потреба диверсифікувати експорт енергоносіїв, зокрема газу та нафти, і позбутися тим самим прямої залежності від Росії, визначила і нинішню багатовекторну політику держав регіону. Сучасна геополітична ситуація в Центральній Азії визначається загостренням протистояння між Китаєм, Росією та США за вплив на політику цих країн.

У сфері основних глобальних викликів для країн ЦА розпочата Росією проти України загарбницька війна спричинила значний ланцюговий вплив на політику та економіку усього регіонального оточення, що зрештою також посилило конфліктний потенціал у регіоні.

За таких обставин, керівництво кожної з центральноазійських держав стало знаходити власну зовнішньополітичну нішу і тим самим, по змозі, максимально відмежовуватися від російської залежності, знаходити нових союзників та економічних партнерів в особі Туреччини, ЄС, країн Близького Сходу тощо.

Говорячи про еволюцію зовнішньої політики країн ЦА після початку російського повномасштабного вторгнення, слід визнати, що на неї вплинули і результати нинішніх воєнних дій в Україні, які загалом склалися не на користь Росії, а це призводить до ще більшого падіння її авторитету в очах керманичів центральноазійських держав.

Кожна з цих країн намагатиметься використати нинішню геополітичну ситуацію у світі на свою користь. Однак сучасна геополітична ситуація в світі дає підстави констатувати кризу політики нейтралітету та багатовекторності, що її намагаються проводити держави Центральної Азії, оскільки на сьогодні для всіх є очевидним той факт, що вона перетворилася у політику замовчування і лавірування. Така політика приносить лише короткострокові тактичні успіхи, в стратегічній же перспективі це однозначний програш.

59 Assistant Secretary of State for the Bureau of South and Central Asian Affairs Lu Travels to Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan. (2022). U.S. Department of State. URL: https://www.state.gov/assistant-secretary-of-state-for-the-bureau-of-south-andcentralasian-affairs-lu-travels-to-turkmenistan-uzbekistan-and-kazakhstan/

Агресія Росії проти України досить чітко проілюструвала, що будь-які спроби вільної зовнішньої та навіть внутрішньої політики можуть стати для РФ приводом, щоб застосувати силу або дестабілізувати ситуацію в будь-якій країні пострадянського простору, і країни ЦА в цьому плані не є винятком.

І на завершення. Стосовно подальших глобальних перспектив розвитку держав Центральної Азії та й усієї світової спільноти, слід зазначити, що оприлюднені на сьогодні офіційні прогнози є досить невтішними і переважно песимістичними. В цьому відношенні, автор статті вважає за доцільне звернути увагу на думку видатного англійського історика і філософа В. Мак-Ніла. Розмірковуючи над логікою сучасного світового історичного процесу, мислитель з цього приводу зазначав, що «тягар невизначеності нашого часу та драматичний масштаб альтернативних можливостей явно пригноблюють думки багатьох чутливих людей... Той факт, що тупість, зло та безчестя ...посилюють владу, не повинен збочувати наші думки. Скоріше ми повинні впізнавати їх як неминучу частину дедалі ростучого добра. Тільки великі небезпеки породжують великі перемоги. А без можливості поразки всі людські досягнення були б прісними»[60]. Далі він підсумовує, «наш світ, звісно, не гарантований ні від поразок, ні від небезпек. І це дає нам такі можливості вияву героїзму, яких не існувало в усій попередній історії»[61].

На підтвердження зазначеного, зі свого боку, зауважимо, що саме в таких труднощах, стражданнях, а часто, на превеликий жаль, у поламаних людських долях і формуються паростки світового прогресу, майбутнього світової історії.

60 Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 930–931.

61 Там само. С. 931.

Людмила ХОЙНАЦЬКА

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УЗБЕКИСТАНУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Після розпаду Радянського Союзу держави Центральної Азії отримали незалежність і почали проводити самостійну зовнішню та внутрішню політику, намагаючись позбавитися московського контролю. Завдяки географічному становищу, найбільшій у регіоні чисельності населення, багатим запасам корисних копалин та енергетичних ресурсів Узбекистан, який перебуває на перетині регіональних торгових і транспортних мереж, хоча й не має виходу до морів, потенційно може стати регіональною наддержавою[1].

Адміністративні кордони, що розмежовували колишні республіки СРСР, перетворилися на державні й стали джерелом територіальних суперечок. Як наслідок, ускладнено відносини з чотирма із п'яти держав, що межують з Узбекистаном, а саме: Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном і Туркменістаном. До створення у 1993-1994 рр. державної митної служби кордони Узбекистану залишалися «прозорими», що дозволяло представникам транснаціональної міжнародної злочинності переправляти через його територію контрабандні товари та наркотики. На кінець 1990-х – початок 2000-х рр. Ісламський рух Узбекистану (ІРУ) практично контролював маршрут транспортування наркотиків із Афганістану до Киргизстану (в м. Ош).

За часів правління Іслама Карімова більшу частину кордону між Таджикистаном і Узбекистаном не було ні делімітовано, ні демарковано. Під час громадянської війни в Таджикистані узбецькі силовики навіть замінували частину спільного кордону. Жертвами мінної війни стали понад 250 цивільних громадян Таджикистану.

В Узбекистані з кожним роком загострювався дефіцит водних ресурсів через поля бавовни, що стали її основним споживачем, і швидке зростання населення. У 2008 р. селяни оцінювали цей дефіцит як критичний. Каменем спотикання стало будівництво Рогунської ГЕС на внутрішніх водах Таджикистану. Офіційний Ташкент побоювався, що Рогунське водосховище, яке зводилося на річці Вахш, обмежить потоки води транскордонних річок і негативно вплине на сільське господарство країни. Таджикистан надто залежить від завозу товарів через територію Узбекистану. Тому у 2010 р. Узбекистан на тривалі періоди призупиняв пропуск залізничних вагонів через

1 Nichol J. Uzbekistan Recent Developments and U.S. Interests. Congressional Research Service. August 21, 2013.

кордон із Таджикистаном, аби перешкодити зведенню греблі, а можливо й викликати в Таджикистані дефіцит товарів і тим самим здійснити тиск на його керівництво. У лютому 2010 р. Узбекистан почав обмежувати й автомобільне сполучення з Таджикистаном – вочевидь із метою примусу уряду сусідньої країни до відмови від спорудження греблі, спроможної скоротити об'єм річкового стоку, який надходив до Узбекистану[2].

У 2013 р. 90% водних ресурсів республіки витрачалося на зрошування сільськогосподарських угідь. Найбільшою екологічною катастрофою XX ст. стала ситуація з Аральським морем, яке зазнало сильного всихання через крайню неефективність систем зрошування в Узбекистані і Таджикистані, що спричинило виснаження стоків річок, які в нього впадають. Після того як вода відступила, оголилося понад 33 тис. кв. км морського дна[3]. Влада Узбекистану виявилася неспроможною впоратися з проблемами нестачі води.

Існували труднощі й у відносинах між Узбекистаном і Киргизстаном. Конфлікт було спровоковано вторгненням у 1999–2000 рр. через територію Киргизстану бойовиків з Ісламського руху Узбекистану, що загрожувало його владному режиму. Це спонукало Узбекистан запровадити жорсткіші обмеження для перетину кордону з боку Киргизстану і встановити у прикордонних районах протипіхотні міни. У жовтні 1999 р. узбецька сторона критикувала владу Киргизстану за недостатні зусилля щодо ліквідації ісламських бойовиків на його території. Ще одним джерелом напруги у відносинах між двома країнами стала відмова Киргизстану повернути до Узбекистану сотні біженців, які нахлинули туди після андижанської бійні 2005 р[4].

Відносини з Туркменістаном також були напруженими, оскільки в умовах економічного занепаду етнічна узбецька меншість, що там проживала, як і туркменська в Узбекистані, відчували дискримінацію[5].

Натоді, як і більшість центральноазійських держав, Узбекистан зберігав трайбалістсько-кланове суспільство. Історичний розвиток його районів призвів до значних локально-культурних особливостей, унаслідок яких сформувалося шість кланів: ферганський, ташкентський, самаркандський, бухарський, хорезмський і «суркаш» (на межі Сурхандар'їнської та Кашкадар'їнської областей). Узбекистан роздирали кланові суперечки, набирав сили ісламський традиціоналізм, що могло призвести до громадянської війни.

Як наслідок, головною політичною метою Узбекистану від часу проголошення незалежності стало збереження президентської республіки та авторитарного режиму. Парламент де-факто мав статус дорадчого органу при виконавчій владі, а уряд повністю підпорядковувався главі держави. Конституція Узбекистану не передбачала імпічменту президента[6].

2 Uzbekistan vs Tajikistan: Competition over Water Resources Intensifying. Eurasianet. December 8, 2010.

3 Mnatsakanian R. Fertilizer Crop by Use in Uzbekistan: Chapter 2 – Argo-Ecological Zones and Land Quality. UN FAO Corporate Document Registry, 2003.

4 Oliker O. Why Amerika Shouldn't Sever Ties with Uzbekistan. RAND. September 6, 2005.

5 Peimani H. Turkmenistan Reconsiders Relations with Uzbekistan. Johns Hopkins University, Central Asia Caucasus Institute. June 4, 2003.

6 Конституція Республіки Узбекистан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30433237&pos=258;-28#pos=258;-28

Економіка держави зіткнулася з безліччю проблем, пов'язаних із необхідністю створення нових економічних інститутів, проведенням приватизації, модернізації інфраструктурних об'єктів, збільшення фінансової підтримки з-за кордону, зменшення зовнішнього боргу, рівня інфляції, нестачі кваліфікованих кадрів, безробіття.

Курс на поступовий перехід до ринкової економіки вже невдовзі дав позитивні результати. У 2002 р. серед усієї сукупності підприємств і організацій республіки 45% були приватними, 40% – колективними, 12% – державними, інші – спільними. Недержавними підприємствами вироблялося 65% промислової продукції, 99% продукції сільського господарства, 78% продукції для потреб будівництва[7].

У доповіді «Концепція подальшого поглиблення демократичних реформ і формування громадянського суспільства в країні» (2010) І. Карімов наголосив на тому, що Узбекистан свідомо відмовився від революційного варіанту проведення реформ на засадах «шокової терапії» на користь еволюційного, поетапного розвитку. Зміст «узбецької моделі» полягав у пріоритеті економіки над політикою, покладанні на державу функцій ініціатора і координатора реформ, забезпечені верховенства закону, реалізації соціальної політики, поетапності та поступовості реформ[8].

Передбачалася підтримка підприємців та іноземних інвесторів, проте впровадженню реформ заважала корупція, оскільки політична система Узбекистану трималася на неформальних домовленостях.

Оскільки щорічно трудові ресурси збільшувалися на 200–250 тис. людей, уряду не вдалося подолати тенденцію до зростання безробіття. Так, упродовж 1991–2000 рр. населення республіки зросло на 4,1 млн осіб[9].

Значних масштабів набула трудова міграція населення. З одного боку, вона має економічне значення для Узбекистану, адже знімає напругу на місцевих ринках праці, особливо в густонаселених регіонах і сприяє згладжуванню проблеми зайнятості. Також великого значення набувають заробітки трудових мігрантів. За оцінками офіційних і неофіційних джерел, обсяги грошових переказів до республіки на 2012 р. становили не менше 3 млрд дол. на рік[10].

Держава почала проводити політику, орієнтовану на «розумну народжуваність», яка приносить позитивні результати. Як наслідок, погляди на оптимальну кількість народження бажаних дітей почали змінюватися. За даними досліджень, проведених республіканським Центром «Іжтімоій Фікр», у 2011 р. понад 60% населення республіки (зокрема 68% у містах і 58,5% у сільській місцевості) орієнтувалися на 2–3-х дітей у сім'ї і тільки 2,6% – на 5-х і більше[11].

Велика увага приділялася формуванню державної ідеології. Це поняття увійшло до політичного дискурсу країни після виходу книги І. Карімова «Ідея національної

7 Акрамов Э. Экономические реформы в Республике Узбекистан. С. 90. URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/575400

8 О реализации задач, поставленных в Докладе Президента Республики Узбекистан И. Каримова «Концепция дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране». URL: https://lex.uz/docs/1725507

9 Там само. С. 92.

10 Максакова Л. Демографическая ситуация в Узбекистане с точки зрения социальной безопасности. Центральная Азия и Кавказ. Т. 15. Вып. 3. CA@CC. Швеция, 2012. С.36.

11 Там само. С. 28.

незалежності: основні поняття та принципи» (2001) і впроваджувалося в систему освіти як елемент нового стратегічного курсу.

Намагаючись викорінити будь-яку опозицію – світську чи релігійну – уряд вів активну пропаганду проти опозиції та ісламського фундаменталізму, звинувачуваних у спробах повалити чинну владу. Їй кидали виклик такі організації як Партія ісламського відродження Узбекистану, ІРУ, Хізб ут-Тахрір. Єдиною організацією, що ставила перед собою завдання повалити режим Карімова збройним шляхом, був ІРУ, створений у 1996 р. Тахіром Юлдашевим і Джумою Намангані. Рух підтримував тісний зв'язок із Арабською бригадою Усами бен Ладена й отримував від нього фінансову допомогу[12].

Незважаючи на те, що ст. 13 Конституції Республіки Узбекистан проголошувала, що «демократія в Республіці базується на загальнолюдських принципах, згідно з якими вищою цінністю є людина, її життя, свобода, честь, гідність та інші невід'ємні права»[13], ці принципи мали лише декларативний характер. Реалії життя їм не відповідали. ЗМІ залишалися під жорстким контролем держави. Під різними приводами з країни висилалися спостерігачі міжнародних правозахисних організацій. У доповідях про дотримання прав людини в країнах світу за 2009 р. Державного департаменту США стверджувалося, що керівництво Узбекистану припускалося серйозних порушень. Серед них вказувалося на такі: контроль з боку держави за діяльністю громадянського суспільства; обмеження свободи слова, друку, зборів та об'єднань; довільні арешти і затримання не згодних з політичним режимом, відмова у справедливій судовій процедурі, загибель від тортур бранців у місцях тимчасового утримання та тюрмах[14]. Опозиційним партіям відмовляли в реєстрації, чинився тиск на деякі неурядові організації. Виняткові владні повноваження належали виконавчим органам. Негласний контроль і координація всіх державних структур з боку президентського апарату Карімова звели майже нанівець демократичні інновації.

Узбекистан проводить активну лінію у зовнішній політиці. Керівництво держави зрозуміло, що домогтися лідерства в регіоні буде легше, якщо вдасться нейтралізувати небажаний тиск з боку зовнішніх політичних гравців[15].

Узбекистан отримав можливість встановити прямі контакти з мусульманськими країнами Азії та насамперед Середнього Сходу – державами, близькими до нього за культурою і традиціями. Республіка проводила багатовекторну зовнішню політику, в межах якої намагалася дистанціюватися від Російської Федерації та вийти з-під її впливу за рахунок посилення відносин із Заходом та участі в різноманітних багатосторонніх об'єднаннях[16].

12 Rashid A. Islamic Movement of Uzbekistan's Incursion Assists the Taliban URL: http:// www.cacianalyst/org/sept-13/islamic_movement_of_ uzbekistan.htm

13 Конституція Республіки Узбекистан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30433237&pos=258;-28#pos=258;-28

14 Country Reports on Human Rights Practices for 2009 U.S. Department of State, 11 March 2010 URL: http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2009/sca/136096.htm

15 Spechler D.R., Spechler M.C. The Foreign Policy of Uzbekistan: Sources, Objectives and Outcomes: 1991-2009. Central Asian Survey. June 2010. Vol. 29, № 2. P. 159-170.

16 Akbarzadeh S. Uzbekistan and the United States: Authoritarianism, Islamism and Washington's Security Agenda. London: Zed Books, 2005. P. 65-67.

Від 2001 до 2005 р. в м. Ханабад, згідно з домовленостями між урядами Узбекистану та США «Щодо транзиту по території і доступу до воєнної інфраструктури в Республіці Узбекистан та її використанні» (7 жовтня 2001 р.) дислокувалася Військово-повітряна база США «Карші-Ханабад» (К-2). З боку Узбекистану було надано шість варіантів домовленостей щодо орендних виплат за використання бази К-2. Упродовж 2001–2002 рр. США сплатили Узбекистану 15,7 млн дол., від січня 2003 до травня 2005 р. – 23 млн дол.[17]. За даними доповіді Держдепартаменту США, Узбекистан перетворився на ключового партнера США у регіоні, що своєю чергою вплинуло на збільшення масштабів американської допомоги – майже 300 млн дол. у 2002 р. Більша частина цієї суми припадала на програму допомоги в рамках «Закону щодо підтримання свободи» (124,46 млн дол.) і гуманітарну допомогу споживчими товарами і продовольством із залишків запасів Міністерства оборони США та приватних джерел (78,24 млн дол.)[18]. У 2005 р. базу було закрито у зв'язку з критикою США дій керівництва Узбекистану під час андижанських подій у травні того ж року.

Від 2002 р. в м. Термез діяла база Військово-повітряних сил ФРН. За користування базою на початок 2009 р. ФРН інвестувала в її модернізацію12 млн євро[19].

Згадані військові бази діяли в рамках антитерористичної операції в Афганістані. Надання своєї території для військових баз можна пояснити і зацікавленістю Узбекистану в заходах, здатних посилити власну безпеку. Орієнтуючись на Захід, республіка своїх територій для потреб Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) не запропонувала.

Тільки після ускладнень відносин із Заходом політика Узбекистану щодо Росії стала поступово змінюватися. У 2005 р. Ташкент вирішив вийти з організації ГУУАМ, а у серпні 2006 р. в Сочі було підписано угоду про відновлення членства Узбекистану в ОДКБ, в якій він припинив участь ще у 1999 р. Крім того, країна стала членом Євразійського економічного союзу. Проте керівництво Узбекистану майже не взаємодіяло з іншими країнами-учасницями ОДКБ. Скоріш за все, на це впливали напружені відносини з Киргизстаном і Таджикистаном, які також були членами цієї організації, з питань територіального розмежування і будівництва гідроенергетичних споруд на їхній території. У рамках ШОС І. Карімов став головним противником іноземної воєнної присутності в регіоні, надаючи пріоритет азійському напрямку й активно залучаючи інвестиції та пропонуючи участь у розробці узбецьких родовищ енергоносіїв країнам Південно-Східної Азії.

На початку серпня 2012 р. президент Іслам Карімов надав до законодавчого органу Олій Мажліс нову Концепцію зовнішньої політики, основу якої сформували такі принципи та цілі: пріоритети національних інтересів країни за дотримання загальних засад і норм міжнародного права; виконання зобов'язань Узбекистану в рамках ООН, ОБСЄ, СНД, натівського «Партнерства заради миру» й інших міжнародних організацій; загальна воєнна доктрина Узбекистану не припускала

17 Кутнаева Н. Иностранные военные базы на территории постсоветской Центральной Азии. Центральная Азия и Кавказ. Т. 13. Вып. 2. CA@CC. Швеция, 2010. С. 69.

18 Government Assistance to and Cooperative Activities with Eurasia-FY 2002. Washington D.C.: Bureau of European and Eurasian Affairs. U.S. Department of State, January 2003.

19 Кутнаева Н. Зазн. пр. С. 69.

прийняття на озброєння армії стратегічної чи тактичної ядерної, а також хімічної зброї.

19 грудня 2012 р. Ташкент офіційно призупинив членство в ОДКБ. Ставку було зроблено на Китай як на фактор, покликаний урівноважити вплив Росії. На рівні двосторонніх міждержавних відносин Узбекистан надавав підвищеної уваги розвитку відносини з Казахстаном.

Новий період у зовнішній і внутрішній політиці Узбекистану розпочався з приходом до влади президента Шавката Мірзійоєва у грудні 2016 р.

На початку лютого 2017 р. було ухвалено «Стратегію дій з п'яти пріоритетних напрямів Республіки Узбекистан у 2017–2021 рр.». Упродовж двох років в економічному і соціальному секторі вдалося впровадити і підтримати систему вільної конвертації національної валюти, надати пріоритетного розвитку енергетичній інфраструктурі, транспортно-комунікаційним системам, будівництву, водопостачанню, покращити дозвілля населення.

Внутрішньополітичні реформи і зміна курсу зовнішньої політики надали можливість для розвитку багатосторонніх ініціатив усередині Центральної Азії без участі Китаю та Росії. В грудні 2019 р. під час Восьмої міністерської конференції «Серце Азії – Стамбульський процес» було започатковано формат тристоронніх зустрічей США, Афганістану та Узбекистану. Наприкінці травня 2020 р. відбулася перша зустріч представників цієї групи, в результаті якої її учасники домовилися про всебічне транскордонне співробітництво між Узбекистаном та Афганістаном з подолання загроз тероризму та нелегальної наркоторгівлі.

Зроблено низку важливих кроків на шляху до розв'язання багатьох проблем попередніх років, які існували у відносинах з країнами-сусідами, зокрема спрощено візові режими, відкрито десятки контрольно-пропускних пунктів. Кількість громадян, які в 2020 р. щодня перетинали узбецько-киргизький кордон, досягла 30 тис., а узбецько-таджицький – 20 тис[20].

У лютому 2020 р. Державний департамент США опублікував Стратегію США в Центральній Азії на 2019–2015 рр., в якій американська сторона позиціонувала своїм головним завданням розвиток цього регіону як стабільного і успішного, держави якого на власних умовах можуть реалізовувати власні інтереси. США підтримує дипломатичні зусилля Узбекистану щодо регіональної консолідації в Центральній Азії[21]. Таким чином, Вашингтон намагається стримати геополітичну експансію Кремля і Пекіну та відновити свій вплив у регіоні.

Інтенсивної динаміки набула участь Узбекистану в діяльності ООН. Делегати Генеральної Асамблеї ООН більшістю голосів уперше в історії обрали Узбекистан (2020) членом Ради ООН з прав людини на трирічний період, що розпочався 1 січня 2021 р.[22].

20 Курманов А. «Новий Узбекистан»: невтомний шлях до реформ. Україна дипломатична. Вип. XXII. 2021. С. 496.

21 Ярмоленко В.В. Асиметрія інтересів у співпраці між Узбекистаном та США щодо питань безпеки в Центральній Азії. Регіональні студії, 2020. С. 130. URL: https://www.researchgate.net/profile/Vitaliy-Yarmolenko/publication/350345845_THE_ASYMMETRY_OF_INTERESTS_IN_UZBEKISTANI-US_COOPERATION_ON_SECUR

22 Узбекистан впервые избран в Совет ООН по правам человека. 14.10.2020. Агентство «Анадолу» URL: https://shorturl.at/aBFPV

Під час проведення саміту лідерів країн-учасниць Шанхайської організації співпраці, яка відбулася у Самарканді в 2022 р. Ш. Мірзійоєв провів особисті зустрічі з заступницею Генерального Секретаря ООН Розмарі Ді Карло, Головою КНР, президентами Монголії, Ісламської Республіки Іран, Азербайджану, Таджикистану, Туркменістану, Туреччини, Білорусі, прем'єр-міністрами Пакистану, Індії. За підсумками саміту підписано 44 документи з питань співробітництва у політичній, торговельно-економічній, атомно-енергетичній, транспортній, культурно-гуманітарній та інших сферах.

Продовжувалися заходи, спрямовані на інтенсифікацію відносин з Російською Федерацією. За повідомленням прес-секретаря президента Узбекистану Шерзод Асадова, Ш. Мірзійоєв і В. Путін підписали Декларацію про всеосяжне стратегічне партнерство між Узбекистаном та Росією. Загалом договірно-правова база двосторонніх відносин складається з понад 350 документів[23].

Після приходу до влади Р.Т. Ердогана посилилась співпраця Узбекистану з Туреччиною. Республіка офіційно увійшла до складу Тюркської Ради у квітні 2018 р., яку у листопаді 2021 р. під час VIII-го саміту у Стамбулі було реорганізовано в «Організацію тюркських держав» (ОТД). Лідери Організації ухвалили стратегічний документ під назвою «Бачення тюркського світу – 2040», який передбачає подальше поглиблення співпраці між тюркомовними державами у галузях культурної та освітньої політики, вирішенні регіональних і глобальних проблем, створенні транскордонних коридорів і спільного інформаційного простору, розвитку Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, який з'єднує Європу з Китаєм через Туреччину та Азербайджан. Наголошувалося також на необхідності спільної боротьби з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків, нелегальною міграцією, економічними, фінансовими та кіберзлочинами[24].

Співпраця з Туреччиною допомагає збалансувати відносини з Росією і Китаєм, а культурні та мовні зв'язки роблять її привабливим партнером для Стамбула.

Подальший розвиток співпраці та діалогу між тюркськими державами вийшов на якісно новий рівень під час проведення саміту ОТД на тему «Нова ера тюркської цивілізації: на шляху до спільного прогресу і процвітання», який відбувся у Самарканді у листопаді 2022 р. Саміт завершив успішне головування в ОТД Турецької Республіки, яке перейшло до Республіки Узбекистан. Президент Республіки Шавкат Мірзійоєв у своєму виступі зазначив: «Організація тюркських держав вступає в новий, ще відповідальніший етап свого розвитку, їй необхідно буде вирішувати багато пріоритетних завдань співробітництва... В умовах наростаючого геополітичного протистояння, негативних наслідків глобальної економічної кризи та зміни клімату вкрай важливо визначити спільні підходи та скоординувати зусилля у вирішенні найактуальніших проблем. У зв'язку з цим у період свого головування Узбекистан має намір ефективно реалізувати концепцію «Бачення тюркського світу – 2040» і п'ятирічну

23 Ўзбекистон ва Россия муносабатлари кенг қамровли стратегик шериклик даражасига кўтарилди. 15.09.2022. URL: https://president.uz/uz/lists/view/5535

24 Turkic World Vision – 2040. Organization of Turkic States. November 13, 2021. URL: https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf

Стратегію Організації тюркських держав, яка ухвалюється сьогодні, зміцнити авторитет Організації, що охоплює великий регіон із населенням понад 170 мільйонів осіб і найголовніше – вивести на ще вищий рівень співпрацю наших братніх країн та народів, які мають спільну історію, мову та культуру...»[25].

Очільники держав-учасниць ОТД підписанням Самаркандської декларації підтвердили свою рішучість щодо подальшого поглиблення та розширення співробітництва, готовність розвивати ОТД як одну з ключових міжнародних структур, що впливатиме як на регіональний, так і світовий порядок денний. Згідно з Самаркандською декларацією, країни-учасниці ОТД продовжать регулярні консультації з питань безпеки між урядами та державними структурами, тісно координуватимуть питання оборонної промисловості та військової сфери. Ключове місце у декларації відведено взаємодії в економічній галузі.

Статус спостерігача в ОТД отримав Північний Кіпр. Проте міністр закордонних справ Узбекистану В. Норов наголосив, що визнання Північного Кіпру як незалежної держави неможливе, оскільки «Узбекистан суворо керується загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права, особливо у питаннях поваги до суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держав»[26].

У рамках саміту Самарканд оголошено «Столицею тюркської цивілізації», а 2023 р. – згідно з пропозицією Президента Узбекистану – Роком піднесення тюркської цивілізації.

У найближчі роки Узбекистан поглиблюватиме взаємодію з країнами ЄАЕС у статусі спостерігача, певним чином адаптуючи нормативні вимоги до торгівлі з державами Євразійського економічного союзу, вивчаючи баланс плюсів і мінусів від можливого вступу до нього. Члени ЄАЕС є водночас членами СОТ. Під час вступу Узбекистану до цієї організації очікуються певні зміни в регулюванні зовнішньоекономічної діяльності, як і при вступі до ЄАЕС. Можна передбачити, що у випадку вигоди від вступу Узбекистану до зазначених організацій мірою поглиблення реформ ці процеси буде синхронізовано і реформи з адаптації економіки до нових вимог здійснюватимуться паралельно.

Узбекистан приєднався до Міжурядової угоди про «Сухі порти» економічної і соціальної комісії для Азії і Тихого океану ООН[27]. Участь у цій угоді дасть змогу логістичним комплексам країни отримати статус сухопутних портів міжнародного значення. Оскільки країну включили до програми ЄС GSP+, що дає право Узбекистану завозити в ЄС певну низку товарів без мита, перспективними напрямами з доставки вантажів через сухі порти стануть перевезення наземним транспортом за маршрутом Китай – ЄС. Ця можливість сформує можливості для країни стати частиною глобального торговельного процесу з переміщення вантажів, додатковим аргументом для залучення інвесторів у її економіку, спричинить збільшення податкових надходжень і кількість нових робочих місць.

25 Виступ Президента Республіки Узбекистан Шавката Мірзійоєва на засіданні Ради голів держав Організації тюркських держав. URL: https://uzbekistan.org.ua/ua/news-ua/

26 Самаркандський Саміт Організації Тюркських Держав: ключові послання тюркського світу. День планети. 22.11.2022. URL: https://day.kyiv.ua/article/den-planety/samarkandskyy-samit-orhanizatsiyi-tyurkskykh-derzhav-klyuchovi-poslannya

27 Узбекистан приєднався до угоди про «сухі порти». URL: ttps://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/uzbekistan_prisoedinilsya_k_soglasheniyu_o_suhih_portah

Розвиваються й узбецько-українські відносини. У травні 2021 р. було проведено політичні консультації між делегаціями міністерств закордонних справ двох держав, а також відбулося перше засідання Українсько-узбецької ділової ради і бізнес-форуму підприємців, у якому взяли участь представники понад 100 компаній і підприємств[28]. На форумі було ухвалено дорожню карту щодо співпраці між торгово-промисловими палатами Узбекистану та України. Триває інституалізація двосторонніх відносин. Узбекистан розглядає Україну, насамперед, крізь призму шляхів до ринків Східної Європи.

Між країнами відбувається міжрегіональна співпраця. Відповідно до «Угоди про співробітництво» 16 січня 1998 р. містами-побратимами стали Ташкент і Київ[29]. Такими є Самарканд і Львів, Південне й Учкудук, Хмельницький і Наманган[30]. Узбекистан і Україна прагнуть до взаємовигідної торговельно-економічної та культурно-гуманітарної співпраці. Варто зазначити, що у 2020 р. заступниця міністра закордонних справ України Еміне Джапар заявила, що Україна виявляє бажання стати спостерігачем у ОТД. Дипломат нагадала про історичні зв'язки між державами, назвавши Україну спадкоємицею тюркської культури. «Ми країни-сусіди. Україна – спадкоємиця тюркської культури. Кримські татари – місток між Україною та Туреччиною», – сказала Джапарова[31].

Цілком можливо, що період головування Узбекистану в ОТД ознаменується активізацією взаємодії України та тюркського світу через таку важливу платформу.

З початком російсько-української повномасштабної війни керівництво республіки Узбекистан зайняло нейтральну позицію. Це пояснюється тим, що його економіка значною мірою залежить від експорту у РФ та від грошових надходжень, які генерує узбецька громада у Росії. 17 березня 2022 р. очільник МЗС Узбекистану Абдулазіз Камілов заявив, що Ташкент виступає проти війни в Україні і має намір підтримувати добрі стосунки як з Москвою, так і з Києвом. Закликаючи до дипломатичного вирішення конфлікту в Україні, він заявив, що Узбекистан не стане офіційно визнавати самопроголошені «республіки» на українському Донбасі, створені сепаратистами за підтримки Росії[32]. Дії Кремля прямо не засуджувалися, можливо через те, що від 2020 р. Узбекистан є спостерігачем в рамках Євразійського економічного союзу, до складу якого входять Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Росія.

Наприкінці грудня 2022 р. Ш. Мірзійоєв поінформував Олій Мажліс щодо планів уряду на 2023 р., серед яких озвучено шість пріоритетних напрямів: реформування системи державного управління, подальша розбудова соціальної держави; визнання захисту прав і свобод людини як конституційного обов'язку держави; посилення охорони природних ресурсів; покращення ділового клімату за рахунок запровадження механізмів вільного ринку, забезпечення здорової конкуренції та недоторканності

28 Курманов А. Зазн. пр. С. 497.

29 Міста-побратими, з якими Києвом підписані документи про поріднення, дружбу, співробітництво, партнерство. Офіційний портал Києва. URL: https://kyivcity.gov.ua/

30 Курманов А. Зазн. пр. С. 498.

31 Україна прагне отримати статус спостерігача у Тюрській Раді. 07.08.2020. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3077474-ukraina-pragne-otrimati-status-sposterigaca-u-turkskij-radi-dzaparova.html

32 Узбекистан закликав до дипломатичного вирішення конфлікту в Україні. Голос Америки. 17.03.2022. URL: https://www.golosameriki.com/a/uzbekistan-conflict-ukraine-resolution/6489520.html

приватної власності; залучення інвестицій і приватизації великих державних підприємств і банків.

На початку 2023 р. всі регіони Узбекистану відчули недостатнє постачання природного газу й електроенергії. Через аномальні холоди навіть у Ташкенті людям доводилося розводити багаття біля під'їздів своїх будинків та годинами стояти в чергах біля бензоколонок, незважаючи на те, що Узбекистан має власні запаси газу і постачав його навіть до Росії. Так, публічне акціонерне товариство (ПАТ) «Газпром» ще у 2019 р. закупило в держави 4,9 млрд куб. узбецього газу. Проте останніми роками його видобуток в Узбекистані знижується: у 2022 р. було видобуто 51,7 млрд куб., з яких 46,4 млрд пішло на забезпечення внутрішніх потреб, а інші – експортовано до Китаю. Зазначені проблеми свідчать про системну кризу енергетичного сектору країни, який потребує подальших реформ. У грудні 2022 р. держава підписала контракт з Туркменістаном на постачання 1,5 млрд куб. за три місяці, що лише частково вирішило проблему.

24 січня 2023 р. відбулася робоча зустріч міністра енергетики Узбекистану Журабека Мірзамахмудова та голови правління ПАТ «Газпром» Олексія Міллера, на якій сторони підписали «дорожню карту» співпраці в газовій галузі[33]. У червні Росія та Узбекистан домовилися про постачання 2,8 млрд куб. газу на рік терміном на два роки транзитом через Казахстан газопроводом «Середня Азія – Центр» і на початку жовтня Узбекистан отримав російський газ[34].

Необхідно зазначити, що віднедавна Узбекистан активізував свою участь у діяльності Співдружності Незалежних Держав (СНД): долучився до роботи 24 органів галузевого співробітництва, бере участь у діяльності 65 структур СНД. За цей період президентом Узбекистану було висунуто понад 70 ініціатив по багатьох напрямах. Більшість із них отримали практичну реалізацію. Ш. Мірзійоєв навіть був удостоєний найвищої нагороди – Почесного знаку СНД за видатний внесок у зміцнення відносин дружби, добросусідства й багатопланового співробітництва[35].

Наразі реалізовується масштабна програма зі створення у Приаральї Зони екологічних інновацій і технологій в рамках спеціальної резолюції, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН.

Намагаючись дотримуватися нейтральної політики, уряд Узбекистану орієнтується на співпрацю у галузях економічного і політичного життя як з країнами Сходу, так і Заходу. На саміті «Китай – Центральна Азія» (2003) лідери Китаю і п'яти країн ЦА домовилися створити постійний механізм зустрічей керівників держав, у межах якого вони активізуватимуть співпрацю щодо національних стратегій розвитку, просування будівництва транспортних коридорів «Китай – Центральна Азія» в енергетичному секторі, розширюватимуть інвестиційно-індустріальну кооперацію, спільними зусиллями формуватимуть нову архітектоніку співробітництва. Окремий

33 «Газпром» підписав «дорожню карту» співпраці у газовій галузі Узбекистану. 24.01.2023. URL: https://www.interfax.ru/business/883016

34 Газпром, що втратив європейський ринок експорту, намагається переорієнтуватися на Азію. 07.10.2023. URL: https://mind.ua/news/20263710-putin-tokaev-i-mirzijoev-zapustili-postavki-rosijskogo-gazu-do-uzbekistanu-cherez-kazahstan

35 Ўзбекистон Республикаси Президентига МДҲнинг олий мукофоти топширилди. 13.10.2023. URL: https://president.uz/uz/lists/view/6752

акцент зроблено на посиленні культурно-гуманітарних обмінів, співпраці в таких галузях, як медицина, спорт, туризм тощо[36]. Реалізація погоджених на саміті ініціатив призведе до втрати помітного впливу Росії на економічний розвиток Узбекистану.

14–15 вересня 2023 р. в Душанбе відбулася П'ята консультативна зустріч очільників держав Центральної Азії, за результатами якої було підписано три документи, зокрема щодо спільних напрямів молодіжної політики та зміцнення і розвитку взаємопов'язаності наземного транспорту. Наголошено на потребі вдосконалення організаційної структури та договірно-правової бази Міжнародного фонду порятунку Аралу з урахуванням інтересів усіх держав ЦА. Консультативна зустріч сприяла формуванню скоординованої позиції держав регіону на міжнародній арені й пом'якшенню для них потенційних наслідків загострення конкуренції між США, Китаєм та Росією[37].

У своїй зовнішньоекономічній політиці Узбекистан намагається розширити співпрацю з ЄС. У рамках програми другого саміту лідерів Центральної Азії і Європейського Союзу Ш. Мірзійоєв провів зустріч з Президентом ЄС Шарлем Мішелем. Лідери Узбекистану і ЄС велику увагу приділили питанням нарощування обсягів і диверсифікації двосторонньої торгівлі, подовження преференційного торговельного режиму «GSP+», розвитку транспортних маршрутів, насамперед Транскаспійського транзитного коридору, реалізації спільних програм і проєктів у сферах «зеленої» енергетики, інновацій і високих технологій, цифровізації, екології, освіти, туризму та інших напрямів. Наголошувалося на важливості надання гуманітарної допомоги Афганістану[38].

Велика увага приділяється якісній підготовці кадрів для економіки Узбекистану. В межах робочого візиту до США Ш. Мірзійоєв зустрівся з головою компанії Cintana Дугласом Беккером, що займається підвищенням якості освіти університетів і працює у понад 30 країнах світу. Засновник і голова Cintana Дуглас Беккер працює над створенням Американського технологічного університету в Узбекистані. Початок підготовки кваліфікованих кадрів для таких сфер як охорона здоров'я, інжиніринг, архітектура та дизайн планується у 2024 р[39].

За даними Міністерства вищої освіти, науки й інновацій, в Узбекистані діє 210 закладів вищої освіти, серед них 30 іноземних філій, а саме: 2 філії університетів Великої Британії, 2 – Індії, 2 – Італії, 3 – Кореї, по одному – Латвії, Малайзії, Польщі, Сінгапуру, США, Туреччини та Білорусі й 14 – Росії[40]. Узбецька молодь виїжджає на навчання і за кордон. Так, на 1 січня 2021 р. в Україні навчалося 1 585 студентів з

36 Пекін витісняє Москву з регіону: підсумки першого саміта «Китай – Центральна Азія». 20.05.2023. URL: https://uatv.ua/pekin-vytesnyaet-moskvu-iz-regiona-itogi-pervogo-sammita-kitaj-tsentralnaya-aziya-video/

37 Абдукарімов І. П'ята консультативна зустріч голів держав Центральної Азії: Формування загальнонаціональної безпеки. URL: https://avesta.tj/2023/09/19/pyataya-konsultativnaya-vstrecha-glav-gosudarstv-tsentralnoj-azii-formirovanie-obshheregionalnoj-bezopasnosti

38 Другій саміт лідерів «ЄС – Центральна Азія»: перспективи міжрегіональної співпраці. 05.06.2023. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/druhyy-samit-lideriv-yes-tsentralna-aziya-perspektyvy

39 Ўзбекистон Президенти кадрлар тайёрлаш соҳасида шериклик истиқболларини муҳокама қилди. 19.09.2023. URL: https://president.uz/uz/lists/view/6671

40 Джанізакова С. Які закордонні ЗВО акредитовані в Узбекистані у 2023 р. URL: https://kadrovik.uz/publish/doc/text191318_kakie_zarubejnye_vuzy_akkreditovany_v_uzbekistane_v_2023_godu

Узбекистану. При цьому причинами вибору навчання саме в Україні стали його доступна вартість, висока якість, легкість визнання диплому на батьківщині та бажання навчатися в одній з європейських країн[41]. Найпопулярнішими спеціальностями серед іноземних студентів в Україні є медицина, архітектура і будівництво, фінанси, банківська справа і страхування, економіка.

В умовах глобалізації молодь республіки більше долучається до загальносвітових процесів (навчання та стажування за кордоном, міжнародні форми підприємництва, туристичні та ділові поїздки тощо), певним чином орієнтується на західні стандарти сімейних стосунків.

Сьогодні туризм перетворився на один із провідних секторів економіки. З цієї причини Узбекистан приділяє особливу увагу модернізації туристичної інфраструктури, розробці й удосконаленню нормативно-правової бази для сталого розвитку галузі, організації обслуговування зарубіжних гостей відповідно до міжнародних стандартів.

Останніми роками для громадян близько 100 країн запроваджено безвізовий режим, для громадян 55 держав встановлено спрощений порядок надання електронної візи. Фонд готелів доведено до 140 тис. місць, відкрито 70 нових туристичних маршрутів, почали діяти 6 приватних авіакомпаній. Як наслідок, кількість іноземних туристів збільшилась удвічі. У 2023 р. Узбекистан, за підрахунками спеціалістів, відвідають близько 7 млн туристів. Міжнародний університет туризму і культурної спадщини «Шовковий шлях» у м. Самарканд готує фахівців за програмою подвійних дипломів з такими світовими університетами як Guilin Tourism University (КНР), Sahid Polytechnic in Jakarta (Індонезія), Sahid Institute of Tourism of Surakarta (Індонезія).

Під час виступу на 25-й Генеральній Асамблеї Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) у жовтні 2023 р. Президент Узбекистану висунув низку цікавих ініціатив, серед них: встановити номінацію «Краще місто з запровадження “зеленого туризму”» у рамках UNWTO; оголосити 2025 р. Всесвітнім роком інклюзивного туризму та ухвалити спеціальну декларацію; запровадити спеціальну міжнародну премію UNWTO за внесок у просування бренду «Шовковий шлях»; виділити спеціальні гранти для навчання фахівців у нещодавно створеній Міжнародній академії туризму в Самарканді[42]. В міжнародних рейтингах Узбекистан посідає високі позиції як безпечний для відвідування і такий, що швидко розвиває різні напрями туризму.

Так, за 2022 р. Узбекистан відвідало 5,2 млн іноземних туристів. Згідно зі статистикою Державного агентства Узбекистану, кількість туристів, які прибули в країну з-за кордону, у 2022 р. порівняно з попереднім роком зросла у 2,8 рази. Найбільше туристів прибуло з Казахстану – 1 млн 551 тис. 100 осіб. За ним ідуть Таджикистан – 1 млн 447 тис. 800, Киргизстан – 1 млн 356 тис. 900, Росія – 567 тис. 700, Туреччина – 75 тис. і Південна Корея – 19 тис. 900 осіб[43].

41 В МОН підрахували кількість іноземних студентів в Україні. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/05/28/novyna/suspilstvo/mon-pidraxuvaly-kilkist-inozemnyx-studentiv-ukrayini

42 Ўзбекистон Президенти Бутунжаҳон туризм ташкилоти Бош Ассамблеясининг 25-сессиясида қатор муҳим ташаббусларни илгари сурди. 16.10.2023. URL: https://president.uz/uz/lists/view/6764

43 У 2022 р. Узбекистан відвідали 5,2 млн іноземних туристів. 18.01.2023. URL: https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%B2-2022-%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83

Представники країни регулярно беруть участь у міжнародних ярмарках та виставках, що відбуваються за кордоном, з метою презентації туристичного потенціалу республіки, ознайомлення з національними традиціями та стравами. Участь у них діє змогу бути в курсі останніх тенденцій ринку туризму, укладати ділові контракти, розвивати співпрацю з іноземними партнерами.

Інтенсивно розвиваються культурні зв'язки країни. Так, 3 травня 2023 р. президенти Узбекистану Ш. Мірзійоєв і Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр урочисто відкрили у Берліні у галереї Джеймса Сімона виставку «Археологічні скарби Узбекистану». Вона містить 285 предметів із колекцій музеїв Узбекистану, багато з яких вперше демонструються за межами країни, і 65 експонатів з колекції державних музеїв Берліну. Експозиція розповідає про давню культуру, історію ранніх держав на території сучасного Узбекистану і Центральної Азії, починаючи від VI ст. до нашої ери і до IV ст. цієї: артефакти македонської присутності, унікального мистецтва кушан, портрети царських правителів на півдні країни, раннє буддійське мистецтво[44].

Також було відкрито виставку «Скарби оазисів Узбекистану» у Парижі у музеї Лувру (2022 р.), яка також включала предмети з музеїв Узбекистану та інших держав. 2023 р. оголошено «Роком культури і мистецтва народів Узбекистану і Китаю».

Ташкент став центром євразійського кіно. У столиці Узбекистану відкрився XV міжнародний кінофестиваль «Перлина Шовкового шляху». У ньому взяли участь понад 300 діячів культури з 52 країн світу, серед них – кінематографісти зі США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Туреччини, Індії, Китаю, Японії тощо.

Проведено форум кінематографістів країн-членів Міжнародної організації тюркської культури, форум керівників і засновників кіноустанов країн СНД. На майданчику кінофестивалю створено Раду директорів кіностудій країн СНД, укладено понад 10 меморандумів щодо реалізації спільних проєктів. У освітній частині кінофестивалю пройшло понад 50 майстер-класів та безкоштовні кінопокази у кінотеатрах країни[45].

У рамках Ташкентського міжнародного кінофестивалю відбувся 8-й Європейський кінофестиваль, до програми якого увійшло 15 стрічок, вироблених у Австрії, Бельгії, Естонії, Іспанії, Італії, Мальті, Німеччині, Португалії, Румунії, Словенії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Угорщині, Україні[46]. Українська стрічка «Мої думки тихі» режисера А. Лукіча розпочала Фестиваль країн ЄС. Ці заходи мають служити розвитку й удосконаленню несхожих форм співпраці у сфері культурного обміну та взаєморозуміння між народами і країнами різних регіонів світу.

Висновки. Після розпаду Радянського Союзу Узбекистан постав перед новими викликами і загрозами. У поєднанні з інерцією пролонгованих з радянської епохи антагонізмів це сформувало доволі суперечливу конфігурацію відносин із сусідніми державами, а також суспільно-політичну та соціально-економічну ситуації всередині

44 Президенты открыли в Берлине выставку культурного наследия Узбекистана. URL: https://www.gazeta.uz/ru/2023/05/04/exhibition/

45 В Ташкенте стартовал международный фестиваль «Жемчужина шелкового пути». 30.09.2023. URL: https://fergana.agency/news/131517/

46 Фестиваль стран Євросоюза на Ташкентском кинофестивале откроет украинский фильм. 29.09.2023. URL: https://fergana.agency/news/131400/

країни. Завдяки дотриманню принципів мирного співіснування, кооперації та взаємної відповідальності Узбекистан прагне зробити свій вагомий внесок у регіональний і глобальний розвиток. Наразі активізуються й розширюються торговельні, інвестиційні, транспортно-комунікаційні, кооперативно-виробничі, культурно-гуманітарні зв'язки, прикордонна й міжрегіональна співпраця, взаємодія в галузі гарантування міжнародної безпеки та спільної протидії сучасним викликам.

Узбекистан формує свої зовнішньополітичні засади як збалансовану рівновіддаленість від наявних і нових світових центрів сили. На фоні російсько-української війни Ташкент розширює свої політичні, економічні та безпекові контакти, налагоджує продуктивні та взаємокорисні відносини як зі США, так і з країнами ЄС, при цьому не розриваючи зв'язків із Російською Федерацією. Роль Узбекистану на міжнародній арені зростає, він прагне позиціонувати себе як відповідального партнера й тісно співпрацює з іншими державами у рамках міжнародних і регіональних організацій. Головування в ОТД формує кращі умови для реалізації потенціалу країни в напрямку координації розвитку тюркського діалогу та співробітництва.

Відносини між Узбекистаном та Україною мають стабільний характер і великий потенціал для розширення та більшого наповнення різними проєктами, насамперед економічними.

Здатність узбецького керівництва грати на інтересах безпеки великих держав – США, Росії, Китаю – та претендувати на роль бар'єру проти ісламського фундаменталізму збільшує його статус незалежної сили, з якою необхідно рахуватися в регіоні.

З метою ширшої репрезентації країни на міжнародній арені керівництво Узбекистану вживає заходів до популяризації надзвичайно давньої і багатої культурної спадщини, традицій і звичаїв узбецького народу. Переконливим свідченням цього слугують численні виставки у різних куточках світу, експозиції яких є культурною візитівкою країни.

В умовах глобалізації та пошуку нових інструментів гарантування міжнародної безпеки, економічної конкуренції та різних форматів співпраці Узбекистан здійснює пошук власного місця у системі міжнародних політичних, економічних і культурних зв'язків.

Ігор ЛОССОВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

І. Еволюція концепцій субрегіональної безпеки у Південно-Східній Азії (ПСА) і в ширшому Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР)

Субрегіон ПСА, до якого належать 10 країн-членів ASEAN (Бруней-Даруссалам, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни), а також два спостерігачі в Асоціації – Папуа-Нова Гвінея і Тимор Леште, є досить різнорідним, об'єднує країни з різними політичними системами, формами правління та ідеологіями, різними рівнями економічного та суспільного розвитку і добробуту населення. У згаданих країнах відсутні розвинені ліберально-демократичні системи правління, превалюють молоді демократії перехідного періоду або напівавторитарні режими. Бракує також спільних основоположних об'єднувальних цінностей, як це має місце в таких інтеграційних об'єднаннях, як Євросоюз. Проте їх об'єднує географічна близькість, схоже історичне минуле, розуміння і віра у спільне майбутнє, а також прагматичне бажання розвивати та поглиблювати торгово-економічну та інвестиційну співпрацю, взаємодію у сфері безпеки в самому субрегіоні та в ширшому Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), які сьогодні не відрізняються сталою архітектурою безпекових інститутів у порівнянні з Європейським регіоном, де вже понад півстоліття досить ефективно функціонують розгалужені безпекові та інтеграційні структури: НАТО, ОБСЄ, ЄС тощо.

Після завершення Другої світової війни (ДСВ) перші субрегіональні безпекові структури формувались з ініціативи активного учасника всіх процесів в АТР – США, що слугувало гарантією незворотності демілітаризації післявоєнної Японії, а також балансом сили у протидії СРСР, КНР та ін. комуністичним державам регіону в роки «холодної війни».

Майже всі країни ПСА набули незалежності по завершенні ДСВ, після декількох століть колоніальної залежності від європейських метрополій (лише Таїланд (Сіам) мав попередній тривалий досвід незалежності). Процеси становлення державності часто супроводжувались запеклою боротьбою із зовнішніми та внутрішніми загрозами, що надавало пріоритетної ваги в окремих країнах субрегіону збройним силам та їхнім керівникам, які часто виступали політичними конкурентами цивільної вла-

ди і навіть іноді брали на себе загальнополітичне керівництво. Тому сучасні цивільно-військові відносини більшості країн ПСА ще далекі від визнаних світових демократичних стандартів.

У післявоєнний період на процеси в АТР активно впливали зовнішні сили, насамперед великі держави – Велика Британія (ВБ), США, СРСР і КНР. Деякі країни субрегіону ставали полем «гарячого» протистояння в «холодній війні» (Корейський конфлікт (1950–1953рр.)[1] [2], війна у В'єтнамі (1955–1975), конфлікт у Камбоджі (1967–1975), комуністичне повстання в Малайзії (1948–1960)[3] [4], громадянська війна в Лаосі (1960–1973)). У цей період країни субрегіону будували зовнішню політику на рівновіддаленості від двох світових супердержав, водночас присутність СРСР стримувала експансію Китаю.

Завершення «холодної війни» суттєво вплинуло на безпекові процеси. Припинення блокового протистояння та активної присутності в субрегіоні США і СРСР створило безпековий вакуум. Враховуючи зростання комуністичного Китаю, країнами ПСА *було сформульовано концепції субрегіональної інтеграції і нейтралізму*, на реалізацію яких спрямовано стратегію ASEAN. Головною мотивацією субрегіональної консолідації було гостре відчуття тиску великих держав, насамперед з боку КНР, яка активно підтримувала комуністичні рухи в регіоні, а також колишніх метрополій – ВБ і США[5] [6] [7].

Еволюція концепцій національної безпеки і зовнішньої політики країн ПСА віддзеркалює послідовні зусилля з розбудови незалежних самодостатніх націй з молодих мало розвинених країн третього світу, успадкованих від епохи Європейського домінування та колоніалізму в регіоні. Процеси формування країн ПСА є подібними, тому їх можна розглядати на прикладах однієї чи кількох з країн субрегіону. Більшість із них набули незалежності у складних геополітичних умовах, коли не лише зовнішнє міжнародне середовище було несприятливим і непередбачуваним, але й внутрішня ситуація – нестабільною завдяки комуністичним повстанським рухам. Історія субрегіону суттєво вплинула на процеси формування безпекових концепцій. Головними історичними подіями, які сформували ідеологію нацбезпеки Малайзії і Сінгапуру були: Японська окупація 1942-1945 рр., комуністичне повстання 1948-1960 рр., болючий процес формування Федерації Малайзія в 1963 р., розлучення із Сінгапуром у 1965 р. та міжетнічні сутички 1969 р.

1 Лоссовський І. Гарячі сполохи холодної війни: до 60-ї річниці завершення Корейського конфлікту 1950-1953 років. Зовнішні справи. 2013. № 9. С. 32–35.

2 Лоссовський І. Історія, сучасний стан та перспективи Корейського врегулювання. Україна дипломатична. 2014. № 14. С. 634–653.

3 Лоссовський І. Зовнішня політика Малайзії: від колоніальної залежності до регіонального лідерства. Зовнішні справи. 2010. № 1–4.

4 Лоссовський І. Зовнішньополітичні пріоритети Малайзії на фоні безпекової еволюції регіону Південно-Східної Азії. Університет. 2010. № 6. С. 73–92.

5 Лоссовский И. «Азиатский нейтрализм, неприсоединение и региональная безопасность в АТР». Статус постоянного нейтралитета: опыт Туркменистана (29 ноября 2013г.). Киев: Дипломатическая академия при МИД Украины. 2013. С. 150–157.

6 Лоссовський І. Азійський нейтралізм і російсько-українська війна: як змінити баланс на користь України. Стратегічна панорама. № 2. 2022.

7 Руднев В. Малайзия и Сингапур после Второй мировой войны и политика США и Англии. Москва: Наука, 1981. 224 с.

Значний вплив на формування сучасних уявлень про національну безпеку та державне управління таких країн ПСА як Бруней, Малайзія, М'янма та Сінгапур мало півторастолітнє британське колоніальне правління (1786–1957 рр.). Інші країни ПСА зазнали значного впливу інших метрополій, серед яких – Франція, Нідерланди і США. Перебуваючи в колоніальній залежності від західних держав, країни ПСА запозичили елементи різних політичних культур і розвинули свою самобутню власну культуру[8 9 10 11].

II. Безпекові загрози регіону, спричинені «холодною війною»

Стратегічне виживання молодих незалежних країн субрегіону в *роки «холодної війни» (1947–1991 рр.)* вимагало від урядів, що починали упровадження зовнішньої та безпекової політики, усвідомлення того, що політика безпеки і виживання націй повинна відповідати регіональним та глобальним стратегічним тенденціям, існуванню чіткого взаємозв'язку внутрішнього, регіонального та глобального вимірів безпеки. Керівництвом некомуністичних країн ПСА було обрано двовекторну зовнішню стратегію: жорстка постава проти міжнародного комунізму, чітка прозахідна ідеологічна, політична, економічна, безпекова та військова орієнтація. У зв'язку з потребою захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз у 1957 р. Федерацією Малайзія укладено безпекову угоду з колишньою метрополією – Англо-Малайську угоду про оборону та взаємодопомогу, яка зіграла ключову роль для молодої країни під час «конфронтації» з Індонезією (1963–1966 рр.).

Розпал Корейської війни (1950–1953 рр.) та ескалація війни в Індокитаї з участю США лише посилили загрози регіональній безпеці. Корейська війна, що вибухнула через 5 років після завершення Другої світової війни, стала кривавим прологом «холодної війни». У тій чи іншій формі в ній брали участь близько 50-ти держав, серед яких усі 5 постійних членів РБ ООН. За кількістю жертв (до 4,5 млн загиблих) у світовому сумнозвісному кривавому рейтингу вона посідає третє місце, поступившись лише Другій і Першій світовим війнам. Головним наслідком цієї війни стало закріплення розділення корейського народу та формування двох формально незалежних корейських держав, кожна з яких ставала частиною одного з двох протиборчих військово-політичних блоків «холодної війни». Відсутність же мирного договору про закінчення Корейської війни і на сьогодні є однією з основних перешкод повномасштабному врегулюванню на півострові та формуванню системи колективної безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні[12 13].

8 Шевчук О.В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: Фактори формування та тенденції розвитку. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили. 2010. 197 с.

9 Лоссовский И. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в контексте интеграционных процессов в Юго-Восточной Азии. Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 18. 2012. С. 131-144.

10 Лоссовський І. Проблеми розвитку національної та регіональної безпеки в Південно-Східній Азії. Університет. 2012. № 3. С. 23-48.

11 Лоссовский И.Е. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в Юго-Восточной Азии. Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2012. № 4. С. 16-23.

12 Лоссовський І. Гарячі сполохи холодної війни: до 60-ї річниці завершення Корейського конфлікту 1950-1953 років.

13 Лоссовський І. Історія, сучасний стан та перспективи Корейського врегулювання. Зазнач. праця.

Відома «теорія доміно», що залишалася головною турботою країн Заходу в 50-60-х роках XX ст. також викликала побоювання політичних еліт країн субрегіону. У зв'язку з запланованим *входженням Сінгапуру до Малайзії* особливого значення у 1961–1963 рр. набуло питання подальшої долі військової бази ВБ, оскільки Уряд останньої, разом із союзниками по регіональному військовому блоку SEATO – США і Австралією, намагалися зберегти статус Сінгапуру як важливого військового плацдарму боротьби з комуністичною ідеологією в ПСА, для розширення впливу в Індокитаї та розгортання військової присутності США у В'єтнамі. Проти збереження іноземних військових баз в Сінгапурі виступали окремі політичні сили, як на самому острові, так і в Малайській Федерації. З утворенням Малайзії в країні відбувається різке зростання військових витрат з огляду на необхідність опору експансіоністській політиці Індонезії.

Боротьба з внутрішніми комуністичними рухами[14]. З поділом зовнішнього світу на два ворожих табори під час «холодної війни» головним безпековим викликом для субрегіону постала «північна загроза» – комуністична експансія, яка поширювалася і підтримувалася з боку КНР. 40-річна війна з комуністичними рухами у ПСА мала значний психологічний та політичний вплив. Повстанський рух на чолі з Комуністичною партією Малайї (КПМ) розпочався у 1948 р., але й після здобуття незалежності у 1957 р. ця проблема залишалася головною для уряду країни. КНР відкрито підтримувала боротьбу КПМ та інші комуністичні організації ПСА. Цьому сприяла широка соціальна база – китайська етнічна меншина (понад 30% населення Малайзії, 14% населення Таїланду, близько 75% населення Сінгапура). Офіційно протистояння завершилось у 1960 р., але фактично продовжувалося до кінця 1980-х рр. Серед головних факторів перемоги над комуністичною ідеологією відзначаються такі: комунізм був загрозою політичним системам і ключовим цінностям, що тісно пов'язані з культурними цінностями корінних націй; комуністичний рух мав не загальнодержавний, а переважно китайський етнічний характер, лише незначна кількість корінних народів приєдналася до нього; щодо Малайзії, КПМ сповідувала «іноземну ідеологію» і прагнула змістити легітимне малайське керівництво та інститути влади, що не відповідало інтересам більшості населення; національна стратегія запропонувала народу те, що не змогли комуністи – безпеку й економічний розвиток.

Несумісність із комуністичною ідеологією також поширювалась і на зовнішній вимір національної безпеки некомуністичних країн ПСА, що виявилося в їхній антикомуністичній зовнішній політиці. Комунізм, як внутрішня загроза, асоціювався з конкретною зовнішньою загрозою. Конфлікт в Індокитаї розглядався як війна між комунізмом і демократією, тому Сайгонському режиму Південного В'єтнаму надавалася підтримка як партнеру у спільній боротьбі. У війні проти комуністичного руху вдалося перемогти завдяки військовій підтримці ВБ в рамках згаданої Англо-Малайської Угоди про оборону та взаємодопомогу 1957 р. До 1960 р. вдалося достатньою мірою нейтралізувати підривні дії про-пекінських сил, в результаті чого Парламент Малайзії скасував закони про надзвичайний стан та ухвалив досить жорсткий Закон про внутрішню безпеку. Остаточно антикомуністична військова кампанія заверши-

14 Лоссовський І. Проблеми розвитку національної та регіональної безпеки в Південно-Східній Азії. Зазнач. праця.

лася лише у 1989 р. мирною угодою, підписаною при посередництві Таїланду урядами Малайзії, Таїланду і КПМ.

У протидії міжнародній комуністичній загрозі «некомуністичні» країни ПСА були бенефіціантами спонсорованої США системи глобальних військових союзів, спрямованих проти СРСР та КНР. Американські дво- та багатосторонні безпекові гарантії для країн АТР складалися з таких міжнародно-правових документів: Манільський пакт 1954 р., що створив Організацію Південно-Східно-Азійського договору (SEATO) з участю двох регіональних партнерів – Таїланду і Філіппін; Договір ANZUS 1951 р. за участі Австралії, Нової Зеландії і США; Організація Центрального договору (CENTO) для оборони Західної Азії; Американсько-Японський союз 1951 р., що створював ядерний та конвенціональний оборонний захист проти комуністичної експансії в Північно-Східній Азії; двосторонні безпекові договори США з Південною Кореєю, Тайванем, Таїландом і Філіппінами, які разом із багатосторонніми союзами забезпечували наповнення *доктрини стримування*, проголошеної американським Президентом Г. Труменом у 1947 р. При Президенті США Д. Ейзенхауері (1953–1961 рр.) Держсекретарем Дж. Даллесом було активізовано і підведено теоретичну базу під SEATO на основі *теорії доміно*, поширивши тим самим американську безпекову парасолю на всю ПСА. Таким чином для країн субрегіону, які не були членами SEATO, відпала необхідність формального членства у військових союзах під егідою США. Їхні безпекові потреби у перші дві декади «холодної війни» забезпечувалися широкою системою англо-американської оборонної співпраці, а після війни у В'єтнамі – в межах П'ятисторонньої угоди про оборону (Австралія, ВБ, Нова Зеландія, Малайзія, Сінгапур), укладеної у 1971 р. на заміну Англо-Малайської оборонної угоди 1957 р.

Прагматизм і раціоналізм національної безпеки були притаманні лідерам некомуністичних країн субрегіону, які після виведення військ США, що знаменувало закінчення В'єтнамської війни, проводили антикомуністичну внутрішню політику і водночас зовнішню політику мирного співіснування з комуністичними режимами регіону.

Під час «холодної війни» крім внутрішньої комуністичної загрози політична ситуація в Індокитаї мала значний вплив на формування уявлень місцевих еліт про актуальні загрози національній безпеці. Хоча з падінням Південного В'єтнаму у 1975 р. почався процес відновлення відносин із об'єднаним В'єтнамом, але з подальшою інтервенцією на Камбоджу виникли нові побоювання щодо гегемоністських намірів Соціалістичної Республіки В'єтнам. У політичних колах некомуністичних країн субрегіону тоді розгорнулася дискусія, хто саме – В'єтнам чи КНР – становить найбільшу загрозу безпеці.

III. Міжетнічні та міжконфесійні протистояння всередині країн

Окрім зазначених ідеологічних протистоянь *міжетнічні та міжконфесійні сутички* (насамперед, *малайсько-китайські)* також були серйозним викликом національній безпеці Малайзії і Сінгапуру у перші роки їхнього існування. Сумнозвісним виявом цього стали криваві події 13 травня 1969 р. в Малайзії. Для подолання наслідків цих сутичок в країні було проголошено надзвичайний стан, на 21 місяць призупинено ді-

яльність Парламенту, для управління країною в цих умовах було створено спеціальну Національну Раду. Ще раніше схожі події мали місце й у Сінгапурі: 21 липня 1964 р., в День народження Пророка Магомета відбувся перший сполох так званої «расистської агітації». У вересні того ж року відбувся другий сполох міжнаціональної ворожнечі між китайцями та малайцями. Зазначені події знаменували собою «вододіл» історії, насамперед цих країн, а також всього субрегіону, що змінило не лише політичне життя, але й поняття внутрішньої безпеки, додавши до нього новий вимір – міжрасові та міжетнічні відносини.

Міжетнічні сутички в М'янмі (Бірмі), переважно на Заході країни (штат Ракхайн), де проживає мусульманський народ рогінджа, який є національною та релігійною меншиною в країні, де більшістю населення є буддисти бірманського народу, стали відомими з кінця Другої світової війни, досить помітно тривають з 1970-х рр. й перебувають під певним демократичним контролем світового співтовариства останні 20 років. Останні сполохи конфлікту у 2012, 2013, 2016 і 2019 рр. призвели до значних етнічних репресій та міграцій рогінджа в сусідній Бангладеш та інші мусульманські країни субрегіону. Репресивна, іноді з елементами геноциду, політика уряду М'янми отримує негативну оцінку та критику з боку світового співтовариства та ООН, за процесами демократизації та дотримання прав людини й національних меншин в країні уважно слідкують і в рамках об'єднання країн ASEAH. Разом із тим, уряд М'янми звинувачує мусульман рогінджа в насильстві та тероризмі.

Проблема радикального ісламізму. У 1980-і рр. при тому, що зовнішні загрози, пов'язані з «холодною війною», залишалися актуальними, почали виявлятися нові загрози, як-то: проблема захисту морських кордонів, потоки нелегальної імміграції, *зростання радикального ісламізму*. Вторгнення СРСР до Афганістану 27 грудня 1979 р. спричинило різку негативну реакцію всього Ісламського світу, активізувало діяльність радикальних організацій. В мусульманських країнах ПСА, насамперед Індонезії, Малайзії, Філіппінах лунали заклики до Джихаду. В цій ситуації Малайзія стала мимовільною жертвою геополітики, оскільки жорстка антирадикалістська політика Президента Сухарто (1968–1998) в Індонезії змусила місцевих ісламістів, які підтримували антирадянську кампанію, перебратися у 1985 р. до більш ліберальної Малайзії.

Тенденція ісламізації і радикалізації субрегіону окрім подій в Афганістані, пов'язано з низкою інших причин: ісламська революція в Ірані 1979 р.; поширення ісламістської літератури та розповсюдження радикальних вірувань; вплив студентів, які поверталися з навчання з арабських країн; вплив четвертої арабо-ізраїльської війни 1973 р.; активізація міжнародних ісламістських організацій та фундаменталістських рухів. Така тенденція становила суттєву загрозу расовій гармонії та національній безпеці країн ПСА.

IV. Проблеми морського піратства та регіонального тероризму

Окрім підйому радикального ісламізму та екстремізму в субрегіоні серед головних безпекових проблем постала *проблема піратства,* що змусило уряди країн ПСА вжити заходів для посилення морської розвідки та оборони, а також налагодження

багатосторонньої співпраці у цій сфері. За експертними оцінками ПСА є субрегіоном світу з найбільшою концентрацією піратських нападів[15 16 17 18]. Ці напади найчастіше відбуваються в морях, що омивають Малайзію, Індонезію, В'єтнам, Південний Китай, Сінгапур, Таїланд, Камбоджу і Філіппіни (понад половини всіх піратських акцій). Найбільш небезпечним місцем світових морських шляхів вважається вузька протока між Малаккським півостровом та індонезійським островом Суматра, через яку щорічно проходить 50000 суден та здійснюється третина світового товарообігу, зокрема половина світових перевезень сирої нафти. Найвужче місце протоки (2 км), розташоване близько до Сінгапуру, є досить «зручним» для піратських нападів. Хоча кораблі у цьому місці йдуть суцільною колоною, як автомобілі по дорозі в часи «пік», проте напади ще з 2010-х рр. відбуваються доволі часто. Лише заявлені втрати морських транспортних та страхових компаній від піратства щорічно складали близько 10 млрд дол. (інформація Міжнародного морського бюро – IMB). Реальна ж кількість нападів і, відповідно, втрати є заниженими у 2–3 рази, оскільки транспортним компаніям невигідно розголошувати факти нападу, бо це збільшує ціну страховки перевезень.

Єдиним реальним способом вирішення проблеми є ефективне використання і координація спільних дій збройних сил і морських флотів прибережних держав. У 2004 р. між Малайзією, Сінгапуром та Індонезією було підписано угоду про боротьбу з піратством, відповідно до якої кожна країна зобов'язалась охороняти певні ділянки морського шляху. Пізніше до цієї угоди підключилися Таїланд, Філіппіни, В'єтнам і Камбоджа.

Провідні регіональні держави виступають проти інтернаціоналізації боротьби з морським піратством у ПСА. Вони справедливо побоюються, що присутність позарегіональних іноземних військово-морських сил здатна призвести до послаблення їхнього суверенітету над територіальними водами та втрати контролю над винятковою економічною зоною. Разом із тим, завдяки ефективним спільним діям вже у 2016 р. Малаккську протоку було виключено зі списку зон, де ведуться військові дії. Водночас пірати перенесли свою активність до інших районів морського простору ПСА. У 2009 р. було створено Центр обміну інформацією на військово-морській базі Чанги у Сінгапурі, орієнтований на моніторинг морської безпекової ситуації у ПСА та обмін нею з ВМС та підрозділами берегової охорони 23-х країн[19 20].

Регіональний тероризм. Значний вплив на формування безпекової політики країн субрегіону мали трагічні події 11 вересня 2001 р. в США. Відбулося її переосмислен-

15 Ходов Л. Пираты 21 века – угроза торговле в Юго-Восточной Азии. Проблемы Дальнего Востока. 2008. № 6. С. 96-100.

16 International Marine Bureau Piracy Reporting Cente. London. URL: www.icc-ccs.org/piracy-reporting-centre

17 Баймуратов М., Потапчук А. Международное пиратство: Актуальные вопросы становлення глобальной системы противодействия. Москва: ТрансЛит, 2011. 234 с.

18 Колдунова Е. Безопасность в Восточной Азии: Новые вызовы. Москва: МГИМО (У) МИД России, 2010. 238 с.

19 Парамонов О. Морское пиратство в Юго-Восточной Азии: региональный аспект. Завтра.ru. 19.01.2021. URL: https://zavtra.ru/books/morskoe_piratstvo_v_yugo-vostochnoj_azii_regional_nij_aspekt

20 Пиратство и пандемия: морская преступность в Юго-Восточной Азии в 2020-2022 годах. Российский профессиональный союз моряков. 24.08.2022. URL: http://www.sur.ru/ru/news/lent/2022-08-24/piratstvo_i_pandemija_morskaja_prestupnost_v_jugo-vostochnoj_azii_v_2020-2022_godakh_21558/

ня в напрямку забезпечення захисту від виявів *глобального тероризму*. Країни ПСА прийшли до усвідомлення необхідності ще більш серйозного ставлення до проблеми радикалізації ісламу. *Загроза з боку* таких *радикальних організацій*, як *«Кумпулан Мілітан Малайзія» і «Джамаа Ісламія»* та їхніх зв'язків із Аль-Каїдою була і є досить великою, хоча уряди інколи й намагаються їх применшити. Причинами цих спроб є те, що Індонезія, Малайзія, Філіппіни і Бруней-Даруссалам є ісламськими країнами, а також те, що «перебільшення» загрози може відлякати іноземних інвесторів. Водночас ПСА продовжує розглядатися як «другий центр міжнародного тероризму». За експертними оцінками, субрегіон демонстрував на початку XXI ст. найбільш високий рівень тероризму у світі[21] [22].

Терористична воєнізована ісламістська організація «Джамаа Ісламія» (ДІ) з ієрархічною структурою підпорядкування відома своєю діяльністю в Індонезії та інших країнах ПСА. Вона ставить завданням створення шаріатської держави, яка у майбутньому стала б ядром «нового азійського халіфату», з включенням Індонезії, Малайзії, Брунею, Сінгапуру, південних частин Філіппін, Таїланду і М'янми. За останні десятиліття ДІ здійснила чимало терористичних актів, як-то: вибух у нічному клубі на острові Балі (жовтень 2002 р., загинуло понад 200 людей, понад 300 – поранено); вибух в готелі «Маріотт» у Джакарті (2003 р.) спричинив велику кількість жертв. Спільними діями країн регіону було арештовано кілька сотень людей, пов'язаних з ДІ, розкрито плановані напади на Посольство США в Сінгапурі та ін. американські об'єкти. Незважаючи на великі втрати, дії ДІ поширюються на весь Малайський архіпелаг, а число членів сягає кількох тисяч. Від початку XXI ст. силовими структурами країн субрегіону проведено цілеспрямовану роботу зі знищення терористів та нейтралізації їхніх організацій. Посилено розвідувальні органи, в 2003 р. в Куала-Лумпурі створено регіональний Контртерористичний центр ПСА.

Проте, з 1990-х рр. та й до сьогодні країни ПСА продовжували стикатися з загрозами безпеці, як новими, так і традиційними, серед яких: поширення радикальних ісламістських сект; залежність від іноземної робочої сили, збільшення напливу як легальних, так і нелегальних мігрантів[23]. Присутність великої кількості іноземних робітників, нелегальних іммігрантів і біженців залишається однією з головних безпекових проблем субрегіону в умовах глобалізації та прозорості кордонів, що вимагає посилення морського патрулювання та зміцнення кордонів.

V. Безпекові проблеми в Південно-Китайському морі (ПКМ)

Однією з найбільших зовнішніх загроз національній безпеці країн ПСА є *взаємні територіальні претензії та проблеми кордонів на суходолі та на морських акваторіях*. Для розв'язання таких проблем між Малайзією та Індонезією, Малайзією і Сінгапуром країни зверталися до посередництва Міжнародного суду ООН в Гаа-

21 Колдунова Е. Зазн. пр.

22 Гусев М. «Джамаа Исламия» – собрат «Аль-Каиды» в Юго-Восточной Азии. Азия и Африка сегодня. 2004. № 1. С. 6–8.

23 Арешидзе Л. Международные отношения в Восточной Азии. Угрозы и надежды. Москва: Международные отношения, 2007. 296 с.

зі, а для вирішення проблем кордонів Малайзії з Брунеєм і Таїландом було задіяно механізми двосторонніх переговорів. Серйозною проблемою залишаються претензії КНР, Тайваню, В'єтнаму, Малайзії, Філіппін і Брунею на низку островів архіпелагу Спратлі у ПКМ – стратегічно важливого з погляду військово-політичного контролю регіону, промислового рибальства, торговельного мореплавства, а також потенційно багатої нафто-газовими родовищами території[24 25 26 27]. Актуальна ситуація виглядає таким чином: КНР контролює всі Парасельські острови й має військові гарнізони на 6-ти атолах островів Спратлі; В'єтнам має військові гарнізони на 21-му острові архіпелагу Спратлі; Філіппіни контролюють 8 островів, Малайзія – 3, Тайвань – 1 острів. Найбільш важливим закріплення суверенних прав над згаданими островами вважає Китай як новітня супердержава. Поширення суверенних прав на всі острови дозволило б йому встановити контроль над другим у світі за важливістю міжнародним морським шляхом, що проходить через акваторію ПКМ. Щорічно понад половина вантажів світового торгівельного флоту проходить через це море Малаккською, Ломбокською та Зондською протоками. Тут проходять 21 з 39-и усіх морських шляхів КНР, на які припадає 60% всієї зовнішньої торгівлі цієї країни. Малаккською протокою проходить 80% нафти, що імпортується Китаєм з Близького Сходу та Африки. Цим же шляхом важливі мінеральні ресурси та сировина надходять і до Японії та Південної Кореї – інших двох потужних регіональних держав. Геополітична ситуація навколо зазначених акваторій виглядає ще більш ускладненою, якщо враховувати, що збереження права вільної навігації в регіоні є пріоритетним завданням для торгового флоту та ВМС США.

Серйозною мотивацією до територіальних суперечок в ПКМ є наявність в його акваторії великих морських промислових ресурсів. В рейтингу 19-и найбагатших рибопромислових районів світу ця акваторія посідає 4-е місце.

Від 2007 р. Китай дедалі активніше просуває свої інтереси у ПКМ, що іноді супроводжувалося небезпечними силовими інцидентами між китайськими, в'єтнамськими та філіппінськими ВМС. Водночас з початку 2000-х рр. спостерігався і певний хоча й повільний прогрес у врегулюванні ситуації. У 2002 р. на саміті ASEAN в м. Пномпень країнами Асоціації і Китаєм підписано Декларацію про принципи поведінки сторін у ПКМ, а в 2010 р. на двох самітах ASEAN в м. Ханой, засіданні Регіонального форуму ASEAN і зустрічі міністрів оборони країн Асоціації і держав-партнерів по діалогу було висловлено спільне бажання скорішого перетворення Декларації на Кодекс поведінки, який виключав би застосування сили або загрози силою при вирішенні територіальних суперечок і гарантував безпеку мореплавства та спільне користування ресурсами. Завдяки спільним зусиллям країн ASEAN вдалося пом'якшити позицію Китаю, який підтвердив готовність створення Кодексу поведінки у ПКМ, хоча попередньо намагався вирішувати проблемні питання на двосторонніх переговорах

24 Лексютина Я.В. Обострение напряженности в Южно-Китайском море: взгляд из ЮВА, КНР и США. Проблемы Дальнего Востока. Москва, 2011. № 5. С. 30-41.

25 Кобелев Е.В. Южно-Китайское море: тлеющий очаг конфликтов. АСЕАН в начале 21 в. Актуальные проблемы и перспективы. Москва, 2010. С. 85.

26 Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea. November, 2002. URL: www/aseansec.org/13163.htm; Guidelines for the Implementation of the DOC, July 2011. URL: http://www.asean.org/documents/20185-DOC.pdf

27 Локшин Г.М. Южно-Китайское море: трудный поиск согласия. Москва: ИДВ РАН. 2013. 239 с.

із кожною країною окремо. На фоні зазначеного прогресу «агресивна напористість» Китаю та зростання рішучості В'єтнаму і Філіппін та інших країн відстоювати власні інтереси в акваторії, підкріплена підтримкою Вашингтону, у 2011 р. спричинила загострення міжнародних суперечностей, насамперед китайсько-в'єтнамських та китайсько-філіппінських. Це виявилося у дипломатичних демаршах, односторонніх геологорозвідувальних роботах на спірних акваторіях, арештах суден, несанкціонованих сторонами військових навчаннях. Активізація від 2010 р. діяльності США у ПКМ розглядалася не лише як захист свободи навігації, але й складником проголошеної Президентом Б. Обамою політики «повернення до Азії», що сприяло зближенню Вашингтона з країнами ASEAN та розширенню потенційного поля для взаємодії, зокрема у сфері військово-технічного співробітництва та проведення спільних військово-морських навчань. Звичний підхід США щодо забезпечення своєї присутності у Східній та ПСА на базі військово-політичних союзів з традиційними партнерами – Японією, Південною Кореєю, Таїландом та Філіппінами було доповнено новою установкою на формування співпраці і партнерства з іншими регіональними країнами – Малайзією, В'єтнамом, Сінгапуром та Індонезією. При цьому Китай виступає категорично проти втручання США та інтернаціоналізації проблеми ПКМ. Водночас уже на початку 2010-х рр. Голова КНР Ху Цзіньтао заявляв про необхідність відійти від зосередження на спірних питаннях і зайнятися спільним освоєнням спірних морських акваторій, імплементацією положень Декларації про поведінку у ПКМ 2002 р., зробити його морем миру, дружби та співпраці.

У 2016 р. Арбітражний трибунал за скаргою Філіппін ухвалив, що Китай не має історичних прав на спірні території в ПКМ. Проте КНР не визнала рішення Трибуналу і продовжує висувати претензії майже на всі острови ПКМ та 80% його акваторії. Значною загрозою є мілітаризація регіону та створення на островах численних військових баз. В серпні 2018 р. між сторонами спору було схвалено попередній текст Кодексу поведінки у ПКМ, що став основою для подальших переговорів. В листопаді 2018 р. Китай заявляв, що хоче завершити розробку Кодексу за 3 роки, проте цей документ ще й досі не ухвалено.

Еволюція ситуації у ПКМ супроводжується низкою загострень, які не лише ускладнюють розвиток співробітництва у форматі ASEAN і Китай, а перетворюють ПСА на сферу конкурентної боротьби між КНР і США. Події 2020 р. з активізації протистояння учасників суперечки та більш виражена присутність США, незважаючи на пандемію COVID, загострили ситуацію в ПКМ. Така динаміка закладає основи до продовження формування стримувань та противаг у регіоні, заручниками чого стають держави ASEAN.

16.07.2021 р. непорушність принципу свободи мореплавства підтверджено у Вашингтонській декларації, підписаній Президентом США Д. Байденом та Канцлером Німеччини А. Меркель. Сьогодні можна стверджувати, що якщо на початках протистояння це був конфлікт між залученими регіональними сторонами, то з 2010 р. ПКМ все більше перетворюється на майданчик геополітичної боротьби США та КНР[28].

28 Тихоненко І., Євтушенко В. Еволюція питання Південно-Китайського моря у трикутнику інтересів Китай – АСЕАН – США. Старожитності Лукомор'я. 2020. № 3 (3).

VI. Територіальні проблеми між країнами ПСА

«Конфронтація» Індонезії проти Малайзії (1963–1966 рр.) почалася як протидія президента першої А. Сукарно (1945–1967рр.) формуванню нової федеративної держави – Малайзії (у складі Малайї, Сінгапуру та східних штатів – британських колоній Сабах і Саравак), проголошеної 16 вересня 1963 р. Створення нової Федерації кардинально змінило не лише зовнішню політику держав регіону, але й політичне та безпекове середовище ПСА. Створенню Малайзії активно протидіяли не лише Індонезія, але й Філіппіни, які мали територіальні претензії на штат Сабах. Керівництво Індонезії, вважаючи створення Малайзії «неоколоніальною змовою», намагалося не допустити цього. «Конфронтація» з Індонезією була найбільшим конфліктом Малайзії з іноземною державою після ДСВ і стала справжнім шоком для населення країни, яке розглядало Індонезію важливим сусідом і партнером з тісними історичними, культурними й етнічними зв'язками. Відносини між цими країнами вважалися «братніми», а Індонезія наділялася статусом «старшого брата». Політика «конфронтації» зруйнувала цей міф, стало зрозумілим, що Малайзія не може покладатися на історичні, культурні та етнічні зв'язки, коли йдеться про захист національних інтересів.

«Конфронтація» завершилася лише у серпні 1966 р., коли після зміни керівництва в Індонезії двом країнам вдалося нормалізувати відносини і розпочати безпекову співпрацю, зокрема щодо кордонів, з огляду на комуністичну загрозу, і в м. Бангкок за посередництва Таїланду було підписано мирну угоду. Проблема прозорості кордонів і напливу нелегальних мігрантів з Індонезії все ще залишається безпековою проблемою у відносинах між країнами. У цей же період Філіппіни заявили про претензії на територію східно-малайзійського штату Сабах і не визнали нову Федерацію. Навіть до сьогоднішнього часу Філіппіни формально не відмовились від своїх територіальних претензій.

Безпековий шок, який завдала Малайзії «конфронтація» з боку Індонезії мав вирішальний вплив на подальшу орієнтацію обох країн в питаннях безпеки та відносин із сусідами. Відтоді на міжнародній арені країни виступають активними прибічниками й ініціаторами субрегіональної співпраці. У 1972 р. укладено малайзійсько-індонезійську Угоду про безпеку та створено двосторонній Спільний комітет кордонів, країни погодились на спільне патрулювання Малаккської протоки. У 1998 р. для розв'язання задавненої суперечки обидві країни погодились передати до Міжнародного Суду ООН в Гаазі справу про свої претензії на острови Сіпадан і Ліджитан (північно-східне узбережжя о. Борнео).

Від початку XXI ст. Індонезія зробила значні кроки в напрямку зміцнення власної безпеки. У 2004 р. Уряду країни шляхом переговорів вдалося врегулювати сепаратистський конфлікт в провінції Ачех (північ о. Суматра), що тривав 30 років та коштував життя тисяч людей. Врегулювання цього конфлікту вирішило потенційно складну ситуацію в малайзійсько-індонезійських відносинах. Країни врешті-решт продемонстрували сусідам бажання уникати конфронтації і напруги, забезпечувати безпеку, проводячи гнучку та конструктивну зовнішню політику.

Проблеми малайзійсько-сінгапурських відносин. Уявлення країн ПСА про зовнішні загрози формувалися історичним досвідом, який значною мірою визначає і сучасні

малайзійсько-сінгапурські відносини. В результаті «гіркого розлучення» в 1965 р. цих колишніх суб'єктів Федерації у відносинах між ними збереглися недовіра і підозри, але завдяки історичній, соціальній, культурній та полі-етнічній близькості й економічній взаємозалежності Малайзії і Сінгапуру вдається мирно долати свої розбіжності. Хоча відносини між країнами певний час залишались напруженими з огляду на відмінність позицій стосовно окремих питань регіональної політики, але ніколи вони не доходили до стадії воєнного протистояння. За оцінками міжнародних аналітиків, перспектива збройної агресії між ними є малоймовірною, враховуючи тісну економічну та соціальну взаємозалежність, за якої в разі військового протистояння не буде переможців. Водночас цим відносинам бракує довіри, вони будуються з позиції демонстрації сили, країни приділяють значну увагу питанням формування збройних сил і закупівлі сучасного озброєння[29]. Для зміцнення безпеки у відносинах необхідні спільні зусилля з розбудови довіри. Всім країнам субрегіону можна порадити уважно вивчити досвід європейських країн, які в рамках ОБСЄ напрацювали досить широкий комплекс заходів довіри і безпеки у військовій сфері, як на дво-, так і на багатосторонньому рівнях.

Безпекова невизначеність, яка останніми десятиліттями спостерігалася *на кордоні Малайзії і Таїланду* випливає, як із старої загрози відновлення комуністичного руху, лідери якого протягом десятиліть знаходили притулок на півдні Таїланду, так і загрози поширення міжетнічної нестабільності, яка тривалий час спостерігається на півдні Таїланду і пов'язана з місцевим малайським етнічним екстремізмом. Тривалий час не припиняється протистояння етнічно малайського мусульманського населення південних провінцій Таїланду з владою цієї країни. Проблема ускладнювалася наявністю подвійного громадянства у більшості малайського населення цієї частини Таїланду, виявами тероризму, звинуваченнями Малайзії з боку Таїланду у підтримці та приховуванні терористів на своїй території. Водночас Малайзія навряд чи зацікавлена у такому розвитку подій з огляду на небезпеку нелегального проникнення на свою територію радикального ісламізму, терористичних елементів, а також контрабанди зброї з півночі. Для вирішення цієї проблеми в 2004 р. сторони домовились про проведення спільного патрулювання кордону. Керівництво Малайзії заявляє, що підтримує політику Таїланду з розбудови довіри, миру та безпеки в його південних провінціях і водночас закликає малайське населення сусідньої країни утриматись від насильства та поважати конституцію[30]. Такий підхід цілком відповідає одному з головних принципів міждержавних відносин в АСЕАН – невтручання у внутрішні справи та підтримка внутрішніх політик урядів країн об'єднання[31].

Деякі територіальні суперечки у ПСА було успішно розв'язано, зокрема з використанням механізмів Міжнародного суду в Гаазі, що є вищою юридичною інстанцією ООН при вирішенні суперечок між державами. Серед чинних проблемних питань

29 Лоссовський І. Зовнішня політика Малайзії: від колоніальної залежності до регіонального лідерства.

30 Лоссовський І. Зовнішньополітичні пріоритети Малайзії на фоні безпекової еволюції регіону Південно-Східної Азії. Зазнач. праця.

31 Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order. New York: Routledge, 2009. 322 p.

кордонів між країнами ПСА є такі[32] [33]: – *Амбалат* – нафтове родовище в морі Сулавесі, належність якого разом з островом Унаранг оспорюють Індонезія і Малайзія. Питання не було врегульовано в рамках рішення Міжнародного суду 2002 р., який присудив острови Сіпадан і Ліджитан на користь Малайзії. Це рішення підштовхнуло Індонезію висунути подальші претензії і створити присутність на деяких з її зовнішніх малих островів; *Батам* – острів, що належить Індонезії, на північ від якого розташовані ділянки акваторії, на які претендують Індонезія і Сінгапур, що продовжують тривалу роботу із завершення реалізації двосторонньої угоди 1973 р. про морський кордон; *Букіт-Джелі* – горбиста ділянка на суходолі, а також на сусідньому морському шельфі між Малайзією і Таїландом є предметом суперечки; *В'єтнамсько-Камбоджийський морський кордон* – до цього часу зберігається суперечка між В'єтнамом і Камбоджею щодо суверенітету над деякими прибережними островами; *Джохор* – сінгапурський порт, у районі якого, а також у Сінгапурській протоці, періодично виникають суперечки між Малайзією і Сінгапуром, які вирішуються Міжнародним судом; *Дой-Ланг* – гориста ділянка місцевості, належність якої оспорюють М'янма і Таїланд; *Індонезійсько-Тиморський морський кордон* – перегляд морського кордону у Тиморському морі затримується завдяки продовженню суперечки; *Камбоджийсько-Таїландський кордон* – Таїланд звинувачує Камбоджу у протидії включенню «тайських районів» поряд із руїнами храму Преах-Віхеар, які були віддані Камбоджі відповідно до рішення Міжнародного суду у 1962 р. як елемент створення об'єкта Всесвітньої спадщини ООН; *Лімбанг* – прикордонне місто і район на півночі о. Борнео в Малайзії, на які претендує Бруней; *Луїза* – риф у ПКМ, один з південних островів архіпелагу Спратлі. У 2009 р. Брунею і Малайзії вдалося розв'язати суперечку щодо прибережного шельфу і глибоководної акваторії, відновити пошук і розвідку запасів вуглеводнів та відмовитись від претензій на суходільні ділянки; *Парасельські острови* – острови у ПКМ, які фактично контролюються КНР, але є об'єктом територіальних претензій В'єтнаму і Тайваню; *Перевал Трьох Пагод* – ділянка кордону між М'янмою і Таїландом у горах Тенассерима є предметом двосторонньої суперечки; *Пулау-Батек/Фату-Сінай* – ненаселений кораловий острів є предметом суперечки між Індонезією і Тимор-Леште; *Сабах* – східний штат Малайзії, розташований на півночі о. Борнео, претензії на якій виявляють Філіппіни. Історичною підставою до цього є посилання на колишній Султанат Сулу (1450–1917 рр.), який надав уряду Філіппін довіреність на дії щодо суверенітету від його імені; *острови Спратлі* у ПКМ, суверенітет над якими одночасно проголошують КНР, Малайзія, Філіппіни, Тайвань, В'єтнам і Бруней.

VII. Головні безпекові загрози після завершення «холодної війни»

Із розпадом СРСР, закінченням планетарного міжблокового протистояння і вступом В'єтнаму до ASEAN у 1995 р. кардинально змінились уявлення про безпекові загрози. Після формування нового політичного та безпекового середовища в ПСА, національна та регіональна безпека країн ASEAN дедалі більше зосереджуються на внутрішній проблематиці і нових нетрадиційних загрозах.

32 Арешидзе Л. Зазн. пр.

33 Веселовский С. Спорные территории. Москва: Книговек, 2010. 416 с.

Серед загроз національній безпеці Малайзії і Сінгапуру в цей період виокремлюють проблеми нелегальної імміграції (з Індонезії, Філіппін, Таїланду і Бангладеш), оскільки вони були пов'язані з організованою злочинністю, соціальними проблемами та негативно впливали на суспільну стабільність і безпеку населення. Хоча сьогодні кількість і спроможність окремих екстремістських груп, що перебувають на території Малайзії і Сінгапуру є меншими ніж в сусідніх країнах, але уряди приділяють велику увагу проблемам їхньої нейтралізації з огляду на небезпеку політичної нестабільності, расової та етнічної дисгармонії, негативного впливу на економічний розвиток країни та загрозу політичним режимам. Слід відзначити ефективність дій Урядів країн з протидії екстремістським і терористичним організаціям, про що свідчить високий рівень внутрішньої безпеки та стабільності. Хоча іслам в Малайзії має глибоке коріння і є офіційною релігією, але він не має фундаменталістських рис і не виявляється в екстремістській формі. Тенденції екстремізму стримуються низкою факторів, як-то: загальна політична культура, жорстке антитерористичне законодавство, багатоетнічне суспільство.

Від 1970-х до середини 1990-х рр. у ПСА спостерігалося стійке економічне зростання, що спричинило аргументований як натоді висновок експертної спільноти про те, що субрегіон може претендувати на статус одного з полюсів нового багатополярного світу, який формується після розпаду з початку 1990-х рр. світу біполярного. У цей час політична ситуація в АТР та світі давала підстави говорити про загальне посилення економічних впливів на міжнародну політичну ситуацію при зменшенні впливів військових. Відбувалося різке скорочення іноземної військової присутності, було ліквідовано низку військових (переважно американських) баз у регіоні. Відбувався процес переходу від геополітичної парадигми розвитку міжнародних відносин у ПСА до геоекономічної. Економічна безпека стала найбільш важливою складовою міжнародної та безпекової політики країн ASEAN. У 1992 р. в рамках ASEAN ухвалено рішення про створення протягом 15-и років регіональної зони вільної торгівлі (AFTA), що мало сприяти зміцненню безпеки та стабільності у кожній країні та в субрегіоні загалом. Проте потужна фінансово-економічна криза 1997-1998 рр. і трагічні події 11 вересня 2001 р. в США внесли суттєві корективи у розвиток міжнародної ситуації і змусили країни ПСА переглянути підходи до розбудови безпеки.

Криза негативно вплинула на політичні процеси в субрегіоні, продемонструвавши його вразливість перед зовнішніми загрозами. Якщо раніше країни ASEAN намагалися уникати занадто тісного зближення із Заходом у питаннях зовнішньої політики та безпеки, то після кризи було активізовано присутність США і співпрацю країн регіону з МВФ.

Посткризовий період кінця 1990-х рр. був пов'язаний із новою фазою суперництва головних світових центрів сили – США, Японії і КНР за розширення впливу в ПСА. Причому у порівнянні з попередніми роками зріс вплив останніх двох країн, в діях яких спостерігались економічні, а не військово-політичні пріоритети. Зростають амбіції Китаю, який стає головним конкурентом, що суттєво перебрав на себе потоки західних інвестицій. Піднебесна теж поступово перетворилася у найбільшого

інвестора в субрегіоні рухаючись шляхом, яким раніше пройшли спочатку Японія, а згодом і Південна Корея. КНР перебрала в Японії роль локомотиву економічного зростання в АТР і сьогодні відіграє роль контрбалансу в Азійському регіоні щодо єдиної світової супердержави. При цьому КНР проводиться виважена зовнішня політика, яка використовує роздратування тиском США на окремі країни ПСА стосовно прав людини та демократичних свобод. При очевидній зацікавленості в економічній та інвестиційній співпраці з Китаєм є певні побоювання країн ASEAN щодо стратегічних намірів потенційної супердержави у політичному та військовому вимірах, чому сприяють територіальні претензії КНР у ПКМ.

Якщо до 11 вересня 2001 р. країни ASEAN були зацікавлені у присутності США в субрегіоні, то після – вже США стають найбільш зацікавленою стороною у співпраці з огляду на небезпеку наявних у ПСА терористичних організацій та посилення Китаю.

Стратегічні інтереси США, пов'язані зі стримуванням Китаю, також спрямовані і в бік ПСА. Якщо у 1975 р. США вивели свої військові бази з Таїланда, а в 1991 р. – з Філіппін, то вже на початку XXI ст. Вашингтон уклав угоди про використання портів у військових цілях з Сінгапуром, Малайзією, Індонезією і Брунеєм. Досягнуто домовленості з Урядом Філіппін про повернення в країну американських військових контингентів та відновлення американської присутності на військовій базі в Сабік-Бей. Обговорювалися можливості передачі В'єтнамом США військово-морської бази в Камрані, яку російський ВМФ залишив у 2003 р. Створюється низка нових військових баз США в Малайзії та Сінгапурі[34].

Протистояння великих держав за домінування в ПСА продовжується. З одного боку – це стратегічний тандем США – Японія, які намагаються зберегти позиції та обмежити експансію Пекіну в субрегіоні, а з іншого – Китай, який прагне шляхом економічної та політичної експансії сильніше прив'язати до себе ПСА, забезпечивши своє домінування та витіснення конкурентів. Проте відчутнішим стає і голос третьої сили – самих країн ASEAN, які раніше розглядалися виключно об'єктом, а не суб'єктом регіональної політики. Головні зусилля виявляють найбільш розвинені країни ASEAN, серед яких Сінгапур, Таїланд і Малайзія, які намагаються інтегрувати субрегіональний блок задля підтримання багатовекторного балансу інтересів, зберігаючи дружні та взаємовигідні відносини як з тандемом США – Японія, так і з Китаєм. В рамках такої політики рівновіддаленості політичні еліти провідних країн ASEAN, відчувши загрозу з боку Китаю, дедалі активніше виступають за відновлення балансу сил та розвиток економічних зв'язків із Японією, відновлення американської присутності в ПСА. Відносини зі США забезпечують безпеку та стабільність в ПСА враховуючи виклики, пов'язані з піднесенням Китаю, ісламським радикалізмом на Філіппінах, в Індонезії та на півдні Таїланду, енергетичною безпекою. Це контрастує з політикою країн ПСА десяти-двадцятилітньої давнини, коли прославлялись «азійська єдність» та ідея витіснення США шляхом створення субрегіонального ринку. Таким чином мірою збільшення експансіоністського тиску однієї з великих держав, країни субрегіону у прагненні зберегти стратегічний баланс створюють переваги іншій стороні регіонального балансу сил. Такою стороною сьогодні виступають США, з огляду на

34 Арешидзе Л. Зазн. пр.

зростання недовіри до Китаю, яка є прямо пропорційною зростанню його присутності в субрегіоні[35 36 37].

У цій ситуації Китай міняє тактику, намагаючись розділити ASEAN на країни більш і менш прокитайські, активізуючи відносини з першою категорією, до якої історично належать континентальні країни ПСА, які завжди були більш залежними від Китаю (культурно, економічно й ідеологічно). Не відмовляючись від стратегії домінування в усьому субрегіоні, Китай спробує домогтися домінування на Півночі ПСА, яка має стати базою для подальшої експансії. В цьому КНР можуть сприяти занадто настійливі спроби консолідувати ASEAN на основі цінностей ліберальної демократії та прав людини, оскільки це може викликати супротив деяких ментально не готових до цього країн ПСА.

Така складна система балансів і контрбалансів потребує значних зусиль країн ПСА для пошуку ефективної формули регіональної стабільності. Складнощі у сфері регіональної безпеки стимулюють нарощування озброєнь в країнах ПСА, незважаючи на активізацію процесів субрегіональної інтеграції. Хоча уряди країн тривалий час пріоритетом своєї діяльності декларують соціальний та економічний розвиток, а не військове будівництво, від завершення «холодної війни» зроблено необхідні кроки з метою забезпечення оборони власними силами, зокрема продовжується закупівля нових сучасних зразків озброєння та військової техніки для забезпечення національної безпеки, адекватної високому рівню регіональних загроз. За даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI)[38], останні два десятиліття спостерігалося стійке зростання військових витрат країн ПСА. У 2010 р. на зазначені цілі в субрегіоні було витрачено близько 30 млрд дол., що на 60% більше ніж у 2001 р. ПСА за перше десятиліття XXI ст. стала світовим лідером за зростанням військових витрат: Малайзія стала витрачати на 722% більше, Сінгапур – на 146%, Індонезія – на 84%. Сінгапур став першою країною ASEAN, яка увійшла до списку 10-и найбільших імпортерів озброєння з часів В'єтнамської війни. За даними 2021 р. країни ПСА імпортували озброєнь на 45.5 млрд дол., що на 5.2% більше, ніж попереднього року. За підсумками 2021 р. субрегіон досяг високих показників транспарентності військових витрат, що свідчить про зростання «якості демократичних інститутів».

Така ситуація відповідає новій глобальній тенденції гонки озброєння, серед головних причин якої наростання дестабілізації міжнародних відносин. Численні локальні конфлікти у світі і в АТР подекуди демонструють марність надій на міжнародні гарантії безпеки, що змушує держави шукати захисту свого суверенітету у зміцненні збройних сил. Ще одним геополітичним фактором, що змушує країни в питаннях безпеки й оборони переходити до стратегії опертя на власні сили, є «згортання ядерних парасольок» великими державами після завершення «холодної війни».

35 Лоссовський І. Зовнішньополітичні пріоритети Малайзії на фоні безпекової еволюції регіону Південно-Східної Азії. Зазнач. праця.

36 Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order.

37 Clinton H. America's Pacific Century. Foreign Policy Journal. October 11, 2011. URL: https://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/

38 Щорічник СІПРІ 2021 року. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. URL: https://sipri.org/sites/default/files/SIPRI_2021_ukr.pdf

Країни субрегіону мають досить обмежену власну військову промисловість і нарощують імпорт озброєнь «про всяк випадок»[39].

VIII. Регіоналізм ASEAN і система субрегіональної безпеки на базі співпраці в ПСА

З історичної ретроспективи, найбільш ефективною передумовою створення системи колективної безпеки є спільні загрози. Факторами успіху у створенні надійної системи безпеки на базі співпраці є: усвідомлення перспектив спільного майбутнього; розуміння, що кращим засобом захисту національних інтересів є співробітництво; досягнення певного рівня економічної інтеграції та формування об'єднувальних цінностей[40 41].

Від початку 1960-х рр. лідери некомуністичних країн ПСА виступали з ініціативами щодо створення регіональної багатосторонньої організації країн ПСА з метою гарантування безпеки та стабільності в субрегіоні. Регіональні еліти були стурбовані головною спільною загрозою – можливістю заволодіння комуністичними силами Лаосом, що виступав у ролі буфера між комуністичним В'єтнамом і Таїландом, який міг стати наступною жертвою відповідно до *принципу доміно*, після чого могли послідувати й інші країни регіону. Результатом спільних зусиль трьох країн субрегіону було створення у 1961 р. Асоціації ПСА, а у 1963 р. – Організації «МаФілІндо», хоча обидві структури проіснували недовго.

Після падіння у 1966 р. прокомуністичного режиму Президента А. Сукарно в Індонезії, в результаті провалу його політики «Конфронтації», регіональні інтеграційні процеси в ПСА активізувались, оскільки лідери принаймні п'яти країн субрегіону побоювались поширення комуністичної агресії з Індокитаю. Крім того, сусіди Індонезії прагнули «вбудувати» цю країну в спільну структуру безпеки, як після ДСВ Франція прагнула «вбудувати» Німеччину у спільну структуру європейського співробітництва. Це призвело до Бангкокської декларації про створення ASEAN (1967 р)[42].

Подальші події 1967–1971 рр. в регіоні мали визначальний вплив на формування безпекової стратегії країн ПСА. Насамперед це поразка США у В'єтнамі і рішення про початок виведення з 1969 р. американських військ з регіону. Друга подія – це рішення Великої Британії про виведення до 31 березня 1971 р. усіх військових підрозділів з військових баз в Малайзії і Сінгапурі. Це призвело до зростання зовнішніх і внутрішніх небезпек для некомуністичних країн субрегіону. У відповідь було ініційовано укладення П'ятисторонньої оборонної угоди, але вона не створювала надійних гарантій для країн ПСА. З метою заповнення безпекового вакууму уряди країн молодої Асоціації принципово *змінили напрям зовнішньої і безпекової політики з прозахідної на політику неприєднання і нейтралітету*. У вересні 1970 р. на Третій конференції країн

39 Кортунов С. Диалектика национальной и международной безопасности: некоторые методологические проблемы. Полис. Политические исследования. 2009. № 1. С. 7-28.

40 Acharya A. Constructing a Security Community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order.

41 Cohen R., Mihalka M. Cooperative Security: New Horisons for International Order. – G. Marshall European Centre for Security Studies. Garmisch-Partenkirchen, 2001. Paper 3.

42 Лоссовский И.Е. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в Юго-Восточной Азии. Указанная работа.

Руху Неприєднання в м. Лусака Малайзія запропонувала *ідею нейтралітету* ПСА. В листопаді 1971 р. на зустрічі міністрів закордонних справ ASEAN було підписано Куала-Лумпурську декларацію, важливу частину якої складали питання нейтралізму субрегіону, але в реальному житті цій ідеї не судилося матеріалізуватися у повному обсязі. Причинами цього були: по-перше, занадто велика територія субрегіону; значне різноманіття держав-членів, їхніх ідеологій, політичних систем, форм правління і зовнішньої політики; по-друге, нейтралітет потребує відповідних гарантій з боку великих держав, чого не вдалося досягти. Але в рамках Асоціації проголошено створення *Зони миру, свободи та нейтралітету* (ЗМСН), що стало своєрідним зверненням до великих держав утриматись від втручання у внутрішні справи субрегіону. Пропонуючи принцип нейтралітету й одночасно залишаючись прибічником прозахідної стратегічної орієнтації, лідери ASEAN експериментували з новою методологією регіонального стратегічного менеджменту, висуваючи нову стратегію міжнародної та безпекової політики субрегіону. Більшість країн ASEAN в ті часи дотримувалися прозахідної політики, серед них лише Бірма (М'янма) була повністю нейтральною. Такий «частковий» нейтралітет обмежував реальні можливості, які мали випливати у разі реалізації концепції зональної нейтральності[43] [44].

У пошуках нової безпекової формули країни ASEAN дійшли висновку про необхідність розширення безпекового діалогу та залучення до нього позарегіональних великих держав, серед яких Китай і СРСР. Від 1979 р. почали встановлюватися дипломатичні відносини і зв'язки з цими країнами, що мало сприяти посиленню регіональної безпеки. Л. Брежнєв надав гарантії країнам Асоціації, що В'єтнам не вчинятиме проти неї агресії[45].

Важливим компонентом «філософії» ASEAN поряд із регіоналізмом є білатералізм і поліетнічність. Більшість країн Асоціації є багатонаціональними і багатоконфесійними, причому в кожній країні є одна з етнічних груп, що переважає інші за кількістю людей. Так, у Малайзії малайська етнічна група домінує над китайською та індійською, а в Сінгапурі китайська домінує над малайською і індійською. Практично в кожній країні субрегіону присутня значна китайська етнічна група населення. Разом із тим, в ASEAN етнічний фактор є стабілізаційним як у міждержавних відносинах у регіональному та двосторонньому форматах, так і всередині самих держав, оскільки вирішення міждержавних і міжетнічних проблем на дво- та багатосторонньому рівнях гарантує як регіональну безпеку загалом, так і внутрішню безпеку та стабільність у самих державах Асоціації.

У концепціях зовнішньої безпеки країн ПСА серед головних пріоритетів перше місце посідає співпраця в рамках ASEAN з огляду на вагу Асоціації та її вплив на регіональну та національну безпеку. Іншими пріоритетами є взаємодія з країнами Руху Неприєднання, Британської Співдружності, ісламського світу та міжнародними організаціями.

43 Лоссовський І. Азійський нейтралізм і російсько-українська війна: як змінити баланс на користь України.

44 Лоссовский И. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в контексте интеграционных процессов в Юго-Восточной Азии. Зазнач. праця.

45 Лоссовський І. Зовнішньополітичні пріоритети Малайзії на фоні безпекової еволюції регіону Південно-Східної Азії. Зазнач. праця.

Ключовим міжнародно-правовим документом, який визначав підхід ASEAN до регіональної безпеки, у період після перемоги комуністичної ідеології у В'єтнамі, Камбоджі і Лаосі, став Договір про дружбу та співпрацю у ПСА, ухвалений в 1976 р. в ході 1-го саміту Організації на острові Балі (Балійський договір). Договір формулює стратегію Асоціації із врегулювання конфліктів. Його сторони погодились утримуватись від застосування сили і вирішувати спірні питання лише шляхом переговорів. ASEAN отримала широке визнання у світі як впливова й авторитетна регіональна сила, активний учасник міжнародних відносин, багатосторонні зобов'язання в рамках якої мають на меті зміцнення національної та регіональної взаємодії та безпеки. Важливим свідченням стратегічної ролі Асоціації для країн субрегіону став укладений на 2-му саміті ASEAN у 2003 р. «Балійський договір – 2», яким проголошено намір створення до 2020 р. «Спільноти ASEAN» у трьох вимірах: економічному, безпековому та гуманітарному. Після набуття чинності Статутом ASEAN 15 грудня 2008 р. вона стала повноцінною міжнародною організацією[46].

Важливим напрямком зовнішньої діяльності ASEAN є її співпраця з Євросоюзом. Під час останньої «Постміністерскої зустрічі ASEAN плюс ЄС» в серпні 2022 р. у Пномпені було укладено План дій щодо реалізації Стратегічного партнерства ASEAN-ЄС (2023–2027) на заміну попередньому Плану (2018–2022), згідно з яким ASEAN і ЄС продовжуватимуть співпрацю згідно із зобов'язаннями їхніх відповідних держав-членів за міжнародним правом та внутрішніми законами та правилами відповідних держав-членів в широкій низці сфер співпраці (політичній, безпековій, роззброєння та нерозповсюдження, стратегічного діалогу, миротворчій, боротьби з тероризмом, транскордонною злочинністю, нетрадиційних загроз безпеці, зміцнення морської безпеки, питань прав людини, ефективного управління, економічній, енергетичній та ін. сферах)[47].

Регіональний Форум ASEAN з проблем миру і безпеки (АРФ). Після розв'язання Камбоджійської кризи, виведення в'єтнамських військ та завершення у 1991 р. «холодної війни» безпекова ситуація у ПСА певною мірою стабілізувалася, але швидке зростання Китаю викликало нові загрози. У світлі зазначеного сценарію *дві важливі тенденції змінили безпекову парадигму регіону. Перша* полягала у розширенні членства в Асоціації до 10 країн, зокрема за рахунок колишніх комуністичних країн субрегіону. До ASEAN приєдналися: 1984 р. – Бруней, 1995 р. – В'єтнам, 1997 р. – Бірма (М'янма) і Лаос, 1999 р. – Камбоджа. Таким чином старе ідеологічне протистояння в регіоні завершилося, об'єднання стало міцнішим у політичному, економічному та безпековому сенсах, більш однорідним та консолідованим. *Другою* тенденцією було усвідомлення того, що регіональна безпека має бути пов'язана з безпекою ширшого АТР, а також про нагальну необхідність створення багатостороннього форуму з обговорення проблем безпеки в регіоні. При цьому сама концепція безпеки зазнала фундаментальної трансформації від традиційної військової безпеки до кооперативної, колективної та всеохопної.

46 Thompson E., Thianthai C. Attitudes and Awareness Towards ASEAN. Singapore: Institute of South-East Asia Studies, 2008. 98 p.

47 Plan of Action to Implement the ASEAN-EU Strategic Partnership (2023-2027). URL: ww.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Plan%20of%20Action%20to%20Implement%20the%20ASEAN-EU%20Strategic%20Partnership%20%282023-2027%29.pd

У 1990-і рр. в результаті послаблення присутності СРСР/Росії і США в АТР, серед країн ASEAN з'явилися побоювання щодо можливих гегемоністських зазіхань Китаю в умовах виникнення вакууму безпеки. Такі обставини стимулювали народження ідеї створення спеціального Форуму АТР з питань безпеки. Вперше ідею про започаткування безпекового діалогу в АТР було висловлено першим і останнім Президентом СРСР М. Горбачовим, який у 1987 р. закликав створити Тихоокеанську конференцію з метою уникнення військової конфронтації у ПСА. У 1990 р. Австралією запропоновано створити Конференцію з безпеки та співробітництва в Азії, а Канадою – Північно-Тихоокеанський діалог з кооперативної безпеки. Ці пропозиції базувались на принципах діяльності ОБСЄ[48 49 50 51]. Спочатку від цієї ідеї не були в захваті ані США, які віддавали перевагу власним двостороннім домовленостям з країнами Східної Азії, ані 6 (на той час) країн-членів ASEAN, які побоювались брати на себе зобов'язання, аналогічні тим, що існують в рамках ОБСЄ і можливого відсторонення від процесу формування регіональної безпекової архітектури більш потужними позарегіональними гравцями.

У липні 1991 р. за підтримки Японії під час засідання Пост-міністерської зустрічі міністрів закордонних справ ASEAN (ПМЗА), було прийнято рішення використовувати ПМЗА для обговорення питань безпеки в регіоні. У січні 1992 р. під час 4-го Саміту ASEAN у Сінгапурі керівники країн-членів висловили бажання активізувати діалог з політичних та безпекових питань в Східно-Азійському регіоні. У 1993 р. до цього приєднались США, Китай і Росія, які у 1992 р. стали консультативними партнерами ASEAN. У липні 1994 р. у Бангкоці було проголошено про створення *Регіонального форуму ASEAN з проблем миру та безпеки (АРФ)*, у першому засіданні якого взяли участь представники 18 країн[52].

АРФ включає 27 країн-учасниць, зокрема 10 країн ASEAN і практично всі основні держави Азійсько-Тихоокеанського басейну, а також представників інших регіонів світу, серед яких: 10 партнерів по діалогу ASEAN (Австралія, Канада, Китай, Європейський Союз, Індія, Японія, Нова Зеландія, Республіка Корея (РК), Росія і США); Бангладеш, КНДР, Монголія, Пакистан, Шрі-Ланка, Папуа-Нова Гвінея та Тимор-Леште. Форум став найбільш широкою за охопленням багатосторонньою міждержавною інституцією в АТР. В умовах відсутності традиційного балансу сил, яка принаймні останні 30 років спостерігається в регіоні, діяльність АРФ побудовано на формулі «*concert*» (спільна узгоджена діяльність рівноправних акторів). За підсумками роботи другого засідання Форуму у серпні 1995 р. в Брунеї було підготовлено

48 Lossovskyi I. The Activity of the OSCE from a Ukrainian Perspective. OSCE Yearbook 2003. Baden-Baden. Germany. P. 107–120.

49 Lossovskyi I. Ukraine's Decade of Participation in the OSCE: Some Results and the Basic Priorities. Ukrainian Quarterly. Spring-Summer 2003. № 1-2. N.Y. USA. P. 5–21.

50 Lossowsky I. Die Tatigkeit der OSZE aus ukrainischer Sicht. OSZE-Jahrbuch 2003. Baden-Baden. Deutschland. P. 117–133.

51 Лоссовський І. 45-та річниця Гельсинського Заключного акта та його роль у міжнародних гарантіях територіальної цілісності й безпеки Україні (Част. І.). Зовнішні Справи. 2020. № 7–8. 2020. С.27–31; (Част. ІІ.). Зовнішні Справи. 2020. № 9–10. С. 21–25.

52 Лоссовский И.Е. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в Юго-Восточной Азии. Указанная работа.

«Концептуальний меморандум», де формулюється політика, заходи практичної діяльності та основні цілі АРФ. Головною метою визначено підтримання та зміцнення миру і процвітання шляхом зростання економік країн-учасниць. При цьому Форум, беручи за основу ASEANівські принципи забезпечення миру, готовий застосовувати різні підходи до миру та безпеки, які пропонуються іншими учасниками АРФ. Загальна концепція безпеки розуміється у всеохопному сенсі, що включає військовий, політичний, економічний та соціальний виміри. Головним пріоритетом АРФ є «розвиток більш передбачуваної конструктивної моделі відносин в АТР». З огляду на те, що в регіоні відсутні навіть елементарні заходи взаємної довіри, було визнано недоцільним розробляти у найближчій перспективі регіональні механізми розв'язання конфліктів. Такі механізми є досить відповідальним інструментом і передбачають передусім усвідомлення всіма учасниками спільності майбутнього та погодження необхідності високого ступеня взаємної інтеграції, тому на першому етапі було вирішено відмовитися від інституалізації. Такий досить «скромний» і поступовий підхід можна вважати мудрим та реалістичним, оскільки АРФ є молодою і ще досить слабкою інституцією, а в регіоні існують численні невирішені політичні та територіальні конфлікти.

У згаданому «Концептуальному меморандумі» АРФ стверджувалося, що Форум має сприйматися як «унікальна» організація, прецедентів якої сьогодні не існує у світовій практиці. Незважаючи на поступовий підхід, головною перспективною метою було визначено створення повноцінних механізмів розв'язання конфліктів і формування серед країн регіону відчуття єдиної «Азійсько-тихоокеанської спільноти». Водночас найактуальнішим пріоритетом визначено розбудову багатостороннього співробітництва, розроблення та просування заходів довіри і превентивної дипломатії. На сьогодні інституалізація Форуму є досить обмеженою у порівнянні наприклад із ОБСЄ, хоча й активно розвивається. АРФ не має свого власного секретаріату, а його діяльність організується та координується на щорічній ротаційній основі міністрами закордонних справ країн-членів ASEAN, які здійснюють поточне головування в Асоціації.

В установчих документах АРФ визначено особливу роль ASEAN в цій організації, а географічні рамки членства обмежено регіонами Східної Азії та Океанії. Серед найбільших досягнень Форуму на сьогодні можна відзначити: діяльність із розбудови заходів довіри в регіоні; участь у міжнародному обговоренні шляхів вирішення Корейської кризи; розроблення Кодексу поведінки у ПКМ; протидію глобальному та регіональному тероризму. В рамках спільної діяльності по боротьбі з міжнародним тероризмом у 2003 р. в м. Куала-Лумпур було створено Південно-Східно-Азійський контртерористичний центр. Хоча наведені успіхи АРФ є досить обмеженими у порівнянні з досягненнями аналогічних організацій в інших регіонах світу, насамперед – європейських, але її реальний успіх має розглядатися крізь призму подальшої перспективи, а також попередньо визначених обмежених цілей, як-то: розбудова співпраці і налагодження діалогу, розроблення заходів довіри і превентивної дипломатії. Найбільшим успіхом АРФ деякі дослідники вважають те, що Форуму вдалося зібрати разом дуже різні країни з різноплановими національними інтересами з єдиного ме-

гарегіону, який не мав раніше подібного досвіду. Досягнення АРФ експертами визначаються як «помірні, але важливі»[53] і його можна розглядати як один із базових елементів майбутньої системи колективної безпеки в АТР. Водночас слід відзначити, що члени Асоціації не ставлять перед собою завдання укладення договору про спільну оборону або проведення спільної зовнішньої політики, ці два принципових питання зафіксовано в Балійській декларації 2003 р. та ухваленому у 2008 р. Статуті ASEAN.

На міністерській зустрічі АРФ 5 серпня 2022 р. у Пномпені міністри закордонних справ ухвалили заяви щодо: збереження ПСА як зони, вільної від ядерної зброї; сприяння миру, стабільності та процвітанню заходами зміцнення довіри та превентивної дипломатії. Учасники зустрічі зосередилися на ключових питаннях безпеки, включаючи вторгнення Росії в Україну, кризу в М'янмі, Корейську проблему, ПКМ, боротьбу з тероризмом і кібербезпеку.

Камбоджа передала головування в АРФ Індонезії наприкінці 2022 р. Остання зустріч міністрів відбулася в Індонезії в серпні 2023 р. У 2021 р. в рамках міністерської зустрічі АРФ було підтримано просування програм молоді, миру та безпеки. У 2020 р. – щодо посилення співпраці для запобігання та реагування на спалахи інфекційних захворювань і щодо поводження з дітьми, завербованими терористичними групами, а в 2019 р. – щодо запобігання і протидії тероризму та насильницькому екстремізму, що сприяє тероризму, та просування порядку денного жінок, миру та безпеки в АРФ[54].

Формування системи Східно-Азійської безпеки. За понад три десятиліття, що минули від завершення «холодної війни», в субрегіоні ПСА і ширшому АТР спостерігалось значне збільшення *міжнародних регіональних форумів безпекової проблематики*, серед яких (окрім ASEAN) є такі: Комісія для країн південної частини Тихого океану (започаткована у 1947 р.), Асоціація регіональної співпраці в Південній Азії (SAARC, 1985 р.); Азійсько-Тихоокеанське Економічне Співробітництво (АТЕС, 1989 р.), Азійсько-Тихоокеанська рада співробітництва з безпеки (неурядова організація, 1993 р.); Регіональний Форум ASEAN з питань безпеки (АРФ, 1994 р.); Asia-Europe Meeting (ASEM, 1996 р.), ASEAN+3 (+Китай+Японія+Південна Корея, 1997 р.); Шанхайська організація співробітництва (ШОС, 2001 р.); Форум островів Тихого океану (2000 р., раніше – Південно-тихоокеанський форум); Східно-Азійський Форум з питань співробітництва (2000 р.); Діалог зі співпраці в Північно-Східній Азії; Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії (НВЗДА, 2002 р., Україна має офіційний статус спостерігача в цій організації); Переговори високого рівня з питань нерозповсюдження в Азії (2003 р.); Шестисторонній переговорний процес з питань врегулювання Корейської проблеми (2003 р.); Контртерористична цільова група (в рамках АТЕС, 2002 р.); Східно-Азійська спільнота; Південно-тихоокеанський форум, Східно-Азійський Саміт (ASEAN+6=ASEAN+3+Австралія+Нова Зеландія+Індія, 2005 р.), розширений Східно-Азійський Саміт (ASEAN+8 = ASEAN+6+США+РФ, 2011 р.).

Регіональні міжнародні організації в АТР є менш розвиненими й ефективними в діяльності зі зміцнення безпеки та стабільності, ніж аналогічні структури колектив-

53 Лоссовский И. Формирование стратегий национальной и региональной безопасности в контексте интеграционных процессов в Юго-Восточной Азии. Указанная работа.

54 Regional architecture. ASEAN Regional Forum (ARF). Australian Government. Department of Foreign Affairs and Trade. URL: https://www.dfat.gov.au/international-relations/regional-architecture/asean-regional-forum-arf

ної безпеки та співпраці в Європі, як-от Євросоюз, NATO та ОБСЄ. Це можна пов'язувати з тим, що гостроконкурентне середовище, яким історично характеризувалися відносини європейських країн, кануло в минуле після двох кривавих світових воєн. Водночас подібний стан відносин є актуальним для взаємовідносин східно-азійських держав сьогодні.

Система Східно-Азійської безпеки все ще продовжує формуватися. Уявляється, що *ключовими багатосторонніми міжнародними структурами («опорами»), які мають стати основою майбутньої архітектури/системи Східно-Азійської безпеки є: Балійський договір ASEAN, АРФ, Східно-Азійський Саміт, ASEAN+8, Шестисторонній механізм розв'язання Корейської проблеми, а також ШОС і НВЗДА.*

Перспективи завершення процесу розбудови такої системи є досить віддаленими, оскільки наявним компонентам майбутньої системи бракує ефективності, всебічності, вагомих практичних досягнень, тривалого досвіду колективної безпекової співпраці, а також дієвих заходів довіри в регіоні. Серед найбільших досягнень нинішніх регіональних безпекових структур можна відзначити такі: діяльність із розбудови заходів довіри в регіоні; міжнародне обговорення шляхів вирішення Корейської кризи; розроблення Кодексу поведінки у ПКМ; протидія тероризму; діяльність регіонального контртерористичного центру в Куала-Лумпурі. Водночас неподолана недовіра між Японією та Південною Кореєю і окремими країнами ПСА, що все ще є наслідком ДСВ, заважає сьогодні створенню в АТР азійського аналогу НАТО, а також ОБСЄ. Для розв'язання перспективних безпекових завдань попереду лежить масштабна наполеглива робота країн регіону в межах чинних міжнародних безпекових структур із використанням європейського досвіду безпекових організацій та на основі азійських регіональних цінностей, потенційних можливостей та наявних здобутків, сучасних геополітичних та регіональних реалій.

Іван БОГДАНОВИЧ

ПРОБЛЕМНИЙ ВЕКТОР ІНТЕГРАЦІЇ: БІЛОРУСЬКИЙ ДОСВІД

Розпад колишнього соціалістичного табору та поява на світовій карті значного числа країн, які заявили про своє бажання стати повноцінними учасниками міжнародних економічних процесів на ринкових засадах, різко актуалізувало інтерес до питання інтеграції. Саме її позитивні результати дозволили консолідувати країни світу в межах своїх регіонів, а подекуди і за їх межами. На засадах реалізації різноманітних інтеграційних проектів було засновано всі більш-менш значимі міжнародні економічні організації другої половини XX – початку XXI ст.[1]. Без включення країни в зазначені світові процеси вкрай складним, якщо взагалі можливим завданням, виглядало здійснення побудови ефективної держави сучасного типу. Разом з тим, як показали події XXI ст., цілком реальною виявилась ситуація, коли прорахунки, допущені при виборі стратегічного вектору інтеграції або при її реалізації, призвели до значних негативних наслідків як для поточного стану країни, так і для її майбутнього. Крім того, як показує практика, іноді можливий такий збіг чинників різного роду, коли від самої держави може мало що залежати, оскільки ключові рішення будуть прийматись її зовнішніми партнерами або іншими країнами під кутом зору забезпечення власних політичних чи економічних інтересів.

Доволі яскравим прикладом такої ситуації може бути Республіка Білорусь. Досвід даної країни представляє значний інтерес для дослідження. Додаткової ваги йому додає ряд обставин, серед яких географічне сусідство із Україною, вплив білоруського фактору на подальший розвиток подій на європейському континенті.

Процес здобуття Республікою Білорусь (РБ, Білорусія) державної незалежності розпочався 27 липня 1990 р. після прийняття Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь (у 1990 р. ще використовувалось позначення Білоруська РСР)[2]. 25 серпня 1991 р. цей документ отримав статус конституційного акту, а з 19 вересня 1991 р. держава набула своєї сучасної назви[3]. Остаточно процес легітимізації та визнання нової країни завершився наприкінці 1991 р. після оформлення всіх необхідних документів, що припиняли існування СРСР.

1 Європейська та глобальна регіональна інтеграція: підручник / за ред. А. Крисоватого та М. Лизун. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2023. 295 с.

2 О государственном суверенитете Республики Беларусь: Декларация Верховного Совета Республики Беларусь от 27.07.1990 N 193-XII. Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. 1991. №31. Ст. 536.

3 Цітоў В.С. Беларусь. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск: Беларуская энцыклопедыя, 1993. Т. 1. С. 483.

Паралельно із зазначеними подіями Білорусь розпочала встановлення дипломатичних зносин з іншими країнами світу, активізувала свою діяльність в міжнародних організаціях, а також почала шукати оптимальні моделі інтеграції держави в систему сучасних міжнародних відносин в усіх їх проявах. Щодо участі в міждержавних багатосторонніх інституціях, то тут слід врахувати той факт, що Білорусь, в силу історичної та політичної специфіки, ще будучи однією з республік СРСР, в 1945 р. стала одним із засновників Організації Об'єднаних Націй і впродовж наступних 45 років входила до складу більшості органів ООН. Так, членом Конференції ООН з торгівлі та розвитку ЮНКТАД Білорусь стала в 1962 р., Програми розвитку ООН ПРООН – в 1965 р., Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ – в 1953 р., Організації ООН з питань освіти, науки та культури ЮНЕСКО – в 1954 р., і це далеко не повний перелік.

Після проголошення незалежності Республіка Білорусь розпочала формування оптимальної моделі розбудови міжнародного партнерства з іншими державами світу, причому найбільш вагоме значення тут мали зв'язки із найближчими сусідами.

Впродовж наступних декількох років Білорусія налагодила співпрацю з провідними фінансовими (Група Світового Банку, Міжнародний Валютний Фонд) та регіональними організаціями (Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейський Союз), прийняла участь у створенні з іншими колишніми республіками СРСР нової інтеграційної структури – Співдружності Незалежних Держав.

В наш час, здійснюючи ретроспективний аналіз подій тридцятирічної давнини, цілком логічним і зрозумілим буде запитання з приводу того, чи керівництво Білорусі не мало вагань відносно вибору своїм головним стратегічним партнером Російської Федерації? На наш погляд, такі сумніви існували. Крім того, перші роки після відновлення білоруської незалежності влада країни робила все, щоб уникнути формування критичної залежності винятково від одного партнера. Особливо пам'ятаючи про те, що російська влада в силу своїх історичних традицій, імперського менталітету, бажання відновити втрачені соціально-економічні зв'язки після розпаду СРСР, а також під впливом об'єктивних геополітичних законів та принципів, буде прагнути домінування у відносинах з Білорусією. Причому максимальні версії такого «співробітництва» для ідеологів російської зовнішньої політики допускали включення білоруських земель на правах автономної одиниці до складу власної держави. Для офіційного Мінська такі сценарії були неприйнятними, тому велась активна робота по налагодженню зв'язків з іншими країнами, передусім сусідніми, з метою вибудувати власну ефективну модель зовнішньої політики.

Впродовж 1992–1994 рр., не маючи на меті нанесення шкоди відносинам із сусідами, білоруська влада взяла курс на багатовекторну модель розвитку. Головними курсами зовнішньої політики Білорусії було визначено орієнтацію на: по-перше, членів Співдружності Незалежних Держав в цілому та Російську Федерацію як провідного учасника даного об'єднання і важливого сусіда; по-друге, держави Заходу із пріоритетною роллю США та Європейського Союзу. У 1995 р. було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Республікою Білорусь та ЄС, яку навіть встигли ратифікувати парламенти РБ та окремих європейських країн. Ряд практичних кроків,

зроблених у той час, дозволяють стверджувати, що в перелік партнерів, на співпрацю з якими планувалось орієнтуватись, входили і країни Азії.

На перший погляд, така концепція мала всі підстави для того, щоб стати успішною. Проте, схильні вважати, що ключову помилку тут зробили саме держави Заходу. Перебуваючи у впевненості щодо власної винятковості та забувши про такий принцип міжнародного права, як невтручання у внутрішні справи інших країн, вони відмовились визнавати зміни, які були внесені протягом 1994–1996 рр. в Конституцію Білорусії та проведені на їх основі вибори Президента і Парламенту країни. Більше того, в подальшому для підкріплення власної позиції, США та їх союзники почали вдаватись до такого інструменту тиску як санкції. Метою було змусити білоруську владу до значних поступок у внутрішній та зовнішній політиці.

Поглибленню напруженості з ЄС і США сприяли наступні вибори Президента 2001 та 2006 рр., а також референдум 2004 р. У 2001 р. вибори були призначені на 9 вересня. На них кандидатами офіційно були зареєстровані 4 претенденти: діючий Президент Олександр Лукашенко, а також голова федерації профспілок Володимир Гончарик, голова Ліберально-демократичної партії Сергій Гайдукевич та регіональний політик Семен Домаш. За підсумками голосування 75,65% виборців (4,7 млн. чоловік) віддали голоси за чинного главу держави. Сама виборча кампанія супроводжувалась подіями з доволі неоднозначною оцінкою (на зразок звільнень з роботи або виключень з вищих учбових закладів за участь у виборчому процесі на стороні опозиційних кандидатів) з боку спостерігачів. Як наслідок, білоруська опозиція, ЄС та США заявили, що не визнають результатів виборів. При цьому проголошене «невизнання» позначилось тільки на зовнішніх зносинах Республіки Білорусь із зазначеними країнами, ніяк не вплинувши на внутрішню політику держави та статус О. Лукашенка.

Згідно до чинної на той момент Конституції Республіки Білорусь одна людина могла обиратись на пост Глави держави не більше двох термінів, тобто Олександр Лукашенко повинен би був передати пост своєму наступнику не пізніше 2006 р. Однак, 7 вересня 2004 р. в країні одночасно із парламентськими виборами проводиться республіканський референдум, на який виносилось питання: «Чи дозволяєте Ви першому Президенту Республіки Білорусь О.Г. Лукашенку участь у ролі кандидата в Президенти Республіки Білорусь у виборах Президента і чи приймаєте частину першу статті 81 Конституції Республіки Білорусь у такій редакції: «Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні?». Майже 88% виборців відповіли ствердно і обмеження щодо максимум двох термінів на посаді для О.Лукашенка було усунуте.

Треті вибори Президента відбулись в Республіці Білорусь 19 березня 2006 р. За результатами голосування переможцем із 82,6% голосів був проголошений О.Лукашенко та знову повторилась скандальна ситуація минулої кампанії, коли ряд країн не визнали їх результати.

Слід звернути увагу, що при аналізі кроків західних партнерів Республіки Білорусь в ретроспективному плані, складається враження, що їх автори не допускали навіть думки про те, що наслідки будуть відрізнятись від запланованих. Проте, як це

часто буває в міжнародних відносинах, кожен їх актор діє виходячи із власних інтересів і бачення свого місця та ролі в даній системі, а тому і у відносинах між колективним Заходом та Республікою Білорусь ситуація пішла по зовсім іншому сценарію.

При цьому цілком зрозумілим та виправданим став пошук Білорусією альтернативних партнерів для інтеграції та багатосторонньої взаємодії. І, зважаючи на цілий ряд причин, достатньо очевидним виявився вибір в ролі стратегічного партнера Російської Федерації.

По-перше, цілковито розділяючи погляди С. Хантінгтона[4], можемо стверджувати, що одним із ключових чинників налагодження багатопрофільної співпраці між Росією та Білорусією стала цивілізаційна близькість цих двох країн. Тут ми маємо на увазі практично відсутній мовний бар'єр, наявність спільних релігійних вірувань (в обох країнах переважаючим є християнство східного обряду), культурні, соціальні зв'язки, які формувались впродовж значного проміжку часу, позитивне (в більшості) сприйняття іншої держави-партнера населенням РФ та РБ.

По-друге, важливим чинником для Білорусі була і залишається наявність стійких економічних зв'язків з Росією, в тому числі і на засадах міжнародної кооперації.

По-третє, попри окремі локальні проблеми, співпраця з РФ виявилась для Республіки Білорусь важливим джерелом стабільного розвитку.

Щодо Російської Федерації, тут мотиви, окрім згаданих, містили ще і чинники геополітичного та геоекономічного характеру. Пояснюється це різними розмірами держав та їх потенціалів, відмінностями в цілях та завданнях зовнішньої політики та зовнішньоекономічної діяльності. Так, РФ отримувала можливість поширити свій вплив на територію сусідньої держави, зафіксувати своє ендемічне поле та відсунути так зване перехресне поле далеко за межі власної території. З іншого боку, Росія отримала надійного та передбачуваного інтеграційного партнера в подальших діях в регіоні. Наявність таких розбіжностей призвела до того, що в наступному сторони почали не зовсім рівноцінно сприймати двосторонню співпрацю: те, що для Білорусі було стратегічним напрямком партнерства, в Росії розглядалось тільки одним із важливих напрямків на рівні з БРІКС, Шанхайською Організацією Співробітництва (ШОС), Азійсько-Тихоокеанською Економічною Співдружністю (АТЕС).

Базовим документом для налагодження міждержавного співробітництва між Росією та Білоруссю, яке розпочалося разом із розпадом СРСР, стала Угода між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою від 18 грудня 1990 р.[5], яка в подальшому створила передумови як для цивілізованого розмежування новостворених незалежних держав, так і для їх всебічної співпраці.

Першими кроками на інтеграційному напрямку стала спільна участь у новоствореному СНД. Саме в рамках цієї структури та під її егідою впродовж 1992–1995 рр. від-

4 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2014. 576 с.

5 Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Белорусской Советской Социалистической Республикой от 18 декабря 1990 г. К союзу суверенных народов. Сборник документов КПСС, законодательных актов, договоров, обращений и президентских указов, посвящённых проблеме национально-государственного суверенитета / Сост. А.И.Доронченков. М.: Институт теории и истории социализма ЦК КПСС, 1991. С.490–497.

бувалися дії, спрямовані на поглиблення білатеральної взаємодії між двома країнами. З метою її продовження та інтенсифікації 21 лютого 1995 р. в Мінську було підписано Угоду про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь[6]. Вже 2 квітня 1996 р. в Москві підписується Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі[7]. В статті 1 даного документу зазначалось, що «Сторони вирішили на добровільній основі утворити глибоко інтегровану політично та економічно Співдружність Росії та Білорусі з метою об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів своїх держав для підйому економіки, створення рівних умов підвищення рівня життя народів та духовного розвитку особистості».

В продовження процесу 29 квітня 1996 р. в Санкт-Петербурзі керівники парламентів двох країн підписали угоду про Парламентські Збори, які б об'єднували депутатів обох країн, надавали їм трибуну для спільних дискусій та можливості розробки стандартів законодавчих актів з метою подальшої імплементації в національне законодавство обох держав.

Втім, кінець XX ст. видався надзвичайно динамічним в політичному житті як Росії, так і Білорусі, що обумовило швидку зміну положень, які закладались в двосторонні міждержавні угоди, викликаючи необхідність їх модифікації та уточнення. Додавало актуальності даному питанню і наростаюче бажання керівництва обох країн до поглиблення партнерських відносин. Тому вже 2 квітня 1997 р. Співдружність Росії та Білорусі з підписанням чергового Договору[8] було трансформовано в Союз цих держав. Причому положення документа, крім політичних та економічних питань, тепер містили пункти про співпрацю у сферах права, боротьби з криміналом, національної безпеки та оборони. 23 травня 1997 р. відбулось підписання Статуту Союзу Білорусі та Росії, згідно до якого в тому ж році було сформовано Вищу раду та Виконавчий комітет Союзу, а Парламентські Збори Співдружності трансформовані в Парламентські Збори Союзу.

Впродовж 1997–1998 рр. відбулось формування виконавчих органів Союзу, спільного бюджету, здійснена розробка та забезпечено реалізацію перших союзних програм, утворені Прикордонний та Митний комітети, Комітет з питань безпеки.

Наступним кроком в розвитку двохсторонньої співпраці стало перетворення партнерських відносин між країнами на «де-юре» конфедеративну модель державного будівництва. 8 грудня 1999 р. в Москві відбулось підписання Угоди про створення Союзної держави, а також прийнята Програма дій Республіки Білорусь та Російської Федерації з реалізації положень Угоди про створення Союзної держави. Процес ратифікації національними парламентами було завершено 26 січня 2000 р., після чого Угода набула юридичної сили.

Згідно положень даного документу (зокрема статті 2) основними цілями та завданнями нового інтеграційного об'єднання визнано:

– забезпечення мирного та демократичного розвитку народів держав-членів, підвищення добробуту та рівня життя населення;

6 Угода про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь. URL: http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor1/

7 Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі. URL: http://www.soyuz.by/about/docs/dgovor2/

8 Договор о Союзе Беларуси и России. URL: http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor3/

– створення єдиного економічного простору для забезпечення соціально-економічного розвитку на основі об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів держав-учасниць, використання ринкових механізмів функціонування економіки;

– неухильне дотримання основних прав та свобод людини і громадянина згідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права;

– реалізацію узгодженої зовнішньої політики та політики у сфері оборони;

– формування єдиної правової системи демократичної держави;

– проведення узгодженої соціальної політики, спрямованої на створення умов, які б забезпечували достойне життя та вільний розвиток людини;

– гарантування безпеки Союзної держави та боротьба зі злочинністю;

– забезпечення миру, безпеки та взаємовигідної співпраці в Європі та світі, розвиток Співдружності Незалежних Держав.

Досягнення зазначених цілей здійснюється поетапно, з врахуванням ступеня пріоритетності економічних та соціальних питань. При цьому важливим моментом є той факт, що партнерство повинно було вибудовуватись на принципах збереження державного суверенітету та територіальної цілісності країн-учасниць, а також залишало такі атрибути незалежності, як власні державний устрій, конституцію, державний прапор, герб, гімн тощо. Як бачимо, теза про втрату самостійності Республікою Білорусь на користь Російської Федерації, яка лунала в пресі і в висновках політиків та інших фахівців після підписання Угоди про створення Союзної держави, на певному етапі (до кризи 2020 р.) виявилась безпідставною.

Подальший розвиток міжнародних партнерських відносин в рамках Союзної держави відбувався за декількома напрямками, основними з яких є: політична взаємодія, економічне співробітництво, військова та воєнно-технічна співпраця, правове, соціально-гуманітарне та культурне партнерство.

Розвиток політичної складової базувався на засадах вже згаданих міждержавних угод та устремліннях політичних еліт двох держав до поглиблення співпраці при збереженні національного суверенітету. Недоліком такої моделі партнерства є гальмування інтеграційних імпульсів при досягненні певного рівня (достатньо високого) взаємопроникнення політичних інструментів та механізмів, що може генерувати деяке непорозуміння та вносити охолодження у відносини. Позитивом тут буде можливість зовнішньополітичного маневрування та створення умов для використання підтримки партнера при формальному збереженні його нейтралітету з метою посередництва у вирішенні конфліктних або спірних питань у відносинах з третіми країнами (прикладом може служити використання м. Мінська як арени для міждержавних переговорів між зацікавленими сторонами за участю третіх країн).

Саме за такого формату політичної взаємодії забезпечувалася підтримка Союзної держави Білорусі та Росії з боку більшої частини населення обох держав, а місцеві політики обох країн втрачали можливості використовувати дане об'єднання з метою здобуття популістських дивідендів на внутрішній арені.

Найбільші затримки імплементації Угоди про Союз Білорусі та Росії від 1999 р. виникли в площині економічних рішень. Маємо на увазі положення статті 13 вище-

згаданої Угоди про запровадження єдиної спільної валюти. Впродовж 2000–2015 рр. між РФ та РБ декілька разів виникали суперечки з приводу якості товарів, їх маркування чи сертифікації, які призводили до тимчасових обмежень доступу продукції однієї з країн на ринки іншої. Справа доходила навіть до епізодичного відновлення митного контролю на кордоні між державами та деякого охолодження політичних відносин.

Головними економічними чинниками, які мотивували керівництво Республіки Білорусь до інтеграції з Російською Федерацією, вважаємо можливість забезпечити для власних суб'єктів господарювання довготривалих коопераційних партнерів та сталий ринок збуту високотехнологічного обладнання, що сприятиме створенню нових робочих місць в обох державах. Серед білоруських підприємців Росія позиціонувалась як ринок для надлишкових трудових ресурсів, простір ділової активності та інвестиційний партнер, ринок збуту сільськогосподарської продукції тощо.

Додатковим інтеграційним механізмом, який поєднав Білорусію та Росію, став Митний союз (МС) Євразійського економічного союзу. Початком його дії став 2007 р., коли Глави Білорусі, Казахстану та Росії підписали Угоду про створення єдиної митної території та формування в подальшому на цій основі окремого союзу. Впродовж 2008–2009 рр. на рівні національних Парламентів, Глав держав та Глав урядів тривала робота з ратифікації близько 40 міжнародних угод та документів, які і лягли в подальшому в основу правової бази майбутнього об'єднання. З 2010 р. набув чинності Єдиний митний тариф, були затверджені єдиний перелік товарів, відносно яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення або вивезення державами-учасницями митного союзу у рамках чинного на той час ЄврАзЕС в торгівлі з третіми країнами. Основними результатами, на які були орієнтовані всі сторони даного проєкту, були: формування передумов для подальшого економічного зростання, збільшення обсягів взаємної торговельно-інвестиційної діяльності, створення сприятливого ділового клімату та рівних умов конкуренції. Ще одним завданням, яке очікувалось вирішити, була консолідація позицій країн-учасниць у переговорах з СОТ з питань вступу в дану організацію.

Проте вже навесні 2010 р. в керівництва Білорусії виник ряд запитань, які призвели до гальмування нею процесу набрання чинності Митного кодексу Митного союзу. Головною проблемою тут виявилися митні збори за експорт нафти з боку Російської Федерації. І хоча даний аспект виходив за межі компетенції новоствореного Митного союзу, але був настільки чутливим для Білорусії, що тогочасний Глава її Уряду С. Сидорський проігнорував чергове засідання вищого органу Митного союзу в Санкт-Петербурзі. Зрозуміло, що подібний демарш був неможливий без погодження з Президентом держави та консультацій з її зовнішньополітичним відомством. Таким чином керівництво Республіки Білорусь намагалось інструментами економічної дипломатії вирішити одразу ряд важливих для себе питань, головним з яких називалось повне скасування усіх митних зборів на нафту, що імпортувалась з Росії. У липні 2010 р. О. Лукашенко на зустрічі з першим віце-прем'єром РФ І. Шуваловим намагався спрямувати дискусію в моральну площину, оперуючи емоційними категоріями: «Єдине, ми хотіли б, щоб будь-які наші відносини були засновані на рівноправності та повазі.

Якщо ми таке побачимо, ми підемо на будь-які компроміси та поступки, навіть якщо вони на деякий період будуть важкими»[9]. Проте вже за декілька днів питання набрання чинності вищезгаданим Митним кодексом було успішно вирішене і з 6 липня 2010 р. він набув юридичної сили.

Механізм формування та впровадження єдиної митної території було розподілено на декілька етапів:

1) попередній етап, на якому передбачалось та в подальшому реалізовано: початок здійснення планів по переносу всіх видів контролю, крім прикордонного, на зовнішній кордон митного союзу (контрольний термін – 1 липня 2009 р.); підготовка до прийняття Митного кодексу митного союзу та договорів по справлянню акцизів, ПДВ (1 жовтня 2009 р.);

2) перший етап: введення єдиного митно-тарифного та нетарифного регулювання (1 січня 2010 р.), а також тестування механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів та акцизу (1 квітня 2010 р.);

3) другий етап: відміна на кордоні з Республікою Казахстан митного оформлення товарів, походженням з Республіки Білорусь та Російської Федерації, введення в дію Митного кодексу Митного союзу, введення механізму зарахування та розподілу ввізних митних платежів, перенесення контролю на зовнішній кордон Білорусії та Росії (другий етап діє з 1 липня 2010 р.);

4) третій етап: перенесення контролю на зовнішній кордон РК при збереженні прикордонного контролю на кордоні Російська Федерація – Казахстан (1 липня 2011 р.) та запуск Єдиного економічного простору.

Одночасно впродовж 2010–2011 рр. представниками усіх трьох країн велась системна робота по усуненню протиріч між нормами Митного союзу та Світової організації торгівлі. Восени 2011 р. було оголошено про її завершення, а також задекларовано, що в подальшому, після вступу будь-кого з членів Митного союзу до СОТ, норми цієї організації матимуть пріоритет над нормами МС. Практична реалізація даної тези розпочалась в 2012 р., коли дійсним членом СОТ стала Росія, а в 2015 р. аналогічний статус отримав Казахстан.

Разом з тим, ряд експертів та дослідників наголошують, що прискорений в порівнянні з іншими інтеграційними об'єднаннями такого рівня темп створення Митного союзу приховує ряд ризиків та загроз[10]. Головними з них називались саме правові аспекти, пов'язані з недосконалістю запроваджуваного законодавства та, як наслідок, необхідністю частого внесення поправок до нього. Ще одне критичне зауваження, яке часто висувалось до Митного союзу, стосувалось механізму прийняття рішень, який базується на частці кожної держави у бюджеті Митного Союзу (мова йде про фінансування діяльності його адміністративного та управлінського апарату) та ЕАЕС. Проблемним був той факт, що, внаслідок різного фінансового потенціалу держав,

9 Богданович І.І. Митний союз за участю Республіки Білорусь у реаліях XXI ст. Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. С. 15–165.

10 Анісімова О.Ю. Митні механізми ЄврАзЕС. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Випуск 116 (Частина II). С. 86–94; Кондратьева Н. Евразийский экономический союз: достижения и перспективы. Мировая экономика и международные отношения. 2016. Том 60. № 6. С. 15–23.

Російська Федерація мала вирішальний голос, за допомогою якого могла або «продавити» необхідне їй рішення, або ж, навпаки, заблокувати несприятливе для себе.

Поряд з такою активністю на східному напрямку, білоруська влада намагалась знайти можливості для поновлення контактів із країнами Заходу. Тут слід зазначити, що кризовий варіант стосунків не торкнувся, або зачепив лише обмежено торговельно-економічні відносини та участь Республіки Білорусь в проектах транскордонного співробітництва та допомоги в рамках програм технічної допомоги (на зразок TACIS). Наприклад, всього в рамках TACIS в Білорусії було реалізовано 320 проєктів на загальну суму 204 млн. дол. США, що склало приблизно 40% технічної допомоги, яку отримала країна від європейських партнерів. Після згортання даної програми в 2006 р., ЄС започаткував нову ініціативу, яка поширилась і на Білорусь – «Європейський інструмент добросусідства»[11].

На початку XXI ст. в Брюсселі та столицях провідних країн ЄС зрозуміли, що за допомогою санкцій та тиску досягнути поставлених цілей не вдається. Тому було зроблено спроба налагодження співробітництва іншим шляхом. Проявами цього стали відкриття в 2008 р. Представництва Єврокомісії в Мінську, а також ряд зустрічей Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка з повноважними представниками Єврокомісії та міністерств закордонних справ ряду країн ЄС. Перше потепління у відносинах ЄС–Білорусія виявилось нетривалим: президентські вибори 2011 р. ЄС оголосив сфальсифікованими, а за їх наслідками вже вкотре було використано звичний інструмент тиску – санкції. Проте, як швидко переконались в Європі, їх ефективність є вкрай невисокою відносно країн, які мають інших закордонних партнерів, внаслідок відбувається тільки зміна зовнішніх пріоритетів об'єкта тиску. Тому, після чергового сплеску «санкційної» активності з боку ЄС стосовно Білорусії у 2012 р., обмежувальні заходи значною мірою були скасовані, а в 2014–2015 рр. між Білорусією, з одного боку, та ЄС і США, з іншого, намітилось певне потепління. Хоча вибори Президента Білорусії в 2015 р. не виявили нічого принципово нового, О. Лукашенко вкотре був оголошений переможцем, а реакція західного світу знову була негативною, проте у відносинах сторін намітилась певна розрядка. Захід зняв деякі санкції проти офіційного Мінська, які були запроваджені ще в 90-х рр. XX ст., відбулись зустрічі між рядом представників державних структур, спрямовані на покращення відносин. Саме в той час Президент О. Лукашенко в своїх виступах знову почав наголошувати на важливості та значенні багатовекторної політики для Білорусії, необхідності посилення співробітництва із Заходом на засадах взаємовигідного партнерства.

Важливим висновком із виборів Президента Білорусії 2015 р. було те, що ряд представників міжнародних організацій звернули увагу на таку специфічну обставину в Білорусії, як слабкість опозиції. Що ж до даного факту, то відзначимо, що жодним законом сформувати опозицію неможливо. Для цього необхідними є:

– існування запиту на наявність опозиції в суспільстві, який би йшов від населення країни, а не був ініційований з боку інших держав або міжнародних організацій;

11 Европейский союз. Международные отношения и внешняя политика Беларуси. 2010. URL: http://www.beleu.org/index.php?link=rbeu

– підтримка альтернативних ідей достатньо широкими верствами населення, а не окремими маргіналізованими групами;

– наявність харизматичних лідерів, які могли б консолідувати навколо себе певні (інколи доволі неоднорідні) політичні сили і, в той же час, запропонувати суспільству конкурентоздатну програму розвитку країни, яка б відрізнялась від провладного аналогу;

– програмна альтернатива повинна містити позитивний дискурс, тобто бути орієнтованою на привнесення конструктивних кроків у життя суспільства і держави, спрямованих на налагодження партнерсько-коопераційних відносин. Як свідчить досвід світової політики агресивні за своїм духом політичні програми опозиції можуть вивести людей на вулиці, але не сприятимуть при цьому формуванню довгострокових передумов гармонійного розвитку суспільства.

Без всього зазначеного, будь-які дії по створенню опозиції будуть приречені на невдачу, або ж така формація буде мати штучний характер та виявиться відверто неконкурентоздатною в політичному середовищі держави.

В сегменті зовнішньої політики позитивною є, на нашу думку, роль Мінська у спробах врегулювати неспровоковану військову російську агресію в Україні. Була прийнята пропозиція О.Лукашенка щодо проведення мирних переговорів в столиці Білорусі. Саме на основі консультацій тут були підписані документи, відомі під умовними назвами «Мінськ-1» та «Мінськ-2», згідно яких припинялись активні бойові дії на сході України та стартував діалог з метою вирішення цієї трагедії.

Переломним моментом, який остаточно розмежував Європейський Союз і Республіку Білорусь, стали вибори Президента 2020 р. Для того, щоб зрозуміти сутність подій, які відбувались, передумови їх виникнення та логіку розвитку слід зупинитись окремо на їх аналізі.

В 2020 р. було проведено шості чергові вибори Президента Республіки Білорусь. Остаточна дата голосування (9 серпня 2020 р.) була призначена Палатою представників Національних зборів 8 травня 2020 р. Всього було подано заяви на реєстрацію 55 ініціативних груп з висунення кандидатів (рекорд для РБ), 15 з них було зареєстровано. Для проведення виборів сформовано 153 територіальних виборчих комісії, до складу яких увійшли майже дві тисячі осіб. За даними Білоруської центральної виборчої комісії всього в країні утворено 5767 дільниць для голосування, ще 44 дільниці створені за кордоном.

В ході підготовки до виборів склалась ситуація, коли основні міжнародні спостерігачі з тих або інших причин були виключені з процесу спостереження за ходом виборів. Так, Бюро з демократичних ініціатив та прав людини ОБСЄ повідомило, що не буде направляти спостерігачів у зв'язку з відсутністю своєчасного запрошення. Аналогічна ситуація склалась з Парламентською асамблеєю ОБСЄ. Пізніше не направляти спостерігачів вирішили також Парламентська асамблея Ради Європи та Центральна виборча комісія Російської Федерації (остання зазвичай направляла як спостерігачів від власного імені так і в складі місії від СНД). Таким чином склалась безпрецедентна ситуація для Республіки Білорусь, коли міжнародне спостереження за президентськими виборами фактично було зірване. Дана обставина в подальшому

неодноразово використовувалась зарубіжними учасниками міжнародних відносин для тиску на Білорусь, а самі вибори отримали від іноземних партнерів позначку «нелегітимних». Попри те, що таке визнання не є необхідною умовою вступу новообраного (або переобраного) Глави держави на президентську посаду, це додало незручностей владі РБ на міжнародній арені.

Ще однією рисою виборів–2020 стала наростаюча конфронтація між Республікою Білорусь та Росією, яка є учасницею найбільшого інтеграційного проєкту країни – Союзної держави Республіки Білорусь та Російської Федерації. Першим сигналом тут стало відкриття кримінальної справи відносно Віктора Бабаріко, якого називали чи не головним конкурентом О. Лукашенка на виборах–2020 (обіймав посаду голови Белгазпромбанка – партнерської структури компаній «Газпром» та «Газпромбанк»). Результатом стали відсторонення В. Бабаріко від виборів та обмін рядом доволі різких заяв між представниками російської та білоруської сторін.

Проте найбільший конфлікт відбувся наприкінці липня 2020 р., коли в Мінську було затримано 33 громадян РФ, яких звинуватила білоруська феміда у тому, що вони є співробітниками російської так званої приватної військової компанії, завданням котрих була дестабілізація ситуації в державі.

Вибори відбулись 14 серпня 2020 р. ЦВК Республіки Білорусь оголосила офіційні результати. Згідно них 80,1% (4661075 голосів) набрав О.Лукашенко. Результати інших кандидатів набули наступного вигляду: С.Тіхановська – 588 622 (10,12%), А.Канопацька – 97489 (1,67%), А.Дмітрієв – 70671 (1,21%), С.Черечень – 66613 (1,14%). Ще 267 360 (4,59%) виборців проголосували проти всіх кандидатів.

На виборах паралельно проводилось опитування виборців (екзитполи). За даними екзитполу, проведеного державними структурами, за О.Лукашенка проголосували 79,7% виборців, за С. Тіхановську 6,8%. В той же час ряд недержавних структур відзначили, що за їх даними за С. Тіхановську проголосували 71,8%, в той час як О.Лукашенко набрав 12,3% голосів.

Очевидно, що така розбіжність може свідчити про те, що дані в обох випадках є не в повній мірі репрезентативними, оскільки така різка розбіжність в реальному житті є малоймовірною, а її наявність свідчить про маніпуляції цифровими даними на користь необхідного кандидата.

Прогнозованою стала і міжнародна реакція. Китайська Народна Республіка, Російська Федерація, Казахстан, Вірменія, Венесуела, В'єтнам, Киргизія, Нікарагуа, Молдова визнали результати виборів та привітали О. Лукашенка з перемогою. В той же час країни Європейського Союзу, Великобританія, США та деякі інші держави розкритикували вибори і, де-факто, не визнали їх результати, наголошуючи на порушеннях виборчих процедур або необхідності нових виборів.

Всередині ж самої Білорусі в багатьох містах одразу після виборів розпочались протестні акції різної інтенсивності. Втім, впродовж відносно короткого часу всі виступи були взяті під контроль та придушені діючою владою. С. Тіхановська, яку в ряді країн Заходу оголосили обраним президентом, так і залишилась лідером виборчих перегонів тільки на папері.

Відзначимо, що яке б ставлення до персони О.Лукашенка не було в учасників процесу, вважати результати фальсифікованими достатніх підстав немає: один з базових принципів права – praesumptio innocentiae (презумпція невинності) передбачає, що вина у скоєнні певного правопорушення або злочину повинна бути доведена, а достатньої аргументації фальсифікації виборів Президента Білорусії 2020 р. наведено не було, використання ж як підстави для тиску на незалежну державу тез, підкріплених фактами із рівнем достовірності «highly likely», вважаємо недопустимим, оскільки це може розглядатись як порушення таких основоположних принципів міжнародного права як невтручання у внутрішні справи незалежних держав та невикористання сили або погроз силою [12].

Всупереч зазначеному, як США, так і Європейський Союз, не враховуючи відсутність значного позитивного результату внаслідок попередніх санкцій, знову вдались до відвертого силового тиску. Як і можна було передбачити, результат виявився приблизно ідентичним.

Додаткової гостроти взаємовідносинам Білорусії та Заходу додала ситуація, яка сталась 23 травня 2021 р. Маємо на увазі інцидент із рейсом авіакомпанії Ryanair, який слідував маршрутом Афіни–Вільнюс. При проходженні лайнером повітряного простору Білорусії, пілоти отримали від місцевого диспетчера інформацію про можливу наявність вибухівки на борту. Літак здійснив термінову посадку в Мінську, після чого, під час проведення перевірок в рамках заходів безпеки, з рейсу було знято білоруського опозиційного блогера Р. Протасевича та громадянку РФ С. Сапегу, яка подорожувала із ним.

Наслідком таких дій стала бурхлива реакція як з боку ряду міжнародних організацій, серед яких ЄС та Міжнародна організація цивільної авіації ІКАО, так і з боку урядів США та більшості країн Західної Європи. Проти Республіки Білорусь було запроваджено нові обмеження, головний зміст яких зводиться до заборони літакам білоруських авіакомпаній здійснювати польоти в Євросоюз, а також до рекомендації не використовувати повітряний простір Білорусії для власних цілей. Внаслідок обміну заявами та демаршами навіть склалась ситуація, коли Латвія та Білорусія де-факто припинили дипломатичні відносини між собою, оскільки усі дипломати обох країн взаємно були вислані з Риги та Мінська відповідно. Крім того, керівні органи ЄС оголосили, що вони продовжуватимуть роботу над розробкою та впровадженням нових пакетів санкцій проти Республіки Білорусь, її посадових, юридичних та фізичних осіб. Україна в даному конфлікті зайняла сторону країн Заходу та також запровадила ряд санкційних обмежень проти офіційного Мінська, розглядалась навіть можливість розриву відносин із Республікою Білорусь.

Таким чином, після періоду потепління у відносинах із країнами Заходу і спроб Мінська активізувати розбудову моделі багатовекторної політики, тут намітилось чергове похолодання, причому за рівнем напруженості воно стало найбільш значним за час білоруської незалежності. Внаслідок вищезазначених подій, процесів та кроків, зовнішньополітичний курс Республіки Білорусь знову звівся до концентрації на Російській Федерації, країнах СНД та ЄАЕС, а також КНР та країнах Близького Сходу.

12 Лукашук И.И. Международное право: общая часть. М.: Волтерс Клувер, 2008. 432 с.

Розуміючи позицію Європейського Союзу та підтримуючи загальні принципи міжнародного права і прав людини, разом з тим зауважимо, що питання двосторонньої і, особливо багатосторонньої дипломатії, повинні перебувати вище емоційних категорій та поведінкових реакцій, які в конфліктних ситуаціях є більше притаманними фізичним особам. При цьому питання геополітичної доцільності іноді змушують учасників міжнародних відносин вдаватись до кроків не зовсім логічних або непослідовних, з точки зору пересічного та не ознайомленого із усіма тонкощами політичних конструкцій громадянина. Вважаємо, що виходячи із історичного досвіду взаємодії між Заходом та Республікою Білорусь, цілком прогнозованим було те, що санкційний тиск на Мінськ в реаліях 2020–2021 рр. не спрацює. Причинами цього є як відома непоступливість Олександра Лукашенка в політичних дискусіях, так і можливість останнього в критичній ситуації звернутись за допомогою та підтримкою до Російської Федерації. Власне, це і було зроблено. Крім того, така динаміка конфлікту фактично відрізала для діючої білоруської влади інші альтернативи у формуванні зовнішньополітичного курсу держави, підштовхнувши Мінськ в напрямку Москви.

Останньою подією в вищенаведеному ланцюжку, яка остаточно зафіксувала геополітичний вибір Мінська на користь Москви, а не Брюсселя, і зробила практично нереальною зміну на протилежний вектор в коротко- та середньостроковій перспективі стало 22 лютого 2022 р. Саме в цей день Російська Федерація розпочала свою «спеціальну військову операцію» проти України. При цьому Республіка Білорусь, яка де-юре намагалась і надалі займати нейтральну позицію між двома своїми сусідами, де-факто надала свою територію та повітряний простір для використання однією із сторін конфлікту у військових цілях. Такі дії цілком очікувано призвели до того, що проти Білорусі разом із Росією було запроваджено цілий ряд нових пакетів санкцій, а шанси її на нормалізацію відносин із країнами Заходу в цілому та Європейського Союзу зокрема стали відверто примарними.

При цьому офіційний Мінськ перетворився на заручника ситуації, коли спроба механічно змінити сторону конфлікту без жодних внутрішніх змін, не принесе нічого, крім винятково негативної відповіді. Адже з високою долею ймовірності, за такого гіпотетичного сценарію РБ втратила б всю наявну підтримку з боку Росії, натомість сподіватись на розуміння та підтримку Заходу діючій владі Президента О. Лукашенка не доводиться. Більше того, цілком очікуваним в такому сценарії вбачаються вимоги відсторонити діючого главу білоруської держави від влади, а проти верхівки країни порушити кримінальні справи за переслідування опозиції та порушення, допущені на думку Брюсселя та Вашингтона під час останніх парламентських та президентських виборів, а також за підтримку злочинних дій РФ проти України.

Підтвердженням останнього є цілий ряд заяв та документів, прийнятих на заході відносно Республіки Білорусь. Серед інших, можемо згадати висновки Ради ЄС відносно РБ від 12 жовтня 2020 р., 21 та 22 жовтня 2021 р., спільну декларацію саміту Східного партнерства від 15 грудня 2021 р., заяву міністрів закордонних справ країн «Великої сімки» від 4 листопада 2022 р. по Білорусі, доповідь Верховного комісара ООН з прав людини від 4 березня 2022 р. і 3 лютого 2023 р. про ситуацію з правами людини в Білорусі напередодні президентських виборів 2020 р. та після них тощо.

18 липня 2023 р. Європейський парламент приймає Резолюцію «Про відносини з Білоруссю», яка, серед іншого:

– оголошує вибори 2020 р. сфальсифікованими, а режим О. Лукашенка – нелегітимним;

– звинувачує діючу білоруську владу у репресіях проти опозиції та її лідерів;

– називає дії О. Лукашенка у відносинах з РФ такими, що підривають державний суверенітет та національну ідентичність шляхом сприяння поглинання Білорусі Росією;

– зазначає, що «режим Лукашенко активно підтримує і став повністю співучасником невиправданої агресивної війни Росії»[13].

Підсумовуючи усе зазначене, можемо констатувати, що попри спроби подальшого декларування бажання дотримуватись багатовекторності, реальний зовнішньополітичний курс Республіки Білорусь буде в найближчі роки підпорядкований Росії. При цьому, скоріш за все, будуть мати місце спроби дещо компенсувати геополітичний вплив Москви посиленням партнерських контактів із Пекіном. Щодо західного вектору, то тут багато залежатиме від того, яким буде завершення війни між Україною та РФ, а також, як воно буде оформлено юридично. В любому випадку все це означає тільки одне – спроби Республіки Білорусь знайти себе в системі міжнародних відносин у якості самостійного гравця на засадах економічної інтеграції зазнали невдачі. Внаслідок системного накопичення кризових чинників у відносинах із сусідніми державами та інституційним об'єднаннями, країна виявилась неспроможною відстояти реальний суверенітет і в середині XXI ст. ризикує опинитись в ситуації, коли її зовнішній та внутрішній політичний курс, а також стратегічні орієнтири розвитку визначатимуться за її межами. На захист РБ та її громадян можна відзначити тільки те, що не всі проблемні аспекти інтеграції мали внутрішнє (екзогенне) походження, частина з них була ендогенною та обумовлювалась системною роботою по захисту власних інтересів представниками інших держав. Наприкінці підкреслимо, що ігнорування мешканцями Білорусії активної участі у політичному житті своєї країни очікувано призвело до системних проблем для державної незалежності, вирішення яких вимагатиме тепер значних зусиль, ресурсів та часу.

13 European Parliament Report "On relations with Belarus" A9-0258/2023. 31.7.2023. (2023/2041(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2023-0258_EN.html#_section1

Марина БОНДАРЕЦЬ

СТРАТЕГІЯ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНУ ЕКОНОМІКУ ШЛЯХОМ ВСТУПУ ДО ЄС

Пройшло більше 30 років після здобуття незалежності Україною. Просуваючись на шляху ринкових реформ, економіка України і кожний українець багато недоотримали через повільне реформування й неефективне управління. Тому важливою є оцінка економічного потенціалу України на початку реформ та виявлення шляхів його підвищення на шляху інтеграції в ЄС та глобальну економіку.

Після розпаду СРСР Україна мала значні стартові можливості та ресурси. На момент проголошення незалежності Україна мала одні із кращих показників ВВП, промислової і сільськогосподарської продукції на душу населення в СРСР. У 1991 р. Україна посідала 52-е місце у світі по ВВП на душу населення, що було трохи вище рівня країн Центральної Європи[1]. На той час в Україні був сформований промисловий сектор з великими видобувними та металургійними підприємствами, розвиненим машинобудівним, хімічним виробництвом, авіабудівництвом, космічною галуззю, комплексом галузей з виготовлення широкого асортименту продовольчих і непродовольчих товарів тощо. Україна також мала високорозвинену транспортну та енергетичну інфраструктуру.

Разом з тим, основний акцент було зроблено на розвиток ВПК, і ці високотехнологічні підприємства входили в технологічні ланцюжки в рамках СРСР. Частка оборонного комплексу в промисловості становила від 50 до 70% в різні роки Союзу, а його випуск включався у ВВП[2]. Через те після розпаду СРСР в Україні відбувся великий спад економіки та промисловості, тому що продукція ВПК є специфічною і не була орієнтована на зовнішній ринок. Єдине, що підтримувало авіабудування, космічну галузь, машинобудування – це зв'язки з Росією, тому що продукція цих галузей вироблялася у кооперації по радянських коопераційних ланцюжках і реалізовувалася на ринках країн СНД. Цей період характеризувався деіндустріалізацією і закриттям підприємств, які були орієнтовані на військову промисловість і розташовувалися здебільшого на Західній Україні.

Отже, негативним наслідком для розвитку незалежної України залишалася децентралізована система народного господарства СРСР, яка після колапсу Радянського

1 Економічний розрив між Україною та країнами Європи збільшився – дослідження. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/ekonomichniy-rozriv-mizh-ukrajinoyu-ta-krajinami-yevropi-zbilshivsya-doslidzhennya-novini-ukrajina

2 Незалежність в цифрах. Як змінилася економіка України за 30 років. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/nezavisimost-tsifrah-izmenilas-ekonomika-1629802576.html

Союзу призвела до розриву важливих технологічних, виробничих та логістичних ланцюжків і необхідності переорієнтації на інші ринки збуту, або вбудовування у технологічні та виробничі ланцюжки інших країн, що не було зроблено належним чином.

І все ж на цьому етапі Україна мала дещо схожі умови з країнами Східної та Центральної Європи, які почали переходити на рейки ринкової економіки. У Чехії, Польщі та Литві відбулася постсоціалістична трансформація суспільства: було здійснено ефективну приватизацію, податкову реформу, реформу ринку праці, лібералізацію торгівлі, проведено судову реформу, створено антикорупційні інституції. В Україні, порівняно з цими країнами, довгий час реформи взагалі не починалися, а потім відбувалися хаотично. За роки незалежності Україна не змогла до кінця провести судову реформу, здійснити повноцінну дерегуляцію, створити сприятливі умови для інвестування та ведення бізнесу. Це призвело до виродження промислового та енергетичного комплексу, зносу інфраструктури, неефективності більшої частини економічних і політичних інституцій.

Як наслідок, Україна у світовому рейтингу перейшла за рівнем номінального ВВП з 36 позиції у 1991 р. на 56 позицію у 2021р., перед початком повномасштабної війни, і через непослідовну державну політику країна не змогла використати свій потенціал. У результаті на даний час дохід на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) в Україні майже в чотири рази менший ніж у Польщі.

Який потенціал має Україна для економічного зростання? Україна володіє біля 30% світового чорнозему, який займає понад 40% її території. Тривалий час існування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення призвело до того, що земля не працювала як актив і застава, й у неї майже не вкладалися інвестиції. Це стримувало розвиток землеробства і садівництва, вирощування різноманітних культур. Мораторій було скасовано 1 липня 2021 р., але відповідно до пункту 15 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України до 1 січня 2024 р. діють відповідні обмеження.

Сьогодні Україна розробляє лише 35% родовищ корисних копалин, хоча є лідером в Європі за запасами рідкісних металів (літію, титану тощо). Нарощення видобування корисних копалин, зокрема нафти та газу, і розробка нових родовищ дозволило б знизити залежність від імпорту. Лісові площі, які становлять біля 20% від усієї площі країни, Україна також використовує не ефективно. Країна експортує переважно продукцію первинної обробки, тому у цій галузі необхідно створювати продукти з високою доданою вартістю, зокрема у меблевій промисловості. Також, на наш погляд, необхідно посилити контроль та відповідальність за несанкційовану вирубку лісів. Україна використовує сьогодні лише близько 60% гідроенергетичного потенціалу водойм, а через занепад системи зрошення і погане водозабезпечення майже двох третин території країни, аграрний потенціал використовується менш ніж на третину. Цю ситуацію погіршив підрив росіянами Каховської ГЕС та зникнення Каховського водосховища. Основні дороги потребують капітального ремонту, який частково було здійснено через реалізацію програми Президента «Велике будівництво», однак вони становлять лише біля 14% від загальної протяжності доріг. У поганому стані перебувають до 90% доріг загального користування. Не набагато кращим є стан енергосис-

теми України. На межі фізичного зносу знаходяться близько 65% енергоблоків ТЕС, а рівень зносу електричних мереж обленерго становить 60–70%. До того ж війна призвела до знищення 30% енергосистеми України, враховуючи її часткове відновлення після зими 2022–2023 рр.[3].

Експорт України більш ніж на половину складається з товарів з низькою доданою вартістю. За даними International Trade Center, нереалізований потенціал товарного експорту України у 2019 р. становив 24 млрд дол.[4] Найбільшим перспективним ринком для України є Китай. На думку фахівців, експорт до цієї країни можна наростити приблизно на 2 млрд дол. Головна перешкода для нарощування експорту в Китай – дискримінаційні умови до багатьох українських товарів, що мають високу додану вартість. До країн з найбільш нереалізованим експортним потенціалом України належать також Польща, Німеччина, Італія, Туреччина, Єгипет та Індія.

В Україні відсутнє привабливе середовище для іноземних інвесторів, що дозволило б більш ефективно залучати капітал на міжнародних ринках. У 2019 р. Україна залучила усього 6,7 млрд дол. прямих іноземних інвестицій і цей показник є одним із найменших за роки незалежності й майже втричі менше, ніж у Польщі[5].

У зв'язку з війною з'явилися та розвиваються нові сфери іноземного інвестування – спільне оборонне виробництво та цифрові технології. Низький рівень життя населення й повномасштабна війна в Україні стали причиною появи потужного внутрішнього інвестора – трудових мігрантів.

Якщо розглянути економічну динаміку по секторам, то можна виділити низку тенденцій. Зайнятість у промисловості знизилася суттєвіше, ніж в інших країнах, де спостерігалося невелике зменшення і навіть зростання, зокрема у Туреччині. До повномасштабної війни в аграрному секторі переважали позитивні тенденції, разом з тим тваринництво в Україні суттєво деградувало, а продуктивність у секторі рослинництва, попри його зростання, помітно поступається іншим країнам. У сфері послуг, де відбулося помітне зростання зайнятості, додана вартість, на відміну від інших країн, майже не змінилась.

Вищенаведені фактори стали причиною незадовільного рівня розвитку економіки України за роки незалежності, у той час як інші країни динамічно зростали. Враховуючи існуючі обмежені стимули економічного зростання, рівень розвитку людського потенціалу та рівень якості життя людей знаходяться на вкрай низькому рівні. Незважаючи на високий розвиток освіти та чи не найвищий рівень грамотності у світі, загальний рівень людського розвитку в Україні має найнижчий показник у регіоні. За даними 2023 р. Україна була на 77 місці серед 191 країн. Порівняно із попереднім звітом, втрачено одну позицію. Попереду нас такі країни-союзники та сусіди: Естонія (31), Чехія (32), Польща (34), Литва (35), Латвія (39) Угорщина (46), Румунія (53), Болгарія (68)[6].

3 Кирило Криволап. Рахунок за бездіяльність: скільки коштувала Україні багаторічна непродумана економічна політика. URL: https://www. epravda.com.ua

4 Торгова статистика. ITC– Trade Impact for Good. URL: https://intracen.org

5 Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в Україну. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/fdi/

6 Україна у світових рейтингах-2023: що змінилось під час війни. URL: https://weukraine.tv/top/ukrayina-u-svitovyh-rejtyngah-2023-shho-zminylos-pid-chas-vijny/

Причинами цього стала низька якість умов життя, незадовільний рівень розвитку превентивної медицини та гарантування захисту від надзвичайних ситуацій населення. Джерелом для економічного зростання в майбутньому є саме людський потенціал і розвиток технологій.

Саме такі пріоритети були закладені у визначених векторах економічного розвитку, що стали основою «Національної економічної стратегії-2030», яка була прийнята у березні 2021 р. Один із розділів стратегії присвячений розвитку людського капіталу, що і є головною метою цього документу. При ВВП на рівні нижче 4 000 дол. на душу населення, державі не вистачатиме коштів на науку, медицину, освіту. Лише системний розвиток економіки допоможе підняти рівень розвитку людського капіталу. Саме орієнтована на людину політика на національному та локальному рівнях дозволить забезпечити необхідне середовище та створить умови для виявлення і розвитку його потенціалу та добробуту. Передбачалося, що створення сприятливих умов для життя і праці в Україні дозволить зменшити рівень трудової еміграції громадян і розкрити потенціал людського капіталу в розмірі приблизно 270 млрд дол. протягом десяти років. На жаль, у ці амбітні плани втрутилася повномасштабна війна. І зараз вимушена трудова міграція набагато перевищує показник 2015–2017 рр. у 4 млн трудових мігрантів. Як вважають експерти, кожні 100 000 громадян, що покинули країну, зменшують її ВВП на 0,5%[7].

Усі плани мирного розвитку і реформування України зруйнувала повномасштабна агресія Росії 24 лютого 2022 р. І вже 28 лютого 2022 р. президент України Володимир Зеленський подав заявку на отримання статусу кандидата в ЄС для нашої країни. А 23 червня 2022 р. Європейська Рада офіційно надала статус кандидата на членство в ЄС Україні і Молдові.

Стратегія вступу до Європейського Союзу є однією із найважливіших у вітчизняній політиці та економіці багато років. І майже кожний уряд намагався подолати перешкоди на цьому шляху, щоб Україна стала повноцінним членом європейської спільноти. За останній період часу у цьому напряму було зроблено багато, що дає підстави для оптимістичних очікувань щодо можливості отримання Україною повноправного членства в ЄС у найближчі декілька років.

У зв'язку з цим перед самітом Україна – ЄС, який відбувся 3 лютого 2023 р., прем'єр-міністр України Д. Шмигаль в інтерв'ю виданню Politico заявив: «У нас дуже амбітний план приєднатися до Європейського Союзу протягом наступних двох років. Тож ми очікуємо, що цього року, у 2023 році, ми можемо вже мати цей передвступний етап переговорів»[8].

Розглянемо конкретні кроки інтеграції України до ЄС.

Сьогодні триває процес підготовки до переговорів про вступ України до Євросоюзу, і країна проводить велику підготовчу роботу, зокрема, у частині адаптації наці-

7 Як українські біженці допомогли економіці ЄС і що може втратити Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ceqvw58zj8po

8 На шляху до ЄС: як українській економіці швидше інтегруватись з європейською. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/na-shlyahu-do-yes-yak-ukrajinskiy-ekonomici-shvidshe-integruvatis-z-yevropeyskoyu-12138699.html

онального законодавства з нормами Союзу. Відповідно до цього, Україна продовжує план дій з адаптації свого законодавства до євродиректив в рамках DCFTA (Поглиблена і всеохопна зона вільної торгівлі) та Угоди про асоціацію з ЄС. Через війну Росії проти нашої країни цей план потребував корекції, тому його було оновлено на період 2023-2024 рр., щоб прискорити економічну інтеграцію України до Євросоюзу та забезпечити доступ до єдиного ринку.

Одним із важливих елементів інтеграції вітчизняної економіки в єдиний ринок Європи є формування зони вільної торгівлі з ЄС. У квітні 2022 р. Європейська комісія скасувала на рік всі мита для українських товарів та було підписано угоду щодо автомобільних перевезень. Це допомогло зберегти і навіть збільшити обсяги торгівлі між Україною та ЄС. Якщо до війни Росії проти нашої країни частка ЄС в міжнародній торгівлі України складала 39,1%, то за результатами 2022 р. питома вага торгівлі товарами та послугами з ЄС дорівнювала 53,6% від загального обсягу торгівлі України[9]. І в 2023 р. безмитну торгівлю та програму безтарифного ринку було продовжено. Однак, ще не визначено термін, на який період буде продовжено цей режим.

Для ефективного функціонування зони вільної торгівлі між Україною та ЄС необхідно подолати технічні бар'єри у сфері торгівлі продукцією промисловості. Для цього важливо підписати з об'єднаною Європою Угоду про оцінку відповідності та прийнятність промислових товарів (ACCA) – «промисловий безвіз». Європейським партнерам було доведено надійність національної системи перевірки, зокрема через виконання попередніх рекомендацій ЄС.

Важливою складовою інтеграції є лібералізація експорту до ЄС українських м'ясопродуктів. Україна внесла пропозицію застосовувати механізм взаємного визнання регіоналізації щодо хвороб тварин. Відповідно до цього, у випадку спалаху захворювання тварин в одній області не буде блокуватися експорт продукції на рівні всієї держави.

Однією із складових об'єднання є включення України у внутрішньо-європейське регулювання послуг. У рамках цього напряму у 2023 р. було втілено пілотний проєкт – введено скасування плати за роумінг між Україною та ЄС, яке діє тимчасово. На сьогодні існує меморандум щодо лібералізації використання українських мобільних номерів на території ЄС. У майбутньому дію цього документа планують зробити постійною і перетворити тимчасове рішення на постійний правовий механізм, який передбачає повне включення України у внутрішнє регулювання ЄС.

Після закінчення повномасштабної війни об'єднання ринків буде відбуватися завдяки економічному та інфраструктурному відновленню. Ключову роль в цьому буде належати міжнародним фінансовим інституціям, а також приватному капіталу, для якого членство України в ЄС стане гарантом для вкладення грошей у вітчизняну економіку. Актуальне питання, яке необхідно вирішити для приватного бізнесу – страхування воєнних ризиків їх діяльності в Україні. Для цього ЄС і держави-члени мають заохочувати національні інституції, які страхують воєнні ризики, збільшувати пропозицію своїх послуг для здійснення інвестицій в Україну[10].

9 Бюлетень стану торговельних відносин між Україною та ЄС у 2022 році. URL: https://www.me.gov.ua

10 Дмитро Шварц. На шляху до ЄС: як українській економіці швидше інтегруватись з європейською. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/na-shlyahu-do-yes-yak-ukrajinskiy-ekonomici-shvidshe-integruvatis-z-yevropeyskoyu-12138699.html

Одним із напрямів об'єднання вітчизняного ринку з європейським має стати інтеграція з ринками праці країн Європи. Цей процес відбувається давно, а повномасштабна війна надала йому потужного поштовху. Українцям, які покинули свої помешкання, механізми тимчасового захисту дозволили знайти легальну роботу в країнах ЄС. З іншого боку, українці допомагають європейським країнам, таким як Німеччина, Чехія, Польща, Румунія подолати нестачу робочої сили в деяких галузях. Для України постає завдання дати українцям можливість швидше повернутися додому після закінчення війни. І вже вдома втілювати отриманий досвід на благо Батьківщини. Для цього також необхідно відновити й структурно перебудувати економіку та забезпечити робочі місця та гідну оплату праці.

Оцінюючи перспективи інтеграції вітчизняної економіки з європейською, треба зауважити, що потрібно зробити багато в сфері підтримки національної промисловості, виробників та експортерів.

У 2022 р. у гірничо-металургійному комплексі (ГМК) падіння виробництва та експорту становило майже 70%. Якщо держава не збільшить підтримку, то у 2023 р. падіння може ще поглибиться. У цьому випадку Україна перейде на внутрішнє споживання, втратить місце у світовому поділу праці та дозволить іншим країнам зайняти цю нішу. Окрім ГМК у глибокій кризі перебувають й інші галузі вітчизняної економіки, зокрема хімічна галузь та машинобудування. Через це вони не можуть бути інтегровані у такому стані. Ресурси національної економіки виснажуються через руйнування виробничих потужностей, проблеми з експортом, нестачу оборотних коштів. Як зазначають експерти, незворотні втрати тут досягли 30 %[11]. Виходячи з цього, План відновлення країни повинен включати власні галузеві програми модернізації промисловості, реформу оборонного комплексу. На законодавчому рівні потрібно ухвалити закон «Про промислову політику» та низку інших законодавчих актів.

Для підвищення рівня конкурентоспроможності на європейському рівні українському бізнесу буде необхідно здійснити адаптацію технічних стандартів та регламентів і сертифікацію продукції та виробництва.

Важливим є втілення екологічного підходу, тому необхідно вибирати та розповсюджувати енергоефективні «зелені» технології, до того ж Україна взяла на себе зобов'язання стати кліматично нейтральною вже через 35 років.

Вже більше року триває повномасштабна військова агресії Росії проти нашої країни. Економічна ситуація в Україні є складною, а початок виходу з глибокої економічної кризи можливий лише через євроінтеграцію, просування на шляху реформ та боротьбу з корупцією. Причому європейські партнери ставлять на перше місце саме боротьбу з корупцією.

Вже цього року мають розпочатися перемовини щодо вступу нашої країни до Євросоюзу. Однак, вступ до ЄС буде можливий, якщо всі необхідні реформи будуть проведені. Досвід зі вступом Угорщини свідчить, що якщо відкладати певні реформи на період після вступу, то потім вони гальмуються, а ЄС практично не має важелів впливу на цей процес.

11 Український союз промисловців і підприємців. URL: https://uspp.ua

З'ясуємо, наскільки Україна готова до вступу до ЄС на даному етапі, тобто як вона виконує критерії, що встановлені для країн-кандидатів.

Головними критеріями, яким треба відповідати на момент вступу, є Копенгагенські критерії. В економічній сфері ці критерії передбачають, що держава-кандидат повинна мати ринкову економіку, котра буде конкурентоспроможною на європейських ринках. Більш визначеними є Маастрихтські критерії або критерії конвергенції, які містять індикатори, що демонструють фіскальну і монетарну стабільність, отже є складовою Копенгагенських критеріїв.

Маастрихтські критерії містять наступні вимоги:

– середньорічний показник інфляції має не перевищувати показники трьох найкращих з точки зору цінової стабільності членів ЄС більш як на 1,5%;

– відношення державного боргу до номінального ВВП має не перевищувати 60%, а відношення дефіциту державного бюджету до ВВП не перевищувати 3%;

– номінальні відсоткові ставки довгострокових запозичень не мають перевищувати показники трьох найкращих з точки зору цінової стабільності держав-членів Євросоюзу більш як на 2%;

– ціновий курс відносно євро має зберігати стабільність, а країна має бути учасницею Європейського механізму регулювання валютних курсів Європейської монетарної (ERM II) системи протягом щонайменше двох років[12].

Ці показники оцінюють монетарну та фіскальну стабільність і визначають чи може країна приєднатися до єврозони. Нині є держави-члени ЄС, які не відповідають цим критеріям. Наприклад, Польща, Румунія, Угорщина та Чехія мають власні валюти і не є членами ERM II. Болгарія є учасницею ERM II, але вона не відповідає іншим критеріям. Хорватія до січня 2023 р. теж була членом ERM II протягом 2 років і тільки після цього увійшла в єврозону. Швеція відповідає всім вищевказаним критеріям, окрім стабільності цінового курсу. Існують країни, які використовують євро як власну валюту, хоча не є ні членами Євросоюзу, ні членами Єврозони. Це відноситься до Косово і Чорногорії.

Із всього цього можна зробити висновок, що не обов'язково відповідати всім згаданим критеріям, аби стати членом Європейського Союзу. Їх виконання необхідно для подальшої інтеграції країни після вступу. Однак вони слугують для оцінки макроекономічної стабільності.

Звернемось до аналізу відповідності України Маастрихтським критеріям за останній період часу. У 2015-2019 рр. (на початку пандемії) співвідношення дефіциту бюджету до ВВП не перевищувало 3%. У 2021 р., коли пандемія ще не скінчилася, цей показник становив 3,63%, тобто Україна дотримувалася цього критерію. У 2022 р. він зріс до 17,62 %.[13] Україна виконувала й інший критерій – співвідношення державного боргу до ВВП: з 2018 р. він не перевищував 60,6%. Але після початку повномасштабної агресії Росії за даними Мінфіну у 2022 р. він зріс до 78,5%, порівняно з 48,9% у 2021 р. і продовжує зростати[14].

12 Юлія Шаіпова. Економічна інтеграція з ЄС: чи може Україна досягти планки, необхідної для вступу. URL:https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/13/696918/

13 Державний бюджет України. URL: index.minfin.com.ua

14 Держборг України за рік зріс до 78,5% ВВП – Мінфін. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3698436-derzborg-ukraini-za-rik-zris-do-785-vvp-minfin.html

Однак цього критерію не дотримуються багато розвинутих країн Єврозони, зокрема Греція, Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Бельгія. На кінець другого кварталу 2023 р, найвище співвідношення державного боргу до ВВП було зафіксовано в Греції – 166,5%, Італії – 142,4% , Франції – 111,9%, Іспанії – 111,2%, Португалії – 110,1%, Бельгії – 106%[15].

Стосовно інфляції й пов'язаним з нею рівнем цін, то після революції Гідності та економічного падіння 2014-2015 рр. інфляція стабільно знижувалася і досягла 5% у 2020 р. Однак відновлення після пандемії і війна спричинили різкий стрибок цін, і у 2022 р. інфляція в Україні становила 26,6%. У 2023 р. за підсумками червня інфляція склала 12,8%[16].

Довготермінові відсоткові ставки у 2021 р. суттєво перевищували середньоєвропейську облікову ставку через ті самі зовнішні чинники. Разом з тим, слід розуміти, що цей показник є складним для оцінки через різноманітну природу боргових зобов'язань різних країн ЄС, тому методологію розрахунку показника кожної окремої країни адаптують відповідно до її боргу.

Якщо розглядати такий показник як курсова стабільність, то Україна здебільшого застосовує плаваючий курс, тож не відповідає цьому критерію, особливо враховуючи стрибки обмінного курсу у 2014–2015 рр., та у 2022 р. Після відмови від фіксованого курсу на початку війни 2022 р. НБУ перейшов у вересні 2023 р. до політики гнучкого курсоутворення.

Показники України вказують, що вони є співставними з показниками деяких країн ЄС, які також не відповідають Маастрихтським критеріям. Показники України також свідчать про те, що головні фактори, що спричиняють їх різке падіння – зовнішні. За відсутності фінансових криз, пандемії, війни, і як наслідків цього – руйнувань інфраструктури, техногенних катастроф, анексії територій – макроекономічна стабільність України поступово зміцнюється. Тобто країна поступово просувається на шляху економічних і політичних реформ.

Маастрихтські критерії не є критеріями вступу, але вони є орієнтиром для подальшої інтеграції після вступу до ЄС, адже з вступом до ЄС інтеграція не закінчується. До того ж, Маастрихтські критерії допомагають оцінювати макроекономічну стабільність, часткову відповідність Копенгагенським критеріям, які вимагають наявності розвинутої ринкової економіки.

Підготовка України до членства в ЄС передбачає завершення трансформації всіх сфер, що створюватиме умови, коли країна житиме за принципами Євросоюзу та його законами, які спрямовані на захист кожного громадянина та сфери бізнесу. Це започаткує умови для наближення рівня життя, добробуту та правового захисту українців, як в інших країнах ЄС. У цьому Україну підтримує Єврокомісія, надаючи необхідну допомогу.

ЄС має багато можливостей щодо фінансової підтримки України. Ми можемо розраховувати і на реальну підтримку у відбудові України після війни. Це буде стосуватися відбудови інфраструктури, доріг, житла – того, що потрібно і державі, і кож-

15 У Євросоюзі опублікували статистику боргів членських країн. URL: monitor-press.info

16 Інфляція в Україні в 2022 році становила 26,6% – Держстат. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/01/10/695830/

ному її громадянину. Загалом бюджетна підтримка України з боку ЄС у 2023 р. перевищила 16,5 млрд євро[17].

У ході здійснення реформ Україна буде ставати все більш привабливою для інвесторів. А країни-члени ЄС розглядатимуть інвестиції в Україну як інвестиції у зміцнення та зростання ЄС. Україна стала учасником програм та ініціатив ЄС, відкритих для країн ЄС та країн зі статусом кандидата на членство[18]. Цей статус гарантує можливість трансформуватися і вступити до Європейського Союзу як досягнення стратегічної цілі. Це є і частково відповіддю на безпекові виклики, з якими Україна може стикатися навіть після завершення війни з РФ. І Європейський Союз буде допомагати нам не тільки в розбудові ефективної економіки, а і вибудовувати більш ефективно власну безпеку.

«Станом на сьогодні парламент ухвалив 99,9% того, що вимагає від України Європейський Союз для початку перемовин про вступ нашої держави до ЄС» – повідомив голова фракції «Слуга Народу» Давід Арахамія у вересні 2023 р.[19] Орієнтовно у грудні 2023 р. Єврокомісія рекомендуватиме розпочати переговори щодо вступу України до ЄС. За даними агенції Bloomberg, Єврокомісія може наполягати на прогресі в деяких пріоритетних сферах, включаючи корупцію, як проміжних кроках, пропонуючи Києву стимул, оскільки Україна прагне забезпечити продовження військової і фінансової підтримки з боку союзників[20]. Після того, як Комісія винесе свою рекомендацію, лідери ЄС розглянуть це питання на зустрічі вищого рівня у грудні. Після їх схвалення Україна приступить до процедури завершення реформ та наближення законодавства країни до норм ЄС у понад 30 сферах, включаючи верховенство закону і економіку. Цей процес може тривати достатньо довго. Так, Хорватія була останньою країною, що приєдналась до блоку, а процес її адаптації тривав 10 років перед тим, як вона була прийнята у 2013 р. Однак, українська влада сподівається, що Україна пройде процес перемовин щодо вступу за декілька років. Для ЄС приєднання України стане випробуванням здатності щодо прийому нових членів. Війна, що триває та заяви інших країн, особливо на Західних Балканах, Польщі тощо, ускладнюватимуть ці дебати.

Після візиту Президента В. Зеленського до США, 25 вересня 2023 р. з'явилася заява Білого дому щодо рекомендованих реформ в Україні. В ній наголошено, що перелік реформ був наданий як основа для консультацій з урядом України та ключовими партнерами в рамках незмінної підтримки України та її зусиль щодо інтеграції до Європи – мети, яку США всебічно підтримують. Ціллю цих зусиль є визначення пріоритетів та консолідація кроків щодо реформування разом з Україною та ключовими зацікавленими сторонами[21].

Після півтора року повномасштабної війни Україна критично залежить від донорів. Дослідники, які відстежують міжнародну допомогу Україні, кажуть, що Євро-

17 Україна отримала від ЄС дев'ятий транш макрофінансової допомоги – €1,5 мільярда. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3777415-ukraina-otrimala-vid-es-devatij-trans-makrofinansovoi-dopomogi-15-milarda.html

18 Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: www.kmu.gov.ua.

19 Офіційний вебпортал парламенту України. URL: rada.gov.ua

20 Єврокомісія рекомендуватиме почати переговори про вступ України до ЄС, – Bloomberg. URL:https://pmg.ua/politics/118478-yevrokomisiia-rekomenduvatyme-pochaty-perehovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-bloomberg

21 США надіслали Україні перелік реформ, необхідних для подальшої допомоги – ЗМІ. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/ssha-nadislali-ukrajini-perelik-reform-neobkhidnikh-dlja-podalshoji-dopomohi-zmi-.html

пейський Союз та інші європейські держави, збільшують військову, фінансову та гуманітарну допомогу українцям, і в сукупності обсяги обіцяної підтримки від Європи зараз значно перевищують допомогу найбільшого донора – Сполучених Штатів. За результатами підрахунків за період з 23.01.2022 р. до 31.07.2023 р. група «Відстежувач підтримки України» в німецькому Кільському інституті світової економіки доходить висновку, що «загальні зобов'язання ЄС зараз є вдвічі більшими за відповідні від США (156 млрд євро – 70 млрд євро)»[22]. Але чим довше триває війна, тим менше бажання у США та ЄС давати Україні гроші без зобов'язань. Тому принцип «гроші в обмін на реформи», скоріше за все, стане головним у відносинах з донорами.

Україна вже веде переговори з донорами щодо уніфікації умов та графіку їх виконання, а також взяла на себе низку зобов'язань перед МВФ та перед ЄС щодо макрофінансової допомоги. А транш від США до бюджету у розмірі 1,25 млрд дол. пов'язували із проєктом закону про посилення повноважень Спеціальної антикорупційної прокуратури.

Спочатку план реформ планували розробити на донорській платформі у Брюсселі, але американська сторона випередила європейську та надала власний список реформ, в якому є антикорупційний блок, реформа судової влади, економічний блок, зокрема приватизація, корпоративна реформа, лібералізація тарифів. Все це може бути пов'язано з внутрішньополітичною боротьбою в Конгресі США, а також з майбутніми виборами Президента. Голосування в Конгресі щодо оборонного бюджету наприкінці вересня напередодні нового фінансового року, в якому не було включено фінансування України, є підтвердженням цього.

У переліку реформ, які має виконати Україна для отримання подальшої допомоги є реформи з дедлайном у три місяці, такі як посилення незалежності спеціальної антикорупційної прокуратури (САП), збільшення кількості слідчих Національного антикорупційного бюро (НАБУ) на 300 осіб, перезапуск Вищої ради правосуддя та забезпечення незалежності Національного агентства щодо запобігання корупції (НАЗК). Окремим пунктом в рекомендаціях США є незалежність НАБУ як слідчого органу. Це, мабуть, є відповіддю на пропозицію ОПУ забрати у НАБУ частину справ, які відносяться до «державної зради» та «поховати» їх.

Протягом шести місяців Україна має збільшити кількість суддів у Вищому антикорупційному суді (ВАКС), реформувати його з метою забезпечення перевірки чинних суддів на доброчесність, налагодити роботу Вищого адмінсуду. Через рік від України бажають мати новий конкурс на посаду голови Агентства з розшуку та менеджменту активів (АРМА), перезапуск процедур відбору та оцінки суддів й реформування Конституційного суду. Крім того, пропонується лібералізація тарифів на електроенергію і газ, реформа Міністерства оборони України, митниці, обмеження повноважень СБУ[23].

Відповіддю України на рекомендації США став єдиний план реформ до 2027 р., робота над яким вже розпочалася. Пропонується об'єднати в одну дорожню карту змін ініціативи партнерів та пропозиції української сторони. План має охопити

22 Європа обганяє США в обсягах допомоги України. URL: https://www.holosameryky.com/a/7262821.html

23 Гроші в обмін на реформи? Чому Захід ставить Україні умови і як це було до Зеленського. URL:https://www.rbc.ua/rus/news/groshi-obmin-reformi-chomu-zahid-stavit-ukrayini-1696176918.html

усі сфери, які впливають на державні інституції, економіку та взаємодію з громадянським суспільством. «Цей план реформ стане частиною майбутньої Української доктрини, засади якої окреслив глава держави під час свого виступу в парламенті України. Реформи будуть фундаментом нашої перемоги та запорукою успішного відновлення та зростання», – зауважив прем'єр Дмитро Шмигаль[24].

Крім того, з ініціативи президента України Володимира Зеленського розроблено «Концепт посилення стійкості демократії». Цей документ вже передано нашим союзникам. У ньому українська сторона наголошує на боротьбі з впливом олігархічних кланів. На думку влади, саме він становить найбільшу загрозу нацбезпеці, гальмує розвиток України та вступ до ЄС та НАТО. І в умовах відбиття російської агресії для того, щоб запобігти відновленню олігархічного впливу, потрібні: гарантії стійкості демократії та остаточне очищення від впливу олігархів (через зміцнення парламентаризму, можливості виборців впливати на управління держави та розвиток судової системи), розвиток конкуренції, демонополізація та справедливий розподіл ресурсів, прозорі механізми взаємодії з державою (в основі – можливості українців впливати на політичні рішення та курс України). У цьому документі детальніше розписано кожен із трьох блоків[25].

Одним із останніх кроків на шляху до ЄС стало підписання Президентом В. Зеленським закону про посилення фінансового моніторингу РЕР (політично значущих осіб). Зазначимо, що замість трьох років після посади, топ посадовці будуть фактично мати довічний статус РЕР.

8 листопада 2023 р. Європейська Комісія рекомендувала Європейській раді розпочати з Україною переговори про членство в Європейському Союзі. Відповідне оголошення в Брюсселі, представляючи доповідь щодо розширення, яка стосується України, зробила президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн. «Це історичний день, тому що сьогодні Комісія рекомендує Раді розпочати переговори про вступ з Україною та Молдовою», – сказала вона. За її словами, Україна виконала понад 90% необхідних кроків, які були визначені раніше, інші реформи продовжують виконуватися. «На цій підставі ми рекомендуємо, щоб Рада розпочала переговори про вступ. Ми також рекомендуємо затвердити рамки переговорів, щойно Україна виконає реформи, які тривають. З цього питання ми зробимо доповідь у березні 2024 року», – зазначила президент Єврокомісії[26].

Зрозуміло, що вступ України до ЄС – це питання перспективи, яке залежить від багатьох факторів. Зокрема, як від ефективності внутрішніх реформ, так і від трансформаційних процесів всередині ЄС. Отже, у найближчій перспективі Україну на євроінтеграційному шляху очікує повсякденна, кропітка робота, що рухає країну на шляху до ЄС.

24 Україна запускає роботу над єдиним планом реформ до 2027 року. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayina-zapuskae-robotu-edinim-planom-reform-1696324938.html

25 Скорочення Ради та війна з олігархами. Який план реформ в Україні готує Кабмін. URL: https://kontrakty.ua/article/226479

26 Єврокомісія рекомендує розпочати з Україною переговори про членство в ЄС – фон дер Ляєн. URL: https://interfax.com.ua/news/political/946237.html

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ

РОСІЙСЬКИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОСТІР: ДОКТРИНАЛЬНЕ СВІТОБАЧЕННЯ

Юридичний та фактичний розпад Радянського Союзу у 1991 р. не спричинив адекватних до цієї події змін світобачення в російському суспільстві та політикумі. Насамперед ідеться про т.зв. пострадянський простір, який і надалі сприймався росіянами як історично закріплений російський цивілізаційний простір, що лише потребував упорядкування, виходячи з нових історичних умов та інтересів Росії.

Формально визнавши незалежність колишніх радянських республік, Москва ніколи не припиняла вважати їх частиною підконтрольної собі культурної та геополітичної реальності, сферою своїх стратегічних інтересів. Для зміцнення російського контролю над пострадянськими країнами Москва впродовж пострадянського тридцятиріччя застосовувала весь можливий інструментарій впливу: економічний тиск та економічні преференції, культурну експансію, провокування і підтримування зон нестабільності у пострадянських країнах, створення формалізованих союзів, пряму військову інтервенцію.

Таке концептуальне сприйняття росіянами пострадянських країн мало чітке відбиття в російських стратегічних документах зовнішньополітичного, оборонного та іншого характеру, що задавали офіційне цілепокладання в цій сфері.

Для з'ясування змісту та вектору трансформації російської політики щодо пострадянського простору та колишніх радянських республік нами було проаналізовано тексти російських Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014), Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016, 2023), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015, 2021), Стратегій державної національної політики (1996, 2012), послання президента РФ та ряд інших доктринальних документів.

Ключове значення для розуміння російського світобачення має з'ясування трансформації самоідентифікації самої Росії, яка відображена в її офіційних доктринальних документах.

Бачення регіонально-цивілізаційної належності Росії за часів Б. Єльцина еволюціонувало. Так, у президентському Посланні до Федеральних зборів 1995 р. Єльцин висунув концепцію загальноєвропейського партнерства, явно натякаючи на те, що Росія є частиною «загальноєвропейського» простору і навіть висловив намір «домогтися підключення Росії до механізмів узгодження політичних і економічних рішень в

Євросоюзі»[1]. У Посланні 1996 р. вже йшлося про те, що «Росія – це цілий світ»[2], тобто здійснено номінування країни в термінах цивілізаційної природи. Надалі осмислення цивілізаційного місця нової Росії у світі в стратегічних документах пішло в євразійському дискурсі.

У Концепції національної безпеки 1997 р. Росію було позначено як «впливову європейсько-азійську державу»[3], а в Посланні 1998 р. йшлося про «унікальну роль Росії як євразійської держави»[4]. У своєму останньому Посланні до Федеральних зборів 1999 р. Б. Єльцин знову повернувся до розширеного європейського позиціонування Росії як частини «Великої Європи без ліній розмежування» та «центру тяжіння традицій і культур Заходу і Сходу»[5].

В. Путін у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2000 р. вперше в доктринальних документах номінував Росію як «цивілізацію»[6]. Утім, щодо суті цивілізаційної прив'язки в російських стратегічних документах часів першого президентства В. Путіна існувала невизначеність. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. бачимо нове цивілізаційно-геополітичне самовизначення Росії – «найбільша євразійська держава»[7], однак у Посланнях до Федеральних зборів часів першого президентства та початку другого, Путін публічно притримувався іншого позиціонування Росії – європейського. Зокрема, у Посланні 2001 р. було задекларовано «курс на інтеграцію з Європою»[8], у Посланні 2002 р. – «кроки з інтеграції з Європою» та «активна робота з Євросоюзом, спрямована на формування єдиного економічного простору»[9], у Посланні 2003 р. – «широке зближення та реальна інтеграція до Європи» позначалися як історичний вибір, першим кроком якого мав стати «розвиток стратегічного партнерства з Європейським Союзом», а формування єдиного економічного простору – в інтересах «Великої Європи»[10].

1 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России», 1995 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/72-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_o_dejjstvennosti_gosudarstvennojj_vlasti_v_rossii_1995_god.html

2 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия, за которую мы в ответе», 1996 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/73-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_za_kotoruju_my_v_otvete_1996_god.html

3 Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300). URL: https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm

4 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Общими силами - к подъему России», 1998 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/75-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_obshhimi_silami__k_podemu_rossii_1998_god.html

5 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия на рубеже эпох», 1999 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/76-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_na_rubezhe_jepokh_1999_god.html

6 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. «Государство Россия. Путь к эффективному государству» (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 8 июля 2000 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/22401

7 Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html

8 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 2001. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36350

9 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 18 апреля 2002 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36351

10 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 16 мая 2003 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36352

Однак надалі публічне позиціонування європейської належності Росії у програмних політико-правових документах В. Путіна почало слабнути, і в якийсь момент згадки про бажання інтегруватися до Європи зникли взагалі. Так, у Посланні 2004 р. згадувався лише концепт Великої Європи[11], у Посланні 2005 р. ішлося про те, що Росія є «найбільшою європейською нацією»[12], у Посланні 2007 р. – про стратегічне партнерство Росії з ЄС[13].

Президент Д. Медвєдєв продовжив концептуальну лінію на поступову відмову від публічної ідентифікації європейської цивілізаційної належності Росії. Хоча в Концепції зовнішньої політики 2008 р. Росію й було названо «найбільшою європейською державою»[14], проте в посланнях до Федеральних зборів 2008, 2009, 2010, 2011 рр. Д. Медвєдєв жодного разу не задекларував ані положення про європейську належність Росії, ані, тим більше, тезу про бажання інтегруватися з Європою.

Під час третього президентства В. Путіна в російських стратегічних та програмних документах з'являються формулювання, які свідчать про осмислення Росії як окремої цивілізації. Так, у Стратегії державної національної політики 2012 р. говориться, що «сучасну Російську державу об'єднує… єдиний культурний (цивілізаційний) код, який характеризується особливим прагненням правди і справедливості»[15], а в Посланні до Федеральних зборів 2012 р. В. Путін називає Росію «державою-цивілізацією»[16].

Дещо непослідовно в Концепції зовнішньої політики 2013 р. В. Путін, підкреслюючи культурно-цивілізаційне розмаїття світу, знову повертається до самовизначення Росії «як невід'ємної, органічної частини європейської цивілізації»[17]. Однак після агресії проти України 2014 р. та погіршення відносин із Заходом у російських стратегічно-програмних документах все сильніше починає проявлятися євразійське позиціонування Росії.

У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Росія ставить амбітне, але концептуально не вирішуване завдання «сполучення процесів європейської та євразійської інтеграції, що дозволить не допустити появи розділових ліній на європейському континенті»[18].

---

11 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 мая 2004 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36353

12 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 25 апреля 2005 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36354

13 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 апреля 2007 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/25522

14 Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: http://kremlin.ru/acts/news/785

15 Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 19 декабря 2012 г. № 1666). URL: http://kremlin.ru/acts/bank/36512

16 Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 г. URL: http://www.kremlin.ru/news/17118

17 Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f

18 Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640). URL: http://kremlin.ru/acts/bank/41451

Натомість у посланнях до Федеральних зборів часів третього президентства В. Путін замість колишніх концептуальних положень про бажання інтегруватися з Європою позначає Росію як «тихоокеанську державу» (послання 2014 р.[19]) та вводить концепт «великого євразійського партнерства» (послання 2016, 2018, 2019 рр.[20]) як інтеграційну модель для Євразії. На нашу думку, це є концептуальним замінником старої європейської ідеї Великої Європи у форматі ЄС+сателіти та РФ+сателіти на нову, євразійську, у форматі РФ+КНР+ШОС, який означає, що Росія змінює свій магістральний інтеграційний вектор із Заходу на Схід.

У стратегічних документах часів четвертого президентства В. Путіна концепт Великого євразійського партнерства з'являється вже в Стратегії національної безпеки РФ 2021 р. як формат забезпечення інтеграції економічних систем і розвитку багатостороннього співробітництва[21] та в Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р.

В останньому документі дещо детальніше роз'яснюється бачення Москвою концепту Великого євразійського партнерства. Тут зазначено, що «Росія прагне перетворення Євразії в єдиний загальноконтинентальний простір світу, стабільності, взаємної довіри, розвитку та процвітання», для чого потрібно «формування широкого інтеграційного контуру – Великого Євразійського партнерства – за допомогою об'єднання потенціалів усіх держав, регіональних організацій та об'єднань Євразії з опорою на ЄАЕС, ШОС та Асоціацію держав Південно-Східної Азії (ASEAN), поєднання планів розвитку ЄАЕС та китайської ініціативи «Один пояс – один шлях» [22].

У концептуальному зверненні В. Путіна від 24 лютого 2022 р. про оголошення повномасштабного вторгнення в Україну (початку «Спеціальної воєнної операції» в термінології Кремля) Захід (Західний блок, колективний Захід) вперше було названо «імперією брехні», яка після розвалу СРСР нібито прагнула зруйнувати Росію остаточно, «зруйнувати наші традиційні цінності і нав'язати нам свої псевдоцінності, які б роз'їдали нас, наш народ зсередини, ті установки… які прямо ведуть до деградації та виродження, оскільки суперечать самій природі людини»[23].

Теза про цивілізаційну ворожість Заходу була розвинута у виступі В. Путіна від 30 вересня 2022 р., присвяченому підписанню фейкових договорів про прийняття самопроголошених ДНР, ЛНР та окупованих Запорізької й Херсонської обл. до складу РФ. Тоді В. Путін заявив, що «Захід весь цей час шукав і продовжує шукати новий шанс ...послабити і розвалити Росію, ...роздробити нашу державу, нацькувати між собою народи, приректи їх на злидні і вимирання. Їм просто не дає спокою, що у світі є

19 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 4 декабря 2014 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/39443

20 Послание Президента Федеральному Собранию, 1 декабря 2016 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/53379; Послание Президента Федеральному Собранию, 1 марта 2018 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/56957: Послание Президента Федеральному Собранию, 20.02.2019. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/59863

21 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046

22 Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. 31.03.2023. URL: http://kremlin.ru/acts/news/70811

23 Обращение Путина о начале «военной операции». Видео. BBC News. Русская служба. 24 февраля 2022. URL: https://www.bbc.com/russian/media-60504094

така велика, величезна країна з її територією, природними багатствами, ресурсами, з народом, який не вміє і ніколи не житиме за чужою вказівкою».

На думку В. Путіна, колективний Захід нібито веде проти Росії гібридну неоколоніальну війну, оскільки «вони хочуть бачити нас колонією. Хочуть не рівноправної співпраці, а пограбування. Бажають бачити нас не вільним суспільством, а натовпом бездушних рабів...». «Звідси їхня агресія до незалежних держав, до традиційних цінностей та до самобутніх культур, спроби підірвати непідконтрольні їм міжнародні та інтеграційні процеси... Їм критично важливо, щоб усі країни здали свій суверенітет на користь Сполучених Штатів». Але «Росія – велика тисячолітня держава, країна-цивілізація, і за такими підтасованими, фальшивими правилами жити не буде», адже в Росії історично була створена «сильна централізована держава, яка розвивалася, зміцнювалася на великих моральних цінностях православ'я, ісламу, іудаїзму та буддизму, на відкритих для всіх російській культурі та російському слові…»[24].

Однак, незважаючи на те, що Захід ніби прагне зміцнити своє беззастережне домінування у світовій економіці, поставивши собі на службу «природні і фінансові ресурси, інтелектуальні, кадрові та економічні можливості всієї планети», «Росія, будучи самостійною, самобутньою цивілізацією, ніколи не вважала і не вважає себе ворогом Заходу… Росія просто відстоює своє право на існування та вільний розвиток…», – заявив В. Путін у своєму концептуальному виступі на засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 27 жовтня 2022 р. (положення про те, що Росія не вважає себе ворогом Заходу, було повторене і в Концепції зовнішньої політики 2023 р.). У його розумінні «період безроздільного домінування Заходу у світових справах завершується, відходить у минуле однополярний світ… Захід не здатен одноосібно керувати людством, але відчайдушно намагається це робити, а більшість народів світу вже не хоче із цим миритися»[25].

У своєму посланні до Федеральних зборів 2023 р. В. Путін ще раз наголосив на історично цивілізаційному статусі Росії: «Росія – відкрита країна, і при цьому самобутня цивілізація… ця цивілізація наша – ось що головне. Її нам передали предки, а ми маємо зберегти її для наших нащадків і передати далі»[26].

Юридично ж статус Росії як євразійської держави-цивілізації вперше було ґрунтовно описано в Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р., де сказано, що «більш ніж тисячолітній досвід самостійної державності, культурна спадщина попередньої епохи, глибокі історичні зв'язки з традиційною європейською культурою та іншими культурами Євразії, вироблене за багато століть вміння забезпечувати на спільній території гармонійне співіснування різних народів, етнічних, релігійних та мовних груп визначають особливе становище Росії як самобутньої держави-цивілізації, великої євразійської та євро-тихоокеанської держави, що згуртувала російський народ та інші народи, які становлять культурно-цивілізаційну спільність Російського світу»[27].

24 Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России. 30.09.2022. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465

25 Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 27.10.2022. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/69695

26 Послание Президента Федеральному Собранию, 21 февраля 2023 г. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565

27 Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. 31.03.2023. URL: http://kremlin.ru/acts/news/70811

Визначально, що в Концепції 2023 р. Євразійський континент описано як єдиний напрямок для російської інтеграції, ісламська цивілізація характеризується як дружня Росії, Європа – як така, що створює загрози безпеці та суверенітету РФ, а США – як «головний натхненник, організатор та виконавець агресивної антиросійської політики колективного Заходу, джерело основних ризиків для безпеки Російської Федерації».

Бажаючи прихилити на свій бік країни третього світу, Росія в Концепції 2023 р. вперше в пострадянському періоді витягує у свої доктринальні документи радянський антиколоніальний наратив, демонстративно ідентифікуючи себе як борця з неоколоналізмом та глобальним домінуванням Заходу та нагадуючи про масштабне сприяння СРСР «деколонізації та становленню державності народів Африки, Азії та Латинської Америки».

Таким чином, після початку повномасштабної агресії проти України 22 лютого 2022 р. в доктринальних документах РФ остаточно утвердився наратив, який однозначно описує Росію як самобутню євразійську країну-цивілізацію та водночас як ядро позакордонної культурно-цивілізаційної спільності «Російський світ» й лідера боротьби з неоколоніалізмом, що прагне утвердження багатополярного світу, в якому вона хоче бути одним із його суверенних полюсів.

Визначення статусу Росії та її місця у світі за останні тридцять років також зазнало суттєвих трансформацій.

Уже в перших стратегічних документах часів президентства Б. Єльцина за Росією закріплюється статус великої держави. Так, зокрема, у Концепції зовнішньої політики 1993 р. йшлося про те, що Російська Федерація як велика держава з багатовіковою історією прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство[28]. Великою країною, чиє «місце у світі впродовж століть визначається особливою широтою і потужністю», Росію було названо і в Посланні до Федеральних зборів 1996 р.

Натомість з другої половини 1990-х рр. статусна самоідентифікаційна риторика посилюється. Так, у Концепції національної безпеки 1997 р. вже чітко говориться про особливий, високий статус Росії у світі та про те, що її національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатополярного світу, що формується». У своєму останньому – 1999 р. – Посланні до Федеральних зборів Б. Єльцин вже говорив про «велику світову державу».

У першій путінській Концепції зовнішньої політики 2000 р. положення про Росію як велику державу та один з впливових центрів сучасного світу доповнюється тезами про національну могутність Російської Федерації та про те, що вона «має реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі». У своїх перших посланнях до Федеральних Зборів (2000, 2003) В. Путін наголошував на тому, що єдиний вибір для «великої Росії» – це стати «сильною країною».

За президентства Д. Медвєдєва на тлі заявлених ним намірів провести модернізацію Росії розпочався пошук нових самоідентифікаційно-статусних маркерів для країни. У першому доктринальному документі часів Д. Медвєдєва – Концепції зовнішньої

28 Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. Дипломатический вестник. 1993. № 1-2. Спецвыпуск. С. 3–23.

політики 2008 р. – Росія називалася вже не великою державою, а «Новою Росією», яка, «ставши на міцний ґрунт національних інтересів, набула повноцінну роль у глобальних справах». Проте вже в Стратегії національної безпеки 2009 р. номінування Росії було піднято на нову висоту: йшлося вже не про велику, а про світову державу. Зокрема говорилося, що національні інтереси Росії полягають «у перетворенні Російської Федерації на світову державу», йшлося не лише про забезпечення достойного місця у світі, а про перетворення Росії на «одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якості життя, впливу на світові процеси»[29]. Про наміри утвердити Росію як сучасну світову державу йшлося і в посланнях Д. Медвєдєва до Федеральних зборів 2009 та 2010 рр.[30].

Після початку воєнної агресії щодо України в 2014 р. та бойових дій у Сирії в 2014-2015 рр. в російські стратегічні та програмні документи повертаються терміни величі та сили при позначенні Російської держави. Зокрема, у Посланні 2014 р. Путін зазначив, що Росія отримала санкції Заходу тому, що «стала занадто сильною», а в Посланні 2015 р. – що «Росія на повний голос заявила про себе як про сильну самостійну державу з тисячолітньою історією і великими традиціями»[31]. Відповідно, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія знову номінується як світова держава, а закріплення за нею «статусу однієї з лідируючих світових держав» визначається одним з довгострокових національних інтересів[32].

Під час четвертого терміну президентства В. Путіна в Посланнях 2019 та 2020 р.[33] з'являється новий акцент при визначенні її статусу – акцент на державному суверенітеті Росії, що насамперед розуміється як її непідпорядкованість будь-якій зовнішній владі. Путін доктринально стверджує, що Росія може існувати лише як суверенна держава, «Росія не може бути державою, якщо вона не буде суверенною. Деякі країни можуть, Росія – ні» (2019) та що «суверенітет нашого народу має бути безумовним» (2020).

У Посланні 2020 р. вперше також доктринально визначається, що Росія може існувати лише за умови самодержавного правління: «наша країна з її величезною територією, складним національно-територіальним устроєм, різноманіттям культурно-історичних традицій не може нормально розвиватися, скажу більше, просто існувати стабільно у формі парламентської республіки. Росія має залишатися сильною президентською республікою».

29 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537). URL: http://03.mchs.gov.ru/document/1389307

30 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 12 ноября 2009 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/31381; Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 30 ноября 2010 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/33028

31 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 3 декабря 2015 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/40542

32 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г., № 683). URL: http://kremlin.ru/acts/bank/40391

33 Послание Президента Федеральному Собранию, 20.02.2019. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/59863; Послание Президента Федеральному Собранию, 15.01.2020. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/62582

Це положення з Послання Путіна 2020 р. підтверджує наш висновок 2017 р. про те, що Росія може існувати лише як імперія: «Імперський, ексклюзивний за суттю своїх політичних інститутів, характер російської державності та відповідним чином сконструйована політична система (фактично самодержавство) – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному та національному плані російських територій»[34].

У Стратегії національної безпеки 2021 р. ця концептуальна лінія продовжується[35]. Росія характеризується як країна, що має суверенну державність, здатна проводити самостійну зовнішню та внутрішню політику, ефективно протистояти спробам зовнішнього тиску, яка продемонструвала світу свою економічну стійкість та здатність протистояти зовнішньому санкційному тиску.

У своєму програмному виступі на Петербурзькому міжнародному форумі у червні 2022 р. В. Путін заявив, що росіяни воюють в Україні заради будівництва та зміцнення сильної російської суверенної держави, «відстоюючи право Росії на вільний та безпечний розвиток як великої багатонаціональної країни, яка сама ухвалює рішення, сама визначає своє майбутнє, спирається на свою історію, культуру та традиції та відкидає всілякі спроби нав'язати ззовні псевдоцінності розлюднення та моральної деградації»[36]. А робиться це для того, щоб сильна і суверенна Росія змогла сказати своє слово і використати нові колосальні можливості, які відкриваються перед нею в новому світопорядку, який зараз нібито народжується.

У свідомості Путіна війна проти України є війною проти розширення впливу, могутності і деспотизму Заходу, за злам західної гегемонії, яка побудована на винятковості західних цінностей, як він заявив у своєму виступі 30 вересня 2022 р.[37].

У посланні до Федеральних Зборів 2023 р. В. Путін офіційно вводить нове, вже суто імперське визначення для сучасної Російської Федерації, назвавши її «найбільшою частиною нашого історичного державного простору, що збереглася»[38].

Нове розуміння місця і ролі суверенної Росії в сучасному світі було викладено у Концепції зовнішньої політики 2023 р., тепер вона – один із суверенних центрів розвитку сучасного світу, який має свою творчу цивілізаційну роль: «Росія з урахуванням її вирішального внеску в перемогу у Другій світовій війні, а також діяльної ролі у створенні сучасної системи міжнародних відносин і ліквідації світової системи колоніалізму виступає як один із суверенних центрів світового розвитку і виконує

34 Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. С. 174.

35 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046

36 Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума. 17.06.2022. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/68669

37 Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России. 30.09.2022. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465

38 Послание Президента Федеральному Собранию, 21 февраля 2023 г. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565

унікальну місію, що історично склалася, з підтримки глобального балансу сил і вибудовування багатополярної міжнародної системи»[39].

Таким чином, за пострадянське тридцятиліття доктринальне бачення Росією свого місця в сучасному світі трансформувалось кардинально, від держави з багатовіковою історією, яка прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство до одного із суверенних центрів сучасного світу зі своєю цивілізаційною роллю.

Загальне осмислення та відповідне позначення т. зв. пострадянського простору в російських стратегічних документах.

Так, вже в першому російському стратегічному документі – Концепції зовнішньої політики 1993 р. – для позначення пострадянського простору було використано термін «ближнє зарубіжжя», яке має стати «поясом безпеки і добросусідства» на кордонах РФ. Про формування поясу добросусідства йшлося й у Концепції зовнішньої політики 2000 р. У наступних варіантах Концепції (2008, 2013, 2016) формулу було змінено на «формування відносин добросусідства з суміжними державами», оскільки створити пояс добросусідства після війн із Грузією та Україною Москві очевидно не вдалося.

Територія колишнього СРСР концептуально трактувалась у Москві як певна просторова єдність, тому в Концепції зовнішньої політики 1993 р. фігурують такі поняття, як: єдиний воєнно-стратегічний простір, єдиний економічний простір, єдиний правовий простір, зовнішні кордони Співдружності незалежних держав, які слід захищати. Уже в першому посланні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1994 р. до них додали єдиний інформаційний простір, у посланні 1995 р. – єдиний науковий та технологічний простір[40].

У Концепції національної безпеки 1997 р. з'являється новий політико-географічний маркер: єдиний економічний простір країн-учасниць СНД. В аналогічному документі 2000 р. фігурує прикордонний простір держав-учасниць СНД, у Воєнній доктрині 2000 р. – єдиний оборонний простір СНД[41], у Концепції зовнішньої політики 2000 р. – зона вільної торгівлі СНД, у Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російський освітніх установах 2002 р. – єдиний освітній простір Співдружності. Згадуються навіть окрема «зона світу»[42], а в посланнях В. Путіна до Федеральних зборів 2006 та 2007 рр. – спільний гуманітарний простір у межах СНД[43]. У Концепції довгострокового соціально-еко-

39 Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. 31.03.2023. URL: http://kremlin.ru/acts/news/70811

40 Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Об укреплении Российского Государства» 1994 г. URL: http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html

41 Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г., № 706). URL: http://kremlin.ru/acts/bank/15386

42 Концепция государственной политики Российской Федерации в области подготовки национальных кадров для зарубежных стран в российских образовательных учреждениях (одобрена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 18 октября 2002 г.). URL: http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/conception/

43 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 10 мая 2006 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/23819

номічного розвитку РФ 2008 р. йдеться про єдиний транспортний простір СНД[44], у Стратегії національної безпеки 2009 р. – про спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище на території країн СНД, у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016-2020 рр.[45] – про російський мовний, культурний та освітній простір у державах СНД.

У Концепції зовнішньої політики 2023 р. російський політикум через тридцять років доктринально повертається до терміну «ближнє зарубіжжя» для позначення особливого для Москви значення держав, які виникли на території колишнього СРСР. Це поняття використовувалось лише в першій Концепції 1993 р., і від нього в Москві відмовились у наступних Концепціях 2000, 2008, 2013 та 2016 рр. А тепер, у 2023 р., повернулись, підкреслюючи особливе ставлення Росії до цього регіону та бажання «подальшого перетворення ближнього зарубіжжя на зону миру, добросусідства, сталого розвитку та процвітання», що б це не означало з огляду на розв'язані Росією війни проти Грузії у 2008 р. та України з 2014 р.

Тому логічно, що в Концепцію 2023 р. Москва вперше вписала ідею «формування єдиного гуманітарного простору Російської Федерації і держав – учасниць СНД, збереження багатовікових цивілізаційних і духовних зв'язків народів Росії з народами цих держав», про який В. Путін раніше згадував лише у своїх посланнях.

Доктринально важливою темою зовнішньополітичного курсу Росії стала тема захисту співвітчизників у пострадянських країнах, яка в різних формулюваннях присутня фактично в усіх російських стратегічних документах з початку 1990-х рр. У 1994 р. російський уряд ухвалив «Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном»[46], а в 1999 р. було прийнято окремий закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном»[47].

Починаючи з другої половини 2000 рр., Росія коригує доктринальне ставлення до російської діаспори. До захисту додається ідея її використання для просування російських інтересів у країнах її постійного перебування. Згідно з Концепцією зовнішньої політики 2008 р., Москва розглядає «багатомільйонну російську діаспору – «Русский мир» – як партнера, зокрема й у справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури». Наміри «розширення закордонного російськомовного простору» підтверджено у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр.

Під час четвертого президентського терміну В. Путіна акцент на захисті інтересів закордонних росіян посилився. Так, у Стратегії національної безпеки РФ 2021 р. серед

44 Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г., № 1662-р). URL: http://government.ru/info/6217/

45 Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016-2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г., № 481). URL: http://government.ru/docs/18169/

46 Постановление Правительства РФ от 31.08.1994 N 1064 (ред. от 24.02.1999) «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» (вместе с «Основными направлениями государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом»). URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=106359&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.6756084097254944#06079341008329512

47 Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 24 мая 1999 г. URL: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059861

цілей російської зовнішньої політики називається підтримка «права на збереження загальноросійської культурної ідентичності» співвітчизників за кордоном, зрозуміло, що найперше в пострадянських країнах.

Однак після 24 лютого 2022 р. росіяни у пострадянських державах почали трактуватись у Москві не як співвітчизники, що проживають за кордоном, а як частина розчленованого російського народу, яка піддається дискримінації в недружніх державах і яку необхідно рятувати. Саме цими аргументами В. Путін обґрунтував у своєму виступі 30 вересня 2022 р. приєднання до складу Росії окупованих територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської обл., «мільйонів людей, які за своєю культурою, вірою, традиціями, мовою вважають себе частиною Росії, чиї предки протягом століть жили в єдиній державі»[48].

Це концептуальне бачення надалі було закріплене в Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р., де серед цілей російської зовнішньої політики вказано: «сприяння консолідації конструктивно налаштованих стосовно Росії співвітчизників, які проживають за кордоном, та надання їм підтримки в захисті їхніх прав та законних інтересів у державах проживання, насамперед у недружніх державах, збереженні ними загальноросійської культурної, мовної ідентичності та російських духовно-моральних цінностей, зв'язків з історичною Батьківщиною», а також «у заохоченні добровільного переселення до Російської Федерації конструктивно налаштованих стосовно Росії співвітчизників, особливо тих, хто зазнає дискримінації в державах проживання»[49].

Важливою складовою обґрунтування геополітичного статусу Росії в програмних документах стали апеляції до її імперського історичного наративу.

У Посланні до Федеральних зборів 1995 р. йшлося про спроби Заходу потіснити Росію з її «історичних рубежів» і про потребу визнання «законних інтересів Росії» на просторі колишнього СРСР. Про «законні російські інтереси в СНД» згадувалося і в Посланні 1996 р.

В. Путін поглибив і розширив історичне обґрунтування геополітичного та державного статусу Росії. У Посланні 2003 р. він акцентував увагу на тому, що тисячолітній історичний шлях Росії – це «утримання держави на великому просторі», заради чого російський народ поніс великі жертви, а тому слід «розглядати простір СНД як сферу наших стратегічних інтересів». Логічним висновком з такого концептуального підходу стала ключова теза послання 2005 р., згідно з якою «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття» і справжньою драмою для російського народу, а «цивілізаторська місія російської нації на євразійському континенті має бути продовжена». Д. Медвєдєв у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2008 р. також говорив про «народ із тисячолітньою історією, який освоїв і цивілізував величезну територію»[50].

48 Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, 30 сентября 2022 г. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465

49 Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. 31.03.2023. URL: http://kremlin.ru/acts/news/70811

50 Послание Президента России Дмитрия Медведева Федеральному Собранию Российской Федерации: 2008 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva/2990-poslanie-federalnomu-sobraniju.html

Російську анексію Криму В. Путін у Посланні 2014 р. назвав «історичним возз'єднанням», наголосивши, що «саме тут знаходиться духовний витік формування багатоликої, але монолітної російської нації і централізованої Російської держави. Адже саме тут, у Криму, в стародавньому Херсонесі..., прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив всю Русь ... І це дає нам всі підстави казати, що для Росії Крим, давній Корсунь – Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне і сакральне значення».

У Стратегії національної безпеки РФ 2021 р. вперше в доктринальному документі було детально сформульовано сутність російських державних «духовних скреп». Якщо у Посланні 2012 р. В. Путін до цих «скреп» відніс лише моральні поняття – милосердя, співчуття, підтримку, взаємодопомогу[51], то у Стратегії 2021 р. вони набули історико-державницького змісту, адже тут до традиційних російських духовно-моральних цінностей віднесені «життя, гідність, права і свободи людини, патріотизм, громадянськість, служіння Батьківщині та відповідальність за її долю, високі моральні ідеали, міцна сім'я, творча праця, пріоритет духовного над матеріальним, гуманізм, милосердя, справедливість, колективізм, взаємодопомога та взаємоповага, історична пам'ять та наступність поколінь, єдність народів Росії».

І саме ці, сформовані протягом століть російської історії традиційні «скрепи» Російська Федерація розглядає як основу російського суспільства, які об'єднують багатонаціональну та багатоконфесійну країну, дозволяють зберігати та зміцнювати суверенітет Росії та будувати майбутнє. А тому захищати їх – життєво необхідно для збереження російської імперської державності.

У своєму зверненні від 21 лютого 2022 р. В. Путін, відкинувши будь-які двозначності, прямо назвав СРСР історичною Росією, до розпаду якої привели стратегічні помилки радянських комуністичних лідерів, допущені в різний час у державному будівництві, економічній та національній політиці[52]. Розпад СРСР у своєму зверненні від 30 вересня 2022 р. В. Путін назвав вже не геополітичною катастрофою, як у 2005 р., а національною катастрофою Росії, а тому війна проти України для нього – це «поле битви, на яке нас покликала доля та історія, – це поле битви за наш народ, за велику історичну Росію, за майбутні покоління, за наших дітей, онуків та правнуків. Ми повинні захистити їх від поневолення, від жахливих експериментів, спрямованих на те, щоб скалічити їхню свідомість і душу. Сьогодні ми б'ємося, щоб нікому і ніколи не спало на думку, що Росію, наш народ, нашу мову, нашу культуру можна взяти і викреслити з історії»[53].

Битва за Україну для Путіна є боротьбою за «споконвічні російські історичні території», якими він з 2022 р. прямо називає українські землі[54].

У зверненні президента РФ від 21 вересня 2022 р. вже є пряме посилання на російський історичний месіанізм, адже, за переконанням В. Путіна, «у нашій історичній

51 Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 г. URL: http://www.kremlin.ru/news/17118

52 Обращение Президента Российской Федерации, 21 февраля 2022 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/67828

53 Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, 30 сентября 2022 г. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465

54 Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 27 октября 2022 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/69695; Послание Президента Федеральному Собранию, 21 февраля 2023 г. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565

традиції, у долі нашого народу – зупиняти тих, хто рветься до світового панування, хто загрожує розчленуванням та поневоленням нашої Батьківщини»[55].

Таким чином, за тридцять пострадянських років історичний імперський наратив у російському доктринальному дискурсі еволюціонував від вимог визнавати «законні російські інтереси в СНД» до необхідності битви за «споконвічні російські історичні території».

У другій половині 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється нове концептуальне положення, ідеологічна суть якого зводиться до відстоювання Росією свого місця у світовій історії, зокрема, радянського бачення Другої світової війни, згідно з яким саме СРСР виграв її, не маючи жодних агресивних намірів щодо сусідів на її початку. Поява цього положення пов'язана з переосмисленням низкою постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї волі потрапили до сфери радянського впливу, ролі СРСР у цій війні.

Тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'являється положення про наміри Росії протидіяти «спробам переписати історію і використати її з метою нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни», а в редакціях Стратегії національної безпеки 2009, 2014, 2021 рр. «спроби перегляду поглядів на історію Росії, її роль та місце у світовій історії» віднесено до загроз національної безпеки.

У Стратегії державної національної політики 2012 р. ідеологічний градус формулювань піднято до декларації намірів Росії протистояти «спробам фальсифікації історії» та «применшення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», у Стратегії національної безпеки 2015 р. – «спробам фальсифікації російської і світової історії». У Стратегії національної безпеки 2021 р. йдеться вже про «захист історичної правди, збереження історичної пам'яті, спадкоємності в розвитку Російської держави та її історично сформованої єдності, протидію фальсифікації історії».

Рівень боротьби за «правильне» бачення історії для Москви став настільки важливим, що положення про «спроби зміни ціннісних орієнтирів та моделей розвитку, дискредитації культур, релігій та цивілізацій, фальсифікації історії, що сприяють порушенню духовно-моральних зв'язків споріднених народів» і складають загрозу безпеці Росії та Білорусі, було вписано у Військову доктрину Союзної держави 2021 р.

У Концепції зовнішньої політики 2023 р. чимало місця відведено темі «протидії фальсифікації історії, розпалюванню ненависті до Росії». Для цього пріоритетну увагу заплановано приділяти «поширенню за кордоном правдивої інформації про роль і місце Росії у світовій історії та формуванні справедливого світопорядку, зокрема про вирішальний внесок Радянського Союзу в перемогу над нацистською Німеччиною і в створення ООН», а також вживати заходи для «протидії спотворенню значущих подій світової історії, що зачіпають інтереси Росії, зокрема замовчуванню злочинів, реабілітації та героїзації німецьких нацистів, японських мілітаристів та їхніх пособників»[56].

55 Обращение Президента Российской Федерации, 21 сентября 2022 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/69390

56 Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. 31.03.2023. URL: http://kremlin.ru/acts/news/70811

Насправді посилення доктринальної боротьби з «фальсифікацією світової історії» свідчить про наростання в Росії невпевненості в непорушності власного історичного державного концепту, посиленні побоювань, що він може бути розмитий.

Ключову характеристику російського наративу щодо СНД у доктринальних документах можна описати через поняття «інтеграція».

Уже у своєму першому посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин широко окреслив коло бажаних інтеграційних форматів у СНД: це й Економічний союз, і спільний ринок Співдружності, і зона вільної торгівлі, і Митний та Платіжний союзи, і «створення Міждержавного комітету співробітництва, якому держави-члени Співдружності могли б передати низку регулюючих і контролюючих функцій». Фактично йшлося про програму економічної інтеграції конфедеративного типу. У Посланні 1995 р. до набору бажаних економічних форматів інтеграції було додано «систему колективної (регіональної) безпеки СНД», створення «єдиного військово-політичного союзу» і наміри «узгоджувати всередині СНД підходи до ключових питань європейської та міжнародної безпеки». Реалізація цих планів на практиці, аби до неї дійшла справа, означала б дрейф від конфедеративних до федеративних відносин.

У стратегічних документах, ухвалених після повторного обрання Б. Єльцина президентом РФ 1996 р., одним із завдань державної політики визначається «сприяння процесу реінтеграції на нових засадах держав – колишніх республік СРСР у політичній, економічній і духовній сферах» (Концепція державної національної політики 1996 р.)[57]. У Концепції національної безпеки 1997 р. «формування на добровільній основі інтеграційного об'єднання держав-учасниць СНД» віднесено до національних інтересів Росії. Іншим важливим положенням цього документу є теза про те, що поглиблення відносин з СНД є «найважливішим чинником, що сприяє врегулюванню етнополітичних і міжнаціональних конфліктів».

На практиці реалізацію цього положення було продемонстровано на прикладі Грузії, яка в 1991–1992 рр. відмовилася від приєднання до СНД та до Договору колективної безпеки й потрапила під загрозу розчленування через дії озброєних Росією сепаратистів. Лише після вимушеного приєднання Грузії в 1993 р. до обох організацій Москва змусила Абхазію заморозити свою активність.

Питання посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі під керівництвом Москви стало одним з найважливіших пріоритетів нового президента РФ В. Путіна. Ще перебуваючи в статусі виконувача обов'язків президента, він затверджує нову редакцію Концепції національної безпеки 2000 р., у якій серед загроз національній безпеці Росії зазначено «послаблення інтеграційних процесів у СНД». Виходячи із цього, до найважливіших завдань державної політики було віднесено «формування єдиного економічного простору з державами-учасницями СНД», розвиток інтеграційних процесів у рамках СНД та забезпечення воєнної безпеки РФ через ефективну взаємодію та співробітництво з країнами СНД. Зміцнення системи колективної безпеки в рамках СНД на основі ДКБ було віднесено до пріоритетних і у Воєнній доктрині 2000 р. У Посланні до Федераль-

57 Концепция государственной национальной политики Российской Федерации, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909. URL: http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/

них зборів 2001 р. наголошувалося, що «Росія залишається ядром інтеграційних процесів у Співдружності» і «стимулюватиме дальший розвиток інтеграційних процесів у СНД».

Проте вже із середини 1990-х рр. у російських програмних документах фіксуються «тривожні симптоми» в цьому дискурсі. У Посланні 1995 р. Б. Єльцин констатував скорочення торгово-економічних зв'язків, адже на долю країн СНД на той час припадало вже лише 20% загального зовнішньоторгового обороту РФ, тоді як у 1991 р. було 56%. У Посланні 1998 р. вперше чітко було сказано про пробуксовку інтеграційних процесів: «став ще більш помітним слабкий динамізм у розвитку СНД загалом... Зростає вантаж невирішених проблем у двосторонніх і багатосторонніх відносинах». Песимістичні висновки щодо дієвості СНД прозвучали і в останньому зверненні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1999 р.: «Говорячи про Співдружність загалом, ми не можемо не констатувати того, що, на жаль, ані економічно, ані політично воно поки не перетворилося на той механізм, який надійно забезпечує умови для взаємовигідного співробітництва».

З початку 2000 р. в стратегічних документах фіксується не лише пробуксовка інтеграційних процесів у форматі СНД, а й поступовий перегляд Москвою підходів до Співдружності з огляду на те, що загальний інтеграційний проєкт на базі СНД не складався. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. вже йдеться про те, що Росія виходить із концепції про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», тобто про відмову від ідеї загнати усі колишні республіки СРСР до інтеграційного проєкту разом і одночасно.

З початку 2000-х рр. Москва почала чіткіше артикулювати власні конкретні інтереси щодо країн пострадянського простору. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. чітко обумовлено, що практичні відносини з країнами СНД Росія будуватиме, виходячи з оцінки готовності кожної з них «враховувати інтереси Російської Федерації, зокрема в забезпеченні прав російських співвітчизників», а одним з її головних концептуальних інтересів є збереження і примноження «спільного культурного спадку». У наступному варіанті Концепції зовнішньої політики (2008) ці положення конкретизовано тезами про «захист освітніх, мовних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод» російських співвітчизників, а також про збереження і примноження спільного «культурно-цивілізаційного спадку» як важливого ресурсу СНД і кожної держави окремо. Ці акценти збереглися й у Концепції зовнішньої політики 2013 р.

Інтеграційні процеси у сфері освіти Росії потрібні були для «формування спільних підходів до виховання молодого покоління країн-учасниць СНД», «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру Співдружності» та «підтримки функціонування російської мови у державах-учасницях СНД». У Посланні 2002 р. В. Путін поставив конкретне завдання збільшення кількості студентів з країн СНД до 1% бюджетних місць у ВНЗ РФ.

Згідно з положеннями Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р., її демографічними пріоритетами на всьому пострадянському просторі є сприяння добровільному переселенню співвітчизників та залучення молоді до навчання і

стажування в Росії задля наступного отримання ними російського громадянства[58]. Про необхідність розробки «прискореного порядку надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови і російської культури, прямим нащадкам тих, хто народився і в Російській імперії, й у Радянському Союзі», йшлося у Посланні В. Путіна 2012 р. Росія почала відверто розглядати країни СНД як демографічний резервуар для себе. Йдучи цим курсом, В. Путін 24 квітня та 1 травня 2019 р. видав укази про спрощений порядок отримання громадянства РФ для окремих категорій громадян України, насамперед з окупованих українських територій[59].

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. (2008) позначено ще декілька сфер, які особливо цікавили Москву в контексті СНД: «формування спільної транспортної та енергетичної інфраструктури», «перетворення російського рубля на провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД».

У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011-2015 рр. вперше в публічних доктринальних документах було чітко стверджено політичну складову російської мовної політики на пострадянському просторі[60]. По-перше, визначено, що підтримка і просування російської мови є «найважливішим елементом у розвитку інтеграційних процесів у державах-учасницях СНД», по-друге, задекларовано прагнення зберегти російську мову «як засіб міжнаціонального спілкування в державах-учасницях СНД», тобто щоб у кожній з країн СНД засобом міжнаціонального спілкування була не державна мова, а колишня імперська – російська.

У наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016-2020 рр. інтереси Москви на пострадянському просторі конкретизовано через нову ціль: зміцнення позицій російської мови в національних системах освіти країн-учасниць СНД. Мету цих зусиль визначено максимально чітко: «Розширення географії і сфер застосування російської мови у світі сприятиме посиленню російського впливу… і, в кінцевому рахунку, захисту геополітичних інтересів Росії».

Новий російський підхід до СНД було сформульовано в Концепції зовнішньої політики 2013 р. Його сутність полягала в тому, щоб запустити практичну реалізацію Договору про зону вільної торгівлі. В Основних напрямах діяльності уряду РФ на період до 2018 р. до цього додано акцент про зацікавленість Росії в розвитку на просторі СНД спільного ринку сільськогосподарської продукції[61].

58 Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 9 октября 2007 г., № 1351). URL: http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.html

59 Указ об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приёме в гражданство России в упрощённом порядке. 24.04.2019. URL: http://kremlin.ru/acts/news/60358; Подписан Указ об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке. 01.05.2019. URL:http://kremlin.ru/acts/news/60429

60 Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011-2015 годы» (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 июня 2011 г., № 492). URL: http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/File/FcpPass/306

61 Основные направления деятельности правительства Российской Федерации на период до 2018 года (утверждено Председателем Правительства Российской Федерации 31 января 2013 г.). URL: https://legalacts.ru/doc/osnovnye-napravlenija-dejatelnosti-pravitelstva-rossiiskoi-federatsii-na-period-do/

Стратегічно долю СНД було вирішено після відмови України за часів президентства В. Ющенка від інтеграційних проєктів у їх російському варіанті. Тому надалі справжня інтеграція на пострадянському просторі відбувалася не в рамках СНД.

Концепція зовнішньої політики 2008 р. фактично фіксує розщеплення СНД як політичного суб'єкта та зниження доктринальних вимог до неї з боку Москви. У документі йдеться навіть не про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію в межах СНД», а лише про «розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва з державами-учасницями СНД». Що ж до інтересів Росії, то чітко сказано, що вони відтепер пов'язані з «регіональною та субрегіональною інтеграцією на просторі СНД», тоді як сама Співдружність є лише «форумом для багатостороннього політичного діалогу і механізмом багатопланового співробітництва».

«Клубний» (форумний) характер існування СНД було фактично визнано в Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр.

Остаточне списання Москвою СНД з інтеграційних планів засвідчила задекларована в Посланні 2012 р. ініціатива В. Путіна про відмову до 2015 р. від практики виїзду громадян держав СНД до РФ за їхніми внутрішніми паспортами і переведення режиму перетину кордону на закордонні паспорти.

У Стратегії національної безпеки РФ 2021 р. акцент у контексті СНД зроблено вже на протидії дезінтеграційним процесам, які західні країни нібито інспірують «з метою руйнування зв'язків Росії з її традиційними союзниками»[62], що означає концептуальне визнання Москвою дезінтеграційних проєктів у СНД станом на початок 2020-х рр.

У Концепції зовнішньої політики 2023 р. Москва повернулась до ідей «забезпечення стійких довгострокових добросусідських відносин і об'єднання потенціалів у різних сферах із державами – учасницями СНД та іншими суміжними державами, пов'язаними з Росією багатовіковими традиціями спільної державності, глибокою взаємозалежністю в різних сферах, спільною мовою, близькими культурами».

Важливою частиною російської політики щодо пострадянського простору є відбиття в доктринальних документах її силового складника.

Уже в Концепції зовнішньої політики 1993 р. було закладено можливість силового тиску на країни пострадянського простору. Це випливає з проголошення Росією права «переконанням, у крайніх випадках і з використанням силових засобів, утверджувати принципи міжнародного права, включаючи права меншин, домагатися міцного добросусідства». В іншому місці адресат можливої погрози силою та використання сили визначений абсолютно чітко: «У разі односторонніх дій інших держав ближнього зарубіжжя, які б ущемляли інтереси Росії чи ухилялися від виконання взятих на себе зобов'язань, Росія шукатиме шляхи захисту своїх інтересів ... не виключаючи за необхідності застосування власних заходів у відповідь».

Воєнна доктрина 1993 р. передбачала, що «інтереси безпеки Російської Федерації та інших держав-учасниць СНД можуть зажадати розміщення військ (сил) і засобів за межами території Російської Федерації», тобто на території інших країн СНД. Положення про можливість розміщення російських військ за межами російської

62 Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046

території, зокрема в конфліктних регіонах, міститься й у Воєнних доктринах 2000 і 2010 рр. та в Стратегіях національної безпеки 2009, 2014, 2015 рр. У Посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин заявив, що Росії не потрібно щоразу запитувати в міжнародного співтовариства дозвіл на ту чи іншу миротворчу операцію на просторі СНД, бо він є сферою особливої відповідальності та інтересів Росії.

У Концепції національної безпеки 1997 р. заявлено, що «перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки несе загрозу її національній безпеці». Це положення збереглося в наступних редакціях документа. Теза про негативне ставлення Росії до розширення НАТО наявна й у Концепціях зовнішньої політики 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

З початку 2000-х рр. Москва в доктринальних документах починає все чіткіше публічно декларувати право на використання дедалі ширшого кола інструментів активного відстоювання своїх інтересів за кордоном. У Воєнній доктрині 2000 р. закладено можливість використання військ не лише для захисту, а й для тиску на інші держави, для чого передбачено «підтримку (за необхідності) політичних акцій Російської Федерації шляхом проведення відповідних заходів військового характеру, а також військово-морської присутності». У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до інструментів такого плану додано економічний тиск з наголосом на тому, що «Росія має бути готовою до використання всіх наявних в її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту національних інтересів». У редакції Концепції 2008 р. це положення було доповнено захистом російських національних інтересів в економічній сфері через використання конкурентних переваг.

У розвиток силового складника російської зовнішньої політики в Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'явився пункт про намір самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки у світі на глобальному і регіональному рівні та для захисту своїх національних інтересів: «Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно…». Не минуло і двох місяців після схвалення цієї концепції, як у серпні 2008 р. російська армія почала «самостійно» діяти на території Грузії, розв'язавши проти неї війну.

У Стратегії національної безпеки 2009 р., явно маючи на увазі насамперед пострадянський простір і бажаючи чіткіше окреслити сферу поширення свого силового поля, Росія задекларувала бачення моделі розвитку світу, в якій кризові ситуації на регіональному рівні мають урегульовуватися без втручання зовнішніх сил: «Формується тенденція до пошуку вирішення наявних проблем і врегулювання кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил». Це положення збереглось у редакції Стратегії 2014 р. у поєднанні з положенням про підтримку стратегічної стабільності в конфліктних регіонах за допомогою присутності там російських військ.

Воєнна доктрина 2010 р. містила низку відсутніх у редакції 2000 р. нових пунктів, які доктринально розширювали можливості для силових дій Росії за межами її кордонів. Зокрема, Москва вважала правомірним застосування війська не лише для відбиття агресії чи підтримки миру за рішенням РБ ООН, а й для «забезпечення захисту своїх громадян, які перебувають за межами Російської Федерації». Сам захист «громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них» став новою

задачею Збройних Сил у мирний час. Зрозуміло, що «захищати» російських громадян Москва збиралася передусім у країнах пострадянського простору. Ще однією новою задачею Збройних Сил РФ стало «вжиття заходів для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру)», апробоване на практиці у 2008 р. у Грузії.

Крім цього, у документі було прописано підстави, які доктринально узаконювали оперативне використання російських військ за кордоном: «З метою захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримки міжнародного миру і безпеки формування Збройних Сил Російської Федерації можуть оперативно використовуватися за межами Російської Федерації». Це формулювання збережено в редакції Доктрини 2014 р. Саме так Москва і вчинила 2014 р. в Україні та 2015 р. – у Сирії.

У Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія фактично задекларувала право на застосування сили, не обмежуючи його ані загрозою збройного нападу, ані потребою підтримання миру або захисту своїх громадян. Для цього відтепер було достатньо вважати, що є загроза її національним інтересам, яку дипломатичними засобами зняти не вдається: «Застосування військової сили для захисту національних інтересів можливе тільки в тому випадку, якщо всі вжиті заходи ненасильницького характеру виявилися неефективними».

З часів президентства В. Путіна окрема увага в стратегічних документах почала приділятися організаційним форматам спільного захисту колишніх радянських республік.

У Воєнній доктрині 2000 р. вперше було зафіксовано, що Російська Федерація «надає пріоритетного значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках СНД на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку». Москва надавала пріоритетного значення «розвитку військового (військово-політичного) і військово-технічного співробітництва з державами-учасницями ДКБ СНД, виходячи з необхідності консолідації зусиль зі створення єдиного оборонного простору і забезпечення колективної військової безпеки». Документ передбачав формування країнами СНД змішаних військових підрозділів.

Без чіткого організаційного оформлення структури колективної безпеки країн СНД фактично не діяли. Саме тому 2002 р. було створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) у складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії та Таджикистану. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ОДКБ було доктринально кваліфіковано як «ключовий інструмент підтримки стабільності і забезпечення безпеки на просторі СНД». У Стратегії національної безпеки 2009 р. місію ОДКБ сформульовано більш широко, вже без прив'язки до СНД. Вона розглядалася «як головний міждержавний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру».

Деталізацію концептуального бачення системи колективної безпеки в рамках ОДКБ здійснено у Воєнній доктрині 2010 р. У документі, по-перше, закріплено положення про те, що «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу-члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснить у цьому випадку заходи відповідно до Договору про колективну безпеку». Фактично Москва обіцяла своїм союзникам військовий захист від зовнішньої агресії. По-друге, Росія зобов'язалася

виділяти військові контингенти до складу Колективних сил оперативного реагування (КСОР) «з метою оперативного реагування на військові загрози державам-членам ОДКБ», а також до складу миротворчих сил ОДКБ «для участі в операціях з підтримки миру». Усі ці норми збереглися в редакції Доктрини 2014 р.[63].

У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія розширила сферу діяльності ОДКБ як інституту забезпечення безпеки на увесь пострадянський простір, ширший, ніж простір СНД, який фігурував у редакції Концепції 2008 р., а також доктринально закріпила поняття «зони відповідальності» ОДКБ. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Москва передбачила для ОДКБ задачу протистояння сучасним викликам і загрозам не лише в «зоні відповідальності ОДКБ», а й у «прилеглих до неї районах». Це виглядало як спроба позиціонувати ОДКБ як своєрідну альтернативу НАТО в регіоні.

Однак надалі в доктринальних документах Росії тональність щодо ОДКБ змінилась. Так, у Військовій доктрині Союзної держави 2021 р. увага акцентується вже на протидії з боку деяких міжнародних організацій та іноземних держав розвитку ОДКБ.

Початок повномасштабної війни проти України у 2022 р. суттєво похитнув авторитет ОДКБ як ефективної організації оборонної взаємодопомоги, особливо після двох відмов в допомозі члену ОДКБ Вірменії в її протистоянні з Азербайджаном за Нагірний Карабах у 2020 та 2023 рр. Тому в Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р. оборонні завдання ОДКБ були суттєво зменшені, натомість було акцентовано увагу на «всебічне зміцнення потенціалу і ролі ШОС у забезпеченні безпеки в Євразії».

Важливою особливістю стратегічних документів постєльцинської доби є поява в них теми євразійської інтеграції та наступне її посилення.

У 2001 р. з метою активного просування економічної інтеграції в середовищі найбільш прив'язаних до Росії країн пострадянського простору почало діяти Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Тема ЄврАзЕС як нового пріоритету на шляху посилення інтеграційних процесів на просторі СНД з'являється в російських програмних документах, починаючи з першого послання В. Путіна до Федеральних зборів (2001, 2003, 2004).

Вперше в доктринальних документах євразійську організацію пострадянських держав згадано в Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російський освітніх установах 2002 р., де серед пріоритетів Росії вказано «формування спільного ринку праці Євразійського економічного співтовариства». У посланні 2006 р. В. Путін визнав, що ЄврАзЕС є паралельним до СНД форматом, який ґрунтується на спільності інтересів його учасників. У посланні 2007 р. задекларовано бажання Росії ініціювати економічну інтеграцію «на всьому Євразійському просторі», насамперед, у форматах ЄврАзЕС та ШОС.

Тему євразійської інтеграції як однієї із цілей російської політики було розвинуто за часів президентства Д. Медвєдєва. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ставилися завдання: «активно працювати в рамках Євразійського економічного співтовариства з Білоруссю і Казахстаном над створенням Митного союзу і Єдиного економічного простору», а також сприяти «подальшому зміцненню ЄврАзЕС як ядра

63 Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г., №815). Российская газета. Федеральный выпуск. – 2014. – 30 декабря. – №6570 (298).

економічної інтеграції, механізму сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проєктів». У посланні 2010 р. окреслено вектор розвитку євразійської інтеграції: «формування Єдиного економічного простору – від Арктики до Тихого океану, на всьому просторі Євразії».

Більш розгорнуто стратегічне бачення пріоритетів євразійської інтеграції Росії викладено в урядовій Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р., де однією із цілей зовнішньої політики визначено «створення інтегрованого євразійського економічного простору спільного розвитку» через формування Єдиного економічного простору і спільного енергетичного ринку та створення спільного культурно-освітнього простору і митного союзу в рамках ЄврАзЕС. У Доктрині продовольчої безпеки 2010 р. до механізмів забезпечення продовольчої безпеки Росії віднесено «формування загального продовольчого ринку і єдиної товаропровідної мережі в рамках митного союзу держав-членів ЄврАзЕС»[64].

В останньому президентському посланні до Федеральних зборів Д. Медвєдєва в грудні 2011 р. вперше в програмних документах РФ декларується, що наступним кроком після запуску з 1 січня 2012 р. Єдиного економічного простору Росії, Білорусі та Казахстану буде створення до 2015 р. Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), «який багато в чому визначатиме майбутнє наших країн» та «стане сполучною ланкою Європейського і Азійсько-Тихоокеанського регіонів».

Повернувшись на посаду президента РФ, В. Путін в Указі від 7 травня 2012 р. «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації»[65] задав хронологічні рамки для виходу євразійської інтеграції на новий інституційний рівень: «сприяти поглибленню євразійської інтеграції в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан і створенню станом на 1 січня 2015 р. Євразійського економічного союзу, виходячи з відкритості цих процесів для приєднання інших держав, насамперед членів ЄврАзЕС та учасників СНД». Як і раніше, ядром євразійської інтеграції було визначено Росію, Білорусь та Казахстан. У першому посланні до Федеральних зборів часів свого третього президентства (2012) В. Путін наголошував на тому, що «в XXI ст. вектор розвитку Росії – це розвиток на схід», а в посланні 2013 р. дав обіцянку «послідовно просувати євразійський процес»[66].

Бачення місця й ролі ЄАЕС на пострадянському просторі та в Євразії загалом було викладено в Концепції зовнішньої політики 2013 р., де підкреслено, що Євразійський економічний союз покликаний «не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, а й стати визначальною для майбутнього країн Співдружності моделлю об'єднання, відкритою для інших держав. Новий союз, який будується на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою та Азійсько-Тихоокеанським регіоном». Йдучи цим шляхом, Росія взяла на себе зобов'язання «активно підтримувати процес євразійської інтеграції, реалі-

64 Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 января 2010 г., № 120). URL: http://kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1

65 Указ Президента Российской Федерации «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации», 7 мая 2012 года, № 605. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/35269

66 Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 12 декабря 2013 г. URL: http://kremlin.ru/acts/bank/38057

зуючи разом з Білоруссю та Казахстаном завдання перетворення ЄврАзЕС і формування Євразійського економічного союзу...». Цілком прагматичне ставлення Москви до ЄАЕС засвідчено в затверджених у 2013 р. Основних напрямах діяльності уряду РФ на період до 2018 р., де відверто зазначено, що «інтеграція у форматі Митного союзу і Єдиного економічного простору дозволить відкрити нові ринки для російських виробників».

Після того, як з 01.01.2015 р. договір про Євразійський економічний союз вступив у силу, у Стратегії національної безпеки 2015 р. було констатовано, що «формування Євразійського економічного союзу відкрило новий етап інтеграції на євразійському просторі». Геополітичний вектор нового етапу В. Путін прояснив у Посланні 2015 р.: це сполучення євразійської інтеграції з китайською ініціативою «Економічного поясу Шовкового шляху».

Поглиблення та розширення інтеграції Росії в рамках ЄАЕС з Вірменією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизстаном стало одним з найважливіших завдань, визначених Концепцією зовнішньої політики 2016 р. Описуючи ключові цілі союзу, Росія намагалася копіювати засади діяльності ЄС. У документі сказано, що «ЄАЕС покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів, стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та інвестиційних проєктів». У Посланні 2018 р. В. Путін пішов далі, висуваючи мету перетворення ЄАЕС на глобальне конкурентне інтеграційне об'єднання та розгортаючи програму широкої інтеграції через «створення спільного ринку електроенергії, нафти, нафтопродуктів і газу, гармонізацію фінансових ринків, роботи митних служб».

Очевидно, що Москва розглядає Євразійський економічний союз як євразійський аналог Європейського Союзу.

Однак у Концепції зовнішньої політики РФ 2023 р. інтеграційні пріоритети Росії корегуються в бік «формування в довгостроковій перспективі інтегрованого економічного і політичного простору в Євразії», маючи на увазі не лише колишні радянські республіки, а ЄАЕС тут трактуєтеся вже лише як інструмент для реалізації грандіозних планів із «задіяння економічного потенціалу добросусідства, насамперед із державами – членами ЄАЕС і державами, зацікавленими в розвитку економічних відносин із Росією, з метою формування ширшого інтеграційного контуру в Євразії».

Отже, доктринальні засади російської політики щодо пострадянського простору за третину століття після розпаду СРСР зазнали суттєвих змін. Серед їх основних векторів слід виділити такі: а) перехід від загальних інерційних інтеграційних проєктів на кшталт СНД до обмежених форматів інтеграції типу Союзної держави Росії та Білорусі, ЄврАзЕС, ЄАЕС; б) визнання дезінтеграції пострадянського простору на окремі сегменти, в яких країни рухаються за власними геополітичними траєкторіями; в) відмову Росії від європейського інтеграційного вектору на користь вектору євразійського зі створенням власного Євразійського економічного союзу за участі частини колишніх радянських республік, а потім перехід до ідей Великого євразійського партнерства, тобто формування широкого інтегрованого економічного та політичного простору в Євразії, вже за межами ЄАЕС.

Узагальнюючи, зазначимо, що проведений аналіз показав: російський цивілізаційний простір у сучасній Росії розуміють як позакордонну культурно-цивілізаційну спільність «Російський світ», а саму Росію як євразійську державу-цивілізацію, яка готова воювати за своє місце і статус у світі.

Василь ТКАЧЕНКО

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КАТАСТРОФА РОСІЇ: КОНТУРИ КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Взимку 2023 року в Нью-Йорку, у видавництві Franc-Tireur USA вийшла нова книга заслуженого професора теорії культури і російської літератури американського університету Еморі Михайла Епштейна «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса». У підзаголовку книги значиться, що це «перша філософська книга про перший рік війни» – повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Привертає увагу анонс, що «всі прибутки від продажу книги спрямовуються на допомогу українським біженцям».

Назагал Михайло Епштейн є широко знаною особистістю у науковому світі: філософ, культуролог, літературознавець, есеїст, автор понад 40 книг і 800 статей, перекладених на десятки мов світу. Він пише російською і англійською мовами. Людина широкого гуманістичного діапазону мислення. У передмові до останньої книги її автор пише: «Уже рік як триває війна, політично безглузда і для Росії самогубна… Книга задумана й написана в найтемніший і найстрашніший рік в історії Росії. Жодні звершення російської культури, жодна любов до неї не зможуть змити тієї каїнової печаті, котру на неї ставить нинішній режим. Необхідно зрозуміти, як із того «добра і світла», в котрому нас виховувала «найгуманніша у світі» література, міг відбутися *злочин на ймення Батьківщина* – найбільша катастрофа й загроза існуванню людства»[1].

Ще одна книга «Перед лицом катастрофы» вийшла відразу ж навесні 2023 року у німецькому видавництві LIT Verlag під редакцією професора культури й інтелектуальної історії Росії Рурського університету (Бохум) Миколи Плотнікова. В інтернеті ця книга есеїв представляється одною з перших спроб дати філософське визначення ситуації навколо розв'язаної Росією повномасштабної війни проти України, а також окреслити контури проблематики вини й відповідальності, пов'язаної з цією війною. В якості наукового редактора Микола Плотніков об'єднав творчі зусилля 16-ти авторів[2].

Позиція колективу авторів у ситуації балансування Росії на грані ядерної війни звучить як набат: повномасштабна війна проти України не лише «несе смерть,

1 Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/

2 Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. 177 с.

розруху й страждання українському народу, але ця війна означає для Росії цивілізаційну катастрофу»[3]. Плотніков вбачає ознаки катастрофи навіть в тому, що війну часом неможливо осмислити філософськи, так як в сьогоднішній Росії заборонено саме слово «війна». На думку професора, іронія історії проявилася в тому, що найбільш похмурі пророцтва і застереження збулися, що й породило в суспільстві відчуття безсилля. Війна викликала у авторів збірника також відчуття шоку й емоціонального потрясіння, що, на щастя, перейшло у стан пізнання, моторошного одкровення і усвідомлення безпорадності слів, яких і в минулому нібито було сказано досить. За цих трагічних обставин у цьому хаосі подій колектив науковців-гуманітаріїв поставив за завдання осмислити їхній взаємозв'язок щоб передбачити бодай контури ймовірної катастрофи.

Ще одна знакова подія: 7 серпня 2023 року в Москві презентували оновлений підручник історії для 10-11 класів. У посібнику «перероблено й переписано розділ», присвячений періоду з 1970-х років і до наших днів, а також додано новий параграф про війну проти України – від 2014 року й понині. Як зазначив міністр освіти Сергій Кравцов, автори підручника поставили за завдання довести «як історія Росії вплинула на світову». Месіанська роль Росії, судячи з усього, буде культивуватися і в підручниках історії для 5-9 класів, які мають з'явитися до 1 вересня.

Майже одночасна поява таких трьох помітних видань, як на мою думку, вимагає до себе належного ставлення з боку наукової громадськості України. Відразу постало запитання: з яким різновидом наукової літератури в даному разі ми маємо справу. Склалось так, що на сьогодні цивілізаційні проблеми Росії досліджуються в: 1) рамках російської офіційної науки; 2) в роботах російської опозиційної інтелігенції; 3) у сфері так званих світових Russian Studies. Усі три зазначені вище видання являють собою своєрідні реперні точки, що можуть послужити відправним пунктом осмислення злоби дня – критичного аналізу цивілізаційної катастрофи Росії, викликаної неспровокованою війною, розв'язаною путінським режимом Росії проти України.

Каїнова печать агресії

Гуманітарні дослідження нинішньої Росії, як на мою думку, в силу існуючих обставин повномасштабної війни проти України, об'єктивно не можуть розглядатися в чисто академічних канонах, поза межами поточної політики. Хай там як, але сфера політики пронизує усю нашу життєдіяльність. Давно відома істина стверджує: «якщо ти не займаєшся політикою, то політика врешті-решт займеться тобою». Уже з часів Аристотеля кожен громадянин полісу усвідомлював, що «людина – істота політична». В часи середньовіччя про це якось призабулося – доля людини перекладалась в руки Божого промислу. Втім епоха Відродження, закладаючи основи нової європейської культури, знову затребувала мудрість Еллади. Про її благотворний вплив нагадав нам у XX столітті Бертран Рассел: у Древній Греції «участь в громадських справах була всезагальною серед міських жителів. Людиною, яка не інтересувалася політикою, були незадоволені

3 Николай Плотников: «Идеология российского режима упирается в ничто». URL: https://www.svoboda.org/a/nikolay-plotnikov-ideologiya-rossiyskogo-rezhima-upiraetsya-v-nichto-/32291765.html

й називали "ідіотом", що по-грецьки дослівно означає "перейнятий особистими інтересами"»[4].

Розв'язана Росією повномасштабна війна проти України наклала свою каїнову печать на сферу співпраці науковців двох країн. Це не могло не відбитися як на стані досліджень у гуманітарній сфері, так і на характері міжлюдських відносин колишніх колег. За цих умов традиційний потяг до взаємного спілкування й співпраці був поставлений під знак запитання. Кожен повинен був визначитись у своєму ставленні до війни.

З огляду на обставини, ініціативна група українських вчених звернулися до міжнародної наукової спільноти з проханням бойкотувати фінансування й співпрацю з російськими науковцями. На думку українських активістів, такі дії могли б допомогти зупинити війну, стимулювавши російських вчених перейти до активних антивоєнних дій. У відкритому листі цієї групи науковців зазначалося: «На наше переконання, в XXI столітті і в 2022 році чи не найкращою відповіддю на танки, системи залпового вогню й ракети є закритий доступ до високих технологій, інновацій, наукових досліджень й інформаційної підтримки»[5]. Конкретно ці науковці закликають: заблокувати громадянам й інституціям РФ доступ до усіх наукометричних баз і матеріалів усіх наукових видавництв; бойкотувати участь працівників наукових закладів РФ у міжнародних грантових програмах; призупинити їхню участь у програмах міжнародної академічної мобільності тощо.

Та все ж здоровий глузд підказує, що було б некоректно ставитись до усіх представників російської науки огульно негативно. Звичайно, слід дотримуватись усталених принципів (Карл Ясперс, Ганна Арендт, Теодор Адорно), згідно яких кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той курс, який здійснюється урядом його країни. В тому числі відповідальність несуть й науковці. І тому є яскраві приклади. Так, понад 150 працівників науки й наукових журналістів Росії відразу ж 24 лютого 2022 року підписали й опублікували на сайті газети «Троїцький варіант – Наука» відкритий лист проти війни з Україною.

Документ вартий того, щоб бути широко процитованим: «Ми, російські вчені й наукові журналісти, заявляємо рішучий протест проти воєнних дій, розпочатих збройними силами нашої країни на території України. Цей фатальний крок веде до величезних людських жертв й підриває основи системи міжнародної безпеки, що склалася. Відповідальність за розв'язування нової війни в Європі цілком лежить на Росії. Для цієї війни немає жодних розумних виправдань. Спроби використати ситуацію в Донбасі як привід для розгортання воєнної операції не викликають жодної довіри. Цілком очевидно, що Україна не являє загрози для безпеки нашої країни. Війна проти неї несправедлива й відверто безглузда»[6].

4 Рассел Б. Мудрость Запада. Историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. М.: «Республика», 1998. С. 64

5 Украинские ученые обратились к международному научному сообществу – просят не сотрудничать с россиянами. URL: https://techno.nv.ua/popscience/otkrytoye-pismo-ukrainskich-uchtnyh-po-povodu-rossii-50221705.html

6 Открытое письмо российских ученых и научных журналистов против войны с Украиной. URL: https://ru.eureporter.co/world/russia/2022/02/24/an-open-letter-from-russian-dcientists-and-science-journalists-against-the-war-with-ukraine/

В тезовому викладі подальші положення листа-відозви зводяться до такого: «Україна була й залишається близькою нам країною»; «ми поважаємо українську державність»; «розв'язавши війну, Росія прирекла себе на міжнародну ізоляцію, на становище країни-ізгоя»; «нам гірко усвідомлювати, що наша країна, яка внесла вирішальний вклад у перемогу над нацизмом, стала нині палієм нової війни на європейському континенті». І насамкінець: «Ми вимагаємо негайного припинення усіх військових дій, спрямованих проти України. Ми вимагаємо поваги суверенітету й територіальної цілісності української держави. Ми вимагаємо миру для наших країн. Давайте займатися наукою, а не війною!»[7].

В подальшому станом на березень 2023 року цей лист-звернення із засудженням агресії підписали близько 8,5 тисяч вчених. Навколо цього контингенту вчених з боку путінського режиму створилася атмосфера утисків і шантажу. Сотні науковців невдовзі змушені були покинути країну. Так, організація Scholars at Risk, допомогла виїхати із Росії 200 особам. Ще 62 діячам науки допоміг виїхати фонд Олександра фон Гумбольдта. В Telegram-чатах для вчених, котрі потребують релокації, на березень місяць перебувало понад шести тисяч людей. За свідченнями низки вимушених мігрантів, в Росії наразі настав колапс цілих наукових галузей – дослідження просто припинилися. Тим часом вражає такий факт: від'їжджаючих науковців «ніхто не умовляв залишитися. Навпаки – наукові й освітні організації самі витискували висококласних спеціалістів. Причому в традиціях 30-х рр. минулого століття – із доносами й шпигуноманією»[8].

Оперативно відреагувала на повномасштабну агресію Росії й широка міжнародна науково-освітня громадськість. Так, вчені, котрі займалися вивченням геноциду, нацизму й Другої світової війни, написали відкритий лист, в котрому засудили брехню про нібито «нацизм» і «геноцид» в Україні, за допомогою якої Російська Федерація намагається виправдати свою агресію проти України. У листі зазначається, що російська пропаганда змальовує українську державу як нацистську і фашистську з тих пір, як російський спецназ вперше увійшов в Україну у 2014 році, анексував Крим і розпалив конфлікт на Донбасі, що тліє довгі вісім років. Російська пропаганда між тим «регулярно представляє обраних лідерів України нацистами та фашистами, які гноблять місцеве етнічне російське населення, котре, як вона стверджує, потребує звільнення. Президент Путін заявив, що однією з цілей його «спецвійськової операції» проти України є «денацифікація» країни»[9].

Спростовуючи злісні вигадки російської пропаганди, цей контингент науковців авторитетно заявляє, що «немає нацистського уряду, який Москва могла б викорінити в Києві. Жодного геноциду російського народу в Україні не було. І російські війська не виконують визвольну місію. Після кривавого 20-го століття народи світу мали б розвинути достатньо проникливості, щоб знати, що війна – це не мир, рабство – це не свобода, а невігластво дає силу лише автократичним маніям величі, які праг-

7 Там само.

8 Из России массово уезжают ученые, осуждающие войну – «проект». URL: https://zn.ua/war/iz-rossii-massovo-uezzhajut-uchjonye-osuzhdajishchie-vojnu-proekt.html

9 Заява про війну в Україні дослідників геноциду, нацизму та Другої світової війни. URL: https://jewishjournal.com/news/worldwide/345515/statement-on-the-war-in-ukraine-by-scholars-of-genocide-nazism-and-world-war-ii/

нуть використати це для своїх особистих цілей»[10]. Серед тих, хто підписав цю заяву, є найбільш видатні й відомі дослідники Другої світової війни, нацизму, геноциду та Голокосту.

Зате представники кремлівського режиму реагували на появу зазначених вище відозв провідних науковців проти війни у звичний для себе спосіб. Так, Андрій Луговий – депутат Держдуми від партії ЛДПР із 2011 року – звернувся до Генпрокуратури РФ з проханням перевірити збірник статей російських вчених «Перед лицом катастрофы» на предмет «дискредитації» армії. У своєму доносі Луговий пише, що збірник науковців містить «інспіровані недружніми державами антиросійські наративи про безглузду й криваву війну в Україні, яку віроломно розв'язала Російська Федерація». Крім того, стверджує депутат, автори збірника «дискредитують» армію ще й тим, що розповідають про «катування, наругу й ґвалтування» в окупованій Росією Бучі, а до того ще й порушують питання «про колективну відповідальність громадян "держави агресора"»[11].

Андрій Луговий – відома фігура в обоймі путінського режиму. Саме він як співробітник ФСБ РФ в листопаді 2006 року зустрівся в Лондоні із своїм колишнім колегою Олександром Литвиненком, котрий незадовго до цього звільнився і став критикувати російське керівництво спецслужби. Після зустрічі з Луговим стан здоров'я Литвиненка різко погіршав. 23 листопада він помер у лікарні Університетського коледжу британської столиці. Причиною смерті було названо гострий променевий синдром, викликаний надзвичайно високим рівнем полонію-210. Сліди речовини були виявлені в номері готелю, де зупинявся Луговий, а також у місцях, котрі він відвідував.

Нині колишній співробітник ФСБ воює на ниві історичних досліджень. Як відомо, колишніх кадебістів не буває, так само не буває і колишніх агентів ФСБ. Віддавна спецагенти були ядром РКП(б), яку Йосип Сталін у 1921 році назвав «орденом мечоносців». Він високо оцінював «значення **старої гвардії** всередині цього могутнього ордена», ставив за завдання «**поповнення старої гвардії** новими загартованими за останні три-чотири роки працівниками»[12].

Як відомо, стара гвардія належно підготувала молодих поплічників, які й влаштували масовий терор, Голодомор і систему ГУЛАГ.

В рамках офіційної науки

Що на сьогоднішній день являє собою російська гуманітарна наука? Найперше, що кидається у вічі, назагал вона так і не подолала спадщину радянського минулого. Суспільне життя в СРСР як ідеократичній державі, наскрізь було пронизане ідеологією. Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно увесь гуманітарний блок науки (а надто філософія) були в головному максимально близькі, якщо не тотожні комуністичній ідеології.

10 Там само.

11 Депутат Госдумы Андрей Луговой попросил Генпрокуратуру проверить на «дискредитацию» армии сборник статей российских ученых о войне. URL: https://zona.media/news/2023/07/29/na-krayu

12 100 лет назад. Сталин и орден меченосцев. URL: https://yablor.ru/blogs/100-let-nazad-stalin-i-orden-mechen/6811590

Щоправда, слід віддати належне, науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас дехто із них намагався так чи інакше вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології. Врешті-решт анулювання статті 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії призвело до деідеологізації кінця 1990 – початку 2000 рр. При усій фрагментарності й частковій зворотності процес розпаду СРСР різко розширив можливості гуманітарних досліджень, зокрема філософських – методологічних і світоглядних.

Та все ж назагал, за оцінкою російського професора Миколи Плотнікова, прошарок гуманітарної еліти в Росії завжди був катастрофічно малим, надто в галузі філософії та й інших світоглядних дисциплін. Звісно, у сфері освіти існувала величезна кількість викладачів гуманітарного спрямування, але це все були здебільшого ідеологічні працівники, які за радянських часів виконували завдання партійної пропаганди, а в пострадянські часи швидко переключилися на кон'юнктурні дисципліни: політологію, культурологію, релігієзнавство тощо. В цій ситуації критерії того, що являє собою наукове дослідження світоглядних проблем, в тому числі в галузі історії та філософії, просто не могли чітко сформуватися. А що вже сьогодні, то «число академічних вчених, що займаються філософією і здатних працювати в інтернаціональній науці, є надзвичайно мале. Думаю, не більше декількох десятків. Саме тому, до речі, в Росії й процвітає ідеологія «самобутньої російської філософії», котра вся побудована на тому, щоб відгородитися від наукового світу тезами про особливості російської думки, котрі дозволяють ігнорувати загальноприйняті стандарти науковості»[13].

Тож після повномасштабного вторгнення Росії в Україну як з наукою в цілому, а надто з сферою гуманітарних наук, справи складалися надзвичайно погано. Життя показало, що найбільш молодий і активний прошарок дослідників, котрі у останні півтора-два десятиліття взяли активну участь у створенні інтернаціонально визнаної гуманітарної науки, виявився надто малочисельним і при тому зовсім не захищеним від владно-бюрократичного свавілля як всередині, так і поза академією.

Жорстке державне втручання в справи гуманітарної науки призвело до того, що замість створення умов для наукової конкуренції ресурси цілеспрямовано адресувалися в надто обмежене число нових елітних інституцій, котрим відводилася роль флагманів наукового оновлення. Решта ж академічних структур були практично полишені на самих себе. Спочатку такою елітною структурою був Російський Державний Гуманітарний Університет, котрий у перше десятиліття XX ст. став мотором інновацій в гуманітарних науках. Завдяки залученню значних фінансових ресурсів він зміг впродовж короткого часу акумулювати значні інтелектуальні сили, дати потужний імпульс науковому розвитку. Але коли у нього сталися конфлікти з путінським режимом, елітного статусу університету було позбавлено. Що показово – ніхто із представників інших академічних інституцій не став на його захист. Далі та сама історія трапилася із Європейським університетом у Санкт-Петербурзі, а ще згодом із Вищою школою економіки: «Спочатку вони ставали (назначалися) обраними елітними закладами і в них стали перетікати активні наукові сили. Але потім з різних при-

13 T-invariant: Николай Плотников: «У философии в России никогда не было институционального хребта». URL: https://echofm.online/statya-dnya/t-invariant-nikolaj-plotnikov-u-filosofii-v-rossii-nikogda-ne-bylo-instituczionalnogo-hrebta

чин, в тому числі й тому, що ці наукові сили починали вимагати більше академічних й публічних свобод, ці заклади піддавалися розгрому, решта представників академії байдуже дивились на це збоку»[14].

На якийсь короткий період часу у цих елітних інституціях формувалося висококваліфіковане наукове середовище. Але оскільки таких інституцій було вкрай мало, і вони залюбки наголошували на своєму елітарному характері, то виявилося, що їх доволі легко зруйнувати. А до того ж після повномасштабного вторгнення Росії в Україну значна частина цих науковців, орієнтованих на світову науку, покинула Росію. Зараз вони докладають сил щоб організуватися у Європі чи США у вигляді проектних центрів, асоціацій вчених чи нових освітніх центрів, щоб і в подальшому займатися наукою.

Що із цього всього залишиться в російській науці після 24 лютого – сказати важко. Ймовірно, виникне ситуація дуже схожа на ту, що сталася у 1920-ті роки з від'їздом провідних учених, письменників й художників: відбудеться розрив зв'язків й загасання гуманітарної думки. Для тих, що залишаться в Росії, може повториться стара радянська модель комунікації науки й влади внаслідок ідеологічної всеїдності режиму, якому й не потрібна яка-небудь систематизована ідеологія, аби була демонстративна підтримка вірнопідданості правителю Росії.

Поки що ситуація з ідеологією до кінця не визначилася. З одного боку, в епоху розвитку сфери телеграм-каналів, влада й не потребує якогось єдиного ідеологічного апарату – досить тієї маніпуляції брехнею й наклепами, щоб добитися ідеологічного послуху. Однак, з другого боку, режим Путіна все рівно буде потребувати якоїсь всезагальної рамки інтерпретації дійсності заради здійснення політичної комунікації, насамперед з молоддю. Саме тому нині виникають різноманітні фантомні проєкти лекційного курсу для всіх вузів «Основи російської державності», або ще пошуку «ДНК Росії». Усі, хто не підкориться цій ідеологічній лінії і не висловить їй підтримку змушені будуть взагалі відмовитися від якогось притомного теоретичного висловлювання, зокрема з проблем історичної пам'яті.

То ж не дивно, що нині в Росії з'явилася достатня кількість людей, котрі намагаються створити нову ідеологію, надавши їй академічного шарму й наукової легітимності. Часто-густо ініціатором у цьому процесі виступає не стільки влада, скільки ідеологічні групи у самих наукових колах, що прагнуть захопити контроль у академічному й освітньому середовищі й легітимізувати врешті-решт в ньому ідеологічну мову війни й антизахідної риторики. Влада зі свого боку йде назустріч цій ідеологічній фразеології, з допомогою якої можна було б пояснити злобу дня й виправдати свої рішення. Тож в цьому розумінні було б «невірно вважати, що наукові інституції завжди виступають в якості об'єкта й жертви, а влада завжди являє собою суб'єкта ідеологічного контролю. Ні, тут відбувається така-собі взаємодія»[15].

За прикладом недалеко ходити. Взявши на себе роль головного історика Росії, Володимир Путін залучив до популяризації своїх історичних екзерсисів як перевірену часом «стару гвардію», так і нове поповнення відданих поплічників. Бажаючих вия-

14 Там само.

15 Там само.

вилося вдосталь. Наприклад, 7 серпня 2023 року помічник президента Росії і голова Російського воєнно-історичного товариства Володимир Мединський, міністр освіти Сергій Кравцов, науковий керівник Інституту загальної історії РАН Олександр Чубарьян і ректор МДІМО Анатолій Торкунов представили в ТАСС нові підручники по загальній історії й історії Росії для 10-х і 11-х класів і відзвітували, що доручення Кремля було виконано своєчасно й ідеологічно витримано. Адже ще в грудні 2022 року професор НДУ Вищої школи економіки Леонід Поляков на зустрічі з президентом Володимиром Путіним озвучив ініціативу щодо написання нового підручника історії: «Мені здається, що сьогодні назріла найгостріша необхідність створення нового комплекту [підручників]. Ви абсолютно правильно нагадуєте, хто розпочав війну, коли вона розпочалася. Все це має бути в шкільних підручниках»[16].

Хто б після цього сумнівався в підтримці ініціативи з боку президента. Та й виконавці не забарилися. Минуло якихось півроку і помічник президента Володимир Мединський наголосив на тому, що при підготовці підручника було задіяно безліч установ. А розділи з подій останніх 50-ти років взагалі були повністю переписані. До того ж видання в цілому пройшло «системне рецензування багатьма інститутами». Міністр освіти Сергій Кравцов зі свого боку оголосив, що відтак у Росії з'явився новий підручник, в котрому будуть відображені усі найважливіші події, включаючи спеціальну військову операцію в Україні й приєднання нових територій.

Передумовами, що нібито інспірували так звану Спеціальну військову операцію (СВО), в підручнику були названі якісь кроки Заходу у напрямі «фальсифікації історії й відродження нацизму» в Україні. Автори підручника беруться навчати учнів, що Москва зі свого боку нібито здійснювала виключно дружні кроки до Заходу: працювала над налагодженням відносин між російськими й американськими спецслужбами, висловлювала співчуття жертвам терористичних актів у Сполучених Штатах, будувала гілки трубопроводів, що постачали Заходу газ. Однак, мовляв, США виявилися невдячними й вирішили не допустити енергетичної самостійності Європи, що забезпечувалася б Росією, і навпаки – стали на заваді російському постачанню газу за рубіж.

А вже поштовхом до СВО називаються в підручнику події Майдану 2014 року, котрі, зі слів Путіна, кваліфікуються як здійснений націоналістами незаконний державний переворот. Тож сучасну Україну автори підручника зображають репресивною державою, в котрій нібито переслідується будь-яка опозиція: «Україна – ультранаціоналістична держава. Сьогодні будь-яке інакомислення в Україні жорстоко переслідується, опозиція заборонена, все російське оголошено ворожим. Відбувається знищення всього того, що так чи інакше засвідчує про загальну для братніх народів історію і культуру». Натомість Росія зображується взірцем правління широких мас народу, адже, мовляв, початок СВО в країні було активно підтримано більшістю росіян. Війна проти України змальовується на широкому міжнародному тлі. Автори підручника зазначають, що Росії в ході спецоперації протистоїть усе НАТО: «Нашим військовим протистоїть ідеологічно прокачана, оснащена зброєю НАТО, підготовлена за їхніми

16 Почему началась СВО на Украине: вот как новый учебник истории объясняет это. URL: https://news.ru/society/novye-uchebniki-po-istorii-chto-rasskazhut-shkolnikam-pro-ukrainu-i-svo/

стандартами армія ЗСУ, поповнена зарубіжними найманцями й інструкторами». На додачу до цього, мовляв, «Захід завалив український режим грошима і зброєю, а проти Росії були введені безпрецедентні за масштабами санкції»[17].

Ректор МДІМО Анатолій Торкунов звернув увагу на те, що учнів слід не лише націлювати на матеріали підручника, але й паралельно відлучати їх від інтернету, де «величезна кількість різного роду фейкового матеріалу». На його думку, історичне значення новітнього підручника полягає саме в тому, що у ньому влада забезпечує єдино правильне схвалене державою мислення: «Це державний підручник, тому трактування тих чи інших подій, звичайно, виходить із нашого сьогоднішнього розуміння того, що відбувалося, і що відбувається в нинішній момент». А що вже стосується поточного моменту, «якщо говорити про сучасні події, то життя вимагає відповідних оцінок. В підручнику дані оцінки, котрі сьогодні дає держава», – визнав Торкунов.

Старий досвідчений управлінець – науковий керівник Інституту загальної історії РАН Олександр Чубарьян – не став вдаватися у питання політизації історії, а натомість зосередив увагу на більш широкому висвітленні у підручнику питань історії країн Азії й Африки. Інтуїція його мало коли підводила – хто знає, як ще повернеться хід подій. Недарма ж провідні вчені стали висловлювати занепокоєння щодо тенденції до фундаментальної ідеологізації в гуманітарних дисциплінах. Принаймні уже намітилася динаміка до заміни точкових репресій щодо кадрового складу науковців – масовими. А в підсумку, на превеликий жаль, об'єктом остаточного ідеологічного пресингу виявляться школярі-підлітки, психіка яких особливо вразлива до маніпулювання.

Невже ж в Росії найбільш ймовірною залишається нинішня перспектива інтелектуального глухого кута? За оцінкою аналітика «Левада-Центру» Олексія Левінсона, ситуація засвідчує, що із існуючої пострадянської більшості населення нову європейську особистість наразі не вдалося сконструювати. Розраховувати на підростаюче покоління школярів теж не доводиться: телевізор і шкільні вчителі систематично і цілеспрямовано закладають в голови учнів путінське бачення світу: «Так, ми живемо в оточенні ворогів, піндоси хочуть нас захопити тощо... І коли шкільний учитель буде говорити їм про світ, що складається суцільно із ворогів – щиро чи не щиро, не важливо – вони це приймуть... І це жахливо, тому що вони пронесуть цей світогляд через усе життя, скільки б життя не вчило їх, що вони не праві. Далі якісь молоді люди будуть із цього відчуття виламуватися й викручуватися, для кожного з них це буде реальною драмою. А решта буде жити так, як зараз доживають ті, хто не зміг вписатися в нинішнє життя, – а це ледве не третина країни»[18].

Підсумки останнього десятиліття Росії не вселяють оптимістичних сподівань. Більше того – цей час став знаковим в історії країни. Розв'язана в 2014 році війна проти України прискорила процес формування тоталітарної поліцейської держави навколо культу особи Володимира Путіна. Існуючий політичний режим здійснює репресивну внутрішню і агресивну зовнішню політику, культивує атмосферу насильства й страху, формує фальшиву «паралельну» картину світу, морально розтліває

17 Там само.

18 Алексей Левинсон. Нельзя кричать: «Россия сдурела». URL: https://novayagazeta.ru/articles/2014/11/05/61833-aleksey-levinson-nelzya-krichat-171-rossiya-sdurela-187

власних громадян. Наразі є підстави стверджувати про появу в Росії «нового соціального типу – homo putinus»: людини, котра повністю ідентифікує себе з владним режимом, змирилася із свавіллям у ставленні до себе з боку держави, зневажає універсальні моральні норми і права людини. До формування такого типу людини долучилися назагал й наукові та освітні кола Російської Федерації.

Перед лицем катастрофи

Щоправда, було б несправедливо не помічати у російському суспільстві певний сегмент соціуму, котрий не змирився із існуючим станом справ. Зокрема, привертає увагу контингент населення від семисот тисяч до мільйона росіян, котрі за різними оцінками, впродовж 2022 року полишили свою країну. Масова міграція прокотилася двома хвилями. Перша – одразу після початку повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, а друга – після оголошення Путіним мобілізації 21 вересня 2022 року. Попри те, що в РФ дедалі частіше лунають пропозиції покарати втікачів конфіскацією майна і забороною на повернення, кремлівський режим в цілому задоволений тим, що значна частка нелояльних громадян перетнула кордон і тим самим зменшила соціальну напругу в суспільстві.

Опинившись у вигнанні, нова російська академічна еміграція зосередила свою активність на інформаційній сфері, де впродовж року було сформовано помітний сегмент Youtube та Telegram-каналів з антивоєнним дискурсом. Блогери та професійні журналісти, які змушені були виїхати з Росії, практично створили другий Рунет, непідконтрольний кремлівській владі. Для російської антивоєнної опозиції інформаційна робота залишається одним із основних напрямів боротьби з режимом Путіна.

На цей момент появи в Росії антивоєнної академічної еміграції, як на мою думку, Україна не може не зважати. Нині протиборство агресивній політиці Кремля в широкому розумінні здійснюється на трьох фронтах: воєнному, санкційному та інформаційному. От саме на третьому – інформаційному – полі російська антивоєнна еміграція об'єктивно сприяє українській боротьбі на рубежах вогню. Звісно, було б перебільшенням розглядати цей контингент людей в ролі союзника України, однак вона може цілком відігравати роль ситуативного попутника в боротьбі з режимом Путіна. А до попутників й зовсім інші критерії та вимоги: вони переслідують власні цілі, але деякі з них на окремих напрямах суголосні з українськими. Власне, якщо вони навіть лише загальнодемократичні, то й це вже немало[19].

З огляду на зазначене, інформаційна продукція російської антивоєнної еміграції й привертає увагу української громадськості. Наразі йдеться про уже згаданий вище науковий збірник «Перед лицом катастрофы» під редакцією Миколи Плотнікова. На початку широкомасштабного вторгнення він звернувся до колег-інтелектуалів, що мешкають в Росії, в Україні, та в країнах Європи й Америки – з проханням осмислити соціальні, політичні й історичні витоки наявної катастрофи. Цей заклик був почутий, що й принесло свої позитивні результати. Серед 16-ти представників гуманітарних

19 Медведєв О. Застосування сучасних комунікаційних технологій, наративи і теми інформаційної війни на території країни-агресора. Суспільно-політичні процеси. 2023. №21. С.141–143.

наук, майже всі автори збірника на час виходу книги перебували за межами Росії, крім, можливо, чотирьох.

Слід зазначити, що ініціатива Плотнікова була спробою відродити традицію появи творів російської волелюбної думки. В історії XX століття уже були приклади появи подібних інтелектуальних маніфестів: «Проблемы идеализма» і «Свободная совесть», «Вехи» і «Интеллигенция в России», «Из-под глыб» і «Самосознание». Вони були одночасно і аналізом поточного моменту, і публічним дійством інтелектуалів, котрі своїм критичним словом заявляли громадянську позицію. Тож нинішній збірник було побудовано в традиціях опублікованої самвидавом у Москві 1974 року антології «Из-под глыб» – за принципом об'єднання авторів, як тих, що живуть в Росії, так і за кордоном. У підсумку нинішній збірник «Перед лицом катастрофы» розглядається в середовищі російської антивоєнної еміграції як «перша спроба інтелектуального аналізу агресії путінського режиму проти України»[20].

Хоча книга готувалася до видання у Німеччині, принциповим для колективу авторів було видати її російською мовою, а вже потім вдатися до перекладів. Цей крок вони аргументували тим, що здійснений критичний аналіз має звучати якраз тією мовою, на котрій нині Кремлем віддаються накази про обстріли й бомбардування українських міст. В такий спосіб, вважає професор Плотніков, всередині цієї мови має зміцнюватися інтелектуальний ресурс спротиву. Основний лейтмотив видання полягав у тому, щоб «сформулювати у філософських поняттях загальне бачення триваючої катастрофи, не обмежуючись коментуванням стрічки поточних новин. З тим, щоб створити альтернативу ідеологічному офіціозу й запропонувати дійсно інший погляд не просто на рівні журналістського розслідування, а саме в плані формулювання альтернативного розуміння й аналізу ситуації»[21].

Укладачам збірника, виданого в Німеччині, вдалося обійти ряд впроваджених Кремлем бар'єрів. Так, заборона в Росії вживати слово «війна», коли йдеться про неспровоковану агресію проти України, означала блокування самого процесу мислення. Адже якщо не мислити війну як війну, а як щось розпливчате й периферійне – тоді зникає сам феномен війни. І тоді, продовжує Плотніков, нам не дано пізнати усю глибину катастрофи, що розверзлась на європейському континенті. Коли ж називати речі своїми іменами, можна досягнути зворотного: «Нам видно той безперервний потік страждань, розрухи і смерті, котрий приносить з собою агресивна війна, розв'язана урядом Росії 24 лютого 2022 року проти держави і народу України. Нам видно безкінечний ланцюг злочинів армії агресора. Ми стаємо свідками того, як війна позбавляє прихистку і тепла мільйони мирних жителів, змушуючи їх полишити рідні місця. Як вона руйнує життєвий проєкт двох пострадянських поколінь і позбавляє їх майбутнього. Як вона розриває тканину людських зв'язків, розорюючи сім'ї, розбиваючи спільноти, сіючи ворожнечу між народами»[22].

20 Николай Плотников: «Идеология российского режима упирается в ничто». URL: https://www.svoboda.org/a/nikolay-plotnikov-ideologiya-rossiyskogo-rezhima-upiraetsya-v-nichto-/32291765.html

21 Там само.

22 Плотников Н. Предисловие. Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. С.5

Путінський режим заповзявся заговорити, зачарувати реальність, заколисати мораль за допомогою слів. Як стверджують російські колеги, кремлівським ідеологам багато в чому це вдалося: будь-які спроби розпочати розмову про відповідальність, про провину й сором, про гріх і покуту наразі сприймається відверто болісно. Не в останню чергу тому, що в російському суспільстві заблокована сама можливість розмірковувати на тему провини і відповідальності, злочину і покарання. І якщо пересічна людина часто-густо не здатна порушити ці питання сама по собі, то тим важливішою стає роль науковців, які покликані задавати ці болючі питання самі собі й суспільству в цілому. Тим самим вони публічно відкривають простір для відновлення морального дискурсу, в котрому стануть можливими, будемо на те сподіватися, і суд совісті, і просто суд, і Міжнародний кримінальний суд в Гаазі.

Обмежений об'єм статті звужує мої можливості щодо аналізу кожної із вміщених у збірник статей. Сподіваюсь, що згодом вдасться ще не один раз повернутися до цього видання, де кожна із публікацій варта уваги. Наразі зосереджусь на положеннях, висловлених Олександром Львовичем Доброхотовим – доктором філософських наук, професором кафедри наук про культуру Вищої школи економіки. Не в останню чергу й тому, що це голос науковця не з еміграції, а з Росії з усіма можливими з огляду на репресивність режиму обставинами.

Нині відправна точка будь-якого аналізу – фактор війни. Тривалий час філософи посилено відшуковували якийсь потаємний смисл для поняття «війни». Суперечкам і нині не видно кінця-краю. А тим часом у Європі пацифісти активно вимагають, що війну проти України слід припинити й будь-яким способом добитися перемир'я. Інші заперечують, що далеко не всякий мир є благом.

З цього приводу в професора Доброхотова сформувалася відпрацьована позиція: віднайдення смислу війни має бути підпорядковане загальній вимозі, щоб та правда, в ім'я котрої ведеться війна, була дійсно загальнолюдською. Щоб її могли сприйняти навіть українські вороги, коли у них з очей спаде полуда тієї омани мислі й волі, у яку вони впали. Війна наразі триває не між Сходом і Заходом, а між захисниками права і захисниками сили, між охоронцями святинь загальнолюдського духу і його хулителями та руйнівниками. Зрозуміло, що багато залежатиме від того, хто буде визначати оте «загальнолюдське». Однак провідні філософи завжди дотримувалися тієї точки зору, що є війна за суб'єктивні й меркантильні інтереси, а є війна за принципи, котрими ніколи й ні за яких умов не слід поступатися. Серед них фігурують поняття свободи і незалежності. Зокрема в трактаті «Про вічний мир» «Кант звертає увагу на те, що вільні країни не воюють одна з одною: в цьому – головний секрет викорінення війни і шлях до майбутнього вічного миру. Але російські філософи, котрим есхатологізм завжди був якось ближче за оптимізм, все ж вважали, що без війни неможливо»[23].

Наші посилання на норми міжнародного права передбачають недопустимість агресивних війн й захоплення чужих територій. Тим часом повномасштабне вторгнення в Україну відкриває новий ракурс проблеми: а чи не є ця війна спробою з боку московської тиранії змінити правила гри на свою користь і нав'язати усьому світові

23 Доброхотов А. Разговор о войне, тирании и конце истории. Перед лицом катастрофы. Сборник статей под редакцией и с предисловием Николая Плотникова. Берлин. 2023. С.150

якийсь новий порядок, в котрому сила пануватиме над правом? На думку професора Доброхотова, слід постійно проводити ревізію й корекцію ключових понять, оскільки під час нинішньої війни морально-політичний словник зазвучав вельми фальшиво. І з цим важко не погодитись, коли вислуховуєш теревені Путіна чи Лаврова з їхньою фальшивою апеляцією нібито до норм міжнародного права й принципів гуманізму. Саме тому покликання науковців полягає в тому, щоб твердо сказати, що є речі, за котрі слід воювати, а в остаточному підсумку й убивати. Адже право, в тому числі й міжнародне, це ще й зобов'язання захищати свободу: «І тут альтернативи немає: або я захищаю жертву агресії, або я стаю співучасником і союзником агресора. Третього в таких ситуаціях бути не може. Тому ми або демонтуємо поняття «право», «свобода», «особистість» – що нині з успіхом і відбувається, або ж ми визнаємо, що є ситуації, де прямим обов'язком є справедлива війна... Відтак, в деяких ситуаціях війна необхідна»[24].

Однак розв'язана нині війна – це спроба московської тиранії нав'язати світові новий порядок, в котрому сила панує над правом. Якщо їй це вдасться, якщо вона деморалізує світ й паралізує його волю, тоді вона суттєво продовжить терміни свого панування. У свій час це вдалось більшовикам. І ось цей «раціональний розрахунок» на насилля вповні міг би спрацювати, зазначає Олександр Доброхотов, «якби не чудо ірраціонального спротиву України. В усякому випадку, ми маємо справу не з психозом фюрера, якийсь чомусь бажає реставрувати Радянський Союз, а із запровадженням перевіреного історією логічного механізму, котрий, судячи з усього, може продовжити існування режиму. А то й гірше. Адже найбільш загадкова тема цього сюжету – чому світ з таким дивним смиренням кролика перед удавом готується до капітуляції. Однак сьогодні її не буде: слава Україні»[25].

Тим часом невирішеним залишається питання про те, чи є росіяни як народ відповідальними за війну? Та й взагалі – чи можлива колективна відповідальність за війну? Чи лише індивідуальна? І чи маємо розглядати це питання в площині права, а чи моралі? Ситуацію професор Доброхотов описує в такий спосіб, що нібито російський народ потрапив у ситуацію заручника і змушений підкорятися волі терориста, якщо хоче вижити сам чи зберегти життя своїх рідних. Отже, вважає філософ, про характер народу як правило слід міркувати метафорично, бо народ – не моральний суб'єкт. Хороших і поганих народів не буває. Так само й індивідуум не може бути завідомо добрим чи злим: тож доведеться коректно оцінювати конкретні вчинки кожного.

Тобто, професор Доброхотов як щирий ліберал перерахував базові положення про злочин і покару, про провину й відповідальність. Однак постає проблема: чи можна усі ці ліберальні категорії прикласти до практики народу, який практично сформувався й жив переважним чином у системі самодержавства. Чи можна цей народ міряти ліберальним аршином? Щоб передати відповідь на ці сакраментальні запитання вдамося до обширного цитування: «слід сказати, коли ми з усіма цими тривіальностями входимо у рідне задзеркалля російської історії, починається якесь запаморочення... Менше всього хотілось би говорити про зондервег [особливий шлях], але куди

24 Там само. С.152.

25 Там само. С. 154.

від нього подінешся! Російське суспільство ніяк не могло скластися в громадянське, але з XVI століття його ще й ламали – в одному напрямі, цілеспрямовано, щоб знищити паростки громадянського суспільства. А коли щось зросталось, ламали по цьому ж самому місцю знову. Трудно віднайти націю з такою ж долею. Формально – це була територія права, а з іншої сторони – тиранії. Це завжди було понівечене суспільство, «неевклідів світ» людей, котрі навчилися виживати й пластично набувати потрібних для адаптації форм. Мучити цих людей соціологічними запитаннями нелюдськи й образливо. Як би вони вижили, якби не змогли уловити «радарами», чого від тебе чекають, й саме це сказати; тоді тебе залишать у спокої і ти підеш на свій улюблений город. Але щоб не турбувала совість, слід ще й себе переконати, що сказане – це правда. Ось оптимально комфортна ситуація, в котрій вчили жити націю 500 років. Так, це не звільняє від відповідальності. Але це змушує нас обережніше оперувати категоріями права»[26].

Можливо що з точки зору декого з російських читачів таке пояснення ситуації вважається й допустимим. Однак з точки зору українця – така позиція назагал неприйнятна. Почнемо з того, що оці саме представники російського «понівеченого суспільства» були озброєні й направлені в Україну щоб провести «денацифікацію» – позбавити нас державності та ліквідувати український народ як такий. Вони прийшли на нашу землю нищити й убивати, а професор Доброхотов пропонує нам прийняти положення, що «мучити цих людей соціологічними запитаннями нелюдськи й образливо». А за те, що ці люди «навчилися виживати й пластично набувати потрібних для адаптації форм», то це, мовляв, «змушує нас обережніше оперувати категоріями права».

А що ми перебуваємо по різні сторони лінії фронту, то й оптика бачення цієї проблеми у нас принципово відрізняється. Хоча з рядом положень шановного професора важко не погодитись. Ще і ще раз хочеться наголосити, що судити, і оцінювати скоєні злочини все-таки доведеться через визначення індивідуальної провини відповідно до права, без жодних посилань на обставини трагічного розвитку історії Росії впродовж останніх 500 років. Сам же Олександр Доброхотов заявляє, що «якщо ми визнаємо людей людьми, значить категорії [понятійні] мають бути універсальними... Адже ми *вже визнали себе людьми*. Нібито не виходить так, що тут – людина, а там – понівечена тоталітаризмом біомаса. Скоріше виходить так: або ж рухай назад у світ біологічний, або ж бери на себе провину»[27]. Одним словом, додам я, якщо хочеш бути людиною, то мусиш спокутувати свої гріхи.

Що стосується майбутнього, то в цілому сприйняття поточного моменту Олександром Доброхотовим досить оптимістичне. Він вважає, що Росія переживає новий етап у світовій історії, хоч на очах руйнується все те, що будували останні сто років. Сподівається, що цей обвал потягне за собою увесь світовий порядок. Краще, якщо це буде еволюція, а не революція. А в підсумку «Росія повернеться у європейське гніздо, із котрого вона випала... Росія буде не Великою, не Святою, а просто Росією, нормальною державою з нормальними людьми». Що для цього потрібно? І ось тут на нас

26 Там само. С. 160.

27 Там само. С. 161.

чекає велика доза розчарування: «Але для початку слід, щоб глобальні міжнародні організації стали тим, чим обіцяли бути і після Першої, і після Другої світової війни. Ці обіцянки формально підкріплені важливими програмними документами, котрі, на жаль, не працюють»[28].

Судячи з усього, автор покладає основні надії на глобальні міжнародні організації – вони мають принести в Росію гідність і свободу, честь і справедливість, мир і свободу. Однак постає питання: а як же обстоять справи із внутрішніми рушійними силами Росії? У свій час академік А. Сахаров поставив епіграфом до свого знаменитого трактату слова Гете із його «Фауста»: «Лишь тот достоин жизни и свободы, Кто каждый день за них идет на бой».

Поки що російський народ іде на бійню й на убій…

Мінлива твар шизофашизму

Михайло Епштейн фігурує в інформаційному полі як один із найбільш оригінальних і впливових російських мислителів. Чи ж дійсно російських? В російській вікіпедії він окреслюється як «радянський, російський і американський філософ». В українській вікіпедії значиться як «російсько-американський філософ». Сам же вчений ще в далекому 2000 році після десятилітнього перебування в США ідентифікував себе таким чином: «На зміну всесвітньої республіки праці, що провалилася, прийшла республіка працівників розуму, підключених безпосередньо один до одного судинами мозкового кровообігу й знаряддям інтелектуального виробництва [інтернет]… Як виходець із СРСР, я з радістю переселяюсь у країну WWW, де витвір мого розуму, уже не буде відчужуватися від свого творця й загрожувати йому засланням, вічною мерзлотою, вічним прокляттям й відлученням».

Обставини колишнього проживання в СРСР змушували філософа до еміграції: «ходили чутки, що на травень 1990-го призначено всесоюзний погром. З одної шостої тягнуло холодом, мороком і кров'ю, а у мене четверо дітей, серед котрих троє – гарматне м'ясо. Друзі... рекомендували триматися за Америку. І коли три місяці по тому мені було запропонована університетська посада, питання вирішилося саме собою»[29].

А назагал я не беру на себе відповідальність ідентифікувати людину, яка сорок років прожила в СРСР, тридцять у США і жодного дня в Російській Федерації. Очевидно, це справа суто індивідуальна. Та все ж з точки зору сфери діяльності (для людини, яка обрала для себе інтернет), я ризикнув би окреслити його особистість – філософ par excellence, – а нинішню творчість віднести до такого напряму як глобальні Russian Studies. І для цього є підстави. За свіченням уже згадуваного філософа Миколи Плотнікова, наукові інституції Росії, що працювали в галузі філософії, майже кожні десять років впродовж історії піддавалися погромам й ідеологічному тиску. За таких умов було майже неможливо забезпечити спадкоємність наукової рефлексії. В еміграції ж ситуація принципово змінюється – там відсутні загрози й з'являються умови для самоорганізації та інституціалізації гуманітарних, зокрема філософських

28 Там само. С. 164.

29 Лучший из возможных миров – тот, который еще возможен. URL: https://www.tmory.edu/INTELNET/tpstein_shevelev.html

досліджень. Однак з'являється низка інших проблем: оскільки, шукаючи роботу в нових країнах, потенційні учасники панелі розсіяні, то із їхнього складу надзвичайно складно створити якийсь стабільний форум для дискусій. І лише «через деякий час віднайдуться можливості інтегрувати ці ініціативи в академічне середовище Заходу, включаючи, звичайно, й Ізраїль, Австралію, Японію. Але це вже не буде пов'язано із роботою всередині російської інтелектуальної традиції, а скоріше стане частиною Russian Studies, потреба в котрих буде зростати у міру того, чим сильніше Росія буде перетворюватися у закрите суспільство»[30].

Якщо прийняти точку зору Плотнікова, то нинішній доробок Михайла Епштейна навряд чи можна ототожнювати з «російською інтелектуальною традицією», це все ж таки скоріше Russian Studies. Саме під цим кутом зору, як на мою думку, й варто розглядати його книгу «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса», де в підзаголовку означено: «перша філософська книга про перший рік війни». Книга, як це вже стало звичним для цього автора, написана на диво живою й образною мовою, відрізняється парадоксальними думками, що виділяє її із потоку сухих наукових текстів. Тут філософ залишається вірним своєму кредо – піднести на належний рівень велич магістрального замислу твору. Так, зазначає філософ, «замисел» – це найбільш точне слово: «Я знаю слабкості свого виконання і намагаюсь хоч якось відшкодувати їх масштабами замислу. Причому замислу, котрий практично не піддається здійсненню. Можна вважати це моїм основним жанром: мислити замислами»[31].

Основний замисел книги сформульовано вже у самій назві твору – «Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса». Головна патологічна ідея «русского мира» окреслюється як прагнення до його невпинного розширення. Залишається лише незрозумілим, во ім'я чого, окрім самого себе, оце розширення має здійснюватися. Раніше в історії Росії цей тренд був так-сяк ідеологічно мотивованим: «православне царство», «третій Рим», «православ'я, самодержавство, народність», «комунізм», «класова боротьба», «пролетарський інтернаціоналізм», «всесвітня революція» чи «реальний соціалізм». На тлі цих ідеологічних вчень нинішній «русский мир» видається ідеєю бідною, позбавленою будь-якого змістовного наповнення. Взяти хоча б ті країни, за рахунок яких цей «русский мир» намагається розширитися: спочатку Грузія, а дедалі й Україна: у них віра – православна, соціально-економічний устрій – капіталістичний. Що принципово нового й позитивного Росія могла б внести у життя цих країн окрім смерті й розрухи?

На думку професора Епштейна, щоб визначитись із причиною виклику з боку Росії, слід виходити не із якихось позитивних властивостей «русского мира» – їх просто немає – а відштовхуватись від того, що цей російський світ заперечує: «Нині схема спростилася. Росія – не проти нехристів і буржуїв, не проти католицизму і капіталізму, вона взагалі – проти, як антиречовина згідно своєї фізичної природи є протилежною речовині. Ось так і Росія впродовж століть виробляла у собі історич-

30 T-invariant: Николай Плотников: «У философии в России никогда не было институционального хребта». URL: https://echofm.online/statya-dnya/t-invariant-nikolaj-plotnikov-u-filosofii-v-rossii-nikogda-ne-bylo-instituczionalnogo-hrebta

31 Лучший из возможных миров – тот, который еще возможен. URL: https://www.tmory.edu/INTELNET/tpstein_shevelev.html

ну антиречовину, котра тепер приходить у зіткнення з оточуючим світом і грозить його знищити у ланцюговій реакції вибуху... Відкинувши усі мотиви свого минулого протистояння Заходу, Росія повертається у стан своєї материнської держави – Орди: самоцільна експансія. Найдревніший інстинкт уже без всякого камуфляжу. Стиснута пружина знаходить причину розпрямлення в самій собі»[32].

Наскільки концепція Михайла Епштейна про повернення Росії у стан материнської Орди є актуальною й науково умотивованою? Обставини кінця 2022 року склалися для Росії несприятливі: Росію на рівні ЄС було офіційно визнано державою-терористом, а її лідер був оголошений в міжнародний розшук як воєнний злочинець. Тобто, склалась ситуація міжнародної ізоляції Росії і Путін намагався дати цьому раду. Вихід вбачався у проголошенні Росії «державою-цивілізацією». І то не просто задекларувати її на рівні пропаганди, а концептуально закріпити в державному документі. Відтак у січні 2023 року він дав вказівку опрацювати концепцію зовнішньої політики, а вже 31 березня 2023 року нова версія Концепції зовнішньої політики РФ була Путіним затверджена. В ній Росія офіційно проголосила себе «самобутньою державою-цивілізацією», «оплотом русского мира», та «захисницею православної церкви» з «унікальною місією щодо підтримання глобального балансу сил»[33].

Та попри всі потуги, на самобутню «державу-цивілізацію» Росія вочевидь не годилася – вона не витримувала жодної наукової критики. Звернемось до думки знаного в Росії та на Заході науковця – Юрія Сльозкіна, члена Американської академії наук і мистецтв. На його думку, впродовж століть Росія так і не склалася як окрема потужна й самобутня цивілізація. Щоправда, за часів Середньовіччя існувала єдина латинська європейська цивілізація, а російська та ряд інших існували при цій латинській цивілізації хіба що на рівні православних культур. В остаточному результаті, зазнавши глибоких історичних перипетій, на сьогодні «...багатонаціональна Росія за відсутності спільних для всіх народів сакральних текстів – не цивілізація згідно нашого визначення... У цій інтерпретації Росія – культура всередині більш крупної [європейської] спільноти, тобто за визначенням не є цивілізацією». Не може рівнятися Росія і з азійськими цивілізаціями: «Під Росією немає товщі автономного цивілізаційного розвитку, як у Китаю, Індії й Персії, немає стрункості, цільності й цілеспрямованості Ісламу»[34].

Відсутність визнання світом Росії як «держави-цивілізації» гнітить кремлівську правлячу верхівку, викликає комплекс неповноцінності із усіма супутніми симптомами. В результаті утворилося суспільство-мутант, посутню характеристику якому дав віце-президент Російського товариства сходознавців, професор Леонід Алаєв. Визначаючи систему цінностей достоту російської людини, він зазначає: «Росіянин – це європеєць **естетично**, людина тієї ж художньої культури. Але він не європеєць **етично**. Він поводить себе не по-європейськи. У нього інша система цінностей. Для

32 Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/

33 Указ Президента Российской Федерации от 31.03.2023 г. № 229. Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации. URL: kremlin.ru/akts/bank/49090/page/1

34 Слёзкин Ю.П. Самобытное государство-цивилизация, его соседи и родственники. Россия в глобальной политике. 2023. Т.21. №4. С.44-45. URL: https://globalaffairls.ru/articles/samobytnoe-gosudarstvo

європейця головною цінністю є свобода, а для росіянина – впевненість у своєму місці в соціальній системі. Він успішно вбудовується в системи рабства, кріпосництва, лакейства, прислужництва тощо. З обох сторін цих дихотомічних схем»[35].

В цьому ж контексті розглядає проблему «цивілізованості» Росії й професор Епштейн. На його думку, проти цивілізованого Заходу бунтує ущемлена російська людина, не здатна дати раду сама собі. Досить згадати героя роману Достоєвського «Преступление и наказание», який наділений загостреним усвідомленням своєї «самості» й «обраності», але при тому позбавлений творчого обдарування. Тому то він витрачає себе на великі й дрібні капості іншим та на подолання власних комплексів. Біда в тім, що у наші дні новим втіленням такої ущемленої персони стала перша особа держави – Володимир Путін. А в результаті вслід за ним проти сучасного світового порядку бунтує сама Росія: «Трагедія Росії в тому, що вона недостатньо самостійна й творча щоб побудувати свою власну цивілізацію, котра могла б суперничати з великими цивілізаціями Заходу й Сходу. І разом з тим вона надто обширна й гордовита, щоб стати частиною інших цивілізацій, змиритися з підсобною роллю... Російська екзистенція – бути всупереч собі й іншим, бути першою у (само)запереченні й (само)руйнуванні. Небезпечна й болісна країна, котра робить усе для того, щоб її населення розділилося на дві нерівні частини: п'яниць, злодіїв, негідників – і мучеників та святих»[36].

Уже в перший місяць повномасштабного вторгнення в Україну, після Бучі, з'ясувалося, що російські військові ведуть себе як злочинці: убивають мирних жителів, ґвалтують, грабують, мародерствують. Та не пройшло й місяця після їхнього відступу з Київщини, а вже 18 квітня 2022 року надійшла інформація, що в Росії 64-ій окремій мотострілковій бригаді, котра звірствувала в Бучі, Путіним було присвоєно почесне звання «Гвардійської» нібито «за масовий героїзм й відвагу, стійкість і мужність, виявлені особистим складом бригади»[37]. Далі – більше: через декілька місяців виявилося, що злочинців – убивць, насильників, грабіжників – рекрутують із місць ув'язнення, видають їм озброєння і ставлять у стрій поряд із контрактниками й мобілізованими. Відбувається трансформація: військових у злочинців, а злочинців – у військових.

Назагал відбувається інверсія – одна крайність переходить в іншу. Ця інверсія відбувається як в просторі, так і в часі. Намагаючись перевернути сучасний світовий порядок і встановити свою глобальну гегемонію в майбутньому, Росія тим часом стрімко занурюється в минуле, відтворюючи у зворотному напрямі давні етапи своєї історії: «Відвертаючись від Заходу, захлопуючи вікно, прорубане Петром у Європу, вона повертається в епоху автаркії, ізоляції, в часи Московії. А в подальшому уже мерехтить перспектива стати улусом «Орди» великої східної імперії або навіть двох імперій: китайської і/чи ісламської»[38].

То що ж схилило Росію до такої злощасної долі? Все говорить про те, що кочова Орда, із котрої утворилася російська держава, все ще бродить у крові й генетичному

35 Алаев Л. Проблематика истории Востока. М. 2019. С. 474.

36 Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/

37 Путин присвоил 64-й бригаде звание «Гвардейской» за «массовый героизм и отвагу». В Украине ее считают причастной к убийствам в Буче. URL: https://www.currenttime.tv/a/russia-ukraine-bucha/31809622.html

38 Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/

коді народу – у шизофренічному розколі з цінностями осілої цивілізації: «мой адрес не дом и не улица!». Прийнято вважати, зазначає Епштейн, що основою кочівної держави була не інфраструктура – центри торгівлі й ремесел на освоєній території, а оволодіння землею, експансія в просторі, асиміляція все нових територій. Саме тому для сучасної Росії, як і в кочовій архаїці, головною метою залишається земля та її надра, а не те, що споруджується на ній. Краще відвоювати ще один шматок землі (Осетія, Придністров'я, Крим і Донбас, а нині уже й уся Україна), ніж побудувати осілу й розвинену цивілізацію на уже наявних безкраїх просторах. Нині Київська Русь і Орда зіткнулися безпосередньо. Київська Русь стала Україною, а Орда – Росією: «У XXI столітті, зазнавши невдачі спочатку як «православне царство», а потім як «комуністична наддержава», Орда під іменем РФ скинула із себе усі європейські обладунки, котрі так старанно, багатовіковими зусиллями просвітителів, письменників, вчених нарощувались на ній, – і виринула із глибини минулого, обернулася до Європи своїм "азіатським писком"»[39].

Російська кочівля – це не лише територіальна експансія на «окраїнні території», це ще й соціальна та психологічна хаотизація, котра вибиває людей із стійких зв'язків і локацій. Назагал це – декілька хвиль еміграції, мільйони біженців революційних і воєнних лихоліть; це й насильницьке переселення цілих народів і соціальних верств – «розкуркулення», «розкозачування»; це й Гулаг, тюрми, колонії, поселення з мільйонами засланих, відірваних від дому й сім'ї; це й масове сирітство, притулки, діти без батьків чи із неповних сімей; це масова криміналізація населення «не вкрадеш – не проживеш»; це й відсутність соціальної стабільності, хронічні політичні завірюхи, що змінювали курс кожні декілька років – все це різні форми тієї ж кочівлі, внутрішньої й зовнішньої.

За цю політику щодо сусідніх земель доводиться розплачуватись – горе повертається до насильника. Традиційна російська пиятика, злодійство, корупція, брехня, насильство – це лише деякі форми запустіння й відволікання людей від реальної праці й креативної життєдіяльності. Адже немає твердого поняття про власність, про реальну дійсність, про правду і свободу, про індивідуальність і громадянський обов'язок, про людську гідність. Все це розпливається в абстракції велетенського простору, котрого ніхто не може усвідомлювати своїм, оскільки він, як той горизонт, щораз відступає, а простір усюдисущої корупції тим часом поглинає й опустошає країну зсередини. Якщо розширення простору стає самоціллю, то на його окультурення не залишається ні сил, ні часу, ні навичок. Не Орда поглинула Росію, це Росія поглинула Орду. Відтоді територіальний простір став прокляттям Росії й вічною загрозою для сусідів[40].

Як все це узагальнити й висловити ємкою категорією? У свій час швейцарський психіатр Ейген Блейлер (1857–1939) увів термін «шизофренія», що буквально означає «розщеплення свідомості». Михайло Епштейн виходить із того, що відомі російські вчені Юрій Лотман і Борис Успенський довели принципову полярність і дуальну структуру російської культури. Насамперед двоїстість цієї культури випливає із уні-

39 Там само.

40 «Этот странный антимир». Михаил Эпштейн о самоуничтожении России. URL: https://www.severreal.org/a/etot-strannyy-antimir-mihail-epshteyn-o-samounichtozhenii-rossii/32271528.html

кальної історії Росії як держави, що виникла із імперії Золотої Орди. Із цього філософом робиться принциповий висновок: «Якщо такий дуалізм глибоко вбудований у структуру національної ментальності, то зрозуміло, чому навіть фашизм, котрий за своєю політичною сутністю є найбільш однорідним і тоталітарним, у сучасній Росії також набуває шизофренічних рис»[41].

Власне фашизм, зазначає Епштейн, є цільним світоглядом, що поєднує теорію етнічної чи расової переваги, імперіалізм, націоналізм, ксенофобію, великодержавність, антидемократизм й антилібералізм. Коли ж йдеться про шизофренічний фашизм, то це про фашизм під маскою боротьби з фашизмом. Шизофашизм є розколотим світоглядом, свого роду пародією на фашизм, однак це серйозна, небезпечна його пародія. Наразі це фашистська істерика, за котрою приховується уповні холодне усвідомлення своїх меркантильних інтересів. Фашизм виявляє себе у відчайдушній ненависті до свободи, демократії, до всього іноземного, до людей іншої ідентичності, у прагненні шукати ворогів, придушувати все живе. Однак цей насильницький, тоталітарний світогляд перебуває у шизофренічному розколі із прагненням користатися тими самими благами, котрі забезпечує отой самий «ворог»: мати нерухомість за кордоном, користатися привілеями давати освіту дітям у «Гейропі» й «Піндостані», зберігати гроші у їхніх банках, проводити відпустку на Лазурному узбережжі тощо.

Отже, історичні витоки російського шизофренічного фашизму лежать глибше, ніж просто ресентимент на розвал радянської системи. Цю соціальну психопатію, що поєднує масову раболіпність, гординю й істеричну ненависть до всього, котра пронизує наразі усі російські події, можна спостерігати й у більш віддалені часи – хоча б тій же опричнині Івана Грозного. Так що хвороба ця застаріла й належить до досить унікального випадку організованої соціальної патології.

У російського режиму немає жодного шансу на перемогу у світовій війні, якщо він ризикне її розв'язати. У путінського режиму немає для цього ні ідей, ні перспектив, ані економічних ресурсів. Та й у сфері світогляду відсутнє бачення якогось притомного майбутнього, окрім минулого, причому такого кондового середньовічного, що йому вже не вижити у XXI столітті.

Але чи стає від цього нинішній режим менш небезпечним? Перемогти він не може, але знищити світ – уповні. Кажуть, що мертві хапають живих за ноги; і чим ближчі вони до могили, тим сильніша у них хватка. Помираюча імперія, відходячи, готова голосно грюкнути кришкою труни.

Ще в 1891 році Костянтин Леонтьєв напророчив, що Росія «років через сто» народить Антихриста. Досить глянути на освячений у 2020 році Головний храм Збройних сил у Підмосков'ї на території виставково-пропагандистського парку «Патріот», щоб відчути тривогу – чи не храм це Антихриста? В храмі Воскресіння Христового чотири нефи, і кожен присвячений якомусь святому й одночасно якомусь виду озброєння. Зокрема у ракет Р-36М, «Сатана» в класифікації НАТО, з благословення православної церкви з'явився небесний покровитель – великий російський святий Серафим Саровський. Серед головних реліквій музею при храмі Збройних сил, як це не дивно,

41 Эпштейн М. Русский мир. Политика на грани апокалипсиса. URL: https://truerussia.org/journal/russkiy-mir-politika-na-grani-apokalipsisa/

– костюм і картуз Гітлера. Ще одна шизофренічна риса: пам'ять фюрера шанується у храмі «Перемоги над фашизмом».

Дійсно таки – Антихрист приходить після епохи безбожжя і не руйнує храми, а займає в них своє місце.

Тест на зрілість

Підводячи підсумок аналізу усіх трьох відгалужень нинішньої русистики – казенно-офіційного відгалуження, антивоєнно-опозиційного і глобалізованого Russian Studies – доводиться визнати, що найбільш проблемним з точки зору України є нині стан справ з антивоєнно-опозиційним академічним середовищем. З казенно-офіційним усе зрозуміло – там творча наукова думка давно вже не ночувала, натомість відбувається подальша ідеологізація й догматизація старих наративів XIX століття. І тут хай навіть невеликому творчому ядру російських науковців (впевнений, що такі не перевелися), перед тим як наповнити сторінки історії істинним смислом, доведеться піддати ці старі зашкарублі наративи радикальній критиці. Насамперед демонтувати розхожі нині в Росії історичні, політичні й філософські міфи – «традиційних цінностей», «необмеженого суверенітету», «самобутності», «російської цивілізації», «імперії», «Великої Росії» і ще з дюжину великих і малих міфів національної зверхності, що породили свідомість тієї імперської зарозумілості, котра й доведе путінський режим, поза всяким сумнівом, до неминучої поразки. А із переважаючим нині закостенілим контингентом російської науки українським дослідникам немає сенсу шукати точок зіткнення – це була б даремна втрата сил і часу.

В руслі Russian Studies – теж свої проблеми філософсько-методологічного вибору (тоталітаризм, постмодернізм, психоаналіз тощо). Однак напрям досліджень Russian Studies більш-менш усталився як академічний, а тому подальший розвиток проблем всесвітньої історії, судячи з усього, доведеться українським авторам все більше координувати саме з цим контингентом зарубіжних дослідників.

Тим часом проблема українсько-російських академічних взаємин із представниками антивоєнної опозиції полягає в тому, що ця група російських дослідників ще практично не структурувалася. Про цей ґандж світоглядної думки говорять самі російські науковці. Так, наприклад, рецензуючи книгу «Перед лицом катастрофы», такий майданчик російськомовної наукової спільноти за рубежем як медіа T-Invariant наголошує: «Це дуже російська книга, дуже російський збірник». Про що йдеться? Назагал «перед нами шістнадцять інтелектуалів, що переймаються традиційними російськими запитаннями "що робити" і "хто винуватий" – і не знаходять так же традиційно на них відповіді»[42].

Щоправда, сама постановка проблеми теж багато про що говорить. В основі цієї постановки – агресія Росії проти України. І це вже вселяє надію, що колектив під проводом професора Плотнікова колись таки вийде на широку дорогу й більш масштабні проєкти. Тим часом, зазначає професор, «Подія-вторгнення – така подія, котра плутає усі карти й знищує усі структури й ієрархії, що склалися. Тому так важливо

42 Союз тирана с софистом ждут тяжелые времена. Философы и социологи – о войне. URL. https://T-Invariant.org/2023/06/soyuz-tirana-s-sofistom-zhdut-tyazhelye-nremena-filosofy-i-sotsioligi-o-vojne

цю Подію проговорити: висловлювання й рефлексія виступають як база для переобладнання порушеного цілого. Або ж, іншими словами, необхідно створювати новий дискурсивний простір свободи солідарним зусиллям в будь-якій точці світу, де публічна й опублікована російською мовою інтелектуальна позиція могла б відбутися без оглядки на цензуру й самоцензуру».

Поки що цю групу 16-ти гуманітаріїв об'єднує завдання критики російського ментального ізоляціонізму – цієї кондової помісі великодержавної зверхності й псевдо цивілізаційної пихи. Їхні противники в Росії тим часом демонструють істерику своєї фантомної образи на розпад СРСР, хизуються своєю самобутністю. А насправді за усім цим – приховується потяг до необмеженої влади над упослідженим трудовим людом, а тим більше над сусідніми народами. А в підсумку ця істерика виливається в конструкт, в котрому минуле заступило собою сьогодення. Власне, це радянське минуле не так вже й далеко відійшло, минулі тридцять років воно дрімало, а ось нині вийшло на поверхню й заговорило на звичній для нього «совковій» мові.

Слід визнати, що на даний момент, на превеликий жаль, позитивні порухи групи 16-ти опозиційних гуманітаріїв щодо узагальнення історичного досвіду все ще залишаються «голосом волаючого в пустелі». Критики T-Invariant визнають, що тієї реальності, яку описує збірник «Перед лицом катастрофы», для більшості російських співвітчизників назагал не існує. Для цього контингенту одурманеного населення «немає жодної війни, розв'язаної урядом Росії 24 лютого», немає жодних «злочинів країни-агресора», а Буча взагалі зображується інсценівкою якихсь «русофобів». В цілому для пересічного кондового росіянина «жодної катастрофи теж немає – життя обивателя майже не змінилося, здається, що ковід в більшій мірі вторгся у звичну повсякденність, ніж ця невиразна війна, цілі якої незрозумілі та й вигоди не такі вже й очевидні. Війна – будь-яка війна, не лише ця – відчувається як катастрофа тоді, коли розриває тканину звичної життєдіяльності. Ця ж війна – для переважаючої більшості – не розриває тканину звичного»[43].

А тим часом точка зору України у книзі назагал відсутня: «українська оптика у збірнику практично не представлена». В остаточному підсумку, зазначають критики T-Invariant, «слід визнати, наше описання реальності знову нікуди не годиться – точніше, реальність знову не відповідає колишній, опрацьованій впродовж останніх тридцять років мові описання, на якій ми тільки-но вивчились говорити»[44].

Про що йдеться? Судячи з усього, той понятійний апарат, який домінував до 24 лютого 2022 року, в умовах повномасштабної війни уже не може вважатися повністю адекватним. Наприклад, практично неможливо описати сутність путінського політичного режиму у звичній філософській понятійній опозиції – «консерватизм-лібералізм». У внутрішньополітичному житті тридцятилітня битва «чекістів і масонів» нині завершена перемогою чекістів, а тому існуюча система влади віднині не потребує вникати в тонкощі політтехнологій – де тут «консерватизм», а де «лібералізм» – бо спрацьовує лиш механізм безумовного підпорядкування. Понятійний жаргон сучасних Z-пропагандистів, котрий домінує в інформаційному полі Росії, уже й зовсім не

43 Там само.

44 Там само.

вкладається в рамки класичної філософії – це мова війни, мова легітимного хейтингу, ненависті й насилля.

Тож для описання сутності існуючого в Росії політичного режиму слід врешті-решт «заступити за червону лінію» сором'язливої псевдо інтелігентської політкоректності й рішуче вийти на визнання нової системи координат. Йдеться насамперед про визнання процесу фашизації Росії, що набирає форми «рашизму». Наразі не можна не порадіти тому, на що критики T-Invariant врешті-решт зважилися: мовляв, один із есеїстів Олександр Бікбов «помиляється, говорячи про неможливості «фашистської мобілізації населення», мобілізації того «політичного порядку, котра нав'язала б утопію корпоратистської й сакралізованої нації, протиставленої гедоністичному міжнародному капіталу. Саме це й відбувається нині в Росії, і саме цей наратив виявляється зрозумілим і дійовим, таким що вимагає певного інтелектуального й вольового зусилля для того, щоб чинити йому опір»[45].

Це положення, як на мою думку, одне із проривних в сучасній російській гуманітарній думці – відважитись на визнання путінського режиму фашистським, а російське суспільство як корпоративістську й сакралізовану націю – для цього дійсно слід було вийти на новий рівень інтелектуального й вольового зусилля. На цей рівень, щоправда, ще не вийшов колектив 16-ти авторів, але вихід самого збірника хоча б спонукав критиків із T-Invariant на необхідність визнання процесу фашизації Росії. За цим з боку критиків прослідував і заклик подальшого методологічного удосконалення: «Здається прийшла пора переглянути й класичні трактування тоталітаризму – вони більше не спрацьовують, як і зрозумілі у випадку авторів збірника апеляції до діалогу між Ясперсом і Арендт. На мій погляд, суто пристрасний, більш точною є модель замятинського «Ми», з її трагічною можливістю прихованого спротиву (що й було, до слова, втілено у вітчизняній політичній культурі дисидентства і «другої культури» авангарду другої половини XX століття)»[46].

Я б не став зосереджуватися на доцільності апеляції до тих чи інших концепцій чи авторських уподобань: диспут навколо концепції «тоталітаризму» триває вже не одне десятиліття – одні її підтримують, а інші ставлять під знак запитання. Так само й відношення до спадщини Карла Ясперса й Ганни Арендт: як би до них не ставитись, але обминути їхні напрацювання – про вину й відповідальність, про злочин і кару, про гріх і покуту – навряд чи можливо. Це вже класика політичної філософії, так само як і літературна антиутопія тоталітарного суспільства Євгена Замятіна «Ми» з його потрактуванням гарантованого фашистським режимом щастя: «будучи грамом, відчути себе мільйонною часткою тони, разом з усіма працювати, спати, їсти й розважатися, мати абсолютно однакові думки – бути як усі!».

Врешті автори збірника «Перед лицом катастрофы» вийшли на фінальні міркування про природу тиранії: а де ж ми всі були, коли розверзилась війна? А як же так могло статися? А відповідь тим часом лежить на поверхні: тиран знаходить спільну мову з російською розпропагованою публікою, а філософи із своїм науковим категоріальним апаратом – не знаходять. Як стверджує Доброхотов, «Тиран – це романтик,

45 Там само.

46 Там само.

що апелює до народу, до стихій, до золотого віку, до ґрунту й духовних скріп». І це пояснює, чому серед Z-молоді так багато щирих і наївних романтиків, хоча кидається у вічі та криза очевидності, котру переживає нині тиранія – нездатність популярно пояснити «звідки на нас готувалися напасти» і що «в нас не було іншого вибору», що «ми воюємо проти НАТО – імперії зла». Але, разом з тим, наратив «мови війни» надто простий для сприйняття, а філософському категорійному апарату надто важко апелювати до збитої з пантелику молоді й суперничати у боротьбі за її прихильність.

І все ж, попри все, за оцінкою професора Миколи Плотнікова, усіх авторів поверх існуючих кордонів об'єднувало усвідомлення необхідності здійснити той критичний аналіз основних понять, без котрих неможливо точно викласти смисл злоби дня. Зокрема йшлось про те, щоб окреслити контури триваючої катастрофи й віднайти нові способи мовлення про російське суспільство, про понятійний апарат і мислення, про культуру й історію країни, і «тим самим закласти основи задля нового простору вільного публічного дискурсу».

Поки що ми б не налаштовувалися на те, що поява цієї першої книги притьмом призведе до революційних зрушень у суспільному мисленні Росії – перша ластівка, як відомо, весни не віщує. Однак, як мовиться – «процес пішов». А попереду ще маса проблем для розв'язання. Перша – чи наважаться російські автори перетнути інші «червоні лінії», які встановив путінський режим? Друга: наскільки висунуті науковцями проблеми будуть затребувані широким загалом? Третя: слід врешті-решт визначитись у проблемі – чи це Путін повів за собою народ, чи навпаки – народ затребував Путіна? Поки що перспективи однозначної відповіді тут проглядаються досить невиразно. Однак будемо сподіватися на краще, бо ще з часів Марка Аврелія (121–180) існує правило: «Роби що повинен і здійсниться те, що судилося».

Для визначення прогнозу того, що судилося Росії найближчим часом, звернемося до представників Russian Studies. Один із найбільш визнаних у світі експертів є Сергій Гурієв. У свій час він посідав пост ректора Російської економічної школи (2004–2013), однак після обшуків у його домі змушений був полишити Росію. Працював головним економістом Європейського банку реконструкції й розвитку, а з недавнього часу – є проректором університету Школа політичних наук Sciences Po в Парижі.

Один із напрямів його наукового інтересу – еволюція авторитарних режимів. Гурієв зазначає, що у 20-му столітті назагал диктатори правили у своїх країнах за допомогою «диктатури страху», насаджуючи «єдиновірну» офіційну ідеологію й підкріплюючи її жорстким насиллям та атмосферою страху. Однак уже в XXI столітті автократи, як правило, практикували менше насилля, у них не було такої потреби вдаватися до масової ідеології – досить було опиратися на маніпулювання інформацією в мас-медіа і на провладну пропаганду. Так утворився новітній тип «спін-диктатора».

Тим часом процес цей був не лінійним, час від часу траплялися випадки рецесії – повернення до практики минулих часів. Так, Путін до недавнього часу був «спін-диктатором». Першу половину свого перебування при владі він робив акцент на економічному процвітанні населення як головній цілі свого президентства, маскував політичну природу переслідування ним опозиції, опираючись на брехню й фейки у

ЗМІ. Але в міру того, як він поступово консолідував політичну владу в країні, як дозволив своєму найближчому оточенню акумулювати гігантські набутки, як дав можливість розцвісти пишним цвітом корупції на усіх поверхах суспільства, перспектива народного добробуту відійшла в минуле. Врешті-решт, Путін, за словами Гурієва, «став диктатором страху»[47].

Стурбувавшись спадом своєї популярності, починаючи із 2012-2014 років, Путін демонстративно ужорсточив каральну внутрішню політику Росії та вирішив поправити рейтинг захопленням Криму. У 2022 році він вдався до повномасштабної збройної агресії проти України, увів жорстку воєнну цензуру й розігнав останні незалежні ЗМІ, засвідчивши тим самим, що перевів політичний режим країни у розряд «диктатури страху». Даючи оцінку поточній ситуації в Росії, професор Гурієв сказав, що країна ще не повністю вернулася в сталінську епоху: «Між тим, дуже ризиковано займатися подібними прогнозами. Не виключений варіант спроби перетворення Російської Федерації у повністю ізольовану територію за залізною заслоною, на кшталт Північної Кореї». На подальше, висловив свої сподівання Сергій Гурієв, «гадаю, що знову обдурити людей, поставши перед ними ніби то оновленим демократом, Путіну не вдасться»[48].

Втім немає жодної гарантії, що після відходу Путіна від влади в Росії відразу наступить демократія. Дуже ймовірно, що буде спроба створити силову хунту, котра теж навряд чи протримається надовго. Однак буває всяк, такі режими частіше всього трансформуються вкрай непередбачувано.

47 Путин стал диктатором страха. URL: https://www.svoboda.org/a/putin-stal-diktatorom-straha/31962187.html

48 Сулькин О. «Спин-диктатор» Путин как главная глобальная угроза. URL: https://www.golosameriki.com/a/spin-dictators-book-presentation/6531100.html

Олександр ЛИСЕНКО

ЧОМУ РОСІЯ «НЕ ВІДПУСКАЄ» УКРАЇНУ?

Києво-руська спадщина: у полоні історичних колізій

В історії можна віднайти багато випадків, коли долю цілих народів визначають хворобливі комплекси не тільки окремих правителів, а й самих цих спільнот. Ідеться про задавнені історичні «образи», почуття неповноцінності чи навпаки – вседозволеності, нарцисизму й месіянізму. Такі химерні переплетіння надмірних очікувань і розчарувань, злетів і падінь, перемог і поразок найчастіше трапляються у тих країнах, де не вдалося сформувати стійких демократичних традицій, системи цивілізаційно-гуманітарних цінностей, оптимальних можливостей для самореалізації громадян (так званих «рівних можливостей»), правової держави, де століттями основні вектори державного життя залежать від особистих рис царів, королів, президентів, окремих політиків, а влада залишається наглухо відчуженою від суспільства. Усі наведені характеристики у вражаючій повноті прикладаються до того, що в найбільшій країні світу епічно називається «російською цивілізацією». Дехто іронічно вживає вказану дефініцію, не визнаючи того, що цей феномен цілком придатний для того, аби розглядати його як явище цивілізаційного порядку. З однією поправкою, бо насправді йдеться про «анти-цивілізацію». «А як же бути з великою російською культурою, наукою, спортом, досягненнями у космічній сфері, нарешті, армією, озброєною деякими найсучаснішими засобами ведення війни?» – може запитати уявний опонент. Пошук відповіді на таке цілком логічне питання доведеться вести не у статистичних викладах чи яскравих фактах, а у історіософській площині. І вона може бути, на перший погляд, неочікуваною. При цьому виникає ще ціла вервечка питань, наприклад, таких: Кого Росія зробила щасливою (свій народ, людство)? Як вона розпорядилася гігантськими завойованими /захопленими територіями? Що запропонувала людству як глобальну перспективу та проривний напрям поступу і прогресу? Чому, володіючи найбільшими природними ресурсами у світі, не змогла забезпечити власним громадянам рівень життя, співставний з розвиненими країнами чи провідними арабськими експортерами нафти? Як сталося, що нині Росія перетворилася на головну воєнну глобальну загрозу і шантажує світову спільноту ядерною зброєю?

Починаючи такі інтелектуальні операції, неодмінно доведеться весь час тримати у полі зору великі пласти минулого. Росія дотепер живе історичними міфами, але на відміну від інших країн, де вони також існують, для росіян міфи мають не стільки

прагматичне, скільки символічно-сакральне значення. Так трапляється, коли усі інші консолідаційні елементи народу і держави залишаються аморфними чи взагалі відсутніми. Територія/простір та минуле у Росії перетворилися на своєрідний «символ віри», що заступає політичний та економічний інтерес індивіда, права людини і верховенство закону. Іманентна властивість Російської імперії (за всіх політичних режимів) існувати за рахунок екстенсивного розширення та експансії не випускає росіян із чіпких обійм Середньовіччя і Нового часу, оскільки вони (хто свідомо, а хто несвідомо) самоізолюються від періодичної потреби корекції сприйняття світу, що з кожним десятиліттям нестримно і прискорено змінюється. Потріскана постать зашкорублого «колоса» зверхньо позирає на зміни, що стаються повсякчас, і не спроможна наважитися на «розконсервацію», внутрішнє очищення від облуди, брехні, самообману і недолугості, визнати власні провини і пристати до решти світу не як «світовий лідер», що диктує іншим правила гри, а рівноправний актор та співучасник дійства.

Осердя історичного міфу Росії становить її претензія на «першородство», тобто на монопольне право вважатися історичною «правонаступницею» Київської Русі. Забігаючи наперед наголосимо, що це потрібно для того, аби «застовпити» за собою право володіння чи контролю за всіма «східнослов'янськими землями». С. Плохій назвав це «міфом походження» і зазначив: «Більшість росіян вважають сьогодні, як вважали протягом багатьох століть, що їхня держава та нація виникли в Києві, центрі середньовічної держави…

Росіяни і справді можуть простежити походження свої релігії, писемності, літератури, мистецтва, законів і – що надзвичайно важливо в домодерну епоху – своєї панівної династії саме з Києва. Більш проблематичними є спроби заявити про Київ як про джерело свого етносу, мови та народної культури». Міф став складатися на початках існування Великого князівства Московського за Івана III, і вже у XV ст. заволодів свідомістю царського оточення[1]. Почавши з оволодіння Новгородом силою зброї, російські царі й імператори наступні п'ять століть займалися завоюваннями, позначаючи їх евфемізмами на кшталт «приєднання», «возз'єднання», «повернення», «територіальні надбання» тощо. Населені українцями землі за цей час побували у складі Великого Литовського князівства, І Річпосполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, ІІ Річпосполитої, Румунського королівства, Чехословацької Республіки. Але у Москві й Санкт-Петербурзі завжди вважали їх «історичними російськими землями», які, безумовно, мають належати Росії чи у будь-якій формі залежати від неї. А «збирання руських земель» (за В.Ключевським) перетворилося на смислову імперативу російської імперської політики. Змінилися епохи, але не змінилося таке трактування історичного процесу й аргументи на користь цього експансіоністського курсу.

Перманентне російсько-українське протистояння

Підминаючи реальність під умоглядні схеми, московські правителі ніколи не зупинялися перед вибором засобів досягнення мети. Коли «пробуксовували» політичні, дипломатичні, економічні, конфесійні інструменти, Росія вдавалася до застосування грубої сили. Та найчастіше ефект досягався завдяки використанню комбінованих за-

1 Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: КСД, 2023. С.25.

собів. Скориставшись тим, що українська козацька держава опинилася у жорновах зіткнення з польсько-литовськими військами і шукала союзників, аби встояти, Москва «взяла її під своє крило». Завдяки Переяславській угоді 1654 р. вона могла розпочати процес «повернення» втрачених у «Смутні часи» територій. Російська експансія на українських землях зустріла спротив з боку прихильників І.Мазепи у 1708 р., і з моменту передання його анафемі московською православною церквою слово «мазепинець» у Росії стало синонімізуватися зі «зрадою», «ненадійністю», «підступністю», «сепаратизмом» українців. Автор цього матеріалу на початку 2000-х років, прямуючи на трибуну для виступу на одній з конференцій в Інституті всесвітньої історії Російської академії наук, почув кинуте йому у спину назвисько «Мазепинець пішов!».

Російські імператори Петро І і Катерина ІІ спочатку обмежили козацьку автономію, а згодом ліквідували Гетьманщину та Запорозьку Січ. Наступний етап «повернення відторгнутого» відбувалося під час трьох поділів Польщі, після чого частина західноукраїнських земель відійшла до Віденської корони, а решта українських територій – до Російської імперії, де здійснювалася наступальна асиміляція. Це змушений був визнати навіть Путін у своїй статті «Про історичну єдність росіян і українців» (щоправда під специфічним кутом зору): «Відомі Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський акт 1876 року, які обмежували видання і ввезення з-за кордону релігійної та суспільно-політичної літератури українською мовою. Але тут важливий історичний контекст. Ці рішення ухвалювалися на фоні драматичних подій у Польщі, прагнення лідерів польського національного руху використати «українське питання» у власних інтересах». Прагнучи вибілити антиукраїнську політику царату, автор вказаного опусу оповідає про те, що «художні твори, збірники українських віршів, народних пісень продовжували видаватися. Об'єктивні факти свідчать про те, що в Російській імперії йшов активний процес розвитку малоросійської культурної ідентичності у рамках великої російської нації, що об'єднувала великоросів, малоросів і білорусів. Одночасно у середовищі польської еліти і деякої частини малоросійської інтелігенції виникали та зміцнювалися уявлення про окремий від російського український народ. Історичної основи тут не було і не могло бути, тому висновки будувалися на різних вимислах. Аж до того, що українці, буцімто, взагалі не слов'яни, чи, навпаки, що українці – це справжні слов'яни, а росіяни, «московити» – ні. Подібні «гіпотези» стали все частіше використовувати в політичних цілях як інструмент суперництва між європейськими державами»[2]. З цього пасажу рельєфно проступає кремлівська псевдоісторична концепція, що закріплює за Україною роль «молодшої сестри» та її кровної спорідненості з Росією. Будь-які сумніви у її відповідності реальним подіям минулого сприймається у Москві як зазіхання на «свята святих» – міфологему «нерозривної єдності трьох слов'янських народів». При цьому російським можновладцям ідеться зовсім не про українців чи білорусів, а насамперед про збереження імперського простору, який без України зяятиме відсутністю справжньої серцевини східного слов'янства.

Перша світова війна запустила революційні процеси на Європейському континенті, внаслідок яких дві імперії – Австро-Угорська й Російська – впали. Українська

2 Путин В.В. Об историческом единстве русских и украинцев от 12 июля 2021 года. Об историческом единстве русских и украинцев. Документы. М., 2023. С.9. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181

спільнота у цей час намагалася скористатися шансом на створення власної суверенної держави. Та обставини виявилися занадто несприятливими для того, аби реалізувати «українську ідею» сповна. Українська Центральна Рада, керівництво якої еволюціонувало від автономістського компромісу до повної незалежності УНР, не втримало владу, а уряд гетьмана П. Скоропадського змушений був погодитися на введення німецьких окупаційних військ в Україну. Затиснута у лещата польськими, більшовицькими та білогвардійськими військами, Директорія УНР також не змогла встояти під цим натиском. Складною ситуацією скористалися насамперед російські більшовики, які принесли в Україну радянську владу на багнетах армії Муравйова. У щойно згаданій статті Путін презирливо висловлюється про цей етап державотворення в Україні: «На прикладі УНР видно, наскільки нестійкими були різного роду квазідержавні утворення, що виникали на просторі колишньої Російської імперії під час Громадянської війни і смути. Націоналісти прагнули до створення своїх окремих держав, лідери Білого руху виступали за неподільну Росію. Не уявляли себе поза Росією і багато республік, заснованих прихильниками більшовиків. Разом з тим з різних мотивів вожді більшовицької партії часом буквально виштовхували їх за межі Радянської Росії». Цей фрагмент потребує коментарів. По-перше, російський «авторитет при владі» за першої нагоди «шукає чорну кішку в темній кімнаті», себто йому скрізь ввижаються «націоналісти-сепаратисти», які намагаються поцупити у Великої Росії черговий клаптик суші. Новоявлений кремлівський «історик» (а насправді – невіглас) навіть не підозрює, що у Центральній Раді та Директорії УНР переважали не «націоналісти», а політики соціал-демократичної орієнтації, а гетьмана П. Скоропадського вже зовсім неможливо віднести до націоналістичного табору. Відомий український громадський діяч Ю. Коллард в одному з номерів «Самостійної України» писав, що «в часи нашого національно-політичного зриву в роках 1917–19 М. Грушевський усе відтягав проголошення Самостійности України, бо все вірив у те, що в «новій демократичній Росії» настануть можливості національно-суспільного та економічного розвитку України. І треба було стільки жертв, щоб його переконати в хибности цих поглядів. Він нарешті прийшов до переконання, що ані Росія чорносотенна, ані комуністична не несуть для України щастя, а несуть повну загибель, і тоді тільки згодився на проголошення IV-го Універсалу з гаслом Самостійности України, але то вже була «12-та година», коли всі можливості досягти «Волі України» силою своєї зброї були втрачені»[3].

По-друге, нав'язливою ідеєю Путіна стала теза про те, що Україну «створив Ленін» (ще той націонал-демократ!). Примітивний світогляд сучасного російського правителя неспроможний належним чином оцінити справді геніяльний маневр «вождя світової революції», який полягав у тому, щоб сформувати видимість власного вибору народу України у формі нав'язаної російськими більшовиками «соціалістичної республіки» (ось справжній приклад квазідержавного утворення!), а потім пов'язати її жорсткими путами союзного договору, в якому фігурувала суто формальна, декларативна норма про можливість виходу з СРСР. Путіну було бажано, аби більшо-

3 Шаян В. Вступне слово «Братерство тарасівців і «Самостійна Україна». Самостійна Україна. Програма Революційної української партії із 1900 р. / М. Міхновський. Лондон, 1967. С. 11.

вицька Росія без будь-якої гри в демократію реанімувала імперію в її дожовтневому вигляді. Належність автора псевдоісторичних екскурсів до радянських спецслужб позначилася на його світосприйнятті крізь призму моралі та «цінностей» цього «ордену лицарів плаща і кинджала». Заглядаючи в чужу історію крізь «вузьке вічко замкненого замка», він не здатний осягнути все розмаїття і складність суспільно-політичних процесів, про які просторікує. Звідки йому знати, що поява такої нелюбої йому України зовсім не вичерпувалася «українським питанням» у Наддніпрянщині, що ідеї суверенної державності нуртували в середовищі українців у різних місцях, де вони мешкали, зокрема у підавстрійській Східній Галичині? Якби він серйозно цікавився історією, а не підминав її під «прокрустове ложе» російської шовіністично-імперської доктрини, то, напевне знав би, що задовго до «пролетарської революції в Росії (читай – більшовицького перевороту), у 1895 р. один з лідерів Русько-української радикальної партії Ю. Бачинський опублікував у Львові працю «Україна irredenta», в якій висувалася вимога створення суверенної соборної Української держави. Як і багато його соратників пройшовши «школу марксизму», Бачинський еволюціонував до націонал-демократичних поглядів, які в той час уже вважалися радикальними. Вплив цієї ідеології яскраво оцінив член Української національно-демократичної партії та Українського національно-демократичного об'єднання, держсекретар земельних справ першого уряду ЗУНР С. Баран: «Кобзар» Шевченка, що його знали ми тоді в оголошеній цілості, і «Україна Irredenta» Бачинського, як теж деякі твори Івана Франка, зробили нас, старших гімназистів і студентів, українськими державниками і соборниками»[4].

Майже одночасно у Наддніпрянській Україні гуртуються політичні групи з аналогічною ідеологією. 1891 р. на могилі Т. Шевченка четверо студентів – харків'яни І. Липа, М. Байздренко, М. Базбкевич та киянин В. Боровик заснували «Братерство тарасівців», до якого незабаром приєднався М. Міхновський. Один з членів цього об'єднання М. Шемет так репрезентував його ідеї: «Своя самостійна Українська Держава. Без національної держави ніяка нація не може жити і розвиватися. Настав час розпочати боротьбу за свою національну державність. Не досить культурницької праці старших поколінь. Треба перейти до праці активної, політичної. Треба готовитися до оружної боротьби. Ціль наша: визволення цілої нації і створення самостійної української держави. Наші методи, засоби повинні відповідати поставленій цілі. Методи і засоби революційних московських партій для нас, українців, непридатні. Наші умови й цілі інші. Вже тепер, у перших фазах, ми, українці, не можемо йти разом з московськими революціонерами, бо московські революціонери не менше, ніж московські оборонці, хочуть нашого національного поневолення, хочуть інтереси українські підпорядкувати московським»[5].

Тарасівці оприлюднили власну програму у львівському часописі «Правда» 17 травня 1894 року (на території Російської імперії цензурні рогатки не давали змогу

4 Осадчук М. Марксист, що «винайшов» українську незалежність. Юліан Бачинський та «Україна Irredenta». Історична правда. 2023, 17 грудня. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/30/156451/

5 Шаян В. Вступне слово «Братерство тарасівців і «Самостійна Україна». Самостійна Україна. Програма Революційної української партії із 1900 р. / М. Міхновський. Лондон, 1967. С. 7

це зробити). У документі, зокрема, наголошувалося: «Ми знаємо, що ...російська держава, це поверховий агрегат багатьох націй, що нічим не з'єднані поміж собою опріч самодержавія і через те ідея панування такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація ж єсть жива істота….

Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити нашу націю від того гнету, в якому вона зараз перебуває»[6].

Невелика праця М. Міхновського «Самостійна Україна», яка стала програмою Радикальної української партії, містила спростування імперської російської історичної схеми, що відмовляла українцям у тривалій державницькій традиції. Спростовуючи російське трактування Переяславської угоди як такої, що підпорядковувала Гетьманщину Москві, автор брошури висловлював переконання, що «українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконституована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права..., українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним із своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархії для української держави був зовсім байдужий»[7]. Гасло М. Міхновського «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» взяла на свої знамена не тільки РУП, а й кілька поколінь борців за цю ідею.

Таким чином на противагу політиці «збирання історичних земель» Російською імперією на рубежі XIX і XX сторіч виник український іредентизм, тобто суспільно-політичний активізм, спрямований на формування єдиної української політичної нації у складі незалежної української держави.

«Радянський проєкт» для України виявився оновленою версією колоніяльно-окупаційного режиму з виразно антиукраїнським спрямуванням. Голодомор 1932–1933 років та Великий терор другої половини 30-х років фактично позбавили підрадянських українців власної культурної та політичної еліти. Швидко згорнута політика коренізації/українізація стала маніпулятивним маневром: щойно Сталін запримітив паростки національної самоідентифікації українців, адепти цього курсу були брутально знищені чи ізольовані у таборах ГУЛАГу.

У 1939–1940 рр. більшовицька імперія знову заповзялася «повертати» та «возз'єднувати» українські землі, що входили до складу інших країн, насамперед Польщі й Румунії. У «пакті Молотова–Ріббентропа» де-юре зафіксовано домовленості про «сфери впливу» СРСР та Німеччини. Дві тоталітарні імперії фактично нарізали території що називається «по живому», без урахування етнічних та конфесійних меж українського порубіжжя. Як у той момент, так і після війни Кремль легко відокремив від України регіони, здавна заселені українцями. Сам так до повоєнної Польщі відійшли Холмщина, Надсяння, Лемківщина. Путін жодним словом не дорікає Сталіну за те, що той використовував території як розмінну монету, конвертовану в інші геополітичні преференції, адже він намагається перейняти у «червоного тирана» всі риси «збирача споконвічних руських земель», безпринципного політикана, для якого

6 Там само. С.8.

7 Міхновський М. Самостійна Україна. Програма Революційної української партії із 1900 р. Лондон, 1967. С.17–18.

не становлять жодної цінності міжнародно-правові норми, принципи недоторканості кордонів і територіальної цілісності інших держав, права людини.

Щойно Червона армія вступила на територію ІІ Річпосполитої, тут почалася радянизація – комплексний процес насадження більшовицьких порядків усіма можливими методами: пропаганди, соціальної інженерії, маніпулювання масовою свідомістю, репресалій. Окремим об'єктом «уваги» радянських силових структур стали представники українського політикуму та інтелектуально-мистецької еліти краю. Через густі фільтри не могли пройти не тільки українські націоналісти, а й члени національно-демократичних партій та громадських об'єднань, яких виарештовували і поступово винищували у численних в'язницях і гулагівських таборах. Депортували навіть родичів тих, кого більшовицька Феміда кваліфікувала як «антирадянські елементи». Під час першої радянизації Західної України у східні та північні райони СРСР було депортовано 11 тис. 329 членів родин учасників українського національно-визвольного руху[8].

Напад нацистської Німеччини на СРСР перешкодив завершенню соціальної, політичної та економічної уніфікації західноукраїнських земель «возз'єднаних» у складі квазі-державного утворення УРСР з Великою Україною.

Під час німецько-румунської окупації України українські самостійники вели «двофронтову боротьбу» проти «червоного і коричневого імперіалізмів». Попри невдалу спробу ОУН (Бандери) проголосити відновлення Української держави, українські національні військово-політичні формування – ОУН (Бандери), «Поліська Січ» Т. Боровця-Бульби, УПА, збройні формування ОУН (Мельника), Фронт української революції, Фронт національної єдності та інші – протидіяли радянському партизанському руху та Червоній армії. Після переміщення лінії німецько-радянського фронту і завершення Другої світової війни учасники українського національно-визвольного руху упродовж майже десятиліття чинили спротив другій радянизації Західної України і насадженню сталінського тоталітарного режиму. І знову Москва вдалася до найбрутальніших форм придушення волі українців до свободи від тиранії. Ще до кінця 1944 р. радянські силові структури депортували у віддалені регіони СРСР 12 тис. 762 члени родин українських повстанців, 1945 р. – 17 тис. 497 осіб, 1946 р. – 6 тис. 350 осіб[9].

З метою руйнування духовної опори мешканців Західної України Москва у 1946 р. вдалася до ліквідації Греко-католицької церкви. На львівському псевдособорі було ухвалене рішення про «возз'єднання» ГКЦ з Російською православною церквою. Аж до другої половини 80-х років Греко-католицька церква перебувала на становищі «катакомбної», тобто нелегальної. А от Українська автокефальна церква в УРСР по війні зовсім перестала існувати завдяки заборонній практиці «реєстрації» громад, храмів та духовенства. Уніфікація конфесійного простору України у повоєнну добу спрямовувалася на «зачищення» залишків релігійної опозиційності і будь-яких можливостей спротиву тоталітарній системі, формування «нової історичної спільноти» – homo soveticus.

8 Вронська Т. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.). К. 2013. С. 271.

9 Там само. С. 343–355.

Перевівши трактування українського самостійницького руху з політичної у кримінальну площину (їхні дії кваліфікувалися як «бандитизм»), Кремль не зупинявся перед жодними засобами для його придушення. За даними НКВС УРСР від 16 січня 1946 р., у період лютого 1944 р. – 1 січня 1946 р. у західноукраїнських регіонах було проведено 39 тис. 778 чекістсько-військових операцій, під час яких було вбито 103 тис. 313 і затримано 110 тис. 786 «бандитів», арештовано 8 тис. 370 «оунівців» та 15 тис. 959 «активних повстанців», з'явилося з повинною 50 тис. 058 осіб. Крім того, вдалося затримати 88 тис. 284 особи, які ухилялися від призову до Червоної армії[10].

З того часу словосполучення «українські націоналісти», «бандерівці», «оунівці» стали невід'ємною частиною радянсько-російського пропагандистського лексикону з надзвичайно негативною конотацією.

У повоєнні роки в Україні здійснювався курс на русифікацію та асиміляцію. Обмеження простору застосування української мови в культурно-освітньому та інформаційному просторі особливо відчутно послабило її позиції в урбанізованому середовищі, коли вона витіснялася навіть з побутового спілкування. Ідеологема «дружба народів» на ділі набувала різноманітних форм прищеплення українській культурі меншовартісного статусу (варто лише поглянути на тогочасні програми та підручники з української літератури). Історія України викладалася як вкраплення у «материковий» курс історії СРСР в суто етатистському імперсько-радянському дискурсі. За часів «маланчуківщини» звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі» знову набули зловісного кримінально-політичного характеру і супроводжувалися переслідуваннями «інакомислення» (включно з запроторенням до психіатричних лікарень). Навіть першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста зняли з посади за «надмірне піднесення» УРСР як республіки з високорозвиненою економікою, наукою та культурою. Його книгу «Україна наша Радянська» одразу вилучили з усіх публічних бібліотек.

Ця латентна гібридна війна, зорієнтована на атомізацію української нації, позбавлення її державотворчої енергії та інструментів самореалізації і захисту власних інтересів тривала до самого розпаду СРСР, але не завершилася 1990 року.

Зі здобуттям незалежності Україною у кремлівських кабінетах стали виношувати плани її повернення в орбіту впливу Москви. З приходом до влади Путіна спецслужби РФ стали здійснювати різні спецоперації, спрямовані на дискредитацію нашої держави в очах міжнародного співтовариства як ненадійного економічного партнера. «Газові» і «торговельні війни» мали на меті схилити керівництво України до слідування у фарватері політичного курсу Кремля. Гібридні засоби протистояння охоплювали всі сфери: інформаційну, економічну, дипломатичну, мовну та інші. Окремим полем антиукраїнської політики стала «війна історичної пам'яті», яка за словами В.Ткаченка, «уже після Помаранчевої революції набула відверто українофобських, майже зоологічних форм»[11].

10 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2 т. Т.2. К.,1994. С. 545.

11 Ткаченко В.М., Якуба В.В. Війни історичної пам'яті: «Never more» чи «Если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). Наукове видання. К.: Видавництво Політія, 2021. С.91.

Цінники на захоплених територіях

У відомій радянській пісні про перемогу СРСР у війні проти нацистської Німеччини закарбована класична російська формула воєнного мистецтва: «Мы за ценой не постоим!». Ідея-фікс перемоги над будь-яким супротивником, за будь-яких обставин і чого б то не вартувало на довгі століття кристалізувалася як імперативне смислове ядро військово-політичної доктрини Санкт-Петербурга/Москви.

Конвертація десятків мільйонів людських життів, а також величезних фінансових і матеріальних ресурсів у надбані під час завойовницьких війн території з часом набула індустріального вигляду. Насправді ця готовність ніколи не скупитися і ні про що не жалкувати, аби «ні в чому собі не відмовляти», і становить серцевину іманентної властивості Російської імперії – хронічного прагнення до розширення у всіх можливих формах та прагнення будь-що зберегти територіальні завоювання, сфери впливу та провідні ролі у світових політичних і економічних процесах.

Незважаючи на гігантські запаси корисних копалин і потужну виробничу базу, Росія зацікавлена в економічних та людських ресурсах України. Про те, що ці розрахунки є не простими забаганками кремлівських «сидільців», а реальним чинником, свідчить офіційна статистика. У межах нашої держави залягає більша частина європейських покладів залізної та уранової руд, вугілля. Україна посідає друге місце в Європі за запасами природного газу і титану. Слід мати на увазі, що дотепер коефіцієнт річної експлуатації газових родовищ у нас становить лише близько 2%. Україна має розвинену енергетичну базу, причому 54% національного споживання електрики забезпечують атомні електростанції (однак лише 30% потреб в урані задовольняється внутрішнім його виробництвом, хоча поклади такої сировини ми маємо).

Український аграрний сектор є об'єктом особливої уваги з боку російських правителів з двох причин. По-перше, наша держава є одним з найбільших виробників сільськогосподарського збіжжя у світі, посідаючи друге місце у світі за вирощуванням ячменю, третю – ріпаку, четверту – кукурудзи. По-друге, український експорт створює серйозну конкуренцію російському, адже після 2012 р. Україна покривала в окремі роки до 90% потреб Китайської Народної Республіки у кукурудзі. А загалом потенціал нашого аграрного сектора спроможний задовольнити попит на продукти харчування близько 600 млн. людей[12].

Маючи беззаперечну перевагу в ресурсах, правляча еліта Росії так і не змогла запропонувати суспільству гармонійну, справедливу модель соціально-економічного розвитку, піднесення життєвих стандартів бодай до середніх світових показників. Замість цього «глибинному народу» підсовують ерзац-цінності й орієнтири, пов'язані з зовнішньою експансією та перманентним пошуком «ворогів». Тим часом про рівень матеріального добробуту громадян РФ свідчить масове мародерство російських військовослужбовців, які грабують приватні помешкання, магазини і склади на захоплених українських теренах. А чого іншого можна очікувати від громадян держави-терориста, яка сама займається пограбуванням України (тільки зовсім в інших масштабах!) та ще й перепродує награбоване?

12 Зінов'єв І.Ф., Петрова Г.Є. Місце зовнішньої торгівлі у транскордонному співробітництві України. Вісник АМСУ. 2014. №1(51). С.22-29.

На думку деяких аналітиків, Москва бажає монопольно контролювати торговельні шляхи у Чорноморсько-Азовському регіоні і можливості України у цій сфері дратують кремлівських можновладців. Саме з метою підриву експортних можливостей України та позбавлення її можливостей наповнення власного бюджету Росія розпочала морську блокаду України.

Системно руйнується індустріальний комплекс України на захоплених агресором територіях. Наобіцявши мешканцям Луганської і Донецької областей соціально-економічний «рай», російські окупанти перетворили регіон на «сіру зону», депресивний простір зі зруйнованими індустріальними гігантами, напівлегальними і нелегальними вугільними копанками, «тіньовою» економікою на межі криміналу і повної соціальної безвиході для більшості пересічних жителів краю. Жалюгідні виплати, пенсії та зарплати фактично ставлять людей на межу виживання.

Одночасно у культурно-освітній сфері відбувається тотальна деукраїнізація населення, яке позбавляється можливостей використовувати рідну мову на роботі, адміністративних установах, навчальних закладах, у закладах культури. Агресори широко практикують фільтраційні заходи стосовно мешканців захоплених районів України, вилучаючи та ізолюючи (а також фізично знищуючи) всіх потенційних та уявних опонентів путінського режиму.

Негативні тенденції, якими характеризується демографічна ситуація у Російській Федерації, зумовили підвищену увагу Кремля до людських ресурсів України. Зростаючий дефіцит кваліфікованих робочих рук, працівників інтелектуальної сфери, вікові диспропорції підштовхували російське керівництво до систематичного залучення українських фахівців та робочої сили. А після початку війни проти України 2014 р. й особливо повномасштабного вторгнення 2022 р. росіяни вдалися до масового вивезення неповнолітніх до Росії та їхньої асиміляції і всиновлення. Саме масовий кіднепінг став приводом для кваліфікації таких дій як порушення Міжнародного гуманітарного права і видачі ордеру на затримання президента РФ В. Путіна та омбудсмена РФ з прав дітей М. Львової-Бєлової, яким висунуто офіційне звинувачення у скоєнні такого злочину. Остання визнала, що до липня 2023 р. з квазіреспублік «ДНР» і «ЛНР» на територію Російської Федерації були «вивезені» 1,5 тис. сиріт із місцевих дитбудинків[13]. Росіяни також вивозять неповнолітніх, які втратили родини та схиляють громадян України виїздити до Росії на постійне місце проживання, нав'язують їм російське громадянство і паспорти.

У ставленні до України у свідомості росіян хворобливим чином переплітаються хижацький рефлекс, з одного боку, і щире переконання що все на цій території по праву на лежить їм. І це зовсім не пропагандистські трюки, коли, за свідченням воїнів ЗСУ, затримані ними російські розвідники їм казали: «Это (Україна. – Авт.) – наша земля, наши названия, наши города»[14]. І коли виявляється що на «їхніх» землях живуть якісь інші люди, навіть «молодші брати», свідомі, малосвідомі й зовсім несвідомі рашисти, не розмірковуючи, у них стріляють чи скидають бомби, завалюють цілі міста ракетами і дронами. Тільки тому, що ті бажають бути «іншими»,

13 Рашевська К. Явка з повинною: про що Львова-Бєлова написала у щорічному звіті. 2023, 1 серпня. URL: https://24tv.ua/lvova-byelova-napisala-shhorichniy-zvit-pro-shho-zbrehala-vikradachka_n2363219

14 В'ятрович В. Нотатки з кухні «переписування історії». Київ, 2021. С. 302.

спілкуватися іншою мовою, господарювати і жити по-іншому на споконвіку Богом даній землі.

Держимордівське «держать и не пущать!» настільки глибоко вразило російську ментальність, що нівелювало вічні й універсальні цінності: повагу до людського життя, свобод і прав людини, недоторканості майна і житла, територіальної цілісності сусідніх держав. Аберація свідомості росіян, ерозія моральних засад так званих «еліт» занапастила російський народ нічим не підкріпленою фікцією «месіянізму», дрімучим невіглаством, печерним шовінізмом, імперським синдромом. Рішучий і стійкий спротив українців російській агресії лише розпалює лють кремлівського диктатора та його охлократичного електорату, враженого психологією натовпу. Кинуте ним на адресу українського народу «Розіпни його!» сприйнято більшістю росіян як імперативний наказ, що позбавляє необхідності зважувати свої дії, розмірковувати над наслідками своїх злочинів і можливістю моральної та кримінальної відповідальності за них.

Прагнучи упокорити Україну, Москва досягає протилежного результату. Усе свідчить про те, що спроби Росії повернути історичний час назад обернуться для неї катастрофічними наслідками. Українська ж політична нація має вийти з цих важких випробувань і втрат сильнішою, згуртованішою та збудувати сучасну, демократичну і сильну державу – гідного члена світового співтовариства.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

НОВІТНІ ПІДРУЧНИКИ ІСТОРІЇ РФ ПРО СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ: ШКОЛА ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ТА ПРОПАГАНДИ ВОРОЖНЕЧІ

Історія завжди була тою чи іншою мірою політизованою. І сьогодні вона теж залишається таковою, а з початку 2000-х років навіть увійшов в обіг термін «історична політика» – спочатку в Польщі, де був створений Інститут національної пам'яті, а згодом подібні державні інституції були створені в Україні та деяких інших країнах. В Росії практично всі інституції та наукові установи історичного профілю значною мірою заполітизовані і головним лейтмотивом/наративом національної історії, особливо коли йдеться про новітню російську історію, є теза, що «Захід завжди був ворогом Росії».

Зокрема, війна Росії проти України, яка ведеться з 2014 р., супроводжується безперервним інформаційно-пропагандистським супроводом з боку країни-агресора, яка намагається не лише виправдати свою агресивну зовнішню політику ніби-то ворожим ставленням до неї «колективного Заходу», але й переконати насамперед своїх громадян, а також світ у справедливості й необхідності такої політики, а отже – злочинних рішень і терористичних дій кремлівського керівництва. Підтвердженням цього є і підготовлені на замовлення Кремля новітні шкільні підручники з історії, завдяки яким молодому поколінню, в тому числі учням на тимчасово окупованих територіях України (ТОТ), нав'язуються офіційні російські пропагандистські наративи щодо розвитку сучасних міжнародних відносин, історії України та, зокрема, російсько-української війни – т. зв. «спеціальної воєнної операції» (СВО).

Нещодавно постановою Президії НАН України була створена робоча група з підготовки Аналітичної записки з аналізом новітніх російських підручників з історії 2022 і 2023 рр. видання як складової антиукраїнської політики і підготовки відповідних висновків і рекомендацій для Міністерства освіти і науки України з метою протидії російській історичній пропаганді. Як члену цієї робочої групи мені було доручено підготувати довідку про відображення в цих підручниках зовнішньої політики РФ і спотворення євроінтеграційних прагнень України.

Отже, зовнішньополітичні сюжети у новітніх підручниках РФ з історії за задумом викладання мають, насамперед, підтверджувати «помилковість» «прозахідного» кур-

су президента РФ Б. Єльцина (1991–1999), який поставив Росію на межу «розпаду» та внутрішньополітичної деградації. «Рятівником-месією» представлений «виходець із ленінградської робочої родини» Путін, який «порятував російську цивілізацію» від її перетворення на слабку периферію західного світу.

Підручники покликані сформувати із Заходу образ «історичного ворога» «російської цивілізації», який на кожному історичному етапі намагався підпорядкувати її собі та позбавити Росію власних інтересів та ідентичності. Усі зовнішньополітичні сюжети фактично відтворюють наративи радянських підручників, епістемологічні відмінності полягають тільки у заміні «марксистсько-ленінського класового підходу» на «консервативно-цивілізаційний», який навіть виправдовує будь-який фундаменталізм як «спротив руйнівним впливам глобалізації» як не об'єктивного історичного процесу, а як спроби Заходу підпорядкувати собі весь світ. Тому ідеологічна підкладка підручників працює на представлення Росії як «авангарду» Глобального Півдня в його спробах позбавити Захід монопольного впливу на міжнародні відносини. Вирішення цієї задачі підручники забезпечують уникненням будь-якого діалогу в тексті, монологічністю викладу навчального матеріалу, що перетворює підручники на інструмент пропаганди.

Новітні російські шкільні підручники, таким чином, монопольною уніфікацією дискурсу мають підтримувати й поширювати офіційну пропаганду, яка перманентно стверджує, що РФ постійно перебуває на «правильній стороні» історії. Зокрема, Росія нібито готова до «рівноправного партнерства» із Заходом, але Захід культивує «неонацизм і русофобію». Постійне повторення одних і тих самих тез, безальтернативність викладення тем підручників працює на закладання в учнів інтерпретаційної матриці подій минулого і сучасного. Тексти підручників спираються на міфи пропаганди, а останні підживлюються міфологією підручників. Російській пропаганді важливо «вставити» свої дискурсивні теми в свідомість підлітків, які не знають іншого «президента», крім чинного, тому в точках біфуркації становили загрозу режиму. Уніфікація підручників з історії Росії є не просто поверненням до радянських педагогічних практик, а має забезпечити відтворення тоталітарних еліт, владних практик і наративів. Зазначені тенденції присутні практично у всіх підручниках. Про значення, яке надає цим підручникам Кремль, свідчить красномовний факт, що відповідальними редакторами цих видань є/призначені відомі російські історики, академіки Російської академії наук О.А. Чубарьян і А.В. Торкунов.

Наприклад, у підручнику: Сороко-Цюпа О.С. Новейшая история. 1946 – начало XXI века. М., Просвещение, 2022 вміщено досить великий розділ –«Глава III. Сучасний світ. Нові виклики XXI ст.», в якому глобалізація розглядається як виклик «традиційним цінностям», а світова економічна криза 2008 р. тлумачиться як виклик продовженню процесу глобалізації. Фундаменталізм визначається як реакція на протиріччя глобалізації, яка створює загрози самоідентифікації людини. У цьому підручнику згадується, наприклад, що «Трамп виступав за пошук рішень проблем у відносинах США і Росії». У ньому безпідставно стверджується, що «Росія має сучасний могутній ядерний потенціал і зберігає статус другої після США держави світу»[1].

1 Сороко-Цюпа О.С. Новейшая история. 1946 – начало XXI века. М.: Просвещение, 2022. С. 209.

А спроби США витіснити РФ з пострадянського простору представлені як головні причини конфліктів у Абхазії, Карабаху, Південній Осетії, Придністров'ї, на Донбасі.

Прогнозовано ці наративи відтворені також у підручнику: История России 1946 – начало XXI века. Под. ред. А. Торкунова. М., Просвещение, 2022. Зокрема, параграф 29 «Зовнішня політика Росії на початку XXI століття»[2] відкривається путінською концепцією зовнішньої політики РФ, яка визначає пріоритетами безпеку, зміцнення суверенітету, збереження територіальної цілісності, посилення статусу великої держави у світі. Зазначається, що РФ готова була до взаємодії зі США і НАТО заради протидії міжнародному тероризму, але «підступний» Захід продовжив розширення НАТО на Схід всупереч занепокоєністю Росії своєю безпекою. НАТО принесло в жертву відносини з РФ в обмін на ідею прийняття в свої ряди Грузії та України. Відповіддю Росії підручник називає «стабільні та ефективні» відносини з Китаєм. Фактично заперечується асиметричність «партнерства» Москви з Пекіном на користь останнього. Апологія російського мілітаризму аргументується тим, що «колективний захід» витворив із Росії свого головного ворога, який винен у всіх проблемах Заходу.

Нарешті, у 2023 р. на замовлення Кремля підготовлений єдиний підручник для 11 класу (базовий рівень): Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. В ньому великий параграф 34–35 присвячений зовнішній політиці Росії на початку XXI століття, який підсумовується головним висновком (цит. мовою оригіналу. – Авт.): «Во внешней политике России в начале XXI в. произошли заметные изменения. Из страны, которая после распада СССР находилась в фарватере Запада, Россия вернулась в число ключевых мировых игроков, чьи действия на международной арене продиктованы национальными интересами. Стремление России проводить суверенную и независимую внешнюю политику вызвало враждебную реакцию стран Запада, и прежде всего США». І далі: «Геополитический кризис, начавшийся в 2022 г. (йдеться про початок широкомасштабної збройної агресії РФ проти України. – Авт.), обозначил новые рубежи противостояния Запада с Россией. Многонациональный российский народ, его единство и решимость защищать Родину остаются главным залогом успешного развития страны».

Також у підручнику зазначається, що цілі зовнішньої політики 1990-х років визначались кредитною залежністю Росії від Заходу. Водночас наголошується, нібито Єльцин у 1994 р., коментуючи програму НАТО «Партнерство заради миру», говорив про абсолютну неприйнятність членства України в НАТО і що «агресія НАТО проти Югославії стала поворотом у відносинах Росії із Заходом». Зокрема, зазначається, що «сценарий «сдерживания», а на деле – расчленения России уже был отработан натовцами на примере Югославии. Это некогда сильное экономически развитое государство южных славян (одна из крупнейших экономик и третье государство Европы по мощи армии в 1960–1970-е гг.) было искусственно разделено... Многовековая мечта южных славян об общем доме растоптана»[3]. І ні слова про мрію й боротьбу народів Балкан про незалежність і за національну державність. А розширення НАТО на Схід – «в результате нескольких волн расширения в НАТО было принято 15 (!) госу-

2 История России 1946 – начало XXI века. Под. ред. А. Торкунова. М.: Просвещение, 2022. С. 103.

3 Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. С. 317.

дарств», навіть текстуально поєднано проти Південної Осетії, тож підручник вітає «примушення Грузії до миру» у серпні 2008 року.

Далі йдеться про те, що НАТО «не оцінило» «добру волю Росії» забезпечити транзит вантажів силам НАТО в Афганістані. Це має формувати в учнів образ «підступного» Заходу, який проти Росії, навіть коли вона простягає йому руку партнерства. Путін у лютому 2007 р. на 43-й Мюнхенській конференції з питань безпеки заявив, що «однополярний світ неприйнятний для сучасного світу». Після цього нібито США почали проводити проти Росії «гібридну війну»[4].

У всіх підручниках з новітньої історії Росії наголошується, що «важнейшим событием новейшей истории стало входжение, а вернее, возвращение наших исторических земель в состав Федерации». Зокрема, тимчасова окупація АРК РФ подається: «Важнейшим событием в современной истории Российской Федерации стало воссоединение Крыма с Россией в 2014 г.».

Зовнішня політика України не є безпосереднім предметом згаданих російських підручників. Тому фальсифікація української зовнішньої політики здійснюється «між іншим», коли мова йде про «підступні плани Заходу» перетворити Україну на так звану «анти-росію». Така пропагандистська рамка свідомо позбавляє український народ суб'єктності європейського цивілізаційного вибору. Наприклад, у підручнику вкраплені «компліменти» проросійському курсу В. Януковича, який пішов на компроміси у сумнозвісних харківських угодах 2010 р., які врахували російські енергетичні інтереси та продовжили «оренду» Севастополя до 2042 року. Відповідно до загального російського пропагандистського порядку денного Революція Гідності (звичайно, це поняття свідомо не використовується) представлена як «воєнний/державний переворот», «кровавий збройний заколот», який нібито позбавив Україну незалежності і суб'єктності. Будь-які акції протесту російські підручники представляють як «конспірологічні» зусилля «США і НАТО», спрямовані на позбавлення Росії статусу «великої держави». «Помилковість» «прозахідного» зовнішньополітичного курсу України підручник обґрунтовує сумним російським досвідом прозахідного курсу за часів президентства Єльцина.

Підручник Мединського і Торкунова також узагальнює наратив російської пропаганди 2014–2022 років, яка представляла Революцію Гідності не як широкий національний рух, а як «змову» «українських зрадників» і західних «русофобів». В ньому окремо виокремлено сюжети про «український неонацизм»: «Декілька поколінь на Україні починаючи з 1990-х рр. виховувалися в неприязні до Росії, на неонацистських ідеях», а також про Україну як «ультранаціоналістичну державу». Фальсифікації і замовчування присутні у тлумаченні на сторінках підручника Мінських угод. Перша Мінська угода представлена як «добра воля Росії», яка була готова «допомогти» залагодити «внутрішній український конфлікт», допомігши «народу Донбасу» домогтися автономії у складі України. Фактично це має заперечити «подробиці» російської політики щодо України від вересня 2014 р. до лютого 2015 року, коли була спроба замилити окупацію та анексію Криму «внутрішньо українським конфліктом на Донбасі». Автори підручнику свідомо «спростили» тактику російської політики в умо-

4 Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. С. 379.

вах «гібридної війни» проти України. Зрозуміло, що термін «гібридна війна» не використовується в російських підручниках. Тільки раз він використаний, коли США були звинувачені в розв'язувані «гібридної війни» проти Росії. Цілком прогнозовано все перевернуто з ніг на голову.

Наприклад, «СВО» послідовно тлумачиться не як війна проти України, а як війна зі США за Україну. Серед причин «СВО» названо бажання США позбавити Європу енергетичної незалежності[5]. Засуджується нейтральна Фінляндія, яка 2023 р. вступила в НАТО, хоча більшовики визнали її незалежність в 1918 р. та СРСР підтвердив у 1945 р. політику постійного нейтралітету. Тобто не визнається, що Фінляндія і Швеція відмовились від нейтралітету, зважаючи на відверту збройну агресію РФ проти нейтральної України 24 лютого 2022 року. До причин «СВО» чомусь додано фальсифікований факт, нібито США і НАТО силами опозиції та «Ісламської держави» вирішили усунути від влади в Сирії Б. Асада та усунули від влади М. Каддафі у Лівії.

Серед інших причин «СВО» названо також «фальсифікацію історії», але не в РФ, а у західних демократій. Зроблено закид Європейському парламенту за резолюцію 2019 р., яка визнала СРСР винним у розв'язанні Другої світової війни. «Оригінальним» є визначення «українського неонацизму» як «мовного культурного насилля агресивної меншості над більшістю». До 2014 р. 80% вважали руську культуру рідною, стверджується в підручнику. Але «після воєнного перевороту в Києві» руська культура була оголошена «колоніальною» та «окупаційною». Це було потрібно, аби США і НАТО перетворили Україну на головний таран проти Росії. Але метою «підступного» Заходу є «не сильна Україна, а слабка Росія». Іронія історії в тому, що «сильна Росія», напавши на «слабку Україну» як раз безальтернативно позбавила Україну нейтрального статусу та зробила незворотною євроатлантичну та європейську інтеграцію України, яку нині підтримує понад 90% громадян України.

Підручник без тіні сумніву констатує, що «стремління глав європейських держав до миру є цинічною маскою». Бездоказово стверджується, що на території України «НАТО готувало наступ на Донбас», планувало створити базу НАТО в Севастополі та експлуатувало міфічні біолабораторії. Зважаючи на це, якби не було «СВО», Україна вступила в НАТО і це був би крок до ядерної катастрофи[6]. Це завершує образ Заходу як «головного російського ворога», який мріє Росію розчленувати і позбавити статусу «великої держави». На вирішення цього завдання, на думку російської пропаганди та її втілення у вигляді шкільних підручників, працюють «несамостійна зовнішня політика України» та її підпорядкування Заходу. «В українську владу за підтримки Заходу просувались все більш антиросійські політики. Вони на шкоду своєї країни руйнували економічні й культурні зв'язки з Росією. За лекалами австрійського Генштабу XIX ст. з України наполегливо ліпили «анти-Росію» ворожу Росії і при цьому повністю підконтрольну Заходу»[7]. І далі: «Вступ до НАТО як державне завдання було закріплено в Конституції України... Якби Україна, вступив в НАТО, спровокувала воєнний конфлікт в Криму чи Донбасі, то на підставі Статуту НАТО Росія опинилася би одночасно у стані війни із усіма учасниками Північноатлантичного блоку: від

5 Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. С. 379.

6 Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. С. 403.

7 Там само. С. 397.

США і Англії до Німеччини і Франції. Це було б, можливо, кінцем цивілізації. Цього не можна було допустити»[8].

Таким чином, новітні підручники РФ з історії замикають зачароване коло російської пропаганди щодо «помилковості, неприродності й нав'язаності Заходом» євроінтеграційних прагнень України та працюють на її самовідтворення і спотворення реальності. По суті, вони є «школою ненависті та ворожнечі» до інших народів і країн, до всього демократичного світу загалом.

Саме тому принципово важливим і невідкладним завданням для України, зокрема для вітчизняних істориків, є сьогодні донесення до українського суспільства та світової громадськості правди про російсько-українську війну 2014–2023 рр., її причини і реальні та можливі геополітичні наслідки, спростування російської брехливої пропаганди та її історичних наративів, зокрема про історію т. зв. «єдиного російського народу», «російську велику культуру», «русский мир» тощо. Можна сказати, що у нас зараз триває потужна битва за уми українців, за національну ідентичність, за самоусвідомлення нації і взагалі за пошук відповідей на питання «Хто ми є?» і «Чому ми не Росія?».

Не менш важливим є також розкриття сутності, складників та історичних витоків панівної тоталітарної ідеології, політики та практики сучасної Росії – «рашизму», що становить загрозу існуванню всієї людської цивілізації і потребує якнайшвидшого знищення. Про визначення рашизму як сучасного «російського фашизму» йдеться, зокрема, в ухваленій Верховною Радою України 2 травня 2023 р. постанові «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких».

8 Мединский В.Р, Торкунов А.В. История России 1945 – начало XXI века. М., 2023. С. 402.

Леонід ШКЛЯР

ПОСТВІЙНА: СЦЕНАРІЙ ДЛЯ РОСІЇ У ФОРМАТІ ТРИ «Д»

Війна Росії проти України ще триває. Проте багато хто з політологів та політиків, соціологів та філософів, економістів замислюються над питанням майбутнього країни-агресора, тобто Російської Федерації. Якими мають бути політичний режим і державний устрій цієї країни, її геополітична стратегія.

Для України та й цілої Європи і світу найголовнішим тут є питання створення таких запобіжників, які б унеможливили спробу реваншу чи рецидиву війни за принципом «можем повторить». Серед таких запобіжників вбачається вступ України до Європейського Союзу та НАТО. Як варіант розглядається надання Україні з боку провідних країн «великої сімки» гарантій безпеки за так званим «ізраїльським сценарієм». Коли країни-гаранти самі не воюють, а натомість надають країні, що стала об'єктом агресії, всебічну допомогу: військову, економічну, фінансову, дипломатичну. Безумовно, це дієві інструменти від рецидиву раваншистських спроб Росії. Але вони не вичерпні. Ба більше, якщо для України вони можуть виявитися достатніми, то інші суверенні держави, колишні радянські союзні республіки, не застраховані від спроб поширити та закріпити концепт «русского мира» на пострадянському просторі. Тому питання слід розглядати у дещо іншій площині, а саме: не лише у зовнішніх гарантіях та запобіжниках, а й у внутрішній трансформації державного устрою Росії, її політичного режиму. Без такої трансформації зовнішні чинники можуть виявитися недостатніми для того, щоб гарантувати Україні й іншим пострадянським республікам, а нині суверенним державам довготривалі мир та безпеку.

Але перш ніж перейти до аналізу сценаріїв для поствоєнної Росії, виокремивши серед них як головний для даної статті – сценарій в режимі трьох «Д», коротко розглянемо історико-політичні й ідеологічні передумови російської політики війни. Це дасть змогу розібратися у причинах і мотивах російської агресії проти України, яка триває майже два роки.

Ідеологеми та міфологеми війни

Відома білоруська письменниця, лауреат Нобелівської премії у галузі літератури С. Алексієвич в інтерв'ю одному з медіаресурсів зазначила, що проблема «русского мира» в тому, що «він не знає своїх кордонів. Він не знає, де він знаходиться. І тому у

свідомості росіян Україна та Білорусь – це теж Росія. І тому війна в Україні – це проблема цих російських ідей»[1]. Це один із діагнозів того, чому Росія та її провладні еліти – політичні, бізнесові, інтелектуальні, медійні – майже одностайні в пориві «переграти» історію так, щоб концепт «русского мира» матеріалізувався у кордонах так званої «історичної Росії», тобто кордонах навіть не СРСР, а ще царської Російської імперії.

Брак відчуття дистанції породжує конфлікти не лише у стосунках між людьми, але й народами та державами. Оскільки ідеологема «русского мира» на сьогодні стала основою російської геополітики, тобто політики, яка визначає межі свого існування засобами силового, тобто воєнного, тиску доцільно проаналізувати як ідеологічні концепти впродовж XX – початку XXI ст. втілювалися на практиці. Це важливо для усвідомлення того, що війна є одним із головних мобілізаційних ресурсів в політичній історії Російської імперії на різних етапах її існування.

Ідейним, політико-міфологічним та геополітичним змістом концепту «русского мира» є стратегія історичного реваншу за поразки Росії як після Першої світової, так і «холодної» воєн. Внаслідок фактичного програшу в першій із них розпалася імперія Романових, а внаслідок другої розпався Радянський Союз, власне більшовицька імперія. Ці дві поразки Росії, спочатку у форматі самодержавної монархії, а потім більшовицької диктатури впродовж одного століття дошкульно вдарили по амбіціях носіїв імперської доктрини, яка є серцевиною ідеологеми «русского мира». Вони зруйнували міф щодо імперії як єдиної форми існування державного устрою Росії, довівши на практиці його нікчемність. Адже як самодержавна імперія на чолі з царем, так і більшовицька, керована єдиною партією, зазнали поразки у протистоянні із західним світом.

Здавалося, що крах СРСР остаточно зруйнував імперські міфи та амбіції російської еліти, яка традиційно підтримувала авторитарні та тоталітарні режими, жорстку вертикаль влади, централізацію управління. Було декларовано про бажання «перезавантажити» Росію на засадах свободи слова, прав людини, вільного ринку та демократії[2]. Та ледь оговтавшись від поразок, піднявшись на хвилі економічного зростання, насамперед завдяки експорту природних ресурсів, російські еліти, рекрутовані безпосередньо із середовища репресивних спецслужб, розпочали «великий похід» за реваншем. Засобом його реалізації спочатку стала ревізія ліберально-демократичної ідеології, монополізація владою медійних ресурсів, спотворення історичної правди, масована й агресивна пропаганда. Вони підготували ґрунт для агресивної зовнішньої політики, логічним наслідком чого завжди була війна. Спочатку у Придністров'ї, потім у Чечні, Грузії і нарешті справа дійшла до України. Власне війну як таку РФ Україні не оголошувала, удавшись до евфемізму, обравши завуальовану риторику: «спеціальна військова операція»[3]. Її особливість полягає у тому, що вона здійснюється «гібридними» методами, тобто поєднанням збройної агресії на полі бою з

1 «Русский мир» стал причиной войны в Украине, – Алексиевич. URL: https://vgoru.org/novini/russkij-mir-stal-prichinoj-vojny-v-ukraine-aleksievich

2 Дорошко М.С. Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору. Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Київ: КиМУ, 2010. Вип. 1. С. 108-119.

3 У РФ термін «спеціальна військова операція» вигадали, щоб не декларувати цілей війни, – очільник Мінреінтеграції Черниш. URL: https://espreso.tv/u-rf-termin-spetsialna-viyskova-operatsiya-vigadali-shchob-ne-deklaruvati-tsiley-viyni-ochilnik-minreintegratsii-chernish

інформаційним терором масової свідомості проти України. Цей терор спрямований як всередину країни, з метою мобілізації громадян на війну проти «київського режиму», який нібито втілює політику «анти-Росії» на замовлення «західних керманичів», так і назовні, переконуючи світову громадськість у тому, що РФ воює з «нацизмом», захищаючи народи і світ від «коричневої чуми». Тут що не слово, то брехня, маніпуляції, пропаганда. Але саме на такі ресурси й робить ставку країна-агресор в інформаційній війні проти України.

Сьогодні ми чуємо різні версії причин, чому президент РФ В. Путін обрав саме силовий сценарій проти України. Ще до повномасштабного вторгнення, але вже після анексії Криму, тодішня канцлерка Німеччини А. Меркель у телефонній розмові з президентом США Б. Обамою, повідомила, що президент РФ В. Путін «живе у якомусь паралельному світі, відірваному від реальності»[4]. Про роль А. Меркель та Б. Обами в агресії РФ проти України говорити не будемо, для неупереджених експертів та аналітиків ця роль виглядає щонайменше неоднозначною. Це була політика угодовства, яка за стилістикою нагадувала політику європейських лідерів перед початком Другої світової війни. Тоді знайшовся один політик, який затаврував змовницьку і зрадницьку «політику Мюнхена», що зрештою призвела до трагедій у тій війні. Сьогодні такого політика у світі, на жаль, не знайшлося. Б. Обама виявився надто слабким геополітичним гравцем, під час каденції якого розпочалася війна спочатку в Україні, а потім і в Сирії, а США почали втрачати свій вплив на Близькому Сході. На тлі пасивності А. Меркель та Б. Обами вирізняється рішучістю позиція екс-прем'єр-міністра Великої Британії Б. Джонсона, котрий одним із перших серед світових лідерів зайняв чітку та принципову позицію щодо путінської агресії. Решта коливалися, довго чекали та розмірковували, а деякі навіть стали на бік агресора, морально і психологічно тиснучи на Україну, яка, на їхню думку, повинна піти на компроміс із агресором, поступившись тимчасово захопленими Росією територіями. По суті, це продовження «політики Мюнхена» вісімдесят п'ять років тому. Насамперед це стосується лідерів так званого «глобального Півдня», де провідну скрипку грають Китай, Індія, Бразилія, Південна Африка.

Група країн «глобального Півдня» формально декларує свою прихильність статутним принципам ООН, а на практиці активно співпрацює з країною-агресором, ігнорує політику санкцій, які запровадили країни, умовно кажучи, «глобального Заходу» на чолі зі США. Країни «глобального Півдня» обґрунтовують свою позицію співпраці з РФ економічними інтересами, які для них в пріоритеті[5]. Це на мові політико-дипломатичного цинізму називається «захистом національних інтересів», а насправді це політика національного егоїзму. Вона відрізняється від політики захисту національних інтересів тим, що перша переслідує суто власні інтереси за рахунок інтересів третьої сторони, тоді як друга передбачає їх обов'язкове врахування. Тобто національний інтерес – це розділений інтерес або взаємокорисний інтерес сторін, які причетні до того чи іншого проєкту.

4 Pressure Rising as Obama Works to Rein In Russia. The New York Times. March 2, 2014. URL: https://www.nytimes.com/2014/03/03/world/europe/pressure-rising-as-obama-works-to-rein-in-russia.html?_r=0

5 The west v Russia: why the global south isn't taking sides. The Guardian. March 28, 2022. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/mar/10/russia-ukraine-west-global-south-sanctions-war

Тому справа не в психології одного диктатора з ядерною дубиною. Хоча психологічні чинники не варто ігнорувати, але проблема в більш серйозних і глибоких мотиваціях, коли йдеться про політику війни. Персоналістська психологія політичної постаті тут посідає підпорядковане місце. Адже окрім войовничого й агресивного лідера є оточення, еліта, політичний клас, зрештою народ, який у масі своїй підтримав агресію РФ проти України. Мотиватором для прийняття рішення про напад на Україну стала ідеологема «русского мира», в яку вмонтовано путінські наративи про «єдиний народ» щодо українців і росіян, про те, що сучасну Україну створив Ленін, що кордони між колишніми радянськими республіками свого часу більшовиками були проведені свавільно тощо. Ця ідеологема є не чим іншим як програмою реваншу з метою відновити географію імперії, як полюбляють говорити адепти цього концепту, в «природних межах» її існування. Що означають ці «природні межі» здогадатися неважко – це зовнішній контур території, підконтрольної Кремлю, включаючи нинішню територію України та Білорусі. Теоретично можливо ще Молдови та країн Балтії, а то і Польщі[6].

Моральною підставою для таких зазіхань є уявлення про народи України та Білорусі як невід'ємні частини «русского мира». Складниками цього «мира» виступають такі компоненти як мова, комплекс духовної культури, православної релігії. Активно використовуються елементи громадянства та російського етнічного походження. Відтак із вуст російського президента неодноразово звучала провокативна теза, яка напряму відсилає нас до часів Третього Рейху, про росіян як «розділений народ». Згадаймо, що нацистський аншлюс Австрії мав своїм підґрунтям ідею щодо німців як нібито штучно поділеного народу. Якщо існує таке уявлення, то рано чи пізно виникає спокуса відновити «історичну справедливість», переграти історію, не рахуючись із ціною питання. Перевіреним інструментом тут завжди виступала війна. І російська влада, російська політична еліта, керована та натхненна своїм психопатичним лідером, підтримала цю війну. Наочним доказом та ілюстрацією тут може слугувати історичне засідання Радбезу РФ напередодні вторгнення в Україну, де всі провідні можновладці країни-агресора підтримали план президента-диктатора напасти на нашу державу[7].

Отже, доктрина «русского мира» покликана легітимізувати право Росії виступати патроном відносно інших країн, якщо там є острови російської культури, говорять відповідною мовою, сповідують православ'я тощо. Оскільки Україна належить до країн, де перераховані ознаки є в достатній наявності, то вочевидь деяким російським ідеологам та політикам важко уявити територію «русского мира» без України. Звідси претензії, якщо не на всю її територію, то принаймні на південно-східну частину, де проросійські настрої внаслідок історичних причин завжди мали певний градус підтримки.

Проте не варто забувати, а частіше нагадувати, що за всі роки радянських переписів населення, а також перепису 2001 року в незалежній Україні, частка етнічних

6 Обушний М. «Русский мир» – неоімперська ідеологема сучасної Росії. Українознавчий альманах. 2020. Вип. 27. С. 122–128.

7 Радбез Росії у цитатах: як Путіна «умовляли» визнати «ЛДНР». Радіо Свобода. 21.02.2022. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/radbez-rosiyi-putin-vyznannya-lndr/31714861.html

українців скрізь, за винятком Криму, становила більшість. Інша справа, що етнічне походження не завжди збігається з політичними симпатіями, але у демократичному суспільстві – це природна річ.

Якщо концепт «русского мира» це ідеологема стратегічного бачення геополітики Кремля, то безпосереднім поштовхом для агресії проти України стали наміри кремлівської влади зупинити її рух до Європи, тобто до ЄС і НАТО. Заради цього було вигадано фальшивий привід для нападу, а саме здійснення так званих «денацифікації» та «демілітаризації» України. Саме про це йшлося у виступі В. Путіна напередодні нападу, щоб виправдати плани Кремля і його агресивні наміри в очах світової спільноти.

Крім зазначених вище, існують й інші концепти, покликані дати відповідь на питання стосовно причин російської агресії проти нашої країни: економічні, демографічні, геополітичні. Усі вони мають право на існування, незалежно від того чи правдиві вони, чи лише правдоподібні, але певною мірою пояснюють мотивацію поведінки агресора. Проте у цій палітрі бракує ще однієї барви – військово-історичної, яка проливає світло на природу геополітичної стратегії не лише путінської Росії, а і її попередників. Цей контекст вказує на глибинні інтенції не просто кремлівських мрійників, а цинічних прагматиків на суть подій, що відбуваються. Він показує історичне тло і ментальні корені того, ким була і є російська політична еліта щонайменше впродовж останнього століття як суб'єкт геополітики, незалежно від характеру державного устрою, типу політичної системи та природи політичного лідерства цієї країни.

Досить поглянути на військову історію Росії за XX – початок XXI ст., аби переконатися у справедливості нашої версії про те, що ні політична форма влади, ні характер режиму правління, ані державний устрій не впливають істотно на експансіоністську політику російських правителів. Попри ідеологічні, соціальні та політичні розбіжності всі вони орієнтовані на експансію з використанням військового чинника у вирішенні своїх агресивних планів та намірів.

Самодержавний царський режим активно експлуатував тезу про «слов'янську єдність» та «православну спорідненість», особливо це стосувалося Балкан, що власне і стало підставою для вступу у Першу світову війну. Більшовики активно експлуатували міфологему про «світову революцію» як підставу для втручання у внутрішні справи інших держав і не лише сусідів. Громадянська війна в Іспанії тут наочний приклад. Сучасна Російська Федерація поставила собі на службу доктрину «захисту росіян» та «гарантії безпеки» від розширення НАТО, яке нібито несе загрозу суверенітету РФ. Власне агресія проти України з боку кремлівського режиму має своїм підґрунтям три ідеологеми, а саме: псевдоісторичну конструкцію про «єдиний» україно-російський народ, про захист «російськомовного» населення в Україні від так званих «укрофашистів-бандерівців», нарешті, надуманий острах перед розширенням НАТО, куди має намір вступити Україна.

Історичний аналіз показує, що за проміжок часу від початку XX століття до сьогодні, війна була і є способом як існування російської державності, так і її руйнації. За цей період вона була учасником різного роду воєн та воєнних конфліктів понад

два десятки разів. Отже, за останні 120 років, якщо рахувати від російсько-японської війни (1904–1905), ця країна в різних форматах та іпостасях була учасником збройного конфлікту майже кожні п'ять років. На жаль, ця сумна статистика за динамікою не змінюється і в останні тридцять років, відколи Росія стала суверенною державою та формально з імперії перетворилася на федерацію. Але лише формально, бо насправді обмежує право на самовизначення народів Північного Кавказу, Поволжя, Кубані, Сибіру тощо. Дві Чеченські війни, втручання у Придністровський конфлікт, вторгнення на територію Грузії і, нарешті, війна проти України, лише підкреслюють той факт, що політичні режими, державний устрій та форми правління в цій країні змінюються, але агресивна сутність російської геополітики залишається сталою.

Отже, є теоретична необхідність дати відповідь на питання, що і як може завадити Росії у майбутній фазі, яку ми називаємо фазою «поствійни», вдатися до реваншистських планів та намірів розв'язати нову війну. Які процеси та інструменти можуть радикально перезавантажити її зовнішню політику і змусити остаточно зійти з рейок мілітарного сценарію розв'язання своїх геополітичних стратегій?

Перш ніж запропонувати модель вирішення цієї геополітичної проблеми, необхідно бодай коротко нагадати яку роль відігравала війна у геополітиці Росії впродовж останнього століття. Короткий екскурс в історію воєн, які Росія з різними вождями й за різних режимів проводить ось уже понад сто років, переконує в тому, що мало переформатувати політичний режим чи форму правління. Це не змінює стратегічний вектор РФ на зовнішню експансію, обґрунтовуючи її різного роду політико-дипломатичними конструктами типу «відновлення історичної Росії» через силовий тиск аж до відкритої агресії, чи, як компромісний варіант, розрахований на підтримку або розуміння лояльно налаштованих лідерів окремих впливових країн, – визнання за Росією права керуватися політикою «сфер впливу» на сусідні суверенні держави.

Пропонований короткий екскурс в історію воєн та воєнних конфліктів з участю Росії має на меті підкреслити, ким була (і залишається) Росія впродовж останнього століття у військово-політичному сенсі.

Що показує історія?

Початок XX століття виявився похмурим для російського самодержавства. У 1904 р. спалахнула російсько-японська війна. Театром воєнних дій був Далекий Схід за тисячі кілометрів від центрів життя царської імперії. Причин війни було дві – зовнішня і внутрішня. Перша мала вирішити проблему розширення контролю на Далекому Сході. Друга причина внутрішня. В країні назрівала політична криза, яка незабаром перетвориться на революційні події 1905 р. Війною хотіли відвернути увагу від соціальних проблем. «Маленька переможна війна», як тоді прийнято було говорити у російських салонах, мала б каналізувати суспільні настрої з протестних на патріотичні.

За підсумками програної воєнної авантюри Росія втратила 135 тис. убитими та пораненими – це більше ніж втрати японців. Цвіт російського флоту було знищено під Цусімою. Згідно з Портсмутським мирним договором Росія позбулася стратегічної військової бази у Порт-Артурі, втрачала контроль над південним Сахаліном. Та

війна стала першою, але не останньою в ланцюгу поразок, що їх зазнає Росія впродовж наступних років і десятиліть XX ст.[8]

За десять років розпочалася Перша світова війна. Характерно, що сучасники охрестили її «імперіалістичною». Однією з імперій, для яких ця війна стала воістину катастрофічною, була Російська. Попри економічні та міжнародно-політичні причини, які формували логіку подій і робили глобальний конфлікт імовірним, все ж таки безпосереднім поштовхом для вступу у війну з боку самодержавної імперії стало бажання «захистити» православну Сербію від Австро-Угорської агресії. Проте Росією рухали й інші мотиви та інтереси, де сербам відводилася роль прикриття, тоді як насправді «православна імперія» прагнула закріпитися на Балканах, де перетиналися та конфліктували інтереси великих держав, зокрема Німеччини, Франції та Британії. Отже, йдеться про сфери впливу, під яким би виглядом ці справжні інтереси не приховувалися. Ця війна стала спусковим гачком революції та й зрештою катастрофою як для російського самодержавства, так і для Австро-Угорської та Османської імперій. Як геополітична реальність царська Росія, тобто «історична Росія», до якої полюбляють апелювати нинішні господарі Кремля, припинила існування[9].

Як відомо, після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії невдовзі розпочалася громадянська війна. Як її породження і продовження спалахнула ще й Україно-російська війна в особі Української Народної Республіки та більшовицької Росії. Для України це була війна за незалежність, а для більшовицької Росії – війна за збереження кордонів імперії, але під гаслами «світової революції». Отже, ця війна була з боку більшовицької Росії по суті імперіалістичною, щоправда під маркою інтернаціональної солідарності українського та російського пролетаріату. По суті, це було прагнення зберегти рештки імперії на її руїнах. Продовженням неоімперських більшовицьких планів можна вважати і радянсько-польську війну 1920–1921 рр., в якій більшовики зазнали поразки.

Підсумок чергової воєнної авантюри, цього разу вже російських більшовиків, підбив Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р. За цим пактом Україну було поділено: західна частина опинилася у складі Польщі, решта її частина у вигляді Української соціалістичної радянської республіки (УСРР до 1929 р.), відповідно, радянської Росії. Разом із тим, було завдано удару самій ідеї світової революції. Як показала ця війна, ідеологічні марення та глобальні зазіхання на світове панування продовжували надихати російську політичну еліту, незалежно від ідеологічних уподобань, на силове вирішення проблеми. Ця лінія, як ми побачимо, з різними варіаціями матиме місце і в подальшому.

Наступними воєнними конфліктами з участю СРСР, які припали на кінець 1930-х рр., стали події на озері Хасан та річці Халхін-Гол. Збройний конфлікт на озері Хасан стався внаслідок провокативних дій з боку військових чистин Червоної армії. Фактично мотиви дій радянського керівництва пояснювалися намаганням закріпитися

8 «Маленькі переможні війни», в яких Росія не очікувала спротиву своїй армії, але помилилася. URL: https://suspilne.media/218184-malenki-peremozni-vijni-v-akih-rosia-ne-ocikuvala-sprotivu-svoij-armii-ale-pomililasa/

9 Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): зб.н.пр. / За заг. ред. д.і.н., проф. Кудряченка А.І. / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Вид-во «Фенікс», 2015. 352 с.

на далекосхідному плацдармі якомога міцніше. Щодо збройного конфлікту на річці Халхін-Гол, що тривав з травня по вересень 1939 р., то він виник в результаті протистояння Маньчжурської держави і Монголії, за кулісами якого стояли інтереси СРСР та Японії на Далекому Сході. За підсумками бойових дій Японія зазнала поразки.

Варто також нагадати, що практично у ці ж роки, СРСР брав активну участь у громадянській війні, що спалахнула в Іспанії між прихильниками республіканців, на боці яких виступили іспанські комуністи, та їхніми опонентами – прибічниками військової диктатури. Зрештою прорадянські сили у тій війні програли, а в Європі посилився водорозділ між країнами ліберальної та соціальної демократії з одного боку і фашистськими та нацистськими режимами з іншого.

Невдовзі розпочалася Друга світова війна. Ганебною її сторінкою для Радянського Союзу, котрий ще не став жертвою агресії, а сам був її співучасником проти цілої низки країн Східної Європи та Балтії, стала війна СРСР проти Фінляндії, яка тривала з 30 листопада 1939 р. по 13 березня 1940-го. Вочевидь без пакту Молотова – Ріббентропа від серпня 1939 р., який поділив сфери впливу у Східній Європі між нацистською Німеччиною і тоталітарним Радянським Союзом, ця війна була б неможливою.

Ця війна була несправедливою з боку СРСР, оскільки зазіхала на територіальну цілісність і суверенітет Фінляндії. І попри те, що формально Радянський Союз виграв цю війну, за перемогу було заплачено надвисоку ціну. Загальні втрати – вбитими та пораненими – становили майже півмільйона військових Червоної армії. Втрати фінів були на порядки меншими. Війна показала, що маленька, але волелюбна країна може протистояти агресору, який переважає в живій силі та техніці. Ця війна також показала, що СРСР разом із нацистською Німеччиною фактично стояв біля витоків Другої світової війни як країна, що її розпочала, а не лише жертва підступного нападу Вермахту.

У цьому ланцюгу слід також розглядати і події літа 1940 р., пов'язані з анексією Балтійських республік. Нагадаємо, що в цей період історії Німеччина та СРСР діяли на паралельних курсах тільки на різних полюсах Європи. В той час як Вермахт захоплював Францію, Червона армія, здійснюючи військовий тиск, по суті анексувала Естонію, Литву, Латвію.

Ось із таким доробком СРСР підійшов до головної події століття – німецько-радянської війни, яка у радянській історіографічній традиції мала назву «Великої Вітчизняної війни». Прикметник «вітчизняна» тут має суто ідеологічний та пропагандистський зміст. Такою її вперше назвав тодішній міністр закордонних справ СРСР В. Молотов, котрий виступив зі зверненням до радянського народу після нападу Німеччини на СРСР[10]. Важко називати війну «вітчизняною» для анексованих народів Балтії, репресованих західних українців чи білорусів, депортованих кримських татар, чеченців, інгушів, поволзьких німців, калмиків та інших жертв режиму тієї війни. Та війна може вважатися «вітчизняною» для партійної, державної, військової та бюрократичної номенклатури, яка одержувала всі вигоди та привілеї від контролю над владою та власністю. Так, було створено соціальні ліфти, коли людина з низів могла

10 Выступление по радио Заместителя Председателя Совета Народных Комиссаров и Народного Комиссара Иностранных Дел т. Молотова В.М. от 22 июня 1941. URL: https://oldnewspapers.com.ua/node/30

піднятися до вершин державної піраміди, але це був невеликий відсоток і, до того ж, це не міняло систему і репресивну природу режиму. Переважна ж більшість простого люду була просто гарматним м'ясом, яке використовувалося у тій війні як витратний матеріал.

Причини цієї війни добре відомі, але, на жаль, ще й досі історики радянської школи намагаються представити СРСР лише як жертву нацистської агресії, оминаючи той факт, що жертва спочатку сама діяла як агресор, про що свідчать події навколо Польщі, Західної України, Фінляндії, країн Балтії на початку Другої світової війни.

Отже, маємо випадок трансформації агресора на жертву – процес, що розпочався з нападу Німеччини на СРСР. Саме з цього моменту війна для країни Рад почала носити справедливий характер, оскільки мала захищати територію, суверенітет і незалежність. Проте, це не позбавляє нас права розвінчувати міфи радянської, а тепер і путінської російської пропаганди, яка цю війну зробила головним міфом, на якому будується сучасна російська пропаганда, а День скорботи і суму в пам'ять про мільйони жертв – «головним святом країни – святом перемоги». Цікаво, що невдовзі після війни ще живий Й. Сталін взагалі скасував День перемоги як свято і лише Л. Брежнєв його поновив у 1965 р., оскільки мав потребу у новій радянській міфології. Учасників революції натоді залишалося обмаль, сама революція ставала вже далекою історією, яка емоційно не впливала на стан свідомості нових поколінь радянського народу. Натомість пам'ять і спогади про війну були ще живі і тому легко було переключитися на нові міфи та легенди, на чому й зіграла потужна радянська пропаганда[11].

Після Другої світової війни, майже одразу після її завершення розпочалася так звана «холодна війна», яка носила міжсистемний характер – глобальне протистояння двох світових систем – демократичного світу з ринковою економікою, правами людини та верховенством права, з одного боку, та блоком країн так званого «соціалістичного табору», де панували авторитарні та тоталітарні режими, економіка перебувала під контролем держави, права людини були знехтувані. Внаслідок Другої світової війни соціалістичний табір розширив свої кордони насамперед у Європі. На тлі гонки озброєнь, зокрема ядерних, розпочалася і гонитва за сфери впливу. Ця гонитва балансувала на межі термоядерної війни, але обмежувалася застосуванням звичайних озброєнь. Це продемонстрували війни початку 1950-х рр. у Кореї, де СРСР прямої участі не брав, але всіляко допомагав своїм класовим побратимам на чолі з Кім Ір Сеном та Мао Цзедуном, тоді як США, на підставі мандату ООН, взяли безпосередню участь у тій війні, яка завершилася поділом Кореї на Північну з її диктаторським режимом і нині економічно передову Південну.

Варто акцентувати увагу, що деякі лобісти примирення між Україною та РФ нерідко згадують саме «корейський сценарій» як модель виходу з україно-російської війни, сутність якого зводиться до згоди України на відторгнення від неї майже п'ятої частини території в обмін на обіцянку миру[12]. Донедавна такої думки дотримувався

11 Війна і міф. Невідома Друга світова / Авт. кол: І. Бігун, С. Бутко, В. В'ятрович, К. Галушко, С. Горобець та ін. За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова; Гол. ред. С. С. Скляр. Український інститут національної пам'яті. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 272 с.

12 Чому в Україні неможливий «корейський сценарій». АрміяInform. 28.03.2022. URL: https://armyinform.com.ua/2022/03/28/chomu-v-ukrayini-nemozhlyvyj-korejskyj-sczenarij/

відомий політичний діяч США Г. Кіссінджер. Щоправда, він як бонус для України пропонував прийняти її до НАТО без захоплених Росією територій[13].

На початку 1960-х рр. виникла так звана «карибська криза», пов'язана з розміщенням на території Куби ракет із тактичним ядерним арсеналом. Ніколи ще світ не був таким близьким до глобальної ядерної війни як під час тієї кризи. Ціною неймовірних політико-дипломатичних зусиль на найвищому рівні двох держав вдалося загасити кризу, але потенційна загроза рецидиву ядерної катастрофи не зникла. У проміжку між Корейською війною та Карибською кризою сталося ще дві події локального характеру, безпосереднім учасником яких був тоталітарний Радянський Союз. Йдеться про повстання в Угорщині, насамперед її столиці Будапешті, яке було жорстоко придушено, та «берлінську стіну». Обидві події засвідчили, що керівництво СРСР не готове на компроміси і демонструє готовність іти до кінця. Розправа з угорськими повстанцями мала важкі наслідки для комуністичного руху у Європі, його авторитет було підірвано, а політика СРСР одержала офіційну назву політики «радянського імперіалізму».

Відтак, відносини між двома світовими системами – соціалістичною та демократичною, а в межах системного підходу і відносини між двома, як тоді прийнято було говорити, «наддержавами» – продовжували залишатися напруженими. Політично-емоційного забарвлення глобальному протистоянню додавала війна у В'єтнамі, яка в середині 1960-х рр. набирала обертів, а закінчилася лише у 1975 р.

Радянський Союз підтримував Північний В'єтнам, керівництво якого – це комуністи прорадянської орієнтації. Оскільки радянська офіційна ідеологія всюди підтримувала всілякі заколоти та революції заради торжества комунізму, то природно, що В'єтнам розглядався як плацдарм для поширення комуністичних ідей у Південно-Східній Азії. І хоча формально СРСР не був стороною конфлікту, проте реально він брав активну участь на боці Північного В'єтнаму на всіх етапах його розгортання. Зокрема він надавав постійну військово-технічну допомогу, а також допомогу військовими фахівцями, в окремих операціях брали участь військово-повітряні сили. За час війни загинуло шістнадцять радянських військовослужбовців. Для СРСР ця війна була ідеологічною, до того ж диктувалася логікою «холодної війни» та глобального протистояння із Заходом, насамперед США.

Радянський Союз в 1960-ті рр. не лише конфліктував із зовнішнім світом, а й шляхом силового тиску контролював процеси в країнах так званої «народної демократії». Раніше це виявилося в угорських подіях, а в 1968 р. й у чехословацьких під час «Празької весни» – періоду лібералізації комуністичного режиму в цій країні. Кремлівське керівництво в цьому побачило загрозу соціалізму і, керуючись «доктриною Брежнєва», тобто «обмеженого суверенітету», здійснило окупацію країни військами Варшавського договору. В окупації взяло участь двісті тисяч військових та п'ять тисяч танків. Внаслідок опору загинуло понад сімдесят чехословацьких громадян, сотні було поранено. Триста тисяч мусили емігрувати за межі країни. Збройне придушення «Празької весни» ще більше підірвало міжнародний престиж СРСР, істотно знизило вплив комуністичних ідей у Європі[14].

13 Kissinger: for the safety of Europe, get Ukraine into NATO. The Economist. May 17, 2023.

14 Москва і «Празька весна» 1968 року. Історична правда. 12.09.2018. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/5b9922a10d67d/

На початку 1969 р. стався конфлікт на китайсько-радянському кордоні, який перейшов у збройну стадію загострення з 2 по 15 березня того ж року. Цей конфлікт вважається найгострішим у радянсько-китайських відносинах в сучасній історії. Причиною конфлікту стала суперечка за контроль над островом Даманський, розташованим на річці Уссурі Приморського краю. Цікаво зазначити, що Китай звинуватив СРСР в політиці «соціалістичного імперіалізму», маючи на увазі втручання його у суверенні права Угорщини, ЧРСР, а тепер і Китаю[15].

1970-ті рр. були одними з найспокійніших в історії СРСР XX століття. Розпочалася політика «розрядки» міжнародної напруги, закріплена Гельсінськими угодами про непорушність кордонів 1975 р. Проте мирні очкування міжнародної спільноти було зруйновано черговою авантюрою з боку радянського керівництва, яке розпочало Афганську війну, що тривала з грудня 1979 по лютий 1989 рр. Ця незрозуміла народові війна була непопулярною серед радянського населення і стала одним із рушійних чинників розвалу СРСР.

Оголосивши суверенітет у червні 1991 р., радянська Росія стала Російською Федерацією. У цей час відбувався процес «параду суверенітетів», в який включилися не лише колишні союзні, а й автономні республіки у складі РРСФР. Особливо гостро ці процеси проходили на Кавказі і насамперед в Чеченській автономній республіці, яка також проголосила незалежність і, відповідно до чинного законодавства, заявила про вихід зі складу Росії. Проте пострадянська імперія, якою насправді залишалася РФ, здійснила збройну агресію наприкінці 1994 р. Так розпочалася Перша чеченська війна, яка тривала до 1996 р.

Кульмінацією війни стала операція «Джихад» зі звільнення Грозного – столиці республіки, та інших її міст, внаслідок якої російська армія фактично зазнала поразки і мусила укласти Хасав'юртівські мирні угоди. Згідно з цими домовленостями, російська армія повністю звільняла територію Чечні-Ічкерії і по суті визнавала статус республіки як незалежної держави з подальшим його юридичним оформленням. Отже, Республіка Ічкерія, борючись за національне самовизначення, Першу чеченську війну виграла, а російська імперська агресія зазнала невдачі.

Зрозуміло, що такий перебіг подій не влаштовував значну частину російської політичної та військової еліти, яка прагнула реваншу. На тлі ослабленого президента Єльцина свої владні позиції зміцнювали так звані «силовики», які у кінцевому підсумку встановили контроль над країною. Для зміцнення своїх позицій новій політичній еліті необхідна була «маленька переможна війна» і непокірна Чечня підходила для цього якнайкраще. Так у 1999 р. розпочалася Друга чеченська війна, яка тривала аж до 2009 р. Найгострішою її фазою був період до 2002 р., коли проводилися активні та масштабні військові операції. У цей час було дощенту зруйновано Грозний. Надалі війна набула ознак спецоперації проти розрізнених загонів чеченських повстанців, опір яких зрештою було придушено, а Чечня повернулася у «конституційне поле» Російської Федерації. Після проведених виборів президента та парламенту Чеченської Республіки під контролем російських військових та спецслужб, до влади прийшли лояльні щодо Кремля політики[16].

15 СРСР на кривавому сіні. Урядовий кур'єр. 02.03.2019. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/news/srsr-na-krivavomu-sini/

16 «Війна – це мир»: сучасні війни Росії та її імперіалістична культура. Ukraïner. 08.09.2022. URL: https://ukrainer.net/suchasni-viyny-rosii/

Після приходу до влади у Грузії демократичних реформаторських сил у 2004 р. відносини між Росією та Грузією загострилися. Кремль вдало використовував суперечності між центральним урядом республіки та її автономіями – Абхазією і Південною Осетією. Війна розпочалася через збройні провокації з боку сепаратистів Південної Осетії, яких підтримувала російська влада. У відповідь грузинська сторона заявила про намір «відновити конституційний лад» на території автономії, застосувавши силу. Росія скористалася цим, виступивши на захист сепаратистів. Вона увела війська на територію Грузії, порушивши тим самим норми міжнародного права. Поряд із російськими регулярними військами діяли збройні формування так званих абхазьких «ополченців» та російських «добровольців».

У підсумку під тиском світової громадськості просування російських військ вдалося зупинити. Наслідки війни для Грузії – втрата контролю над територіями Абхазії та Південної Осетії, які проголосили себе практично ніким не визнаними незалежними державами.

На жаль, на тлі чеченської війни, яка ще тривала, грузинська кампанія викликала лише стурбованість міжнародної спільноти. Попри те, що вона зробила вирішальний внесок у припинення агресії, сам агресор не був покараний. Так, Міжнародний суд ООН в Гаазі, куди звернулася Грузія, по суті поставив на одну дошку агресора і її жертву[17], а резолюція ПАРЄ пішла ще далі, звинувативши Грузію у тому, що та піддалась на провокації Росії і фактично виступила ініціатором війни[18].

На сьогодні грузинський конфлікт по суті заморожено на невизначений час. На нашу думку, вельми стримана реакція міжнародних інституцій на російську агресію щодо Грузії розв'язала руки останній у її подальшій політиці тиску на сусідні держави пострадянського простору. Якби Росія понесла адекватне покарання за Грузію, навряд чи вона насмілилася б діяти у відповідний спосіб щодо України.

Скориставшись революційними подіями в Україні під час Євромайдану у березні 2014 р., Москва анексувала Крим, провівши сфальшований референдум в Автономній республіці із порушенням української Конституції та Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією, підписаного 1997 р. і ратифікованого парламентами обох країн. Проте кремлівська влада цим епізодом не обмежилася і вдалася до підтримки сепаратистів на Донбасі, керівниками яких виступили російські громадяни, з метою відторгнення регіону від України. Ця війна одержала назву «гібридної», оскільки пряма участь російської армії заперечується, проте російські «добровольці» та російська зброя, зокрема артилерійська, брали активну участь у подіях. Деякі елементи цієї війни, наприклад масована пропаганда як на російську, так і на зовнішню аудиторії, кібервійна було випробувано під час грузинської війни, але зараз їхні масштаби набули небачених розмірів. Українська влада офіційно розпочала антитерористичну операцію, хоча всі розуміли, що це вже була справжня війна. Нічим не спровокований напад Росії на Україну засвід-

17 The Prosecutor of the International Criminal Court, Karim A.A. Khan KC, announces conclusion of the investigation phase in the Situation in Georgia. The International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/news/prosecutor-international-criminal-court-karim-aa-khan-kc-announces-conclusion-investigation

18 Парламентська асамблея Ради Європи. Резолюція 1633 (2008). Наслідки війни між Грузією і Росією. Верховна Рада України: офіційний веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/845_res_1633_(2008).htm

чив, що РФ прагне відновлення імперії, застосовуючи для досягнення цієї мети збройну силу.

У розпал україно-російської війни на Донбасі, Росія вдалася ще до однієї військової авантюри. Цього разу на території Сирії, виступивши на боці режиму Б. Асада. По суті, ця мілітарна операція з боку Росії стала своєрідною операцією прикриття по відволіканню уваги від подій на Донбасі. Проте досягти цього не вдалося, оскільки політика санкцій стосовно Росії за агресію щодо України не ослабла, а з боку США вона навіть посилилася.

Таким чином, розглянувши військову політику Росії за останні понад сто років, доходимо наступних висновків:

По-перше, попри зміну політичних режимів, Росія продовжує залишатися країною, яка сповідує імперську політику під будь-яким ідеологічним прикриттям. Війна – це спосіб існування Російської імперії у будь-яких її формотвореннях. Разом із тим, це і спосіб її руйнації, про що свідчить історія.

По-друге, за останнє століття Росія була серед активних учасників двох світових воєн; стороною, яка провокувала третю світову війну; десять разів здійснювала агресію щодо своїх сусідів – незалежних держав; чотири рази була учасником прикордонних збройних конфліктів; п'ять разів анексувала чужі території, використовуючи фактор військової сили; двічі придушувала демократичні процеси в підконтрольних країнах; тричі була учасником поділу одного народу на дві держави й бере активну участь у фактичному поділі Сирії, а тепер намагається те саме здійснити і в Україні; п'ять разів здійснювала військові акції щодо колишніх союзних та автономних республік.

По-третє, з понад двадцяти воєн, прикордонних конфліктів, які мали місце за столітню історію, шість із них вона програла, шість виграла, сім, де був тактичний виграш, але стратегічна поразка, дві війни завершилися «замороженим» конфліктом і ще дві по суті тривають. Переважна більшість воєн, які вела Росія за цей період були несправедливими з її боку.

По-четверте, міжнародне співтовариство на сьогодні так і не виробило дієвих засобів профілактики імперських амбіцій Росії, зокрема як однієї з найбільш войовничих імперій сучасності, якій у спадок від СРСР дістався ядерний арсенал – один із найпотужніших у світі. На жаль, з боку таких поважних міжнародних організацій як ООН має місце політика умиротворення та пошуку компромісів із агресором, що лише розпалює його апетит. Оскільки на прикладі України вона здійснила спробу переписати політичну історію після Другої світової війни, змінити основи чинного міжнародного порядку, вочевидь настав час запровадити ефективніші методи і засоби колективної безпеки. НАТО та ОБСЄ, як виявилося, не надто придатні для виконання місії глобального миротворця. Про ООН з її Радою безпеки, де діє право вето і де незаконно посідає місце РФ, годі й говорити. Настав час діяти, вивчаючи уроки імперської геополітики Росії за останні понад сто років. Постає питання: що робити? Чи є альтернативи тим неефективним засобам і заходам, які застосовувалися до РФ раніше і частково застосовуються сьогодні? На наш погляд, такі засоби є, але вони не перебувають у фокусі міжнародної спільноти, як і раніше схильної до пошу-

ку компромісу з агресором. Як правило, вони здійснюються за рахунок жертви, а не агресора і в цьому принциповий недолік традиційних методів боротьби з російською агресивною геополітикою.

Поствійна: у пошуках оптимального сценарію

Попередній аналіз показав, що Росія у будь-яких формаціях свого існування робить ставку на війну як останній доказ свого права диктувати політичну волю. Так, не завжди ця ставка спрацьовує, тим не менше, російська влада за будь-якого режиму та форми правління саме війну розглядає як інструмент вирішення своїх як внутрішньополітичних проблем («маленька переможна війна»), так і геополітичних стратегій – просування концепту «русского мира». Не є винятком і політика російського пострадянського режиму чи то у форматі «єльцинської» демократії, чи то путінської спочатку «суверенної демократії», а потім і відвертого авторитаризму.

Нічим не спровокована війна РФ проти суверенної України поставила низку питань, на які у світового співтовариства немає однозначної і твердої відповіді. Є низка варіантів як закінчити війну. Серед них варто звернути увагу на декілька варіантів, які можна розглядати як сценарії припинення війни та досягнення миру. Перший сценарій – український. Його концепт задекларував президент В. Зеленський у вигляді «формули миру». Її зміст полягає у виведенні військ країни-агресора з окупованих територій України без попередніх умов, а далі мирні переговори[19]. Цей сценарій підтримується переважною більшістю українського народу та політичними елітами. Він консолідує українську націю як суб'єкт воєнного спротиву і це дозволяє владі обстоювати свою позицію на міжнародних майданчиках різного рівня та формату.

Наступний сценарій, протилежний українському, – російський, зміст якого полягає у визнанні, як вони заявляють, «геополітичних реалій», що склалися на момент окупації частин південно-східних областей України, включаючи Крим. Тільки після цього РФ готова сісти за стіл переговорів і підписати мирну угоду. Цей сценарій суперечить засадничим принципам міжнародного права, Статуту ООН, по суті легалізує насильство як інструмент зовнішньої політики і фактично вимагає від України капітуляції на умовах країни-агресора[20].

Третій сценарій, умовно кажучи, американо-європейський або Західний. Він фактично підтримує українську платформу для переговорів, але має певні відмінності процесуального характеру і залежить як від країни-члена клубу «США плюс Західна Європа», так і від внутрішньополітичного балансу інтересів усередині цих країн між політичними партіями, які виборюють владу. Загалом колективний Захід обстоює позицію щодо відновлення суверенітету України у кордонах, визнаних світовим співтовариством на момент розпаду СРСР.

Четвертий сценарій пропонують країни так званого «глобального Півдня». Суть цього плану полягає у негайному припиненні вогню, встановленні перемир'я, а потім

19 Формула миру: Зеленський назвав 10 умов припинення війни в Україні. УКРІНФОРМ. 15.11.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3614525-formula-miru-zelenskij-nazvav-10-umov-pripinenna-vijni-v-ukraini.html

20 Як закінчити війну? Росія сформулювала новий список вимог. ГЛАВКОМ. URL: https://glavcom.ua/world/world-politics/jak-zakinchiti-vijnu-rosija-sformuljuvala-novij-spisok-vimoh-930257.html

проведенні мирних переговорів. Вадою цього сценарію є те, що РФ готова до переговорів лише за своїм сценарієм, тобто Україна повинна визнати так звані «геополітичні реалії» як доконаний факт. От якби «глобальний Південь» здійснив тиск на РФ, змусивши її до переговорів без попередніх умов, можна було б про щось говорити, але жодного тиску з боку цих країн на країну-агресорку ми не бачимо[21]. Хоча у них є потужні важелі впливу, насамперед економічні, котрі дозволяють це зробити. Адже деякі впливові країни цього регіону є ключовими споживачами російських енергоресурсів, що робить РФ залежною від них. Натомість така країна як Індія – провідний член «глобального Півдня» – за час війни стала головним споживачем російської нафти, тим самим фінансово підживлюючи війну проти України.

Китайський сценарій, викладений у вигляді програми з дванадцяти пунктів, мало чим відрізняється від сценарію, який обстоюють країни «глобального Півдня». Мають місце деякі відмінності у конкретизації кроків на шляху до припинення війни та підписання мирної угоди. Першим пунктом китайського сценарію є положення про те, що Китай визнає непорушними принципи суверенітету та територіальної цілісності держав. Проте цей пункт виглядає досить декларативним, оскільки без реалізації цього пункту всі інші втрачають сенс. Якби Китай зупинився на цьому пункті, вимагаючи його реалізації як передумови для втілення наступних пунктів, це могло б істотно вплинути на перебіг подій на фронті. Проте риторика офіційних представників Китаю по суті розмиває це принципове положення, яке буквально потопає в потоках словесної еквілібристики, що робить китайський сценарій малопридатним для практичного втілення[22].

Таким чином, коротко розглянувши сценарії припинення війни РФ проти України від провідних геополітичних гравців, доходимо висновку, що майже всі вони торкаються технології закінчення війни і зовсім оминають сферу «поствійни». Тобто, що робити з Російською Федерацією після війни? Чи має ця країна залишатися такою, якою вона є сьогодні, розпочавши криваву війну XXI століття? Якщо так, то де гарантії, що за певний час вона знову не вдасться до реваншу, якщо після поразки у цій війні вона не досягне своєї мети?

У широкому форматі над проблемою поствійни практично ніхто не замислюється, тим самим програмуючи ризики, що все може повторитися – тільки вже на новому технологічному рівні. Тому пропонуємо свій сценарій поствійни для Росії, який, на наше переконання, зможе раз і назавжди вирішити проблему війни для Росії як єдиного засобу вирішення своїх внутрішніх та зовнішніх проблем. Умовно назвімо його «сценарієм у форматі три “Д”».

За час війни РФ проти України на повний голос зазвучала тема застосування ядерної зброї з боку агресора. Йдеться про тактичне ядерне озброєння. Це не на жарт стурбувало Захід та й цілий світ. Своє занепокоєння з цього приводу висловив і Китай. Проте риторика щодо ядерної зброї час від часу, то затухає, то знову набирає обертів, спалахуючи агресивною риторикою і погрозами. Особливо відзначаються

21 Мирний план для України, або Проект Глобального Півдня. ГЛАВКОМ. URL: https://glavcom.ua/columns/olexkush/mirnij-plan-dlja-ukrajini-abo-proekt-hlobalnoho-pivdnja-949583.html

22 Китай представив свій «мирний план» із 12 пунктів щодо війни Росії в Україні. Українська Правда. 24.02.2023. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/24/7390767/

на цьому полі інформаційної війни російська ура-патріотична пропаганда й заступник секретаря радбезу РФ, екс-президент Д. Медведєв та відомі російські експерти – С. Караганов[23], Ф. Лук'янов, В. Тренін[24] та ін. Ця риторика та певні кроки у нагнітанні теми застосування ядерної зброї на полі бою справила неабиякий вплив на свідомість як пересічних громадян західних країн, які є партнерами України і всіляко допомагають їй у війні з агресором, так і західних еліт. Ця риторика про ядерну зброю як засіб остаточного вирішення питання війни і миру між Україною та РФ істотно впливає на позицію західних експертів та окремих політиків. Зокрема, як вважається, саме цей аргумент став причиною того, щоб не надавати Україні досить ефективної зброї, насамперед літаків та далекобійних ракет, тим самим натякаючи Україні, що варто сідати за стіл переговорів.

На нашу думку, це глибоко помилкова стратегія Заходу, оскільки по суті ллє воду на млин російської політики війни, робить її в очах пересічних росіян прийнятною, оскільки не веде Росію до поразки, а навіть більше – до перемоги. Адже, якщо Крим та певні частини Донбасу і півдня України опиняться під контролем РФ, це означатиме для В. Путіна і його команди перемогу у війні. Ця проста здавалося б істина, на жаль, не здається очевидною для певного сегменту західного істеблішменту, групи експертів та аналітиків. На жаль, ніхто не розглядає можливість денуклеаризації РФ принаймні на рівні тактичної ядерної зброї, як гарантії позбавлення Москви змоги займатися безвідповідальною риторикою, шантажувати Україну і світ можливістю застосування ядерного арсеналу.

Отже, денуклеаризація як політика цивілізованого світу щодо країни, яка вдалася до готовності її застосувати, дає досить підстав для її колективної реалізації. Таку політику ми умовно називаємо форматом «Д». Насамперед це перехід від політики санкцій до політики ембарго, відміна якого можлива лише за умов добровільної денуклеаризації. Досвід такий уже є. Україна, а також Білорусь і Казахстан, тому наочний приклад. Під тиском міжнародної спільноти ці країни позбулися свого ядерного арсеналу. На жаль, тоді цей примус не торкнувся РФ, настав час виправляти помилку.

З процесом денуклеаризації РФ кореспондується процес дезінтеграції, тобто розпаду її на декілька суб'єктів – незалежних держав, які сьогодні фактично окуповані і перебувають у статусі формально автономних утворень. Сьогодні у РФ створено жорстко централізоване управління та вибудовано так звану «вертикаль влади» від центру до периферії. Фактично нівельовано засади федералізму, який перетворився на просту формальність[25]. Всі проблеми сьогодні в РФ вирішуються у центрі, тобто Москві, а будь-які спроби заявити про місцеві інтереси жорстко переслідуються. Кремль повністю контролює бюджет і фактично, не надаючи корисних сучасних послуг, займається збиранням податків та перерозподілом бюджету. Нафта та інша сировина імпортується, а доходи осідають у Москві. Це типово колоніальна модель управління, яка характеризує імперський устрій, а не демократичне самоврядування.

23 Карганов С. Растущая угроза. Россия в глобальной политике. URL: https://globalaffairs.ru/articles/tyazhkoe-no-neobhodimoe-reshenie/

24 Тренин Д., Лукьянов Ф. «Верните страх!». Россия в глобальной политике. URL: https://globalaffairs.ru/articles/vernite-strah/

25 Буґайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. Київ: АРК.ЮЕЙ, 2022. 480 с.

Росія чітко поділена на регіони-донори та регіони-реципієнти. Москва займається перерозподілом бюджетних ресурсів, але дбає насамперед про себе. Три чверті капіталу РФ сьогодні обертається саме у Москві, що створило відчутні диспропорції між центром і периферією. Ця несправедливість гостро відчувається на місцях, але поки що ніяк не каналізується у протесні акції. Автономні республіки Північного Кавказу, Поволжя, а також промислові центри Уралу, Західного та Східного Сибіру, Далекого Сходу незадоволені політикою центру і саме ці регіони та місцеві еліти є потенціалом дезінтеграції РФ. Проте ця перспектива закономірно турбує Захід. Його мотивація уникати дискурсу щодо дезінтеграційних процесів на території РФ викликана стурбованістю втрати контроль над ядерним арсеналом, котрий, як вважають західні політики, може опинитися у руках терористів чи неконтрольованих груп інтересів[26].

На наш погляд, це контрпродуктивні побоювання, оскільки контроль над арсеналом за будь-якого перебігу подій дезінтеграційного характеру залишиться у руках Генерального штабу РФ, який дисльоковано у європейській частині країни. Суб'єкти, які будуть виходити з-під контролю Москви не контролюють і не будуть контролювати ядерні арсенали, відтак побоювання того, що ядерна зброя розповзеться просторами РФ, безпідставні. Отже, дезінтеграція РФ є наступним, другим після денуклеаризації РФ, чинником, здатним суттєво вплинути на її агресивну зовнішню політику та геополітичні плани на реанімування імперії.

Наступним, третім, чинником, який цілковито нівелює плани Кремля на захоплення сусідніх територій та війну як інструмент геополітики, виступає демілітаризація РФ. Під демілітаризацією слід розуміти реальне й істотне скорочення воєнного потенціалу, що унеможливлює побудову та реалізацію планів на війну як інструмент геополітики. Демілітаризація передбачає суттєве скорочення наступальних озброєнь та чисельності армії. Якщо йдеться про конкретну ситуацію з РФ, то її арсенали має бути скорочено щонайменше втричі – це бронетехніка, військова авіація, ракети середнього і дальнього радіусу дії, зокрема балістичні. Оптимальним є скорочення російської армії до ста тисяч осіб. Також важливим компонентом демілітаризації РФ буде демонтаж військово-промислового комплексу, який живить російську армію зброєю масового знищення. Прикладом демілітаризації може слугувати Німеччина після Другої світової війни.

Постає питання, як цього досягти? Безперечно чи не вирішальним чинником здійснення демілітаризації будь-якої країни є її поразка на полі бою і РФ тут не виняток. Чи можливий такий сценарій результату війни РФ проти України? Він імовірний, але за умови, що Збройні сили України одержать у необхідній кількості та якості військову техніку від наших партнерів по антипутінській коаліції. Насамперед ідеться про США, як провідного донора для України у війні з Росією. Перебіг подій, пов'язаних із війною, показує, що США загалом виконують свої обіцянки, але є питання у темпах надання зброї, її обсягів і видів. Дискутабельною стала тема постачання фронтової авіації та ракет середнього радіусу дії типу АТАКАМС. У США є також

26 Західні партнери більш за все бояться розпаду Росії. РБК-Україна. 25.04.2023. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/mihaylo-samus-zahidni-partneri-naybilsh-boyatsya-1682355005.html

впливова група осіб – це політики, певні бізнесові кола, інформаційні ресурси та експертне середовище – яка ставить під сумнів необхідність активно допомагати Україні. Зрештою така позиція характерна для багатьох західних політиків, бізнесменів і це ускладнює можливість завдати РФ швидкої та ефективної поразки у війні. Поразки, яка може стати аргументом демілітаризації РФ під час переговорів із агресором, що зазнав поразки.

Отже, сценарій для Росії у поствійні у форматі три «Д» – це денуклеаризація, дезінтеграція та демілітаризація країни-агресора. Це складний сценарій, але цілком реальний за умови, якщо його підтримають провідні країни світу та бодай частина країн «глобального Півдня». Змушені констатувати, що на даний момент такої єдності і розуміння у світового співтовариства немає, про що свідчить зокрема Декларація країн «великої двадцятки», саміт якої відбувся восени 2023 р. Декларація, згадуючи війну в Україні, підтримуючи принципи територіальної цілісності та суверенітету, не наважилася не тільки засудити, а й навіть згадати Росію як країну, що розв'язала війну[27]. З цієї нагоди представник РФ на саміті висловив задоволення текстом Декларації. Проте, як мовить китайська мудрість, «відстань у тисячу лі починається з першого лі», тобто з першого кроку.

Здійснений нами історичний екскурс в історію РФ та аналіз ситуації навколо політики цієї країни сьогодні, показав, що Росія не позбулася імперських комплексів, під яким би виглядом вони не виступали: чи захисту російськомовного населення, відновлення так званої «історичної справедливості щодо кордонів», розширення та встановлення «русского мира», досягнення гарантій безпеки від розширення НАТО тощо. Все щойно перераховане покликане реанімувати імперську доктрину російських еліт, під яким би ідеологічним прикриттям вони не виступали: монархічним, більшовицьким чи псевдоліберальним та квазідемократичним. Саме тому ми вважаємо сценарій у режимі три «Д» у поствійні єдиною гарантією встановлення «вічного миру» у розумінні І. Канта та безпеки на євразійському просторі – від Калінінграда до Владивостоку. Цей простір має бути денуклеаризовано, дезінтегровано і демілітаризовано. Всі інші варіанти та сценарії, які пропонуються чи передбачаються, – це втеча від реальності і спроби камуфляжу очевидного. Це відтермінування реваншу.

27 New Delhi Leaders' Declaration Final Adoption. URL: https://www.g20.org/content/dam/gtwenty/gtwenty_new/document/G20-New-Delhi-Leaders-Declaration.pdf

Алла КИРИДОН

КОНСЦІЄНТАЛЬНА КОМПОНЕНТА ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Від 2014 р. триває російсько-українська війна, в якій Україна стала об'єктом зовнішньої агресії, учасником гібридного протиборства як регіонального, так і світового рівня. Повномасштабне і неспровоковане вторгнення РФ в Україну 24.02.2022 р. актуалізувало осмислення всіх складників війни, з огляду на те, що у воєнний час теоретичні проблеми сутності війни та миру набувають практичного виміру. Повномасштабне неспровоковане вторгнення РФ в Україну, а також подальший розвиток конфлікту різко сколихнули уявлення міжнародної спільноти про стабільність миру у Європі. Війна спонукала до перегляду припущень про природу сучасних конфліктів. Припущення про зменшення ваги традиційних засобів ведення війни виявилися передчасними. Водночас некінетичні воєнні інструменти, зокрема когнітивні, зберігають свою вагу[1]. Для нових гібридних воєн XXI століття основою є психологічно-інформаційні операції, спрямовані на маніпулятивну трансформацію масової свідомості цільової аудиторії. Свідомість перетворилась на самостійну сферу геополітичного протиборства. Як підкреслив дипломат Д. Кулеба, «загалом війна є найвищим ступенем протистояння в будь-якій сфері життя з метою змінити реальність у трьох просторах: фізичному (земля, вода, небо), когнітивному (уявлення людини про себе, інших та світ загалом) і віртуальному. Особливість віртуального простору в тому, що він надає можливості впливу і у фізичному, і в когнітивному просторах»[2]. Відтак серед складників російсько-української війни, що здійснюють системний вплив на індивідуальну і масову свідомість, увиразнюються різні типи віртуальних воєн[3] – консцієнтальна, смислова, інформаційна тощо. Серед векторів фундаментального осмислення війни Росії проти України представниками гуманітарних наук у найширших дисциплінарних контекстах увиразнюється світоглядно-ідеологічний – ідеологічні конструкти в Росії новітнього часу; духовні «скрепи» «святої Русі», концепт «русского мира»; «українська ідея» крізь призму державного будівництва; аксіологіч-

1 Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни (23.09.2022). URL: https://niss.gov.ua/en/node/4660

2 Кулеба Д. Війна за реальність. Як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ: Книголав, 2019. С. 22.

3 Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика: навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Знання, 2008. С. 559.

ний фронтир: цивілізаційний вибір України і Росії; рашизм як ідеологія і політична практика[4].

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що використання інструментарію та технологій маніпулятивних когнітивних форм консцієнтальних, смислових та інформаційних воєн оприсутнює справжні / глобальні інтереси Росії у війні проти України, ідеологічну конфронтацію двох світів, в основі якої лежить опозиція свій / чужий.

Мета дослідження полягає в окресленні сутнісних характеристик консцієнтальних, смислових та інформаційних воєн та ілюструванні прикладного аспекту (практичного застосування консцієнтальних і смислових інтервенцій як компоненти російської агресії проти України).

Протягом останніх десятиліть наукова думка України збагатилася значною кількістю наукових досліджень, предметом яких є теоретичне осмислення характерних ознак гібридних, інформаційних та смислових воєн сучасності (Т. Андрієвський, М. Варій, В. Власюк, В. Горбулін, Ю. Давидова, С. Дацюк, О. Додонов, В. Домарєв, А. Дубина, Я. Жарков, В. Зеленін, С. Іванов, В. Кальниш, А. Киридон, Л. Компанцева, К. Кононенко, О. Курбан, Д. Ланде, О. Левченко, О. Литвиненко, І. Лук'янець, Є. Магда, Р. Марутян, В. Остроухов, Б. Парахонський, О. Пелін, Г. Перепелиця, В. Петрик, Т. Пода, Г. Почепов, П. Прибутько, М. Присяжнюк, Є. Скулиш, Л. Смола, О. Старіш, В. Толубко, С. Троян, О. Харитоненко, С. Чукут, В. М. Шамраєвата, Г. Яворська й ін.). Безпосередньо до проблеми консцієнтальної війни звертались автори Ю. Горбенко, О. Задерейко, Г. Задорожний, Н. Карпчук, А. Колодій, М. Остапенко, О. Сенченко та ін.

Передовсім кілька методологічних зауваг. Історики зазвичай працюють з подієво-фактологічним полотном з віддалі певної часової дистанції, коли «тунельне» мислення про болісне сьогодення поступилося спокійнішому і врівноваженішому історичному осмисленню «болісної минувшини». Ми свідомі того, що перебуваємо в процесі подій, «ми живемо у війні», щоденно інформаційно, психологічно й емоційно занурюючись у воєнне повсякдення. Відтак лише частина явищ та процесів у контексті війни Російської Федерації проти України має оприсутнено-завершений, а інша частина – незавершений характер. Це ускладнює аналіз, логічні ряди асоціативних побудов, теоретичний синтез для створення цілісного уявлення про предмет / об'єкт, повноважні узагальнення, належним чином обґрунтовані висновки тощо. Водночас занурення у безпосередній вир подій, бачення їх «зсередини» уможливлюють миттєве рефлексування, відтворюючи повсякдення, актуалізуючи його, акумулюючи емпіричні матеріали, нагромаджуючи джерельно-інформаційний потенціал тощо. Комплексність порушеної проблеми обумовлює залучення широкого спектру методів дослідження. Базовим методологічним інструментом осмислення досвіду й характеру російсько-української війни та основною когнітивною стратегією обрано принцип методології розуміння (за М. Вебером). Для виявлення складних і багатозначних процесів когнітивно-свідомісної площини вилоновування театру війни Росії проти України обрано методику інтерпретативного дослідження. Початково окреслимо по-

4 Лисенко О.Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 р.). Вісник Національної академії наук України. 2022. № 7. С. 92–93.

нятійно-категоріальний апарат дослідження, а за тим імплікуємо ці сюжети до аналізу предметної площини.

Консцієнтальність (лат. conscientia – свідомість, совість) – орієнтованість загрози на враження свідомості цільової аудиторії, впровадження певної ідеології, деструктивних наративів і меседжів. Консцієнтальні загрози спрямовані на знищення самоідентифікації, самовизначення людини та нації, що є однією з цілей гібридної війни – коли людина втрачає власну ідентичність, виникає можливість навіювання їй будь-якої іншої[5].

Консцієнтальна війна – нова форма геополітичного протистояння, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації, які використовуються з метою трансформування свідомості та маніпулювання нею (ідеться передовсім про населення країни – об'єкта агресії). Консцієнтальна зброя – це технологія роботи зі свідомістю, спрямована на ураження та знищення певних форм і структур свідомості, а також деяких режимів її функціонування. За своєю суттю консцієнтальні війни є певною комплексною методологією зміни картини світу протилежної сторони в заданому напрямку. При цьому під протилежною стороною слід розуміти як окремих осіб (чи групу осіб), що приймають рішення на різному рівні, так і окремі групи людей або масову свідомість народу загалом.

Консцієнтальна війна ініціює зіткнення двох моделей світу – старої і нової, з яких одна, нав'язувана супротивником, поступово починає домінувати над наявною. Відбувається «зіткнення смислів і примноження невизначеності,… від того, яка концепція стратегічних уявлень та значень домінує в головах політиків, залежать і рішення, що приймаються на їх основі, і практичні дії, які здійснюватимуться на основі цих рішень»[6]. Тому в консцієнтальній війні передусім слід бачити війну когнітивну, оскільки вона чинить вплив на процеси ухвалення рішень, структуру міркувань тощо. Не лише інформація, а й процеси операцій з нею покладено в основу введення нових типів поведінки, що становить кінцеву мету консцієнтальної війни[7].

Консцієнтальна війна – спеціально вироблена інформація, суголосна концепції агресії, спрямованої на руйнування духовних засад народу, його ідеології, історії, культури, національної самосвідомості, з метою підкорення волі загарбника. Така війна ведеться з метою руйнації сакрального архетипу країни. Основною метою застосування консцієнтальної зброї є вилучення людей з традиційної для них культурно-конфесійної спільноти і перетворення їх з народу на розрізнених та роздрібнених соціальних індивідів, які мали б відчужені почуття щодо колишнього етносу.

Серед засобів консцієнтальної війни – навіювання; повторення; формування переконань тощо. Механізмами формування такого «нав'язаного світу» можуть виступати системні впливи на такі компоненти як: руйнування релігійних уявлень і переконань; руйнування лінгвістичної компоненти свідомості (мови); створення со-

5 Стратегічні комунікації для безпекових і державних інституцій : практичний посібник / [Л. Компанцева, О. Заруба, С. Череватий, О. Акульшин; за заг. ред. О. Давліканової, Л. Компанцевої]. Київ: ТОВ «ВІСТКА», 2022. С. 32-33.

6 Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. С. 8.

7 Сенченко О. Структури, засоби і моделі застосування консцієнтальної зброї в системі соціальних комунікацій. Вісник Книжкової палати. 2014. № 7. С. 3.

ціальних міфів; нав'язування стереотипів поведінки; формування соціальних установок; руйнування історичних архетипів; руйнування політичних, культурних традицій тощо[8].

Серед наслідків застосування консцієнтальної зброї: зниження загального рівня свідомості людей, що живуть на певній території; руйнування у них стійкої системи світоглядних цінностей і заміщення їх різноманітними ціннісними симулякрами; знищення родової і культурної пам'яті суспільства, психотизація і невротизація суспільства; руйнування традиційних механізмів самоідентифікації і заміщення їх механізмами ідентифікації нового типу через створення різного роду «груп участі»; упровадження в суспільство спеціально сконструйованої матриці цінностей, норм поведінки і реакцій як єдино можливої моделі життєдіяльності населення; знищення здатності ставити глобальні і стратегічні цілі; руйнування суб'єктності цілих етносів і народів; здійснення цивілізаційної перевербовки етносів і народів. Війна на знищення свідомості та совісті, ведеться не гребуючи ніякими засобами, всупереч будь-яким загальнолюдським цінностям, виправдовується будь-яка дія: брехня, міфи, перекручення інформації, підкуп, обстріли цивільного населення та знищення своїх же союзників, недотримання будь-яких домовленостей тощо[9]. У статті проілюструємо послідовне й планомірне перетворення Росією України на поле консцієнтальної війни.

Смислова війна (semantic war) – складник сучасної гібридної війни, новий вид когнітивного протистояння; впливає на пізнавальну сферу людини; ведеться віртуально; ворог спочатку «перемагає розум і тільки потім – території»[10].

Водночас, як підкреслює дослідниця О. Харитоненко[11], у науці сьогодні недостатньо вивченим залишається питання про те, що ж саме є «зброєю» смислової війни, за допомогою чого можна вільно «зайти» на «територію сенсів» жертви агресії. Серед основних інструментів смислових протистоянь розглядають міфологічні структури, концепти, фрейми, патерни, меми.

Інформаційна війна (information war) – інформаційні впливи, які мають на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством[12] та захист власних центрів прийняття політичних рішень. Інформаційна війна – це «найінтелектуальніший варіант військового протистояння, оскільки і суб'єкт, і об'єкт впливу тут – людський розум... Якщо звичайна війна націлена на тіло людини, то інформаційна... на її розум»[13]. Інформаційні війни різної інтенсивності стали ознакою сучасного інформаційного суспільства. Вони будуються на стратегії резонансу, коли один комунікативний складник починає

8 Горбенко Ю., Горбенко А., Горбенко О. Консцієнтальна зброя: механізми та засоби протидії. Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, травень 2017 р.). Київ: Вид-во НУОУ імені І. Черняховського, 2017. С. 29.

9 Сенченко О. Зазн. пр. С. 3.

10 Марутян Р.Р. Смислові війни сучасності: український вимір. Matrix-divergent. 13.03.2017. URL: http://matrix-info.com/2017/03/13/ROSIYA-GOTUYETSYA-DO-VELYKOYIVIJNY-TU).

11 Харитоненко О. Смислові війни в межах гібридних протистоянь. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навч. посіб. / За заг. ред. В.О. Жадька ; ред.-упор.: О.І. Харитоненко, Ю.С. Полтавець. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 161.

12 Почепцов Г., Чукут С.А. Зазн. пр. С. 559.

13 Почепцов Г.Г. Смисли і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 7.

функціонувати таким чином, щоб замінити собою все інше, коли одне повідомлення може збурити суспільство. В інформаційній війні застосовуються засоби та методики, спрямовані на формування стійкої суспільної думки в потрібному маніпуляторам ключі, закладаються необхідні установки та патерни поведінки у свідомості мас для можливого подальшого управління ними. Основне правило інформаційно-психологічного впливу в рамках інформаційної війни – опертя на способи обробки людиною інформації та способи структурування цієї інформації[14]. Серед маніпулятивних прийомів, які найчастіше використовуються для впливу на інших: звинувачення в звірствах; гіперболізація ставок; демонізація та дегуманізація опонента; поляризація; мета-пропаганда, яка дискредитує пропаганду іншої сторони тощо[15].

Ключова відмінність смислової війни від інформаційної полягає в її меті: смислові операції спрямовані на ураження не системи знань і суджень, а цілої системи цінностей, картини світу об'єкта агресії. Тактична мета смислової війни – зробити кожну людину своєрідним «цензором», який сам буде тлумачити факти в потрібному, керованому сенсі: все, визначене як «неправильне», відкидати, і засвоювати тільки те, що «дозволено». Стратегічна мета смислової війни – самознищення об'єкта агресії (соціальної групи, нації тощо)[16]. Інформаційні війни змінюють набір фактів, смислові – набір знань. На базі змінених фактів починають прийматися інші рішення, а потім на базі змінених знань факти вже не потрібні, людина сама приймає потрібні рішення.

У межах інформаційних воєн використовуються переважно факти, фейки (неправдиві факти), і вже на основі них здійснюються дезінформація, інформування в потрібному напрямку, інтерпретація, замовчування, переакцентування і відвернення уваги за допомогою інформаційних шумів тощо. Смислові війни передбачають використання зовсім іншого інструментарію. Факти відходять на другий план: «Достовірність факту тут не є настільки важливим параметром, як у випадку з інформаційним простором. У крайньому разі завжди можна знайти інший факт, якщо цей не підійде. Факт вторинний, первинним є необхідний образ-смисл»[17]. Г. Почепцов сформулював принцип застосування зброї у смисловій війні: якщо інформаційна операція починається з факту, який потім видозмінюється шляхом маніпулювання, то семантичні диверсії «стартують» від образу, метафори, влучно підібраного слова-кліше, під які згодом факти реальної дійсності лише «підтасовуються». Противник у цій війні «працює з образом окремо, а з фактом окремо; потрібний образ робить яскравим, а непотрібний факт – каламутним і спірним… , образ "бандерівця" живе власним життям, не пов'язаним ні з історією цього поняття, ні із сучасною українською реальністю»[18].

Інформаційну та смислову війни можна порівняти за такими критеріями: ціль ураження і очікуваний результат, мета і завдання війни, шляхи вирішення завдань, методи, методики і технології, канали впливу, характер і тривалість, суб'єкти і об'єк-

14 Староконь Є.Г. Словник-довідник спеціальних термінів. Житомир: Полісся, 2021. 228 с.

15 Toffler A., Toffler H. War and anti-war. Survival at the dawn of the 21st century. USA: Warner Books, 1993. P. 164.

16 Марутян Р.Р. Що таке смислові війни та чому вони загрозливіші за інформаційні? UKRLIFE.TV. 2017. Грудень. URL: https://www.youtube.com/ watch?v=b2EZh_7Grkw

17 Почепцов Г.Г. Зазн. пр. С. 16.

18 Там само. С.16.

ти. Так, у межах *інформаційної війни* основною ціллю ураження є система знань і суджень (сфера раціонального), а *смислові операції* спрямовані на зміну системи уявлень, переконань і цінностей (сферу емоцій, відчуттів, вірувань). У цьому сенсі смислові війни можна було б назвати не тільки «семантичними», а й «когнітивними» чи «аксіологічними».

У *інформаційній війні* ворог працює з інформаційними потоками, його «зброя» спрямована на ситуаційно актуалізовані в суспільно-політичному дискурсі події та персони. У випадку ж *смислової війни* противника цікавить не інформація, а механізми пізнання, культурологічні константи, тому «під прицілом», насамперед, опиняються факти історії, об'єкти культурної спадщини, моральні пріоритети, ментальні стереотипи, мова.

За метою *інформаційна війна* тактична. Вона ведеться для дестабілізації (чи, навпаки, стабілізації) поточної політичної ситуації шляхом ситуаційної зміни ставлення людей до когось або чогось (влади, окремого політика чи громадського діяча, події, факту). *Смислова війна*, навпаки, стратегічна за своєю суттю. Вона змінює самих людей, картину світу народу. Фактично йдеться про «перевербовування», «перекодування» противника, який у результаті сам починає діяти на користь ворога або ж, щонайменше, легко змиряється з поразкою[19].

В умовах гібридних воєн створюється особливий дискурс зі своїми засобами породження смислів. Зокрема в аспекті комунікацій завдання гібридної війни полягає не в досягненні порозуміння, а у створенні численних непорозумінь і хаосу мислення, продукуванні різних версій подій, які однаково претендують на істинність. Аналогічно, збройні операції здійснюються так, щоб не було зрозуміло, хто за ними стоїть і яку мету вони переслідують.

Когнітивно-емоційне та інтелектуальне насильство передбачає нав'язування супротивникові «м'якими» засобами власних уявлень про устрій реальності, намагання присвоїти свої імена речам, представити свою логіку міркувань як єдино правильну. Прагнення емоційно-психічної зверхності – один із істотних виявів волі до влади, тобто встановлення відносин панування та підкорення[20].

Як наголошено в «Доктрині інформаційної безпеки України»: «Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства»[21].

При цьому нагадаємо, що українсько-російські відносини мають довгу і суперечливу історію, яка нараховує сотні років. Основним змістом завжди було прагнення Московії та її спадкоємців (Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації) унеможливити становлення незалежної держави українського народу – повноправного члена європейської співдружності націй. Від часу появи суверенної України Кремль вибудовував плани повернення України «якщо не до зони повного контролю,

19 Харитоненко О. Зазн. пр. С. 146–147.

20 Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни.

21 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». Указ Президента України №47/2017. URl: https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374

то до орбіти виняткового впливу»[22]. Як зазначив академік В. Горбулін, набуття Україною незалежності у 1991 р. у результаті розпаду СРСР від початку розглядалося і розглядається російською елітою як прикре історичне «непорозуміння», яке повинно бути якнайшвидше виправлене. Вся російська культурна політика на українському напрямку була повністю інтегрована в загальну стратегію ліквідації української державності[23]. У свідомості кремлівського керівництва і значної частини населення Росія оточена ворогами, які прагнуть захопити російські природні ресурси. Провідну роль у цій «глобальній змові» відіграє Захід на чолі зі США. Для того щоб вистояти у фантомному протистоянні, Росія, на переконання керівництва РФ, повинна за будь-яку ціну відновити контроль над втраченими територіями СРСР і «соціалістичного табору». Ключовим завданням є захоплення України, яке повинно кардинально збільшити російські демографічні, політичні, економічні, військові та інші ресурси. В ірраціональній картині світу «кремлівських мрійників» відновлення контролю над Києвом – літописною «матір'ю городів руських», столицею і прабатьківщиною східнослов'янського православ'я – є життєво важливим інтересом Росії. Ці прагнення РФ виопуклювались упродовж усіх років незалежної України.

Так, іще 26.08.1991 р. (через два дні після прийняття Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України) за дорученням президента РРФСР Б. Єльцина його прес-секретар П. Вощанов оголосив офіційну позицію Росії щодо відносин із «союзними республіками»: «РРФСР залишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів»[24]. 28.08.1991 р. віце-президент РФ О. Руцькой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою примусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, вчергове погрожуючи переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Вже за півроку територіальні претензії РФ до України було оформлено офіційними рішеннями вищих державних органів Росії. 21.05.1992 р. Верховна Рада РФ прийняла постанову № 2809-1 «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році». Відповідно до неї постанову Президії ВР РРФСР від 05.02.1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» було визнано такою, що не має юридичної сили від моменту її прийняття. У грудні 1992 р. З'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя. На виконання цього рішення вже 09.07.1993 р. парламент РФ ухвалив постанову «Про статус міста Севастополя», проголошуючи російський федеральний статус міста.

Реалізацію стратегії поглинання, здійснюваної РФ щодо України, було відтерміновано з огляду на складні економічні й внутрішньополітичні процеси 1990-х років у самій Росії. Остання навіть вимушено підтримувала ілюзію добросусідських відносин з Україною, свідченням чого стало підписання 05.12.1994 р. спільно зі США й Великою Британією Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України

22 Лисенко О.Є. Зазн. пр. С. 87.

23 Горбулін В. Тези до другої річниці російської агресії проти України. 18.02.2016 (сайт Українського кризового медіа-центру). URL: https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy

24 Там само.

до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум)[25]. Відповідно до цього документу сторони підтверджували Україні зобов'язання «поважати незалежність і суверенітет та чинні кордони України» (ст. 1); «утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що жодна їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй» (ст. 2)[26].

З приходом 2000 р. на президентство В. Путіна спостерігається чергове загострення російсько-українських міждержавних відносин. На І Всесвітньому конгресі співвітчизників 11.10.2001 р. він заявив про намір Росії опікуватися тими, хто через геополітичні трансформації ХХ століття опинився «за межами історичної Батьківщини». Особливо наголошувалося на тому, що у час, «коли Росія знову набирає силу й авторитет, коли руйнується звична повоєнна структура світу, ми повинні бути разом». Важливим інструментом взаємодії держави зі «співвітчизниками» проголошувався розвиток «спільного культурного та інформаційного простору». Промова російського президента фактично запустила механізм пропаганди неоімперської державно-шовіністичної ідеологеми «русского мира». Йшлося про своєрідну реінкарнацію давньої месіанської доктрини «Москва – третій Рим», яка впродовж кількох століть була наріжним каменем ідеології «збирання земель»[27].

Важливим напрямом історичної пропаганди з боку Російської Федерації стало створення з українців образу «ворога», дегуманізація громадян України. Особливо така політика (відповідно й історичний наратив) актуалізувалась після Помаранчевої революції 2004-2005 рр. Російські історики-пропагандисти почали розповсюджувати тези, що в Україні «реінкарнується фашизм», вулицями міст ходять «бандерівці», які в «найжахливіші способи збиткуються над російськомовними співвітчизниками». З подачі політичного керівництва російські історики вперто насаджували ідеологему «спільної історичної пам'яті» як універсального знаряддя «м'якої сили» Кремля в міждержавних взаєминах. Активізувались різноманітні спільні комісії істориків. Виношувались ідеї створення «спільного підручника з історії». Росіяни не полишали спроб нав'язати для України свій історичний наратив, закликали українців «схаменутися», повернутися «у лоно трьох братніх народів» та спільно з росіянами і білорусами крокувати до «світлого майбутнього»[28]. Фактично з Помаранчевої революції (яка унеможливила прихід до влади проросійського кандидата у президенти В. Януковича) й увиразнення євроатлантичного вектору, здійсненого керівництвом держави в особі президента В. Ющенка, пов'язують початок гібридної війни проти України (2005 р.). Для протидії просуванню України до євроспільноти інтенсивно використовувалися комбіновані засоби економічного

25 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

26 Там само.

27 Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. Український історичний журнал. 2022. № 2. С. 47.

28 Перелом. Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блащук. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. С. 796.

шантажу, політичного і дипломатичного тиску, пропаганди, а також маніпулятивні політтехнології електорального штибу[29].

Зауважимо, що ключову роль у формуванні російського культурного й інформаційного простору шовіністично налаштовані владні еліти відвели телебаченню. Після виборів 2000 р. оточення В. Путіна поступово перебрало контроль над засобами масової інформації. Пропорційно до того, як українське суспільство намагалося виробити наративи національної пам'яті, російське політичне керівництво насаджувало ідеологему «спільної історичної пам'яті» як універсального знаряддя «м'якої сили» Кремля в міждержавних взаєминах. Подібно до того, як у СРСР телевізор створив ілюзорний комфортний світ щасливого радянського суспільства, де всі радіють життю, росіянам поступово популяризували тезу, що саме В. Путін – це той лідер, який не лише переможе «чеченських сепаратистів», але й «відродить державну велич Росії». Для посилення цього образу потрібна була певна геополітична «перемога»[30].

У своєму щорічному посланні до народу 2005 р. В. Путін назвав розпад радянської імперії «найбільшою геополітичною катастрофою століття». З виступу Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки (2007) фактично розпочинається ескалація Росії з риторикою холодної війни. Прагнучи утвердження Росії як наддержави та перетворення її на окремий потужний полюс світової політики, Путін звинуватив Вашингтон у спробі нав'язати світові однополярність з пріоритетом США.

Російське керівництво на чолі з В. Путіним перейшло до безпосередньої реалізації реваншистської стратегії. Насамперед було визначено завдання з'ясувати реакцію США та їхніх союзників, для чого Росія вдалася до застосування силових засобів проти України (жовтень 2003 р. – криза навколо острова Коса Тузла, січень 2006 р. і січень 2009 р. – «газові війни») і Грузії (війна 08.08.08). Після цих подій у Кремлі сформувалось стійке уявлення про наявність у еліт західних країн, насамперед європейських, «мюнхенського синдрому» – готовності до поступок агресорові за рахунок держав Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону. Пасивна реакція західних держав на російські провокації суттєво сприяла формуванню у верхівки РФ переконання про безкарність, фактично заохочувала Кремль до агресивних дій проти держав колишнього СРСР і «соціалістичного табору»[31].

На саміті НАТО в Бухаресті (квітень 2008 р.) В. Путін виступив із програмними заявами, де в його промові вперше пролунало прагнення Росії ревізувати «спільне минуле» в дусі сумнозвісного «збирання земель». Особлива увага відводилася Україні. Путін заявив, що третина населення України – це росіяни, а в Криму – більше половини. Далі-більше: було сказано про те, що Україна – «складна держава», яка утворена в радянські часи, тобто недавно, а значить не має тривалих державотворчих традицій. Чітко пролунали територіальні претензії: мовляв Україна отримала деякі свої території від сусідніх країн, а найбільше – від Росії. А зближення України із НАТО, за словами Путіна (а це були відверті прямі погрози), поставить на порядок денний саме існування української державності. Замкнувся очевидний логічний ланцюг – російський президент у своїх імперських амбіціях пройшов шлях від анексії так званої «спільної

29 Лисенко О.Є. Зазн. пр. С. 89.

30 Ільницький В., Старка В., Галів М. Зазн. пр. С. 48.

31 Горбулін В. Зазн. пр.

історії» до анексії земель[32]. В. Путін заявив президентові США Дж. Бушу: «Україна – це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами»[33], натякнувши: якщо Україну все-таки приймуть у НАТО, то без Криму і Сходу, й Україна просто розпадеться. Такі уявлення стали основою стратегічного бачення цілей РФ на новому етапі експансії (яке, ймовірно, було сформульовано на спільному засіданні Ради безпеки і Державної ради РФ 25.12.2008). Відповідні положення у прямій або завуальованій формі закріплено у російських стратегічних документах з питань зовнішньої і безпекової політики – Стратегії національної безпеки РФ, Концепції зовнішньої політики РФ, Воєнній доктрині РФ, а також Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ. Для реалізації стратегії Кремля російські державні органи створили комплексну систему примушення держав СНД до єдності. Така система включає в себе: інструменти політико-дипломатичного, ідеологічного, духовного, культурного, економічного (насамперед енергетичного), інформаційно-пропагандистського й, у разі доцільності, військового тиску з широким використанням технологій підривної діяльності, теоретично розроблених і практично випробуваних ще за часів сталінського СРСР. Складником цієї системи комплексного тиску мала стати теоретично опрацьована і практично випробувана парадигма «гібридної війни». Сучасне офіційне російське розуміння цієї парадигми сформульовано в доповіді начальника Генерального штабу ЗС РФ генерала армії В. Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ (січень 2013 р.)[34].

Отже, від 2008 р. РФ розпочала пропагандистську підготовку до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в Інтернеті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції. Масовими накладами видавалися різноманітні книжки про майбутню російсько-українську війну[35]. Свідченням тривалого процесу підготовки РФ до війни з Україною можуть бути:

1) прийнята російська воєнна доктрина, в якій, крім США, чітко визначена як потенційний противник і Україна, де живуть «росіяни і російськомовні громадяни», і їх Росія готова «взяти під свій захист», не спиняючись перед застосуванням ядерної зброї;

2) численні антиукраїнські заяви її політиків, генералів, «учених»;

3) військові навчання зі спрямуванням на Україну (наприклад масштабні навчання в Білорусі влітку 2013 р.; легенда для маневрів «Захід-13» була така: «у сусідній країні бандерівська хунта захопила владу», і учасники маневрів відпрацьовували сценарій, як із цим упоратися);

4) згортання спільних із Україною оборонних проєктів, створення російської системи заводів із заміщенням українського імпорту для російського ВПК (але Росія все це робила, розширюючи свої можливості, а Україна втрачала потужності);

5) газові війни;

32 Перелом. Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. С. 797–798.

33 Путін – Бушу: «Україна – це не держава». Українська правда. 07.04.2008. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/

34 Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура – елемент війни. URL: https://texty.org.ua/fragments/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy

35 Горбулін В. Зазн. пр.

6) блокування торгових потоків (сирні, винні, трубні війни тощо);

7) розбудова п'ятої колони в Україні[36].

Десятиліттями Кремль розгортав надзвичайно агресивні і потужні інформаційні кампанії з руйнування української державності на декількох напрямах у формі інформаційних операцій: дестабілізація внутрішньої ситуації в Україні; підбурювання населення окремих регіонів України до сепаратизму, провокування суспільно-політичного і територіального розколу між населенням Сходу і Заходу України; розпалювання міжконфесійного протистояння з одночасним наданням інформаційної підтримки УПЦ Московського патріархату та приниженням і звинуваченням у неканонічності новоствореної Православної церкви України; заперечення української державності; протидія євроінтеграційному і євроатлантичному курсові України тощо[37].

Російську культурну політику на українському напрямку була повністю інтегровано до загальної стратегії ліквідації української державності. Для ведення російської пропаганди широко використовуються не тільки ЗМІ, але й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, начебто неполітичні, «культурні» програми телебачення і радіомовлення, Інтернет тощо. Російська культурна експансія проти України здійснювалась свідомо та наполегливо протягом усіх років незалежності, чому сприяла неефективність державної гуманітарної і культурної політики Києва[38].

Своєрідним дороговказом для сучасної російської пропаґанди слугують промови В. Путіна. 23.01.2011 р. опубліковано програмну статтю, присвячену «громадянському миру» та «міжетнічній згоді» в «багатонаціональній державі». «Історична Росія, – на думку тодішнього голови уряду РФ, – не етнічна держава і не американський "плавильний котел", де всі певним чином емігранти. Росія виникла й віками розвивалася як багатонаціональна держава, де постійно відбувався процес взаємного звикання та перемішування народів». Далі автор, цитуючи російського філософа І. Ільїна, наголошував, що стрижнем, який об'єднує «тканину цієї унікальної цивілізації», виступають російський народ і російська культура. Саме цей стрижень «різного роду провокатори та наші вороги всіма силами намагатимуться вирвати», щоб, мовляв, «завершити справу 1991 року» і «змусити людей своїми руками знищити власну Батьківщину»[39].

Подальшою ідеологічною ескалацією стала низка офіційних виступів Путіна, а також програмно-концептуальні документи з питань зовнішньої політики, безпеки та оборони (2014). Усе це відбувалося паралельно з окупацією російськими військами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, яка розпочалася 20.02.2014 р., а також окремих районів Донецької та Луганської областей. Лише триваючі бойові дії Росії на Донбасі призвели до загибелі близько 15 тис. українців і масового руйнування інфраструктури та житлового сектору цього українського регіону ще до початку повномасштабного російського військового вторгнення в Україну 24.02.2022 р.

36 Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки / за заг. ред. В. О. Жадька; ред.-упор.: О. І. Харитоненко, Ю. С. Полтавець. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 19-20.

37 Левченко О.В. Система забезпечення інформаційної безпеки держави у воєнній сфері: основи побудови та функціонування: монографія. Житомир: Видавець ПП «Євро-Волинь», 2021. С. 25-29.

38 Горбулін В. Зазн. пр.

39 Ільницький В., Старка В., Галів М. Зазн. пр. С. 51.

Для легітимації своїх дій Кремль виробив та поширював ключові наративи антиукраїнської історичної політики. Як чинник підготовки російського суспільства до повноцінної війни масштабно використовувалася методика дегуманізації українців. Цей процес особливо посилився в період Революції гідності. Аналізуючи наративи російських медіа, Р. Шутов у червні 2014 р. зауважив: «На наших очах нас перетворюють на звіра і виправдовують наше фізичне знищення. А це може робитися лише з однією метою: щоби потім нас убивати… Найстрашніша сила дегуманізації в тому, що вона розв'язує руки для насильства. Російський уряд цілеспрямовано, інструментами пропаганди, шляхом дегуманізації та демонізації українців робить росіян готовими нас убивати»[40]. Автор виокремив такі різновиди цих дій:

1) дегуманізація протестного руху та його лідерів (соціальними мережами ширилися численні малюнки, фотоколажі, карикатури, на яких протестувальників, їхніх лідерів зображували у вигляді отари овець, зграї мавп тощо);

2) навішування ярликів за логікою «Майдан» = «западенці» = «бандерівці» = «фашизм», «бандерлоги», «фашистські упирі» та ін.;

3) дегуманізація української влади («хунта») й українського народу;

4) дегуманізація української армії[41].

Щодо всіх громадян України, які обстоювали суверенітет своєї держави та українську мову й культуру як основу національної ідентичності пропаґандисти «русского мира» використовували лексеми-ярлики: «нацики», «нашисти» (від назви партії «Наша Україна»), «укрнацики», «нацюки», «неонацисти» тощо[42].

Для обґрунтування геополітичного впливу Москви уґрунтовувався концепт «сильної держави». Пропагувалася теза про тисячолітню безперервну російську історію, про територію «великої, історичної» Росії. У цьому контексті постулюється, що Київська Русь – спільне джерело походження росіян та українців. Українська столиця Київ є «матір'ю руських міст», але Московське царство – єдиний спадкоємець Давньої Русі, як невід'ємної частини російської історії, культури та духовного простору[43].

Надалі російський президент у статті «Про історичну єдність росіян та українців» (липень 2021 р.) заявив, що «сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи». А напередодні початку тотальної фази війни проти України 21.02.2022 він знову повернувся до висловленого раніше: «Сучасна Україна цілком і повністю була створена Росією. Точніше, більшовицькою, комуністичною Росією. Цей процес розпочався практично одразу після революції 1917 року»[44]. Принагідно нагадаємо: про ліквідацію сучасної незалежної України як головну найближчу зовнішньополітичну мету Російської Федерації говорив послідовний і красномовний українофоб

40 Шутов Р. Дегуманізація як інструмент інформаційної війни. 2014. 06 червня. URL: https://ms.detector.media/profstandarti/post/574/2014-06-06-degumanizatsiya-yak-instrument-informatsiynoi-viyny/

41 Філіпп де Лара. Брудне слово «націоналізм».Український тиждень. 2015. № 38 (410). 26 вересня.

42 Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Інститут української мови НАН України. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. С. 143.

43 Червоненко В. П'ять гучних заяв Путіна про історію України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141110_putin_on_history_ukraine_vc

44 Путін майже годину висловлював своє бачення життя в Україні: фактчекінг звернення. URL: https://www.slovoidilo.ua/amp/2022/02/22/stattja/polityka/putin-majzhe-hodynu-vyslovlyuvav-svoye-bachennya-zhyttya-ukrayini-faktchekinh-zvernennya

В. Жириновський. Розділити Україну він пропонував ще у березні 2014 р.[45], а в серпні 2021 р., зокрема, заявив: «Можна назвати новий регіон Малоросійський край або Малоросійський федеральний округ зі столицею в Донецьку, Києві або Харкові. До нього в якості губерній увійдуть Херсонська, Миколаївська, Одеська, Тираспольська, Вінницька, Сумська, Чернігівська області – це більша частина сучасної України, приблизно 25 млн населення. Таким чином буде усунено державу Україна у нинішній своїй якості антиРосії». У грудні 2021 р. лідер ЛДПР навіть запропонував атакувати Україну в новорічну ніч о 4-5-й годині ранку[46].

Серед серії «культових» войовничих та ксенофобських політичних заяв, які з'явилися в російських ЗМІ до та після 24.02.2022, увиразнюється стаття Т. Сергєйцева «Що Росії робити з Україною», опублікована на сайті державного агентства «РИА Новости» 04.04.2022 р. (того ж дня, коли весь світ спостерігав жахливі докази злочинів геноциду, вчинених російськими військовими проти мирного населення в місті Буча Київської області). Автор розтлумачує механізм «денацифікації України»: «Нацифікована маса населення, яка технічно не може бути піддана прямому покаранню як воєнні злочинці», натомість має бути піддана *денацифікації*. Військовослужбовці ЗСУ повинні бути «максимально знищені на полі бою». *Денацифікація* повинна здійснюватися шляхом «ідеологічних репресій і жорсткої цензури». Процес *денацифікації* має торкнутися хоча б останніх 30 років української історії чи кількох поколінь українців. Фактично, це мала бути *деукраїнізація*, відмова від «штучного нагнітання етнічного складника самоідентифікації населення на теренах історичної так званої Малоросії та Новоросії»[47].

Потужним ядром консцієнтальної війни стала особлива багаторівнева ідеологема «русского мира», реанімована в 1970-х роках у середовищі московської ліберальної інтелігенції (з кола М. Гєфтера) й підхоплена у 2010-х патріархом РПЦ Кирилом (В. Гундяєвим). «Русский мир» початку XXI ст. має ті ж фундаментальні складники, що й російська імперська ідеологія середини XIX ст., яка базувалася на «православ'ї», «самодержавстві» й «народності».

Підкреслимо особливу роль ідеологем: вони закріплюють у суспільній свідомості певну аксіологічну модель суспільства, формують концептуальні схеми і категорії, обумовлюють процеси сприйняття, обробки та оцінки отриманої інформації про той чи той ідеологічно значущий об'єкт тощо. «Русский мир» – це російська неоімперська геополітична, геокультурна та імперсько-державна ідеологічна доктрина з елементами етнонаціоналізму, розроблена з метою орієнтації російського населення стосовно ідейних основ існування та розвитку російського суспільства. Для ідеологеми «русский мир» характерні змістовна багатозначність та широкий інерпретативний спектр: це й ідеологічний концепт, суспільно-політична практика, комплексна технологія та

45 Аксьонов П. Пропозицію ЛДПР розділити Україну не зрозуміли в Європі. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/03/140324_ldpr_ukraine_europe_yg.amp

46 Горбачова А. «Шарахнути, коли всі "підшофе"»: Жириновський закликав бомбити Україну в Новий Рік (відео) (УНІАН. 28.12.2021). URL: https://www.unian.ua/world/sharahnuti-koli-vsi-pid-shofe-zhirinovskiy-zaklikav-bombiti-ukrajinu-v-noviy-rik-video-novini-svitu-11656186.html

47 Лоссовський І. Онтологія російсько-української гарячої війни як постколоніальної війни за українську ідентичність. (19.07.2023). URL: https://abn.org.ua/uk/analityka/ontologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-garyachoyi-vijny-yak-postkolonialnoyi-vijny-za-ukrayinsku-identychnist/

геополітичний підхід для інтерпретації сучасних процесів у російському політичному й інтелектуальному дискурсі на позначення наднаціональної і трансконтинентальної спільності.

Упродовж перших двох десятиліть нашого століття доктрина «русского мира» з умоглядної конструкції маргінальних філософських напрямів перетворилася не лише на стратегічний вектор зовнішньої політики Російської Федерації, а й на широкий інформаційний контекст. Його реалізацію очільниками Кремля окреслено у таких стратегічних напрямах:

1) поверненні в зону впливу Росії колишніх сателітів (Грузії та України);

2) загостренні геополітичної напруги на Близькому Сході – одному з вагомих важелів тиску на Захід;

3) системній інформаційній і політичній діяльності, спрямованій на зміцнення проросійських сил у Європі та США.

Дедалі частіше у висловлюваннях ідеологів «русского мира» простежувалось прагнення створити окрему, винятково панслов'янську цивілізацію на теренах Євразії посередництвом кількох механізмів, серед яких увиразнюються територіальний (розширення кордонів) та аксіологічний (нав'язування власної системи цінностей). Нова історична Русь маркувалась не серед європейських держав, а як витворена окрема цивілізація, провідними, ідентитетами якої виступатимуть православ'я, російська культура і російська мова, спільна колективна пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. Водночас важливими компонентами концепції «русского мира» є негативна антизахідна (передусім антиамериканська) ідентифікація, твердження про «великий російський народ», частиною якого нібито є український і білоруський народи, а також категоричне заперечення незалежності та державності України, пов'язане з намаганням РФ зберегти її в орбіті своїх великоімперських потуг.

Від 2006 р. ідеологи «русского мира» почали розвивати ідею України як канонічної території РПЦ, паралельно розвиваючи ідею, що тільки імперія і монархія є соціальною концепцією РПЦ. Відповідно тільки імперія може втримати світ від остаточного розпаду, бездуховності та падіння. Усе це зводилося до постулювання висновку: Росія повинна повернути собі територію імперії. Монопольна влада над душами повинна належати РПЦ МП. Будь-які розмови про державну чи церковну незалежність сприймалися як «робота ворога», який одразу демонізувався як «розкольник-сатаніст, ворог Церкви», як той, «хто не лише прагне загибелі великої Святої Русі, але й небезпечний для існування людства як такого». Статусу сакральних ідентифікаторів набули тези: «Росія – оплот православ'я», «Росія – переможниця у Великій Вітчизняній війні», а від 2014 р. і «Крим – ісконно російська земля».

Відтак, доктрина «русского мира» стала потужним засобом культурно-політичної експансії, оскільки в її основі лежить думка про спільноту не тільки тих, хто говорить і думає російською мовою, а й тих, хто визнає Москву своєю духовною та культурною метрополією, а нинішнього керівника та панівну елітну групу Росії – своїм верховним авторитетом. Одним із потужних ретрансляторів світоглядних парадигм пропагандистсько-ідеологічної наративної матриці «русского мира» у вітчизняний соціум стала Українська православна церква.

В умовах російсько-української війни концепт «русского мира» звучить варіативно за формою, але сутнісно залишається незмінним. 06.04.2022 заступник секретаря Ради Безпеки РФ Д. Медведєв заявив: «Президент Росії Володимир Путін твердо поставив мету демілітаризації та денацифікації України. Ці складні завдання не виконуються одномоментно. І вони вирішуватимуться не лише на полях битв. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета. Ціль в ім'я спокою майбутніх поколінь самих українців та можливості нарешті збудувати відкриту Євразію – від Лісабона до Владивостока».

Таким чином, Кремль використовує консцієнтальну, інформаційну та смислову війни як дієвий складник агресії проти України. Аналіз консцієнтальної війни Росії проти України оприсутнює вагому роль російського наративу / культурного контенту, спрямованого на «розсіювання» ідентичності та форматування квазіідентичності, етнокультурної асиміляції, транслювання антиукраїнських міфів тощо. Уже на перших етапах гібридної війни, спираючись на потужну багаторічну інформаційно-психологічну обробку своїх громадян і громадян України, активну кампанію в соціальних мережах, часткове скуповування українських ЗМІ (зокрема загальнонаціональних), використання стратегічного контенту (книги, телесеріали, фільми, псевдонаукові та наукові дослідження тощо), Росії вдавалося грати на багаторічних деструктивних тематиках, істотно дезорієнтуючи населення України. Готуючись до повномасштабної війни проти України, Росія активно використовувала методи пропаганди, апробовані під час підготовки до попередніх воєн. Найважливіші з них:

1) маніпулювання історією з метою творення власного історичного міфу та побудови концепту «російського світу» з еклектичним поєднанням імперських і комуністичних російських наративів;

2) формування «символіки війни», покликаної «мобілізувати маси» на героїзоване насильство проти українців (використання «георгіївської стрічки» в її оновленій семантиці, створення відповідної теле-, аудіо-, кінопродукції з метою «уславлення подвигу російського солдата»);

3) дегуманізація ворога (тобто українців) шляхом невизнання права на розбудову власної держави, заперечення самодостатності української культури, ототожнення наших військових і громадсько-політичних діячів із «нацистами». Російська пропаганда фактично легітимізує геноцид українців та знищення Української держави[48]. Маючи сусідом таку країну, як Росія, українському суспільству варто пам'ятати, що російська агресія супроти українців випливає з глибин колективної пам'яті, виявляючись за кожної слушної нагоди.

У той час як російські ЗМІ та політики називають цю повномасштабну постколоніальну війну «спеціальною військовою операцією», Україна сприймає її як екзистенційну війну за свою ідентичність як політичного та культурного суб'єкта, продовження боротьби за незалежність. Варто пам'ятати, що головним предметом консцієнтальних воєн і консцієнтальної зброї є ідентичність. Йдеться про процес самовизначення людини щодо традицій та культури. Сюди входять релігійна самовизначеність, мова, базові цінності, які належать цій традиції та культурі. Росія вважає

48 Ільницький В., Старка В., Галів М. Зазн. пр. С. 53-54.

Україну «невід'ємною частиною власної історії, культури та духовного простору», незалежність якої стала не результатом самовизначення, а «помилкою». [...] Це питання життя і смерті, питання історичного майбутнього *Росії* як нації[49].

Для путінської імперії України не існує, оскільки сам факт її незалежного існування руйнує імперські міфи про «велику і неподільну», «російську цивілізацію» та її «глобальну місію». Оскільки стратегічна поразка Росії у війні з Україною стає дедалі очевиднішою, все більше пропагується наратив про те, що Росія є «силою добра», яка бореться з «силами світового зла» під виглядом усієї колективної західної коаліції. Крім того, Росія нібито захищає традиційні універсальні православні цінності «русского мира» і «русской цивилизации» перед всесвітньою змовою[50].

Відповідно, спочатку гібридна і потім повномасштабна війна Росії проти України від кінця лютого 2014 р. стала логічним продовженням та практичним втіленням російських владних шовіністичних ідеологем і потужної пропагандистсько-інформаційної антиукраїнської кампанії.

Як зауважив один із найавторитетніших фахівців у галузі безпеки й оборони академік НАН України В. Горбулін, «...у сучасних умовах надійний арсенал асиметричної протидії є життєво необхідним фактором виживання і розвитку України, отже, екзистенційним, магістральним і титульним пунктом нашої доктрини»[51]. При цьому «знання про наше минуле, наявність у генетичній пам'яті страшних репресій та нещадної готовності до знищення заради домінування – все це повинно примусити нас підійти до створення арсеналу протидії без сентиментальних церемоній»[52]. Ця страшна війна є війною екзистенційною, яка, до того ж, відбувається в умовах глобальних трансформацій. «Україна проходить складний шлях внутрішньої трансформації, і поява активно діючої, високочутливої до підривних дій нації є незаперечним успіхом сучасного етапу розвитку нашої країни»[53]. І на цьому шляху, як зазначає Володимир Горбулін, «є неприпустимою розкішшю для загроженої нації песимізм та втрата віри у себе та свої сили. Ми повинні почати діяти системно, цілеспрямовано і безперервно»[54]. Маємо пам'ятати, що нав'язана Україні війна – це війна екзистенційна й світоглядна, війна за свідомість, війна ідентичностей, війна за ідентичність, війна за цінності, війна за життєсвіт.

49 Лоссовський І. Зазн. пр.

50 Там само.

51 Горбулин В. Как победить Россию в войне будущего. Киев: Брайт-Букс, 2020. С. 221.

52 Там само. С. 11.

53 Там само. С. 220.

54 Там само. С. 226.

Олександр ПОТЄХІН

ЯДЕРНИЙ ШАНТАЖ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Питання про можливе застосування РФ ядерної зброї – тактичної або стратегічної – постало з початком повномасштабної агресії проти України у лютому 2022 р. і не зникало з пов'язаного з нею дискурсу, час від часу загострюючись. У масиві досліджень, присвячених фактографії, історичним витокам, аналізу перебігу та перспектив російсько-української війни, згадка про російський ядерний шантаж є необхідним присутнім елементом. Але, на наш погляд, цей напрямок політики РФ заслуговує більш ретельної уваги, зважаючи його вплив, зокрема, на темпи, масштаби та зміст військово-технічної та іншої допомоги держав-партнерів Україні. На часі спроба розібратися у широкому спектрі поглядів на даний феномен, які тим чи іншим чином впливають на політику західних демократій, а також показати облудність, вторинність та абсурдність аргументів Кремля та ідеологів його політики.

«Усі, хто каже, що ми повинні піддатися [російському] ядерному шантажу, збільшують ймовірність ядерної війни. Будь ласка, припиніть. Коли ви підкоряєтеся шантажу, ви даєте диктаторам можливість рухатися далі, заохочуєте всесвітнє розповсюдження ядерної зброї та робите ядерну війну набагато ймовірнішою», – справедливо стверджує Тімоті Снайдер[1]. З цим категорично незгоден Карл Конетта, один з небагатьох західних експертів, який приділив увагу феномену «ядерного шантажу» – виключно щоб довести недоцільність його використання у науковому аналізі. «Хоча примус ядерною зброєю певною мірою аналогічний звичайному шантажу, між ними є важливі відмінності. Звичайний «шантаж» є відносно недорогим, непомітним і не надто ризикованим заходом. Ядерний примус не має нічого спільного з усім цим, що обмежує його застосування. Висока вартість набуття, зберігання та використання ядерної зброї завжди перешкоджатиме її отриманню. Але країни, які відчувають критичну загрозу, шукатимуть найпотужніших засобів стримування та захисту, незалежно від результату війни в Україні. … Дії у ситуації ядерної загрози залежать від оцінки наслідків її реалізації, достовірності, цінності того, що піддається ризику, і спроможностей всіх сторін застосувати заходи у відповідь. Виходячи з цих факторів, можна визначити приблизну ймовірність використання ядерної зброї, переваги/втрати від її застосування у порівнянні з кон-

1 Цит. за: Conetta Carl. «Nuclear Blackmail» -Misdirection in the Ukraine War Debate. May 30, 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/371291659_Nuclear_Blackmail_-Misdirection_in_the_Ukraine_War_Debate

венційною зброєю. ...Аналогія не може замінити аналіз. У випадку ядерних загроз аналогія «шантажу» обмежує нашу здатність керувати ними, спотворюючи обчислення ризику та можливість врегулювання шляхом переговорів»[2]. Це пояснення причини недоцільності взагалі виокремлювати феномен ядерного шантажу належить автору низки публікацій щодо ядерної небезпеки з боку РФ під час російсько-української війни Карлу Конетта. Взагалі своєрідне табу на аналіз російського ядерного шантажу спостерігається в західній аналітиці. Завданням нашої статті є показати відмінності між ядерним стримуванням та ядерним шантажем і довести: Захід переважно схильний не помічати суттєву різницю між першим та другим, що є не недоліком зору, а методологічною помилкою.

Враховуючи, мабуть, такий західний підхід український дослідник Олексій Їжак у власному перекладі англійською мовою назви своєї статті[3] замість недостатньо академічного «шантаж» (blackmail) вживає слово «загроза» (intimidation), хоча створення правдоподібної загрози є власне єдиним засобом стримування. За його словами, «концепції застосування або погрози застосування ядерної зброї з боку РФ включають як доктринально визначене ядерне стримування, так і доктринально невизначений ядерний шантаж, що став центральним елементом російської гібридної війни. … Політика ядерного шантажу з боку РФ виходить за межі [глобального ядерного] порядку й створює «ядерний безлад». Наразі він втрачає ефективність для російського керівництва, перетворюючись на «ядерний блеф». РФ робить спроби приховати ядерний шантаж за доктринальними положеннями ядерного стримування, яке загалом залишається ефективним»[4]. Отже, можна спробувати побудувати спіраль деградації російського ядерного стримування – від ефективного (доктринально визначеного) через ядерний шантаж (доктринально невизначений, бо це відповідає його сутності) до найнижчого ступеню – блеф. Але така спроба приречена на невдачу, оскільки в статті не вистачає концептуального визначення згаданих вище термінів, а таким, наприклад, як «ядерний безлад», «ядерний порядок», «гібридна війна» та інші властиві множинні, часто взаємовиключні трактування. Варто також врахувати, що «доктринальна визначеність» російської концепції застосування ЯЗ є надзвичайно амбівалентною, свідомо розрахованою на використання насамперед для шантажу, а не чіткою настановою для дій. До речи, в статті Їжака наводяться численні приклади такої невизначеності[5].

Різниця між політикою стримування агресії загрозою застосування ядерної зброї (ЯЗ), наприклад, сформульованою у Стратегії НАТО 2022[6] та російським ядерним шантажем (ІПСО), який передбачає загрозу використати її першими у ході так званої «спіралі ескалації конфлікту», далеко не завжди є очевидною. Це виникає через деяку позірну схожість цих двох політик, чиєю метою є «генерування жаху» в противника

2 Там само.

3 Олексій Їжак Ядерне стримування і ядерний шантаж у політиці РФ. Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С.111-126. URL: https://www.researchgate.net/publication/365435355_NUCLEAR_DETERRENCE_AND_NUCLEAR_INTIMIDATION_IN_RUSSIA'S_POLICY

4 Там само. С.111.

5 Там само. С.116–118.

6 NATO Strategic Concept 2022. URL: https://www.nato.int/strategic-concept/

для зміни його поведінки. Але відмінність шантажу полягає в тому, що він позбавлений суттєвих рис, властивих ефективному стримуванню.

Сенс стримування – вплинути на вибір другої сторони, тобто переконати її серйозно сприймати свої наміри діяти визначеним чином, й не мати помилкових очікувань стосовно вашої поведінки. Необхідним елементом стримування є надання противнику переконливих аргументів, що примусять його повірити: ваша поведінка визначатиметься його подальшими діями. Шантажисту, навпаки, треба довести власне «божевілля», повну відсутність будь-якої логіки, ігнорування справжнього смислу дій опонента, переконати його, що від нього «треба чекати чого завгодно».

Аксіомою стримування є продукування дозованих (співмірних) загроз. Не можна значно завищувати масштаби гіпотетичного покарання, оскільки це породжує сумніви, що сторона, яка загрожує, дійсно збирається вдатися до нього. «...Щоб бути ефективною, загроза має бути правдоподібною, а її правдоподібність може залежати від пов'язаних із її здійсненням витрат і ризиків для сторони, що загрожує», – писав нобелівський лауреат Томас Шеллінг[7].

Протилежним чином відбувається ядерний шантаж: жодним чином не піклуючись про співмірність покарання, шантажист намагається надати йому абсолютного апокаліптичного характеру, діючи так, буцім у нього існують якісь потойбічні гарантії власної невразливості.

Стримування полягає у переконанні іншої сторони у тому, що саме її конкретні дії призведуть до реакції у відповідь – за такої обставини вона зазнає неприйнятних для себе втрат, які набагато перевищать отримані (заплановані) вигоди. Ядерний шантаж цілком відкидає як непотрібні розрахунки співвідношення втрати/вигоди.

Стримування є продуктом чіткої неамбівалентної зовнішньої політики, твердих заяв про наміри, від яких не можна відмовлятися на догоду кон'юнктурним міркуванням. Важко підрахувати, скільки разів московські шантажисти змінювали проголошені цілі агресії проти України, а у ядерних погрозах постійно лунала різноголосиця, покликана замаскувати справжні наміри.

Якщо ваші дії є неочікуваними для опонента або союзника – вважайте, що стримування провалилося. Створюючи загрозу, треба бути впевненим самому та переконати противника, що покарання за агресію буде невідворотним та рішучим. Тобто стримування вимагає належної комунікації та однозначності у формулюванні загрози. Технологія шантажу передбачає зовсім інші засоби: жодної однозначності, «залякувати має саме неоднозначність за максимальної рішучості завдати необмеженої шкоди, порушуючи власноруч обрані «червоні лінії».

Стримування вимагає адекватного розуміння логіки супротивної сторони – того, яким чином сприймає опонент заходи і засоби стримування. Кремль систематично й послідовно у своїй фальсифікації причин та перебігу російсько-української війни доводить, що для ядерного шантажу це абсолютно зайве.

Стримування набагато виходить за рамки простих розрахунків втрат чи надбань: є динамічним процесом, де мають братися до уваги не тільки безпосередні, але й віддалені наслідки удару з боку сторони, яка загрожує вдатися до нього. Ядер-

7 Шеллинг Т. Стратегия конфликта. Москва: ИРИСПЭН, 2007. С.17-18; 30-32.

ний шантаж за своєю сутністю вимагає повного ігнорування будь-яких наслідків власних дій.

Ядерний шантаж включає створення загрози рукотворної «аварії» на АЕС – об'єкті «мирного атому». Така загроза актом міжнародного тероризму не властива ядерному стримуванню.

Спусковим гачком нападу Росії на Грузію (2008), а згодом – Україну (2014), була відмова НАТО стримувати Росію від агресії, яка вочевидь унаочнилася у ненаданні двом країнам на саміті Альянсу в Бухаресті 2–4 квітня 2008 р. Плану щодо членства (ПДЧ). Брюссель не виявив волі підтримувати європейську стабільність та непрямим чином погодився на порушення силою кордонів в Європі. Напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну, у 2021 – на початку 2022 р., коли західні розвідки стверджували про невідворотність агресії, лідери НАТО вперто повторювали, що «забезпечать оборону по периметру кордонів країн-членів», відмовляючись від стримування Москви. Слабкість Заходу у стримуванні агресії РФ виявилася у тому, що загрозу покарання «пекельними санкціями» за повномасштабне вторгнення до України не було чітко й однозначно артикульовано аж до зими 2021/2022 рр. Але й згодом позиція полягала у тому, що НАТО за жодних обставин прямо не втручатиметься у російсько-українську війну, поклавши на себе виключно завдання оборони країн-членів Альянсу. Стабілізувати у такий спосіб Європу було неможливо.

Центральним поняттям, яким оперують ініціатори ядерного шантажу, слід визначити «ескалацію конфлікту» – аж до глобальної катастрофи внаслідок повномасштабного обміну ударами стратегічних ракетно-ядерних озброєнь. Детальному розгляду змісту ескалації приділив увагу Лоуренс Фрідмен у класичній праці «Еволюція ядерної стратегії»[8].

Серед причин обмежень військово-технічної допомоги Западу Україні під час російсько-української війни, гальмування темпів її надання, підготовки відповідного персоналу та ін., що у комплексі призвело до переходу війни у затяжну фазу, завжди наводяться: прагнення запобігти ескалації війни, яка загрожує перерости у ядерну, а також бажання попередити крах московського режиму, який може призвести до розпаду РФ. Своєю чергою серед можливих наслідків такого розвитку подій вказують на ризик неконтрольованого розповсюдження ядерної зброї та навіть її застосування.

Теоретичне обґрунтування росіянами політики ядерного шантажу перегукується з деякими наріжними тезами крайнощів ліво-правого західного дискурсу про російсько-українську війну, а подекуди виглядає їхнім прямим запозиченням. За живим класиком політреалізму Джоном Мершаймером, є три сценарії можливого застосування росіянами ЯЗ, тобто «досягнення остаточного ступеню ескалації». Перший сценарій – реакція на прямий вступ Сполучених Штатів та їхніх союзників по НАТО у війну. Такий розвиток подій відчутно змінить військовий баланс не на користь РФ й підвищить ймовірність її поразки. Поготів це означатиме, що вона воюватиме проти великих держав на своєму порозі, бойові дії можуть безперешкодно перекинутися на її територію. Російські лідери напевно вважатимуть: їхнє виживання під загрозою, це надасть їм потужний стимул використати ЯЗ для порятунку ситуації. Щонайменше,

8 Freedman L. The Evolution of Nuclear Strategy. 4d edition. London – New York: Palgrave Macmillan, 2019.

вони розглядали б доцільність демонстраційних ударів, аби переконати Захід відступити. «Неможливо заздалегідь розрахувати, чи покладе такий крок край війні чи призведе до її ескалації», – заявляє Мершаймер. Путін у промові про вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. загрожував використанням ЯЗ, якщо Сполучені Штати та їхні союзники вступлять у війну. Звертаючись до «тих, у кого може виникнути спокуса втрутитися», він загрожував, що «вони повинні знати, що РФ відповість негайно, і наслідки будуть такими, яких ви ніколи не бачили за всю свою історію». Його попередження не залишила без уваги Авріл Гейнс, директор національної розвідки США, яка в травні 2022 р. попередила, що Кремль може застосувати ядерну зброю, якщо НАТО «збереться втрутитися», тому, що такий розвиток подій «вочевидь сприятиме виникненню відчуття, що він ось-ось програє війну в Україні»[9].

У другому ядерному сценарії Мершаймера розглядається варіант, за яким Україна переломить хід війни на свою користь на полі бою власноруч – без прямої участі США. Якби українські сили були готові перемогти російську армію та повернути втрачену частину території своєї країни, в Мершаймера немає жодних сумнівів: Москва розглядатиме такий перебіг подій як загрозу власному існуванню, яка потребує ядерної відповіді. Зрештою, російський президент та його радники були настільки стурбовані зближенням Києва з Заходом, що свідомо вирішили атакувати Україну попри чіткі попередження Сполучених Штатів та їхніх союзників про серйозні наслідки, з якими зіткнеться РФ. На відміну від першого сценарію, Москва застосовувала б ядерну зброю не у війні зі США, а проти України. «Путін зробив би це, не побоюючись ядерної відплати, оскільки Київ не має ЯЗ, а Вашингтон не зацікавлений у розв'язуванні ядерної війни. Відсутність чіткої загрози ядерного удару у відповідь полегшить російському керівництву схвалити наказ про використання ядерної зброї»[10].

За третім сценарієм Мершаймера, війна заходить у глухий кут, який не має дипломатичного вирішення, і стає надто вартісною для Москви. Путін може піти на ядерну ескалацію, відчайдушно прагнучи завершити конфлікт на вигідних для себе умовах. Як і у випадку з другим сценарієм, ядерна відплата США є дуже малоймовірною. Росія в обох сценаріях використає тактичну ядерну зброю проти обмеженої групи військових цілей, принаймні спочатку. У разі потреби українські міста постануть об'єктом ураження під час наступних атак. Здобути воєнну перевагу було б однією з цілей ядерної стратегії, але важливішою – завдати кардинального удару, здатного настільки нажахати Захід, щоб Сполучені Штати та їхні союзники швидко припинили конфлікт на умовах Москви. Не дивно, що Вільям Бернс, директор ЦРУ, зауважив у квітні 2022 р.: «Ніхто з нас не може легковажно ставитися до загрози, яку створює потенційне використання тактичної ядерної зброї або ядерної зброї малої потужності»[11].

Хтось вважає, що існують тільки невеликі шанси реалізації одного з цих катастрофічних сценаріїв, тому буцім це не повинно викликати занепокоєння. Зрештою лідери обох сторін мають потужні стимули не допустити участі американців у бо-

9 Mearsheimer J. Playing With Fire in Ukraine: The Underappreciated Risks of Catastrophic Escalation. Foreign Affairs. August 17, 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/playing-fire-ukraine

10 Там само.

11 Там само.

йових діях і уникнути навіть обмеженого використання ЯЗ, не кажучи вже про загальну термоядерну війну. На думку Мершаймера, такий традиційний погляд значно недооцінює небезпеку ядерної ескалації в Україні. По-перше, війни як правило мають власну логіку, що ускладнює прогнозування їхнього перебігу. Помиляється той, хто каже, що знає, яким шляхом піде війна в Україні. Динаміку ескалації у воєнний час важко передбачити чи контролювати, це має бути застереженням для тих, хто впевнений, що подіями в Україні можна керувати. Крім того, як визнавав прусський військовий теоретик Карл фон Клаузевіц, націоналізм заохочує сучасні війни до ескалації до їхньої крайньої форми, надто коли ставки високі для обох сторін. Це не означає, що війну неможливо обмежити, але зробити це непросто. Нарешті, враховуючи приголомшливі потенційні втрати від ядерної війни великих держав, навіть невелика ймовірність її виникнення повинна змусити всіх довго і ретельно думати, куди цей конфлікт може зайти. Ця небезпечна ситуація створює потужний стимул для пошуку дипломатичного вирішення війни. Але перспектив політичного врегулювання немає, оскільки обидві сторони твердо віддані військовим цілям, які роблять компроміс майже неможливим. Зараз уже пізно укладати угоду. «Росія, Україна і Захід застрягли в жахливій ситуації, з якої немає очевидного виходу. Можна лише сподіватися, що лідери обох сторін керуватимуть війною таким чином, щоб уникнути катастрофічної ескалації. Однак для десятків мільйонів людей, життя яких поставлено на карту, це мала втіха» – резюмує чиказький гуру політреалізму[12].

«Вашингтон має рацію, коли пильно стежить за ризиком ескалації, хоча його побоювання перебільшені», – пишуть Річард Хаас та Чарльз Купчан з Ради з зовнішньої політики (США). І далі: «Політика Заходу затиснута між цілями запобігання катастрофічній невдачі (за якої недостатньо озброєну Україну проковтує Росія) і катастрофічним успіхом (за якого надмірно озброєна Україна спонукає загнаного в кут Путіна до ескалації)»[13]. Погляди цих авторів викликали справедливу реакцію секретаря РНБО України О. Данілова: «…автори статті прямою мовою попереджають, що у випадку незгоди України на пропозиції так званого мирного врегулювання "навряд це буде перший випадок в історії, коли партнер, який залежить від підтримки США, відмовився від примусу до скорочення своїх цілей". Показово, що подібні пропозиції лунають з експертного середовища, яке, прогнозуючи результат російської військової агресії проти України у 2021–2022 році, було безапеляційним у своїх твердженнях – капітуляція України, втеча президента в Польщу, "друга армія" [у світі] тріумфально крокує по Києву. Але незважаючи на це, вони продовжують наступати на власні аналітичні граблі, знаходячись у полоні консервативної лінійної логіки, не приймаючи істину, що світ змінився і правила епохи "Тегерана" і "Ялти" не працюють»[14].

Абсолютний песимізм щодо здатності Заходу стримати ядерний авантюризм Москви висловив бригадний генерал США у відставці Кевін Раян, старший науковий співробітник Центру Белфер при Гарвардській школі ім. Кеннеді: «Ядерна хмара, що

12 Там само.

13 The West Needs a New Strategy in Ukraine.A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. Foreign Affairs. April 13, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations

14 Олексій Данілов. Брудна пропозиція. Українська правда. 26 червня, 2023. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/26/7408637/

виникає внаслідок ядерного удару, є не лише символом смерті, руйнування і страждань українського народу, для Росії це символ ядерної наддержави… Багато людей кажуть, що його погрози серйозні, а потім додають: "але вони малоймовірні". Втім це підриває першу частину речення. Навіщо сприймати погрозу серйозно, якщо вона малоймовірна? Я один із тих, хто каже, що ці загрози не тільки серйозні, але й цілком ймовірні… Врешті-решт я не думаю, що те, що ми говоримо чи робимо на Заході, змусить Путіна застосувати ядерну зброю або не застосувати її... Путін ухвалює рішення, виходячи з власного бачення, зокрема ситуації на Донбасі та на півдні України. Якщо він не зможе по-інакшому змінити ситуацію, він застосує ядерну зброю, щоб запобігти втраті цих територій. Я не думаю, що Захід показав йому щось, що могло б утримати його від застосування ядерної зброї в Україні»[15]. В практичній площині Раян радить українцям готуватись до дій ЗС в зоні радіоактивного забруднення. Але він власноруч підриває будь-який сенс таких приготувань, коли пророкує, що росіяни після першого удару завдадуть другого, третього – стільки скільки потрібно для повного знищення здатності Сил оборони до опору, а Захід залишатиметься спостерігачем такої катастрофи. Єдиним логічним висновком з порад Раяна, який повністю поділяють політреалісти – лідери центру Бельфер (про їхню пропутінську позицію автор статті докладно вже писав)[16], найкраще сформульовано у народному вислові «не тратьте, куме, сили, йдіть на дно».

«Інтереси США та України можуть збігатися, але вони не тотожні. Президент України Володимир Зеленський робить саме те, чого від нього можна було очікувати: закликає Захід надати більше зброї. Але у Байдена інші пріоритети та зобов'язання. Його завдання полягає в тому, щоб війна не переросла в ядерний конфлікт із Росією. Ніхто не хоче успіху російського ядерного шантажу як з моральних, так і зі стратегічних причин. Але відповідальні західні лідери повинні серйозно зважати на ймовірність катастрофічної події. Це означає, що західна допомога Україні і надалі вимагає значних обмежень», – заявляє відома дослідниця ядерного табу Ніна Танненвальд[17].

Утім, неперевершеним у продукуванні ідей, здатних надихати російських шантажистів, залишається затятий опонент допомоги Україні з боку США, почесний професор MIT (Бостон) Ноам Чомскі: «Кожен, хто коли-небудь дивився на військові ігри, знає, куди це піде – сходами ескалації до ядерної війни. Отже, це ігри, у яких ми граємо життям українців, майбутнім цивілізації, щоб ослабити Росію, переконатися, що вона досить страждає. Ну, якщо ви хочете грати в цю гру, будьте чесними. Для неї немає моральних підстав. Насправді це жахливо з морального погляду. А люди у владі [США], які стверджують, що ми дотримуємося принципів, є моральними імбецилами…»[18].

15 «Росія може застосувати тактичну ядерну зброю, а Захід не зробив нічого, щоб цього не допустити» – генерал Раян. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zahroza-yadernoho-udaru-kroky-zakhodu/32465291.html

16 Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст. Київ: Дух і літера, 2023. С. 377-378.

17 Tannenwald N. The Bomb in the Background: What the War in Ukraine Has Revealed About Nuclear Weapons. Foreign Affairs. February 24, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/bomb-background-nuclear-weapons

18 Потєхін О., Клименко Ю. Зазн. пр. С. 463.

Алармістські заяви як згаданих, так і не зазначених нами їхніх однодумців у західному дискурсі (чимось надто оригінальним вони не відрізняються), знайшли втілення у теоретизуванні шантажистів-адептів російського ядерного удару. Д. Трєнін, колишній багаторічний директор Московського Центру фонду Карнегі за міжнародний мир (США) у бесіді з Ф. Лук'яновим, зокрема заявив: «Багато хто в Сполучених Штатах і в Європі (в Європі – набагато меншою мірою), розглядають обмін ядерними ударами на європейському театрі війни, тобто не тільки по Україні, як щось у принципі не катастрофічне. Головне: перетворити ядерну зброю на чинний елемент стримування в конкретній українській ситуації, переконати Сполучені Штати в тому, що буде завдано удару і по території США. Удар по Україні взагалі нікого не зупинить, удар по території Європи не буде розглядатися як критично важливий, критично небезпечний. Удар по території Сполучених Штатів – це інша справа. У нашій Доктрині йдеться про те, що ядерну зброю може бути використано в тому випадку, якщо виникне загроза існуванню держави. Не "залетить якийсь снаряд на російську територію", а "загроза існуванню держави". Оцінити і вирішити, уособлює та чи інша дія противника таку загрозу, – обов'язок Верховного головнокомандувача»[19].

І далі: «Коли російський президент прагне прямими або непрямими посиланнями на ядерну зброю стримувати супротивника, останній це інтерпретує, зокрема публічно, як загрозу застосування ядерної зброї. Причому ця загроза відповідає західній концепції ведення [російсько-української] війни: невдача на фронті в ході війни із застосуванням конвенційних засобів ураження, компенсуватиметься використанням ядерної зброї. Вони приписують цю лінію поведінки нам [росіянам] – у той час як, цілком можливо, що удару буде завдано не на конкретному театрі воєнних дій, а на визначеному віддаленні від нього»[20], тобто по США.

«Чесно кажучи, я не можу пригадати іншу ситуацію, хоча б віддалено схожу на нинішню українську кризу. Фактично, воронка затягує не тільки нас, але й американців. І ми крокуємо до зіткнення лобами. Для нас це екзистенційне питання, тому що йдеться не тільки про долю України, але (що для нас набагато важливіше) про долю Росії у фундаментальному сенсі цього слова. Для Сполучених Штатів це швидше питання політичного престижу, лідерства, становища в світовій системі»[21].

Керуючись тезою описаного Дж. Орвелом у романі «1984» міністерства Правди «Війна – це мир», російські стратеги-аналітики конкретизують її у власних рекомендаціях: «Щоб уникнути глобальної ядерної війни треба її розпочати», «Ескалація війни до ядерної є єдиним шляхом її деескалації», «Немає іншого засобу врятувати людство, ніж завдати першого ядерного удару» тощо. Неважко побачити, що подібні формули прийнятні лише для цілей ядерного шантажу, тому що позбавлені будь-якого стратегічного військово-технічного сенсу. Його має надавати деміург – верховний головнокомандувач Кремля.

19 Тренин Д. «Верните страх!». Россия в глобальной политике. 26.09.2022. URL: https://globalaffairs.ru/articles/vernite-strah/

20 Там само.

21 Там само.

«Якщо правильно побудувати стратегію залякування і навіть застосування ЯЗ, ризик ядерного та й будь-якого іншого удару «у відповідь» по нашій території можна звести до мінімуму. Тільки якщо в Білому домі сидітиме безумець, який ненавидить свою країну, Америка зважиться на удар на «захист» європейців, накликаючи на себе відповідь, жертвуючи умовним Бостоном заради умовної Познані»[22] – стверджує почесний голова Ради з зовнішньої та оборонної політики С. Караганов.

Тобто вся запропонована ним «правильна» стратегія будується на припущенні, що росіяни мають першими завдати ядерного удару по європейській країні-члену НАТО, а перелякані США утримаються від удару «помсти» у відповідь. Апологет ядерної ескалації сам не впевнений у правдивості власного концепту – звідси слабенька теза про «зведення до мінімуму» (але ж ніяк не виключення) ризику загальної термоядерної катастрофи внаслідок обмінів ударами міжконтинентальних засобів ЯЗ. У прагненні її уникнути не можна експериментально перевірити «правильність» стратегії залякування, тому на практиці вона зводиться до нічого більшого за блеф. Міркування російського «стратега» позбавлені елементарної логіки: якщо раціональною поведінкою для американського керівництва він вважає не відповідати на ядерний удар РФ по їхньому європейському союзнику, то чому б «миролюбним» росіянам не утриматися від першого удару, який загрожує ядерною ескалацією війни? Пояснити таку хибну логіку можна хіба що «загадковістю слов'янської душі», яка, як запевняв своїх підданців «кремлівський мрійник», «неодмінно потрапить в рай» після загибелі у вогнищі термоядерної війни.

Без звернення до «божественного провидіння» не може обійтися шантажист Караганов, коли заявляє: «Я багато років займався історією ядерної стратегії і дійшов однозначного, хоча й не зовсім наукового, висновку. Поява ядерної зброї – результат втручання Всевишнього, який жахнувся, побачивши, що люди, європейці і японці, що приєдналися до них, розв'язали протягом одного покоління дві світові війни, що забрали десятки мільйонів життів, і вручив людству зброю Армагеддону, показав втратившим страх перед пеклом, що воно існує. На цьому страху тримався відносний мир останні три чверті століття. Тепер цей страх зник. Відбувається немислиме з погляду колишніх уявлень про ядерне стримування – керівні кола групи країн у нападі відчайдушної люті розв'язали повномасштабну війну в підчерев'ї ядерної наддержави. Страх ядерної ескалації слід відновлювати. Інакше людство приречене». Російський «спеціаліст з ядерного стримування» у прагненні аргументувати свою тезу «щоб запобігти світовій ядерній війні РФ має завдати першою удар ЯЗ» вдається до стандартних обвинувачень Заходу російською пропагандою як «винуватців» російсько-української війни, що аж ніяк не свідчить на користь «фаховості» його порад. Вони в практичному вимірі зводяться до наступного:

– РФ має відновити переконливість ядерного стримування шляхом пониження неприпустимо завищеного порогу застосування ядерної зброї (при цьому Захід, за Карагановим, має з незрозумілих причин неодмінно утриматися від аналогічного кроку. – Авт.);

22 Караганов С. Тяжкое но необходимое решение. Применение ядерного оружия может уберечь человечество от глобальной катастрофы. Россия в глобальной политике. 13.06.2023. URL: https://globalaffairs.ru/articles/tyazhkoe-no-neobhodimoe-reshenie/?ysclid=liy8tizal6712741060

– розважливо, але швидко крокувати вгору сходами стримування-ескалації (їх існує зо два десятки, вважає Караганов – імовірно, рахував за знаменитим фільмом Стенлі Кубрика «Доктор Стрейнджлав, або Як я перестав боятися і полюбив бомбу». – Авт.), цей рух започатковано відповідними заявами президента та інших керівників РФ (насамперед – Д. Медведєва. – Авт.), початком розгортання в Білорусі ядерної зброї та її носіїв (що зробило об'єкти на території країни потенційною мішенню для ракетно-ядерного удару НАТО. – Авт.), підвищенням боєздатності сил стратегічного стримування (стеля якого визначається передусім безпорадністю російської системи ППО та ПРО, що наочно виявилася під час російсько-української війни. – Авт.);

– «попередити співвітчизників та всіх людей доброї волі про необхідність залишити місця проживання поблизу об'єктів, які можуть стати цілями для російських ядерних ударів у країнах, які прямо підтримують київський режим»;

– «противник повинен знати, що ми готові завдати попереджувального удару відплати за всі його нинішні та минулі агресії, щоб запобігти сповзанню до глобальної термоядерної війни»[23].

Шедевром словесної еквілібристики шантажиста слід визнати винайдення формули «попереджувальний удар відплати». Але найцікавіше у міркуваннях Караганова – «піклування» не тільки про співвітчизників-росіян, яких він готовий відправити до ядерного пекла в процесі «стримування-ескалації», але й гуманізм щодо «людей доброї волі» (беззмістовний штамп з арсеналу радянської пропаганди), тих, хто в якійсь дивний спосіб мають врятуватися, заздалегідь збігши від наслідків російського термоядерного удару. Є усі підстави вважати словесні екзерсиси Караганова не аналізом, а фольклором. У створеній шантажистом казці переляканий ядерною пічкою Івана-дурня західний дракон тікає, полишивши без допомоги Україну.

«Інтелектуальні конструкти добре виглядають на папері – у планах ведення війни. Але після першого ядерного удару вони зруйнуються як картковий будиночок»[24], – справедливо стверджує Міхаель Крепон, провідний теоретик контролю за ЯЗ. Ядерне стримування працює до тих пір, поки не зазнає збою, після чого слід утриматися від надто сміливих припущень. Одне з них, на думку Крепона. полягає в тому, що суперники, які мають ядерну зброю, можуть ефективно сигналізувати одне одному, оскільки мають достатньо інформації та перебувають «на одній хвилі» – навіть після того як розпочнуть ядерну війну. Інше припущення: особи, які приймають рішення, збережуть контроль за використанням ядерної зброї, коли з'явиться перша грибоподібна хмара, інакше раціональний вибір зміниться панікою та несанкціонованим використанням ЯЗ. Третє припущення, найменш ймовірне, сторона, яка зазнала удару, виявить стриманість, не вдаючись до нападів, спрямованих на знищення того, що є найбільш цінним для її противника. Після першого застосування ЯЗ суперники не можуть залишатися «на одній хвилі». Контроль ескалації стає розмитим конструктом. Навіть якщо припустити, що обидва суперники прагнуть уникнути подальшої ескалації в ядерній війні, контроль над нею ґрунтується виключно на загрозі такої

23 Там само.

24 Krepon M. Winning and Losing the Nuclear Peace: The Rise, Demise, and Revival of Arms Control. Stanford: Stanford University Press, 2021. P. 1–3.

ескалації. М. Крепон робить однозначний висновок: після першого ядерного удару стримування вмирає, ескалація бере гору[25].

У дискурсі «путінознавства» триває пошук відповіді на питання: чи керується заручник валдайського схрону раціо? Найвищим досягненням цього пошуку є винахід «різних типів раціональності», згідно з яким «з погляду національних інтересів росіян – ірраціональний, але як для збереження власного режиму – цілком раціональний». Не вникаючи до тонкощів цього дискурсу, підкреслимо: у питанні збереження або порушення ядерного табу різночитань (множини логік) бути не може. Путін не випадково надає ініціативу іншим ядерним шантажистам, ідеологам «першого удару», а сам ховається за туманною формулою «застосування ЯЗ у разі загрози життєвим національним інтересам, існуванню держави». Розумійте на власний розсуд, існує чи може виникнути така загроза. Цей трюк мав би сприяти поширенню в світі тези «краще вже Путін, щоб не стало гірше».

Схильний піддаватися російському ядерному шантажу той, кому це вигідно. Захід повинен стійко йому опиратися, оскільки якщо загрози діють, стримування послаблюється, а ризик ескалації дійсно зростає. Наприклад Китай може дійти висновку, що ядерний шантаж здатний утримати США від збройного захисту Тайваню у разі нападу Пекіну. Аргументи на кшталт «китайці – не росіяни, вони зважатимуть на перевагу американців у ЯЗ» у даному випадку не спрацьовують, адже ядерний шантаж (на відміну від стримування) жодним чином не базується на підрахунку співвідношення сил. До речі, цей факт підтверджується загальною перевагою стратегічних сил ядерної тріади США над РФ, незважаючи на перевагу росіян, за деякими експертними оцінками, у кількості боєголовок[26]. Кремлівські шантажисти наполягають на вирішальній ролі кількості у ядерних змаганнях. Водночас «доказом» свого технологічного прориву пропонують вважати випробування надзвукової ракети «Буревісник», яку як аргумент у балансі сил фахівці серйозно не сприймають. При цьому «кремлівській мрійник», здається, жодного разу не заперечував відомий вислів: «у загальній ядерній війні переможця не буде».

Ризики ескалації, пов'язані з новітніми військовими технологіями, насамперед ядерними, не є новим явищем, яке з'явилося тільки у ході російсько-української війни. У традиційному визначенні кризова стабільність, тобто низька ймовірність ескалації аж до застосування ядерної зброї означає ситуацію, за якої жодна зі сторін не має стимулу першою вдатися до ЯЗ через побоювання, що інша сторона може відповісти подібним або більш масованим чином. Детально дослідив особливості взаємного стримування ядерних держав ще у 50–60 роки XX ст. Томас Шеллінг. На перший погляд, міркування нобелівського лауреата не стосуються реалій російсько-української війни, адже в України ЯЗ немає. Але ядерні держави-партнери України восени 2022 р. вдалися до стримування РФ від завдавання тактичних ядерних ударів по українських Силах оборони, що відповідало їхній позиції «не допустити поразки Києва у війні». (На жаль, від цього надто велика дистанція до політики, яка б забезпечила українську

25 Там само.

26 Withers P. Vladimir Putin's possible successor makes chilling nuclear weapons boast in horror warning. Daily Express. November 7, 2023. URL: https://www.express.co.uk/news/world/1832496/vladimir-putin-successor-russia-nuclear-weapons

Перемогу.) Як відомо, проти застосування ЯЗ Москвою виступили дружні до неї Пекін та Делі. Позиція КНР, серед інших причин, викликана тим, що у разі обміну масованими ядерними ударами між США та РФ Китаю не вдасться залишитися осторонь, війна набуде світового масштабу. Разом із ударом у відповідь на російський ядерний удар Сполучені Штати муситимуть водночас першими завдати масованого контрсилового удару по Китаю, оскільки якщо вони обмежаться тільки поразкою Москви, то після обміну ударами з нею Вашингтон ризикує опинитися у позиції слабкої сторони у ракетно-ядерних змаганнях із Пекіном.

Існує точка зору деяких фахівців на гальмування ескалації, згідно з якою воно відбувається внаслідок усвідомлення того факту, що емоції, невизначеність, прорахунки, неправильне сприйняття розташування ЯЗ – ці й інші фактори примушують лідерів уникати завдавання першими ядерного удару. Отже, крім технічних характеристик ЯЗ, її носіїв, ПРО та ППО – своїх та свого противника – інші психологічні, політичні та стратегічні фактори також можуть впливати на кризову стабільність. Згідно з цим підходом до кризової стабільності, вона в багатьох випадках призводить до зменшення стимулів до ескалації конфлікту до стадії використання ЯЗ. Втім, у сучасних умовах інформаційне середовище створює додаткові виклики збереженню кризової стабільності. Це відбувається завдяки новим інструментам дезінформації та величезному масиву неперевірених даних, що надходять особам, які приймають рішення. Ризики ескалації виникають також як помилки й прорахунки або погане управління кризою. Потенційні ризики ескалації ускладнюються не лише технологічними, а й інформаційно-психологічними факторами. Марина Фаваро та Хізер Вільямс доходять висновку, що під час російсько-української війни «нові технології не призводять до ескалації на полі бою, як це часто теоретично передбачалося; скоріше вони можуть призвести до ескалації, надаючи державам помилкове відчуття переваги, як, здається, це сталося у випадку вторгнення Росії в Україну»[27]. Саме ядерний статус РФ створив одну з вирішальних передумов неспровокованого нападу на Україну, оскільки, на думку росіян, забезпечував їм перевагу та безкарність.

Водночас, «є всі підстави вважати, що РФ не застосовуватиме ядерну зброю в Україні», – вважає фахівець з Ради з міжнародних відносин (США) Гідеон Роз, розглянувши випадки звернення до ядерного шантажу адміністраціями Л. Джонсона та Р. Ніксона під час В'єтнамської війни. І далі: «Погрожувати нею (тобто шантажувати. – Авт.) має сенс. Це лякає людей, викликає занепокоєння та обережність у прихильників України, спонукаючи заклики до швидких переговорів аби запобігти небезпеці, і все це без жодних витрат. Однак фактичне використання ЯЗ змінило б ситуацію, надало обмаль переваг і багато додаткових витрат, включаючи відплату, ганьбу та втрату міжнародної підтримки. Ось чому всі попередні ядерні загрози, починаючи від 1945 року, не призвели до дій. Проте, навіть якби вони були реалізовані, це не покращило би позицію РФ чи змінило результат [війни]»[28].

27 Favaro M., Williams H. False Sense of Supremacy: Emerging Technologies, the War in Ukraine, and the Risk of Nuclear Escalation. Journal for Peace and Nuclear Disarmament. 2023. Vol. 6: № 1. P. 28-46. DOI: https://doi.org/10.1080/25751654.2023.2219437

28 Rose G. What Nixon's Endgame Reveals About Putin's: Can Russia's War in Ukraine End Like the Vietnam War? Foreign Affairs. October 14, 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/what-nixons-endgame-reveals-about-putins

Широкомасштабне контрціннісне використання ядерної зброї – скажімо, знищення великого міста гігантською бомбою – залишається найкраще стримуваним через різноманітні швидкі катастрофічні наслідки для росіян. Таким чином найбільш ймовірним було б застосування боєголовок нижчого рівня – тактичного ядерного спектру – над безлюдними районами як демонстрація, або проти українських сил на фронті.

Сенс ядерної демонстрації полягає в тому, щоб продемонструвати рішучість намірів. По суті: «всі замріть, або наступного разу ми викличемо Апокаліпсис». Такі кроки неодноразово розглядалися політиками багатьох країн і завжди відхилялися з поважних причин. Самі властивості демонстрації, такі як віддаленість від міст та невелика кількість жертв, зробили б її неефективною. Тому що викликало б запитання: «Якщо ви боїтеся наслідків зараз, чому ви не злякаєтесь наступного разу?»[29].

Використання в бойових діях ядерних зарядів невеликої потужності може бути корисним у певних ситуаціях, як-то знищення авіаносця в морі, великої групи танків у пустелі або блокування важливого проходу через гори. Але війна в Україні не має нічого спільного з усім цим. Вона ведеться невеличкими підрозділами, які воюють в близькому контакті, до того ж на території, яку РФ оголосила своєю. Розгортання тактичної ядерної зброї за таких обставин не вплине на загальну стратегічну картину, отруюючи саме ті території, які росіяни намагаються узяти під контроль[30].

За будь-яким із цих сценаріїв, після вибухів ЯЗ Україна все ще буде на шляху до перемоги, а її західні прихильники продовжуватимуть свою підтримку та відмовлять Москві в якомусь ерзаці перемоги. Водночас уся наявна зовнішня підтримка РФ зникне. Застосування ядерної зброї було б самогубним – не прелюдією до загальної війни чи зразком для наслідування, а застереженням про безрозсудну стратегічну неспроможність. «Таким чином серед численних жертв війни в Україні можуть виявитися погляди щодо цінності та корисності величезних ядерних арсеналів, які великі держави утримують такими великими витратами, зусиллями та ризиками» – вважає Роз[31].

Оцінюючи ефективність ядерного шантажу РФ країн-членів «коаліції Рамштайн», які різною мірою допомагають Україні у війні, маємо зазначити, що він вдався лише частково, прагнення «уникнути ескалації конфлікту» насправді гальмувало надання військової допомоги у масштабах, формах та строки, які б дозволили завдати рішучої поразки російським окупаційним військам. Досить довге існування формулювання «ми не можемо допустити поразки України» підтверджує цей факт, адже не йшлося про перемогу Києва у справедливій неспровокованій війні. Не менш шкідливим є формулювання про невизначеність сенсу такої перемоги, адже Київ однозначно неодноразово відкрито оголошував, що має розцінюватися як мета війни. Позиція Заходу щодо ядерного шантажу має декілька основних рис.

По-перше, обмін ударами стратегічних ядерних сил, скоріш за все, не відбудеться, РФ не зацікавлена у війні з НАТО. Зі свого боку, США/НАТО уникатимуть зіткнення з РФ, прямої участі збройних сил країн-членів НАТО у російсько-українській війні.

29 Там само.

30 Там само.

31 Там само.

По-друге, зберігається ймовірність застосування РФ тактичної ядерної зброї в Україні. На початку осені 2022 р. Вашингтон конфіденційно попередив Москву про рішучу відповідь на такі дії – конвенційними, а не ядерними засобами, яке щоправда означало пряме воєнне втручання. Зміст цієї відповіді залишається таємницею, відставний генерал Бен Ходжес вважав, що йдеться про знищення Чорноморського флоту та, можливо, удар по російським окупаційним військам в Україні. У червні 2023 р. президент Дж. Байден заявив про ймовірність застосування РФ тактичної ЯЗ, але жодної інформації про реакцію у відповідь США не надав. Нового імпульсу шантаж набув із розміщенням російської ЯЗ в Білорусі, хоча воно не надає Москві якихось переваг.

По-третє, створена підривом росіянами греблі Каховської ГЕС катастрофа з новою силою поставила питання про тероризм РФ на об'єктах «мирного атому», зокрема на окупованій ЗАЕС. Досить кволу реакцію країн-партнерів України, МАГАТЕ, ООН на цей акт міжнародного тероризму теж можна вважати результатом прагнення «не допустити зайвої ескалації конфлікту».

По-четверте, результатом ядерного шантажу слід визнати позицію США, Німеччини та низки держав «старої» Європи щодо питання запрошення України до НАТО.

Можна виокремити декілька моментів активізації ядерного шантажу з боку Кремля: 1) безпосередньо після початку повномасштабної навали РФ на Україну 24 лютого 2022 р., коли Москва загрожувала ядерною помстою будь-якій державі, котрі вступить у війну на боці Києва; 2) у вересні 2022 р., коли у відповідь на невдачі ЗС РФ на фронті Д. Трєнін рекомендував завдати стратегічного ядерного удару по США; 3) у червні 2023 р., коли С. Караганов запропонував застосувати ядерну зброю проти однієї з європейських країн НАТО, наприклад Польщі (за його словами, «застосування ядерної зброї РФ врятує людство від загальної катастрофи»); 4) водночас підготовка росіянами ядерної аварії на ЗАЕС, гостроту якій надав підрив греблі Каховської ГЕС. Маніпулювання елементами ядерного шантажу складає повсякденний черговий елемент у лексиконі заступника секретаря Ради безпеки РФ Д. Медведєва, який веде власну безглузду ІПСО.

Нарешті, слід зазначити, що наріжною засадою ядерного стримування є теза, що ядерну війну треба попередити. Це категорично суперечить знаменитій аксіомі Карла фон Клаузевіца про те, що «війна є не чим іншим, аніж продовженням державної політики іншими засобами». Отже, ядерна війна, якою залякують кремлівські шантажисти, насправді була б кінцем будь-якої політики.

Олексій КОРДУН

ПРОМІЖНІ ПІДСУМКИ ПЕРШОГО ЕТАПУ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. наразі є найбільшим збройним конфліктом в Європі з моменту закінчення Другої світової війни. Масштаб бойових дій за кількістю задіяної техніки і вогневих ресурсів давно вже перевищив більшість битв Другої Світової війни на території України. Аналітики Economist Intelligence Unit (EIU) стверджують, що російська агресія проти України створила загрози для понад 80% країн світу, а її наслідки суттєвим чином впливають на розвиток глобальної економіки[1].

Відкрита збройна інтервенція Росії 24 лютого 2022 р. є лише черговим етапом російсько-української війни, розпочатої Росією у лютому 2014 р. У свою чергу, ця війна має розглядатися у набагато ширшому контексті: неоголошеної експансії Росії на т. зв. «пострадянському просторі» (території колишніх республік СРСР), який нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів; звільнення від імперського впливу колишніх провінцій Російської імперії та процесів розпаду останньої у 1917-1921 та 1991 рр.; і навіть більше – цивілізаційного протистояння між «рускім міром» та Європою, яке є однією з ключових характеристик історичних процесів у Східній Європі останні 350 років.

У новітній час російська експансія у формі гібридної агресії розпочалась ще в останні роки існування СРСР і пройшла кілька етапів в просторі і часі (від латентної до явної), з комплексним використанням широкого спектру інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. З часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Піки ескалації цієї агресивної політики припали на лютий 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України, та лютий 2022 р., коли здійснила повномасштабне вторгнення.

Таким чином, можна виділити два великих етапи російської збройної агресії щодо України з 2014 р.: 1) «гібридний», коли РФ заперечувала свою причетність до окупації окремих районів Донецької та Луганської областей та маскувала спробу анексії

1 Кузан С. Політ сови крізь бурю. Українська воєнна розвідка в умовах повномасштабного вторгнення. InfoLightUA. 07.09.2023. URL: https://infolight.in.ua/2023/09/07/polit-sovy-kriz-buriu-ukrainska-voienna-rozvidka-v-umovakh-povnomasshtabnoho-vtorhnennia/

Криму «народним волевиявленням» (лютий 2014 р. – лютий 2022 р.); 2) відкрите повномасштабне вторгнення РФ з 24 лютого 2022 р.

1 листопада 2023 р. в інтерв'ю The Economist Головнокомандувач Збройних Сил України генерал В. Залужний констатував, що російсько-українська війна на даному етапі остаточно набула позиційного характеру[2]. Це не означає «заморожування» збройного конфлікту, оскільки нинішнє протистояння суттєвим чином відрізняється за інтенсивністю та масштабами від позиційних боїв на лінії зіткнення, які спостерігалися з лютого 2015 р. і до початку повномасштабного вторгнення. Водночас, такий висновок Головнокомандувача дозволяє говорити про закінчення першого великого етапу широкомасштабного вторгнення Росії за критерієм формату бойових дій, що характеризувався спробами обох сторін збройного конфлікту вести маневрену війну з перемінним успіхом. Наявність такого формального рубежу, у свою чергу, дозволяє робити попередні часткові узагальнення і висновки.

Відповідно до існуючої типології, повномасштабне вторгнення РФ в Україну формально є локальним двостороннім міжнародним збройним конфліктом затяжного характеру, але по суті – глобальним воєнним конфліктом високої інтенсивності з елементами коаліційного протистояння (біля 50 країн, які входять до Міжнародної контрактної групи («формат Рамштайн») проти «осі зла» – Росія, Іран, Білорусь + Китай, частково – Угорщина і Словаччина.

У РФ збройна агресія Росії офіційно називається на даному етапі «спеціальною воєнною операцією»[3]. Заявлені офіційні цілі «СВО» з самого початку були фікцією, спрямованою на маскування реальних цілей російської агресії – розчленування України, окупації значної частини її території з наступною «зачисткою» (фактично – фізичним та культурним геноцидом) нелояльного до РФ населення, повалення законного уряду та встановлення маріонеткового проросійського режиму[4].

Стратегічною метою, чи, як називає це екс-президент РФ Д.Медвєдєв[5], «історичною місією» Росії є знищення України як самостійного суб'єкта міжнародних відносин, та українців як окремої політичної нації з своїми культурними особливостями:

1) Відновлення Російської Імперії за рахунок приєднання/анексії значної частини ключової для Росії «провінції». Повалення законного уряду України і встановлення маріонеткового проросійського режиму (який і буде «сам визначати своє майбутнє»). Фізичне знищення національно свідомої («ворожої до Росії») частини населення; «перевиховання» (у т.ч. у таборах в Сибіру) нейтральної (такої, що відкрито не проявляє лояльність).

2) Якщо це не вдається – спроба окупації та анексії максимальної частини української території, передусім сухопутного коридору до Придністров'я, відрізаючи Укра-

2 Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. The Economist. 01.11.2023. URL: https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia

3 «Мы будем стремиться к демилитаризации и денацификации»: Путин объявил о начале спецоперации в Украине. Новая газета. 24 февраля 2022 г. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/24/my-budem-stremitsia-k-demilitarizatsii-i-denatsifikatsii-ukrainy-putin-obiavil-o-nachale-spetsoperatsii-v-ukraine-news

4 Weitz R. Putin's Political and Military Options in Ukraine and Beyond. New Lines Institute. February 9, 2022. URL: https://newlinesinstitute.org/russia/putins-political-and-military-options-in-ukraine-and-beyond/

5 Невыученные уроки. Дмитрий Медведев проанализировал события 2008 года. Еженедельник "Аргументы и Факты" № 34 (2231). 23.08.2023. URL: https://aif.ru/politics/world/nevyuchennye_uroki_dmitriy_medvedev_proanaliziroval_sobytiya_2008_goda

їну від портів Чорного моря. У перспективі – розчленування України, встановлення ефективного контролю (чи навіть анексія) щонайменше над усім Лівобережжям України, та/або «передача» частини територій Польщі, Румунії та Угорщині.

3) А якщо не вдається і це – створення умов для соціального, економічного та культурного занепаду України.

В останньому випадку йдеться про глобальний план послаблення України на різних рівнях, який, на думку, кремлівських «стратегів» може сприяти поверненню впливу Росії на Україну та/або забезпечення розпаду України як самостійної та соборної держави. У рамках цієї мети Росія прагне зруйнувати економіку України шляхом зниження виробництва, зупинки експорту, знищення чи хоча б суттєвого пошкодження інфраструктури та створення економічної нестабільності, що має призвести до зростання безробіття, зниження життєвого рівня населення та збільшення залежності України від зовнішньої допомоги.

Водночас, спекулюючи на проблемах, породжених її агресією, вона намагатиметься продовжувати розпалювання внутрішніх суспільних конфліктів та підтримку проросійських сил з метою дестабілізувати політичну ситуацію в Україні, розколоти суспільство, послабити державні інституції та унеможливити ефективне управління країною.

При цьому глобальні проблеми, породжені злочинами російської агресії, геноциду та екоциду в Україні мають створювати для всього світу та передусім коаліції демократичних країн такі довгострокові ризики та виклики, які нібито мають зв'язати/обмежити на тривалий час їх можливості для протидії російській агресії в регіоні і світі.

Виходячи з заявлених та прихованих цілей вторгнення РФ в Україну, можна зробити висновок, що на першому етапі повномасштабного протистояння російські війська не досягли жодних зі своїх початкових стратегічних цілей[6]. У червні 2023 р. Державний Секретар США Ентоні Блінкен, виступаючи у Гельсінкі з нагоди приєднання Фінляндії до НАТО, констатував, що фактично за всіма показниками вторгнення президента Путіна в Україну стало стратегічним провалом[7].

На початку повномасштабного вторгнення авторитетні експерти стверджували, що Україна протримається під ударами російської армії від 72 годин до кількох тижнів. Але Україна змогла не лише стримати наступ переважаючих сил ворога на сухопутній ділянці загальною протяжністю майже 4 тис. км та активній лінії фронту, що складає 1 500 км, але й забезпечити звільнення частини тимчасово окупованих територій. На середину листопада 2022 р. йшлося про звільнення 52,5% територій, окупованих РФ з лютого 2022-го[8]. Україна, не маючи власного бойового флоту на Чорному морі, за оцінками західних експертів, завдала «функціональної поразки» ЧФ РФ, знищивши його флагман, та ще низку кораблів, включаючи підводний човен[9].

Водночас потрібно враховувати, що жодна країна в сучасній історії ще не вела такої війни, яку доводиться вести Україні, із таким противником, як Росія, що бага-

6 Ministry of Defence on X: "Latest Defence Intelligence update on the situation in Ukraine - 3 June 2022". X. 03.06.2022. URL: https://twitter.com/DefenceHQ/status/1532600250841669632

7 Блінкен Е. Стратегічний провал Росії та безпечне майбутнє України. U.S. Embassy in Ukraine. 2 червня 2023 р. URL: https://ua.usembassy.gov/uk/russias-strategic-failure-and-ukraines-secure-future/

8 Def Mon on X. X. 14.11.2023. URL: https://twitter.com/DefMon3/status/1592055085391319042

9 "Функціональна поразка РФ": як Україна відвойовує в Росії Чорне море. BBC News Україна. 06.10.2023. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cw5w7g527pgo

тократно переважає Україну в озброєнні, боєприпасах та людських ресурсах. Досвід Другої світової війни чи інших війн протягом останніх 50 років є у більшості своїй абсолютно непридатним для сучасної війни з масовим використанням Росією дронів, засобів РЕБ, гіперзвукових та балістичних ракет великої дальності.

На момент вторгнення Росія посідала 2 місце після США зі 142 країн у щорічному рейтингу «Military Strength Ranking» від Global Firepower (GFP)[10], у 4–16 разів переважала Україну в живій силі і техніці[11], а її військові витрати у 2021 році, за різними даними, в 10-14 разів перевищували аналогічні витрати України[12].

Враховуючи значний дисбаланс у ресурсах і озброєнні, без потужної фінансової та військової допомоги від західних партнерів Україна не була б спроможна зупинити наступ агресора. За оцінкою Генерального Штабу, якби не безпрецедентна допомога союзників, ресурсів Сил оборони мало вистачити на 2–2,5 місяці інтенсивних боїв[13].

При цьому надання з боку США та країн НАТО допомоги Україні на початку повномасштабного вторгнення було ускладнено низкою різнорідних суб'єктивних та об'єктивних чинників.

1. Відсутність єдності серед країн НАТО та ЄС у питанні довіри до висновків розвідувального співтовариства США після Іраку та Афганістану, а також не готовність ключових європейських гравців (передусім лідерів Німеччини та Франції) повірити у можливість розв'язання Росією широкомасштабного конфлікту в Європі в XXI ст. Лише Британія, Польща, країни Балтії та частково країни Британської співдружності (Канада та Австралія) усвідомлювали реальний рівень загрози і готові були підтримати США у протистоянні з агресором.

2. Як не прикро це буде констатувати, – недовіра до вищого політичного керівництва нашої держави, породжена історіями на кшталт провалу спецоперації щодо найманців ПВК «Вагнер». До цього слід додати незрозумілу для західних союзників позицію, зайняту керівництвом України стосовно заяв представників США та публікацій західних ЗМІ щодо можливого вторгнення Росії. Йдеться про надмірний скептицизм, публічну демонстрацію впевненості у благополучному розвитку ситуації, а також про небажання здійснювати підготовку до можливих бойових дій, яка згодом була пояснена небажанням провокувати Росію та намаганням уникнути можливої паніки та спровокованого нею падіння економіки. Якими б не були мотиви такої позиції, наявна на сьогодні інформація дає підстави говорити, що не було здійснено реальних практичних кроків для підготовки до можливого повномасштабного вторгнення Росії.

3. Недооцінка спроможності ЗСУ та України в цілому протистояти силам набагато переважаючого за багатьма параметрами ворога. До 24 лютого 2022 р. серед

10 2022 Military Strength Ranking. Global Firepower. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php

11 Підраховано за: Comparison of Russia and Ukraine Military Strengths (2022). Global Firepower. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=russia&country2=ukraine; Chapter Four: Europe. The Military Balance. Vol 121, No 1. P. 66-163. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/04597222.2021.1868793

12 Russia's war on Ukraine: Military balance of power. European Parliament, March 4, 2022. URL: https://epthinktank.eu/2022/03/04/russias-war-on-ukraine-military-balance-of-power/

13 Звіт Олексія Резнікова за 22 місяці роботи на посаді Міністра оборони України. Міністерство оборони України. 05.09.2023. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2023/09/05/zvit-oleksiya-reznikova-za-22-misyaczi-roboti-na-posadi-ministra-oboroni-ukraini/

військових експертів на Заході була поширена думка, що у разі великомасштабної наступальної операції Росія може за час від 48 до 72 годин зайняти Київ та повалити законний уряд України. За американськими оцінками, при цьому була можлива загибель 25–50 тисяч мирних українців, 5–25 тисяч українських військовослужбовців та 3–10 тисяч російських солдатів.[14] Голова Об'єднаного комітету начальників штабів армії США генерал Марк Міллі на початку лютого 2022 р. заявив, що в разі нападу РФ на Україну українська столиця може бути захоплена протягом 72 годин. Він стверджував, що під час захоплення Києва можуть загинути до 15 тис. українських солдатів і до 4 тис. російських[15].

4. Недооцінка потенційних масштабів військових дій, руйнувань та обсягів витрат для відбиття агресії РФ. Завдяки інформації американської розвідки, вторгнення РФ до України не стало несподіванкою. Проте більшість західних експертів, а також керівництво України очікували обмеженого вторгнення на кшталт дій РФ в Іловайську та Дебальцевому, а не повномасштабного нападу у стилі нацистської Німеччини на Польщу у 1939 р.

5. Небажання посилювати протистояння з ядерною державою (США, Німеччина, Ізраїль), що могло б спровокувати вихід збройного конфлікту за межі України або іншим чином загрожувати безпековим інтересам цих країн[16]. Велика редакційна стаття Washington Post «Шлях до війни: США намагалися переконати союзників і Зеленського в ризику вторгнення» дає розуміння контексту надання можливої військової допомоги Україні[17]. Кожне рішення щодо надання озброєння Україні в цей період ґрунтувалося на тому, щоб не дати Росії жодного приводу для нападу на США та НАТО, одночасно з посиленою увагою до Китаю, якого вважали головною загрозою національним інтересам США.

Однак завдяки вмотивованості, професійності та героїзму ЗСУ та допомозі всього цивілізованого світу, Україна зруйнувала плани Росії на бліцкриг та недовіру партнерів.

За підрахунками проекту Ukraine Support Tracker Кільського інституту економіки (Німеччина), з моменту повномасштабного вторгнення Росії і станом на 7 вересня 2023 р. (останні наразі доступні дані), вартість усіх зареєстрованих зобов'язань допомоги Україні від 41 іноземної держави становила близько €255 млрд. (включаючи Спеціальний фонд ЄС Ukraine Facility на період 2024–2027 рр. у розмірі до €50 млрд у вигляді грантів (€17 млрд) і кредитів (€33 млрд)[18]. При цьому аналіз

14 Stewart P., Pamuk H. Russian forces at 70% of level needed for full Ukraine invasion, U.S. officials say. Reuters, February 6, 2022. URL: https://www.reuters.com/world/europe/russian-forces-70-level-needed-full-ukraine-invasion-us-officials-2022-02-05/

15 Heinrich J., Sabes A. Gen. Milley says Kyiv could fall within 72 hours if Russia decides to invade Ukraine: sources. Fox News, February 5, 2022. URL: https://www.foxnews.com/us/gen-milley-says-kyiv-could-fall-within-72-hours-if-russia-decides-to-invade-ukraine-sources

16 Detsch J. Biden Is Still Worried About Russia Escalating Ukraine War. Foreign Policy, June 8, 2022 URL: https://foreignpolicy.com/2022/06/08/us-russia-war-ukraine-military-defense/

17 Harris S., DeYoung K., Khurshudyan I., Parker A., Sly L. Road to war: U.S. struggled to convince allies, and Zelensky, of risk of invasion. As Russia prepared to invade Ukraine, U.S. struggled to convince Zelensky, allies of threat. Washington Post. Aug. 16 2022. URL: https://www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/ukraine-road-to-war/?itid=mr_national%20security_1

18 Ukraine Support Tracker: Europe clearly overtakes US, with total commitments now twice as large. Kiel Institute. 07.09.2023. URL: https://www.ifw-kiel.de/publications/news/ukraine-support-tracker-europe-clearly-overtakes-us-with-total-commitments-now-twice-as-large/

цієї допомоги вказує на тенденцію до збільшення в її складі питомої ваги військової допомоги[19].

До цього слід додати міжнародну фінансову допомогу Україні, яка здійснювалася через міжнародні механізми, серед яких найбільшими є Чотирирічна програма Міжнародного валютного фонду на $15,6 млрд та фінансування від окремих країн-партнерів України сукупно на $115 млрд., а також Координаційна платформа донорів України (КПД)[20], створена 26 січня 2023 р. або так званий фінансовий «Рамштайн».

Не менш потужною була власне військова допомога союзників України, яка станом на 5 серпня 2023 р. фізично чи у вигляді зобов'язань воєнної допомоги становила близько $100 млрд[21]. З них з початку вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., станом на 1 листопада 2023 р., Сполучені Штати виділили понад $44,2 млрд[22], а союзники та партнери України надали ще близько $35 млрд[23], з них ЄС та його країни-члени – понад €25 млрд. (близько $27 млрд)[24]. Окрім того, від початку війни зі спеціального рахунку, відкритого Національним банком, на потреби оборони перераховано понад 11,8 млрд грн в еквіваленті від юридичних та фізичних осіб з-за кордону[25].

За перший рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну на міжнародному рівні сформувалося кілька основних форматів надання військової допомоги Україні різного складу та ефективності.

Так, військова допомога США виділялась за трьома програмами з федерального бюджету США: Ініціатива сприяння безпеці України (Ukraine Security Assistance Initiative, USAI), зовнішнє військове фінансування (Foreign Military Financing, FMF) та оперативна програма «вилучень» з запасів Міністерства оборони США в рамках повноважень президента США (Replenishment of U.S. weapons stocks або ж PDA – Presidential Drawdown). Механізм ленд-лізу для України, хоча й став знаковим елементом підтримки України з боку США, так і не був задіяний[26]. Відповідний закон 3 жовтня 2023 р. втратив свою чинність[27], і станом на 1 листопада 2023 р. його дія поки що не була продовжена на 2023-2024 фінансовий рік.

19 Ukraine Support Tracker: Despite military offensive, new pledges of support remain low. Kiel Institute. 06.07.2023. URL: https://www.ifw-kiel.de/publications/news/ukraine-support-tracker-despite-military-offensive-new-pledges-of-support-remain-low/

20 Координаційна платформа донорі в України. Ukraine Donor Coordination Platform. URL: https://coordinationplatformukraine.com/uk/main/

21 Звіт Олексія Резнікова за 22 місяці роботи на посаді Міністра оборони України. Міністерство оборони України. 05.09.2023. URL: https://www.mil.gov.ua/news/2023/09/05/zvit-oleksiya-reznikova-za-22-misyaczi-roboti-na-posadi-ministra-oboroni-ukraini/

22 Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine November 3, 2023. U.S. Department of Defense. URL: https://media.defense.gov/2023/Nov/03/2003333874/-1/-1/1/UKRAINE_FACT_SHEET_3_NOV.PDF

23 Biden Administration Announces New Security Assistance for Ukraine. U.S. Department of Defense. 03.11.2023. URL: https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/3578754/biden-administration-announces-new-security-assistance-for-ukraine/

24 EU solidarity with Ukraine. Consilium: Council of the EU and the European Council. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion/eu-solidarity-ukraine/

25 Зі спецрахунку НБУ на потреби оборони вже перераховано понад ₴29,2 мільярда. Укрінформ. 04.09.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3756983-zi-specrahunka-nbu-na-potrebi-oboroni-vze-pererahovano-ponad-292-milarda.html

26 Bills Signed: H.R. 7691 and H.R. 7791. The White House, May 21, 2022. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/legislation/2022/05/21/bills-signed-h-r-7691-and-h-r-7791/

27 Черниш О. Американський ленд-ліз для України закінчився, так і не почавшись. Чому він не запрацював. BBC News Україна. 05.10.2023. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4n5p6pgengo

Іншими важливими форматами співпраці і координації міжнародної допомоги стали: т. зв. формат «Рамштайн» – регулярні зустрічі постійно діючої міжнародної Консультативної групи з питань оборони України (Ukraine Defense Contact Group), в яких у 2023 р. стабільно брали участь порядку 50 країн-учасників; формат «Копенгаген» (Конференція північноєвропейських союзників у Копенгагені, #CopenhagenUkraine)[28]; Європейський фонд миру (European Peace Facility, EPF)[29].

З початку 2023 р. кардинально змінилися підходи західних союзників у наданні типів озброєння Україні. Якщо у перші місяці повномасштабного вторгнення (2022 р.) йшлося переважно про стрілецьку зброю, артилерію і боєприпаси до них, то у 2023 р. йдеться вже про надання Україні сучасних комплексів ППО, бойових танків, винищувачів 4-го покоління і перспективи надання ракет великої дальності. Упродовж першої половини 2023 р. групи держав – союзників України сформували неформальні (неінституалізовані) коаліції з постачання важкої бронетехніки (т. зв. «танкова коаліція» – Велика Британія, Данія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Сполучені Штати Америки, Чехія, Швеція); коаліція винищувачів четвертого покоління (або «авіаційна коаліція»), до якої наразі входять Велика Британія, Нідерланди, США, Польща, Данія, Бельгія, Норвегія, Португалія та, в перспективі, Франція; «ІТ-коаліція» (Естонія та Люксембург) та «коаліція ППО» (Данія, Нідерланди, Велика Британія та США) та «коаліцію спроможностей» (Capabilities Coalition), головна мета якої – довгострокова підтримка Сил оборони України принаймні у п'яти кластерах: протиповітряна оборона, артилерія, авіація, військово-морські сили та бронетехніка.

Ще однією важливою тенденцією є те, що підтримку України здійснюють ті держави, які раніше не здійснювали військової співпраці з Україною – зокрема Австралія, Нідерланди, Норвегія, Португалія тощо. Більше того – Україні допомагають навіть ті країни, які тривалий час вважалися потенційними союзниками Росії, зокрема Болгарія, Чорногорія чи Греція.

Водночас за десять місяців 2023 р. почало спостерігатися наростання проблем у наданні міжнародної військової допомоги, пов'язаних з низкою суб'єктивних та об'єктивних обставин. Серед найголовніших:

1. Гальмування постачання зброї та боєприпасів у належній кількості та номенклатурі внаслідок низьких темпів виробництва оборонної продукції та неспроможністю ОПК союзників адаптуватися під реальні потреби сучасної війни високої інтенсивності[30].

2. Зниження міжнародного інтересу до російсько-української війни та падіння рівня міжнародної підтримки України після 20 місяців повномасштабного вторгнен-

28 #CopenhagenUkraine: Joint Declaration on Ukraine. Forsvarsministeriet, 11. august, 2022. URL: https://www.fmn.dk/da/nyheder/2022/copenhagenukraine-joint-declaration-on-ukraine/

29 European Peace Facility – Investing in international stability and security [Policy Podcast]. European Parliament, July 1, 2021. URL: https://epthinktank.eu/2021/07/01/european-peace-facility-investing-in-international-stability-and-security-policy-podcast/

30 Posaner J., Melkozerova V., Kayali L., Barigazzi J., Larson C. North Korea sends Putin tons of ammo. Europe can't do the same for Ukraine. POLITICO. 02.11.2023. URL: https://www.politico.eu/article/vladimir-putin-kim-jong-un-russia-pyongyang-beats-brussels-to-a-million-ammunition-rounds/

ня Росії, гальмування українського наступу та появи нових глобальних викликів на Далекому та Близькому Сході[31].

3. Спротив республіканців у Конгресі США у наданні подальшої допомоги Україні, пов'язаний з загостренням політичної конкуренції напередодні президентських виборів у США[32]. Поки що через відсутність рішення Конгресу щодо додаткового фінансування безпекової допомоги для України, США виділятимуть її меншими пакетами – щоб «розтягнути здатність підтримувати Україну на якомога довший час»[33]. Станом на 31 жовтня 2023 р. Міністерство оборони США мало в запасі трохи більш як $5,4 млрд[34] для надання військової допомоги Україні, а ще $61,4 млрд. додаткової бюджетної підтримки для України все ще перебували на розгляді Конгресу.

4. Перехід до надання додаткової допомоги Україні залежно від спроможності забезпечити належний контроль за нею[35] та виконання нашою державою раніше взятих на себе зобов'язань щодо здійснення реформ[36]. Така ситуація склалася як наслідок неспроможності української влади продемонструвати союзникам належний рівень протидії корупції та прогрес у здійсненні необхідних реформ. Слід підкреслити, що наразі ці умови висуваються лише щодо отримання Україною додаткової фінансової підтримки та післявоєнної відбудови і не стосуються надання безпекової допомоги.

Як наслідок, відсутність своєчасного і в повному обсязі необхідного озброєння об'єктивно гальмує визволення окупованих територій. ЗСУ не вистачає бойових дронів, дальнобійної артилерії та ракет дальністю понад 80-120 км. Слід підкреслити, що без переважання в повітрі і засобах вогневого ураження, армії НАТО просто не починали б воєнних операцій[37].

Користуючись повільним просуванням ЗСУ, якому не вистачає озброєння та людських ресурсів, Росія за останній рік встигла значно зміцнити лінії оборони на Сході та Півдні та підготуватися до наступу України. Росіяни також змінюються і адаптуються до українського наступу, застосовуючи тактику «еластичної оборони»[38]. На заваді українцям стоїть використання окупантами щільних мінних полів з п'ять-

31 Shuster S. Volodymyr Zelensky's Struggle to Keep Ukraine in the Fight. Time. October 30, 2023. URL: https://time.com/6329188/ukraine-volodymyr-zelensky-interview/

32 Garcia M. Addressing the Ukraine Funding Debate: An Urgent Need for a Path to Victory, Transparency, Accountability, and a Sustainable Peace. House.gov. 01.11.2023. URL: https://mikegarcia.house.gov/uploadedfiles/rep._garcia_ukraine_white_paper.pdf

33 У Байдена кажуть, що через Конгрес змушені надсилати Україні менші пакети допомоги. Європейська правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/11/3/7172820/

34 Янченко В. Для допомоги Україні зараз маємо 5,4 млрд дол., -Пентагон. Цензор.НЕТ. URL: https://censor.net/ua/news/3452816/dlya_dopomogy_ukrayini_zaraz_mayemo_54_mlrd_dol_pentagon

35 Announcing the U.S. Special Representative for Ukraine's Economic Recovery. United States Department of State. 14.09.2023. URL: https://www.state.gov/announcing-the-u-s-special-representative-for-ukraines-economic-recovery/

36 Крицька І. Єдиний список вимог. Україна отримала від США перший, але не остаточний і не офіційний, перелік реформ. Яка ціна невиконання нової дорожньої карти (враховуючи, що ми вже маємо дві – від МВФ та ЄС)? Forbes.ua. 27.09.2023. URL: https://forbes.ua/war-in-ukraine/ediniy-spisok-vimog-ukraina-otrimala-vid-ssha-pershiy-ale-ne-ostatochniy-i-ne-ofitsiyniy-perelik-reform-yaka-tsina-nevikonannya-novoi-dorozhnoi-karti-vrakhovuyuchi-shcho-mi-vzhe-maemo-dvi-vid-mvf-ta-e-27092023-16267

37 Критика українського контрнаступу - це непрофесійні та марні заяви, - Ходжес. Цензор.НЕТ. URL: https://censor.net/ua/news/3445840/krytyka_ukrayinskogo_kontrnastupu_tse_neprofesiyini_ta_marni_zayavy_hodjes

38 Bailey R., Stepanenko K., Evans A., Mappes G., Ganzeveld A., Clark M. Russian Offensive Campaign Assessment, September 8, 2023. Institute for the Study of War. 08.09.2023. URL: https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-8-2023

ма-шістьма вибуховими пристроями на квадратний метр, мереж окопів і танкових загороджень[39].

Станом на 1 листопада 2023 р., під російською окупацією, включно з ОРДЛО (окуповані території Донецької та Луганської областей за лінією розмежування до 24.02.2022.) та АР Крим, залишається майже 20% території України (120 тис. км²)[40]. Для розуміння: ця територія у кілька разів переважає площу більшості європейських країн, чи майже дорівнює площі Англії (130,4 тис. км²), Греції (132 тис. км²), площі штатів Міссісіпі, Огайо чи Пенсільванія або Литви і Латвії разом узятих. Тож наступ об'єктивно не може відбуватися блискавично. На цій території сконцентровано близько 200 тис. окупантів та незчисленна кількість озброєння і боєприпасів[41].

Створення передумов переходу ЗСУ до маневрової війни, залежатиме від спроможності України та союзників забезпечити застосування нових технологій (дронів, РЕБ, котрбатарейних засобів), покращення координації та управління підрозділами на полі бою, а також створення та підготовки необхідних резервів.

Водночас, відносний «глухий кут» у воєнних діях не є причиною для початку «мирних переговорів», оскільки вони наразі неможливі з багатьох причин.

– Відповідно до опитування КМІС (29 вересня – 9 жовтня 2023 р.), абсолютна більшість українців (80%) вважають, що жодні територіальні поступки недопустимі, навіть якщо через це війна триватиме довше і постануть інші загрози[42].

– Переговори про припинення вогню з Росією наразі не розглядаються, доки окупаційні війська РФ не будуть виведені за межі кордонів України 1991 р., включаючи Крим.

– Путін є ненадійним і недоговороздатним переговірником, який не дотримувався умов «зернової угоди», тричі порушував традиційне олімпійське перемир'я[43]. Мирні угоди з РФ не забезпечили миру та територіальної цілісності для Грузії. Немає жодних підстав вважати, що в будь-яких інших переговорах Путін поводитиме себе інакше.

– Україна має негативний досвід переговорів з Росією з 2014 р., коли досягнуті домовленості, в т.ч. за посередництва керівників Німеччини та Франції, неодноразово грубо порушувалися з боку РФ. 200 попередніх раундів мирних переговорів з РФ та близько 20 угод про припинення вогню не завадили Путіну розпочати повномасш-

39 Макєєва М. Воїни ЗСУ під час контрнаступу відтісняють російські війська на 200-300 метрів щодня, - голова Військового комітету НАТО адмірал Бауер. Цензор.НЕТ. 17.09.2023. URL: https://censor.net/ua/news/3443940/voyiny_zsu_pid_chas_kontrnastupu_vidtisnyayut_rosiyiski_viyiska_na_200300_metriv_schodnya_golova_viyiskovogo

40 Перелом: ЗСУ звільнили більше половини територій, захоплених РФ після 24.02.2022. Мілітарний. 14.11.2022. URL: https://mil.in.ua/uk/news/perelom-zsu-zvilnyly-bilshe-polovyny-terytorij-zahoplenyh-rf-pislya-24-02-2022/

41 Наразі на окупованих територіях перебуває 200 тисяч російських солдатів, вигнати їх буде важко, - Міллі. Цензор.НЕТ. 18.09.2023 URL: https://censor.net/ua/news/3444214/narazi_na_okupovanyh_terytoriyah_perebuvaye_200_tysyach_rosiyiskyh_soldativ_vygnaty_yih_bude_vajko_milli

42 Михайлов Д. 80% українців виступають проти територіальних поступок задля досягнення миру. Суспільне. 13.10.2023. URL: https://suspilne.media/593413-80-ukrainciv-vistupaut-proti-teritorialnih-postupok-zadla-dosagnenna-miru-kmis/

43 Mangin V. 'The IOC is under pressure from the West'. SWI swissinfo.ch. 05.07.2023. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/-the-ioc-is-under-pressure-from-the-west-/48641996

табне вторгнення в Україну у лютому 2023 р.[44]. Під час переговорів української делегації з російською, що проходили 28 лютого, 3, 7 березня 2022 р. на кордоні з Білоруссю в районі річки Прип'ять та 10, 14–15, 21, 29–30 березня 2022 р. на території Туреччини, жоден з пунктів українських пропозицій не отримав згоди РФ.

Враховуючи беззубість і немічність міжнародно-правових механізмів для покарання агресора, для українців наразі немає іншого шляху до миру, окрім продовження спротиву.

Водночас, навіть продовжуючи військовий захист від агресора, Україна паралельно використовує всі інші наявні засоби для відновлення справедливості мирними засобами, зокрема можливості для юридичного захисту у міжнародних судах, великі міжнародні майданчики для донесення своєї позиції та формування спільного бачення повоєнного світу. Зокрема, Україна брала участь у переговорах щодо ключових принципів мирного припинення війни Росії в Україні у липні та серпні 2023 р. у Джидді, у червні 2023 р. в Копенгагені та жовтні 2023 р. на Мальті. Ініціатива проведення цих зустрічей походить від України[45]. Президентом України у жовтні – листопаді 2022 р. лідерам країн G7 та G20 була представлена українська формула миру. У лютому 2023 р. Генеральна Асамблея ООН переважною більшістю голосів схвалила проект резолюції, який інкорпорує ключові положення цієї формули.

На заваді дипломатичному вирішенню конфлікту стоять багатомільярдні збитки, завдані війною Україні, а також численні воєнні злочини, які з самого початку відкритого акту агресії у лютому 2014 р. Росія здійснює на території України[46]. І якщо матеріальні втрати обчислюються відносно легко, то збитки, завдані людському потенціалу, культурі і довкіллю України, не завжди вимірюються суто фізичними параметрами, кількісними показниками і сумами коштів.

За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ), станом на 21 листопада 2023 р. з моменту повномасштабного збройного нападу Російської Федерації на Україну 24 лютого 2022 р. зафіксовано щонайменше 10 тис. випадків загибелі цивільних осіб, понад 560 з яких становили діти, а також більше 18,5 тис. випадків поранення цивільних осіб[47]. За останні три місяці майже половина випадків загибелі та поранення цивільних осіб сталася далеко від лінії фронту, головним чином через застосування збройними силами Російської Федерації вибухової зброї з широкою зоною дії, включаючи обстріли з важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню, далекобійних ракет і баражуючих боєприпасів, які вражають цілі у населених пунктах по всій країні.

44 Кулеба відповів прихильникам переговорів із РФ: З 2014 року їх було 200 раундів. Європейська правда. 09.11.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/11/9/7173200/

45 Богданьок О., Скобліков Н. У Данії в Копенгагені відбулася мирна конференція щодо України – ЗМІ. 26.06.2023. Суспільне. URL: https://suspilne.media/515453-u-kopengageni-vidbulasa-mirna-konferencia-sodo-ukraini-zmi/

46 «Опора» запускає збір доказів воєнних злочинів Росії для надання їх трибуналу в Гаазі. Детектор медіа: ЗМІ для змін. 05.03.2022. URL: https://cs.detector.media/community/texts/184770/2022-03-05-opora-zapuskaie-zbir-dokaziv-voiennykh-zlochyniv-rosii-dlya-nadannya-ikh-trybunalu-v-gaazi/

47 ООН: кількість випадків загибелі цивільних осіб в Україні перевищує 10 000. Організація Об'єднаних Націй в Україні. 21.11.2023. URL: https://ukraine.un.org/uk/253322-оон-кількість-випадків-загибелі-цивільних-осіб-в-україні-перевищує-10-000

Справжня цифра втрат цивільного населення може бути значно вищою. Через інтенсивні бої на окремих територіях України та в окупації отримання достовірної інформації є неможливим.

В Україні станом на 30 жовтня 2023 р., за офіційною інформацією ювенальних прокурорів, від повномасштабної агресії Росії загинули 510 дітей, ще понад 1141 – зазнали поранень. Понад 19,5 тис. депортовано, або примусово переміщено на територію держави-агресора[48].

Наразі офіційні дані щодо кількості загиблих військовослужбовців ЗСУ є державною таємницею[49]. Водночас, відсутність офіційних даних створює умови для маніпуляцій та ворожих ІПСО. Так, у закордонних ЗМІ з посиланням на анонімні джерела фігурують цифри від 70 до 120 тис. загиблих з українського боку. Українські дослідники війни на основі чітких даних з відкритих і гідних довіри джерел та із суворим дотриманням законодавства України, прийшли до висновку, що загальна кількість загиблих або померлих, інформація про смерть яких є станом на початок листопада 2023 р, може становити 24,5 тис., а з урахуванням інформації щодо 15 тис. зниклих безвісти, – понад 30 тис. осіб у ЗСУ, СБУ, МВС та інших структурах та 90-100 тис. поранених[50].

Російське вторгнення в Україну спровокувало також одну з найбільших гуманітарних криз у Європі з часів Другої світової війни. Понад 8 млн українців були змушені залишити рідні домівки внаслідок російської агресії та виїхати за кордон. Ще до 5 млн стали внутрішньо переміщеними особами.

За розрахунками Європейського центробанку, від 25% до 55% українських вимушених мігрантів працевлаштуються або активно шукатимуть роботу в країнах-реципієнтах[51]. За підрахунками Bloomberg, це коштуватиме країні 10% річного довоєнного валового внутрішнього продукту ($20 млрд на рік), що легко переважило б чотирирічний пакет допомоги Україні, запропонований Європейським Союзом[52]. У міністерстві економіки вважають, що кожні 100 тис. осіб, які не повертаються в Україну, зменшують обсяг ВВП на 0,5%[53].

Станом на 1 вересня 2023 р. загальна сума прямих задокументованих збитків, завданих інфраструктурі України через повномасштабне вторгнення Росії, становить $151,2 млрд (за вартістю заміщення), враховуючи збитки приблизно $1 млрд

48 Нові дані ОГП: зросла кількість постраждалих дітей через війну. Радіо Свобода. 30.10.2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-viyna-rosiya-zhertvy-ohp-dity/32659635.html

49 Таран С. "Таємні дані": у Міноборони просять не розголошувати інформацію про втрати ЗСУ. Фокус. 19.08.2023. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/586865-tayemni-dani-u-minoboroni-prosyat-ne-rozgoloshuvati-informaciyu-pro-vtrati-zsu

50 Тинченко Я., Шаповаленко Г. Бойові та небойові втрати України у 2022–2023 роках. Український тиждень. 14.11.2023. URL: https://tyzhden.ua/bojovi-ta-nebojovi-vtraty-ukrainy-u-2022-2023-rokakh/

51 Botelho V. The impact of the influx of Ukrainian refugees on the euro area labour force. Ecb.Europa.03.04. 2022. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2022/html/ecb.ebbox202204_03~c9ddc08308.en.html

52 Champion M., Krasnolutska D. Ukraine Economy: Women Must Return to Help Country's GDP Recover. Bloomberg. 24.07.2023.URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-07-24/ukraine-economy-women-must-return-to-help-country-s-gdp-recover

53 Зануда А. Як українські біженці підтримали економіку ЄС.

унаслідок підриву Каховської ГЕС[54]. Натомість за оцінками радника президента України з економічних питань О. Устенка, прямі збитки від російської агресії становлять приблизно $750 млрд, а разом з непрямими збитками сума сягатиме $1 трлн. За методологією Світового банку, наразі збитки оцінюються на рівні $450 млрд[55].

У загальному обсязі прямих збитків найбільшою часткою залишаються втрати житлового фонду – $55,9 млрд. Загалом зруйновано або пошкоджено внаслідок бойових дій 167,2 тис. об'єктів житлового фонду. З-поміж регіонів, які найбільше постраждали від руйнування житлового фонду, – Донецька, Київська, Луганська, Харківська, Миколаївська, Чернігівська, Херсонська та Запорізька області. На другому та третьому місці за сумою збитків залишаються сфери інфраструктури та промисловості й втрати підприємств – $36,6 млрд та $11,4 млрд відповідно. Зокрема, з початку бойових дій в Україні пошкоджені 18 аеропортів і цивільних аеродромів, щонайменше 344 мости та мостові переходи, понад 25 тис. км автомобільних шляхів державного та місцевого значення й комунальних доріг. Втрати промисловості та підприємств нараховують щонайменше 426 великих і середніх приватних підприємств та держкомпаній, що були пошкоджені або зруйновані внаслідок війни[56].

Відповідно до Звіту Програми розвитку ООН та Світового банку, збитки енергосистеми України від російських обстрілів (без урахування руйнації Каховської ГЕС) станом на середину 2023 р. перевищували $10 млрд. При цьому потужність електрогенерації в Україні скоротилася майже на 50% у порівнянні з рівнем до 2022 р. Ситуація ускладнюється значним скороченням маневрених потужностей, зокрема втратою понад 67% потужностей теплової генерації[57].

Окремо стоять збитки від підриву греблі Каховської ГЕС, які, за попередніми оцінками інвесткомпанії ICU, для економіки у довгостроковій перспективі (із урахуванням втрати виробничого та природного потенціалів) можуть перевищити $10 млрд[58].

На сьогодні Україна є найбільш замінованою країною світу. Територія забруднення вибухонебезпечними предметами (мінами, снарядами, ракетами тощо), за різними даними, становить від 82,5 тис.[59] до 174 тис.[60] км^2 (близько 30% території України, з

54 Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, сягає $151,2 млрд – оцінка станом на 1 вересня 2023 року. Kyiv School of Economics. 03.10.2023. URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-syagaye-151-2-mlrd-otsinka-stanom-na-1-veresnya-2023-roku/

55 Радник Президента оцінив суму репарацій росії від вже скоєного в Україні. УНН. 22.11.2023. URL: https://unn.ua/news/radnyk-prezydenta-otsinyv-sumu-reparatsii-rosii-vid-vzhe-skoienoho-v-ukraini

56 Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України...

57 Збитки енергосистеми України від російських обстрілів перевищують $10 мільярдів - ПРООН. Укрінформ. 21.06.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3725569-zbitki-energosistemi-ukraini-vid-rosijskih-obstriliv-perevisuut-10-mlrd-proon.html

58 Прасад А., Шевчук С., Заражевська С. Збитки від підриву Каховської ГЕС і затоплення Херсонщини можуть перевищити $10 млрд – ICU. Forbes.ua. 09.06.2023. URL: https://forbes.ua/news/zbitki-vid-pidrivu-kakhovskoi-ges-i-zatoplennya-khersonshchini-mozhut-perevishchiti-10-mlrd-icu-09062023-14102

59 Проблема мінної безпеки в Україні тільки зростатиме — Генштаб. Укрінформ. 04.05.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3704648-problema-minnoi-bezpeki-v-ukraini-tilki-zrostatime-genstab.html

60 Ніна Южаніна - 143 роки для розмінування всіх замінованих. 15 квітня 2023 р. URL: https://www.facebook.com/NinaIuzhanina/posts/pfbid0y74Cw91YMjJMyyPzvcWKsPfbPF848KLrNwVh8Xyn5X9wGp4V31mZHFVdxr72Rqjcl?locale=uk_UA

яких з яких 14 тис. – це морські акваторії). З них наразі лише 470 тис. га с/г угідь (або лише 2,7% від потенційно засмічених) визначені урядом для першочергового обстеження та розмінування. З урахуванням нинішніх темпів, розмінування може зайняти від 30 [61] до 143 [62] і навіть 757 років[63].

Загальна сума збитків довкіллю в Україні внаслідок воєнного конфлікту досягла 2,2 трлн грн. Це 2700 злочинів проти довкілля[64].

Станом на кінець вересня 2023 р. росіянами пошкоджено або знищено 841 об'єкт культурної спадщини та майже 2 тис. об'єктів культурної інфраструктури: бібліотек, музеїв, навчальних закладів[65]. ЮНЕСКО завдані російською агресією збитки українській культурній спадщині оцінила (станом на 24 лютого 2023 р.) у $2,6 млрд. Видання The New York Times називає розграбування українських музеїв найбільшим із часів Другої світової війни[66].

Станом на початок листопада 2023 р. Україна зібрала докази близько 109 тис. військових злочинів з боку РФ, включаючи як фізичні злочини, так і кібератаки. Це включає також 265 розслідувань злочинів проти навколишнього середовища (екоцид), зокрема підрив греблі Каховського водосховища. Було ідентифіковано понад 400 підозрюваних у скоєнні цих злочинів, близько 300 особам пред'явлені звинувачення, 66 осіб вже засуджені[67].

У незалежному дослідженні New Lines Institute йдеться про те, що Росія має нести відповідальність і за порушення Конвенції про геноцид під час вторгнення в Україну[68].

Більш достовірну і документально підтверджену інформацію про збитки України можна буде отримати лише після повної деокупації нині тимчасово окупованих територій України.

Усі ці дані свідчать, що воєнні злочини російської окупаційної армії – це не просто випадкові дії, ексцеси виконавців чи дії якоїсь окремої групи росіян. Це системна політика, легітимізована і навіть заохочувана керівництвом Росії, яка

61 На розмінування України може піти не менше 30 років, - Пятковський. UaTV. 23.07.2023. URL: https://uatv.ua/uk/na-rozminuvannya-ukrayiny-mozhe-pity-ne-menshe-30-rokiv-pyatkovskyj/

62 Ніна Южаніна - 143 роки для розмінування всіх замінованих.15 квітня 2023 р. URL: https://www.facebook.com/NinaIuzhanina/posts/pfbid0y74Cw91YMjJMyyPzvcWKsPfbPF848KLrNwVh8Xyn5X9wGp4V31mZHFVdxr72Rqjcl?locale=uk_UA

63 Sampson E., Granados S. Ukraine's land mines are a legacy of war that will linger for decades. The Washington Post. 22.07.2023. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2023/07/22/ukraine-is-now-most-mined-country-it-will-take-decades-make-safe/

64 Сума екозбитків Україні через війну сягнула ₴2,2 трильйона - Міністр захисту довкілля. Інформаційне агентство Вголос/Vgolos. 16.11.2023. URL: https://vgolos.ua/news/suma-ekozbitkiv-ukrayini-cherez-viynu-syagnula-2-2-trilyona---ministr-zahistu-dovklillya_1441714.html

65 Росіяни пошкодили або знищили понад 800 пам'яток культурної спадщини. Повний список. Главком. 30.10.2023. URL: https://glavcom.ua/country/culture/kultura-na-pritsili-rosijani-poshkodili-ponad-840-pamjatok-z-nikh-23-povnistju-povnij-perelik-965379.html

66 Gettleman J., Mykolyshyn O. As Russians Steal Ukraine's Art, They Attack Its Identity, Too. The New York Times. 14.01.2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/01/14/world/asia/ukraine-art-russia-steal.html

67 Miller M. Ukraine says it has evidence of 109,000 Russian war crimes. Politico. 18.11.2023. URL: https://www.politico.com/news/2023/11/18/ukraine-russia-war-crimes-00127936

68 An Independent Legal Analysis of the Russian Federation's Breaches of the Genocide Convention in Ukraine and the Duty to Prevent. May 2022. New Lines Institute. URL: https://newlinesinstitute.org/an-independent-legal-analysis-of-the-russian-federations-breaches-of-the-genocide-convention-in-ukraine-and-the-duty-to-prevent/

використовує воєнні злочини як метод ведення війни, спосіб зламати спротив українців й окупувати Україну. Напади Російської Федерації на цивільні об'єкти є спрямованими на те, щоб підірвати політичну і громадську підтримку України у війні та похитнути волю народу до самозахисту[69].

Визнанням факту системності і навмисності воєнних злочинів РФ є те, що вже понад 20 країн світу відкрили, в межах свого національного законодавства, провадження по воєнним злочинам Росії в Україні[70]; визнання Росії державою-терористом та підтримка резолюції щодо створення спеціального трибуналу за фактом агресії Росії[71]; а також видача ордерів на арешт президента Росії Володимира Путіна та уповноваженої президента РФ з прав дитини Марії Львової-Бєлової[72].

Тож, окрім отримання мілітарної відсічі, Росія має понести юридичну, матеріальну та моральну відповідальність за численні воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин агресії, і – не виключено – за злочини геноциду щодо українського народу.

Наразі зроблено кілька важливих кроків для відновлення справедливості щодо України.

19 січня 2023 р. Європарламент схвалив резолюцію щодо створення трибуналу для вищого керівництва Росії. 3 липня 2023 р. в Гаазі на базі Євроюсту відкрито Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA). 20 прокурорів із різних країн на його базі розпочали аналіз доказів злочину агресії проти України з 2014 р.

Станом на початок листопада 2023 р. створення спецтрибуналу підтримали Парламентська асамблея Ради Європи, Європарламент, Парламентська асамблея НАТО, Парламентська асамблея ОБСЄ та коаліція (Core Group) зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії Росії проти України, до якої увійшли представники ще 38 держав, зокрема Франція, Німеччина, Норвегія, Гватемала, Японія та Канада. У середині листопада 2023 р. навіть така нейтральна країна, як Швейцарія офіційно приєдналася до Core Group[73]. Остаточний формат створення спеціального трибуналу за злочин російської агресії проти України може бути визначений вже до кінця 2023 р.[74].

69 Нун Г. П., Бета С., Лейкін Е., Свіньковська С., Нг С., Кічук Н. Чи є моральний дух і воля народу законною військовою ціллю за міжнародним гуманітарним правом? Центр громадянських свобод. 18.08.2023. URL: https://ccl.org.ua/positions/chy-ye-moralnyj-duh-i-volya-narodu-zakonnoyu-vijskovoyu-czillyu-za-mizhnarodnym-gumanitarnym-pravom/

70 Ізвощікова А., Галка Н. Скільки воєнних злочинів скоїли росіяни на території України, розповіли в ОГПУ. Суспільне. 14.03.2023. URL: https://suspilne.media/413421-v-ukraini-zareestruvali-ponad-71-tisacu-voennih-zlociniv-z-pocatku-vtorgnenna-rf-ofis-genprokurora/

71 Череп'юк В., Прищепа Я. Росія спонсор тероризму: НАТО підтримало створення спец трибуналу. Суспільне новини. 21.11.2022. URL: https://suspilne.media/321884-kraini-cleni-nato-pidtrimali-stvorenna-spectribunalu-dla-rosii-ale-cogo-nedostatno/

72 Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. International Criminal Court. 17..03.2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

73 Швейцарія підтримала створення спецтрибуналу для РФ. DW. 16.11.2023. URL: https://www.dw.com/uk/svejcaria-pidtrimala-stvorenna-spectribunalu-dla-rf/a-67421653

74 Вонс Р. Україна сподівається погодити спецтрибунал для РФ до кінця року. Главком. 21.08.2023. URL: https://glavcom.ua/country/politics/ukrajina-spodivajetsja-pohoditi-spetstribunal-dlja-rf-do-kintsja-roku-950931.html

На практичні рейки стало питання і щодо виплати Росією репарацій. Зокрема, на Саміті Глав Держав та Урядів Ради Європи, що відбувся у Рейк'явіку 16-17 травня 2023 р., було оголошено про створення Міжнародного Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України[75]. Цей Реєстр є першим кроком до механізму компенсації, спрямованого на збір скарг від українських громадян, компаній і органів влади щодо людських і матеріальних збитків, завданих російськими військами з 24 лютого 2022 р. Наразі у європейських фінансових інституціях на ці цілі заморожено понад €200 млрд російських суверенних коштів та ще понад €28 млрд несуверенних[76].

Об'єднані міжнародні зусилля є запорукою того, що злочини Росії в Україні не залишаться безкарними.

На сьогодні Росія – беззаперечний лідер за кількістю накладених на неї санкцій. Вже за перші 10 днів повномасштабної війни вона обігнала Іран, Сирію, Північну Корею та Венесуелу, які десятиліттями перебувають у санкційних списках[77]. Це близько 13,5 тисячі різних обмежень – фінансових, торговельних, персональних. Щоправда, значна кількість санкцій – це індивідуальні обмеження, покладені на юридичних та фізичних осіб, банки[78].

З лютого 2022 р. Захід застосував до Росії 11 санкційних пакетів. Ці санкції спрямовані на те, щоб послабити здатність Росії фінансувати війну, і, зокрема, націлені на політичну, військову та економічну еліту, відповідальну за вторгнення. Сьогодні понад 40 держав наразі доєдналися до санкцій проти Росії.

Водночас, треба визнати, що реальна ефективність запроваджених щодо РФ санкцій виявилася нижчою, аніж очікувалося спочатку. Поступово Росія адаптувалася до санкцій, навчившись обходити їх через треті країни[79].

Але санкції – це «гра в довгу». Важливо не лише припинити війну прямо зараз, але й досягти неможливості її повторення у перспективі, можливо, як мінімум кількох десятиліть. Успіх санкцій – в їхньому дотриманні, збільшенні і розширенні. Тільки повне ембарго на російське викопне паливо може гарантувати, що європейські споживачі не фінансуватимуть російську агресію, сплачуючи рахунки за паливо та енергію.

---

75 Council of Europe Summit creates register of damage for Ukraine as first step towards an international compensation mechanism for victims of Russian aggression. Council of Europe Portal. 17.05.2023. URL: https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-summit-creates-register-of-damage-for-ukraine-as-first-step-towards-an-international-compensation-mechanism-for-victims-of-russian-aggression

76 Закревська С. Притягнення Росії до відповідальності має передбачати виплату репарацій: ЄС допомагає розробити міжнародний механізм. Обозреватель. 21.11.2023. URL: https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/prityagnennya-rosii-do-vidpovidalnosti-mae-peredbachati-viplatu-reparatsij-es-dopomagae-rozrobiti-mizhnarodnij-mehanizm.htm

77 Wadhams N. Russia Is Now the World's Most-Sanctioned Nation, Surging Past Iran, North Korea. Bloomberg. 07.03.2022. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-07/russia-surges-past-iran-to-become-world-s-most-sanctioned-nation

78 Як санкції вплинуть на економіку Росії у 2023. Forbes.ua. 03.01.2023. URL: https://forbes.ua/money/u-2023-naftogazovi-dokhodi-rf-obvalyatsya-vdvichi-a-vvp-vpade-na-8-prognozi-degradatsii-rosiyskoi-ekonomiki-vid-kse-03012023-10874

79 Як працюють санкції ЄС проти росії та як їх треба посилити. The Page. URL: https://thepage.ua/ua/economy/yak-zrobiti-sankciyi-yes-proti-rosiyi-efektivnishimi?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=IW/SER/DSA/All&utm_term=&gclid=Cj0KCQjwhL6pBhDjARIsAGx8D585EvEA6sSBZYDovklB0Ljwsfdc9Px0K-9-MPxEaqsrMbHRWqvLbpQaAkqIEALw_wcB

Станом на березень 2023 року, за оцінками аналітиків Центру протидії дезінформації, загальні втрати Росі через зовнішні санкції перевищили $500 млрд, а відтік капіталів за кордон зріс на $143 млрд[80]. За рік санкцій нафтогазові доходи РФ скоротилися вдвічі, не нафтогазові – більш ніж на чверть. Натомість видатки зросли ледь не на дві третини. Бюджетний дефіцит у січні сягнув половини річного показника 2022-го[81]. Через це росіяни уже зараз проїдають свої резерви, а також змушені друкувати додаткові обсяги грошей і девальвувати рубль. Наразі долар коштує в межах 100 руб. (ще рік тому – 60 руб.) [82].

З російською економікою має статися те, що сталося з радянською наприкінці 1980-х рр. Росія втратила преференції у торгівлі, залишилася без західних кредитів, фахівців, інвестицій та технологій, завдяки яким свого часу зуміла вибратися зі злиднів та побудувати ринкову економіку на руїнах радянської планової. Гідної альтернативи їм у світі немає. Це прирікає Росію на повернення у миле їм радянське минуле і наступний багаторічний застій в ізоляції від розвиненого світу. В таких умовах майбутнього у Росії нема.

Щодо перспектив подальшого перебігу воєнної кампанії чи зміни міжнародного контексту російсько-української війни наразі зарано робити якісь категоричні висновки. Поточна ситуація характеризується нестійкою відносною рівновагою, після якої маятник може хитнутися в той чи інший бік. Виходячи з наявних тенденцій, перед Україною постає множина можливих варіантів, де ключове значення матимуть готовність самої України адаптуватися під ситуацію, що постійно змінюється, та спроможність союзників України здійснювати подальшу військову та фінансову підтримку нашої країни. Протидія плану з послаблення України від Росії вимагає комплексного підходу та спільних зусиль з боку самої України, міжнародного співтовариства та партнерів.

Поки що найбільш ймовірний – інерційний – сценарій розвитку подій не несе позитивів для України. У разі суттєвого скорочення зовнішнього фінансування прогнозується наростання економічних проблем: девальвація гривні, вкрай низька інвестиційна активність, зростання зовнішньоторговельного дефіциту тощо[83].

Розуміючи свою неспроможність на даному етапі здійснювати маневрену війну, Росія намагається перевести протистояння з Україною у формат «війни на виснаження». Основний розрахунок Росії полягає у намірах створити умови, за яких вона зможе наростити спроможності вести воєнну кампанію проти України на тлі «втоми» західних союзників від війни, посилення політичних та економічних криз як між країнами-союзниками, так і всередині них, і – як наслідок – поступового зменшення підтримки України з боку союзників. І Україна, і її західні партнери нарешті починають усвідомлювати цей факт. Але, схоже, ні Україна, ні союзники поки що не готові до цього.

80 Як діють санкції, запроваджені Заходом проти росії. Центр протидії дезінформації. 10.03.2023. URL: https://cpd.gov.ua/main/yak-diyut-sankcziyi-zaprovadzheni-zahodom-proty-rosiyi/

81 Що втратила економіка рф за рік агресії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3674811-so-vtratila-ekonomika-rf-za-rik-agresii.html

82 Санкції проти Росії – чи мають вони ефект. ZN.ua. 20.09.2023. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/sanktsiji-proti-ahresora-efektivnist-i-vidchutnij-rezultat-uzhe-naprikintsi-roku.html

83 Інерційний сценарій для України. А раптом усе закінчиться погано? ZN.UA. 15.09.2023. URL: https://zn.ua/ukr/macroeconomics/inertsijnij-stsenarij-dlja-ukrajini-a-raptom-use-zakinchitsja-pohano.html

Продовження спротиву України і далі потребує значних матеріальних та фінансових ресурсів. У 2022 р. військові витрати самої України ($44 млрд) стали найвищим збільшенням військових витрат країни за один рік, яке коли-небудь фіксувалося в даних Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) – на 640%. Військові витрати України (як частка ВВП) зросли до 34% ВВП у 2022 р., порівняно з 3,2% у 2021 р. Для порівняння: у 2022 р. військові витрати Росії зросли приблизно на 9,2%, приблизно до $86,4 млрд. Це було еквівалентно 4,1% ВВП Росії у 2022 р. проти 3,7% ВВП у 2021 р.[84]. Частка військових видатків України на 2024 р. становить понад 50% від загального бюджету і близько 21% від ВВП. При цьому військові витрати Росії на 2024 р.($115 млрд), усе більш ніж у 2,5 рази переважають оборонний бюджет України на цей же рік ($40,7 млрд)[85].

Усе це свідчить про те, що збереження фінансової допомоги від країн ЄС та інших партнерів у наступному році є життєво важливим для виживання України та визволення тимчасово окупованих територій, і вся активність держави і суспільства має бути сконцентрована на досягненні цих цілей.

1 листопада 2023 р. у концептуальному есе під назвою «Сучасна позиційна війна та як у ній перемогти»[86] та в інтерв'ю The Economist[87] Головнокомандувач Збройних Сил України генерал В. Залужний зазначив, що можливість для України перемогти залежатиме від її здатності забезпечити у співпраці з партнерами п'ять основних оперативних компонентів, які стали особливо значущими з літа 2023 р.: завоювання переваги в повітрі (передусім за допомогою дронів); технічної спроможності до глибокого прориву російських мінних загороджень; підвищення ефективності контрбатарейної боротьби; створення та підготовка необхідних резервів; нарощування засобів радіоелектронної боротьби (РЕБ).

На думку військових експертів, Україні, можливо, наступного року доведеться перейти до оборони, щоб підготуватися до інтенсивніших бойових дій у наступні роки. У військовому плані головне завдання – перегляд стратегії та тактики, у напрямку можливості найбільш ефективного поєднання наявних людських та матеріальних ресурсів, виходячи з отриманого протягом двох років досвіду сучасної повномасштабної війни[88].

Окрім збільшення кількості та номенклатури озброєння та військової техніки, що отримує Україна в якості військової допомоги, керівництво держави має зосе-

84 World military expenditure reaches new record high as European spending surges. SIPRI. 24 April 2023. URL: https://www.sipri.org/media/press-release/2023/world-military-expenditure-reaches-new-record-high-european-spending-surges

85 Військовий бюджет росії більш ніж у два рази перевищує військовий бюджет України у 2024 році. Підтримка іноземних партнерів критично важлива: Сергій Марченко для Corriere della Sera. Міністерство Фінансів України. 06.11.2023. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/russias_military_budget_is_more_than_twice_as_large_as_ukraines_in_2024_support_from_international_partners_is_crucial_sergii_marchenko_for_corriere_della_sera-4278

86 Zaluzhnyi V. Modern Positional Warfare and How to Win in it. The Economist. 01.11.2023. URL: https://infographics.economist.com/2023/ExternalContent/ZALUZHNYI_FULL_VERSION.pdf

87 Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. The Economist. 01.11.2023. URL: https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia

88 Полякова А., Будерацький Є. Воєнний оглядач "The Economist" Шашанк Джоши: Бахмутська кампанія коштувала Україні більше, ніж вона отримала. Українська правда. 13.11.2023. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/11/13/7428381/

редитися на подальшому розширенні глобальної коаліції на підтримку України у форматі Ukraine Defense Contact Group («Рамшатйн»). Наразі ця ініціатива об'єднує понад 50 партнерів. Однак усе пізнається у порівнянні: Глобальна коаліція з подолання ІДІЛ, яку США створили у 2014 р., включає 80 країн та 4 міжнародні регіональні організації[89].

Розширення такої коаліції важливе не лише з огляду на можливість отримання Україною військової допомоги, але й формування на її основі у майбутньому нових дієвих механізмів і структур реагування на міжнародні безпекові виклики. Старі механізми виявилися непрацюючими (ООН, ОБСЄ, МКЧХ) або неспроможними в реальній критичній ситуації вирішити завдання з покарання порушників міжнародного права (НАТО)[90].

Справжньою фіксацією перемоги України має стати членство нашої держави в НАТО[91]. Адже саме недопущення вступу України до НАТО було однією з ключових цілей широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, а до цього – гібридної агресії, яка тривала щонайменше з початку 2000-х рр.

Безумовно, національна безпека і захист територіальної цілісності є пріоритетом для країни. Але потрібно враховувати, що протидія агресії Росії включає не лише воєнні заходи, але й політичну, економічну, інформаційну та дипломатичну сфери. Відповідно до бачення наших союзників, навіть в умовах війни ключовими для України є забезпечення сталого розвитку економіки та зміцнення демократичних інституцій.

В умовах зовнішньої збройної агресії країна має віддавати перевагу економічним та соціальним заходам, спрямованим на підтримку обороноздатності та загального стану готовності до ведення війни.

Зокрема, йдеться про такі заходи, як збільшення власного виробництва озброєння, боєприпасів та інших товарів для оборони, мобілізація ресурсів для військових цілей, вдосконалення інфраструктури (ремонт та модернізація) для підтримки оборони та ведення наступальних військових операцій, а також впровадження економічних заходів для забезпечення соціальної стабільності в умовах постійної загрози агресії.

Важливе значення має забезпечення високого рівня технічного та наукового розвитку для використання передових технологій. Йдеться про два взаємопов'язаних процеси: 1) збільшення інвестицій у науково-дослідницьку (R&D) діяльність та технологічний розвиток для створення передових технологій; стимулювання та підтримка інноваційних стартапів, які можуть стати ключовими гравцями у високотехнологічних галузях та забезпечити створення в Україні власних зразків сучасного озброєння; 2) пріоритезація освіти у сфері STEM (S – science, T – technology, E

89 Members – The Global Coalition To Defeat ISIS. United States Department of State. URL: https://www.state.gov/the-global-coalition-to-defeat-isis-partners/

90 Мозговий І. Олексій Копитько назвав підсумки останньої зустрічі Рамштайн. Факти, 24 липня 2022. URL: https://fakty.ua/404561-ramshtajn-eto-ne-tolko-vstrecha-gde-strany-skidyvayutsya-ukraine-oruzhiem-i-drugimi-poleznostyami---aleksej-kopytko

91 Костянтин Єлісєєв. Якщо ми хочемо зафіксувати нашу справжню перемогу, фінальним акордом має стати членство України в НАТО. Європейська Солідарність. URL: https://eurosolidarity.org/2022/09/05/kostyantyn-yelisyeyev-yakshho-my-hochemo-zafiksuvaty-nashu-spravzhnyu-peremogu-finalnym-akordom-maye-staty-chlenstvo-ukrayiny-v-nato/

– engineering, M – mathematics); збільшення державних і приватних інвестицій у таку освіту.

Не менше важливими є розробка та впровадження заходів для соціальної підтримки різних категорій населення в умовах тривалої війни та структурної перебудови економіки. Це включає як пряму бюджетну підтримку тих, хто постраждав від воєнних дій, втратив житло і роботу, так і створення умов для збільшення кількості робочих місць з достойною зарплатнею, перепідготовку робітничих та інженерних кадрів, будівництво соціального житла та інші заходи, які б заохочували повернення до України вимушених мігрантів.

Завдання України на даному етапі – не лише вистояти і перемогти у двобої з набагато сильнішим за кількістю ресурсів противником, але й забезпечити комплексну стратегічну перевагу над будь-яким агресором у майбутньому. Така перевага слугуватиме запобіжником для можливості повторення ведення агресивної війни щодо України у перспективі принаймні кількох десятиліть.

Незважаючи на обмеження, пов'язані з воєнним станом, Україна повинна продовжувати працювати над побудовою стійкого та стабільного суспільства, що ґрунтується на демократичних цінностях, розвитку економіки та ефективному управлінні. Так само розвиток незалежних та об'єктивних ЗМІ, забезпечення свободи преси та захист журналістів від політичного впливу є важливими аспектами інформаційної протидії ворогу. Це веде до підвищення рівня довіри населення до влади, зміцнює внутрішню стійкість українського суспільства та зменшує його вразливість перед зовнішнім впливом. Тому зміцнення демократії – це не добра воля української влади, не поступка вимогам ЄС для вступу, а запорука виживання України як суверенної і самодостатньої країни. Зворотні процеси – корупція, розкрадання бюджетних коштів, обмеження свободи слова, переслідування демократичної опозиції, посилення адміністративного тиску на бізнес – об'єктивно послаблюють країну і роблять її вразливою перед російським планом знищення України.

Микола ТУЛЕНКОВ

СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У складних умовах воєнного стану, зумовленого повномасштабною військовою агресією Російської Федерації проти України, кожне стратегічне рішення керівника будь-якої соціальної організації (підприємства, фірми, установи чи закладу) пов'язане з великим ступенем невизначеності як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема формування ефективної стратегії ризик-менеджменту вітчизняних організацій різних сфер діяльності і форм власності, орієнтованої на передбачення та упередження ризиків, пов'язаних із систематичними обстрілами українських територій, насамперед, соціально-промислової інфраструктури. Так, за підсумками тільки червня 2023 р., загальна сума прямих задокументованих збитків, завданих інфраструктурі України через повномасштабне вторгнення Росії, оцінюється у 150,5 млрд доларів. Сума збитків сфери виробничої інфраструктури (транспортна, залізнична інфраструктура, дорожнє господарство, авіаційна галузь та портова галузь) дорівнює 36,6 млрд. доларів. Причому втрати активів українського бізнесу оцінюються експертами на рівні 11,4 млрд. доларів. Більше того, з початку військової агресії, тобто починаючи з 24 лютого 2022 р. пошкоджено або зруйновано щонайменше 426 великих і середніх приватних підприємств та державних компаній, проте кількість зруйнованих підприємств може бути й значно більшою, оскільки на даний час немає фактичної інформації про зруйновані об'єкти на тимчасово окупованих територіях[1]. Натомість значна частина українських підприємців, незважаючи на щоденну небезпеку ворожих обстрілів і бомбардувань, змогла частково чи повністю зберегти свої бізнес-активи шляхом евакуації останніх у більш безпечні регіони країни, або переведення їх на військові рейки. Однак нагальна потреба в розробці ефективних бізнес-стратегій, орієнтованих на стабілізацію господарсько-виробничої діяльності в умовах воєнного стану, залишається вкрай затребуваною. А тому ефективна стратегія ризик-менеджменту вітчизняних організацій виступає нині чи не єдиним чинником їхньої конкурентоспроможної діяльності, а також важливим засобом протидії несприятливому розвитку обставин в умовах воєнного стану.

1 Загальна сума збитків інфраструктурі України від війни перевищила $150 мільярдів – KSE. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3743725-zagalna-suma-zbitkiv-infrastrukturi-ukraini-vid-vijni-perevisila-150-milardiv-kse.html

Водночас необхідно відмітити, що проблема формування стратегій ризик-менеджменту почала активно досліджуватися зарубіжними вченими у другій половині XX ст., а поштовхом у цьому стала праця Гаррі Марквіца «Portfolio Selection», яка була опублікована у 1952 р. в журналі «Journal of Finance»[2]. Ця публікація стала першою науковою роботою в сфері оптимізації інвестиційних портфелів і впровадження елементів ризик-менеджменту у діяльність підприємств. Значний внесок у розуміння переваг стратегічного ризик-менеджменту сучасних організацій належить провідному фахівцю з менеджменту Пітеру Друкеру. Його праця «The Practice of Management» (1954) містить оригінальний підхід, пов'язаний з ефективним управлінням ризиковими ситуаціями в сфері бізнесі[3]. Поряд із цим, у 1996 р. вийшла книга «Risk Management and Derivatives» Девіда Гарніча і Пітера Планта, яка охоплює різні аспекти управління фінансовими ризиками, зокрема ризиками валютних курсів та фінансовими інструментами[4].

Зазначене сприяло поширенню зарубіжних наукових досліджень щодо формування понятійного апарату ризик-менеджменту, а також етапів і ключових елементів процесу формування стратегій ризик-менеджменту організацій. Ці проблеми досить предметно розглядались у працях відомих вчених, таких як: І. Ансофф, Т. Бартон, В. Биков, В. Вяткін, В. Гамзи, А. Зіолек, Ф. Маєвский, М. Мусіал, К. Редхед, К. Сіо, К. Сокаль, А. Томсон, П. Уокер, Е. Хлівка, Н. Хохлов, Шенкір тощо. Ґрунтовні обстеження даної проблематики здійснюються також українськими науковцями, серед яких необхідно виокремити наукові доробки Т. Андрєєвої, І. Вербіцької, Т. Головача, В. Гранатурова, С. Клименко, В. Кравченко, Я. Кривич, А. Старостіної, О. Таранухи, І. Федулової та інших. Концептуальні засади ризикології в контексті вирішення завдань соціально-економічної та підприємницької діяльності промислових організацій аналізуються в наукових розвідках В. Вітлінського і Г. Великоіваненка, а питання управління фінансовими ризиками в роботах Р. Пікуса, В. Кравченко та інших науковців.

Але, незважаючи на значну кількість наявних досліджень з питань формування ризик-менеджменту та запровадження останнього в діяльність сучасних підприємств, поза увагою науковців все ж таки залишаються питання стратегічного управління ризиковими ситуаціями, а також проблеми формування стратегій ризик-менеджменту організацій в умовах воєнного стану. Оскільки повномасштабна російська агресія триває в Україні більше ніж півтора року, українські бізнес-структури вимушені виживати в кризових і непередбачуваних умовах постійних обстрілів, накопичуючи тим самим ситуативний і тактичний досвід використання певних аспектів ризик-менеджменту, не маючи при цьому адекватно опрацьованих стратегій. Тому питання визначення адекватних стратегій управління ризиками в перебігу воєнного стану є вкрай актуальним і важливим для стабільної та ефективної діяльності вітчизняних організаційних формувань в умовах повномасштабної військової агресії. У перебігу аналізу зазначених проблемних питань було використано сукупність як загальнонаукових методів до-

2 Markowitz H. Portfolio Selection. The Journal of Finance. 1952. Vol. 7. No. 1. P. 77-91.

3 Drucker P. The Practice of Management. New York: Harper & Brothers, 1954. 392 p.

4 Chance D., Plant P. Risk Management and Derivatives. New York: McGraw-Hill, 1996.

слідження: аналізу і синтезу, індукції та дедукції, абстрагування та конкретизації, моделювання, систематизації та узагальнення, так і спеціальних наукових методів: системного, історичного, економічного, демографічного, соціологічного і статистичного підходів, а також методів вивчення документів, соціальної діагностики, соціокультурного, ціннісно-нормативного аналізу тощо. Серед емпіричних методів застосовувались також методи спостереження, опису, порівняльного аналізу та соціально-економічної статистики.

При цьому аналіз наукової літератури сприяв визначенню змістовних ознак категорії ризику, структурних параметрів стратегії ризик-менеджменту, а також досвіду українських бізнес-організацій, в контексті формування та застосовування тактичних і стратегічних чинників управління бізнес-підприємствами в умовах воєнного стану. Опрацювання статистичних інформативних та наукових джерел дозволив систематизувати та узагальнити структуру і функції стратегії ризик-менеджменту бізнес-організацій, а також виявити специфіку їх застосування в умовах російсько-української війни. За допомогою соціологічного підходу, а саме – авторських діагностичних спостережень великих промислових бізнес-організацій, визначено соціально-економічні проблеми, що виявилися під час військових дій та змусили їхнє керівництво відшукувати нові методи управління ризиками з метою виживання в складних і нестандартних умовах воєнного стану. Системний підхід сприяв пошуку і виокремленню комплексу управлінських рішень і підходів для удосконалення стратегій ризик-менеджменту промислових підприємств в умовах воєнного стану.

Досить складно вести мову про отримання певного результату без врахування можливого відхилення від нього. І тому поняття *ризику* доцільно трактувати не тільки як вплив чинників невизначеності на досягнення певної мети, але й в перебігу отримання певних результатів (або реалізації цілей), у процесі досягнення яких система менеджменту організації має заздалегідь визначати можливе відхилення від них. Тобто стає зрозумілим, що *ризик* є ситуативною характеристикою діяльності соціальних суб'єктів, яка полягає не тільки в невизначеності її результату, але й в можливості настання несприятливих наслідків. Тому *ризик* завжди являє собою вірогідність виникнення певних збитків або зниження доходів будь-якої організації, порівняно з прогнозним варіантом. Розгляд суті *ризику*, як свідчить аналіз, можливий як в статичному, так і в динамічному значенні. У статичному значенні суть *ризику* полягає в способі його виразу, що диференціюється залежно від сфери його замовлення. Відповідно до цього, розуміння *ризику* підрозділяється на різні види: політичний, економічний, соціальний, екологічний тощо. У динамічному значенні суть *ризику* полягає передусім у відмінності ступеня його розподілу пропорційно масштабу очікуваних втрат від настання ризикової ситуації. Тому найменший ступінь несприятливих наслідків властивий *допустимому ризику,* середній – *критичному,* а найвищий ступінь – *катастрофічному ризику*[5].

Отже, *ризик* в різній формі завжди існує, там і тоді, де і коли певна подія чи ситуація має не тільки практичне значення, але й зачіпає інтереси хоча б одного суб'єк-

5 Енциклопедичний словник з державного управління. Київ: НАДУ, 2010. С. 621.

та певної соціальної діяльності. Більше того, *ризик* не існує без власності на засоби виробництва матеріальних і духовних благ, що потребує визначення відповідальних за наслідки ризикових рішень. Посилення *ризику* – зворотня сторона свободи будь-якої підприємницької діяльності, тобто певна плата за неї. Що стосується *ризику* в сфері управління бізнес-підприємством, то він означає насамперед невизначеність, пов'язану з реальною можливістю виникнення під час реалізації суб'єктом управління своїх функцій або розв'язання ними несприятливих виробничих ситуацій та наслідків, що виявляється в неповноті або неточності наявної інформації, а також у пов'язаних із цим витратах і результатах.

Виходячи з цього, *стратегічним ризиком,* на наш погляд, виступає неможливість вищого керівництва організації врахувати поведінку конкурентів у виробленні власної стратегії. Адже *стратегія* всякої організації щодо *ризику* продиктована стратегією діяльності останньої. І чим агресивнішою виступає стратегія певного підприємства, тим вищим установлюється цільовий показник і тим вищим буде ризик. За агресивної стратегії організації межею можливих втрат розглядається, як правило, капітал підприємства, а за консервативної стратегії – прибуток останнього. Узагалі *ризик* в управлінні організацією підприємства розглядається принаймні в чотирьох іпостасях: по-перше, як ситуативна характеристика управлінської діяльності, що полягає в невизначеності результатів і можливих негативних наслідках у разі невдачі; по-друге, як певна подія або низка споріднених випадкових подій, що призводять до збитків і втрат в організації; по-третє, як можливість позитивних або негативних відхилень показників діяльності організації від передбачених середніх значень; по-четверте, як вірогідність досягнення позитивного чи негативного проектного результату залежно від характеру впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовлюють ступінь невизначеності управлінської діяльності. *Ризику* в управлінні бізнес-організацією, як показує аналіз, притаманні й відповідні характеристики, такі як соціально-економічна природа та об'єктивність прояву; вірогідність реалізації та невизначеність наслідків; негативність наслідків і ступеневість вимірності; нестабільність і динамізм зміни наслідків; суб'єктивність оцінювання, різний рівень повноти і достовірності інформаційної бази[6].

Аналіз також показує, що *ризику* в управлінні бізнес-організацією притаманна функціональна природа, що дозволяє більш системно розкривати його суть. Так, наприклад, *інноваційна функція* ризику стимулює пошук нетрадиційних підходів до розв'язання ризикових ситуацій, які стоять перед менеджментом організації; *аналітична функція* ризику зумовлює необхідність проведення наукових розвідок щодо визначення альтернативних варіантів при прийнятті рішень із зниження ступеня їх впливу на діяльність організації; *регулятивна функція* ризику носить суперечливий характер і виступає в двох формах: по-перше, у конструктивній, що передбачає подолання невизначеності шляхом впровадження нових способів, які ламають загальноприйнятні стереотипи, а по-друге, в деструктивній, що не враховує дію об'єктивних закономірностей і наявну інформацію стосовно динаміки розвитку виробничих процесів і явищ; *захисна функція* ризику виявляється в забезпеченні соціально-еко-

6 Менеджмент: понятійно-термінологічний словник. Київ: МАУП, 2007. С. 502.

номічної стабільності організації, що надає можливість її менеджменту здійснювати виправданий ризик в перебігу реалізації цілей діяльності бізнес-підприємства.

У теорії *ризик-менеджменту* відомі різноманітні види ризику, зокрема, такі як виробничий, комерційний, фінансовий, кредитний, підприємницький, інвестиційний, страховий тощо, що не враховують функціональної діяльності сучасних бізнес-організацій (підприємств, установ і закладів), функціонуючих в умовах ринкової економіки та воєнного стану. Тому пропонується *типологічна матриця* наявних ризиків, яка базується на функціональних сферах соціально-економічної діяльності рганізацій та різних формах власності в умовах ринкової економіки та воєнного стану, що схематично подана на рисунку 1[7].

Рис. 1. Типологія ризиків за сферами діяльності бізнес-організацій[8]

Щодо змістовного наповнення терміну «стратегія», то цей термін неоднозначно трактується в спеціальній науковій літературі. Так, наприклад, американські дослід-

7 Туленков, Чепак, Яремчук. Менеджмент соціальної організації (у питаннях і відповідях). Чернівці: ЧНУ ім.Ю. Федьковича, 2023. С. 369–370.

8 Рис. 1 адаптовано за джерелом: Коваленко О.М. Ризик-менеджмент в системі управління інтегрованим об'єднанням харчової промисловості. Ефективна економіка . 2012. № 4.

ники М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі вважають, що *стратегія* – це детальний усесторонній комплексний план, призначений для досягнення місії та забезпечення цілей підприємства[9]. Інший дослідник А. Чандлер наголошує, що *стратегія* – це визначення основних довгострокових цілей і завдань, а також затвердження курсу дій та ресурсів, необхідних для досягнення цілей[10]. Натомість науковці А. Томпсон і А. Стрікленд висловлюють думку про те, що *стратегія* – це план управління підприємством, спрямований на зміцнення його позицій, задоволення потреб споживачів і досягнення поставлених цілей[11]. У той же час українські науковці В. Пономаренко, О. Пушкар, О. Тридід вказують на той факт, що *стратегія* – це передусім ділова концепція розвитку підприємства на визначену стратегічну перспективу, яка представлена у вигляді довгострокової програми конкретних дій, здатних реалізувати цю концепцію та забезпечити конкурентні переваги в досягненні цілей[12]. Водночас дослідниці Л. Федулова та О. Захарова стверджують, що *стратегія* – це поєднання (відповідність) ресурсів і навичок організації, з одного боку, і можливостей, ризику, що надходять із зовнішнього середовища, з іншого боку, діючи в дійсному та майбутньому, за якого організація сподівається досягнути основної мети[13]. Отже, *стратегія* – це визначена на тривалий період сукупність передбачуваних норм, орієнтирів, напрямків, сфер, способів і правил діяльності, що забезпечує високу конкурентоспроможність організації, зміцнює її позиції на ринку, а також підвищує здатність до виживання в умовах жорсткої конкуренції[14].

Що ж стосується власне *стратегії управління ризиком,* то вона завжди спрямована на визначення керуючим суб'єктом декількох альтернатив при ухваленні управлінських рішень, вибір яких здійснюється, як правило, в умовах обмежених ресурсів. Тому *стратегія ризик-менеджменту* бізнес-організації є не простим переліком управлінських функцій і дій в перебігу досягнення запланованих організаційних цілей. Вона не тільки формується вищим керівництвом і пронизує всю діяльність бізнес-організації на основі впровадження єдиного скоординованого підходу до управління ризиковими подіями і процесами, але й дозволяє істотно зменшувати їх рівень впливу на організацію. *Стратегія ризик-менеджменту* бізнес-організації як *система управління* ризиковими процесами та ситуаціями складається з двох взаємопов'язаних між собою *підсистем*: керованої підсистеми (або об'єкта управління) і керуючої системи (або суб'єкта управління). Суб'єкт і об'єкт ризик-менеджменту будь-якої бізнес-організації взаємно доповнюють одне одного, як суб'єкти розумової та фізичної праці, тобто управлінської та виконавської діяльності членів організації щодо попе-

9 Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. М.: Дело, 1992. С.231.

10 Chandler A. D. Strategy and structure; Chapters in the History of the history of the Industrial Enterprises. MIT Press, Cambridge, Mass, 1962. P. 129.

11 Томпсон А., Стрикленд А. Стратегический менеджмент: искусство разработки и реализации. М.: Банки и биржи, 1998. С.11.

12 Пономаренко В.С., Пушкар О.І., Тридід О.М. Стратегічне управління розвитком підприємства. Харків: ХДЕУ, 2002. С. 549.

13 Федулова Л.І., Захарова О.В. Особливості концепції стратегічного планування в сучасних умовах розвитку економіки. Проблеми науки. 2003. № 1. С. 43.

14 Туленков Н.В. Ключевая позиция стратегического менеджмента в организации. Проблемы теории и практики управления.1997. № 4. С. 106.

редження та реалізації ризикових ситуацій. При цьому *об'єктом ризик-менеджменту* є різні елементи і частини певної бізнес-організації, що сприймають вплив суб'єкта управління та підпорядковують його вимогам свою поточну діяльність, спрямовану на розв'язання ймовірних ризиків, ризикових вкладень капіталу чи організації соціально-економічних відносин між учасниками виробничих процесів у перебігу реалізації ризику. Водночас *суб'єктом ризик-менеджменту* або керуючою підсистемою є керівники і менеджери різних рівнів організації, наділені правами прийняття рішень щодо розв'язання ризикових ситуацій, які за допомогою відповідних методів, прийомів і способів управлінського впливу забезпечують попередження та розв'язання ризикових процесів, а також цілеспрямоване функціонування об'єкта управління або керованої підсистеми в цілому (див. рис. 2)[15].

Рис. 2. Структурна схема ризик-менеджменту бізнес-організації

15 Туленков, Чепак, Яремчук. Менеджмент соціальної організації (у питаннях і відповідях). Чернівці: ЧНУ ім.Ю. Федьковича, 2023. С. 32–36 .

Як бачимо, під *стратегією управління* ризиками розуміється певний напрям і спосіб використання менеджментом бізнес-організації наявних ресурсів, особливо, кадрових, матеріальних і фінансових заради досягнення стратегічних цілей. Стратегія ризик-менеджменту даної організації як сукупність антикризових заходів, правил і обмежень нагадує скоріше мистецтво її керівництва з управління ризиком у складних умовах невизначених господарчих ситуацій, заснованого не тільки на прогнозуванні ризику, але й використанні ефективних методів їх зниження, особливо, в умовах воєнного стану. Причому формування *стратегії ризик-менеджменту* бізнес-організацій в умовах воєнного стану замовлена нестабільністю зовнішнього середовища та законодавства; невизначеністю політичної, соціально-економічної, гуманітарної та військової ситуації; суперечливістю й неточністю інформації, яка мається в розпорядженні менеджменту; невизначеністю цільових орієнтацій, інтересів і поведінки суб'єктів управлінських відносин, зміною владних структур, істотною руйнацією інфраструктури тощо[16].

Отже, алгоритм вироблення стратегії ризик-менеджменту організації підприємства містить певні заходи й правила, на базі яких приймаються антикризові рішення та визначаються адекватні методи розв'язання ризикових подій і ситуацій (див. рис. 3).

Рис. 3. Алгоритм формування стратегії ризик-менеджменту бізнес-організації

Натомість ефективна *стратегія ризик-менеджменту* бізнес-підприємств, які діють в умовах воєнного стану, базується не тільки на ключових принципах максимального виграшу, оптимальної волатильності, ймовірності результату, раціонального поєднання прогнозованого виграшу та величини ризику, але й включає ви-

16 Енциклопедичний словник з державного управління. Київ: НАДУ, 2010. С. 621.

значений алгоритм організаційно-управлінських дій, в рамках наступних етапів: на першому етапі відбувається виявлення ризику з супутньою оцінкою вірогідності його реалізації та масштабу наслідків; на другому етапі – здійснюється розроблення ризик-стратегії з метою зниження вірогідності реалізації ризику та мінімізації можливих негативних наслідків; на третьому етапі – обираються відповідні методи, засоби і методичні інструменти управління виявленим ризиком; на четвертому – провадиться реалізація ризик-стратегії, тобто здійснюється безпосереднє управління ризиком; на п'ятому етапі проводиться оцінювання досягнутих результатів, а за необхідності й коригування сформованої ризик-стратегії. Як вважає більшість дослідників, ключовим етапом ефективного ризик-менеджменту бізнес-організацій вважається все ж таки етап вибору адекватних методів, способів і засобів управління ризиком.

Серед базових *методів ризик-менеджменту* бізнес-підприємств, діючих в умовах воєнного стану, виділяються, як свідчить проведений аналіз, такі *методи:* а) відмова від ризиків; б) зниження ризику; в) передача ризику; г) розподіл ризику; д) ухвалення ризику. При цьому сучасний ризик-інструментарій є значно ширший, який включає політичні, організаційні, правові, економічні, соціальні інструменти, причому ризик-менеджмент як система допускає можливість одночасного застосування кількох методів управління ризиками на промисловому підприємстві. Але найбільш вживаним інструментом ризик-менеджменту в період воєнного стану, як підтвердив проведений аналіз, вважається *страхування* (як ефективніша форма передачі ризику). Страхування припускає передачу відповідальності за відшкодування передбачуваного збитку сторонній організації (страховій компанії). Прикладами інших інструментів можуть бути: відмова від надмірно ризикової діяльності (метод відмови); профілактика, диверсифікація і хеджування (тобто методи зниження рівня ризику шляхом розподілу та поєднання); аутсорсинг витратних ризикових функцій (метод передачі підприємством частини своїх функцій або процесів стороннім виконавцям на умовах субпідряду); формування резервів або запасів (метод ухвалення).

Поряд із цим, *стратегія управління ризиком* передбачає планування та здійснення відповідних заходів, які передбачають, з одного боку, зменшення рівня ймовірності негативних наслідків, а з іншого боку, збільшення вірогідності позитивних результатів діяльності бізнес-організації в перебігу реалізації визначених цілей. Стратегія ризик-менеджменту бізнес-організації в умовах воєнного стану зумовлює і необхідність удосконалення технологій прийняття управлінських рішень, а також методів їх реалізації відповідно до конкретних обставин ситуації, що склалася. Типовими заходами стратегії ризик-менеджменту бізнес-організації щодо попередження ризикових ситуацій є такі як: планування дій у позаштатних ситуаціях (метод перевірки стійкості системи, метод коригування параметрів проекту, метод формалізованого опису невизначеності); наявність у структурі організації координаційного центру на випадок позаштатних ситуацій; утворення механізмів захисту інтересів членів організації – учасників виробничої діяльності та попередження неправомірних або загрозливих дій з боку окремих учасників виробничих відносин .

Таким чином, *ефективний ризик-менеджмент* бізнес-організації являє собою науково обґрунтовану *систему управління* ризиком, яка містить насамперед стратегію і

тактику управління підприємством, спрямовану на досягнення стратегічних, тактичних і поточних цілей діяльності організації. Відповідно *стратегічне управління ризиком на* підприємстві орієнтоване в основному на забезпечення довгострокового сталого існування організації від 5-ти до 10-ти і більше років, що передбачає визначення рівнів ємності ризиків і певного «ризик-апетиту». Такі порогові значення фіксуються в організаційних положеннях, які встановлюють стандарти ризик-менеджменту підприємства. Стратегічний ризик-менеджмент реалізується і контролюється безпосередньо вищим менеджментом будь-якої бізнес-структури. Натомість *тактичне управління ризиком* на підприємстві спрямоване на реалізацію стратегії управління ризиками за допомогою відповідних методів, способів і процедур у часових рамках від 1-го до 3-х років. Таке управління реалізується менеджментом середньої ланки організації або спеціальним комітетом з ризик-менеджменту, оскільки *тактика* визначає конкретні й адекватні методи і прийоми досягнення поставленої мети в конкретних умовах. Завдання тактики з управління ризиком полягає у виборі оптимального рішення та визначення найбільш прийнятних у конкретній ситуації методів управлінського впливу згідно визначеного ступеня толерантності щодо ризику. *Оперативне управління ризиком* на підприємстві передбачає виявлення та кількісно-якісне оцінювання ризикових ситуацій, реалізацію впливу управлінських рішень на ризикові процеси, а також контроль і моніторинг ризиків у перебігу діяльності організації в часових межах від 1-го місяця до 1-го року. Таке управління здійснюється керівництвом низової ланки управління або спеціальним структурним підрозділом з ризик-менеджменту, спираючись на щоденну діяльність інших підрозділів. Ризик і дохід тісно в даному сенсі пов'язані між собою і зумовлюють одне одного. Причому великі доходи спричиняють й великі ризики і навпаки. Кожний керуючий суб'єкт у рамках управлінської ієрархії певної організації визначає свій допустимий рівень ризику та несе за нього персональну відповідальність[17].

Таким чином, концептуальний підхід щодо вироблення *стратегії управління ризиком в умовах воєнного стану* полягає в наступному: по-перше, у передбаченні та виявленні можливих наслідків виробничо-господарської діяльності в ризиковій ситуації; по-друге, у виробленні адекватних і конкретних заходів щодо запобігання або зменшення розмірів збитку від впливу непередбачених ризикових обставин; по-третє, у реалізації такої стратегії ризик-менеджменту підприємства, яка не тільки дозволяє найбільш оперативним чином нейтралізувати або компенсувати ймовірні негативні результати, але й максимально використовувати наявні можливості з метою отримання високого підприємницького доходу. При цьому *ефективна стратегія ризик-менеджменту* базується, як правило, на трьох основних чинниках: 1) на раціональній системі управління ризиками; 2) на науково обґрунтованій системі ідентифікації та вимірювання ризиків; 3) на продуктивній системі супроводження, моніторингу та контролю ризикових ситуацій. Причому *ризик* у рамках теорії ризик-менеджменту трактується вірогідною подією, в перебігу настання якої можуть відбуватися позитивні, нейтральні та негативні наслідки. Наприклад, якщо *ризик* припускає наявність як позитивних, так і негативних результатів, то його відносять

17 Туленков, Чепак, Яремчук Менеджмент соціальної організації (у питаннях і відповідях). Чернівці: ЧНУ ім.Ю. Федьковича, 2023. С. 309-315.

до *спекулятивних ризиків*. Якщо ж наслідки негативні, або відсутні взагалі, то такий ризик іменується *чистим ризиком*.

При цьому головним напрямом стратегії ризик-менеджменту бізнес-організації є підвищення рівня конкурентоспроможної діяльності господарюючих суб'єктів на основі захисту від реалізації чистих ризиків. Тому *стратегія ризик-менеджменту* організації в умовах воєнного стану, як свідчить аналіз, має ґрунтуватись на *трьох* базових поняттях, таких як: корисність, регресія та диверсифікація виробничо-господарської діяльності підприємства. Ідея корисності ризик-менеджменту була опрацьована в середині XVIII ст. швейцарським математиком Д. Бернуллі (1700–1782), який доповнив теорію вірогідності методом корисності (або привабливості) результату певних подій. Ідея Бернуллі полягала в тому, що в процесі ухвалення рішення люди більше уваги приділяють розміру наслідків різних результатів, ніж їх вірогідності. Натомість англійський психолог Ф. Гальтон (1822–1911) у кінці XIX ст. запропонував вважати регресію (або повернення) до середнього значення універсальною статистичною закономірністю. Суть регресії трактувалася вченим як повернення певних явищ до норми з часом. Згодом було доведено, що правило регресії діє в самих різноманітних ситуаціях, починаючи з розрахунку вірогідності виникнення нещасних випадків, і закінчуючи прогнозуванням коливань економічних циклів. Водночас американський економіст, лауреат Нобелівської премії Г. Марковіц (1927–2023) у середині XX ст. математично обґрунтував власну стратегію диверсифікації інвестиційного портфеля, показавши тим самим, як шляхом продуманого розподілу вкладень мінімізувати відхилення прибутковості від очікуваного показника.

Результати проведеного аналізу також засвідчують, що в перебігу формування стратегії ризик-менеджменту бізнес-організації, функціонуючої в умовах воєнного стану, виникає проблема розв'язання дилеми «ризик – прибуток», що реалізується в межах двох основних стратегічних *моделей управління ризиками*, які формалізують ту чи іншу стратегію поведінки керуючих суб'єктів у перебігу ухвалення та реалізації ризикових рішень. *Перша стратегічна модель управління* ризиковими процесами в умовах воєнного стану максимізує очікуваний керівництвом організації прибуток (П) із одночасним обмеженнями рівня ризику (Р) на основі встановлення максимально допустимого його значення (Р max) (формули 1 і 2):

$$F(П) \rightarrow \max; \quad (1)$$

$$P(x) \leq P\max. \quad (2)$$

Така поведінкова стратегія учасника ринку означає свідоме взяття керівництвом організації максимально допустимого рівня ризику з метою максимального зростання прибутку завдяки таким чинникам: сприятливій ринковій кон'юнктурі, тенденціям стійкого розвитку ринку і можливостям підприємства рухатися в напряму покращення своїх позицій на ринку. Основним завданням ризик-менеджменту в межах даного підходу є недопущення ситуації переростання допустимого ризику в критичний або катастрофічний, який загрожує існуванню суб'єкта господарювання і призводить до банкрутства. За такого підходу розробляється не тільки цільовий показник прибутку, а й відповідні регламентні процедури щодо обмеження певних ризиків у вигляді встановленої толерантності до наявних ризиків, з якими може стикатися

менеджмент підприємства в перебігу діяльності останнього. *Друга стратегічна модель управління* ризиковими процесами в умовах воєнного стану означає мінімізацію ризику на основі утримання показника прибутковості організації на певному рівні, не нижчому за завданий рівень (П min) (формули 3 і 4):

$$F(P) \rightarrow \min; \quad (3)$$

$$\Pi(x) \geq \Pi \min. \quad (4)$$

Таку поведінкову стратегію управління ризиком використовують у тому випадку, якщо розмір чистого прибутку, очікуваного та отримуваного підприємством, влаштовує його керівництво, і основною метою якого є стабілізація результатів діяльності в цілому. Такого результату менеджмент організації досягає шляхом застосування адекватних і збалансованих методів і прийомів управління наявними активами і зобов'язаннями. Формалізована або неформалізована стратегії управління надають змогу визначити наявні ризики, що стоять на шляху реалізації тієї чи іншої стратегії. Рівень обмежень на ризики за умов використання даного підходу є набагато вищий, що є свідченням установленого ризик-апетиту. Така стратегія може бути й наслідком у випадку низьких можливостей для розвитку підприємства на існуючому ринку, а також за відсутності можливостей виходу останнього на нові ринки[18].

Водночас результати проведеного обстеження проблеми формування стратегічної позиції ризик-менеджменту вітчизняних бізнес-організацій в умовах воєнного стану дають підстави для опису *інформаційно-логічної моделі* стратегічного ризик-менеджменту, що дозволяє керівництву бізнес-організацій запроваджувати ефективний механізм виконання організаційно-управлінських функцій, спрямованих на вирішення цілої низки проблемних питань, пов'язаних із передбаченням, попередженням, а в разі необхідності й розв'язання ризикових процесів, подій і ситуацій на підприємстві. Дана модель стратегічного ризик-менеджменту соціальних організацій включає в себе 26 агрегованих тематичних блоків інформаційного, змістовного, оціночного, нормативного, довідкового, методичного та розрахункового характеру, які схематично представлені на рисунку 4.

Блок 1 передбачає постановку завдання щодо створення в рамках системи управління промислової організації спеціальної підсистеми ризик-менеджменту на чолі з керівником підприємства, або його заступником. На даному етапі проводиться генерування ідей, а також прийняття відповідних рішень щодо привабливості й відбору слушних ідеї, на основі котрих формулюються задачі.

Блоки 2-6 презентують систему бізнес-управління підприємством, що безпосередньо взаємодіють із зовнішнім середовищем організації (блок 5) і забезпечують координацію управління ризиками на підприємстві (блок 6).

Блоки 7-9 – це комплекс відповідних заходів, у ході реалізації яких здійснюється моніторинг діяльності підприємства та середовища його оточення, визначення та ідентифікація внутрішніх і зовнішніх чинників ризику, побудова дерева цілей організації, спрямованих на збільшення ймовірності ефективної її діяльності через зниження ступеня впливу чинників ризику до прийнятного для керівництва організації рівня.

18 Федулова І.В. Стратегія ризик-менеджменту. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку. 2019. Т.1. № 1. С. 65- 66.

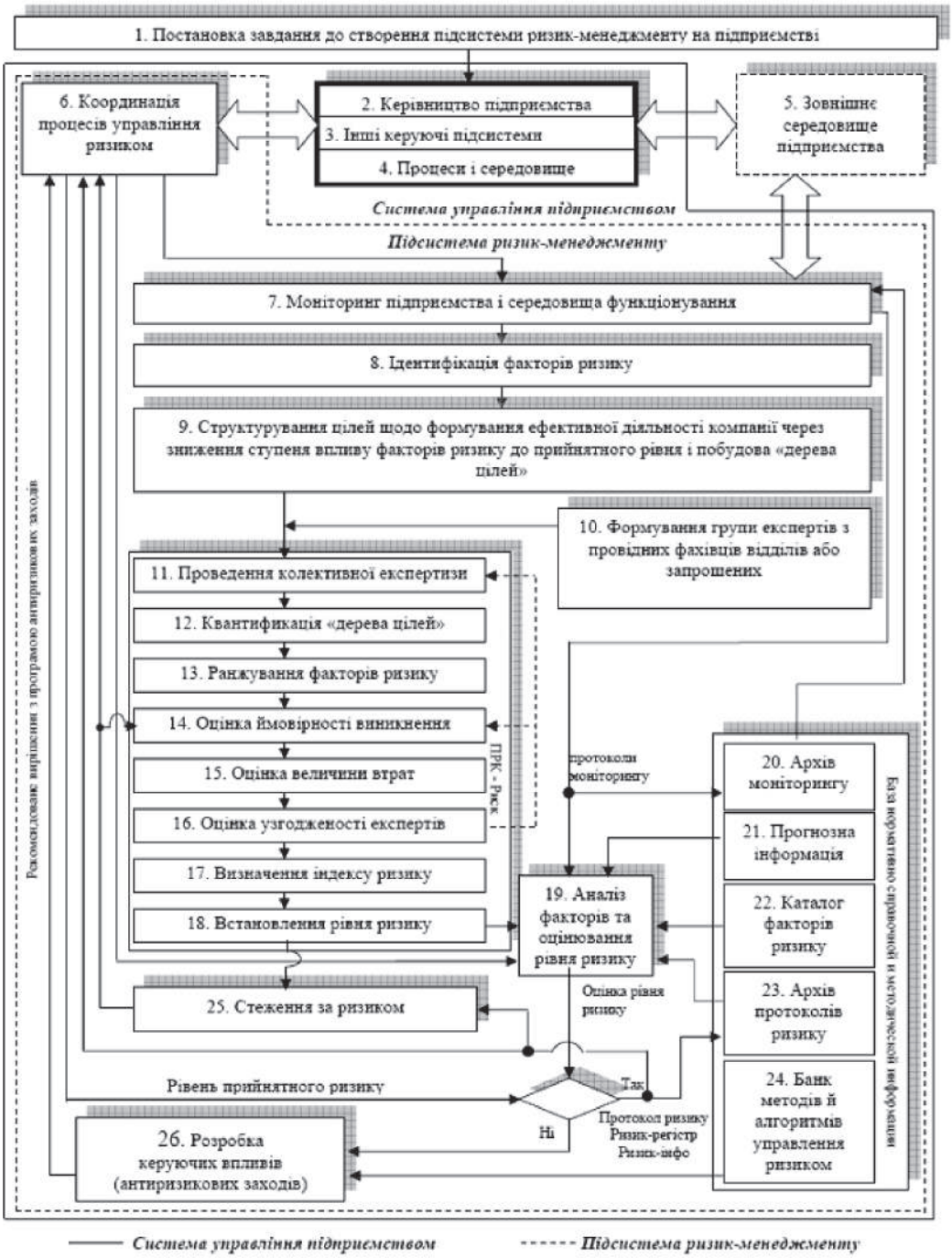

Рис. 4. Інформаційно-логічна модель стратегії ризик-менеджменту[19]

19 Рис.4. Адаптовано за джерелом: Коваленко О.М. Ризик-менеджмент в системі управління інтегрованим об'єднанням харчової промисловості. Ефективна економіка. 2012. № 4.

Блоки 10-19 містять різноманітні процедури аналізу та оцінки масштабів, типів і рівня складності ризиків, зокрема, такі як: експертні групи, квантифікація дерева цілей, ранжування факторів ризику, оцінки його ймовірності, вставлення рівня тощо.

Блоки 11-18 утворюють своєрідне методичне ядро підсистеми ризик-менеджменту підприємства, яке забезпечує проведення експертизи та оцінки ризиків, які виникають у перебігу функціонування підприємства.

Блоки 20-24 становлять єдину базу даних змістовної, нормативно-довідкової та методичної інформації щодо ризикових явищ, процесів і ситуацій, яка в перебігу функціонування підсистеми ризик-менеджменту підприємства формується та накопичується в межах кожного блоку даної моделі і передається для зберігання й використання в процесі управління ризиками на підприємстві.

Блок 25 забезпечує протокольне обстеження ризиків (які виникають під час діяльності підприємства), їх фіксацію за дев'ятьма основними чинниками, що виявляються при ранжуванні (блок 13), а також додаткове обстеження (блоки 14-18). Ці дані складають так званий рейтинговий лист (блок 9), який містить предметний перелік найбільш критичних параметрів ризикових ситуацій за кожним оцінювальним цільовим орієнтиром (або напрямом), який направляється менеджменту організації для здійснення координації процесів управління ризиком (блок 6).

Блок 26 забезпечує формування керуючих впливів менеджменту організації на ризикові ситуації шляхом вироблення антиризикових заходів, а також підготовки, ухвалення та реалізації адекватних управлінських рішень щодо запобігання небажаного розвитку ризикових подій і зниження їх рівня в організації, а також зменшення величини збитків до попередньо прийнятних значень.

При цьому варто підкреслити, що апробація інформаційно-логічної моделі стратегії ризик-менеджменту показала, що на українських бізнес-підприємствах вона повністю або частково застосовується керівництвом в умовах воєнного стану. Українські бізнес-структури (на відміну від бізнес-організацій інших країн) зіткнулися з серйозними викликами, що детерміновані військовою агресією в Україні, зокрема, втратою ринків збуту, дорогими кредитами, мобілізацією працівників у лави Збройних сил, дефіцитом енергоресурсів і постійними ракетними та артилерійськими обстрілами не тільки прифронтових, але й практично усіх регіонів Україні. За даними Європейської Бізнес Асоціації (ЄБА), у 83% українських компаній-членів асоціації відбулося падіння бізнесу у 2022 р. При цьому у 29 % із них відбулося падіння до 20%, у понад половини – падіння на 21% і більше. І тільки 6% опитаних компаній не відчули негативних змін, а в 11% компаній спостерігалося зростання доходів у цей складний рік. За оцінками фахівців, загальна сума прямих збитків підприємств (включно з державними) за рік повномасштабної війни складає 13 млрд доларів, а загальні непрямі збитки оцінюються у понад 33 млрд доларів. Натомість для відновлення підприємств потрібно майже 25 млрд доларів. У цілому падіння національної економіки в Україні за підсумками 2022 р. склало безпрецедентні 30,4%, а споживча інфляція становила 26,6%, що означає здорожчання товарів і послуг в середньому на чверть. Відбулася і

значна девальвація національної валюти – з 29 грн/дол. перед вторгненням до 40 грн/дол[20].

Водночас повномасштабне вторгнення російських військ на територію України поставило підприємців практично всіх областей країни не тільки перед ризиком втрати свого бізнесу, а й руйнації їхнього промислового капіталу. Загроза знищення ракетними атаками підприємств спонукала підприємців у зоні проведення військових дій (або на тимчасово окупованих територіях у перші місяці війни) знайти можливість перевезти свої підприємства у більш безпечні західні регіони країни. Так, за два перших місяця війни 1171 українських підприємств здійснили евакуацію своїх виробництв. Понад 400 компаній частково або повністю перевезли свої виробничі потужності, а тільки 216 із них відновили свою роботу. Ще близько 500 підприємців на той час шукали найбільш безпечні майданчики для розміщення своїх виробничих потужностей. Місцем нового розташування стали принаймні 8 областей (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Волинська та Рівненська) у Центральній та Західній Україні[21]. Причому за перший рік повномасштабної війни (станом на березень 2023 р.) за програмою релокації до безпечних регіонів перемістилися понад 800 підприємств, 623 з яких одразу відновили свою роботу на новому місці[22]. Тому релокація підприємств стала на початку війни важливим кроком ризик-менеджменту бізнес-організацій, який сприяв збереженню значної кількості вітчизняних бізнес-структур.

Незважаючи на постійні бойові дії та загрози руйнації, українські бізнес-організації поступово адаптувалися до небезпечних викликів воєнного часу, тим самим у своїх стратегіях ризик-менеджменту, окрім релокації, почали використовувати й інші пріоритетні стратегічні напрями, зокрема, запровадження так званої стратегії виваженого ризик-менеджменту. Як зазначає з цього приводу Ю. Атанасов, генеральний директор Никопольської компанії «Сентравіс» – світового виробника безшовних нержавіючих труб, «війна постійно провокує нові виклики й випробовує бізнес на міцність. Реальність показує, що: будь-коли можна втратити особисту безпеку; є високий ризик втрати майна через постійні ракетні обстріли; є ризики нових атак по енергетичній інфраструктурі; спостерігається зростання кількості підприємств, які можуть не виконати своїх зобов'язань»[23]. Тому вкрай важливо вчасно визначати можливі ризики, аналізувати вірогідність їх настання, передбачати пріоритети роботи з ними, ефективно реагувати на умови, у яких вони можуть виникнути, а також тримати постійний контроль над ситуацією. А головне – потрібно постійно аналізувати та оцінювати ризики з погляду безпеки, адже це – найвищий пріоритет життєдіяльності кожної бізнес-організації.

20 Жирій К. Як український бізнес виживає під час війни. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/6/697711/

21 Оленін А. Економіка їде на захід: як рятується український бізнес від війни. LB.ua. URL: https://lb.ua/economics/2022/05/11/516454_ekonomika_ide_zahid_yak_ryatuietsya.html

22 За рік війни релокувалися 800 підприємств - Мінекономіки 02.03.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy /3677434-za-rik-vijni-relokuvalisa-800-pidpriemstv-minekonomiki.html.

23 Атанасов Ю. Промисловість під час війни: як вибудувати ризик-менеджмент. Mind. URL: https://mind.ua/openmind/20251547-promislovist-pid-chas-vijni-yak-vibuduvati-rizik-menedzhment

Важливою складовою стратегії ризик-менеджменту українських бізнес-організацій під час війни, як засвідчив проведений аналіз, є виробнича диверсифікація, а саме випуск більш диверсифікованого продуктового ряду, розширення географії продажів, зростання частки продажів за кордон, насамперед до Європейського Союзу. Користуючись певними привілеями, наданими для українського бізнесу з боку Європейського Союзу, українські бізнес-організації намагаються підтримувати ділові зарубіжні контакти, що складалися ще до війни. Чимало українських бізнесових підприємств почали активно використовувати й таку новітню стратегію як переорієнтацію своєї діяльності на оборонну промисловість. Як зазначив Ю. Гусєв, генеральний директор концерну «Укроборонпром», до якого тільки за перший рік війни долучилося біля 100 нових компаній, які раніше не виробляли військової продукції для Збройних сил України. Завдяки цій стратегії до роботи було залучено більше 6 тисяч нових працівників та налагоджено дієву співпрацю з обласними військовими адміністраціями. Промислові підприємства регіонів почали активно виконувати оперативні завдання оборонно-промислового комплексу, зокрема: виробництво нової та ремонт старої військової техніки, яку передають зарубіжні партнери з 14 країн на основі 33 міжнародних угод про співпрацю[24].

Успішні приклади реалізації стратегії ризик-менеджменту під час воєнного стану, як показав аналіз, неможливий без міцної команди, в якій активно культивується «культура постійних поліпшень», ідея котрої своїм корінням сягає багатьох підприємств Японії в перебігу відновлення економіки після Другої світової війни Ця стратегічна роль «культури постійних поліпшень» перевірена часом на ефективність таких компаній, як «Toyota», «Nissan», «Canon» і «Honda». Менеджменту цих компаній вдалося вистояти в економічну кризу та втримати міцні позиції на світовому ринку і сьогодні. Такий підхід обирає для себе й менеджмент багатьох українських бізнес-структур, оскільки війна змушує постійно переглядати антикризовий план і бізнес-процеси, що забезпечують безперебійну роботу підприємства[25].

Слід також зазначити, що сучасна гібридна війна базується в основному на системній інформаційній базі бізнесових організацій, особливо фінансових, втрата котрої тягне за собою і втрату економіки в цілому. Тому запровадження цифрового ризик-менеджменту в бізнес-структурах, насамперед, у банківських установах України, стало одним із базових пріоритетних напрямів сучасного ризик-менеджменту. Так, наприклад, найбільший банк України «Приват» під час широкомасштабної війни не тільки зберіг довіру своїх клієнтів, але й виказав стабільність своєї діяльності, завдяки високопрофесійній роботі фахівців IT – бізнесу. Саме ці фахівці перенесли його IT-інфраструктуру в хмарне сховище, а потім розгорнули та запустили всі важливі програми і служби банку із хмарного середовища за 45 днів, хоча у «звичайному» проєктному циклі така робота займає не менше 1,5 року. Як зазначив Голова правління ПриватБанку Герхард Бьош, «з точки зору класичної моделі управління ризиками, війна – це «червона» зона, коли банки майже не кредитують економіку чи роблять це

24 Ми зобов'язані зробити все для нашої Перемоги - гендиректор "Укроборонпрому. "Interfax-Україна. 05.04.2023. URL: https://interfax.com.ua/news/interview/902104.html

25 Атанасов Ю. Промисловість під час війни: як вибудувати ризик-менеджмент. Mind. URL: https://mind.ua/openmind/20251547-promislovist-pid-chas-vijni-yak-vibuduvati-rizik-menedzhment.

вкрай обережно, підвищені кредитні ризики та необхідність формування резервів під них... ПриватБанк не припинив кредитувати з початком війни. Обсяг кредитування бізнесу не тільки не зменшився, а й збільшився. За дев'ять місяців 2022 року ми підтримали національну економіку шляхом розвитку програм кредитування сільгоспвиробників та бізнесу – майже на 10 млрд грн, а також шляхом збільшення кредитування фізичних осіб на 4,3 млрд грн». Це стало можливим, завдяки «впровадженню нової для українських бізнесових компаній стратегії цифрового ризик-менеджменту, що охопила майже усі банківські й промислові структури України, які через півтора року війни продовжують тримати «фінансовий фронт»[26].

Таким чином, результати дослідження стратегічних чинників ризик-менеджменту організацій в умовах воєнного стану дозволяють сформулювати наступні *висновки:*

Феномен *ризику* в сфері управління організаціями виступає ситуативною характеристикою діяльності будь-яких соціальних суб'єктів, яка полягає у невизначеності її результату, а також у настанні несприятливих наслідків, що дозволяє трактувати цей феномен як об'єктивну вірогідність виникнення певних збитків або зниження доходів будь-якої промислової організації порівняно з прогнозованим варіантом. Ризик в управлінні організацією розглядається в чотирьох основних значеннях: 1) як ситуативна характеристика управлінської діяльності, що полягає в невизначеності результатів і можливих негативних наслідках у разі невдачі; 2) як певна подія або низка споріднених випадкових подій, що призводять до збитків і втрат в організації; 3) як можливість позитивних або негативних відхилень показників діяльності організації від передбачених середніх значень; 4) як вірогідність досягнення позитивного чи негативного проєктного результату залежно від характеру впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовлюють ступінь невизначеності управлінської діяльності.

Під *стратегією управління* ризиками розуміється відповідний спосіб використання менеджментом організації наявних ресурсів, особливо, людських, матеріальних і фінансових у перебігу досягнення стратегічних цілей. Цьому способу відповідає стратегія ризик-менеджменту організації, тобто визначений перелік правил і обмежень ухвалення антикризових рішень. Стратегія ризик-менеджменту будь-якої організації нагадує скоріше мистецтво її керівництва з управління ризиком в умовах невизначених господарчих ситуацій, заснованих не тільки на прогнозуванні ризику, але впровадженні ефективних методів їх зниження, особливо, в умовах воєнного стану.

Стратегічні ризики в умовах воєнного стану, як показує аналіз, досить швидко можуть завдавати значної шкоди будь-якій організації, наприклад, вони здатні істотно уражати напрацьовані ланцюги постачання сировини, інфраструктуру, технології, персонал, капітал, репутацію, базові корпоративні цінності тощо. Вони й досі перебувають за межами більшості програм управління ризиками промислових підприємств, оскільки їх важко прогнозувати, вимірювати, здійснювати їх моніторинг та управляти ними. Тому з метою ефективного розв'язання різноманітних ризикових ситуацій, керівництво організацій має впроваджувати систему стратегічного ризик-менедж-

26 Стабільність понад усе, цифровий ризик-менеджмент та перезапуск сервісів із хмари. Як війна загартувала ПриватБанк. BrandVoice. 31 жовтня 2022 URL: https://forbes.ua/money/stabilnist-ponad-use-tsifroviy-rizik-menedzhment-ta-perezapusk-servisiv-iz-khmari-yak-viyna-zagartuvala-privatbank-01112022-9343.

менту з притаманними їй методичними інструментами системного аналізу стратегічних ризиків, відстеження змін та візуалізації даних про них.

Стратегія ефективного ризик-менеджменту промислової організації базується на трьох основних чинниках: 1) на раціональній системі управління ризиками; 2) на науково обґрунтованій системі ідентифікації та вимірювання ризиків; 3) на продуктивній системі супроводу, моніторингу та контролю ризикових явищ, процесів і ситуацій. Формування стратегічної позиції ризик-менеджменту вітчизняних підприємств в умовах воєнного стану здійснюється завдяки впровадженню адекватної *інформаційно-логічної моделі* стратегічного ризик-менеджменту, яка містить 26 агрегованих тематичних блоків інформаційного, змістовного, оціночного, нормативного, довідкового, методичного та розрахункового характеру і базується на наступних пріоритетах: 1) релокації (переміщені бізнесу) з зони бойових дій, прифронтової зони і з тимчасово окупованих територій у більш безпечні регіони країни; 2) виваженому ризик-менеджменті, який враховує реалії повномасштабної війни; 3) на диверсифікації виробництва, зокрема на розширенні асортименту товарів і послуг, пошуку нових ринків збуту, зокрема випуску військово-оборонної продукції; 4) «міцній управлінській команді», в якій культивується «культура постійних поліпшень», в усіх сферах бізнесової діяльності, незважаючи на воєнний стан; 5) запровадженні цифрового ризик-менеджменту, завдяки якому інформаційна база бізнес-структур переноситься у стислі терміні у хмарне середовище, що сприяє її збереженню і використанню у подальшій бізнесовій діяльності.

Таким чином, в умовах широкомасштабної воєнної агресії перед українськими організаціями постають нові загрози і виклики, але набутий ними певний практичний досвід використання різних стратегічних моделей ризик-менеджменту упродовж півтора роки війни, має не тільки активно використовуватися, але й постійно вдосконалюватися на основі новітніх розробок та інноваційних проєктів у сфері сучасної теорії та практики стратегічного ризик-менеджменту.

Микола ПАЛІНЧАК, Олексій ШУБА

РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Російсько-українська війна позначилася на різних сферах суспільного життя, включаючи й релігійно-церковну. Вона вплинула на релігійну ситуацію, державно-церковні та міжконфесійні відносини.

З перших днів повномасштабного військового вторгнення представники різних конфесій в Україні – православ'я, римо- та греко-католицизму, протестантизму, мусульманства, іудаїзму та інших релігій – висловили своє ставлення до нього та включилися в боротьбу проти російських загарбників. Вони підносили молитви за перемогу України, закликали до миру, допомагали потерпілим від війни, давали притулок людям, які втратили житло, організовували харчування для біженців та переселенців, збирали кошти для придбання амуніції для військових, відвідували ранених у лікарнях, здійснювали релігійні обряди над загиблими воїнами. Безпосередньо в зонах бойових дій духовну підтримку захисникам України надавали військові капелани.

Чималий внесок у боротьбу з російською військовою агресією зробила Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка представляє близько 95 відсотків усіх релігійних громад України.

Заклики до миру із уст релігійних діячів різних конфесій лунали ще до повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну. Так, на День єднання в Україні (16 лютого 2022 р.) церковні лідери ініціювали проведення у одній із найбільших святинь України Софійському соборі молитви, під час якої просили у Всевишнього захисту України від російської агресії[1]. Крім того, Рада церков зверталася до Президента РФ В.Путіна щодо вжиття заходів для «зупинення вогнища війни, що розпалюється». При цьому вона закликала до послаблення напруженості між Росією та Україною, сприяння відновленню миру та запобіганню розвитку нових масштабних конфліктів, а проблемні питання у російсько-українських відносинах вирішувати шляхом «миротворчого діалогу»[2].

Уже в перший день російської військової агресії в Україну Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, оголосивши війну великим злочином, заявила про свою

1 День єднання в Україні релігійні діячі молилися у Софійському соборі. ВРЦіРО. 16 лютого 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/events/prayer-for-ukraine-in-st-sophia-cathedral

2 Всеукраїнська рада церков закликає президента Путіна зупинити війну. ВРЦіРО. 23 лютого, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-on-president-putin-to-stop-the-war

підтримку Збройних сил та інших військових формувань України, благословила їх на захист від агресора. Вона звернулася до релігійних і політичних лідерів світу зробити все можливе для зупинення російського військового наступу на Україну. При цьому Рада церков закликала населення України «зберігати спокій, не піддаватися паніці, виконувати розпорядження української державної та військової влади»[3].

Напередодні великих релігійних свят (християнського Великодня, іудейського Песаха та мусульманського Рамадана) Рада церков зверталася до російської сторони з проханням зупинити обстріли міст і сіл України, стишити наступальні бойові дії, дати мирним мешканцям можливість зустріти та відзначити священні дні без обстрілів та ризику для життя. Релігійні діячі України підтримали також заклик Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша припинити бойові дії на території України на період святкування вищезазначених релігійних свят. При цьому члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій закликали керівництво ООН до більш рішучих дій, спрямованих на зупинення війни в Україні[4].

Спираючись на оприлюднені факти масових вбивств українців, катувань, зґвалтувань та інших знущань, вчинених російськими військами у окупованих містах Київської області, Рада церков звернулась до світового співтовариства визнати факт геноциду українського народу під час військового вторгнення російської армії в Україну та засудити ідеологію «русского мира» як таку, що його виправдовує. У зв'язку із постійними бомбардуваннями та ракетними ударами російських військ по промислових підприємствах та інших цивільних об'єктах, житлових кварталах, закладах освіти та охорони здоров'я, пораненням та загибеллю мирних жителів, блокуванням захоплених українських населених пунктів, створенням перешкод для гуманітарних коридорів, перешкоджанням евакуації населення із районів активних бойових дій до безпечних місць, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій неодноразово закликала країни-учасниці ОБСЄ, ЄС, НАТО, світових лідерів до посилення санкцій проти Росії та надання Україні необхідної зброї, насамперед сучасних засобів протиповітряної оборони[5].

Незважаючи на постійні загрози ракетних обстрілів російськими окупантами столиці України, Рада церков за сприяння державних органів продовжувала проведення у Софійському соборі урочистих молитовних заходів за суверенітет, незалежність та територіальну цілісність України, її перемогу над російськими окупантами, а також за керівників української держави та захисників України.

3 Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у зв'язку з військовою агресією Росії проти України. ВРЦіРО. 24 лютого, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-address-regarding-russian-military-aggression-against-ukraine

4 Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій щодо безпеки під час вшанування релігійних свят. ВРЦіРО. 15 квітня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-security-during-religious-holidays; Всеукраїнська рада церков підтримує заклик глави ООН щодо перемир'я у Пасхальні дні. ВРЦіРО. 19 квітня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-supports-un-call-for-truce-on-easter

5 Заява щодо фактів геноциду Українського народу, вчиненого російськими військами у Київській області. ВРЦіРО. 06 квітня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-genocide-of-ukrainian-people-committed-by-russian-troops; Звернення ВРЦіРО до міжнародної спільноти про невідкладну поставку додаткових засобів протиповітряної оборони для України. ВРЦІРО. 22 вересня, 2023 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/zvernennya-vrtsiro-do-mizhnarodnoi-spilnoti-shchodo-nadannya-ukraini-dodatkovikh-zasobiv-protipovitryanoi-oboroni

У спеціально прийнятій Заяві релігійні лідери підтримали ініціативу Президента України щодо створення Міжнародного Трибуналу та притягнення до відповідальності представників російської влади, причетних до злочину проти людяності, а також відшкодування завданих Україні збитків[6].

У зверненні до білоруських релігійних діячів Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій закликала не допустити залучення армії Республіки Білорусь до безпосередньої участі у війні проти України на боці Росії[7].

З метою уникнення гуманітарної катастрофи, що нависла над окупованими українськими територіями, Рада церков зверталася до Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародного комітету Червоного Хреста, Європейського парламенту, інших міжнародних організацій та держав-учасниць ОБСЄ для вжиття термінових заходів з організації гуманітарних коридорів для евакуації мешканців з окупованих російськими військами територій та районів, де тривали активні бойові дії, у безпечні регіони України та до сусідніх європейських держав. При цьому церкви, релігійні організації пропонували свою допомогу у проведенні цих операцій. Факти обстрілу російськими окупантами гуманітарних коридорів, евакуаційних автобусів та автомобілів швидкої допомоги церковні лідери назвали «кричущими прикладами невиправданої жорстокості та нестриманої агресії російських загарбників»[8]. З метою посилення співпраці у наданні підтримки та допомоги українському народу в період війни члени Ради церков мали зустріч із делегацією гуманітарної організації MedGlobal (США), яка успішно реалізовує свої медичні проєкти в Україні.

Під час облоги Азовсталі Рада церков закликала світових лідерів, ООН, інші міжнародні організації, російських релігійних діячів проявити людяність та милосердя, докласти зусиль для доставки гуманітарної допомоги, створення гуманітарних коридорів для евакуації мирних жителів та захисників Маріуполя, серед яких було чимало ранених, на підконтрольні території України[9].

6 Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з приводу ініціатив Президента України щодо притягнення до відповідальності російської влади та відновлення справедливості. ВРЦіРО. 15 травня, 2023 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/zayava-vseukrainskoi-radi-tserkov-i-religiynikh-organizatsiy-z-privodu-initsiativ-prezidenta-ukraini-shchodo-prityagnennya-do-vidpovidalnosti-rosiyskoi-vladi-ta-vidnovlennya-spravedlivosti

7 Рада церков закликає білоруських релігійних діячів не допустити залучення їх армії до війни проти України. ВРЦіРО. 9 березня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-belarus-role-in-war-against-ukraine

8 Рада церков закликає створити гуманітарні коридори в Україні для евакуації дітей і жінок. ВРЦіРО. 03 березня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-to-create-humanitarian-corridors-in-ukraine-for-evacuation; Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з приводу обстрілів російськими загарбниками цивільних об'єктів в Україні. ВРЦіРО. 8 березня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-russian-air-attacks-on-civil-infrastructure-of-ukraine

9 Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій про необхідність гуманітарних коридорів для Маріуполя. ВРЦіРО. 16 квітня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-statement-on-humanitarian-corridors-for-mariupol; Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до російських релігійних діячів про евакуацію з Азовсталі мирних мешканців і поранених захисників Маріуполя. ВРЦіРО. 22 квітня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appealed-to-russian-religious-figures-to-evacuate-citezens-from; Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій про необхідність евакуації з Азовсталі всіх людей, включаючи захисників Маріуполя. ВРЦіРО. 7 травня, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-on-evacuation-all-people-from-azovstal-plant-in-mariupol

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій звертала увагу сторін на такі болючі проблеми як обмін полоненими та пошук зниклих безвісти осіб. Вона закликала президентів України і Росії виявити акт доброї волі та милосердя і здійснити обмін утриманими у зв'язку з військовими діями, зробивши тим самим важливий крок до деескалації конфлікту[10]. Крім того, релігійні діячі докладали зусиль для посилення співпраці з урядовим Уповноваженим з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, духовної та психологічної підтримки їх родин. З метою визволення із російського полону українських захисників, де вони всупереч нормам міжнародного гуманітарного права зазнавали жорстоких тортур і катувань, фізичного і психологічного тиску, духовні лідери України зверталася за допомогою до Всесвітньої Ради Церков.

Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій на своїх засіданнях розглядала проблеми подальшого вдосконалення капеланської служби у Збройних силах та інших військових формуваннях України під час війни. Крім того, представники релігійних організацій увійшли до складу робочої групи, яка мала розробити проєкт закону про особливості забезпечення права громадян України на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану.

Оскільки під час війни релігія стала активно використовуватися Росією для розколу українського суспільства та підриву національної безпеки України, Рада церков налагодила взаємодію із Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення з метою посилення протидії російській релігійній пропаганді, спростування її міфів та поширення правдивої інформації про причини та наслідки російсько-української війни.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій під час війни значно активізувала та розширювала міжнародну діяльність, зміцнювала відносини із зарубіжними релігійними спільнотами, проводила міжконфесійні зустрічі. Її члени неодноразово зустрічалися із представниками Всесвітньої Ради Церков, приймали та супроводжували зарубіжні церковні делегації у населені пункти, що постраждали від російської окупації, засуджували скоєні Росією воєнні злочини, обмінювалися досвідом міжконфесійного діалогу та співпраці, здійснювали спільні молитви.

Рада церков підтримала ініціативу Асамблеї Конференції європейських церков щодо її сприяння відновленню та відбудові у післявоєнний період пошкоджених та зруйнованих церковних будівель.

Під час війни делегація церковних діячів України здійснила візит до Ватикану, де мала зустріч з папою Римським Франциском, який запевнив про підтримку українців, що протерпіли від російської агресії. Питання подолання руйнівних наслідків російського вторгнення в Україну та надання гуманітарної допомоги члени Ради церков обговорювалися також з посланцем Папи кардиналом Маттео Дзуппі.

На зустрічі з делегацією Євангелічно-лютеранської церкви Данії представники Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій проінформували її членів про вплив російської агресії на релігійну ситуацію, руйнування релігійної інфраструктури, а також обговорили питання співпраці у гуманітарній сфері.

10 Рада церков закликає Росію та Україну до обміну всіх полонених, як кроку до деескалації ситуації. ВРЦіРО. 15 лютого, 2022 р. URL: https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-calls-on-russia-and-ukraine-to-release-all-captives

Таким чином, діяльність Ради церков з початку російсько-української війни значно активізувалася і була досить багатогранною. Лідери релігійних організацій різних конфесій, що входять до її складу, всіма доступними їм засобами і методами робили свій внесок у перемогу України над російськими загарбниками.

Боротьбу з російськими окупантами підтримали релігійні організації не тільки України, а й світу. Використовуючи дипломатичні канали, для припинення російської агресії в Україну чимало зусиль докладав Вселенський патріарх Варфоломій. Він засуджував військове вторгнення в Україну та разом з підпорядкованими Константинопольському патріархату закордонними ієрархами здійснював молитви за збереження миру на українській землі, ініціював збір коштів для надання гуманітарної допомоги українцям, що потерпіли від війни. Патріарх Варфоломій звинуватив Російську православну церкву за співучасть у злочинах, що чинила російська армія в Україні.

Питання реалізації запропонованої Україною формули миру, повернення незаконно депортованих до Росії українських дітей, яких нараховувалося близько 14 тисяч, посилення духовної незалежності України та міжконфесійних відносин обговорювалися Президентом України В.Зеленським із Вселенським патріархом Варфоломієм та його представником митрополитом Еммануїлом[11].

До подій, пов'язаних із російською агресією в Україну, небайдужість виявляв Ватикан і особисто папа Римський Франциск. Відразу після вторгнення Росії на українські території він відвідав російське посольство у Ватикані, де висловив свою стурбованість військовим вторгненням Росії в Україну.

Папа неодноразово робив заяви на підтримку України, визнавав героїзм українського народу і жорстокість росіян у війні, сам здійснював молитви за мир та закликав інших. Дії російської армії під час облоги та бомбардування Маріуполя називав «варварськими», а погрози щодо можливого використання ядерної зброї проти України – «божевіллям» та «абсурдом».

З метою підтримки України у війні папа мав зустріч та телефонні розмови із Президентом України В. Зеленським, неодноразово зустрічався з послом України у Ватикані, приймав українські делегації та паломників, у дитячій лікарні у Римі папа Франциск відвідував дітей-біженців з України. Він звертався до світових лідерів щодо вжиття усіх заходів для припинення російсько-української війни.

Папа закликав поважати територіальну цілісність України, засудив анексію Росією українських територій, підтримав ідею мирних переговорів між Росією і Україною, пропонував Ватикан місцем їх проведення. Йому належить ініціатива щодо створення миротворчої місії, яка мала б сприяти послабленню напруженості у відносинах Росії та України.

11 Вселенський Патріархат зібрав для України понад $5 млн. РІСУ. 4 жовтня, 2022 р. URL: https://risu.ua/vselenskij-patriarhat-zibrav-dlya-ukrayini-ponad-5-mln_n132797; Зеленський зустрівся з представником Вселенського патріархату. Українська правда. 10 серпня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/10/7415101/; Зеленський зустрівся із Вселенським патріархом: говорили про формулу миру. Радіо Свобода. 8 липня, 2023 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyy-patriarkh-varfolomiy-zustrich-stambul/32494778.html; Зеленський зустрівся із Вселенським Патріархом Варфоломієм: про що говорили (відео). УНІАН. 8 липня, 2023 р. URL: https://www.unian.ua/politics/zelenskiy-obgovoriv-z-vselenskim-patriarhom-varfolomiyem-pitannya-povernennya-vkradenih-detey-12321465.html

Ватикан підтримав українську «формулу миру», надавав гуманітарну допомогу потерпілим від війни в Україні, сприяв обміну військовополоненими.

Важливе значення мав заклик папи Римського до відновлення Росією Чорноморської зернової угоди, яка могла б убезпечити народи світу від продовольчої кризи та голоду[12].

Щоправда, в оцінках російсько-української війни папі Франциску інколи бракувало належної послідовності. Так, спочатку він стверджував, що війна була «спровокованою», а вину за її початок покладав не тільки на Росію, а й на інші сторони, зокрема частково на НАТО. Лише пізніше російське вторгнення в Україну почав називати тим, чим воно було насправді – відкритою агресією. На початковому етапі війни він не схвалював постачання західними країнами зброї в Україну, хоча з часом визнав його «морально прийнятним», оскільки воно здійснювалося для її самозахисту. Крім того, мали місце випадки, коли папа Франциск намагався поставити в один ряд агресора – Росію і жертву війни – Україну, а також пропагувати російські великодержавницькі ідеї та називати «своїми братами» представників російської влади[13].

Такі суперечливі заяви папи Римського про російську агресію в Україну викликали в українців неоднозначне ставлення до нього. Як свідчить соціологічне дослідження, проведене Центром Разумкова, позицію папи щодо російсько-української війни негативно оцінювало близько 34 відсотків опитаних, а 10,3 респондентів взагалі вважали, що «Франциск працює в інтересах Кремля». Його ідею щодо припинення війни за будь-яку ціну підтримувало лише 9,2 відсотка українців[14].

Суперечливість позиції папи Римського щодо російсько-української війни пояснюється тим, що він, реально допомагаючи українцям, намагався не зіпсувати відно-

12 Незвичний жест: Папа Римський відвідав посольство РФ через війну в Україні. Європейська правда. 25 лютого, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/25/7134669/; Ватикан закликає РФ припинити війну та пропонує посередництво. Європейська правда. 12 березня, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/12/7135838/; Папа Римський публічно закликав РФ «припинити різанину» у Маріуполі. Європейська правда. 13 березня, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/13/7135866/; Папа Франциск різко засудив війну в Україні. Європейська правда. 27 березня, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/27/7136744/; Папа Римський каже, що не підтримує Путіна, але вважає, що війну спровокували. Європейська правда. 14 червня, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/14/7141227/; Папа Римський: допомагати Україні зброєю – морально прийнятно. Європейська правда. 15 вересня, 2022 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/09/15/7146880/; Папа Римський: Думки «декого» про застосування ядерної зброї – божевілля. Європейська правда. 21 вересня, 2022 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/21/7368468/; Папа Франциск і війна в Україні. Римсько-католицька церква в Україні. 29 вересня, 2022 р. URL: https://rkc.org.ua/golovna/obrane-golovna/papa-franczysk-i-vijna-v-ukrayini/; Папа Римський закликав Путіна зупинити війну, а Зеленського - відкритись пропозиціям миру. Українська правда. 2 жовтня, 2022 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/10/2/7370037/

13 Зеленський пояснив Папі Римському, що не може бути рівності між жертвою та агресором. Європейська правда. 13 травня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/13/7402068/; МЗС: Прикро, що з вуст Папи Римського звучать великодержавні ідеї РФ. Європейська правда. 28 серпня, 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/28/7168369/; Папа Римський попросив «братів із влади РФ» відновити «зернову угоду». Європейська правда. 30 липня, 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/30/7166698/

14 Прагнення Папи Римського терміново припинити війну за будь-яку ціну підтримує 9% українців — опитування. ZN.UA. 13 травня, 2023 р. URL: https://zn.ua/ukr/war/prahnennja-papi-rimskoho-terminovo-pripiniti-vijnu-za-bud-jaku-tsinu-pidtrimuje-9-ukrajintsiv-opituvannja.html?fbclid=IwAR19BB2otWC6xJ04V4ok-26BtBJeJ865NRvgyubwQe_xK8R90MwtyjWiWgQ; Папа Франциск знову прокоментував війну в Україні. Українська правда. 26 травня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/26/7404038/

син з Росією. Однак, зважаючи на значний політичний та моральний авторитет папи у світі, його підтримка України мала важливе значення.

Щодо повномасштабного російського військового вторгнення в Україну особливу позицію зайняла Російська православна церква. Глава церкви патріарх Кирило підтримав російську армію, благословив її на війну проти України. Для підняття патріотизму серед російських військових ним широко використовувалася релігійно-церковна риторика. Після оголошення В. Путіним мобілізації в Росії патріарх Кирило закликав росіян підтримати її, оскільки вона немовби допоможе примирити сторони і повернути Україну в єдиний простір Російської православної церкви[15]. За антиукраїнську позицію та діяльність патріарха Кирила Президент України В. Зеленський запровадив проти нього санкції.

До того ж, правоохоронними органами України на підставі зібраної доказової бази патріарху Кирилу висловлено звинувачення у посяганні на територіальну цілісність і недоторканність України; запереченні збройної агресії Російської Федерації проти України, її виправдовуванні та визнанні правомірною; плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни, що підпадають під дію Кримінального коексу України.

Через підтримку патріархом Кирилом війни в Україні від Російської православної церкви почали дистанціюватися її зарубіжні релігійні структури. Так, російська православна парафія в Амстердамі розірвала відносини із Московським патріархатом і заявила про свій намір ввійти до складу єпархії, підпорядкованої Константинопольському патріархату.

У Латвії на державному рівні теж було зроблено спробу розриву зв'язків з Московським патріархатом. За поданням Глави держави Сейм Латвії ухвалив закон про повну незалежність Латвійської православної церкви від російської. Розрив зв'язків латвійської церкви з Московським патріархатом розцінювався владою Латвії як важливий крок на шляху забезпечення її національної безпеки. Собор цієї церкви звертався до патріарха Російської православної церкви Кирила з проханням «в канонічний спосіб» надати їй статус автокефальної. Проте Російська православна церква, посилаючись на малу чисельність пастви латвійської церкви, не поспішала з вирішенням цього питання [16].

Російська агресія в Україну чимало проблем додала Українській православній церкві. Незважаючи на скрутну ситуацію, у якій вона перебувала, їй вдалося сформувати і оприлюднити свою позицію щодо російського військового вторгнення в Україну.

В перший день війни у зверненні до своєї пастви Глава цієї церкви митрополит Онуфрій засудив російське військове вторгнення в Україну, назвавши його трагедією

15 Патріарх РПЦ Кирил закликав росіян до мобілізації. Українська правда. 27 вересня, 2022 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/27/7

16 Сейм Латвії схвалив відокремлення Латвійської православної церкви від Московського патріархату. Європейська правда. 8 вересня, 2022 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/8/7366660/; Латвійська православна церква просить в РПЦ про автокефалію. Українська правда. 22 жовтня, 2022 р. URL: ttps://www.pravda.com.ua/news/2022/10/22/7372982/; У РПЦ заявили, що Латвійська Церква замала для автокефального статусу. РІСУ. 24 жовтня, 2022 р. URL: https://risu.ua/u-rpc-zayavili-shcho-latvijska-cerkva-zamala-dlya-avtokefalnogo-statusu_n133315

і найбільшим гріхом. Він заявив, що Українська православна церква захищала і надалі захищатиме цілісність та суверенітет української держави і завжди залишатиметься із своїм народом. Митрополит Онуфрій закликав В.Путіна припинити війну і цивілізовано розв'язати проблеми, які існують між російським та українським народами[17].

Свою позицію щодо війни Українська православна церква оприлюднила також у Зверненні та Заяві Синоду (28 лютого та 12 травня 2022 р.). Повторивши тезу, що війна є найстрашнішим гріхом, Синод від свого імені засудив російську агресію на територію суверенної і незалежної української держави і заявив про свою підтримку захисників України. Члени Синоду були єдиними у тому, що «Україна вистоїть та збереже свою державність». Церква заявила також про розділення нею болю і страждання українського народу, висловила співчуття рідним тих, що постраждали та загинули від війни, а також біженцям та вимушеним переселенцям. Синод закликав до евакуації мирних жителів, які знаходилися на небезпечних для життя і здоров'я територіях, а також до виявлення людського співчуття і християнського милосердя до поранених та полонених українських військовиків, здійснення обміну військовополоненими.

З метою вирішення конфлікту «за допомогою слова, а не зброї», Синод звертався також до президентів Росії та України розпочати переговорний процес. У храмах та монастирях Української православної церкви підносилася посилена молитва єпископату, духовенства, чернецтва та мирян за припинення війни.

Однак позицію Української православної церкви та її Предстоятеля митрополита Онуфрія щодо війни теж не можна вважати послідовною. Чималого резонансу в Україні набула його зустріч із російськими військовополоненими у Києво-Печерській лаврі, під час якої він співчутливим тоном говорив з ними, бажав їм здоров'я, повернення на батьківщину, до своїх родин, дарував релігійну літературу і навіть шоколад. Однак при цьому він не засудив російської агресії в Україну, дій В.Путіна та патріарха Кирила, руйнувань російськими військовиками храмів та інших культових споруд.

Замість засудження В.Путіна за розпалювання війни та патріарха Кирила за її підтримку, Українська православна церква визнала помилковою державну релігійну політику часів президентства П.Порошенка, яка разом із Православною церквою України немовби стала одним із приводів російського військового вторгнення в Україну[18].

Питання політичної та релігійної ситуації, становища церкви в умовах військової агресії Росії проти України розглядалися на Соборі Української православної церкви, що відбувся у Києві 27 травня 2022 р. Собор публічно засудив російську агресію в Україну, висловив співчуття потерпілим від війни. Його учасники, як і члени Синоду, зверталися до керівництва Росії та України з пропозицією припинити військові дії і

17 Звернення Блаженнішого Митрополита Онуфрія до української пастви. YouTube. 24 лютого, 2022 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=34dSEGrQHxY

18 Звернення Священого Синоду Української Православної Церкви від 28 лютого 2022 р. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 28 лютого, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/02/28/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-28-lyutogo-2022-roku/; Заява Священого Синоду Української православної церкви від 12 травня 2022 року. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 12 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku/

розпочати переговори[19]. Проте ці звернення Української православної церкви російською стороною не були почуті.

В умовах російської агресії серед населення України значно посилилися антиросійські настрої. За даними соціологічних досліджень, 42 відсотки українців перестали вірити у можливість дружніх стосунків України та Росії після закінчення війни[20]. Нетерпимість значної частини українців до всього російського під час війни охопила також релігійно-церковну сферу. У зв'язку з цим цілком закономірно загострилося питання про долю Московського патріархату в Україні. Парафіяни та священики Української православної церкви все активніше почали заявляти про своє небажання перебувати в юрисдикції «церкви окупантів». Частина ієрархів Української православної церкви теж почали усвідомлювати, що перебування під омофором Московського патріархату значно підриває її репутацію.

Негативне ставлення до Московського патріархату посилювалося також у зв'язку із обстрілами та бомбардуваннями російськими військами не лише цивільних об'єктів, а й церковних храмів та інших культових будівель. Станом на березень 2023 р. росіянами було зруйновано і пошкоджено близько 500 церков та релігійних споруд різних конфесій, у тому числі й Української православної церкви[21].

До необхідності розриву зв'язків Української православної церкви з Московським патріархатом все більше схилялася громадська думка населення України. Так, за даними соціологічної групи «Рейтинг», яка у березні 2022 р. проводила дослідження, 63 відсотки опитаних висловилися за їх розірвання і лише 10 відсотків – проти. Серед прихильників Української православної церкви за цю ідею висловилось 52 відсотки респондентів[22].

Саме ці обставини у своїй сукупності підштовхнули Українську православну церкву до перегляду відносин з Московським патріархатом. В умовах війни це питання настільки актуалізувалося, що стало предметом розгляду на Соборі Української православної церкви (27 травня 2022 р.). На ньому церква публічно заявила про свою повну незалежність і самостійність[23]. Характерно, що ідея виходу Української православної церкви з юрисдикції Московського патріархату, яка спочатку зародилася у середовищі мирян та частини парафіяльного духовенства, цього разу була підтримана й значною частиною церковних ієрархів.

Під час російської агресії у середовищі Української православної церкви значно змінилося ставлення до патріарха Кирила. Через підтримку ним війни в Україні Собор цієї церкви висловив йому недовіру, а чимала кількість священиків перестали

19 Постанова Собору Української православної церкви 27 травня 2022 р. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 2 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/

20 42% українців не вірять у дружні відносини України та РФ навіть після закінчення війни. Опитування. Українська правда. 10 березня, 2022 р. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/10/247744/

21 Зеленський: Росіяни зруйнували і пошкодили близько 500 церков в Україні. Українська правда. 28 березня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/28/7395386/

22 63% українців підтримують ідею розриву зв'язків УПЦ з російською церквою. РІСУ. 10 березня, 2022 р. URL: https://risu.ua/63-ukrayinciv-pidtrimuyut-ideyu-rozrivu-zvyazkiv-upc-mp-z-rosijskoyu-cerkvoyu_n126959

23 Постанова Собору Української православної церкви 27 травня 2022 р. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 27 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/

поминати його під час богослужіння. Більше того, серед парафіяльного духовенства Української православної церкви стала поширюватися ідея щодо притягнення патріарха Кирила до відповідальності і здійснення над ним церковного суду за пропаганду антиукраїнської доктрини «русского мира»[24].

І хоча проголошення Українською православною церквою в односторонньому порядку повної незалежності і самостійності, висловлення недовіри до патріарха Кирила, відмова священиків від його поминання на богослужінні не привели до повного розриву з Московським патріархатом, сам факт постановки та обговорення цих проблем на Соборі став важливим кроком на шляху до її виходу із його юрисдикції. За результатами внесених на Соборі змін до Статуту Української православної церкви будь-які згадки про Московський патріархат були вилучені. Тим самим залежність Української православної церкви від Московського патріархату була значно послаблена, хоча повністю й не ліквідована, оскільки Російська православна церква, як і раніше, вважала Україну своєю канонічною територією. У її статуті усі положення стосовно Української православної церкви (місце у структурі Московського патріархату; затвердження обрання Предстоятеля, зв'язок із Помісними церквами; можливість апеляції єпископів до церковного суду Російської православної церкви) залишилися незмінними. Тобто повна незалежність і самостійність Української православної церкви була лише задекларована в односторонньому порядку, але фактично не досягнута.

На рішення Собору Української православної церкви стосовно проголошення нею повної незалежності і самостійності негайно зреагувала Російська православна церква. На позачерговому засіданні свого Синоду (29 травня 2022 р.) вона заявила про невизнання цього рішення. При цьому, було підтверджено попередній статус Української православної церкви – «незалежна і самостійна в управлінні», визначений у Грамоті Московського патріарха Алексія II, наданій їй 27 жовтня 1990 р. Тим самим Московський патріархат залишив Українську православну церкву у своїй юрисдикції. Більше того, самовільне проголошення українською церквою повної незалежності і самостійності кваліфікувалося Московським патріархатом як новий церковний розкол.

Українська православна церква, яка постійно виступала за дотримання православних канонів, в односторонньому порядку проголосивши свою повну незалежність і самостійність (тобто у неканонічний спосіб), тим самим завела себе в глухий кут, вийти із якого досить непросто. Це призвело до того, що чимало священиків цієї церкви, не звертаючи уваги на рішення керівних церковних органів, самостійно поривали з Московським патріархатом.

При цьому не виключено також, що проголошення Українською православною церквою себе повністю незалежною і самостійною в неканонічний спосіб було прихованою формою збереження її підлеглості Московському патріархату, гальмування процесу зміни юрисдикції православними громадами та спробою виведення її з-під дії закону про заборону діяльності релігійних організацій, центр яких знаходиться на

24 Священник УПЦ МП Андрій Пінчук: «Чекаємо від священноначалія, що вони визначаться: вони з Україною чи з Кирилом та Путіним». LB. 21 квітня, 2022 р. URL: https://lb.ua/news/2022/04/21/514023_svyashchennik_upts_mp_andriy_pinchuk.html

території країни-агресора. Адже, проголосивши на Соборі свою незалежність і самостійність, Українська православна церква на повний розрив із Московським патріархатом не пішла, а лише формально відмежувалася від нього. Питання про автокефалію нею не порушувалося, митрополит Онуфрій про свій вихід із Синоду Російської православної церкви теж не заявляв.

Складність процесів, що відбувалися під час війни в Українській православній церкві, тісно пов'язана з неоднорідністю її середовища. У поглядах її ієрархів, духовенства та мирян на ті чи інші проблеми суспільно-політичного та релігійно-церковного життя існують суттєві відмінності. Ця церква має досить впливове проросійське лобі, представники якого відкрито або приховано борються за збереження Московського патріархату в Україні. Вони категорично відхиляють ідею повного розриву з ним, всіляко гальмують процес зміни юрисдикції православними громадами. В той час, коли Глава Української православної церкви митрополит Онуфрій засудив військову агресію в Україну, деякі ієрархи та священики на захоплених територіях стали колаборантами, свідомо пішли на співпрацю з російськими окупантами.

Церковний колабораціонізм та пособництво державі-агресору священнослужителів Української православної церкви під час російсько-української війни виявлялися у різних формах, а саме:

– публічному запереченні та виправданні збройної агресії Росії проти України та окупації українських територій;

– звинуваченні України у розв'язанні війни;

– прославлянні країни-агресора, героїзації російського воїнства та дискредитації захисників України;

– співпраці з окупаційною владою на захоплених територіях;

– підривній діяльності у релігійному середовищі України;

– зберіганні та поширенні серед мирян проросійських агітаційних матеріалів та донесенні до віруючих наративів російської пропаганди;

– здійсненні молитов за російських військових та військовополонених;

– розміщенні російських військовиків та зберіганні зброї у культових приміщеннях;

– порушенні рівноправності громадян залежно від їх релігійної належності, образі релігійних почуттів, розпалюванні міжрелігійної ворожнечі та ненависті до представників інших конфесій;

– використанні релігії для дискредитації України на міжнародній арені.

Переконливим виявом церковного колабораціонізму була присутність окремих ієрархів та священнослужителів Української православної церкви на кремлівському зібранні у Москві під час оголошення анексії українських територій[25].

Правоохоронними органами України викриті факти незаконного зберігання у храмах Української православної церкви нацистської символіки та торгівлі священнослужителів зброєю.

25 Митрополит Луганський УПЦ та настоятель чоловічого монастиря з Мелітополя взяли участь у проголошенні незаконної анексії. LB. 30 вересня, 2022 р. URL: https://lb.ua/society/2022/09/30/531123_mitropolit_luganskiy_upts.html; Під час оголошення незаконної анексії українських територій в Кремлі був присутній ще один український священник. LB. 1 жовтня, 2022 р. URL: https://lb.ua/society/2022/10/01/531207_pid_chas_ogoloshennya_nezakonnoi.html

Такі дії духовенства цієї церкви безпосередньо підпадають під різні статті Кримінального кодексу України. За інформацією голови Служби безпеки України В.Малюка з початку війни до кримінальної відповідальності притягнуто 68 священнослужителів Української православної церкви, із яких 14 митрополитів. 19 священиків цієї церкви за колабораційну та пособницьку діяльність були позбавлені українського громадянства[26]. Чимало російських ієрархів опинились під санкціями, майже 200 священикам Російської православної церкви заборонено в'їзд в Україну.

Про проросійську орієнтацію частини ієрархів Української православної церкви свідчать також російські паспорти, що були виявлені у Предстоятеля митрополита Онуфрія та ще понад 20 священнослужителів цієї церкви[27].

Підтвердженням наявності антиукраїнських елементів у середовищі Української православної церкви є той факт, що не усі учасники Собору, що відбувся 27 травня 2022 р., підтримали рішення про її повну незалежність і самостійність. А Сімферопольська і Кримська єпархія Української православної церкви офіційно заявила про свій перехід безпосередньо під юрисдикцію патріарха Московського і всієї Русі.

Окрім ієрархів, священиків та мирян, які перебувають на проросійських позиціях, у лавах Української православної церкви є й лояльно налаштовані представники духовенства та віруючих, а також ті, що остаточно не визначилися у своєму ставлені до Московського патріархату. Вони займають вичікувальну позицію і зволікають з повним розривом відносин із ним та зміною канонічної підлеглості церковними громадами. Все це призводить до того, що внутрішні процеси у цій церкві відбуваються досить суперечливо.

На відміну від Української православної церкви, до якої входять представники різних політичних поглядів, включаючи й проросійські, Православна церква України є релігійною інституцією, послідовники якої твердо стоять на проукраїнських позиціях. Українська православна церква заявила про свою готовність до діалогу із Православною церквою України, сформулювавши при цьому умови, за яких він може відбутися. Це - припинення захоплення храмів і насильницького переведення її парафій до Православної церкви України; визнання Православної церкви України «неавтокефальною» релігійною організацією, яка своїм статусом поступається Українській православній церкві; вирішення питання про канонічність ієрархії Православної церкви України[28].

Православна церква України, позитивно сприйнявши ідею започаткування діалогу з Українською православною церквою, відхилила при цьому будь-які попередні

26 З початку повномасштабної війни СБУ викрила понад 60 кліриків УПЦ (МП), які працювали на рф, продавали зброю і дитячу порнографію. Служба безпеки України. 4 жовтня, 2023 р. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/z-pochatku-povnomasshtabnoi-viiny-sbu-vykryla-ponad-60-klirykiv-upts-mp-yaki-pratsiuvaly-na-rf-prodavaly-zbroiu-i-dytiachu-pornohrafiiu

27 Одного священика УПЦ МП вдалось обміняти на 28 українських військових – глава СБУ. Українська правда. 21 квітня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/21/7398894/; Заповідник «Києво-Печерська лавра» розриває договір із монастирем УПЦ МП. Українська правда. 10 березня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/10/7392897/; Онуфрій та ще понад 20 священників УПЦ МП мають російське громадянство – журналісти. УКРІНФОРМ. 7 квітня, 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3693051-onufrij-ta-se-ponad-20-svasennikiv-upc-mp-maut-rosijske-gromadanstvo-zurnalisti.html

28 Постанова Собору Української православної церкви 27 травня 2022 р. Українська православна церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 27 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku/

умови, оскільки вважає себе цілком повноцінною та незалежною православною церквою. Це підтверджується наявністю у неї Томосу про автокефалію, внесенням до диптиху Помісних православних церков, постійним збільшенням чисельності своїх прихильників та розширенням мережі громад, набуттям авторитету в українському суспільстві, поступовим виходом на світову арену та здобуттям міжнародного визнання, утвердженням серед європейського та світового релігійного співтовариства, посиленням своєї участі у міжнародному релігійному русі.

Разом з тим, перед нею стоять завдання щодо подальшого утвердження своєї незалежності та підвищення статусу, зокрема домагання патріаршої форми правління, підпорядкування релігійних громад української діаспори, звершення церковного суду, самостійного варіння миро тощо.

Зрозуміло, що за наявності суттєвих відмінностей у позиціях церков, їм важко розпочати діалог про зближення. Без бажання сторін мати єдину православну церкву, доброї волі та взаємних поступок ієрархів, священиків та мирян він взагалі може стати неможливим.

Українська православна церква болісно реагує на відхід від неї релігійних громад і долучення їх до Православної церкви України. На думку членів Синоду Української православної церкви (12 травня 2022 р.), перехід її парафій до Православної церкви України відбувається з мовчазної згоди або ж за активного втручання місцевої влади і призводить до розпалювання ворожнечі і розбрату на релігійному ґрунті. У заяві Синоду з цього приводу зазначалося, що «замість єднання народу у прагненні до перемоги та відновлення мирного життя, в країні розпалюється внутрішній, релігійний фронт»[29].

Синод цієї церкви рішуче засудив також ініціативу щодо внесення на розгляд Верховної Ради України законопроектів про заборону Московського патріархату на території України, а також факти прийняття численими органами місцевого самоврядування рішень про заборону або обмеження діяльності її місцевих релігійних громад. Верховна Рада України з різних причин тривалий час не розглядала поданих проектів законів. Рішення місцевих рад щодо заборони підпорядкованих Московському патріархату церковних структур на їхніх територіях не можна вважати правомірними, оскільки відповідно до закону припинення діяльності релігійної організації можливе лише у судовому порядку за заявою органу, який здійснював її реєстрацію, або прокурора. У разі загрози громадській безпеці та порядку держава, її органи відповідно до закону можуть лише обмежувати діяльність релігійних організацій[30].

Синод звернувся до Президента України В. Зеленського з проханням втрутитись у ситуацію, що склалася у релігійному середовищі, зупинити релігійну ворожнечу в українському суспільстві та вжити заходів проти «беззаконних» дій щодо Української православної церкви[31].

29 Заява Священого Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 р. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 12 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku/

30 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

31 Заява Священого Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022 р. Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 12 травня, 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku/

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійним громадам надано право та визначено порядок здійснення переходу з одної юрисдикції в іншу. Згідно з цим законом держава визнає право релігійної громади на її канонічну та організаційну підлеглість будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості. Рішення про зміну підлеглості та внесення відповідних змін або доповнень до статуту (положення) ухвалюється не менш як двома третинами від кількості присутніх на загальних зборах членів релігійної громади. Відповідні зміни та доповнення вносяться до статуту (положення) релігійної громади. Частина громади, не згідна з рішенням про зміну підлеглості у канонічних та організаційних питаннях, має право утворити в установленому порядку нову релігійну громаду і укласти договір про порядок користування культовою будівлею і майном з їхнім власником (користувачем)[32].

Ці положення закону були конкретизовані у «Рекомендаціях та роз'ясненнях Державної служби України з етнополітики та свободи совісті щодо порядку дій релігійних громад, Київської міської, обласних державних (військових) адміністрацій у разі зміни релігійною громадою своєї підлеглості в канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням)». У них уточнюється порядок підготовки, скликання, проведення загальних зборів релігійної громади, базовий перелік документів, їх оформлення та подання на реєстрацію нової редакції статуту та внесення відомостей до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. У цьому документі містяться також роз'яснення щодо вирішення проблемних питань, які можуть виникати у процесі зміни релігійними громадами їх юрисдикції[33].

Як бачимо, чинне законодавство України в цілому врегульовує питання зміни релігійними громадами канонічної та організаційної підлеглості. Чітке його дотримання сприятиме уникненню конфліктів та непорозумінь, зниженню рівня міжцерковного протистояння.

Разом з тим, перехід із однієї юрисдикції в іншу ускладнюється недостатньою урегульованістю питання про членство у релігійній організації. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлює, що «членство в релігійній громаді ґрунтується на принципах вільного волевиявлення, а також на вимогах статуту (положення) релігійної громади. Релігійна громада на власний розсуд приймає нових та виключає існуючих членів громади у порядку, встановленому її статутом (положенням)»[34].

Однак ні церковні канони, ні положення вищезазначеного закону не передбачають обов'язкової фіксації членів релігійної громади, що дає можливість участі у її

32 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

33 Рекомендації та роз'яснення щодо порядку дій релігійних громад, Київської міської, обласних державних (військових) адміністрацій у разі зміни релігійною громадою своєї підлеглості в канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням)». Державна служба Україним з етнополітики та свободи совісті. 3 вересня, 2022 р. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/09/2022.09.03-Rel-Communities-Changing-Affiliation.pdf

34 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

загальних зборах осіб, які насправді не мають безпосереднього відношення до конкретної парафії.

При проведенні загальних зборів релігійних громад стосовно зміни їх канонічної та організаційної підлеглості зустрічаються помилки та свідоме чи несвідоме порушення встановлених законодавством України норм та положень їхніх церковних статутів. Найтиповішими серед них є такі:

– підміна загальних зборів релігійної громади зборами жителів територіальної громади;

– прийняття рішення про перехід релігійної громади в іншу юрисдикцію простою більшістю, а не двома третинами голосів присутніх на загальних зборах членів громади;

– втручання у процес зміни юрисдикції релігійними громадами представників та посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– порушення встановленого регламенту та громадського порядку під час проведення загальних зборів релігійної громади.

Таким чином, згідно із законодавством України прийняття рішення про зміну канонічної та організаційної підлеглості є справою виключно релігійних громад. Саме їм належить головна роль у вирішенні цих питань. Рішення про зміну канонічної та організаційної підлеглості має прийматися на основі вільного волевиявлення членів релігійної громади без будь-якого тиску та зовнішнього втручання.

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» громадяни мають право на вільний вибір як свого ставлення до релігії, так і вибір віросповідання. При цьому «ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду». Кожен громадянин України має також право «змінювати релігію або переконання за своїм вибором». Законом не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії»[35].

Порушення чинного законодавства України та встановлених правил проведення релігійними громадами загальних зборів з питань зміни юрисдикції можуть призвести до суспільного збурення, що є вкрай небажаним не тільки в умовах війни, а й у післявоєнний період, а також стати підставою для скасування їх рішень у судовому порядку.

У виборі релігійною громадою своєї канонічної та організаційної підлеглості важлива роль належить місцевим священикам. Адже слабка обізнаність рядових парафіян із історією церкви, православними канонами, процесами, що відбуваються у сучасному релігійно-церковному житті України, положеннями нормативно-правових актів, якими регулюються державно-церковні та міжконфесійні відносини, статутних документів церкви та релігійної громади нерідко заважає парафіянам свідомому та самостійному прийняттю рішення про зміну релігійною громадою своєї юрисдикції. Зважаючи на наявність у служителів культу спеціальної освіти та під-

35 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

готовки, авторитет серед віруючих, їх вплив на рішення загальних зборів релігійної громади щодо зміни юрисдикції може бути вирішальним.

Оскільки за своєю природою релігія є досить консервативним явищем, перехід громад із Української православної церкви до Православної церкви України нерідко може гальмуватися церковними традиціями, усталеними звичками духовенства і мирян. Перехід деяких священиків від Української православної церкви до Православної церкви України на практиці стримується вимогою щодо здійснення богослужінь українською мовою, до чого не усі із них нині є готовими. Зміні юрисдикції релігійних громад заважають також кар'єрні міркування деяких ієрархів та священнослужителів, що пов'язані із можливими структурними змінами, кадровими перестановками тощо.

Процесу зміни релігійними громадами юрисдикції додають гостроти майнові питання. Незважаючи на те, що законодавством України чітко визначено порядок отримання релігійними організаціями у власність чи користування культових споруд, при поділі релігійних громад у процесі зміни підлеглості може виникнути чимало спірних питань. Так, хоча законом встановлено, що «самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається»,[36] Українська православна церква, широко використовуючи штампи російської церковної пропаганди, звинувачує Православну церкву України у «рейдерському захопленні храмів». Конфлікт, що з великою долею вірогідності може виникнути у разі розділення релігійної громади, можна мінімізувати або повністю ліквідувати шляхом запровадження передбаченого Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» почергового богослужіння[37].

Розділення православних громад у процесі зміни канонічної та організаційної підлеглості призведе до збільшення їх кількості і актуалізує проблему нового культового будівництва. Крім того, релігійні організації різних конфесій зіткнуться із проблемою відбудови знищених та пошкоджених російськими окупантами культових споруд. Відновлення цих споруд та будівництво нових храмів вимагатиме значних людських, матеріальних, фінансових та інших ресурсів, що в умовах післявоєнної відбудови створюватиме додаткові навантаження на економіку як окремих регіонів, так і держави в цілому. В цих умовах безцінною може стати допомога зарубіжних релігійних організацій.

У зв'язку з різним ставленням духовенства і мирян до питання розриву релігійних громад із Московським патріархатом та їх переходу в юрисдикцію Православної церкви України, під час проведення ними загальних зборів можуть виникати конфліктні ситуації, що супроводжуються протистоянням, суперечками, образами і навіть фізичними сутичками. В цих умовах перед органами влади постає завдання щодо забезпечення належного правопорядку.

Під час війни значно загострилася ситуація довкола Києво-Печерської лаври. Комісією Міністерства культури та інформаційної політики України було виявлено

36 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

37 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

низку порушень умов договору, укладеного між Українською православною церквою та Національним історико-культурним заповідником. Так, всупереч положенням законів України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про охорону культурної спадщини», відповідно до яких культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з дотриманням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури[38]. Натомість Києво-Печерська лавра самовільно здійснила будівництво 36 об'єктів, серед яких 15 капітальних споруд[39]. Тим самим історико-культурній спадщині було завдано значної шкоди, що стало підставою для розірвання договору, виселення ченців із лаврських приміщень та відкриття кримінального провадження.

Замість виконання законних вимог державних органів щодо звільнення Києво-Печерської лаври Українська православна церква розпочала судову тяганину, яка в кінцевому підсумку успіхів не мала, оскільки Господарський суд м.Києва визнав законним розірвання договору і відмовив монастирю залишатися у лаврі.

Невизнання Українською православною церквою судових рішень щодо припинення користування приміщеннями та майном Києво-Печерського заповідника, виселення ченців із лаври супроводжувалося протестами прихильників цієї церкви.

Тим часом Православна церква України почала поступово освоювати Києво-Печерську лавру, проводити богослужіння та інші релігійні заходи. Зокрема, вона започаткувала акцію «Дзвін Пам'яті та Надії», в рамках якої на лаврській дзвіниці щоранку лунає дзвін на підтримку українських військовополонених та зниклих безвісти, цивільних осіб, що утримуються у російських в'язницях, незаконно депортованих до Росії дорослих і дітей.

Група народних депутатів України ініціювала проведення аналогічної перевірки дотримання умов договору оренди культових споруд Почаївською лаврою з перспективою подальшого розірвання цього договору[40]. Служба безпеки України, у свою чергу, у межах кримінального провадження щодо причетності керівництва лаври до розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі і ненависті провела у ній обшуки.

Як бачимо, розрив Української православної церкви з Московським патріархатом та перехід релігійних громад до Православної церкви України, хоча й прискорився під час війни, проте відбувається не безпроблемно. Однак, незважаючи на складності, що виникають при цьому, кількісне співвідношення віруючих в умовах війни відчутно змінюється на користь Православної церкви України. Соціологічне дослі-

38 Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text; Закон України «Про охорону культурної спадщини». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, ст.333). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text

39 УПЦ МП займалася в Києво-Печерській лаврі самобудом – керівник заповідника.Українська правда. 27 квітня, 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/27/7399730/

40 Проект Постанови про звернення Верховної Ради України до Кабінету Міністрів України про розірвання з Українською православною церквою московського патріархату договору оренди комплексів споруд Почаївської Успенської лаври. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. 3 квітня, 2023 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=75888

дження Київського міжнародного інституту соціології, проведене у липні 2022 р., показало, що до Православної церкви України відносили себе 54 відсотка опитаних, тоді як до Української православної церкви – лише 4 відсотки[41]. Процес переходу релігійних громад Української православної церкви до Православної церкви України триває, що свідчить про суттєві зміни у політичній і релігійній свідомості віруючих.

Таким чином, релігійні організації у міру їхніх можливостей, використовуючи доступні їм засоби і методи зреагували на військове вторгнення Росії на територію України. Свою проукраїнську патріотичну позицію вкотре підтвердила Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка оперативно реагувала на усі пов'язані з війною виклики і стала надійним союзником української влади у боротьбі з російськими окупантами.

Релігійно-церковні питання у роки війни настільки актуалізувалися, що до їх вирішення долучалися Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, Державна служба з етнополітики та свободи совісті, місцеві ради, правоохоронні органи.

У післявоєнний період релігійним організаціям, особливо українським православним церквам, доведеться розв'язувати чимало проблем, які виникли чи загострилися під час повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну. І хоча церква в Україні відокремлена від держави, владним структурам різного рівня доведеться докладати чимало зусиль для подальшої гармонізації державно-церковних відносин, нормалізації релігійно-церковного життя, сприяння релігійним організаціям у відбудові зруйнованих та пошкоджених культових споруд, подолання напруженості у міжконфесійних взаєминах, досягнення єдності православних церков та консолідації українського суспільства.

41 Промосковський крен державної політики у сфері релігії, або чи стоїть ДЕСС на захисті інтересів УПЦ (МП)? РІСУ. 23 вересня, 2022 р. URL: https://risu.ua/promoskovskij-kren-derzhavnoyi-politiki-u-sferi-religiyi-abo-chi-stoyit-dess-na-zahisti-interesiv-upc-mp_n132434

Олег ПОШЕДІН

ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З ОРГАНІЗАЦІЄЮ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ

Відносини між Україною і НАТО почали розвиватися ще на початку 90-х років XX ст. Історію співпраці України з Альянсом можна поділити на конкретні етапи, кожен із яких має певні характерні риси.

Перший етап, 1991–2004 рр. – започаткування та розвиток політичного діалогу і практичного співробітництва.

Відносини Україна-НАТО офіційно започатковано у 1991 р. Тоді Україна, яка щойно набула державної незалежності, вступила до Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) – форуму, у рамках якого здійснювалися діалог і співробітництво між країнами-членами НАТО і колишніми супротивниками, що раніше входили до Організації Варшавського договору. Україна також стала однією з країн-засновниць Ради євроатлантичного партнерства, створеної у травні 1997 р. на заміну РПАС. У 1994 р. Україна стала учасницею програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ) – ініціативи практичного двостороннього співробітництва між окремими державами-партнерами і НАТО[1].

У процесі реалізації положень Рамкового документу програми «Партнерство заради миру» Збройні Сили України приєднались до Процесу планування та оцінки сил (ППОС). Процес планування та оцінки сил має на меті сприяти розвитку сил і можливостей партнерами, які найкраще здатні співпрацювати разом із союзниками по НАТО в операціях з реагування на кризи та інших заходах для сприяння безпеці та стабільності. ППОС забезпечує структурований підхід до підвищення оперативної сумісності та можливостей партнерських сил, які можуть бути надані Альянсу для багатонаціональних тренувань, навчань та операцій. Процес планування та оцінки сил також слугує інструментом планування для спрямування та вимірювання прогресу в оборонній і військовій трансформації та зусиллях з модернізації сил оборони[2].

Основним елементом Процесу планування та оцінки сил є Цілі партнерства з НАТО. Формування цілей партнерства починається з заповнення Анкети ППОС, яка роз'яснює сили та можливості партнера, доступні Альянсу, його плани оборони,

1 Відносини з Україною. Рамки співробітництва. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm

2 Partnership for Peace Planning and Review Process. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_68277.htm?selectedLocale=en

структуру його сил і його бюджетні плани. На основі цієї інформації цивільні і військові співробітники Альянсу розробляють пакет проєктів цілей партнерства, пристосований до потреб кожної окремої країни-партнера. Далі партнер бере участь у двосторонніх переговорах щодо цих цілей з цивільним і військовим штабами. Потім вони вносять до них поправки за потреби, після чого йдуть обговорення між партнером і всіма союзниками. Нарешті, після завершення цього процесу посли країн Альянсу та країни-партнера затверджують Цілі партнерства[3].

Загалом, участь Збройних Сил України в програмі «Партнерство заради миру» відбувалась на трьох взаємопов'язаних напрямах: воєнно-політичному – сприяла зростанню політичного авторитету нашої держави на міжнародній арені; військово-технічному – впливала на проведення оборонної реформи в Україні; військовому – допомагала готувати особовий склад Збройних Сил України за стандартами провідних держав світу.

1997-го року взаємини України та НАТО перейшли на якісно новий рівень – на Мадридському саміті НАТО підписано «Хартію про особливе партнерство НАТО та України». Хартія зафіксувала політичні зобов'язання сторін на найвищому рівні розвивати «особливе та ефективне» партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності та спільних демократичних цінностей в Центрально-Східній Європі, а також стала основою для консультацій між НАТО і Україною в контексті євроатлантичної безпеки в таких галузях, як попередження конфліктів, врегулювання криз, підтримка миру і гуманітарні операції[4].

Для забезпечення розвитку відносин Україна-НАТО та втілення положень Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО, сторони домовилися проводити періодичні зустрічі Північноатлантичної Ради з Україною, як правило не рідше ніж двічі на рік, у форматі Комісії Україна-НАТО (КУН). Відповідно засідання КУН відбувалися періодично на рівні глав держав та урядів, міністрів закордонних справ і оборони, а також послів.

Комісію Україна-НАТО створено з метою вироблення рішень, спрямованих на розвиток відносин між Україною та НАТО, загальної оцінки стану розвитку відносин як у рамках програми «Партнерство заради миру», так і діяльності у військово-політичний сфері в контексті імплементації річних планів співпраці. КУН виконувала функцію форуму з обговорення питань безпеки, а також тих питань, що становили обопільний інтерес[5].

У 1997 р. в Києві відкрився Центр інформації та документації НАТО. Центр надає інформацію, сприяє проведенню досліджень, також фінансує здійснення проєктів громадянами України та організаціями за темами, пов'язаними з діяльністю НАТО[6].

3 Partnership for Peace Planning and Review Process. Working mechanism. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_68277.htm?selectedLocale=en

4 Хронологія відносин Україна-НАТО. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/hronologiya-vidnosin-ukrayina-nato

5 Етапи розвитку Комісії Україна-НАТО. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/komisiya-ukrayina-nato/etapi-rozvitku-komisiyi-ukrayina-nato

6 Центр інформації та документації НАТО. URL: https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/centr-informaciyi-ta-dokumentaciyi-nato

У 1998 р. відбувся перший візит експертів Спільної робочої групи Україна-НАТО з питань військової реформи (СРГ) до Києва, присвячений аналізу та розгляду питань розвитку цивільного компоненту в Збройних Силах України, зокрема в Міністерстві оборони України. Під час засідання обговорювалися питання кількісних та якісних показників цивільного компоненту в Збройних Силах та в центральному апараті Міністерства оборони (МО) України, ролі, кар'єри, джерел набору та системи підготовки цивільних службовців. Візит експертів СРГ в Україну відіграв позитивну роль у розвитку стосунків України з НАТО у військово-політичний сфері, засвідчив доцільність переходу від загальнополітичних дискусій на тему демократичного контролю за Збройними Силами до детального розгляду на рівні експертів конкретних проблем розвитку і становлення цивільного компоненту в МО України та пов'язаних із цим організаційних питань, вивчення та врахування досвіду держав-членів НАТО та запрошених держав в цьому плані. Важливим елементом успіху розвитку співпраці в даному напрямку стало проведення першого засідання СРГ власне в Україні, що дозволило залучити до роботи СРГ значну кількість представників різних підрозділів центрального апарату МО України. За підсумками засідання СРГ в Києві Міжнародним секретаріатом НАТО в контакті з Місією України при НАТО підготовлено підсумковий документ, де викладено основні висновки та пропозиції експертів СРГ щодо напрямів розвитку цивільного компоненту в МО України, перспективи подальшої роботи Спільної робочої групи в цій сфері. Даний захід не вичерпав питання вироблення рекомендацій СРГ щодо становлення цивільного компоненту в МО України, але став початком тривалої роботи в цьому напрямку.

8–9 липня 1998 р. в Україні з офіційним візитом перебував Генеральний секретар НАТО Х. Солана, а у листопаді Президент України Л. Кучма своїм Указом затвердив «Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 року», яку було розроблено з метою активізації та поглиблення галузевої співпраці міністерств та відомств України з відповідними структурами Альянсу[7].

На початку березня 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала «Угоду між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил»[8] та Додаткового протоколу до неї, з метою розширення участі України в програмі «Партнерство заради миру»[9].

23 травня 2002 р. Рада національної безпеки і оборони України ухвалила «Державну стратегію України щодо НАТО», яка зокрема визначила, що спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур викликане необхідністю враховувати об'єктивні реалії європейської та світової політики, продиктовані національними інтересами України (Стратегія набула

7 Хронологія відносин Україна-НАТО.

8 «Угода між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_042#Text

9 Додатковий протокол до Угоди між Державами-учасницями Північноатлантичного Договору та іншими державами, які беруть участь у програмі «Партнерство заради миру», щодо статусу їхніх збройних сил. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_022#Text

чинності відповідно до Указу Президента України від 8 липня 2002 р.)[10]. У серпні цього ж року Указом Президента України створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України для координації заходів, спрямованих на реалізацію стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір[11].

22 листопада 2002 р. в рамках саміту глав держав та урядів НАТО в Празі Президент України Л. Кучма взяв участь у засіданні Комісії Україна-НАТО на найвищому рівні, за підсумками якого було схвалено План дій Україна-НАТО. Цей План дій розроблено відповідно до рішення Комісії Україна-НАТО з метою поглиблення і розширення відносин України з Альянсом. Він базувався на Хартії про особливе партнерство, підписаній у Мадриді 9 липня 1997 р. Метою Плану було визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки і для створення стратегічних рамок для наявного та майбутнього співробітництва України з НАТО відповідно до Хартії про особливе партнерство. План дій містив спільно погоджені принципи і цілі. З метою забезпечення досягнення цих цілей і принципів згідно з Розділом V Плану передбачалася розробка щорічних Цільових планів з конкретними внутрішніми заходами України та відповідними спільними заходами України з НАТО[12].

У грудні 2003 р. з метою забезпечення публічного характеру вироблення реалізації державної політики України щодо НАТО, включаючи широке інформування громадськості з цих питань, Президент України Л. Кучма підписав Указ «Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки»[13]. Проте вже у липні 2004 р. Л. Кучма своїм Указом видалив із Воєнної доктрини України пункти про те, що вступ до НАТО і Європейського Союзу є метою європейської та євроатлантичної інтеграції України. Показово те, що цей Указ було оприлюднено 26 липня – напередодні зустрічі президентів Росії та України в Ялті[14]. Це рішення Л. Кучма ухвалив після саміту НАТО 29 червня 2004 р. Для України головною темою на саміті були майбутні президентські вибори. Дипломати НАТО дали чітко зрозуміти, що вибори повинні бути демократичними, інакше Київ може навіть не мріяти про НАТО. Делегація України почула на саміті багато критики, що і стало причиною вилучення із Воєнної доктрини України відповідних положень щодо НАТО та ЄС[15].

Як можна помітити, активізація співпраці з НАТО (у вигляді ухвалення важливих документів) припала на 2002 рік. Через «Касетний скандал», який спалахнув наприкінці 2000 р., рейтинг довіри до Президента України знизився до найнижчої

10 Хронологія відносин Україна-НАТО.

11 Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Указ Президента України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791/2002#Text

12 План дій Україна-НАТО. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_19547.htm?selectedLocale=uk

13 Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки. Указ Президента України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1433/2003#Text

14 Миселюк А. Украина передумала идти в НАТО и Евросоюз. BBC. URL: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_3927000/3927721.stm

15 Кучма відмовився від НАТО, бо його розізлили в Стамбулі? Українська Правда. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2004/07/27/3001441/

точки з часу обрання на цю посаду Л. Кучми[16]. Можна припустити, що завдяки активізації європейської і євроатлантичної інтеграції, Л. Кучма намагався покращити свої складні відносини із Заходом. Водночас зовнішня політика за каденції Л. Кучми не передбачала однозначного вибору інтеграційних прагнень України. Про це свідчить і спільна заява президентів України, Росії, Білорусі та Казахстану у лютому 2003 р. про намір створити Єдиний економічний простір[17]. Загалом євроатлантична інтеграція протягом першого етапу багато в чому мала декларативний характер і не спричинила здійснення конкретних реформ, необхідних для набуття Україною членства в НАТО.

Другий етап, 2004–2009 рр. – активізація політичних контактів із НАТО, подання заявки на приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО.

Після перемоги Помаранчевої революції у 2004 р. та перемоги на президентських виборах В. Ющенка співпраця з НАТО активізувалася. 22 лютого 2005-го В. Ющенко взяв участь у роботі Брюссельського саміту Комісії Україна-НАТО, де заявив про готовність України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ)[18].

У квітні 2005 р. Ющенко повернув у Воєнну доктрину України положення про членство в НАТО і ЄС. Зокрема з'являються такі формулювання: «зміцнення довіри між державами, послідовне зниження загрози використання воєнної сили, проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО, як основи загальноєвропейської системи безпеки» та «в умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин з НАТО і ЄС. Виходячи з того, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки і стабільності в Європі, Україна готується до повноправного членства в цих організаціях»[19].

21 квітня 2005 р. у Вільнюсі відбулося засідання КУН на рівні міністрів закордонних справ, за підсумками якого започатковано Інтенсифікований діалог між Україною і НАТО з питань членства та відповідних реформ. Підписано Угоду (у формі обміну листами) між Україною та Організацією Північноатлантичного договору про участь України у військово-морських операціях на Середземному морі в рамках операції «Активні зусилля» (ОАЗ). Цього ж дня Розпорядженням Президента України затверджено Цільовий план Україна-НАТО в рамках Плану дій Україна-НАТО на 2005 р. Глава держави доручив Державному комітету телебачення та радіомовлення України з участю Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України і Міністерства закордонних справ України забезпечити регулярне інформування громадськості про хід та результати виконання заходів Цільового плану.

Під час візиту 27 червня 2005 р. Генерального секретаря НАТО Я. Схеффера до Києва українська сторона передала підготовлений міністерствами і відомствами й

16 Рейтинг довіри до президента України знизився до найнижчої точки з часу обрання на цю посаду Леоніда Кучми. – 2002-12-14. Голос Америки. URL: https://web.archive.org/web/20180410071930/https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-a-2002-12-14-6-1-86888957/222191.html

17 Україна, Росія, Білорусь та Казахстан створюють структуру, яку можна буде порівняти з Європейським союзом. Українська Правда. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2003/02/24/2992913/

18 Хронологія відносин Україна-НАТО.

19 Український шлях від «позаблокового нейтралітету» до «всеохоплюючої оборони». АрміяInform. URL: https://armyinform.com.ua/2022/08/24/ukrayinskyj-shlyah-vid-pozablokovogo-nejtralitetu-do-vseohoplyuyuchoyi-oborony/

схвалений Президентом України Початковий дискусійний документ, який згідно з вимогами НАТО має бути представлений країною-партнером в рамках Інтенсифікованого діалогу. Крім того в ході свого перебування у Києві Генеральний секретар НАТО запросив Прем'єр-міністра України відвідати штаб-квартиру Північноатлантичного Альянсу в Брюсселі[20].

У 2006 р. на чергових парламентських виборах найбільшу кількість голосів отримала проросійська Партія регіонів. Уряд очолив В. Янукович, який був політичним суперником Ющенка. Зовнішньополітичні заяви Януковича суперечили курсу Президента України. 14 вересня 2006 р. Прем'єр-міністр України В. Янукович взяв участь у засіданні Комісії Україна-НАТО, де запропонував тимчасово відкласти питання про переведення відносин України з НАТО на рівень ПДЧ, прив'язавши це рішення до більш широкої підтримки українським суспільством ідеї вступу до Альянсу. Держави-члени НАТО висловилися на користь деполітизації відносин України з Альянсом та визнання зв'язку між швидкістю руху України до НАТО і рівнем громадської підтримки ідеї членства України в Альянсі[21].

18 січня 2008 р. міністр закордонних справ України В. Огризко офіційно вручив генсеку НАТО Я. Схефферу лист, підписаний Президентом України, новим Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та спікером парламенту А. Яценюком з проханням розглянути можливість приєднання до ПДЧ на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. Заяву вручено під час зустрічі в Брюсселі і генсек НАТО пообіцяв очільнику української дипломатії обговорити документ із Альянсом[22].

3 квітня 2008 р. в Бухаресті відбулося засідання Північноатлантичної ради НАТО на рівні глав держав та урядів, за результатами якого прийнято Декларацію Бухарестського саміту. Окремий параграф декларації присвячено зверненню України та Грузії стосовно запрошення до ПДЧ. У документі зокрема зазначається, що НАТО вітає євроатлантичні прагнення України та Грузії щодо членства в НАТО і що обидві держави стануть членами НАТО. Наголошується, що ПДЧ є наступним кроком України та Грузії на їхньому шляху до членства. Повноваження ухвалити рішення щодо заявок стосовно ПДЧ з боку України та Грузії було надано Міністрам закордонних справ держав-членів НАТО[23].

7 серпня 2009 р. Президентом України затверджено першу Річну національну програму на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору[24]. За своєю структурою Річна національна програма повністю відповідала структурі ПДЧ в НАТО.

Незважаючи на певні здобутки, головною подією другого етапу євроатлантичної інтеграції стала невдала спроба приєднатися до ПДЧ. На думку В. Ющенка Україна і Грузія не отримали ПДЧ в 2008 р. багато в чому через позицію Франції та Німеччини. За спога-

20 Хронологія відносин Україна-НАТО.

21 Хронологія відносин Україна-НАТО.

22 Лист Ющенка, Тимошенко і Яценюка до НАТО. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/a-49-2008-01-20-voa5-87092342/228875.html

23 Декларація Бухарестського саміту. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_8443.htm

24 Про затвердження Річної національної програми на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600/2009#Text

дами колишнього президента, французький президент Н. Саркозі взагалі не захотів спілкуватися з ним та іншими президентами, які підтримували Україну. Своєю чергою бундесканцлер А. Меркель позицію Німеччини пояснила низькою підтримкою населенням України політики вступу до НАТО[25]. Проте варто згадати, що за період перебування при владі В. Ющенко не зміг припинити суперечки у стані своїх партнерів по Помаранчевій революції, а конфлікт із Ю. Тимошенко тривав впродовж 2005–2010 рр. Можна припустити, що саме критичне ставлення держав-членів НАТО до внутрішньополітичних процесів в Україні стало однією з причин, які завадили Україні приєднатися до ПДЧ.

Третій етап, 2010–2013 рр. – відмова від політики євроатлантичної інтеграції за часів президента В. Януковича.

У квітні 2010 р. В. Янукович підписав укази, якими ліквідував міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу до НАТО та національний центр з питань євроатлантичної інтеграції. Того ж таки року він підписав так звані Харківські угоди, дозволивши Російському флоту залишатися в Криму до 2042 р. в обмін на зниження ціни на газ[26]. Зняття з порядку денного питання вступу до НАТО було закріплено на законодавчому рівні у Законі України «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики», прийнятому Верховною Радою України[27].

Водночас, політична і практична співпраця з НАТО тривала. У лютому 2011 р. відбувся офіційний візит в Україну Генерального секретаря НАТО А. Расмуссена. У рамках візиту генсек НАТО був прийнятий В. Януковичем, а також мав зустрічі з Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України та Міністром закордонних справ України. У вересні цього ж року підписано Імплементаційну угоду між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з матеріально-технічного забезпечення і обслуговування щодо утилізації стрілецької зброї й легких озброєнь, звичайних боєприпасів та протипіхотних мін. Підписання угоди поклало початок реалізації другого етапу проєкту Трастового фонду НАТО/ПЗМ щодо утилізації легких озброєнь та звичайних боєприпасів в Україні. Відбувалися засідання Спільних робочих групи Україна-НАТО. 12 червня 2013 р. Президент України підписав Указ «Про річні національні програми співробітництва Україна-НАТО», яким запроваджено нормативні зміни у сфері практичної співпраці з НАТО. Новий Указ видано на заміну Указу Президента України від 12 травня 2009 р. «Про Річну національну програму з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору»[28].

Четвертий етап, 2014–2021 рр. – активізація співпраці з НАТО з початком війни Росії проти України, закріплення курсу України на членство в НАТО у Конституції України.

Від 2014 р., на тлі окупації Криму Росією та початку російської агресії на Сході України, співпрацю між Україною і НАТО було активізовано. 23 грудня 2014 р. Пре-

25 Україну не прийняли в НАТО в 2008 році через позицію Меркель – Ющенко. Слово і Діло. URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/08/25/novyna/bezpeka/ukrayinu-ne-pryjnyaly-nato-2008-roczi-cherez-pozycziyu-merkel-yushhenko

26 Гомон Д. Україна-НАТО. Складна історія відносин. Еспресо. URL: https://espreso.tv/article/2017/02/02/ukrayina_nato_skladna_istoriya_vidnosyn

27 Янукович підписав закон, що передбачає відмову України від вступу в НАТО. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/2100417.html

28 Хронологія відносин Україна-НАТО.

зидент України П. Порошенко підписав Закон, який скасував позаблоковий статус України. Відповідні зміни внесено до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». У ч. 2-й Закону зазначено, що Україна поглиблюватиме співпрацю з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації[29].

У 2016 р. запроваджено посаду Віце-прем'єр-міністра України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції[30]. Цього ж року засновано Представництво НАТО в Україні. Представництво НАТО в Україні поєднує в собі дві структури: Центр інформації та документації НАТО (від 1997 р.) та Офіс зв'язку НАТО (1999)[31].

4 жовтня 2017 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 759 Про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. Згідно з постановою, основними завданнями Урядового офісу є організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне забезпечення діяльності у сферах європейської та євроатлантичної інтеграції Кабінету Міністрів України, Прем'єр-міністра України та Віце-прем'єр-міністра України, до компетенції якого віднесено питання європейської та євроатлантичної інтеграції, зокрема щодо: координації діяльності органів виконавчої влади з розроблення та здійснення заходів, спрямованих на виконання річних національних програм в рамках Комісії Україна-НАТО (РНП), рішень Комісії Україна-НАТО у рамках Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору та Декларації про її доповнення, інших міжнародних договорів між Україною і НАТО та уповноваженими органами НАТО; планування, моніторингу й оцінки результативності виконання завдань у сфері євроатлантичної інтеграції[32].

У 2016 р. з ініціативи Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції розпочався процес оновлення РНП Україна-НАТО. У2018 р. розпочався процес підготовки проєкту Указу Президента України щодо зміни підходів до формування РНП, паралельно тривало поглиблене навчання представників органів державної влади новим методикам розроблення річних програм. РНП-2020 вже готувалася за методикою управління, яке орієнтоване на результат (Results-Based Management). Ця методика офіційно використовується в урядах Канади, Великої Британії та інших державах Північноатлантичного альянсу[33].

У лютому 2019 р. Президент України підписав Закон України, яким внесено зміни до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору[34]. У листопаді цього ж року Україна звернулася до НАТО з проханням щодо

29 Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35-19#Text

30 Виконавча влада. URL: https://eu-agreement.ed-era.com/b3/p3

31 Представництво НАТО в Україні. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/172885.htm

32 Про Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 759. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-2017-%D0%BF#Text

33 Річну національну програму Україна-НАТО на 2019 рік готували фахівці 84 структур. URL: https://tinyurl.com/3pp66jsk

34 Про внесення змін до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text

участі у Програмі розширених можливостей. 12 червня 2020 р. Північноатлантична рада визнала Україну партнером з розширеними можливостями. Програма розширених можливостей є частиною ініціативи НАТО з оперативної сумісності з партнерами, покликаної підтримувати та поглиблювати співробітництво між членами Альянсу і партнерами, які роблять значні внески в операції і місії на чолі з НАТО. Як партнер з розширеними можливостями, Україна зможе користуватись особливими можливостями, які допоможуть робити такі внески. Це і розширений доступ до програм та навчань з оперативної сумісності, й обмін більшими обсягами інформації, зокрема щодо набутого досвіду. Водночас статус України як партнера з розширеними можливостями не був сигналом про якісь рішення щодо членства в НАТО[35].

Україна намагалася отримати від НАТО ясність щодо перспективи членства в Альянсі напередодні саміту НАТО в Брюсселі у 2021 р. У грудні 2020 р. під час брифінгу, де були присутні посли і військові аташе держав-членів НАТО та представники офісу НАТО в Україні, Міністр оборони України А. Таран заявив, що Україна має всі підстави розраховувати на отримання ПДЧ в НАТО наступного року на саміті Альянсу[36].

Проте, ці сподівання не справдилися. Брюссельський саміт Альянсу лише підтвердив ухвалене в Бухаресті у 2008 р. рішення про те, що Україна стане членом НАТО, а ПДЧ є невід'ємною частиною цього процесу. Також на саміті було підкреслено, що Річні національні програми в рамках Комісії Україна-НАТО залишаються механізмом, за допомогою якого Україна просуває реформи, пов'язані з її прагненнями до членства в НАТО. Україна має в повному обсязі використовувати всі доступні інструменти в рамках Комісії Україна-НАТО для досягнення своєї мети впровадження принципів і стандартів НАТО. Успішне здійснення Україною широкомасштабних, стійких і незворотних реформ, зокрема щодо боротьби з корупцією та просування інклюзивного політичного процесу та реформи децентралізації, заснованих на демократичних цінностях, дотримання прав людини, меншин та верховенства права, буде життєво важливим для успішної та мирної України. Також наголошувалося, що подальші реформи у секторі безпеки, включно з реформою служб безпеки України, мають особливе значення. Статус партнера з розширеними можливостями надає подальшого імпульсу співробітництву та сприятиме підвищенню оперативної сумісності, з можливістю більшої кількості спільних навчань, – зазначено у підсумковій декларації саміту[37].

У червні 2021 р. Північноатлантична рада оприлюднила новий пакет Цілей партнерства України з НАТО, який містить 46 Цілей. Їх було одноголосно ухвалено всіма 30-ма державами-членами Альянсу. Україна стала першою державою-партнером НАТО, яка отримала такий оновлений пакет Цілей партнерства, розрахований на період до 2025 року. У ньому наведено сили і засоби, які Україна готує для участі в програмі «Партнерство заради миру», операціях та місіях Альянсу. Імплемента-

35 НАТО визнає Україну партнером з розширеними можливостями. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_176327.htm?selectedLocale=uk

36 Щур М. Україна розраховує отримати План дій щодо членства в НАТО у 2021-му – Таран. Які шанси? Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukraine-nato/30979407.html

37 Brussels Summit Communiqué. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_185000.htm?selectedLocale=en

цію 27-и із 46-и Цілей партнерства покладено на Міністерство оборони України і Збройні Сили України. Слід підкреслити, що інші складники сектору безпеки й оборони країни також залучено до виконання Цілей партнерства. Зокрема Міністерство внутрішніх справ України має 3 Цілі; Державна прикордонна служба України – 2; Державна служба України з надзвичайних ситуацій – 6; Національна гвардія України – 3; Служба безпеки України – 2; Міністерство у справах ветеранів України – 1 Ціль. Цілі партнерства є одним із найбільш дієвих інструментів впровадження в Україні стандартів НАТО, посилення інституційних спроможностей оборонного відомства, розвитку спроможностей Збройних Сил України та набуття взаємосумісності оборонних і безпекових структур України з відповідними структурами держав Альянсу. Цілі партнерства передбачають побудову системи дієвого демократичного цивільного контролю та подальшу трансформацію системи управління Збройних Сил України[38].

Результати четвертого етапу євроатлантичної інтеграції певною мірою є суперечливими. З одного боку, курс на вступ в НАТО закріплено у Конституції України. Ухвалено Стратегію національної безпеки України, де зазначалося, що для зміцнення особливого партнерства з НАТО та набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору Україна планує: досягти у максимально стислі строки достатньої взаємосумісності Збройних Сил України та інших складників сектору безпеки й оборони з відповідними структурами держав Альянсу; приєднатися до ПДЧ в НАТО[39]. У 2021 р. Указами Президента України В. Зеленського ухвалено Стратегію воєнної безпеки України[40] та Стратегічний оборонний бюлетень України[41]. Зазначеними документами передбачалося упровадження в силах оборони передового досвіду, принципів і стандартів держав-членів НАТО та створення сил, які відповідатимуть вимогам ведення всеохопної оборони України та будуть побудовані на національних і євроатлантичних цінностях.

Утім, попри значне зростання підтримки вступу до НАТО, за матеріалами одного з соціологічних опитувань, станом на 2021 р. у разі референдуму лише 48% опитаних підтримало б вступ до Альянсу, а 24% проголосувало би проти вступу. При цьому зберігалася суттєва регіональна відмінність зі значно більш скептичним ставленням до членства в НАТО на Півдні та Сході[42]. Не отримала Україна на саміті у Брюсселі і запрошення приєднатися до ПДЧ. Таке рішення Альянсу можна пояснити острахом держав-членів бути втягнутими у військовий конфлікт із Росією.

П'ятий етап, 2022 – по теперішній час – російське повномасштабне військове вторгнення в Україну, подача заявки на членство в НАТО.

38 Волошин Н. Україна стала першою державою-партнером НАТО, яка отримала такий оновлений пакет Цілей партнерства до 2025 року. URL: https://tinyurl.com/3rp3zee8

39 Стратегія національної безпеки України. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

40 Стратегія воєнної безпеки України. Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text

41 Стратегічний оборонний бюлетень України. Указ Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text

42 Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1

Від початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. як НАТО, так і держави-члени Альянсу розпочали надавати допомогу Україні. У рамках Цільового фонду Комплексної програми допомоги Україні, Альянсом було реалізовано низку проєктів, за якими надано сприяння у різноманітних галузях, зокрема: бойові пайки, паливні матеріали (включаючи авіаційне пальне), армійське взуття, предмети медичного призначення (включаючи аптечки і фармацевтичні препарати), військове навчальне обладнання, засоби виявлення і захисту від хімічних, біологічних, радіологічних та ядерних речовин, обладнання для знешкодження вибухонебезпечних предметів, а також засоби боротьби з безпілотними літальними апаратами.

Водночас, держави-члени НАТО істотно збільшили двосторонню підтримку і надають ще більше зброї та техніки, а також забезпечують навчання особового складу, щоб Україна була в змозі реалізувати своє право на самооборону, закріплене у Статуті Організації Об'єднаних Націй. У довгостроковій перспективі, Альянс розробляє проєкти, покликані підтримати Україну на шляху відбудови. Ці довготермінові проєкти передбачають взаємодію у таких галузях: оперативна сумісність у довгостроковій перспективі, розбудова оборонних установ, узагальнення бойового досвіду, повоєнна відбудова і реконструкція, а також медична і психологічна реабілітація[43].

У вересні 2022 р. Президент України В. Зеленський, Голова Верховної Ради України Р. Стефанчук та Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль підписали заявку на пришвидшений вступ до НАТО[44]. Очікувалося, що конкретні рішення стосовно членства України в Альянсі ухвалюватимуться на саміті НАТО у Вільнюсі наступного року.

Вільнюський саміт НАТО 2023 р. підтвердив зобов'язання НАТО, взяте на себе на саміті-2008 в Бухаресті щодо майбутнього членства України в Альянсі. Для України найважливішим рішенням саміту стало визнання того, що на шляху України до цілковитої євроатлантичної інтеграції вже не потрібно виконувати ПДЧ. Успіхи України у здійсненні реформ, необхідних для набуття членства в НАТО, оцінюватимуть очільники МЗС країн НАТО за допомогою адаптованої Річної національної програми. Альянс буде в змозі запросити Україну вступити до НАТО, коли держави-члени погодяться, а Україна виконає умови, необхідні для членства в НАТО, зазначається у підсумковому Комюніке Вільнюського саміту[45].

На саміті також погодили пакет розширеної політичної і практичної підтримки з метою подальшого просування євроатлантичної інтеграції України. Надання Україні терміново необхідної нелетальної допомоги з боку НАТО у рамках Комплексного пакету допомоги (КПД) залишається пріоритетом для Альянсу. Від часу Мадридського саміту, держави-члени НАТО і партнери виділили на КПД понад 500 млн євро. На саміті у Вільнюсі ухвалено рішення щодо перетворення КПД на багаторічну програму для України. Завдяки наданій допомозі Україна зможе відбудувати свої безпекові й оборонні структури та досягти цілковитої оперативної сумісності з НАТО. На саміті у Вільнюсі ухвалили рішення про заснування Ради Україна-НАТО. Вона забезпечува-

43 Відносини з Україною. URL: https://tinyurl.com/erhhs8kn

44 Звернення Президента Володимира Зеленського. URL: https://www.president.gov.ua/news/mi-robimo-svij-viznachalnij-krok-pidpisuyuchi-zayavku-ukrayi-78173

45 Комюніке Вільнюського саміту. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm?selectedLocale=uk

тиме спільні консультації, ухвалення рішень та заходи, а також слугуватиме механізмом кризових консультацій між Україною і НАТО[46]. Перше в історії засідання Ради Україна-НАТО відбулося 26 липня 2023-го у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі. Засідання було скликано з ініціативи Президента України В. Зеленського з метою проведення термінових консультацій щодо безпекової ситуації, що склалася в Чорному морі після призупинення участі Росії в Чорноморській зерновій ініціативі. Україна та держави-члени НАТО обговорили план дій щодо посилення безпеки в Чорноморському регіоні. Українська сторона зазначила, що після енергетичного терору проти нашої держави Росія вдалася до продовольчого терору проти світу. Україна закликала до рішучої відповіді на дії держави-терориста. У межах Ради Україна-НАТО сторони домовилися вжити заходів для протистояння продовольчому шантажу Росії та її спробам зняти з себе відповідальність за загострення продовольчої кризи[47].

Вільнюський саміт НАТО 2023 р. не спричинив прориву у відносинах України з НАТО і не скоротив шлях України до членства в Альянсі. Проте, зважаючи на те, що вступ до НАТО так чи так не відбудеться під час війни з Росією, ідея наближення України через адаптовану Річну національну програму є досить продуктивною. Сьогодні річні національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО являють собою великий за обсягом документ. Завданням України є разом із партнерами по НАТО так адаптувати РНП, щоб це був невеликий за обсягом, конкретний перелік реформ, які можна виміряти і які будуть демонструвати прогрес України на шляху до членства в Альянсі.

На початку серпня 2023 р. Президент Зеленський доручив послам у державах НАТО почати підготовку до наступного саміту Північноатлантичного Альянсу у Вашингтоні, що має відбутися у 2024 р., аби він став історичним для України[48]. На погляд В. Зеленського, Україні необхідно здобути перемогу у війні з Росією, що відкриє можливість набуття нашою державою членства в Альянсі[49].

Отже, відносини України з НАТО пройшли довгий і непростий шлях. Через невизначеність своєї зовнішньої політики Україна втратила історичний шанс стати членом НАТО разом із іншими постсоціалістичними державами до 2004 р. Нестабільна внутрішньополітична ситуація в державі після 2004 р., а також війна Росії проти України, яка триває від 2014 р., фактично унеможливили членство України в Альянсі. Держави-члени НАТО уникатимуть безпосереднього воєнного конфлікту з Росією та не наважуватимуться запросити Україну до членства в Альянсі. У цьому контексті майбутнє євроатлантичної інтеграції України багато в чому залежатиме від результатів війни Росії проти України і від перспектив звільнення українських територій.

46 Там само.

47 У Брюсселі відбулося перше засідання Ради Україна-НАТО щодо посилення безпеки в Чорному морі. URL: https://tinyurl.com/3zj6pm7k

48 Президент: Маємо готуватись до саміту НАТО у Вашингтоні, він може стати історичним. Українська Правда. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/08/2/7166898/

49 Україні треба готуватися до саміту НАТО у 2024 році у Вашингтоні – Президент. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayini-treba-gotuvatisya-do-samitu-nato-u-2024-roci-u-vash-84293

Олександр МАЙБОРОДА

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Стриманість, з якою Європейський Союз традиційно зустрічав євроінтеграційні прагнення України, не в останню чергу зумовлювалися попередньою амбівалентністю суспільної думки в Україні, яка проявлялася тим, що частки прихильників з одного боку, і противників або байдужих до євроінтеграції з іншого боку, були приблизно однаковими[1]. З початком російської агресії проти України євроінтеграційний компонент української суспільної свідомості став і домінуючим, і більш кристалізованим – на вересень 2022 р. вже 85% і 69% респондентів хотіли б бачити свою країну членом відповідно ЄС і НАТО. Рівень підтримки залишався таким самим і у грудні того ж року[2]. Значно чіткішими стали уявлення українців про сутність євроінтеграційного вибору. Ще у 2020 р. тільки половина респондентів пов'язували з євроінтеграцією суспільні реформи, в той час як друга половина зв'язку між євроінтеграцією і реформуванням країни або не бачила, або не мала з цього питання чітких уявлень[3]. Наприкінці грудня 2022 р. 73% громадян визнали правильним, що європейський курс повинен узгоджуватися з реформами в середині країни, 47% опитаних виявили впевненість, що реформи, насамперед антикорупційна, – в інтересах самих українців[4].

Критичний характер ситуації, у якій опинилася Україна внаслідок російської агресії, не завадила європейському співтовариству від перших днів російського вторгнення рішуче підтвердити готовність надання їй у майбутньому членства у Європейському Союзі і для цього – допомогу їй у відсічі агресії. Послідовними кроками ЄС в цьому напрямі стали запровадження пакету санкцій проти Російської Федерації та союзної з нею Білорусі, ініціація кампанії з міжнародного осуду РФ, у т.ч. на рівні

1 Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. URL: https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya

2 Російська агресія викликала зміцнення національної єдності у питанні вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Опитування: серед українців зростає підтримка вступу до ЄС, до НАТО – зменшується. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-eu-nato-opytuvannia/31787252.html; Переважна більшість українців підтримують приєднання України до ЄС і НАТО. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/perevazhna-bilshist-ukrayinciv-pidtrymuyut-pryyednannya-ukrayiny-do-yes-i-nato; Майже 80% українців підтримують вступ України в ЄС – опитування. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/29/7153320/

3 Аналітичний звіт. Думки і погляди населення щодо євроінтеграції: грудень 2020 р. URL: https://association4u.in.ua/docs/EUK_Omnibus_Report_UKR.pdf

4 Як війна вплинула на ставлення українців до євроінтеграції та членства в НАТО. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/12/7154034/

Організації Об'єднаних Націй, з протидії розпочатій нею інформаційній війні[5], поставки Україні зброї[6], надання їй фінансової допомоги, нарешті, надання їй 23 червня 2022 р. статусу кандидата у члени Євросоюзу[7].

Уповноважені представники ЄС постійно підтримували незмінність позиції на підтримку України. Навіть завуальовані російські погрози ядерною зброєю не зупинили рішучість європейців, що підтвердили слова Ж. Борреля: «...нас не залякають погрози та ескалації Росії. Навпаки, ми будемо зміцнювати нашу стратегію підтримки України...»[8]. Україна постійно відчувала всебічну моральну і політичну підтримку з боку євро-атлантичного співтовариства стосовно її ініціатив, зокрема представленої у листопаді 2022 р. Президентом України Володимиром Зеленським у формі звернення до «Великої двадцятки» формули миру з ключовою позицією про повне виведення російських військ[9]. Підтвердженням послідовності Євросоюзу в питанні майбутньої інтеграції до себе України є масштаби його фінансової допомоги для придбання озброєнь і забезпечення бюджетної стабільності[10; 11].

Особливо чутливою для України за критеріями членства у Євросоюзі сферою є економіка, і надання їй динаміки є одним з головних питань у контактах з ЄС. Ще у вересні 2022 р. Прем'єр-міністр України і Голова Європейської комісії провели зустріч з обговорення процесу інтеграції України у внутрішній ринок ЄС. В той же час, предмет обговорення обмежувався такими питаннями, як експорт української електроенергії, входження України до європейської зони безкоштовного роумінгу, митна співпраця та повоєнне відновлення нашої країни[12]. Звісно, нинішня ситуація не дозволяє українській стороні визначати порядок денний таких зустрічей. Тим не менше, пасивність у таких питаннях дає європейській стороні впевненість у тому, що її погляд на українські пріоритети уповні відповідає реальним потребам нашої країни. Між тим економічна співпраця з ЄС на даному етапі підготовки до членства (якщо це щире бажання самого Євросоюзу) для України не може зводитися лише до товарообміну, тим більше за номенклатурою експортованих ресурсів, яка зазвичай вважається напівколоніальною.

---

5 Рада закордонних справ: Зауваження для преси Верховного представника Жозепа Борреля. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

6 Заява Голови Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн про подальші заходи реагування на російське вторгнення в Україну. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

7 Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes

8 Перегляд питання європейського порядку. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/revisiting-question-europe%E2%80%99s-order-0_en

9 Формула миру: які країни підтримали план Зеленського. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/02/15/infografika/polityka/formula-myru-yaki-krayiny-pidtrymaly-plan-zelenskoho

10 Рєзніков про результати «Рамштайну»: Росія наближається до Нюрнберга-2. URL: https://gordonua.com/ukr/news/war/rjeznikov-pro-rezultati-ramshtajnu-rosija-nablizhajetsja-do-njurnberga-ii-1660696.html

11 Бровко Л. Єврокомісія виділяє €500 мільйонів для збільшення виробництва боєприпасів. Їх передадуть Україні та країнам ЄС. URL: https://babel.ua/news/93460-yevrokomisiya-vidilyaye-500-milyoniv-dlya-zbilshennya-virobnictva-boyepripasiv-jih-peredadut-ukrajini-ta-krajinam-yes

12 Денис Шмигаль та Урсула фон дер Ляєн обговорили інтеграцію України у внутрішній ринок ЄС. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ta-ursula-fon-der-liaien-obhovoryly-intehratsiiu-ukrainy-u-vnutrishnii-rynok-ies

Актуальна задача уряду – досягти повної координованості інституцій державного управління при виконанні угод, укладених з Євросоюзом. На часі виконання угод, про зволікання з якими повідомлялося у ЗМІ. Йдеться, зокрема, про акредитацію українською стороною угод про взаємне визнання з боку Європейської кооперації з акредитації, Міжнародної кооперації з акредитації лабораторій та Міжнародного форуму з акредитації, зволікання з якими, в свою чергу, може перешкодити підписанню Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції між Україною та ЄС (тобто, «промислового безвізу»)[13].

Україні важливо досягти зацікавленості Євросоюзу в економічній співпраці з нею. В цьому плані може і справді бути корисною демонстрація її сировинних ресурсів. Але такого роду інформування європейських партнерів може мати для України користь насамперед у тому разі, якщо вона стимулюватиме їх не так на отримання української сировини для своєї промисловості, як на створення на нашій території виробництв, які працюватимуть на цій сировині.

Ставлення до України на європейському ринку не уповні збігається з її роллю європейського форпосту, що показали епізоди з перешкоджанням українському зерновому експорту[14], із небезпекою запровадження квот на українську сільгосппродукцію[15], і навіть із забороною деяких її видів[16]. Видається логічним ставити перед Єврокомісією питання про неприпустимість диверсифікованого підходу щодо різних видів українського імпорту і застосовувати до нього один принцип максимального сприяння.

Рівень економічної співпраці між Україною та ЄС значною мірою залежить від інфраструктури сполучення між ними, що актуалізувалося в силу російського блокування українських морських портів, націленого на припинення Україною експорту зерна. Влітку 2022 р. Єврокомісією було запроваджено план дій зі створення «ліній солідарності» для нейтралізації цієї стратегії угоди щодо автоперевезень для забезпечення ланцюгів постачання та угоди щодо оновлення Україною індикативного плану розбудови Транс-європейської транспортної мережі (TEN-T)[17]. При усій важливості підписаних автотранспортних угод, українському уряду пріоритетну увагу на даному етапі треба приділити залізничному сполученню з Європою, максимально зменшити технічні розбіжності між двома залізничними системами.

В цілому ж Уряду доведеться в умовах війни і спричинених нею проблем продовжувати вирішення питань, які було визначено ще у передвоєнний час, таких як забезпечення українських перевізників дозволами, особливо з боку Польщі, через

13 Очільник НААУ Сергій Костюк створив ризики для промислового безвізу з ЄС. URL: https://www.rupor.info/news/190696/ochilnik-naau-sergiy-kostyuk-stvoriv-riziki-dlya-promislovogo-bezvizu-z-es

14 Польські фермери маніпулюють питанням українського зерна. URL: https://bizagro.com.ua/polski-fermeri-manipulyuyut-pitannyam-ukrayinskogo-zerna/; ЄС погодиться на продовження заборони вільної торгівлі українськими зерновими після 5 червня – єврокомісар. URL: https://interfax.com.ua/news/economic/908772.html

15 Європа може повернути квоти на курятину, яйця та заморожені фрукти з України. URL: https://agroreview.com/content/yevropa-mozhe-povernuty-kvoty-na-kuryatynu-yajczya-ta-zamorozheni-frukty-z-ukrayiny/

16 Куницький О. У ЄС просять переглянути заборону імпорту з України – ЗМІ. URL: https://www.dw.com/uk/pat-krain-es-prosat-pereglanuti-zaboronu-importu-z-ukraini-zmi/a-65594788?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml

17 Підтримка українського експорту та покращення сполучення з ЄС: Євросоюз посилює співпрацю з Україною та Молдовою. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

яку проходять транзитні лінії перевезень до Західної Європи, повна реалізація плану заходів з виконання Угоди між Україною та ЄС про спільний авіаційний простір, досягнення домовленостей з ЄС про встановлення більш ліберальних умов здійснення регулярного повітряного сполучення, підвищення безпеки на автомобільному транспорті загального користування, міському електричному, залізничному, морському та річковому транспорті, створення екологічно безпечного транспорту, розвиток електромобільності країни.

Україно-російська війна поставила Європу у подвійне становище – заради утвердження норм міжнародного права вона мусить протидіяти РФ, а з другого боку зберігати канали постачання з території агресора енергоресурсів, чого вимагає технічна насиченість європейської цивілізації. Експорт електроенергії з території України може суттєво полегшити Європі вибір між мораллю і практичною вигодою. Україні зі свого боку вигідно як кандидату на членство у ЄС переконувати європейців перспективою гарантованого отримання енергоресурсів, альтернативних російським, і підтримувати їх впевненість у своїй енергетичній безпеці, стан якої турбує європейців, що ними і не приховується[18]. Паралельно до європейців бажано постійно надсилати нагадування про важливість захисту сучасними засобами ППО української енергосистеми від російських ракетних ударів.

У березні 2022 р. вже були зроблені перші кроки з інтеграції України та Молдови до Європейської мережі операторів системи передачі електроенергії (ENTSO-E) і у червні того ж року було запущено торгівлю електроенергією між Європою та Україною[19]. Саме в цей момент Україні було надано статус кандидата, що автоматично вимагає законодавчої легалізації в ній норм, які відповідають енергетичній стратегії Євросоюзу, зокрема таких, як впровадження систем енергоаудиту та енергоменеджменту, обов'язкова енергоефективність обладнання і його відповідність вимогам європейських технічних регламентів, впровадження комерційного обліку теплової енергії та води, сертифікація енергоефективності будівель[20], тобто речей, до яких не готова національна культура енергоспоживання.

Можна передбачити, що повне виконання «домашнього завдання» в енергетичній галузі призведе в Україні до підвищення цін на електроенергію і, за принципом «доміно», на усі товари і послуги в ситуації занепаду виробництва і обмеженого зростання або навіть заморожування зарплат і пенсій з наступним масовим соціальним і політичним протестом. Для запобігання політичної небезпеки правлячому режиму доведеться докласти сил до тривалої і наполегливої інформаційної кампанії, щоб переконати населення у тому, що виробництво Україною електроенергії для Єв-

18 Україна відіграватиме важливу роль у забезпеченні енергетичної безпеки Європи, – Міненерго. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-vidigravatime-vazhlivu-rol-u-zabezpechenni-energetichnoyi-bezpeki-yevropi-minenergo

19 Подальші кроки в рамках інтеграції України та Молдови до європейського ринку електроенергії. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/; Інтеграція у європейську електромережу. ENTSO-E. URL: https://mev.gov.ua/reforma/intehratsiya-u-yevropeysku-elektromerezhu-entso-e

20 Держенергоефективності інформує про виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію із ЄС у частині енергоефективності та відновлюваної енергетики. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/derzhenergoefektivnosti-informuye-pro-vikonannya-zobovyazan-za-ugodoyu-pro-asociaciyu-iz-yes-u-chastini-energoefektivnosti-ta-vidnovlyuvanoyi-energetiki

ропи не означає трансформації країни від «внутрішньої колонії» Росії до «внутрішньої колонії» Європи, а перехід до європейської філософії енергоспоживання і запровадження його європейської матриці не спричинить соціальну катастрофу серед суспільного сегменту з мінімальним рівнем доходів.

Успішна економічна адаптація до ЄС потребує гігантських коштів. У їх надходженні Україна може розраховувати на допомогу євроатлантичного співтовариства. У травні 2023 р. країни «Великої сімки» оголосили, що сума їхньої економічної та бюджетної підтримки України на цей рік і початок наступного збільшиться до 44 мільярди дол. США[21]. Отримання Україною таких великих коштів може викликати серед населення побоювання про повну економічну і політичну залежність країни від Заходу, оцінюватися як повернення її до колоніального статусу, тільки зі зміною метрополії. Щоб розвіяти подібні сумніви, уряду доведеться продемонструвати, що він може бути не тільки виконавцем «домашніх завдань», а й ініціатором різного роду проєктів, програм, планів адаптації країни до європейського співтовариства у ролі рівноправного партнера. Причому рівноправність має підтверджуватися на рівні усіх трьох секторів – державного, бізнесового і громадського, солідарність яких має переконувати у здатності України поступово відійти від ролі реципієнта іноземної допомоги.

З погляду ЄС, готовність України до повноправного членства визначатиметься адаптацією її законодавства до правових норм Євросоюзу. За Україною тривалий час тягнувся шлейф недотримання зобов'язань, прийнятих по підписаних нею міжнародних угодах, що змусило уряд ще перед війною створити спеціальну міжвідомчу комісію для задоволення претензій з боку Євросоюзу[22]. На час надання статусу кандидата претензії зменшились до семи пунктів, які стосувалися законодавчих процедур формування суддівського корпусу, перевірки доброчесності кандидатів у члени Вищої ради юстиції та відбору кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, посилення боротьби з корупцією, зокрема завершення формування відповідних інституцій, приведення законодавства про боротьбу з відмиванням грошей у відповідність зі стандартами Групи з фінансових заходів (FATF), запровадження антиолігархічного закону, узгодження закону про ЗМІ з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіапослуги і надання відповідних повноваження незалежному регулятору ЗМІ, завершення реформи законодавства щодо національних меншин[23].

Відносно невелика кількість вимог не означає невеликого обсягу роботи по їх виконанню. Так, в етнополітичній сфері доволі оперативно було ухвалено новий закон щодо національних меншин, що задовольнило «екзаменаторів», які навіть заплющили очі на абсурдність його назви – «Про національні меншини (спільноти) України», яка означає наявність у державі, яка об'єднує своїх громадян в одну національну

21 Борзенко Т. Країни G7 збільшили фінансову допомогу Україні до $44 млрд. URL: https://ukranews.com/ua/news/932576-krayiny-g7-zbilshyly-finansovu-dopomogu-ukrayini-do-44-mlrd

22 Відступ України від окремих зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/m/vidstup-ukraini-vid-okremih-zobovyazan-za-mijnarodnim-paktom-pro-gromadyanski-ta-politichni-prava-ta-evropeyskoyu-konventsieyu-z-prav-lyudini

23 Статус кандидата: Україна зможе виконати 7 вимог ЄС та провести реформи. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3509936-status-kandidata-ukraina-zmoze-vikonati-7-vimog-es-ta-provesti-reformi.html

спільноту, ще якихось інших національних спільнот (за кількістю національних меншин). Однак з ухваленням закону не зникають труднощі з такою його імплементацією під час війни, яка, з одного боку, відповідала б міжнародним стандартам захисту меншин, а з іншого боку, була б узгоджена із чинним внутрішнім законодавством. Зокрема, уряду належить відшукати алгоритм виконання закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у частині переходу на навчання українською мовою шкіл, для учнів яких рідною мовою є мова країн-членів.

Владі доведеться узгоджувати загальні принципи захисту прав людини з реаліями життя, породженими війною. Зокрема, шукати правову формулу узгодження законодавства, яким гарантується право людини на свободу пересування, із конституційними положення про обов'язки громадянина щодо захисту вітчизни. Безкарність для тих громадян чоловічої статі призовного віку, які залишили країну з початком агресії і не повернулись для її захисту, може суттєво підривати морально-політичну єдність населення і викликати недовіру до влади. Усі виявлені і зареєстровані «ухилянти» мають знати, що по завершенні війни хай і не зазнають переслідувань, але будуть обмежені у доступі до соціальних ліфтів у державній сфері. Про аналогічну перспективу повинні знати і ті, хто не повернувся до країни для виконання своїх трудових обов'язків.

Стан війни не завадив українському уряду досягти певних успіхів в адаптації вітчизняного законодавства до європейського у частині протидії корупції. Тема масштабів корупції в Україні була хронічно болісною у стосунках з ЄС та його інституціями. На теперішній час Група держав Ради Європи проти корупції (GRECO) відзначила, що Україна виконала більшою або меншою мірою майже половину з її рекомендацій. Сесія GRECO викреслила Україну зі свого чорного списку держав, де стан протидії корупції є «глобально незадовільним». Хоча на лице наявний прогрес порівняно з минулими роками, але перед урядом стоїть завдання завершити повне виконання другої половини рекомендацій, бо навряд чи Група вдовольниться деклараціями про зменшення толерантності до корупції в Україні[24]. Навряд чи доказом такого зменшення будуть переслідування тільки топ-чиновників, якщо корупція залишатиметься на масовому рівні. Корупція завжди персоніфікована, тому необхідно стимулювати зацікавленість самих громадян більше в інформуванні правоохоронних органів у корупційних вимогах відповідальних осіб, чим у пошуку коштів для задоволення таких вимог.

Потрібна тривала національна кампанія з формування психології несприйняття корупції на масовому рівні. Поки що більшість населення хоча і засуджує корупцію, але при зустрічі з нею виявляє пасивність, лише подеколи громадяни звертаються до правоохоронних органів, покладаючись у справі її вичищення насамперед на Президента та його Офіс (44% опитаних), і лише 13% згодні, що з корупцією повинні боротися вони самі [25]. Можливо, потрібне матеріальне заохочення за такого роду ін-

24 Україну прибрали зі списку країн, які руйнують протидію корупції. URL: https://24tv.ua/koruptsiya-ukrayini-rada-yevropi-zabrala-ukrayinu-spisku-krayin_n2280996

25 Стан корупції в Україні 2023: сприйняття, досвід, ставлення. URL: https://engage.org.ua/stan-koruptsii-v-ukraini-2023-spryjniattia-dosvid-stavlennia/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=Newsletter_26.07.2023&utm_content=346467137

формування, потрібні виховні зусилля, щоб повідомлення про корупцію не вважалися неетичними вчинками. Нарешті, тимчасово можна піти на такий крок, як постійне негласне «просвічування» у річищі кампанії «відкритого урядування» зайнятих у сферах з високими корупційними ризиками посадових осіб під час виконання ними своїх функцій.

Обираючи персони-об'єкти антикорупційних акцій, владі варто не забувати, що у масовій свідомості справедливість у суспільстві асоціюється з діяльністю інституцій влади, особливо суддівського корпусу. Тому викриття у злочинах одного, навіть високого судді, не може розвіяти недовіру населення до суддів загалом, а значить і надію на справедливе судочинство. Потрібна політична воля, щоб здійснити моральне очищення суддівського корпусу. Безумовно, апеляція до сумлінності самого суддівського корпусу може стимулювати його до самоочищення, але надія на нього буде міцнішою, якщо воно супроводжуватиметься відповідним управлінським контролем, зокрема з боку дисциплінарних інспекторів, про намір створення якої заявив заступник голови Офісу Президента Андрій Смирнов на нараді з представниками вищих судових органів України 28 липня 2023 р.[26]. З іншого боку, зволікання зі створенням служби може вкотре розмити проблему у поточних повсякденних справах.

Озвучене на нараді розуміння проблеми вищою владою показало надмірне сподівання на реорганізаційні зусилля. Необхідно збільшити транспарентність роботи судової системи, суттєво посилити контролюючи функції громадських організацій, виявити більше довіри думкам самого населення. Зокрема, проявити політичну волю щодо запровадження принципу вибору суддів самими громадянами. Ефективно цей принцип може діяти тільки за умови повної транспарентності судових процедур і судових рішень, відповідності офіційних прибутків суддів рівню їхнього споживання. Належну транспарентність може забезпечити цифровізація країни, яку наполегливо рекомендує Єврокомісія, а також залучення громадських організацій, максимальна відкритість судових процесів, повне інформування населення про суть справ, що розглядаються, про перебіг їх розгляду і про судові рішення. Було б доцільним, щоб у кожній адміністративній території видавався періодичний дайджест з такого роду інформацією.

Переконливим підтвердженням готовності України до інтеграції до європейської правової системи була б найшвидша ратифікація нею Римського статуту Міжнародного кримінального суду, тобто надання цьому органу права юрисдикції щодо кримінальних злочинів на українській території. Поки що з боку виконавчих органів влади лунають вітання щодо перспективи ратифікації, але із застереженням, що дане питання відноситься до прерогатив Верховної Ради, чим розмивається визначення конкретних строків прийняття відповідного рішення. Відчуття розмитості посилюється застереженням, що рішення про ратифікацію скоріше за все буде ухвалюватися, за словами Генерального прокурора Андрія Костіна, у пакеті з іншими

26 Мамченко Н. В Офісі Президента закликали ВРП і ВС усвідомити реальний стан речей в судовій владі. Судово-юридична газета. 31 липня 2023 р. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/277063-v-ofise-prezidenta-prizvali-vsp-i-vs-osoznat-realnoe-polozhenie-del-v-sudebnoy-vlasti

кроками на шляху України до ЄС[27]. Обіцянка ратифікації «у пакеті» скоріше здатна породити сумніви у бажанні України посилити боротьбу зі злочинністю та підозри у тому, що Україна застосовує тактику тиску, який є неприйнятним для того, хто подає заявку на вступ до ЄС. Ратифікація Римського статуту окремим кроком розвіяла б такі сумніви і підозри. Вже зараз необхідно розгорнути інформаційну кампанію, яка б дезавуювала наявні у суспільстві побоювання за юридичний суверенітет країни. Необґрунтованість таких побоювань вже переконливо доводилася публікаціями фахівців[28].

Війна вимагає максимальної концентрації і централізації влади, що може увійти у протиріччя із загальною демократичною філософією державного правління, якою керується Європейський Союз і яку він намагається впровадити в Україні шляхом підтримання комплексної реформи, зобов'язання про проведення якої наша країна взяла ще у 2016 р. У річищі виконання зобов'язання у 2021 р. була прийнята Стратегія реформування державного управління, розрахована на період до 2025 р. Необхідність жорсткої централізації державного управління в Україні з початком війни не завадила ЄС, з одного боку, сприяти у проведені започаткованої реформи, а з іншого боку, всіляко підтримувати управління у форматі, породженому початком війни. Вже на початку травня 2022 р. ЄС цілеспрямовано перерахував до державного бюджету України понад 12 млн. євро на підтримку стійкості державного управління у країні, продовживши тим самим фінансування реформи, на проведення якої було заплановано в цілому 90 млн. євро[29]. Із набуттям Україною статусу кандидата на членство Національне агентство з питань державної служби ініціювало утворення Вищої школи публічного управління, доступ до кращих програм якої матимуть публічні службовці як у центрі, так і в регіонах і де навчання має будуватися на основі класифікації посад, що має відкрити для службовців можливість кар'єрного зростання. Успішне здійснення реформи державного управляння потребує від уряду надання НАСД і ВШПУ ресурсних можливостей для організації повноцінного якісного навчання держслужбовців англійській мові, незнання або поверхове володіння якою обмежує їх у безпосередній участі у розвитку співпраці з Євросоюзом. Інша важлива проблема – провести в умовах дефіциту фінансів, спричиненого війною, передбачену реформою зміну у системі оплати праці чиновників, яка має спиратись на принцип класифікації посад із визначенням грейдів, на єдиний підхід в оплаті їхньої праці, який полягає у запровадженні співвідношення 70–30%, де перша частка є сталою, а друга варіативною[30]. Загалом, довіру суспільства до державного управління могла б посилити кампанія з інформування про хід виконання Стратегії, ілюстрована конкретними прикладами більш професійного вирішення управлінських питань.

27 Ратифікація Римського статуту буде частиною процесу вступу в ЄС – генпрокурор. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/3/7164921/

28 Нуріджанян Г. Гаага без впливу та з обов'язками. Як Україна шкодить собі, не ратифікуючи Римський статут МКС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/08/22/7145306/

29 ЄС надає понад 12 мільйонів євро бюджетної підтримки для підвищення стійкості українського державного управління. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

30 Наталія Алюшина: Статус кандидата на членство в ЄС як новий виклик для державної служби України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/nataliia-aliushyna-status-kandydata-na-chlenstvo-v-ies-iak-novyi-vyklyk-dlia-derzhavnoi-sluzhby-ukrainy

У подальшому якість державного управління буде залежати також від здатності правлячого політично режиму – як нинішнього, так і наступних – послідовно дотримуватися принципу повного розведення політичного правління і державного управління, не допускати кадрового хаосу в інституціях управління під час чергової зміни влади. Усі попередні перетасовування управлінських кадрів були зумовлені необхідністю кожної нової влади здійснювати «соціальні розрахунки» зі своїм політичним активом у вигляді роздавання тих або інших адміністративних посад. Політичні сили, які виборюють владу, повинні мати якісь інші ресурси для заохочення і відшкодування роботи активістів, які здійснюють піар-кампанії на її користь. Прихід кожної нової політичної постаті на посаду керівника управлінської структури не повинен відбиватися на кар'єрній долі професійних управлінців.

Воєнні дії на території України створили серйозні проблеми для національного довкілля, від стану якого може дуже залежати рішення щодо членства в ЄС. Вже зараз актуальним завданням є фіксація, реєстрація і оцінювання збитків, завданих українській екології внаслідок іноземної агресії. Такі заходи можуть суттєво допомогти Україні у її діалозі з питання дотримання відповідних статей Угоди про асоціацію з ЄС, які стосуються управління довкіллям та інтеграції екологічної політики у інші галузеві політики. Тим більше, що у руках державного управління знаходиться оновлена модель оцінки впливу на довкілля відповідно до євросоюзівської директиви.

Загальний рівень адаптації України до ЄС буде визначатися її здатністю інтегруватися до європейського спільного ринку, що вимагатиме наявності номенклатури наукоємної конкурентоспроможної продукції, і Україна повинна буде довести свою здатність до її виробництва. Слід відзначити, що війна не зупинила Україну та ЄС у продовженні започаткованого у попередні роки співробітництва у науковій та освітній сфері. Незмінність цього курсу була підтверджена започаткуванням практики щорічних засідань Спільного комітету ЄС–Україна з питань науки та інновацій, перше з яких відбулося у листопаді 2022 р. Такі засідання мають сприяти пошуку шляхів поглиблення участі України у Рамкових програмах з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та «Євратом». Серед важливих підсумків засідання – рішення про створення офісу «Horizon Europe в Україні». Невдовзі ця пропозиція була підтримана учасниками спільного засідання Уряду України та Колегії Європейської комісії у лютому 2023 р.[31; 32].

До кінця 2022 р. Україна здійснила ряд помітних кроків з наближення до європейського науково-освітнього простору, зокрема затвердила національний план щодо відкритої науки, забезпечила доступ українців до програм «Еразмус+», «Горизонт Європа», «Євратом», а також продовжила виконання планів, започаткованих ще у передвоєнний час[33]. Надалі євроінтеграція України у науково-освітній сфері буде залежати не тільки від фінансової і організаційної допомоги з боку Єврокомісії, а й від

31 Відбулося перше засідання Спільного комітету ЄС-Україна з питань науки та інновацій. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulosya-pershe-zasidannya-spilnogo-komitetu-yes-ukrayina-z-pitan-nauki-ta-innovacij

32 В Україні буде створено офіс програми «Горизонт Європа» – Сергій Шкарлет. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-bude-stvoreno-ofis-programi-gorizont-yevropa-sergij-shkarlet

33 Головні досягнення МОН у сфері європейської інтеграції у 2022 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/osnovni-dosiahnennia-mon-u-2022-rotsi-shchodo-ievropeiskoi-intehratsii

здатності самої України розставити пріоритети цієї співпраці відповідно до стратегічних задач свого національного розвитку. Було б добре переконати Єврокомісію у необхідності відкриття в Україні «Офісу Горизонт Європа» значно раніше кінця 2027 р., як це було оприлюднено під час презентації задуму. Крім того, наполягти, щоб із тих завдань, що зараз передбачаються для офісу, пріоритет надавався тим, які сприятимуть посиленню виробничої функції національної науки, сприяють налагодженню контактів між дослідницькими і виробничими сферами.

Загалом, у здійсненні політики щодо наукової євроінтеграції українському уряду варто вирішити для самого себе її цільовий формат – максимальне залучення українських науковців та інноваторів до європейських дослідницьких проєктів за межами України і тим самим посилення «відпливу мізків», чи максимальне залучення європейських ресурсів для розвитку науки та інновацій на території самої України і посилення національного науково-інтелектуального потенціалу. Якщо пріоритетом буде друга модель, то для її здійснення можна вже зараз використовувати співпрацю з ЄС для надання українському науковому простору доступу до останньої наукової інформації – монографій, періодичних видань, матеріалів наукових зібрань і т.д., який заблокований відсутністю фінансів. Зважаючи на скрутні для нашої держави обставини, зарубіжні редакції могли б відгукнутися на прохання надсилати в Україну хоча б по одному примірнику своїх видань для Центральної наукової бібліотеки, принаймні на час дії воєнного стану і на відбудовний період, або надати цій бібліотеці безкоштовний доступ до електронних версій наукових видань.

Курс на входження у європейський цивілізаційний простір актуалізує для України відповідні культурні зміни. Війна не припинила раніше започатковану співпрацю України та ЄС в галузі креативних індустрій щодо розвитку ринку культурних послуг в Україні та запрошення до участі у ньому ключових гравців сектору культури ЄС, розроблення та реалізації спільних програм творчих обмінів та академічних програм у сфері мистецької освіти, реалізації програми «Креативна Європа» тощо[34].

У здійсненні курсу на культурну європеїзацію України діючій владі доведеться визначатися з доволі тяжким питанням про присутність у національному культурному просторі спадщини і впливів колишньої метрополії. Агресія з боку останньої викликала логічне бажання повністю позбутися цієї спадщини, шляхом припинення надходження в Україну будь-якого російського і російськомовного культурного та інтелектуального продукту. Заходи із повного викреслювання із українського простору російського культурного та інтелектуального продукту незалежно від його контенту лише зовні зміцнює національну солідарність. Одночасно такі заходи створюють ряд проблем і для самої України. По-перше, у здійсненні курсу на деколонізацію мистецтва не варто забувати, що багато здобутків російської культури високо цінуються європейцями, і країна, яка повністю відвертається від них, може бути запідозрена у низькому духовному рівні, у нездатності розмежовувати прогресивні і реакційні зразки культури. По-друге, повне блокування російського культурного продукту російський демократичний сегмент може зрозуміти як відмову у співпраці

34 Олександр Ткаченко: Україна має стати повноцінним учасником європейського культурного життя. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/oleksandr-tkachenko-ukraina-maie-staty-povnotsinnym-uchasnykom-ievropeiskoho-kulturnoho-zhyttia

з ним для подолання кремлівського режиму. Паралельно такий курс може викликати негативні емоції і серед росіян-громадян РФ, які готові до збройного варіанту такої співпраці, і серед етнічних росіян-громадян України, готових її захищати. По-третє, радикальний антирусизм може ускладнити пошук моделі україно-російських відносин по завершенні війни. По-четверте, відсутність інформації із середини Росії суттєво обмежує, а то й робить неможливим аналіз ситуації у таборі ворога.

Для запобігання таким наслідкам доцільно відмовитися від повного блокування російських інформаційних ресурсів, від заборони на надходження в Україну російської наукової літератури тощо. Потенційні віддалені втрати від нинішніх демонстративних кроків можуть виявитися тяжчими, ніж тимчасові переваги тактики запобігання російським імперським впливам методом повної заборони російського культурного імпорту, навіть демократичного і гуманістичного за змістом.

Наявністю труднощів у секторальній інтеграції перелік перешкод на шляху України до ЄС не вичерпується. Потрібне, зокрема, подолання чинників протидії українській євроінтеграції, які діють як із зовні, так і в середині країни. Внутрішнім фактором протидії входженню України у ЄС може бути та частина українського бізнесу, яка продовжує виступати прямо або опосередковано російським партнером. За даними сервісу відкритих даних Vkursi, що потрапили у ЗМІ, станом на лютий 2023 р. понад 21 тис компаній мали прямий, а понад 2 тис. – непрямий зв'язок з агресором. Уряду належить проявити волю у здійсненні націоналізації понад 900 об'єктів, пов'язаних з Росією, серед власників яких чимало агітаторів проти європейського курсу України. Тим більше що така націоналізація легітимована Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів»[35]. Примусове вилучення об'єктів приватної власності, які є суб'єктами економічної діяльності, може в ряді випадків негативно відбитися на соціальному становищі тих, хто зайнятий на них. Акції з вилученням будуть зустрічатися серед населення з більшим розумінням, коли їм передуватиме кампанія з інформування суспільства про шкідливі наслідки для обороноздатності країни, для життя і здоров'я її громадян подальшого перебування цих об'єктів у приватній власності. Список таких суб'єктів і інформація про їх діяльність, пряму чи опосередковану, на користь агресора мають бути постійно присутніми в інформаційному просторі.

Надання Україні статусу кандидата у члени ЄС, з одного боку, надихає суспільство оптимізмом. В той же час, оптимізм має бути обережним, оскільки несправджені надії можуть спричинити розворот суспільної свідомості. Симптоми того, що надії можуть не справдитися очевидні, і уряду доведеться психологічно готувати країну до життя поза ЄС ще тривалий час. До таких симптомів можна віднести риторику лідерів ЄС, озвучену після надання Україні статусу кандидата на членство: відверте попередження Голови Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн 7 липня 2022 р. що «Попереду довгий шлях...»[36], нагадування Верховного представника Європейської комісії з іноземних справ і політики безпеки Жозепа Борреля українцям про необхідність

35 Ожогіна О. Понад 20 000: які українські компанії досі мають зв'язки з Росією. URL: https://24tv.ua/business/ukrayinski-kompaniyi-povyazani-rosiyeyu-skilki-zalishilosya-takogo_n2282442

36 Звернення Президентки фон дер Ляєн до українського Парламенту після рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

проведення реформ[37]. Про розходження між офіційними заявами Керівництва ЄС і кулуарними міркуваннями серед його членів розповідає стаття Стівена Ерлангера у газеті «Нью-Йорк Таймз» від 3 березня 2023 р. У ній наведено такі почуті ним побоювання впливових європейців: принципова неготовність України до приєднання; надто велика фінансова ціна українського відновлення, розмір якої вже зараз оцінюється в один трильйон дол.; ризики відповідальності за країну, яка зазнає вторгнення; невідповідність між прийняттям воюючої країни і європейською попередньою практикою мирної інтеграції. Тобто, резюмує журналіст, з одного боку, європейці визнають, що Україна виживає завдяки надії на членство в ЄС, а з другого боку, частина з них хотіла б надання Україні політичних гарантії нижче рівня членства[38].

Побоювання, що присутні в середині ЄС щодо наслідків приєднання України, можуть походити із вірогідного незбігу стратегії розвитку самого ЄС і стратегії відбудови і реконструкції України. Стратегічні пріоритети, визначені для себе Європейською радою і Європейською комісією на період 2019–2024 років – «Зелений курс», поглиблення демократії, утвердження права, убезпечення від антропогенних катастроф і т.п.[39]. Найбільш пекучі і невідкладні завдання України, ієрархічно розставлені у документі, названому «Доктрина Зеленського», відображають задачі нації, яка бореться за самозбереження і самооновлення: філософія перемоги України (деокупація всієї її території і відновлення її суверенітету; повернення всіх полонених і депортованих); глобальність української безпеки (Україна має бути співтворцем, учасником та гарантом міжнародної безпеки та світового порядку через участь у коаліціях з партнерами); політика героїв (інтеграція ветеранів у суспільне й економічне життя); політика справедливості (трансформація державних інституцій, зокрема правоохоронних та судових, посилити відповідальність суддів та інших працівників в органах судової влади, ужорсточення їх перевірки на доброчесність); трансформація України за 10 років (нова зовнішня політика, нова економіка, нові відносини між державою і суспільством, регіональний, освітній, науковий, культурний розвиток).

Визначені президентом пріоритети за своїм змістом та ієрархією суттєво дисонують з пріоритетами ЄС, які є пріоритетами простору соціального добробуту і економічної стабільності. Приєднання в цей час країни, яка мобілізуватиме ресурси для виходу із руйнівного стану, може створити для Євросоюзу помітні системні труднощі. Тому навіть визнаючи достовірність результатів аналітичних досліджень, за якими оцінка виконання Україною євроінтеграційних критеріїв склала 6,8 балів з 10, тобто перевалила за дві третини, висновок, що у 2023 р. можуть початися переговори про вступ до ЄС, видається мало реалістичним[40]. Тим більше, що і керівництво

37 Рада Асоціації Україна-ЄС: Коментар для преси Високого представника Жозепа Борреля. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

38 Erlanger S. The E.U. Offered to Embrace Ukraine, but Now What? The New York Times. March 3, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/03/world/europe/ukraine-eu-nato.html?action=click&pgtype=Interactive&state=default&module=styln-russia-ukraine&variant=show&region=BELOW_MAIN_CONTENT&block=storyline_flex_guide_recirc

39 Пріоритети Європейського Союзу 2019-2024. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-priorities/european-union-priorities-2019-2024_en

40 Чи зможе Україна цього року розпочати переговори про вступ до ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/05/5/7161053/

українського уряду орієнтується на те, що Україна зможе бути готовою до вступу у ЄС тільки до кінця 2024 р.[41].

За роки незалежності Україна розгубила вагому частину свого промислового потенціалу, а та, що залишилась, є мало спроможною для конкуренції на європейському ринку. Потужний же аграрний сектор наражається на конкуренцію з деякими виробниками із ЄС, які вправі користуватися преференціями від своїх урядів, поки Україна не є повноправним членом Європейського Союзу. Зважаючи, що Європейський Союз є у першу чергу спільним ринком, з якого починалося міждержавне об'єднання, подальші українські кроки з інтеграції до нього мають бути спрямованими на пошук в ньому національних ніш, і якщо зайняття їх зараз неможливе, потрібен комплекс заходів із залучення європейського капіталу для модернізації української економіки. Без цього адаптація України до євросоюзівських реалій може залишитися на рівні привабливих політичних декларацій.

З одного боку, у ситуації національної небезпеки, яка йде з північного сходу, уряду легше утверджувати серед населення прозахідні орієнтири: вже на вересень 2022 р., згідно проведеного Центром Разумкова опитування, частка серед українців тих, хто відчуває себе європейцем, у т.ч. за культурною самоідентифікацією, збільшилась до 62%. Значно складнішим буде утвердити серед тих самих людей необхідність зосередитися на тих сферах, від яких залежить повноцінна присутність України у європейському цивілізаційному просторі: те саме опитування виявило, що співробітництво з ЄС у сфері безпеки і оборони має пріоритетність на рівні 80,4% (уповні закономірний показник для воюючої нації), а вже промисловість та підприємництво на рівні 54,1%; навіть рівень пріоритетності співпраці у такій найбільш представленій Україною у Європі галузі як сільське господарство, в очах населення становить лише 44,9%. Що ж до співробітництва у галузі науки і технологій, без яких українське виробництво ніколи не зможе відвоювати для себе ніші на європейському ринку, то рівень його пріоритетності становить лише 35%[42].

Скоріше за все, навіть успішне для України завершення війни не перетвориться швидко на її членство у ЄС, і воєнний успіх вирішить тільки питання збереження національного суверенітету, а також, оптимально, територіальної цілісності нашої держави і дасть можливість розпочати трансформаційний період. Владі треба буде вчасно відчути ту межу, яка відокремлює закономірну ейфорію на першому повоєнному етапі, коли зберігатимуться суспільна єдність, національна солідарність, довіра до інституту держави, які будуть утримувати населення від соціального протесту, від наступного розпачу перед лицем завданих війною руйнувань, коли почнеться пошук ресурсів для відбудови і реконструкції країни. Навряд чи можна розраховувати на таке джерело їх, як репарації від Росії: навіть за позитивного для України рішення міжнародних органів ці рішення правлячий в РФ режим зухвало проігнорує і не буде реальних механізмів примусити до їх виконання ядерну державу. Владі доведеться визначатися із каналами накопичення ресурсів – або надання системи максимальних

41 Денис Шмигаль: Євроінтеграційна робота не припиняється ні на день. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ievrointehratsiina-robota-ne-prypyniaietsia-ni-na-den

42 Євроінтеграція в умовах війни: думки і позиції громадян. Національна безпека і оборона. 2022. № 1–2. С. 109, 118.

преференцій для іноземного бізнесу, або експропріація через дефолт внутрішніх ресурсів населення, або експропріація ресурсів національного великого бізнесу. Кожен із шляхів може бути пройдений під жорстким владним правлінням, мало сумісним із демократією – тією демократією, яка являє наріжний камінь сучасної європейської цивілізації і зміцнення якої є сучасною європейською стратегією. Що стосується зовнішніх інвестицій, які зараз обіцяє міжнародне співтовариство, то їх розмір буде залежати від світової економічної кон'юнктури, яка завжди відзначалася непередбачуваністю.

Розчарування позицією ЄС у частині зволікання з прийняттям до себе України не повинно деморалізувати владу і суспільство в цілому, коли йдеться про виконання вимог щодо членства в ньому. Максимальне виконання цих вимог буде означати максимальне наближення до європейського способу життя і європейської політичної культури, воно має підтвердити, що захищаючи європейську демократію, Україна робить це не тільки заради членства у євро-атлантичних організаціях, але беззастережно обравши її як необхідну умову свого прогресивного розвитку.

Олександр ДЕМЕНКО

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВСТУПУ ДО ЄС

Повномасштабна війна Росії проти України змінила безпекову картину світу, суттєво прискоривши кризові тенденції у системі міжнародних відносин, що сформувалися після завершення холодної війни. Агресивна російська неоімперська політика спричинила тектонічні зсуви у сприйнятті безпеки, а також завдала неймовірної шкоди міжнародній системі гарантування безпеки та стабільності, висвітлила неефективність існуючих механізмів попередження та врегулювання криз. Розв'язана Росією агресивна війна загрожує не лише існуванню України як вільної і незалежної держави, але й руйнує заснований на правилах міжнародний порядок загалом. Вся архітектура безпеки, яка так складно формувалася на Європейському континенті протягом багатьох десятиліть, включно із взаємно узгодженими міжнародними зобов'язаннями, була вмить зруйнована.

Повномасштабна збройна агресія Росії проти України стала каталізатором багатьох політичних процесів на Європейському континенті. Зокрема вона надала потужного імпульсу для перегляду багатьох аспектів відносин України та ЄС, прискорила євроінтеграційні процеси в нашій державі, призвела до глибинних змін у суспільній свідомості українців та сприяла зміцненню консолідації і солідарності європейських країн.

Проблеми, пов'язані зі станом та перспективами європейської інтеграції, зокрема в умовах повномасштабної російської агресії проти України, є особливо актуальними для наукового дискурсу, постійно перебувають у центрі уваги українських політиків та науковців, активно досліджуються багатьма державними та неурядовими інституціями, продовжують бути пріоритетними для висвітлення у більшості засобів масової інформації. У цьому контексті слід відзначити ґрунтовне монографічне видання колективу авторів, в якому представлені узагальнені результати дослідження євроінтеграційного поступу України протягом 2014–2022 рр.[1] Практичні аспекти європейської інтеграції постійно перебувають у полі зору таких відомих аналітичних установ як Український центр європейської політики, Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, інтернет-видання «Європейська правда» тощо.

1 Артьомов І.В., Віднянський С.В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. С. 33–34.

Водночас динамічні зміни, які відбуваються на фронтах російсько-української війни, загострення міжнародної безпекової ситуації у різних регіонах світу, стан та особливості розвитку Європейського Союзу в сучасних умовах вимагають подальшого дослідження проблематики європейської інтеграції України у контексті забезпечення її національних інтересів, оскільки від цього залежить майбутнє України як незалежної держави.

Європейський Союз займає особливе місце у сучасних міжнародних відносинах. Він являє собою унікальну політичну систему з різним ступенем інтеграції в різноманітних сферах. У деяких з них ЄС нагадує федеративну державу, в інших – співробітництво знаходиться на початкових етапах інтеграції. На сьогоднішній день Євросоюз став організацією, яка структурувала політичний та економічний простір Європи та значною мірою забезпечує стабільність на території ЄС та частково поза його межами.

У відповідь на агресивну російську політику відбувається поступальний процес посилення і консолідації колективного Заходу. Ознаками цього стали швидкий вступ до НАТО Фінляндії та завершення процедури приєднання до Альянсу Швеції, зміни в підходах європейських держав до колективної і національної безпеки. Найбільш наочно це можна помітити на прикладах Німеччини, Великої Британії, Франції, Польщі, Болгарії та інших європейських країн в їх намірах суттєво посилити власні збройні сили і свою воєнно-політичну роль в Європі.

У 2022 р. відбулося оновлення стратегічних документів ЄС і НАТО. На саміті НАТО у Мадриді 29 червня 2022 р. була затверджена нова Стратегічна концепція Альянсу, яка окреслила його пріоритети, головні завдання і підходи, основні загрози і виклики для євроатлантичної безпеки та способи їх нейтралізації на наступне десятиріччя. Європейський Союз 21 березня 2022 р. ухвалив Стратегічний компас – доктринальний документ, в якому викладено спільне бачення країнами-членами оборонної та безпекової політики об'єднання на наступні 5–10 років у контексті реалізації Спільної політики безпеки та оборони ЄС[2]. Документ містить спільну оцінку стратегічного середовища безпеки; акцентує увагу на необхідності підвищення узгодженості у безпековій політиці ЄС; пропонує відповідні дії щодо попередження й подолання криз та загроз; визначає цілі та етапи оцінювання прогресу трансформації безпекової та оборонної політики Євросоюзу.

Стратегічний компас ЄС чітко визначає провідну роль НАТО в системі євроатлантичної безпеки і декларує готовність до всебічної співпраці та координації з Альянсом, який залишається фундаментом колективної оборони для країн-членів. Ціль щодо створення сил швидкого реагування ЄС чисельністю 5 тис. військовослужбовців до 2023 р. є додатковим підтвердженням відсутності серйозних намірів зі створення автономної «європейської армії». У Стратегічному компасі ЄС визнається роль США як найбільш надійного та найважливішого стратегічного партнера та контрибутора безпеки на Європейському континенті. Водночас, покладаючись на лідерство та військові спроможності НАТО і США, ЄС наголошує на автоном-

2 A Strategic Compass for a stronger EU security and defence in the next decade. Council of the European Union. 21 March 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/21/a-strategic-compass-for-a-stronger-eu-security-and-defence-in-the-next-decade/

ності прийняття рішень як одному з принципів, на яких має базуватися трансатлантичне партнерство та співробітництво ЄС-НАТО[3]. Стратегічний компас пропонує перспективний підхід до вирішення проблеми, пов'язаної із процедурою ухвалення рішень, що наразі є слабким місцем Спільної політики безпеки та оборони ЄС і загрожує принципам політичної та фінансової солідарності об'єднання. Документ наголошує на сприянні створенню груп країн-членів, що мають волю і спроможності планувати та здійснювати місії або операції Євросоюзу під політичним контролем Ради ЄС.

Загалом в умовах російської агресії проти України взаємодія НАТО і ЄС суттєво посилилася останніми роками. Зміцнилося політичне співробітництво, взаємодія при проведенні операцій, координація оборонного планування. Сторони спільно розробляють проєкти щодо удосконалення військової інфраструктури, розвивають військово-технічну кооперацію у сферах спільних інтересів. З метою системного розширення співробітництва між НАТО і ЄС була прийнята низка спільних декларацій – у 2016[4], 2018[5] та 2023[6] рр., в яких були визначені пріоритетні напрямки співробітництва. Для конкретизації завдань та з метою формування інституційної основи і розробки спільних проєктів взаємодії були прийняті відповідні пакети заходів щодо розвитку двостороннього співробітництва, які передбачали конкретні процедури і механізми. За підсумками прийнятих документів можемо засвідчити, що співпраця НАТО і ЄС розширилась і нині охоплює наступні сфери: зміцнення колективної оборони; розвиток оборонного потенціалу; удосконалення механізмів і практики проведення спільних дій за межами євроатлантичного простору; розширення політичного співробітництва ЄС і НАТО; заходи щодо підтримки миру та міжнародної безпеки; гуманітарне співробітництво.

На сьогоднішній день НАТО і ЄС спільно розвивають співпрацю в галузі наукомістких технологій, зокрема таких як кібербезпека, системи зв'язку, штучний інтелект, розробка безпілотних літальних апаратів, космічні програми. Сторони не просто координують свої оборонні політики, а й синхронізують їх, створюють взаємодоповнюючі механізми, які дозволяють отримувати нові технологічні рішення у сферах спільних інтересів. Все це сприяє створенню єдиного трансатлантичного простору безпеки.

На тлі подій в Україні та динамічних змін у міжнародному безпековому середовищі в ЄС назріває усвідомлення необхідності суттєвих реформ, зокрема Спільної політики безпеки та оборони, що має забезпечити адекватне реагування на нові виклики і загрози. Головними аспектами реформи мають стати: визнання і врахування

3 Роль і місце України в перспективних європейській та євроатлантичній системах безпеки. Центр Разумкова. Київ, 2022. С. 19. URL: https://razumkov.org.ua/images/2022/11/16/2022_Rolj_i_mistce_Ukr.pdf

4 Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization. 08.07.2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133163.htm

5 Joint Declaration on EU-NATO Cooperation by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization. 10.07.2018. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156626.htm?selectedLocale=uk

6 Joint Declaration on EU-NATO Cooperation by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization. 10.01.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_210549.htm

попередніх помилок; вивчення та використання воєнного досвіду України; зміцнення власних оборонних спроможностей, збільшення ресурсів швидкого реагування ЄС; приділення особливої уваги гібридним загрозам, протидія інформаційним війнам; збільшення інвестицій у новітні системи озброєнь та військової техніки.

У 2022 р. розпочався новий етап у наших відносинах з Європейським Союзом – Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС, який визначив перспективи приєднання до європейської спільноти, активізував подальші реформи в Україні, став потужним стимулом для влади і суспільства та позитивним сигналом для європейських і світових інвесторів. Нині на порядку денному – адаптація національного законодавства до європейського правового простору, зміцнення демократичних інститутів, реформування судової системи та державної служби, підвищення ефективності у протидії корупції, поглиблення інтеграції української економіки і бізнесу до ринків ЄС, подальша секторальна інтеграція тощо. Успішному просуванню України на європейському шляху сприятиме реалізація базових реформ, передбачених Угодою про асоціацію, а також виконання пакета рекомендацій Європейської комісії, що є передумовою початку переговорів про вступ.

Європейський Союз від самого початку широкомасштабного вторгнення Росії демонструє солідарність з Україною, непохитну підтримку її територіальної цілісності, незалежності та суверенітету. ЄС засудив російську агресію, не визнав анексію Криму і «приєднання» до РФ окупованих українських територій; надає різноманітну воєнну допомогу Україні; забезпечує фінансово-економічну та гуманітарну підтримку; зміцнює і розширює санкційну політику проти країни-агресора; забезпечує захист і допомогу українським біженцям; сприяє реалізації реформ в Україні.

Крім цього ЄС разом з країнами-партнерами запровадив активну політику засудження і міжнародної ізоляції країни-терориста. Унаслідок цього: Росію виключили зі складу Ради Європи; позбавили членства в Раді ООН з прав людини; агресія РФ була засуджена на міжнародних майданчиках – ГА ООН, ЄС, ПАРЄ, НАТО, ОБСЄ, G7; ПАРЄ, Європарламент і ряд парламентів країн Євросоюзу визнали Росію державою-спонсором тероризму; представників РФ виключили із ПА ОЧЕС, Всесвітньої туристичної організації ООН, керівної Ради Міжнародної організації цивільної авіації (ICAO), позбавили головування в Комітеті Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, виключили з інших міжнародних організацій[7].

У 2022 р. Європейський Союз скасував торговельні обмеження для українських виробників, щоб допомогти вітчизняному бізнесу витримати навантаження війни та зміцнити свої позиції на європейському ринку. Для Брюсселя це рішення стало безпрецедентним з точки зору надання торговельних поступок країні-не члену ЄС. В умовах війни такий крок сприяє експорту української продукції та поглиблює торговельні відносини з ЄС, а також з третіми країнами, до яких транзитом прямує українська продукція.

Статус кандидата, який Україна отримала завдяки рішенню Європейської Ради у червні 2022 р., відкрив низку можливостей для проведення реформ у різних сферах. Для України– це структурні зміни, відхід від споживчої моделі економіки, підвищен-

7 Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона. №1-2 (187-188). 2022. С.13.

ня ефективності виробництва, розширення доступу до нових технологій, диверсифікація експортних можливостей, збільшення частки продукції з високою доданою вартістю, нові інвестиції. Це вихід країни на якісно новий рівень розвитку, співмірний з країнами-членами ЄС. Сам факт надання такого статусу країні, проти якої відбувається військова агресія, є унікальним в історії ЄС і свідчить про послідовну довгострокову політичну та економічну підтримку України.

Практика країн, які мали або мають цей статус, свідчить, що для країн-кандидатів у цьому випадку з'являються додаткові економічні можливості, а саме: торговельні преференції та розширення доступу до внутрішнього ринку ЄС; кредити та гранти через спеціальні інструменти для проведення реформ; доступ до інших окремих фондів і програм ЄС; зростання інвестиційної привабливості[8].

Фактично європейська інтеграція була проголошена пріоритетом зовнішньої політики України з перших років незалежності. Проте лише з початком повномасштабного російського вторгнення європейська перспектива України стала набувати конкретних обрисів.

Інституціональними інструментами інтеграції України до ЄС протягом останніх років є Угода про асоціацію (УА) та поглиблена і всеохопна зона вільної торгівлі (ПВЗВТ), статус країни-кандидата на членство, програми міжнародної допомоги з боку Європейського Союзу та його країн-членів, які передбачають досягнення встановлених критеріїв членства та наближення українського законодавства до норм ЄС.

На сьогодні ЄС став основним торговельно-інвестиційним партнером України. Основою експорту України до країн Євросоюзу є продукція рослинництва та металургії, а імпорту – постачання продукції машинобудування та палива. В умовах війни зовнішня торгівля з ЄС виявилася доволі стійкою за обсягами, на відміну від інших географічних векторів торгівлі, відбулася її товарна диверсифікація. Цьому сприяло скасування тарифних і нетарифних обмежень для українського експорту в ЄС та розширення логістичної інфраструктури в західному напрямі. Посилилася роль постачання деяких видів української аграрної продукції до ЄС за різкого зниження обсягів експорту металу. В обмін на це Європейський Союз став важливим джерелом постачання для України продукції ВПК та палива. Очевидним проблемним аспектом є недостатня інвестиційна привабливість України в умовах широкомасштабних бойових дій та терористичних російських обстрілів всієї території нашої країни.

Взаємна торгівля України з ЄС у 2021 р. становила 52,4 млрд євро, що було у два рази більше, ніж у 2016 р. Торгівля з ЄС стала важливим зовнішньоекономічним фактором стійкості відкритої економіки країни в умовах російської окупації частини території та значних соціально-економічних втрат. За період реалізації ПВЗВТ ЄС став основним торговельним партнером України – питома вага ЄС у зовнішній торгівлі нашої держави зросла у 2013–2021 рр. з 32,1% до 39,2% (відповідно в експорті з 26,5% до 39,4%, імпорті з 35,1% до 39,8%). Це значні зрушення у географічній структурі зовнішньої торгівлі України за відносно короткий відрізок часу. Внаслідок зовнішньої агресії та морської блокади у 2022 р. кардинально зросла питома вага ЄС у торгівлі нашої країни – цей показник загалом становив 63,3%. Крім цього

8 Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. Національна безпека і оборона. №1-2 (187-188). 2022. С.43–44.

за перші три квартали 2022 р. обсяг експорту України до ЄС був вже більше, ніж за такий самий термін 2021 р., хоча загальний обсяг експорту країни зменшився майже у два рази[9].

З початком активної фази російської агресії у 2022 р. в економічних відносинах України з ЄС важливе місце займає фінансова підтримка нашої країни, яка має на меті зберегти макроекономічну стабільність в умовах зростання військових витрат, суттєвого зменшення бюджетних надходжень, необхідності підтримки певного рівня соціальних видатків, суттєвого зменшення експортного потенціалу та часткової російської інфраструктурної блокади. За інформацією президентки Європейської комісії Урсули фон дер Ляєн, загалом від початку повномасштабної війни фінансова підтримка, а також військова та гуманітарна допомога для України, станом на вересень 2023 р. складала 81 млрд євро[10].

Важливим питанням для економічних відносин України з ЄС є розбудова фактично нової логістичної структури експорту та імпорту товарів, насамперед з третіми країнами. Російська часткова блокада Азовського моря з 2014 р. та намагання встановити повну блокаду Чорного та Азовського морів з 2022 р., фактична блокада торгівлі із країнами Центральної Азії через російську територію мають значні негативні наслідки для зовнішньої торгівлі України загалом. Так до війни 90% українського експорту зернових культур, який генерував 20% річних надходжень від експорту, транспортувалося через чорноморські порти. Перебудова логістики в умовах війни відбувається на основі Плану дій ЄС від 12 травня 2022 р. «Шляхи солідарності». План передбачає підвищення пропускної спроможності транспортних коридорів, визначення нових логістичних ланцюгів постачання експортно-імпортної продукції для України, пошук нових партнерів у ЄС та третіх країнах, спрощення відповідних процедур. Зокрема, мова йде про додаткові вантажні можливості наземного та водного транспорту в країнах ЄС, перевалювальних пунктів, місць для зберігання продукції, а також максимальної гнучкості у процесі прикордонних формальностей[11].

Вагомим індикатором, який дозволяє судити про готовність України розпочати процес переговорів про вступ до ЄС, є стан виконання Угоди про асоціацію, яка охоплює 24 тематичні розділи законодавства Євросоюзу. При цьому слід враховувати, що вступ України до ЄС вимагатиме від нас здійснити адаптацію українського законодавства до усіх норм ЄС, що містяться у більш ніж 27 тисячах правових актів, розділених на 35 тематичних напрямів[12].

Відповідно до оцінок «Українського центру європейської політики», викладених у незалежному моніторинговому звіті за 2014–2022 рр., загальний відсоток виконання Угоди про асоціацію (що включає як повністю виконанні зобов'язання, так і здійснені проміжні кроки) склав 55% на кінець 2022 р. Відсоток же «досконалого»

9 Шнирков О., Чугаєв О. Економічна інтеграція України до ЄС в умовах російсько-української війни. Журнал європейської економіки. Том 22. № 1 (84). Січень-березень 2023. С. 53-54.

10 Михайлов Д. Від початку війни ЄС надав Україні допомоги на 81 млрд євро – Фон дер Ляєн. 29.09.2023. URL: https://suspilne.media/583019-vid-pocatku-vijni-es-nadav-ukraini-dopomogi-na-81-mlrd-evro-fon-der-laen/

11 Шнирков О., Чугаєв О. Економічна інтеграція України до ЄС в умовах російсько-української війни. Журнал європейської економіки. Том 22. № 1 (84). Січень-березень 2023. С. 59.

12 Науменко Д., Акуленко Л. Перевірка готовності до переговорів про вступ: як Україна виконує Угоду про асоціацію з ЄС. Європейська правда. 19.06.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/06/19/7163733/

виконання, який враховує лише доведені до логічного завершення завдання, склав 30,4%. 26,2% припадає на «просунуте» виконання, яке означає, що законодавча робота проведена, проте не прийняті усі необхідні імплементаційні підзаконні акти, або ж не завершені певні дії з практичної імплементації. 21% – «рання» стадія виконання – коли нормативно-правові акти або заходи з їх імплементації перебувають на стадії розробки. Ще для 20,8% зобов'язань виконання навіть не розпочиналося, а виконання 1,6% зобов'язань має критичну невідповідність до існуючих правових норм ЄС[13].

Серед основних досягнень у рамках виконання УА можна назвати такі: реформування ринків електроенергії та газу, синхронізація енергосистеми України з енергосистемою континентальної Європи; впровадження прозорої системи державних закупівель; реформа системи ринкового нагляду і впровадження технічних регламентів ЄС; трансформація корпоративного управління; імплементація законодавства ЄС щодо приєднання до режиму спільного транзиту; розвиток національної системи трансплантології[14].

Втім, в окремих секторах прогрес України є більш успішним, ніж передбачено відповідними зобов'язаннями Угоди про асоціацію, наприклад у сфері зовнішньої та безпекової політики, у телекомунікаційному секторі. Це є свідченням того, що з моменту підписання Угоди про асоціацію відносини України та ЄС істотно змінилися, а регулювання секторів, які охоплює Угода, значно ускладнилося в самому ЄС[15].

Повномасштабна російська агресія пригальмувала показники виконання Угоди про асоціацію, в основному внаслідок негативного впливу війни на систему державного управління. Ресурси і діяльність держави були спрямовані на вирішення критичних оборонних завдань, гуманітарних викликів, мінімізацію проблем, спричинених руйнуваннями інфраструктури та логістичною блокадою у багатьох секторах економіки. Окремою проблемою став виїзд кваліфікованих кадрів державної служби за кордон або ж їх залучення до військової служби. Під час дії воєнного стану держава вимушено відмовилась від низки раніше впроваджених реформ у рамках виконання Угоди про асоціацію, зокрема таких як заходи державного ринкового нагляду, лібералізація роздрібних цін на енергоносії, фінансування заходів із покращення енергоефективності тощо. Також погіршилася прозорість процедур державного управління.

Серед інших проблем слід відмітити недостатній рівень володіння англійською мовою держслужбовцями, які відповідають за реалізацію євроінтеграційної політики в Україні, та їх обмежені знання щодо актів ЄС, які необхідно імплементувати.

Значну активізацію у наближенні законодавства України до норм ЄС викликала необхідність, починаючи з другої половини 2022 р., виконання семи «кандидатських» рекомендацій Європейської комісії, як передумови початку переговорів про вступ до ЄС. Зокрема, наша країна взяла на себе такі зобов'язання:

13 Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014 – 2022. «Український центр європейської політики», Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. Київ, 2023. 156 с.

14 Науменко Д., Булана О., Дяченко С. Шлях України до вступу: ключові віхи та виклики. Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Український центр європейської політики. Київ, 2023. С. 41–42.

15 Науменко Д., Акуленко Л. Перевірка готовності до переговорів про вступ: як Україна виконує Угоду про асоціацію з ЄС. Європейська правда. 19.06.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/06/19/7163733/

– прийняти та ввести в дію законодавство про процедуру відбору суддів Конституційного суду України;

– забезпечити судову реформу, у тому числі: завершити перевірку на доброчесність кандидатів до Вищої ради правосуддя Етичною радою та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

– надалі посилювати боротьбу з корупцією, зміцнювати незалежність антикорупційних органів;

– забезпечити відповідність законодавства про протидію відмиванню грошей до стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), ухвалити комплексний стратегічний план реформування всього правоохоронного сектору як частини середовища безпеки України;

– імплементувати антиолігархічний закон з метою обмеження надмірного впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя;

– прийняти закон про медіа, який узгодить законодавство України з правом ЄС;

– завершити реформу правової бази щодо захисту прав національних меншин[16].

У рамках процесу виконання рекомендацій Єврокомісії було прийнято низку важливих євроінтеграційних законів, які регулюють питання національних меншин, авторського права, медіаринку, а також галузеві реформи у сферах транспортних перевезень, страхування, поштового зв'язку тощо.

Станом на вересень 2023 р. можемо констатувати певний прогрес у проведенні реформ, необхідних для початку переговорів про вступ України до ЄС. За деякими оцінками, виконання встановлених Єврокомісією рекомендацій становить 8,1 бала з 10[17]. Наразі Україна повністю виконала більшість критеріїв та досягла суттєвого прогресу у виконанні інших умов. Детальний звіт з боку ЄС щодо оцінки прогресу України очікується до кінця 2023 р. На цьому тлі швидкий початок переговорів про вступ до ЄС видається цілком реальним завданням.

Очевидно, що початок переговорів про вступ до ЄС зможе надати євроінтеграційним реформам в Україні нового імпульсу, оскільки він буде спиратися на ширшу та найновішу базу законодавства ЄС та враховувати актуальний прогрес України щодо його впровадження.

Важливим напрямком приєднання України до ЄС є секторальна інтеграція в єдиний ринок Євросоюзу, яка почалася задовго до того, як наша країна отримала статус кандидата. Виконуючи свої зобов'язання за Угодою про асоціацію, Україна досягла відчутного прогресу в інтеграції низки секторів. Однак, оскільки УА охоплює не всі законодавчі акти ЄС, а деякі галузі економіки взагалі оминає, то в багатьох секторах ще є чимало невиконаних завдань.

Секторальна інтеграція передбачає два взаємозалежні процеси: імплементацію законодавства ЄС та підготовку державних органів і підприємств до роботи за новими правилами. Імплементація законодавства ЄС – це масштабне завдання, яке ви-

16 Махінова А., Сандул О. Що змінює для українського бізнесу вступ України до ЄС і до чого варто готуватися вже зараз. Європейська правда. 25.07.2023. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/07/25/7166411/

17 Кандидат Check-5: де Україна перебуває у виконанні 7 рекомендацій ЄС. Центр «Нова Європа». 27.09.2023. URL: http://neweurope.org.ua/analytics/kandydat-check-5-de-ukrayina-perebuvaye-u-vykonanni-7-rekomendatsij-yes/

магає розробки і прийняття численних законодавчих актів. Однак, щоб забезпечити дотримання цього законодавства, доведеться багато чого змінити у функціонуванні інституцій та запровадити нові процедури управління як у державному урядуванні, так і в бізнесі. Ситуація щодо імплементації законодавства ЄС значно різниться залежно від сектора. У деяких секторах, таких як, наприклад, митний союз та енергетика, рівень відповідності європейському законодавству вже доволі високий. Однак навіть у цих сферах є низка складних і масштабних завдань, які Україна повинна виконати до вступу в ЄС, зокрема імплементація Митного кодексу Союзу. В інших секторах, таких як сільське господарство та розвиток сільських територій, рибальство, вільне переміщення товарів нашій країні ще потрібно імплементувати сотні актів ЄС[18].

Після набуття кандидатського статусу відносини України з ЄС вибудовуються у контексті досягнення стратегічної мети – набуття нашою державою повноправного членства в Європейському Союзі та її утвердження як успішної європейської демократії з міцними державними й громадськими інститутами, конкурентною економікою, інтегрованою в європейський політичний, соціальний та економічний простір. Водночас у повному обсязі має використовуватися потенціал європейського вектору зовнішньої політики в рамках протидії російській агресії. Загалом перспективи відповідного зовнішньополітичного курсу мають формуватися навколо кількох стратегічних завдань. По-перше, необхідно забезпечити продовження комплексної інтеграційної політики, яка супроводжуватиметься активними реформами та набуттям відповідності європейським стандартам української економіки, соціальної сфери, системи державного управління, соціальних норм. Успіх на цьому шляху має остаточно вирішити долю нашої держави, забезпечивши її повернення до Європи як рівноправного актора. По-друге, необхідно забезпечувати продовження підтримки України з боку європейських держав та інституцій Європейського Союзу з метою консолідації сил, здатних ефективно протистояти російській агресії. По-третє, Україна зі свого боку має сприяти збереженню цілісності та єдності Євросоюзу, протидіяти деструктивним намірам третіх сторін, передусім РФ, щодо поширення євроскептицизму та внутрішніх суперечностей в ЄС. Нашій країні необхідно активізувати дипломатичні зусилля та інформаційну політику, спрямовані на висвітлення російської загрози Європі, і через це сприяти нівелюванню впливу російської пропаганди на окремі європейські країни та політичні сили, які виступають за примирення з агресором[19].

Питання щодо перспектив та ймовірних термінів вступу України до ЄС є надзвичайно складним та важкопрогнозованим. Звісно багато чого залежить від самої України, зокрема від темпів і якості демократичних реформ, здатності адаптувати європейське законодавство, відповідальності політичної еліти і згуртованості суспільства навколо ідеї європейської інтеграції. Зрештою, Україні ще слід виграти війну з кривавим російським агресором, яка на сьогодні є найвагомішим чинником невизначеності щодо можливих термінів та процедури вступу до ЄС. З іншого боку, сам

18 Науменко Д., Булана О., Дяченко С. Шлях України до вступу: ключові віхи та виклики. Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Український центр європейської політики. Київ, 2023. С. 47.

19 Артьомов І.В., Віднянський С.В. та ін. Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи реалізації (2014–2022 рр.): монографія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. С. 33–34.

Євросоюз зіткнувся із низкою внутрішніх проблем та поки що не спроможний дійти єдності щодо шляхів власного майбутнього розвитку і перспектив розширення.

Дедалі більше західних експертів зазначають, що подальший розвиток процесу європейської інтеграції та посилення самого Європейського Союзу, як впливового політичного суб'єкта, неможливі без формування загальноєвропейського політичного простору, що поєднав би в собі загальноєвропейські політичні інститути та їх акторів, а також представників громадянського суспільства та всі інші структури, що впливають на сферу загальноєвропейської політики, включаючи медіа та культуру[20]. За більш ніж 30 років, які пройшли від часу створення Європейського Союзу, на цьому шляху вже є відчутні результати. Зокрема: відбулося посилення політизації основних інститутів ЄС, що виражається у формуванні загальноєвропейських політичних партій; зміцнилися роль та повноваження Європарламенту, депутати якого напряму обираються громадянами країн-членів об'єднання; зростає вплив інститутів громадянського суспільства на діяльність політичних органів ЄС; виникли загальносоюзні засоби масової інформації, які прагнуть відігравати дедалі активнішу роль у політичних процесах на рівні Євросоюзу; формується єдина культурна сфера, що поступово стає невід'ємною частиною загальноєвропейського політичного простору.

У сучасних реаліях низка європейських країн, у тому числі Франція і Німеччина, вважають розширення довгостроковою метою та безпосередньо пов'язують його з попереднім проведенням внутрішніх реформ у ЄС. Пріоритетом для таких країн є поглиблення європейської інтеграції, а не розширення. Крім того негативні уроки, винесені з попередніх етапів розширення, коли до Євросоюзу вступали не зовсім підготовлені країни, також не сприяють ентузіазму щодо приєднання нових учасників. Вірогідно, позиція таких держав полягатиме у необхідності досягнення встановлених критеріїв вступу кандидатами та реформуванні самого Союзу у напрямку поліпшення його керованості та збільшення гнучкості при прийнятті рішень.

Також Україні слід бути готовою до того, що навіть палкі її прихильники на шляху вступу до ЄС миттєво можуть стати опонентами, коли мова йде про відстоювання власних галузевих інтересів. Зернова криза між Україною та Польщею й іншими країнами Центрально-Східної Європи, яка виникла навесні 2023 р. і донині не врегульована, є яскравим підтвердженням такої ситуації. У багатьох секторах економіки українські виробники становлять природну конкуренцію виробникам і компаніям цих країн. Особливо це стосується аграрного сектора, транспортних перевезень, сфери інформаційних технологій, харчової промисловості.

Аналіз попередніх етапів розширення ЄС демонструє, що держави-члени рідко з ентузіазмом ставилися до перспективи розширення Союзу. Причини цього явища різні – страх втратити кошти, побоювання щодо зміщення центру ваги ЄС і ослаблення його інститутів, вагання, пов'язані з міграцією та загрозами демократії. Зазвичай двигуном розширення є країни, що прагнуть приєднання до Євросоюзу. Тому дуже важливо не збиватися з курсу на вступ, знаходити підтримку з боку держав-членів у поєднанні з допомогою від інститутів ЄС. При цьому слід розуміти, що країни-члени

20 Гуселетов Б.П. Общеевропейское политическое пространство: от идеи к реальности. Мировая экономика и международные отношения. 2022. том 66. № 6. С. 92.

часто неохоче приймають нових кандидатів, а інститути недолюблюють структурні зміни[21].

У пошуку перспективних шляхів реформування в ЄС нині точаться дискусії про звуження можливості застосування права вето у таких сферах як оподаткування і зовнішня політика, а також про розширення спектра рішень, які можна ухвалювати кваліфікованою більшістю. Як компромісний варіант розглядається ідея встановити нові підходи щодо реалізації права вето, а саме шляхом запровадження цього права для невеликих груп держав-членів.

Крім цього обговорюється ідея щодо необхідності суттєво полегшити запровадження санкцій проти країн-членів, які порушують принципи життєдіяльності ЄС та європейське право. Держави-порушники, проти яких інститутами ЄС запроваджується відповідна процедура (останніми роками такі процедури були активовані проти Угорщини та Польщі), не повинні мати можливості блокувати власне покарання. Навіть більше, уперше у своїй історії ЄС прагне запровадити можливість виключити державу-члена, яка системно порушує правила. Досі такої опції не було, і вже згадана Угорщина активно цим користується – авторитарний режим В. Орбана розуміє, що справжнього покарання за свою антиєвропейську політику він поки що не отримає.

Німеччина у співпраці з Францією має намір відігравати провідну роль у просуванні інституційної реформи ЄС. Нинішній німецький уряд, виконуючи коаліційну угоду, просуває ідею нового Договору про Конституцію Європейського Союзу, який має поглибити європейську інтеграцію в напрямку перетворення ЄС на федеративне утворення. Мова йде про збільшення повноважень Європейського парламенту та посилення відповідальності Ради ЄС за обговорення пропозицій Єврокомісії і прийняття рішень. Коли йдеться про ЄС як міжнародного суб'єкта, німецький уряд підтримує справжню спільну зовнішню політику, політику безпеки та оборони і виступає за прийняття рішень кваліфікованою більшістю в Раді міністрів закордонних справ. Також має бути зміцнена Європейська служба зовнішніх справ, а Високий представник має стати справжнім «міністром закордонних справ» ЄС[22].

Однак такий підхід, спрямований на ліквідацію принципу одностайності у процесі прийняття рішень, є неприйнятним для багатьох центральноєвропейських держав. Вони побоюються, що позбавлення права вето призведе до зміцнення домінування великих держав-членів ЄС у таких чутливих сферах як спільна зовнішня та оборонна політика, міграція, соціальні та податкові питання тощо. Таким чином наполягання цих країн на збереженні статус-кво фактично блокує можливість запровадження інституційних змін у ЄС, які є необхідними передумовами для майбутнього членства в ньому України та інших держав-кандидатів.

Не додає оптимізму ситуація в Європейському Союзі, пов'язана з розповсюдженням євроскептичних настроїв в окремих країнах, поширенням авторитарних тенденцій, відходом від демократичних практик та зловживанням політикою одностайності ЄС з боку Угорщини, Польщі (щонайменше до парламентських виборів жовтня 2023

21 Бібер Ф. Уроки, винесені з розширення ЄС на Західні Балкани. Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Український центр європейської політики. Київ, 2023. С. 9.

22 Солоненко І. Європейська інтеграція України: роль і сприйняття Німеччини. Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Український центр європейської політики. Київ, 2023. С. 16–17.

р.), а тепер ще й Словаччини, в якій до влади восени 2023 р. прийшли популістичні проросійські сили. Існують також побоювання щодо низьких соціально-економічних показників самої України, стійкості та незворотності наших демократичних перетворень.

У таких складних умовах виходом із ситуації для України й інших держав-кандидатів може бути так званий поетапний вступ та запровадження проміжних кроків інтеграції. У цьому разі інституційна реформа ЄС може йти одночасно із поетапним вступом. Відтак Україна поступово інтегруватиметься до спільного ринку ЄС та деяких інших сфер після успішного завершення переговорів щодо певних розділів. Повноцінне членство з правом голосу та доступом до всіх фінансових інструментів буде лише останнім кроком у цьому процесі[23].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що європейська інтеграція України відбувається в надзвичайно складних умовах широкомасштабної російської агресії. Українці переконливо довели готовність захищати незалежність своєї країни та відстоювати право на європейський шлях її розвитку. Війна активізувала процеси подальшого розширення ЄС, надала нової якості політиці Брюсселю на українському напрямі, змусила переглянути підходи і пріоритети у сфері безпеки. Водночас війна, під час якої Україна зазнає колосальних людських та фінансово-економічних втрат, впливає й на характер нашого просування до об'єднаної Європи.

Специфіка нинішнього етапу європейської інтеграції України обумовлена комплексом різноспрямованих впливів, викликів і загроз. Серед яких, у першу чергу, слід відмітити турбулентність світових геополітичних процесів, загострення протистояння між КНР та США, початок президентської виборчої компанії у США, проблеми та суперечності всередині Європейського Союзу, пов'язані із різними підходами щодо його майбутнього розвитку, негативний вплив російської агресії на безпекову ситуацію у світі та Європі тощо.

Україна зможе отримати повноправне членство в ЄС лише після успішної імплементації вітчизняного законодавства до різноманітного та розлогого законодавства ЄС. Крім цього Україна зобов'язана відповідати Копенгагенським критеріям, мати розвинуту ринкову економіку та функціонуючі демократичні інститути. Важливо також реалізувати повноцінну реформу державної служби, яка дозволить залучати і утримувати в органах влади високопрофесійних фахівців, та налагодити постійний і продуктивний діалог між урядовими структурами, бізнесом та громадянським суспільством.

23 Солоненко І. Європейська інтеграція України: роль і сприйняття Німеччини. Реалістичний шлях вступу України до ЄС. Український центр європейської політики. Київ, 2023. С. 19.

Ігор ВЄТРИНСЬКИЙ

МІСЦЕ Й РОЛЬ УКРАЇНИ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ XXI СТ.

Війна проти нашої держави, яку РФ почала у 2014 р. та ескалювала у 2022 р. докорінно змінила значення України на геополітичній арені світу. На разі очевидно, що від результатів цієї війни залежить майбутня конфігурація та розклад сил на світовій арені. Агресія з боку РФ носить загарбницький експансіоністський характер, який здавався анахронізмом в сучасному світі, проте маємо констатувати, що архаїчні хижацькі підходи до побудови геополітичних стратегій повертаються на порядок денний міжнародних відносин.

З часів набуття незалежності у 1991 р. наша держава мала дуже обмежений вплив на глобальні міжнародно-політичні процеси. Серед основних причин такої ситуації можна виділити, насамперед, турбулентність у внутрішній політиці, економічні негаразди та відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії. Однією з беззаперечних переваг перших десятиліть української незалежності став мирний час, країна не була залучена до жодного збройного конфлікту, ані в регіоні, ані поза ним. Ситуація докорінно змінилася в 2014 р. коли РФ захопила Крим та розпочала збройну агресію на сході України. Ці події призвели до змін у внутрішній політиці нашої країни, зокрема до суттєвого послаблення проросійських сил, а також чітко визначило вектор зовнішньої політики на зближення з Заходом та інтеграцію у євроатлантичні структури. Початок повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р., метою якого було захоплення території України та позбавлення її державності, змусив світ по-новому подивитись на геополітичну ситуацію в регіоні центральної та східної Європи та оцінити можливі її наслідки для всього світу. Запеклий опір українського народу й беззаперечні успіхи нашої держави на першому році війни не лише змінили сприйняття України в світі, а й суттєво посилили її роль в системі європейської безпеки. Разом з тим, вже немає сумнівів, що російсько-українську війну, так само як і комплекс її передумов, необхідно розглядати не лише в регіональному, а й в глобальному контексті. Від результатів цього протистояння, що стало наймасштабнішим у Європі з часів Другої світової війни, залежатиме розклад сил на геополітичній мапі світу та особливості формування стратегій провідними центрами сили на міжнародній арені.

Геополітика не є новітнім явищем в світовій політиці. Перші теорії, за допомогою яких автори намагалися концептуалізувати існуючу міжнародно-політичну реальність, поєднуючи у різних пропорціях географічні та військово-стратегічні підходи

й чинники, з'являються наприкінці XIX – на початку XX ст. В своїх працях класики геополітики – А. Мехен, Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен та ін. аналізували специфіку й закономірності розвитку держави, як політичного організму, принципи її відносин з іншими державами на міжнародній арені, особливості впливу географічних чинників на військово-стратегічний потенціал країни тощо. Кінець XX - початок XXI ст. став періодом кардинальних змін, яких зазнав світ, зокрема в сфері розвитку інформаційних технологій, науки й техніки, транспорту, глобальних фінансових інструментів, медицини, штучного інтелекту, а також новітніх систем озброєнь. Здавалося б, що територіальні претензії та збройні протистояння стрімко втрачають свій сенс, особливо серед держав зі стабільною економікою та певним рівнем цивілізаційного розвитку. Але реальність виявилася іншою, контроль над простором та ідеї силового домінування не лише залишаються на порядку денному світової політики, а й отримують новий імпульс з боку низки потужних держав.

На відміну від геополітичної теорії, яка існує трохи більше 100 років, геополітична практика існувала протягом тисячоліть – стільки ж, скільки існують держави та їх кордони. Йдучи за логікою класиків, до геополітики можна віднести конфлікти, які або є результатом (наслідком) зростання держави, або полягають у протистоянні моря та суші чи спрямовані на отримання контролю над стратегічно важливим регіоном (Хартлендом, Рімлендом). Відповідно така логіка виключає зіткнення на релігійному ґрунті, громадянські війни (за відсутності зовнішніх впливів), національно-визвольні рухи, набіги кочівників і захист від них тощо. Проте, під згадані «параметри» підходить переважна більшість міждержавних конфліктів, що мали місце в історії людства. Поділ геополітики на теоретичну (формальну) й практичну (прикладну) є традиційним для політичної науки. Крім того, сучасні дослідники продовжують шукати власні кути зору для пояснення актуальних міжнародно-політичних процесів з позицій геополітики. Зокрема серед новітніх геополітичних концептів можна виділити геоекономіку, геофілософію, критичну геополітику тощо.

Геополітика в її прикладному або практичному вимірі може бути охарактеризована як специфічна діяльність держави, що спрямована на набуття та утримання контролю за певною територією та здобуття домінуючої з військово-стратегічної точки зору позиції щонайменше у регіоні, а бажано у глобальному масштабі. Відповідно, геополітика тісно пов'язана з воєнною стратегією, яку небезпідставно згадують серед фундаментальних джерел для геополітичних розвідок. Воєнна стратегія є складовою воєнного мистецтва (так само як оперативне мистецтво і тактика). У воєнній науці цей термін зазвичай вживається у воєнно-політичному контексті, а також коли заплановані військові заходи передбачають, у разі досягнення поставленої мети, корінні зміни воєнно-політичної та стратегічної ситуації, зокрема сприяють подальшому успішному веденню війни і переможному її завершенню. У вузькоспеціалізованому сенсі стратегія – це вищий рівень воєнного мистецтва, який охоплює теорію і практику підготовки збройних сил до воєнних дій, планування та ведення війни і стратегічних операцій, використання видів збройних сил та керівництво ними[1]. Оскільки

1 Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління. ЦЗ МО та ГШ ЗС України, Київ, 2018. С. 51

традиційно контроль над простором здійснюється військовим шляхом, не дивно що саме військовий потенціал є також основним інструментом практичної геополітики. В геополітичній парадигмі світ, міжнародні відносини та історія розглядаються як арена, процес і результат вічного протиборства. Противагою такому підходу виступає глобалістика, що навпаки робить акцент на становленні світу і системи відносин між державами як єдиного цілого[2].

Наприкінці XX ст. вийшла всесвітньовідома праця Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина» (1992 р.) де автор аналізував можливі глобальні наслідки колапсу СРСР та завершення Холодної війни. Ф. Фукуяма вважав, що розпад Радянського Союзу демонструє безперспективність авторитарних і планових централізованих соціалістичних моделей розвитку суспільства й держави, натомість ліберальна демократія та філософія особистої свободи стануть основою універсальної ідеології та набудуть глобального поширення[3]. Проте, вже в першій декаді XXI ст. стало цілком зрозуміло, що подібні погляди на майбутнє світоустрою дуже далекі від реальності. Чимало дослідників полемізують з Фукуямою та його ідеями на сторінках численних монографій. Зокрема у 2008 р. вийшла праця Р. Кагана з промовистою назвою «Повернення історії та кінець мрій», де автор чітко вказує на накопичення конфліктного потенціалу у міжнародній системі та аналізує певні точки напруги, зокрема, на прикладі КНР та В'єтнаму. Р. Каган вже тоді вбачав у внутрішній та зовнішній політиці Китаю риси класичної зростаючої наддержави з усіма можливими наслідками для навколишнього світу[4]. Ідеї та підхід Фукуями мали свій вплив на наукову думку початку XXI ст. і на певний час реалістичні теорії припинили бути мейнстрімом, а тематика геополітичної боротьби стала ледь не маргінальним напрямом. Проте сьогодні ми можемо чітко констатувати, що геополітичні ідеї, як основа політичної стратегії, знову повернулися до порядку денного міжнародних відносин.

Закінчення Холодної війни та крах біполярної міжнародної системи залишили відкритим питання конфігурації майбутнього світового порядку. Початок нового тисячоліття світ зустрів з усвідомленням особливої ролі США, які вийшли переможцем з глобального протистояння та залишились єдиною наддержавою у світі й лідером військово-політичного блоку НАТО. Після відносно успішного військового втручання сил НАТО на Балканах, коли вдалося зупинити кровопролитний конфлікт в Косово, з'явився погляд на США як «глобального поліцейського», що має достатній моральний та силовий потенціал і здатний сприяти стабільності в світі. Судячи з усього в американській еліті цілком розділяли подібні погляди, усвідомлюючи особливість власної ролі на міжнародній арені. Прагнення підтримки міжнародної стабільності було цілком природним для США, зважаючи на їхні лідерські позиції у світовій економіці, яка, як відомо, краще розвивається без потрясінь. Проте окрім раціональної та прагматичної складової подібної ідеології, був у ній присутній певний символізм на межі месіанства, який полягав у вірі щодо можливості поширення ліберально-демократичних цінностей та побудови демократичних інститутів у будь-якому суспіль-

2 Потєхін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст. Київ, 2023. С. 75

3 Там само. С.5

4 Kagan R. The Return of History and the End of Dreams. New York, 2008. C. 27

стві за наявності силового ресурсу. Прикладами цього підходу стали американські військові операції в Афганістані (2001 р.) та Іраку (2003 р.), що стали відповіддю на масштабну терористичну атаку на США, здійснену 11 вересня 2001 р. ісламістським терористичним угрупованням Аль-Каїда. Хоча першою та основною метою інтервенції до Афганістану була «глобальна боротьба з терором»[5], однією з основних задач на шляху її досягнення була демократизація країни та підтримка афганського громадянського суспільства. Під схожими гаслами роззброєння Іраку та підтримки іракського народу почалася війна проти режиму Саддама Хусейна в 2003 р.[6]. Рішення про введення військ в Афганістан було радше емоційною відповіддю й реалізацією психологічної потреби американського суспільства у помсті за теракти 11 вересня, аніж прагматичною стратегією[7]. Тоді як Іракська кампанія більше нагадувала геополітичний проект, в рамках якого Америка прагнула конвертувати свою позицію єдиної світової наддержави у розширення власних геополітичних можливостей, а саме отримати нову точку опори на Близькому Сході та контроль за іракської нафтовою промисловістю. Ці плани щодо утвердження гегемоністських позицій США на міжнародній арені, були досить скептично зустрінуті багатьма державами, в тому числі партнерами Вашингтона по НАТО.

Результати американських операцій в Афганістані та Іраку де-факто стали стратегічним провалом, оскільки досягнення у вигляді знищення ватажка Аль-Каїди Бін Ладена та повалення режиму С. Хусейна є суто символічними, зважаючи на розмір фінансових витрат й кількість жертв серед американського контингенту. Жодних системних результатів, на кшталт створення в цих країнах демократичних соціально-політичних режимів та ефективної економіки, досягнуто не було. Натомість сукупні втрати для США були величезними і включали, зокрема значні фінансові витрати – понад $2.5 трлн. загалом, а також велику кількість жертв серед солдат (біля 7000 чол.). Не менш важливими стали репутаційні втрати – тривалі й коштовні війни без конкретних та зрозумілих здобутків традиційно породжують сумніви в ефективності зовнішньополітичної стратегії держави, що їх ініціювала. Стало зрозуміло, що геополітичне лідерство США, яке видавалося беззаперечним наприкінці XX ст., має свої межі і це відкриває можливості для інших претендентів на цю роль. Серед країн, що демонструють прагнення кинути виклик лідерству США у XXI ст. варто виділити насамперед КНР та РФ.

Враховуючи сукупний потенціал Китаю – економічний, військовий, демографічний тощо, він є одним з провідних гравців на світовій геополітичній арені. КНР прагне зайняти одне з чільних місць серед нових центрів сили в постбіполярному світі й відкрито кидає виклик США, зокрема своєю агресивною риторикою щодо Тайваню, з яким американці мають союзницькі відносини.

Шляхом лібералізації економічної діяльності, КНР за три десятиліття створила міцний економічний фундамент для виключної позиції правлячої комуністичної

5 Global War on Terror. George W. Bush Presidential Library. URL: https://www.georgewbushlibrary.gov/research/topic-guides/global-war-terror

6 Iraq War 2003-2011. Britannica. URL: https://www.britannica.com/event/Iraq-War

7 Butt A. The Afghan war: A failure made in the USA. Aljazeera. URL: https://www.aljazeera.com/opinions/2019/12/23/the-afghan-war-a-failure-made-in-the-usa

партії всередині країни. Авторитарний політичний режим повністю унеможливив створення будь-яких опозиційних політичних проектів, в той час як громадська опозиційна діяльність унеможливлюється шляхом запровадження тотального контролю за населенням. Економічні успіхи й зростання могутності збройних сил зумовили початок агресивної політики КНР в регіоні, насамперед йдеться про ефективний контроль островів в Південно-Китайському морі, постійні погрози в бік Тайваню та прикордонні зіткнення з Індією.

Зміна стратегічної ваги Китаю є одним з ключових маркерів глобальних геополітичних трансформацій XXI ст. Зі слабкої, виснаженої внутрішніми негараздами країни третього світу КНР перетворилася на економічного гіганта та беззаперечного регіонального лідера з глобальними амбіціями. У 2022 р. ВВП Китаю склав $18 трлн., що дозволило країні посісти друге місце в світі після США, чий ВВП дорівнював $25.5 трлн., водночас за паритетом купівельної спроможності в 2022 р. КНР навіть обігнала США ставши світовим лідером[8]. Протягом останніх десятиліть КНР відіграє провідну роль в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, поєднуючи економічний вплив, що спирається на переважаючий військовий потенціал.

Свої досягнення у військово-технологічній сфері Китай використовує, зокрема, для підтримки країн-ізгоїв, що перебувають під санкціями Заходу, таких як РФ, Іран, Північна Корея та ін. Ці дії фактично ведуть до утворення нової «вісі зла», антидемократичної коаліції, яка головною своєю метою вбачає протистояння «колективному Заходу» і завдяки Пекіну отримує для цього відповідні засоби, насамперед зброю.

Вже майже два десятиліття тому в експертному співтоваристві не було сумнівів, що цілі КНР є набагато амбітнішими за «звичайного» регіонального лідера[9]. Хоча тоді питання його потенційного впливу на регіональний і глобальний рівні міжнародних відносин залишалося відкритим, сьогодні зрозуміло, що Китай взяв курс на стратегічне протистояння зі США та суперництво з ними за вплив на світовій арені. Ф. Закарія передбачив цю ситуацію ще у 2008 р., він назвав Китай «головним викликом» для Сполучених Штатів та виразив упевненість в тому, що в майбутньому саме КНР стане другою за могутністю наддержавою у світі[10].

Слідом за економічними успіхами КНР почала активно нарощувати свої військові можливості, регулярно збільшуючи видатки на оборону. Сьогодні китайські збройні сили наближаються до паритету з американськими можливостями в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, що має особливе значення на тлі потенціальних конфліктних сценаріїв навколо Тайваню та в Південно-Китайському морі. Залишається відкритим питання цілей довгострокової стратегії Пекіна, зокрема, чи прагне і чи зможе він замінити США в якості глобального гегемона, проте очевидною є мета створити китайську сферу впливу в Східній Азії[11]. Водночас на думку Т. Чабра наразі недостатньо уваги приділяється викликам з боку Китаю щодо демократії та

8 Swanson A. The Contentious U.S.-China Relationship, by the Numbers. The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2023/07/07/business/economy/us-china-relationship-facts.html

9 Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / Кокошин А.А., Богатуров А. Д., Воскресенский А.Д. и др.; Отв. ред. А.А. Кокошин, А.Д. Богатуров. Москва, 2005. С.314

10 Zakaria F. The Post-American World. New York, 2008. С.93

11 Chhabra T. The China challenge, democracy, and U.S. grand strategy. Foreign Policy in Broogings. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/02/FP_20190311_us_grand_strategy_chhabra.pdf

ліберальних цінностей. На думку автора, подібні загрози можуть бути більш небезпечними аніж свого часу подібні виклики з боку СРСР[12]. Аналізуючи природу наявних китайських загроз та викликів, Т. Чабра зупиняється на наступних: 1) Гнучкий авторитаризм Китаю за кордоном, який є менш вимогливим і більш гнучким, ніж Радянський комунізм. Він є особливо небезпечним в світлі того, що відкриті суспільства наразі є менш мобілізованими і більш вразливими, ніж це було у часи Холодної війни. 2) Використання технологій масового цифрового спостереження дозволяє Комуністичній партії Китаю реалізувати раніше недосяжні можливості поширення тоталітарних візій. Також Пекін має змогу «експортувати» такі можливості не лише дружнім автократичним режимам, а й до вразливих демократій. 3) Досить ефективний варіант китайського авторитарного капіталізму є більш динамічним та стійким ніж радянська економічна політика, деградація якої, зрештою, й стала причиною розпаду СРСР. 4) Китай прагне використовувати проти вільних суспільств економічну взаємозалежність, що є особливо небезпечним зараз, коли демократії глибоко розрізнені та вразливі до політичного втручання ззовні. Одночасно, Пекін працює над зменшенням власної залежності від західних товарів та технологій[13]. На думку автора, у поєднанні ці тенденції є суттєвою загрозою політичній цілісності давніх і нових союзників та партнерів США по всій Євразії. Ускладнює ситуацію поглиблення співпраці КНР та РФ, яке розвідка США наразі оцінює як сильнішу ніж будь-коли з середини 1950-х рр. Цей альянс авторитарних країн посилить та збільшить кількість викликів для основоположних принципів зовнішньої політики США після Другої світової війни: першість в Євразії ворожої сили або ворожого союзу становила б неприйнятні ризики для політичної ідентичності Сполучених Штатів, процвітання та безпеки в регіоні[14].

Використання економічної взаємозалежності в якості інструменту тиску яскраво проявилося у відповідних діях щодо Австралії у 2020 р. Позиція Австралії щодо низки міжнародних питань, наприклад, заклику до розслідування причин виникнення та поширення вірусу SARS-CoV-2 або засудження численних порушень прав уйгурів в КНР викликала бурхливу реакцію Пекіна, що проявилася не лише на рівні декларацій, а й в економічному тиску на сусіда. Австралія, слідом за США, Великою Британією та іншими європейськими країнами, висловлює побоювання щодо загрози національній безпеці в разі більш тісної співпраці з Пекіном в технологічній сфері, прикладом чого є не допуск китайської компанії Huawei до установки мережі 5G. Подібна позиція викликає невдоволення китайського уряду, яке він демонструє шляхом розв'язання торгівельних «воєн» з Австралійським Союзом. Так, зокрема, з листопада 2020 р. КНР припинила закупівлю у Австралії щонайменше семи товарних категорій, включаючи вугілля, мідь, пиломатеріали, ячмінь, цукор, вино і лобстерів. Для австралійської економіки подібні обмеження є досить відчутними, оскільки Китай є найбільшим ринком експорту Австралійського Союзу, розмір якого за рік до обме-

12 Chhabra T. The China challenge, democracy, and U.S. grand strategy. Foreign Policy in Broogings. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/02/FP_20190311_us_grand_strategy_chhabra.pdf

13 Там само.

14 Chhabra T. The China challenge, democracy, and U.S. grand strategy //Foreign Policy in Broogings. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/02/FP_20190311_us_grand_strategy_chhabra.pdf

жень сягнув $104 мільярдів, таким чином бюджет Австралії недорахується десятків мільярдів доларів[15].

Сьогодні Пекін є другим за сукупною вагою геополітичним гравцем у світі, який активно використовує свій економічний потенціал в якості інструменту зайняття та утвердження бажаних позицій на світовій арені. Також КНР регулярно демонструє готовність за необхідності звернутись й до військових інструментів для досягнення геополітичних цілей, доповнюючи офіційні заяви постійним збільшенням військових витрат.

Прикладом небезпечного зближення КНР та РФ, зокрема, є позиція Пекіна щодо російської агресії проти України. Маючи дієві інструменти впливу на РФ, офіційний Пекін досі обстоює демонстративно нейтральне відношення до війни, обмежуючись примирливими деклараціями загального характеру. Немає сумнівів, що Кремль координував свої дії з Китаєм й напередодні вторгнення, оскільки навіть в умовах розгорнутого для наступу угруповання активні дії було відкладено на кілька тижнів у зв'язку з проведенням зимових Олімпійських ігор в Пекіні, яку кремлівський диктатор Путін відвідав в якості почесного гостя. Наразі саме Китай і його сателіти (Північна Корея) й партнери (Іран) здійснюють найбільшу підтримку путінському режиму в найбільш кривавому протистоянні на континенті з часів Другої світової війни.

Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну 24 лютого 2022 р. стало несподіванкою не лише для більшості політичних експертів, а й для багатьох урядів, в тому числі сусідів та партнерів нашої держави. Разом з тим, ці дії цілком вкладаються в логіку реваншистської російської геополітичної стратегії путінських часів. Прийшовши у 1999 р. до влади в РФ, В. Путін максимально зосередив владу в рамках президентської вертикалі, зокрема фактично зруйнувавши інститут незалежних ЗМІ, які активно розвивалися після розпаду СРСР. Також очільник Кремля взяв курс на відновлення геополітичної ваги часів СРСР, він прагнув перетворити РФ з економічно слабкої та технологічно відсталої країни на новий центр сили континентального масштабу. Ідеологічні та емоційні підвалини такої позиції Путіна випливають з його заяв щодо розпаду Радянського Союзу: «...Ми повинні визнати, що розпад Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинились за межами російської території»[16].

Особливості зовнішньополітичних пріоритетів та імперативів в період правління Путіна В. Горбулін влучно характеризує як російська «геостратегія реваншу». Метою останньої, на думку автора, є комплекс задач, серед яких ключова – це поступове, але неухильне відновлення російського впливу й значущості на міжнародній арені[17].

Звичайно путінську політику логічно розглядати з урахуванням саме радянських уявлень про геополітичну структуру світу та європейського регіону зокрема.

15 Китай через протистояння з Австралією припинив закупівлю в неї ключової сировини. MIND. URL: https://mind.ua/news/20217950-kitaj-cherez-protistoyannya-z-avstralieyu-pripiniv-zakupivlyu-v-neyi-klyuchovoyi-sirovini

16 Горбулін В. «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша. «Зеркало недели. Украина». URL: https://zn.ua/internal/gibridnaya-voyna-kak-klyuchevoy-instrument-rossiyskoy-geostrategii-revansha-_.html

17 Там само

Це важливо, оскільки більшість політичного керівництва держави включно з ближнім оточенням Путіна починали свою кар'єру ще в радянські часи, зокрема в силових структурах СРСР. Для них закінчення Холодної війни асоціюється з поразкою їхньої держави і сприймається як особиста трагедія. Відповідно й розпад СРСР означає для московської верхівки втрату почуття власної величі. Колишні радянські «силовики», які нині керують Росією, розглядають світ в якості арени геополітичної боротьби як це було в епоху біполярності. В контексті цього підходу мають існувати чітко окреслені «сфери впливу» чи «зони життєвих інтересів», а військова сила виступає основним критерієм визначення значущості держави. Відповідно, держави з низьким військовим потенціалом сприймаються переважно в якості об'єктів впливу та домінування держав-лідерів. З цих позицій, наприклад, країни Балтії, Польща, Угорщина, Румунія та ін. стали своєрідним «трофеєм» США як переможця в Холодній війні й перейшли до Євроатлантичної сфери впливу. Відповідно Білорусь, Грузія, Молдова та, особливо, Україна мають входити у «виключну зону» впливу РФ, оскільки остання ідентифікує себе в якості головного геополітичного центру на європейському континенті.

Росія традиційно дуже нервово сприймала процес розширення та зміцнення позицій НАТО, оскільки це провідна військово-політична структура в регіоні, що заважає реалізації геополітичних амбіцій Кремля. ЄС і НАТО займають провідні позиції в Європі з точки зору економічного та військового потенціалу, ці союзи об'єднують потужності всіх країн-членів, що робить змагання з ними неможливим для РФ. Тож протягом десятиліть керівництво Кремля докладало максимум зусиль для торпедування своїх суперників. Дії Москви зосереджувались на таких напрямках: спроби створення альтернативних інтеграційних утворень (ОДКБ, Євразійський союз); створення «буферної зони» з НАТО, що мала б складатися з країн-сателітів РФ; активна робота спрямована на підрив єдності ЄС – в ідеалі аж до дезінтеграції – насамперед шляхом встановлення та поширення корупційних зв'язків; нарощення військового потенціалу і підготовка до можливих гібридних операцій проти країн НАТО; гра на протиріччях між США та європейськими союзниками з метою зниження сукупного мобілізаційного потенціалу Північноатлантичного альянсу на континенті.

Починаючи з 2008 р. Росія починає тестувати нові підходи до проведення «гібридних» військових операцій, які характеризуються поєднанням рис різних типів збройних конфліктів[18]. Д. Матерняк наводить наступне визначення гібридної війни: це «війна, яка поєднує в собі одночасно різні можливі засоби та методи насильства, зокрема регулярні та нерегулярні військові дії, операції в кіберпросторі, а також економічну та психологічну діяльність, інформаційні кампанії (пропаганду) тощо»[19]. Подібні «гібридні війни» стали своєрідним путінським «ноу-хау», відіграючи роль провідного елементу тиску у відносинах з сусідніми державами. Головною їх перевагою для Кремля стала можливість масштабного використання військової сили за формальної відсутності міждержавного конфлікту. Як наслідок, юридичне

18 Bilal A. Гібридна війна – нові загрози, складність і «довіра» як антидот. NATO Review. URL: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/11/30/gbridna-vjna-nov-zagrozi-skladnst-dovra-yak-antidot/index.html

19 Матерняк Д. Гібридна війна: російська доктрина і висновки з дій під час російсько-української війни. Стратегічна панорама. URL: https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/105/105

доведення факту агресії дуже ускладнюється масованим інформаційно-пропагандистським впливом на світову суспільну думку, а також російським правом вето в РБ ООН. Першим промовистим прикладом путінської «гібридної війни» стала агресія проти Грузії з подальшою окупацією Південної Осетії. Граючи на небажанні більшості країн регіону у будь-якій формі бути залученими до конфлікту, РФ реалізувала нову модель територіальної експансії, що полягає у проведенні блискавичної військової операцій, яка супроводжувалася масштабними й цілеспрямованими інформаційно-пропагандистськими кампаніями з метою спотворення картини подій. Ці дії були покликані вплинути на суспільну думку, нав'язати вигідну для Москви точку зору й тим самим «звільнити» зарубіжних політиків від необхідності жорсткої реакції на агресивні дії РФ. Як наслідок, позиція світового співтовариства і, зокрема, ЄС щодо російської агресії в Грузії була більш ніж пасивною, що посилило впевненість Кремля в повній безкарності за проведення подібних «гібридних» військових операцій. Відповідно це спонукало Кремль до повторення подібної агресивної тактики в Україні, й 6 років потому РФ анексувала Крим і розпочала вторгнення на сході нашої держави.

Плани та наміри Кремля щодо зміни регіонального та глобального геополітичного ландшафту на свою користь передбачали набуття та утвердження непрямого контролю над Україною за білоруським зразком, шляхом економічної й політичної прив'язки корумпованого маріонеткового режиму. Події Революції гідності в кінці 2013 на початку 2014 рр. в Україні змусили Кремль до негайної корекції планів та дій: замість поступового поглинання України з використанням переважно політичних та економічних засобів довелося негайно вступати в боротьбу за контроль над територіями, які Москва історично вважає своєю виключною зоною впливу та домінування.

Російська агресія щодо України, яка почалася у 2014 р. стала викликом для Євроатлантичної спільноти, яку Кремль розглядає в якості свого геополітичного суперника на континенті. Ці події призвели до корекції стратегічних планів НАТО[20], зокрема суттєвого посилення її східного флангу та реорганізації сил швидкого реагування в Європі[21]. Подібні кроки свідчили про усвідомлення серед західних еліт того, що в рамках реалізації агресивної «геостратегії реваншу» здобуття контролю над Україною є лише проміжною ланкою на шляху підготовки путінської Росії до майбутнього протистояння з НАТО. Разом з тим, реакція Заходу на анексію Криму та вторгнення на Донбас була досить стриманою, насамперед через побоювання ескалації конфлікту, оскільки російські військові можливості були дуже переоцінені.

До повномасштабного вторгнення РФ в Україну на початку 2022 р. з Москвою продовжували рахуватися як з потужним геополітичним гравцем, щонайменше регіонального масштабу. В той час як КНР розглядали насамперед як економічну потугу, що швидко нарощує свої військові й технологічні спроможності та має вражаючі демографічні показники, вага РФ ґрунтувалася на її сукупному військовому потен-

20 Larsen, H.B.L. Great Power Politics and the Ukrainian Crisis: NATO, EU and Russia after 2014. Danish Institute for International Studies. URL: https://www.diis.dk/files/media/publications/import/rp182014_lindboe_nato_forweb.pdf

21 Karock U. NATO after the Wales Summit: Back to collective defence. Policy Department, Directorate-General for External Policies. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2014/536430/EXPO_BRI(2014)536430_EN.pdf

ціалі, включно з ядерним арсеналом, а також ресурсній базі й величезній території. Проте вже через кілька місяців повномасштабної війни в Україні стало зрозуміло, що оцінки боєздатності збройних сил РФ були сильно завищеними. Це, зокрема, стало наслідком багаторічної пропагандистської кампанії Кремля щодо звеличення успіхів переозброєння та потужності своєї армії. Наразі Москва втратила свої позиції в якості континентального центру сили, в той час як геополітична вага Китаю лише зросла. Продовжуючи тривалу й виснажливу війну в Україні в умовах найжорсткіших економічних санкцій, Кремль вимушений йти на асиметричне партнерство з Пекіном. Поточний рівень економічної та технологічної залежності Москви від Пекіна, на думку О. Мотиля, фактично перетворює РФ на васала КНР[22].

Окрім утвердження свого впливу на РФ, що значно посилився з початком російсько-української війни, Пекін позиціонує себе в якості природного лідера т.з. Глобального Півдня. Цей термін останнім часом використовують все частіше, маючи на увазі як правило небагаті країни, що розвиваються, хоча його сенс є досить розмитим. Часом під Глобальним Півднем розуміють держави, які не орієнтуються на підходи «колективного Заходу» в міжнародних відносинах, а прагнуть займати більш нейтральну позицію, насамперед, стосовно основних точок напруги в рамках геополітичного суперництва провідних акторів. В ідеологічному сенсі Глобальний Південь співвідносять з Третім світом та Рухом неприєднання, що мали місце в часи Холодної війни. І хоча до цієї категорії відносять також такі потужні держави як Бразилія, Індія, Південно-Африканська Республіка тощо, здебільшого коли говорять про Глобальний Південь йдеться про спільноту небагатих країн, що розвиваються. Як зазначає Дж. Най, основне значення цього терміну радше дипломатичне, аніж наукове, а журналісти й політики застосовують його переважно по відношенню до бідніших країн, оскільки воно краще виглядає в заголовках, аніж власне згадка про рівень доходу[23].

Нещодавно Китай почав чергову цілеспрямовану кампанію щодо утвердження себе як лідера країн, що розвиваються, зокрема серед держав з антиамериканськими та антизахідними настроями. Так, в рамках саміту «Групи 77 плюс Китай», що пройшов у вересні 2023 р. в Гавані, представник КНР Лі Сі пообіцяв, що Китай «завжди буде частиною світу, що розвивається і членом Глобального Півдня», незалежно від того, якого рівня розвитку досягне сам. Також, Лі Сі наголосив, що Китай назавжди пов'язаний та стоятиме пліч-о-пліч з країнами, що боролися з експлуатацією та пригніченням колоніальної епохи[24]. Виступаючи з позицій лідера Глобального Півдня та аргументуючи це необхідністю виправлення історичної несправедливості, Китай закликає надати країнам, що розвиваються більше представництво на рівні ООН, що включає надання місць в розширеній Раді Безпеки державам Африки. При цьому рівень відвертості китайської позиції яскраво характеризує той факт, що в згаданих

22 Motyl A. Russia's transformation into China's vassal: Has Putin or Xi blundered? Yhe Hill. URL: https://thehill.com/opinion/international/3920054-russias-transformation-into-chinas-vassal-has-putin-or-xi-blundered/

23 Nye J. What Is the Global South? Project Syndicate. URL: https://www.project-syndicate.org/commentary/global-south-is-a-misleading-term-by-joseph-s-nye-2023-11

24 Cushman C. China wants to be the leader of the global south. The Economist. URL: https://www.economist.com/china/2023/09/21/china-wants-to-be-the-leader-of-the-global-south

ініціативах жодним чином не згадується Індія, яку КНР розглядає в якості свого суперника. Хоча остання також є країною, що розвивається і вже давно добивається місця в РБ ООН[25]. Прагнучи очолити щось на кшталт нового Руху неприєднання, Пекін закликає також до «справжньої багатосторонності», що забезпечується міжнародними організаціями, від ООН до Світового банку та Міжнародного валютного фонду, але де більше не мають домінувати США та інші багаті ліберальні демократії. Крім того, в закликах китайських представників лунають тези про повагу до різноманітності світових цивілізацій та кодекс відмови від ліберальних цінностей, як форми західноцентричного расизму[26].

Привабливі заклики Пекіна знаходять вдячну аудиторію серед багатьох урядів та населення країн, що розвиваються. Проте коли про необхідність поваги до цивілізаційної та культурної різноманітності заявляють лідери авторитарної країни, де діють виправні центри суворого режиму для представників уйгурської етнічної меншини, а Інтернет жорстко цензорується та обмежується державою, виникають обґрунтовані сумніви щодо відвертості китайських намірів. Очевидно, що боротьба за лідерські позиції серед країн Глобального Півдня є частиною глобальної стратегії КНР, спрямованої на геополітичне суперництво зі США. Схоже, що Пекін в цій боротьбі послуговується принципом «тисячі порізів», докладаючи значних зусиль насамперед для торпедування американських лідерських позицій на міжнародній арені. Останніми роками зовнішня політика КНР неодмінно включає такі елементи як дискредитація ліберально-демократичних цінностей; фінансування та підтримка авторитарних режимів; постійна критика зовнішньої політики США, G7 та Заходу в цілому; підтримка антизахідних настроїв й відповідної політики серед країн Глобального Півдня тощо.

Якщо РФ своєю агресивною політикою демонструє прагнення до зламу та ревізії існуючого світового порядку, то КНР, ймовірніше, бажає його ерозії та зміни статусу ключових геополітичних гравців, вбачаючи себе в ролі майбутнього гегемона. Так, 13 вересня 2023 р. напередодні саміту «Групи 77 плюс Китай» китайське міністерство закордонних справ опублікувало «Пропозицію КНР щодо реформи й розвитку глобального управління». У заяві йдеться про необхідність радикальних змін в правилах та інститутах, які контролюють міжнародний розвиток, безпеку й права людини. Звертаючись до історичних прикладів та аналогій, Пекін закликає США (які прямо не згадуються й називаються «певною державою») вчитись на своїх минулих помилках, зокрема, відносячи до них ігнорування «законних безпекових проблем» РФ, використання санкцій, які «не мають сенсу», а також перешкоджання науковому прогресу за допомогою «гегемоністського» контролю над продажем технологій[27]. Тож, декларуючи повагу до суверенітету й закликаючи до відмови від обмежень, КНР цинічно виправдовує та підтримує агресивні дії свого молодшого партнера щодо загарбницької війни в Україні. Одночасно, Пекін прагне посилити свої військові можливості для протистояння із Заходом за рахунок придбання західних технологічних досягнень за

25 Там само

26 Там само

27 Cushman C. China wants to be the leader of the global south. The Economist. URL: https://www.economist.com/china/2023/09/21/china-wants-to-be-the-leader-of-the-global-south

кошти, що були зароблені завдяки західним інвестиціям та застосуванню ліберальних підходів в економіці.

Не дивлячись на масштабні фінансові та політичні інвестиції КНР у стратегію зниження впливу США та утвердження власних лідерських позицій серед країн Глобального Півдня, цей процес не є безхмарним. Далеко не всім державам імпонує авторитарний стиль китайської дипломатії, навіть попри значні економічні бенефіти від співпраці з Пекіном. Крім того, в рамках Глобального Півдня існує чимало протиріч між державами, які відносяться до цієї групи, зокрема, можна згадати Індію, яка є давнім та запеклим суперником Китаю, або непримиренну позицію Ірану й Саудівської Аравії по відношенню одне до одного. Подібні труднощі, суперечності та нерівність між КНР та великою часткою країн Глобального Півдня відкривають нові можливості для Вашингтона та його партнерів. Потенціал Заходу щодо відновлення свого впливу серед країн, що розвиваються та протистояння потужності й амбіціям Китаю, які зростають, свідчить про те, що змагання за вплив на Глобальному Півдні лише починається[28].

З моменту набуття Україною незалежності питання стратегічного вектору її розвитку було одним з центральних. Зважаючи на особливості геополітичного становища нашої держави, протягом тривалого часу Україна залишалася на роздоріжжі, обираючи між тіснішою інтеграцією з пострадянським простором, зокрема, РФ та Білоруссю та можливістю зближення з євроатлантичним співтовариством. Звичайно, після розпаду СРСР існувала величезна інерційність, як на рівні масової свідомості, так і в політиці. Відповідно українські еліти продовжували орієнтуватися на Москву і розглядали її в якості найближчого партнера. Розбудові відносин із Заходом заважали багато чинників з обох сторін, починаючи від настороженого відношення до недавнього опонента в Холодній війні, закінчуючи мовним бар'єром. Однією з суттєвих перешкод в цьому контексті була принципова різниця політичної культури й традиції. Відсутність державних інститутів, слабке громадянське суспільство, «декоративна» демократія, відсутність верховенства права, кланово-олігархічна економічна система тощо – всі ці чинники суттєво ускладнювали процес порозуміння та зближення з західними партнерами. Тривалий час після проголошення незалежності Україна багато в чому залишалася глибоко радянською країною й навіть сьогодні продовжується боротьба з цим історичним тягарем.

Водночас відносини з РФ були набагато більш зрозумілими та привабливими для українських керманичів. Причиною цього, зокрема, були численні особисті зв'язки з московськими елітами, що залишилися з радянських часів та часто носили корупційний характер. Дві країни мали спільний історичний бекграунд, мовну та соціокультурну спорідненість, схожість політичних систем та традицій, тож не дивно, що значна частина українського суспільства та політичного класу тяжіли до поглиблення відносин з РФ. Однак, спільний перегляд радянських фільмів населенням та корупційні оборудки політико-бізнесових структур обох країн зовсім не означали, що вони є тотожними з точки зору політичної культури та стратегії. Навіть після розпаду

28 Schuman M. Why China won't win the Global South. Atlantic Council. URL: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/why-china-wont-win-the-global-south/#new-imperialism

СРСР імперське світосприйняття московського правлячого класу нікуди не поділося. На відміну від українського політичного керівництва, Кремль традиційно розглядав себе в якості основного геополітичного центру центральної й східної Європи, а пострадянський простір вважав зоною свого виключного впливу. Відповідно, Україна завжди перебувала в центрі уваги російських спецслужб, а встановлення контролю над нею було надважливим етапом в контексті російської реваншистською геополітичної стратегії.

Частина української еліти усвідомлювала небезпеку від кремлівських амбіцій та розуміла, що наша держава є об'єктом постійного тиску з боку РФ. Проте подібне бачення аж ніяк не було мейнстрімом і протягом тривалого часу межею спроможностей Києва були спроби стратегічного балансування між РФ та Заходом. Одна з популярних в українському політикумі ідей кінця XX початку XXI ст. полягала у наявності певного третього шляху, який передбачав розвиток відносин в обох напрямках одночасно. Ці спроби отримали втілення в політиці «багатовекторності» часів президентства Л. Кучми (1994–2004). Намагання Л. Кучми збалансувати вплив з боку РФ шляхом розширення відносин із Заходом дратували Кремль, тож тиск на Україну посилювався. Одним з кризових моментів в рамках каденції другого українського президента став конфлікт навколо коси Тузла 2003 р., що стала провісником подальших агресивних дій Кремля проти України[29].

Переламними моментами в новітній історії України, що мали суттєвий вплив на весь подальший розвиток країни, стали т.з. «Майдани» – Помаранчева революція та Революція гідності – масові та тривалі акції протесту в Києві та інших українських містах у 2004 р. та 2013 рр., результатом яких стали важливі зміни у внутрішній та зовнішній політиці нашої держави. Обидві події пов'язані з ім'ям В. Януковича, колишнього кримінальника та російського ставленика, якого шляхом масових фальсифікацій просували на пост президента у 2004 р. Внаслідок масштабних мирних протестів, найбільш активна фаза яких тривала 12 днів (із 22 листопада до 3 грудня 2004 р.) і де взяли участь кілька сотень тисяч протестувальників, відбувся додатковий тур виборів, де Янукович програв опозиційному кандидатові В. Ющенку[30]. Результати Помаранчевої революції були дуже по різному сприйняті українськими партнерами. На Заході ці події викликали захоплення проявом демократії та народовладдя в пострадянській країні. Водночас в РФ подібне посилення громадянського суспільства розглядали як перешкоду своїм планам щодо отримання контролю над Україною, а також загрозу власній авторитарній системі управління. Помаранчева революція або перший «Майдан» (за назвою місця основних подій) продемонструвала, що масштабний мирний протест є цілком дієвим інструментом впливу на політику в державі за умови відсутності зворотного зв'язку між владою та громадянським суспільством. Усвідом-

29 20 Років російсько-українського конфлікту довколо острова Тузла. СВІТОВИЙ КОНҐРЕС УКРАЇНЦІВ. URL: https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/20-rokiv-rosiisko-ukrayinskoho-konfliktu-dovkola-ostrova-tuzla/

30 Помаранчева революція 2004. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=pomarancheva_revoljucija_2004

лення цього факту змінило українське суспільство, що в повній мірі проявилося під час другого «Майдану» – Революції гідності.

Після реваншу проросійських сил та приходу до влади у 2010 р. В. Януковича, останній почав активно згортати всі скоординовані із Заходом реформи започатковані попередниками. У листопаді 2013 р. після кількох візитів до РФ та таємних зустрічей з В. Путіним, В. Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС, яку готували різні уряди впродовж кількох років. Угода про асоціацію не була гарантією вступу України до ЄС, але вона мала дати початок перебудови України під закони Євросоюзу та була символом шляху країни до членства у блоці[31]. Після жорстокого придушення небагатолюдної демонстрації, де люди закликали владу продовжити політику євроінтеграції, яке відбулося вночі 30 листопада 2013 р., протести спалахнули з новою силою й зібрали мільйони людей по всій країні. Епіцентром подій знову став Майдан Незалежності в Києві, а тривала та масова боротьба громадян проти свавілля проросійської влади отримала назву Революція гідності. Маючи досвід Помаранчевої революції, режим Януковича зайняв жорстку та непримиренну позицію щодо протесту. Проти мітингарів активно застосовувався весь доступний репресивний арсенал, від жорстоких поліцейських штурмів та використання незаконних силових угруповань (т.з. «тітушок») до прийняття антиконституційного законодавства, спрямованого проти масових зібрань (т.з. «диктаторські закони 16 січня»). Критичною точкою став снайперський вогонь по учасникам протестів 20 лютого 2014 р. внаслідок якого загинули більше 100 чоловік та кількасот було поранено. Двома днями пізніше В. Янукович втік до РФ разом з більшою частиною свого уряду, а влада в країні до позачергових виборів президента (які пройшли 25 травня 2014 р.) перейшла до парламенту.

Розуміючи, що Янукович та інші ставленики Кремля не зможуть втримати владу в державі, РФ наприкінці лютого 2014 р. розпочинає збройну агресію проти України, захоплює й анексує півострів Крим, а також інспірує та організовує численні антивладні виступи в різних регіонах держави. Не досягнувши бажаних результатів щодо дестабілізації ситуації зсередини, Кремль у квітні 2014 р. починає відправку іррегулярних збройних формувань, які спираючись на місцевий кріміналітет захоплюють низку міст та селищ на сході України. У відповідь центральна влада оголошує антитерористичну операцію, успіхи якої призводять в серпні 2014 р. до втручання регулярних частин російської армії. Зважаючи на катастрофічний стан в збройних силах України, протистояння з армією РФ призвело до великих втрат та підписання нав'язаних Москвою т.з. «Мінських домовленостей», які заморозили конфлікт та де-факто погодили контроль РФ над захопленими територіями на сході України. Цей крок був вимушеною мірою для нашої держави, що була не в змозі протистояти збройній агресії РФ через слабку армію та відсутність зовнішньої підтримки. Положення «Мінських угод» були виписані таким чином, що Кремль отримував певні формальні можливості для дипломатичного тиску на Україну щодо вигідних РФ внутрішньополітичних перетворень. Події російсько-української війни 2014 р. багато хто в світі приймав як

31 Снайдер Т. Помаранчева революція, Революція гідності. Як відбувалося самоусвідомлення українців. Forbes. URL: https://forbes.ua/lifestyle/lektsiya-20-pomarancheva-revolyutsiya-revolyutsiya-gidnosti-i-samousvidomlennyam-ukraintsiv-03022023-11522

локальний конфлікт, що має лише регіональне значення. Цьому посприяла безпрецедентна пропагандистська кампанія Кремля: численні російські інформаційні ресурси на весь світ транслювали маніпулятивні та сфальсифіковані дані, приховуючи вторгнення за легендою про внутрішній конфлікт в Україні. Як наслідок, реакція світової спільноти була більш ніж стриманою, санкції проти РФ переважно декларативними, а допомога Україні вкрай обмеженою.

Однак очевидно, що агресія проти нашої держави у 2014 р. була частиною усвідомленої реваншистської стратегії Кремля, спрямованої на геополітичне протистояння із Заходом. Після Помаранчевої революції 2004 р. офіційна риторика та, що важливіше, політична практика РФ поступово ставали все більш агресивними. У 2007 р. в рамках Мюнхенської конференції з безпеки В. Путін виголосив промову повну претензій до Заходу, зокрема відносно розширення НАТО та «неприйнятної однополярної моделі» світової політики[32]. Також кремлівський лідер наголосив на праві та прагненні РФ проводити «незалежну зовнішню політику», що фактично стало наголосом на власних геополітичних амбіціях. А вже наступного року 08. 08. 2008 РФ вторглася в Грузію та окупувала територію Південної Осетії, що стало відповіддю на прозахідну політику тодішнього президента країни М. Саакашвілі та демонстрацією своїх намірів щодо збереження геополітичного впливу Кремля, щонайменше на пострадянському просторі. Військова операція РФ, що носила блискавичний характер й супроводжувалася потоками пропаганди, стала також своєрідним «випробувальним майданчиком» для оновленої російської армії, а також тестом реакції світової спільноти на агресивні дії Кремля проти колишніх союзних республік. Оскільки жодної реакції з боку світової спільноти на цей акт агресії не було, Путін продовжив свою реваншистську політику й у 2014 р. відбулося вторгнення в Україну, анексія Криму та окупація частини Донецької та Луганської областей. Хоча цього разу агресивну політику РФ було засуджено на різних рівнях включаючи ООН, а економка країни опинилася під секторальними санкціями Заходу, справжнє усвідомлення реального рівня загрози для міжнародної безпеки з боку путінського режиму прийшло лише після повномасштабного російського вторгнення до України 24 лютого 2022 р.

Після анексії Криму та окупації частини східних областей стало зрозуміло, що євроатлантичний вектор розвитку нашої держави не має альтернатив, а підписання Угоди про Асоціацію та запровадження безвізового режиму з ЄС продемонстрували безпрецедентне зближення нашої держави із Заходом. У цей самий період прагнення до інтеграції з НАТО та ЄС було закріплено в українській конституції. Звісно, подібні тенденції йшли врозріз з російськими планами щодо отримання контролю над Україною політико-дипломатичним шляхом, тож Кремль почав підготовку до великої війни. З початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. більшість країн колективного Заходу усвідомили, що Україна фактично є останнім форпостом, який стримує РФ на шляху реалізації її реваншистської геополітичної стратегії. Відповідно, припущення експертів щодо агресивних намірів РФ стосовно Польщі та країн

32 Лащенко О. Мюнхенська промова Путіна – початок краху Росії? Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/myunhenska-promova-putina/31095096.html

Балтії, які неодноразово декларувалися російською державною пропагандою, вже не виглядали настільки нереалістичними як раніше.

Ескалація війни з боку РФ, що відбулася на початку 2022 р. призвела до наймасштабніших бойових дій в Європі з часів Другої світової, докорінно змінивши глобальний геополітичний ландшафт. Кремлівський бліцкриг продемонстрував готовність автократичних регіональних лідерів використовувати військову силу з метою зміни геостратегічного балансу на свою користь. Блискавичне взяття України під контроль суттєво зміцнило би позиції РФ в регіоні, зробивши її новим центром сили, що напряму загрожував би східному флангу НАТО. Всі дії Путіна координувалися з Пекіном, який якщо не погодив, то принаймні не заперечував проти них. Для КНР російська агресія проти України була, насамперед, цінним матеріалом для аналізу, оскільки китайці давно плекають подібні агресивні плани щодо Тайваню. Успіх Кремля довів би дієвість силової компоненти в сучасній міжнародній політиці, тим самим надихнувши Пекін та інші авторитарні режимі у світі.

Москва використала весь свій військовий потенціал, включно з авіацією, флотом та далекобійним ракетним озброєнням заради швидкого захоплення ключових обласних центрів країни: Києва, Харкова, Одеси. Метою Кремля було отримання військового контролю над державою та силова зміна її керівництва, шляхом встановлення маріонеткового уряду підконтрольного Москві. Однак внаслідок героїчного спротиву українського народу кремлівський бліцкриг не досягнув результату й конфлікт перейшов у затяжну фазу. Провал початкового плану не змінив пріоритетів Кремля: Україна залишилася центральним пунктом та наріжним каменем російської геополітичної стратегії. Всі військові, інформаційні, дипломатичні, економічні та інші засоби держави-агресора були задіяні з метою отримання переваги на полі бою. Водночас, усвідомлення рівня загрози з боку РФ, а також потенційні геостратегічні наслідки її перемоги, спонукало більшість країн Євроатлантичного співтовариства, а також їхніх партнерів і союзників підтримати Україну фінансовими та військовими ресурсами.

Зважаючи на характер війни, що її веде РФ проти нашої держави і яка має всі ознаки геноциду та етноциду, для України цей конфлікт є екзистенціальним – боротьбою за виживання нації та збереження державності. В той час як для РФ перемога у війні потрібна лише як засіб збільшення ресурсу для боротьби з Заходом за геополітичне лідерство в регіоні та світі. В своїх експансіоністських діях Кремль є виразником цілей та прагнень авторитарних режимів, яких не влаштовує актуальний світовий порядок. Сучасні лідери-автократи воліли б змінити конфігурацію геополітичної карти світу силовим шляхом, тож вони зацікавлені в перемозі РФ й активно надають їй військову підтримку. Водночас, для демократичного світу важливо продемонструвати готовність та здатність захистити власні цінності та прагнення. На разі рівень підтримки України є найбільш чітким маркером того, наскільки «колективний Захід» впорається з найбільшим викликом з часів Другої світової війни. Оскільки, зважаючи на геополітичні передумови російської агресії, Україна з одного боку, б'ється за право бути частиною вільного світу, а з іншого, знаходиться на передньому краї глобального протистояння автократій та демократій.

Всупереч оптимістичним теоріям та концепціям постбіполярна епоха не стала періодом загального миру й добробуту, заснованого на глобальному поширенні ліберально-демократичних цінностей. Значна цивілізаційна та соціокультурна диференціація зумовила принципові відмінності на рівні стратегічних цілей та задач низки міжнародних акторів. Після закінчення Холодної війни світ протягом певного часу існував в однополярній парадигмі міжнародних відносин. Проте спроба США наприкінці XX – початку XXI ст. утвердити свої позиції в якості єдиного глобального геополітичного лідера закінчилася стратегічним фіаско. Терористичні атаки ісламістів 11 вересня 2001 р. продемонстрували вразливість наддержави на тлі нетрадиційних викликів для її національної безпеки. Водночас незграбні спроби американців побороти ісламський тероризм, шляхом проведення військових операцій в Афганістані та Іраку, лише погіршили ситуацію, оскільки, не дивлячись на величезні витрати, обидві кампанії закінчилися без відчутних результатів.

Погіршення міжнародного іміджу й суттєві економічні втрати внаслідок неуспішних військових кампаній зумовили ослаблення позицій США на світовій арені. На тлі зниження американської м'якої сили та привабливості західної моделі розвитку в цілому, починають проявляти все більшу активність інші претенденти на глобальне геополітичне лідерство, основним з яких є КНР. Бурхливий економічний розвиток Китаю протягом кількох останніх десятиліть суттєво вплинув на збільшення потенціалу й геополітичних амбіцій східної держави. Пекін прагне беззаперечного панування в Індо-Тихоокеанському регіоні, а також активно поширює свій вплив в інших частинах світу, зокрема в Африці та на Близькому Сході. Амбіції КНР підкріплюються її постійно зростаючим військовим та технологічним потенціалом, що у поєднанні з потужною економікою та авторитарною системою управління є суттєвим викликом для регіональної й глобальної системи безпеки. Китайська політична стратегія передбачає зближення з іншими автократіями. Так, саме на позицію Пекіну орієнтуються, зокрема, РФ, Іран, Північна Корея та інші диктаторські режими.

Магістральним напрямом російської політичної стратегії в XXI ст. стало прагнення повернення геополітичних позицій, втрачених Москвою після розпаду СРСР. На відміну від КНР, реваншистські плани Кремля ґрунтуються не стільки на економічних досягненнях, скільки на спотвореній національній самосвідомості та залишках військової могутності, зокрема значному ядерному спадку радянської епохи. Ірраціональність російської геостратегії полягає в тому, що антизахідна політична традиція в РФ поєднується з повсюдним залученням її еліт до західного буття: володіння нерухомістю, навчання дітей, проживання сімей тощо. Найкраще це роздвоєння російської масової свідомості ілюструє прислів'я: «росіяни мають дві головні мрії – знищити США та отримати грін-кард». Основним пріоритетом російської геостратегії є досягнення військово-політичного домінування в регіоні центральної та східної Європи, першим етапом якого мало стати взяття під повний контроль пострадянського простору. Відповідно, прагнення України до інтеграції у євроатлантичні структури безпосередньо суперечили планам і намірам Кремля, що й стало причиною військової агресії проти нашої держави у 2014 р. та подальшого широкомасштабного вторгнення у 2022 р.

Зважаючи на тісні відносини між РФ та КНР, їх координація напередодні вторгнення до України цілком вкладається в більш глобальний контекст протистояння автократій та демократій. Таким чином, Україна опинилася в епіцентрі глобального геополітичного протистояння. З одного боку, наша держава стала заручником агресивних архаїчних стратегій геополітичного суперництва з боку диктаторських режимів РФ, КНР і їхніх союзників та колективного Заходу. З іншого, опинившись на передньому краї боротьби між автократіями та демократіями, Україна перестала бути лише об'єктом чужих стратегій, ставши життєво важливим партнером та союзником євроатлантичного співтовариства. Вже саме ведення війни та потенційна перемога над агресором робить нашу державу суттєвим геополітичним гравцем в регіоні. Зважаючи на свою роль форпосту, що стримує експансію скаженого диктатора зі сходу, Україна вже не є «незрозумілим сусідом» для західних партнерів. Більшість з них вже сьогодні розглядають нашу державу як природну та невід'ємну частину європейського демократичного співтовариства. В майбутньому ж, з огляду на набутий військовий досвід та потенціал, значення України в регіоні буде лише зростати.

Тетяна ПЕРГА

УКРАЇНА В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОЛОГІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ: НОВІ ВИКЛИКИ В КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Розвиток України у XXI ст. та її глобальна доля як незалежної та конкурентоспроможної держави, що здатна забезпечувати свої національні інтереси, залежить, у тому числі, від її повноцінного входження в європейські та світові процеси і структури. В умовах повномасштабної війни Росії проти України, що розпочалась 24 лютого 2022 р., та яка наносить значні екологічні збитки, зростає роль міжнародного товариства у відбудові нашої країни. Це актуалізує дослідження місця України в глобальній екологічній політиці в умовах війни, що є предметом цього доробку. На даний час цей аспект ще не привернув широкої уваги науковців.

Після здобуття незалежності в 1991 р. Україна почала формувати власну екологічну політику, невід'ємним напрямом якої став міжнародний. Для вирішення актуальних питань сьогодення, розв'язання глобальних екологічних проблем та з метою інтеграції до світового співтовариства наша держава активно співпрацює з міжнародними організаціями, які у тій чи іншій мірі опікуються проблемами охорони навколишнього природного середовища. Серед них: Програма розвитку ООН (ПРООН), Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Програма ЄС LIFE, Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Світова організація торгівлі (СОТ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Світовий банк (СБ), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), Європейська екологічна агенція (ЄЕА), Глобальний Екологічний Фонд (ГЕФ) тощо. За даними Міністерства екології і природних ресурсів України, країна є членом 24 міжнародних організацій[1]. Основними напрямами співпраці є: охорона біологічного різноманіття, охорона транскордонних водотоків і міжнародних озер, зміна клімату, охорона озонового шару, охорона атмосферного повітря, поводження з відходами, оцінка впливу на довкілля.

Також Україна приєдналась до найважливіших міжнародних угод в царині захисту довкілля – Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення,

1 Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://mepr.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-diyalnist/spivrobitnytstvo-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy/.

головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1991 р.), Конвенції про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ існування в Європі (Бернська Конвенція, 1991 р.), Конвенції про біологічне різноманіття (1992 р.), Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті (Еспоо, 1997 р.), Базельської конвенції про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів і їх видаленням (1999 р.), Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (1999 р.), Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (1999 р.), Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (2000 р.), Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань охорони довкілля (Орхуська конвенція, 2001 р.), Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі (2007 р.) тощо. Важливим кроком у боротьбі з глобальною зміною клімату є підписання Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (РКЗК ООН, 1997 р.), Кіотського протоколу (2005 р.), Паризької угоди (2016 р.) та участь у щорічних засіданнях країн-учасниць РКЗК ООН. Україна взяла участь і в Конференції ООН зі сталого розвитку, що пройшла у Ріо-де-Жанейро в 1992 р. та в наступних міжнародних зустрічах у цій царині[2].

Під час 26-ї сесії Конференції Сторін Рамкової Конвенції ООН зі зміни клімату (КС-26 РКЗК ООН), що відбулась у Глазго з 1 по 12 листопада 2021 р., Україна представила «Дорожню карту НВВ2 України – шлях декарбонізації економіки та підвищення її кліматичної стійкості» й приєдналась до низки важливих міжнародних ініціатив та декларацій, серед яких: Глобальна ініціатива щодо скорочення викидів метану (Global Methane Pledge), Альянс щодо припинення використання вугілля при виробництві електричної енергії (Power Past Coal Alliance), Декларація лідерів Глазго про стале лісо- та землекористування, Заява щодо галузевих проривів у Глазго (Glasgow Breakthroughs). Поряд з низкою країн Україна оголосила мету: досягти кліматичної нейтральності до 2060 р. і зобов'язалась до 2030 р. скоротити викиди парникових газів на 65% від рівня 1990 р. – замість 60%, як було погоджено в 2015 р. на Паризькій конференції[3].

Не дивлячись на ці здобутки, до повномасштабного вторгнення Росії Україна не відносилась до групи держав, які впливали на глобальну екологічну політику або формували її напрями чи відповідний дискурс. Відкрита російська воєнна агресія змінює її роль у цій царині. Україна перетворюється на каталізатора різних процесів на світовому рівні, які, на нашу думку, можуть вплинути на її подальший розвиток. Виклики, що постали у результаті цієї війни, змусили не лише Україну, а і світову спільноту розпочати широкі дебати з низки аспектів міжнародного екологічного права, міжнародної екологічної, продовольчої та ядерної безпеки.

2 Перга Т.Ю. Глобальна екологічна політика та Україна. Ніжин, 2014. С.153-154.

3 Ukraine's pledge on climate change at COP26, British investigation of weapon supplies into Donetsk, Luhansk and more – Weekly Update on Ukraine #38, 1-7 November 2021. Ukraine Crisis media center. URL: https://uacrisis.org/en/ukraine-s-pledge-on-climate-change-at-cop26-british-investigation-of-weapon-supplies-into-donetsk-luhansk-and-more-weekly-update-on-ukraine-38-1-7-november-2021.

Перш за все, повномасштабна війна Росії проти України привернула увагу до подальшого розроблення концепції екоциду й актуалізувала завдання вдосконалення міжнародного законодавства щодо покарання за злочини проти довкілля. Численні факти доводять, що російська агресія призвела до формування масштабної екологічної катастрофи, а численні приклади цілеспрямованого знищення природних ресурсів та інфраструктури України мають ознаки екоциду проти українського народу. Було зафіксовано тисячі випадків забруднення повітря, води, землі та ґрунту, шкоди екосистемам і біорізноманіттю України. Лісові пожежі та вирубка лісів, вибухи, будівництво укріплень, отруєння ґрунту та води – все це негативно впливає на дику природу та знищує природні середовища проживання флори і фауни, в тому числі ті, що охороняються в біосферних заповідниках і національних парках, багато з яких є також частиною загальноєвропейської Смарагдової мережі.

Щоденні збитки довкіллю України становлять близько 102 млн євро. За 16 місяців війни вони вже перевищили 52 млрд євро. Це включає 27 млрд євро збитків внаслідок забруднення повітряному простору, 1,5 млрд євро – забруднення водного шару, 0,3 млрд євро – забруднення ґрунтів, 23,6 млрд євро – забруднення території країни різними відходами[4]. Збитки від руйнування гідротехнічних об'єктів, очисних і каналізаційних споруд, забруднення річкових і штучних водойм та морської води становлять 7,9 млрд євро[5]. З кожним днем війни екологічний вплив російської агресії стрімко зростає. Лише через підрив Каховської ГЕС наша держава зазнала збитків близько 11 млрд євро[6].

Міжнародні експерти підтверджують масштаби екологічних збитків й екологічної загрози. Відповідно до попереднього моніторингу ЮНЕП, проведеного восени 2022 р., яка на прохання українського уряду оцінювала вплив війни на навколишнє середовище, Україна зіштовхнулася з «складною, багатовимірною екологічною кризою, яка або загострила існуючі проблеми або додані нові». ЮНЕП наголошує на наявності «численних криз, пов'язаних з хімікатами, боєприпасами та військовим обладнанням, наявністю цілої низки забруднюючих речовин... збитків, завданих сховищам палива, промисловій інфраструктурі, ключовій інфраструктурі, таким як системи водопостачання, енергії та управління відходами, міські райони, сільськогосподарські та природні зони». У ньому робиться висновок, що «країна та регіон ризикують бути обтяженими токсичною спадщиною ще довго після закінчення конфлікту»[7].

Разом із міжнародними партнерами Україна вивчає і розробляє юридичні заходи, які дозволять притягнути Росію до відповідальності і змусити виплатити репарації, в тому числі, за шкоду, завдану навколишньому середовищу. Проте, на даний час не існує жодного міжнародного правового інструменту, який дозволяє кваліфікувати шкоду, заподіяну довкіллю, як екоцид. Ідея екоциду, яка вперше була запропонована

4 Russia's war on Ukraine: High environmental toll. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2023/751427/EPRS_ATA(2023)751427_EN.pdf

5 Екоцид: як війна впливає на довкілля. Урядовий кур'єр. 02.08.2023. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ekocid-yak-vijna-vplivaye-na-dovkillya/.

6 Підрив Каховської ГЕС завдав Україні збитків на понад $11 мільярдів. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3775119-pidriv-kahovskoi-ges-zavdav-ukraini-zbitkiv-na-ponad-11-milardiv.html.

7 The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review. UNEP. URL: https://www.unep.org/resources/report/environmental-impact-conflict-ukraine-preliminary-review.

в 1970-х рр. під час війни у В'єтнамі професором біології Артуром Галстоном, який протестував проти використання американськими військовими гербіциду та дефоліанту Agent Orange для знищення листя та посівів[8], не знайшла поки що свого втілення в юридичні площині.

Хоча після війни в Перській затоці в 1991 р. до статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) була включена стаття 8(2)(b)(iv), яка кваліфікує як військовий злочин напад, здатний завдати надмірної шкоди природному середовищу («умисний напад, коли відомо, що такий напад спричинить ... широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу, яка буде явно надмірною порівняно з конкретною і безпосередньою загальною військовою перевагою, що очікується»), та встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність за екоцид, відсутність загальноприйнятого юридичного розуміння «надмірної шкоди» надає їй декларативний характер.

Не дивлячись на те, що при фінансовій підтримці фонду «Stop ecocide international» міжнародна група експертів у 2021 р. розробила визначення екоциду, досі МКС не включив його в Римський статут. Водночас вона значно розширює розуміння екоциду як протиправних чи безглуздих дій, скоєних з усвідомленням того, що існує значна ймовірність заподіяння цими діями серйозної та/або широко поширеної, або довгострокової шкоди навколишньому середовищу. Наслідки повномасштабної російської агресії проти України дають потужну базу аргументів, які можуть сприяти тестуванню запропонованих експертами критеріїв екоциду (ненавмисність, серйозність впливу на довкілля, поширеність, довгостроковість наслідків) та рішучішим крокам міжнародного співтовариства у створенні механізмів покарання агресора і стягнення з нього збитків.

Наразі світовою спільнотою обговорюється кілька шляхів створення механізму відшкодування збитків за екоцид. Перш за все, це внесення екоциду в список міжнародних злочинів МКС як п'ятого міжнародного злочину проти людства поряд з такими злочинами, як геноцид, злочини проти людяності, військові злочини та злочин агресії – злочини, що класифікуються як «найсерйозніші злочини, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства» (Стаття 5). Однак, це можливо лише при умові знайдення міжнародною спільнотою консесусного визначення екоциду.

Другий шлях полягає у посиленні чинних положень міжнародного законодавства про захист довкілля під час війни. Крім основних принципів міжнародного гуманітарного права та вказаних вище посилань на екоцид в статуті Міжнародного Кримінального Суду, варто вказати на статті 35 і 55 Протоколу I до Женевської конвенції про охорону дикої фауни і флори, які забороняють як навмисну, так і ненавмисну широкомасштабну, довготривалу і серйозну шкоду навколишньому середовищу. Однак з перспективи доказової бази такі дії важко довести. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію[9] вимагає від

8 Перга Т., Перга Ю. Компенсація за екоцид: досвід війни в Перській затоці 1991 року для України під час та після вторгнення Росії у 2022-2023 роках. Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. К.: НУОУ, 2023. Вип. 1 (47). С. 32-45.

9 The Convention on Certain Conventional Weapons. United Nations. URL: https://disarmament.unoda.org/the-convention-on-certain-conventional-weapons/.

держав-учасниць (в тому числі, від Росії та України) не брати участь у військових діях, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу та не вдаватися до будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, що «мають широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки як засіб знищення, пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці». Ці критерії легше виконати завдяки їх альтернативному характеру та нижчим пороговим значенням, але їм все ще бракує конкретики, а реалії сьогодення свідчать, що хоча ці міжнародні договори прямо забороняють дії, що шкодять навколишньому середовищу, вони, тим не менше, сталися. Крім того, Україна веде справедливу війну, спрямовану на відновлення своєї територіальної цілісності і суверенітету, і припинення спротиву агресору через екологічні міркування неприпустиме.

Третій варіант механізму притягнення Росії до відповідальності полягає у розробленні нової конвенції про екоцид. Однак ми вбачаємо його нереалістичним, принаймні в найближчій перспективі, з огляду на зосередження головних дебатів довкола перших двох варіантів.

У цьому контексті важливим є визнання та засудження агресії Росії проти України міжнародною спільнотою, зокрема Організацією Об'єднаних Націй. Так, вже 2 травня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН переважною більшістю голосів ухвалила резолюцію з вимогою до Російської Федерації негайно припинити вторгнення в Україну та беззастережно вивести всі свої військові сили з цієї сусідньої країни[10]. 12 жовтня 2022 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію ES-11/4, де заявила, що референдуми, що відбулись в Донецькій, Херсонській, Луганській та Запорізькій областях, які були проведені за спірних обставин і не визнані міжнародним співтовариством, а також їх подальша анексія Росією, є недійсними та незаконними згідно з міжнародним правом. Вона закликала всі держави не визнавати ці території частиною Росії. Крім того, було висунуто вимогу, щоб Росія «негайно, повністю і безумовно вийшла» з України, оскільки вона порушує її територіальну цілісність і суверенітет[11]. 23 лютого 2023 р. Генеральна асамблея ООН прийняла ще одну резолюцію, яка закликає припинити війну. Її підтримала 141 країна. Згідно з положеннями резолюції з 11 пунктів, Асамблея повторила свою вимогу до Росії «негайно, повністю і беззастережно вивести всі свої військові сили з території України» та закликала до припинення бойових дій. У резолюції Асамблея закликала держави-члени співпрацювати в дусі солідарності для подолання глобальних наслідків війни для продовольчої безпеки, енергетики, фінансів, навколишнього середовища та ядерної безпеки. Цей документ підтвердив відданість Асамблеї суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів, що поширюються на її територіальні води. Асамблея також підкреслила необхідність забезпечення відповідальності за найсерйозніші злочини, скоєні в Україні, згідно з міжнародним правом, шляхом проведення незалежних національних або міжнародних розслідувань і судового переслідування з метою забезпечення справедливості для всіх жертв, і запо-

10 General Assembly Overwhelmingly Adopts Resolution Demanding Russian Federation Immediately End Illegal Use of Force in Ukraine, Withdraw All Troops. United Nations. URL: https://press.un.org/en/2022/ga12407.doc.htm.

11 Resolution adopted by the General Assembly on 12 October 2022. United Nations. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/630/66/PDF/N2263066.pdf?OpenElement.

бігання майбутнім злочинам[12]. Хоча прийняття цих резолюцій є важливим внеском у засудження російської агресії з боку міжнародної спільноти і створення коаліції держав на підтримку України, продовження воєнних дій з боку Російської Федерації свідчить про необхідність реформування ООН, зокрема в царині підвищення дієздатності рішень, прийнятих організацією.

Потужний крок до визнання екоциду міжнародним злочином зробив Європейський Парламент, який 19 січня 2023 р. ухвалив резолюцію про створення трибуналу щодо злочину агресії проти України (2022/3017(RSP)), яка визнає зв'язок між війною та довгостроковою шкодою для природного середовища та клімату, а також підтримує рекомендацію Генеральної Асамблеї ООН щодо створення міжнародного реєстру збитків, «щоб слугувати записам для майбутніх відшкодувань за... широкомасштабну та серйозну шкоду, завдану природному середовищу та клімату». Резолюція Європейського Парламенту (2023/2739(RSP)) від 15 червня 2023 р. щодо сталої реконструкції та інтеграції України в євроатлантичне співтовариство засудила «руйнування Росією Каховської дамби», підкресливши, що це спричинило екоцид і є військовим злочином[13]. Європейський Парламент також привітав запуск механізму цивільного захисту ЄС для підтримки України у ліквідації наслідків екоциду[14] і висловив підтримку розслідуванню Міжнародному Арбітражному Суду щодо руйнування Каховської дамби[15].

Поки тривають міжнародні дебати, Україна зосередилась на документуванні злочинів російської армії, зокрема і проти довкілля, що є не менш важливим завданням ніж визначення механізму притягнення агресора до відповідальності. До цієї діяльності залучена низка українських організацій. Так, 34 правозахисних організацій України започаткували Коаліцію документування воєнних злочинів «Україна. П'ята ранку/Ukraine. Five AM Coalition». До неї, зокрема, увійшли Українська Гельсінська спілка з прав людини, «Ukrainian Legal Advisory Group», Регіональний центр прав людини, Медійна ініціатива за права людини, Харківський інститут соціальних досліджень, фундація «DEJURE». У липні 2022 р. для фіксації екологічних злочинів, скоєних Росією, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України запустило сайт «EcoZagroza» [16], розроблений за підтримки проекту «Апена 2», що фінансується Європейським Союзом. За даними «EcoZagroza», станом на 18 липня 2023 р. було зареєстровано 2450 повідомлень (2317 підтверджено) про військові дії, що мають

12 The UN General Assembly on Thursday called for ending the war in Ukraine and demanded Russia's immediate withdrawal from the country, in line with the UN Charter. United Nations. URL: https://news.un.org/en/story/2023/02/1133847.

13 Resolution on the sustainable reconstruction and integration of Ukraine into the Euro-Atlantic community. 2023/2739(RSP). European Parliament. URL: https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?reference=2023/2739(RSP)&l=en.

14 Ukraine: EU mobilising support after the Kakhovka dam destruction. European Parliament. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/news-stories/news/ukraine-eu-mobilising-support-after-kakhovka-dam-destruction-2023-06-07_en.

15 ICC team visits area of destroyed Ukrainian dam with intent to investigate. URL: https://www.upi.com/Top_News/World-News/2023/06/12/ukraine-International-Criminal-Court-investigating-dam-attack/9601686558241/.

16 EU-backed project in Ukraine launches website to monitor Russian environmental war crimes. URL: https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-backed-project-in-ukraine-launches-website-to-monitor-russian-environmental-war-crimes/.

прямий вплив на довкілля[17]. Міжнародні партнери допомагають Україні здійснювати якісне документування злочинів російської армії, яке можна буде використати у майбутніх судових процесах. Докази воєнних злочинів РФ також збирають і європейські країни. Мається на увазі документування свідчень українських біженців, яке координує «Європол». Крім того, «Євроюст» організував спеціальну слідчу групу для розслідування воєнних злочинів.

23 березня 2023 р. у приміщенні Міжнародного кримінального суду була підписана угода про відкриття польового Офісу прокурора МКС в Україні. Крім того, у липні цього ж року у Гаазі розпочав роботу Міжнародний центр з розслідування вторгнення Росії в Україну. До складу центру входять прокурори з України, ЄС, США та Міжнародного кримінального суду. Одне з головних завдань центру – об'єднати вже наявні докази воєнних злочинів РФ, які аналізуються експертами Євроюсту на предмет виявлення можливих прогалин. Докази злочинів та відповідні документи перекладені українською та англійською мовами для забезпечення їхнього використання в різних національних юрисдикціях та в національних судах[18].

Прагнучи досягти свої цілі у війні, Росія використовує різні інструменти гібридної війни, від прямого екоциду, здатного спонукати велику хвилю екологічних біженців з України, що можуть дестабілізувати ситуацію в Європі, до створення загроз глобальній продовольчій безпеці. Веапонізація зерна, унаочнена у блокаді українських портів і експорту української сільськогосподарської продукції, є одним з нових елементів ведення війни, винайденим Росією після початку масштабної агресії. До повномасштабного вторгнення Україна була одним з найбільших у світі експортерів зерна, кукурудзи та інших сільськогосподарських продуктів на світовий ринок, «житницею Європи», яка відповідала за 46% світового експорту соняшникової олії, 12% світового експорту кукурудзи та 9% світового експорту пшениці[19]. За оцінками Африканського банку розвитку (АБР), 15 із 54 африканських країн купують більше половини своєї пшениці в Україні чи Росії[20].

Тому створення Чорноморської зернової ініціативи, за посередництва ООН і турецьких офіційних осіб, варто розглядати як визнання світовою спільнотою ролі України як важливого гравця у забезпеченні міжнародної продовольчої безпеки. За даними ООН, у результаті річної дії цієї ініціативи з українських портів було відправлено понад 32,9 млн метричних тон продовольчих товарів. Припинення дії угоди в липні 2023 р. призвело до підвищення світових цін на продовольство на 10%. Всесвітня продовольча програма припускає, що це може призвести до того, що 100 млн чол.

17 ЕкоЗагроза. URL: https://ecozagroza.gov.ua/.

18 Воєнні злочини РФ в Україні: громадські організації, що документують їх та збирають свідчення для трибуналу. Суспільне. Новини. URL: https://suspilne.media/523271-voenni-zlocini-rf-v-ukraini-gromadski-organizacii-so-dokumentuut-ih-ta-zbiraut-svidcenna-dla-tribunalu/.

19 Війна Росії проти зерна України та світового постачання продовольчої продукції, в п'яти міфах. US Department of State. August 17, 2023. URL: http://surl.li/ndtom

20 Global food security: no major shock on the horizon despite Ukraine war and extreme heat, says OECD. Euronews. 08.09.2023. URL: https://www.euronews.com/2023/09/08/global-food-security-no-major-shock-on-the-horizon-despite-ukraine-war-and-extreme-heat-sa.

можуть опинитися на межі голоду[21]. Це унаочнює необхідність розробки світовою спільнотою механізмів захисту існуючих логістичних маршрутів на ринку поставок продовольства, що може забезпечити убезпечення ситуації в майбутньому у разі нових воєнних конфліктів.

Війна Росії проти України вивела на перший план питання ядерної безпеки та ядерного тероризму. Усі українські реактори перебувають у зоні ризику, оскільки пошкодження ліній електропередач, обстріли, ракетні атаки або випадкові влучання в активну зону одного чи кількох реакторів на чотирьох діючих атомних електростанціях України можуть призвести до масштабної ядерної катастрофи. Руйнування Каховського водосховища загострює питання безпеки Запорізької АЕС, оскільки вона втратила основне джерело охолоджувальної води.

Захоплення атомних електростанцій російськими військовими підрозділами становить не меншу загрозу. Як показала окупація Чорнобильської та Запорізької атомних електростанцій, втрата контролю над цими об'єктами може призвести до неконтрольованого підвищення рівня радіації на прилеглих територіях через різні ядерні інциденти, спричинені навмисними або ненавмисними діями окупантів. Пошкодження або вилучення окупантами обладнання, відповідального за моніторинг роботи атомних електростанцій, унеможливлює своєчасне відстеження рівня радіації, що створює додатковий ризик розширення негативних наслідків потенційних аварій або інцидентів на ядерних об'єктах.

Небезпечні ситуації також можуть виникати через виснажливі умови праці персоналу атомних електростанцій, які перебувають під контролем російських сил. Неможливість своєчасної ротації персоналу та постійний стрес на робочому місці можуть призвести до помилок у роботі атомних електростанцій. Рафаель Гроссі, генеральний директор Міжнародного агентства з атомної енергії, який відвідав Запоріжжя в червні 2023 р., назвав ситуацію «надзвичайно нестабільною»[22]. У цьому контексті перед міжнародною спільнотою постає завдання не лише розроблення ефективних методів боротьби з ядерним тероризмом, а і зміни підходів і правил до проектування нових атомних станцій і забезпечення їхньої безпеки з урахуванням можливих воєнних дій на їхній території. Україна може взяти в цьому процесі активну участь.

Однією з проблем, з якою стикається Україна у результаті російської агресії, є розмінування великих територій. Високий рівень забруднення земель вибуховими пристроями не тільки виводить значні площі землі з господарського обігу, але й створює величезні ризики для життя та здоров'я жителів України. Зараз Україна є найбільш замінованою територією у світі, обігнавши попередніх «лідерів», таких як Афганістан і Сирія. Загальна площа замінованих територій в Україні становить приблизно 170-180 тисяч квадратних кілометрів, що еквівалентно половині Німеччини або третині Франції. За оцінками експертів, для повного розмінування української

21 Cameron S. Food security: Russia's withdrawal from grain deal could push 100 million people into hunger. International Bar Assosiation. 22.08.2023. URL: https://www.ibanet.org/food-security-russia-grain-deal#:~:text=The%20Russian%20Federation's%20withdrawal%20from,a%20global%20food%20supply%20crisis.

22 Russia is committing grave acts of ecocide in Ukraine – and the results will harm the whole world. The Guardian. 16. 08. 2023. URL: http://surl.li/ndttf

території після війни знадобиться не менше п'яти років. І це при тому, що вже вилучено майже 326 тис. вибухонебезпечних предметів і близько 3 т. вибухівки[23]. Тим часом травми, спричинені мінами, є одними з найважчих у медицині, а їх лікування тривале та дороге. Розмінування України в небачених до цього часу масштабах актуалізує вдосконалення міжнародних механізмів цивільного захисту й посилення його технічними засобами і кадрами.

Одним з найбільших викликів, що постають перед світовою спільнотою, є післявоєнне відновлення України, яке вимагає акумулювати безпрецедентну за масштабами суму, що за розмірами має бути набагато більше ніж план Маршалла. Згідно з цим планом, Сполучені Штати надали 13,3 млрд доларів допомоги (приблизно 150 млрд доларів за сучасним валютним курсом) 16 європейським країнам у період між 1948 і 1951 роками[24]. За висловленням видання «The Economist», «донори вже обдумують план Маршалла для України»[25]. У цьому контексті доречно наголосити, що питання фінансування відновлення повоєнної України займає помітне місце в міжнародних переговорах щодо допомоги нашій країні. На Міжнародному економічному форумі, що відбувся у Давосі в 2023 р., обговорювався схожий план для України. Водночас масштаби руйнування її економіки, включаючи значні екологічні збитки, є надзвичайно великими і вимагають більш широкого підходу. Представник Світового банку підрахував, що повне відновлення України коштуватиме щонайменше 540 млрд доларів, що втричі більше ніж було акумульовано у рамках реалізації Плану Маршалла[26]. Тому, взявши за взірець цей план, міжнародна спільнота прагне розробити механізм, адекватний потребам України і масштабам збитків, який водночас буде впроваджувати нові підходи та використовувати нові можливості глобалізованого світу.

Ми вважаємо, що з огляду на значні екологічні збитки, завдані промисловості, інфраструктурі, енергетичним об'єктам та житловому фонду, завдання полягає у розробці міжнародної стратегії «зеленого» відновлення України і створенні дієвих інструментів її реалізації. Український уряд та його міжнародні партнери вже наголосили на необхідності та важливості цього напрямку. Влітку 2022 р. Україна представила свій План відновлення на міжнародній конференції в Лугано (Ukraine Recovery Conference – URC). URC 2022 об'єднала міжнародну спільноту для допомоги забезпеченню довгострокового економічного майбутнього України – більш сучасного, відкритого та стійкого. У ній взяли участь політичні лідери, міністри та представників 59 держав, 32 міжнародних організацій та міжнародних фінансових установ, понад 500 компаній та 130 організацій громадянського суспільства[27]. Форум URC 2023 від-

23 Making Ukraine safe again: Cleaning up one of the world's most mine-contaminated countries. UNDP. 03.04.2023. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/making-ukraine-safe-again-cleaning-one-worlds-most-mine-contaminated-countrie.

24 The Marshal Plan. National Museum of American diplomacy. URL: https://diplomacy.state.gov/online-exhibits/diplomacy-is-our-mission/development/the-marshall-plan/.

25 Donors are already mulling a Marshall Plan for Ukraine. The Economist. URL: http://surl.li/ndufy

26 What would a 'Marshall Plan' for Ukraine look like? World Economic Forum. URL: https://www.weforum.org/agenda/2023/03/marshall-plan-for-ukraine/.

27 On 4-5 July 2022, Switzerland jointly with Ukraine hosted the international Ukraine Recovery Conference (URC 2022) in Lugano. URL: https://www.urc-international.com/.

бувся у Лондоні 21–22 червня 2023 р. і мав на меті привернути увагу до ролі приватного сектору та реформ, необхідних для залучення інвестицій як основних елементів довгострокового відновлення України[28]. Варто наголосити, що Конференція з відновлення України (URC) є центральним форумом для міжнародної спільноти у підтримці України в її зусиллях щодо відновлення та реконструкції країни на тлі російської агресії та величезних збитків і втрат, завданих їй внаслідок цього вторгнення. Сприяння негайному відновленню та довгостроковій реконструкції на підтримку процвітання України є важливим компонентом для справедливого та тривалого миру як у глобальному масштабі, так і на рівні європейського регіону.

Зелена реконструкція дозволить Україні досягти своїх ключових соціальних, економічних і геополітичних цілей: стати енергетично незалежною від російського викопного палива, прискорити інтеграцію з ЄС і отримати соціальні та екологічні переваги такого зеленого відновлення. Це також надасть можливість розкрити нові економічні можливості та уникнути втрати різних активів.

Міжнародні партнери вже сформулювали консенсус стосовно того, що відбудова України має прокласти шлях до сталого низьковуглецевого розвитку, який відповідає Порядку денному сталого розвитку до 2030 р. та Паризької угоди ООН щодо клімату. Оскільки Україна прагне приєднатися до ЄС, дуже важливо, щоб цей процес також відповідав цілям і принципам Європейської зеленої угоди, включаючи амбітну мету стати кліматично нейтральною до 2050 р.

У цьому контексті слід підкреслити, що Україні варто шукати й розвивати різні новітні інструменти акумуляції коштів на повоєнне екоорієнтоване відновлення економіки. Президент України Володимир Зеленський широко пропагує двосторонню «точкову» співпрацю із західними партнерами, унаочнену в залученні різнорівневих партнерів до відновлення конкретних зруйнованих об'єктів в Україні – шкіл, лікарень, пам'яток культури, інфраструктурних об'єктів[29].

На нашу думку, в екологічній царині Україні варто вивчити потенціал такого фінансового інструменту, апробованого Барбадосом, Белізом та Сейшельськими островами, як реструктуризація боргів за допомогою свопів «борг на клімат» та «борг на природу» (debt-for-climate swaps та debt-for-nature swaps). Цей міжнародний фінансовий інструмент має на меті вивільнити фіскальні ресурси для урядів, які не мають можливості інвестувати у посилення стійкості, оскільки їхні бюджети обтяжені боргами. Його сутність полягає в тому, що кредитори сплачують заборгованість держав в обмін на зобов'язання їхніх урядів здійснити певні заходи в екологічній сфері, наприклад, декарбонізувати економіку, інвестувати в стійку до зміни клімату інфраструктуру або захистити біорізноманіття[30]. З огляду на нагальну потребу і міжнародні зобов'язання України в царині підвищення енергоефективності, вона могла би

28 The 2023 Ukraine Recovery Conference (URC23) in London on 21-22 June, was a continuation of the cycle of meetings beginning in London in 2017 as the Ukraine Reform Conference. URL: https://www.urc-international.com/urc-2023-info.

29 The 2023 Ukraine Recovery Conference (URC23) in London on 21-22 June, was a continuation of the cycle of meetings beginning in London in 2017 as the Ukraine Reform Conference. Ukrinform. 21.06.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3725690-zelenskij-u-londoni-viklav-principi-vidbudovi-ukraini.html.

30 Georgieva Kristalina, Chamon Marcos, Thakoor Vimal. Swapping Debt for Climate or Nature Pledges Can Help Fund Resilience. IMF Blog. 14.12.2022. URL: http://surl.li/nduey

впровадити в рамках цього інструменту низку відповідних заходів. Реалізація цього механізму в Україні дозволила б експертам оцінити його потенціал і специфіку в європейській країні та вдосконалити цей механізм, зокрема включити в нього заходи з енергоефективності. Він може стати корисним не лише для економічного відновлення в Україні, а і для вдосконалення міжнародних фінансово-економічних інструментів й зацікавити кредиторів, а також донорів і партнерів нашої країни.

Таким чином, повномасштабна війна Росії проти України сприяє зміні місця нашої країни в глобальній екологічній політиці. Україна поступово перетворюється на ініціатора перегляду і вдосконалення міжнародного екологічного права, імплементаційних механізмів і системи глобального екологічного управління.

СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ

Борис ГУМЕНЮК

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Постановка та актуальність проблеми. Світовий порядок, який керував міжнародними відносинами протягом останніх 70 років, переживає період глобальних трансформацій. Сьогодні ландшафт міжнародної політики перманентно змінюється, створюючи постійний виклик існуючому світовому порядку з розвитком тенденцій у світовій політиці. Нещодавні події, такі як початок російсько-української війни у лютому 2022 р., криза на Близькому Сході, що виявилась у суттєвому загостренні палестино-ізраїльського конфлікту у жовтні 2023 р., 15-й саміт БРІКС, що проходив з 22 по 24 серпня 2023 р. в Йоганнесбурзі, Південна Африка, саміт АСЕАН, що проходив 4–7 вересня 2023 р. в Джакарті, Індонезія, саміт АТЕС, що відбувався 11–17 листопада 2023 р. у Сан-Франциско, США, можуть серйозно вплинути на глобальну динаміку розвитку системи міжнародних відносин та світового порядку. До цього переліку варто додати ініціативу «Пояс і шлях», яка є спробою Китаю продемонструвати свою м'яку силу та змінити світовий порядок, щоб підкреслити переваги Китаю. Однак необхідно приймати до уваги й той факт, що на даний момент проект має неоднозначну репутацію, і зарано робити висновки щодо його актуальності.

Ступінь наукової розробки та теоретичні аспекти трансформації сучасного світового порядку. Розвиток теорії міжнародного порядку простежується протягом трьох епох: з 1919 р. та міжвоєнного періоду; 1945 р. та епоха «холодної війни»; 1989–1991 рр., епоха після закінчення «холодної війни» та актуалізація дебатів про «ліберальний» порядок. Після розвалу біполярної міжнародної системи світ переживає трансформацію міжнародного порядку, а отже з'являються нові теорії міжнародного порядку, які покликані пояснити глобальні перетворення.

На сьогоднішній день у науковому світі констатується наявність дебатів про «ліберальний» міжнародний порядок. Всесвітньо відомі американські критики-реалісти – Дж. Міршаймер[1], С. Уолт[2], П. Портер[3] найбільш наполегливо стверджують, що «лібе-

1 Mearsheimer J. The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities. New Haven, CT: Yale University Press, 2018.

2 Walt S. The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy. New York, NY: Farrar, Straus, and Giroux, 2018.

3 Porter P. The False Promise of Liberal International Order: Nostalgia, Delusion and the Rise of Trump. Cambridge: Polity, 2020.

ральна гегемонія» на практиці приречена на провал, підкреслюючи, що її прихильники помиляються, а її теоретики не здатні зрозуміти реалії силової політики. Критичні теоретики, такі як, наприклад, Я. Біт, звинувачують «ліберальну» теорію міжнародного порядку в ігноруванні процесів, за допомогою яких ліберальний інтернаціоналізм на практиці конструює умови, що породжують його власні протиріччя та кризи[4].

Ця дискусія про «ліберальний» міжнародний порядок викликала величезний інтерес і, можливо, є однією з найбільш значущих дискусій у міжнародних відносинах сьогодні – за своїм значенням як для практики, так і для теорії.

Хоча розквіт цієї літератури у відповідь на сучасні кризи міжнародного порядку вносить безліч важливих і новаторських пропозицій, однак багато суперечностей та аргументів, пов'язаних з цим, висловлювалися й раніше, а отже в цих дебатах криється небезпека повторного кола переосмислення та спостереження за обміном думками та ідеями, які мали місце в ході попередніх дебатів[5].

У той самий час, хоча інтелектуальна і дисциплінарна історія міжнародних відносин викликає зростаючий інтерес, широка література з теорії міжнародного порядку, що постійно поповнюється, залишається розрізненою, і з огляду на це її важко у повному обсязі використовувати для вивчення. Вчені, які беруть участь у сучасних дискусіях, оцінюють ідеї та аргументи, висунуті в ході попередніх дебатів про міжнародний порядок, а також прояснюють, як концепція порядку та дебати навколо неї розвивалися і змінювалися з часом.

Відтак, констатується збільшення наукової літератури з теорії міжнародного порядку, що розглядається як додаток до теорії міжнародних відносин у ширшому значенні. Сьогодні у кризі «ліберального» міжнародного порядку його теоретичний вираз був зустрінутий фалангою критиків, які використовують аргументи у квазі полемічному стилі, подібному до тих, які використовувалися в минулих дебатах про міжнародний порядок.

Популістський бунт проти «глобалізму», що виявився у Брекзиті та президентстві Д. Трампа у 2016 р., породив подальші масштабні дебати про майбутнє «ліберального» міжнародного порядку.

Загалом сучасні критики-реалісти, такі, наприклад, як Дж. Айкенберрі, стверджують, що теорія ліберального гегемонічного порядку не бачить, як політика ліберальної гегемонії на практиці підриває себе, посилюючи дилеми безпеки у відносинах із іноземними державами[6]. Критики-реалісти також називають сучасну політичну еліту «склеротичною крапкою», що обґрунтовує увічнення приреченої на провал політики ліберальної гегемонії.

Яскравою ознакою полемічності цих аргументів є те, що вони покладають якнайбільшу провину на політику ліберальної гегемонії, ігноруючи докази інших чинників[7].

4 Beate J. Liberal Internationalism: Historical Trajectory and Current Prospects. International Affairs. 2018. No. 94 (1). P. 43–61.

5 Sean M. Theorizing Liberal Orders in Crisis Then and Now: Returning to Carr and Horkheimer. International Studies Quarterly, 2021. No. 65 (2). P. 320–330.

6 Ikenberry J. The End of Liberal International Order? International Affairs. 2018. No. 94 (1). P. 7–23.

7 Jervis R. Liberalism, the Blob, and American Foreign Policy: Evidence and Methodology.Security Studies. 2020. No. 29 (3). P. 434–456.

Ще однією полемічною властивістю цих аргументів є те, що вони використовують силу своїх аргументів на ліберальну гегемонію як засіб просування альтернативної – «реалістичної» – зовнішньої політики «стриманості» і «офшорного балансування», якій вони віддають перевагу. Однак, значною мірою спираючись на критику, вони витрачають не багато часу і пропонують замало доказів того, чому їхня альтернативна реалістична політика насправді могла б призвести до кращих результатів.

Головна теза Дж. Айкенберрі у нових дебатах про світовий порядок викладена у науковій праці «Світ безпечний для демократії»[8] і полягає у тому, що деякі «ліберальні» втручання були помилковими, а питання нерівності не вирішувалося достатньою мірою, що дає значні підстави для критики.

Однак, вступаючи в полеміку, Дж. Айкенберрі та його давній інтелектуальний соратник Д. Дьюдні стверджували, що «коаліція» критиків ліберального інтернаціоналізму має розбіжні та індивідуально обмежені погляди на міжнародний порядок порівняно з ліберальним інтернаціоналізмом[9].

Для Дж. Айкенберрі та прихильників «ліберального» інтернаціоналізму криза світового порядку – то «криза успіху», а це вимагає змін для стабілізації ексцесів та допущених помилок на шляху досягнення успіху, а не відмови від нього. Хоча Дж. Айкенберрі робить деякі поступки критикам, проте він, як і раніше, вважає ліберальний інтернаціоналізм необхідним для підтримки міжнародного порядку, якщо його адекватно модифікувати, тим самим підтримуючи свою ліберальну теорію «конституційних» джерел порядку. Враховуючи крайнощі та проблеми ліберального інтернаціоналізму на практиці, необхідний справедливіший світовий порядок усередині країни та більш «захисний ліберальний інтернаціоналізм» на міжнародному рівні, стверджує Дж. Айкенберрі[10].

Виразна конструктивістська позиція в цих дебатах не стверджує, що ліберальний інтернаціоналізм підриває себе на практиці, але припускає, що теорія «ліберального» порядку є відображенням влади Заходу, і відповідно до того, як влада змінюється на практиці зі зростанням «незахідних держав», ця теорія все менш здатна пояснити реалії постзахідного світового порядку, що формується[11].

Маючи за аксіому невідворотний, хоч і поступовий занепад «ліберального» порядку під керівництвом США, цей аргумент також припускає, що західна та американська інтелектуальна гегемонія над теорією міжнародного порядку у міжнародних відносинах також з часом зазнає інтелектуальної поразки. У цих дебатах про майбутнє міжнародного порядку концепція міжнародного порядку змістилася в «описовий», «структурний зміст»[12], хоча різні позиції цих дебатів часто-густо пропагують поверхові нормативні переваги на зразок того, який тип порядку вони представляють та вважають більш бажаним.

8 Ikenberry J. A World Safe for Democracy: Liberal Internationalism and the Crisis of Global Order. New Haven, CT: Yale University Press, 2020.

9 Deudney D., Ikenberry J. Misplaced Restraint: The Quincy Coalition versus Liberal Internationalism. Survival: Global Politics and Strategy, 2021. No. 63 (4). P. 7-32.

10 Ikenberry J. A World Safe for Democracy: Liberal Internationalism and the Crisis of Global Order. New Haven, CT: Yale University Press, 2020. P.286-311.

11 Acharya A., Buzan B. The Making of Global International Relations: Rethinking the Social Sciences. Cambridge Cambridge University Press, 2019.

12 Tang Sh. Order: A Conceptual Analysis.Chinese Political Science Review. 2016. No.1 (1). P.30-46.

Науковий доробок про міжнародний порядок залишається різноманітним і великим за обсягом поза цими дебатами, включаючи обсяг доробку, що швидко зростає, про міжнародні порядки у світовій історії. Проте дебати про майбутнє міжнародного порядку залишаються помітними та спірними. Хоча майбутнє міжнародного порядку все ще нечітке, квазі полемічні якості деяких аргументів, висунутих у ході цих дебатів, ймовірно, можуть зробити їх результат важким для оцінки та суперечливим навіть після того, як сучасна криза буде розв'язана на практиці[13].

Особливості світового порядку після «холодної війни» і ймовірна форма світового порядку, що формується. Не дивлячись на те, що американський політик та політолог Г. Кіссінджер стверджує, що «жодного по-справжньому «глобального» світового порядку» ніколи не існувало, а те, що в наш час вважається порядком, було винайдено у Західній Європі майже чотири століття тому на мирній конференції в німецькому регіоні Вестфалія, проведеній без участі або навіть запрошення більшості інших континентів чи цивілізацій», ми можемо розрізнити чотири різні типи світового порядку за останні п'ятсот років:

1) Вестфальський світовий порядок;

2) світовий порядок між світовими війнами;

3) світовий порядок після Другої світової війни;

4) світовий порядок після «холодної війни»[14].

Світовий порядок після «холодної війни» стосується періоду міжнародних відносин, що виник після закінчення «холодної війни» у 1991 р. Цей період був відзначений вагомими змінами у міжнародній системі, включаючи занепад біполярності та появу нових глобальних викликів. Деякі з основних особливостей цього світового порядку включають:

1. Однополярність. З моменту розпаду СРСР у 1991 р. і до 2010-х рр. світові справи більшою чи меншою мірою були у фокусі домінування США на світовій політичній арені. Сполучені Штати стали єдиною у світі наддержавою, яка не мала серйозного суперника, такої потужної військової та економічної могутності.

2. Глобалізація. Період після «холодної війни» був відзначений посиленням економічної глобалізації та взаємопов'язаності, а також розширенням міжнародної торгівлі та зростанням глобальних ланцюжків постачання.

3. Гуманітарні інтервенції. У 1990-х рр. спостерігалося зростання кількості гуманітарних інтервенцій, коли Організація Об'єднаних Націй та НАТО брали участь у військових діях у Сомалі, Боснії та Косово.

4. Тероризм. Після «холодної війни» спостерігалося зростання кількості недержавних суб'єктів, у тому числі терористичних організацій, що створило нові проблеми з безпеки міжнародної системи.

5. Регіональні конфлікти. У той час як в епоху після «холодної війни» кількість великих міждержавних конфліктів зменшилася, зросла кількість регіональних конфліктів, особливо на Близькому Сході та в Африці.

13 Mckeil A. Order without Victory: International Order Theory Before and After Liberal Hegemony. International Studies Quarterly. Volume 67. Issue 1. March 2023. URL: https://academic.oup.com/isq/article/67/1/sqad002/7033795

14 Mckeil A. Revisiting the World Order Models Project: A Case for Renewal? Global Policy, 2022. No. 13 (4). P. 417–426.

6. Багатосторонність. З закінченням «холодної війни» багатосторонність та міжнародне співробітництво стали набувати все більшого значення у розв'язанні глобальних проблем, таких як зміна клімату та поширення ядерної зброї. Організація Об'єднаних Націй, Світова організація торгівлі та інші міжнародні інститути після «холодної війни» набули великої ваги та впливу, оскільки країни прагнули розв'язувати глобальні проблеми через колективні дії.

7. Регіональна інтеграція. Після «холодної війни» спостерігалося зростання регіональної інтеграції, включаючи створення Європейського Союзу, АСЕАН та Африканського Союзу.

8. Демократизація. Крах авторитарних режимів у Східній Європі та інших країнах призвів до хвилі демократизації у багатьох частинах світу.

Загалом світовий порядок після «холодної війни» характеризувався зміною балансу сил, посиленням глобалізації, появою нових глобальних викликів та зростаючим акцентом на багатосторонність та міжнародне співробітництво.

Сучасний світовий порядок являє собою складну і динамічну глобальну систему, яка характеризується низкою нових проблем. Попри те, що важко повністю охопити риси нинішнього світового порядку, деякі з його основних характеристик включають:

1. Глобалізація. Глобалізація продовжує формувати світовий порядок, посилюючи взаємозв'язок через торгівлю, інвестиції та інформаційні потоки, хоча вона також стикається з опором у деяких частинах світу.

2. Зміна клімату. Зміна клімату є однією з найгостріших глобальних проблем сучасності, при цьому зростає консенсус щодо необхідності скоординованих міжнародних дій для пом'якшення її наслідків.

3. Пандемії. Пандемія COVID-19 виявила вразливість глобальної системи перед пандеміями та важливість глобальної співпраці у боротьбі з ними.

4. Тероризм та екстремізм. Тероризм та екстремістські ідеології продовжують становити значну загрозу глобальній безпеці, оскільки в таких регіонах, як Близький Схід, тривають конфлікти, а також виникають нові проблеми, такі як кібертероризм та кампанії з дезінформації.

5. Зростання популізму та націоналізму. Популістські та націоналістичні рухи виникли в багатьох частинах світу, кидаючи виклик усталеним демократичним нормам та інститутам.

6. Технологічний прогрес. Стрімкий технологічний прогрес, особливо в таких галузях як штучний інтелект та автоматизація, змінює глобальну економіку й суспільство, створюючи і потенційні вигоди, і ризики для світового порядку.

7. На шляху до багатополярності. Найбільш домінуючою рисою нинішнього світового порядку є його трансформація у бік багатополярної системи, що кидає виклик домінуванню Сполучених Штатів, оскільки вони не змогли забезпечити моральне лідерство, якого очікували від наддержави. Загалом США не змогли належним чином відреагувати на серйозні виклики своєму глобальному домінуванню, такі як «зіткнення з підйомом Китаю, динамізмом Індії, населенням Африки та економічними потрясіннями, напруженням у відносинах з Росією, контролювати події в Африці, рішучість Латинської Америки звільнитися від фактичної гегемонії США

тощо. Все це свідчить про те, що світ повільно, але вірно вступає у новий світовий порядок»[15].

Хоча існує багато невизначеностей щодо майбутнього, цілком імовірно, що світовий порядок продовжуватиме розвиватися у відповідь на вищезгадані виклики. Його сім визначальних особливостей є такими:

1. Багатополярність. На відміну від попереднього світового устрою це буде багатополярний світовий порядок, у якому дві військові, технологічні та економічні наддержави цього століття – Китай та США – відіграватимуть домінуючу роль за участю Росії, Індії, Європейського Союзу та Японії.

Хоча після публікації «Неоконсервативної програми» та оголошення стратегії «Повороту у бік Азії» у 2010-х рр. світ увійшов у стан другої «холодної війни». Війна в Україні стала каталізатором формування нового світового порядку, що складається із трьох полюсів. Це призвело до об'єднання США та ЄС шляхом розширення НАТО, водночас сприяючи тіснішим китайсько-російським відносинам. Заразом це прискорило появу третього блоку країн, що не приєдналися, коли п'ять країн виступили проти засудження Росії в ООН, а 51 країна утрималася.

2. Зіткнення ідей, а не ідеологій. Хоча між Пекінським консенсусом, у якому домінує держава, та Вашингтонським консенсусом, у якому домінує ринок, відбуватиметься постійна боротьба, не буде зіткнення ідеологій (капіталізм проти комунізму), які домінували у світовому порядку після Другої світової війни.

Вашингтонський консенсус, ініційований у 1989 р. Уільямсоном, є набором з десяти рецептів економічної політики, які вважаються «стандартним» пакетом реформ для охоплених кризою країн, що розвиваються, тобто лібералізація, приватизація тощо.

У свою чергу Пекінський консенсус, представлений у 2004 р. Дж. Купером Рамо, належить до політики, спрямованої на «справедливе, мирне, високоякісне зростання», «захист національних кордонів та інтересів» і «стабільну, хоч і репресивну політику та високошвидкісне економічне зростання».

3. Порядок, що ґрунтується на правилах ООН. У той час як нинішній світовий порядок ґрунтується на правилах, встановлених Заходом, таких як ліберальна демократія західного зразка, ринкова економіка та права людини, з правом втручання у разі порушення цих правил, Новий світовий порядок, підтримуваний Китаєм, ґрунтується на Статуті ООН та концепції панча шіла. Панча шіла – це назва п'яти принципів мирного співіснування, вперше згаданих у китайсько-індійській угоді 1954 р. Це взаємна повага до територіальної цілісності та суверенітету, взаємний ненапад, взаємне невтручання у внутрішні справи одне одного, рівність та взаємне співробітництво.

4. Константи та змінні. Хоча історичні рушійні сили глобального суперництва, а саме гонка за ресурсами та прагнення до лідерства, збережуться, вони будуть стримуватися необхідністю більш тісної співпраці з питань, що стосуються всього людства, таких як зміна клімату, пандемії тощо. В цьому контексті не військова міць, а лише стратегія, в якій «м'яка сила» країн, що змагаються, відіграватиме важливу роль.

15 Raja Sh. H. International Relations: Basic Concepts & Global Issues: 2nd Edition Kindle Edition / Raja, Shahid Hussain, Raja, Omar H., Shahid, Nissa: Amazon.de: Kindle-Shop, 547 p.

5. Домінування економічної потужності. Якщо попередні світові порядки ґрунтувалися на військовій могутності, то новий світовий порядок більше пов'язаний із економічною потужністю. Не нехтуючи військовою міццю, держави, що розвиваються, вкладають значні кошти у конкуренцію із Заходом на технологічних і наукових рубежах. Однак – на відміну від Радянського Союзу під час «холодної війни» – Китай не робить помилки, зосереджуючись виключно на своїй військовій могутності. КНР прагматично сприйняла інтеграцію у світові ринки, де домінують США та Захід, але вклала значні кошти у конкуренцію із Заходом у царині технологій та науки. Китайці, звичайно, не стали відмовлятися від військових інвестицій, але вони не дозволили видаткам на оборону та безпеку витіснити все інше.

6. Дороги, а не бази. У той час як попередній світовий порядок прагнув отримати/збільшити відповідні сфери впливу через військові союзи та створення баз, новий світовий порядок спрямований на створення інфраструктурних проектів та завоювання свідомості/сердець людей, а не глав держав.

7. Кінець історії, а не зіткнення цивілізацій. Нарешті, нова світова цивілізація, що виникає в результаті нового світового порядку, стане тріумфом ідей Ф. Фукуями, представлених у його науковому доробку («Кінець історії»), над ідеями, представленими С. Хантінгтоном у його «Зіткненні цивілізацій». Незважаючи на те, що очікується багатоплановий внесок китайської, індійської, африканської та інших культур, основи світової цивілізації, яку успадкують прийдешні покоління, будуть переважно західною філософією та технологіями[16].

Передумови динамічних змін у міжнародному порядку. Вчені-реалісти відзначають, що міжнародний порядок є стрімким відображенням змін динаміки влади між державами, відзначеної періодичними конфліктами та реорганізаціями. При цьому влада, що посилюється, формує повоєнні врегулювання та новий порядок.

Нещодавні події у міжнародній системі дозволяють припустити, що світ вступив у епоху, коли дві чи більше держав готові кинути виклик фінансовій та політичній перевазі Сполучених Штатів. Однак очікується, що військова перевага США залишиться незаперечною. Втім, поява нових держав обіцяє створити противагу.

На початку XX ст. людство стало свідком багатополярної світової системи, яка перейшла до біполярної динаміки через дві світові війни, Велику депресію та різні регіональні конфлікти. Ця епоха характеризувалася балансом сил між США та колишнім СРСР. Закінчення «холодної війни» та подальший розпад Радянського Союзу призвели до виникнення однополярної світової системи, в якій домінували США.

Однак з початку XXI ст. глобальна динаміка сил зазнає значних змін, створюючи основу для переходу від однополярного світового порядку до нового. Перехід від однополярного до багатополярного світового порядку зумовлений появою нових центрів сили, особливо на Сході та Півдні, що знаменує собою кінець епохи домінування єдиної глобальної держави.

Рушійною силою нового багатополярного світу є не лише розподіл багатства, а й різке зростання попиту на суверенітет та ідентичність, особливо у різноманітному Глобальному Півдні. Водночас у світі переважає думка, що великі міжнародні інсти-

16 Там само.

тути, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ) та багато інших транснаціональних організацій, щосили намагаються ефективно розв'язувати нагальні проблеми сучасного світового порядку. В результаті ведеться глобальний пошук нової багатополярної системи, яка б базувалася на більш справедливому розподілі влади між державами[17].

У міру того, як світ рухається до багатополярної системи, зростає консенсус щодо важливості сприяння інклюзивному та ефективному міжнародному партнерству. Це потребує інноваційних підходів до дипломатії, управління та економічного співробітництва, які зможуть адаптуватися до складнощів XXI ст.

У багатополярному світі розмір обов'язково визначає вплив. Середні держави сьогодні мають значно більший вплив, ніж у минулому, а отже існує незбалансована полярність. Концепція багатополярності передбачає світ, у якому співіснують численні центри сили, кожен із яких має здатність здійснювати глобальні відносини.

Перетворення Китаю на серйозну військову, економічну та політичну державу фундаментально змінило глобальний геополітичний ландшафт. Так, підтримка Китаєм угоди між Іраном та Саудівською Аравією свідчить про зростаючий вплив КНР на Близькому Сході.

Тим часом потужні економічні держави, що з'являються (Індія, Туреччина і Бразилія), взяли на себе більш істотну роль у міжнародних справах, сигналізуючи про зсув у бік багатополярності. «Конфлікт в Україні має далекосяжні наслідки, призвівши до ерозії світового порядку, що склався, і посиливши суперництво між США та Китаєм. Водночас регіональні держави набувають популярності, що ще більше ускладнює міжнародну політичну арену»[18].

Сьогодні знакові фігури світової політики, зокрема генеральний секретар ООН А. Гутерріш, канцлер Німеччини О. Шольц, президент Франції Е. Макрон та інші, стверджують, що світ переходить до багатополярної системи, і розстановка сил змінюється. У свою чергу Ж. Боррель, верховний представник ЄС із закордонних справ, стверджує, що світ вступив у фазу «складної багатополярності» після глобальної фінансової кризи 2008 р. Так само Китай і Росія виступають за багатополярний світ, рішуче відкидаючи домінування США та віддаючи пріоритет взаємовигідній глобальній безпеці. Росія прагне перетворити фінансову систему Бреттон-Вудса, демонструючи прихильність до зміни світового фінансового порядку.

Однак чимало дослідників зазначають, що тільки США і Китай мають економічний, військовий і глобальний вплив, який можна розглядати як справжні полюси, а інші держави не зможуть постати поряд з ними найближчим часом.

Ця думка узгоджується з зусиллями адміністрації Дж. Байдена щодо створення «мережевої архітектури безпеки» в Тихоокеанському регіоні та зміцнення зв'язків між європейськими та азіатськими союзниками, що нагадує стратегії «холодної війни»[19].

17 Bashira Omeed. Emerging Multipolarity: Critical Analysis of a Shifting Global Order. Centre for strategic and contemporary research. October 22, 2023. URL: https://cscr.pk/explore/themes/politics-governance/emerging-multipolarity-critical-analysis-of-a-shifting-global-order/

18 Там само.

19 Там само.

Протягом усієї історії домінуючі держави формували світовий порядок так, щоб він служив їхнім власним інтересам. «Pax Americana», безперечно, сприяє США, проте суперечить історичним нормам, згідно з якими сильні цього світу диктували умови переможеним. Після Другої світової війни США відновили Німеччину та Японію і відіграли ключову роль у створенні Організації Об'єднаних Націй для запобігання руйнівним наслідкам світових воєн.

Нинішній глобальний порядок завдячує своїм існуванням далекоглядній роботі К. Халла на посаді державного секретаря США. Прихильність К. Халла до нового світового порядку, наголос на співпраці, а не конфліктах принесли йому Нобелівську премію миру. Його філософія ґрунтувалася на переконанні, що процвітання та безпека США взаємопов'язані з процвітанням та безпекою інших країн. Щоб реалізувати бачення К. Халла, Сполучені Штати як домінуюча держава після Другої світової війни встановили правила співпраці, що засновані на багатосторонності та військовій безпеці США. Ці правила діяли в міжнародних організаціях, таких як Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк, МВФ та Світова організація торгівлі, просуваючи узгоджені принципи та спільні вигоди.

Учасники системи міжнародних відносин, включаючи США, які беруть активну участь у «Pax Americana», домоглися безпрецедентного процвітання, скоротивши кількість конфліктів та людські жертви у результаті війни порівняно з будь-яким іншим періодом історії. З 1980-х рр. Китай стрімко розвивався, ставши другою за величиною економікою світу. Такі невеликі країни, як Маврикій, також отримали вигоду через безпеку та доступ до світових ринків, що призвело до суттєвого підвищення рівня життя.

Сучасна система міжнародних відносин не позбавлена недоліків. За словами американського політолога М. Алі, сучасний світовий порядок критикується за відсутність миру, справедливості, демократії та врахування економічних та екологічних інтересів країн Глобального Півдня. Дослідник зокрема зазначає, що «багато з цих недоліків виникають через розрив між тим, чого ми прагнемо, і тим, чого ми досягаємо. Ця невдача часто відбиває вплив миттєвих імпульсів на довгострокові цілі. Наприклад, американська Декларація незалежності проголошує рівність і невід'ємні права, але була написана людьми, які володіли рабами»[20].

Зростання викликів сучасному світовому порядку, глобальні політичні зрушення та радикалізація акторів світового порядку. Кризи, конфлікти та війни, які нині вирують, підкреслюють, наскільки в останні роки глибоко змінився геополітичний ландшафт, адже суперництво великих держав знову стало центральним у міжнародних відносинах. «Оскільки війни в Україні та секторі Газа посилюють глобальні розбіжності, цілком може статися ще глибша геополітична реконфігурація, включаючи перехід до нового світового порядку»[21].

Війна в Європі, яка не має прецедентів з часів розпаду Югославії наприкінці XX ст., викликана вторгненням РФ в Україну, призвела до величезних людських

20 Ali Mansoor. Ukraine and the New World Order. Bisweek. 20.10.2023. URL: http://www.bizweek.mu/fr/info/ukraine-and-new-world-order

21 Acharya A. Race and Racism in the Founding of the Modern World Order. International Affairs. 2022. No 98 (1). P. 23-43.

жертв та страждань, а також до масового переміщення людей усередині та за межами країни. Ця подія безумовно впливає на трансформацію світового порядку та на всю систему міжнародних відносин. Війна завдала величезних травм населенню України, зруйнувавши великі міста та долі людей[22].

Ці дві війни – в Україні та на Близькому Сході – підвищують ризик виникнення третьої – через Тайвань. Сполучені Штати перекидають величезну кількість артилерійських боєприпасів, керованих авіабомб, ракет та іншого озброєння Україні та Ізраїлю, не усвідомлюючи, що американські запаси виснажуються. На думку китайського лідера Сі Цзіньпіна, який назвав приєднання Тайваню до КНР «історичною місією», що довше триватимуть ці війни, то краще[23].

Президент США Дж. Байден розуміє ставки і тепер прагне розрядити напруженість у відносинах із Китаєм. Прикметно, що після направлення низки членів кабінету міністрів до Пекіна, проведені Дж. Байденом переговори на вищому рівні із Сі Цзіньпіном у кулуарах форуму Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва 15–17 листопада 2023 р. у Сан-Франциско мали на меті привернути загальну світову увагу. Дж. Байден та його партнери з «Великої сімки» наголосили, що вони прагнуть «знижувати ризики» у своїх відносинах із Китаєм, а не «відокремлюватися» від другої за величиною економіки світу.

В цілому можна констатувати, що зусилля США спрямовані на те, щоб змінити глобальний фінансовий порядок, а також побудувати нові моделі інвестицій та торгівлі. Торгові та інвестиційні потоки вже зараз змінюються таким чином, що можна припустити, що глобальна економіка може бути поділена на два блоки. У цьому контексті зазначимо, що, наприклад, Китай зараз більше торгує із Глобальним Півднем, ніж із Заходом. Попри високу ціну економічної фрагментації Китай, прагнучи знизити свою вразливість перед майбутнім тиском, непомітно відокремлює значну частину економіки від Заходу.

Необхідно також зазначити, що неабиякою мірою в ситуації, що склалася, винні самі США. Активно сприяючи економічному підйому Китаю протягом чотирьох десятиліть, США допомогли створити найбільшого суперника, з яким вони коли-небудь стикалися. Сьогодні Китай може похвалитися найбільшим у світі військово-морським флотом та береговою охороною; він відкрито кидає виклик домінуванню Заходу у глобальній фінансовій системі та міжнародних інститутах. Фактично Китай старанно працює над розбудовою альтернативного світового порядку, в центрі якого він сам[24].

Хоча нинішню систему часто-густо називають нейтральним терміном (наприклад, «глобальним порядком, заснованим на правилах»), вона, без сумніву, зосереджена в США. США не тільки значною мірою встановили правила, на яких ґрунтується цей порядок. Схоже, що Сполучені Штати також вважають себе звільненими від ключових правил та норм: наприклад, що забороняють втручання у внутрішні справи інших країн. Міжнародне право потужне проти безсилих, але безпомічне проти сильних.

22 War in Ukraine. Social Europe. 15.11.2023. URL: https://www.socialeurope.eu/focus/war-in-ukraine

23 Bayly M. Global Intellectual History in International Relations: Hierarchy, Empire, and the Case of Late Colonial Indian Thought. Review of International Studies, 2022. № 3. P. 428–447.

24 Там само.

Коли доходить до створення альтернативного світового порядку, нинішня конфліктна глобальна обстановка цілком може піти на користь Китаю. Зрештою, саме війна породила глобальний порядок під керівництвом США, включаючи інститути, що його підтримують, такі як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та Організація Об'єднаних Націй. Навіть осмислене реформування цих інститутів виявилося дуже важким у мирний час.

Це, безперечно, правильно і для ООН, яка, схоже, перебуває у незворотному занепаді і дедалі більше маргіналізується у міжнародних справах. Посилення глухого кута в Раді Безпеки ООН призвело до того, що велику відповідальність було перекладено на Генеральну Асамблею ООН, яка була змушена, зокрема, прийняти резолюцію щодо війни в Газі, яка закликає до «гуманітарного перемир'я» та припинення облоги Ізраїлю. Але Генеральна Асамблея є фундаментально слабкою, і – на відміну від Ради Безпеки – її резолюції не мають юридичної сили.

У міру того, як інститути, очолювані США, погіршуються, слабшає і авторитет Америки за її межами. Навіть Ізраїль та Україна, які залежать від США як від свого найбільшого військового, політичного та економічного покровителя, часом відкидали поради США. Ізраїль знехтував порадою США скоротити свої військові атаки і зробити більше для мінімізації жертв серед цивільного населення в і без того важкій гуманітарній ситуації в секторі Газа. У свою чергу офіційні особи США звинуватили широке розосередження сил України в контрнаступі, що зупинився.

Крім глобальної перебудови, до якої, мабуть, призводить китайсько-американське суперництво, можливі важливі регіональні зрушення. Затяжний конфлікт у секторі Газа може спричинити геополітичну реорганізацію на Великому Близькому Сході, де майже кожна велика держава – за винятком Єгипту, Ірану та Туреччини – є конструкцією XX ст., створеною Заходом (особливо Великобританією та Францією). Війна Ізраїлю вже посилює геополітичну роль багатого на газ Катару, «регіонального шершня», який став міжнародним «слоном-ізгоєм», фінансуючи жорстоких джихадистів, включаючи ХАМАС[25].

Якщо конфлікт пошириться за межі Гази, геополітичні наслідки будуть ще більш далекосяжними. Що б не трапилося далі, Україна цілком може опинитися серед тих, хто найбільше програв. Як визнав президент України В. Зеленський, війна в секторі Газа вже відволікає фокус від боротьби України з Росією в той час, коли Україна не може собі дозволити уповільнення західної допомоги[26].

Однак дедалі більше тенденцій та чинників (таких як, наприклад, подальша мілітаризація економіки Росії, уповільнення економічного зростання Китаю та зростання економічного впливу країн Глобального Півдня) сприяють фундаментальним змінам у міжнародному порядку. Тим часом світ бореться зі зростаючою нерівністю, посиленням авторитаризму, швидким розвитком технологій, що змінюють світ, деградацією довкілля та зміну клімату.

25 Chellaney B. The Wars of the New World Order. Project Syndicate. Nov 10, 2023. URL: https://www.project-syndicate.org/commentary/global-geopolitical-rebalancing-driven-by-us-china-rivalry-and-wars-in-gaza-and-ukraine-by-brahma-chellaney-2023-11

26 Там само.

Не дивлячись на те, що подробиці дізнатися неможливо, фундаментальне глобальне геополітичне розбалансування зараз видається майже неминучим. Примара тривалого зіткнення між Заходом та його суперниками – особливо Китаєм, Росією та ісламським світом – вимальовується дуже серйозно[27].

Події 7 жовтня 2023 р. та їх наслідки не можна розглядати виключно у контексті близькосхідного конфлікту. Столітня ізраїльсько-палестинська боротьба за національне самовизначення сама по собі є недостатньою, щоб зрозуміти нинішню ескалацію. Надмірне застосування насильства та його непристойне вираження з боку злочинців вказують на те, що це не просто ще одне зіткнення у багатовіковій битві. Геноцидна жорстокість нападів, що нагадує криваві дії німецьких груп СС у Східній Європі під час Другої світової війни, має політичні або, точніше, антиполітичні наміри. Вони націлені на створення будь-якої форми політики, у якій можливі угоди між противниками і навіть між ворогами.

Світовий шок від варварських атак ХАМАС був спричинений не лише жорстокістю терористів, а й страхом перед масштабнішою війною, яка може охопити весь регіон. На сьогодні залишається незрозумілим, чи зможуть дипломатія та стримування запобігти перетворенню війни на «пожежу», що відповідало б стійкому близькосхідному кліше. Проте різанина, влаштована терористами ХАМАСу, зробила одну річ неминуче очевидною: політика Заходу на Близькому Сході лежить у руїнах. Це однаково справедливо і для США, Європейського Союзу та Німеччини. Загальна політика Ізраїлю з ігнорування палестинців та управління конфліктом – за допомогою стримування, будівництва поселень та зближення із сусідніми арабськими країнами – також виявилася небезпечною ілюзією.

1. Ця війна, як і військові дії Росії проти України, є частиною глобального геополітичного зсуву, для якого в науковій спільноті досі немає адекватного терміну. Багато говорять про «багатополярний світ», у якому більше не буде блоків, не буде домінування Заходу і американського «світового поліцейського». У цьому новому світовому порядку багато країн почуваються натхненними відстоювати свої інтереси способами, які раніше були доступні лише великим державам. У цьому контексті багато країн так званого Глобального Півдня сподіваються, що ця багатополярність може призвести до більш справедливого глобального розподілу влади[28].

2. Однак тепер стало зрозуміло, що ситуація підштовхнула найрадикальніших гравців та їхніх прихильників піти на більший ризик у всьому світі. З 2022 р. війна Росії з Україною розширила межі можливого у зовнішній політиці. Азербайджан розглядає ослаблену Росію як можливість чинити тиск на Вірменію, колишню країну-клієнта РФ, та провести де-факто етнічну чистку вірменського анклаву у Нагірному Карабаху. Китай відчуває сміливість чинити тиск на Тайвань за допомогою більш агресивних маневрів. А Ісламська Республіка Іран – головний прихильник ХАМАС протягом багатьох років – очевидно, тепер відчуває, що для Ірану відчиняється вікно можливостей[29].

27 Там само.

28 Там само.

29 Paul Mason. A new world order: from warring states to citizens. Social Europe. 6th November 2023. URL: https://www.socialeurope.eu/a-new-world-order-from-warring-states-to-citizens

3. Уряд США заявляє, що досі незрозуміло, чи брав Іран конкретну участь у підготовці теракту ХАМАС. Однак безперечно те, що заздалегідь були проведені зустрічі між лідерами ХАМАСу та високопоставленими іранськими політиками та військовими чиновниками. Іранський режим відкрито висловив радість з приводу нападу ХАМАСу на Ізраїль. На площі Палестини в Тегерані було запущено феєрверк, а в іранському парламенті пролунали вигуки «Смерть Ізраїлю!». Радник іранського лідера привітав із «успішною операцією». В цьому контексті М. Янг, відомий ліванський експерт з іранської зовнішньої політики, вважає, що для ХАМАС було б неможливо здійснити атаку без попередньої згоди своїх іранських прихильників[30].

4. Геноцидні наміри іранського режиму щодо єврейської держави – не просто фольклор. Ізраїль перебуває у стані безпрецедентної з часів заснування держави слабкості. На півдні Лівану шиїтське ополчення Хезболла нагромадило сотні тисяч ракет, що дає їм можливість обстрілювати усю територію Ізраїлю. Якби ізраїльські військові зазнали тяжких втрат при вторгненні в Газу, Іран міг би вирішити відкрити другий фронт на півночі. Відтак, небезпека для Ізраїлю є багато в чому екзистенційною.

5. Ось чому американські авіаносці «USS Gerald R. Ford» та «USS Dwight Eisenhower» були відправлені до східного Середземномор'я за наказом президента Дж. Байдена одразу після нападу ХАМАС. Сполучені Штати хочуть утримати Хезболлу від будь-якого нападу на Ізраїль; тим самим він побічно загрожує Тегерану відплатою.

6. Навіть якщо Сполученим Штатам вдасться стримати конфлікт, Іран багато чого досягне, передусім перехопивши палестинську справу до своїх рук. Послання Ірану звучить приблизно так: ми є прихильниками «осі опору», на відміну від арабських режимів, які дійдуть згоди з Ізраїлем і не перейматимуться долею палестинців. Тегеран керує війною та миром в арабському світі через своїх маріонеткових ополченців у секторі Газа, Лівані, Ємені, Сирії та Іраку. Іран зображає арабські держави як безсилих та принижених спостерігачів у своєму власному регіоні, у тому числі в очах свого населення, яке схильне співчувати палестинцям[31].

7. Як остаточна вигода для Ірану війна спричинить торпедування нинішньої стратегії США на Близькому Сході, яка призвела до підписання «Угод Авраама» у 2020р. – угод між Ізраїлем та деякими арабськими державами. Угоди були укладені про мир та економічне співробітництво між Ізраїлем та Об'єднаними Арабськими Еміратами і Бахрейном, а потім Суданом та Марокко, процес, здійснений за посередництва США. Дана стратегія, започаткована колишнім президентом Д. Трампом і продовжена Дж. Байденом, ґрунтувалася на трьох передумовах. По-перше, неможливості досягнення рішення про створення двох держав між Ізраїлем та палестинцями. По-друге, ключовою проблемою в регіоні є не палестинська автономія, а прагнення влади Ірану, включаючи його ядерну програму. По-третє, палестинське питання буде вирішене, коли буде нівельована арабо-ізраїльська напруженість, а не навпаки, як вважалося раніше[32].

8. Якщо попередні стратегії пропонували знайти рішення на основі двох держав і таким чином досягти миру, нова стратегія США спочатку прагнула миру, а по-

30 Там само.

31 Там само.

32 Там само.

тім вирішення на основі двох держав. Саботаж такого підходу до миру відповідає як інтересам Ірану, так і інтересам ХАМАС, його довіреної ісламістської особи. Жодна з цих партій не хоче ізраїльсько-арабського союзу. Жоден із них не зацікавлений у покращенні тяжкого становища палестинців. Жоден із них не хоче рішення на основі двох держав або будь-якого пом'якшення ізраїльської окупації. Рішення, яке вони пропонують, – це знищення «сіоністської освіти», право на існування якої вони заперечують: тому вони продовжують відмовлятися використовувати назву «Ізраїль».

9. Ця логіка пояснює зацікавленість Ірану та ХАМАСу у запобіганні зближенню Саудівської Аравії та Ізраїлю, одного з ключових зовнішньополітичних проектів Дж. Байдена. Обговорення цього зближення просувалося успішно. Але війна та спричинені нею палестинські жертви роблять подальшу розрядку саудівсько-ізраїльської напруженості немислимою в найближчому майбутньому.

10. Однак необхідно також враховувати, що деякі перемоги можуть бути дуже схожими на поразки. У досягненнях Ірану є одна проблема: вона переконливо підтверджує, що стримування іранського режиму є найактуальнішою проблемою, що стоїть перед регіоном. Колись спільні інтереси можуть знову об'єднати Ізраїль і Саудівську Аравію, але тільки доти, доки дії Ізраїлю в секторі Газа не унеможливлять це. Серйозні сумніви залишаються щодо рішення уряду Біньяміна Нетаньяху. Ізраїльський уряд може спокуситися компенсувати свої невдачі, діючи з максимальною жорсткістю, незалежно від жертв серед палестинського населення. Такий курс дій дуже влаштував би режим у Тегерані.

11. Для Сполучених Штатів ця війна є серйозною невдачею як у дипломатичному, так і у військовому плані. Незадовго до нападу Дж. Салліван, радник президента США з національної безпеки, зазначив, що на Близькому Сході стало спокійніше, і це дозволяє йому приділяти більше часу суперництву США з Китаєм.

12. У найближчому майбутньому шансів на це замало, як із задоволенням відзначають спостерігачі у Пекіні. Після невдач в Іраку, Афганістані, Лівії та Сирії політика США полягала в тому, щоб максимально піти з Близького Сходу. Це також було метою іранської політики США: упорядкувати регіон таким чином, щоб зробити ризиковані інтервенції непотрібними у майбутньому.

13. Іранська політика адміністрації Дж. Байдена є не зовсім визначеною та прозорою, як і дипломатія Німеччини з цього питання, що наслідує американський приклад. У жовтні 2023 р. держсекретар США Е. Блінкен наказав переказати Ірану 6 млрд. дол. США. Заморожені через фінансові санкції проти режиму Тегерана гроші зберігалися на рахунках у Південній Кореї. Цей жест доброї волі дозволив США та Ірану обмінятися полоненими. Була надія, що це також може сприяти поновленню ядерних переговорів із Тегераном. Подібні переговори зараз немислимі. Після атак ХАМАС адміністрація Байдена припинила подальше виділення коштів Ірану, без сумніву, побоюючись звинувачень в умиротворенні терористичних режимів якраз у той момент, коли виборча кампанія у США набирає обертів[33].

14. А. Бербок, міністр закордонних справ Німеччини, також певною мірою розгублена, як і вся близькосхідна дипломатія Німеччини. Берлін відмовився класи-

33 Там само.

фікувати Революційну гвардію Ірану як терористичну організацію, незважаючи на жорстоке придушення жіночих протестів в Ірані. А. Бербок стверджує, що такий крок викликає юридичні труднощі. Проте в основі цього лежало бажання німецьких дипломатів не викликати невдоволення Ірану, сподіваючись, що ядерні переговори колись можуть бути відновлені. Ця надія – з огляду на нинішню ситуацію – виглядає справді дуже наївною.

15. Ключовим керівним принципом дипломатії щодо Ірану було відокремлення ядерної програми від інших питань. Була надія, що, вдаючись до поєднання санкцій та стимулів, Ісламську Республіку можна буде переконати поступово відмовитися від руйнівної ролі та інтегруватися до регіону. Але Іран зовсім не був готовий відмовитися від свого впливу в Сирії, Лівані, Іраку та Ємені. Навпаки, протягом останнього десятиліття активізувалася діяльність іранських довірених осіб у цих країнах. Ополченці-хусити в Ємені вдарили дронами по нафтових об'єктах Саудівської Аравії. В Іраку ополченці Тегерана придушили демократичні протести. У Сирії підрозділи Хезболли та «Вартові іранської ісламської революції» допомогли режиму Асада знищити сили опозиції. На півдні Лівану Хезболла нарощувала свій військовий потенціал, загрожуючи всьому Ізраїлю.

16. У ряді випадків іранський режим виявляв свій характер через крайню жорстокість проти внутрішньої опозиції. Незважаючи на запропоновану політику розрядки, Ісламська Республіка поступово зайняла жорсткішу позицію всередині країни і все більш агресивну – щодо зовнішнього світу. Ядерна угода не ґрунтувалася на бажанні стати конструктивним сусідом на Близькому Сході. Швидше, вони прагнули отримати вигоду, досягнувши зняття санкцій, і не замислювалися серйозно над зміною політики[34].

Іран, схоже, вірить, що може жорстко нав'язувати свої інтереси як усередині країни, так і за її межами без жодних критичних для себе наслідків. Ця думка, можливо, у чомусь пов'язана з тим, що 44-й президент США Б. Обама розмив червону лінію, яку він провів для режиму Асада, коли не зміг покарати президента Б. Асада за використання отруйного газу проти власного населення. Іран міг дійти висновку про те, що США не має ні бажання, ні рішучості зберігати свою роль сили, що забезпечує порядок у регіоні. Цей розрахунок не трансформувався зі змінами Д. Трампа у політиці Б. Обами у 2018 р. Д. Трамп вийшов з ядерної угоди з Іраном, ухваливши політику «максимального тиску». Наразі Іран знайшов нових дипломатичних партнерів – Росію та Китай, – які могли запропонувати підтримку у боротьбі із Заходом.

Слід зазначити, що Китай зараз є найважливішим покупцем іранської нафти. Більше того, Пекін виступив із двома дипломатичними ініціативами, які пом'якшили колишнє становище Ірану як міжнародного ізгоя. У березні 2023 р. Китай виступив посередником у зближенні Ірану та Саудівської Аравії. У серпні 2023 р. було оголошено про те, що Іран приєднається до групи БРІКС+, де домінує Китай.

Напади ХАМАСу на Ізраїль знаменують собою поворотний момент у політиці Німеччини (та й всього західного світу) щодо Ірану. Авторитетне американське видання «The Wall Street Journal» стверджує, що з джерел ХАМАС і Хезболли стало ві-

34 Там само.

домо, що іранська влада брала безпосередню участь у плануванні терактів 7 жовтня 2023 р. Хоча це ще не доведено остаточно, немає жодних сумнівів у тому, що терористи не змогли б домогтися успіху без обладнання та навчання з боку «Вартових ісламської революції»[35].

Окрім Ірану, РФ є ще одним великим бенефіціаром війни. Якщо Сполученим Штатам доведеться підтримати Ізраїль ще більшою кількістю зброї та кредитів у найближчі місяці, їхня солідарність з Україною може опинитися під значною напругою. Існують матеріальні обмеження на кількість артилерійських снарядів, ракет та зенітних систем, які Сполучені Штати можуть відправити за кордон. Більш того, у значній частині світу будь-яка участь Сполучених Штатів у кривавому придушенні правління ХАМАС може трактуватися як підтримка несправедливості «колоніального заселення»: протягом багатьох років цей термін був центральним в успішній кампанії з делегітимізації Ізраїлю. Більше того, уряд Нетаньяху, до складу якого увійшли правоекстремістські та національно-релігійні члени, надає суттєві приводи для такої критики.

З точки зору Пекіна ситуація виявляється менш зрозумілою. Китай отримує свободу дій, оскільки Сполучені Штати та їхні союзники стурбовані ще однією непопулярною війною. Однак перебої в експорті сировини з Близького Сходу або навіть зростання цін, викликане невизначеністю, є ризиком для Китаю, не в останню чергу з урахуванням його поточних економічних труднощів. Тривала і кривава війна у Газі може дискредитувати Сполучені Штати, Ізраїль та його прихильників в очах так званого Колективного Півдня. У цьому випадку Пекін спробує позиціонувати себе «чесним посередником» у регіоні, як він уже це зробив у відносинах між Росією та Україною[36].

Висновки. Початок 2020-х рр. вже ознаменувався серією серйозних подій, які викликали глобальні зрушення у світовому порядку, що формується. Пандемія «COVID-19», раптовий крах уряду в Афганістані у серпні 2021 р., а разом із ним і двадцяти років західного «державного будівництва». У лютому 2022 р. Росія розпочала неспровоковану, повномасштабну війну проти України з використанням звичайних озброєнь та інтенсивним ядерним шантажем. Першу таку війну в Європі, починаючи з 1945 р., яка поставила на грань ядерної катастрофи не тільки континент, а й світову спільноту. У жовтні 2023 р. – жорсткий військовий конфлікт на Близькому Сході. Тому останні тенденції та події – від російської війни в Україні та кровопролиття навколо сектора Газа до конкуренції між США та Китаєм – цілком можуть передвіщати фундаментальні глобальні геополітичні трансформації.

Ймовірність тривалого зіткнення між Заходом та його суперниками – особливо Китаєм, Росією та ісламським світом – вимальовується дуже серйозно. Початок російсько-української війни у 2022 р. поглибив кризу світового порядку та ще більше підвищив ставки в його дебатах та посилив протиріччя в теорії міжнародного порядку та міжнародних відносин. У свою чергу, жорстока атака ХАМАСу у жовтні 2023 р. та смертоносна відповідь Ізраїлю викликають ризик, який полягає не тільки в тому,

35 Iran Helped Plot Attack on Israel Over Several Weeks. The Wall Street Journal. 09.10.2023. URL: https://www.wsj.com/world/middle-east/iran-israel-hamas-strike-planning-bbe07b25

36 örg Lau. The Israel-Hamas War and the New World Order. Internationale Politik Quaterly. Oct 18, 2023. UR: https://ip-quarterly.com/en/israel-hamas-war-and-new-world-order

що ізраїльське вторгнення до Гази спровокує регіональну війну, а й те, що іранські довірені особи в Лівані, Ємені та Іраку координуватимуть свої атаки. Стратегічна небезпека полягає в тому, що влада США у регіоні може впасти, що означатиме провал США. Мирна угода Д. Трампа з Талібаном провалилася, Дж. Байден згодом не зміг повернути все назад, він також не зміг запобігти російсько-українській війні.

Тепер США перебувають під загрозою виникнення багатьох проблем на Близькому Сході – основному регіоні, в якому вони вирішили проектувати свою міць після виходу з В'єтнаму у 1970-х рр. Вплив США – від Ер-Ріяду до Каїра – зменшився, а репутація США на «арабській вулиці» зазнала послаблення. Конгрес, який очолюють республіканці, не може схвалити основні асигнування на боротьбу з конфліктом, не компенсуючи скорочення, які несуть внутрішні податкові органи.

На сьогодні залишається актуальним питання ефективного управління новим світовим порядком. Консолідована позиція американських політологів полягає в тому, що єдиний розумний шлях для США, щоб зберегти свої світові позиції, – це активна глобальна співпраця для реалізації потенціалу науки та технологій XXI ст. у скороченні бідності, хвороб та екологічних загроз. Піднесення регіональних держав – це не загроза для США, а можливість для нової ери процвітання та конструктивного розв'язання проблем. Спосіб управління глобальним порядком денним у багатовалентному світовому порядку полягає в тому, щоб прийняти складнощі, розбіжності та протиріччя як реальність; відокремлювати проблеми одна від одної, щоб не допустити, аби окремі відмінності пригнічували інші функціональні відносини; децентралізувати глобальні переговорні форуми; розробляти різноманітні способи роботи над абсолютно різними питаннями; заохочувати різні групи посадових осіб країн керувати вирішенням різноманітних питань; прийняти різноманітність; уникати блоків; вітати інновації; зосередитися на суті; повернутися до дискусії та консенсусу. До речі, на гербі США зазначено «E pluribus unum», тобто «з багатьох один».

Таким чином, світовий порядок означає розташування сили та авторитету, що забезпечує основу для ведення дипломатії та світової політики у глобальному масштабі. Світовий порядок охоплює норми, правила, інститути та динаміку сил, які формують поведінку й взаємодію країн та інших суб'єктів на світовій арені. Світовий порядок можна розглядати як основу для управління глобальними надбаннями, такими як довкілля, торгівля, безпека та права людини. Він відображає баланс сил та інтересів між різними суб'єктами світової політики та постійно розвивається за допомогою переговорів, співробітництва та знаходження непростих, але життєво важливих компромісів. Не зайвим, гадаю, також буде повернутися до дещо призабутої політики мирного співіснування – peaceful coexistence policy: вона як ніяка інша концептуально підходить до вгамування пристрастей розбурханого війнами світового співтовариства в першій половині XXI століття. Альтернативи їй не існує.

Тетяна МЕТЕЛЬОВА

ФЕНОМЕН МІСТА В ІСТОРІЇ: ВІД ОБ'ЄКТА ДО СУБ'ЄКТА

Попри те, що історія міста як специфічного й відмінного від інших форм людського співжиття утвору нараховує вже тисячі років, феномен міста як специфічного об'єкту, існування якого справляє вплив на всі ділянки суспільного життя, почав привертати увагу науковців лише з середини – другої половини XIX століття. До того часу місто фігурувало як об'єкт дослідження лише у вузько спеціалізованих роботах фахівців-істориків. Це й спричинило специфічний зріз теоретичних розробок, у яких суперечки точилися навколо шляхів, способів і механізмів виникнення середньовічного міста як предтечі сучасного. Уже в цьому контексті витворилося принаймні два великих напрями дослідження – континуїтивний та квантитативний.

Для першого («романістичного»), який формується наприкінці XVIII – початку XIX ст., властиво розглядати розвиток європейських міст як безперервний ще з часів Риму й виводити їхній родовід з тих чи тих аспектів античного міста-поліса чи з міської франко-німецької громади-марки. Так, Ж.-Б. Дюбо й Д. Ренуар знаходять початки сучасного міста в тому, що й у Давньому Римі були виборні міські керівні посади, О. Тьєрі виводив походження феодальної верстви населення від франків, а особисто залежної – з гало-римського кореня. Серед прибічників такого підходу – і Ф.К. фон Савін'ї, у минулому столітті – Е. Еннен, М. Вілларі, Ж. Сотель, М. Роблен тощо. Методологічно рання і пізня романістичні течії спільні у пошуках генези модерного міста з її античних чи середньовічних попередників. Однак, якщо рання намагається встановити закономірності виникнення міста, хоч би й знаходила його джерела в сивій давнині, то пізня, зокрема Німецька історична школа права, принципово заперечує будь-який розвиток міст як набуття ними якісно нових рис у ході історичного процесу. Скажімо, Ж. Сотель і М. Роблен, попри брак фактичних доказів, обстоюють те, що міський розвиток притаманний європейським теренам від самого початку Середньовіччя. Наріжним каменем концепції Ж. Лестокуа й Е. Машке є ідея безперервності функціонування керівної соціальної верстви, яка, якщо й змінюється, то лише позірно, сутнісно ж залишаючися сама собою. Отож говорити про єдність континуїтивістського напрямку в урбаністичному відгалуженні медієвістики не доводиться. Йтися може, хіба що, про певну множину концепцій, поєднаних запереченням якісних змін у еволюції міста. Проте в цілому континуїтивістський підхід мав своїх прибічників і в минулому столітті (В. Зомбарт, для якого

місто – центр споживання феодальної ренти; Н. Оттолар, у концепції якого рушійною силою розвитку міст були сеньйори; Й. Плеснер, який пов'язував розвиток середньовічного міста з припливом у міста сільської верхівки, особливо помісного дворянства та ін.).

Методологічно спільні з континуїтивістами й прибічники так званої «вотчинної теорії», в якій місто поставало як породження і просте продовження помісного ладу середньовіччя. Засновники вотчинної теорії – К.-Т. Інама-Штернегг, Ж.-Ф. Айхгорн (засновник німецької історичної школи права), Г. Гуго та Г. Ніч розглядали Каролінгську державу як одну величезну вотчину, з інституцій якої в подальшому, на їхню думку, розвинулися всі шари населення – в тому числі міського. У такому разі й комунальна власність міст поставала як одна з форм феодального імунітету, комунальна організації тлумачилася як модифікація вотчинної адміністративної системи, а виникнення ринку як риси, притаманної місту, отримувало випадковий характер. Однак випадковий ринок водночас визнавався джерелом міського права, котре, таким чином, могло б і не виникнути... Продовжувачі «вотчинної теорії» у пізніший час – у середині минулого століття – Г. Маузер і Г. Бєлов провадили безпосередні паралелі між організацією давньонімецької громади – марки й населенням та організацією раннього європейського міста. Місто – це модифікована давньонімецька громада, – так можна висловити позицію цих істориків.

Другий же напрям з доволі великою історією, також започаткований наприкінці XVIII ст., отримав назву квантитативного, позаяк відкидав будь-який зв'язок середньовічних міст з усім, що їм передувало. Для таких яскравих представників цього напряму як А. Піренн, Ф. Лет, Ф. Верхаутерен, Ж. Еспінас, Е. Перруа, А. Льюїс міста поставали як цілковиті новації розвиненого феодалізму, й лише з того часу починався відлік міського розвитку людства. Пізніше, уже в XX ст. А. Стефенсон продовжує цю традицію й у конкретно-історичних дослідженнях англійських міст провадить ідею їх раптового й несподіваного виникнення в період зрілого феодалізму, спричиненого виключно випадковими зовнішніми обставинами.

Мірою визрівання індустріальної системи виробництва й концентрації його осередків у містах, трансформувалися й самі міста, щодалі більше виявляючи свою властивість бути особливими системами в структурі суспільства й держави, своєрідними «крапками згущення» цивілізації, або, за влучним висловом Е. Дюркгайма в роботі «Про поділ суспільної праці», крапками, «в яких соціальна маса стискується сильніше, ніж в інших місцях»[1]. Емпірична відмінність міста, яке з певного типу поселення – одного з багатьох – перетворилося на дещо більше, «переросло самого себе», від інших соціальних утворів і об'єднань у цей період виявилася з очевидністю. Будучи місцем концентрації того, що тогочасним дослідникам видавалося найпрогресивнішим і адекватним провідним тенденціям суспільного розвитку, міста як об'єкт наукового інтересу і теоретичної реконструкції набували статусу «локомотивів» соціально-економічних і політичних подій. Саме в контексті позитивного ставлення до міста (попри всі виявлювані негативні риси) як специфічного соціального утвору і водночас цілісної системи, такого собі «соціального організму» виявляється увага до

1 Durkheim E. The Division of Labour in Society. The Free Press. New-York. P. 241

них фундаторів урбаністики – К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгайма, О. Шпенглера, Ф. Зімеля, Е. Тьоніса. За всієї їх відмінності, системний підхід до розгляду феномену міста і позитивна оцінка його соціального значення поєднує цих дослідників.

Першими за часом (однак не за значенням проробленого щодо міста аналізу) були класики марксизму. Саме їхня оцінка міста, як, мабуть, жодна інша з наданих значно пізніше, й відповідає щойно мовленому. Оскільки двигуном прогресу, за класиками марксизму, є класова боротьба, а міста являють собою місця зосередження пролетаріату, то виявлене й проаналізоване Ф. Енгельсом на прикладі Манчестеру жахливе становище робітничого класу в індустріальному місті[2] парадоксальним чином надає місту значення територіально-просторового джерела історії. Однак, попри такий свій наданий класиками марксизму статус, міста все ж не є об'єктом їх спеціальної уваги, оскільки являють собою специфічні утвори лише за ознакою їх особливої виразності як елемента капіталістичної системи, місцем, де всі її риси надано в найбільш концентрованому вигляді.

Варто, однак, зазначити, що деякі загальні методологічні зауваження К. Маркса й Ф. Енгельса слід визнати до сьогодні слушними, принаймні через їхню цілковиту відповідність історичним фактам. Так, у межах загальної формаційної концепції, ведучи мову про «буржуазні міста», класики марксизму зауважують принципову відмінність середньовічних міст від їхніх попередників не лише через іншій спосіб життя городян, спосіб виробництва тощо, а й через те, що «міста середньовіччя отримало не в готовому вигляді з минулої історії... [вони] наново були утворені кріпосними, які вивільнилися»[3]. На загал же, виникнення міст у середньовіччі, рівно ж їх істотна зміна в Новий час є щораз наслідком «розвитку поділу праці»: спочатку – «до відділення промислової й торговельної праці від праці землеробської і, тим самим, до відділення міста від села і до протиставлення їхніх інтересів. Подальший поділ праці призводить до відосібнення торговельної праці від промислової»[4]. Наслідком поділу праці стає виникнення можливості накопичення майна в особисто залежного від феодала селянина, що «полегшувало йому втечу й давало можливість влаштуватися як городянинові» [5]. Біглі кріпосні «приходили поодинці в міста, де вони знаходили організовану громаду», яка сама була «відбитком сільської громади»[6] і навіть статути вільних цехів «створювалися за зразком маркового ладу» [7]. Унаслідок такої «звички» «цій феодальній структурі землеволодіння відповідала в містах корпоративна власність, феодальна організація ремесла»[8].

2 Енгельс Ф. До положення робітничого класу в Англії. Маркс К., Енгельс Ф. Зібрання творів у 50 тт. Т.20, а також роботи К Маркса: «Капітал» (Т.11), «Німецька ідеологія», «Форми, що передують капіталістичному виробництву», «Селянська війна в Німеччині».

3 Маркс К. Німецька ідеологія. Маркс К., Енгельс Ф. Зібрання творів у 3 тт.Т.3. Видавництво політичної літератури, К.: 1970. С. 50.

4 Маркс К. Німецька ідеологія. Маркс К., Енгельс Ф. Зібрання творів у 3 тт. Т.3. Видавництво політичної літератури, К.: 1970. С. 20.

5 Там само С. 78.

6 Там само С. 51.

7 Маркс К. Селянська війна в Німеччині. Вибрані твори: в 9-ти т. Київ: Видавництво політичної літератури України. 1986. Т.7 С. 421.

8 Маркс К. Німецька ідеологія …С. 23.

Поверховість такого опису механізму виникнення міст доволі очевидна, й спірні твердження викликають чимало запитань, на які в марксистській концепції відповіді немає. Чи може єдність міської громади бути забезпеченою лише звичкою до життя в сільській громаді? З яких причин і в якій спосіб руйнується замкненість цехових корпорацій так, що «умови життя городян перетворилися на умови, спільні для них всіх і незалежні від кожного окремо»[9]? І, якщо середньовічне місто «грало по правилах феодалізму», саме являючи собою колективного феодала щодо муніципальної власності, то за рахунок чого, яких своїх особливостей воно набуло такого статусу, йому «дозволили» бути «гравцем»? Мабуть, відповідь у вигляді посилання на «подальший розвиток поділу праці» не є вичерпною. Не є вона й задовільною. На ці питання в подальшому шукатиме відповідь і Макс Вебер. Однак до честі класиків марксизму, слід визнати, що виявлення зв'язку між способом організації суспільства в цілому й характером міського життя, здійснене на ґрунті схематичного опису процесу виникнення середньовічних міст та їх перетворення на міста модерні, індустріальні, мало й продовжує мати значний вплив на дослідження в цій галузі. Є воно значущим не лише для виниклої в середині минулого століття потужної немарксистської течії, а й для безпосередніх наступників (за часом, а не за змістом) класиків марксизму на цій ниві – М. Вебера та Е. Дюркгайма.

Уже в перших спеціальних дослідженнях міста (роботах М. Вебера, Ф. Зіммеля, Е. Тьоніса, Л. Веліхова) здійснено доволі аргументовану типологію міст, яка й до сьогодні залишається базовою. Міста в ній вирізняються не лише соціальним складом, типом панівних виробничих чи – ширше – комунікативних стосунків, іншими важливими ознаками, а й за ґенезою та історико-культурною належністю. Однак прикметно, що історично перші типи міст, хоч до них і звертаються в спробах через зіставлення з ними виявити основоположні властивості сучасного міста, як і у Маркса та Енгельса, в основному перебувають на периферії дослідницької уваги. Тому є кілька причин. По-перше, ані давньосхідне, ані навіть античне місто (попри його схожість за багатьма важливими ознаками з містом сучасним – наявністю ринка, несільськогосподарським характером занять городян тощо) не були генетично спорідненими з феноменом міста модерного, що починає формуватися в Європі в добу Середньовіччя, і логіка, способи й механізми становлення якого є доволі відмінними від його історичних попередників.

По-друге ж (і це головне) історичні попередники європейських міст, хоч би які ознаки (сформульовані М. Вебером) міста були їм притаманні, не являли собою системні утвори і вже з цієї причини здебільшого залишалися за межами уваги науковців того часу. Як зазначає М. Вебер стосовно давньосхідних міст, «спільних об'єднань, представництва городян як таких там не існувало; навіть поняття взагалі не існувало. Передусім відсутні специфічні властивості городян як верстви» [10]. Істотно відрізнялися вони від середньовічних і за характером виробництва та способу життєдіяльності. «Якщо в наш час ми цілком підставово вважаємо «городянином» того, хто задовольняє свою потребу в продуктах харчування не тим, що вироблено на його

9 Там само С. 53.

10 Вебер М. История хозяйства: Город. М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. С. 324

землі, то для переважної більшості античних міст справедливе протилежне. …Повноправний громадянин античності характеризувався саме тим, що називав своєю повну земельну ділянку (kleros fundus, в Ізраїлі chelek), яка його годувала; повноправний громадянин античності був мешканцем міста, що володів землею» [11].

На істотному значенні тієї ж ознаки давніх міст (як античних, так і давньосхідних) – землеробства як основи власного життєзабезпечення городянина – услід за Вебером у 20-ті роки минулого століття звертав увагу дослідників і російський учений Л. Веліхов. «Згідно з дослідженнями К. Бюхера, Fowler'a, Fustel-de-Coulanges, – пише він у своїй знаменитій роботі «Основи міського господарства», – процес урбанізування здійснювався у греків і частково римлян зі своєрідною логікою. Вони вступили в історію, як і всі народи, у стані суто сільського життя, розпорошені у відкритих селах, годуючися плодами землі й слабко з'єднані в племенах. Та потім ці племена в значній своїй частині полишили сільське життя, заснувалися в містах й улаштували за міцними стінами вільну громаду не лише за наказом впливових владарів, а й за доброю волею (теорія вільного договору). ...Так засновувалася ціла система муніципально-політичного співжиття. У своїй основі вона має економічну причину: неможливість жити й займатися осілим землеробством поза захистом укріплених центрів (виділення моє. – авт.), куди землеробське населення рятувалось у випадку нападів ворогів, що періодично повторювалися» [12]. Л. Веліхов однак, на відміну від свого великого попередника, у згоді з покладеною перед собою метою дослідження, зосереджував увагу на переважно господарських аспектах діяльності місцевої влади в сучасному місті. Тому для нього характер виробничих занять міського населення й становив ознаку зі значенням критерію, за яким місто конституювалося як таке.

Натомість Вебер таким «прагматичним» визначенням не обмежується й розглядає питання конститутивних ознак міста в ессенціальній площині й з погляду історичної тяглості. З огляду на неперехідне для дослідження феномену міста значення його праці, яка до сьогодні не лише не втратила свого значення, а й залишається основоположного для одного з найвагоміших і найпізніших дослідницьких напрямів – неовеберіанства, варто зупинитися на ідеях Макса Вебера докладніше.

Він першим ставить питання про ознаки, за якими можна виокремити місто як специфічний тип поселення чи, радше, об'єднання людей, незалежно від того, чи йдеться про сучасне, а чи про стародавнє місто. І першим дає свою, доволі обґрунтовану відповідь на питання, що задаватиметься дослідниками і значно пізнішого часу: «Де лежить та риса, яка відділяє місто від села, що робить місто містом?» [13]. Такою ознакою, за Вебером, не можуть слугувати ані кількість населення (і, відповідно, наявність або відсутність безпосередніх взаємин у городян), ані заняття городян переважно торгівлею й ремеслом, а не землеробством, ані розмаїття їх виробничих занять. «Лише факт спільного проживання торговців і ремісників і регулярного задоволення повсякденних потреб на ринку самий собою ще не вичерпує поняття «місто». Там, де існує лише така ознака, де, отже, всередині замкнених поселень розходження

11 Там само. С. 313

12 Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. Государственное издательство. Москва, Ленинград, 1928 г. 296 с. С. 41.

13 Maitland F.V. Domesday Book and Beyond. Cambrige, 1987. P. 173.

конституюється лише ступенем задоволення власних потреб у сільськогосподарській продукції й несільськогосподарського виробництва товарів, або наявністю чи відсутністю ринку, ми будемо говорити про поселення ремісників і торговців або «ринкове містечко», однак не про «місто». Те, що місто є не лише скупченням мешканців, а й господарською корпорацією з власним земельним володінням, з приходно-видатковими операціями, також не становить його відмінність від села, якому за всіх якісних розходжень притаманні ті ж властивості. І, нарешті, вирішальною ознакою міста не може вважатися й те, що воно, принаймні, у минулому, було не лише господарською корпорацією, а й корпорацією, що регулює господарські операції» [14]. Такою визначальною ознакою, або ж, радше, сукупністю взаємопов'язаних ознак, послуговує поєднання певних економічних, політико-адміністративних, правових і корпоративних характеристик, на виключно важливому значенні розрізнення яких цілком підставово наполягав М. Вебер. «Необхідно суворо відрізняти… економічне поняття міста від його політико-адміністративного поняття. Лише в останньому сенсі місту належить особлива територія. У політико-адміністративному сенсі містом може вважатися місцевість, що за своїм економічним значенням не могла би претендувати на таке найменування. У середні віки існували «міста» в правовому сенсі, дев'ять десятих або більше мешканців яких, у всякому разі значно більше, ніж мешканців багатьох місцевостей, що були в правовому сенсі «селами», забезпечували собі харчування продуктами свого господарства» [15]. Важливо відзначити, що й наявність ринку, хоч би яку важливу роль він відігравав установленні міста, ще не перетворює поселення на місто.

Ринок важливий не самий по собі, – доводить дослідник, – а лише такий, «на якому внаслідок існуючої спеціалізації виробництва продуктів свої потреби в ремісницьких виробах і різноманітних предметах торгівлі задовольняє неміське населення й на якому …городяни здійснюють обмін вироблених продуктів і задовольнять свої господарські потреби» [16]. Отже не всякий ринок перетворює поселення на місто: ринок має слугувати задоволенню внутрішніх потреб самих городян.

Не менше, ніж ринок, значення має й відпочаткова наявність у джерел виникнення міста фортеці-бургу, яка функціонально не тотожна захисним спорудам у селах. Призначення бургу – не лише захист населення від зовнішніх загроз. Він є також місцем проживання сеньйора з воїнами як посадової особи з його підлеглими. І «вирішальним основним питанням історії міського ладу» Вебер вважає «саме питання про взаємини між гарнізоном, з одного боку, і населенням, що займається економічною діяльністю, – з іншого» [17]. Однак вирішальним не тому, що наявність бургу, ринку (і, відповідно, наявність поділу праці й переважання в структурі діяльності городян ремісницького виробництва над сільськогосподарським), адміністративних відмінностей («особливий спосіб регулювання відносин землею, не схожий на поземельні стосунки в селі», «зміна принципу оподаткування» тощо притаманні містам і лише ним, і, навпаки, усі поселення, яким притаманні ці риси у своїй сукупності, є містами

14 Вебер М. История хозяйства. С. 314.

15 Там само. С. 316.

16 Там само С. 309.

17 Вебер М. Там само. С. 320.

за визначенням. Вирішальним тому, що всі ці «джерела містоутворення» сприяють руйнації будь-яких форм міжгрупових бар'єрів – «станових розходжень», «табуйованих кордонів» (в індійсько-екваторіальному регіоні), різних «тотемічних, пов'язаних з культом предків, і кастових магічних обмежень родових союзів»[18] (в азійських країнах), або ж родових культів і обов'язкової належності городянина до них навіть в античному місті. Усі вони «зникали тією мірою, якою вони означали відмінність вільних від невільних»[19] і зникали саме тому, що зародження й формування західних міст Середньовічної доби відбувалося в цілковито інших соціально-економічних, або ж – формаційних умовах, ніж їхніх попередників. І, відповідно, в доволі інший спосіб.

А, проте, хоч самий Вебер не робить такого висновку – висновку, що дозволяє побачити відповідність його концепції марксистському вченню про суспільно-економічні формації, той, однак, випливає з його аналізу історично різних способів формування й функціонування міст. Вирізнення історико-культурних типів міст, здійснене шляхом виявлення рис, глибинно пов'язаних з різними способами виробництва, і формально, і змістовно корелює з марксистською реконструкцією історичного розвитку людства. Однак заслуга Вебера в не тому, що він творчо застосував марксистський доробок до аналізу феномену міста. Ясна річ, звинувачувати його у марксистському економічному редукціонізмі не доводиться хоча б з огляду на те, що нехтування впливом, подеколи вирішальним, світоглядно-культурного чинника на логіку історичного процесу в нього відсутнє. Узяти, принаймні, його оцінку християнства як релігійного чинника, дія якого уможливлювала сприйняття самими членами міської громади, що формувалася, факту розмивання й зникнення міжгрупових бар'єрів у середині середньовічного міста, адже саме християнство, за його висновком, позбавило рід усякого ритуального значення. «Християнська громада, – зазначає він, – була за своєю найглибшою суттю конфесійною спілкою окремих віруючих, а не ритуальним союзом родів. Повноправність як члена церковної громади, а не ритуальна повноправність роду, як в античності, була необхідною умовою, щоб уважатися повноправним бюргером» [20]. Заслуга М.Вебера, передусім, у тому, що він, послуговуючись як пізнавальним інструментом поняттям «ідеального типу», по-перше, докладно проаналізував логіку становлення західного міста, яка, зрештою, й призвела до формування міста сучасного й, зокрема, великого міста – мегаполісу, по-друге, виділивши в цьому процесі його суттєві етапи й чинники, вирішальну відмінність західного міста визначив через становлення його як системи, цілісність якої забезпечено відсутністю непроникних групових бар'єрів і наявністю, відтак, спільного для всіх її членів інтересу. «Середньовічне місто було «комуною» з моменту його виникнення, незалежно від того, якою мірою ясно усвідомлювалося правове поняття «корпорації» як таке» [21]. А тому вирішальним для розвитку середньовічного міста і його оформлення саме як міста була «не протилежність міського й неміського населення» й не «форми життєвого укладу», а «положення всередині міста політичних і стано-

18 Там само. С. 335.

19 Там само. С. 332.

20 Вебер М. Там само. С. 339.

21 Вебер М. Там само. С. 335.

вих союзів середньовіччя»[22]. Тим самим Вебером було задано вектор дослідницької програми, що фактично, попри всі розходження науковців у підходах і висновках, працює й дотепер.

Інша річ, наскільки обґрунтованим є авторський вибір саме середньовічного західного (європейського) міста як ідеально-типового (на противагу азійському). З огляду на зазначене вище загальне ставлення всіх без винятку першопрохідців (окрім, хіба що, Ф. Тьоніса) у дослідженні міста до об'єкту свого дослідження як зосередженню всього прогресивного і відповідного загальним тенденціям розвитку суспільства в цілому, уявляється вірогідним, що й веберівська оцінка саме середньовічного європейського міста як ідеально-типового може хибувати на завищеність.

З іншого боку, у ціннісній системі світоглядних координат модерної людини і за часів роботи М. Вебера, і нині – особистісна свобода посідає чи не найперше місце. І з цих позицій середньовічне місто без сумніву виявляло всі ознаки генетичної спорідненості з сучасним, було його історичною предтечею й прообразом. Відтак виявлені дослідником джерела здатності лише середньовічного європейського міста слугувати своєрідним тиглем, у якому невільне переплавлялося у вільне, без сумніву заслуговують на якнайпильнішу увагу. А джерела ці полягають, як уже було зазначено, у відсутності родових і станових бар'єрів як умови перетворення міста на місце, в якому «всі мешканці без винятку, незалежно від їхньої належності до племінного або ритуального союзу, мали однакові шанси на існування» [23], у якому відмінність Іншого не лише не становила перешкоду для його інкорпорації в цілісність, а й була запорукою того.

Лише за такої умови – наявності статусу міста як місця зосередження Інших – можливе його виокремлення в специфічний соціальний утвір. Лише за цієї умови сукупність Інших матиме особливий спільний інтерес і спільну самосвідомость, на наявність якої вказує вже Е. Дюркгайм і яка результувалася в окремий правовий статус, а «привілейоване положення громадян від самого початку розглядалося як право кожного окремого громадянина в його спілкуванні з третіми особами» [24]. І лише за такої умови місто перетворюється на місце «вільних і рівних», а отже, й найбільш політично активних громадян.

Цього не було й не могло бути в містах іншого історико-культурного типу й за інших історико-культурних умов, як переконливо доводить веберівський аналіз багатющого історичного матеріалу. Для прикладу ще раз звернімося до цитування тих місць його роботи, де після детального аналізу численних фактів дослідник підбиває теоретичні підсумки. «Виникненню міського братерства, отже, міської громади (виділення моє – авт.) перешкоджала магічна замкненість родів, а в Індії – каст. У Китаї роди були носіями важливих релігійних традицій, культу предків – і тому непорушні. В Індії касти визначали специфічний спосіб життя, з дотриманням якого було пов'язане існування при переселенні душ, тому касти ритуально виключали одна одну» [25], а тому було виключене й «ритуальне братерство міських мешканців»

22 Там само. С. 412.

23 Там само. С. 339

24 Вебер М. Там само. С. 340

25 Там само. С. 351

[26], притаманне західному місту, яке було «не лише економічним центром торгівлі й ремесла, політично (зазвичай) фортецею й часто місцезнаходженням гарнізону, адміністративно – судовим округом, а й також скріпленим клятвою братерством»[27]. «Громада була відсутня в усіх азійських і переднєазійських містах», однак не лише в них: «на родових зв'язках ґрунтувався й еллінський синойкізм», «і в античному полісі кожна людина була громадянином, однак спершу завжди лише як член роду» [28]. Натомість у середньовічному місті «кожний робився громадянином індивідуально, а не через свою належність до культових союзів» [29]. Зрештою, навіть функції стародавніх міст були істотно іншими. Давні східні міста Шумеру й Аккаду, Індуської цивілізації й Єгипту мали характер адміністративного й релігійного центру сільських громад, які виникали навколо храмів і являли собою «ембріональну форму держави». Античне ж місто, яке було окремою другою історичною формою міста, як і середньовічне, хоч і було торговельно-ремісницьким центром, однак панівною формою виробництва все ж була сільськогосподарська праця, а саме місто являло собою колектив рабовласників-землеробів. Городяни навіть не обов'язково мали мешкати в місті, головною умовою для отримання статусу городянина-громадянина було володіння землею в місті. Отож відмінності в історичних типах міст є, й – істотні.

Що особливо важливо, М. Вебер не обмежується лише висновком, здійсненим на підставі компаративного аналізу історично й культурно відмінних міст, висновком, у якому лише зафіксовано наявність визначальних відмінностей між ними. Він намагається реконструювати процес руйнації міжгрупових бар'єрів у європейському середньовічному місті, встановити його об'єктивні причини. І в цьому сенсі виявляє значення укріпленої фортеці для цього процесу. Адже в усьому світі місто було поселенням різних і зазвичай далеких до того за місцем перебування людей. Однак коли «китайський, месопотамський, єгипетський, часто навіть еллінський воєначальник засновує або переміщає місто», …він «з його апаратом управління й чиновниками залишається абсолютним паном», а «поселенці залишаються окремими племенами, лише розділеними на родини, або, де цього не відбулося, – членами колишніх місцевих і родових союзів. …У цих умовах виникало не право міського бюргерства, а лише союз тих, хто мешкає на цей момент у місті і об'єднаний зобов'язаннями нести повинності й наданими привілеями» [30]. Цей союз «невільних» і «не-рівних» за статусом не пов'язував між собою мешканців міста, кожен з яких ідентифікував себе зі спільнотою, кордони якої не збігалися з кордонами міста й здебільшого виходили далеко за його межі. Отож проголошувану Вебером єдність міської громади, яка й конституювала громаду як таку, забезпечено самоідентифікацією особистості з цією громадою.

До причин виникнення такої самоідентифікації й механізмів її формування ми звернемося в подальшому. Зараз же важливо звернути увагу на те, що, за Вебером, істотну відмінність (на якій, на жаль, ані він самий, ані його критики, ані сучасні його послідовники ще не зупинилися належним чином) у формуванні структури

26 Там само. 339.

27 Там само. 339.

28 Вебер М. Там само. С. 337

29 Кареев Н.И. Предисловие редактора перевода. Місто / М. Вебер. Пг., 1923. С. 4.

30 Вебер М. Там само. С. 337.

соціальної комунікації в суспільстві складає не так наявність чи відсутність фортеці (сама фортеця – це похідне, адже й значній кількості давньосхідних міст, за винятком, хіба що Японії, в будь яких поселеннях наявні принаймні укріплення, що зовсім не перетворює їх на міста), як умови формування суспільств, у яких виникають міста як осередки передусім влади. У східному регіоні, зокрема в Азії й Передній Азії включно з Єгиптом і в Китаї необхідність регулювання плину річок і зрошення призвела до об'єднання економічно самостійних і самодостатніх сільських громад у єдине ціле, скріплене центральною владою. Відсутність господарських зв'язків між ними спричинила виникнення інших, ніж господарські й торговельно-обмінні, стосунків між ними, виразником і носієм яких стала царська бюрократія. Це уможливлювало цареві «за допомогою персоналу й доходів, що ним доставлялися, взяти постачання армії у свої руки» [31]. Централізоване управління державою вимагало й централізованої армії, наслідком чого було «відділення солдатів від засобів воєнних дій і неозброєність підданих. На цьому ґрунті не могла виникнути політична, незалежна щодо царської влади громада, оскільки бюргер більше не був воїном». На Заході ж «аж до періоду імператорської влади зберігся принцип самоекіпірування війська... А це означало військову самостійність окремих військовозобов'язаних» [32].

Отож підстави відсутності самостійності городян в азійських містах і, відповідно, їх виникнення в середньовічних нібито виявлено, і «формула» не самочинності городян азійських міст буде така: централізована влада → централізована регулярна армія, що їй підпорядковувалася й від неї залежала → відсутність засобів силового нав'язування своєї волі (зброї) в окремих городян + відсутність їхньої самоідентифікації з громадою (що дорівнювало відсутності громади як такої) → «невільне» становище городян. І, відповідно, навпаки: городяни можуть бути і стають вільними за умови існування в них засобів нав'язування/обстоювання власної волі, що, своєю чергою, залежить від дії принципу «самоекіпірування війська», а відтак і від наявності бургу як особливого соціально-просторового джерела міста. Однак слабкість такої моделі, її «непрописаність» і непереконливість щодо логіки виникнення міст узагалі й західних середньовічних міст, зокрема, очевидна. Чи слід розуміти цю імплементовану Вебером у текст його праці схему так, що волелюбність городян західного міста спричинено, в кінцевому підсумку, децентралізованою владою? Про якій рівень децентралізації йдеться – якщо йдеться?

За межами такого пояснення залишилося й головне: чому ж за такої ситуації городянин Заходу, як військовик, який мав захищати своє місто і володів необхідними засобами для цього – власною зброєю, щодалі більше перетворюється на «homo oeconomicus», а античний громадянин був homo politicus», і «поліс часів розквіту зберігав характер високорозвиненого технічного військового оборонного союзу» [33]? Можливо, джерело різниці слід пошукати в тому напрямі, який було побіжно зазначено Вебером: в умовах господарювання спільнот, які породжували той чи той тип влади? І вже, відтак, решту містоутворювальних чинників та їхню ґенезу розглядати

31 Там само. С. 352.

32 Вебер М. Там само. С. 352.

33 Вебер М. Там само. С. 425.

крізь призму співвідношення владних і господарських складників? Непомічене самим автором методологічно плідне відкриття щільного зв'язку між способом формування суспільств (давньосхідних, античного й європейського середньовічного) і логікою розвитку міст, відкриття, що його він скоромовкою виписав щодо міст давньосхідних, не було застосоване до західних – ані до античного, ані до середньовічного.

Наслідком цього стало й те, що за численних порівнянь середньовічного й античного міста й численних констатацій їхньої схожості (за багатьма параметрами) та відмінностей у, як зазначав самий Вебер, параметрі «не вирішальному» – характері виробництва (переважною мірою сільськогосподарському в античному місті й ремісницькому та промисловому – в середньовічному), пояснити, чому в античному місті родова залежність зберігається, а в середньовічному – ні, він не зміг. І це закономірно. Адже без звернення не лише до характеру виробництва, а передусім, до способу його організації і – ширше, до способу організації комунікативних зв'язків у межах суспільства в цілому це зробити неможливо.

Це не було зроблено й послідовниками Вебера. Скажімо, вже згаданий Л. Веліхов, услід за Вебером, античний поліс чи то давньоримське місто виділяє в історично другий тип. Однак він, хоч і пов'язує його виникнення зі зміною характеру виробництва й соціальної структури в давньогрецькому суспільстві порівняно з тією, що мала місце на Давньому Сході, однак такий зв'язок залишається на рівні декларації і не досліджується ним. «Це найвищого ступеню цікаве явище (античне місто – авт.), вперше описане Fustel de Coulanges у його класичній праці «La cite antique», виникло також у рабовласницьку добу, однак у значно пізніший період, коли замість повсюдного, однорідного натурального господарства й застиглих каст давнього Сходу, ми зустрічаємо вже значний поділ праці, деякий розвиток торговельного капіталу й пов'язану з ними жваву боротьбу класів. У цей час ліквідуються грубі типи панування й найпростіші одноосібні форми влади, але закладається нова диференційована система політичного управління, яка спирається на міста як на соціально-енергетичні центри й на виникле в них своєрідне класове розселення» [34].

Отож і за Веліховим античні міста, як і давньосхідні, це переважно міста землеробів. Землеробство як основне зайняття міського населення – це те, що поєднує два історично перших типи міст. На сьогодні цей погляд набув такого поширення, що перетворився на тривіальне положення, яке не потребує доказів. А що їх відрізняє один від одного – то це наявність в античному місті поділу праці, що її різновиди не були закріплені за особою від народження, і, як наслідок, певний розвиток обмінних відношень. Однак сама лише констатація наявності поділу праці, хоч і набуває вигляду «пояснення» відмінності античних міст від давньосхідних, однак не здатна пояснити, чому вони залишаються лише «перехідними» від давніх до сучасних і не «дорозвиваються» до рівня останніх.

Підсумовуючи мовлене щодо видатного внеску М. Вебера в розвиток дослідження історичної логіки виникнення й трансформації міста як специфічного явища суспільного життя, важливо зазначити, що саме ним було закладено принцип подальших до-

34 Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. М.-Л.: Госиздат, 1928. 216 с. С. 156.

сліджень і виявлено значення – для тлумачення феномену міста й для формулювання чіткої його дефініції – пошуку тих конститутивних ознак, за якими можна було б виокремити місто як предмет історичного дослідження і які можна було б розглядати як містоутворювальний стрижень. У подальшому залежно від того, що відігравало роль такого стрижня, виокремилися й напрями урбаністичних досліджень. Не менш важливим було й започатковане Вебером (услід за Марксом і Дюркгаймом) застосування системного підходу в дослідженні міста. На сьогодні ознаку системності, за якою міста відрізняють від «не-міст», визнають практично всі дослідники цього феномену.

Для Еміля Дюркгайма такою конститутивною ознакою є система норм і цінностей, на ґрунті якої й забезпечено системну єдність міста як, утім, будь-якого іншого соціального утвору (скажімо, племені чи народу). Здійснювана на їх основі соціалізація індивіда призводить до того, що він, зберігаючи свою індивідуальність, водночас переживає свою причетність до певної цілісності і поводиться як представник саме цієї цілісності (мотив, поверхово заторкнутий Вебером, який згодом буде підхоплено неовеберіанцями). Новацією тут є певне зміщення акцентів від пошуку об'єктивних конститутивних ознак міста (які, за Дюркгаймом, є за природою однаковими для всіх соціальних утворів, і це – норми й цінності) до виявлення їх «роботи» на рівні окремого індивіда. Таким чином у концептуальний обіг вводиться категорія потреби (що для деяких представників Чиказької школи урбаністики, зокрема, Р. Парка, виявиться інструментально значущою). «Міста завжди походять, – зазначає він, – від потреби, що спонукає індивідів постійно перебувати в максимально можливій близькості один до одного» [35]. Позитивна оцінка міст Дюркгаймом випливає саме з того, що він, традиційно розглядаючи їх як місця концентрації громадян і вже тому – концентрації всього прогресивного, сам прогрес убачає в розвитку і збагаченні людської особистості. Поділ праці, руйнуючи природну солідарність, натомість спричиняє іншу, функціональну, за якої уможливлено, попри дію в межах і на підставі спільних цінностей, не тотожність індивіда і спільноти. «Індивідуальна особистість не лише не зменшується завдяки прогресу спеціалізації, а й розвивається разом з поділом праці. Справді, бути особистістю – це означає бути автономним джерелом дії. Людина набуває цієї якості, оскільки в ній є дещо, що належить їй особисто й індивідуалізує її, оскільки вона більша, ніж утілення родового типу її раси й групи» [36]. Відтак міста, попри навіть притаманні їм негаразди, є осередками, де складаються якнайсприятливіші умови для формування особистості. І навпаки, функціонування міст як певних систем забезпечено не лише «об'єктивними законами», а й особистісними потребами як людини, так і її спільнот.

Фердинанд Тьоніс, чиїм предметом уваги також є місто, поділяє спільний зі згаданими дослідниками феномену міста системний підхід до його аналізу. Застосовуючи своє «ноу-хау» – розрізнення громади або співтовариства чи спільноти (gemeinshaft) й суспільства або асоціації (geselshaft) Ф. Тьоніс зосереджується на зіставленні цих двох типів соціальної єдності і в цьому контексті аналізує специфіку міста як вираз-

35 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. М., 1996. С. 256–309. С. 241.

36 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда … С. 274.

ника другого – «суспільного» – типу. Громада як природна, органічна єдність є тим цілим, що передує своїм частинам, зумовлює їхню поведінку й спосіб життя. Натомість суспільне ціле можливе лише як похідне від поєднання частин, які йому передують. Якщо в основі «громадського» типу об'єднання перебуває «сутнісна воля» кожного з представників громади, яка безпосередньо зумовлює їхні цілісно-самодостатні дії, то ґрунтом єдності асоціативної (суспільної) є воля вибіркова, пов'язана з цілераціональною дією, а «параметри» самої асоціації, виниклої внаслідок такого «механічного» поєднання частин, цілком залежні від її складників. Напрям ходу людської історії визначено вектором від громади до суспільства, – такою є наріжна позиція Ф. Тьоніса. Оскільки його результатом є руйнація природної єдності громади й атомаризація та раціоналізація особистості, яка вповні виявляє себе в сучасному суспільстві взагалі й у місті, зокрема, то зрозуміло, що ставлення дослідника до міста як концентрованого осердя цивілізаційного занепаду є песимістичним. У цілому ж Ф. Тьоніс не відходить від магістральної на той момент дослідницької стратегії розгляду феномену міста й розглядає його як a priori певний рід цілісності. Водночас введення до наукового обігу розрізнення понять громади (спільноти) й суспільства виявилося методологічно плідним і в подальшому застосовувалося як інструментальне для аналізу і міста в цілому, і окремих його складників.

Заданий Ф. Тьонісом напрямок досліджень міста був розвинений Георгом Зіммелем, який у згоді із засадничими положеннями його філософської концепції головну увагу звертає на вплив міста на особистість та її сутнісні й екзистенційні характеристики. У роботі «Метрополіс і ментальне життя» він простежує унікальні нюанси такого впливу. Через традиційне вже зіставлення міста й села вчений доходить висновку про незрівнянно більшу в місті, ніж у селі, інтенсивність упливу на особу довкілля, багатого на фізичні й – що важливіше – символічні й семантичні подразники. Зіткнення різних «світів» – культурних, релігійних, поведінкових тощо не лише збагачує особу, яка весь час перебуває в ситуації такого зіткнення, а й дозволяє їй уникнути однозначної регламентації й соціального контролю, що, своєю чергою, надає їй більше можливостей для самовияву й самореалізації. Важливо зазначити, що такий підхід дозволив встановити й до певної міри дослідити феномен більшої активності мешканців міста, їхньої зорієнтованості на особистісну свободу. Задавав він і напрям подальших досліджень каузальних зв'язків такого феномену зі специфікою міста як соціального утвору.

Здобутки Ф. Тьоніса й Г. Зіммеля в галузі урбаністики справили значний уплив на формування у 20-х роках минулого століття знаменитої Чиказької школи, представники якої Е. Берджес, Р.Д. Маккензі, Л. Вірт, Х. Зорбаух, Н. Андерсен, Ф. Траммер, Л. Мамфордо, К. Шоу на чолі з А. Смоллом і його науковим спадкоємцем Р. Парком продовжили переорієнтацію аналізу міста з опису його об'єктивних (соціально-економічних, виробничо-господарських, політико-правових, адміністративних тощо) характеристик на виявлення специфіки міського соціуму, його складників та їхніх особливостей, взаємодій, способів функціонування й трансформацій. Змінюється самий предмет дослідження: замість «міста як об'єкта» увагу дослідників привертає зв'язок «місто – людина», де місто виступає в усьому розмаїтті його властивостей і

вимірів – і як природне середовище, і як культурне довкілля, і як механізм соціалізації особистості, і як місце повсякчасного перетину культурних світів тощо. Щодалі більше традиційне порівняння міста з селом поступається компаративному аналізу різних за соціологічними параметрами міст.

Концептуальний підхід Р. Парка, якого подеколи й не зовсім справедливо звинувачують у надмірній орієнтації на дарвінізм і в біологізаторському редукціонізмі, засновано на вирізненні біотичних і культурних потреб людини й можливостей їх задоволення в місті як довкіллі. Можливість міста, цього, за Р. Парком, своєрідного соціального організму, задовольняти потреби людини корелює з цілком об'єктивними показниками міста як об'єкта. Та й спосіб їх задоволення також відмінний – залежно від того, чи йдеться про біотичні, а чи про культурні потреби. На біотичному рівні задоволення потреб здійснюється через боротьбу за виживання й володіння ресурсами (звідси й застосовуваність дарвіністської теорії). Що більше місто, що більша щільність у ньому населення, то напруженішою є боротьба. Людина в місті постає незалежним «атомом», що повсякчасно перебуває в найрізноманітніших взаємодіях. Однак, упевнений дослідник, цей «броунівський рух» може і має бути введений до впорядкованого річища. Мета досліджень суто прагматична – віднайти можливості ефективного, однак ненав'язливого, аналогічного природному, соціального контролю над процесами, що відбуваються в місті. Процес формування системної цілісності міста, об'єктивованої в соціальних інститутах, що постає в його роботі «Місто: пропозиції з вивчення людського поводження в міському оточенні» (1925) вельми близький до дюркгаймівського: від збільшення кількості мешканців і, відповідно, щільності їх взаємодій та посилення конкуренції між ними до поглиблення поділу праці й посилення спеціалізації, яка й «зшиває» місто в єдине ціле, перетворює його на єдиний організм. Відтак визначальними чинниками цього процесу є «чисельність населення, його концентрація й розподіл на території міста», якими в остаточному підсумку визначено «організацію міста, характер міського середовища й порядок, що у ньому встановлюються».

Головні ідеї Парка отримали свою подальшу розробку й деталізацію в роботах його колег і наступників (організації міста як концентричних кіл – міських зон (Е. Берджесс) або секторів (Г. Хойт), перетину культурних світів (Л. Вірт), метод «включеного спостереження» (Х. Зорбаух)[37]).

Попри те, що сучасних послідовників екологічного підходу (як ще називають напрям, заданий Чиказькою школою) прийнято поділяти на дві групи – соціокультурну (В. Файрі) та неортодоксальну (А. Хоулі, В. Огборн, М. Яновиц), між ними багато спільного: представники обох не схильні недооцінювати значущість культурного складника буття людини в місті. Він відіграє роль «специфічно людського механізму адаптації людини до довкілля» (А. Хоулі), основи, що завдяки вибору місця розташування людей і інститутів у місті, визначає «організацію міського простору» (В. Файрі). На загал же предметом досліджень для обох відгалужень екологічного підходу є не стільки місто в цілому, скільки специфічний уплив його найрізноманітніших

37 Park R. The City: suggestions for investigation of human behavior in the urban environment. N.Y.: The University of Chicago Press, 1967. P. 228.

складників (інституцій, етнічних, професійних та ін. співтовариств («комун» – А.Хоулі), його «регіонів» і «угруповань» або ж одного з техніко-технологічних складників (для Огборна таким визначальним для формування й розвитку міста є транспортні мережі) на особистість та її поведінку. Відмінність же між напрямками полягає передусім у тому, що кінцевим об'єктом досліджень для соціокультурного напряму є особистість, для неортодоксального – група.

Велике місто і сьогодні перебуває в центрі уваги представників Чиказької школи, репрезентованої іменами, передусім, Вільяма Корнблума, Джералда Саттлза, Альберта Хантера. Напрями досліджень різноманітні: це й методика й техніка досліджень процесів, що розгортаються в ньому, расові й етнічні стосунки, демографічні зсуви, громадська думка, ЗМІ, девіантна поведінка й злочинність, соціальна організація й дезорганізація; форми соціального й особистого контролю, символічна інтеракція тощо.

У середині – другій половині минулого століття виокремилися ще принаймні три важливих напрямки в дослідженні й інтерпретації феномену міста. Два з них пов'язані з актуалізацією ідей фундаторів урбаністики – Маркса й Вебера. Неомарксистський напрям, виниклий на ґрунті структуралістської інтерпретації марксизму, з 60-х років XX ст. розроблюють А. Лефевр, М. Кастельс, Д. Хервей, Д. Логан, Х. Молоч, Р. Мелкой. Неовеберіанство репрезентоване іменами А. Скотта, П. Рекса, Р. Мура, І. Селені, Г. Ньюби, Е. Гідденса, Д. Голдторпа, Е. Еліотта, Д. Маккрона. Останній напрям, відомий як синтетична теорія соціопросторової перспективи, у 70–80-х роках минулого століття започаткували Д. Фегін і М. Готдинер.

Застосовуючи ідеї Маркса, А. Лефевр інтерпретує розвиток міста в політекономічних термінах класової експлуатації, ренти, прибутку, поширюючи поняття «обороту капіталу» на міську нерухомість. Оригінальність авторського підходу сконцентровано в ідеї «зіткнення просторів» – унікальних міських ландшафтів. Держава, як доводить науковець, використовує міський простір як компонент соціальної організації для соціального контролю. Слід зазначити, що ці ідеї в ширшому – філософському контексті – плідно розроблювалися в Україні, зокрема, М.В. Поповичем, у контексті досліджень семіотики міста). Конфлікт просторів, за Лефевром, це екстраполяція класового конфлікту в умовах великого міста. Цю ж політекономічну реальність вбачає в міських процесах і Кастельс, для якого місто – це місце відтворення робочої сили. Причина соціальної активності городян – у загостренні типово капіталістичних конфліктів в умовах великого міста. Загострення ж – наслідок вияву фундаментальної суперечності капіталізму між прагненням до максимального прибутку й необхідністю витрат на відновлення робочої сили й інвестуванні в працю. Оскільки держава не спроможна задовольнити соціальні потреби городян, вона рано чи пізно піде шляхом репресій, що сприятиме переростанню міського протесту в «міську революцію». Отож специфіка міста є наслідком вияву в ньому загальних закономірностей капіталістичної організації суспільства. Зрозуміло, що такий підхід від самого початку було піддано критиці за його суперечність фактам, адже й в умовах іншого ладу велике місто також вирізняється підвищеною соціальною активністю його мешканців.

Ті ж ідеї, лише з наголосом на дослідженні взаємин домовласників зі споживачами, суспільних і приватних інститутів з ринковими силами, спекулянтів нерухомістю зі спекулянтами землею, як вияві класової боротьби в умовах міста, розроблено Харвеєм, який представляє структуру міста як арену й наслідок цієї боротьби, особливості якої спричинено концентрацією тут капіталу.

Ареною боротьби постає місто й у працях Д. Логана й Х. Молоча, які, проте, застосовують до нього термін «механізм росту» (growth machine). Якщо в суспільстві в цілому в основі соціальних процесів лежать класові стосунки і боротьба між класами за життєві блага, то найбільшим «благом» міста є простір як товар, яким можна володіти. Й боротьба за нього точиться між городянами-сусідами. Кожне місце міста унікальне й воно може переходити від одного власника до іншого.

Попри серйозну критику неомарксистів з боку представників веберіанської традиції (за схематизм побудов і нехтування культурними чинниками на користь вульгарному матеріалізму, зловживання поняттям класової боротьби, розгляд людини в традиціях «філософії підозри» – як іграшки позаособистісних «природних» сил тощо), сама вона в середині минулого століття також зазнала певного впливу марксистських ідей. Наслідком такої конвергенції було поняття «житлового класу», введене в науковий обіг роботами П. Рекса й Р. Мура. Не ринкові сили й групи, що складаються залежно від їх відношення до засобів виробництва, визначають міські процеси, а боротьба між «житловими класами» – групами, що формуються за ознакою володіння (чи не володіння) різними типами житла – престижного чи муніципального, у внутрішніх районах міста чи на спальній околиці тощо. Кожна з груп має власну систему поведінкових регуляторів, однак спільну мету – проживання в приміській зоні. Попри жорстку критику, якій було піддано концепцію Рекса й Мура через її схематичні спрощення, певні ознаки наявності «житлових класів», а відтак й універсальної застосовуваності концепції, виявили емпіричним шляхом у інших країнах (у тому числі й у неринковій на той час Угорщині) І. Селені та Р. Пал.

Британська неовеберіанська школа здебільшого зосередилася на питаннях методології, аналізовуваних через зіставлення підходів Маркса й Вебера до соціальних процесів у цілому. З погляду неоверберіанців, марксистський підхід страждає спрощенням передусім у тому, що кожний конфлікт розглядає виключно з класових позицій, ігноруючи реальне соціальне розмаїття. Ця вада особливо відчутна в аналізі міських процесів, адже місто демонструє складну панораму змагань різноманітних соціальних груп за владу й контроль. Свідомо уникаючи генералізації за якоюсь однією ознакою, прибічники неовеберіанського підходу знов звертаються до аналізу культурно-історичних типів міст в пошуках історико-культурної обумовленості сьогоденних процесів. При цьому акценти зсунуто в бік політичного виміру міського життя, який, з погляду неовеберіанства, є в житті міста значно важливішим за власне економічний. Політична сфера функціонування міського соціуму в будь-який час має ту чи ту ступінь автономності й здебільшого є визначальною в процесах розквіту чи занепаду міста. Плідного розвитку в межах неовеберіанства отримала й проблема семіотики міста – символічної організації міського простору та його генези – як чинника, що значною мірою визначає колективну поведінку груп. Відтак не реалізовані,

однак закладені Вебером потенції його концепції отримали наприкінці минулого століття довгоочікуваний розвиток.

Сьогодні чи не найбільшого поширення набула течія неовеберіанства, сформована в останній чверті минулого століття, яка дуже швидко отримала самостійне значення і претендує на статус синтетичної – теорія соціопросторової перспективи (socio-spatial perspective – SSP). Серед вітчизняних дослідників її послідовним представником є М. Карповець [38]. Її представники в концептуальних інтерпретаціях каузальних зв'язків і детермінацій міських процесів і явищ свідомо уникають їх зведення до якогось одного з чинників – потоків капіталу чи транспорту, архітектоніки виробництва чи групових взаємин. Однак у поясненні міської морфології не уникають власної схематизації, виділяючи як формоутворювальний чинник розвиток нерухомості в місті та його – міста – політичне життя та його часово-просторову організацію. Притаманні більшості напрямків урбаністики конфліктологічні акценти в розгляді джерел міських процесів у межах SSP-підходу змінено на м'якіші – розвиток міста розглядається як наслідок переговорного процесу, учасниками якого є велика кількість різноманітних груп і окремих осіб з власними інтересами – від пересічних споживачів послуг – мешканців і громадських організацій до компаній – надавачів цих послуг, бізнесових і політичних груп та міських і урядових чиновників. Для відображення участі «агентів» у переговорному процесі фундаторами SSP Д. Фегіном і М. Готдинером введене нове поняття – мережі росту (growth networks). Цим поняттям означено постійні чи, здебільшого, тимчасові асоціації, об'єднані заради зростання міста на ґрунті спільних інтересів.

Отож, у цілому логіка розвитку досліджень феномену міста демонструє рух від об'єктивістського розгляду міста як системи й соціального організму до зсуву акцентів на специфіку функціонування окремих складників міста й уплив міста на людину й далі – знову до міста як такого, однак уже зі свідомою відмовою від генералізації, з урахуванням взаємодії основних груп складників – соціокультурних й владно-політичних, економічних і, головне, з уведенням до аналізу такої «змінної» як людина з її інтересами, потребами й волею. До міста як суб'єкта соціальності активності.

Видається, чи не єдине, що залишилося спільного між середньовічними європейськими містами – джерелами нинішньої урбанізації – і нинішніми мегаполісами, це високий рівень соціально-політичної активності міського населення, який соціологічні дослідження фіксують настільки стабільно, що вже загально визнаного поширення набуло положення про прямий зв'язок між рівнями урбанізації й соціально-політичної активності населення. У першому наближенні спричиненість цього очевидна, адже міста в багатьох визначальних відношеннях виконують функції місця концентрації й центру – промислового, транспортного, адміністративно-політичного, культурно-мистецького й навіть центру відпочинку.

Однак виникає питання: як, яким чином централізація всіх цих благ цивілізації на відносно невеликий території, тобто щільність чогось, його кількість на одиницю площі – промислових виробництв, адміністративних інституцій, транспортних потоків

38 Карповець М. Місто, як світ людського буття. К.: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 258 с.

чи наукових закладів із самим населенням включно породжує в представника такого поселення таку рису як соціально-політична активність? І концентрація чого саме є породжувальним чинником: Навчальних закладів і культурних благ? Владних осередків? «Заводів і фабрик»? Транспортних магістралей? Чи поєднання всього цього?

У різних сучасних авторів можемо знайти принаймні натяки на те, що один з виокремлених тут (чи тут не згаданих) складників або ж поєднання кількох і є тим фундаментом, на якому зростають притаманні городянам специфічні риси – ментальні, поведінкові, психологічні, соціально-політичні тощо. Та якщо б це було так, то сама лише концентрація таких складників мала б за всіх часів і умов породжувати той самий наслідок. Однак напевне можна стверджувати, що мешканці міст Давнього Сходу, скажімо, переважна більшість населення Середнього Царства Давнього Єгипту, так звані «царські HMWW» (що відзначають Берлев О.Д. (1978), Черниловский З.М. (1974) та ін. [39]), особисто залежні від держави, попри своє проживання в місті не вирізнялися соціальною активністю на тлі сільського населення, також особисто залежного від держави. І не через те, що не мали доступу до тогочасних міських благ з освітою й культурою включно, а виключно внаслідок свого залежного статусу, який не створював сприятливих комунікативних умов для формування таких особистісних якостей, серед яких активність посідає відчутне місце.

Видається, в пошуках пояснення причин активності міського населення варто звернути увагу передусім на ті чинники міського життя, які, по-перше, уможливлюють особистісну свободу городянина (і в цьому сенсі підтверджують справедливість веберівського «міське повітря робить вільним», і прояснюють підстави, через які той «справжніми містами» вважає лише ті, що з'являються в Європі, починаючи з X – XI століть) і, по-друге, включають саме його, городянина, в таку структуру комунікацій, яка мусить формувати в нього активне ставлення до світу, перетворювати його на джерело воління. Видається, витоки активізму міських жителів слід шукати в комунікативних особливостях і можливостях міста. А відтак не уникнути хоча б побіжного їх розгляду в контексті становлення сучасного міста в його історичному розвиткові.

Як засвідчують численні історичні дослідження, в Європі в період раннього Середньовіччя міське життя згасло настільки, що можна говорити про відсутність міст як таких. Скажімо, в роботі, присвячені становленню міського ринку в середньовічній Тулузі, С.М. Стамм відзначає, що в регіоні, на якому згодом зросте місто Тулуза і де за Римської добі місто також існувало, в ранньому Середньовіччі не існувало «ані поселення, ані ринку – нічого, що могло б розглядатися як продовження міста. І лише в XI столітті тут знову існує ринок» [40]. В іншій своїй роботі він же наводить подібний факт, коли йдеться про міста Провансу: від початку VIII до кінця XIX ст. у Провансі неможливо відзначити будь-яких слідів міського розвитку. Це ж відноситься й до Марселю» [41].

39 Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства: социальный слой «царских HMWW». М.: Наука, 1978; Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М.: Высшая школа, 1983; Раннеклассовые формации. Теоретические проблемы становлення государства и города. М.: МГПИ, 1974.; Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М.: Высшая школа, 1983.

40 Стамм С.М. Складывание городского рынка средневековой Тулузы. Средневековый город. Изд-во Саратовского университета, 1968. С. 8.

41 Стамм М. Экономическое и социальное развитие раннего города. Изд-во Саратовского университета, 1969. С. 12.

Те ж справедливе й щодо територій, на яких існували міста Римського валу – Трира, Кьольна, Парижу. За Каролінгів «торговельно-ремісницький розвиток залишався вкрай слабким, каролінгські міста, як правило, не перетворилися на щось інше, окрім фортець і резиденцій графів, і в подальшому центри торговельно-ремісницької діяльності виникали здебільшого поза ними» [42]. Та навіть, коли центри торговельно-ремісницької діяльності, що дали початок середньовічним, а згодом і сучасним містам, розвивалися на місцях існування колишніх міст, «пейзаж цих нових міст, як засвідчує археологія, зовсім не був схожим на пейзаж міст Римської доби. Хоч майже всі міста Провансу розвинулися на місці римських, багато які з них, як Грасс, Тараскон, Салон та ряд інших, в античності були жалюгідними населеними пунктами й отримали значення важливих центрів лише в Середні віки. З іншого боку, на місці значного Римського міста Гланум в середні віки виникло й існувало лише село» [43].

Поруч з відродженням Римських міст в XI ст.. (в Італії дещо раніше) виникали й нові, які відповідно до місця їх виникнення групують таким чином: 1) розвинуті на місті міст, побудованих дещо раніше державною владою за Каролінгів навколо феодальних замків, монастирів, соборів (Гамбург, Монпельє, Магелон, Безьє); 2) ті, що зростали на перетинах торгових шляхів (Любек, Мілан, Феррара, Кремона, П'яченце), міста тут виникали лише за умови наявності постійного поселення чи фортеці; 3) міста, що виникали й посеред плідної сільськогосподарської місцевості як поблизу фортець, так і з неукріплених сіл[44].

Раніше за всіх відзначено виникнення й зростання міст в Італії – з X ст. З XI ст. процес містоутворення охопив практично всю Західну Європу: Нідерланди, Прирейнську й Південну Німеччину, Англію, Францію та інші регіони. У цей час відроджуються старі французькі міста – Париж, Бордо, Ліон, Марсель, Руан, Пуатьє, Нім. «У той час велика кількість сіл, у тому числі й ті, що з'явилися внаслідок розчисток, поступово розвинулися у невеликі й дрібні міста, частина з яких виросла згодом у великі центри. А в XII столітті Франція вже була покрита густою мережею міст» [45].

Що ж спричинило цей бурхливий процес? Цікаво, що в цей же час не менш бурхливого розвитку зазнає ремісницька діяльність. Про це свідчать дані капітуліріїв, поліптиків, картуляріїв тощо. Якщо в V ст. у «Варварських правдах» згадано як окрему спеціальність ковальство, то в документах згадуваного періоду їх нараховують уже сотні. Що не дивно, адже в цей же час фіксується й зростання продуктивності сільськогосподарської праці (наприклад, у Франції в X–XIII ст.ст.. вона зросла в 1,5–2 рази [46]. Це, своєю чергою, створювало умови спочатку для розвитку ремісництва на ґрунті сільськогосподарської праці, а згодом і виокремлення його в окремий спосіб діяльності. В умовах, коли в селянина з'явилася хоча б гіпотетична можливість появи «надлишкового» продукту, з'ясувалося, що економічно доцільним є виокремлення праці з виготовлення не сільськогосподарського продукту – реманенту, предметів

42 Там само. С. 43.

43 Там само. С. 43

44 Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X–XI вв. Изд-во социально-экономической литературы, 1960. 350 с.

45 История Франции. Под ред. Манфред А.З. Т.1 М.: Наука, 1972. С. 78.

46 Там само. С. 76.

побуту, одягу тощо в окремий рід діяльності, здійснюваний спеціалізованою в ній людині – ремісником.

Досі для селянина, хоч би скільки залишків продукції він виробив і вивіз на продаж, торгівля не була життєвою потребою, оскільки всі свої потреби він міг задовольнити в рамках власного натурального господарства. Згадаймо, що доти «практично все, що було потрібно безпосередньому виробникові матеріальних благ для життя й ведення господарства, усе, що задовольняло життєві потреби селянина, виготовлялося ним самим (його великою родиною) в його ж господарстві. Тому-то його й характеризують як натуральне – через «замкнений цикл» виробництва: усе, що виробляється, після того, як належне віддано феодалові, усе ж і споживається. Натуральне господарство через це було комунікативно ізольованим від решти таких самих. Адже постійної потреби в обмінах продуктами праці не виникало [47].

Для ремісника ситуація кардинально інша. Він виробляє знаряддя праці, решту реманенту, предмети побуту. Однак не виробляє сільськогосподарської продукції. А отже для того, щоб існувати як жива істота, задовольняти свої фізіологічні потреби передусім в їжі, він мусить обміняти свою продукцію на продукти харчування, вироблені селянином. Отож і селянин, який раніше не мав потреби з кимось обмінюватися на щоденній систематичній основі, теж змушений зараз виходити зі свого замкненого кола й звертатися до Іншого. «Поволі починає формуватися комунікативна «формула», чужа й ворожа феодальному субординованому світу: «ти – мені, я – тобі», формула обміну. Які світоглядні наслідки тягне за собою її поява, ми знаємо на прикладі античної доби. «Вільний, рівний і різний» – таким починає почувати себе ремісник – цей майбутній персонаж майбутньої історичної епохи. «Я самий вирішую, що і як мені робити, чи віддавати комусь те, що я виробив і в чому вкарбовано частку мого розуму й душі, чи лишити собі. Ніхто не вправі примусити мене до віддавання виготовленої речі, у якій закодовано інформацію про спосіб моєї життєдіяльності». Так почуває своє перебування у світі ремісник і – діє в згоді з ним. Він утікає з залежного від «вищої сили» села і гуртується в місті. А вже ремісницькі міста починають виборювати собі й юридичні гарантії власного самочинного буття» [48].

Виникнення ремісницької діяльності, відокремленої від вироблення предметів безпосереднього, «фізичного й фізіологічного» споживання, внесло істотні корективи у світогляд людини середньовіччя. З виходом ремісника на авансцену історії комунікативний ґрунт суспільного буття все більше набуває ознак «горизонтальної» побудови, властивої відкритим суспільствам (термін К. Поппера), такої, що у своїй основі має інформаційно-обмінні стосунки. І першою, найочевиднішою їх формою є торгівля як товарний обмін, адже в товарі – речі, винесеній на продаж – «закодовано» інформацію про спосіб діяльності її виробника. «Розкодування» ж цієї інформації здійснюватиме покупець, який, таким чином, перетворюватиметься на споживача інформації про інший спосіб життя, про спосіб життя Іншого. Відтак виникнення ремісницької праці, відокремленої від сільськогосподарської, тягне за собою, по-перше, в економічному сенсі щодалі більший розвиток торговельних відносин, по-друге,

47 Метельова Т.О. Філософія європейського середньовіччя: архетипи й аксіологеми. К., 2002. С. 48.

48 Там само. С. 144.

в сенсі комунікативному – появу Іншого в системі комунікацій і, як наслідок цього, формування нового типу особистості – самочинного. Останнє спричинене постійним відтворенням «комунікативної формули», притаманної відкритим суспільствам взагалі й тому типу суспільств, де виникає виділення ремісницької праці в окрему галузь, зокрема.

Ремісник вимушений свій товар, яким він не може задовольнити свої життєві потреби, «вкидати» в інформаційний обмін – виносити на ринок. Віддавати вироблене ним Іншому – з власної волі. «За ситуації, коли «дійовими особами буття» ставали самочинні індивіди, кожен з них щодо іншого виступав як суттєво інший, не тотожний першому. Обидві особи, що вступали між собою в обмінні стосунки, обмінюючись в акті купівлі-продажу закодованою у виробленому товарі інформацією про власний спосіб життя, виступали одна щодо одної як рівнозначні сторони, вільні (бо обмінні стосунки здійснювалися кожною з власної волі, а не з примусу) й, головне, різні. Адже, якби вони були внутрішньо тотожні (за способом життя), то й потреба в обміні не виникла б – обмінюватися інформацією можуть лише ті, хто «володіє» власною – іншою – інформацією. Отож кожен з учасників обміну відчував і усвідомлював себе вільним, рівним і різним з іншим. Таким чином особистість, що діє й воліє діяти вільно, з власної волі, яка потребує й прагне особистої свободи, формувалася не лише в ремісника, а й у селянина, який втягувався в ті ж обмінні стосунки. Ремісницька діяльність, відтак, підривала комунікативну основу того світу, породженням якого вона була.

Ба більше. Внутрішня структура ремісницької діяльності формувала в ремісника не лише потяг до самочинності і відповідну ціннісну орієнтацію. Формувала вона й іншу оцінку людиною свого місця у світі. Ремісник – Майстер, творець шедеврів (шедевром називалася своєрідна «дипломна робота» підмайстер'я, обов'язково унікальна, така, що не має аналогів, виконання якої надавало йому право вважатися зрілим майстром) та створена ним річ були пов'язані між собою зв'язком Творця й творення. Дослідник середньовічних ремісницьких рецептів, В. Рабинович так описує типовий спосіб виробничих дій ремісника. Рецепт подає вимоги й рекомендації до процедури виготовлення якоїсь речі від знаходження годящої для даної речі сировини, через низку дій з її обробки і власне виготовлення самої речі до необхідного оздоблення й навіть використання[49]. «Середньовічний рецепт фактично являє собою вербалізований, дескриптивний аналог ейдосу – діяльнісної моделі речі, що включає в себе всю варіативність її форм, розмірів, фактури тощо і саме тому, потенційно уміщуючи варіативність речі та кордони такої варіативності, самий залишається незмінним і непорушним – такою собі істиною буття. Річ в буквальному сенсі виникає з небуття, народжується з нічого під руками ремісника. Це він вдихає в неї душу, його особистість накладає відбиток на неповторне обличчя речі. І знаряддя з її виготовлення зроблено-дібрано ним самим за міркою його вимог і уявлень. Знаряддя – настільки ж є продовженням особи майстра, як і виготовлена річ – її відбитком, «образом і подобою» [50]. Відтак діяльність ремісника продукує й постійно репродукує переживання

49 Рабинович В.Л. Средневековый рецепт как форма познания природы. Методологические проблемы научно-исторических исследований. М.: Наука, 1982.

50 Метельова Т.О. Філософія європейського середньовіччя: архетипи й аксіологеми. К., 2002. С. 158.

ним не лише потреби вільного вчинку, а й власної (і людської взагалі) богорівності, виявлюваної за способом самоздійснення, за креативною природою свого буття.

Як бачимо з попереднього викладу, потяг майбутнього мешканця міста до вільного самоздійснення і самочинності, а відтак і особистої активності закорінено в комунікативну основу суспільства, що виникає, «прописано» в його новій «комунікативній формулі». У тому ж закорінено й джерело комунальних рухів за незалежність міст, яка в умовах феодального суспільства унаявнювалася в перетворення самих міст на таких собі феодалів, незалежність, одним зі складників й умов якої є місцеве самоврядування.

Подальший розвиток діяльності – можна сказати, вже міської діяльності – іде в напрямку відділення ремесла від торгівлі. «Лише зараз, на другому етапі, відбувається перетворення торгівлі на важливу сферу суспільної економіки, відповідно лише з цього часу можна говорити вже не лише про окремих купців, а й про купців як особливий прошарок. Саме цей другий етап щільно пов'язаний з розвитком міста» [51]. З цього приводу надзвичайно цікаве дослідження було проведене одним з найвидатніших медієвістів-урбаністів світу О. Я. Левицьким. Досліджуючи один з найважливіших фактографічних джерел того часу «Книгу Страшного Суду» в контексті вивчення закономірностей виникнення англійських міст XI ст., науковець переконливо, на численних документальних прикладах довів, що англійські меркатори, яких багато хто з дослідників ототожнює з купцями як такими, на перших етапах розвитку міст були насправді «не лише купці, а й ремісники, які продавали свої товари, причому ремісники на цей час без сумніву переважали як продавці» [52]. Скажімо, у молодому місті Абігндон, описаному серед інших у згаданій «Книзі Страшного Суду» нараховувалося «2 плуги й 64 віллана, і 36 бордаріїв з 33 плугами, і 10 меркаторів, що мешкали біля воріт церкви й сплачували 40 пенсів» [53]. Звідси зрозуміло, що меркатори не мали землі й не виконували якихось сільськогосподарських повинностей, що обов'язково було б відображено в «Книзі». Були б відображені, – якби вони існували, – й грошові платежі, що були комутацією подібних особистих повинностей і робіт. Меркатори не могли бути й прибулими звідкись купцями, у протилежному разі не було б вказівки на їхнє постійне помешкання. Однак 10 купців, що постійно проживають в одному місці, причому в маленькому, молодому місті, – й відсутність при тому ремісників – становище неможливе. Логічно припустити, що меркатори «були ремісниками, які обслуговували населення міста й абатство своєю працею й продавали тут вироби свого ремесла. Вони, – пише дослідник, – імовірно, складали ядро міського населення Абінгдону, були одними з перших його городян» [54]. Відділення ремесла від торгівлі й виникнення окремої верстви купців, які займалися не виробництвом, а виключно торгівлею – обміном продуктів, є, таким чином, явищем вторинного порядку й саме обумовлене відділенням міста від села.

51 Сванидзе А.А., Я.А. Левицкий о проблеме «город и феодализм в Англии»: поиски и решения. Английский город в XI веке (К вопросу о происхождении английского средневекового города). Город и феодализм в Англии / А.Я. Левицкий. М.: Наука, 1987. 283 с. С.17.

52 Левицький Я.А. Английский средневековый город. Город и феодализм в Англии / А.Я. Левицкий. С. 246.

53 Domesday Book/ - I, 586/ Цит. за Левицкий Я.А. Английский город в XI в. С. 100.

54 Левицький Я.А. Там само. С. 102.

А проте, ремесло й торгівля, хоч і були провідними, однак не єдиними заняттями городян. Відповідно й соціальний склад міста був доволі строкатий. Наразі місто поповнювалося й коштом імміграції селянства, здійснюваної в найрізноманітніших формах. «Середньовічні джерела підтверджують, що населення феодального міста аж до кінця XVI ст. більшою мірою зростало за рахунок припливу ззовні селянських елементів, ніж за рахунок природного приросту» [55]. Як зазначає інший дослідник цієї проблеми Стамм С.А., серед причин утечі селян в міста виділяють як подрібнення аллодів, так і виниклу у зв'язку з розвитком ремісництва всередині селянського господарства можливість відірватися від сільськогосподарської праці, від земельної ділянки й, відтак, якоюсь мірою від особистої залежності. Отож відмінність між селянином і ремісником не в тому, що перший був особисто залежним, а другий – ні. Відпочатково залежні обидва. І не в тому, що селянин мешкав у селі, а ремісник дуже швидко оселяється в місті, завдяки чому це місто й зростає. Початково більшість городян сама була селянською. Відмінність закорінено в самому способі діяльності і, відтак, у її комунікативних і світоглядних наслідках.

Хоч найважливішою рисою городян є «свобода від манорiальної залежності, звільнення від кріпосного стану» [56], процес виникнення й формування такої міської свободи був доволі довгим і складним. У ньому виділяють кілька етапів: 1. X–XI ст. – період раннього міського розвитку, коли триває процес формування торговельно-промислових центрів, що перебували під владою феодальних сеньйорів, світських або духовних; 2. З кінця XI ст.. впродовж сотень років «міста завойовували собі ту чи ту ступінь свободи; 3. З XII ст. міста перетворюються на важливу економічну силу й набувають значної політичної ваги. Отож міста як щось цілісне не мали від початку відомої міської свободи, а виборювали її під час комунальних рухів, суб'єктивною, однак вирішальною передумовою якої було виникнення в ремісника-городянина нового ставлення до себе, до світу й до іншого.

Щойно виникнувши, міста повели боротьбу за своє звільнення. Наприкінці XI ст. з'являються, а в подальшому набирають сили й перемагають так звані комунальні рухи. Результатом комунальних рухів було отримання економічної й політичної самостійності, що здебільшого було закріплено в спеціальних документах – хартіях вольностей. До «вольностей, як правило, належали: особиста свобода всіх городян міської громади; право мати свій особливий міський суд; скасування сеньйоральних повинностей чи заміну їх певними грошовими внесками; визнання за міською громадою права військової корпорації; право мати виборні органи влади, головним з яких у самоврядних містах була міська рада. Вона вводила податки й визначала порядок оподаткування, займалася адміністративними справами, здійснювала нагляд за торгівлею й ремеслом, керувала збройними силами. Основою ж економічної самостійності був перехід землі сеньйора у міське володіння. При цьому ценз на землю й будинки, що його раніше сплачували сеньйору, починав надходити до міської скарбниці. Такі вільності здебільшого перетворювали міста на колективних сеньйорів, які набували феодальні права над селянським населенням. Відтак можна сказати, що суто фео-

55 Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X–XI вв. Изд-во социально-экономической литературы, 1960. 350 с. С. 20.

56 Левицький Я.А. Английский город в XI в. С. 117.

дальний тип суспільних стосунків «витискався» на зовнішні кордони міста – до його відношень з соціальним довкіллям. «Усередині» ж міста справді перетворювалися на «острівці свободи» з особисто незалежним населенням, зорієнтованим на самочинну дію й самоврядування як вираз тих свободи й самочинності.

Таким чином слід визнати, що активізм городян і феномен перетворення міст на суб'єктів суспільного життя (міського самоврядування) мають безпосередній змістовний зв'язок. Мірою розвитку міст цей зв'язок ставав усе менш очевидним, однак і сьогодні він не лише існує, а й продукує підвищену соціально-політичну активність великих міст (мегаполісів) і проявляє себе в ній. У глобалізованому світі дедалі більше виявляються кореляції ж між рівнем активізму населення й рівнем урбанізації, що й засвідчують найновітніші дослідження в галузі урбаністики. Не саме місто як місце проживання й діяльності великої кількості населення породжує специфічно міські свої якості, а навпаки – специфіка міста, породжена загальним соціально-комунікативним контекстом, творить і фундує саме місто й надає якісно інших ознак і властивостей самим городянам.

Тетяна ОРЛОВА

МЕГАТРЕНДИ СВІТОВОГО РОЗВИТКУ І УКРАЇНА

24 лютого 2022 року позначило поворотний пункт в історії України, Європи, усього світу. Вперше за час свого існування Україна опинилася в епіцентрі світової історії. Не буде перебільшенням сказати, що від того, чи витримають наша країна, її народ, а також ті країни і народи, які на стороні добра, тиск протилежних сил, залежить майбутнє світоустрою. Той, що склався після Другої світової війни, ламається на очах. Чимало оглядачів різного фаху і спрямування намагаються зрозуміти, які зрушення відбуваються, і до чого це може призвести. Історичний час прискорюється: кожного місяця, тижня, навіть дня відбуваються непересічні події. Важливо розуміти їхній історичний сенс.

Популярною стала ідея американця ліванського походження Насіма Ніколаса Талеба про «Чорного лебедя» – непередбачувану подію, яка докорінно все змінює[1]. На початку 2020-х років дехто «чорними лебедями» називав COVID-19, російський напад на Україну, похід Є. Пригожина на Москву. Але інший автор, чиї книги стали всесвітньовідомими, американець Джон Нейсбітт сорок років тому зазначив: «Може здатися, що завдяки засобам масової інформації, особливо телебаченню, ми перетворилися на суспільство, кероване подіями, яке просто йде від інциденту до інциденту (навіть від кризи до кризи). Це суспільство практично не помічає процесів, які лежать в основі такого руху (або не воліє над ними замислюватися). Але лише зрозумівши основні процеси, ці напрями перебудови, ми зможемо зрозуміти сенс і причини окремих подій»[2]. Ці слова містяться у його книзі з промовистою назвою: «Мегатренди. Десять напрямів, які змінюють наші життя» (1982). Саме такі глобальні процеси, що визначають вектори світового розвитку, Нейсбітт і назвав мегатрендами. Таким чином, мегатренд – це глобальна тенденція світового розвитку, не стільки кількісного, скільки якісного характеру. Згадані події можна розглядати як вияв різноманітних глибинних тенденцій, які вирують в світі не одне десятиліття, переплітаючись дивним чином і посилюючи взаємну дію.

Дж. Нейсбітта називають футурологом, тобто дослідником майбутнього. Ставлення до футурології може бути різним. Однак показовим є створення у 2016 р. аналітичного центру під назвою Український інститут майбутнього, співробітники якого і займаються визначенням актуальних світових мегатрендів та накресленням шляхів

1 Насіб Ніколас Талеб. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. Київ, 2021. 392 с.

2 Naisbitt J. Megatrends: Ten Directions Transforming Our Lives. New York, 1982. P. 7.

руху України відповідно до них. У такий спосіб втілюється в життя головна настанова синергетики, яка визначає успішність розвитку тієї чи іншої системи: врахування зміни умов існування і дії у відповідності до них. З іншого боку, від виходу в світ книжок Нейсбітта минули десятиліття. Історики можуть робити висновки стосовно відповідності накреслених мегатрендів реаліям. Також слід зазначити: історія людства налічує не одне тисячоліття, зрозуміло, що американський футуролог не ставив собі за мету здійснювати аналіз мегатрендів від створення світу. Він запропонував своє бачення тих, які мають діяти наприкінці XX – на поч. XXI ст. У названій книзі Дж. Нейсбітт перелічив такі:

1. від індустріального суспільства до інформаційного;
2. від форсованого технологічного розвитку – до передових технологій;
3. від національних економік – до світової економіки;
4. від короткотермінових тенденцій – до довготермінових;
5. від централізації – до децентралізації;
6. від інституціоналізації допомоги – до власних сил;
7. від представницької демократії – до демократії співучасті;
8. від ієрархічних структур – до мережевих структур;
9. від безумовного примату Півночі – до вирівнювання Півдня;
10. від вузького вибору з двох можливостей (або-або) – до множинного вибору[3].

Фахівці, які займаються всесвітньою історією, з опертям на конкретику окремих країн можуть впевнено підтвердити виправданість наведених тенденцій.

Наступну книгу під назвою «Мегатренди 2000: десять нових напрямів для 1990-х» (1990) Дж. Нейсбітт написав разом із дружиною Патрісією Ебурдін з урахуванням численних консультацій з багатьма фахівцями різного профілю з різних країн[4]. Це був прогноз на останні роки XX ст. і на початок XXI-го. Він охоплював наступні напрями:

По-перше, – «*розквіт світової економіки*». Поглянувши назад, можна підтвердити, що ще ніколи в історії людство не мало такого рівня добробуту, як наприкінці минулого століття. Звичайно, економічна нерівність продовжувала існувати і між країнами, і всередині країн. Траплялися економічні кризи різного масштабу, тим не менше світова економіка, здолавши їх, виявляла тенденцію до подальшого піднесення. Нищівного удару глобальній економіці завдала зокрема російська агресія проти України.

Розвиток світової економіки мав на меті розв'язання низки глобальних проблем, серед яких на одному з чільних місць – продовольча. Україна посідала гідне місце серед найбільших виробників та експортерів сільськогосподарської продукції. Намагаючись якомога сильніше вразити супротивника, путінський режим 17 липня 2023 р. розірвав так звану «зернову угоду», за умовами якої українське зерно постачалося на світовий ринок. Окрім того, що завдавалися ракетно-бомбові удари по південних українських портах та зерносховищах, російське Міністерство оборони заявило, що з 20 липня всі судна, що прямують в акваторії Чорного моря до українських портів,

3 Naisbitt J. Megatrends: Ten Directions Transforming Our Lives.

4 Naisbitt J., Abardene P. Megatrends 2000: Ten New Directions for the 1990s. New York, 1990. 384 p.

розглядатимуться як потенційні перевізники військових вантажів, а країни, під прапорами яких йтимуть судна, вважатимуться залученими до війни на боці України. Путіна не хвилюють страждання мільйонів людей, котрі потерпають від голоду, як і те, що підвищення ціни на хліб посилить соціальне напруження в багатьох країнах умовного «глобального Півдня». Його «багатоходовка» полягає у тому, що це може призвести до наступного зростання хвилі мігрантів до благополучного Заходу, проти якого він веде війну. Продовольство перетворюється на зброю. Разом із тим Росія прагне одержати зиск від продажу зерна, ціна на яке зростає, а також вибити Україну з ринку продовольства та загалом послабити її економічно.

Другою мегатенденцією Дж. Нейсбітт назвав «*ренесанс мистецтв*». Дійсно, на межі тисячоліть мистецтва розквітли по всьому світові, набула сили та мегатенденція, яка діяла доти, а саме: всі культури шановані, кожен митець має право на самовираження. Відбувається піднесення т. зв. «креативної економіки», що відповідає такій мегатенденції, як зростання значення постматеріальних цінностей. Згідно з класифікацією ЮНКТАД (Конференції ООН з торгівлі і розвитку), до креативних індустрій належать: традиційна культура – творчі ремесла, декоративне-прикладне мистецтво, фестивалі; культурні пам'ятки – бібліотеки, археологічні пам'ятки, музеї, виставки; аудіовізуальні медіа – кінематограф, телебачення, радіомовлення; медіа – програмне забезпечення, відеоігри; дизайн і мода; креативні послуги – культурні і цифрові послуги, реклама; образотворче і сценічне мистецтва[5].

Нині на стадії креативного розвитку перебувають США, Японія, Китай, Південна Корея, деякі країни Європейського Союзу. У ЄС розроблено програму інноваційного розвитку «Креативна Європа». У 2016 р. до названої програми долучилася Україна. У червні 2018 р. Верховна Рада України ухвалила в першому читанні в цілому закон «Про внесення змін до Закону України «Про культуру» (щодо визначення поняття «креативні індустрії»). Законом визначено, що креативні індустрії – це перелік видів економічної діяльності, які мають потенціал до створення доданої вартості та робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження, а їхні продукти та послуги є наслідком індивідуальної творчості, навичок і таланту[6].

У липні 2020 р. було заявлено, що у Державній стратегії регіонального розвитку, розробленій Мінрегіоном, планується розвивати креативну економіку в регіонах. Однак російська агресія відсунула на задній план реалізацію накресленої стратегії. Зрозуміло, що всі кошти мають спрямовуватися насамперед на потреби оборони. Загарбники наносять удари по культурних і мистецьких закладах України, здійснюючи геноцид українського народу, складовою частиною чого є нищення культури.

Третя мегатенденція – «*виникнення соціалізму із вільними ринковими відносинами*». Автори книги мали на увазі шведський варіант як найбільш виразне втілення концепції «соціальної держави». Подальша історія демонструє дедалі ширше охоплення цією ідеєю інших країн, насамперед скандинавських. Термін «шведська модель» (інколи говорять про «шведський соціалізм») затвердився наприкінці 1960-х рр., коли в Швеції виявилося успішне поєднання швидкого економічного зростання

5 Верховна Рада визначила поняття «креативні індустрії». URL: https://zaxid.net/vr_viznachila_ponyattya_kreativni_industriyi_n1459540

6 Там само.

із широкими політичними реформами на тлі відносної соціальної безконфліктності. У світі «шведська модель» ототожнювалася з найбільш розвиненою формою «держави загального добробуту». Найбільш загальне визначення: комплекс соціально-економічних та політичних реалій у Швеції із її високим рівнем життя та широким масштабом соціальної політики. Шведська економіка має змішаний характер, що поєднує ринкові відносини і державне регулювання, переважання приватної власності у сфері виробництва й усуспільнення в сфері споживання. У шведській економічній політиці чітко видно дві мети: повна зайнятість і вирівнювання доходів. Її результати – активна політика на високорозвиненому ринку праці і виключно великий державний сектор, що займався і займається акумулюванням і перерозподілом значних грошових коштів на соціальні й економічні цілі.

Важливу роль в утвердженні названої моделі відігравав незмінний зовнішньополітичний нейтралітет від 1814 р., неучасть у двох світових війнах і до останнього часу у військово-політичних блоках. Російський напад на Україну призвів до того, що Швеція 17 травня 2022 р. подала заявку на вступ до НАТО. Нейтральну до того часу Фінляндію було прийнято в прискореному темпі у травні 2023 р. Тим самим було підтверджено ще одну мегатенденцію, яка яскраво виявила себе вже у 2020-х рр., а саме – тенденцію до регіоналізації.

Четвертим мегатрендом було названо «*глобальні стилі життя і культурно-мовний націоналізм*». Звичайно, існує велика різноманітність стилів життя, котра зумовлюється широким спектром факторів, як матеріальних, так і нематеріальних. Діють дві мегатенденції – глобалізація та глокалізація. Перша являє собою процес поширення взаємозалежності всього світу внаслідок інтернаціоналізації політичних, соціально-економічних, науково-технічних та інших зв'язків різних країн. Яскравий приклад поширення «глобальних стилів життя» – стиль одягу молоді різних країн світу. Якщо особа не вбрана у національний костюм, інколи важко із зовнішнього вигляду зрозуміти її етнічну належність – джинси, футболка, кросівки, наплічник. З іншого боку діє глокалізація. Цим терміном позначається органічне поєднання процесів глобалізації та локалізації. Вихідним пунктом даної концепції є той факт, що глобальні тенденції в сфері культури видозмінюються під впливом локального контексту, інакше кажучи, локалізуються. Водночас локальні культурні цінності і сенси також переосмислюються у вимірі глобального світу. Наочний приклад – українська вишиванка, яка стала надзвичайно популярною в світі, раніше – український віночок, чоловіча козацька зачіска. Або вишиті в українському стилі спортивні футболки. Що стосується «культурно-мовного націоналізму», Україна являє собою яскравий приклад зміни ставлення і до вживання власної мови на своїй території, і до націоналізму як такого. У тому втілюється ті мегатенденції світового розвитку, які діяли ще до появи книжок американських футурологів. Йдеться про крах колоніальних імперій і звільнення від їхнього впливу, наразі – російського.

П'ята мегатенденція – «*приватизація держави добробуту*» – випливає з аналізу британського досвіду. Слід зазначити, що до кінця 1970-х рр. у Великій Британії панувала соціал-реформістська, напіветатистська модель розвитку. Завдяки зусиллям лейбористів було зведено конструкцію «держави всезагального благоденства». Цю

модель породили соціальні та економічні умови індустріального суспільства. Проте на кінець 1970-х у західному світі виразно означився складний процес структурної перебудови економіки, що було виявом переходу від індустріального суспільства до постіндустріального (одна з мегатенденцій розвитку світу). Це стало об'єктивною підставою зміни базової соціально-економічної моделі, що відчула і здійснила Консервативна партія на чолі із М. Тетчер. Вона рішуче відмежувалася від намагань продовжувати будувати суспільство із повним і безкоштовним соціальним забезпеченням усіх нужденних, адже це на практиці потребувало від держави постійного збільшення соціальних витрат і підвищення податків (а з іншого боку живило настрої соціального утриманства). Високі податки гальмували економічне зростання. Сенсом «тетчеризму» стало зниження ролі держави й опора на ринкові механізми в економіці, приватизація державної власності, зменшення соціальних гарантій і боротьба за ефективність у всіх сферах суспільства. Частково демонтувався механізм державного регулювання та значно децентралізувалося управління. В країні було проведено великомасштабну приватизацію. Наголошувалося, що головним ресурсом є людина, а державі лише потрібно створити основу для розквіту таланту людей. Одним із головних завдань визначалося відродження соціальної активності і відповідальності особи, підтримка конкретної людини, яка бореться за покращення свого життя, а не покладається на допомогу держави. На шляху перебудови скоротилися соціальні програми, впроваджувалися заходи із комерціалізації систем освіти й охорони здоров'я, створювалася змішана державно-приватна система страхування, пенсійного забезпечення тощо.

Опорою цієї політики став середній клас, який підтримав ідею здорової конкуренції і відповідальності кожного за власну долю. Але з боку робітничого класу, особливо тих галузей, рівень яких не відповідав новим потребам розвитку економіки, які занепадали та де відбувалося різке скорочення зайнятих працівників, піднялася хвиля протестів. Майже рік страйкували шахтарі, підтримувані профспілками. Проте «Залізна леді» на їхні вимоги збереження робочих місць на безперспективних копальнях не пристала, натомість запропонувала програми перекваліфікації і підтримку у пошуку нової роботи. Глибокі структурні реформи уряду консерваторів призвели до покращення економічної ситуації в країні, почалося економічне піднесення, причому більш швидке ніж в інших європейських країнах. Відбувалася модернізація промисловості, всієї економіки з акцентом на новітніх наукомістких технологіях.

Якщо вести мову про Україну, на думку спадають аналогії з Донбасом, з вуглевидобувною промисловістю, з важкою промисловістю взагалі, що з одного боку, відповідала рівневі раннього індустріального суспільства, а з іншого через «прихватизацію» стала живильним середовищем виникнення і посилення позицій вітчизняного олігархату. Одним із наслідків російської агресії стала руйнація господарської системи, яка існувала у регіоні. Війна сприяла деолігархізації України через зникнення економічної бази української олігархії. Після війни доведеться вибудовувати нову економіку практично з нуля. Хоча це можна розглядати як шанс країни перейти на новий щабель розвитку і позбутися вад попереднього економічного ладу.

Для України повернення тимчасово окупованих територій передбачатиме їхню реновацію (ускладненою значним екологічним погіршенням). Проте вона має відбуватися не шляхом відбудови зруйнованої радянської спадщини, а на принципово інших засадах, які зумовлюються мегатенденцією переходу до постіндустріального/інформаційного суспільства. Попри те, що перед Україною відкривається перспектива прориву на новий щабель розвитку, це не означає автоматизму такого переходу. Наявний досвід всесвітньої історії показує, що маючи таку перспективу, далеко не всі країни спроможні її реалізувати. Наша країна має безліч складних обставин об'єктивного і суб'єктивного порядку, які треба розв'язувати. Сучасна полікриза не тільки руйнує те, що вже вичерпало свій потенціал, але й штовхає до пошуків виходу новими шляхами. Зрозуміло, що цей процес має відбуватися з урахуванням тих тенденцій, які діють в світі.

Шостий мегатренд – «*зростання впливу держав Азіатсько-Тихоокеанського регіону*». Йдеться насамперед про Китай (КНР) і Японію. Разом із тим – гідні подиву успіхи Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу, Тайваню. Дестабілізацію ситуації в регіоні і в світі намагається здійснювати Північна Корея. Останніми десятиліттями піднялися Індонезія та В'єтнам. Свою потугу має найбільша (якщо говорити про чисельність населення) демократія світу – Індія. Серед названих країн точиться своя конкуренція, існують суперечності, зокрема і щодо російської агресії проти України. Те, що Україна не впала «за три дні» російського нападу, ускладнило для КНР проблему Тайваню, який, з одного боку, є одним із найбільших світових виробників мікрочіпів, чи не найголовніших у складних технологічних виробництвах. А з іншого – користується підтримкою Сполучених Штатів Америки, з якими Китай веде боротьбу за панування над Євразією, над світом.

Слід зазначити, що на сучасному етапі ця тенденція одержала назву «реорієнталізація світу», тобто повторне зростання ролі Сходу у долях людства, адже історія цивілізацій починалася саме на Сході з подальшим виходом на перший план Заходу. Американський міжнародний оглядач Гідеон Рахман називає цей процес «істернізацією», під чим розуміється зсув влади і багатства з Заходу на Схід. У своїй книзі «Істернізація. Підйом Азії та спад Америки від Обами до Трампа і далі» (2016) він розглядає рух від Вестернізації до Істернізації, концентрується на тому виклику, що його Китай кидає Америці, і відповіді, яку намагаються дати США[7]. Розглядаються впливи названих процесів на інші регіони, зокрема Європу, Близький Схід, Африку, а також на «рубіжні області» між Сходом і Заходом, з Україною включно. Від кінця лютого 2022 р. не проходило дня без повідомлень про ті чи інші прояви позицій країн регіону до російсько-української війни.

Сьомий мегатренд – «*широкий прихід жінок на керівні посади*». Вже наприкінці минулого століття позначився один із наслідків сексуальної революції, яку теж можна розглядати як мегатенденцію. Своєю чергою це було свідченням інших важливих соціальних і політичних зрушень – насамперед, демократизації суспільного життя, набуття рівних прав представниками обох статей. Також у цьому виявилося подолан-

7 Рахман Г. Истернизация. Подъем Азии и спад Америки от Обамы до Трампа и дальше / Пер. с англ. Днепр, 2019. 416 с.

ня тенденцій традиційного суспільства з його одвічною дискримінацією жіноцтва, що підтримується всіма світовими релігіями. Від кінця минулого століття і надалі дія названого американськими футурологами тренду посилювалася, втілюючись у конкретику. Жінки в країнах Заходу і Сходу – на найвищих посадах президентів, прем'єр-міністрів, міністрів найважливіших напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема, оборони та міжнародних відносин. В Україні так само жінки стали активніше брати участь в політичному та економічному житті країни. Вищі керівні посади не залишилися чоловічим привілеєм, що свідчило не тільки про реальну демократизацію українського суспільства, але й про послаблення його традиційності.

З початком російського вторгнення означилася цікава тенденція: активна участь жінок на найвищих посадах європейських країн у наданні підтримки і допомоги Україні. Яскравий приклад – позиція прем'єрки Естонії Каї Каллас, яка у всіх своїх виступах на міжнародній арені демонструвала позицію, більш рішучу ніж та, яку виявляли керівники-чоловіки. Варто підкреслити, що Естонія посідає перше місце серед країн світу за показником відсотку допомоги Україні відносно свого ВВП.

Восьмим мегатрендом у книзі Дж. Нейсбітта і П. Ебурдін було названо «*розквіт біології*». Коментар названої тенденції краще б дав відповідний фахівець, чому має бути присвячена окрема студія. Історик може засвідчити, що біологія стала однією з пріоритетних наук, інтегративною дисципліною, що віддзеркалює міждисциплінарність – одну з тенденцій розвитку наукової сфери взагалі. Важливо також підкреслити, що на біологію проектуються досягнення інших галузей знання, особливо в сфері високих технологій. Відкриваються нові обрії досліджень природи і людини, що мають розв'язати складні кризові проблеми збереження життя на планеті.

Науковці України впродовж десятиліть мали значні досягнення у різних відповідних напрямах зокрема в генетиці, селекції, медицині тощо. На весь світ стали відомими імена Сергія Навашина та Івана Шмальгаузена, Левка і Володимира Симиренків, Олександра Богомольця і Миколи Амосова. «Лихі дев'яності», нехтування вітчизняною елітою наукової сфери впродовж трьох десятиліть, російська агресія завдали колосальної шкоди науковій галузі, від якої значною мірою залежать не лише конкуренція на міжнародній арені, але й елементарне виживання країни. Попри створені російським тиском на Україну екстремальні умови, вітчизняні науковці продовжують працювати. Так, упродовж 2022–2023 рр. неодноразово повідомлялося про відкриття українських селекціонерів, що важливо не тільки для України, але й для значної частини людства, залежної від українського аграрного сектору.

Дев'ятим мегатрендом американці визначили «*релігійне відродження*». Попри очікування деяких аналітиків щодо «відмирання релігії» під впливом науково-технічного прогресу, в світі назагал спостерігається збільшення духовних організацій і кількості людей, які вважають себе релігійними. Релігійний світогляд залишається панівним серед більшості населення Землі. Парадокс, але саме досягнення науково-технічного прогресу створює не тільки нові можливості, але й нові небезпеки. Якщо раніше вказували на ядерну зброю, так нині – на штучний інтелект.

На зламі тисячоліть світ увійшов у кризовий стан, який погіршився агресивною російською політикою, що зачіпає не лише Україну. Найперша характеристика поточ-

ного періоду – невизначеність, що породжує почуття невпевненості та тривожності. Взагалі, має місце надзвичайне ускладнення сучасного життя, небачене прискорення всіх процесів. Усе це ставить у незвичайне становище людину як біологічну істоту. Темпи соціальної динаміки часом перевищують адаптивні можливості людини, особливо особи з традиційною ментальністю. Шукається опора в чомусь стабільному, що допоможе їй зрозуміти світ і своє місце у ньому. Релігії пропонують не тільки пояснення, духовний стрижень, але й захист, насамперед психологічний. Релігійне відродження обумовлене прагненням і стійкою потребою людини знайти духовну опору та впевненість в умовах сучасної кризи, численних загроз, потрясінь, розчарувань.

У феномені релігійного ренесансу – багато складових, зокрема зростання ваги релігійних інституцій у політиці та політизація релігій. З'явився термін «політична релігія». Наприклад, ісламізм позначає радикальну і перетворену форму ісламу, що обіймає ідеологічну доктрину та засновану на ній соціально-політичну практику. У XXI столітті в Росії піднявся православізм, інколи його називають «політичним православ'ям». Стисло його можна визначити як проект ресакралізації політики і водночас політизації релігії, що виявилося в активному використанні РПЦ МП російською владою, надто у боротьбі проти українства.

У підпорядкуванні церкви державній владі можна простежити спадковість російської цивілізації від візантійської. Особливо слід наголосити на типі індивідуальної свідомості, який сформував візантизм. Такому типу індивідуальної свідомості притаманні схильність мислити поза меж природно-правових категорій, відсутність критичного ставлення до неправових акцій державної влади, піддатливість маніпулятивному тискові панівних ідеологем, покірливість силі автократичного правління, здатність пристосовуватися до вимог жорстоких політичних режимів[8]. Столітні впливи московського православ'я, радянська система ідеологічної обробки плюс понад двадцятирічна потужна робота путінських пропагандистів призвели до формування масової свідомості російських мешканців, які прагнуть знищити не тільки Україну, але й інші країни світу. Навіть за умови практичного зникнення в Московії адекватної соціології, можна впевнено стверджувати підтримку і відданість своєму президентові з боку переважної більшості населення Російської Федерації. Саме В. Путін тримає в своїх руках усі важелі влади, його рішення незаперечні, навіть коли вони суперечать здоровому глузду. І в тому виявляється десята мегатенденція, про яку йшлося в книзі Дж. Нейсбітта та П. Ебурдін.

Десятий мегатренд вони визначили як «*тріумф особистості*». Десята глава книги присвячувалася демонстрації зростання ролі особистості у всіх сферах суспільного життя. Автори вважали, що для майбутнього найважливішим принципом стане принцип індивідуальної відповідальності. Він передбачає особливу значущість відповідальності індивіда за все, що він коїть. Високі етичні принципи, на думку авторів, мають піднести індивіда до глобального рівня – до почуття відповідальності за збереження довкілля або ліквідацію бідності.

Ідеалізм? З одного боку, ми дійсно бачимо зростання ролі окремих особистостей у сучасному світі. Приклади: Стів Джобс, Ілон Маск, Грета Тунберг та інші особи.

8 Бачинин В. Византинизм и византизм. URL: https://credonew.ru?content/view/509/30/

Але, з іншого боку – такі діячі як В. Путін або Кім Чен Ин, для яких відповідальність є порожнім звуком. Політика російського президента аж ніяк не зорієнтована на збереження довкілля або ліквідацію бідності. Причому довкілля руйнується не тільки в Україні, а бідність зростає не тільки там, де росіяни ведуть війни, або там, де існує залежність від імпорту українського зерна, але і в самій Росії. Прагнучи величі країни на словах, а по суті величі власної, В. Путін як ніхто в історії сприяє деградації своєї держави і падінню особистого та державного авторитету на міжнародній арені.

Споконвічне питання про роль особистості в історії має сучасні приклади. Разом із тим названий мегатренд стосується не тільки різного роду видатних осіб. Він також поширюється на пересічних громадян, особливо тих країн, які перебувають на стадії переходу до постіндустріального/інформаційного суспільства. Британський соціолог Зигмунд Бауман назвав суспільство, що утворюється, «індивідуалізованим»[9]. В еволюції світу дедалі помітнішою стає індивідуалізація, самоідентифікація особистостей, яка згодом і обумовила формування такого суспільства. Аналіз подальшого поступу людства з цього погляду показує, що суспільне життя за умов індивідуалізації наповнене не лише можливостями самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості (одна з головних настанов західних цивілізацій), але й суперечностями, неочікуваними наслідками, асиметріями, які оточують «індивідуалів». Це – брак стабільності, передбачуваності, стійкості стану членів соціуму, зниження масштабів залучення економічно активного населення до колективної взаємодії, ерозія культури солідарності, «атомізація» людини через втрату звичних, традиційних у минулому соціальних зв'язків[10]. У посиленні невизначеності і втрати особистої впевненості можна побачити одну з підвалин мегатренду, про який ішлося вище – релігійного відродження.

Індивідуалізацію особистості, формування індивідуалізованого суспільства сучасні науковці визначають як загальноцивілізаційні. Вони охоплюють зміни в основних складниках життєустрою людини і суспільства, формуванні та функціонуванні нової багатовимірної тканини суспільних відносин, у системі пріоритетів й ієрархії цінностей[11]. Тобто можна назвати цей процес мегатрендом, перейшовши до складання переліку мегатрендів, які даються взнаки на початку 2020-х років, з урахуванням того, що COVID-19 і російський напад на Україну внесли свої корективи.

1. *Глобалізація*, хоча з початком пандемії з'явилися твердження про деглобалізацію, коли країни «закрилися» заради самозбереження[12]. У появі «Чуми XXI століття» залишається багато незрозумілого, так само і стосовно її наслідків і перспектив розвитку людства. Американець Скотт Гелловей у своїй книзі «Посткорона. Від кризи до нових можливостей» висуває дві головні тези: «По-перше, негативних наслідків пандемії короновірусу ставатиме дедалі більше… По-друге, будь-яка криза – це нові можливості, і що серйознішою та деструктивнішою буде криза, то більше можливо-

9 Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge, 2001. 272 p.

10 Колот А. Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки. Міжнародна економічна політика. 2014. № 1 (20). С. 5.

11 Там само. С. 6.

12 Вважається, що поведінка керівництва держав, спрямована на самоізоляцію, певною мірою підштовхнула В. Путіна на його авантюру, оскільки він вважав, що заклопотаність власними справами не дасть змоги консолідуватися у протидії агресії.

стей вона нам надасть»[13]. Наразі можна згадати відому сентенцію про те, що кризи трапляються тоді, коли вичерпуються можливості моделі, що існувала до того часу.

Відомий американський політолог Фахід Закарія у своїй книзі «10 уроків для світу після пандемії» восьмому урокові дав назву «Глобалізація продовжується»[14]. А COVID-19, як і ті пандемії, які траплялися в історії людства раніше, він розглядає як один із виявів глобалізації. Історія глобалізації виводиться з давніх-давен. Підтримується думка Адама Сміта про те, що сучасна глобалізація зародилася у 1492 р. (рік «відкриття» Колумбом обох Америк) і 1498 р. (Васко да Гама відкрив новий шлях до Азії навколо Африки): саме від цих дат почалося потужне розширення світової економіки, додавши до ринку мільйони нових споживачів та виробників[15]. Ф. Закарія простежує глобалізаційні процеси далі, звертаючи увагу на те, що їм перешкоджало. Особливо наголошується негативний вплив воєн, зокрема Першої та Другої світових, які призвели до спаду глобальної торгівлі. У 2020 р. головна небезпека для глобалізації вбачалася у тривалому конфлікті між двома найбільшими економіками планети – Китаєм та США[16]. У 2023 р. очевидним є не тільки економічна конкуренція, але й боротьба за те, хто керуватиме світом, і яким буде світ. Визначальним фактором стала війна в Україні, що виявила наступну мегатенденцію.

2. *Зіткнення цивілізацій*, про яке у 1990-х рр. писав у своїх працях американський політолог Самуель Гантінґтон[17]. Зіткнення цивілізацій має давню історію, воно виявлялося в численних конфліктах упродовж століть, хоча в ті часи, звичайно, подібних узагальнень не робилося. Деякі цивілізації з часом зійшли з історичної арени, інші увійшли до сфери інших цивілізацій, які склалися пізніше. С. Гантінґтон називає ті, які на його думку продовжували існувати наприкінці XX ст., а саме: західну, латиноамериканську, японську, китайську, індійську, ісламську, православну, африканську, буддійську[18].

Україна визначила вектор свого поступу – повернення до європейської цивілізації, вихід з-під влади цивілізації російської. Напад Росії на Україну був зумовлений не тільки прагненням зберегти «Малоросію» під своєю владою. На геополітичному рівні продовжилася боротьба проти західної, євроатлантичної цивілізації, яка так чи інакше заторкнула всі інші цивілізації. Це виявилося у підтримці нашої країни кожною з країн, що входить до тієї чи тієї спільноти. Звичайно, у кожної держави – свої резони і розрахунки. За всім цим стоїть боротьба різних варіантів глобалізації: західного (американського), китайського, російського, ісламського. Можна виокремити таку мегатенденцію, як поліцентризм. Якщо на зміну біполярному світові після краху сві-

13 Гелловей Ск. Посткорона. Від кризи до нових можливостей / Пер. з англ. Київ, 2021. С. 10.

14 Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / Пер. з англ. Київ, 2021. С. 148-165.

15 Там само. С. 162.

16 Там само. С. 162.

17 Huntington S.P. The Clash of Civilizations? Foreign Affairs. 1993. Vol. 72. № 3. P. 22-49; Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 1996. 368 p.

18 Стосовно виокремлення цивілізацій існує думка, що західна цивілізація – це міжрегіональна, що складається з європейської і північноамериканської, індійську об'єднують з буддійською і називають «індо-буддійською», а африканську – тропікоафриканською, оскільки північні території входять до сфери ісламської. Крім того останнім часом замість визначення «православна» використовується визначення «російська», оскільки православ'я присутнє на деяких територіях, які не охоплюються кордонами Росії.

тової системи соціалізму на чолі з Москвою прийшло домінування однієї держави, то пізніше вже кілька держав почали заявляти свої претензії на провідні позиції – КНР, Індія, Туреччина, Бразилія і, звичайно ж, РФ.

Останнім часом все частіше й частіше використовується словосполучення «колективний Південь». Певною мірою – через посилення продовольчої проблеми у країнах, які залежать від імпорту продовольства. До названого глобального ускладнення руку приклала Москва, маючи на меті посилення хаосу в світі і продовження свого існування, ба більше – панування. Перспективи самої російської цивілізації – окрема тема із визначенням відповідних трендів. Наразі можна вказати на головний з них – цивілізаційний занепад. Всесвітня історія знає приклади загибелі потужних цивілізацій, наприклад давньоримської або візантійської. Вони демонстрували велич і багатства, як це зараз намагається робити Росія. Проте врешті-решт у боротьбі цивілізацій не названі фактори зумовили успіх або крах, а тенденції соціальної динаміки. Поточний момент демонструє ще одну мегатенденцію розвитку світу від давнини до сьогодні: всі імперії раніше чи пізніше розвалюються. Такої долі не уникнути російській, хоча процес не швидкий, катастрофічний, з мільйонними жертвами.

3. *Глобальне політичне пробудження*. У 1992 р. відомий американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма видав книгу під назвою «Кінець історії і остання людина»[19]. В ній автор проголосив, що поширення ліберальних цінностей у всьому світі може свідчити про кінцеву точку соціокультурної еволюції людства і стати остаточною формою людського уряду. Наприкінці червня 2022 р. влада РФ заборонила професорові Стенфордського університету Ф. Фукуямі в'їзд до Росії. Він був одним з тих, хто відкрито попереджав про ризик початку війни Росії проти України. Наведений приклад є одним із доказів того, що ліберальні цінності – під загрозою з боку авторитаризму. А мегатенденцією сучасного світу можна вважати посилення авторитарних тенденцій на противагу демократичним, хоча донедавна політологи раділи посиленню демократії в світі.

«Глобальне політичне пробудження» підняло ідею універсальної людської гідності в Україні, виявило себе Революцією Гідності, яка змінила країну. Проти цього повстав авторитарний, вже можна казати тоталітарний російський режим, який шукає союзників в аналогічних режимах по усьому світові. Україна, захищаючи свою свободу, незалежність, життя, разом із тим вирішує два грандіозні історичні завдання, виконує всесвітньо-історичну місію.

По-перше, це захист вільного світу, західної цивілізації від східної орди, яка їм загрожує. Вперше за три десятиліття своєї незалежності Україна вийшла на суб'єктну позицію. Не буде перебільшенням сказати, що немає в світі держави без знання про нашу країну, якою б не була позиція закордонних керівників і громад. Українська нація спромоглася самоорганізуватися в опорі агресору[20]. За рік війни в Україні російська сторона зазнала військових втрат більше, ніж за всі війни після Другої Світової. Своєю героїчною боротьбою Україна спромоглася розбудити Захід, згуртувати США та ЄС, зміцнити НАТО, на чиє послаблення розраховував російський президент.

19 Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York – London – Toronto – Sydney, 1992. 418 p.

20 На відміну від росіян, у яких здатність до самоорганізації – на дуже низькому рівні. Тобто з погляду синергетики, російська спільнота є слабшою попри самонавіювання про власну силу і велич.

По-друге, це звільнення пострадянського простору від імперсько-радянських кремлівських амбіцій. Україна не буде гегемоном на пострадянському просторі, свою долю народи Білорусі і Молдови вирішуватимуть самі, вільним чином. Історична роль України полягатиме у тому, що вона екрануватиме їх від імперського тиску, імперських зазіхань. На всьому пострадянському просторі люди із величезною симпатією дивляться на боротьбу України, розуміючи, що це боротьба і за них.

Треба розуміти, що йде Четверта світова гібридна війна (третя – Холодна), яка розпочалася в лютому 2014 р., і вирішальна роль у ній належить Україні. Разом із тим це – надзвичайний історичний тест для всіх країн, якого б розміру вони не були. У сучасному світі значення тієї чи тієї держави визначається зовсім не розміром її території. Якими б великими не були ресурси, важливо вміти ними розпоряджатися і розуміти важливість тих, які відкриваються науково-технічним прогресом. А сенс історичного тесту полягає у тому, яку модель подальшого розвитку обирає та чи інша держава.

4. *Прискорення темпів соціального розвитку* – соціально-політична історія прискорюється й інтенсифікується. Це означає, що однакові за обсягом і змістом події та процеси відбуваються за дедалі менший час, що також скорочує час збереження подібних ситуацій у стані рівноваги статусу-кво. Це викликано наступними факторами: загальним економічним зростанням; збільшенням кількості і густоти населення; економічною, політичною, військовою конкуренцією між країнами; збільшенням кількості політичних, економічних та інших акторів на світовій арені; стрімким розвитком науки і техніки; збільшенням розриву між соціальним буттям і суспільною свідомістю, викликаного прискоренням; екологічними проблемами тощо. Перелічені фактори ставлять складні запитання перед особами, які приймають рішення. Лідери насамперед мають усвідомлювати дію трендів, які мають об'єктивний характер. Однак часто суб'єктивний фактор переважає, як це має місце в Росії. Курс, залежний від волі однієї особи, є протилежним загальному рухові у майбутнє. Домінує прагнення повернути минуле з удаваними перевагами «русского мира». Насправді Росія спромоглася просунутися шляхом прогресу виключно завдяки Заходу, щодо якого домінують настрої заздрості та ненависті. Так само заздрість і ненависть рухають росіянами у їхніх намаганнях знищити Україну й українців.

5. *Урбанізація* – процес зростання ролі міст, міської культури і чисельності міського населення порівняно із сільським. Першим справжнім містом в історії людства був Єрихон, який виник близько 8000 р. до н.е. Наявність міст – одна з ознак (сфер) цивілізації. Проте впродовж тисячоліть суспільства були аграрними, більшість населення мешкала по селах. На початку XX ст. у містах жили приблизно 10% людності планети. У 2006 р. ООН опублікувала звіт під назвою «Стан міст світу», де повідомлялося, що вперше в історії загальна кількість городян перевищила число сільських мешканців. У цьому ж звіті зазначалося, що темпи урбанізації особливо збільшилися за останні 30 років і що зростання міст являє собою загальносвітовий феномен[21]. Стрімка урбанізація продовжується. За нещодавніми оцінками фахівців Лондонської

21 Нордстрем К., Шлингман П. Urban Express: 15 правил нового мира, в котором главные роли у городов и женщин / Пер. с англ. Москва, 2019. С. 100-101.

школи економіки (проект Urban Age Programme), до 2050-го р. на міських територіях буде сконцентровано понад 75% населення світу[22]. Урбанізація є багатоаспектним процесом, кожен із аспектів якого вартує окремого дослідження. Наразі варто зазначити, що названа мегатенденція пов'язана з іншою, яку можна позначити як «занепад села», з багатьма наслідками, які не завжди у повному обсязі усвідомлюються. Російський агресор, завдаючи ракетно-бомбових ударів по українських містах, добре розуміє руйнівний ефект для держави, намагаючись її знищити. Кремль також у своїх намаганнях перемогти Україну і Європу, використовує такий мегатренд, як посилення міграційних потоків.

6. *Посилення міграційних потоків* не варто вважати суто сучасним мегатрендом, адже переселення є настільки ж давніми, як і Homo sapiens. Саме завдяки міграціям людство розселилося планетою. Розвиток глобалізаційних тенденцій у різних областях життєдіяльності світу на межі другого і третього тисячоліть вплинув на міжнародну міграцію населення, що стала глобальною, заторкнувши практично всі регіони й країни. Її ефект особливо помітний у сферах ринку праці, бізнесу, освіти, науки, інформації та комунікацій, а також соціальних зв'язків. Міжнародна міграція стає дедалі важливішим фактором економічного, соціального і демографічного розвитку сучасних держав, а також розвитку політичного.

Існують різні варіанти класифікації міграцій, зокрема: міжнародна (перетин адміністративно-територіальних міждержавних кордонів, тобто зміна країни проживання) і внутрішня (перетин адміністративно-територіальних кордонів в межах однієї держави), організована та неорганізована, добровільна (рішення приймає сам мігрант), примусова (виселення або вигнання, коли до переміщення примушує вища влада), вимушена (зміну місця проживання всупереч бажанням людини зумовлюють стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо), зворотна і незворотна, а також маятникова (до одного місяця), сезонна (від місяця до року), довготермінова (понад рік), постійна (не передбачає повернення на батьківщину). При тому, що всі ці види міграції існували і до 24 лютого 2022 р., російська агресія зумовила їх колосальне зростання серед населення України. За даними Rand Corporation (аналітичні розробки для Міністерства оборони США і ЦРУ), з лютого 2022 р. Україну залишили 6,3 млн осіб, що складає близько 15% населення, а після 2014 р. до того – 2,6 млн, тобто 8,9 млн осіб загалом. При тому, що і до війни в Україні існувала демографічна проблема, після лютого 2022 р. вона перетворилася на загрозу існуванню українства, тобто її можна розглядати як елемент геноциду. Загибель і каліцтво багатьох тисяч, масовий виїзд, зниження народжуваності, вивезення людей, зокрема дітей, до країни-агресорки, висока смертність, – все це може призвести до зменшення населення України на 20–31% до 2050 р.

Крім кількісних показників, важливе значення мають якісні. Зокрема, те, що з 6,3 млн біженців з України приблизно 2 млн – це особи у віці до 18 років. А молодь, як відомо – надія нації. Проте постала проблема освіти, якість котрої значно постраждала ще за часів пандемії. З іншого боку, серед тих, хто виїхав за кордон, 69% складають люди з вищою освітою. В Україні до війни їх було 29% від загальної кількості робо-

22 Там само. С. 30.

чої сили. Для порівняння: в країнах Європейського Союзу, куди здебільшого виїхали українці, цей показник дорівнює 33%[23].

Відомо, що в європейських країнах існують складнощі з робочою силою. Як правило, ті біженці, які прибувають з країн Азії і Африки, не поспішають ставати до роботи, задовольняючись соціальними виплатами, які зростають із появою нових дітей. Крім того, їхній культурно-освітній рівень поступається рівню мігрантів з України. Переважна більшість біженців з України – це жінки і діти. Після війни дуже ймовірно, що до них приєднаються чоловіки. А сама Україна потребуватиме робочих рук і мізків для розбудови. Як свідчить світова історія, зазвичай з тих, хто залишив свою країну через ті чи інші обставини, повертається в кращому випадку третина.

7. *Зростання значення постматеріальних цінностей*. Питання цінностей є великосяжною філософською проблемою. У кожного народу, в кожної людини вони свої, хоча існує уявлення про загальнолюдські цінності. Соціологи проводять опитування і вибудовують ієрархію, ставлячи на перші місця свободу чи здоров'я, успіх чи сім'ю. Люди Заходу найвищими вважають такі: найвища цінність – людська особистість; ідеали свободи, рівності, толерантності; переконаність у перевагах демократії над усіма іншими формами політичного устрою; повага до приватної власності; раціоналізм; динамізм; орієнтація на новизну, на розвиток. Все це являє екзистенційну загрозу існуванню російської цивілізації, чиї цінності протилежні названим. Можна сказати, що точиться світоглядна війна. Українці б'ються за європейські цінності, серед яких на першому місці – свобода. На Всесвітньому економічному форумі в Давосі 24 травня 2022 р. Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберґ заявив, що свобода важливіша, ніж економічний зиск, захист наших цінностей важливіший, ніж прибуток[24].

Цікаво зазначити, що на тому форумі і надалі обговорювалася ситуація з енергоносіями, яку значно ускладнили дії Москви в її намаганні використати і такий метод тиску на Захід. Війна Росії поставила питання руба про перехід на інші джерела енергії, прискорила черговий енергоперехід. В історії людства мали місце наступні енергопереходи: перший – від біопалива (дрова, вугілля з деревини) до кам'яного вугілля; другий – збільшення частки нафти у первісній енергії; третій – розширення використання газу; четвертий – перехід до відновлюваних джерел енергії – енергії вітру, сонця, припливів, гейзерів тощо. До цього підштовхувала людство екологічна криза із вичерпанням природних ресурсів і забрудненням довкілля. Тобто війна загострила питання, які не ставилися б і надалі. Насправді ігнорування названих проблем призводить до серйозних наслідків. Кожна країна має визначитися – яким енергетичним шляхом рухатися далі? Багато хто зрозумів, що енергетика має бути якісно іншою.

Разом із тим, з усією очевидністю, постала криза суспільства масового споживання, яка ґрунтується на масштабному використанні природних ресурсів і призводить до погіршення стану довкілля[25]. Філософія розширеного споживання змінюється тією філософією, котра постулює: необхідне важливіше зайвого. Проходить мода на

23 F-16 прибудут в Украину с искусственным интеллектом. Эмиграция из Украины в ЕС. № 528. Юрий Швец. URL: //https://www.youtube.com/watch?v=Vg9jMenvbhI

24 Війна в Україні показала, що не можна обмінювати безпеку на економічну вигоду – Столтенберг. URL: https://ukrainian.voanews.com/a/stoltenberg-torhivlia-bexpeka/6586901.html

25 Для прикладу: на виробництво однієї футболки потрібно 100 л чистої води.

престижне споживання. Замість золочених інтер'єрів популярним став стиль «лофт», замість модельного жіночого взуття на високих підборах – зручні кросівки тощо.

Людям, що втратили свої домівки із добром, яке набували впродовж років, подібні життєві настанови стають у пригоді. Під впливом війни відбуваються суттєві зрушення в українському менталітеті, в якому серед інших настанов вельми суттєвим було прагнення «не бути, а здаватися», «щоб усе було не гірше, ніж у сусіда». Часто враження успішності створювалося зовнішньою атрибутикою – великим будинком, дорогим автомобілем, товстим золотим ланцюжком тощо. Дехто намагався в такий спосіб підвищити свій статус в очах оточуючих. На думку спадає один із найвидатніших діячів сучасності – Стів Джобс, який все своє життя проходив у джинсах і чорному светрі-гольф. Але всі знали, хто то є, і який вплив на розвиток людства мала його діяльність. Зокрема, і щодо зростання значення постматеріальних цінностей в світі, де найбільше цінується інформація, а серед людських талантів – креативність. Недаремно, виникли феномени «креативний клас», «креативні індустрії», «креативне суспільство». Саме завдяки цьому маленькі держави, такі як Естонія, зуміли піднестися до рівня найрозвиненіших держав світу, являючи приклад Україні.

Підбиваючи підсумки студії, слід зазначити, що претензії на вичерпність не було, так само як і на абсолютну істинність. Зараз можна зустріти й інші переліки сучасних мегатрендів, які діють не тільки в масштабах планети, а й у окремих сферах. Серед них варто сказати про менеджеріальну революцію, яка вирує в світі вже не одне десятиліття. Вся історія людства обертається навколо ресурсів і влади, яка ними розпоряджається. Тобто здійснює менеджмент. Давати раду наявним ресурсам і збільшувати необхідні – непроста справа. За законами синергетики, успішнішою є складна відкрита система, спроможна змінюватися відповідно до умов навколишнього середовища. Інакше кажучи, до мегатенденцій, які українству варто враховувати у своїй боротьбі, належить і принцип: якщо слідувати певній сукупності глобальних трендів, це має призвести до виграшу. Зараз Україна стала східноєвропейським полігоном основних глобальних трендів, спрямованих у майбутнє. Важливо не змарнувати цей шанс, який вперше випав в історії, і втрата якого означатиме історичну поразку.

Микола ФЕСЕНКО

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ГЛОБАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ПО ОСІ «ПІВНІЧ» – «ПІВДЕНЬ» НА МЕЖІ XX–XXI СТОЛІТЬ

На межі XX-XXI ст. одним з головних питань, що виходить на передній план розвитку людства стає проблема посилення суперечностей та протистояння між країнами заможної «Півночі» та бідного «Півдня». Урядові структури та міжурядові організації не спроможні вирішити проблеми дисбалансу у світовому розвитку, а також охопити увагою та одночасно збалансовано регламентувати дії всіх учасників міжнародних відносин. Проблема управління глобальним розвитком посилюється ще й тим, що кількість учасників міжнародних відносин постійно зростає, наслідки їх дій багато в чому мають не тільки транскордонний, а й глобальний характер. Наразі необхідно зазначити, що у політичному лексиконі поняття «управління» не є новим. І в минулому, і сьогодні, воно характеризує як відносини між суверенними державами всередині ООН, так і внутрішню політичну практику низки демократично орієнтованих країн. На сьогодні констатується входження в систему світового управління впливових неурядових учасників міжнародної системи – фінансово-економічних, науково-дослідних, природоохоронних, культурних та інших об'єднань і організацій. Однак збільшення учасників міжнародних відносин, поява нових міжнародних організацій та транснаціональних мереж, міжнародні конференції, саміти та форуми, як на межі тисячоліть так і сьогодні не здатні вирішити проблеми протистояння країн «Півдня» і «Півночі», що посилюється.

На даному етапі розвитку міжнародних відносин розуміння концепції управління глобальним розвитком пов'язується з «зародженням нової, менш формальної структури глобального управління, в якій уряди, партнери по громадянському суспільству та приватний сектор формують, незважаючи на географічні межі, функціональні коаліції, орієнтують громадську політику на досягнення цілей глобального громадянського суспільства»[1]. Розвиваючи це визначення, ООН трактує управляння глобальним розвитком як комплекс механізмів, процесів, відносин та інститутів, за

1 Human Development Report. UNDP. Published by Oxford University Press. 1999. URL: hdr.undp.org/sites/default/files/reports/260/hdr_1999_en_nostats.pdf

допомогою яких громадяни та об'єднання визначають свої інтереси, здійснюють свої права та обов'язки, а також посередничають за їх згодою.

Важливими, на думку автора, є аргументи, які зосереджують увагу на виході світової спільноти на рівень глобального управління, незважаючи на відсутність світового уряду. У публікаціях цього напряму фігурує поняття «м'яка наддержавність». Крізь її призму глобальне управління за участю держав, світового громадянського суспільства та бізнесу трактується як основний потенційний інструмент управління глобалізацією. Передбачається, що він дозволить знімати та запобігати конфліктам між державою та світовою спільнотою через вплив останньої на ті держави, чиї дії суперечать його стратегічним інтересам у питаннях стабілізації клімату, нерозповсюдження ядерної зброї та боротьби з міжнародним тероризмом. Множинність сторін-учасниць глобального управління, їх взаємозалежність і транскордонність зв'язків здатні істотно полегшити узгодження інтересів конкретної держави, світової спільноти та бізнесу[2].

Система глобального управління може стати ефективним інструментом врегулювання глобальних проблем, оскільки їх вирішення – загальна мета для переважної більшості країн і народів. У переліку таких домінують питання збереження життя на Землі та людини як виду, а також можливості розвитку для майбутніх поколінь. До нього також включені: розподіл між суб'єктами світової спільноти прав на використання екологічного потенціалу планети як загального надбання людства, запобігання глобальній ядерній катастрофі, викорінення бідності та скорочення розриву між Північчю та Півднем, перетворення глобалізації на позитивний фактор розвитку всіх народів і надання їй справедливого характеру.

Не менш цікавою групою підходів є й та, що акцентує увагу на виході світової спільноти на рівень міжнародного управління. Для цієї групи аргументів важливі вказівки на зміцнення позицій суверенних держав як найважливіших акторів міжнародної системи, що сприяють виконанню її рішень у відносинах з національними гравцями. Співпрацюючи з громадянським суспільством, держава вдосконалює власну систему управління і знаходить важливе джерело інформації для прийняття рішень з питань власного розвитку. Діючи через національні структури громадянського суспільства, держава отримує додатковий канал впливу на систему глобального управління. Одночасно держава набуває можливості відстоювати в ній свої позиції з ключових питань, включаючи зміцнення суверенних прав у справі використання поза державних просторів і ресурсів. Світова спільнота, зацікавлена в ефективності участі держав у системі управління, буде змушена надавати допомогу слаборозвиненим державам, враховуючи загрозу для суверенітету останніх з боку зарубіжних неурядових акторів, пов'язаних з транскордонними потоками людей, товарів, послуг, ресурсів і фінансів, а також з розвитком світової торгівлі та діяльністю транснаціональних корпорацій[3].

Одну з класичних інтерпретацій глобального управління в 1990-х рр. запропонував патріарх американської політологічної думки Дж. Розенау. Під глобальним управ-

2 Фесенко М. В. Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. Київ : Центр вільної преси, 2015. С. 265. 527 с.

3 Писарев В. Глобальное управление ресурсами. Международные процессы. Том 11, №1 (32). Январь.

лінням він розумів неінституціоналізований, неієрархічний стан глобальних владних відносин, що ґрунтується не на примусі, а на консенсусі. В його теорії англомовні терміни governance (управління) і government (уряд) виявляються радикально протиставлені[4].

З точки зору Комісії ООН з глобального управління, яка була створена для обговорення того, як можна спільними зусиллями вирішити такі глобальні проблеми, як екологія, боротьба з бідністю та хворобами, глобалізація породжує хаос, який потребує врівноважування порядком (управлінням). Глобальне управління в цьому контексті є протидією глобалізації, тому людство має розробити механізми підпорядкування стихійних процесів природи, економіки, війни заради майбутніх поколінь[5].

Перспективи встановлення оптимальної моделі глобального управління міжнародними процесами в світі пов'язана з усвідомленням того, що архітектура глобального управління поліцентрична. Держава володіє ієрархічним і мажоритарним потенціалом пошуку рішень і регулювання проблем, водночас у міжнародній системі немає ніякої верховної інстанції, яку б можна було порівняти з національною державою. Політика ґрунтується у даному контексті на колективних процесах пошуку рішень і консенсусу, на так званій системі «поділених суверенітетів».

Важливим є й той факт, що глобальне управління здійснюється не тільки урядами. Для оформлення глобалізації необхідно мобілізувати потенціал приватних гравців, економіки, профспілок, неурядових організацій. Уряди зберігають за собою монополію на закріплення та проведення певних політичних ліній, однак приватні актори відіграють все більш вагому роль на етапах визначення проблеми, аналізу проблемних зв'язків і безпосереднього виконання.

Проблема управління глобальним розвитком на початку XXI ст. стає центральною в контексті світового суспільно-політичного процесу. На межі XX–XXI ст., провідною проблемою глобального управління постало завдання розумно розпорядитися ресурсами життєзабезпечення, що залишилися на планеті, і запобігти силовим варіантам вирішення потенційної проблеми зіткнення інтересів цивілізацій у межах боротьби за виживання. Становлення системи глобального управління проявляється як складний багатовимірний процес, в якому сфокусовані різні інтереси, світоглядні підходи та реальні можливості його учасників. На сьогодні констатуємо, що ані біполярна, ані однополярна системи глобального управління не змогли гідно відповісти на світові виклики свого часу. Їм на зміну приходить нова система багатополярного регулювання світу[6].

Вважаємо, що підвищенню якості глобального управління відповідало б поглиблення конструктивної взаємодії між ООН і такими міжурядовими структурами, як «Група семи» або «Група двадцяти, які прагнуть посилити своє значення в управлінні глобальною економікою, виступають за новий справедливий і збалансований між-

4 Rosenau J. Toward an Ontology for Global Governance. Approaches to Global Governance Theory / M. Hewson, T. J. Singlair (eds.). New York: State University of New York Press, 1999. P.287. 297 p.

5 The Commission on Global Governance, Our Global Neighbourhood. Oxford: Oxford University Press, 1995. P.4. 432 p.

6 Фесенко М. В. Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. Київ: Центр вільної преси, 2015. С.280,281. 527 с.

народний порядок. Для здійснення якісного глобального управління буде потрібна підготовка компетентних кадрів управлінців. Перед дипломатією зацікавлених держав-членів ООН постає відповідальне завдання проведення багатосторонніх переговорів для розробки ефективних засобів глобального управління, а це своєю чергою потребує вдосконалення застосування зовнішньополітичного інструментарію.

Основною прикметою формування нового міжнародного порядку є те, що елементи глобального управління почали проявлятися значною мірою в контексті консолідованого вирішення глобальних проблем. Проблеми бідності країн, що розвиваються, та широке коло питань, що стосуються відносин між «Північчю» і «Півднем», «центром» і «периферією» стали одними з пріоритетних для вирішення світовим співтовариством, і їх важливість підкріплюється глобальністю.

В цьому контексті досить поширеною є також модель «відгородження» передової частини світу від світової периферії. Світова периферія позначається, в цілому, різними вченими, які використовують різні підходи у своїх дослідженнях такими термінами: «держави, що занепадають» (failing states), «держави, що не відбулися» (failed states), «держави-вигнанці» (rogue states), «квазідержави» (quasi-states), «держави, що потерпіли крах» (collapsed states).

На думку прихильників концепції «відгородження» передової частини світу від світової периферії, це повинно, з одного боку вберегти «кращу частину людства» від принесених країнами «третього світу» (а деякі вчені виділяють і «четвертий світ») соціальних хвороб, екологічних, демографічних, не антропогенних та інших загроз, а з іншого – якісно підвищити рівень регулювання й управління в «кращій» частини світу. Логічним продовженням цих ідей стала концепція безполярного світу, що передбачає не тільки відсутність якогось консолідованого центру на планеті, а й неухильне наростання хаосу, як у світових відносинах, так і в контексті наростання антропогенних катастроф, що загрожують зруйнувати всю людську цивілізацію.

Отже, сьогодні доводиться констатувати, що проблема «держав, що не відбулися» як виклик міжнародній безпеці все частіше звучить у виступах політиків і у науковому дискурсі. В експертних колах багато держав «третього світу» відносять саме до такої категорії держав, що не здатні самостійно розвиватися в умовах глобалізації та нових викликів міжнародній стабільності. Цій проблемі присвячені роботи відомих західних дослідників, зокрема проблеми «країн, що не відбулися» розглядаються в роботах С. Райс, С. Патріка, Р. Ротберга, К. Маклогліна, Д. Путзела, М. Хеймса, Н. Чомські тощо. У полі уваги дослідників перебуває як власне феномен «країн, що не відбулися», так і причини, що ведуть до їх появи на карті світу (наприклад, в роботах А. Бутенхайма, Б. Рамалінга, С. Паванело, а також у серії досліджень, що здійснювалися Світовим банком, розглядаються природні катаклізми як каталізатори процесів втрати державного контролю над територіями), шляхи ліквідації негативних наслідків існування таких країн, а також превентивні заходи щодо недопущення самого їх виникнення[7].

7 Фесенко М. В. Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. Київ: Центр вільної преси, 2015. С.290. 527 с.

Власні критерії та відповідно списки «держав, що не відбулися» пропонує ціла низка академічних і державних структур. Так, американським Інститутом Бругінгса у 2004 р. спільно з Інститутом державної ефективності та Національним австралійським університетом розроблений так званий «індекс суверенітету», що використовує понад ста критеріїв для оцінки здатності держави здійснювати свої базові функції[8]. У 2008 р. Інститут Брукінгса запропонував вже новий вдосконалених механізм – «індекс державної слабкості країн, що розвиваються»[9]. Своєю чергою, Університет Джорджа Мейсона розробив «індекс крихкості держав», ранжувавши всі країни світу в залежності від ефективності та легітимності правлячих режимів[10]. В Університеті Меріленда розроблений «перелік нестабільності миру і конфліктів», ранжир держави залежно від оцінки ризику виникнення нестабільності в майбутньому[11].

У 2004 р. опубліковані результати масштабного дослідження керівника Програми з вивчення внутрішньодержавних конфліктів, запобігання та розв'язання конфліктів Гарвардського університету Р. Ротберга «Коли держави зазнають невдач» (When states fail), який запропонував широкий набір критеріїв для розмежування «держав, що не відбулися»[12].

В цілому, критерії визначення «неспроможності» держав можна розділити на чотири основні групи: політичні, економічні, соціальні та безпекові. Деякі організації орієнтуються при складанні рейтингів на вельми обмежену кількість параметрів. Серед них часто трапляються такі показники, що не викликають заперечень – такі, як здатність центрального уряду контролювати територію держави, наявність внутрішніх збройних конфліктів, дитяча смертність і деякі інші. Наприклад, Комісією зі слабких держав і національних інтересів США Центру глобального розвитку використовуються всього три кількісні показники – дитячої імунізації, смертності внаслідок бойових зіткнень і виборчого права громадян[13].

Актуальності глобального управління в контексті соціально-економічної та політичної диференціації учасників міжнародної системи надають приклади з нещодавньої міжнародної практики. Так, з 1990-х рр. вводився фактичний протекторат світового співтовариства в Боснії та Косово, обмежено суверенітет Іраку та Афганістану, здійснено спроби будівництва нових і відновлення «держав, що не відбулись». В експертних колах поширена точка зору, що багато держав «третього світу» є «державами, що не відбулися», не здатні до самостійного розвитку і загрожують міжнародній стабільності. Так, згідно з доповіддю Світового банку, у 2006 р. кількість країн, віднесених до категорії «погано керованих», зросла з 17 до 26[14].

8 Ghani A. Closing the Sovereignty Gap: An Approach to State-Building. London: Zed Books, 2005. P. 98. 253 p.

9 Rice S. E., Patrick S. Index of State Weakness In the Developing World. Washington, DC: The Brookings Institution, 2008. 312 p.

10 Marshall M. G., Goldstone J., Global Report on Conflict, Governance and State Fragility 2007. Foreign Policy Bulletin. № 1. Cambridge. March 2007. P. 3.

11 Hewitt J., Wilkenfeld J, Gurr T. R. Peace and Conflict 2008: Executive Summary. College Park: Center for International Development and Conflict Management. University of Maryland, 2008. 302 p.

12 Rotberg R. I. When States Fail: Causes and Consequences.

13 Commission on Weak States and U.S. National Security. On the Brink: Weak States and U.S. National Security, Center for Global Development. 2004. 214 p.

14 DeYoung K. World Bank Lists Failing Nations That Can Breed Terrorism. Washington Post. 2006. September 19th. P.8.

Багато периферійних держав на практиці не мають ознак, на які спирається неореалізм у питанні про суверенну державу: розвинені та ефективні інститути влади, визнані кордони, монополія на насильство у внутрішній політиці. До них належать держави, що розвиваються, з нестійкими режимами і багато нових державних утворень, що виникли після закінчення «холодної війни». Якщо застосувати концепції неореалізму до політичної історії периферійних держав, то можна побачити, що принцип суверенітету не відіграв тут такої системоутворювальної ролі, як у Європі. Довгий час в Азії та Африці існувала колоніальна система, потім – приватні військові інтервенції великих держав, які для країн периферії залишаються звичним явищем, а не винятком. Крім того, досі зберігається значна політична, економічна та військово-технічна залежність периферійних країн від країн Заходу. Тому в периферійних країнах поняття «держава» має відносно менше значення, на противагу поняттям «цивілізація», «культура», «рух», «партія». Політичні відносини між недержавними учасниками часто виявляються більш важливими, ніж міждержавні. Саме це демонструє, наприклад, тривалий арабо-ізраїльський конфлікт з приводу статусу Палестини[15].

Сучасна світова капіталістична світ-система відповідно до концепції І. Валерстайна – «спільність з єдиною системою поділу праці та множинністю культурних систем». Виділяються два різновиди світ-системи залежно від наявності або відсутності загальної політичної системи: світ-імперія, якщо така існує, і світ-економіка, якщо вона відсутня, включає три типи держав.

1. «Ядерні» високорозвинені держави, що мають ефективну політичну організацію, посідають панівні позиції в світ-економіці та отримують максимальну вигоду зі створеної їх зусиллями міжнародної системи розподілу праці. Незважаючи на риторику про рівні можливості, вільну конкуренцію, подолання диспропорцій у розвитку, упорядковане зростання, держави-«ядра» прагнуть зберегти і закріпити наявний стан речей. Процеси глобалізації надають їм потужні важелі контролю, стримування, а за необхідності і ліквідації потенційних конкурентів. Залежно від значення проблеми, конкретних умов, сили опору вони можуть варіювати заходи впливу в широкому діапазоні – від надання позик до збройного втручання.

2. «Периферійні» держави слугують переважно сировинною базою і «смітником» світ-економіки. Це керовані слабкими нестабільними урядами й економічно залежні від «ядра» «вигнанці» глобалізації. Запропоновані Заходом заходи – структурна перебудова економіки, приватизація, відкриття ринків – не дали позитивних результатів, у тому числі через незначний приплив капіталів ззовні. У результаті, відбувається розвал держави та економічна деградація, випадки збереження демократій у цьому регіоні вкрай рідкісні, розширюються області конфліктів і занепаду (більша частина Африки, Латинської Америки, деякі країни Азії).

3. «Напівпериферійні» держави, що займають проміжне положення за ступенем політичної автономії всередині світ-системи, виробляють менше технологічної та наукомісткої продукції, не здатні конкурувати з країнами «ядра» і тому залежать від

15 Ачкасов В. А., Еремеев С. Г. Страны «третьего мира»: столкновение с глобализацией? ПОЛИТЭКС. Политическая экспертиза. 2009. №1. URL: http://www.politex.info/content/view/542/30/

них економічно. В результаті, «напівпериферія» поєднує риси «периферії» та «ядра». Просторово вона може бути розташована як між регіонами «ядра» і «периферії», так і між двома конкурентними регіонами «ядра». «Напівпериферія» може виступати посередником у взаємодії «ядра» та «периферії», поєднувати інституційні ознаки, властиві обом типам (держави Центральної та Східної Європи, в тому числі Україна та Росія, країни Південно-Східної Азії та ін., що швидко розвиваються). Важливо зазначити, що, на відміну від держави-«ядра», напівпериферійні та периферійні держави є об'єктами (або навіть «жертвами»), а не суб'єктами глобалізації, тому найбільш точно їх взаємодія описується формулою «асиметричної взаємозалежності», тобто поєднання одночасно двох різноспрямованих тенденцій: зниження залежності Заходу від «периферії» та накопичення і загострення економічних і соціальних проблем на «периферії» та «напівпериферії», для вирішення яких у країн цієї частини світу немає ресурсів[16].

Взаємообумовлені процеси глобалізації та регіоналізації призводять насамперед до подальшого загострення суперечностей по осі «Північ» – «Південь». Складається система світової економіки, що призводить до одностороннього збагачення держав, транснаціональних корпорацій та інших гравців, що представляють благополучні регіони Європи та Північної Америки. У цьому контексті необхідно зазначити, що 72% світових закордонних інвестицій припадає на капіталовкладення США, країн ЄС і Японії один в одного. Якщо перед Другою світовою війною США направляли до Європи не більше 28% своїх інвестицій, розподіляючи решту серед інших регіонів світу, то сьогодні туди надходить близько 60% американських інвестицій. Майже 60% товарообігу в Європі залишаються в межах Євросоюзу, тоді як на країни Африки припадає не більше 2% – у п'ять разів менше, ніж в 1950 р. Якщо в 1953 р. індустріальні держави поставляли в країни аналогічного рівня 38% загального обсягу свого експорту, то у 1990 р. цей показник виріс до 76%[17].

Отже, глобалізація та глобальне управління, яке в ній складається, розділяє світ на «переможців» і «переможених» під керівництвом країн-лідерів. Що менш розвиненою є країна, то менше вона виграє від глобалізації. У країнах, що легко адаптуються глобалізація зміцнює стабільність і добробут. Однак деякі країни повинні боротися лише за те, щоб зберегти своє місце на світовому ринку. Розрив між цими країнами та рештою світу призводить до їх внутрішньої та регіональної нестабільності. Деякі країни взагалі не в змозі зберегти своє місце в глобальній системі. Це призводить до загострення етнічних конфліктів і поширення тероризму.

Країни «золотого мільярда» зуміли досягти виняткового положення в структурі сучасної міжнародної системи. Високий рівень розвитку, життя населення, свобод та якості життя зробили їх свого роду «еталоном» для більшості інших держав. Боротьба за те, хто визначатиме «основу» сучасної системи міжнародних відносин, «центр» чи «периферія», є сьогодні головною «інтригою» світової політики. У цілому,

16 Валлерстайн И. Рождение и будущая кончина капиталистической миросистемы: концептуальная основа сравнительного анализа. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Университетская книга, 2001. С. 19.

17 Иноземцев В. Л., Кузнецова В.Л. Глобальный конфликт XXI в.: размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий. Полис. 2001. № 6. С.134. С. 131.

констатується, що «країни, що не відбулися» і «невизнані» держави, а також країни, що ігнорують принципи, які покладено в основу міжнародних відносин і права, все частіше дають про себе знати, створюючи загальносвітові проблеми (піратство, збройні конфлікти та под.). «Погана керованість» спонукає до безвідповідальності учасників міжнародної системи, державних і недержавних, що додатково послаблює керованість і в підсумку веде до різного роду криз. Своєю чергою, кризи, в тому числі сучасна глобальна криза, впливають на найслабші структурні ланки системи, тому в найближчому майбутньому прогнозується зростання кількості «держав, що не відбулись»[18].

У цьому контексті підкреслимо, що, як зазначає американський дослідник Майкл Мазар, протягом десяти з половиною років, починаючи з середини 1990-х рр. і приблизно до 2010 р., ідея національної безпеки у США формулювалася, в основному, з акцентом на небезпеках, які породжуються «державами, що не відбулись». Такі країни розглядалися як розсадники тероризму, вогнища регіонального хаосу, злочинності, хвороб і деградації навколишнього середовища. Зараз дана широка оцінка практичних проблем, пов'язаних із місіями з державного будівництва. Індекс «держав, що не відбулись» 2013 р. за версією Foreign Policy, вказує, що з перших 20-ти слабких країн тільки поодинокі (Афганістан, Ірак, Пакистан) можуть похвалитися геостратегічною значимістю, здебільшого через їх зв'язок з тероризмом. Утім навіть загроза тероризму не дуже співвідноситься із сьогоднішнім переліком «держав, що не відбулись»; тільки одна з першої двадцятки (Судан) є у списку Держдепартаменту, де перераховані держави, що спонсорують тероризм, а більшість інших «держав, що не відбулись» мають незначний зв'язок з тероризмом[19].

Відсутність чітких визначень поняття «держав, що не відбулись» є другою проблемою. Вона полягає в тому, що ніколи не існувало логічно послідовного набору чинників, які визначають «держави, що не відбулись». Групи терористів, що діють у «державах, що не відбулись», можуть переміщувати свої операційні бази: якщо перебування в Афганістані стає занадто ризикованим, вони можуть мігрувати до Сомалі, Ємену і навіть до Європи. У результаті, «стабілізація» трьох або чотирьох джерел екстремістського насильства не призведе до надійного захисту Сполучених Штатів. Те саме можна сказати про такі загрози, як організована злочинність, яка знаходить комфортні умови для своєї діяльності неспокійних країнах Азії, Східної Європи і Латинської Америки[20].

Як зауважив учений Стюарт Патрік у 2006 р. в дослідженні передбачуваних загроз, що виходять від слабких держав, «вражає те, як мало фактичних свідчень підкріплює ці твердження і політичні розробки. Аналітики і високопоставлені політики просто припустили існування взаємозв'язку між слабкістю держави та загрозами національній безпеці розвиненим країнам і почали давати рекомендації та вживати від-

18 Фесенко М. В. Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку. Київ: Центр вільної преси, 2015. С. 301. 527 с.

19 Mazarr J. M. The Rise and Fall of the Failed–State Paradigm. Requiem for a Decade of Distraction. Foreign Affairs. January.

20 Mazarr J. M. The Rise and Fall of the Failed–State Paradigm. Requiem for a Decade of Distraction. Foreign Affairs. January.

повідних політичних заходів». І навіть якщо взаємопов'язаність і взаємозалежність можуть створювати ризики, небезпеки в такому світі, найімовірніше, походять від сильних, добре керованих держав з недосконалим адміністративним регулюванням, ніж від слабких, з вадами управління. Фінансова нестійкість, яка може похитнути основи держав-лідерів, і кібер-атаки, які могли б дестабілізувати енергетичні та інформаційні мережі, являють собою надзвичайно актуальну проблему[21].

Третя проблема полягає у необґрунтованій впевненості у здійсненності місії на практиці. Останнє десятиліття нагадало своїми трагічними подіями про те, що насильницьке державне будівництво просто не може бути здійснено сторонніми суб'єктами будь-яким раціональним або автентичним чином. Коли соціальний порядок став погано адаптуватися до процесів глобалізації світу, коли органи управління слабкі та персоналізовані або клептократичні, корупція набуває загрозливого характеру, а принцип панування права та закону характеризується відсутністю надійних способів відносно швидко провести основні соціальні, політичні, економічні та культурні реформи в країні[22].

Рубіж між тією частиною світу, в якій все частіше замислюються про можливу відмову від суверенітету, і тією, де особлива увага приділяється його відновленню та зміцненню, поступово перетворюється на кордон між спільнотами держав «центру» і «периферії». Для багатьох квазідержав і територій він стає все більш нездоланним, перетворюючись на вододіл між «центром» і «периферією», «Північчю» та «Півднем», світом порядку і світом хаосу, постсучасним і сучасним світом. Розкол сучасної цивілізації стає однією з визначальних рис нашого часу. Демографічний вибух у «третьому світі» збільшив чисельність населення в «державах, що не відбулись» і посилив їх позиції. Окремі країни, такі, наприклад, як Китай та Індія, зуміли, проводячи розумну політику, скористатися перевагами глобалізації та стати на шлях сталого розвитку. Однак значна частина держав, що знаходяться поза межами території, що позначається як «розширений Захід» (extended West), залишаються джерелами більшості нинішніх глобальних проблем – політичних, соціальних, економічних і навіть екологічних[23].

В цілому, відзначаємо, що надії на зближення полюсів – «центра» та «периферії» – в межах сучасної міжнародної системи уявляються на початку XXI ст. нездійсненними. Аналіз проблем «країн, що не відбулись» в рамках системних та світ-системних підходів, які поділяють світ на «центр» і «периферію», дозволяє констатувати наявність соціально-економічної та політичної диференціації світу.

Отже, соціально-економічна та політична диференціація виявляється у кілька способів. Першим назвемо розрив, який постійно зростає, між доходами на душу населення у розвинених країнах та тих, що розвиваються. Світовий валовий продукт за останні півсторіччя зріс з 3 трлн доларів до 72,7 трлн доларів у 2012 р.[24], втім розпо-

21 Там само.

22 Mazarr J. M. The Rise and Fall of the Failed–State Paradigm. Requiem for a Decade of Distraction. Foreign Affairs. January.

23 Иноземцев В. Л., Карганов С.А. О мировом порядке XXI века. Россия в глобальной политике. 14 февраля 2005. URL: http://polit.ru/article/2005/02/14/world/

24 Gross World Product 2012. The World Bank official cite. 2012. URL: http://search.worldbank.org/all?qterm=gross+world+product++&title=&filetype=

діл прибутку залишається надзвичайно нерівномірним. На відміну від майже десяти країн «великих виниклих ринків» (Бразилії, Індії, ЮАР, Туреччини, Польщі, Південної Кореї, Китаю, Аргентини, Мексики, Індонезії) населення більшості країн Африки, південної Азії та Латинської Америки відчуло за останні тридцять років зниження життєвого рівня. Згадані країни також жорстоко перенесли останні кризи, наприклад, фінансову кризу 1997–1998 рр., яка фактично призвела до знищення середнього класу у Південній Кореї, Таїланді та Індонезії, та останньої вже глобальної фінансово-економічної кризи 2007–2009 рр., наслідки якої відчуватимуться ще не один рік.

Розвинені країни Заходу, в яких проживає лише четверта частина людства, витрачають на свої потреби 70 % усієї вироблюваної енергії, 75% металів, 60% продовольства, 85 % деревини. У цілому ж, найрозвиненішим країнам дістається 85% світового доходу, тоді як більше мільярда людей перебувають у суцільних злиднях, і ця тенденція наростає. На дев'ятсот мільйонів, яким пощастило жити в багатій західній зоні, припадає 86% споживчих витрат, 79% світового доходу, 58% світового споживання енергії і 74% всіх телефонних мереж. Для порівняння – на найбідніші 1,2 млрд. світового населення припадає 1,3% світового споживання енергії, 5% споживання м'яса та риби та 1,5% телефонних мереж. Глобальна нерівність з усіма її наслідками, поза сумнівом, слугує найбільшим джерелом жорсткої соціально-економічної диференціації учасників міжнародної системи[25].

На межі XX–XXI ст. співвідношення рівня доходів багатих і бідних не тільки не скоротилося, але помітно зросло. Значно зросла і соціальна нерівність. Високорозвинені країни Півночі (менше десятої частини світового населення) орієнтуються на дохід у 30 тис. дол. на душу населення за рік, тоді як життєвий рівень 85% населення Землі не сягає 3 тис. дол. на рік. Спеціалізовані агенції ООН розрахували, що накопичення 20% найбільш заможної частини світового населення у 30 разів перевищувало накопичення 20% найбідніших мешканців міжнародної системи у 1960 р. А вже на початку XXI ст. це співвідношення дійшло до критичного – 78:1. Сьогодні дохід 500 млрд. людей перебільшує дохід половини світового населення. Багатство трьох найзаможніших людей планети перевищує сукупний ВНП усіх найменш розвинених країн. Їхні статки більші за дохід 600 млн. людей, які мешкають у 36 найбідніших країнах світу[26].

Все актуальнішою стає проблема голоду в країнах «третього світу», тоді як 1,2 млрд. людей, які живуть на Заході, споживають їжі значно більше, ніж вони потребують. У США, наприклад, щорічно витрачається більше 100 млрд. дол. для боротьби з наслідками переїдання. Їжа є найбільш рекламованим товаром у США, Франції, Бельгії, Австрії. Кожний другий американець страждає від зайвої ваги (55% населення), а кожний п'ятий – від повноти. Повнота американців коштує національній економіці 118 млрд. дол. щорічно (не рахуючи 33 млрд. дол., що йдуть на програми дієт та ін.). Зайва вага населення Британії спостерігається у 51% і є свідченням того, що чисель-

25 Фесенко М. В. Соціально-економічна диференціація сучасної фінансової цивілізації. Матеріали українсько-турецької філософсько-педагогічної конференції: Г. Сковорода і Ф. Гюлен: своєчасність традиції гуманізму. Київ: Інформ. системи, 2010. С.59. С. 76.

26 Scholte J. Can Globality Bring a Good Society? / Aulakh P. And Schechter M. (eds). Rethinking Globalization(s). London: Macmillan Press, 2000. P.22.

ність повних людей за останні десять років подвоїлась. У Німеччині зайву вагу мають 50% населення. Поки більшість американців та європейців мають практично необмежені споживчі можливості, повсякденне життя мільйонів людей в Африці, Азії, Латинській Америці та у країнах колишнього радянського блоку позбавлена продовольчого достатку, якісного медичного обслуговування та освіти, так само, як і гідної роботи[27].

Більше половини населення планети страждають від недоїдання. Аналіз, що здійснили експерти ООН, показав, що 1,2 млрд. людей страждають певним видом хвороби від недоїдання, вони просто голодують, а друга, більша кількість людей недоїдають. В Індії від голоду страждають 53% населення, а у Бангладеш – 56%, в Ефіопії – 48%. У п'яти африканських країнах – Кенії, Малаві, Сьєра-Леоне, Замбії та Зімбабве – хронічно голодують 40% населення. П'ять мільйонів дітей вмирають щорічно від недоїдання, а багато мільйонів не здатні вчитись та опановувати професії, відчуваючи постійний голод. За оцінками, в 2010–2012 рр. майже мільйон осіб хронічно недоїдали (за показниками енергетичної цінності раціону харчування). Це становить 12,5% населення світу (кожна восьма особа). З них переважна більшість – 852 мільйона – мешкають у країнах, що розвиваються, де в даний час, за оцінками, недоїдають 14,9% населення. Констатуються суттєві зміни у розподілі недоїдання, якщо порівнювати становище в 1990-1992 рр. і в 2010–2012 рр. Найшвидше частка осіб, що недоїдають, скорочувалася в Південно-Східній та Східній Азії (відповідно з 13,4 до 7,5% і з 26,1 до 19,2%), а в Латинській Америці – з 6,5 до 5,6%. За той же період частка Південної Азії зросла з 32,7 до 35,0%, країн Африки на південь від Сахари – з 17,0 до 27,0% і Західної Азії та Північної Африки – з 1,3 до 2,9%[28].

Однією з найважливіших проблем у вік інформаційно-технологічної революції залишається проблема інформаційної нерівності та неписьменності в світі. Про це свідчить той факт, що більше половини дорослого населення 23 країн неписьменними. Мова йде насамперед про африканські країни, але також про Афганістан, Бангладеш, Непал, Пакистан, Гаїті. В цьому контексті зазначимо й існування гендерної проблеми, адже більше половини жінок у 35 країнах неграмотні. Крім перерахованих вище, мова йде про Алжир, Єгипет, Індію, Гватемалу, Марокко, Лаос, Нігерію, Саудівську Аравію. Півмільйона жінок щорічно прибувають у Західну Європу для сексуальної експлуатації. Якщо у відсотковому відношенні кількість неосвічених осіб у світі останнім часом знизилася, то в абсолютному показнику вона зростає. Значну роль у цьому відіграє те, що реальне життя таких людей підпорядковане архаїчним сімейним традиціям, які часто виправдовують багатодітність легендами, які витікають з низки забобонів. У результаті, розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, стає все більшим, утворюючи парадоксальну ситуацію одночасного природу письменних в абсолютних цифрах та неписьменних – у відносних[29].

27 Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. Москва: Логос, 2002. С.98. 254 с.

28 Недоедание в мире в 2012 году. Официальный сайт Продовольственной и сельськохозяйственной организации ООН. Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире 2012. URL: http://www.fao.org/docrep/017/i3027r/i3027r01.pdf

29 Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М.: Логос, 2002. С.98. 254 с.

На початку XXI ст. взяті разом країни, що розвиваються, зазначає відома українська вчена О. В. Зернецька, мали усього 4% комп'ютерів від загальної кількості комп'ютерів у світі. Дев'яти найбагатшим країнам належали 75% усіх телефонних апаратів. Тридцять найбідніших країн зовсім не мали газет, а в тридцяти інших виходило тільки по одній. Для порівняння: в Японії видається 125 щоденних газет, а у США – 1687. Середній показник для Європи – 39 газет на країну, тоді як в Африці їх лише три. Середній світовий показник щодо радіоточок – 330 на 1000 населення. У багатих країнах він сягає 911 на 1000 осіб, а в бідних – 142 приймачі на 1000 осіб. У 34 країнах зовсім немає телебачення. Середній світовий покажчик – 137 телевізорів на 1000 населення. В багатих країнах він дорівнює 447 телевізорів на 1000, і разючий контраст із цим показником становить цифра 36 телевізорів на 1000 осіб у бідних країнах[30].

Такий вражаючий розрив у розподілі засобів масової комунікації дістав науковий термін «інформаційні провали» (від англ. – *information gaps*). Зрозуміло, що «інформаційні провали» спостерігаються і на рівні однієї окремо взятої країни, де існує нерівність у доступі до інформації серед різних груп населення. Втім найпоказовіша нерівномірність реєструється між країнами із різним рівнем розвитку. Більшість каналів глобальної комунікації контролюється більш розвиненими державами. Це означає, що вони мають потенціал для отримання та поширення інформації, а також можливість контролювати потік і зміст повідомлень, які надходять до менш розвинених країн.

З-поміж критеріїв соціально-економічної диференціації згадаємо загальне зниження тривалості життя на планеті, яке контрастує з його підйомом у розвинених країнах. Тривалість життя знизилася нижче 60 років у 45 країнах, переважно африканських, але також в Афганістані, Камбоджі, Гаїті, Лаосі, Папуа Новій Гвінеї. Тривалість життя нижче 50 років визначена у 18 країнах. У Сьєра-Леоне вона взагалі становить усього 37 років. Рівень дитячої смертності раніше 5 років перевищує 10% у 35 африканських країнах, а також у Бангладеш, Болівії, Гаїті, Лаосі, Непалі, Пакистані, Демені.

Необхідно зазначити, що винятково швидкий темп зростання населення і споживання людством природних ресурсів актуалізують питання про не відновлення та обмеження ресурсної бази планети. Підраховано, що за сучасних темпів споживання більшості не відновлюваних ресурсів людству вистачить лише на найближчу перспективу, яка обчислюється від кількох десятків до кількох сотень років, що зовсім небагато за історичними масштабами. При цьому слід мати на увазі, що значна частина наявних запасів, які зосереджені у родовищах, знаходиться у важкодоступних місцях або представлена відносно бідними рудами. Якщо не так давно людство видобувало більшість корисних копалин відкритим способом або на глибині, яка не перевищувала 600 м, то вже сьогодні ситуація суттєво змінилася. Місця видобутку корисних копалин виснажилися, і тепер нерідко стоїть задача розробляти родовища на глибині 8-10 км або на дні океану. Це потребує не тільки значних інвестицій, а й розробки

30 Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. Київ: Освіта, 1999. С. 51, 52. 351 с.

нової техніки та технологій для видобутку й переробки. Отже, абсолютно нагальним є не тільки розвиток безвідходних технологій, а й розумне використати тих ресурсів, якими людство вже користується (причому найчастіше нераціонально)[31].

Утім неминучість протистояння «центру» та «периферії» на межі XX–XXI ст. «пом'якшувалося» кількома обставинами. По-перше, багата «Північ» настільки сильніше бідного «Півдня», що силове протистояння планомірного та розрахованого на серйозні силові зрушення характеру практично виключено. Звісно, дві країни «Півдня» (Індія та Пакистан) уже мають ядерний потенціал, проте їм ще дуже далеко до рівня розвинених країн «Півночі». По-друге, нації бідного «Півдня» не мають необхідної солідарності. По-третє, у середовищі розвинених країн уже викристалізувалися «тигри», які успішно використовували сучасну технологію держави типу Південної Кореї та Сінгапуру. Крім всесвітньо визнаних «тигрів», до категорії учасників світового розвитку приєдналися Чилі, Домініканська Республіка, Індія, Маврикій, Польща, Туреччина. У менш благополучних країнах з'явились «острови сучасної технології» (Сан-Паулу у Бразилії або прикордонна мережа складальних заводів на півночі Мексики). По-четверте, з'являється усвідомлення проблеми деякими важливими країнами. Наприклад, Великобританія збільшила зовнішню допомогу країнам, що розвиваються. З'являється усвідомлення існування загальнолюдських проблем – глобальне потепління, деградація родючих земель, знищення лісів, втрата біологічних відмінностей, забруднення та необмежений лов риби в океанах, нестача прісної води, зростання населення та зменшення площі родючої землі. Всі ці проблеми серйозно загрожують сталому розвитку усього людства[32].

Такі країни, як Китай, найближчими десятиліттями, в основному, отримуватимуть основну енергію з нафти (після 1995 р. і Індія, і Китай перевершили можливості використання власних нафтових родовищ і все частіше звертаються до країн Перської затоки). Все це призведе до загострення взаємовідносин між країнами регіону[33].

Отже, можна зробити такі попередні висновки: досить важко довести, що утворення єдиної світової економіки зробило розвинені країни біднішими; розвинені країни, безумовно, стали залежними у процесі міжнародного поділу ринку праці, але і всі інші країни значною мірою відчувають залежність від інших; індустріалізація у будь-якому разі веде (часто повільно) до стійкого типу розвитку у міру загострення міжнародної конкуренції у виробничому секторі; торгівля, спеціалізація та використання унікальних особливостей кожної країни завжди вели до позитивних результатів; майбутнє країн «третього світу» залежить від стратегії розвитку та рівня компетентності правлячої еліти бідних країн.

Відповідно якщо не відбудеться консолідація «центру» навколо вирішення проблем «периферії», може настати масове розчарування не тільки у глобалізації, а й у несправедливому світовому порядку. Це загострення може стати причиною міліта-

31 Фесенко М. В. Соціально-економічна диференціація сучасної фінансової цивілізації. Матеріали українсько-турецької філософсько-педагогічної конференції: Г. Сковорода і Ф. Гюлен: своєчасність традиції гуманізму. Київ: Інформ. системи, 2010. С.61, 62. С. 76.

32 Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. Москва: Логос, 2002. 254 с.

33 Фесенко М. В. США та Китай: боротьба за глобальні управлінські ресурси. Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали V Міжнародних філософсько-економічних. читань. С. 28.

ризації бідних країн та отримання ними засобів масового знищення. Основна відмінність міжнародного порядку, що формується за умов динамічних змін XXI ст., від міжнародного порядку XX ст. полягає у знеціненні такого поняття реалізму та неореалізму, як «баланс сил». Зниження ймовірності конфлікту між великими державами і зближення їхніх позицій з більшості спірних міжнародних проблем можуть привести до створення альянсу розвинених країн, здатного за потенціалом протистояти об'єднаним силам «периферійних» держав. Внаслідок цього «держави, що не відбулись» відмовляться брати участь у демократизації міжнародної системи.

Одночасно з цією проблемою констатується ігнорування країнами «центру» порушення загальноприйнятих норм і прав людини в країнах «периферії», від курсу на розповсюдження зброї масового знищення до фінансової підтримки терористичної активності. Коаліція розвинених країн зможе встановлювати норми поведінки на міжнародній арені, а також правила, що обмежують ступінь свободи урядів щодо власних громадян. Водночас актуальною залишається проблема відновлення системи управління в країнах «периферії» зусиллями окремих великих держав або їх коаліції, але не з метою експлуатації природних багатств або людських ресурсів цих країн, а заради захисту елементарних прав їх громадян та надання їм гарантій дотримання цих прав. Основу сучасної міжнародної системи, незважаючи на суттєві трансформаційні процеси, все ще становить Вестфальська міжнародна система та порядок, які мають бути зміненні відповідно до умов та викликів XXI ст. І передусім ідеться про встановлення пріоритету прав людини над правами народів, націй і держав[34].

ВИСНОВКИ

Таким чином, управління глобальним розвитком на межі XX–XXI ст. допускало керування політичними, соціальними та фінансово-економічними процесами в тих сферах міжнародних відносин, за які не відповідає самостійно жодна країна, організація або інші суб'єкти міжнародної системи. В цьому історичному періоді розвитку людства глобальний розвиток залежить від колективних дій світового співтовариства, в якому задіяні держави, міжурядові та неурядові організації, транснаціональні корпорації та впливові індивіди.

Більшість сучасних проблем міжнародної системи набувають глобального характеру. Забезпечити гідний рівень розвитку економіки, безпеки, захисту прав людини у сучасних умовах жодна країна самостійно, без взаємодії з міжнародними інституціями не може. Консолідації міжнародного порядку вимагає зростання кількості суб'єктів міжнародної системи, що взаємодіють на глобальному рівні – міжурядові організації, міжнародні фінансові інститути, військово-політичні організації та блоки, міжнародні неурядові організації та транснаціональні соціальні рухи, глобальні медіа, транснаціональні корпорації тощо. На цьому тлі констатується перехід від управління в інтересах держав-націй до управління для забезпечення консолідації міжнародного порядку. Паралельно цьому процесу з'являється конкуренція між дер-

34 Фесенко М. В. Проблеми центру та периферії у глобальному управленні світ-системою. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія. 2014. Випуск 11. С. 226. С. 220.

жавними бюрократичними механізмами і транснаціональними акторами. Тож прагнення зберегти унікальні традиції, соціокультурні та етноконфесійні особливості народів, а також державний суверенітет народжується як природна реакція національної держави на глобальну уніфікацію, «прозорість» державних кордонів і заміну національно орієнтованої моделі соціально-економічного розвитку на глобалістичну ідеологію[35].

Консолідація міжнародного порядку покликана обмежити анархічність міжнародної системи, і спрямована на впорядкування пріоритетних чинників консолідації в інтересах стабільної еволюції системи міжнародних відносин. Консолідація передбачає зміцнення міжнародного порядку шляхом створення механізмів впливу на учасників системи міжнародних відносин відповідно до глобальних політичних трансформацій. Консолідація міжнародного порядку спрямована на зміцнення зв'язків між елементами системи міжнародних відносин і передбачає формування ефективних механізмів їх субординації єдиним принципам інституціоналізації і централізації.

Глобальна політична та соціально-економічна диференціація держав світу з позиції світ-системного підходу визначається наявністю нерівномірного розвитку країн «центру» та «периферії». За таких умов їх взаємовідносини зумовлюються виникненням проблеми глобального рівня та негативно впливають на консолідацію міжнародного порядку. Неможливість протистояти сучасним глобалізаційним викликам сприяє наростанню глобальної нестабільності міжнародної системи. Наявність політичної, соціально-економічної нестабільності, демографічна криза, релігійні та етнічні конфлікти сприяють інтенсифікації міграційних процесів і протистоянню між високорозвиненими та слабо розвиненими країнами. Консолідація міжнародного порядку має запобігати наростанню хаосу як безпосередньо спільними зусиллями учасників міжнародної системи, так і через реорганізовані міжнародні організації, які мають створити ефективну систему управління «державами, що не відбулися» та потенційно небезпечними процесами, що пов'язані з їх розвитком.

Для ефективної консолідації міжнародного порядку необхідно створити глобальну інституційну структуру. Евентуально таку відповідальність можуть взяти на себе постійні члени Ради Безпеки ООН (можливо, у розширеному складі), «Група семи», «Група двадцяти». Розглядається можливість повернення до початкового варіанту Статуту ООН, в якому не передбачалося право націй на самовизначення, чітко конкретизувати вимоги до держав – членів ООН, а також встановлювалася процедура виключення або тимчасового призупинення членства будь-якої держави світу.

Наявна соціально-економічна та політична диференціація між суб'єктами міжнародної системи виявляється у такому: постійно збільшуваному розриві між доходами на душу населення у розвинених країнах та тих, що розвиваються; у зростанні соціальної нерівності; в актуалізації проблеми голоду в країнах «третього світу»; у посиленні інформаційної нерівності та неписьменності у світі; у загальному зниженні тривалості життя на планеті, яке контрастує з його підйомом у розвинених країнах; у

35 Фесенко М.В. Об'єктивні передумови трансформації глобального управління міжнародною системою. Вісник Київського національного університету. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2018. № 18. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/current

швидкому темпі зростання населення та споживання людством природних ресурсів; у зростанні міграції бідного населення, яке буде тільки посилюватися.

Свідченням та результатом глобальних політичних трансформацій і кризи консолідації є виникнення альтернативних стратегій розвитку міжнародної системи – постглобалізм, антиглобалізм, альтерглобалізм, мережеві проекти розвитку тощо. Країни «центру» не в змозі зупинити порушення загальноприйнятих норм і прав людини в країнах «периферії», наприклад, курсу на розповсюдження зброї масового знищення та фінансування терористичної активності. Актуальною є проблема відновлення системи управління в країнах «периферії» зусиллями окремих великих держав, не з метою експлуатації природних багатств або людських ресурсів, а заради захисту елементарних прав їх громадян. Отже, основним завданням консолідації міжнародного порядку є допомога країнам «периферії» у подоланні соціально-економічної та політичної відсталості, що дозволить їм реалізуватися в якості повноправних суверенних держав.

Оксана МІТРОФАНОВА

ТРАКТУВАННЯ КАТЕГОРІЙ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНІЙ НАУЦІ

Західні категорії, які використовуються в західних міжнародно-політичних концепціях, поступово розповсюджуються в аналізі фахівців-міжнародників в усьому світі. Іноді основні школи теорії міжнародних відносин, такі як ліберальний інтернаціоналізм чи наступальний неореалізм, намагаються зрозуміти функціонування міжнародних відносин на основі часто протилежних концепцій. Ця концептуальна різноманітність часто була результатом роботи північноамериканських дослідників.

Мета дослідження – проаналізувати та уточнити зміст основних понять і категорій, серед яких гегемонія, сила, унілатералізм, мультилатералізм, нова холодна війна. Крім цього, дослідити релевантність певних концепцій, пов'язаних з питанням домінування, таких як ідеї наступального неореалізму та гегемонії, а також інших концепцій у зв'язку з конфліктом, таким як холодна війна чи гібридна війна.

Згідно концепції **мультилатералізму** міждержавні відносини можуть регулюватися раціональністю: відносини, засновані на силових детермінантах, мають бути замінені порядком, визначеним законом. Держави можуть спиратися на мультилатералізм для створення інституцій, здатних створити порядок, сприятливий для мирних відносин. Мультилатералізм є складовою частиною вілсонівського ідеалізму, що лежить в основі проєкту Ліги Націй, а потім Організації Об'єднаних Націй.

Зростаюча складність сучасних міжнародних відносин спричиняє зміцнення мультилатералізму. У глобалізованому світі, де зростає взаємозалежність, жодна держава не може сподіватися вирішити всі проблеми поодинці. Йдеться не лише про загрози міжнародній безпеці, а й про проблеми бідності, ресурсів, виклики у царині екології[1].

Ліберальний інтернаціоналізм – це зовнішньополітична доктрина, яка підтримує дві основні ідеї: дотримання норм, заснованих на правилах, і сприяння ліберальній демократії.

Прикладом ліберального інтернаціоналізму є зовнішня політика Канади щодо України. З цієї точки зору зовнішня політика Канади повинна відображати канадську ідентичність і, зокрема, цінності ліберальної демократії та особисті права та свобо-

1 Ikenberry J. The Future of Multilateralism: Governing the World in a PostHegemonic Era. Japanese Journal of Political Science. 2015. № 16. P. 404.

ди громадян, що лежать в її основі, дозволяючи Канаді більше не відносити свої дії до традиційних категорій зовнішньої політики, відмовитися від класичного статусу середньої держави, щоб досягти більш цікавого статусу взірцевої держави та мати можливість поширити свій вплив на регіони, які апріорі є поза досяжністю[2].

Незважаючи на свій анархічний характер, міжнародний простір характеризувався формуванням не тільки системи держав, але й суспільства держав. Суспільство держав виникає «коли група держав, усвідомлюючи певні спільні інтереси та спільні цінності, утворює суспільство в тому сенсі, що вони вважають себе об'єднаними загальним набором правил у своїх відносинах одна з одною та беруть участь у функціонуванні спільних установ»[3].

Отже, ліберальна версія теорії режиму стверджує, що інституції впливають на поведінку держав і міжнародних організацій[4]. Теоретики режиму стверджують, що існує співпраця, незважаючи на анархію, зокрема у сфері прав людини, колективної безпеки та торгівлі[5]. Ліберальний підхід до теорії режиму стверджує, що співпраця можлива без гегемонії, оскільки існує конвергенція очікувань. Режими сприяють співпраці, встановлюючи стандарти поведінки, які сигналізують іншим членам, що вони насправді співпрацюють. Ліберальна версія теорії режиму заохочує співпрацю та перешкоджає дефолту[6].

Відносно аналізу теорії режиму прихильники лібералізму та адепти реалізму мають відмінність у підходах до сутності міжнародної співпраці та ролі міжнародних інституцій. Лібералісти обстоюють позицію, що міжнародні інституції створюють середовище, сприятливе для зближення державних інтересів, що сприяє співпраці режимів, яка не могла б відбутися в анархічному світі. Реалісти наголошують, що режими просто відображають розподіл влади в міжнародній системі, і що будь-яка співпраця, яка відбувається при даному режимі, відбулася б у будь-якому випадку. Потужні держави створюють режими, які сприяють їхній безпеці та економічним інтересам.

Згідно ліберальної концепції все більше залучення держав до глобалізації призведе до зменшення напруженості між державами. Теорії McDonald's і Dell, начебто деякий час спрацьовували. За теорією McDonald's коли країна досягає такого рівня економічного розвитку, що в неї є достатньо сильний середній клас, щоб підтримувати мережу McDonald's, вона стане «країною McDonald's» і не буде зацікавлена у веденні війни проти країни такого ж рівня розвитку[7].

Теорія Dell стверджує, що дві країни, які є частиною великого глобального ланцюга поставок, як Dell, ніколи не вступлять у війну, доки вони є частинами одного глобального ланцюга поставок[8].

2 Welsh J. At Home in the World. New York, 2005. P. 22.

3 Bull H. The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics. London, 1977. P. 11.

4 Rittberger V., Mayer P. Regime theory and International Relations. Clarendon Press, 1993. P. 66.

5 Krasner S. (ed). International Regimes. Ithaca, NY. Cornell University Press, 1983. P. 141.

6 Oye K. Explaining Cooperation Under Anarchy: Hypotheses and Strategies. In Kenneth Oye (ed.) Cooperation Under Anarchy. Princeton, NJ, 1986. P. 6.

7 Friedman T. The Lexus and the Olive Tree. New York: Farrar, Straus and Giroud, 1999. P. 248.

8 Friedman T. The World is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century. Picador, 2007. P. 155.

Роберт Кеохейн і Джозеф Най розробили теорію під назвою комплексної взаємозалежності[9]. Вони стверджували, що держави є домінуючими акторами в міжнародних відносинах, що сила є корисним і ефективним політичним інструментом і що в міжнародній політиці існує ієрархія. Суть аргументації Кеохейна і Най полягає в тому, що в міжнародних відносинах фактично існують численні канали, які з'єднують суспільства за межами традиційної Вестфальської системи держав. Це проявляється в багатьох формах, починаючи від неформальних державних зв'язків і закінчуючи транснаціональними корпораціями та організаціями. Міждержавні відносини – це вектори взаємодії за підходом реалістів; міжурядові відносини виникають, коли відмовляємося від постулату, що держави діють як злагоджені одиниці; транснаціональні відносини аналізуються, коли не застосовується позиція, що держави є єдиними одиницями. Саме через ці канали відбуваються політичні обміни, а не лише через обмежений міждержавний канал.

По-друге, Кеохейн і Най стверджують, що фактично немає ієрархії між засобами, а це означає, що зовнішня політика не тільки не є основним інструментом для втілення стратегії певної держави, але ще існує безліч різних засобів досягнення мети, які виходять на перший план. Межа між внутрішньою та зовнішньою політикою в цьому випадку стає розмитою, оскільки в міждержавних відносинах немає чітко визначеного порядку дій. Цю точку зору підтверджує важливість сфери енергетики в російсько-українських відносинах. Російська Федерація через газові війни протягом десяти років чинила постійний тиск на Україну, а також свою роль відігравав тісний взаємозв'язок російських і українських олігархічних груп для отримання прибутку.

Нарешті, коли переважає складна взаємозалежність держав, не відбувається використання військової сили. Отже, обстоюється ідея, що між країнами, де існує складна взаємозалежність, відкидається вирішення конфліктів за допомогою збройних сил. Але, з іншого боку, роль армії важлива в політичних і військових відносинах між ворогуючими блоками[10].

У царині міжнародних відносин категорія «гегемонія» використовувалася протягом значного періоду часу таким чином, що значною мірою втрачався її критичний потенціал через те, що дана категорія майже завжди пов'язувалася з категорією «домінування». Наприклад, у геополітиці дуже часто гегемонія застосовувалася для опису характеристик діяльності, яку здійснює держава, з позиції сили, тобто держава, яка здатна нав'язувати свою волю іншим державам на міжнародній арені.

Однак даний підхід ігнорував важливу тенденцію, яка з 1980-х років розповсюдилася у дослідженні міжнародних відносин, а саме: застосування концепції гегемонії, розробленої італійським політичним теоретиком Антоніо Грамші (1891–1937), для якого ця категорія також мала на увазі – крім простого панування – ідеологічний вимір процесу встановлення та підтримки погодженого підпорядкування однієї групи на користь іншої.

Канадець Роберт Кокс (1926–2018) був першим, хто досліджуючи міжнародні відносини, застосував категорію гегемонії в грамшіанському розумінні. Своїм есе

9 Keohane R., Nye J. Realism and Complex Interdependence. The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader / T. George A. Amawi. Oxford, 1997. P. 11.

10 Keohane R., Nye J. Realism and Complex Interdependence. The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader / T. George A. Amawi. Oxford, 1997. P. 122.

«Грамші, гегемонія та міжнародні відносини: есе методу», опублікованим у 1983 році, він започаткував розвиток нового критичного теоретичного підходу, який буде названо нео-Грамшизм.

Грамші задавався питанням «Чи міжнародні відносини передують або є наслідком (логічно) фундаментальних суспільних відносин? Без сумніву вони з'являються після виникнення фундаментальних суспільних відносин. Будь-яка значна інновація в соціальній структурі через свої техніко-військові прояви також природно змінює абсолютні та відносні відносини на міжнародній арені»[11].

Грамші не применшував значення держави. Держава залишалася для нього основним суб'єктом міжнародних відносин і осередком, де відбуваються соціальні конфлікти, отже, середовищем, де формується гегемонія соціальних класів. У цих соціально-класових гегемоніях особливості націй поєднувалися унікальним і оригінальним чином. Робітничий клас, який вважався інтернаціональним в абстрактному сенсі, націоналізувався в процесі розбудови своєї гегемонії. Поява на національному рівні нових очолюваних робітниками блоків могла б передувати будь-якій фундаментальній перебудові міжнародних відносин[12].

Гегемонія на міжнародному рівні – це не просто порядок між державами. Це порядок у глобальній економіці з домінуючою моделлю виробництва, яка проникає в усі держави та пов'язує їх з іншими підлеглими моделями виробництва. Це також сукупність міжнародних суспільних відносин, які пов'язують соціальні класи різних країн. Глобальну гегемонію можна моделювати як соціальну структуру, економічну структуру та політичну структуру; однак її не можна звести лише до одного з цих елементів, оскільки вона складається з усіх трьох одночасно. Крім того, глобальна гегемонія виражається через міжнародні норми, інституції та механізми, які встановлюють загальні правила поведінки для держав і сил громадянського суспільства, які діють за межами національних кордонів – правила, які підтримують домінуючу модель виробництва[13].

Є підхід, який стверджує, що міжнародна система з більшою ймовірністю залишиться стабільною, коли одна держава є домінуючою світовою державою. Таким чином, кінець гегемонії зменшує стабільність міжнародної системи.

Теорія стабільності гегемонії пов'язана з наданням суспільних благ: щоб вирішити проблему колективної діяльності щодо розподілу суспільних благ, потрібна наявність впливового актора, який бажає та здатний взяти на себе непропорційну частку надання суспільних благ. Стабільність гегемонії може передбачати посилення співпраці, оскільки в інтересах гегемона забезпечувати суспільні блага, а в інтересах інших держав – підтримувати міжнародний порядок, з якого вони отримують суспільні блага[14].

Теорія режиму може бути реалізована для забезпечення збереження гегемонії

11 Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci. New York, 1971. P. 176.

12 Reygada L., Gramsci: les relations internationales au prisme de l'hégémonie. LVSL. URL: https://lvsl.fr/gramsci-les-relations-internationales-au-prisme-de-hegemonie

13 Reygada L., Gramsci: les relations internationales au prisme de l'hégémonie. LVSL. URL: https://lvsl.fr/gramsci-les-relations-internationales-au-prisme-de-hegemonie

14 Ikenberry J. Institutions, Strategic Restraint, and the Persistence of American Postwar Order. International Security. 1998. № 23(3). P. 55.

США та очолюваних США інституцій, які вважаються доброзичливими, проте вона недооцінює динамізм світової політики, приймаючи статичний погляд на міжнародну політику, і є державоцентричною без урахування інших структурних моделей та форм влади[15].

Американський фахівець з міжнародних відносин, професор міжнародних відносин Чиказького університету, один з найвпливовіших представників реалізму свого покоління, Джон Міршаймер стверджує, що досить важко оцінити, коли держави досягли задовільного обсягу влади[16]. Як на нього, гегемон регіонального рівня прагне уникнути загрози своєму статусу гегемона, запобігаючи підйому будь-якого конкурента та вдаючись до рівноваги лише як до крайнього засобу[17]. Коли велика держава намагається перешкодити своїм суперникам отримати владу за її власний рахунок, вона може вибрати балансування або втручання, сприяючи передачі відповідальності іншим державам, залишаючись осторонь. Для того, щоб визначити обставини, за яких великі держави визначають свою зовнішньополітичну стратегію, необхідно враховувати географію та розподіл влади[18].

Назагал Міршаймер найбільше відомий тим, що розробив теорію наступального реалізму, яка пояснює взаємодію великих держав як насамперед раціональне бажання досягти регіональної гегемонії в анархічній міжнародній системі.

У концепції наступального неореалізму, яка була висунута Міршаймером у відповідь на оборонний неореалізм, міжнародна система надає великим державам сильні стимули до наступальних дій заради підвищення своєї безпеки та забезпечення виживання[19].

Держави прагнуть збільшити свою військову міць за рахунок інших держав, маючи на меті отримання гегемонії[20]. Як наслідок, представники наступального неореалізму вважають, що найкращою стратегією для держави для збільшення відносної могутності з метою досягнення гегемонії є втілення наступальної тактики. Оскільки майже неможливо досягти глобальної світової гегемонії через обмеження проекції влади через океани та діяльність ворожих сил, найкращий статус, який можуть сподіватися отримати врешті-решт держави, це статус регіонального гегемона, який домінує у своєму географічному регіоні[21]. К. Лейн стверджує, що Міршаймер неправильно оцінює Сполучені Штати як регіонального гегемона. Замість того, щоб бути регіональним гегемоном зі стратегічною метою домінування в Західній півкулі, одночасно запобігаючи зростанню конкурентів у Європі та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, цей вчений вважає, що дані вказують на те, що Сполучені Штати прагнули й досягли глобальної гегемонії, що, у свою чергу, спричиняє питання стосовно достовірності прогнозів Міршаймера щодо майбутньої стратегії США, насамперед, їхньої

15 Strange S. Cave! Hic Dragones: A Critique of Regime Analysis. International Organization. 1982. №36(2). P. 486.

16 Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W. Norton & Company. 2001. P. 34–35; 156–157.

17 Там само. P. 141.

18 Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W. Norton & Company. 2001. P. 155, 160, 261, 272.

19 Там само. P. 155, 160, 261, 272.

20 Rynning S., Ringsmose J. Why Are Revisionist States Revisionist? Reviving Classical Realism as an Approach to Understanding International Change. International Politics. 2008. № 45/26. P. 21–29.

21 Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W. Norton & Company. 2001. P. 141.

закордонної військової діяльності[22].

Це невпинне прагнення влади за своєю суттю породжує стан постійної конкуренції у сфері безпеки, а можливість війни є завжди присутньою у другорядному плані. Лише після досягнення регіональної гегемонії великі держави стають державами зі статусом-кво[23]. Зрештою, наступальний неореалізм Міршаймера створює песимістичну модель міжнародної політики, яка характеризується небезпечною міждержавною конкуренцією у сфері безпеки, яка може спричинити конфлікти та війни[24].

Контргегемонія – це спроба критикувати чи демонтувати владу гегемона. Іншими словами, це протистояння або опозиція існуючому статус-кво та його легітимності в політиці[25]. Теорія переходу влади, яка намагається концептуалізувати відношення між війною та силою в міжнародних відносинах, може бути корисною для пояснення стратегії боротьби з гегемонією. За підходом професора політології Мічиганського університету, засновника теорії переходу влади Абрамом Органскі, рівномірний розподіл політичних, економічних і військових можливостей між групами держав може збільшити ймовірність війни. Мир найкраще зберігається, коли існує дисбаланс можливостей між знедоленими націями та націями, що мають переваги. Агресор буде з групи дуже незадоволених країн[26].

Дефініція **першої холодної війни** є загальноприйнятою, тоді як визначення **другої холодної війни** знаходиться у стадії формування. У випадку першої холодної війни йдеться про протистояння США з СРСР за умов біполярного ладу. Тоді як нова холодна війна або друга холодна війна застосовується як для визначення конфронтації між Росією та країнами Заходу, так і для напруженості у відносинах США і КНР.

Втім, у політичних, наукових, експертних колах розгорнулися дебати, чи вступив світ у період другої холодної війни з анексією Криму Росією та війною на сході України. А світові лідери повинні визначати, яку саме політику обирати у зв'язку з даними подіями.

Холодна війна визначається як період напруженості, який тривав майже півстоліття між США та Радянським Союзом, а також їхніми союзниками. Ці супердержави сформували два блоки, наділені значними військовими засобами, та захищали протилежні ідеологічні системи та економічні моделі (комунізм, з одного боку, і капіталізм, з іншого)[27]. Тобто для холодної війни як явища суттєвими чинниками були ідеологія та економіка.

Провідні держави Європи отримали допомогу від США та СРСР, водночас поступово стаючи сателітами супердержав. Втім, історична ретроспектива спростовує детермінізм та доводить, що зовнішньополітичні позиції провідних держав Заходу і Сходу розвивалися не за одною моделлю, а мали специфічні особливості, притаманні кожній країні. Зокрема, були спроби деяких країн зайняти відносно незалежну позицію: у Франції втілювалася доктрина голлізму, заснована на прагненні Шарля де Голля

22 Layne C. The «Poster Child for offensive realism»: America as a global hegemon. Security Studies. 2002. № 12:2. P. 120-164.

23 Mearsheimer J. The False Promise of International Institutions. International Security. 1994. № 19(3). P. 12.

24 Snyder G. Mearsheimer's World. International Security. 2002. № 27/1. P. 153.

25 Drezner D. Counter-Hegemonic Strategies in the Global Economy. Security Studies.2019. № 28 (3). P. 511.

26 Organski A. World Politics. New York. Knopf, 1958. P. 302.

27 Guerre froide. Larousse encyclopedie. URL: https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/guerre_froide/184391

відродити велич Франції на світовій арені та мати можливість глобально впливати на перебіг подій у світі, а зовнішньополітичне позиціонування Югославії за часів Йосипа Броз Тіто визначається показовим прикладом оригінальності стратегії країни, яка призвела до конфлікту з СРСР та розриву дипломатичних відносин, до прийняття зернової допомоги від США та пошуку власного шляху, з намаганням балансувати між двома протилежними таборами біполярного світу. У Франції та Італії формувалися концепції європеїзму та атлантизму за умов нагальної потреби врегулювання економічної ситуації. Ці країни належали до різних коаліцій під час Другої світової війни. Незважаючи на те, що обидві держави залежали від американської допомоги, в Італії робився наголос на взаємодоповнюваності двох концепцій та важливості для Італії участі в Європейській спільноті з вугілля та сталі (ЄСВС) та НАТО, тоді як у Франції спостерігався певний антагонізм у поглядах стосовно цих парадигм.

На сучасному етапі для наукового дискурсу притаманні спроби з'ясувати доцільність застосування терміну «нова холодна війна» до відносин Росії з країнами Заходу, та констатується значна популярність терміну **«гібридна війна»** для описання агресії Росії щодо України. Своєрідним трендом у сучасній суспільній науці стали численні роботи з дослідження гібридної війни[28]. Втім, дефініція «нова холодна війна» є дискусійною, підходи науковців є різноманітними, отже принагідно, можна спробувати виокремити деякі аргументи прихильників та супротивників застосування терміну «нова холодна війна» до подій, які відбуваються через російсько-українську війну.

Польський професор, генерал у відставці С. Кожей є прихильником терміну «гібридної холодної війни», а також «нової холодної війни» та «другої холодної війни» через те, що вони адекватно передають сутність відносин між Росією та Заходом, а особливо – між Росією та НАТО. Фахівець виокремлює наявність класичних проявів першої холодної війни у другій: політична конфронтація без перетину межі, за якою починається гаряча війна та безпосередня збройна перемога. Формами конфронтації, які були присутніми і у першій холодній війні, є пропагандистські кампанії, економічні санкції, шпигунство, демонстраційні військові маневри, дорогі програми з озброєння, які спричиняють розкручування гонки озброєнь. Новими елементами, згідно С.Кожея, є відсутність міжблокового характеру, менше ідеологічного протистояння, поява змагання у кіберпросторі, обмежені, приховані конфлікти. Професор виокремлює як основоположну характеристику нової холодної війни гібридність, тобто радикальну різноманітність засобів та методів протистояння[29].

Утім, співвітчизник генерала польський фахівець Я. Раубо вважає, що термін «нова холодна війна» стосується хронологічних рамок, а не певної інноваційності змагань, мети чи засобів. Отже, як на нього, все частіше спостерігається переплетіння криз, подібних отруєнню С. Скрипаля, з періодами усталених відносин та взаємною толерантністю до підвищеної активної діяльності спеціальних служб[30].

Український професор Григорій Перепелиця не сумнівається в існуванні нової

28 Павелко И., Пацек П. Международная безопасность в контексте гибридной войны. Wschód Europy. 2019. № 2. S. 148.

29 Koziej S. Co z tą nową zimną wojną? URL : https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-stanislaw-koziej-co-z-ta-nowa-zimna-wojna/

30 Raubo J. «Nowa zimna wojna» trwa czyli nie tylko o sprawie Skripala. URL: https://www.infosecurity24.pl/nowa-zimna-wojna-trwa-czyli-nie-tylko-o-sprawie-skripala

холодної війни, яка матиме значні наслідки; за його оцінкою під впливом російсько-української війни відбулись кардинальні зміни у відносинах між Заходом і Росією. Російсько-українська війна перевела ці відносини з рівня «стратегічного партнерства» в стан латентної «холодної війни», з перспективного переходу на рівень відкритої конфронтації в стадію її ескалації. Як на нього, російсько-українська війна створює реальні передумови для початку Третьої світової війни.

Г. Перепелиця підсумовує, що геостратегічно ця війна навіть не обмежується простором України. Вона ведеться по всьому східному флангу НАТО, такі країни як Польща, Литва, Естонія і Латвія в дійсності стали прифронтовими державами[31].

Подібну оцінку має й польський політолог Ю. Фішер, за яким, якщо так звану «українську кризу» не буде вирішено якнайшвидше, вона може стати джерелом не тільки нової холодної війни, але й причиною Третьої світової війни. Принагідно фахівець наголошує на певній провині Заходу щодо України: Євросоюзу, який давав пусті обіцянки Україні, та США з Великою Британією, які не виконали Будапештський меморандум[32].

Для українського політолога С. Тарана негативом для України є той факт, що в цій новій холодній війні Україна перебуває на передовій, на самому «нулі». Хоча, він зауважує, що гірше було б, якби Україна залишилася б сама на передовій, і Заходу було абсолютно байдуже те, що відбувається з нею. Наразі Заходу не байдуже не з доброчинних міркувань, а з практичних; Таран підкреслює, що якщо Росія піде далі, і якщо В. Путіну пробачать ту агресію, яку він робить проти України, він піде ще далі. На його думку українська передова має одну перевагу, а саме: за нею знаходиться Захід, який так чи інакше вимушений опікуватися Україною[33].

Представники американських наукових кіл також не є одностайними в оцінці нової холодної війни. Зокрема, для американського письменника, журналіста, історика, старшого наукового співробітника фонду «Нова Америка» Майкла Лінда друга холодна війна є незаперечною, а її інструментом є економічні санкції. Він зазначає, що у випадку з Росією санкційна політика США полягає в тому, щоб змушувати російські та іноземні компанії, а також росіян та іноземців карати російський уряд за його політику в Криму і в Україні. Втім, як на нього, не визнаючи цього на словах, США та їхні європейські союзники на практиці вже визнали Грузію й Україну частиною сфери впливу Росії, відмовившись від планів прийняти ці країни в НАТО і Євросоюз після агресивної реакції Росії. Лінд вважає, що ймовірність того, що Росія поверне Крим Україні, приблизно дорівнює ймовірності того, що США повернуть Техас і Каліфорнію Мексиці[34].

Отже, цей фахівець не згадує порушення міжнародного права, Будапештський меморандум, серед підписантів якого є і США, про цивілізаційний вибір українського народу взагалі не йдеться. Для нього вирішення проблеми полягає суто у застосу-

31 Перепелиця Г. Позитивістський підхід в оцінці сучасного російсько-українського конфлікту. Суспільно-політичні процеси. 2017. Вип. 2-3. С. 137–138.

32 Фишер Ю. Кризис в Украине и его международные последствия для региона, Европы и мира. Украинский вопрос: безопасность, экономика, общество. Люблин, Бердянск. 2017. Издательство КУЛ. С. 14, 20.

33 Таран С. У новій холодній війні Україна на боці добра. URL: https://prm.ua/u-noviy-holodniy-viyni-ukrayina-na-storoni-dobra-taran/

34 Лінд М. Все, що потрібно знати про нову холодну війну. URL: https://ua.112.ua/mnenie/vse-shcho-potribno-znaty-pro-novu-kholodnu-viinu-442818.html

ванні силових детермінант та розподілі сфер впливу, а саме: в основі будь-якого реалістичного плану врегулювання російсько-українського конфлікту повинна лежати домовленість про часткову автономію проросійських областей і статус нейтральної держави для України в цілому. Тут варіантів мало: це узгоджений нейтралітет, поділ повноважень або продовження конфлікту. Ні Росія, ані Китай –незалежно від того, якими будуть їхні режими – ніколи не визнають легітимність військових гарнізонів та операцій біля своїх кордонів, вважає М. Лінд[35].

А для американського професора Яна Бремера події в Україні не є другою холодною війною та не стануть нею через декілька причин. Як на нього, по-перше, холодна війна становить запеклу боротьбу двох блоків. У 2014 році він вважав, що європейці не підтримують повністю американців і прогнозував, що європейці не ухвалять відчутні санкції проти Росії, щоб не зашкодити своїм відносинам з цією державою. Тільки Польща та балтійські країни могли б закликати до більш рішучих дій НАТО, проте вони є меншістю. По-друге, китайці не підтримують росіян, а залишаються осторонь, тому що їм не вигідно втручатися у події в Україні. По-третє, Росія не є достатньо могутньою, її економічна, демографічна, дипломатична складові занепадають. По-четверте, найголовніший аргумент для Бремера, це те, що американцям все одно. Питання України не є для них важливе. Врешті, Україна не є союзником для американців, заради якого вони були б готові боротися[36].

Показово, що обидва фахівці визнають, що Україна не знаходиться серед першочергових інтересів США, тому марно було б сподіватися на якісь рішучі дії з боку офіційного Вашингтону. Подальша політика США щодо російсько-українського конфлікту показала їхню готовність віддати першість європейцям у посередництві при спробі його врегулювання. За таких підходів діяльність французько-німецького тандему в рамках нормандського формату виглядає цілком логічною для американців, втім спричиняє постійні запитання в українців, які почувають себе ошуканими щодо практичного застосування Будапештського меморандуму. Врешті, два колишні президенти України Леонід Кравчук та Леонід Кучма заявляють, що Україну просто обманули з Будапештським меморандумом[37]. Цілком ймовірно, що країни, які у майбутньому прагнутимуть розвивати власний ядерний арсенал, візьмуть цей прецедент до уваги, не забуваючи, що підписання Будапештського меморандуму було пов'язане з денуклеарізацією України.

Питання причин війни спонукає до аналізу силової політики держав, яка спричиняє війни. Категорія «сили» є однією з основних у теорії реалізму. Теорія реалізму містить декілька центральних положень, зокрема, таких як визначення держав як центральних акторів міжнародної політики, а не лідерів чи міжнародних організацій; наполягання на анархічній суті міжнародної системи через відсутність наднаціональної влади для забезпечення дотримання правил, раціональність, через яку у міжнародній системі держави діють у власних інтересах, та прагнення до сили держав для забез-

35 Там само.

36 Bremmer I. This Isn't A Cold War. And That's Not Necessarily Good. URL: https://time.com/139128/this-isnt-a-cold-war-and-thats-not-necessarily-good/

37 Кравчук Л. Кучма сказав, що нас обдурили. URL: https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/kuchma-skazav-scho-ukrainu-obdurili.html

печення їхнього існування. Так Моргентау писав: «Державний діяч повинен мислити в категоріях національних інтересів, які визначаються як сила серед інших сил. Звичайні люди, не знаючи специфічних нюансів мислення державного діяча, найчастіше застосовують прості категорії моралі чи права для визначення абсолютного добра й абсолютного зла[38]. «Реалізм стверджує, що принципи універсальної моралі не можуть застосовуватися до дій держав (...). Людина може сказати собі: «Нехай здійсниться справедливість, навіть якщо світ має загинути», але держава не має права говорити так від імені тих, яких вона має захищати .(...) Хоча особистість має моральне право пожертвувати собою на захист такого морального принципу, держава не має права дозволити, щоб її моральне несхвалення порушення (цього морального принципу) перешкоджало успіху політичної дії, держава сама надихається моральним принципом, а саме: принципом національного виживання»[39]. Важливою є сила, а не мораль.

У цьому контексті Ніколас Спайкмен пов'язував національну безпеку з вищою силою. Він писав: «В історії небагато прикладів, які показують, що великі та могутні держави створюють союзи та організації для обмеження власної сили. Держави завжди прагнуть стримувати силу іншої держави. Правда полягає в тому, що держави зацікавлені лише в балансі, який їм вигідний. Їхньою метою є не баланс, а щедра маржа. Немає справжньої безпеки в тому, щоб бути саме таким сильним, як потенційний ворог; безпека є лише тоді, коли держава є трохи сильнішою від іншої. Немає можливості дії, якщо її міцність повністю перевірена; немає жодних шансів на позитивну зовнішню політику, якщо немає вільного запасу сили. Якою б не була теорія та раціоналізація, практичною метою є постійне покращення відносної потуги держави. Бажаний баланс – це такий, який нейтралізує інші держави, залишаючи рідну державу вільною, з вирішальною силою та голосом»[40].

Відповідно до школи реалізму, анархія у структурі міжнародної системи є першопричиною війни. Відповідно, якщо питання, яке розглядається, є достатньо важливим для держави, вона може досягти задовільного результату, лише використовуючи свою силу, щоб нав'язати свою волю одній чи кільком іншим державам. Усвідомлення того, що будь-яка держава може вдатися до збройної сили в будь-який час, зобов'язує кожну державу завжди бути готовою до такого випадку[41].

Центральним поняттям неореалізму є міжнародний розподіл влади, що називається полярністю, яка означає блоки держав, які володіють владою в міжнародній системі. Неореалізм вважає, що суть міжнародної структури визначається розподілом можливостей сили, яка розглядається як незалежна змінна[42].

Неореалісти стверджують, що існують три можливі системи міжнародних відносин залежно від кількості великих держав у міжнародній системі. Однополярна система містить лише одну велику державу, біполярна система містить дві великі

38 Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Knopf, 1948. P. 165.

39 Там само. P. 12.

40 Spykman N. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power. New York: Harcourt, Brace and Company, 1942. P. 305.

41 Waltz K. Man, the State, and War. New York: Columbia University Press, 1959. P. 205.

42 Waltz K. The Anarchic Structure of World Politics. International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues. McGraw-Hill. P. 80.

держави, а багатополярна система містить більше двох великих держав. Неореалісти приходять до висновку, що однополярна або навіть біполярна система є більш стабільною, ніж багатополярна система, тому що вона менш схильна до війни між великими державами та системних змін[43]. У багатополярному світі невизначеність намірів призведе до зростання недовіри та конкуренції між державами[44].

У контексті міжнародних відносин, позначених багатополярною невизначеністю, неореалісти стверджують, що процеси змагання та конкуренції дозволяють державам зберегти свою владу. Змагання спонукає держави застосовувати тактику успішних держав, тоді як конкуренція змушує держави пильно забезпечувати свою безпеку та виживання найкращими можливими засобами[45].

Теорія етапів на шляху до війни встановлює, що наявність територіальних проблем і використання силової політики призводять до війни[46]. Не всі суперечки можуть перерости у війну: економічні суперечки нечасто спричиняють війни, а територіальні – дуже часто. Безпосередньою причиною війни є наявність територіального спору. Територіальні суперечки менш імовірно будуть вирішені, ніж суперечки з інших питань, і, враховуючи їх екзистенційний характер, можна очікувати, що вони створюватимуть непримиренні групи інтересів і повторювані конфлікти[47]. Окрім територіальних суперечок, застосування силової політики збільшить вірогідність виникнення конфлікту.

Основною причиною війни було б використання силової політики, що призвело б до укладання військових союзів і участі в гонці озброєнь. Таким чином, у відповідних держав посилиться сприйняття загрози та ворожості сусідніх держав, і це сприятиме укріпленню прихильників жорсткої лінії та таким чином зменшенню ймовірності компромісу[48].

Висновки. Таким чином, західні категорії, які використовуються в західних міжнародно-політичних концепціях, вже є широко розповсюдженими у вітчизняній науці. Розуміння змісту основних понять та категорій полегшує їхнє адекватне використання вітчизняними фахівцями. До того ж, моделі міжнародних відносин ліберального інтернаціоналізму та наступального неореалізму за допомогою численних концепцій намагалися пояснити останні геополітичні події. Виявляється також, що західні концепції, такі як бачення гегемонії Грамші та ідея холодної війни Кеннана, переформульовуються та переосмислюються для опису поточної конфліктної ситуації, зокрема глобального протистояння між США, Китаєм та Росією та російсько-української війни.

43 Schweller R. New Realist Research on Alliances: Refining, Not Refuting, Waltz's Balancing Proposition. The American Political Science Review. 1997. № 91(4). P. 928.

44 Rosato S. Intentions in Great Power Politics: Uncertainty and the Roots of Conflict. Yale University Press. 2021. P. 21.

45 Posen B. Nationalism, the Mass Army, and Military Power. International Security. 1993. № 18(2). P. 85.

46 Owsiak A. The Steps to War: Theory and Evidence. Oxford Research Encyclopedia of Politics. 2017.

47 Senese P., Vasquez J. The Steps To War: An Empirical Study. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008. P. 13.

48 Там само. P. 31.

Віктор ЛУЩАК

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Найбільш раннім та стійким питанням в історіографії «холодної війни» було – хто відповідальний за розв'язання глобального конфлікту? На перший погляд його важко назвати історичним чи науковим, але потрібно врахувати той факт, що історія теж була одним із невійськових фронтів у протистоянні США та СРСР. Як зазначав відомий американський історик А. Шлезінгер-молодший (інколи його прізвище передають як Шлезінджер) «велика холодна війна – між комунізмом та демократією – породила малу холодну війну – між істориками»[1]. Лише коли біполярне протистояння закінчилось та ідеологічний туман розвіявся, «холодна війна» постала як черговий, завершений в часі період для історичного дослідження. Одним із завдань, яке виникло перед істориками – це розробка періодизації «холодної війни».

Коли дослідники намагаються уникати надмірної теоретизації проблеми періодизації «холодної війни», вони використовують загальноприйняту формулу, згідно з якою, «холодну війну» розділяють на етапи/фази напруги та розрядки, потепління та похолодання. Не варто пояснювати, що таке спрощення є достатньо умовним та явно не достатнім для розуміння феномену «холодної війни». Коли ж історики вдаються до демаркації «холодної війни» на окремі періоди, то перед ними постає два питання, яку дату чи подію обрати за її початок, і де визначати так званий вододіл або розрядку у протистоянні. Відповідь на них багато в чому залежить від підходу до трактування самого поняття «холодна війна». Нижче ми спробуємо зробити загальний ретроспективний зріз проблеми періодизації «холодної війни», враховуючи зазначені компоненти.

Історіографія часів «холодної війни»

Радянська історіографія представляє найбільш безальтернативний погляд на «холодну війну». Як зазначає російський історик О. Філітов «радянські історики почали вивчення проблематики «холодної війни» з досить вузькою установкою – довести провину правлячих кіл Заходу, насамперед США, у її розв'язанні[2]. Про стан радянської історіографії говорять відомі дослідники В. Зубок та К. Плєшаков: «...у

1 Шлезингер А. Циклы американской истории. М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. С. 237–310.

2 Филитов А.М. Холодная война: историографические дискуссии на Западе. М.: Наука, 1991. С. 6.

Росії (СРСР – В.Л.) немає належної історіографії холодної війни, контроль над інтелектуальним життям сприяв тому, що усі писання про походження та фази холодної війни віддзеркалюють офіційну лінію Кремля щодо цих питань»[3]. Наведемо кілька показових прикладів таких «писань» щодо ґенези «холодної війни».

У «Дипломатичному словнику» за 1986 р. зазначено, що відкритим проголошенням «холодної війни» є промова, або «ідеологічний маніфест імперіалізму», В. Черчилля у 1946 р. у Фултоні, в якій він закликав створити англійсько-американський військовий союз для боротьби зі «східним комунізмом»»[4]. Радянський історик О. Яковлєв розвиваючи цю тезу додає: «...промова Черчилля була свого роду лише сформульованим маніфестом холодної війни. Вона висловила те, що практично вже стало зовнішньополітичним курсом США... Незабаром провокаційна програма Черчилля вилилася в «доктрину Трумена», першу оформлену політичну директиву, яка офіційно розпочала холодну війну»[5]. В «Історії зовнішньої політики СРСР» від 1986 р. автори пишуть таке: «Доктрина Трумена», «план Маршалла», створення військового Північноатлантичного блоку (НАТО) – такі були головні етапи агресивної політики американського імперіалізму в перші повоєнні роки. Започаткована імперіалістами, «холодна війна» вела до різкого загострення міжнародної напруженості»[6].

Підкреслимо, що усі наведені тези взяті з публікацій другої половини 1980-х рр., тобто загальний дискурс у радянській історіографії від часів Й. Сталіна до М. Горбачова практично не змінювався. Щодо питання періодизації, то за словами О. Філітова, під кінець «холодної війни» утвердилась умовна схема: перша «холодна війна» – «розрядка» – друга «холодна війна» (кін.1970-х – 1980-ті рр.)», перевага якої полягала у тому, що вона підкреслювала складний та непрямолінійний характер біполярного протистояння у другій половині XX ст.

Західна історіографія суттєво випереджала радянську у підходах до інтерпретації «холодної війни». Тривалий час у західних наукових колах передові ролі у вивчені глобального конфлікту відігравали американські історики. Приблизно до 1970-х рр. саме їх дискурс визначав направленість досліджень для європейських істориків. Цей дискурс, який російські дослідники В. Батюк та Д. Євстаф'єв назвали «демонічним», полягав у пошуку відповіді на питання, хто винен у «холодній війні»? Якщо для радянських істориків відповідь була очевидною, виходячи із офіційної лінії Кремля, то американські історики розв'язали навколо цього питання широку дискусію.

Загальну динаміку цієї дискусії влучно, на нашу думку, спрогнозував ще у 1950 р. британський історик Г. Баттерфілд. Він зазначив, що історики, якщо вони є сучасниками війн про які пишуть, починають зазвичай їх інтерпретації з «героїчної фази». Вони зображують хороших людей, які борються зі злом. У цьому бойовому настрої вони бачать лише гріхи ворога і ігнорують основні структурні дилеми, які так часто

3 Zubok V., Pleshakov C. The Soviet Union. In The origins of the Cold War: international perspectives / Ed. by David Reynolds. New Haven: Yale University Press, 1994. P. 53.

4 Дипломатический словарь в 3-х томах. Том III. С-Я. / Гл. ред.-ция А.А. Громыко. М.: Изд-во «Наука», 1986. С.536.

5 Яковлев А.Я. От Трумэна до Рейгана. Доктрины и реальности ядерного века. М.: Молодая гвардия, 1985. С. 192- 193.

6 История внешней политики СССР. Том второй. 1945-1985 гг. / Под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. М.: «Наука», 1986. С.123.

провокують міжнародні конфлікти. З часом, коли емоції спадають історія переходить в «академічну фазу»[7]. Фактично американська історіографія «холодної війни» формувалась за схожим сценарієм. Розвиваючи думку Г. Баттерфілда, А. Шлезінгер-молодший зазначає, що у Сполучених Штатах «героїчна» фаза набула двох форм: ортодоксальна в 1940-х – 1950-х рр., коли росіяни вважались головними лиходіями, та ревізіоністська в 1960-х рр., в якій лиходіями були вже американці[8].

Зупинимось окремо на підходах істориків-ревізіоністів щодо ґенези «холодної війни»[9]. Для початку зазначимо, що попри усі заслуги та відхід від консенсусу історіографії перших десятиліть конфронтації, «ревізіоністи» не змогли також позбавитись демонологічного підходу. З тією лише відмінністю, що у них «головний лиходій» фігурував не «радянський комунізм», а «американський імперіалізм»[10]. Окремі представники цієї течії американської історіографії «холодної війни», не змінюючи логіки звинувачення США у її розв'язані, розширили контекст «холодної війни» до більшовицької революції, популяризувавши, таким чином, підхід до інтерпретації «холодної війни» як цивілізаційного протистояння Схід-Захід. Хрестоматійним прикладами є роботи В. Вільямса, одного з найбільш відомих ревізіоністів, який вважає, що «холодна війна» стала частиною американської політики з 1917 р.[11]. Інший американський дослідник Д. Флемінг, у своїй двотомній роботі прослідковує витоки конфлікту після російської революції 1917 р. та простежує лінію антагонізму між Заходом і Сходом до 1960 року[12].

У 1970-х – 1980-х рр. в американській історіографії сформувався третій підхід, який історик та професор Єльського університету Дж. Геддіс назвав «постеревізіоністським синтезом». Історія почала переходити від знаряддя пропаганди у більш наукове поле, у «академічну фазу». Серед істориків постревізіоністів, окрім Дж. Геддіса, варто виділити Д. Єргіна, В. Лафібера, В. Таубмана та ін., які по-новому поставили дослідницьку проблему – не «хто винен у розв'язанні «холодної війни», а «чому вона сталася»[13].

Згаданий нами Дж. Геддіс пов'язує початок «холодної війни» з кількома знаковими подіями, що мали місце в 1946 р.: промова Сталіна у Великому театрі 9 лютого 1946 р.; «Довга телеграма Кеннана» 22 лютого 1946 р.; Фултонська промова Черчилля 5 березня 1946 р. Таким чином, зазначає Дж. Геддіс, протягом 1946 р., практично зникли всі залишки попередньої довіри між колишніми союзниками. Але, як в 1946 р., так і в 1947 р., події ще можна було повернути назад, замінивши «холодну війну» настільки ж «холодним миром». Однак, на думку автора, Радянська блокада Західного

7 Butterfield H. The Tragic Element in Modern International Conflict. The Review of Politics. 1950. № 12 (02). P. 147-164.

8 Schlesinger A. Jr. Some Lessons from the Cold War. Diplomatic History. 1992. Vol. 16. Issue 1. P. 47.

9 Серед істориків-ревізіоністів найбільшу популярність здобули, зокрема – Г. Алперовіц, брати Дж. та Г. Колко, В. Вільямс та Д. Флемінг.

10 Kolko J., Kolko G. The Limits of Power. The World and United States Foreign Policy, 1945-54. New York: Harper and Row, 1972. 820 p.

11 Williams W. American-Russian Relations, 1781-1947. New York: Rinehart, 1952. P. 107.

12 Fleming D. The Cold War and Its Origins, 1917-1960 (2 Volumes). NY: Doubleday, 1961. 1158 p.

13 Gaddis J. The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947. New York: Columbia University Press, 1972. 382 p.; Taubman W. Stalin's American Policy: From Entente to Detente to Cold War. New York: W.W. Norton and Co., 1982. 291 p.; Yergin D. Shattered Peace. The Origins of the Cold War and the National Security State. Boston: Houghton Mifflin Company, 1977. 526 p.; LaFeber W. America, Russia, and the Cold War, 1945-1984. [Fifth Edition]. New York: Alfred A. Knopf, 1985. 348 p.

Берліна в 1948 р. зовсім виключила таку можливість і запустила маховик «холодної війни» на повні оберти.

Приблизно у цей період у західній історичній науці відбувається ще одна якісна зміна у вивченні «холодної війни». До цього процесу, активніше ніж до того, стали залучатись європейські історики, які почали відходити від тієї установки, що глобальне протистояння зводиться виключно до американо-радянських відносин. Вагомий внесок у розширення дискусії щодо «холодної війни» серед британських істориків зробив Д. Уотт[14]. У своїй відомій статті «Переосмислення холодної війни: Лист до британського історика» він пише про свою стурбованість, по-перше, певною монополією американських істориків на дослідження «холодної війни», по-друге, неісторичністю їхнього дискурсу з акцентом на пошук винних, а не розуміння самого процесу, по-третє, впливом цього дискурсу на британських дослідників. Д. Уотт зазначає, що американська історіографія «холодної війни» говорить дуже мало про «холодну війну» і дуже багато – про історію американського мислення в 1960-ті та 1970-ті рр. Для того, щоб освіжити дискусію серед своїх колег-істориків, він пропонує ряд тез та підходів, які могли б змінити та розширити фокус досліджень. У цьому контексті Д. Уотт запитує у певного зібраного образу британського історика: Чи варто говорити про одну війну так, як медієвісти говорять про Столітню війну? Або, ми повинні говорити про першу та другу «холодну війну», як це роблять класичні історики про Пунічні війни між Римом і Карфагеном? Чи варто говорити про «холодні війни», як про наполеонівські? Яким було їх географічне охоплення?… Хто були воюючі сторони, а хто нейтральні? І нарешті, «холодна війна» закінчилася? І якщо так, то коли і як?

Врешті, Д. Уотт пропонує говорити про три «холодних війни». Перша тривала з 1947 по 1955 рік, починаючи формально з проголошення доктрини Трумена у лютому 1947 р. і закінчуючи (після смерті Й. Сталіна) першою конференцією на найвищому рівні у Женеві у 1955 р. Друга почалась з «ультиматуму» М. Хрущова від листопада 1958 р., що погрожував підписанням сепаратного мирного договору зі східнонімецьким урядом, якщо не буде досягнуто згоди про статус Берліна, і закінчується укладанням Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою в 1963 р. Третя починається з американської інтервенції у В'єтнамі в 1964 р. і триває до дипломатичної революції 1969–1973 рр., підписання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, угоди по Берліну, відкриття дипломатичних відносин між Сполученими Штатами та Китаєм, та припинення американського втручання в Індокитай за Паризькими угодами. Угоди у Гельсінкі 1975 р. Д. Уотт розглядає як формальний мирний договір, яким закінчилася «третя холодна війна».

Щодо підходу про початок «холодної війни» з 1917 р. британський історик пише наступне: «...я повністю ігнорую ту групу дослідників, які або стверджують, що холодна війна почалася з втручання Великобританії, Франції, США, Канади та Японії в громадянську війну в Росії, яка відбулась одразу після більшовицької революції, або принаймні, що саме тут можна шукати витоки холодної війни». Але, разом з тим, він не заперечує цінності та важливості цього підходу для глибшого розумін-

14 Watt D.C. Rethinking the Cold War: A Letter to a British Historian. The Political Quarterly. 1978. Volume 49. Issue 4. P. 446-456.

ня «холодної війни». Полювання за походженням, на його думку – це розвага, яка має свій власний набір притаманних недоліків, і втрата почуття історичної міри є одним із них. Він пропонує англійським дослідникам триматись осторонь американського прикладу, поводити себе як професійні історики та «розглядати холодну війну як сферу дослідження істориків, а не відслідковувати винуватців та висувати їм звинувачення»[15].

Потреба у нових підходах до вивчення «холодної війни», про які писав Д. Уотт у 1978 р., гостро постала після розпаду СРСР. Це сприяло появі «нової історії холодної війни». З епітету «нова», власне, стає зрозумілою ціль досліджень, яка спрямована на переосмислення, ревізію старих підходів та вироблення нових. Основними характеристиками «нової історії холодної війни» стали міждисциплінарний підхід та залучення документів з архівів різних країн, особливо східноєвропейських. Головне завдання, яке ставили перед собою історики – перенести акценти дослідження «холодної війни» з американо-радянських відносин на вивчення ролі третіх країн у походженні та ескалації «холодної війни», причому не тільки в Європі, а й в Азії, на Близькому та Середньому Сході, у Латинській Америці.

Історіографія після закінчення «холодної війни»

На межі 2000-х рр. у *західній історіографії*, в ході подальшого розвитку «нової історії холодної війни», посилюється увага дослідників до ідеології та ступеня її впливу на походження конфлікту. Це сприяло викристалізуванню ідеологічного підходу[16]. Його характерною рисою стало визначення сутності «холодної війни» як конфлікту між різними підходами до організації суспільства, різними моделями розвитку.

В рамках ідеологічного підходу ми б виділили два етапи ґенези «холодної війни», які пропонують дослідники: 1917–1945 рр. – зародження «холодної війни» та 1945-1947 рр. – безпосередньо перехід до біполярності. В окремих дослідженнях дані періоди та їх кількість варіюються. Наприклад, згідно з німецьким дослідником В. Лотом, основи для конфронтації виникають у період індустріалізації наприкінці XIX – на початку XX ст.[17] З іншого боку, норвезький історик та редактор фундаментальної «Кембриджської історії холодної війни» (2010 р.) О. Вестад вважає, що поворот у бік конфронтації виявив себе пізніше – у 1920-ті рр. На його думку, використання СРСР Комінтерну в міжвоєнний період як основного інструменту міжнародного впливу призвело до того, що комунізм став сприйматися американцями та європейцями як загроза[18]. Якщо О. Вестад наголошує на діяльності Комінтерну, то Дж. Геддіс говорить про зіткнення двох ідеологій – вільсонівської та ленінської. Ці дві ідеологічні системи, на думку автора, мали високий експансіоністський потенціал. В більшій мірі, історія XX ст. розвивалась із зіткнення цих двох ідеологій.

15 Там само. С. 455.

16 Kramer M. Ideology and the Cold War. Review of International Studies. 1999. Vol. 25. P. 539–576.

17 Лот В. Разрядка и преодоление холодной войны. Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы. Т.2. / под ред: Н.И. Егоровой, А.О. Чубарьяна. М., 2003. С. 9.

18 Hanhimäki J.M., Westad O.A. The Cold War: a history in documents and eyewitness accounts. Oxford: Oxford University Press, 2004. P. 2.

Події 1917–1918 рр. стали символічною базою для конфлікту між комунізмом та капіталізмом, як між двома країнами, що обрали протилежні шляхи суспільного розвитку[19].

Найбільш незвичне датування походження «холодної війни» дає американський історик Д. Енгерман. Він вважає, що цей процес розтягнувся на сорок п'ять років (1917–1962 рр.) і поділяється на два етапи. Перший етап ґенези історик називає «біполярністю» і датує його початком 1917 р. Цей етап – вихід двох держав на стартові позиції[20]. Поворотний момент у переході від «біполярності» до «глобальної конфронтації» відбувається в 1945 р. після розгрому Німеччини. Починається другий етап ґенези «холодної війни». Згідно з Д. Енгерманом, його характерна риса полягає в тому, що в ході даного періоду ідеологія обох країн все глибше проникала в країни третього світу. Водночас конфлікт мав місце на території країн-членів альянсів, але ніяк не всередині самих супердержав. Обидві сторони, на думку автора, по суті стають імперіями, але різного сорту. США щодо Західної Європи була «імперією на запрошення» (використовуючи вираз норвезького вченого Ґейра Лундестада[21]), а Радянський Союз щодо Східної Європи був «імперією, що нав'язала себе». Так, до 1962 р. у світі практично не залишилося країн, не втягнутих у протиборство в тому чи іншому вигляді, або таких, куди б не проникла та чи інша ідеологія[22]. Отже, Д. Енгерман вважає, що процес ґенези «холодної війни» завершився після остаточного розділу ідеологічних сфер впливу на початку 1960-х рр.

Американські історики Д. Девіс та Ю. Трані пішли, у цьому контексті, ще далі та інтерпретують події 1917 р. не просто як ґенезу чи зародження «холодної війни», а як початок «першої холодної війни»[23]. На їх думку, президент США В. Вільсон та його держсекретарі Р. Ленсінг і Б. Колбі на початку 1920-х рр. сформулювали всі ті постулати, які наприкінці 1940-х рр. політичний оглядач У. Ліппман викарбує у формулу «холодної війни». Відтак, автори стверджують, що адміністрація В. Вільсона розпочала «першу холодну війну», що тривала з 1917 по 1933 р. Так, на їх думку, виник прецедент для повоєнної «холодної війни». Доктриною «першої холодної війни» вони вважають «ноту Колбі»[24], яка була підготовлена державним секретарем Б. Колбі та залишалась основою американських відносин із СРСР до 1933 р.

Одним із критиків ідеологічного підходу є американський історик, професор Колумбійського університету А. Стефансон. Він не відкидає ідею про ґенезу «холодної війни» від 1917 р. як гіпотези: «Якщо визнати, що холодна війна заснована на систем-

19 Gaddis J.L. We now Know: Rethinking the Cold War. Oxford: Oxford University Press, 1997. P. 4-6.

20 Engerman D.C. Ideology and the origins of the Cold War 1917-1962. The Cambridge History of the Cold War / Ed. by Westad O.A., Leffler M.P. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 25.

21 Lundestad G. Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952. Journal of Peace Research. 1986. Vol. 23. P. 263-77.

22 Engerman D.C. Ideology and the origins of the Cold War 1917-1962…P. 41.

23 Дэвис Д. Э., Трани Ю. П. Первая холодная война. Наследие Вудро Вильсона в советско американских отношениях / Науч. ред. А.А. Поршакова; Пер. с англ. Е.В. Нетесовой; Сост. указ. и библиогр. ред. Д. Н. Бакун. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 479 с.

24 Головна теза «ноти Колбі» – невизнання радянської влади і неприйняття розчленування Росії. Нота проголошувала, звинувачуючи РСФРР в експорті революції, що уряд США «не може визнати цих правителів Росії як уряд».

них відмінностях між двома країнами, – пише він, – то було б природно визначити її початок у більшовицькій революції». При цьому, щоправда, автор додає: «Ця концепція представляється дуже логічною, проте неминуче виникає питання, як у такому разі слід характеризувати союзницькі відносини між СРСР і США у роки Другої світової війни»[25]. Сам історик розглядає «холодну війну» як стан «аномального» інтенсивного конфлікту між Сполученими Штатами та Радянським Союзом, що виник у результаті нездатності двох держав вирішити монументальні політичні проблеми наприкінці Другої світової війни. Починаючи з 1947 р., «холодна війна» була «аномальною» у тому сенсі, зазначає А. Стефансон, що хоча рівень ворожнечі нагадував пряму війну, конфлікт відбувався згідно з класичними термінами міжнародного права, в умовах миру[26].

А. Стефансон вважає, що «холодна війна» закінчилась в 1963 р., оскільки змінився набір характеристик, які визначали суть конфлікту: легітимність іншого визнається де-факто, а непримиренна ідеологічна ворожість замінюється загальним акцентом на необхідності мирного співіснування; існуючий поділ та баланс сил не прямо, але визнається у формі сфер впливу чи контролю; узгоджено договором, що ядерна зброя ніколи не повинна застосовуватися, окрім крайніх випадків. Таким чином, на думку дослідника, після 1963 р. відносини між США та СРСР почали нагадувати традиційне суперництво великих держав. Яким би чином не трактувати «холодну війну», говорить історик, є очевидним, що у цей момент відбуваються якісні зміни у відносинах[27]. Варто підкреслити, що про ці зміни зазначає також А. Шлезінгер-молодший: «…Після того, як у жовтні 1962 року президент Кеннеді і прем'єр Хрущов разом заглянули в ядерну прірву, вони вийшли з неї налаштованими якомога швидше рухатися в напрямку розрядки. Якби Кеннеді був живий, а Хрущов, можливо, протримався б при владі трохи довше, разом їм би вдалось подолали ще більше крайнощів холодної війни. Вони відкинули підхід з нульовою сумою і зрозуміли, що розумні переговори приносять взаємну вигоду»[28].

Французький історик Жан-Крістоф Ромер вважає, що «холодна війна» 1945-1989 рр. – це «просто специфічна фаза історичного протистояння між Сходом та Заходом»[29]. Ґенеза холодної війни, на думку автора, тривала в 1946–1947 рр. Як і А. Шлезінгер-молодший,[30] Ж.-К. Ромер вважає, якщо окремому епізоду все ж надати привілей бути початком «холодної війни», то це Паризька конференція в липні 1947 р., коли радянська делегація залишила засідання (зокрема, і через питання про розширення американської допомоги за «планом Маршалла» на країни Східної Європи), вирішивши взяти на себе ініціативу розриву відносини між колишніми союзниками.

25 Stephanson A. «Cold War Origins». Encyclopedia of American Foreign Policy. URL. https://www.americanforeignrelations.com/A-D/Cold-War-Origins.html

26 Там само.

27 Stephanson A. Fourteen Notes on the Very Concept of a Cold War. New York: Routledge, 1999. P. 62–85.

28 Schlesinger A. Jr. Some Lessons from the Cold War. Diplomatic History. 1992. Volume 16. Issue 1. P. 53.

29 Romer J.-C. Cold war or East-West confrontation: some methodological reflections. Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы. Т.1. / под ред. Н.И. Егоровой, А.О. Чубарьяна. М., 2003. С. 29–43.

30 Шлезингер А. М. Циклы американской истории. М.: Издательская группа «Прогресс», 1992. С. 277.

За словами Ж.-К. Ромера, на його розуміння сутності «холодної війни» та визначення її періодів вплинули ідеї іншого французького історика Рене Жіро[31]. Останній виділяє для характеристики «холодної війни» такі елементи: 1. Марність дипломатичних переговорів через відсутність довіри до Іншого, який фактично відкидає будь-який компроміс; 2. Збереження миру залежить від здатності продемонструвати свою силу перед Іншим, як у військовій, так і в економічній сфері (це не повний перелік, але Ж.-К. Ромер фокусується саме на цих двох). Ці характеристики власне визначили підхід Ж-К. Ромера до періодизації «холодної війни».

Перший період або «hot cold war» (визначення запозичене у Р. Жіро) тривав з 1947 по 1953 р. Він характеризується відсутністю діалогу між військово-політичним блоками, які виникали. Це період, коли дві наддержави вибудовують моделі, інструменти та засоби співпраці із своїми союзниками та партнерами. Протягом цього першого періоду війна – «гаряча» війна – залишається можливою перспективою з військової точки зору. Відсутність діалогу та стратегічної концепції, заснованої на застосуванні атомної зброї, зробили цей період особливо ризикованим, але водночас і періодом, який ніколи не повториться. Ж.-К. Ромер стверджує, що всі періоди після 1953 р. – незалежно від того, якими вони були розрядкою чи напругою, – матимуть інший характер, ніж період «hot cold war», через те, що у відносинах між США та СРСР з'явився фактор постійного діалогу, який необхідний для стабільності біполярної системи.

Другий період 1955–1957 рр., «від холодної війни до мирного співіснування» або перша розрядка. Цей короткий період розрядки характеризується розвитком доктрини мирного співіснування, яка стала «генеральною лінією радянської зовнішньої політики» у 1956 р. Не перебільшуючи значення даного етапу потепління, автор зазначає, що «мирне співіснування було фактично тимчасовою перервою у процесі світової революції, що веде до остаточної перемоги комунізму, ідеї, від якої жодним чином не відмовилися радянські лідери». Французький історик також стверджує, що згадані вище характеристики «холодної війни» не підходять навіть до особливо небезпечних років Берлінської та Кубинської криз. Оскільки постійний діалог між обома сторонами конфлікту не переривався, це дозволило вирішити кризи без застосування зброї, і найголовніше ядерної бомби.

Період, що починається на початку 1960-х рр., характеризується встановленням відносного стратегічного паритету та початком численних переговорів, що власне стало основою для розрядки. За Ж.-К. Ромером, розрядка зайняла місце мирного співіснування як тимчасова змінна, яка може бути адаптована до будь-яких обставин і політичних випадковостей. Саміт у Гельсінкі, що відбувся в 1975 р., є піком розрядки і новою ерою у відносинах між Сходом і Заходом. Ось чому, продовжує історик, коли нові суперечки виникають уже у 1976–77 рр., новий період напруженості не можна розглядати як просте повернення до «холодної війни». І невипадково деякі експерти та політики розглядали це як «нову» (американський політолог С. Хоффманн) чи «другу» (Дж. Кеннан) «холодну війну», чи навіть як «прохолодну війну» (Л. Брежнєв)[32]. Звичайно, підкреслює Ж.-К. Ромер, періоди напруженості виникали і надалі,

31 Girault R., Frank R., Thobie J. La loi des géants, 1941-1964: Histoire des relations internationales contemporaines. Payot. 2005. P. 169.

32 Romer J.-C. Cold war or East-West confrontation: some methodological reflections…. C. 39.

але діалог та переговори стали постійною складовою цих специфічних відносин між США та СРСР.

У *російській історіографії* «холодної війни», починаючи з 1990-х рр. і до першого десятиліття 2000-х рр., відбувся перехід від консенсусу радянського періоду, що повністю покладав всю відповідальність за розв'язання конфронтації на США та країни Заходу, до плюралізму думок. У 1995 р. на базі Інституту загальної історії РАН утворилася група з вивчення «холодної війни» до якої входили: О. Чубар'ян (директор інституту), Н. Єгорова, О. Філітов, В. Мальков, І. Гайдук, В. Позняков та ін. Переосмислення історії «холодної війни» російськими дослідниками сприяло появі нових (для російської історіографії) підходів до визначення ґенези «холодної війни» та відходу від догматичної інтерпретації її початку.

Важливою для розуміння російськими істориками здобутків західної історіографії, яка на відмінну від радянської не була скута ідеологічними бар'єрами, є монографія О. Філітова «Холодна війна: Історіографічні дискусії на Заході». Серед всього іншого автор зазначає: «Представляється вкрай дискусійним такий підхід, у якому початок «холодної війни» пов'язується з будь-яким демаршем західної сторони. Специфіка повоєнної політичної ситуації полягала саме в тому, що багато, якщо не все, у її розвитку залежало не від акцій прихильників конфронтації (а тим більше декларацій), а від реакції, контрзаходів іншої сторони»[33]. Наведемо кілька прикладів плюралізації підходів до ґенези «холодної війни» серед російських дослідників.

Російсько-американський історик К. Плєшаков відносить початок «холодної війни» до часів комуністичного перевороту в Чехословаччині в лютому 1948 р., а повне її розгортання з початку активної фази «берлінської кризи» (квітень 1948 р.)[34]. Згідно запропонованої дослідником Д. Наджафовим інтерпретації, витоки «холодної війни» сягають 1917 р., оскільки її виникнення пов'язане із структурними протиріччями між двома різними соціально-політичними системами. Вирішальна роль у конфлікті належала ідеологічній несумісності соціалістичної та капіталістичної систем. Д. Наджафов зазначає, що від часу утворення зусилля Радянської держави, всупереч проголошеній незабаром політиці «мирного співіснування», були спрямовані на те, щоб максимально послабити свого історичного опонента – світовий капіталізм. Автор говорить про спадковість радянської міжнародної стратегії до, під час та після Другої світової війни. Для Радянського Союзу інші держави, чи фашистські чи буржуазно-демократичні, як були, так і залишалися «ворожим капіталістичним оточенням[35]. Якщо Д. Наджафов віддає перевагу вирішальному впливу ідеологічного фактору в ґенезі «холодної війни», то В. Печатнов примикає до прихильників синтезу ідеологічних та геополітичних причин у виникненні повоєнної конфронтації двох наддержав. Проаналізувавши процес подвійної перебудови радянсько-американських відносин (від «холодного миру» до військового союзу-партнерства і потім до «холодної війни»), автор виділяє серед головних причин ворожих відносин колишніх союзників,

33 Филитов А.М. Холодная война: историографические дискуссии на Западе. М.: Наука, 1991. 200 с.

34 Плешаков К.В. Истоки «холодной войны»: размышления участника советско-американской конференции. США экономика, политика, идеология. 1991. № 4. С. 38.

35 Наджафов Д.Г. К вопросу о генезисе холодной войны. Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории / Отв. ред. А. О. Чубарьян, Н. И. Егорова. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. С. 65–104.

починаючи з 1946 р.: складання антирадянського консенсусу в США, реідеологізацію американської політики щодо СРСР як антитези рузвельтівського курсу на співпрацю, повернення до тотального контролю у внутрішньополітичному житті СРСР, геополітичні прагнення та великодержавність Сталіна[36].

Однією з найбільш структурованих робіт щодо періодизації ґенези «холодної війни» є монографія вже згаданих вище В. Батюка та Д. Євстаф'єва[37]. Перш за все, дослідники розділяють підхід за яким «холодна війна» – це феномен повоєнного періоду та розглядають початок протистояння не як момент, а як процес, який назрівав. Автори виділяють чотири періоди пов'язані з ґенезою «холодної війни»: 1) *період «важкого партнерства»*, який полягав у спробах досягти взаємоприйнятної формули розділу сфер впливу у повоєнному світі. Він розпочався з Тегеранської зустрічі (листопад-грудень 1943 р.) і фактично закінчився після Потсдамської конференції (липень-серпень 1945 р.), коли стало зрозуміло, що «європейського концерту» вже не вийде. Остаточне, формальне завершення цього етапу автори відносять до осені 1945 р., тобто капітуляції Японії у війні; 2) *латентно-конфронтаційний період взаємодії*, який тривав з кінця 1945 р. до березня 1947 р., коли була офіційно проголошена «Доктрина Трумена». Цей період, на думку дослідників, у сенсі напруженості у відносинах між Радянським Союзом і західними державами не виділявся на загальному тлі світової політики (більше того, Захід не був когерентною спільністю) і скоріше був періодом «геополітичної торгівлі» між колишніми союзниками щодо перерозподілу сфер впливу. Користуючись термінологією К. Плєшакова, цей період можна було б назвати «холодним миром»[38]; 3) *активно-конфронтаційний період взаємодії*, який, ну думку дослідників, і призвів до початку «холодної війни». За його відлік історики беруть весну 1947 р., а кінець – Берлінську кризу (літо 1948 р.). Протиборство між СРСР і Заходом на даному етапі відкрито перейшло у військово-політичний вимір, хоча військово-політичний елемент не грав значущої ролі, а був підпорядкованим політичному. Завершення цього періоду, на думку В. Батюка та Д. Євстаф'єва, і слід вважати початком «холодної війни», хоча структура міжнародних відносин, характерна для неї, ще остаточно не сформувалася, і в обох сторін був ще шанс зупинити несприятливий розвиток подій; 4) *період остаточної інституціоналізації системи взаємин «холодної воїни»*, який автори пов'язують із початком радянської блокади Західного Берліна (середина 1948 р.) і вторгненням північнокорейських військ у американську зону окупації на Корейському півострові (1950 р.). Після цього геополітичне примирення між СРСР і Заходом стало принципово неможливим, а конфронтація набула глобального характеру.

У зазначеній роботі автори критично відносяться до тези про початок «холодної війни» у 1917 р. Хоча, варто наголосити, що погляди В. Батюка з часом зазнали певних змін у бік ідеологічного підходу. У своїй книзі «Холодна війна між США та СРСР (1945–1991)», яка вийшла більш ніж через 20 років після зазначеної ви-

36 Печатнов В.О. От союза – к вражде (советско-американские отношения в 1945–1946 гг.). Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории / Отв. ред. А. О. Чубарьян, Н. И. Егорова. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. С. 21-64.

37 Батюк В. И., Евстафьев Д. Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945-1950 гг. М.: Российское университетское издательство, 1995. 253 с.

38 Плешаков К.В. Истоки «холодной войны»… С.41

ще роботи, він підкреслює: «Упродовж більшої частини XX століття, починаючи із Жовтневої революції в Росії, в основі міжнародних відносин лежало зіткнення ідеологій»[39].

Вагомий внесок у дослідження «холодної війни» зробила російська історикиня Н. Єгорова. Дослідниця дотримується думки, що «холодна війна» є феноменом саме післявоєнної історії, хоча і додає, що політико-ідеологічне протистояння двох систем бере свій початок з Жовтневої революції 1917 р. На думку Н. Єгорової, на відміну від традиційних воєн «холодна війна» почалася не з фіксованої дати, а визрівала протягом певного періоду часу. Період 1945–1946 рр., на її думку, не можна пов'язувати з початком «холодної війни», оскільки «ще не було до кінця вичерпано потенціал співпраці воєнних років, не були вирішені всі проблеми повоєнного мирного врегулювання, а у суспільній свідомості не склалися образи нового ворога»[40].

Формування власне того, що зветься «холодна війна», як зазначає Н. Єгорова, тривало в 1947–1948 рр. і було пов'язано з «доктриною Трумена», «планом Маршалла», створенням Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформу), формуванням блокової політики та створенням ідеологічних доктрин – стратегії стримування (запропонованої Кеннаном) та концепція «двох ворожих таборів» (проголошеної Ждановим). Берлінський криза була першим конфліктом великих держав в умовах розгортання «холодної війни», яка призвела до фактичного поділу Німеччини та поглибила розкол Європи.

Н. Єгорова підтримує загальноприйнятий підхід щодо динаміки «холодної війни», в якій є два основні параметрами – піки та спади міжнародної напруженості»[41]. Перший етап «холодної війни» тривав з 1947 по 1953 р. Другий етап – 1953–1955 рр. позначений спадом міжнародної напруги. Н. Єгорова, як і Ж.-К. Ромер, акцентують на ньому особливу увагу. Період 1953–1955 рр., навіть якщо його назвати «нульовим» циклом політики розрядки, мав принципово важливе значення порівняно з атмосферою тієї жорстокої ідеологічної та політичної боротьби, якою був відзначений кінець 1940-х – початок 1950-х рр. Як і Ж.-К. Ромер, Н. Єгорова, визнаючи важливість цього періоду, у той же час, не перебільшує його значення: «...обидві сторони в холодній війні розцінювали цю можливість як тактичний маневр з метою використати тимчасовий перепочинок на свою користь та на шкоду противнику». Російська історикиня вважає, що ідея першої розрядки інтерпретувалась не як альтернатива «холодній війні», а як її продовження іншими, «м'якими методами»[42].

Вищою точкою тенденцій, що розвивалися з 1953 р. до ослаблення міжнародної напруженості, дослідниця вважає скликання в Женеві 18–23 липня 1955 р. (після десятирічної перерви) наради глав урядів СРСР, США, Англії та Франції. На Женевському саміті не вдалося досягти практичних рішень з жодного конкретного питання, проте сам факт скликання наради у верхах, відновлення особистої дипломатії на

39 Батюк В.И. Холодная война между США и СССР (1945-1991). Очерки истории. М.: Издательство «Весь Мир», 2018. С. 11.

40 Оценка СССР в условиях «холодной войны». 2019. URL: https://history.jes.su/s207987840001121-2-1/

41 Егорова Н.И. Понятие «разрядка» в 1950-е годы: советская и западная интерпретации. Холодная война и политика разрядки: Дискуссионные проблемы. Т.1. Отв. ред.: Егорова Н.И., Чубарьян А.О.; Редкол.: Аггеева И.А., Гайдук И.В.; РАН. Ин-т всеобщей истории. М.: ИВИ РАН, 2003. С. 64.

42 Оценка СССР в условиях «холодной войны». 2019. URL: https://history.jes.su/s207987840001121-2-1/

найвищому рівні продемонстрували можливість альтернативного розвитку відносин між східним та західним блоками.

Продовжуючи, дослідниця зазначає, що «дух Женеви» досить швидко розвіявся і у «холодній війні» розпочався черговий пік напруження. Проявами третього етапу (1956–1962 рр.) стали: Суецька (1956–1957 рр.), Угорська (1956 р.), Берлінська (1958–1961 рр.) та Кубинська (1962 р.) кризи. Дві останні відносяться до прямого американо-радянського зіткнення. Незважаючи на кризову ситуацію в Берліні, не Німеччина, а віддалена від СРСР на тисячі кілометрів Куба стала каталізатором найнебезпечнішої за всю історію «холодної війни» міжнародної кризи. Н. Єгорова звертає увагу на те, що хоча механізм взаємного ядерного стримування зіграв свою роль, він якраз і змусив політиків замислитись про межі гонки ядерних озброєнь з метою «ядерного стримування», а також про вади самого «ядерного стримування». У результаті, 5 серпня 1963 р. СРСР, США та Великобританія після важких переговорів підписали Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космосі та під водою, до якого могли приєднатися інші країни. 17 жовтня 1963 р. на Генеральній Асамблеї ООН було винесено спільну радянсько-американську резолюцію про заборону виведення на космічну орбіту ядерної зброї. Ці кроки проклали дорогу іншим принциповим міжнародним та двостороннім радянсько-американським домовленостям у галузі скорочення гонки ядерних озброєнь, які загалом лягли в основу процесу розрядки.

Четвертий етап – розрядка міжнародної напруженості (кінець 1960-х – середина 1970-х рр.). Розрядка 1970-х рр. відрізнялася від короткострокового та нестійкого ослаблення міжнародної напруженості попередніх років. У вступному слові до збірника статей «Холодна війна та політика розрядки: Дискусійні проблеми» Н. Єгорова ставить таке питання: Чим була розрядка: невід'ємна частина холодної війни чи її альтернатива, яка заклала основу розвитку тих процесів, які на рубежі 1990-х років призвели до закінчення біполярного світу? І майже одразу зазначає, що «як підсумок дискусій на конференції та висновків у матеріалах, більшість зійшлись на тому, що розрядка проклала шлях до припинення глобальної конфронтації»[43].

Кульмінацією розрядки середини 1970-х рр. вважається Гельсінська Нарада з безпеки та співробітництва в Європі, на якій було зафіксовано принцип непорушності повоєнних кордонів у Європі. Із другої половини 1970-х рр. цей позитивний процес став поступово руйнуватися, почалась «ерозія політики розрядки». Введення радянських військ в Афганістан, і реакція у відповідь США, підвели своєрідну межу під розвитком розрядки і позначили поворот до нового етапу «похолодання» в радянсько-американських та міжнародних відносинах.

У контексті спроб періодизації «холодної війни» та власне її інтерпретації варто зазначити політологічний підхід. Насамперед ми б виділили книгу «Системна історія міжнародних відносин» під редакцією російського політолога та спеціаліста з міжнародних відносин О. Богатурова[44]. Її автори вважають, що не доцільно використовувати поняття «холодна війна» для характеристики усієї системи міжнародних відносин

43 Холодная война и политика разрядки: Дискуссионные проблемы. Т.1. Отв. ред.: Егорова Н.И., Чубарьян А.О.; Редкол.: Аггеева И.А., Гайдук И.В.; РАН. Ин-т всеобщей истории. М.: ИВИ РАН, 2003. С. 21.

44 Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы 1918-2003 / Под ред. А. Д. Богатурова. Т. 3: События. 1945-2003. М., 2003. 718 с.

1945–1991 рр. Натомість аналітично коректним, на їх думку, є використання поняття «конфронтація» як більш ширше та універсальніше. Цим поняттям можна влучно описати періоди розрядки міжнародної напруженості (які важко вписуються в контекст «холодної війни») в середині 1950-х, а потім наприкінці 1960-х та на початку 1970-х рр., як конфронтацію малої інтенсивності.

«Холодна війна», в рамках Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, розглядається як приватний вид конфронтації, найбільш гострими формами якої є протистояння на межі війни. Така конфронтація була характерна для міжнародних відносин у період приблизно з першої Берлінського кризи 1948 р. до Карибської кризи 1962 р. Таким чином, конфронтація у формі «холодної війни» тривала до 1962 р., а те, що було після 1962 року можна називати або «Довгим миром» за визначенням Дж. Геддіса, або як називають цей період автори монографії «конфронтаційною стабільністю». Конфронтаційна стабільність – історично протяжний та сталий стан відносин між великими державами, для якого було характерне поєднання регульованого протистояння СРСР та США з їх свідомим прагненням уникнути ядерної війни. Незважаючи на чергування хвиль зниження та зростання міжнародної напруженості, стан конфронтаційної стабільності загалом зберігався із закінченням Карибської кризи 1962 р. до розпаду біполярності 1991 р.

Попри позитивні тенденції у розвитку російської історіографії останніх десятиліть, варто наголосити і про наявність та, очевидно, популярність радянських підходів у дослідженні цього періоду[45]. Очевидно, ці роботи не є такими ідеологізованими, і їх понятійний апарат відрізняється від радянської термінології, але загальне сприйняття «холодної війни» як виключно американського продукту присутнє. Яскравим прикладом такого повернення до старого дискурсу є двотомна «Історія холодної війни», під загальною редакцією професора В.А. Золотарьова, дійсного державного радника РФ І класу. Для нашого дослідження особливо цікавим є другий том цього дослідження – «Холодна війна: Від Потсдаму до Мальти», яка вийшла у 2014 р.[46]

У роботі вихідним рубежем «холодної війни» взято 1945 рік, але автори також виділяють передісторію «холодної війни» проти Радянської Росії – 1917–1939 рр., що власне одразу вказує на спрямованість роботи. У передісторії «холодної війни» автори виділяють три періоди. Перший (1917–1922 рр.) характеризується як відкрита спроба країн Заходу на чолі із США використати військову силу як головну зброю для досягнення мети – ліквідації Радянської Росії. Другий відноситься до 1922–1939 рр. У цей період Захід вперше зосередив основні зусилля в антирадянській політиці на «невійськовому фронті», використовуючи для тиску на СРСР всілякі сили та засоби, у тому числі широку морально-політичну підтримку та матеріальну допомогу А. Гітлеру, розраховуючи на «вирішення комуністичної проблеми» руками Німеччини. Третій період передісторії, або «консервації» холодної війни – 1939–1945 рр. Принциповою та унікальною його особливістю, як зазначають автори, стало поєднання союзницьких відносин між США, Великобританією та СРСР із латентним процесом «холодної війни». У Вашингтоні та Лондоні було ухвалено низку рішень, що оформили перехід від союзництва з СРСР

45 Уткин А. Мировая холодная война. М.: Эксмо: Алгоритм, 2005. 732 с.

46 Илиевский Н.В. Холодная война: От Потсдама до Мальты (Военная история Российского государства / под ред. В.А. Золотарева). В 2-х т. Т. 2. М.: ИНЭС, РУБИН, 2014. 584 с.

до конфронтації, до «холодної війни». Як підкреслюють апологети радянської школи, «природно, що і Москва прийняла деякі адекватні заходи у відповідь»[47].

Щодо самої «холодної війни» автори виділяють у ній два періоди. *Перший період (1945–1955 рр.)* – перехід протиборчих сторін до повномасштабного використання всіх сил і засобів з арсеналу «холодної війни», включаючи першу «гарячу війну» (у Кореї, 1950–1953 рр.) та інституалізація «холодної війни», шляхом створення НАТО та Організації Варшавського договору. *Другий період – 1955–1985 рр.* Його основний зміст складає боротьба за створення військово-стратегічного паритету між НАТО та ОВД, між США та СРСР. Цей період автори ділять на два етапи: перший етап (1955–1973 рр.) обумовлений подальшим вдосконаленням конфронтуючими сторонами своїх арсеналів зброї масового знищення та наростанням протиборства; другий етап (1973–1985 рр.) характеризується тим, що США та СРСР пішли на зниження рівня військового протистояння, продовжуючи вдосконалювати свої ракетно-ядерні засоби збройної боротьби та активно використовуючи їх як «зброю стримування». І власне *третій період «холодної війни» 1985–1991 рр.* – її завершення.

Як видно навіть при поверхневому аналізі періодизація, яку запропонували автори та власне і текст всієї книги направлений на те, щоб довести тезу про оборонний характер дій СРСР у «холодній війні». Цю тезу влучно підтверджує цитата з книги: «Повоєнна конфронтація з СРСР була для США та їх союзників закономірним вибором. Що стосується Радянського Союзу, то він став учасником холодної війни вимушено, його дії носили переважно характер відповіді і мали на меті збереження власної незалежності та суверенітету»[48].

Українська історіографія «холодної війни», яка до 1991 р. була частиною радянської наукової школи, значно відстає від західних та російських істориків у підходах до інтерпретації біполярного протистояння. Попри наявність низки досліджень з окремих подій та епізодів «холодної війни»[49], комплексних робіт з цієї теми мало, і вони здебільшого носять характер або навчальних / навчально-методичних посібників, як от роботи О. Сича та А. Мінаєва, О. Овчаренко[50] або підручників та монографій з історії міжнародних відносин[51]. Останні, на наш погляд, є найбільш цікавими, оскільки аналізують «холодну війну» як цілісне явище в системі міжнародних відносин. Се-

47 Там само. С. 64.

48 Там само. С. 422-423.

49 Толстов С.В., Фесенко М.В. Феномен «нової холодної війни» з погляду політології міжнародних відносин. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/5093/; Потехин А.В. Дипломатия США в Восточной Европе. К.: Наукова думка, 1992. 128 с.; Бадах Ю. Г. «Холодна війна» та її виміри (1946-1991 рр.): монографія. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2009. 457 с.; Кудряченко А.І. Берлінська криза 1948-1949 років - балансування на межі війни. Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин. К.: Фенікс. 2014. С. 88-99.

50 Сич О., Мінаєв А. Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку: Навч. посіб. Чернівці: Рута, 2008. 72 с.; Овчаренко О. І. Двохполюсність світу і "холодна війна" (1946-1991 рр.): навч.-метод. посіб. до спецкурсу для студ. вищ. навч. закладів. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 172 с.; «Холодна війна» (1946-1991 рр.). Документи і матеріали. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Упорядник О.І. Овчаренко. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 536 с.

51 Мартиненко А.К., Мартиненко Б.А. Міжнародні відносини 1945-1975 років: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Видавництво Ліра-К, 2004. 366 с. URL: http://lib-net.com/book/108_Mijnarodni_vidnosini_.html; Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжоли. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 863 с.; Орлова Т.В. Історія сучасного світу (XV-XXI століття): навчальний посібник. Київ: Вікар, 2008. 552 с.

ред них варто виділити підручник «Міжнародні відносини та світова політика» за редакцією відомого українського політолога В. Манжоли. Автори зазначають, що повоєнна система мала конфронтаційний характер. Ішлося про системне, комплексне протистояння в економічній, політичній, військовій, ідеологічній та інших сферах, яке час від часу набувало характеру гострої, конфліктної, кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної, «гарячої» війни отримав назву «холодна війна». У роботі виділяються *три періоди «холодної війни» – 1948–1953 рр., 1958–1962 рр., 1981–1984 рр.* Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати «холодну війну» шляхом посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву розрядки міжнародної напруги. Хронологічно вони відбувались одразу після кризових періодів протистояння – середина 1950-х, друга половина 1960-х – перша половина 1970-х, друга половина 1980-х рр. XX ст.[52]

Щодо ґенези «холодної війни», то автори наводять наступні аргументи: «...по завершенні Другої світової війни інтереси СРСР та держав Заходу зіткнулися в трьох кризах, що стали переламними для трансформації відносин співпраці між союзниками в антигітлерівській коаліції на ворожнечу холодної війни: іранській, грецькій та турецькій. Перші повоєнні кризи свідчили про те, що обидві сторони готові до початку конфронтації... Поміж численних історичних подій, у яких знайшли відображення нові пріоритети в повоєнній політиці союзників, знаковими, такими, що знаменували початок холодної війни, вважають три: промову Й. Сталіна на зборах виборців (1946), фултонську промову В. Черчилля (1946) та проголошення доктрини Г. Трумена (1947)»[53].

ВИСНОВКИ

Закінчення «холодної війни» дозволило дослідникам поглянути на її динаміку з історичної перспективи. Згадана на початку формула піків-спадів у відносинах або потепління-похолодання міжнародної напруги, стала основою для періодизації «холодної війни». Зазначимо, що труднощі демаркації обумовленні самим характером явища, розмитістю та латентністю окремих подій, складністю їхньої ясної класифікації. До того ж, на відміну від «гарячої» війни, тут і не може бути чіткої дати, оскільки немає фактів оголошення війни та безпосереднього нападу.

Встановлено, що проблема періодизації «холодної війни» включає два основні компоненти – визначення початку протистояння та інтерпретацію самого поняття «холодна війна». Щодо початку «холодної війни» серед дослідників умовно можна виділити три підходи: згідно з першим, ґенеза «холодної війни» почалась в 1917 р., за другим – початком протистояння є одна з дат в проміжку між 1941 та 1946 рр., і за третім – початок визначається не конкретною датою чи подією, а процесом, який визрівав протягом певного періоду часу. У сучасній історіографії

52 Міжнародні відносини та світова політика: підручник / кер. авт. кол. В.Ю. Крушинський; за ред. В.А. Манжоли. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С.11.

53 Там само. С. 68–71.

домінує саме останній підхід, і початком «холодної війни» прийнято вважати період 1947–1948 рр.

В історіографії «холодної війни» викристалізувались щонайменше три основні підходи щодо інтерпретації цього поняття. Перший підхід – розглядати «холодну війну» як увесь період міжнародних відносин від закінчення Другої світової війни до розпаду СРСР. За другим підходом «холодна війна» характеризується як гостра фаза конфронтації, протистояння на межі війни. Третій підхід відносить «холодну війну» до більш широкого контексту в рамках протистояння Захід-СРСР, яке почалось в 1917 р. Відсутність єдиного погляду на сутність американо-радянської конфронтації та сама специфіка конфлікту наштовхує деяких істориків шукати заміну недосконалому, на їхню думку, терміну «холодна війна». Відтак з'явились нові / альтернативні поняття для характеристики глобального протистояння між США та СРСР у другій половині XX століття – «довгий мир» (Дж. Геддіс), «гаряча криза» (Ж.-К. Ромер), «конфронтація» (політологічний підхід), «третя світова війна» (Т. Орлова).

Інша проблема періодизації полягає у різному трактуванні істориками того, що називається спадами або потеплліннями у «холодній війні». Переважна більшість сходиться на тому, що своєрідним вододілом «холодної війни» стала розрядка. Щоправда, одні дослідники визначають цей рубіжний момент 1953-1955 рр. під час, так званої, першої розрядки, тоді як інші відносять його до 1960-х – 1970-х рр. Є достатньо чисельна група істориків, які виокремлюють період після Карибської кризи як якісно новий етап відносин, не схожий на попередній досвід «холодної війни». Це дає підстави для деяких дослідників стверджувати, що «холодна війна», як гостра фаза американо-радянського протистояння, закінчилась в 1962 р. після чого почався період «конфронтаційної стабільності» або традиційного протистояння великих держав.

Павло ЧУТКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАКИСТАНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН В АНАЛІТИЧНИХ ЦЕНТРАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Актуальність вивчення історії двосторонніх відносин, які позиціонуються як стратегічно важливі для окремо взятих учасників, дають можливість розуміти та виробляти сценарії співпраці між ними, конкурентами та партнерами. Глобальні економічні і політичні процеси, регіональні центри впливу відіграють важливу роль у сучасному світі. Умови для дослідження цих відносин створено у впливових аналітичних центрах світу, серед яких почесне місце та якісно вироблені традиції вивчення тематичних напрямів мають аналітичні центри Західної Європи, до поля зору яких також потрапляють такі не завжди публічно висвітлені питання, як особливості пакистансько-китайського співробітництва.

Об'єктом цього дослідження виступають наукові напрацювання західноєвропейських аналітичних центрів, дотичних до вивчення пакистансько-китайських відносин. Загалом було проаналізовано діяльність та публікації аналітичних центрів семи західноєвропейських держав. Добірка країн базувалася на офіційній класифікації країн світу по регіонах згідно зі статистичними даними ООН[1]. У дослідженні опрацьовано роботи аналітичних центрів з Австрії, Бельгії, Ліхтенштейну, Нідерландів, Німеччини, Франції та Швейцарії, пов'язані з особливостями пакистансько-китайських відносин.

Для зручності аналізу результатів вивчення європейськими дослідницькими центрами пакистансько-китайських відносин автором було зроблено поділ цього співробітництва на категорії економічного чиннику та безпекового виміру, до якого також входить ядерна безпека. Подібна структуризація є досить умовною внаслідок тісного взаємозв'язку цих аспектів між собою. У працях деяких дослідників можуть перетинатися різні фактори, проте ця приблизна тематична градація дозволяє комплексно розглянути окремі сторони зазначеного партнерства.

Насамперед, варто розпочати огляд економічного чинника пакистансько-китайського співробітництва, оскільки саме він найчастіше є рушійною силою у двосторонніх відносинах будь-якої держави та більш яскраво демонструє досягнення та недоліки у зовнішній політиці країн.

1 Methodology. Standard country or area codes for statistical use (M 49). Statistics Division. United Nations. URL: https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/

Про економічний бік цих відносин велася гостра дискусія в австрійському Міжнародному Інституті Миру у травні 2019 р. під час семінару-конференції, присвяченої геополітиці в Євразії. Предметом обговорення європейських науковців та фахівців різних галузей знань стало занепокоєння США економічним просуванням Китаю у Південній Азії. Зокрема було широко розглянуто будівництво ним порту Гвадар у Пакистані з метою отримання доступу до Індійського океану задля забезпечення найближчих до Китаю морських шляхів постачання енергетичних ресурсів з Близького Сходу. Не останнє місце в панельній дискусії конференції посідало питання втрати ЄС свого зовнішньополітичного впливу в цьому регіоні. Для запобігання у подальшому стагнації європейської моделі інтеграції та втрати нею привабливості в очах решти світу, варто, на думку науковців, відновити європейський проєкт за рахунок «фундаментальних цінностей багатосторонності, взаємозалежності та інституціоналізму»[2].

Економічну компоненту пакистансько-китайського співробітництва було ретельно досліджено у працях Віденського інституту міжнародних економічних досліджень (The Vienna Institute for International Economic Studies). Зокрема Юлія Грюблер у своєму огляді, присвяченому значенню китайської ініціативи «Один пояс, один шлях» для регіону Західних Балкан, також наголошувала на тому, що інвестиції зазначеного проєкту передусім зосереджено на сусідах Китаю. Особливо це стосується Пакистану. Серед пріоритетних галузей економіки авторка виокремила енергетичний сектор. На думку дослідниці, Китай мав на меті «скорочення надлишкових потужностей на внутрішньому ринку та досягнення більш збалансованого внутрішнього економічного розвитку зі збільшенням інвестицій, що спрямовуються в західні частини країни». Дослідниця характеризувала згадувану китайську ініціативу як «новий “план Маршала” для азійського континенту»[3]. Окрім цього Ю. Грюблер також назвала наступні негативні риси зазначеного проєкту для регіонів, які отримують китайські інвестиції: критичне ставлення до екологічної політики, загальний обсяг інвестицій, домінування Китаю у подібних проєктах та питання торгівлі, пов’язані з доступом на китайський ринок[4].

У наступній своїй статті «Увага ЄС до торговельних угод зміщується на Схід» Ю. Грюблер вказувала на дистанціювання США у глобальних економічних процесах, після приходу до влади адміністрації президента Дональда Трампа, та, як наслідок, переорієнтації ЄС на зміцнення торговельних союзів зі східними партнерами. Авторка зробила висновок про центральну роль Китаю (та Азії загалом) у розвитку світової торгівлі. Побіжно згадано також Індію та Пакистан. Індія характеризувалася як потенційна загроза для Китаю, водночас Пакистан розглядався як союзник, в якого вкладалися і вкладаються значні кошти для протиставлення Індії[5].

2 Workshop and conference: understanding the new geopolitics of Eurasia. International Institute for Peace. May 24, 2019. URL: https://www.iipvienna.com/news-reports-publications/2019/5/24/workshop-contested-sovereignties-contested-global-orders-understanding-the-new-geopolitics-of-eurasia?rq=pakistan

3 Grübler J. Western Balkan Countries to Profit from Belt and Road Initiative. The Vienna Institute for International Economic Studies. May 15, 2017. URL: https://wiiw.ac.at/western-balkan-countries-to-profit-from-belt-and-road-initiative-n-219.html

4 Там само.

5 Grübler J. EU Focus on Trade Deals Shifts East. The Vienna Institute for International Economic Studies. August 17, 2017. URL: https://wiiw.ac.at/eu-focus-on-trade-deals-shifts-east-n-241.html

Амат Адаров, аналітик Віденського інституту міжнародних економічних досліджень, у своїй статті «Китайська ініціатива "Один пояс, один шлях": можливість чи загроза?» ґрунтовно дослідив цей проєкт з позиції глобальних економічних та політичних процесів, в яких Пакистан становить один із шести напрямків цієї ініціативи. У праці зазначалося, що «деякі частини регіону охоплені геополітичною напруженістю і відкритими конфліктами, та багато з цих країн є крихкими державами з періодичними соціальними заворушеннями і слабкими інститутами, які поглиблюються макроекономічними проблемами. В цілому це створює додаткові проблеми та ризики для майбутнього ініціативи "Один пояс, один шлях"»[6].

Дослідником бельгійського аналітичного центру Брюгель (Bruegel) А. Ґарціею-Герреро у публікації «Китай просуває модель "будуй зараз, плати потім" для світу, що розвивається» (англ. China pushing «build now, pay later» model to emerging world) кредит у 45 млрд дол. на 2015 р., наданий Пакистану Китаєм в рамках проєкту Китайсько-Пакистанського економічного коридору (КПЕК, англ. CPEC), було охарактеризовано як «найбільшу угоду Китаю по закордонних інвестиціях»[7].

Важливу інформацію щодо специфіки пакистансько-китайського співробітництва у контексті будівництва порту Гвадар (як одного з важливих елементів проєкту КПЕК) можна зустріти у невеликій за обсягом брошурі Інституту безпекових досліджень Європейського Союзу (EUISS), в якому дано вичерпну оцінку цього проєкту з позиції ЄС. Варто зазначити, що ЄС занепокоєний поглибленням стратегічних зв'язків між Пакистаном та Китаєм. У зазначеній праці порт Гвадар порівнюється з військово-морським портом КНР у Джибуті, що вони обидва, на думку фахівця центру Фредеріка Граре, більше нагадують проєкт військового співробітництва, ніж суто торговельну ініціативу, що надалі може загострювати нестабільність у регіоні[8].

Питанням, пов'язаним із глобальною ініціативою Китаю «Один пояс, один шлях», також присвячено декілька публікацій німецького дослідницького центру MERICS. Зокрема, в одній з них «The BRI in Pakistan: Too big to fail» два аналітики інституту, Якоб Марделі та Томас Едер, описали один із найголовніших напрямків проєкту КПЕК як стратегічно важливий для Пакистану та Китаю. У статті Пакистан характеризувався як «єдиний союзник Китаю». Серед найбільших недоліків КПЕК для двосторонніх відносин країн автори назвали непрозорість кредитів, які Пекін надавав Ісламабаду у зв'язку з цим проєктом, величезні тарифи на енергоносії для населення регіонів, через які буде проходити інфраструктура КПЕК, логістичні проблеми, проблеми безпеки, заворушення в Белуджистані, релігійний екстремізм у регіоні, незадоволення з боку Індії, а також незадовільний фінансовий стан Пакистану загалом[9].

6 Adarov A. China's Belt and Road Initiative: Opportunity or Threat? The Vienna Institute for International Economic Studies. September 5, 2018. URL: https://wiiw.ac.at/china-s-belt-and-road-initiative-opportunity-or-threat--n-338.html

7 Garcia-Herrero A. China pushing «build now, pay later» model to emerging world. Bruegel. May 18, 2015. URL: https://www.bruegel.org/2015/05/china-pushing-build-now-pay-later-model-to-emerging-world/

8 Grare F. Along the Road Gwadar and China's Power Projection. European Union Institute for Security Studies (EUISS). 2018. P. 4.

9 Mardell J., Eder T.S. The BRI in Pakistan: Too Big to Fail. MERICS. September 20, 2018. URL: https://merics.org/en/analysis/bri-pakistan-too-big-fail

У наступній своїй статті «The BRI in Pakistan: China's flagship economic corridor» аналітик центру Якоб Марделі зазначив, що багато проєктів КПЕК (станом на 20 травня 2020 р.) було реалізовано зі значними затримками та перевищенням бюджетів, які були спочатку закладено в інфраструктуру. Автор звернув увагу на маленький проміжок часу задля досягнення Пакистаном всіх поставлених цілей та виконання всіх своїх зобов'язань перед Китаєм[10].

Схожі зауваження стосовно негативних перспектив майбутнього проєкту КПЕК робив засновник GIS (Geopolitical Intelligence Services – провідного аналітичного центру Ліхтенштейну) принц Майкл Ліхтенштейн. Зокрема він наголошував, що не дивлячись на те, що КПЕК виглядає як стимул для пакистанської економіки, він тим не менше може в подальшому призвести до політичної та економічної залежності від Китаю[11].

Критичні зауваження стосовно КПЕК висловлено також Аднаном Ааміром, засновником та редактором інтернет-газети Balochistan Voices, під час інтерв'ю з Клаудією Весслінг, записані в присвяченому КПЕК у Пакистані подкасті на сайті дослідницького центру MERICS. Насамперед Аамір вказав на величезні проблеми з працевлаштуванням місцевого населення на територіях, де проходить КПЕК, повільні темпи індустріалізації регіону, нестачу електроенергії для потреб населення та інші негативні аспекти проєкту, котрі не завжди детально висвітлюються в пакистанських чи китайських ЗМІ. Респондент подкасту також підкреслив важливість Пакистану для Китаю у стратегії «Один пояс, один шлях», оскільки він є єдиною країною серед шести напрямків цієї китайської економічної ініціативи, яка має статус окремої ланки проєкту (до решти напрямків включено цілу групу країн)[12].

Питання, яке не завжди висвітлюються у широкому дискусійному полі довкола проєкту «Один пояс, один шлях», а саме вплив просування глобальної ініціативи Китаю на біорізноманіття та екологічне середовище, було порушено виконавчим директором французького дослідницького центру Інститут сталого розвитку та міжнародних відносин Себастьяном Треєром. Надзвичайно важливою зазначена проблематика виглядає у розрізі впливу інфраструктурних об'єктів у Пакистані, Малайзії та Шрі-Ланці на екологію регіонів, де проходить «ОПОШ». Автор констатував, що китайська сторона відкрита до міжнародного діалогу стосовно практичного впровадження глобальних проєктів із застосуванням досягнень «зеленої економіки» і було зафіксовано проведення дебатів та досліджень з приводу зазначеного чинника[13].

Особливе місце у розвідках західноєвропейських дослідницьких центрів посідає питання безпеки і територіальної цілісності Пакистану та його сусідів. Лише безпечний простір всередині країни та вздовж міжнародних інфраструктурних шляхів забезпечує якісне функціонування торгівлі, що сприяє налагодженню політичних

10 Mardell J. The BRI in Pakistan: China`s Flagship Economic Corridor. MERICS. May 20, 2020. URL: https://merics.org/en/analysis/bri-pakistan-chinas-flagship-economic-corridor

11 Shifting Alliances in South Asia. Geopolitical Intelligence Services. September 11, 2018. URL: https://www.gisreportsonline.com/r/south-asia-tensions/

12 Adnan Amir on the BRI in Pakistan. Podcast. MERICS. September 25, 2019. URL: https://merics.org/en/podcast/adnan-aamir-bri-pakistan

13 Treyer S. Greening the Belt and Road Initiative: Recent Advances in Assessing the Scale of the Challenge, the Obstacles and the Tools for Action. September 23, 2019. URL: https://www.iddri.org/en/publications-and-events/blog-post/greening-belt-and-road-initiative-recent-advances-assessing-scale

зв'язків. Тому ця сторона двосторонніх відносин Пакистану та Китаю перебуває у полі зору провідних європейських фахівців.

У наукових дослідженнях Пакистан часто розглядається в контексті безпекових проблем в Афганістані, оскільки спільність кордонів зумовлює спільне коло проблем, з-поміж яких терористична загроза посідає одне з найперших місць на порядку денному цих країн як найскладніше вирішувана. Професор Хайнц Гертнер, голова Консультативної Ради щодо стратегії та безпеки австрійських збройних сил та Консультативної Ради Міжнародного Інституту Миру, присвятив цій тематиці статтю «Регіональна конференція та нейтральний Афганістан» (нім. Eine regionale konferenz und ein neutrales Afghanistan). У зазначеній праці дослідник розмірковував над питанням регіональної безпеки після виведення військ НАТО з Афганістану. Автор виокремив показовий факт ігнорування ЄС з боку США у переговорних процесах із Талібаном, водночас як у розширеному форматі Трійки (який проходив у період від 2019 р. по серпень 2021 р.) було задіяно, окрім США, таких впливових у регіоні гравців як Росія, Китай та Пакистан[14]. Згадка Пакистану та Китаю у контексті внутрішньополітичної ситуації в Афганістані та міжнародного дискурсу свідчать про врахування інтересів цих країн керівництвом США при створенні переговорних майданчиків довкола цього конфліктогенного регіону.

У річному звіті Нідерландського інституту міжнародних відносин (Clingendael) в Гаазі за 2008 р. побіжно згадувалися Пакистан та Афганістан як країни, що потребують пильної уваги з боку міжнародної спільноти у зв'язку з проблемами безпеки[15].

Китай традиційно вважаться ключовим партнером Пакистану в питаннях безпеки. З цією стороною пакистансько-китайського співробітництва можна ознайомитися також у спільній публікації трьох дослідників Франса Пола ван дер Путена, Торстена Ветцлінга та Сюзанни Камерлінг з Гаазького інституту за глобальне правосуддя (Hague Institute for Global Justice) «Геополітика та військово-морська безпека в Індійському океані» (серпень 2014 р.). У роботі наводилася класична характеристика Китаю, як «близького партнера Пакистану з питань безпеки, який традиційно має проблемні відносини з Індією»[16]. Серед основних проблем регіону довкола Індійського океану дослідники виокремлювали відсутність комплексної багатосторонньої угоди щодо морської безпеки, що створює небезпеку ескалації в будь-який момент між будь-яким міжнародним актором, зацікавленим у встановлені безпечних торговельних шляхів (до країн, інтереси яких включають акваторію Індійського океану, крім Індії, Китаю та США, дослідники віднесли також Південну Корею, Австралію, ЄС та Японію)[17]. Стосовно Пакистану підкреслювалася важливість цієї країни для КНР внаслідок значних постачань озброєнь та інвестицій у будівництво портів, як і

14 Gärtner H. Eine regionale konferenz und ein neutrales Afghanistan. International Institut for Peace. August 18, 2021. URL: https://www.iipvienna.com/new-blog/2021/8/18/eine-regionale-konferenz-und-in neutrales afghanistan?rq=pakistan-china

15 Clingendael Annual Report 2008. The Hague, the Netherlands. 2009. P. 25.

16 Van der Putten F.-P., Wetzling T., Kamerling S. Geopolitics and Maritime Security in the Indian Ocean. What role for the European Union? Policy Brief 11. 2014. P. 5.

17 Там само. P. 4.

інфраструктури довкола них (також у цьому контексті було згадано Шрі-Ланку, Бангладеш та М'янму)[18].

Суттєвою проблемою для спільних проєктів Пекіну та Ісламабаду є фактор присутності повстанських груп на території Белуджистану, які від середини 1970-х рр. виступають проти офіційної влади Пакистану. У публікації нідерландського інституту Європейський фонд досліджень Південної Азії «Напад на китайське консульство в Карачі: тривожний сигнал для Пакистану та Китаю щодо скарг белуджів» зроблено спробу проаналізувати терористичні акти проти китайських громадян, робітників та інженерів на території Белуджистану. Автори публікації дійшли висновку про неврахування інтересів місцевого населення, на території котрого проходить основна інфраструктура та здійснюється експлуатація багатих природних ресурсів у рамках проєкту КПЕК, яке постійно маргіналізувалося та зазнавало утисків з боку Ісламабаду, що зрештою і призводило до таких радикальних дій як теракти зі значним резонансом у медійному просторі Китаю та Пакистану[19].

Проблематика аспектів безпеки в регіоні Південної, Західної та Центральної Азії, які безпосередньо входять до сфери інтересів Пакистану, обговорювалася під час зустрічі з міністром закордонних справ Пакистану Махдумом Шахом Махмудом Куреші (Makhdoom Shah Mahmood Qureshi) 11 вересня 2019 р. в Женевському центрі політики безпеки (Geneva Centre for Security Policy)[20].

Такий малодосліджений аспект зовнішньої політики КНР, як присутність китайських приватних охоронних компаній у глобальному проєкті «Один пояс, один шлях», розглянуто Хеленою Легард, аналітиком та фахівцем з питань безпеки, озброєння і зовнішньої політики Китаю в дослідницькому центрі Інститут китайських досліджень Меркатора (Mercator Institute for China Studies – одна з провідних науково-дослідних установ Німеччини, діяльність якої повністю присвячено дослідженням Китаю як глобального гравця). Авторка зазначила, що місцеві сили безпеки, у зв'язку з мовною та культурною різницею між місцевим населенням та китайськими працівниками, не можуть надати гарантії безпеки для співробітників китайських компаній за кордоном. До прикладу, наведено напади на китайських громадян, що працювали в Пакистані у 2014 р., внаслідок яких загинуло щонайменше 44 людини[21].

Х. Легард разом з Меєю Ноувенс у звіті, присвяченому китайським приватним охоронним фірмам у світі, підкреслили, що відсутність міжнародної юридичної регуляції діяльності приватних охоронних фірм створює певне поле для локальних маневрів з боку китайського уряду, оскільки більшість працівників цих фірм у минулому були солдатами НВАК (Народно-визвольної армії Китаю) або поліцейськими співробітниками, тому межа між приватними та державними інтересами Пекіну є розмитою. Що стосується практики присутності китайських приватних охоронних фірм у

18 Там само. P. 5.

19 Attack on Chinese consulate in Karachi: wake-up call for Pakistan and China to address grievances of the Baloch. November 30, 2018. URL: https://www.efsas.org/commentaries/attack-on-chinese-consulate-in-karachi-wake-up-call-for-pak-and-china-to-address-grievances-of/

20 Pakistan's Foreign Policy and Its Regional Security Dimensions. Geneva Centre for Security Policy. September 11, 2019. URL: https://www.gcsp.ch/events/pakistans-foreign-policy-and-its-regional-security-dimensions

21 Legarda H. Chinese Mercenaries are Tightening Security on the Belt and Road. MERICS. October 19, 2018. URL: https://merics.org/en/analysis/chinese-mercenaries-are-tightening-security-belt-and-road

Пакистані, то автори зазначають, що не існує достовірної інформації щодо діяльності цих фірм з боку офіційного Ісламабаду, внаслідок резонансної події січня 2011 р., коли приватним підрядником ЦРУ було вбито двох озброєних чоловіків, що змусило міністра внутрішніх справ Рехмана Маліка заборонити з 2012 р. діяльність будь-яких закордонних охоронних компаній на території Пакистану [22]. Натомість дослідницями було наведено заяви таких приватних охоронних фірм як Frontier Services Group та China Overseas Security Group (COSG) про те, що вони активно співпрацюють з пакистанськими партнерами та навіть створюють свої філії в цій країні [23].

Міжнародна кризова група (ICG) – некомерційна міжнародна організація з дослідження конфліктів у світі зі штаб-квартирою в Брюсселі, в одному зі своїх звітів під номером 3 станом на 22 березня 2017 р., при аналізі тогочасної антитерористичної політики адміністрації президента США на Близькому Сході побіжно згадала Пакистан у контексті його тісних відносин із Китаєм та впливом Ісламабаду на стабільність Афганістану. У звіті зазначалося, що «брязкання зброєю по відношенню до Китаю перешкоджає дипломатичним відносинам із Пакистаном» та у підсумку підкреслювалося, що «ефективні антитерористичні дії у Південній Азії передбачають співробітництво з Пекіном». У четвертому підрозділі згаданого звіту основну увагу приділено непростим відносинам Пакистану з Афганістаном та пропозиціям конструктивного вирішення локальної ескалації конфліктів також за рахунок включення Китаю. Суттєвий наголос було зроблено на співробітництві з Китаєм, оскільки він також всебічно зацікавлений у підтриманні миру та зменшенні джихадистських рухів у регіоні Центральної та Південної Азії з економічних та геополітичних міркувань[24]. Таким чином роль Ісламабаду проаналізовано в контексті пов'язаних між собою безпекових, економічних та політичних вузлів у регіональному трикутнику Пакистан – Афганістан – Китай.

Однією з найактуальніших проблем сучасного світу постає також питання ядерної безпеки та нерозповсюдження ядерної зброї.

Аналіз пакистанського фактору у міжнародній політиці можна зустріти у вже згадуваному Нідерландському інституті міжнародних відносин (Clingendael) в Гаазі. Особливу увагу привертає висвітлення ядерного протистояння між Індією і Пакистаном одразу після проведення ними ядерних випробувань у 1998 р. [25]

На важливості врахування інтересів Пакистану та Китаю у цій галузі було наголошено нобелівським лауреатом миру, директором Головного Міжнародного агентства з атомної енергії доктором Мухаммедом аль-Барадаї під час його інтерв'ю у Женевському центрі політики безпеки [26].

22 Legarda H., Nouwens M. Guardians of the Belt and Road. The Internationalization of China`s Private Security Companies. 2018. P. 11.

23 Там само. P. 12.

24 Counter-terrorism Pitfalls: What the U.S. Fight against ISIS and al-Qaeda Should Avoid. Special Report 3. Middle East & North Africa. International Crisis Group, 2017. URL: https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/003-counter-terrorism-pitfalls-what-us-fight-against-isis-and-al-qaeda-should-avoid

25 Wijk R. India en Pakistan. Nucleaire paria`s of nette kernwapenstaten? Internationale Spectator, 1998. Juli-Augustus. P. 390–394.

26 Arms proliferation. 25 years of peace and security. Geneva Centre for Security Policy. September 7, 2020. URL: https://www.gcsp.ch/digital-hub/nuclear-weapons-and-future-humanity

Модернізація ядерних арсеналів Китаю та Пакистану обговорювалася трьома фахівцями з проблематики ядерної зброї у світі – Анджелою Кейн (Angela Kane), Хайнцем Гертнером (Heinz Gärtner) та Маркусом Рейснером (Marcus Reisner) – під час онлайн-семінару «Ядерне озброєння», який проходив 26 листопада 2020 р. з ініціативи Міжнародного Інституту Миру [27].

Згадка про Китай та Пакистан була в огляді «Planète nucléaire: deux minutes et demie avant la fin du monde?» французького аналітичного центру Fondation pour la Recherche Stratégique (FRS) за 2016 р., присвяченому проблемам нарощення ядерного потенціалу та відсутності міжнародного регулювання цих процесів у глобальному вимірі. Згідно з наведеними даними центру, Китай станом на 2016 р. посідав п'яте місце у світі за кількістю ядерної зброї, а Пакистан – сьоме (маючи майже однакові показники з Індією) [28].

Загалом можна констатувати, що останнім часом спостерігається збільшення публікацій, семінарів, лекцій, інтерв'ю та публічних заходів у західноєвропейських аналітичних центрах, присвячених проблематиці пакистансько-китайського співробітництва. Зацікавлення європейських фахівців цими двосторонніми відносинами свідчить, по-перше, про важливість для ЄС цього регіону Азії, де відбуваються розглянуті у статті процеси, по-друге, про бажання пошуку оптимальних методологічних засад для вироблення практичних кроків стосовно країн, які цивілізаційно відрізняються від Західного світу, проте також зацікавленні у відкритому діалозі з метою забезпечення вигідних для всіх гравців наукового, економічного та політичного партнерства і побудови безпечного та стабільного світу.

27 Atomare Aufrüstung. International Institute for Peace. 2020, 26 November. URL: https://www.iipvienna.com/news-reports-publications/2020/11/26/atomare-aufrstung?rq=pakistan

28 Hautecouverture B. Planète nucléaire: deux minutes et demie avant la fin du monde? Les Grands Dossiers de Diplomatie. 2018. № 42 (14 Décembre 2017 – Janvier 2018). P. 14-15.

Ірина ВІТЕР

ПОБУДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ АВСТРАЛІЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Сьогодні в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, можна спостерігати підвищений інтерес до соціальної проблематики, потребу в знаннях про всі можливі форми і методи соціальної політики з метою вироблення конкретно-історичних моделей соціальної держави, їх збереження та подальшого розвитку. Пройшовши етапи злетів і падінь, концепт соціальної держави не втратив своєї ціннісної складової та продовжує залишатися практично єдиною зрозумілою і прийнятою всіма метою суспільно-державного життя.

Саме тому від часів проголошення Декларації про державний суверенітет концепція соціальної держави стала складовою частиною української державницької ідеології, а проголошення в Конституції України соціальною правовою державою зумовило необхідність розвитку її конституційної моделі[1]. Проблема побудови соціальної держави, дуже важлива для України як молодої держави, особливої актуальності набуває під час війни та післявоєнного відродження країни.

На цьому етапі розвитку досвід провідних країн світу з ефективною соціальною політикою щодо побудови такої держави є вкрай корисним. Історичний досвід Австралії, яка ось уже понад століття характеризується соціально-політичною стабільністю, високим рівнем економічного розвитку, соціального добробуту, надійністю і комфортністю для життя, надзвичайно затребуваний в сучасному глобалізованому світі з його викликами та загрозами і може бути корисним для України. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує розгляд історичних передумов та особливостей формування соціальної держави в Австралії, а відтак і держави добробуту як її вищої форми.

Сучасна соціальна система Австралії характеризується високою ефективністю та надійністю. Її основи було закладено в перші роки федерації, а сама система удосконалювалась протягом всього XX століття. Втім передумови та особливості соціального розвитку країни почали формуватись ще за колоніальних часів. Історично склалось, що основними особливостями соціально-економічного розвитку Австралії на межі XIX–XX ст. стали: значна роль держави в управлінні соціальними й економічними процесами; прогресивне соціальне законодавство і демократизація суспільства в ши-

1 Головащенко О.С. Проблеми формування європейської соціальної моделі на сучасному етапі. Форум права. 2015. № 4. С. 61. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_ index.htm_2015_4_12.pdf

рокому сенсі слова, зумовлені потужним робітничим рухом та високою активністю профспілок, а також готовністю різних парламентських партій вирішувати соціальні питання; соціальна структура населення з великою питомою вагою міського населення та робітничого класу; досить високий рівень життя простих робітників; система народної освіти, підкріплена державою.

Соціальний устрій Австралії на межі позаминулого та минулого століть високо оцінювався тогочасними дослідниками. Активне втручання державного апарату практично в усі найважливіші галузі регулювання соціального й економічного життя країни стало приводом для більшості європейських спостерігачів називати Австралію країною, де було на практиці запроваджено «соціалізм без доктрин». А відомий історик П.Г. Міжуєв, даючи загальну оцінку австралійській соціальній політиці на початку XX ст., робить висновок: «Штати Австралійської Федерації, виробляючи свої сміливі соціальні досліди, не тільки створюють у себе більш справедливий соціальний устрій, а й своїм прикладом сприяють здійсненню тих же ідей в установах інших країн сучасного культурного світу»[2].

Таким чином, Австралія по суті виступала однією з країн – «соціальних лабораторій» для Старого Світу, де втілювалася в життя широка програма соціальних реформ. Саме ці особливості великою мірою визначили подальший розвиток країни та соціальну спрямованість політики Австралії, сприяли побудові в країні соціальної держави та значною мірою визначили її тип і характер.

Після утворення Австралійського Союзу (АС) у 1901 р. уряд країни продовжив курс, в межах якого соціальна політика охоплювала всі сторони соціального життя населення – освіту, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення тощо. Саме в перші роки федерації закладалися основи сучасної соціальної держави, котра сьогодні вважається однією з найуспішніших у світі. У період ліберально-лейбористської співпраці 1904-1912 рр. було прийнято закони, що заклали основи державності в Австралії, зокрема: протекціонізм як захист внутрішнього ринку; політика «білої Австралії», що регулювала імміграцію і захищала ринок праці від низькооплачуваної робочої сили; державний арбітраж для вирішення трудових конфліктів; державний патерналізм, що поширювався на всі верстви населення, включаючи аборигенів (хоча, зауважимо, що стосується останніх, в ті часи це здебільшого мало досить формальний, а, отже й неефективний характер). Велику роль у встановленні соціальних стандартів відігравав потужний робітничий рух. До 1914 р. в складі профспілок перебувала велика частина населення, і в цьому відношенні Австралія випереджала інші країни.

У результаті Австралія стала однією з найбільш передових в області соціальної захищеності країн того періоду: зокрема, у 1907 р. в країні було встановлено мінімум заробітної плати в розмірі 42 шилінгів на тиждень для сім'ї з п'яти осіб, який забезпечував «нормальні потреби середнього робітника як людської істоти, що живе в цивілізованому суспільстві». У 1908 р. приймається Закон про пенсії за віком та інвалідністю, які стали виплачуватися з 1908 і з 1910 рр. відповідно. Від 1912 р. почала виплачуватися допомога з материнства, яка покривала витрати на народження

2 Мижуев П.Г. Счастливая Австралия (Социальное законодательство Австралии и его результаты). 2-е изд. Петроград: А.Ф. Маркс, 1918. С. 28. URL: https://www.twirpx.com/file/ 2430108/

дитини. До кінця 1920-х рр. тривалість робочого дня склала 44 години на тиждень в більшості галузей промисловості[3].

У Австралії закладалися основи системи соціального захисту населення, яка поширювалася, головним чином, на його працюючу частину. Завдяки розуму, волі та діяльності багатьох різних людей, починаючи від простих робітників і фермерів, лідерів профспілкового та фермерського рухів і завершуючи парламентаріями, державними чиновниками та прем'єр-міністрами, закладалася інституційна основа соціальної політики: приймалося трудове і аграрне законодавство, створювалися відповідні міністерства й інші державні органи. Створені інститути стали опорою соціальної політики, яка відрізнялася від європейської і американської передусім своєю системністю (одночасними реформами в багатьох сферах) і новаторським характером (особливо в сфері трудових і аграрних відносин). За цими показниками в останній третині XIX – на початку XX ст. Австралія стала лідером соціального реформізму, вийшовши з «європейської колії» на власну дорогу, на яку потім вступили й інші. Ефективна соціальна політика від самого початку створення АС сприяла формуванню у ньому соціальної держави, яка в подальшому розбудовується та модифікується.

Термін «соціальна держава» вперше запропоновано в середині XIX ст. відомим німецьким державознавцем і економістом Лоренцем фон Штейном, чиї переконання склалися під впливом філософії Гегеля і французьких соціалістичних доктрин та в результаті аналізу розвитку капіталізму і класової боротьби в Німеччині. Фон Штейн вважав, що ідея держави полягає у відновленні рівності та свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних, що держава повинна «здійснювати економічний і суспільний прогрес всіх її членів, оскільки розвиток одного є умовою та слідством розвитку іншого, і в цьому значенні ми говоримо про суспільну або соціальну державу». Тобто соціальна держава, на думку Штейна, повинна не лише узаконити та охороняти тих, хто панує, але й свідомо служити інтересам народу[4].

Сьогодні під соціальною державою розуміють правову демократичну державу, найвищою цінністю якої є людина. Це держава, яка створює і гарантує необхідні умови для гідного життя й вільного розвитку людини, всебічної самореалізації творчого потенціалу кожного свого громадянина.

Розглядаючи феномен соціальної держави, слід зазначити, що єдиної теорії, яка пояснює закономірність її виникнення, немає, проте очевидно, що її формуванню передувала тривала еволюція соціальних відносин. Так, соціальну взаємодопомогу всередині різних колективів можна спостерігати ще у стародавніх і середньовічних суспільствах, а соціальний зміст проглядається в діяльності окремих правителів протягом усього існування людства. Проте державна соціальна політика як система виникає в індустріальному суспільстві XIX–XX століть, яке породило соціальне питання і в якому владні кола змушені проводити соціальні реформи для пом'якшення класової боротьби. Початком соціальної політики прийнято вважати фабричне законодавство, закони про соціальне страхування на випадки хвороби, інвалідності, старості, безробіття в Англії («ллойд-джорджизм»), Німеччині (за часів правління

3 The Bulletin. 2006. July 4. P. 63.

4 Никитин В.В., Дзюндзюк В.П., Калинкина Н.В. Політичні інститути та процеси. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/kaf/pf_pip.pdf

канцлера О. фон Бісмарка), Італії («джолітизм»), Франції та інших західноєвропейських країнах. Відповідно до цих законів створювалися перші контрольовані державою системи соціальної допомоги.

У останній третині XIX – на поч. XX ст. в індустріально розвинених країнах Заходу соціальна політика стала невід'ємним напрямком діяльності держави, забезпечуючи задоволення базових людських потреб, основних соціально-економічних прав, функціонування капіталістичної економіки, соціально-політичну стабільність в рамках буржуазної демократії, що формувалася. Однак найсміливіші натоді управлінські новації відбулися в країнах, які самі стали породженням центру світосистеми капіталізму – домініонах Британської імперії – Канаді, Австралії, Новій Зеландії. Проведенню політичних і соціальних експериментів сприяло багато факторів, характерних для переселенських колоній капіталізму, серед яких експерти виділяють такі: мобільність населення, що складалося в наслідок трудових міграцій, його соціальна однорідність, відсутність аристократії, нестача робочих рук, британські форми непрямого колоніального управління, що дозволили виростити громадянське суспільство, що самоорганізується, і відповідну йому державу, мінімальний бюрократизм, політична воля державних діячів. Отже британські домініони Канада, Австралія, Нова Зеландія, чия соціальна політика характеризувалася новаторством та експериментами, стали тогочасними лідерами не просто в соціальній політиці, а в політиці соціального реформізму.

Для того, щоб визначити тип соціальної держави в Австралії, охарактеризуємо її (соціальної держави) можливі моделі. Характерно, що сьогодні відсутня єдина, цілісна модель соціальної держави – вона виявила себе як поліваріантна концепція. За останні десятиліття виділено низку режимів добробуту (англ. welfare regimes) – моделей, які відрізняються обсягом пільг та обґрунтуванням права на їх отримання, за фінансуванням і організацією[5].

Зазначимо, що моделі соціальної держави методологічно базуються на різних ідеологіях, які пропонують різні підходи до розв'язання соціальних проблем[6]. Експерти, з якими ми погоджуємося, пояснюють різноманіття соціальних держав насамперед історичними компромісами, що мали місце на початковому етапі існування соціальної держави. В кожному окремому випадку впровадження тієї чи іншої моделі було не лише спробою технічного вирішення проблем соціального захисту населення, а й виступало запорукою вирішення «соціального питання» та глибоких класових нерівностей[7]. Таким чином соціальна модель, межі якої визначають позицію держави щодо суспільства, є результатом, з одного боку, еволюції комплексу чинників (економічних, правових, релігійних тощо) та традицій, специфічних для кожної країни, а з іншого – усвідомленого вибору.

Різні соціальні моделі відрізняються не лише обсягом соціальних видатків, а й їхньою ефективністю для життя суспільства, структурою та конфігурацією, поєднан-

5 Хома Н.М. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 618. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/ bitstream/handle/ 123456789/ 64457/111-Khoma.pdf?sequence=1

6 Намчук В.А. Моделі соціальної держави. Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: Пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. Одеса, 2008. С. 219-221.

7 Козаченко І.О., Ніколаєвський В.М. Особливості еволюції соціальної держави та їхня ревалентність до українських реалій. Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2010. № 891. С. 18.

ням найважливіших інститутів соціального захисту (страхування, соціальної допомоги, державного соціального забезпечення, медичної допомоги та освіти), розміром ресурсів, що спрямовуються на їхнє функціонування, а також провідною роллю одного з інститутів соціального захисту[8].

Спроби типологізувати моделі соціальної держави мають давню традицію в порівняльних дослідженнях, проте будь-яка типологія є спрощеною схемою, яка не може повністю відобразити все різноманіття соціально-державних програм. У сучасній науковій літературі найбільшого поширення набула представлена нижче класифікація та теоретичні моделі соціальних держав:

1. Соціальна держава ліберального типу гарантує збереження мінімальних доходів і досить високу якість пенсійного та медичного обслуговування, освіти, житлово-комунального забезпечення населення, але не для всіх. Вона бере на себе турботу тільки щодо соціально вразливих і знедолених верств суспільства. До цієї категорії часто відносять сучасну Австралію, Канаду, Швейцарію, Японію.

2. Концепція соціальної держави консервативного типу передбачає, що загального добробуту в розвинених країнах Заходу вже досягнуто, а решта держав рано чи пізно підуть аналогічним шляхом економічного і соціального розвитку (або залишаться аутсайдерами назавжди). Головне – мирно і без революцій проводити зважену соціально-економічну політику з такою ефективністю, яка поступово виводить економіку і соціальну сферу на рівень потреб та інтересів більшості громадян. Саме на таку модель соціальності орієнтовані Велика Британія та США.

3. Соціальна держава корпоративного типу бере на себе відповідальність за благополуччя своїх громадян, але при цьому значну частину своїх соціальних обов'язків делегує в приватний сектор, активно примушуючи його до участі в реалізації всіх державних соціальних програм. За таких умов соціальну турботу про своїх працівників несуть безпосередньо самі підприємства й організації, реалізовуючи програми пенсійного забезпечення, оплачуючи медичні та інші соціальні послуги тощо. Ця модель протягом багатьох десятиліть успішно діє в Австрії, Бельгії, Німеччині, Італії, Ірландії, Нідерландах, Франції.

4. У соціальній державі соціал-демократичного типу громадяни мають рівні можливості для задоволення не тільки матеріальних, а й духовних потреб. Вона забезпечує всю повноту громадянських, політичних, економічних і соціальних прав, розглядає зближення доходів і життєвих можливостей як головну умову свободи кожного. Її провідний принцип і пріоритет – держава і економіка існують для людей, а не навпаки. Соціальна державна політика – не послуга і не милість влади, а прямий обов'язок. Саме така модель соціальної держави повною мірою реалізовується в скандинавських країнах, передусім у Данії, Норвегії, Швеції.

Створення й формування соціальної держави припало на перші десятиліття Австралійської федерації. Як зазначала в одному зі своїх виступів виконавчий директор Ділової ради Австралії Дженніфер Вестакотт: «Наша країна обрала справедливість». Вона звернула увагу на перші кроки в справі розбудови соціальної держави в країні та зазначила відмінності між Австралією та США щодо цінностей суспільства. «Од-

8 Хома Н.М. Зазн. праця. С. 618.

на з перших дискусій в австралійському парламенті була присвячена питанню про створення арбітражного суду щодо відносин на робочому місці. В результаті у 1906 р. було прийнято перше в Австралії рішення щодо мінімальної заробітної плати. Це перше рішення та перша мінімальна заробітна плата стосувались встановлення прав для робочих. Це було частиною справедливості, завдяки якій стала відома Австралія, – зазначила Д. Вестакотт. – Поділ в Сполучених Штатах, чи то расовий, географічний або економічний, породжує дуже складний набір соціальних поділів і є попередником суттєвої реакції проти істеблішменту. В Австралії зовсім інше суспільство. Хоча ми значною мірою зазнали невдач з корінними австралійцями та маємо осередки неблагополуччя, що вкоренилося, а також деякі тривожні тенденції в нерівності ... у нас немає таких глибоко укорінених і широко поширених розбіжностей, як в Сполучених Штатах. Тож я стверджую, що Австралія має іншу систему цінностей та суспільну структуру, ніж у Сполучених Штатів і Сполученого Королівства, які, будучи зрощеними, будуть нашим найбільшим захистом»[9].

Згодом послідовне тривале проведення успішної соціальної політики уможливило побудову в Австралії соціальної держави. Відсутність єдиного погляду на класифікацію моделей соціальної держави та багатоаспектність цієї категорії веде до того, що різні вчені відносять соціальну політику та систему соціальної держави країни до різних моделей. Аналіз соціальної політики Австралії на початку XX століття з її сильними патерналістськими традиціями дозволяє віднести її до соціально-демократичної моделі, але з певними національними особливостями: історичні коріння державного патерналізму, системність щодо проведення соціальних реформ, їхній новаторський характер, причетність до реформ практично всіх верств населення країни. Отже і модель соціальної держави в Австралії в цей період можна назвати соціал-демократичною (хоча деякі вчені відносять країну до етатистської моделі соціальної держави, яка наділена як ліберальними, так і соціал-демократичними рисами).

Узагалі, моделі соціальної держави адекватні особливостям історичного розвитку і виростають з соціально-економічних та політичних систем суспільства. Тож цінності, які сповідує Австралія сьогодні, почали формуватися ще до створення федерації, за колоніальних часів, а заснована на справедливості австралійська модель соціальної держави значною мірою визначається низкою факторів розвитку суспільства в попередні десятиліття й навіть століття, про що йшлося вище.

Процес розбудови соціальної держави пригальмували подальші історичні події. Важко позначилася на Австралії світова економічна криза 1929–1933 рр.: третина працездатного населення опинилась без роботи, знизилася народжуваність, зменшився приплив іммігрантів, експорт знизився вдвічі. Федеральний уряд був змушений провести непопулярні заходи: знизити заробітну плату в бюджетній сфері, зменшити пенсії та виплату відсотків за облігаціями. Арбітражний суд постановив зменшити на 10% реальні заробітні плати. До 1934 р. гострота кризи стала знижуватися, але зростання економіки було незначним. На тлі падіння експортного тваринництва повільно відроджувалася промисловість, збільшувалася кількість підприємств оброб-

9 Westacott J. Enhancing Australia's Prosperity. URL: http://www.internationalaffairs.org.au/resources/page/2/?filter[0]=transcript

ної промисловості (до 1936 р. їх налічувалося близько 25 тис.) і кількість зайнятих на них працівників. Поступово відновлювалася зовнішня торгівля, головними експортними товарами залишалися м'ясо, масло, вовна і зерно. Зі зростанням економіки поверталися й соціальні виплати. Проте вихід з Великої депресії затягнувся до кінця десятиліття.

За часів Другої світової війни економіку країни було переорієнтовано на військові потреби. Створено нові підприємства, інші – переобладнувалися і модернізувалися з урахуванням цих потреб. Збільшилася кількість робочих, зайнятих у військовій промисловості, зростали темпи виробництва у верстатобудуванні, літакобудуванні, суднобудуванні, збільшилася виплавка сталі і чавуну. Все це призводило до значних змін в соціально-економічному розвитку Австралії.

Водночас, соціальна спрямованість австралійської держави значною мірою зберігалася і в цей період. У 1940-х рр. проводилася перша велика реформа системи соціального забезпечення, коли було введено значну кількість нових видів соціальної допомоги. У 1941 р. прийнято нову національну програму дитячої обдарованості. У 1942 р. засновано три різновиди пенсій для вдів: клас А для вдів, які мають дітей віком до 16 років; клас Б для вдів старше 50 років, які не мають неповнолітніх дітей; і клас В – для бездітних вдів молодше 50 років. У 1943 р. було введено допомогу для непрацюючих дружин, чоловіки яких були непрацездатними пенсіонерами, та додаткові допомоги дітям пенсіонерів; у 1945 р. – допомоги по хворобі і безробіттю, а також інші допомоги. Ветеранам надавалися безкоштовне лікування, освіта й професійна перепідготовка.

У післявоєнній Австралії запанував дух оптимізму і впевненості. Лейбористський уряд на чолі з прем'єр-міністром Джозефом Бенджаміном Чіфлі висунув нові плани економічного розвитку країни. В період 1946–1949 рр. було розроблено законодавство, орієнтоване на підвищення добробуту, розвиток системи охорони здоров'я, турботу про осіб похилого віку, допомогу безробітним і непрацездатним.

Основною особливістю соціального розвитку Австралії у середині XX ст. стає трансформація соціальної держави у якісно нову форму – державу загального добробуту, що характеризується розширенням та поглибленням соціальної допомоги держави своїм громадянам та зростанням ролі держави не тільки у реалізації соціальних зобов'язань та ефективному управлінні соціальною сферою, а й у подальшому розвитку соціально-економічної системи як основи формування комфортності життя населення.

Основні принципи концепції держави «загального добробуту» у 1942 р. вперше сформулював відомий англійський економіст У. Беверідж. Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що така держава повинна гарантувати всім громадянам право на підтримку певного рівня життя, на охорону здоров'я та освіту за участі населення країни у фінансуванні відповідних програм.

Зазначимо, що в науковій літературі для визначення цього поняття використовується декілька подібних категорій: суспільство «загального добробуту (благоденства)», держава «загального (суспільного, соціального) добробуту (благоденства)» (англ. welfare state). В будь-якому випадку – це термін, яким узагальнено характеризу-

ють політику держави, що має на меті забезпечити надання низки таких основних послуг, як охорона здоров'я і належний рівень освіти (зазвичай безкоштовної) завдяки державному фінансуванню. Це одна з багатьох концепцій правової держави та один зі специфічних різновидів соціальної держави, який розглядається у своїх виокремлених аспектах. У той же час зміст суспільства (держави) «загального добробуту» значно ширший. Останнім поняттям охоплюється вся система заходів, спрямованих на подолання різноманітних «вузьких місць» у суспільному розвитку, в тому числі – в економіці, тоді як діяльність соціальної держави прямо не зачіпає функціонування економічного фундаменту суспільного життя[10].

Концепція У. Беверіджа швидко поширилась в країнах Західної Європи. Поняття «соціальна держава» було вперше вжито в Основному законі ФРН, прийнятому в 1949 р. Проте піку свого розвитку соціальна держава як явище сягнула у 1950–1960-ті рр. в рамках суспільства «загального добробуту» на Заході та в соціалістичних країнах в рамках «загальнонародної держави». На наш погляд, термін «суспільство "загального добробуту"» більш доцільно використовувати для загальної оцінки комфортності життя населення в тій чи тій країні, тоді як термін «держава "загального добробуту"» характеризує ефективність саме державного управління щодо забезпечення соціальних гарантій і наголошує на ролі держави у досягненні такого добробуту. Саме тому різні країни по-різному формулювали мету своїх соціальних програм.

На початку 1960-х рр. уже було прийнято до виконання проєкти введення «держави "загального добробуту"» в США і Великій Британії і «соціального суспільства» у ФРН та Австрії. У цей період розпочалося формування сучасної соціальної політики в промислово розвинених країнах світу. В конституціях багатьох держав проголошувалися «соціальна держава» або держава «загального добробуту», яка має ефективну систему соціального захисту. Базовими функціями такої держави стали регулювання доходів населення і створення передумов для підвищення якості його життя.

У Австралії вона мала свої особливості. У 1950–1960-ті рр. в країні почався період зростання економіки. Розробка нових корисних копалин (нікелю, урану, нафти і газу) дозволила країні забезпечувати до 65% її потреб в енергосировині за рахунок внутрішніх ресурсів. Це стало базою для економічного ривка 1950–1960-х: удвічі зросла кількість промислових підприємств, утричі – вартість виробленої на них продукції, в 4 рази піднявся рівень енергопостачання. Національний дохід зріс утричі, частка приватних інвестицій – в 5 разів.

Узагалі, після закінчення війни уряд зробив все можливе, щоб забезпечити якнайшвидше повернення до мирного життя. Поступово скасовано всі побутові обмеження воєнного часу, економіка плавно переходила на мирні рейки. Паралельно з післявоєнною реконструкцією в Австралії закладалися основи того громадського порядку, який прийнято називати державою загального добробуту. Суттю його стало створення максимально зручного і комфортного життєвого рівня для більшості громадян країни в рамках доктрини «демократичного соціалізму», прийнятої Австралійською лейборист-

10 Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.

ською партією (АЛП) Дж. Б. Чіфлі в 1940-х рр. За словами міністра праці Е.Д. Голловея, прийнята одразу по війні Національна Схема добробуту, була «прольотом моста, спорудженого, щоб перевести людей через прірви, що виникають час від часу». «Уряд хоче забезпечити, щоб в період безробіття люди залишалися суспільною цінністю, зберігши свою купівельну спроможність», – стверджував він[11].

У період перебування при владі кабінету Чіфлі проводилася модернізація законодавства, спрямована на підвищення добробуту, розвиток системи охорони здоров'я і допомоги безробітним та непрацездатним. На референдумі 1946 р. було схвалено поправку до конституції, згідно з якою федеральний уряд повинен був не тільки взяти на себе турботу про непрацездатних і літніх людей, а й забезпечити виплату допомоги молодим матерям, удовам, дітям, безробітним, студентам і багатодітним сім'ям, а також – приймати участь у придбанні ліків та в оплаті гонорарів медичному персоналу. Після референдуму був прийнятий Закон про соціальне забезпечення (1947 р.), відповідно до якого діяли ці допомоги[12] і який змусив істотно розширити соціальні програми уряду Австралії.

Здійснювалася широка програма соціальної підтримки: в межах курсу на побудову держави загального добробуту федеральний уряд надавав допомогу малозабезпеченим, створювалися нові робочі місця, розширювалася система вищої освіти, засновувалися стипендії для її здобуття.

Влада розгорнула широку діяльність з надання допомоги демобілізованим солдатам: їм надавалася безкоштовна освіта, забезпечувалися лікування хворих та інвалідів, відпуск ліків і професійна перепідготовка. Кошти на проведення цієї та інших соціальних програм черпалися з введеного ще в 1942 р. високого єдиного прибуткового податку, збір якого здійснювався центральним урядом. Штати, котрі залишилися без основного джерела доходів, від 1946 р. почали отримувати компенсаційні виплати з федерального бюджету у вигляді грантів, що дозволяло їхнім урядам активно брати участь у здійсненні планів центрального керівництва країни. Ця система фінансування суб'єктів федерації остаточно закріплювалася рішенням Високого суду в 1957 р., і спроби деяких штатів повернутися до довоєнної системи фінансування виявилися безуспішними.

У цей період зроблено перші кроки в організації національної системи охорони здоров'я: введено допомогу у разі хвороби; завдяки розгорнутій в 1940-х рр. кампанії боротьби з туберкульозом це захворювання практично було зведено нанівець. Розвивалися програми по забезпеченню нужденних громадян недорогими квартирами, федеральний уряд надавав штатам пільгові позики на житлове будівництво, у 1948 р. встановлено 48-годинний робочий тиждень.

У 1949 р. до влади прийшов уряд Р. Мензіса, який значною мірою продовжував політику попередників. Удосконалювалась політика стосовно корінного населення Австралії. У 1953 р. аборигени Північної Території отримали громадянські права, а у 1960 р. в країні почалися виплати соціальних допомог аборигенам.

11 Knightley P. Australia. A Biography of a Nation. London, 2001. P. 212.

12 Perry L. A common payment?: Simplifying income support for people ofworkforce age. Canberra: Austral. gov. publ. service, 1995. (3), P. 12 (Policy research paper / Dep. Of social security; № 7); Douglas Sh.,Groth A. Dependency – based payments: Married Women in the Social Security system. Pech J. Canberra: Austral. gov. publ. service, 1993. P. 1-3.

За врядування Мензіса, який залишався на посаді прем'єр-міністра 16 років і поклав початок безперервному правлінню коаліції Ліберальної і Аграрної партій протягом 23 років (з 1949 по 1972 рр.), в Австралії почався період зростання економіки. Хоча у країні зберігалися осередки бідності й соціальної напруженості, середній клас досяг високого рівня добробуту в умовах зростання промислового виробництва. Придбання окремого будинку стало реальністю для всіх категорій трудящих; передмістя столичних міст швидко розширювалися і нові хмарочоси капіталістичних корпорацій змінили центральні ділові квартали. Канберра, яку колись висміювали як «чагарникову столицю» через нечисельність її населення й велику кількість незабудованих площ, перетворилася на чисте зелене місто з красивими громадськими будівлями. Система середньої та вищої освіти в Австралії швидко удосконалювалася за підтримки уряду. Розвиток міжнародних авіаліній; експорт коксівного вугілля, залізної руди, міді, алюмінію, золота, срібла, свинцю і цинку; використання азіатських і американських ринків для експорту австралійських вовни, пшениці та м'яса, а також відкриття родовищ нафти та природного газу поклали край залежності Австралії від Великої Британії, перетворивши «зелений континент» на розвинену державу.

Характерною рисою австралійського життя, що зберігається й понині, є висока урбанізація і, як наслідок, – добре розвинена та швидко зростаюча сфера послуг. Розвиток економіки вимагав постійного припливу кваліфікованих фахівців. Значно збільшилася частка працюючих жінок. Зросла кількість учнів у школах і університетах. Однак на тлі успіхів економічного розвитку 1960–1970-х рр. спостерігалося зростання інфляції і податків. До середини 1960-х рр. ці явища так вплинули на якість життя, що в країні пройшли численні мітинги і демонстрації. До початку 1970- х кризові явища загострилися, рівень інфляції сягнув 20%, а безробіття – 5,2%, імпорт перевищив експорт у вартісному вимірі (вперше за останні десятиліття).

Водночас, система соціального забезпечення продовжує реформуватися й модернізуватися. У 1965 р. допомогу стали отримувати дружини непрацездатних пенсіонерів, які мали дітей до 16 років, у 1972-му допомоги дружинам пенсіонерів було замінено пенсіями, розмір яких був значно більшим за розмір допомоги[13]. Дж. Гортон, що обійняв пост прем'єр-міністра в січні 1968 р., зміцнив роль федерального уряду в підтримці сфер освіти і мистецтва. Подальшими роками соціальна спрямованість австралійської держави зберігалась в рамках загальної концепції сталого розвитку[14].

Сьогодні, згідно з найбільш поширеною класифікацією соціальних держав та аналізуючи реалії країни, австралійську державу загального добробуту можна віднести до ліберальної моделі. Держава обмежує універсальні соціальні права, протиставляє клас одержувачів соціальної допомоги й інших громадян та надає переваги приватному сектору як суб'єктові добробуту. На відміну від України, де в період планової економіки застосовувалося тільки пряме втручання держави в економічну і соціальну сфери, в Австралії (як і в інших розвинених західних країнах) діють різні

13 Dependency – based payments: Married Women in the Social Security system P. 1-3.

14 Вітер І.І. Соціальна складова сталого розвитку Австралії (кінець XX – початок XXI ст.). Історичний та соціокультурний розвиток Австралії у XX столітті: монографія / керівник авторського колективу та наук. ред.: д.політ.н., проф. Зернецька О.В., випускаючий редактор: к.політ.н. Вєтринський І.М., технічний редактор: к.е.н. Бондарець М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2023. С. 437-464.

ефективні інструменти регулювання комфортності життя населення, що застосовуються передусім у регіональній політиці управління.

Досвід Австралії в царині соціальних перетворень, безумовно цікавий до вивчення через свою тривалість та багатоаспектність, становить значний інтерес для України, оскільки містить відповіді на питання, які постали перед нашою державою одразу після здобуття незалежності: якими повинні бути основні характеристики соціальної держави, що розбудовується в Україні? Яким чином ці характеристики співвідносяться з основними моделями соціальної держави, що існують у розвинених країнах світу[15]? І хоча зазвичай Україну порівнюють із європейськими країнами, багато корисного можна взяти з австралійського досвіду.

Основні завдання, що постали перед Україною, можна стисло висловити у трьох основних положеннях: створення дієвої системи розподілення ресурсів; трансформація механізмів соціального захисту, що лишилися від СРСР та є неефективними за наявних умов; розроблення об'єктивних критеріїв оцінки ефективності соціальної політики. Як зазначають науковці, бюджетні обмеження, політичні процеси, громадська думка та міжнародний вплив значно корегують прийняття рішень у соціальній політиці. Отже, дослідження у такій політиці мають зосереджуватися не лише на аналізі можливостей вибору, а й на чинниках соціальних змін[16]. Безумовно, сьогодні при вирішенні цих завдань слід враховувати фактор російсько-української війни та необхідність залучення значних коштів на повоєнне відновлення країни.

За час незалежності в Україні здійснено низку заходів для виконання цих завдань. Україна та інші пострадянські країни успадкували спільні принципи соціального забезпечення, але за час, що минув після 1991 р., продемонстрували значні відмінності у розвитку соціальної держави. Наприклад, Вірменія та Киргизстан прийняли неоліберальні обмеження на вимогу міжнародних економічних установ, а Молдова за умови дефіцитного бюджету та політичної нестабільності стикається зі значними проблемами у підтримці навіть базових елементів соціальної держави[17].

Особливості розвитку соціальної держави в Україні експерти багато в чому пояснюють політичним чинником. Очевидно, що соціальна політика не була пріоритетом у діях державних органів влади України протягом 1990-х рр. Ініціативи уряду щодо реформування соціальної держави в цей час досить часто блокувалися Конституційним судом[18]. У той же час, від 2004 р. на заваді ставала електоральна конкуренція між владою та опозицією, котра слугувала приводом для прийняття популістських рішень, що унеможливило збалансування соціальних пільг та впровадження меха-

15 Козаченко І.О., Ніколаєвський В.М. Зазн. пр. С. 21.

16 Там само.

17 Fenger H.J.M. Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology. Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences, 2007. N 3(2). P. 20; Cerami A. New Social Risks in Central and Eastern Europe: The Need for a New Empowering Politics of the Welfare State. Sociologický asopis. Czech Sociological Review. 2008. № 6. P. 1091.

18 Betliy O. «The decision of the Constitutional Court once more raised a question of the social welfare reform.» Expert Comment. Institute for Economic Research and Policy Consulting, 2007. URL: http://www.ierpc.org/ierpc/expert/exp_betliy_01082007.pdf

нізмів адресної соціальної допомоги[19]. У 2020–2021 рр. значний негативний вплив на розбудову соціальної держави спричинила пандемія COVID-19.

Важливим чинником при розробленні соціальної політики є фінансове й економічне становище України, яке виявилося вкрай вразливим до глобальної фінансово-економічної кризи. Так, падіння ВВП у 2009 р. становило 15%, що було в 2,5 рази глибшим, ніж у Болгарії, Словаччині й Туреччині, і втричі глибшим, ніж у Чехії. Падіння обсягів промислового виробництва в Україні (–21,9%) було у 2,3 рази більшим, ніж у Греції (–9,34%). В Україні дефіцит державного бюджету – 12% ВВП, державний гарантований борг за два роки (2007–2009 рр.) збільшився у 5,2 рази та дорівнював на 01.01.2010 р. 89,9 млрд грн.[20]

З початком Росією гібридної війни в Україні (а надто після повномасштабного вторгнення) до цих чинників додається воєнний чинник.

Зазначимо, що рішення, котрі приймаються українською владою щодо реформування та модернізації соціальної сфери, не завжди підпадають під ту чи іншу модель соціальної держави. Значною мірою це відбувається тому, що подібні рішення, з одного боку, передбачають відмову від обмеження соціальних виплат, з іншого – непослідовно та несистемно поєднуються з рішеннями, що властиві для неоліберального підходу. Так, відповідно до програми соціально-економічного розвитку ООН та Світового банку[21], Україна може дозволити собі залучити іноземні запозичення (зокрема кредити міжнародних фінансових організацій), не беручи на себе зобов'язання обмежувати витрати на соціальні потреби. Наприклад, у 2009 р., коли уряд України під тиском політичного чинника (президентські виборчі перегони) відхилив вимогу МВФ на мораторій щодо підвищення мінімальних пенсій та зарплат. У той же час уряд приймає рішення (2008 р.), яким обмежує права селян, котрі є членами особистих селянських господарств та втратили роботу, на отримання соціальної допомоги по безробіттю, унаслідок чого більша частина селян втратила чи не єдину можливість отримання державної допомоги[22].

Значною проблемою при впровадженні певної моделі соціальної держави, яка зокрема передбачає вибір найкращих форм соціального захисту та дієвих інструментів адресної соціальної допомоги, яких на сьогодні бракує, є визначення критеріїв бідності. При вирішенні цього завдання важливо брати до уваги те, що значна частка економіки України перебуває у тіні, а латентне безробіття та надомне виробництво мають значні обсяги. Усі визначення бідності в Україні ґрунтуються на монетарному вираженні, а відтак, ігнорують ширший соціальний контекст, що має вивчатися окремо за умови слабкої кореляції з доходом. Світовий Банк встановив свої власні межі для визначення рівня бідності у країні, які ґрунтуються на наявних споживчих моделях, що виходять з мінімальної кількості калорій та необхідних нехарчових витрат. Результати визначення кількості бідних на основі цього способу є більш чіткими, ніж

19 Козаченко І.О., Ніколаєвський В.М. Зазн. пр. С. 21.

20 Урядовий кур'єр. № 50. 18 березня 2010 р.; День. № 52. 20 березня 2010 р.

21 «Ukraine: Poverty Update». Report No 39887-UA. World Bank Human Development Sector Unit, Europe and Central Asia Unit, 2009. 35 р.; День. № 37. 3 березня 2010 р.

22 Козаченко І.О., Ніколаєвський В.М. Зазн. пр. С. 21-22.

офіційний статистичний метод[23]. Але керуючись ним, неможливо стверджувати, що навіть за умови подолання цієї межі абсолютній більшості населення буде забезпечено гідний життєвий стандарт. Прожитковий мінімум нагадує радше середній життєвий стандарт радянської доби, який, до речі, й досі сприймається чималою частиною суспільства як гідний рівень життя[24].

На думку експертів, до яких ми приєднуємося, доцільнішим було б досліджувати рівень бідності як одну з характеристик більш широкого соціального феномену – якості життя[25], на рівень якого і треба орієнтуватися при розробленні соціальної моделі.

Таким чином, сьогодні в Україні ще не побудовано повноцінну соціальну державу в її класичному розумінні. Її становлення відбувається вкрай повільно, не встигаючи давати вчасні відповіді на виклики сьогодення. Певне покращення на початку 2000-х рр., що полягало у підвищенні рівня пенсійного забезпечення та заробітної плати, значно менше позначилося на вирішенні проблеми бідності через систему соціального захисту. Заходи, що вживаються владою, мають здебільшого ситуативний і несистемний характер. Усе це дозволяє стверджувати, що натепер в Україні не існує загальноприйнятої моделі соціальної держави, а також стратегії її реалізації[26].

За сучасних умов розбудова соціальної держави в Україні залишається складною політичною, економічною та соціальною проблемою. Для її вирішення необхідно значно підняти рівень життя населення, обмежити, а потім і ліквідувати поширення бідності, зменшити надмірну диференціацію доходів населення, привести у відповідність до міжнародних стандартів і гарантій соціальний захист населення, досягти більшої згуртованості суспільства; в царині методології необхідно переглянути підходи у визначенні бідності та застосуванні цих визначень при аналізі ефективності соціальної політики, ширше використовувати категорію «якості життя».

Наразі потрібна активна цілеспрямована соціальна політика, яка враховує воєнний час і ґрунтується на економічних та фінансових можливостях держави, спрямована на поєднання відновлення і зростання зайнятості та створення умов для гідної праці з ефективною підтримкою найуразливіших верств населення. Сьогодні через значні втрати економічного потенціалу країни видатки на соціальний захист населення із Державного бюджету не можуть повною мірою забезпечити рівень життя сім'ям з низькими доходами на мінімальному рівні, тому вирішення цієї проблеми є одним із найактуальніших завдань держави.

Побудові соціальної держави в Україні сприятимуть: високий економічний потенціал і темпи зростання ВВП; високий рівень доходів; стабільні ціни, низькі темпи інфляції; стабільність національної валюти; високий рівень добробуту населення; гарантований соціальний захист населення; дотримання принципу соціальної справедливості в розподілі соціальних благ; наявність високоорганізованої соціальної інфраструктури тощо. При цьому, високорозвинені країни світу (зокрема Австралія) є

23 Paniotto, V. What Poverty Criteria Are Best for Ukraine? Paniotto V., & Kharchenko N. Problems of Economic Transition. 2008. № 51 (7). P. 8.

24 Козаченко І.О., Ніколаєвський В.М. Зазн. пр. С. 22.

25 Там само. С. 22.

26 Там само. С. 23.

прикладом для нашої країни для визначення критеріїв і показників, що пов'язані з рівнем життя населення.

Без успішного розвитку економіки, підвищення її конкурентоспроможності, розширення зайнятості, реалізації концепції гідної праці, постійного зростання продуктивності праці, підвищення доходів на душу населення, зростання ролі держави у регулюванні соціально-економічних процесів неможливо побудувати соціальну державу. Серед конкурентних переваг України варто виокремити такі: висока ємність ринку; якість вищої, середньої та професійної освіти; ефективна реалізація людського капіталу, тобто знань і навичок людей, що дають їм змогу створювати цінність у світовій економічній системі.

Звичайно, що через російську агресію вирішення цих завдань значно ускладнюється, а частини з них – відкладається на певний час. З іншого боку, деякі питання не може бути відкладено до нашої Перемоги, потребуючи негайного вирішення. Тому соціальна політика має модифікуватися, враховуючи сучасні реалії.

Характерними рисами австралійської соціальної політики у середині XX ст. були запровадження допомоги нужденним та малозабезпеченим, вразливим верствам населення (навіть у важкі для держави часи, під час Другої світової війни, допомога не зменшувалась через об'єктивні складнощі, а навіть збільшувалася, виникали нові її напрями). Враховуючи сучасні українські реалії, значний інтерес становить досвід повоєнної відбудови Австралії та забезпечення якнайшвидшого повернення до мирного життя, бо саме в цей період у країні закладалися основи держави загального добробуту.

Україні треба переймати цей досвід. І в період російсько-української війни, коли тисячі людей втратили своїх рідних та близьких, свої домівки, майно, роботу, і в період повоєнної відбудови докласти всіх зусиль для підтримки не тільки постраждалих від російської агресії дюдей, не тільки пільгових категорій населення, але й – малого та середнього національного виробника. Цей комплекс заходів зможе наблизити Україну до побудови соціальної держави та формування суспільства загального добробуту, відбудувати країну.

Микола КУЖЕЛЬНИЙ

МІГРАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ І СВІТІ

Сьогоднішній світ є свідком надзвичайно складних міграційних процесів, які мають значний вплив на демографічну ситуацію в різних країнах. Зростаюча мобільність населення та глобалізація економіки призводять до значних змін у демографічній структурі багатьох країн. Політичні, економічні та соціокультурні фактори впливають на рішення людей про еміграцію чи імміграцію, і це має безпосередні наслідки для демографічного потенціалу країни. У контексті світової міграції, розуміння міграційних тенденцій та їх впливу на демографічну ситуацію має глобальне значення. Глобалізація, технологічний прогрес та політичні зміни стимулюють зростання міграційних потоків, що має вплив на економічний розвиток, культурну різноманітність та соціальну структуру країн усього світу. Інтеграція мігрантів у нових середовищах, зміна демографічного складу та розподіл ресурсів – це лише деякі з аспектів з повного обсягу міграційних тенденцій.

Міграційні тенденції створюють нові можливості та виклики, які впливають на демографічну структуру країн та їхній соціально-економічний розвиток. Україна, як країна з багатомільйонним населенням, складною історією та важливими геополітичними зрушеннями, не є винятком в цьому контексті, стала учасником значних міграційних потоків у світовій системі, особливо внаслідок російської військової агресії. Це ставить завдання з'ясувати, проаналізувати та прогнозувати міграційні процеси, щоб ефективно управляти ними та розробляти політику, спрямовану на досягнення сталого розвитку. Окрім того, ключову роль відіграють напрями державної політики та належні стратегії, міжнародні угоди та правове регулювання в контексті міграційних тенденцій, позитивні та негативні наслідки міграції на економічний розвиток, ринок праці, демографічну структуру та соціокультурну динаміку країн.

Питання дослідження міграційних процесів у світі та окремих країнах досить предметно вивчалося такими зарубіжними та вітчизняними науковцями як А. Антецца, Г. Борхас, О. Валевський, А. Двігун, Л. Лісогор, Л. Мансфельд, В. Потапенко та ін. Враховуючи посилення міграційних тенденцій та наслідки російської військової агресії в Україні, що спричинили безпрецедентну міграцію українського населення, проблематика у сфері демографії та результатів масштабних переміщень актуалізує потребу в проведенні відповідного дослідження.

Міграція у світі стала важливим явищем, яке впливає на демографічну, економічну, соціальну та культурну ситуацію в багатьох країнах. Глобалізація, технологічний розвиток, економічні та політичні зміни сприяють зростанню міжнародної міграції та розширенню міграційних шляхів. Основні напрямки міграції включають вимушену міграцію, робочу міграцію, туристичну міграцію, міграцію для навчання та міграцію за сімейними зв'язками. Економічні можливості, вища якість життя, політична та соціальна стабільність, освіта та культурні фактори є важливими мотивами для міграційних рішень. Крім того, природні катастрофи, конфлікти та воєнні дії також впливають на розселення населення та змушують людей шукати безпеку й захист в інших країнах.

Країни з високим рівнем зовнішньої міграції зіткнуться з втратою робочої сили, відтоком талантів та викликами у забезпеченні соціального розвитку своїх громадян. У той же час, країни, які приймають мігрантів, зазнають демографічних, економічних і соціальних змін, пов'язаних з прибуттям іноземних громадян. Це може впливати на ринок праці, культурну різноманітність, систему охорони здоров'я та інші сфери життя суспільства.

З метою з'ясування місця міграційних процесів у загальній демографічний ситуації, розглянемо загальні тенденції популяційних змін у сучасному світі. У 2022 р. чисельність населення світу досягла 8 млрд і за прогнозами ООН у 2030 р. населення планети може зрости приблизно до 8,5 млрд чоловік. Зростання населення частково спричинене зниженням рівня смертності. У 2019 р. очікувана тривалість життя в усьому світі досягла 72,8 років, що на майже 9 років більше, ніж у 1990 р. Прогнозується, що подальше скорочення смертності призведе до середньої тривалості життя в усьому світі близько 77,2 років у 2050 р. Висока народжуваність і швидке зростання населення є проблемою для досягнення сталого розвитку. Наприклад, необхідність навчання все більшої кількості дітей і молоді відволікає ресурси від зусиль, спрямованих на підвищення якості освіти[1]. Показники динаміки населення світу за регіонами та окремими групами країн представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка населення світу за регіонами та окремими групами країн[2]

	Населення (млрд), чол.		
Регіон	**2022 р.**	**2030 р.**	**2050 р.**
Світ	7,942	8,512	9,687
Африка на південь від Сахари	1,152	1,401	2,094
Північна Африка та Західна Азія	0,549	0,617	0,771
Центральна та Південна Азія	2,075	2,248	2,575

1 World Population Prospects 2022: Summary of Results. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2022. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf.

2 Там само.

Східна та Південно-Східна Азія	2,342	2,372	2,317
Латинська Америка та Карибський басейн	0,658	0,695	0,749
Австралія/Нова Зеландія	0,031	0,034	0,038
Океанія	0,014	0,015	0,020
Європа та Північна Америка	1,120	1,129	1,125
Найменш розвинені країни	1,112	1,328	1,914
Країни, що розвиваються та не мають виходу до моря	0,557	0,664	0,947
Малі острівні держави, що розвиваються	0,074	0,079	0,087

Отже, швидкі демографічні зміни роблять міграцію все більш необхідною для країн із різним рівнем доходу. Країни з високим та середнім рівнем доходу швидко старіють. Населення країн з низьким рівнем доходу стрімко зростає, але молодь складає робочу силу без навичок, необхідних на світовому ринку праці. Ці тенденції провокують глобальну конкуренцію за працівників. Сучасні транскордонні переміщення характеризуються своєю різноманітністю: немає типових мігрантів або типових країн походження чи призначення. Мігранти відрізняються за мотивами переїзду, навичками та демографічними характеристиками, правовим статусом, обставинами та перспективами. У всьому світі налічується близько 184 млн мігрантів (приблизно 2,3 % населення світу), 37 млн з них біженці. Близько 40 % (64 млн економічних мігрантів і 10 млн біженців) живуть у країнах з високим рівнем доходу, які належать до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), а це кваліфіковані працівники та їхні сім'ї, тимчасові мігранти, студенти та люди, які шукають міжнародного захисту. Це число включає 11 млн громадян Європейського Союзу (ЄС), які проживають в інших країнах ЄС і мають широкі права на проживання. Приблизно 43 % (52 млн економічних мігрантів і 27 млн біженців) живуть у країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Вони переїхали в основному для роботи чи возз'єднання сім'ї або в пошуках захисту. Глобальна міграція зросла більш ніж утричі швидше, ніж зростання населення в країнах з високим рівнем доходу, і лише вдвічі швидше, ніж зростання населення в країнах з низьким рівнем доходу[3].

Міграція є відповіддю на потрясіння та глобальні дисбаланси, такі як величезні розриви в доходах і добробуті у різних країнах. Економічна міграція зумовлена перспективами вищих зарплат і доступу до кращих послуг. У 2020 р. близько 84 % мігрантів жили в країнах, які були заможнішими за їхню. Переважно з країн із середнім рівнем доходу більшість мігрантів не належать до найбідніших чи найбагатших у своїй країні походження. Демографічні зміни викликали загострення глобальної конкуренції за працівників і таланти. Незалежно від політики, заможні країни потребуватимуть іноземних працівників, щоб підтримувати свою економіку та виконувати свої соціальні зобов'язання перед громадянами похилого віку. Багатьом країнам із середнім рівнем

3 World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies. Washington, DC: World Bank, 2023. DOI: https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1941-4.

доходу, які традиційно є основними джерелами міграції, незабаром доведеться конкурувати за іноземних працівників. Країни з низьким рівнем доходу мають велику кількість безробітних і неповно зайнятих молодих людей, але багато з них ще не мають навичок, затребуваних на світовому ринку праці. Близько 40 % населення світу (3,5 млрд людей) живуть у місцях, які сильно піддаються впливу зміни клімату (дефіцит води, посуха, підвищення рівня моря, повені та тропічні циклони). Економічні можливості в постраждалих регіонах зменшуються, посилюючи міграційний тиск[4].

Міжнародна міграція завжди була важливою складовою суспільства в усьому світі, і переїзд до іншої країни передбачає далекосяжні зміни в соціальному контексті мігрантів та їхніх сімей[5]. Дослідження також виявили, що міграційна політика залежить від широкого спектру економічних, екологічних і соціальних аспектів[6]. Міграція, особливо серед біженців, вплинула на всі сфери діяльності (економічну, екологічну, соціальну). Феномен міжнародної міграції, на відміну від таких процесів, як смертність і народжуваність, набагато складніший, оскільки є багатовимірним явищем і пояснюється різними детермінантами як економічного, так і неекономічного характеру. З одного боку, мігранти обирають країни зі стабільним політичним, економічним і соціальним розвитком і відповідними екологічними умовами. З іншого боку, країни з політичними, економічними та соціальними дисбалансами стають донорами розвинених країн, і в довгостроковій перспективі країни, що розвиваються, не можуть гарантувати досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР). Таким чином, міграція може збільшити розрив нерівності між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються[7].

Оскільки робоча сила (яка може бути збільшена шляхом залучення висококваліфікованих мігрантів з деяких частин світу в інші регіони) є вирішальним чинником у досягненні ЦСР, нерівний розподіл робочої сили призводить до розривів у досягненні зазначених цілей між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Міжнародна міграція стає дедалі складнішим процесом, який залежить від широкого спектру традиційних і нових причин, і породжує як нові можливості, так і виклики. У цьому випадку всі країни зосередилися на мінімізації викликів і використанні нових можливостей, створених міграцією, на свою користь[8].

Протягом останніх десятиліть, Україна стала свідком істотних змін у міграційних тенденціях. Велика кількість українців емігрувала за кордон в пошуках кращих можливостей праці та економічного зростання. Економічна нестабільність, високий рівень безробіття та низька заробітна плата в Україні є основними факторами, що спонукають громадян до міграції. Країни Європейського Союзу, США та Канада є основними напрямками міграційного вибору українців.

---

4 Там само.

5 Mansfeld L. International migration and its short–term effect on partnership stability. Population, Space and Place. 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/366958636_International_migration_and_its_short-term_effect_on_partnership_stability

6 Borjas G. J. Immigration and Economic Growth (№. w25836). National Bureau of Economic Research, 2019. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w25836/w25836.pdf.; Harshad D. Elementary investigation on Division of Labour – Part 2. Financ. Mark. Inst. Risks. 2018. № 2. P. 39-56.

7 Kwilinski A. et al. International Migration Drivers: Economic, Environmental, Social, and Political Effects. Sustainability. 2022. №14. P. 6413. DOI: https://doi.org/10.3390/su14116413.

8 Там само.

Вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 р. спровокувало найбільшу гуманітарну кризу та кризу переміщення в Європі з часів Другої світової війни. Майже третина довоєнного населення України була переміщена до кінця лютого 2023 р., включаючи понад 8 млн біженців, зареєстрованих у Європі та 5,4 млн внутрішньо переміщених осіб усередині країни. Більшість українських біженців спочатку мігрували до сусідніх країн (Польщі, Словацької Республіки, Угорщини, Румунії), перш ніж переміститися до країн з вищим рівнем доходу в Європейському Союзі. Станом на червень 2023 р. Польща прийняла 1,6 млн українських біженців, Німеччина – 1 млн. Країни, що приймають біженців, швидко запровадили режими тимчасового захисту, які зараз охоплюють понад 4,8 млн українських громадян. Щоб надати біженцям захист і допомогу, органи державної влади залучили неурядові організації, групи громадянського суспільства, волонтерів, громади української діаспори та організації, очолювані біженцями. Український уряд підтримує ці зусилля, зокрема, щодо підготовки біженців до можливого повернення в Україну. Щонайменше 80 % біженців планують залишатися в країнах, доки не вщухнуть бойові дії та не покращиться ситуація в Україні[9].

Виходячи з нерівномірного розподілу українських мігрантів, їх чисельність в окремих країнах світу (переважно – країни Європейського Союзу) станом на червень 2023 р., показано на рис. 1. Значна частина українських вимушених мігрантів зосереджена в Польщі, Німеччині та Чехії.

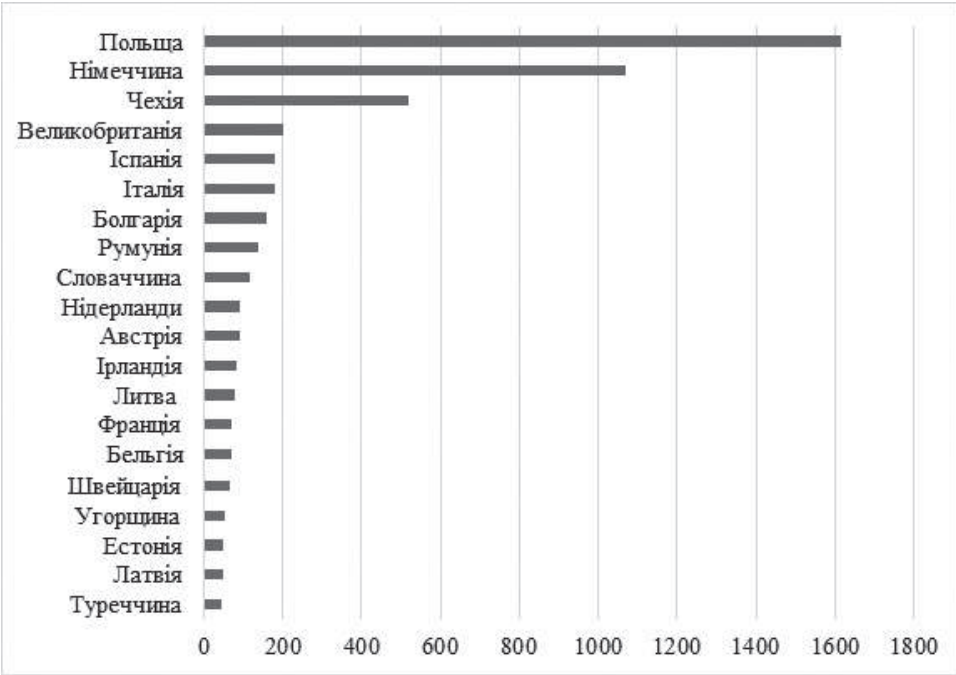

Рис. 1. Чисельність українських мігрантів за кордоном, тис. осіб[10]

9 Ukraine Refugee Situation (dashboard), Operational Data Portal, data version of February 22, 2023. United Nations High Commissioner for Refugees, Geneva. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine.

10 Operational Data Portal: Ukraine refugee situation. UNHCR, 2023. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/

Зазначені прояви міграційних потоків створюють нові виклики для українського суспільства, оскільки потребують не тільки гуманітарної допомоги та соціальної інтеграції, але й розвитку відповідних політик та програм з метою підтримки та управління міграційними потоками.

Міграційні рішення людей базуються на різних факторах, які впливають на їхні можливості та мотивацію переїхати в іншу країну. Економічні фактори, такі як: можливості працевлаштування, заробітні плати, рівень життя та економічна стабільність, грають важливу роль. Люди шукають кращі умови для розвитку своєї кар'єри та забезпечення фінансового благополуччя. Політичні фактори, такі як стабільність політичної системи, права та свободи громадян, можуть бути мотивом для переїзду в іншу країну, особливо для людей, які шукають політичного притулку або уникнення переслідувань. Соціальні фактори, включаючи освіту, доступ до медичних послуг, якість життя, можуть також впливати на рішення міграції. Культурні фактори, такі як мова, релігія, культурні традиції та спільні цінності, впливають на те, як люди сприймають нове середовище та наскільки вони почуваються зв'язаними з новою країною. Також, сімейні зв'язки і переселення заради об'єднання родини є значущим фактором у прийнятті рішення щодо міграції. Розуміння цих факторів є важливим для аналізу та прогнозування міграційних потоків та їх впливу на демографічну ситуацію в Україні та світі.

Дослідження впливу українських мігрантів на економічний стан наводять різні дані. Так, в разі довгострокового знаходження в Польщі 650 тис. мігрантів, прогнозується додаткове зростання робочої сили до 2030 р. на 210 тис. (1,2%), а потенційний ВВП порівняно з базовим прогнозом Oxford Economics – на 1,2%[11]. В разі наявності 1 млн мігрантів можливе збільшення робочої сили очікуватиметься на 370 тис. (2,1%), а потенційний ВВП до 2030 р. – на 2,0%. Потенційний ВВП до 2050 р. перевищуватиме базовий прогноз на 1,7% у випадку наявності 650 тис. мігрантів та на 2,9% у іншому варіанті. Дослідження Deloitte передбачає додаткове зростання ВВП Польщі на 0,2–3,5% щорічно в перші п'ять років інтеграції українських мігрантів[12]. Розрахунки Національного Банку України демонструють, що внесок українських мігрантів збільшить випуск товарів та послуг в Естонії, Польщі та Чехії у 2026 р. на 2,2–2,3%, відносно до базового сценарію без міграції, а в Німеччині – на 0,6–0,65%[13]. В іншому дослідженні проведена оцінка впливу громадян України на економіку ЄС у приблизно 30–37 млрд євро, або 0,19–0,23% від ВВП ЄС[14]. У разі потреб державної підтримки 2/3 зареєстрованих у ЄС українців загальний обсяг видатків становитиме

ukraine.; Antezza A. et al. The Ukraine Support Tracker: Which Countries Help Ukraine and How? KIEL working paper. 2022. № 2218.

11 Refugees will lift economy's potential, but challenges remain. Oxford Economics, 2022. URL: https://www.oxfordeconomics.com/wp-content/uploads/2022/05/Poland-Refugees-will-lift-economys-potential-but-challenges-remain.pdf.

12 Refugees from Ukraine in Poland Challenges and potential for integration. Deloitte, 2022. URL: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_ENG_Report_Refugees_from_Ukraine_in_Poland.pdf.

13 Туча О., Співак І., Бондаренко О., Погарська О. Вплив українських мігрантів на економіки країн-реципієнтів. НБУ, 2022. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf?v=4.

14 Bird N., Amaglobeli D. Policies to Address the Refugee Crisis in Europe Related to Russia's Invasion of Ukraine. IMF, 2022. URL: https://www.imf.org/en/Publications/IMF-Notes/Issues/2022/09/08/Policies-to-Address-the-Refugee-Crisis-in-Europe-Related-to-Russias-Invasion-of-Ukraine-522662.

від 26,4 млрд до 73,3 млрд євро на рік. Передбачається, що найбільший тягар нестимуть країни-сусіди України та країни Балтії. Розрахунки EIB показують, що Латвія для адаптації мігрантів може витратитися понад 9% ВВП, Естонія – понад 7% ВВП, а Угорщина, Польща та Чехія – від 4% до 6% ВВП[15]. В той же час, за оцінками Кільського інституту світової економіки наводяться дані, що витрати лише у Польщі, Естонії та Чехії можуть перевищити 1% ВВП[16].

Крім вищевказаних наслідків, загальна проблематика демографічної ситуації в Україні досить складна та поступово погіршується. Відповідно до інформації Фонду народонаселення ООН станом на 2023 р. в Україні проживає 36,7 млн людей, 64% з яких складає населення у віці 15–64 роки[17]. Враховуючи, що загальний коефіцієнт народжуваності станом на 2023 р. в Україні становить 1,3[18], то в перспективі передбачається відносне скорочення чисельності населення до 2050 р., що призведе до втрат на 20% або більше[19]. Таким чином, до загальної тенденції демографічної кризи в Україні можуть додатися наслідки неповернення значної кількості мігрантів в Україну.

Слід зазначити, що країни походження повинні активно управляти процесами міграції з метою сприяння розвитку, зробивши трудову міграцію частиною своєї стратегії розвитку. Необхідно знизити витрати на грошові перекази, сприяти передачі знань від своєї діаспори, розвивати навички, що користуються великим попитом у всьому світі, пом'якшувати несприятливі наслідки втрати талантів, захищати своїх громадян під час перебування за кордоном і підтримувати їх після повернення. Країни призначення також можуть більш стратегічно управляти міграцією, щоб задовольнити свої потреби в робочій силі, сприяючи інтеграції мігрантів, одночасно усуваючи соціальні наслідки, які викликають занепокоєння серед місцевих громадян. Слід дозволити біженцям пересуватися, влаштовуватися на роботу та мати доступ до національних служб. Двостороння співпраця може посилити відповідність мігрантів потребам країн призначення[20].

У країнах з високим рівнем міграції, відтік населення може впливати на склад населення, призводити до зменшення робочої сили та погіршення демографічних показників, таких як – природний приріст та співвідношення між різними віковими групами. Розширення міграційних потоків може сприяти економічному зростанню та інноваціям, проте воно також може породжувати напруження у суспільстві, викликати конкуренцію на ринку праці та ставити виклики перед соціальними системами та системами охорони здоров'я.

15 How bad is the Ukraine war for the European recovery? European Investment Bank, 2022. URL: https://www.eib.org/attachments/publications/how_bad_is_the_ukraine_war_for_the_european_recovery_en.pdf.

16 Ukraine Support Tracker Data. Kiel institute for the world economy, 2022. URL: https://www.ifw-kiel.de/publications/data-sets/ukraine-support-tracker-data-17410/.

17 World Population Dashboard. Ukraine. United Nations Population Fund, 2023. URL: https://www.unfpa.org/data/world-population/UA.

18 Там само.

19 World Population Prospects 2022: Summary of Results. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2022. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf.

20 World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies. Washington, DC: World Bank, 2023. DOI: https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1941-4.

Формування та реалізація державної міграційної політики має важливу роль в управлінні міграційними процесами та забезпеченні ефективного регулювання міграційними потоками. Країни повинні розробляти стратегії, законодавство та програми, спрямовані на сприяння легальній міграції, захист прав мігрантів та соціальну інтеграцію. Міжнародне співробітництво також є необхідним для ефективного управління міграційними викликами. Країни повинні співпрацювати у сферах, таких як: обмін інформацією, боротьба з нелегальною міграцією, розвиток міжнародних механізмів для управління міграційними потоками та спільне вирішення проблем, пов'язаних з міграцією.

Міграція має комплексний вплив на різні сфери суспільства, такі як – економіка, культура, освіта, політика та соціальна сфера. У сфері економіки, міграція може вносити значний вклад у розвиток та зміну ринку праці, забезпечувати нестачу робочої сили та стимулювати економічне зростання. Політична сфера також відчуває вплив міграції, оскільки вона пов'язана з розробкою та здійсненням політик і законодавчих актів щодо міграції, інтеграції мігрантів та боротьби з нелегальною міграцією. Соціальна сфера стикається з викликами у забезпеченні соціального захисту та підтримки мігрантів, включаючи доступ до житла, медичних послуг, освіти та соціальних послуг. З іншого боку, суттєвий відтік населення посилить негативні демографічні тенденції та погіршить соціально-економічну ситуацію в країні.

Висновки. Міграція є складним явищем, яке виникає з різноманітних причин, включаючи економічні, політичні, соціальні та екологічні фактори. Вона має як позитивні, так і негативні наслідки для мігрантів та країн. Глобальною тенденцією сучасності є зростання міграційних потоків через посилення глобалізації, економічні перетворення та конфлікти. Це ставить виклики перед країнами, які приймають мігрантів, щодо забезпечення ефективного управління міграційними процесами, захисту прав мігрантів та їх інтеграції у суспільство. Врахування факторів, що впливають на міграційні рішення, розуміння наслідків міграції та взаємодії міграційних процесів з іншими сферами суспільства допомагає створити більш стійкі умови для мігрантів та суспільства в цілому. Розуміння міграційних тенденцій та їх впливу на демографічну ситуацію в Україні та світі є критично важливим для розвитку країн та глобального суспільства. Тільки шляхом вивчення та розуміння складних процесів міграційних тенденцій можливо створити сприятливі умови для розвитку суспільства, збереження культурної різноманітності та забезпечення сталого розвитку і розроблення ефективних політичних рішень у сфері міграції та демографії.

Україна зіткнулася через військову російську агресію з великими міграційними викликами, включаючи відтік робочої сили, втрату людського капіталу та демографічні зміни. Ситуацію погіршує і загальна багаторічна тенденція до зменшення населення в Україні, що буде посилюватися в наступні десятиліття.

Виходячи зі складних обставин демографічної ситуації та міграційних змін, державна політика та міжнародне співробітництво мають відігравати важливу роль в управлінні міграційними процесами. Забезпечення легальної міграції, захист прав мігрантів та соціальна інтеграція залишаються одними з основних завдань для держави. Міжнародне співробітництво у сфері міграції є необхідним для спільного

розв'язання проблем, пов'язаних з міграцією. Інформаційний обмін, спільне розроблення програм, координація зусиль є ключовими елементами успішного управління міграційними потоками. Окрім того, необхідно змістити акцент на розвиток демографічних політик, які сприятимуть збалансованому розподілу населення та забезпеченню стійкого розвитку країн.

Загалом міграційні тенденції мають глибокий вплив на демографічну ситуацію як в Україні, так і в світі. Дослідження, управління та соціальна інтеграція мігрантів є ключовими аспектами, які потребують постійного уваги та розвитку. Лише шляхом поєднання знань, досвіду та спільних зусиль можливо ефективно управляти міграційними процесами, створювати сприятливі умови для зростання та забезпечення добробуту суспільства в умовах глобальної демографічної динаміки.

Сергій РУДИЧ

ШВЕЙЦАРСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ГОЛОКОСТУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА АКТУАЛЬНИХ ПОДІЙ СЬОГОДЕННЯ

На тлі постійного зростання міжнародної напруги, продовження війни в Україні, нещодавно спалахнувшого з новою силою палестинсько-ізраїльського конфлікту, безумовно актуальним виглядає огляд сучасного стану, а також ретроспективний аналіз двосторонніх відносин між Швейцарською Конфедерацією та Державою Ізраїль. Ці дві парламентські демократії з високорозвиненою економікою та багатою історією, з котрих одна належить до так званих «старих європейських демократій», а друга є єврейським державним утворенням на Близькому Сході в оточенні арабських держав.

Швейцарія визнала державу Ізраїль 25 січня 1949 р. і відкрила консульство в Тель-Авіві та почесне консульство в Ейлаті, і з тієї пори дві країни підтримують повномасштабні дипломатичні відносини в різних сферах.

Іще до створення Держави Ізраїль у 1948 р., коли Швейцарія, на відміну від її сусідів, була відома протягом усієї історії своєю толерантністю та прихильним ставленням до єврейського народу, що слугувало одним із факторів, які спонукали лідерів сіоністського руху на чолі з Б.З. Герцлем вибрати швейцарське місто Базель місцем проведення Першого сіоністського конгресу 1897 р.[1] Завдяки такій толерантності з 22-х сіоністськіх конгресів, 15 відбулися у Швейцарії. Крім того, вже у часи Британського мандату, від липня 1922 р. існували прямі контакти між єврейською громадою Палестини та посадовими особами швейцарського уряду. Вже у цей період Конфедерація мала офіційні консульські установи в Єрусалимі та Тель-Авіві.

Протягом цих років, коли ворожість арабських країн до Ізраїлю завадила багатьом країнам світу встановити з ним офіційні дипломатичні відносини, Швейцарія фактично виступала посередником між цими країнами й Ізраїлем у різних сферах, як держава зі світовою репутацією нейтральної. У цьому зв'язку можна назвати Угорщину (1967–1989 рр.), Гвінею (1967–1973 рр.), Шрі-Ланку (1970–1976 рр.), Мадагаскар (1973–1994 рр.), Ліберію (1973–1983 рр.), Кот-д'Івуар (1973–1986 рр.) та Гану (1973–

1 Zionist Congress: First to Twelfth Zionist Congress (1897-1921). URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/first-to-twelfth-zionist-congress-1897-1921

2002 рр.). Крім того у 1958–1987 рр. Швейцарія була посередником між Ізраїлем та Іраном. Швейцарія загалом підтримувала Ізраїль, зберігаючи нейтралітет у більш широкому ізраїльсько-палестинському конфлікті. Ця підтримка посилилася, коли 1969 р. арабські терористи здійснили теракт проти літака «Ель-Аль» у Цюриху та коли в 1970 р. було скоєно атаку проти літака Swissair, що прямував до Ізраїлю.

Під час другої інтифади, тобто чергової ескалації ізраїльсько-палестинського конфлікту, відносини між двома країнами певною мірою ускладнилися. Серед іншого, у цей період Швейцарія, користуючись положеннями про нейтралітет, повністю заборонила продаж і передачу військової техніки Ізраїлю. Проте навіть у цей період і надалі, Швейцарія виступала посередником між Ізраїлем та Палестинською автономією, і між нею та Ізраїлем підтримувався стабільний і постійний політичний діалог. До наступного ускладнення двосторонніх стосунків призвело скликання 20 квітня 2009 р. в Женеві Конференції ООН проти расизму, а також зустрічі прем'єр-міністра Швейцарії Г.-Р. Мерца з президентом Ірану М. Ахмадінежадом. У відповідь на хвилю різкої критики з боку громадських та урядових кіл Ізраїлю та демаршу з відкликанням свого посла, федеральний уряд Конфедерації запевнив у своїй цілковитій нейтральності у конфлікті між Ізраїлем та Іраном.

Загалом слід зазначити, що історія євреїв у Швейцарії налічує щонайменше тисячу років, і перші юдейські громади осіли в Базелі у XIII ст. ще до виникнення у 1291 р. першого конфедеративного утворення. У Швейцарії мешкає десята за величиною єврейська громада в Європі, яка нараховує близько 20 тис. осіб і становить приблизно 0,4% населення країни. Більшість єврейських громад розташовані у найбільших містах країни, тобто в Цюриху, Женеві та Базелі. У Базелі також знаходиться Єврейський музей Швейцарії, перший єврейський музей, відкритий у німецькомовній Європі після Другої світової війни. У той час, як громади Базеля та Цюриха традиційно складаються з великої кількості ашкеназійців, себто вихідців із Європи, в Женеві також проживає важлива сефардська громада – вихидці з Португалії та Близького Сходу. Їхня головна синагога Хекхал Ханесс вважається найголовнішою сефардською синагогою в Швейцарії. Таким чином у країні враховано як інтереси євреїв – вихідців із Європи, так і тих, що походять з арабського світу. У середньовіччі, як і в багатьох інших місцях Європи, сефарди часто зазнавали переслідувань. Наприклад, у 1294 р. в Берні багато євреїв було страчено, а інших вислано, й усе це начебто через вбивство християнського хлопчика. У 1249 р. стався єврейський погром у Цюриху, в пам'ять про який на місці колишньої синагоги в кварталі Ноймаркт встановлено меморіальну дошку[2].

Поруч із відьмами та прокаженими, євреї також стали жертвами переслідувань під час епідемії Чорної чуми і їх часто звинувачували в тому, що вони спричинили отруєння колодязів. У 1349 р. 600 євреїв у Базелі було спалено на вогнищі і 140 дітей примусово навернено в католицтво, в той час як у Цюриху у цієї етнічної групи було конфісковано все майно. Протягом XVII ст. євреї мусили залишити території майже усіх швейцарських кантонів, за винятком двох містечок у кантоні Аргау – Ленгнау і

2 Auf den Spuren der mittelalterlichen Synagoge von Zürich. Archäologische Untersuchungen im Haus Froschaugasse 4. URL: https://web.archive.org/web/20151223022525/https://www.stadt-zuerich.ch/mm/mm_allg/medien_hbd_froschaugasse_4.htm

Оберендінген, де їм було дозволено селитися за рішенням Тегацунга – тодішнього керівного органу.

Наприкінці XVIII ст. 553 людини, які проживали в цих селах, становили майже все єврейське населення Швейцарії. Міграція євреїв до цих сіл з інших районів Швейцарії повільно, але неухильно змінювала зовнішній вигляд громад. Село Ендінген ніколи не мало християнської церкви, лише єврейську синагогу. Місцевим християнам доводилось їздили на церковну службу в сусідні села. Єврейські та християнські родини часто мешкали під одним дахом. Євреї були також обмежені щодо вибору професій. Будинки були побудовані з двома окремими входами, один для євреїв і один для християн. Вони перебували під юрисдикцією вищих і нижчих судів баденського судового пристава і повинні були купувати у влади патенти на «захист і безпеку». Крім того, правила XVIII ст. вказували, що євреям дозволено купувати та продавати свою худобу лише на відкритих ринках, а не безпосередньо у фермерів. Християн це ніяк не стосувалося.

Наступною історичною подією, що вплинула на подальшу долю єврейського населення Швейцарії, стало заснування у квітні 1798 р. внаслідок інтервенції Наполеона I Гельветійської республіки – історичної держави, створеної замість Швейцарської конфедерації, яка проіснувала майже 5 років. Швейцарські реформатори, як частина цієї нової, ліберальної держави, намагалися здійснити певну «емансипацію» євреїв у новому гельветійському парламенті в Арау. Коли ці зусилля зазнали невдачі, вони спробували змусити французів нав'язати цю зміну новому швейцарському уряду. Зміни республіки не були сприйняті багатьма швейцарцями, і питання емансипації євреїв стало ще одним додатковим подразником для загострення відносин між прибічниками старого порядку і новим урядом.

Розбій та пограбування єврейських містечок Ендінген і Ленгнау у так званій «Сливовій війні» були лише частиною цілої низки заворушень, які з різних причин прокотилися всією країною. Наполеону не вистачало військ, щоби забезпечити порядок у новій державі, швейцарські полки він мав намір використовувати для своїх завойовницьких кампаній. Тому у 1803 р. імператор видає компромісний Акт про посередництво, згідно з яким Гельветійську республіку було ліквідовано, а замість неї утворено конфедеративний союз 19 кантонів, тісно асоційований із Францією. Внаслідок скасування Акту у 1813 р. незалежність Швейцарії повністю відновлено. Єврейське населення країни не отримало жодних додаткових прав.

У всі часи єврейське населення країни демонструвало миролюбство, толерантність та високу спроможність до самоуправління. У 1862 р. засновано єврейську громаду Цюриха Israelitische Cultusgemeinde Zürich (ICZ), у 1884 р. побудовано цюрихську синагогу, у 1879-му – відновлено єврейське поселення Ной-Ендінген[3]. Право на вільне поселення було надано євреям лише після схвалення на референдумі. Це право було посилено переглянутою конституцією 1874 р. Стаття 49 конституції 1874 р. гарантує громадянам-євреям свободу віросповідання. У 1876 р. їм також надано повну рівність у громадянських правах і дозволено подорожувати. До 1920 р. більшість євреїв залишили долину Сурб, де вони свого часу мали селитися приму-

3 Endingen. URL: https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/001833/2016-09-12/

сово. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. багато євреїв із Ельзасу, Німеччини та Східної Європи приєдналися до цієї основної групи. У 1920-му єврейське населення сягнуло свого піку в 21 тис. осіб (0,5% від загальної чисельності населення) – цифра, що відтоді залишається майже незмінною.

Наступною сторінкою історії, яка суттєво впливає і на сучасні швейцарсько-ізраїльські відносини, є доля єврейських біженців, що прагнули рятувалися від Голокосту, тобто від власного знищення під час Другої світової війни та роллю нейтральної Швейцарії у цих подіях. Загалом про цей період відомо наступне: у цій досить складній для себе та країни ситуації уряд Конфедерації прийняв рішення залишитися нейтральним, в сенсі забезпечення лише транзиту для єврейських біженців через свою територію.

До них ставилися інакше, ніж до біженців інших конфесій у тому, що стосується надання фінансової підтримки. До того ж уряд Швейцарії наполягав, щоби німецька влада ставила штамп «J» у паспорті євреїв з метою полегшення процедури їхньої ідентифікації. У той час, коли тисячі євреїв намагалися емігрувати з Австрії після аншлюсу в березні 1938 р. і в подальшому у 1942–1943 рр., а також після депортації з Франції, Нідерландів та Бельгії, великій частині з них було відмовлено у в'їзді до країни. Таким чином під час Другої світової війни 25 тис. євреїв отримали статус біженця в Швейцарії, але близько 30 тис. євреїв отримали відмову. Більшість біженців покинула країну до 1953 р.

Наприкінці грудня 2019 р. видання «Israel Hayom», найбільша щоденна газета Ізраїлю, яка видається англійською мовою, опублікувала текст про А. Ладося, який був послом Республіки Польща у Швейцарії і спільно зі своїми дипломатами та дружніми єврейськими організаціями протягом майже усієї війни докладав величезнх зусиль задля порятунку євреїв від знищення. Ці документи проливають світло на здійснювану польським урядом в еміграції масштабну операцію з порятунку євреїв під час війни. «Значною мірою ці ризиковані й складні заходи планувалися і здійснювалися зусиллями недооціненого героя, посла А. Ладося», – зазначає у найвпливовішому ізраїльському виданні «Ізраїль сьогодні» берлінський кореспондент газети Е. Бек. У Базелі, на другому поверсі Єврейського музею Швейцарії, знаходиться частина «сувоїв пам'яті», де записано 3 262 прізвища. Ці сувої, вперше показані у грудні 2019, є доказом про широко розгорнуту в часи Голокосту операцію з порятунку тисяч євреїв від знищення. Йдеться головне про євреїв із Польщі, Нідерландів і Німеччини, яким у рамках зазначеної операції у Швейцарії видавалися підроблені латиноамериканські паспорти, що давало їм шанс вибратися з окупованої нацистами Європи. «Сувої пам'яті» є фінальним елементом нової виставки, присвяченої цій неймовірній історії. Схожу експозицію було 15 грудня одночасно відкрито в Єрусалимі, у Центрі спадщини ім. М. Бегіна. Під час Голокосту вижило тільки 796 осіб із числа поіменованих у сувоях. 957 осіб було знищено, а доля решти людей залишається досі невідомою. За різними свідченнями, були також такі особи, для яких виписувалися паспорти, але вони не потрапили до списку. Це було можливо, оскільки всього було видано понад 10 тис. підробних паспортів. Відомо тільки те, що А. Ладось, фактичний посол польського еміграційного уряду у Швейцарії, відігравав ключову роль в організації цієї операції.

Вона тривала впродовж усієї Другої світової війни і призвела до того, що польське представництво у Берні (дипломатична установа, аналогічна посольству) стало мозковим центром операції з порятунку євреїв усього світу. З огляду на ключову роль керівника дипломатичної установи, список прізвищ назвали «списком Ладося», за аналогією зі «списком Шиндлера» докладно висвітленим у світовій кінематографії.

Звання Праведника серед Народів світу, яке надається ізраїльським музеєм Пам'яті про Голокост «Яд Вашем» особам неєврейського походження, які під час Голокосту допомагали рятувати євреїв, а дотепер, отримав тільки один співробітник цього польського представництва під час війни – віце-консул Константин Рокіцкі. Він був тим, хто заповнював паспортні рубрики вигаданими прізвищами таким чином, аби люди могли врятуватися. А. Ладось, який помер у 1963 р., отримав з «Яд Вашем» тільки похвальний лист. Проте виявлені історичні документи у сукупності показують, якою великою мірою він, як і польський еміграційний уряд у Лондоні, був учасником масової операції з порятунку євреїв. Польське представництво у Берні, щоб отримати сприяння у своїй дяльності, відправляло сотні зашифрованих депеш до Лондона, в польське Міністерство закордонних справ в еміграції, а також у польське посольство у Вашингтон і до дипмісій Польщі у Нью-Йорку і Латинській Америці, до польських консульств у Тель-Авіві та Єрусалимі. У депешах містилися й перші донесення про жахи Голокосту. У надісланих повідомленнях А. Ладось просив повідомляти урядам США і Великої Британії про те, що геноцид набирає обертів, та закликати союзників, аби вони знищили бомбардуваннями залізничні колії, що ведуть до табору смерті Аушвіц-Біркенау. У цих телеграмах були й детальні пропозиції, як можна рятувати людей і громади, а також інформація про фінансування цих операцій. Усі депеші віднайдено у національних архівах Польщі та в Інституті Гувера у США. Їхній зміст підтверджує, що вже у квітні 1941 р., за два місяці до того, як Німеччина напала на СРСР, на Східному фронті вже тривали заходи з порятунку євреїв. Перша у хронології депеша інформує про 400 паспортів, які буде видано у Литві євреям (зокрема польським) для того, аби вони могли емігрувати в Підмандатну Палестину. У цьому документі згадується також про неформальну домовленість із чилійським посольством у Римі, яке видало паспорти польським євреям, які перебували у тодішніх державах Осі – Італії та окупованій нацистами Франції. У липні 1942 р. польське посольство у Вашингтоні отримало попередню застережливу інформацію про «велику депортацію людей з варшавського гетто» і надіслане цього ж місяця повідомлення, де наголошується, що «багато людей у гетто стали жертвами чистки» і що 100 тис. євреїв було жорстоко замордовано. Повідомлення містили припущення, що тіла жертв було використано для виробництва «добрив і мила». І. Штернбух, керівник Ваад Хацалах (Комітету порятунку Американської асоціації ортодоксальних рабинів) в одній із депеш зауважує, що така загибель очікує на інших депортованих і тільки реакція США та вагомі кроки цієї країни для протидії можуть припинити переслідування. У цьому ж посланні Штернбух просить організацію тиснути на політиків, пресу й інші важливі постаті, наприклад на А. Ейнштейна[4].

4 Дивовижна історія порятунку євреїв у Швейцарії під час Другої світової війни. Апостроф. URL: https://apostrophe.ua/ua/article/world/europe/2020-01-27/udivitelnaya-istoriya-spaseniya-evreev-v-shveytsarii-vo-vremya-vtoroy-mirovoy-voynyi/30574

У вересні 1942 р. А. Ладось повідомив прем'єр-міністру польського еміграційного уряду про появу у Швейцарії великої кількості єврейських біженців з Бельгії, Франції і Нідерландів, яким швейцарська влада відмовила у праві в'їзду, в деяких випадках біженців передавали німцям. Ладось інформував, що звернувся до швейцарської влади з проханням убезпечити від депортації хоча б польських євреїв. Він сподівався, що це вдасться здійснити за умови, якщо уряд Швейцарії отримає від союзників запевнення у тому, що біженці отримають право в'їзду до будь-якої з цих країн або її колонії, а також що їм буде надано фінансові кошти на покриття витрат під час перебування у Швейцарії. У березні 1943 р. польський міністр ЗС в еміграції граф Е. Рачиньскі інформував польські посольства в Римі та у Ватикані про зацікавленість італійського уряду у виїзді з Італії усіх поляків єврейського походження, що перебували на території цієї країни. Як писав Е. Рачиньскі, «ми будемо намагатися погодити з урядами Великої Британії і США надання ними притулку для всіх наших біженців». Одним із головних фігурантів операції з порятунку був А. Зільберштейн – представник Світового єврейського конгресу у Швейцарії і колишній депутат польського Сейму. 12 травня 1943 р. він відправив з Берна до Вашингтону і Лондона повідомлення з описом жахів Голокосту: «За інформацією надійних джерел, на території Генерального губернаторства залишилося живими заледве 10% єврейського населення. Я вважав найпершим обов'язком організувати порятунок для цієї решти людей. Акція полягає у тому, аби одержати від дружніх для нас консульств південноамериканських держав паспорти, зокрема Парагваю і Гондурасу, оскільки, якщо євреї стануть громадянами цих держав, вони потраплять в спеціальні табори, де залишатимуться до кінця війни. Ми досягли із цими країнами домовленності, що паспорт слугує виключно для врятування людини і не інакше». А.Зільберштейн при цьому зауважує, що посольство США противиться цій акції, побоюючись, що видача підроблених паспортів дозволить німецьким агентам проникнути в їхню країну та країни Латинської Америки. «Це необґрунтоване побоювання, оскільки паспорти залишатимуться на місці, у Швейцарії», – пише Зільберштейн і додає: «Допоможіть нам розширити цю акцію». Під цим закликом підписується також А. Ладось. Через кілька тижнів польський еміграційний уряд у Лондоні дає Ладосю чітку згоду, зазначаючи, що «з гуманітарних міркувань ми повинні зробити якомога більше у цього типу справах». Від цього моменту свої зусилля до відповідних заходів докладають польські посольства у Латинській Америці. 31 травня 1943 р. відбувається обмін внутрішньою кореспонденцією між відомствами польського еміграційного уряду. В ній є такий фрагмент: «Існує можливість отримання окремими особами у Польщі південноамериканських паспортів, що захистить їх від загибелі у гетто й дозволить перебратися у табір для інтернованих осіб… Отримання таких паспортів пов'язано з витратами, які треба здійснювати у Швейцарії. Міністерство соціального захисту і праці вважає, що, з огляду на людяність, не можна цим, не дуже зрештою численним особам відмовляти у допомозі». Це листування показує, як між собою співпрацювали три польські міністерства при передачі коштів, особливо з єврейських організацій, що дозволяло робити кроки для порятунку людей. Наприкінці червня польський міністр закордонних справ написав до польського посла у Бразилії: «У зв'язку з останніми німецькими

заявами про намір цілковитого знищення євреїв, єврейське середовище попросило мене втрутитися і довідатися у країнах Південної Америки, чи є можливість провести обмін польських євреїв на німецьких підданих з території цих країн». У 1943 р. зусилля з порятунку євреїв наштовхнулися на певні перешкоди: помер один із головних єврейських активістів, що співпрацював з представництвом у Берні – рабин Хаїм Айсс. Одночасно з цим швейцарська поліція почала розслідування проти осіб, пов'язаних із підробкою паспортів після того, як в поліцію надійшов донос від генерального консула Парагваю про те, що почесний консул у Берні отримує гроші за оформлення фальшивих документів. Консула, який продав половину підроблених паспортів, було звільнено. Крім цього також німці помітили якусь кількість паспортів держав Латинської Америки серед євреїв у гетто і таборах для інтернованих і почали погрожувати, що будуть вивозити їхніх власників, зокрема тих, хто утримувався у Франції, головне у таборі в м. Віттель[5].

Наприкінці 1943 р. Ладось направив новому польському міністру закордонних справ в еміграції Т. Ромеру депешу, де писав: «До Віттеля прибула німецька комісія, яка почала перевіряти паспорти. Прошу вас, Пане міністре, про активне втручання, аби усі дипломатичні представництва, які працюють у Берліні, підтвердили, що усі такі паспорти, які рятують життя, є дійсними». Т. Ромер переслав прохання А. Ладося до польських місій у Латинській Америці, додаючи, що це врятує життя. Попри активні польські зусилля, які докладалися впродовж кількох наступних місяців, більшість затриманих осіб було відправлено на смерть до концтаборів.

Навесні 1944 р. польське представництво у Берні у співпраці з єврейськими організаціями приступило до порятунку євреїв з Угорщини і Словаччини. Деякі депеші були зашифрованими повідомленнями, доставленими в представництво єврейськими учасниками рятувальної операції, інші підписував безпосередньо А. Ладось. «В гетто і в інших містах погіршуються умови, людей депортують, не даючи їм можливості взяти із собою власні речі. Євреїв там будять серед ночі і жорстоко б'ють. Все у ваших руках, не розслабляйтеся, розбудіть усіх покликаних, дійте швидко, поки ще є час!». Через десять днів у депеші до Вашингтону було висловлене відчайдушне прохання: «З квітня ми отримуємо телеграми і листи розпачу на тему депортації євреїв з Угорщини і Словаччини до Польщі, зрозуміло, що на знищення. Часто щодня вивозиться по 10-15 тисяч осіб. Ми попросили англійців і американців, аби вони бомбардуванням знищили відповідний залізничний вузол, але й до цього часу це не зроблено. Навіщо ж уся захисна акція, комісари, співчуття і т.п., якщо не чинити принципових радикальних кроків? Прошу, негайно втрутитися і звернутися до Рузвельта, Черчилля, можливо, і до Москви, задля того, щоб невідкладно відбулося необхідне бомбардування, яке, може, допоможе врятувати хоч частину цих людей». Останню депешу у справі рятувальної операції відправлено з польського представництва у Берні 11 травня 1945 р., через три дні після капітуляції Німеччини і за дві місяці до того, як Ладось відмовився від своїх повноважень і вирішив залишитися на чужині, а не вертатися в натоді вже комуністичну Польщу. Мордехай Палдіель, колишній директор Департаменту Праведників в установі Яд Вашем, а нині ад'юнкт Факультету єврейських сту-

5 Там само.

дій в Університеті Єшиви у Нью-Йорку стверджує, що вчинені А. Ладосем і іншими польськими чиновниками зусилля були надзвичайними одразу з багатьох причин, а польські дипломати не тільки намагалися рятувати євреїв, але й поєднували свої дії з єврейськими організаціями і тісно з ними співпрацювали. Палдіель зазначив також, що нині триває велика дискусія на тему ставлення поляків до євреїв, про те, що зробили польські громадяни і чого не зробили для того, аби вціліли їхні співвітчизники-євреї. Проте, у даному випадку говоримо про офіційну польську дипломатичну місію, яка діяла на території Швейцарії, керівник якої взяв на себе справу, ініційовану для порятунку євреїв, наголошуючи, що він «повинен використати все, чим володіє і в межах наявних засобів, аби рятувати людей»[6].

М. Палдіель, дуже високо оцінюючи вигадливість А. Ладося, писав наступне: «перед війною, у 1938 р., польський уряд ухвалив закон, за яким у громадянстві відмовляли кожному єврею, який виїхав з країни і не поновив свого паспорта. Не відновили своїх паспортів тисячі євреїв, які, з огляду на антисемітизм чи втрату роботи, виїхали з Польщі до Швейцарії, Франції і Бельгії. За цей період вони заводили сім'ї, народжували дітей, тому А. Ладось, повертаючи їм громадянство, створив можливості, аби вони залишалися в країнах, де перебували, і при цьому чинним лишалося їхнє польське громадянство». Як зауважує дослідник, А. Ладось видав польські паспорти й особам, які ніколи не були польськими громадянами, завдяки чому вони змогли виїхати з Європи. Є два красномовні приклади. Перший – доктор Й. Бург, пізніше міністр ізраїльського уряду, прибув до Швейцарії напередодні Другої світової війни і не міг звідти виїхати до самого її завершення. Д-р Бург мав німецьке громадянство, тому польська дипломатична місія видала йому підроблений польський паспорт, що допомогло йому переїхати до Франції, а потім вже, через Іспанію і Португалію – до Палестини. Другий випадок – це історія французького єврея П'єра Мендеса-Франса, який пізніше став прем'єр-міністром Французької Республіки. Коли у Франції запанували німці, П. Мендеса-Франса було затримано і за участь у діяльності соціалістичної партії засуджено до терміну ув'язнення. Під час перебування у Швейцарії йому було видано підроблений польський паспорт на інше ім'я, з яким він зміг переїхати до Іспанії і пізніше до Португалії, звідки він потрапив до Великої Британії, де приєднався до французького еміграційного уряду.

Усі ці кроки вчинялися за згодою А. Ладося. Швейцарська влада врешті зауважила активність польського представництва і надіслала польським співробітникам попередження, аби вони припинили свої дії, інакше місію буде закрито. Реакція Ладося на це була такою: «Я не можу, оскільки моя діяльність присвячена рятуванню життя, навіть з огляду на те, що я можу бути причетним до нелегальних методів, про що б нормально я пошкодував, але тут я повинен продовжувати». Палдіель вважає, що ці слова свідчать про героїзм польського дипломата. «Він ризикував, коли все це робив, але не припиняв своїх зусиль до самого кінця війни. Думаю, це історія виняткова і Ладося треба визнати Праведником серед Народів світу»[7].

6 Там само.

7 Там само.

Директор Єврейського музею Швейцарії у Базелі д-р Н. Любріх ініціювала недавно проведення виставки під назвою «Паспорти. Ті, хто скористався. Поліція. Швейцарська воєнна таємниця». Це експозиція, яка детально описує зусилля польських дипломатів. Любріх наголошує, що польське представництво відіграло ключову роль в цій операції. «Яд Вашем має список близько 200 осіб з усієї Швейцарії, які допомагали в рятувальній акції. Список цей уклав Зільберштейн, який у серпні 1939 р. був учасником 21-го З'їзду сіоністів у Женеві та, після повідомлень про напад Німеччини на Польщу, вирішив залишитися у Швейцарії і присвятити свій час допомозі іншим особам. Попри участь у рятувальних акціях багатьох осіб, польське представництво було епіцентром усієї операції».

Н. Любріх звернулася до Федерального архіву Швейцарії і знайшла сотні документів на підтвердження того, що місцева поліція була вповні свідома щодо здійснюваної операції та числа виданих паспортів, але вирішила зберегти цю справу для себе. Швейцарська влада вже у 1941 р. володіла відповідною інформацією, яка випливала зі скарги генерального консула Парагваю, але впродовж 18-ти місяців, з нез'ясованих причин, вони не розслідували скарги, допоки ситуація не зайшла вже занадто далеко.

Хоча швейцарські й американські чиновники пробували зупинити операцію, вона продовжувалася. Як каже Н. Любріх, «існувало коло людей, які пробували допомагати євреям. Можна припустити, що особа, яка керувала представництвом, точно знала, що в ньому відбувається, і хотіла, аби операція продовжувалася. Ми знаємо, що Ладось одержав підтримку від польського уряду, продовжував видавати паспорти і був дуже активний в цій операції. Чому його заслуги не було визнано, я не знаю. Важливо, щоб ми склали в одне ціле цю багатоаспектну історію та пролили світло на операцію через призму того, що насправді відбувалося в польському представництві у Швейцарії».

Крім такого яскравого, цілком позитивно емоційно забарвленого історичного епізоду, слід вказати і на проблемні питання що залишилися після Другої світової війни та певним чином ускладнюють відносини між двома країнами. Так, наприклад, у 1998 р. три найбільші банки Швейцарії (Credit Suisse, Swiss Bank Corp. и Union Bank of Switzerland) повідомили, що готові задовольнити позов жертв Голокосту про привласнення рахунків Другої світової війни у позасудовий спосіб і запропонували виплатити власникам рахунків 600 млн дол. «Ми вважаємо, що ця сума є цілком достатньою і задовольняє усім юридичним критеріям, – заявили вони – гроші будуть негайно виплачені жертвам Голокосту та їхнім правонаступникам». Банки вирішили піти на поступки побоюючись бойкоту з боку своїх філіалів у країнах Америки. Однак Всесвітньому єврейському конгресу ця пропозиція здалася принизливою. Такої само думки дотримувалась більшість єврейських організацій, переконаних, що банки дотепер зберігають на рахунках, відкритих під час війни євреями через третіх осіб, мільярди доларів. У повоєнні часи банки усіляко перешкоджали поверненню цих коштів, вимагаючи свідоцтво про смерть загиблих в концтаборах[8].

У 2017 р. в ізраїльському місті Рішон ле-Ціон з'явилася вулиця на честь швейцарця Пауля Грюнінгера – командира поліції Санкт-Галлена, який врятував майже 4 тис. євре-

8 Швейцария заплатит за Голокост. Коммерсант. URL: https://www.kommersant.ru/doc/200543

їв перед Другою світовою війною. У 1938-му на нараді працівників кантональної поліції Грюнінгер пішов проти течії, заявивши: «Відмова від прийому біженців неприпустима. Ми повинні дозволити в'їхати багатьом з них!». А незабаром 47-річний чиновник, в минулому – шкільний учитель, прийняв головне у своєму житті рішення: всупереч вказівкам свого уряду, він не став повертати єврейських біженців в нацистську Німеччину, більш того, щоб легалізувати їхній статус, видавав в'їзні візи, де зазначалося, що ці люди в'їхали до Швейцарії до березня 1938 р., після чого імміграцію було різко обмежено. Крім того, поліцейський перешкоджав розшуку біженців, які незаконно в'їхали до Швейцарії, і навіть власним коштом придбав зимовий одяг для нужденних євреїв. Все це не могло тривати довго: німецька влада повідомила швейцарських колег про діяльність поліцейського з Санкт-Галлена, і в березні 1939-го його звільнили зі служби, згодом судили. Процес тривав два роки і закінчився звинуваченням в порушенні службових обов'язків, накладенням штрафу та позбавленням пенсії[9].

До кінця життя ця людина жила у скруті, перебиваючись випадковими заробітками. Незважаючи на це, він ніколи ні про що не шкодував, пояснивши в 1954 р. мотиви свого вчинку: «Йшлося про порятунок людей від смерті. Про які бюрократичні правила я міг тоді думати?». У грудні 1970 р. швейцарський уряд направив екс-поліцейському стриманий лист із вибаченнями, але не реабілітував і пенсію не повернув. У 1971-му він отримав звання Праведника народів світу, а за два місяці до смерті в 1972-му президент Німеччини Хайнеманн подарував йому кольоровий телевізор. Лише в 1995-му окружний суд Санкт-Галлена скасував вирок у справі П. Грюнінгера, а уряд кантону виплатив компенсацію нащадкам праведника.

Одразу після терористичної атаки на Ізраїль 7 жовтня 2023 р. традиційно нейтральна Швейцарія протягом часу відмовлялася приєднатися до ЄС і США у своїй позиції щодо ХАМАС, намагаючись замість цього позиціонувати себе як учасника переговорів у близькосхідних конфліктах.

У оприлюдненій Урядом Конфедерації заяві йдеться про те, що країна «найрішучішим чином засуджує терористичні акти, здійснені ХАМАСом проти цивільних осіб в Ізраїлі з сектора Гази, і визнає законне прагнення Ізраїлю до національної оборони та безпеки». Повідомляється також, що класифікація терористичної організації завдасть удару по фінансуванню групи, потенційно відрізавши її від банківської системи Швейцарії. Проте навіть за підтримки уряду потрібен час, перш ніж Швейцарія офіційно надасть чинності своєму рішенню. За словами речника МЗС – «Уряд призначив робочу групу для проведення аналізу та впровадження нового статусу».

Усе вище викладене наводить на думку про досить рівний і виважений характер швейцарсько-ізраїльських відносин попри всі ускладнення та обтяжувальні моменти, які існували в минулому та мають місце у сьогоденні. Зокрема можна стверджувати, що прихований та поміркований антисемітизм швейцарців у різні історичні періоди зповна компенсується відчайдушними зусиллями окремих громадян гірської країни у їхньому прагненні вчиняти добре і по совісті. А також взаємною підтримкою двох держав на міжнародній арені.

9 Пауль Грюнінгер - швейцарець, який врятував майже 4 тис. євреїв. Хроніки Любарта. URL: https://www.hroniky.com/news/view/10346-paul-hriuninher-shveitsarets-iakyi-vriatuvav-maizhe-4-tys-ievreiv

Сергій СТЕЛЬМАХ

ПІДНЕСЕННЯ АВТОРИТАРНОГО НАЦІОНАЛ-РАДИКАЛІЗМУ В НІМЕЧЧИНІ (2013–2023 РР.)

У 2023 р. публічний простір Німеччини позначився кількома «вибуховими» темами, які визначили як характер політичних дебатів, так і обговорення в численних засобах масової інформації (ЗМІ) та соціальних мережах. І якщо у 2022 р. німців найбільше хвилювала російсько-українська війна, участь Німеччини в матеріальній і військовій допомозі Україні, наслідки відмови від дешевих російських енергоносіїв, скорочення робочих місць, можлива холодна зима, очікувана інфляція, російські погрози ескалації війни та застосування ядерної зброї, то після теплої зими весняне сонце повернуло вектори традиційного німецького страху (*German Angst*) на внутрішні проблеми – падіння довіри громадян до правлячої «світлофорної коаліції» (СДПН, Союз 90/Зелені, ВДП) і опозиційного «Союзу» (ХДС/ХСС). Майже чверть громадян не довіряють уряду та провідним ЗМІ і вірять у конспірологічні теорії. Останні опитування громадської думки показали вражаючі цифри зростання популярності правих популістів, які об'єднуються навколо партії «Альтернатива для Німеччини» (*AfD*). Так, згідно серпневого опитування, проведеного компанією *Forsa*, кількість її прихильників невпинно зростає по всій країні, досягнувши 21%, випереджаючи соціал-демократів, зелених і вільних демократів[1].

Політичні оглядачі, медіа-експерти, політологи, юристи та історики заговорили про піднесення правого популізму, націонал-пацифізму, націонал-радикалізму і правого екстремізму. Авторитетний німецький соціолог В. Ґайтмайєр використав для позначення цих рухів термін «авторитарний націонал-радикалізм»: «Авторитаризм проявляється в наголошенні на моделі суспільного устрою з чіткою ієрархією, обмеженні різноманітних способів життя та в дихотомічних світоглядах «своє» проти «чужого». Націоналістичне можна побачити в ідеях вищості німецької культури, гаслі «Німеччина понад усе!» та новій орієнтації «німецької» історіографії. Бути німцем стає центральним якорем ідентичності»[2]. Особливе занепокоєння викликали «нові

1 AfD kann Bestwert halten, Merz legt wieder zu. URL: https://www.n-tv.de/politik/AfD-kann-Bestwert-halten-Merz-legt-wieder-zu-article24326871 html.

2 Heitmeyer W. Autoritärer Nationalradikalismus. Bundeszentrale für politische Bildung. 15.07.2023. URL: https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/522277/autoritaerer-nationalradikalismus/; «Verkürzt und naiv, dass einfach als Protestwahl zu verharmlosen». Süddeutsche Zeitung. 9. Juli 2023. URL: https://www.sueddeutsche.de/kultur/wilhelm-heitmeyer-afd-analyse-1.6012038.

федеральні землі» (колишня НДР), де в останні роки швидкими темпами зростає ксенофобія, неонацизм, авторитаризм і *Ostalgie*, як німці називають ностальгію за минулими соціалістично/комуністичними часами. У червні 2023 р. були опубліковані дані опитування *Else-Frenkel-Brunswik Institut* у Ляйпцігу. Відповіді 3 546 респондентів із Східної Німеччини вразили німецьке суспільство. Понад 60% вважають, що їм краще жилося в НДР, 70% переконані, що «іноземці приїжджають сюди лише для того, щоб скористатися перевагами нашої соціальної держави», більше 8% бачать диктатуру найкращим способом правління, 7% мають антисемітські погляди тощо. Автори дослідження роблять висновок: «Схвалення правоекстремістських висловлювань є високим у східних землях Німеччини. Ксенофобія та шовінізм особливо мають настільки високе схвалення на рівні окремих пунктів, що частка тих, хто їх відкидає, не досягає навіть половини респондентів; в окремих федеральних землях висловлювання з очевидним правоекстремістським змістом відкидають лише 20–30% опитаних... Ці результати дають зрозуміти, що крайні праві партії з їхніми ідеологічними пропозиціями мають багато точок дотику з широкими верствами населення»[3].

Після того як наприкінці червня на місцевих виборах в Тюрінгії адміністратором району Зоннеберг став представник *AfD* в публічному просторі заговорили про можливість правого перевороту часів Веймарської республіки, а праворадикальні тенденції пов'язали із давньою проблемою «східного комплексу» і «східного менталітету». Спеціалісти із конституційного права з тривогою пояснюють як, навіть не порушуючи Основний закон, можна доволі швидко отримати праву більшість. Прикладом стає Угорщина, де В. Орбану вдалося практично демонтувати демократію в країні через зміни у виборчій системі, маніпуляції з партійними списками, кооптації нових виборців і виключенням критичних виборців, тиском на опозицію тощо. «Правопопулістські та правоекстремістські партії розглядають Угорщину як *playbook*, план для реорганізації системи зсередини і для захоплення держави законними засобами»[4].

Завданням цієї статті є спроба відповісти на питання: яким чином правоекстремістська *AfD*, яка з початку свого заснування дотримувалася прозахідної орієнтації, хоча і з декларованим євроскептицизмом, за 10 років здійснила дрейф до правого радикалізму, екстремізму і європейського авангарду путінської авторитарної пропаганди?; чому антидемократичні ідеї і конспірологічні теорії стають підґрунтям для радикалізму серед німецького населення в цілому і серед жителів Східної Німеччини, зокрема?

Як політична партія *AfD* була утворена 6 лютого 2013 р. 18 особами на зібранні в Євангельському громадському центрі м. Оберурзель в землі Гессен, де суперечки викликала навіть сучасна назва, яка для багатьох звучала занадто націоналістично, оскільки серед «батьків-засновників» все ж переважала європоцентрична орієнтація і укорінений повоєнний досвід неприйняття будь-якого націоналізму. Однак перемогли радикальні настрої і запропонована назва «Альтернатива для Німеччини і Єв-

3 Decker O., Kiess J., Bränhler E. Autoritäre Dynamiker und die Unzufriedenheit mit der Demokratie. *EFBI Policy Paper*, 2023-2. 44 S.

4 Kahlweit C. Viktor Orbán – Vorbild für die Systemfeinde. Süddeutsche Zeitung. 20. Juli 2023. URL: https://www.sueddeutsche.de/politik/viktor-orban-ungarn-europa-vorbild-rechtspopulisten-1.6040944

ропи» була відхилена[5]. Вже тоді було очевидним, що політичні погляди її членів є більш радикальними, ніж проголошені політичні маніфести, а різноманітні політичні течії і середовища, які вона представляла, навіть для німецьких політологів створювали труднощі в її класифікації – націонал-ліберальна, консервативна чи право-популістська[6].

Значною мірою це обумовлювалося маніфестами нової партії, де основними вимогами були: а) впорядкований розпуск зони євро та відновлення національних валют, зокрема, німецької марки; б) зміна європейських договорів таким чином, щоб кожна країна могла самостійно вирішувати свою участь в зоні євро; в) відмова від трансферного союзу, або навіть централізованої європейської держави; г) створення єдиного імміграційного закону за канадським зразком, де перевага надається кваліфікованим спеціалістам; д) спрощення податкового законодавства і перенесення податкового тягаря на багатих громадян; є) розвиток відновлюваних джерел енергії, зокрема, таких як енергія вітру та сонця; зміцнення демократії та громадянських прав[7]. Значною мірою ці положення були втілені в партійній «Програмі для Німеччини», прийнятій на партійному з'їзді у Штутгарті 30 квітня – 1 травня 2016 р.: «Ми проти перетворення ЄС на централізовану федеральну державу. Натомість ми виступаємо за те, щоб ЄС знову став економічним об'єднанням інтересів суверенних, слабо пов'язаних між собою окремих держав у його первісному розумінні…Якщо наші фундаментальні підходи до реформ не можуть бути реалізовані в існуючій системі ЄС, ми будемо домагатися виходу Німеччини або демократичного розпуску Європейського Союзу і заснування Європейського економічного співтовариства»[8]. Водночас у виборчій програмі до європейських виборів 2014 р. декларувався прозахідний курс Німеччини і сприйняття НАТО як основи трансатлантичної архітектури безпеки, спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, а також союз із США.

Багато в чому ранні програмні вимоги *AfD* перегукувалися із скандальною, але вкрай популярною книгою політика (СДПН) і члена правління Бундесбанку Т. Саррацiна «Німеччина: самоскасування» з виразними ксенофобськими і антидемократичними пасажами, спрямованими проти іммігрантів. Попри те, що більшість політиків, інтелектуалів і громадських діячів засудили погляди Т. Саррацiна, його «тези викликають велике схвалення значної частини німецького населення, а книга розпродана

5 Bender J. So war das nicht geplant. Frankfurter Allgemeine Zeitung (F.A.Z). 06.02.2023. URL: https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/zehn-jahre-afd-und-was-die-gruender-falsch-gemacht-haben-18651938.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2

6 Серед численної дослідницької літератури, присвяченої AfD, виділимо наступні: Bauer K., Fiedler M. Die Methode AfD. Der Kampf der Rechten: Im Parlament, auf der Straße – und gegen sich selbst. Stuttgart, 2021; Bötticher A. Kopke Ch., Lorenz A. Ist die Alternative für Deutschland (AfD) eine verfassungsfeindliche Partei, die vom Verfassungsschutz beobachtet werden sollte? Jahrbuch Öffentliche Sicherheit (JBÖS). 2018/19. S. 55–72; Häusler A. (Hrsg.). Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung. Springer VS, Wiesbaden, 2016, 241 S.; Häusler A. Die AfD: Werdegang und Wesensmerkmale einer Rechtsaußenpartei. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/ 271484/dieafdwerdegangundwesensmerkmaleeinerrechtsaussenpartei; Nestler Ch., Jan Rohgalf J. Eine deutsche Angst – Erfolgreiche Parteien rechts von der Union. Zur AfD und den gegenwärtigen Gelegenheitsstrukturen des Parteienwettbewerbs. Zeitschrift für Politik (ZfP). 4/2014. S. 389-413.

7 Lachmann G. Die konkreten Ziele der Alternative für Deutschland. Welt. 06.04.2013. URL: https://www.welt.de/politik/deutschland/article115038859/Die-konkreten-Ziele-der-Alternative-fuer-Deutschland.html

8 Alternative für Deutschland (AfD). Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland. Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart am 30.04./01.05.2016. S. 16-17.

і наразі недоступна», – писав у 2010 р. *Der Spiegel*[9]. Тому немає нічого дивного в тому, що кількість членів нової партії швидко зростала і вже за два місяця становила 6 600 осіб[10]. Можливо, також тому, що отримала мільйонні пожертви у вигляді «кредитів» від німецьких промисловців, зокрема від Х.-О. Хенкеля[11].

На початковому етапі партія дистанціювалася від праворадикальних рухів і партій, зокрема від неонацистської «Націонал-демократичної партії Німеччини» (*NPD*, нині – «*Die Heimat*»), намагаючись зайняти вільну політичну нішу правої опозиції серед існуючих «старих» буржуазних партій. Національно-консервативна ідеологія партії, розроблена її лідером Б. Луке, була дуже близькою до інших правопопулістських партій в Європі, насамперед до французького Національного фронту (*Front National*) Марі Ле Пен і американського антидемократичного руху *Tea-Party* з їхньою радикальною відмовою від вашингтонської політичної системи, що кардинально змінило Республіканську партію й сприяло політичному піднесенню Д. Трампа. Від них же була запозичена і політична стратегія «девилізації» – відмови від жахаючих суспільство закликів і донесення радикальних вимог з виглядом «доброзичливого і милого сусіда»[12]. Очевидно, що це також стало однією із причин першого успіху *AfD* в Німеччині, де на земельних виборах в Саксонії, Тюрінгії і Бранденбурзі в 2014 р. їй вдалося провести своїх представників до місцевих парламентів.

Однак влітку 2015 р. партія перебувала в стані «пацієнт швидше мертвий, ніж живий», що було пов'язано із внутрішньопартійним розколом, коли Б. Луке залишив партію, і провів своєрідну «децимацію», забравши з собою кожного десятого її члена. Нова лідерка партії Ф. Петрі намагалася склеїти її рештки в пошуках об'єднуючої ідеології і програми. Це прийшлося на період міграційної кризи, коли Німеччина прийняла близько мільйона біженців – сирійців, афганців, тунісців, лівійців та ін., – що стало поштовхом для піднесення шовіністичних, ксенофобських настроїв і об'єднання лівих і праворадикальних рухів у черговий німецький *Querfront*. Їхній спектр був достатньо широким і включав дрезденську *Pegida*; щотижневі мітинги «Ми – Німеччина» («*Wir sind Deutschland*») в Плауені, де антимігрантські гасла поєднувалися із антидержавними банерами на кшталт: «Держава люмпенів» і «Бісова держава» («*Scheißstaat*»); провокаційні публікації в лівацьких виданнях «*Compact*», «*Junge Welt*», «*Neues Deutschland*», на правоекстремістському сайті «*Politically Incorrect*», рупора ідей етнічного «ідентитарного руху» журналу «*Blaue Narzisse*»; заклики антиісламської партії «*Die Freiheit*» тощо. Лідер правих екстремістів Г. Кубічек, засновник Інституту державної політики, об'єднався з головним редактором лівацького журналу «*Compact*» Ю. Ельзессером, прихильником євразійських ідей і шанувальником В. Путіна, і з одним із лідерів *AfD* Б. Гекке, якого пізніше за рішенням німецького суду дозволили публічно називати «фашистом».

9 Bode K., Blech J., Elger K. u.a. «Es gibt viele Sarrazins». Der Spiegel. 36/2010. S. 24; Sarrazin Th. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen. DVA, 2010. 461 S.; російський переклад: Саррацин Т. Германия: самоликвидация. Москва, 2012. 400 с.

10 Lachmann G. Die konkreten Ziele. Див. примітку 8.

11 Lachman G. Henkel gibt der AfD eine Million Euro Kredit. Welt. 30.04.2014. URL: https://www.welt.de/politik/deutschland/article127486877/Henkel-gibt-der-AfD-eine-Million-Euro-Kredit.html

12 Amann M., Baumgärtner M., Feldenkirchen M. u.a. Aufstand der Ängstlichen. Der Spiegel. 51/2015. S. 20.

«Більшість речників нових правих самі не вдаються до насильства. Вони працюють на настрої в країні, на конференціях, на ринках і, перш за все, в Інтернеті, створюючи таким чином інтелектуальний живильний ґрунт для насильницьких нацистських дій під правими гаслами», – писали німецькі оглядачі. Як наслідок, станом на 7 грудня 2015 р. Федеральне міністерство внутрішніх справ зафіксувало 807 злочинів «проти надання притулку», кількість підпалів притулків для біженців досягла 68, станом на жовтень того ж року було зареєстровано 1 717 політичних злочинів з правого середовища[13]. *Otto Brenner Stiftung* провів дослідження медійної мережі «антисемітів, правих популістів і прихильників змови», які піддавалися постійній критиці офіційних ЗМІ та політичних структур держави. На думку авторів аналізу, ці мережі і окремі актори вміло використовують власну маргіналізацію для того, щоб привернути до себе увагу. Водночас ця медійна мережа «робить значний внесок у розмивання кордонів між традиційно лівими і правими поглядами». Їх об'єднує занепокоєність національною ідентичністю та суверенітетом, а також глибокий скептицизм або навіть заперечення демократично-ліберальних суспільних проєктів. На противагу цьому, вони віддають перевагу соціальному образу «народної демократії», який характеризується сильним лідерством, з одного боку, і плебісцитами та іншими елементами прямої демократії, з іншого. «Ворогом» є правлячі національні та міжнародні еліти, які, згідно з цим поглядом, бачать себе відданими лише своїм егоїстичним інтересам і діють всупереч «інтересам народу». ЗМІ, політична бюрократія та парламенти розглядаються як такі, що перебувають під контролем (або належать) цих еліт. «Така спрямованість контенту свідчить про те, що актори принципово налаштовані проти існуючого суспільного устрою»[14].

В цих умовах *AfD* почала так званий «осінній наступ», відкинувши гасла про ліквідацію євро, замінивши їх критикою міграційної політики уряду канцлера А. Меркель і використання етнічно-націоналістичної лексики. Політика надання притулку канцлера була визначена як «політика проти власного народу» (А. Меркель зустрічали вигуками «Зрадниця народу!» («*Volskverräterin*»)), а прийом біженців у партійних колах називали «захопленням землі»[15]. Було очевидно, що крім багатьох незадоволених міграційною політикою уряду і маргінальних праворадикальних груп, *AfD* намагається боротися за виборців консервативної ХДС, котрі були переконані у тому, що партія за часів А. Меркель стала «центристською». «Але *AfD* – це небезпечна партія, яка збирає праворадикалів, що запалюють і агітують, – попереджали німецькі медіа. – Вона поступово перетворюється на німецький національний фронт: ксенофобський, шовіністичний, антиєвропейський»[16]. Однак викривальна риторика провідних ЗМІ і німецьких політиків спрацювала у зворотному напрямку і на березневих земельних виборах 2016 р. *AfD* святкувала свій другий успіх: за неї проголосувало 1,3 млн виборців; до 24% в східнонімецькій Саксонії-Ангальт, додалися «старі» федеральні

13 Ebenda. S. 22-23.

14 Storz W. «Querfront» – Karriere eines politisch-publizistischen Netzwerk. Ein Projekt der Otto Brenner Stiftung. Frankfurt am Main, 2015. S. 6-7.

15 Häusler A. Die AfD: Werdegang und Wesensmerkmale einer Rechtsaußenpartei. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/ 271484/dieafdwerdegangundwesensmerkmale einer-rechtsaussenpartei

16 Amann M., Bartsch M., Friedmann J. u.a. Im Schutzengräben. Der Spiegel. 6/2016. S.13.

землі – Рейнланд-Пфальц (13%) і Баден-Вюртемберг (15%)[17]. Як пізніше заявив один із лідерів партії А. Гауланд, біженці стали «даром небес» для *AfD*.

На федеральних виборах 2017 р. партія показала найбільше зростання в 7,9% досягнувши 12,6%, випередивши при цьому лібералів, лівих та зелених і відібрала голоси у колишніх виборців ХДС. Вперше з 1949 р. праворадикальна партія досягла таких показників і стала парламентською партією. Очевидно, що причиною такого успіху було те, що основні мотиви голосування включали економіко-соціальні та соціально-культурні чинники та базові настрої виборців, які ґрунтувалися насамперед на (культурній) незахищеності та страхах, досвіді розчарування та недовіри до встановленої демократії, політики та ЗМІ. Тому *AfD* слід також розуміти «як вираження та каталізатор тривалої кризи партійної демократії та популярних партій, як «партій центру»[18]. На думку С. Фрідріха, «незважаючи на суперечки та розбіжності, *AfD* вдалося за кілька років зробити те, що не вдавалося нікому в Німеччині після 1945 р.: об'єднати консервативний і крайній правий спектр праворуч від союзних партій»[19].

Це змусило німецьких політологів вдатися до аналізу понять «радикалізм», «популізм» і «екстремізм». Ф. Деккер та М. Левандовський в аналітичній статті про зростання правого популізму в Європі визначили його основні складові (антиістеблішментна орієнтація, «шизофренічне» розуміння рівності, ідентичність і «образ ворога», принцип харизматичного лідера тощо) і зазначили, що «популістські партії можуть бути водночас і екстремістськими, якщо вони переходять межу відкритої ворожості до системи». Водночас дослідники зробили обережний висновок про те, що швидка еволюція *AfD* до правопопулістської партії стала можливою не завдяки протестним настроям виборців, а через зосередженість на питаннях міграційної та інтеграційної політики, що заповнило нішу правого політичного спектру. І навіть якщо чверть її виборців мають правоекстремістські погляди, партію не можна розглядати як «екстремістську»[20]. Такої ж думки дотримувалися і Є. Екард та І-Х. Панрек, котрі розмежовують «екстремізм» і «популізм» на основі ставлення до інституційної структури держави: «екстремізм відкидає конституційну державу, оскільки прагне до концентрації державної влади, вільної від механізмів контролю». Саме такою, на їхню думку, є *NPD*, натомість *AfD* є «популістською по суті, а не екстремістською»[21]. Навпаки, О. Нідермаєр зазначав, що *AfD* можна охарактеризувати як «національну консервативну партію, що прокладає мости до правого екстремізму». К. Леггеві навіть визнав в ній ознаки етнічно-авторитарного «націонал-соціалізму», проаналізувавши нацистські висловлювання одного із лідерів партії Б. Гекке. А. Пфаль-Траубер був переконаний, що *AfD* можна розглядати як «праву екстремістську партію, хоча і з

17 Amann M., Bartsch M., Becker S. u.a. Das Zerwürfnis. Der Spiegel. 12/2016. S. 14.

18 Hafeneger B., u.a. AfD in Parlamenten: Themen, Strategien, Akteure. Schwalbach, 2018. S. 147. Про діяльність партії у Бундестазі див.: Ruhose F. Die AfD im Deutschen Bundestag: zum Umgang mit einem neuen politischen Akteur. Wiesbaden, 2019. 46 S.

19 Friedrich S. Die AfD. Analysen – Hintergründe – Kontroversen. Berlin, 2017. S. 8.

20 Decker F., Lewandowsky M. Rechtspopulismus in Europa: Erscheinungsformen, Ursachen und Gegenstrategien. Zeitschrift für Politik (ZfP). 1/2017. S. 21-38 (цит. – S.31).

21 Eckhard J. E., Panreck I.-Ch. Populismus und Extremismus. Terminologische Abgrenzung – das Beispiel der AfD. Zeitschrift für Politik (ZfP).1/2017. S. 59-76 (цит. – S.60, 73).

нижчою інтенсивністю екстремізму, ніж у *NPD*, або у неонацистів загалом… її розвиток у правоекстремістському напрямку триватиме»[22].

На федеральних виборах 2021 р. *AfD* не змогла повторити свого попереднього успіху, набравши 10,3% голосів, поступившись лібералам і «зеленим»[23]. Аналітики звернули увагу на те, що ці вибори продемонстрували тенденцію до заміни двопартійного правлячого блоку партійними коаліціями з узгодженими програмами (наприклад, захисту клімату, цифровізації, пенсійного забезпечення) і сильними індивідуальними лідерами. Це стало наслідком плюралізації та індивідуалізації суспільства[24]. *AfD* не змогла виставити «сильного лідера» і притомну навіть для протестних виборців програму. 200-сторінкова передвиборча програма партії наголошувала на необхідності запровадження принципу прямої демократії і починалася вже звичною критикою уряду і «старих» партій: «Своєю політикою щодо біженців, Європи та Корони урядові політики на федеральному та земельному рівнях неодноразово порушували принципи німецької державності, права та конституції». Дісталося і провідним політикам країни, які, за переконанням ідеологів *AfD*, створили «політичний клас, головним інтересом якого є влада, статус і матеріальне благополуччя». Це ставить під загрозу соціальне та культурне майбутнє народу, міцність економіки і процвітання, оскільки головним в політиці вони вважають «мультикультуралізм, різноманітність, глобалізацію і уявну гендерну справедливість»[25].

Після 24 лютого 2022 р. партія зайняла відверто ворожу до України позицію, виступаючи проти надання будь-якої військової допомоги, закликаючи до зняття санкцій з Російської Федерації і відновлення постачання звідти енергоносіїв. За 10 років *AfD* різко переорієнтувалася із прозахідного курсу, визначеного у партійній програмі 2014 р. до антизахідного, орієнтованого на Росію, що знайшло своє відображення у виборчій програмі партії до європейських виборів 2024 р. *AfD* підхопила гасло російських шовіністів про «багатополярний світоустрій» і хоче співпрацювати з підконтрольним Москві «Євразійським економічним союзом», вимагає від Німеччини отримання статусу спостерігача в очолюваній авторитарною Москвою і Пекіном «Шанхайській організації співробітництва» тощо. На земельних виборах в самій Німеччині партія демонструє ще більше русофільство і незвичний для німецьких парламентських партій «орієнталізм». В травні 2023 р. Баварська регіональна *AfD* затвердила на державній партійній конференції маніфест «Ініціатива баварського діалогу заради миру в Європі», де запропонувала вести власні переговори з Москвою, заборонити постачання зброї Україні, скасувати навчання в Баварії українських військових і відмінити санкцій проти Росії. Все це обґрунтовується історично, оскільки згадується переліт до Москви на двомоторній «Сесні» у грудні 1987 р. тодішнього

22 Häusler A. Die AfD: Werdegang und Wesensmerkmale einer Rechtsaußenpartei. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/ 271484/dieafdwerdegangundwesensmerkmale-einerrechtsaussenpartei; Pfahl-Traughber A. Die AfD ist eine rechtsextremistische Partei. Eine Einschätzung aus politikwissenschaftlicher Sicht. Humanistischer Pressedienst. 02.11.2018. URL: https://hpd.de/artikel/afd-rechtsextremistische-partei-16139

23 Bundestagswahl. Tagesschau. URL: https://www.tagesschau.de/wahl/archiv/2021-09-26-BT-DE/index.shtml

24 Amann M., Beyer S., Fichtner U. Er oder er. Spiegel Spezial. Deutschland nach der Wahl. 54/2021. S. 8-19.

25 Alternative für Deutschland (AfD). Deutschland. Aber normal. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 20. Deutschen Bundestag. 2021. S.12.

прем'єр-міністра Баварії Ф. Штрауса, що поставило Баварію у привілейоване економічне становище, і навіть 1812 р., коли баварська історія «боляче нас навчила тому, що нам довелося заплатити високу ціну за те, що ми дозволили втягнути себе в конфлікт з Росією колишній європейській імперській державі наполеонівської Франції – майже вся баварська армія була тоді розгромлена»[26]. І це стосується не лише Баварії, а є характерним для партійної політики в цілому. Ще у 2016 р. *Forsa* на замовлення *Die Zeit* провела опитування, яке виявило наступні цифри: «Президент Росії Володимир Путін користується більшою довірою серед прихильників *AfD* і лівих, ніж канцлер Ангела Меркель (ХДС). Серед прихильників *AfD* майже третина (30%) більше довіряє Путіну, тоді як серед симпатиків Лівої партії ця частка навіть трохи вища (31%)… Загалом ентузіазм щодо Путіна на Сході значно більший, ніж на Заході. Серед респондентів у нових федеральних землях 23 відсотки віддали перевагу Путіну, а не Меркель. У старих федеральних землях ця цифра становила десять відсотків»[27].

Провідні німецькі медіа-ресурси (*Spiegel, Süddeutsche Zeitung, Welt, ARD, CORRECTIV* та ін.) неодноразово писали про зв'язки *AfD* з Росією, аналізуючи програмні документи, промови її лідерів та їхні численні поїздки в Росію. Зокрема, за підрахунками *Welt* тільки з 2015 р. до 2020 р. різні партійні лідери здійснили понад 100 поїздок в окупований Крим і сепаратистські райони ДНР і ЛНР[28]. Головною метою цих поїздок було зблизитися з путінським авторитарним режимом і, очевидно, отримати фінансову підтримку, оскільки ще з 2015 р. Росія щедрою рукою фінансувала ліві і праві протестні рухи в Німеччині. Деякі із партійних функціонерів були спостерігачами на організованих Росією виборах і легітимували їх в якості західних спостерігачів. Зокрема, депутат від *AfD* М. Претцелл спільно з тодішнім головою молодіжної *AfD* (пізніше визнаної правоекстремістською організацією) М. Фронмаєром здійснили провокаційну поїздку в анексований Крим. До речі, останнього саме Росія підтримала на виборах в Бундестаг – «Це буде наша людина». Депутат від *AfD* Ш. Котре був спостерігачем за російськими виборами 2018 р., а берлінський депутат від партії Г. Ліндеманн кілька разів відвідував сепаратистські райони Донбасу. У 2020-2021 рр. Москву неодноразово відвідували лідери партії Т. Чруппала та А. Вайдель з посланнями про необхідність скасувати санкції проти Росії. Після формальної партійної заборони поїздки до Москви окремих депутатів від *AfD* тривали і після 24 лютого 2022 р. Так, у вересні Росію відвідали регіональні депутати Г.-Т. Тілшнайдер і Д. Вальд (Саксонія-Ангальт), К. Блекс (Північний Райн-Вестфалія). На початку лютого 2023 р. вже згадуваний Ш. Котре взяв участь у пропагандистському шоу на російському телебаченні, де критикував німецькі ЗМІ за розпалювання антиросійської

26 AfD-Parteitag: Zwei Höcke-Freunde für Bayern. Br 24. 13.05.2023. URL: https://www.br.de/nachrichten/bayern/parteitag-spitzenduo-fuehrt-afd-in-den-wahlkampf,Te7fZtq; Bayerische Dialoginitiative für Frieden in Europa. URL: https://www.documentcloud.org/documents/24002124-resolution_bayerische_dialoginitiative_fur_frieden_in_europa?responsive=1&title=1 (перегляд 08.10.2023).

27 Viele Anhänger von AfD und Die Linke vertrauen Putin mehr als Merkel. Die Zeit. 31. August 2016. URL: https://www.zeit.de/politik/deutschland/2016-08/wladimir-putin-deutschland-afd-anhaenger-vertrauen

28 Hock A., Kamann M. Mehr als 100 AfD-Reisen zum Gefallen Russlands. Welt. 23.10.2020. URL: https://www.welt.de/politik/deutschland/plus218492862/Russland-Krim-Kaukasus-Mehr-als-100-AfD-Reisen.html?notify=success_subscription

пропаганди, отримавши схвалення Т. Чруппали[29]. Головні меседжі, які транслюються лідерами *AfD* щодо поточної російсько-української війни такі: винуватцем у розв'язання цієї війни є США, які вийдуть переможцями із цієї війни; «ця війна – не наша справа»; мир має бути встановлений за рахунок України; відновлення діяльності Північного потоку; «ми хочемо багатополярного світового порядку» та ін.[30]

У 2023 р. на тлі зростання популярності *AfD* в східнонімецьких землях в публічному просторі почали звучати думки про конституційну заборону цієї партії, тим паче, що Федеральне відомство з охорони конституції вже взяло під пильний нагляд її діяльність[31]. Однак тривала історія із забороною неонацистської партії *NPD* в умовах функціонування повноцінної демократії, робить цю справу майже безнадійною, і може лише збільшити привабливість *AfD* для протестних виборців. В історії ФРН партії заборонялись лише двічі в часи канцлера К. Аденауера – у 1952 р. нацистська партія *SRP* і у 1956 р. Комуністична партія Німеччини. Небезпека приходу «правих» зі Сходу іноді применшується заспокійливим – не всі, хто голосують за *AfD* є прихильниками їхньої ідеології. Саме так нині намагається оцінити ситуацію прем'єр-міністр Тюрінгії Б. Рамелов (*Die Linke*). Йому вторить і чинний прем'єр-міністр Саксонії – Анґальт Р. Ґазелофф (ХДС), котрий тішиться тим, що в цій східнонімецькій землі найменша підтримка *AfD*, а більшість впевнено підтримує центристів. На що відомий історик І.-С. Ковальчук різко відповів: «Той, хто голосує за нацистів, сам нацист!». Популярний інтелектуал професор Г. Прантль у своїй колонці в *Süddeutsche Zeitung* вторить відомому історику, переконуючи, що ті, хто голосують за *AfD* надають повноваження партії, «яка зневажає людську гідність, яка використовує отруйні та огидні слова, в якій панує нацистське мислення та в якій применшуються нацистські злочини». Історик Г.-А. Вінклер відмічає зростання правих сил в Європі в цілому, роблячи зауваження, що раніше такого не спостерігалося в Німеччині з причини особливої уваги суспільства до трагічної історії часів націонал-соціалізму: «Але немає жодних гарантій, що ці процеси навчання будуть достатніми для того, щоб назавжди озброїти нас проти правоекстремістських і націоналістичних спокус»[32].

29 Schmidt F. Klagen an der Kremlnmauer. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 25.06.2021. URL: https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/afd-chef-chrupalla-in-moskau-klagen-an-der-kremlmauer-17408259.html; Weiland S. Schalte nach Moskau. Der Spiegel. 10.02.2023. URL: https://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-und-abgeordnete-im-russischen-tv-gruesse-nach-moskau-a-fb7cbde0-2e68-426b-8433-8dfcf6ed5ae8; Holl Th. Fünfte Kolonne AfD. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 23.05. 2023. URL: https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/afd-ist-putins-wichtigster-propaganda-lautsprecher-in-deutschland-18911351.html

30 Докладніше див.: Bensmann M. Alternative für Russland: Wie sich die AfD systematisch nach Russland orientiert. CORRECTIV. Recherchen für die Gesellschaft. 22. September 2023. URL: https://correctiv.org/aktuelles/russland-ukraine-2/2023/09/22/alternative-fuer-russland-wie-sich-die-afd-systematisch-nach-russland-orientiert/?fbclid=IwAR1P4_rxlIGUlUBJme6O3oVY5W7OjagoepFOmRKHQQ5OamD1TMBUe4Qx_0o

31 Стельмах С. «Я знову відкрив би Бухенвальд для біженців». Ossi vs wessi і піднесення авторитарного націонал-радикалізму в Німеччині. Україна Модерна. 15.09.2023. URL: https://uamoderna.com/blogy/10810/; Knapp U. Hitler kommt nicht zurück. Taz. 26.09. 2023. URL: https://taz.de/Die-Angst-vor-der-AfD/!vn5962822/

32 «Wer Nazis wählt, ist ein Nazi». Taz. https://taz.de/Ilko-Sascha-Kowalczuk-ueber-den-Osten/!5941741/; Prantl G. Wer so eine Partei wählt, wählt verfassungsfeindlich. Süddeutsche Zeitung. 18. August 2023. URL: https://www.sueddeutsche.de/meinung/afd-rechtsextremismus-kolumne-1.6133741?reduced=true; Historiker Heinrich August Winkler: «Von der AfD droht ein Anschlag auf die Demokratie». RND. 08.10.2023. URL: https://www.rnd.de/politik/heinrich-august-winkler-im-interview-von-der-afd-droht-ein-anschlag-auf-die-demokratie-JISJMVI2TJFEPC6WSD7DQYUXX4.html?fbclid=IwAR2fL0BlEPoqiV9gk-YWesHuZrYLVvH-7_BIHSRfFaWbaWNyvONT4JK4To4

Зрештою, Німецький інститут з прав людини (*Deutsches Institut für Menschenrechte*) випустив аналітичний огляд, де здійснив відповідність політичної програми та маніфестів *AfD* щодо Основного закону, з висновком про необхідність конституційної заборони партії. «Національно-етнічна програма *AfD* характеризується расистськими та крайніми правими позиціями, які виступають проти гарантій, закріплених у статті 1 (1) Основного закону, а отже, проти абсолютного ядра конституції як складової вільного демократичного основного порядку в розумінні статті 21 Основного закону... Їхні програмні документи розкривають політичну концепцію, спрямовану на ігнорування людської гідності... Заяви *AfD* виражають расистську національно-етнічну концепцію»[33].

Практично всі опитування громадської думки свідчать, що найбільший успіх популістські, праворадикальні і екстремістські рухи мають на сході Німеччини, в так званих «нових» федеральних землях, де найбільш поширеними також є різноманітні конспірологічні теорії[34]. Це підняло питання про особливості «східнонімецького менталітету» і у 2019 р. Д. Кантоні, професор Мюнхенського університету, відмітив: «Соціологічні дослідження показують, що громади, в яких голоси НСДАП були сильнішими в 1930-х роках, також схильні оцінювати себе як правих або радикально правих протягом останніх 20 років, або більш схильні давати такі відповіді на питання про імміграцію, мусульман, євреїв, гастарбайтерів. Отже, ці місця є більш ксенофобськими, ніж громади, де НСДАП не мала такої сильної підтримки на виборах»[35].

Власне, проблема «нових федеральних земель» залишалась в центрі уваги німецького політикуму і суспільства протягом останніх тридцяти років з головним акцентом на соціально-економічних факторах. Протягом 1990–2019 рр. в економіку «нових федеральних земель» були спрямовані астрономічні 2 трлн євро, з них 65% становили соціальні виплати, а 300 млрд євро пішли в розвиток інфраструктури. За цей час різко впав рівень безробіття – з 20,6% у 2005 р. до 7% у 2019 р. У 2023 р. федеральний уряд запланував виділити в розвиток цього регіону 50 млрд євро прямих інвестицій[36]. «З іншого боку, – стверджують експерти, – швидке возз'єднання породило серію невдах, які не встигали за новим світом, який їх проігнорував. І це створило новий крихкий середній клас, який відтоді постійно боявся втратити свій скромний достаток»[37].

Економічна нерівність між західними і східними землями, очевидно є однією із причин «східнонімецького комплексу». У 1990-х рр. 3,7 млн східних німців переїхали у Західну Німеччину (більше ніж жителів Берліну), а рівень безробіття сягнув 1,6 млн осіб. Попри фінансові вливання в економіку рівень зарплат і пенсійного забезпечення залишився значно нижчим, ніж в західних землях. Це породило у багатьох від-

33 Cremer H. Warum die AfD verboten werden könnte. Empfehlungen an Staat und Politik. Analyse. Deutsches Institut für Menschenrechte. Juni 2023. S. 23–24.

34 Стельмах С. Zeitenwende в «Республіці страху». Німеччина і російсько-українська війна. Київ, 2023. С. 64–71, 139–142; Його ж. «Я знову відкрив би Бухенвальд для біженців». Ossi vs wessi і піднесення авторитарного націонал-радикалізму в Німеччині. Україна Модерна. 15.09.2023. URL: https://uamoderna.com/blogy/10810/

35 Friedrichs J., Polke-Majewski K. «Wo die NSDAP erfolgreich war, ist es heute die AfD». Die Zeit. 25. Februar 2019. URL: https://www.zeit.de/politik/deutschland/2019-02/afd-waehler-rechtsextremismus-nsdap-gemeinden-milieu

36 «Deutschland ist auf Schocks nicht vorbereitet» – «Wir arbeiten daran, Ivan». Der Spiegel. 41/2023. S. 31.

37 Winter S. Der Ost-Komplex. Der Spiegel. 35/2019. S. 14.

чуття власної другосортності й стало підґрунтям для поширення ксенофобії після рішення уряду А. Меркель про прийняття сотень тисяч біженців. У серпні 2015 р. весь світ облетіли кадри масштабних протестів у Саксонії після рішення земельного уряду перетворити колишній будівельний магазин *Praktiker* на тимчасове помешкання для 600 біженців. Це стало одним із виявів антиісламського і правоекстремістського руху *Pegida* (абревіатура німецькою від «Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»), який зародився в Саксонії і поширився в Східній Німеччині[38].

Ініціатором і засновником руху був Л. Бахманн, правий екстреміст, пізніше засуджений за торгівлю наркотиками, який використав для мобілізації соціальні мережі. З жовтня 2014 р. в Дрездені відбувалися т. зв. «понеділкові марші» з антимігрантськими і правоекстремістськими гаслами. До лютого 2015 р. було проведено 12 таких заходів, і наймасштабнішим за чисельністю учасників став марш 12 січня 2015 р., в якому, за даними дрезденської поліції, взяло участь 25 тис. осіб[39]. Учасники спочатку намагалися дистанціюватися від правих радикалів та екстремістів, висуваючи доволі помірковані вимоги щодо розміщення біженців та деякі конструктивні пропозиції, як от щодо «децентралізованого розміщення для біженців війни та тих, хто переслідується, а не в іноді нелюдських домівках». Але це також супроводжувалося розпливчастими поясненнями на кшталт «збереження та захисту нашої християнсько-єврейської західної культури»[40].

З часом вимоги і гасла демонстрантів радикалізувалися. З. Дебріц, один із лідерів руху і учасник численних праворадикальних груп, фактично визначив ідеологічну програму: «Ми хочемо зібратися разом, щоб боротися проти прогресуючої ісламізації нашої країни... З цієї причини давайте разом вийдемо на вулиці і покажемо нашому уряду, що МИ Є НАРОД («*WIR DAS VOLK SIND*»), і що нам набридлі патерналізм, політкоректність, ісламізація та постійні образи нас як нацистів лише тому, що ми відстоюємо свою країну та нашу Європу!»[41] Кількість демонстрантів не відображала реальну чисельність прихильників *Pegida*. Так, за даними тижневика *Die Zeit*, який проаналізував соціальні мережі, вона становила 58 тис. осіб[42]. Зрозуміло, що ці цифри не репрезентативні, оскільки ще до зародження руху 34% німецьких громадян поділяли погляди *Pegida* і кількість протестних рухів в країні стрімко збільшувалась. «Численні злочини варіюються від підпалів і тяжких тілесних ушкоджень до незаконного проникнення і малювання антиконституційної символіки». Ненависть розпа-

38 Demuth Ch. Politische Bildung nach Pegida. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2016. 36 S. (Expertisen für Demokratie. 1/2016); Speit A. Bürgerliche Scharfmacher: Deutschlands neue rechte Mitte – von AfD bis Pegida. Wiesbaden, 2016. 349 S.; Vorländer H., Herold M., Schäller S. Wer geht zu PEGIDA und warum? Eine empirische Untersuchung von PEGIDADemonstranten in Dresden. Dresden 2015. 78 S.; Pegida. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/500835/pegida/; Pfahl-Traughberg A. Pegida – eine Protestbewegung zwischen Ängsten und Ressentiments. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/200901/pegida-eine-protestbewegung-zwischen-aengsten-und-ressentiments/; Jesse E. Phänomen Pegida. Literaturbericht. Zeitschrift für Politik (ZfP). 1/2017. S. 77-88.

39 Vorländer H., Herold M., Schäller S. Wer geht zu PEGIDA und warum? S. 9-10.

40 Pfahl-Traughberg A. Pegida – eine Protestbewegung zwischen Ängsten und Ressentiments. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/200901/pegida-eine-protestbewegung-zwischen-aengsten-und-ressentiments/

41 Pop M., Wassermann A. Rechte Straßgesellschaft. Der Spiegel. 3/2015. S. 35.

42 Biermann K., Blikle P., Venohr S. Dürfen wir vorstellen: Die Freunde von Pegida. Die Zeit. 5. Februar 2015. URL: https://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2015-02/wer-ist-pegida-facebook-daten/komplettansicht

лювалася в Інтернеті, де, наприклад, антиісламський сайт «*Politically Inkorrect*» щодня відвідувало понад 70 тис. осіб[43]. Наприкінці січня 2015 р. рух розколовся після того як в мережі з'явились фотографії Л. Бахманна із нацистським вітанням і підбурюючими гаслами проти біженців, де він їх називав «брудними покидьками», «бидлом» і «волоцюгами», і кількість активних учасників зменшилась до 3–10 тис. осіб. «Звичайно, не всі учасники маршу були нацистами, але багато «нормальних» громадян долучалися до крайніх правих паліїв, а організатори були правими популістами»[44].

Соціальний зріз учасників руху демонструє доволі високу частку самозайнятих чоловіків 36–55 років, переважно із низьким і середнім доходом, з досвідом військової служби у Бундесвері, прихильників екстремістських та праворадикальних рухів і неонацистської *NPD*, більшість з яких були рекрутовані з колишніх виборців правого крила ХДС, *AfD,* безпартійних і симпатиків В. Путіна та В. Орбана. Зазначають, що в сільських районах підтримка руху була більшою, але, враховуючи, що багато мешканців сіл працюють в Дрездені, вони збільшували кількість протестних демонстрантів. В самому місті вони мали до 15% прихильників, що продемонстрували вибори мера Дрездена у червні 2015 р., де депутатка від *Pegida* Т. Фестерлінг набрала 9,6% голосів.[45] Щодо громадянського правого руху, то найбільша підтримка *Pegida* надійшла з боку *AfD*. Заступник лідера партії А. Гауланд взяв участь у щотижневій демонстрації в Дрездені 15 грудня 2014 р., лідер саксонської *AfD* Ф. Петрі висловила розуміння вимог демонстрантів і анонсувала зустріч з організаторами *Pegida* в офісі парламенту своєї землі в січні 2015 р. Тюрінгський лідер Б. Гекке закликав до тіснішої співпраці між його партією та рухом в національному консервативному журналі «*Secession*», але критикував відсутність посилання на «давні та німецькі корені» в їхній концепції Заходу[46].

З листопада 2014 р. за моделлю *Pegida* були сформовані подібні групи в багатьох інших містах, наприклад: вюрцбурзька філія *Wügida*, ростокська група *Rogida*, ляйпцігзька *Legida*, бонська *Bogida* тощо. До багатьох груп входили члени *AfD* і правоекстремістських партії *NPD*, *The Right* та *Pro NRW*. У всіх містах відбулися контрдемонстрації, які, за винятком Дрездена, змогли мобілізувати значно більше учасників. Це дало привід говорити про особливий «східнонімецький, саксонський або дрезденський феномен». Крім очевидних соціально-економічних чинників появи руху, пов'язаних із невирішеними проблемами після об'єднання Німеччини, дослідники відмічають сильний акцент на зверненні до минулого і специфічної східнонімецької *Ostalgie*. Дюссельдорфський дослідник правого екстремізму А. Хейслер звернув увагу на те, що протестувальники прагнуть створити «відновлювальний образ суспільства», який би відповідав образу ФРН 1950-х років без мігрантів. А. Пфаль-Траубер відмічав, що *Pegida* використовує окремі гасла, які були на озброєнні протестувальників проти диктатури СЕПН у 1989 р. Не випадково *Der Spiegel* з гіркою іронією від-

43 Baumgärtner M., Diehl J., Hornig F., u.a. Neue deutsche Welle. Der Spiegel. 51/2014. S. 24.

44 Demuth Ch. Politische Bildung nach Pegida. S. 3–4.

45 Ebenda. S. 5-7; Pegida. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/500835/pegida/

46 Weiß V. Sind sie das Volk? Pegida – die Patriotischen Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes. 06.01.2015. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/199153/sind-sie-das-volk-pegida-die-patriotischen-europaeer-gegen-die-islamisierung-des-abendlandes/

повів *New York Times,* яка написала про протестувальників, котрі «на лютому морозі... оплакують старі, добрі часи»: «Питання тільки в тому, який саме час? Той, що після 1933 року, коли Дрезден вигнав своє єврейське населення під свастикою? Чи після 1945 року, коли СЄПН перетворила цілий регіон на долину невігласів?»[47].

В Саксонії, як і у всій НДР, не відбулася реальна переоцінка націонал-соціалізму і нацистська пропаганда про знищення Дрездена 13 лютого 1945 р. у майже незмінному вигляді використовувалась східнонімецькими комуністами в контексті антиамериканізму і вписувалась в загальнонімецьку пам'ять про «англо-американські бомбардування», культивуючи образ «невинних жертв». «Пам'ять про повітряну війну над Німеччиною завжди буде під загрозою історично-політичної інструменталізації, і вона ніколи не захищена від навмисного розмивання різниці між визнанням жертв і релятивізацією провини», – зробив доволі несподіваний висновок відомий історик М. Сабров[48]. Після 9 листопада 1989 р. Дрезден перетворився на столицю націоналістично-шовіністичного руху, де діяла мережа нацистських товариств і окремих правоекстремістських груп. У лютому 1990 р. відомий антисеміт і критик Голокосту ревізіоніст Д. Ірвінг у переповненому залі Дрезденського технічного університету виголосив: «Голокост для німців у Дрездені був реальним. Голокост проти євреїв у газових камерах Аушвіца – вигаданий». При цьому він доводив кількість жертв серед цивільного населення міста до 200 тис., хоча історики обґрунтовано зупинилися лише на 25 тисячах[49]. У 1999 р. цю ж думку повторив і літературознавець Д. Шек: «Жах Освенціма блідий у всіх жахах, які зазнало німецьке населення як жертва». У 1991 р. в Дрездені відбувся найбільший марш неонацистів після 1945 р. Приводом стало поховання одного із лідерів неонацистів, який загинув у сутичках в кварталі червоних ліхтарів. У 2004 р. неонацистська *NPD* з 9,2% голосів виборців увійшла до парламенту Саксонії. І все це при повному переконанні лідерів місцевих осередків ХДС, що в Саксонії «існує імунітет проти правого екстремізму»[50].

Це не відповідає соціологічним даним, які підтверджують, що навіть серед лідерів німецьких профспілок були поширені правопопулістські погляди ще з 1990-х років, а на 2017 р. вони радикалізувалися до расизму таким чином, що в їхньому середовищі відкрито звучать висловлювання на кшталт: «Я б знову відкрив Бухенвальд як табір для біженців». Не дивно, що у тій же Саксонії у 2015 р. було зареєстровано 80 тис. шукачів притулку, а у 2018 р. – лише 8 800 осіб[51]. Східні німці, які голосують за *AfD*, власними руками руйнують перспективи економічного процвітання регіонів. По-перше,

47 Baumgärtner M., Diehl J., Hornig F., u.a. Neue deutsche Welle. Der Spiegel. 51/2014. S. 25; Pfahl-Traughberg A. Pegida – eine Protestbewegung zwischen Ängsten und Ressentiments. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/200901/pegida-eine-protestbewegung-zwischen-aengsten-und-ressentiments/

48 Sabrow M. Als die Täter zu Opfern wurden. Spiegel Geschichte. 24.07.2023. URL: https://www.spiegel.de/geschichte/80-jahre-feuersturm-in-hamburg-als-die-taeter-zu-opfern-wurden-a-84f55a77-933b-457d-9755-b9b872b12b7f

49 Kloth H.-M. Das Ende der Legenden. Spiegel Geschichte. 03.10.2008. URL: https://www.spiegel.de/geschichte/bombenangriffe-auf-dresden-1945-a-947951.html; Hoffmann M. «Die Luftangriffe waren schrecklich, aber nicht einzigartig». Spiegel Geschichte. 14.02.2017. URL: https://www.spiegel.de/geschichte/bomben-auf-dresden-historiker-moritz-hoffmann-ueber-die-luftangriffe-1945-a-1134375.html

50 Demuth Ch. Politische Bildung nach Pegida. S. 13-16; Rechberg K.-S. Ressentiment-«Politik». PEGIDA zwischen Provinzaufstand und Krisenwelten. Zeitschrift für Politik (ZfP). 1/2017. S. 39-58.

51 Diekmann F., Hesse M., Kröger M. u.a. Standortfeindlich. Der Spiegel. 27/2023. S. 66.

тому що ця партія є абсолютно антибізнесовою, яка закликає до відмови від євро, захисту національного виробника митними бар'єрами, намагається покласти край будь-якій кліматичній політиці (і тому має підтримку навіть в Західній Німеччині, в регіонах з домінуванням традиційного виробництва, або вугільними електростанціями групи *RWE*), відновлення експорту газу з Росії тощо. По-друге, внаслідок поширення расистських настроїв і брутальних нападів на емігрантів неонацистів в «нових німецьких землях» відчувається брак робочих місць. Це загалом пов'язано із значним відтоком продуктивних сил на захід Німеччини і демографічною кризою в цьому регіоні. Про це свідчать наступні цифри: якщо з 1990-х років в цілому по країні населення зросло на 10% – до 67 млн осіб, то у східних землях воно скоротилося на 15% – до 12,5 млн осіб[52]. Щорічно Німеччина потребує 300 тис. кваліфікованих працівників. Сьогодні ж кількість іноземних робітників на Сході значно нижча ніж на Заході: у 2020 р. загалом по країні їх налічувалося 12,7%, а в східних регіонах близько 5%[53].

Крім зачарованості ресентиментом Східна Німеччина є лідером серед всіх німецьких земель із зловживанням пам'яттю, яка набуває тут форм ностальгії за недавніми комуністичними часами НДР. Травматичний досвід після об'єднання у 1990 р. породив масове почуття «другосортності» у східних німців. Крім старшого покоління такі настрої характерні і для молоді. Дослідники пояснюють цей феномен тим, що молоде покоління економічно інтеґроване в містечкове суспільство із сталими традиціями, які старанно зберігаються, створюючи простір для зустрічей. «Краєзнавчі кімнати (*Heimatstuben*), церкви та кафе-морозиво перетворилися на "місця для спільної розмови про світ речей і людей"», – пише дослідниця Д. Штюкрад. Старше ж покоління переконане в тому, що західні німці зарозумілі й нав'язують їм свої уявлення про спосіб життя. Пам'ять про умови життя в НДР і зруйнований в 90-х роках минулого століття культурний простір приводить до розчарування від завищених очікувань. Часто протестні настрої живляться простою формулою – «я не дозволю більше державі втручатися в моє особисте життя!». Зрозуміло, що у більшості Німеччини це визнається деструктивними проявами. «Цинічний, поблажливий, самовдоволений, неісторичний і самовпевнений», – так німецький Захід говорить про німецький Схід[54].

Феномен східнонімецької ностальгії не новий і був предметом навіть наукових досліджень. Зокрема, К. Неллер запропонувала розрізняти терміни «ностальгія за НДР», «*Ostalgie*» і «*Ostidentität*» («східна ідентичність»). Вона пропонує у першому випадку «розглядати як поведінкові моделі на мікрорівні (ностальгія за НДР як позитивна орієнтація на колишню НДР; ностальгія за НДР як споживча поведінка, що надає перевагу продуктам колишньої НДР) або як явища на макрорівні (наприклад, пропозиція вечірок у стилі ностальгії та відповідні телевізійні шоу), як різні прояви принаймні частково схожих причин». Водночас з емпіричної точки зору повне розмежування є неможливим, оскільки завжди існують точки перетину. При цьому дослідниця твердить, що в індивідуально-біографічних аспектах пам'ять про «старі,

52 Bevölkerung nach Bundesländern. URL: https://www.demografie-portal.de/DE/Fakten/bevoelkerung-laender.html

53 Bidder B. Wo Rassismus zum Standortrisiko wird. Der Spiegel. 03.07.2023 URL: https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/wirtschaft-und-die-afd-wie-fremdenhass-zum-standortrisiko-wird-a-4e0d58cc-625f-4c88-acd2-7983e2b5b866

54 Стельмах С. Zeitenwende в «Республіці страху». С. 130–142.

добрі часи» виникає у колишніх громадян НДР як аполітизоване явище без зв'язку із певними політичними орієнтаціями, чи формами поведінки[55]. Однак через 16 років після виходу цієї праці ми можемо стверджувати, що висновки автора були надто оптимістичними. Не випадково К. Шерке знову звернулась до цієї теми, але вже через підходи «соціології емоцій», де емоції не розглядаються як суто особистісні явища, а розуміються як такі, що вирішальним чином формуються соціальним середовищем/соціальними взаємодіями. Дослідниця переконана в тому, що політична інструменталізація ностальгії неминуче отримує форму негативної «*Ostalgie*», оскільки публічне використання навіть предметів повсякденного побуту колишньої НДР у розважальних TV-шоу, в рекламних акціях і в суспільному просторі в цілому породжує некритичне захоплення епохою НДР в суспільствах, які переживають період трансформації[56].

Яскравим прикладом такої емоційної інструменталізації ностальгії стали нещодавно видані в Німеччині дві книги історика К. Хоєр і літературознавця Д. Ошманна, які вже стали бестселерами на німецькому книжковому ринку[57]. Книжки різні, як і вік та пережитий досвід авторів, але їхній читацький успіх пояснюється не тільки східнонімецьким походженням авторів, але й тим, що вони загострили увагу на наслідках об'єднання Німеччини і представили повсякденне життя в НДР в т. зв. «нейтральному» і «об'єктивному» погляді. Д. Ошманн один із 1,5% вчених східнонімецького походження, який зміг зробити наукову кар'єру в об'єднаній Німеччині, після того, як внаслідок «німецько-німецького обміну» 1990-х років була ліквідована більшість наукових інституцій НДР і 60% науковців втратили роботу (в гуманітарних науках ця цифра доходить до 95%)[58]. Його книжка – це незагоєна рана цілого покоління східних німців проти західних (*Besserwessi*), яка перераховує їхні неправильні дії щодо своїх співвітчизників протягом останніх 30 років. Це збережений травматичний досвід, який передається молодому поколінню *Ossi* внаслідок приниження 1990-х років і невирішених соціально-економічних проблем сьогодення. Західна Німеччина, представники якої у доволі агресивній формі фактично асимілювали нові німецькі землі, породили нову східнонімецьку ідентичність розчарованих людей. Це була «тридцятирічна історія індивідуальних і колективних наклепів, дискредитації, висміювання і холодного вигнання…Понад 30 років цих людей систематично маргіналізують, позбавляючи їх можливостей для саморозвитку, над ними знущаються, висміюють і принижують усілякими способами, таким чином позбавляючи їх гідності, і тоді дивуються, що ці люди мають форму «проблемної зони».

Британська дослідниця німецького походження К. Хоєр належить до покоління, яке увійшло у свідоме життя вже після 1990 р., але увібрало в себе негативний досвід своїх батьків (батько був офіцером Національної народної армії НДР, а мати – вчи-

55 Neller K. DDR-Nostalgie. Dimensionen der Orientierungen der Ostdeutschen gegenüber der ehemaligen DDR, ihre Ursachen und politischen Konnotationen. Wiesbaden, 2006. S. 37–38, 91.

56 Scherke K. Nostalgie und Politik. Eine emotionssoziologische Perspektive. Zeitschrift für Politik.1/2018. S. 81-96.

57 Oschmann D. Der Osten: eine westdeutsche Erfindung: Wie die Konstruktion des Ostens unsere Gesellschaft spaltet. Ullstein 2023. 224 s.; Hoyer K.Diesseits der Mauer. Eine neue Geschichte der DDR 1949-1990. HOFFMANN UND CAMPE VERLAG GmbH, 2023. 592 s.

58 Rottmann M. Nur nicht weiter im Text, Herr Professor. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 5. 7. 2023. URL: https://zeitung.faz.net/faz/geisteswissenschaften/2023-07-05/2eebf4792fef71ee6ebbefe472738b73/?popup=user.lf-ns

телькою). Її книжка представляє спробу реконструкції повсякденного життя в НДР на основі спогадів звичайних людей. Попри окремі сюжети про диктатуру СЄПН і сумнозвісну таємну політичну поліцію «Штазі», це абсолютно банальна спроба показати «нормальність» соціалістичного повсякдення, де все було «не так вже й погано». «Були гноблення та жорстокість, так, але також були можливості та колективна приналежність. У більшості східнонімецьких громад люди стикалися і з тим, і з іншим. Були сльози і гнів, був сміх і гордість. Жили, любили, працювали і старіли громадяни НДР. Вони їздили у відпустку, жартували над своїми політиками, виховували дітей. Їхня доля заслуговує на місце у загальнонімецькій історії». Відірваність від соціально-політичного контексту створює гламурний образ соціалістичного буття і замість декларованої «об'єктивності» породжує відверто суб'єктивний погляд на минуле. Зрештою, як написав один із рецензентів: «Книга Каті Хоєр – це не продовження "нової історії" НДР, а чисте непорозуміння»[59]. Численні критичні зауваження виявили не тільки недоліки цих книг, але й засвідчили про відверті прогалини у східнонімецьких дослідженнях: розрив між індивідуальним досвідом в умовах існування диктатури; фрагментація наукових досліджень, які підтримуються «Федеральним фондом з опрацювання спадщини НДР» і домінуючим західнонімецьким консервативним дискурсом[60].

Російсько-українська війна виявила ще один протестний чинник, який штовхає східних німців в обійми *AfD*. Важливим фактором їхнього життєвого досвіду була комуністична ідеологія колишньої НДР, а також тривала присутність там майже 500-тисячного угрупування радянських військ. Життєвий простір формувався на ідеологемах антифашизму, антиамериканізму і «дружби» з СРСР шляхом формальних і неформальних контактів. Прикладом може служити М. Платцек, відомий партійний функціонер СДПН, колишній міністр-президент Бранденбургу, з 2014 р. голова Німецько-російського форуму, близький соратник екс-канцлера Г. Шредера. За його словами, він «виріс серед росіян» і йому дуже подобались російські солдати, 30 тисяч яких були розквартировані у його рідному Потсдамі. Він любить розповідати про свою любов до російської літератури, музики, кіно і про свого «чудового вчителя російської мови», а ще з більшим ентузіазмом про свої численні поїздки до Москви. Не дивно, що у 2014 р. він вимагав від Заходу змиритися з анексією Криму Росією, вважав, що сепаратистські райони Донецької та Луганської областей втрачені для України тощо. «Платцек є прикладом того, як політичне і особисте змішуються в ентузіазмі щодо Росії і навіть експлуатуються російською стороною»[61].

Ще одна вихованка Бранденбургу нинішня прем'єр-міністр Мекленбург-Передня Померанія М. Швезіг (СДПН) виправдовується за «Північний потік-2», за кліматичний фонд, створений за гроші Газпрому, і за прізвисько «лобіста Путіна». Вона стверджує, що діяла виключно в інтересах країни і регіону, оскільки газогін дозволяв

59 Wentker H. [Rezension]. Katja Hoyer: Diesseits der Mauer. Sehepunkte. Ausgabe 23 (2023), № 7/8. URL: https://www.sehepunkte.de/2023/07/38095.html?fbclid=IwAR25WWVFXFpBt7SYDYqTJltOZCyXth83cYkUE_Fy3PiFXeapZi7FaK1dujc

60 Hinck G. Leerstelle im Ost-Diskurs. Taz. 5.6.2023. URL: https://taz.de/Debatte-um-DDR-Geschichte/!5935607/

61 Bingener R., Wehner M. Die Moskau-Connection. Das Schröder-Netzwerk und Deutschlands Weg in die Abhängigkeit. München, 2023. S. 155–159.

відкривати нові робочі місця. Але не забуваймо той факт, що свою першу закордонну поїздку після обрання вона здійснила у 2017 р. в Санкт-Петербург, де виголосила промову російською мовою. Нині вона змушена балансувати між критикою путінської Росії і власними виборцями, а це «не так просто в тій частині країни, де люди все ще виходять на демонстрації за мир і переговори вразі потреби разом з неонацистами. В якій рідко можна критикувати Путіна, не почувши заперечення: "Але ж НАТО"».

Правий популізм шириться всією Європою, охоплюючи не лише її східну частину, але й Скандинавію, Францію та Італію, і є частиною глобальної кризи демократії. Німеччина тут не є виключенням. Популісти використовують наявні проблеми, щоб продемонструвати нібито неспроможність діючих урядів їх вирішити, не пропонуючи чітких шляхів їхнього розв'язання. Водночас, правий популізм є наслідком кризи концепції «неолібералізму», про що писав американський філософ М. Сандел. Вона втілюється у т. зв. «підсвідому образу», що виникла у багатьох людей проти фінансової еліти, яка не помічає величезної прірви в доходах населення, котра виникла внаслідок міжнародних фінансових потоків в умовах глобалізації, створивши клас переможців і переможених. З одного боку, це створило багато компаній і відкриття робочих місць, а з другого – «токсичним стає те, що ті, хто займається фінансовим бізнесом, отримують таку величезну винагороду, принаймні набагато більшу, ніж їхній внесок в економіку. Багато з цих угод є лише спекулятивними, а не продуктивними. Навряд чи гроші вкладаються в реальні робочі місця, компанії, школи і лікарні. У порівнянні з цими величезними фінансовими прибутками звичайна робота здається маловартісною. А людей, які її роблять, зневажають. Це потрібно змінити»[62]. В Німеччині до цього додається також і психологічна проблема, про яку говорив відомий політолог І. Крастєв: «Останні 30 років були такими хорошими, що людям хочеться, щоб вчорашній день не закінчувався... Але світ раптово кардинально змінився через війну, хоча раніше люди вірили, що подібне ніколи не повториться посеред Європи. А потім раптом російського газу, який вони хотіли використати для формування зеленої трансформації економіки, немає. За роки миру і процвітання сформувався менталітет, який, мабуть, можна було б визначити так: змінити світ, але не свій спосіб життя»[63]. Саме цим користується *AfD*, лідери якої активно експлуатують прояви невдоволення населення Німеччини сучасними економічними і культурними проблемами, де в результаті процесів глобалізації і міграції розмиваються межі національної ідентичності, ставлячи під сумнів стабільність повсякдення. За 10 років свого існування спочатку популістська і євроскептична партія фактично перетворюється на «народну» партію, впевнено захоплюючи крайній правий фланг в німецькому політичному спектрі, поступово об'єднуючи навколо себе і різноманітні екстремістські рухи, розмиваючи різницю між «лівими» і «правими», створюючи новий німецький *Querfront* – ксенофобський, шовіністичний, антиєвропейський.

62 Sandel M. J. Das Unbehagen in der Demokratie: Was die ungezügelten Märkte aus unserer Gesellschaft gemacht haben. S.FISCHER, 2023. 512 S.; Sandel M. «So entsteht das Gefühl, dass die Eliten auf den Rest der Befölkerung herabschauen». Der Spiegel. 02.06.2023. URL: https://www.spiegel.de/politik/michael-sandel-wie-der-harvard-philosoph-die-finanzmaerkte-baendigen-will-a-f8159548-b710-462a-bb92-a45e760d893f

63 «Deutschland ist auf Schocks nicht vorbereitet» – «Wir arbeiten daran, Ivan». Der Spiegel. 41/2023. S. 30.

Роман КРИВОНОС

ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА РОЗВИТОК НОРВЕЗЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

Перехід в активну фазу російсько-української війни призвів до системних змін у європейській і світовій політиці, іноді несподівано позначившись на найрізноманітніших сторонах життя європейців. Наслідком стали зміни у відносинах третіх країн, не пов'язаних з Україною та Росією участю у спільних регіональних об'єднаннях чи військових союзах. Наукове осмислення такого роду змін становить теоретичний інтерес у контексті дослідження загальної системної еволюції міжнародних відносин на початку третьої декади XXI ст. та її впливу на зовнішню політику і геостратегію окремих міжнародних акторів. Аналіз новітніх тенденцій має також практичний сенс, адже робить можливим прогнозування подальшого розвитку відносин між країнами євроатлантичного регіону. Такий аналіз є актуальним також з точки зору української зовнішньої політики, оскільки російсько-українська війна призвела до зміни геополітичних орієнтацій української зовнішньої політики, що полягають у відмові України від балансування між створюваним Росією «євразійським» політичним простором та євроатлантичною інтеграцією на користь останньої. При цьому важливою є подальша розбудова відносин із європейськими сусідами і використання їхнього досвіду зовнішньополітичного та геостратегічного позиціонування.

Особливу цікавість у цьому зв'язку становлять норвезько-німецькі відносини, адже шляхом подальшої розбудови двосторонньої співпраці обом країнам вдалося подолати негативні тенденції, пов'язані з наслідками економічних санкцій, накладених на Російську Федерацію через розв'язання нею широкомасштабної війни проти України. Тому наше дослідження є аналізом конкретного випадку (case-study) шляхів подолання негативних наслідків агресивної політики Росії на прикладі зміцнення норвезько-німецьких відносин.

За даними норвезького статистичного агентства SSB, у 2022 р. Норвегія експортувала товарів на 2,6 трлн норвезьких крон, що майже вдвічі (на 87,2%) більше, ніж у попередньому 2021 р. Імпорт становив трохи більше 1 трлн норвезьких крон. Наслідком стало потужне позитивне сальдо торгового балансу в понад 1,5 трлн норвезьких крон – приблизно втричі більше, ніж у 2021 р.[1].

1 Utenrikshandel med varer. Statistics Norwey. URL: https://www.ssb.no/utenriksokonomi/utenrikshandel/statistikk/utenrikshandel-med-varer.

Причиною екстремального зростання стало підвищення цін на природний газ, іншу сировину та лосось внаслідок міжнародних санкцій проти Російської Федерації, спричинених необхідністю протидії широкомасштабній російській агресії в Україні. У 2022 р. експорт природного газу зріс майже втричі з 2021 р., досягнувши 1357 млрд норвезьких крон, що складає понад половину (52,1%) від загального експорту. Експорт сирої нафти зріс у півтора рази (на 54,8%), значно випереджаючи зростання решти експортних позицій[2]. З початку війни Норвегія збільшила постачання газу до Європи приблизно на вісім відсотків і очікує ще більшого зростання[3]. Оскільки більша частина норвезького природного газу постачалася до Німеччини, у 2022 р. ця потужна країна-сусідка стала для Норвегії найбільшим експортним ринком. Понад чверть (726 млрд норвезьких крон, 27,8%) усіх норвезьких поставок припало на Німеччину. Вона випередила Сполучене Королівство, яке було найпотужнішим експортним партнером раніше (у 2021 р. на Велику Британію припадало 20,5% загального експорту Норвегії, в той час як на Німеччину – лише 19,2%), а з 2022 р. розташувалося на 2-му місці (555 млрд норвезьких крон, 21,3%)[4].

Не даремно вже на третій протягом року зустрічі між федеральним канцлером Олафом Шольцем і прем'єр-міністром Норвегії Йонасом Гаром Стьоре 30 листопада 2022 р. в Берліні норвезький прем'єр назвав Німеччину «найважливішим партнером Норвегії в Європі»[5], а німецький федеральний канцлер охарактеризував Норвегію як «дуже особливого партнера» для своєї країни.

Перелом був започаткований 16 березня 2022 р. під час позапланового візиту до Осло віце-канцлера і міністра економіки та клімату Німеччини Роберта Габека[6], спричиненого відчайдушними спробами Німеччини знайти заміну російським енергоносіям після накладення на Росію санкцій з боку ЄС. Норвегія погодилася постачати Німеччині скраплений газ із заводу у Гаммерфесті і, якщо буде потрібно, надати для цього спеціальні кораблі. Причому постачання природного газу розглядається як перехідне рішення. Під тиском «зелених» партій в обох країнах були ухвалені рішення про переробку природного газу в Норвегії з метою вилучення з нього вуглекислоти, яка має в подальшому закачуватися на зберігання під норвезький материковий шельф, а отриманий водень, що являє собою екологічно чисте паливо, буде зріджуватися та постачатися до Німеччини. У майбутньому для безперебійного постачання водню планується побудова спеціального газопроводу на дні Північного моря[7]. Оби-

2 Hohe Gaspreise führten 2022 zu historisch hohen Exporten. Deutschland grösster Exportmarkt Norwegens. BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2023/01/20/hohe-gaspreise-fuehrten-2022-zu-historisch-hohen-exporten-deutschland-groesster-exportmarkt-norwegens/.

3 Norwegen und Deutschland sind wichtige Partner gerade jetzt BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2022/10/07/norwegen-und-deutschland-sind-wichtige-partner-gerade-jetzt/#more-22203.

4 Hohe Gaspreise führten 2022 zu historisch hohen Exporten.

5 Bundeskanzler Scholz würdigt Norwegen als «ganz besonderen Partner für Deutschland»//BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2022/12/01/olaf-scholz-norwegen-ist-fuer-deutschland-ein-ganz-besonderer-partner/.

6 Norwegen unterstützt Deutschland bei der Diversifizierung der Energiezulieferungen//BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2022/03/16/norwegen-unterstuetzt-deutschland-bei-der-diversifizierung-der-energiezulieferungen/#more-19374.

7 Joint Statement Germany-Norway. Regjeringen.no. URL: https://www.regjeringen.no/contentassets/e895093224b641199d68e4cb5c73ae79/joint-statement-germany-norway.pdf.

дві країни прагнуть стати повністю кліматично нейтральними до середини століття, Німеччина – не пізніше 2045 р., Норвегія – до 2050 р.

У 2022 р. Норвегія покривала 33% потреб Німеччини в природному газі, потіснивши Росію, поставки з якої впали з 52% у 2021 р. до 22% у 2022 р. після введення санкцій з боку ЄС та руйнування газогону Nord Stream 1. У результаті, різке зменшення поставок газу з Росії частково компенсували додатковим імпортом, зокрема з Нідерландів, Бельгії та, перед усім, Норвегії[8].

Зміцнюється співпраця між двома країнами і в сфері електроенергетики. Відносно дешева норвезька електроенергія є привабливою для потужної німецької промисловості. На додаток до розгалуженої мережі ГЕС, Норвегія розпочала будівництво кількох великих офшорних вітрових електростанцій, враховуючи значні вітрові ресурси в Північному морі. З цією метою в травні 2021 р. Equinor, RWE Renewables і Hydro REIN підписали угоду про спільну працю в морському вітровому секторі в Норвегії[9]. Причому, на відміну від вітрових електростанцій на суходолі, проти яких у зв'язку з шумовим забрудненням довкілля виступають населення та «зелені» партії в обох країнах, проти офшорних електростанцій не висловлюється заперечень[10]. Одночасно, норвезька енергетична група Statkraft AS, яка є провідним європейським виробником електроенергії з гідроелектростанцій, а також прагне утвердитися і як виробник електроенергії з берегових вітрових та сонячних електростанцій, у жовтні 2021 р. придбала мережу 39 вітрових електростанцій бременського оператора вітрових електростанцій Breeze Three Energy, які мають загальну встановлену потужність 31 МВт. Ще чотири вітрові електростанції загальною потужністю 35 МВт Statkraft придбала у Франції[11].

Консорціум, що складається з норвезького мережевого оператора Statnett і німецької компанії DC Nordseekabel GmbH & Co. KG (NOKA), в якому мають рівні частки мережевий оператор TenneT і німецький державний банк розвитку KfW[12], побудував через Північне море підводний кабель NordLink, який з'єднує електромережі Норвегії та Німеччини, таким чином об'єднавши ринки електроенергії. Надлишок енергії, що виробляється вітровими електростанціями на півночі Німеччини, буде передаватися до Норвегії та використовуватися там у той час, коли норвезькі гідроелектростанції накопичують воду для подальшого виробництва електроенергії. Натомість електроенергія з норвезьких гідроелектростанцій може передаватися до Німеччини, коли це необхідно[13]. Також компанія Deutsche Bahn, що здійснює експлуатацію залізниць на терені Німеччини, планує з 2023 р. купувати та передавати через

8 Hohe Gaspreise führten 2022 zu historisch hohen Exporten.

9 Там само.

10 Falkner J. Deutsch-norwegische Beziehungen im Fast-Track-Modus. Interview mit Petter Ølberg, Botschafter des Königreiches Norwegen in der Bundesrepublik. Business Portal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2022/04/08/deutsch-norwegische-beziehungen-im-fast-track-modus/.

11 Norwegischer Energiekonzern Statkraft erwirbt Windkraftportfolio in Deutschland und Frankreich. Business Portal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2021/10/04/norwegischer-energiekonzern-statkraft-erwirbt-windkraftportfolio-in-deutschland-und-frankreich/#more-17670.

12 1.400-MW-Gleichstrom-Seekabel: BSH genehmigt NordLink-Kabel nach Norwegen. Windkraft-Journal. 2014. 12. Oktober. URL: https://www.windkraft-journal.de/2014/10/12/1-400-mw-gleichstrom-seekabel-bsh-genehmigt-nordlink-kabel-nach-norwegen.

13 Längstes Offshore-Kabel der Welt verbindet Norwegen und Deutschland En:former. 2019. 04 November. URL: https://www.en-former.com/nordlink-laengstes-offshore-kabel/.

NordLink 190 гВт год. електроенергії щороку з гідроелектростанції Måge li на півдні Норвегії. Це приблизно відповідає потребам в енергії для всього руху електропоїздів у Німеччині протягом одного тижня. Оскільки цей проект дозволить заощаджувати до 146 тис. тон вуглекислого газу на рік, він має потужну підтримку партії Союз 90/Зелені, що входить до німецької урядової коаліції[14]. Крім того, NordLink було внесено до списку Європейської комісії як проект спільного інтересу Європейського Союзу[15].

Посилюється й військово-технічна співпраця між обома державами. У березні 2021 р. Норвегія підписала угоду з німецькими закупівельними організаціями і судноверф'ю ThyssenKrupp Marine Systems (TKMS) про придбання нових підводних човнів і ракет до них, а також про спільну розробку військово-морських ударних ракет для озброєння норвезьких і німецьких військово-морських суден на майже 4,5 млрд євро за участю норвезької технологічної групи Kongsberg Gruppe та потужного виробника оборонного устаткування Nammo AS[16].

Контракт включає розробку, будівництво та технічне обслуговування шести однакових підводних човнів (чотирьох для Норвегії і двох для Німеччини), розробку та будівництво ракет і ракетних систем. Передбачається, що в майбутньому норвезькі та німецькі екіпажі будуть керувати однаковими підводними човнами, а отже будуть взаємозамінними в рамках операцій НАТО. Проект включає спільне навчання та технічне обслуговування військової техніки.

Угода дозволяє Норвегії не лише отримати найсучаснішу зброю, а й передові військові технології, які в подальшому використовуватимуться норвезькою промисловістю. У рамках співпраці між Норвегією та Німеччиною в Бергені було створено спільний норвезько-німецький проектний офіс під норвезьким керівництвом, але з персоналом з обох країн[17].

З метою посилення обороноздатності в умовах викликів російсько-української війни у лютому 2023 р. Норвегія уклала угоду на суму 19,7 млрд норвезьких крон про купівлю протягом 2026–2031 рр. 54 танків Leopard 2 у німецької компанії Krauss-Maffei Wegmann[18].

Норвегія співпрацює з Німеччиною та своїми північноєвропейськими сусідами у наданні військової допомоги Україні під час російсько-української війни. Актуальним прикладом осені 2022 р. стала спільна закупівля Німеччиною, Данією та Норве-

14 Neue Wege für mehr Grünstrom: Deutsche Bahn sichert sich Wasserkraft aus Norwegen. Deutsche Bahn. 2021. 4. August. URL: https://www.deutschebahn.com/de/presse/pressestart_zentrales_uebersicht/Neue-Wege-fuer-mehr-Gruenstrom-Deutsche-Bahn-sichert-sich-Wasserkraft-aus-Norwegen-6865168.

15 Verordnung (EU) Nr. 347/2013 des Europäischen Parlaments und des Rates vom 17. April 2013 zu Leitlinien für die transeuropäische Energieinfrastruktur und zur Aufhebung der Entscheidung Nr. 1364/2006/EG und zur Änderung der Verordnungen (EG) Nr. 713/2009, (EG) Nr. 714/2009 und (EG) Nr. 715/2009 (Text von Bedeutung für den EWR). EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:02013R0347-20200331.

16 Industriekooperation als Teil des U-Boot-Deals – Kaufsumme fließt in Form von Exporten nach Norwegen zurück. BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2021/03/25/industriekooperation-als-teil-des-u-boot-deals-kaufsumme-fliesst-in-form-von-exporten-nach-norwegen-zurueck/.

17 Norwegen und Deutschland unterzeichnen Abkommen über neue U-Boote und Raketen. BusinessPortal Norwegen. URL: https://businessportal-norwegen.com/2021/07/09/norwegen-und-deutschland-unterzeichnen-abkommen-ueber-neue-u-boote-und-raketen/.

18 Norwegen kauft 54 neue Leopard 2-Panzer in Deutschland. Business Portal Norwegen. – URL: https://businessportal-norwegen.com/2023/02/03/norwegen-kauft-54-neue-panzer-in-deutschland/#more-23938.

гією словацької артилерії для України[19]. Норвегія також передбачає передати Україні частину танків, придбаних у німецьких виробників у 2001 р.[20].

Німеччина, як і раніше, посідає третє місце у списку найбільших країн-постачальників до Норвегії після Швеції та Китаю (у 2022 р. Швеція потіснила КНР).

Зростання важливості Німеччини також призвело до того, що, починаючи з 1999 р., норвезький уряд регулярно схвалює *Стратегію щодо Німеччини* як окремий нормативний акт. Цей документ містить конкретні цілі розбудови співпраці у таких вибраних пріоритетних сферах, як європейська політика, економічна політика, торгівля та культурна співпраця. Метою *Стратегії,* окрім розширення міжсуспільних зв'язків, є посилення співпраці з Німеччиною для «захисту багатосторонніх інституцій, міжнародних правил поведінки та максимально вільної світової торгівлі». Чергові редакції *Стратегії* оприлюднювалися у 2003, 2007[21] , 2014[22] та 2019 рр. З 2007 р. стратегія також супроводжується докладним *Планом дій*, намічених для її виконання.

Норвегія бере активну участь у започаткованому 2019 р. німецьким міністром закордонних справ Гайко Маасом і його французьким колегою Жаном-Івом Ле Дріаном під час 74-ї Генеральної асамблеї ООН «Альянсі за багатосторонність»[23] – неформальному об'єднанні понад 50 країн, міжнародних організацій та представників громадянського суспільства, що реагує на поточні виклики, вирішення яких потребує більшої міжнародної співпраці, проте без залучення уже створених альянсів і офіційних структур[24].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що норвезько-німецькі відносини отримали величезний імпульс після російського вторгнення в Україну та пов'язаної з цим енергетичної кризи. Норвегія стала для Німеччини основним постачальником електроенергії та енергоносіїв, серйозно потіснивши Росію на німецькому енергетичному ринку, й перетворилася на її найважливішого партнера у здійсненні енергетичного переходу до відновлюваних джерел, що не забруднюють довкілля й не порушують кліматичний баланс у світі. У той же час, Німеччина залишається одним із надійних союзників Норвегії в рамках НАТО, що набуває актуальності через наявність у неї кордону з Росією. Норвезько-німецькі взаємини демонструють нові тенденції у міжнародних відносинах, зокрема, відбувається посилення ролі безпекової, екологічної та енергетичної проблематик, що формують єдиний взаємопов'язаний комплекс питань; а також посилюється співпраця держав, що входять до Європейського Союзу, з тими їхніми сусідами, які не належать до цього регіонального об'єднання. Отже, російська агресія проти України сприяє консолідації країн Заходу не лише у військовій, а й в економічній, енергетичній та екологічній сферах.

19 Norwegen und Deutschland unterzeichnen Abkommen über neue U-Boote und Raketen.

20 Norwegen kauft 54 neue Leopard 2-Panzer in Deutschland.

21 Die Deutschland-Strategie der norwegischen Regierung, Oktober 2007. Regjeringen.no. URL: http://www.regjeringen.no/upload/UD/Vedlegg/Tysklandstrategi.pdf.

22 Froland H. O. Von Misstrauen (bis) zur zuverlässigen Interessengemeinschaft. Eine Kontextualisierung der norwegischen Freundschaftspflege mit dem vereinten Deutschland. Deutschland Archiv. 2014. 19 Dezember. URL: http://www.bpb.de/197834.

23 Germany and Norway: Bilateral relations. Federal Foreign Office. 2022. 07. September. URL: https://www.auswaertiges-amt.de/en/aussenpolitik/laenderinformationen/norwegen-node/norway/218692#content_1.

24 Stepping Stones of the Alliance for Multilateralism. Alliance for Multilateralism. URL: https://multilateralism.org/stepping-stones/.

Олег ОЛІЙНИК

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ КИТАЮ В СУЧАСНУ ЕПОХУ

У жовтні 2017 р. відбувся XIX з'їзд Комуністичної партії Китаю (КПК), який став надзвичайно важливим заходом, проведеним на вирішальній стадії побудови всебічного середньозаможного суспільства в Китаї і у ключовий момент вступу соціалізму з китайською специфікою в нову епоху. У своїй доповіді – «Забезпечити рішучу перемогу в побудові всебічного середньозаможного суспільства та прагнути до великого успіху соціалізму з китайською специфікою в нову епоху» – Голова КНР Сі Цзіньпін зазначив, що завдяки тривалим зусиллям соціалізм із китайською специфікою вступив у нову епоху, що займає в історії розвитку Китаю абсолютно нове місце. Сі Цзіньпін також представив суть нової епохи соціалізму з китайською специфікою в сучасну добу. Це означає, що китайська нація, яка пережила з початку періоду нової історії незліченні лиха, здійснила великий стрибок: встала на ноги, стала жити кращим життям і перетворюється на сильну і могутню спільноту, що йде назустріч світлим перспективам великого відродження Китаю. Він також відзначив, що нова епоха – це епоха продовження традицій і відкриття шляху до майбутнього, епоха подальшого завоювання великих перемог соціалізму з китайською специфікою в нових історичних умовах. Це епоха переможного виконання завдання повної побудови суспільства середньої заможності і переходу до всебічного будівництва модернізованої соціалістичної держави. Це епоха здійснення китайської мрії про велике відродження Китаю об'єднаними зусиллями всіх синів і дочок китайської нації. Це епоха поступового наближення Китаю до центру міжнародної арени і безперервного внесення ним ще більшого внеску в розвиток людства[1].

Тема «Роль Китаю в «нову епоху» знайшла своє відображення в наукових роботах як китайських, так і іноземних авторів. Так, у роботі Лоренса Дж. Лау «Китайська економіка в нову епоху» автор аналізує історію виникнення та розвитку концепції «нова епоха». Зокрема він відзначає, що визначення «нова епоха» було сформульовано ще першим лідером КНР Мао Цзедуном і набувало нового значення з приходом до влади кожного нового керманича країни. Мао Цзедун визначив поняття «нової епохи» як період утворення та консолідації країни. «Архітектор китайських реформ» Ден Сяопін закладав у поняття «нової епохи» ідею реформ та відкритості. На сучасному етапі

1 Zhang Xixian. Socialism with Chinese characteristics for a New Era. China pictorial. Vol. 833. November, 2019. C. 20-21.

чинний Голова КНР Сі Цзіньпін представляє «нову епоху» як період нових можливостей і трансформації середньозаможного китайського суспільства до квітучого[2]. У книзі Лі Веня «Розуміння Китаю в нову епоху» автор представляє характеристику концепції соціалізму з китайською специфікою, аналізує виклики, ризики та перспективи, що супроводжуватимуть країну в нових умовах[3].

Науковий інтерес являє також колективна монографія «Китай і світ» науковців з Інституту глобальних проблем Жана Бугіна, Джеймса Манійка та Джонатана Ветцела. Автори зазначають, що відносини між Китаєм і рештою світу вступають у нову фазу, що характеризується зміною ролі Китаю у світі. Зміна ролі, на думку авторів, полягає в тому, що якщо на початку економічних реформ Китай активно виходив на світові ринки, то в нових умовах він перетворюється на центр тяжіння для інших країн світу [4].

Китай є гарним прикладом і для інших країн, що розвиваються, у справі досягнення хороших результатів у модернізації країни та створенні гідних умов життя. Свої успіхи як у модернізації країни, так і в посиленні ролі Китаю у міжнародних процесах китайські лідери пов'язують саме із соціалістичним шляхом розвитку. На їхню думку, досвід розбудови соціалізму з китайською специфікою відкриває країнам, що розвиваються, нові шляхи до модернізації, надає абсолютно нові альтернативи державам і націям, які прагнуть прискорити свій розвиток і бажають зберегти власну незалежність.

У своєму виступі Сі Цзіньпін також підкреслив, що нова епоха – це здійснення китайської мрії про велике відродження китайської нації об'єднаними зусиллями всіх громадян Китаю. Голова КНР також відзначив, що Китай надійно вирішив проблему забезпечення мільярдного населення харчуванням та одягом, загалом реалізував мету «сяокан» – суспільство середнього достатку, а в недалекому майбутньому буде повністю побудовано середньозаможне суспільство. Китайське суспільство динамічно розвивається, день у день зростає потреба народу в благополучному житті, що виражається не тільки в більш високих матеріально-культурних потребах, а й у постійному зростанні запитів, які перебувають на рівні демократії, законності, рівності, справедливості, безпеки, екології тощо. Все більшої гостроти набуває проблема нерівномірності і неповноти розвитку суспільства, яка вже стала головним чинником та суперечністю, що обмежує задоволення щоразу вищих потреб народу. Однак наявність основного протиріччя китайського суспільства не означає зміни оцінки того, на якому історичному етапі перебуває китайський соціалізм, а саме на початковому етапі. Вирішення основної суперечності – проблеми нерівномірності і неповноти розвитку, китайське керівництво вбачає в підвищенні якості та ефективності розвитку для повного задоволення постійно зростаючих потреб народу в економічній, політичній, культурній, соціальній, екологічній та інших сферах, активному сприянні всебічному розвитку особистості і всебічному прогресу громадськості. У цьому контексті економічне будівництво залишатиметься центральним завданням, а партійні

2 Lawrence J. Lau. The Chinese Economy in the New Era. Institute of Global Economics and Finance. Working Paper № 69. July, 2018. P. 27.

3 Li Wen. «Understanding China in the new era». Long River Press. June 10, 2020. 164 p.

4 Bughin J., Manyika J., Woetzel J. China and the world. McKinsey Global Institute. July 2019. P. 168.

органи мають і надалі відстоювати чотири основних принципи – продовжувати проводити політику реформ і відкритості, самовіддано працювати, спираючись на власні сили, боротися за перетворення Китаю на багату, могутню, демократичну, цивілізовану, гармонійну й прекрасну модернізовану соціалістичну державу[5].

У доповіді зазначено, що в нових умовах триває трансформація економічної моделі розвитку Китаю, що характеризувалася високими темпами зростання, на модель із високою його якістю. Це новий ступінь трансформації економічної моделі, що передбачає оптимізацію структури економіки та включення нових драйверів зростання. Нові підходи щодо моделі зростання формують нові умови функціонування економіки країни. У цьому контексті передбачається запровадження структурних реформ, здійснення актуалізації стратегії розвитку села, збалансоване координування регіонального розвитку, прискорення факторів вдосконалення соціалістичної ринкової економіки та створення нових можливостей для просування політики відкритості на всіх напрямках.

На з'їзді виступив міністр промисловості та інформаційних технологій Мяо Вей. У своїй доповіді він підбив підсумок розвитку промисловості країни за останні п'ять років, а також представив план промислового розвитку «Made in China 2025». Він відзначив, що міністерство активно просуває стратегію нової індустріалізації з китайською специфікою. Завдяки успіхам у розвитку промислової та комунікативної індустрії Китай стабільно зберігає високі темпи промислового розвитку і став найбільшою промисловою та мережевою країною у світі. Міністр Мяо Вей також зазначив, що сьогодні підприємства відіграють провідну роль у промисловому розвитку, здійсненні інновацій та технологічному оновленн[6]. Сьогодні Китай вийшов на передові рубежі у сфері освоєння космосу, розвитку та запровадження високотехнологічного обладнання, комп'ютерних технологій, а також нової генерації засобів зв'язку. Китай спромігся створити найбільшу у світі 4G мережу, а також активно працює над розробкою та запровадженням 5G мережі[7]. У межах програми «Made in China 2025» сплановано реалізацію п'яти проєктів, які мають стати демонстраційною платформою програми. Ці заходи мають забезпечити модернізацію та трансформацію критичних технологій та оптимізувати середовище для розвитку промислового виробництва. За словами міністра, програма «Made in China 2025» є рівнозначною як для китайських, так і для іноземних виробників. Китай і надалі дотримуватиметься принципів відкритості та спільного розвитку. З цією метою активно підтримується співпраця зі США та Німеччиною, запроваджуються механізми інтенсивної співпраці з партнерами з метою координації стратегій, розробки промислових стандартів, будівництва промислових парків. Такі заходи створюють сприятливе ринкове середовище для співпраці підприємств[8].

В умовах «нової епохи» Китай відіграватиме нову роль на міжнародній арені. Китайське керівництво вважає, що в нових історичних умовах Китай матиме біль-

5 Там само.

6 Zhang Hui. The 19th CPC National Congress draws blueprint for national development. China Today. Vol. 66. № 11. November, 2017. C. 18-21.

7 Geng Nan. Industry 4.0: Pushing globalization into New Era. China Today. Vol. 68. № 8. August, 2019. C. 31-33.

8 Там само.

ший вплив на світові процеси, на міжнародне управління та міжнародний розвиток. Китай запропонував світу ідею побудови спільноти єдиної долі, що спрямована на спільну участь у вирішенні питань миру, розвитку, співпраці та взаємної вигоди. Китай закликає світ перетворити економічну глобалізацію на більш відкриту, інклюзивну та збалансовану, що дозволяє всім користуватись її результатами. Китайські лідери виступають за створення такої системи глобального управління, що відображає сучасні потреби міжнародного співтовариства. Вони вважають, що тільки спільними зусиллями можна вирішити питання дефіциту миру, розвитку та управління.

З огляду на масштаби та складність завдань, які китайські лідери планують здійснити на міжнародній арені, це впливатиме на діяльність китайської дипломатії. Своєю чергою від китайської дипломатії вимагатимуться нові підходи, форми та методи роботи, що сприятимуть реалізації нової місії Китаю в нову епоху. Однак Голова КНР вважає, що основа зовнішньої стратегії Китаю, що спрямована на мир, розвиток, співпрацю та взаємну вигоду, зберігатиметься і надалі. Він також зазначив, що в нових умовах потрібно враховувати як внутрішні, так і зовнішні фактори, потрібна спільна координація дій задля досягнення розвитку та безпеки. З огляду на еволюцію історії людства Сі Цзіньпін запропонував нову концепцію міжнародних відносин, основу якої становить взаємовигідна співпраця (win-win cooperation). Така форма міжнародного співіснування дозволяє реалізувати китайське глобальне бачення щодо інкорпорування власного розвитку у спільний розвиток всього світу, а також готовність нести відповідальність, здійснюючи цю місію. Китайський лідер виступає проти «холодної війни» та мислення з нульовою сумою, вияви яких спостерігаються в XXI ст. Концепція взаємовигідної співпраці є відповіддю Китаю на питання, у якому напрямку мають розвиватись міжнародні відносини в XXI ст. Ця концепція передбачає заміну конфронтації на співпрацю, монополії на спільну вигоду, вона відкриває перспективу для всіх країн щодо спільної побудови кращого світу.

Китай наполегливо виступає із пропозиціями щодо вирішення гострих питань світового та регіонального рівня, демонструючи при цьому готовність нести зобов'язання як провідна країна світу. Виступаючи за вирішення міжнародних та регіональних проблем політичним шляхом, Китай готовий виконувати конструктивну роль, надаючи перевагу діалогу та врівноважуючи відмінності.

Китайська дипломатія активно виступає за денуклеаризацію Корейського півострова і вирішення цього питання шляхом діалогу. Для вирішення питання мирним шляхом Китай запропонував «двоколійний підхід» та режим «подвійного призупинення». Ініціатива «двоколійного підходу» орієнтована на просування денуклеаризації Корейського півострова і досягнення стійкої стабільності і безпеки як на півострові, так і в регіоні загалом. Своєю чергою ідея «подвійного призупинення» передбачає припинення ядерних заходів КНДР із одночасним припиненням проведення спільних військових дій США і Південної Кореї. Зусилля Китаю зробили вагомий внесок у послаблення напруги на півострові, повернення сторін до переговорів, продовження діалогу, а також підтримання миру та стабільності в регіоні[9].

9 中国外交，2019 / 中华人民共和国外交部政策规划局. 北京：外文出版社，2019. P. 1–360.

Китай також докладає зусилля задля врегулювання низки інших різних за характером гострих проблем у різних точках світу, зокрема в Афганістані, Ірані, Сирії та Південному Судані. Китай активно співпрацює з іншими країнами в питанні боротьби з глобальними викликами, зокрема: тероризмом, зміною клімату, кібербезпекою та міграцією. При врегулюванні цих проблем Китай також займає позицію відповідальної провідної країни світу.

Важливим складником зовнішньої політики та дипломатії Китаю є створення глобального партнерства. Китай прагне мати якомога більше партнерів у світі та побудувати глобальну мережу партнерств, займаючи при цьому позицію неприєднання. Створення партнерств здійснюється на рівноправній, мирній та інклюзивній основі, при цьому жоден із учасників партнерства не займає панівної чи розмежовувальної позиції, як і саме партнерство не спрямовано проти потенційного ворога чи третьої сторони. Формат партнерства, який пропонує Китай, є продовженням зовнішньої політики Китаю, орієнтованої на забезпечення миру. Створюючи партнерство, Китай виходить зі спільних інтересів та цілей сторін, відкладаючи в сторону розбіжності. Китай відійшов від ментальності формування партнерства «або з нами, або проти нас», що сформувалась у період «холодної війни» і призводила до протистояння різних угруповань держав. Натомість Китай пропонує нове бачення формування партнерств, спрямоване на розвиток та мир. На сьогодні Китай створив близько 100 партнерств із різними країнами, регіонами, міжнародними та регіональними організаціями. При цьому Китай пропонує новий підхід до розвитку відносин між країнами, надаючи перевагу діалогу над конфронтацією, партнерству над союзом.

У своїй зовнішній політиці Китай робить акцент на розвитку відносин із сусідніми країнами та провідними країнами світу, а також розвиває дружні відносини з іншими країнами, що розвиваються. Розбудовуючи відносини з країнами, що розвиваються, китайська дипломатія дотримується принципів справедливості, взаємної довіри, солідарності та співпраці. Китайські дипломати докладають значні зусилля задля розвитку дружньої співпраці з усіма країнами, зокрема – розвитку багатосторонніх відносин, поглиблення прагматичної співпраці, посилення взаємної політичної довіри, консолідації соціальних основ та вдосконалення відповідних інституцій. Постійно триває вдосконалення порядку денного китайської дипломатії шляхом багатогранності, багаторівневості та всебічності[10].

Концепція побудови спільноти єдиної долі вимагає оновлення китайської дипломатії. Основою відносин у межах концепції мають бути взаємоповага, чесність, справедливість та взаємовигідна співпраця, що відповідає духові часу, втілює китайські культурні традиції та принципи китайської дипломатії, а також відповідає інтересам більшості країн світу.

У відносинах із провідними країнами світу китайське керівництво зацікавлене в поглибленні участі Китаю в глобальному управлінні, а також формуванні більш справедливого та рівноправного міжнародного політичного й економічного порядку. Китай відстоює новий формат глобального управління, підтримує провідну роль ООН у вирішенні питань миру та безпеки. Лідери Піднебесної також підтримують

10 Lin Minwang. China's Neighborhood Diplomacy in 2018. China Today. Vol. 68. № 1. January, 2019. С. 32-35.

міжнародні об'єднання та організації, як-то «Велика двадцятка», Ліга арабських держав, АПЕС, які відіграють активну роль у підтриманні світового порядку та системи на шляху до більшої справедливості та чесності. Китайська дипломатія працює над вдосконаленням механізму БРІКС, розглядаючи цей механізм як платформу для посилення голосу країн, що розвиваються, та країн із ринками, що формуються в глобальній системі управління[11].

Пропонуючи інноваційні підходи щодо глобального управління, Голова КНР підкреслює, що китайська культура та мудрість якнайкраще відповідають реаліям нової епохи, що своєю чергою також відповідає устремлінням та прагненням як китайців, так і людей всього світу. У протистоянні найбільшим світовим викликам та проблемам Сі Цзіньпін запропонував нові підходи щодо глобального управління, безпеки та розвитку, що мають більш рівноправну, збалансовану та взаємовигідну основу.

На думку китайського лідера, позитивні зміни в китайській дипломатії можуть принести позитивні зміни у відносини Китаю з рештою світу. Принцип рівності є незмінною та первинною основою китайської дипломатії. Це означає, що всі країни у світі, великі чи малі, є рівними. Більше того, великі країни мають відігравати більшу роль та робити більший внесок у справу захисту миру та просування спільного розвитку. У час, коли зростають протекціоністські та антиглобалізаційні настрої, Китай дотримується принципів високої моралі, що гідно розцінюється світовою спільнотою.

Як перспективні можливості для спільного розвитку Китай відроджує стародавній Шовковий шлях, наповнюючи історичну спадщину новими ідеями та проєктами, зокрема «Економічний пояс Шовкового шляху» та «Морський Шовковий шлях XXI століття». Згідно з ідеями розбудови цих проєктів, будь-яка країна чи регіон можуть приєднатись до них. При цьому основними принципами взаємодії в рамках ініціатив залишаються консультації, спільний внесок та взаємна вигода. Глобальна ініціатива «Один пояс, один шлях», що уособлює ці проєкти, спрямована на з'єднання розвитку Китаю з розвитком решти світу, вона створює нову платформу для Китаю та решти світу щодо спільного користування можливостями розвитку та нову модель міжнародної кооперації. Основними цілями проєкту є координація політик, інфраструктурна з'єднаність, вільна торгівля та зближення людей[12]. З часу ініціювання ідеї минуло більше десяти років, із суто «паперової» вона перетворилась на відкриту, інклюзивну платформу міжнародної співпраці, обміну товарами та капіталу. Понад 100 країн світу та міжнародних організацій залучено до цієї глобальної кооперації, велика кількість різних проєктів реалізовано в рамках одного загального. Китайська стратегія розвитку гарно збігається зі стратегіями розвитку багатьох інших країн світу. Реалізація інфраструктурних проєктів значно зблизила країни-учасниці. «Один пояс, один шлях» сьогодні є найбільшим глобальним проєктом, який перетинає Євразійський континент, з'єднуючи Східну Азію з Європою, до якого також приєднані

11 Menezes de Carvalho Evandro. BRICS: The road ahead. China Today. Vol. 68. № 1. January, 2019. C. 36–37.

12 Oliynyk Oleh. «One belt, One Road» initiative– project of world significance: prospects for Ukrain. The financial and economic potential of successful cooperation between Ukraine and China in the context of «One Belt, One Road Initiative»: collection of scientific works. State Institution «Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine». Kyiv, 2018. P. 49–56. URL: http://ief.org.ua/docs/scc/12.pdf

країни Центральної Азії, Західної та Північної Африки[13]. Ініціатива покликана відкрити безпечні й ефективні транспортні потоки завдяки перевагам від приєднання міжнародних наземних шляхів, участі ключових міст, розташованих уздовж маршрутів, а також використання економічних промислових парків.

Концепція нової епохи, запропонована китайським лідером, свідчить про готовність Китаю взяти більшу міжнародну відповідальність, виходячи з власних можливостей, надавати допомогу іншим країнам світу заради захисту загальнолюдських цінностей та міжнародного права, а також підтримувати справедливість у міжнародних та регіональних справах. У нову епоху Китай продовжуватиме відігравати активну роль у житті світової спільноти та ділитись можливостями власного розвитку з іншими країнами. КНР спонукає решту країн світу до спільного розвитку, спільної роботи заради створення кращого майбутнього для всього людства. У нову епоху китайська дипломатія має можливість відкрити нову сторінку в історії мирного розвитку людства. Впевнена позиція китайських лідерів щодо просування нових глобальних ініціатив свідчить про внутрішню готовність та ідейну згуртованість китайського суспільства докладати зусилля та спільно працювати з іншими країнами заради щасливого майбутнього[14].

Уходження соціалізму із китайською специфікою в нову епоху має величезне значення не тільки для історії розвитку КНР і китайської нації, а й для історії розвитку світового соціалізму і людського суспільства, – так вважає лідер Китаю.

Важливий висновок XIX з'їзду про «входження соціалізму з китайською специфікою в нову епоху» чітко визначив новий історичний етап розвитку Китаю, він визначив нову місію Китаю не тільки для свого народу, а й для всього світу. На з'їзді визначено нові завдання, що стоять перед китайським суспільством: з 2020 по 2035 рр. в основному завершити соціалістичну модернізацію; з 2035 по 2050 рр. перетворити Китай на багату та потужну, демократичну та цивілізовану, гармонійну та прекрасну, модернізовану соціалістичну країну. На цій основі на з'їзді було узагальнено нові концепції, нові ідеї та нову стратегію розвитку країни в питанні державного управління, а також було сформульовано ідеї Сі Цзіньпіна про соціалізм із китайською специфікою нової епохи як провідної ідеологічної лінії КПК[15].

У нову епоху Китай залишатиметься відданим концепції розвитку країни, основою якої є політика реформ та відкритості. У нових умовах концепція розвитку набиратиме нового змісту у напрямку більшої відкритості для розвитку підприємництва, торгівлі та інвестицій.

Іноземний капітал, технології, менеджмент, ноу-хау та ринки зіграли конструктивну роль для Китаю. Китай благополучно інтегрувався у глобальну економіку і є одним із найбільших споживачів та постачальників товарів на глобальних ринках. Деякі західні країни розглядають вихід Китаю на глобальну арену як посилення китайської гегемонії у світі. Водночас китайське керівництво зауважило, що активність

13 Zhang Xudong. Prosperity and revitalization for Asian and African developing countries. China Today. Vol. 68. № 5. May, 2019. C. 30-33.

14 Xia Yipu. China'a development concepts, thoughts and strategies for the New Era. China Today. Vol. 68. № 12. December, 2019. C. 51-54.

15 Zhang Hui. The central pillars of China's diplomacy. China Today. Vol. 68. № 9. September, 2019. C. 16-18.

Китаю у світі зумовлено стародавньою традицією країни жити з усіма країнами в гармонії.

Іноземний капітал відіграв важливу роль у модернізації промисловості Китаю. Від 1978 р. 960 тис. підприємств із іноземними інвестиціями було створено в Китаї, які загалом інвестували 2,1 трлн дол. США. Починаючи з 1983 р., Китай залучив майже 135 млрд дол. США. Китай і надалі приваблює іноземних інвесторів. Згідно з Global Investment Trends Monitor, що проводиться Конференцією ООН із торгівлі та розвитку, обсяг прямих іноземних інвестицій у світі знизився на 19%, проте в Китаї обсяг прямих іноземних інвестицій за відповідний період зріс на 35% – з 8,8 млрд дол. США до 11,9 млрд дол. США. При цьому обсяг реально використаного іноземного капіталу сягнув рекордної позначки, склавши 69,8%[16].

У 2018 р. фактичне використання іноземних інвестицій у сфері послуг та обробній промисловості становило відповідно 68,1% та 30,5%. Фактичне використання іноземного капіталу у галузі високих технологій становило 23,5%, що збільшилося в 16 разів за останні два десятиліття.

Спираючись на реалізацію ініціативи «Один пояс, один шлях», Китай приділятиме однакову увагу запозиченням ззовні і виходу назовні, керуючись принципами «спільного консультування, спільного будівництва і спільного використання». Уряд країни підтримуватиме розширення відкритості і співробітництва у сфері інноваційного потенціалу, а також формування архітектоніки більшої відкритості, що відрізняється взаємодією сторін на суші і на морі, в Китаї і за кордоном, а також взаємною вигодою на східному й західному напрямках. За рахунок розширення зовнішньої торгівлі, культивування нових видів господарської діяльності та нових моделей у сфері торгівлі, інтенсивніше просуватиметься робота з перетворення Китаю на повноцінну торговельну державу. Для цього уряд Китаю запроваджуватиме в життя політику лібералізації та спрощення процедур у галузі торгівлі й інвестицій на високому рівні. Триватиме робота щодо захисту законних прав та інтересів іноземних інвесторів. Задля цього планується вдосконалити національний режим діяльності іноземних інвесторів, а також розширювати доступ на ринок і відкритість зовнішньому світові у сфері послуг.

Важливим кроком у цьому напрямку стало ухвалення 15 березня 2019 р. нового закону «Про іноземні інвестиції» (набув чинності 1.01.2020), спрямованого на покращення ділового середовища для іноземних інвесторів та забезпечення іноземним підприємствам участі у ринковій конкуренції на рівній основі. Раніше в Китаї діяли кілька законів, що регулювали діяльність іноземних інвесторів (закон «Про спільні підприємства з китайським і іноземним капіталом», закон «Про підприємства з іноземним капіталом», закон «Про пайові спільні підприємства з китайським і іноземним капіталом»). Новий закон має внести ясність у діяльність підприємств із іноземним капіталом у Китаї, знизити витрати, пов'язані з організацією діяльності підприємств із іноземним капіталом та забезпечити правову прозорість у сфері регулювання діяльності іноземних інвесторів. У розробленні закону брали участь також

16 Си Цзиньпин. Стимулировать формирование модели «зеленого» развития и «зеленого» образа жизни. О государственном управлении: 习近平谈治国理政：俄文 / 习近平著；俄文翻译组译. 北京：外文出版社，2017. С. 567-571.

представники підприємств із іноземним капіталом, що дозволило врахувати важливі аспекти регулювання діяльності таких підприємств, зокрема питання прозорості, передбачуваності, справедливості правового регулювання та захисту прав інтелектуальної власності. У законі відсутня вимога щодо обов'язкового трансферу технологій. Окрім того, підприємства з іноземним капіталом матимуть можливість брати участь у роботі зі стандартизації та у державних закупівлях нарівні з китайськими підприємствами. Прийняття цього закону свідчить про важливий крок уперед з боку китайської влади в питанні поглиблення інституційної відкритості.

Уряд Китаю зацікавлений у розширенні доступу до ринку для іноземних інвестицій. Пекін докладає зусиль для створення сприятливого та впорядкованого інвестиційного середовища, полегшення доступу на ринок іноземних інвестицій, подальшого спрощення адміністративних процедур щодо доступу до іноземних інвестицій, побудови пілотних зон вільної торгівлі з високими стандартами та кращого сприяння і захисту іноземних інвестицій. Керівництво Піднебесної працює над покращенням інвестиційного клімату, який відповідає міжнародним правилам, сприяє іноземним інвестиціям та базується на принципі верховенства права, а також робить внутрішній ринок більш прозорим та краще регульованим. Ці зусилля допоможуть залучити більше іноземних інвестицій у Китай та забезпечити його ефективне використання.

До березня 2018 р. всі неадміністративні процедури щодо започаткування бізнесу, крім тих, що передбачені отриманням ліцензії, в Китаї було скасовано, а кількість процедур, що вимагали адміністративного затвердження, зменшилась на 44% порівняно з березнем 2013 р. Кількість інвестиційних проєктів підприємств, що підлягають перевірці центральною владою, зменшилась на 90%. Китай всебічно реформував свої систему реєстрації бізнесу та капіталу, а також відмінив 87% процедур, які підлягають експертизі та затвердженню перед промисловою та комерційною реєстрацією. Час для створення бізнесу було скорочено щонайменше на третину. Щоб полегшити навантаження на бізнес, Китай здійснює реформу негативного списку щодо доступу на ринок за принципом «усе, що не заборонено, дозволено», одночасно посилюючи неупередженість правоохоронних органів.

Згідно з дослідженням Світового банку *Doing Business 2019*, в 2018 р., у якому визначався індекс порівняння простоти підприємницької діяльності між країнами, Китай перемістився з 50-го на 46-е місце, що є очевидним підтвердженням зацікавленості Китаю у створенні сприятливого бізнес-середовища[17].

Свою позицію щодо перспектив світового розвитку та глобального управління Китай представляє на різних заходах світового рівня, зокрема на самітах «Великої двадцятки», яка стала важливою платформою для рівного діалогу та консультацій між розвиненими країнами, країнами, що розвиваються, та країнами з ринками, що формуються. У грудні 2018 р. Голова КНР Сі Цзіньпін брав участь у 13-му саміті лідерів країн «Великої двадцятки», який пройшов у столиці Аргентини м. Буенос-Айресі. Обговорюючи стан світової економіки, учасники зазначили, що у світі з боку деяких розвинених країн посилюються популізм, унілатералізм і протекціонізм, що негативно впливає на міжнародну торгівлю та світову економіку, а заходи з корегування мо-

17 Zhou Lin. China's improved business climate allures foreign investors. China Today. Vol. 68. № 4. April, 2019. C. 50-53.

нетарної політики в деяких розвинених країнах призводять до коливання обмінних курсів, а інколи до девальвації валют країн, що розвиваються. Провідні міжнародні організації, включаючи МВФ, вперше за останні роки знизили очікування щодо світового економічного зростання. На саміті також зроблено висновки стосовно того, що проблеми слабкого глобального управління економікою та незбалансованого міжнародного розвитку так і не вирішуються, зростає ймовірність нових глобальних викликів та ризиків і, таким чином, ситуація в світі стає більш небезпечною.

У своїй доповіді «Погляд за горизонт та спрямування світової економіки у вірному напрямку» Голова КНР заявив, що для світу з'явилися нові можливості, і «Велика двадцятка» має слідувати історичному тренду, щоб закласти шлях для майбутнього. На підтвердження своєї пропозиції він представив роз'яснення. На його думку, історичний тренд щодо відкритості та інтеграції залишається незмінним. Як наслідок, промисловий, вартісний та постачальний ланцюги постійно зростали та розширювались, стимулюючи глобальний потік виробничих факторів та звільнюючи мільйони людей від бідності. Сі Цзіньпін також підкреслив, що співпраця та застосовування доповнювальних конкурентних переваг різних країн стали об'єктивними передумовами для зростання продуктивності та визначають напрямок еволюції виробничих зв'язків. У таких умовах країни перетворюються на спільноту з єдиними інтересами, спільною відповідальністю та спільним майбутнім, а відтак за будь-яких часів взаємовигідна співпраця є єдиним вибором. Сі Цзіньпін звернувся до учасників саміту з пропозицією подати чіткий сигнал проти протекціонізму на підтримку багатосторонньої торгової системи та закликав світове співтовариство до створення відкритої світової економіки. Він вважає, що потрібно дотримуватись мультилатералізму та спільно протистояти викликам, підтримувати відкритий розвиток і взаємовигідну співпрацю, зосередитись на майбутньому та відкривати нові драйвери зростання, а також зосередитись на розвитку та забезпечити, щоб весь світ користувався вигодами від зростання. Сі Цзіньпін повідомив, що Китай дотримуватиметься саме такої позиції.

По-перше, Китай залишатиметься відданим принципам відкритої співпраці та багатосторонньої торгової системи. Питання торговельного протекціонізму має бути врегульовано, оскільки це негативно впливає на економічне зростання. Посилення протекціонізму призвело до зниження світового економічного зростання в 2018 р. на 0,3%. Виходом із цієї ситуації, на думку Голови КНР, є спільне просування відкритої та багатосторонньої торгівлі, заснованої на верховенстві права. Сі Цзіньпін наголосив на необхідності реформування СОТ, при цьому базові принципи СОТ – відкритість, інклюзивність та відсутність дискримінації має бути збережено. Потрібно також враховувати інтереси країн, що розвиваються, та забезпечити їм місце в політичному просторі.

По-друге, Китай закликає світове співтовариство дотримуватись духу партнерства та більш тісної макрополітичної координації. Китай успішно протидіяв останній фінансовій кризі, а також співпрацював із іншими країнами щодо повернення світової економіки та міжнародної торгівлі до зростання. Незалежно від того, які труднощі та виклики спіткатимуть світ, усі мають об'єднатись для протистояння їм та усунен-

ня розбіжностей. Посилення макрополітичного регулювання є неминучою вимогою міжнародної та багатосторонньої співпраці між найбільшими країнами та об'єктивною умовою глобального економічного поступу. Сі Цзіньпін вважає, що протягом останніх років заходи монетарної та фіскальної політик розвинених країн приймалися без урахування інтересів країн, що розвиваються, і це створювало зовнішній тиск на ці країни. Таким чином розвинуті країни переносили свої власні проблеми на країни, що розвиваються, та країни з ринками, що формуються. Застосовуючи заходи монетарної, фіскальної та структурної політик, потрібно виходити з того, що це має забезпечити міцне, збалансоване, стале та інклюзивне зростання світової економіки загалом.

Голова КНР закликає провідні країни до послідовності у підтримці інноваційного розвитку, а також до пошуку нових драйверів зростання. Він вважає, що розвинені країни мають очолити економічне зростання, що є їх спільною відповідальністю. Сьогодні світ опинився на етапі нової технологічної революції і саме такі країни мають унікальну можливість щодо запровадження нових технологій, цифрової економіки та найкращої інноваційної практики. Розвинені країни мають підтримувати загальну тенденцію щодо цифрової трансформації світової економіки. Вони мають продемонструвати свою здатність очолити світовий економічний поступ. Китайський лідер вважає, що запроваджуючи нові технології, необхідно зважувати на потенційні ризики та виклики, і вживати відповідних заходів задля їхнього приборкання. Для цього, на його думку, потрібно розвивати інституції та правову систему, приділяти більшу увагу освіті та тренінгам, що дозволить більшості країн світу, а зрештою, і звичайним громадянам отримувати більше вигід від застосування інноваційних технологій. Це також дозволить уникнути подальшого розриву в рівні розвитку через використання нових технологій та галузей. Керівник Китаю висловив сподівання, що застосування нових технологій та їхній вплив стануть об'єктом поглибленого дослідження з боку розвинених країн, а результати цих досліджень буде враховано при формуванні нових ідей та заходів для розвитку співробітництва.

Китайський керманич також звернув увагу на необхідність реформування МВФ. Він вважає, що МВФ має проводити більш диверсифіковану політику, забезпечити безпечну глобальну фінансову мережу та запобігати появі нової глобальної фінансової кризи[18].

Наостанок Сі Цзіньпін закликав передові країни до спільного прогресу для всіх та інклюзивного глобального розвитку. Позиція китайського керівництва щодо спільного міжнародного інклюзивного розвитку стала продовженням уже традиційних поглядів керівництва країни щодо майбутнього світової спільноти, озвучених під час саміту «Великої двадцятки» в Гуанчжоу (2016). Тоді китайські лідери закликали розвинені країни до інклюзивного, міцного, сталого та збалансованого розвитку в новому розумінні, що зумовлено новими обставинами, які виникли у світі. Залишаючись прихильником традиційних цілей щодо спільного розвитку, Китай таким чином демонструє свою відданість і готовність вживати подальших заходів щодо імплементації програми ООН до 2030 р. «Transforming Our World: The *2030 Agenda for Sustainable*

18 Zhang Xudong. G20 Cooperation sets sail again for the next decade. China Today. Vol. 68. № 1. January, 2019. C. 18-21.

Development», основними із яких є інфраструктурна зв'язаність та допомога країнам, що розвиваються[19].

Учасники саміту «Великої двадцятки» схвально поставились до ініціатив Сі Цзіньпіна, свідченням чого стала ухвалена на форумі спільна декларація «Досягнення консенсусу щодо справедливого та сталого розвитку», яка була прийнята за результатами роботи саміту. Лідери провідних країн світу підтвердили свої зобов'язання працювати разом над удосконаленням міжнародного порядку, заснованого на правилах та здатного ефективно реагувати на світ, що швидко змінюється. Вони визнали, що трансформаційні технології принесуть величезні економічні можливості, включаючи нові та кращі робочі місця, а також більш високий рівень життя. Однак поряд із цим виникатимуть виклики для людей, бізнесу й урядів. Тому для того, щоб більшість людей змогли відчути переваги від запровадження нових технологій, необхідні міжнародна співпраця та відповідні політичні рішення. Для отримання максимальної користі від оцифрування та нових технологій для інноваційного зростання та підвищення продуктивності праці країни «Великої двадцятки» сприятимуть розвитку мікро-, малих та середніх підприємств і підприємців, подоланню цифрового гендерного поділу та подальшому цифровому включенню, підтримці захисту споживачів та вдосконаленню цифрового управління, розширенню цифрової інфраструктури та вимірюванню цифрової економіки. У декларації зазначено, що інфраструктура є ключовим рушієм економічного процвітання, сталого розвитку та інклюзивного зростання. Для усунення постійного розриву у фінансуванні інфраструктури країни-учасники підтвердили свої зобов'язання залучити більше приватного капіталу до інфраструктурних інвестицій. У документі зазначається, що міжнародна торгівля та інвестиції є важливими двигунами зростання, підвищення продуктивності праці, інновацій, створення робочих місць та розвитку. Країни-учасники визнали той внесок, який багатостороння система торгівлі зробила для цього. Водночас вони відзначили, що ця система на сьогодні не відповідає своїм цілям і є можливість для її вдосконалення. Тому в декларації було висловлено підтримку необхідності реформи СОТ для поліпшення її функціонування. Країни-учасниці привітали потужне глобальне економічне зростання, але визнали, що воно дедалі менше синхронізується між країнами, і поряд із цим виникають деякі ключові ризики, включаючи фінансові вразливості та геополітичні проблеми. Вони підтвердили свої зобов'язання використовувати всі інструменти політики задля досягнення потужного, стійкого, збалансованого та всеосяжного зростання, а також захисту від ризиків, пов'язаних зі зниженням, шляхом посилення діалогу та дій для підвищення довіри[20].

Як видно зі змісту декларації, розвинені країни поділяють позицію Китаю у ключових питаннях глобального розвитку, що є визнанням політичної ваги Китаю у світі та довіри до нього. «Нікого не залишити позаду» – таким є гасло, а відповідно і місія як для Китаю, так і для інших провідних країн у нову епоху[21].

19 China and the World Trade Organization. The State Council Information Office of the People's Republic of China. June, 2018 URL: https://www.cfr.org/backgrounder/china-north-korea-relationship.

20 Там само.

21 Там само.

Ольга ЗЕРНЕЦЬКА, Олена МИРОНЧУК

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ДЛЯ АВСТРАЛІЇ ТА НОВОЇ ЗЕЛАНДІЇ

З першого дня повномасштабного вторгнення Росії в Україну наша держава отримує небувалу підтримку країн світу. Це стосується як озброєння, так і гуманітарної допомоги, фінансування національної економіки та моральної підтримки від людей з різних країн та континентів. Напад Росії на Україну об'єднав світову спільноту в питаннях забезпечення міжнародної безпеки та недопущення поширення російської агресії. Не стали виключенням і провідні держави Тихоокеанського регіону – Австралія й Нова Зеландія, які також чітко окреслили свою проукраїнську позицію.

Міжнародна підтримка є сьогодні одним із головних чинників, які стимулюють перемогу України на полі бою з російськими загарбниками. Більшість держав надають допомогу, ґрунтуючись, передусім, на потребах України. Разом з тим, серед основних мотивів, які спонукають ряд держав світу підтримувати Україну, можна виділити такі: соціально-економічні; військово-політичні та стратегічні; геополітичні.

Ще одним важливим мотивом є бажання знищити рашистську імперію без залучення власних людських сил, тобто без втрат. Адже Україна стала щитом від РФ, насамперед для Європи. Для країн-членів НАТО та союзників, які не межують ні з Росією, ні з Україною, набагато простіше надавати необхідну підтримку для нашої країни, аніж самостійно вести війну.

Крім цього, постачаючи в Україну озброєння та гуманітарну допомогу, країни-контрибутори стимулюють власну економіку, отримуючи додатковий прибуток у бюджет та створюючи нові робочі місця, що зрештою знижує соціальну напругу в суспільстві, а також отримують можливість випробувати нові види озброєння та техніки не тільки в штучних умовах. Себто, в окремих випадках, мотиви допомоги набувають також суто прагматичного характеру.

За даними звіту Центру економічних стратегій сукупна міжнародна бюджетна допомога Україні у 2022 р. склала 28,1 млрд доларів, що становить 60% від усього додаткового фінансування, яке отримав український бюджет станом на кінець 2022 р.[1].

Згідно зі звітом, який опублікував незалежний німецький аналітичний центр Kiel Institute, обсяг фінансової, гуманітарної та військової допомоги, наданої Україні з 24

1 Економіка України під час війни: грудень 2022 та підсумки року. Центр економічної стратегії. 2022, 19 грудня. URL: bit.ly/3Pq4cJw

січня 2022 р. до 15 січня 2023 р. складає 143,6 млрд євро[2]. Це свідчить про те, що саме зовнішня фінансова стимуляція міжнародних партнерів включно з військовою допомогою сприяє продовжувати Україні боротьбу з рашизмом й попереджати фінансово-економічний колапс.

За час повномасштабної війни Австралія та Нова Зеландія разом з союзниками продемонстрували, що є відданими і справжніми друзями нашої країни. Численні заяви лідерів цих країн та матеріальна допомога від них не залишаються непоміченими та надають українцям впевненості у завтрашньому дні.

З моменту повномасштабного вторгнення РФ Австралія та Нова Зеландія разом з партнерами демонструють солідарність з Україною у боротьбі проти російської агресії. Уряди обох країн засудили агресивні дії РФ, підтримують суверенітет та територіальну цілісність України і продовжують закликати Росію припинити неспровоковане, несправедливе та незаконне вторгнення в Україну. Обидві країни надають Україні військову, фінансову та гуманітарну допомогу, відкрито критикують дії РФ, а також приєдналися до дій партнерів в частині західних санкцій та запроваджують свої, долучилися до міжнародних зусиль, спрямованих на активну протидію не лише РФ, а й прибічників незаконного вторгнення.

У 2014 р. Австралія та Нова Зеландія засудили окупацію Криму та агресію Росії проти України і виступили на підтримку суверенітету та територіальної цілісності України, а також долучились до широкомасштабних санкцій, запроваджених ЄС щодо Росії. Політичні та економічні заходи як складову міжнародної реакції на збройну агресію РФ проти України, Австралія з Новою Зеландією та іншими країнами стали застосовувати ще з 2014 р.

У поточній геополітичній ситуації Австралія і Нова Зеландія разом із союзниками офіційно стали на бік України і є одними з ключових партнерів нашої країни в протидії російській агресії. 24 лютого 2022 р. у перший день російського вторгнення станом на 15:45 на підтримку України виступили 48 держав та 5 міжнародних організацій, серед яких були Австралія та Нова Зеландія[3].

Засудивши нічим неспровоковане вторгнення країни-агресора в Україну, Австралія та Нова Зеландія долучилися до міжнародного співтовариства у заклику до Росії негайно припинити військові дії в Україні та у запровадженні ряду заходів у відповідь на агресію та порушення територіальної цілісності та суверенітету України.

2 березня 2022 р. Австралія та Нова Зеландія приєдналася до 140 держав у голосуванні за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1, яка засуджувала вторгнення Росії в Україну та вимагала повного виведення російських військ. Того ж дня Австралія та Нова Зеландія приєдналися до 39 держав-учасниць Римського статуту, які подали позов проти Росії до Міжнародного кримінального суду за розв'язану війну в Україні[4].

2 The Ukraine Support Tracker: Which countries help Ukraine and how? Kiel working paper. Kiel Institute for the World Economy. 2023. p. 51. URL: bit.ly/45WxaWF

3 Станом на 15:45 на підтримку України виступили 48 держав та 5 міжнародних організацій. Міністерство оборони України. 2022, 24 лютого. URL Режим доступу: bit.ly/3EohgIR

4 Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation). International Court of Justice. 2023, June 9. URL: bit.ly/3QHnzyK

З початком російсько-української війни зовнішня політика Австралії та Нової Зеландії зазнала низки суттєвих корекцій та змін. Від моменту повномасштабного російського вторгнення уряди обох країн активізували стратегічний діалог з союзниками та, декларуючи використання багатосторонніх підходів, роблять окремий наголос на зміцненні союзницьких відносин у протистоянні російській агресії як на євроатлантичному і трансатлантичному рівні, так і на регіональному.

Без'ядерний статус Австралії та Нової Зеландії не заважає їм відігравати провідну роль у загальносвітових процесах. Ключовими пріоритетами їхньої зовнішньої політики є забезпечення миру та стабільності в Океанії, що вважається запорукою безпеки обох держав, підтримка вільної торгівлі на світовому ринку, протидія глобальному тероризму й конфліктам.

Однією з найважливіших ініціатив з безпекової політики, до яких залучені Австралія та Нова Зеландія, є протистояння російській військовій агресії, яка становить спільну загрозу для обох країн.

Австралія та Нова Зеландія спільно з країнами-учасницями Об'єднаного експедиційного корпусу та іншими союзниками беруть участь у реалізації багатонаціональної навчальної операції Interflex з підготовки українських військових на території Великої Британії.

Найбільш дієвим інструментом впливу на країну-агресора з боку Австралії та Нової Зеландії, а також цивілізованої світової спільноти загалом, є санкційна політика. У відповідь на неспровоковану й невиправдану воєнну агресію РФ проти України Австралія та Нова Зеландія, спільно з міжнародними партнерами та ЄС запровадили (долучились) безпрецедентні комплексні санкції, спрямовані на: обмеження здатності Кремля фінансувати війну; накладення помітних економічних і політичних витрат на російську політичну еліту; розмивання економічної бази Росії без перспективи модернізації. Тож обидві країни демонструють консолідований та комплексний підхід до формування санкційних пропозицій.

Політичні та економічні заходи як складову міжнародної реакції на збройну агресію РФ проти України Австралія та Нова Зеландія стали застосовувати з 2014 р. разом з ЄС, США, Канадою, Японією, Норвегією, Швейцарією та іншими країнами.

Війна в Україні прискорила узгодження зовнішньополітичних цілей та пріоритетів Нової Зеландії, які набули жорсткішого конфронтаційного забарвлення. Нова Зеландія змінила власні підходи до санкційної політики й застосувала національні санкції проти причетних до розпалювання агресії.

9 березня 2022 р. новозеландський парламент одноголосно ухвалив Закон про санкції проти Росії (Russia Sanctions Act 2022), який дозволив Новій Зеландії практичним чином відреагувати на агресивні дії Росії і долучитися до глобальних зусиль з підриву російської військової машини[5].

Закон є базовим доктринальним документом новозеландського уряду, що встановлює рамки автономних санкцій проти Росії у відповідь на її вторгнення в Україну в 2022 р. та дає змогу окреслити основні риси позиціонування нинішньої владної команди країни. Він дозволяє накладати санкції на осіб, відповідальних або пов'язаних

5 Russia Sanctions Act 2022. New Zealand Parliament. 2022, March 9. URL: bit.ly/3EpVWCS

з вторгненням Росії в Україну, включаючи фізичних осіб, служби, компанії та активи, а також вводити санкції проти інших держав, причетних до російської агресії, включаючи Білорусь, поза рамками ООН.

Ухвалення нового закону ознаменувало поворотний пункт у зовнішній політиці країни – єдиний автономний режим санкцій країни пов'язаний з російським вторгненням. Закон про санкції проти Росії дозволяє Новій Зеландії вводити та застосовувати санкції у відповідь на російське вторгнення в Україну незалежно від системи ООН. Після прийняття цього законопроєкту російський уряд включив Нову Зеландію до списку іноземних держав, які вчинили «недружні дії» проти Росії[6].

Майже відразу після прийняття Закону про санкції уряд РФ 8 квітня 2022 р. заборонив в'їзд до Росії 130 новозеландським політичним діячам, співробітникам оборонних відомств і розвідки та звинуватив Веллінгтон у здійсненні «русофобської зовнішньої політики, реалізованої на догоду західним державам»[7]. 31 липня 2022 р. на невизначений термін було заборонено в'їзд до Росії ще 32 новозеландським посадовцям, лідерам громадянського суспільства та журналістам[8]. 1 серпня 2022 р. Держдума Росії ухвалила закон про заборону усиновлення російських дітей «недружніми країнами», до переліку яких ввійшла і Нова Зеландія[9].

У відповідь на агресивні дії Росії Австралія запровадила низку заходів, серед яких: цілеспрямована заборона на поїздки для російських урядовців та інших осіб, пов'язаних з вторгненням в Україну; заборона експорту товарів для російських військових і сил безпеки; впровадження цілеспрямованих санкцій проти Росії. Австралія також надає дипломатичну, військову та економічну підтримку Україні. Уряд Австралії ухвалив рішення про заборону експорту до Росії предметів розкоші, а також підвищення на 35% мита на імпорт усієї продукції з Росії та Білорусі, відмову від російських нафти, газу та інших енергоносіїв. Австралія в екстреному порядку прискорила видачу близько 1700 тимчасових гуманітарних віз для українських громадян[10].

Загалом Австралія запровадила санкції проти понад 1000 осіб і організацій, які підтримують незаконне вторгнення Росії в Україну.

З метою тиску на російську військову машину Австралія та Нова Зеландія приєдналися до партнерів і оголосили про санкції проти Ірану за постачання безпілотників Росії у війні проти України[11].

Таким чином, обидві країни засудили всіх фізичних та юридичних осіб Ірану, які підтримують незаконне і неспровоковане вторгнення Росії в Україну. Заборони ж та обмеження, що їх запровадила Нова Зеландія, передбачають заморожування активів, заборону на в'їзд та обмеження комерційної діяльності у країні усіх іранських фізич-

6 New Zealand joins Russia's 'unfriendly countries' list. 1 News. 2022, March 7. URL: bit.ly/3R1Quxz

7 Ukraine war: Russia blacklists Jacinda Ardern, Government, Parliament MPs. The New Zealand Herald. 2022, April 8. URL: bit.ly/47XKH21

8 Russia bans 32 New Zealand officials and journalists from entering the country. The New Zealand Herald. 2022, July 31. URL: bit.ly/3qZUh3L

9 Moscow moves to ban adoption of Russian children by citizens of 'unfriendly' nations. Times of Israel. Agence France-Presse. 2022, August 1. URL: bit.ly/3qXJJ5k

10 Sharma A. Australian Prime Minister says country is facing "its most dangerous security environment in 80 years". CNN. 2022, March 6. URL: cnn.it/3OEGes6

11 Australia sanctions Iranians for supplying drones to Russia. CNN. 2023, February 1. URL: cnn.it/45tGqRR

них та юридичних осіб, які підтримують незаконне і неспровоковане вторгнення Росії в Україну[12].

Фактично Іран став третьою країною (включно з РФ та Білоруссю), щодо якої введено заборони відповідно до Закону про санкції проти Росії, оскільки єдиний автономний режим санкцій Нової Зеландії пов'язаний з російським вторгненням в Україну. Інші санкції повинні пройти через процес ООН, де на них майже напевно буде накладено вето в Раді Безпеки.

У річницю військового вторгнення в Україну уряд Австралії та Нової Зеландії оголосив про нові санкції проти Росії та черговий пакет військової допомоги. Додаткові цільові фінансові санкції і заборони на поїздки запроваджені щодо 90 фізичних та 40 юридичних осіб[13]. Під санкції потрапили концерн «Калашников», один із найбільших російських виробників зброї, розробник підводних човнів «Адміралтейські верфі», авіаційна компанія «Туполєв», ракетне конструкторське бюро імені академіка В. П. Макєєва і Курганмашзавод[14].

Послідовне впровадження чергових пакетів санкцій продовжує демонструвати чітке засудження Австралією та Новою Зеландією загроз суверенітету України та людських жертв незаконної війни. Адресні санкції, спрямовані на конкретних осіб та групи, чітко дають зрозуміти, що обидві країни засуджують тих, хто відіграє конкретну роль у сприянні незаконним і невиправданим діям Росії в Україні.

Австралія та Нова Зеландія підтримують Україну й міжнародне право та надають нашій державі вагому конкретну допомогу. Уряди цих країн вкотре продемонстрували тверду, незламну позицію в питанні посилення міжнародної взаємодії для того, щоб зламати агресивний потенціал Росії, посилення санкційного тиску на агресора, готовність долучитися до міжнародних розслідувань злочинів Росії проти України, координації зусиль задля подолання продовольчої кризи, яку РФ спровокувала блокадою українських портів.

Важливим напрямом підтримки України є гуманітарна допомога. Станом на 20 березня 2022 р. Австралія спрямувала 30 млн австралійських доларів на гуманітарну допомогу, серед яких: 10 млн – різним неурядовим організаціям; 10 млн – Всесвітній продовольчій програмі; 8 млн – Фонду народонаселення ООН; 2 млн – Альянсу дій з надзвичайних ситуацій в Україні, а також щонайменше 70 тис. тонн вугілля для українських електростанцій[15].

Нова Зеландія своєю чергою задекларувала допомогу в розмірі 2 млн новозеландських доларів (близько 1,4 млн доларів США) на підтримку медичних закладів на місцях та забезпечення основних потреб, таких як продукти харчування та предмети гігієни[16].

12 New Zealand Govt sanctions Iran over weapons technology supply to Russia. The New Zealand Herald. 2022, December 13. URL: bit.ly/3qVkaBV

13 Australia stands with Ukraine with additional military support and sanctions. Prime Minister of Australia. 2023, February 24. URL: bit.ly/3OTweg1

14 New sanctions also mark one year since Russia's invasion of Ukraine. The official website of the New Zealand Government. 2023, February 24. URL: bit.ly/3sLe47t

15 Clarke M. Scott Morrison announces visas for Ukrainians, $50 million in military and humanitarian aid. ABC News. 2022, March 20. URL: ab.co/45TTv77

16 New Zealand pledges $2m for Ukraine aid. RNZ. 2022, February 28. URL: bit.ly/3sLec6X

Консенсус Австралії та Нової Зеландії щодо допомоги Україні є міцним і непохитним. Країни надають нашій державі матеріальну, військову, волонтерську, моральну та інформаційну допомогу.

Австралійський та новозеландський уряди усвідомлюють, що військова допомога партнерів є однією з ключових для успіхів України на полі бою, а Збройні Сили України є єдиною європейською армією з досвідом повномасштабної війни з Росією, які продемонстрували, що здатні швидко опановувати зброю країн НАТО і використовувати її під час бойових дій. Тож Австралія і Нова Зеландія надають Україні значну військову допомогу: постачають оснащення і зброю та беруть участь у програмах підготовки українських військових.

Австралія та Нова Зеландія мають особливий статус основного союзника США поза НАТО. Цей статус характеризує виключно тісні стратегічні та військові відносини з країнами, які не є членами НАТО, а також визначає пріоритетність розвитку відносин з цими країнами, у тому числі можливість участі у спільних оборонних ініціативах та проєктах, можливість проведення спільних досліджень військового характеру, участь у низці обмежених контртерористичних заходів, постачання обмежених видів озброєння, тощо. Наявність такого статусу не визначається входженням країни у ті чи інші військові блоки[17].

За останні два роки країни стали одними із провідних акторів, котрі роблять найбільший внесок у підтримку України.

Починаючи з 2022 р., Австралія в рамках заходів партнерства з державами-членами НАТО суттєво збільшила і значно посилила двосторонню підтримку для реалізації Україною права на самооборону, закріпленого у Статуті ООН, робить все можливе для припинення війни і встановлення миру та стабільності в нашій країні.

Наразі вже є 6 траншів військової допомоги від Австралії. Станом на жовтень 2022 р. Австралія надала Україні допомоги загалом близько 655 млн австралійських доларів (462 млн доларів США), у тому числі 475 млн австралійських доларів у вигляді військової допомоги та не менше 90 захищених транспортних засобів Bushmaster[18].

У травні 2023 р. США та Австралія розпочали роботу над спільним пакетом військової допомоги Україні[19]. Цей спільний пакет допомоги був оприлюднений на саміті НАТО з безпеки в липні 2023 р. у Вільнюсі, на якому також був присутній прем'єр-міністр Австралії Е. Альбанезе. З-поміж інших причин, присутність Е. Альбанезе на саміті НАТО була викликана необхідністю оприлюднити спільний пакет допомоги[20].

До нового потужного оборонного пакету, з-поміж іншого, увійшли 30 бронемашин Bushmaster, а загальна кількість Bushmaster, наданих Україні, досягла 120 одиниць[21]. Надання нового пакету військової допомоги є свідченням повного політичного розуміння між країнами.

17 Краєв О. Статус основного союзника США поза НАТО – мрія чи близька перспектива? Київ: Рада зовнішньої політики «Українська призма», 2021. 33 с.

18 Additional support for Ukraine. Australian Government. Defence Ministers. 2022, October 27. URL: bit.ly/44dT9aa

19 Tillett A. Australia, US joint aid for Ukraine on the cards. Australian Financial Review. 2023, May 4. URL: bit.ly/3QFB9Cs

20 Giannini D. US, Australian military aid for Ukraine on the table. The West Australian. 2023, May 5. URL: bit.ly/3YFBmYn

21 Прадід Я. Австралія передасть Україні 30 MRAP Bushmaster у новому пакеті допомоги. Zaxid.Net. 2023, 12 липня. URL: bit.ly/45bxBMH

На Вільнюському саміті Генеральний секретар НАТО Є. Столтенберг дав високу оцінку Австралії як дуже важливого партнера НАТО і відзначив потужну військову і економічну підтримку України. Запрошення прем'єр-міністра Е. Альбанезе також є свідченням поглибленого партнерства між НАТО і Австралією, спрямованого на забезпечення і підтримку безпеки в Євроатлантичному та Індо-Тихоокеанському регіонах[22].

Зобов'язання, оголошені 26 червня 2023 р., доводять загальний внесок Австралії на підтримку України до 790 млн доларів, включаючи 610 млн доларів у вигляді військової допомоги[23].

Таким чином, Австралія є однією з найбільших держав-контрибуторів військової допомоги Україні поза межами НАТО, символом якої вже став бронетранспортер Bushmaster. Військова допомога з Австралії підтримує потік озброєння до Києва та може заохотити інші країни, які досі вагаються щодо поставок зброї Україні.

Австралія демонструє також беззастережну двопартійну підтримку суверенітету та територіальної цілісності України. Це засвідчила розмова Голови Верховної Ради України Р. Стефанчука зі спікером палати представників парламенту Австралії М. Діком 9 травня 2023 р.[24].

Нова Зеландія однією з перших почала підтримувати Україну в боротьбі за незалежність і справедливість. Відчувши особливість морального виклику цієї війни, Нова Зеландія змінила власні підходи до санкційної політики й застосувала національні санкції проти причетних до розпалювання агресії.

Нова Зеландія продовжує допомагати з фінансами для безпекових потреб, із постачанням амуніції та з навчанням військових, надає гуманітарну підтримку й незмінно підтримує Україну на міжнародних майданчиках.

Нова Зеландія рішуче засудила російське вторгнення в Україну і закликала Росію припинити військові операції в Україні та негайно вивести війська. Уряд країни анонсував невідкладне впровадження низки заходів, у тому числі заборону на в'їзд представників російського уряду, пов'язаних із вторгненням, а також обмежив дипломатичну взаємодію, призупинивши двосторонні консультації з МЗС Росії[25].

У відповідь на дії Росії Нова Зеландія запровадила низку заходів, серед яких: цілеспрямована заборона на поїздки для російських урядовців та інших осіб, пов'язаних з вторгненням в Україну; заборона експорту товарів для російських військових і сил безпеки; призупинення двосторонніх консультацій міністерств закордонних справ.

Уряд Нової Зеландії закликав Росію зробити «те, що правильно»: негайно припинити військові дії в Україні та вивести війська задля уникнення катастрофічних втрат невинних людей[26].

22 Secretary General welcomes Australia's cooperation with NATO, support to Ukraine. NATO. 2023, July 11. URL: bit.ly/47MdAyj

23 Australia pledges further support to Ukraine. Prime Minister of Australia. 2023, June 26. URL: bit.ly/3QCfHOX

24 Руслан Стефанчук провів розмову зі Спікером Палати представників Парламенту Австралії. Верховна Рада України. 2023, 9 травня. URL: bit.ly/3s5kYUQ

25 Ardern J., Mahuta N. Aotearoa New Zealand condemns Russian invasion of Ukraine. The official website of the New Zealand Government. 2022, February 24. 2022. URL: bit.ly/482w2CA

26 Там само.

На другому році незаконної війни, яку Росія розпочала проти України, рішучість Нової Зеландії протистояти агресії РФ не зменшилася. Послідовна санкційна політика країни проти Росії є демонстрацією рішучого засудження незаконних дій Росії.

Політична риторика Нової Зеландії також залишається незмінною: непохитна підтримка України та її народу. Нова Зеландія продовжує закликати Росію послідовно виконувати свої міжнародні зобов'язання, припинити військову агресію, вивести війська з України, а потім повернутися до змістовних дипломатичних переговорів.

Нова Зеландія продовжує активну санкційну політику, впроваджує заборону на в'їзд та експортний контроль проти Росії та Білорусі, а також надає дипломатичну, військову та економічну підтримку Україні. Масштаби заходів, вжитих Новою Зеландією для засудження незаконного вторгнення Росії та підтримки самооборони України, є безпрецедентними, і ці зусилля були схвалені Україною та міжнародними партнерами[27].

У новозеландському зовнішньополітичному відомстві відзначають, що агресивні дії Росії продовжують мати наслідки для глобального миру, безпеки та економічної стабільності, що своєю чергою впливає також на Нову Зеландію: «Самооборона України – це також боротьба за захист основних принципів, якими дорожать новозеландці: територіальна цілісність; недоторканість основних прав і свобод людини; заснована на міжнародних правилах система, на яку ми покладаємось для нашого миру та процвітання»[28].

13 квітня 2022 р. Нова Зеландія направила до Європи для допомоги Україні транспортний літак C-130H Hercules та 50 осіб допоміжного персоналу для виконання логістичних завдань. Протягом двох місяців команда подорожувала Європою, не в'їжджаючи на територію України, доставляючи обладнання та матеріали до розподільчих центрів для України. Таке рішення уряд Нової Зеландії ухвалив 11 квітня 2022 р., і тоді ж виділив ще 13 млн доларів на військову, гуманітарну та правову підтримку України[29].

У травні 2022 р. Нова Зеландія направила до Великої Британії 30 військовослужбовців для навчання українських військових працювати зі 105-мм легкою польовою гарматою L119. На доповнення до цього 15 серпня 2022 р. уряд країни ухвалив рішення про додаткову відправку ще 120 військовослужбовців Збройних сил Нової Зеландії (NZDF) до Великої Британії для допомоги у підготовці українських солдатів. Тренування бійців ЗСУ є частиною низки дій новозеландського уряду, яка включає фінансову підтримку на суму понад 40 млн доларів та запровадження санкцій щодо 840 фізичних та юридичних осіб[30].

Своїм рішенням про забезпечення української армії додатковим нелетальним обладнанням та приладдям Нова Зеландія вкотре чітко заявила, що продовжуватиме відповідати на заклик України щодо практичної підтримки для захисту українського народу від невиправданого російського вторгнення.

27 Russian invasion of Ukraine. New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade. URL: bit.ly/45XD1ey

28 New sanctions also mark one year since Russia's invasion of Ukraine.

29 Government announces 120 more NZDF personnel to help train Ukrainian soldiers. The New Zealand Herald. 2022, August 15. URL: bit.ly/3ZitAEp

30 Там само.

13 грудня 2022 р. Президент України В. Зеленський звернувся до парламенту та народу Нової Зеландії із закликом взяти на себе лідерство у підтримці на міжнародному рівні одного з пунктів формули миру, який стосується екологічної безпеки й розмінування[31].

Президент України став другим іноземним лідером в історії країни, який звернувся до парламенту у Веллінгтоні. Глава держави закликав парламентарів країни проявити лідерство в міжнародних інституціях, зокрема в ООН, і на двосторонньому рівні з іншими державами, а також розпочати консолідацію світу заради протидії екоциду.

Глава держави зазначив, що Нова Зеландія – одна з тих країн, яка розуміє, що руйнація навколишнього природного середовища дорівнює руйнації життя, і яка може допомогти у дипломатичній мобілізації свого регіону заради того, щоб реалізувати українську формулу миру, зокрема її 8 пункту – протидії екоциду[32].

Нова Зеландія засудила військову агресію РФ проти України та підтримує суверенітет і територіальну цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах на всіх рівнях і в рамках міжнародних організацій. Нова Зеландія традиційно виступає співавтором резолюцій Генеральної Асамблеї ООН на підтримку суверенітету та територіальної цілісності України.

Обсяг військово-технічної допомоги Україні з боку Нової Зеландії становить понад 15 млн доларів США. Вона складається з виділення коштів на придбання летальної зброї та захисного спорядження; фінансування пального, медикаментів та харчових раціонів; виділення військовослужбовців сил оборони Нової Зеландії для підготовки Збройних сил України. Обсяг гуманітарної допомоги Україні від уряду Нової Зеландії на цей час складає близько 10 млн доларів США.

У контексті повномасштабного російського вторгнення варто також звертати увагу не тільки на фінансову підтримку України під час війни, а й на перспективи допомоги партнерів після закінчення бойових дій, оскільки Україні належить пройти складний шлях відбудови держави.

Запорукою майбутньої швидкої та ефективної відбудови економіки України є інвестиції. Виступаючи на Форумі нової економіки Bloomberg (Bloomberg New Economy Forum) у листопаді 2022 р. Президент України Володимир Зеленський заявив, що Україна може стати джерелом нового глобального розвитку, як тільки відновить територіальну цілісність та гарантує надійний мир[33].

У цьому контексті Австралія заявила про готовність приєднатися до реалізації амбітного проєкту з повоєнної відбудови України та вкладати інвестиції в українську економіку. Австралійський мільярдер і засновник компанії Fortescue Е. Форрест як якірний інвестор публічно зобов'язався вкласти перші 500 млн доларів в один із

31 Зеленський закликав Нову Зеландію взяти на себе лідерство в підтримці одного із пунктів формули миру. УНН. 2022, 13 грудня. URL: bit.ly/3Z2B8e2

32 Закликаю підтримати українську формулу миру й розпочати консолідацію світу заради протидії екоциду – промова Президента в парламенті Нової Зеландії. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2022, 13 грудня. URL: bit.ly/3R6h7kM

33 Україна може стати джерелом нового глобального розвитку – Зеленський. Інтерфакс-Україна. 2022, 17 листопада. URL: bit.ly/3qRJsAW

інвестиційних фондів, який формує міжнародна фінансова група Black Rock для відновлення України[34].

Таким чином, австралійський приватний бізнес та інвестори реальними діями демонструють, що Україна може стати джерелом нового глобального розвитку. Тим самим залучення австралійського приватного капіталу до зусиль з реконструкції дозволить використати також наявні кошти від урядів потенційних донорів та інших організацій; сприятиме координації зусиль усіх потенційних інвесторів та учасників відбудови України з метою досягнення єдності позицій та залучення інвестицій у ключові сектори економіки.

Наразі ключовими аспектами двосторонньої взаємодії є безпекова співпраця і подальший захист свободи, економічні виклики і посилення макрофінансової підтримки України, протидія глобальним загрозам, які створила агресія Росії проти України і які відчуваються в усіх регіонах світу.

Австралія разом з Новою Зеландією входять до Міжнародної коаліції на підтримку незалежності та територіальної цілісності України – міжнародного неофіційного об'єднання країн та всесвітніх організацій, які виступають союзниками України у війні, яку розв'язала Російська Федерація проти незалежної держави. Вони не уникають прямої критики в бік країни-агресора. Натомість, усвідомлюючи потенційні ризики агресивної політики, на адресу РФ лунають гострі звинувачення. Усвідомлення ризиків, спричинених повномасштабним вторгненням РФ в Україну, актуалізувало для Австралії та Нової Зеландії необхідність перегляду зовнішньополітичної стратегії, пріоритетів у сфері міжнародної безпеки та форм реагування на традиційні та новітні загрози.

Від самого початку повномасштабної війни українці отримали безпрецедентну підтримку з боку більшої частини цивілізованого світу. Причому допомога ця була всеосяжна, і, що дуже важливо, вона триває і досі – попри сподівання росіян, «світ не втомився», «Європа не замерзла», «ніхто нічого не забув».

На початку повномасштабної війни Австралія та Нова Зеландія разом із Великою Британією, США, Канадою, Японією і низкою інших країн запустили свої надзвичайно зручні програми для українських переселенців. Уряд Нової Зеландії запровадив спеціальну українську візу (special ukrainian visa), яка дозволяє особам, що мають дозвіл на постійне проживання, привезти до країни своїх родичів[35]. У лютому 2023 р. уряд ухвалив рішення про продовження терміну дії цієї програми до 15 березня 2024 р.[36]. Австралія своєю чергою в екстреному порядку прискорила видачу близько 1700 тимчасових гуманітарних віз для українських громадян[37].

Важливою формою підтримки обох країн були візити в Україну лідерів Австралії та Нової Зеландії, що вкотре засвідчує їхню чітку українську позицію. Протягом 2022-2023 рр. мала місце помітна активізація українсько-австралійських та україн-

34 Andrew and Nicola Forrest commit US$500m to launch US$25bn Ukraine Green Growth Initiative supported by President Zelenskyy. PRNewswire. 2022, November 16. URL: prn.to/44DeH0l

35 Temporary visa for family of Ukrainians in New Zealand. New Zealand Immigration. 2022, March 17. URL: bit.ly/3LarMr8

36 Special Ukraine Visa extended. Inside Government NZ. 2023, February 28. URL: bit.ly/3PmlVS0

37 Sharma A. Australian Prime Minister says country is facing "its most dangerous security environment in 80 years". CNN. 2022, March 6. URL: cnn.it/3sBU5Z0

сько-новозеландських контактів. Серед понад 20 двосторонніх заходів України та Австралії високого та найвищого рівнів варто виділити перші в історії двосторонніх відносин візит в Україну прем'єр-міністра Австралії Е. Альбанезе (3 липня 2022 р.) та візит в Австралію депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентського співробітництва з Австралією (20–25 березня 2023 р.); відеозвернення Президента України В. Зеленського до парламенту Австралії 31 березня 2022 р.; зустрічі Президента України В. Зеленського і прем'єр-міністра Австралії Е. Альбанезе на полях саміту Групи Семи у Хіросімі (21 травня 2023 р.) та на полях саміту НАТО у Вільнюсі (11 липня 2023 р.)., а також телефонні розмови Президента України В. Зеленського з прем'єр-міністрами Австралії – С. Моррісоном (5 березня 2022 р.) та Е. Альбанезе (11 жовтня 2022 р.).

9 травня 2023 р. відбулася телефонна розмова між Головою Верховної Ради України Р. Стефанчуком і спікером палати представників парламенту Австралії М. Діком, а 2 червня 2023 р. – зустрічі міністра оборони України О. Резнікова з міністром оборони Австралії Р. Марлзом та з міністром оборони Нової Зеландії Е. Літтлом на азійському безпековому саміті в Сінгапурі.

Тісна взаємодія між Україною та Австралією відбувається по лінії зовнішньополітичних відомств. Йдеться про телефонні розмови між Міністром закордонних справ України Д. Кулебою зі своїми австралійськими колегами М. Пейн (28 березня 2022 р., 07 квітня 2022 р.) та П. Вонг (31 травня 2022 р.), а також про зустріч Міністра закордонних справ України Д. Кулеби та міністерки закордонних справ Австралії П. Вонг на полях 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку (20 вересня 2022 р.) та з прем'єр-міністром Австралії Е. Альбанезе на полях Саміту АСЕАН у Пномпені (12 листопада 2022 р.).

Серед українсько-новозеландських контактів високого рівня варто виокремити промову Президента України В. Зеленського до парламенту Нової Зеландії 13 грудня 2022 р.; телефонні розмови між Президентом України В. Зеленським та прем'єр-міністрами Нової Зеландії – Дж. Ардерн (30 червня 2022 р.) і К. Гіпкінсом (01 травня 2023 р.); зустріч Прем'єр-міністра України Д. Шмигаля з прем'єр-міністром Нової Зеландії Дж. Ардерн на полях 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (21 вересня 2022 р.); зустріч Міністра закордонних справ України Д. Кулеби з очільницею новозеландського зовнішньополітичного відомства Н. Махутою під час міністерських заходів НАТО у Брюсселі (4 квітня 2023 р.) та перший в історії візит міністра оборони Нової Зеландії П. Хенаре в Україну 20 листопада 2022 р.

Чітку і послідовну позицію з підтримки цілісності та суверенітету України демонструють Австралія і Нова Зеландія на зовнішньополітичній арені. Австралія продовжує чинити тиск на Китай і закликає Пекін «робити правильні речі», не постачати зброю та використати свій вплив на Росію, щоб покласти край війні в Україні[38]. Ще 7 березня 2022 р. тодішній прем'єр-міністр Австралії С. Моррісон закликав Пекін приєднатися до решти світу в засудженні російської агресії і до запровадження санкцій проти Москви, а також використати свій вплив для припинення війни. Питання про

38 Meeting with China's Minister of Foreign Affairs Qin Gang. Minister for Foreign Affairs. 2023, March 4. URL: bit.ly/3QHgDBB

вторгнення Росії в Україну порушила також глава МЗС Австралії П. Вонг зі своїм китайським колегою Цінь Ганом на полях зустрічі G20 у Нью-Делі 2 березня 2023 р. і вкотре закликала Пекін використати свій вплив на Росію, щоб покласти край війні в Україні, наголосивши, що світ очікує від Китаю відповідального лідерства щодо України[39].

Глава МЗС Нової Зеландії Н. Махута під час зустрічі з міністром закордонних справ КНР у Пекіні в березні 2023 р. висловила занепокоєння щодо будь-якого надання Китаєм летальної допомоги для підтримки Росії у війні проти України[40].

Громадяни Австралії та Нової Зеландії відгукнулись на заклик Президента України В. Зеленського в лютому 2022 р. до добровольців з-за кордону долучитись до захисту України від російської агресії. Австралійські та новозеландські добровольці у складі Українського інтернаціонального легіону зі зброєю в руках захищають Україну від російських окупантів. Від початку повномасштабного російського вторгнення четверо громадян Австралії[41] та троє громадян Нової Зеландії[42] загинули під час бойових дій в Україні, захищаючи свободу українського народу. Для багатьох своїх співвітчизників вони були уособленням неофіційної участі їхніх країн у війні в Україні.

Майже одразу після вторгнення РФ в Україну Австралія та Нова Зеландія спільно з партнерами почали запроваджувати санкції та обмеження проти спортивної індустрії країни-агресора[43]. Австралійський та новозеландський уряд приєдналися до коаліції з 35 країн у заклику до Міжнародного олімпійського комітету відсторонити російських і білоруських спортсменів від участі в Олімпіаді 2024 р. Серед інших, до коаліції країн увійшли США, Японія, Велика Британія, Німеччина та Франція, яка прийматиме Олімпіаду[44].

На захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України стала Австралійська федерація українських організацій – головний орган українських громадських організацій в Австралії[45]. Результатом її співпраці з іншими громадськими організаціями Австралії стала програма Українське кризове звернення (Ukraine Crisis Appeal) – найбільша австралійська ініціатива зі збору коштів для України, яка залучила понад 2,5 млн доларів США[46].

Говорячи про підтримку України з боку Австралії та Нової Зеландії, звісно, не можна забувати і про допомогу від звичайних громадян, які не залишили українців один на один з бідою з перших днів війни, демонструючи тим самим солідарність з

39 Australia says all countries want to see China not supply weapons to Russia. Reuters. 2023, March 3. URL: reut.rs/459FC4Z

40 New Zealand tells China its concern on lethal aid to Russia. AP NEWS. 25 March, 2023. URL: bit.ly/3ZitTix

41 Jason D. Australian man killed fighting in Ukraine just before Christmas remembered for his "kind heart". ABC News. 2022, December 28. URL: ab.co/45wR9Lg

42 Graham-McLay C. Former New Zealand soldier killed fighting Russian forces in Ukraine. The Guardian. 2023, March 23. URL: bit.ly/3sFIxE8

43 Statement on Russia's war on Ukraine and international sport. Government of the United Kingdom. Department for Culture, Media and Sports. 2023, February 21. URL: bit.ly/47AZrUs

44 Olympics row deepens as 35 countries demand ban for Russia and Belarus. Reuters. 2023, February 10. URL: reut.rs/3OXE08H

45 AFUO welcomes further sanctions against Russia but says more military aid is needed. Australian Federation of Ukrainian Organisations. 2023, May 21. URL: bit.ly/3qvh5Z3

46 Ukraine Crisis Appeal. The Australian Federation of Ukrainian Organisations. 2022. URL: bit.ly/45wCOie

народом України. Чимало пересічних австралійців та новозеландців збирали і досі збирають найрізноманітнішу гуманітарну допомогу для українців, донатять у різноманітні фонди, влаштовують численні акції, допомагають адаптуватися на місцях та, звісно, підтримують морально.

Активну позицію на підтримку України демонструють українські експати в Новій Зеландії, які займаються просвітницькою і волонтерською діяльністю. Небайдужі емігранти й новозеландці влаштовують аукціони, готують акції протесту, співпрацюють зі Світовим Конгресом Українців, записують інформаційні ролики, готують благодійні вечері, проводять лекції та семінари про Україну, розповідають про жахіття війни. Усі виручені кошти йдуть у фонди допомоги України[47].

Окремі австралійські вчені також рішуче стали на захист та підтримку України. У відповідь на звернення Національної академії наук України до своїх іноземних членів відомий австралійський літературознавець, українець за походженням, професор Університету ім. Монаша в Мельбурні іноземний член НАН України М. Павлишин закликав своїх зарубіжних колег – іноземних членів НАН України всіма доступними засобами протистояти агресії РФ проти України: поширювати заяви з засудженням російського вторгнення в Україну (і сприяння Білорусі російській агресії проти України); припинити співпрацю з організаціями, які фінансуються Російською Федерацією чи Білоруссю, а також фізичними особами в Російській Федерації та Білорусі; відсторонити науковців з РФ і Білорусі від участі в міжнародних конференціях[48].

26 лютого 2023 р. з нагоди Дня Спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя Австралія та Нова Зеландія підтримали Спільну заяву Міжнародної Кримської платформи, у якій підтвердили непохитну відданість політиці невизнання незаконної анексії Кримського півострова та намагань незаконної анексії інших територій України. Нова Зеландія та Австралія спільно з іншими авторами заяви підтвердили готовність поглиблювати політичну, дипломатичну, фінансову, гуманітарну та іншу підтримку України до повного відновлення її суверенітету та територіальної цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів[49].

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну зумовило серйозне переосмислення концептуальних підходів у сфері зовнішньополітичної стратегії Австралії та Нової Зеландії, реформування системи забезпечення національної безпеки з урахуванням змін міжнародного безпекового середовища та посилення трансрегіональних викликів та загроз, розробку нових цілей, пріоритетів та підходів до реалізації зовнішньої політики.

Національна безпека Австралії – країни із вразливим геополітичним розташуванням, цінною територією, ресурсами та значними розмірами, може бути надійно забезпечена двома шляхами: за допомогою могутнього самостійного потенціалу стримування або за рахунок участі у впливових і потужних воєнних блоках. Тож

47 Український хаб на острові Ківі: як київська експатка волонтерить у Новій Зеландії. Евакуація. City. 2022, 18 серпня. URL: bit.ly/4800OMn

48 Мирончук О. Позиція австралійської наукової спільноти на підтримку України в протистоянні військовій агресії РФ. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міжнародні відносини: Україна і світ в умовах воєнних викликів» (30 червня 2022 року). Суми, 2022. С. 132.

49 Спільна заява учасників Міжнародної Кримської платформи. Урядовий портал. 2023, 26 лютого. URL: bit.ly/45CkN2b

важливе значення для забезпечення національної безпеки й оборони Австралії, а також для гарантування миру і стабільності на євроатлантичному просторі, особливо в умовах агресії Російської Федерації проти України, має співробітництво Австралії з США й країнами НАТО.

Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. продемонструвало, що питання європейської безпеки безпосередньо пов'язані з безпекою в Індо-Тихоокеанському регіоні. У цьому контексті Австралія прагне посилити свою оборону в розрізі російсько-української війни і бачить вихід у тісній координації дій зі своїми союзниками та партнерами – насамперед США та Великою Британією. Ще у вересні 2021 р. Австралія, Велика Британія та США створили військово-політичний союз AUKUS, спрямований на протидію експансіонізму КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Взаємодія із найближчими сусідами, передусім з Новою Зеландією, залишається для Австралії традиційним і стабільним напрямком зовнішньої політики[50]. На глобальному ж рівні Канберра наразі опинилася посеред поля протистояння між колективним Заходом (насамперед США) та КНР, що спонукає її згорнути свою тривалу політику балансування між цими полюсами сили та більш відкрито стати на бік свого американського союзника.

Нині Австралія перебуває у процесі формування нового концептуального підходу до національної оборони. Стратегічний огляд оборони, що був затверджений наприкінці квітня 2023 р., визначає пріоритетні напрямки реформування австралійської армії та міжнародної політики Канберри. Цей документ є найбільш кардинальним переглядом політики оборони Австралії з часів Другої світової війни[51].

Відзначимо, що важливе місце для Австралії в безпековому аспекті посідає Україна. Попри те, що визначальним чинником безпеки для Австралії є Китай, а точніше його стримування, в Австралії розуміють наслідки посилення Росії для Індо-Тихоокеанського регіону, тож питання України є одним із топових, а розуміння необхідності підтримки нашої держави – чітким і ясним. Тож теза про те, Україна є важливою для Австралії, але менш пріоритетною у зв'язку з географією, втрачає свою актуальність. У Канберрі усвідомлюють зв'язок між безпекою в Європі та глобальною безпекою.

Австралія, своєю чергою, є одним із ключових партнерів України в Індо-Тихоокеанському регіоні. Інтеграція України до ЄС і НАТО також безпосередньо пов'язана з Індо-Тихоокеанським регіоном та конкретно з Австралією.

Тож, з огляду на сучасні геополітичні реалії та необхідність посилення обороноздатності, пріоритетними напрями співпраці для обох країн мають бути, насамперед, здатність вибудовувати союзи задля спільної протидії загрозам, співпраця з союзниками в рамках спільних проєктів, а також доступ до новітніх технологій в оборонній галузі для подальшого спільного виробництва.

Повномасштабне російське вторгнення значною мірою вплинуло на сучасну безпекову політику Нової Зеландії, формування якої завжди було пов'язане з розвитком політичних процесів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні загалом та взаємодією з ін-

50 Мацькович О. Місце Австралії в регіональній та глобальній політиці. Аналітичний центр ADASTRA. 2021, 29 липня. URL: bit.ly/3P6jl1f

51 National Defence: Defence Strategic Review 2023. Australian Government. Defence. 2023, April 24. URL: bit.ly/3ODGTtX

шими регіональними потугами зокрема. Веллінгтону, однак, вдалося відокремитися від дискурсу його англо-саксонських союзників і сформувати власне коло інтересів[52]. З розвитком глобалізаційних процесів Нова Зеландія почала розширювати свої зусилля з підтримки миру та безпеки як на регіональному, так і на глобальному рівнях, поєднуючи залучення до міжнародної діяльності у сфері безпеки та вирішення важливих регіональних питань.

Трансформаційні процеси в Азійсько-Тихоокеанському регіоні зумовили появу нових викликів для Веллінгтона. Піднесення Китаю та загострення американсько-китайського протистояння безпосередньо впливають на інтереси Нової Зеландії. У таких умовах уряд країни намагається шукати баланс між прагненнями союзників протидіяти Пекіну та підтримкою з ним стабільних, безконфліктних відносин. Тож Веллінгтон намагається формувати свою безпекову політику таким чином, аби бути готовим до нового загострення ситуації в регіоні та можливого розширення впливу Китаю за межі його нинішньої сфери інтересів[53].

Сучасна безпекова політика країни є комплексною та сфокусованою на регіональному оборонному співробітництві, протидії терористичним загрозам і прискореному розвитку кіберрезистентності. Для повноцінної реалізації своїх безпекових інтересів Веллінгтон розробляє структуровані стратегії, у яких передбачені чіткі принципи та заходи, що сприяють більш раціональному вирішенню проблем. Кульмінацією цього процесу стало ухвалення Новою Зеландією Закону про санкції проти Росії.

Істотним чином на формування особливої політики Нової Зеландії у сфері національної безпеки вплинула географічна віддаленість від світових «гарячих точок» та центрів зіткнення інтересів інших держав. Характерною її рисою є те, що країна намагається знайти баланс між невтягуванням у вузли суперечностей та участю у формуванні простору безпеки в Азійсько-Тихоокенському регіоні[54]. Водночас Нова Зеландія досить автономно веде себе на міжнародній арені, не бажаючи повністю наслідувати політику своїх союзників, таких як США та Австралія.

Нові реалії для Нової Зеландії постали з початком повномасштабного російського вторгнення. Російська агресія спонукала Нову Зеландію активізувати свою міжнародну діяльність з підтримання миру та безпеки й акцентувати увагу як на регіональних, так і на глобальних безпекових питаннях, пов'язаних передусім із вторгненням Росії в Україну.

На сьогодні уряд Нової Зеландії намагається розробити комплексний підхід до формування зовнішньополітичної стратегії та політики безпеки для того, аби якнайширше врахувати свої як регіональні, так і глобальні інтереси. Важливу роль у формуванні цієї політики відіграє вплив глобалізаційних процесів, які створюють нову реальність для країни, актуалізують велику кількість загроз і спонукають до співробітництва з партнерами.

52 Черниш А. Безпекова політика Нової Зеландії: від витоків до сучасних викликів. ADASTRA. 2021, 8 грудня. URL: bit.ly/4800WeP

53 Там само.

54 Там само.

Невипадково уряд Нової Зеландії наразі обговорює можливість приєднання до неядерної частини альянсу AUKUS, заснованого Австралією, Великою Британією та США, зокрема, для стримування Китаю[55].

Головним пріоритетом стратегії Нової Зеландії в реагуванні на зовнішні виклики є протидія російській агресивній політиці, здатній змінити міжнародний порядок. Нова Зеландія розглядає Росію як безпосередню й постійну загрозу міжнародному миру, яка своїми агресивними діями порушує основні принципи Статуту ООН і має відповідати за свої злочинні дії.

Відтак Нова Зеландія підтримує справедливість і стоїть на боці України у її боротьбі з воєнною російською агресією. Долучення Нової Зеландії до санкційної політики колективного Заходу стало важливим чинником як допомоги Україні, так і демонстрацією підтримки справедливої боротьби нашої держави і суспільства за свою незалежність та демократичні засади розвитку. Проблема забезпечення міжнародного миру та безпеки залишається однією з найважливіших для Нової Зеландії у XXI ст.

Наукове вивчення та осмислення наративів австралійського і новозеландського уряду, ООН, урядів США, Великої Британії, Франції та інших держав дають змогу всебічно проаналізувати роль і місце Австралії та Нової Зеландії в сучасному турбулентному світі, що набуває особливої актуальності в контексті війни, розв'язаної російськими агресорами проти України[56].

Австралія та Нова Зеландія як і найбільші міжнародні партнери Києва, такі як США і Велика Британія, пообіцяли підтримувати Україну до кінця. Фраза «стільки, скільки буде потрібно», якою послуговуються, оцінюючи війну і військові потреби України, стала визначальною у політичних заявах високопосадовців обох країн і їхніх ключових союзників.

Незмінна політична та практична підтримка України демонструє спроможність Австралії та Нової Зеландії робити власний внесок у формування міжнародної підтримки протидії російській агресії.

Практичні дії Австралії та Нової Зеландії переконливо свідчать, що всі російські наративи і намагання російських спецслужб просунути в українське суспільство тезу про те, що світ втомився від війни і темпи надання військово-технічної допомоги зменшилися, абсолютно не відповідають дійсності.

Україна за трагічних умов перетворилася на один з головних світових трендів, що надає їй чимало переваг та можливостей. Тепер же завдання полягає в тому, щоб розумно скористатися ними, в першу чергу, для кращого майбутнього України.

55 New Zealand may join Aukus pact's non-nuclear component. The Guardian. 2023, March 28. URL: bit.ly/3RoMcAH

56 Зернецька О., Мирончук О. Наративно-хронологічний метод аналізу Австралії в системі сучасних воєнно-політичних викликів. Scientific research in the modern world. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada. 2023. P. 290-302. URL: bit.ly/3qQGBIt

Ольга ЛУКАШ

ІНДІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ: ВПЛИВ І ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ІТР

Останні півтора десятиліття характеризуються наростанням уваги світової спільноти до виникнення і формування такого нового геополітичного явища, як концепція Індійсько-Тихоокеанського регіону (ІТР). Яскравим свідченням цього є значний масив літератури, наукової та політичної, що з'явився останнім часом у різних країнах світу, включаючи США, Японію, Індію, Австралію та багато інших. Ця тема знайшла лише часткове відображення в деяких роботах українських авторів, досі не отримавши комплексного висвітлення та аналізу й будучи лише фрагментарно представленою в низці наукових статей та аналітичних оглядів, виданих в Україні[1].

Зазначені обставини спонукали автора звернуться до цієї теми, зробити спробу охарактеризувати ІТР як новий геополітичний концепт, що формується, виявити його гносеологічне коріння, схожість і відмінність від раніше усталеної концепції Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР), показати участь Індії та ряду інших провідних держав у розробці ІТР-дискурсу та ІТР-концепту, а також визначити вплив та значення останніх на зовнішню політику і формування зовнішньополітичної стратегії Індії.

Аналізуючи представлену тему, насамперед необхідно зупинитися на характеристиці ІТР як порівняно нового геополітичного дискурсу та з'ясувати, що ж мається на увазі під поняттями Індійсько-Тихоокеанський регіон та Азійсько-Тихоокеанський регіон, у чому полягають їхні схожість та відмінність. Дослідивши низку зарубіжних та українських джерел, можна зробити висновок, що обидва поняття більшість авторів співвідносять із величезними просторовими величинами, які можна кваліфікувати як макрорегіони[2], а вони своєю чергою включають певну (зазвичай досить велику) сукупність субрегіонів[3] й у цьому, безсумнівно, їхня головна спільність і схожість.

1 Дужа І., Грек І., Мельник Л. Індо-Тихоокеанський регіон у стратегії США. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політологи. студії. 2023. Вип. 46. С. 285-290; Городня Н. Формування та розвиток політики Індії «Дивитися на схід» та «Діяти на сході». Східний світ. 2022. № 4. С. 258-281; Щергін С.О. Політологічні аспекти дослідження азійсько-тихоокеанського регіоналізму. Україна дипломатична. 2013. Вип. 14. С. 565-603.

2 Макрорегіон – простір, що займає велику протяжність і площу, до якого входять регіони з певними спільними рисами та особливостями, з провідними країнами світу, які відіграють центральну роль у світовій політиці (наприклад – АТР, ІТР, Євразія).

3 Субрегіон – простір, територія, що є складником якогось великого регіону (макрорегіону), йому притаманні загальні специфічні риси та особливості (приклади субрегіонів – Південна Азія, Східна Європа тощо).

Відомо, що АТР (як макрорегіон) – це усталений в науковій, міжнародній і публіцистичній літературі термін, що застосовується для позначення політичного та соціально-економічного простору, який прилягає до Тихого океану. Багато джерел свідчать, що у науці він став використовуватися в 1970-х – на початку 1980-х рр.

Що стосується ІТР, то він являє дискурс ширшого, ніж АТР, геополітичного простору (макрорегіону), що включає два океани – Індійський і Тихий, а також території прилеглих до них країн. У науковій та політичній літературі цей термін почав вживатися від 2000-х, що було пов'язано з певними геополітичними змінами у світі, зокрема зі зростанням ролі та значення Індії у світовій політиці й економіці.

Цікаво, що питання про чітке визначення меж АТР досі є дискусійним у сучасній науці. У чималій літературі з проблем АТР можна зустріти кілька варіантів трактування цього питання. Так, у вузькому розумінні АТР часто розглядався виключно як східноазійський субрегіон. Другий варіант, що часто зустрічається, передбачав розширення кордонів АТР до Австралії, Нової Зеландії, тихоокеанського узбережжя США та Канади. У третьому, найбільш розширеному варіанті, до регіону включалися навіть країни Латинської Америки, території яких омиваються Тихим океаном. В українській науковій літературі виокремлювався навіть четвертий, «гібридний», варіант, за якого до регіону включаються території «від Берингової протоки до Бірми»[4]. Таким чином можна констатувати, що в сучасній науці досі не існує єдиного та універсального визначення меж АТР.

Важливо враховувати і погляди міжнародних організацій на питання, що розглядається. Це має значення у практичній площині для вибудовування регіональних зв'язків у рамках подібних інститутів та міжнародних проектів. Так, Економічна та соціальна комісія ООН для Азії та Тихого океану виділяє як регіон (АТР) дуже широке коло країн. Західні кордони такого макрорегіону починаються з Туреччини, а загалом до цього регіонального об'єднання входять 53 держави[5]. Задля справедливості варто зазначити, що ця організація визначає макрорегіон як «Азія і Тихий океан», включаючи туди за замовчуванням і Передню Азію.

Дуже дискусійною є проблема включення до поняття «АТР» південноазійського субрегіону, надто півострова Індостан з Індією та Пакистаном. Окремі дослідники дійсно відносять Індію та Пакистан до АТР на підставі того, що частина берегової лінії Індії омивається водами Тихого океану. Наприклад, такої точки зору дотримується Інститут дослідження проблем безпеки в АТР Міноборони США (Гонолулу). У дослідженнях співробітників цього інституту наголошується, що в найближчому майбутньому конкуренція між Індією та Китаєм визначатиме зміст міжнародного життя в цьому регіоні[6]. Аналізуючи позицію міжнародних інститутів з цього питання, зокрема Продовольчої та сільськогосподарської комісії ООН, зазначимо, що Індія, Пакистан і Бангладеш також включаються до АТР[7].

4 Шевчук О.В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку. Миколаїв: Вид. ЧДУ ім. Петра Могилі, 2010. 200 с.

5 United Nations. Asia and the Pacific. URL: https://www.un.org/en/sections/Where-we-work/asia-and-pacific/index.html

6 Pant H.V. India in the Asia-Pacific: Rising Ambitions with an Eye on China. Asia-Pacific Review. 2007. № 14. P. 54-71.

7 Food and Agriculture List of Countries and Territories Included in Asia-Pacific Forestry Sector Outlook Study. URL: http://www.fao.org/docrep/x2613e/x2613e04.htm

Цікавим є той факт, що Міжнародний валютний фонд включає до АТР Індію, але виключає Пакистан[8].

Таким чином, можна констатувати, що у вузькому контексті поняття АТР зводиться до Східної Азії (яка може ділитися на Північно-Східну та Південно-Східну Азію), а у ширшому розумінні – до неї додаються держави аж до Австралії, Нової Зеландії та Океанії, тихоокеанське узбережжя обох Америк, а також Південна Азія. Таким чином розширене трактування АТР є макрорегіональним.

Що стосується характеристики ІТР, то необхідно звернути увагу на наступне. Поняття (концепт) ІТР останнім часом набуває особливої значущості та популярності. Зазначимо, що прикметник «Індо-Тихоокеанський» найбільш широко застосовувався раніше в природничих науках, зокрема для позначення біологічного розмаїття на відповідному просторі (зокрема, як антипод поняття «атлантичний»). Є низка країн, вчені та політичні діячі котрих зробили особливий внесок у просування терміну «Індійсько-Тихоокеанський» (або «Індо-Тихоокеанський» від англ. «Indo-Pasific») вже у новій якості; обидві назви є вірними та практично ідентичними. Серед таких країн насамперед Індія, Японія, США та Австралія. Видається доцільним коротко розглянути історію розвитку цього поняття як у науковому плані, так і в політичному дискурсі цих держав.

Так, термін «Індо-Тихоокеанський регіон» (ІТР) у 2007 р. вперше вжив у міжнародній тематиці індійський дослідник Г.С. Кхурана у своїй статті, присвяченій економічній безпеці у відносинах Індії та Японії[9]. У поняття «Індо-Тихоокеанський» він включив морський простір, що об'єднує Індійський океан і західну частину Тихого океану, причому серед прилеглих до нього територій та держав автор позначив усі азійські (аж до Близького Сходу) і навіть північноафриканські, а як сполучні елементи він виокремив «енергетичні шляхи». У деяких роботах Г.С. Кхурану навіть називають чи не головним автором зазначеного терміну, незважаючи на запозичення останнього з іншої наукової галузі (про що йтиметься далі).

Щодо оцінок інших індійських учених, то Р. Бхатіа та В. Сакхуджа називають термін «ІТР» більш «достовірним та сучасним» у порівнянні з традиційним концептом «АТР»[10]. Першоосновою для такої ситуації, на їхню думку, також стали міркування, пов'язані з військово-морським фактором і суперництвом між Індією та Китаєм за сфери впливу. У той же час, у самій Індії зустрічаються й критики нового дискурсу і нового підходу, які вказують на низку суперечностей усередині Індо-Тихоокеанської стратегії Нью-Делі (маються на увазі суперечності у векторі США – Китай – Індія).

Індійські автори відзначають, що перехід терміну «Індо-Тихоокеанський» з наукової площини в область політичного дискурсу припадає для Індії на 2011 р. Примітно, що екс-прем'єр-міністр Індії М. Сінгх вживав його у відносинах не лише зі США та їхніми безпосередніми союзниками в регіоні, а й і зі своїми партнерами по АСЕАН. Його наступник, нинішній прем'єр-міністр Індії Н. Моді продовжив використання цього поняття у своїх промовах. Однак якщо для риторики М. Сінгха було харак-

8 International Monetary Fund. About the Office for Asia and the Pacific (OAP). URL: https://www.imf.org/external/oap/about.htm#asiaregion

9 Khurana G.S. Security of Sea Lines: Prospects for India-Japan Cooperation. Strategic Analysis. 2007. 31:1. P. 139-153.

10 Indo-Pacific Region: Political and Strategic Prospects by Bhatia R.K, Sakhuja V. New Delhi: Indian Council of World Affairs. 2014.

терним вживання «ІТР» як зручного термінологічного формату, то Н. Моді пішов у цьому плані значно далі, продовживши концептуалізацію поняття. Під цим, зокрема, мається на увазі «Індо-Тихоокеанська ініціатива», висунута ним під час саміту країн Східної Азії у 2019 р. Ця ініціатива також концентрувалася на поняттях стабільності та безпеки у регіоні, причому значною мірою саме на морському компоненті.

Тут слід зазначити, що помітний внесок у розробку концепту ІТР належить Японії. На урядовому рівні термін «Індо-Тихоокеанський» першим почав застосовувати японський прем'єр-міністр С. Абе під час свого прем'єрського терміну в 2006-2007 рр. Виступаючи з промовою в Парламенті Індії 22 серпня 2007 р., він уперше використав цей термін як геополітичний дискурс[11]. У 2010-му дискурс ІТР пережив бурхливу еволюцію в японській політичній практиці. У 2012 р. С. Абе, не вживаючи терміну «Індо-Тихоокеанський», в одній зі своїх статей проголосив невіддільність миру, вільного судноплавства та стабільності в Тихому океані від аналогічних принципів в Індійському океані. А вже у 2013-му, під час одного з виступів у США, він активно використав відповідну термінологію ІТР. Також варто зазначити, що 2016 рік ознаменувався новим етапом впровадження терміну на урядовому рівні: С. Абе оголосив про прийняття концепції «Вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону» (англ. – Free and Open Indo-Pacific).

Цікаво й те, що у знаменитих «синіх» книгах японської дипломатії відносини Японії з сусідніми країнами традиційно розглядались у другій частині, проте від 2018-го розділ, присвячений відповідній стратегії Японії в ІТР, перенесено до першої частини (чим було підкреслено важливість цього концепту). Тут треба брати до уваги, що Японія, підтримуючи концепцію ІТР, поряд із формуванням нового регіонального порядку, природно, прагне посилення власної безпеки[12]. Реалізацію такого політичного вектора передбачається проводити насамперед через зміцнення зв'язків зі США, а по-друге, за рахунок тісніших контактів із союзниками по регіону – Індією та Австралією.

М. Камія, професор Національної академії оборони Японії, відзначав, що у Стратегії національної безпеки країни від 2013 р. вживався ще термін «Азійсько-Тихоокеанський». Цей автор проаналізував досить швидкі зміни у зовнішньополітичній стратегії Японії у бік ІТР та охарактеризував їх як своєрідну трансформацію від «конкурентної стратегії» 2013 р. до «кооперативної стратегії» 2016 р.[13]. Природно, що каталізатором таких змін став Китай. Проте це не завадило Токіо вже у 2018-му офіційно включити тихоокеанські держави, за вплив на які Японія змагається з Китаєм, до стратегії «вільного та відкритого» ІТР.

Спостерігаємо також, що до початку 2010-х в офіційній риториці Австралії використовувалися традиційні найменування («Азійсько-Тихоокеанський регіон», «Азійський вік» тощо). Ситуація змінилася з приходом до влади лібералів у 2013 р.,

11 Abe S. «Confluence of the Two Seas» Speech by H.E. Mr. Shinzo Abe, Prime Minister of Japan at the Parliament of the Republic of India. August 22, 2007. URL: https://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/pmv0708/speech-2.html

12 Koga K. Japan's 'Indo-Pacific' question: countering China or shaping a new regional order? International Affairs. January 2020. Vol. 96. Iss. 1. P. 49-73.

13 Kamiya M. «Cooperative Strategy» to Realize «Competitive Strategy»: The composite structure of Japan's «Free and Open Indo-Pacific» strategy (vision). SSDP. URL: http://ssdpaki.la.coocan.jp/en/proposals/26.html

коли у відомій австралійській Білій книзі з оборони Індо-Тихоокеанський регіон вже названо зоною стратегічних інтересів Австралії. У своїй роботі, виданій у 2014 р., Р. Медкалф звертає увагу на безпрецедентність подібного кроку та виступає на захист концепції ІТР[14]. Якщо говорити про впровадження терміну ІТР в обіг, пальма першості належала саме австралійським аналітичним колам. Що стосується визначення регіональних кордонів та контурів, то згаданий австралійський дослідник зупинився на позначенні ІТР як морського суперрегіону (макрорегіону), ядром якого є Південно-Східна Азія, при цьому на формування його, з погляду автора, вплинули саме Індія та КНР.

Вважається, що США останніми з чотирьох країн почали використовувати термін «Індо-Тихоокеанський регіон». Можна припустити, що зміст терміну, який вкладався в нього фахівцями зі США ще кілька років тому, і його смислове наповнення, яке нині використовується, значно різняться. Проте Вашингтон компенсував такий тимчасовий розрив посиленою активністю у просуванні поняття ІТР. Низка індійських авторів вважає, що американські політологи запозичили термін у індійських колег з офіційного дискурсу. Але тут необхідно відновити наукову справедливість, зазначивши, що вперше термін «Indo-Pacific» було введено до наукового обігу ще у XIX ст. англійським етнологом Дж. Р. Логаном, який досліджував острови Південно-Східної Азії (див.: Logan J.R. The Ethnology of the Indian Archipelago: Embracing Enquiries into the Continental Relations of the Indo-Pacific Islanders. Singapore, 1850). Надалі цей термін набув поширення серед фахівців у галузі природничих наук, насамперед географів та біологів, звідки і був запозичений індійськими авторами, передусім Г.С. Кхураною.

Щодо становлення американських поглядів на розвиток геополітичного концепту ІТР, то воно почалось у період 2000–2010-х років. Вважалося, що після затяжних воєн і невдач у спробах побудови мирного життя в Афганістані та Іраку, США варто звернути увагу на Азійсько-Тихоокеанський регіон, при цьому намагаючись залучити до своєї орбіти Індію, що динамічно розвивалася. Так, у 2011 р. Б. Обама та Х. Клінтон оголосили про «стратегічний розворот до Азії». Розвиток концепту ІТР продовжився і за Президента Д. Трампа – 1 червня 2019 р. Міністерство оборони США оприлюднило перший офіційний документ, присвячений ІТР – Індійсько-Тихоокеанську стратегію[15]. Загалом ця стратегія базувалася на раніше опублікованих адміністрацією Д. Трампа американських стратегічних документах: Стратегії національної безпеки (2017 р.) та Стратегії національної оборони (2018 р.).

Виходячи з цих документів, стала очевидною кінцева мета просування американського проекту «вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону» – стримування КНР, амбіції якої стали загрожувати США не тільки в АТР, а й у Індійському океані. Після обрання на пост Президента Сполучених Штатів Дж. Байдена у травні

14 Medcalf R. In defence of the Indo-Pacific: Australia's new strategic map. Australian Journal of International Affairs. 2014. Vol. 68. Iss. 4. P. 470–483. URL: https://www.lowyinstitute.org/publications/defence-indo-pacific-australia-s-new-strategic-map

15 Strategy Report, 2019: Preparedness, Partnerships, and Promoting a Networked Region. U.S. Department of Defense. June 1, 2019. URL: https://media.defense.gov/2019/ Jul/01/2002152311/-1/-1/1/DEPARTMENT-0F-DEFENSE-IND0-PACIFIC-STRATEGY- REP0RT-2019

2021 р. було прийнято початковий документ під назвою Контури стратегії США для Індо-Тихоокеанського регіону. А повноцінну Індо-Тихоокеанську стратегію США опубліковано на сайті Білого дому в лютому 2022 р. У цьому документі розкривалося стратегічне бачення нової президентської адміністрації щодо «ключового регіону, від якого залежатимуть безпека та процвітання Америки»[16].

Таким чином, короткий огляд формування нового геополітичного дискурсу, а також концепту ІТР, аналіз походження, близькості та відмінностей стосовно раніше усталеного концепту АТР свідчить про те, що нова концепція за короткий хронологічний період пройшла непростий шлях формування, охопивши провідні держави сучасного світу й справивши істотний вплив на їхні зовнішньополітичні стратегії.

Як зазначав Г.В. Торопчин, можна стверджувати, що збіг понятійних термінів «Азійсько-Тихоокеанський» та «Індо-Тихоокеанський» є, як правило, частковим, а в ряді випадків – більш повним. Але в обох випадках йдеться про включення у поняття Тихого океану і його прилеглих територій. Однак якщо до поняття «Індо-Тихоокеанський» включаються ще й держави, що знаходяться поряд із Індійським океаном, то у випадку з «Азійсько-Тихоокеанським регіоном» йдеться лише про «опціональний» набір таких країн. Найчастіше територіальні рамки регіону залежать від вужчого дослідницького завдання, поставленого перед собою тим чи іншим автором, або відповідають практичним цілям конкретної міжнародної організації чи політичного діяча[17].

Можна виокремити низку країн, які цілеспрямовано просувають концепцію Індо-Тихоокеанського регіону. До таких належать, як було показано вище, США, Індія, Японія та Австралія. Причому в кожній країні роль терміну в офіційному дискурсі та конкретний зміст концепції ІТР значно залежать від зовнішньополітичних факторів та внутрішньої політичної ситуації, вони можуть мати інклюзивний (Індія) або ексклюзивний (США) характер.

Видається доцільним розглянути індійське розуміння концепції ІТР, проаналізувати, якою мірою нове геополітичне явище впливає на Індію. Більшість індійських та інших зарубіжних авторів відзначає, що концепція ІТР в індійському політичному дискурсі виступає «ключовим елементом» довгострокової зовнішньополітичної стратегії Індії на сучасному етапі. Розуміння імперативів, на які спирається індійське керівництво щодо цієї концепції, є надзвичайно важливим, оскільки сама концепція зародилася саме в Індії і відіграє для неї надзвичайно важливу роль – допомагає сформувати базу для розширення свого політичного, культурного, економічного та воєнного впливу. При цьому саме уявлення про ІТР в індійських політичних елітах та експертних колах динамічно трансформується залежно від завдань, які ставить перед собою Індія.

Прикладом такої трансформації останнім часом є пересування фокусу індійської зовнішньополітичної активності в бік Індійського океану. Концепт ІТР при цьому залишається центральним в індійському зовнішньополітичному дискурсі. Водночас відбуваються деякі зміни: Індійському океану (з прибережними територіями) відво-

16 Executive Office of the President. «The Indo-Pacific Strategy of the United States». The White House. Washington DC. February 2022. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/02/US-Indo-Pacific-Strategy.pdf

17 Торопчин Г.В. АТР или ИТР? Территориальные рамки и смысловое наполнение. Проблемы Дальнего Востока. 2020. № 5. С. 89-103.

диться найбільш важлива роль сфери безпеки, а решті простору ІТР – економічна та культурно-історична сфери, тобто у цій зоні регіону Індія не прагне досягти військового домінування. Така трансформація стала результатом серйозних змін як у внутрішній політиці й економіці Індії, так і на світовій політичній сцені протягом останніх років.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що в Індії із закінченням холодної війни і зміною зовнішньополітичної ситуації виник запит на нову стратегію, яка б дозволила країні знайти місце у світі, що змінився, і досягти головної мети – увійти до числа провідних держав. Початок цього процесу було покладено в рамках політики Look East – «Дивитися на Схід» (від 1990-х рр.), яка передбачала економічну та політичну переорієнтацію на країни Південно-Східної Азії.

Слід зазначити, що на зламі XX–XXI ст. Індія успішно здійснила економічне реформування та модернізацію, плідно розвивала відносини з сусідніми країнами Південної Азії[18], випробувала ядерну зброю, завершила Каргільський конфлікт із Пакистаном. Темпи зростання її економіки досягли майже 9% на рік. У результаті індійські еліти сподівалися, що Індія за темпами економічного розвитку незабаром наздожене Китай і, як наслідок, у них посилилося бажання розширити сфери впливу Індії. Останнє можна було зробити лише за допомогою виходу за межі Індійського океану та включення до цієї сфери західної частини Тихого океану.

На цьому шляху Індія у тій чи іншій формі неминуче вступила б у конфронтацію з Китаєм, яка потребувала сильного флоту. Тому наприкінці 1990-х в індійських елітах сформувалося потужне лобі, яке підтримувало розвиток індійських ВМС і виступало за морську експансію. Однак після поразки «Бхаратія Джаната парті» (БДП) на виборах до влади прийшов уряд Манмохана Сінгха (прем'єр-міністр Індії у 2004–2014 рр.), який порівняно мало уваги приділяв китайській загрозі й не розглядав Індійський і тим більше Тихий океани як зони протистояння з Китаєм.

Ця ситуація змінилася лише після перемоги на виборах Н. Моді (прем'єр-міністр Індії від 2014 р.), за якого політику Look East перейменовано на Act East («Дій на Сході»)[19], щоб наголосити на важливості Південно-Східної Азії та АСЕАН для системи безпеки Індії. Проте офіційну позицію щодо ІТР Н. Моді виклав лише через кілька років – в 2018 р. у своєї доповіді на «Діалозі Шангрі-Ла».

Азійський саміт з безпеки «Діалог Шангрі-Ла» є щорічним міжурядовим безпековим форумом, що проводиться незалежним аналітичним центром – «Міжнародний інститут стратегічних досліджень» (IISS), в якому беруть участь міністри оборони, постійні керівники міністерств та інші військові керівники 28-и держав АТР. Форум отримав свою назву від готелю Шангрі-Ла (Shangri-La Hotel) у Сінгапурі, де він проводиться від 2002 р. Саміт є платформою для обговорення найважливіших політичних питань, а також питань у галузі оборони та безпеки в регіоні.

18 Лукаш О.І. Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації. Індологія в Україні: зб. наук. праць / від. наук. ред. О. І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоц. індологів; Посольство Республіки Індія в Україні. Київ, 2018. С. 296-310; Лукаш О.І. Регіональна політика Індії в умовах глобалізації на рубежі XX-XXI ст. Там само. С. 270-284. URL: http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/indolohiia-v-ukraini56754345.html

19 Mazumdar A. From «Look East» to «Act East»: India's Evolving Engagement with the Asia-Pacific Region. Asian Affairs. 2021. Vol. 52. Iss. 2. P. 357-374.

Виступаючи на цьому саміті у 2018 р., прем'єр-міністр Індії пов'язав концепцію ІТР із проєктами Act East та SAGAR (індійська доктрина морського співробітництва в Індійському океані «Безпека і зростання для всіх в регіоні», англ. Security and Growth for All in the Region) і підкреслив основну роль АСЕАН в ІТР, а також інклюзивність нового регіону. За його словами, основою Індійсько-Тихоокеанського регіону має стати порядок, заснований на точних правилах. Усього Н. Моді назвав шість найважливіших рис ІТР:

1. Відкритий, вільний (інклюзивний) регіон, що включає країни, які присутні в ньому географічно, а також ті, що мають там свої інтереси.

2. Центром ІТР є Південно-Східна Азія; ключову роль у регіоні й надалі відіграватиме АСЕАН.

3. В ІТР повинен існувати загальновизнаний порядок, заснований на повазі до суверенітету, пріоритету права, територіальної цілісності, рівних правах держав незалежно від їхнього розміру, економічній та військовій могутності. Цей порядок має бути встановлено шляхом добровільного визнання, а не завдяки силовому тиску з боку однієї чи кількох держав.

4. Країни ІТР повинні мати рівний доступ до морського та повітряного простору регіону відповідно до міжнародного права та прагнути координувати зусилля у боротьбі зі злочинністю та тероризмом, у збереженні екології та розвитку морської економіки.

5. ІТР як регіон отримує користь від глобалізації; для цього необхідний відкритий, стабільний, заснований на правилах торговельний режим, який буде успішним для всіх країн Індійсько-Тихоокеанського регіону.

6. Необхідно зміцнювати внутрішню пов'язаність регіону ІТР, посилювати взаємодоповнення та взаємну довіру – це об'єднає та зміцнить регіон. Поруч із будівництвом інфраструктури має відбуватися «будівництво мостів довіри»[20].

З викладеного вище стає зрозумілим, чому концепція ІТР міцно увійшла до індійського зовнішньополітичного дискурсу. Для того, щоб усвідомити, як вона перетворилася на «ключовий елемент», який визначає відносини Індії з країнами цього регіону, як вибудовується її зовнішня політика в сучасних умовах, необхідно проаналізувати основні фактори, що суттєво впливають на індійську концепцію ІТР та визначають головні напрями її зовнішньополітичної стратегії. У цьому сенсі необхідно виокремити безпеково-політичний, економічний та цивілізаційно-культурний чинники.

Безпеково-політичний (китайський) чинник. Більшість індійських, а також інших зарубіжних авторів зазначають, що головним суперником та конкурентом Індії є Китай, який негативно сприймає концепцію ІТР. На думку індійських аналітиків, китайці реалізовують формулу «багатополярний світ, однополярна Азія», де немає місця для Індії як регіонального лідера. Сприйняття Китаю як головної загрози формує в Індії відповідні передумови визначення провідного напряму безпеки в концепції ІТР[21].

20 Modi N. Prime Minister's Keynote Address at Shangri La Dialogue (June 01, 2018). *Ministry of External Affairs. Government of India. URL*: https://www.mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?dtl/29943/Prime+Ministers+Keynote+Address+at+Shangri+La+Dialogue+June+01+2018

21 Brewster D. (ed.) India & China at Sea: Competition for Naval Dominance in the Indian Ocean, New Delhi: Oxford University Press, 2018. 348 p.; Куприянов А.В. Индо-Тихоокеанский регион: индийский взгляд. Мировая экономика и международные отношения. 2021. Т. 65, № 5. С. 49-58.

Індійські експерти вважають, що Китай загрожує Індії із чотирьох напрямів. Перший – Пакистан, з яким у КНР існують фактично союзницькі відносини та який отримує велику кількість китайських позик та озброєнь. Другий – лінія фактичного контролю в Гімалаях, де Китай заперечує належність Індії низки територій, які, згідно з позицією Пекіна, історично були частиною Тибету. Третє – Південно-Східна Азія, де політичний та економічний вплив КНР постійно зростає і в перспективі, на думку індійців, можливий сценарій, за якого частина країн регіону втратить свій суверенітет та потрапить у залежність від Китаю. Четвертий – регіон Індійського океану, де китайська сторона здійснює стратегію «Нитки перлів», прагнучи за допомогою дорогих інфраструктурних проєктів отримати контроль над ланцюгом портів, що оточують Індію; у разі конфлікту ці порти можуть використовуватися китайськими ВМС для економічної блокади Індії [22].

Як вірно відзначено в аналітичному дослідженні українських фахівців під назвою «Республіка Індія: потуга, що зростає», на пакистанському напрямку Індія має перевагу в силах. Повноцінна війна в Гімалаях (з урахуванням складності рельєфу, важких природних умов та специфіки ведення війни), яка б загрожувала існуванню Індії як незалежної держави, у найближчому майбутньому навряд чи можлива. Найбільш уразливими виглядають східний (Південно-Східна Азія) та південний (регіон Індійського океану) напрямки.

Географічно включаються саме ці два субрегіони і в рамках концептуалізації ІТР Індія наголошує, з одного боку, на розвитку зв'язків із острівними державами Індійського океану (проект SAGAR), з іншого — на зміцненні контактів з країнами Південно-Східної Азії, від позиції яких залежить, зокрема, чи матиме Китай порти в Індійському океані, чи буде побудовано канал через перешийок Кра і чи зможе ударна ескадра китайських ВМС за необхідності пройти через Малаккську протоку.

Значну небезпеку з погляду Індії представляє згадана вище китайська стратегія «Нитки перлів», суть якої полягає у будівництві різних інфраструктурних об'єктів (глибоководних портів, ремонтних доків, військово-морських баз) у дружніх Китаю країнах на Північному узбережжі Індійського океану. Мета Китаю – вийти на кордони цього океану, а так звані «перлини» мають допомогти йому вибудувати стратегічні зв'язки з країнами уздовж морських транспортних коридорів: від Близького Сходу до Південно-Китайського моря, щоб захистити свої інтереси та забезпечити енергетичну безпеку, знизивши залежність від Малаккської протоки, через яку проходить майже 80% китайського енергоімпорту. Такими «перлинами» є порт у Коломбо (Шрі-Ланка), контейнерний порт у Читтагонгу (Бангладеш) та порт у Хамбантота (Шрі-Ланка), морські бази у М'янмі, а також порт у Гвадарі (Пакистан), розташований за 400 км від стратегічно важливої Ормузької протоки, що веде до Перської затоки[23].

22 Rajesh M.H., Sharma R.K. Strategic Balance in the Indo-Pacific Region: Challenges and Prospects. New Delhi: Vij Books, 2017. 180 p.; Suresh R. (ed.) India's National Security: A Maritime Security Perspective. New Delhi: Vij Books, 2020. 180 p.

23 **Республіка** Індія: потуга, що зростає. Перспективи розвитку українсько-індійських відносин: аналіт. доп. / О. Олександров та ін.; наук. ред. М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2022. С. 17. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.10. 100 p.

Проблемою для Китаю є те, що держави, які активно виступають за затвердження та розвиток концепту ІТР, є також членами чотиристороннього діалогу з безпеки – Quad (англ. Quad Groupe of Nations) – стратегічного діалогу між Австралією, Індією, США та Японією, який сприймається Китаєм та низкою інших країн як антикитайський альянс. Китай розглядає цей діалог як спробу великих держав, насамперед США, стримати його поступ в Індійсько-Тихоокеанському регіоні. Більше того, у Китаю є власний мегарегіональний проєкт – «Один пояс, один шлях», який охоплює АТР також. Те, що концепт ІТР позиціонується як серйозна альтернатива цьому китайському проєкту, посилює індійсько-китайську конфронтацію.

Нестача власних сил, дефіцит коштів та потужностей, що не дозволяє прискорено розгорнути будівництво великого флоту, та загальне економічне відставання від Китаю змушують Індію шукати допомоги в США, Японії та Австралії. Єдність інтересів у сфері безпеки й підштовхнула ці чотири країни до формування неформального діалогу Quad («Четвірка»). Перша фаза «Четвірки», розпочата в 2007 р., швидко припинила своє існування через рік, тому що нова австралійська влада вирішила не загострювати відносини з Китаєм. Однак побоювання щодо китайської експансії, повернення на пост прем'єр-міністра Японії С. Абе (одного з творців Quad) і перехід США до політики протистояння КНР призвели до відродження формату Quad 2017 року і його практичного оформлення в 2021 р.

Під час роботи установчого саміту Quad (березень 2021 р.) окреслено чотири стратегічні напрями співпраці, що відповідають інтересам учасників «Четвірки» та визначають основні галузі зовнішньополітичного співробітництва Індії у сфері безпеки з Австралією, США та Японією в межах ІТР: 1) безпека мореплавства у Східному та Південно-Китайському морях та Індійському океані; особливе занепокоєння Індії та інших країн-учасниць викликає мілітаризація спірних островів з боку Китаю, територіальні претензії на японські острови Сенкаку, будівництво китайської морської бази у Папуа-Нова Гвінея за 120 миль від територіальних вод Австралії; 2) безпека логістичних ланцюгів: постачання критично важливих товарів, зокрема медичного призначення, у цьому аспекті розглядалися можливості створення спеціального механізму забезпечення вакцинами проти COVID-19 виробництва Індії за пільговими кредитами США, Японії та Австралії бідніших країн Південно-Східної Азії (що означає конкуренцію з «вакцинальною дипломатією» Китаю); питання постачань рідкоземельних металів, незамінних для високотехнологічних (зокрема оборонних) виробництв, де контроль КНР над значною часткою світового ринку створює додатковий політичний тиск; 3) забезпечення технологічних переваг, особливо у питаннях інформаційних та телекомунікаційних технологій, освоєння космосу, технологій 5G; 4) розвиток дипломатичних ініціатив, спрямованих на поглиблення взаємодії з державами регіону і розвиток економічної співпраці з АСЕАН, АТЕС та іншими структурами, розташованими в зоні ІТР[24].

Н. Моді висловив готовність брати участь у проекті Quad після візиту Б. Обами до Індії у 2015 р. Виступаючи на згадуваному установчому саміті Quad (2021) з окре-

24 Joint Statement from Quad Leaders. The White House. September 24, 2021. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/09/24/joint-statement-from-quad-leaders

мою заявою, він назвав її учасників «четвіркою глобального добра», що готова працювати заради просування спільних цінностей та сприяння безпечному, стабільному та процвітаючому Індо- Тихоокеанському регіону. Українські експерти відзначають, що такий крок може свідчити про перегляд Індією звичного принципу «стратегічної автономності» традиційної політики нейтралітету, про зближення зі США та іншими західними країнами та про прагнення відігравати активну роль в ІТР [25].

Водночас, прагнення дотримуватися стратегічної автономії, небажання перетворюватися на молодшого союзника США у боротьбі проти Китаю змушують Індію нарощувати контакти з АСЕАН, з країнами Південно-Східної Азії, які проводять незалежну політику. Однак опертя на Quad виглядає безальтернативним в умовах військової слабкості АСЕАН та відсутності у регіоні інших механізмів, націлених на стримування Китаю.

Економічні чинники. Індії довелося шукати свою нішу в економічному просторі, що сформувався після закінчення «холодної війни», і вона зробила ставку на розвиток сфери послуг. Такий варіант розглядався індійськими та західними економістами як можливість прискорено перейти до постіндустріального суспільства. За всіх плюсів реформування та модернізації, проведених в Індії наприкінці XX – на поч. XXI ст., структура індійської економіки (де сектор послуг займає понад 40%) має свої мінуси: Індія не в змозі змагатися з Китаєм за обсягами промислового виробництва та водночас не хоче грати колишню роль посередника та перевалочного центру у китайсько-європейській торгівлі.

Таким чином, Індія опинилася в складному становищі: за фактичного перенесення центру ваги світової економіки на Схід основним бенефіціаром виявився Китай, який сприймається індійськими елітами як основний суперник. Побоювання потрапити в економічну залежність від Китаю обернулося неприйняттям Індією китайської концепції «Один пояс, один шлях», проголошеної у 2012 р.

У 2013 р. голова КНР Сі Цзіньпін оголосив про запуск ще однієї ініціативи – «Морського Шовкового шляху XXI століття». Масштабний інфраструктурний проєкт ставив за мету пов'язати порти материкового Китаю з портами Південно-Східної Азії, Африки та Європи. З погляду КНР це було логічним розширенням проголошеної роком раніше ініціативи «Один пояс, один шлях» (пізніше перейменованої на просто «Пояс і шлях»), оскільки дозволяло доповнити сухопутні коридори морськими шляхами. Індійські політичні еліти зі свого боку сприйняли цей крок як продовження китайської стратегії, спрямованої на розширення своєї присутності в Індійському океані та потенційний економічний пресинг з боку Китаю. Також потрібно додати згадану вище китайську стратегію «Нитки перлів». Індійські експерти припустили, що КНР планує у разі конфлікту з Індією використовувати орендовані порти в зоні ІТР як повноцінні військово-морські бази для «стратегічного оточення» Індії[26].

У результаті концепт ІТР почав сприйматися в індійській експертній спільноті та в політичних елітах як альтернатива концепції «Нитки перлів» та ініціативи «Морського Шовкового шляху». Це своєю чергою зажадало переосмислення самого фор-

25 Республіка Індія: потуга, що зростає. С. 82.

26 Mohan C.R. Samudra Manthan: Sino-Indian Rivalry in the Indo-Pacific. New Delhi: Oxford University Press, 2013.

мату ІТР і наповнення його економічної компоненти, щоб він був у змозі конкурувати з китайськими ініціативами, стратегіями та з основним китайським проєктом – «Один пояс, один шлях».

Оскільки індійське керівництво розуміло, що економічно Індія слабша за Китай і не може дозволити собі витрачати значні кошти на зміцнення позиції в регіоні, йому уявлялося доцільним спробувати знайти альтернативний формат економічного базису для індійського концепту ІТР. Тут брався до уваги і той факт, що Індійсько-Тихоокеанський регіон – це величезний економічний конгломерат, де мешкає 60% населення планети, виробляється 60% світового ВВП і продукується дві третини зростання світових статків[27].

У ситуації, що склалася, в Індії був вибір: розвивати локальні формати взаємодії, зробити ставку на нарощування двосторонніх економічних відносин з країнами Південно-Східної Азії, Японією, Кореєю і США, або вступити в один із мегаблоків, що формуються. У результаті вона обрала комплексний підхід, використовуючи одночасно всі ці варіанти. Індія активізувала роботу з регіональними торговельно-економічними блоками (SAARC та BIMSTEC)[28], де вона є безумовним лідером; реалізувала низку спільних інфраструктурних проєктів із залученням інвестицій та технологій з Японії, успішно розвивала співробітництво з країнами ПСА та проекти з АСЕАН[29]; висловила зацікавленість брати участь у Транстихоокеанському партнерстві (ТТП), вела переговори про членство у Всебічному регіональному економічному партнерстві (ВРЕП).

Найперспективнішим варіантом виглядало приєднання до одного з регіональних мегаблоків, які можуть дозволити державам, що входять до них, вбудовуватися до вже наявних торгових і виробничих ланцюжків або вибудовувати нові, тим самим стимулюючи розвиток своєї економіки.

На момент формування концепції ІТР у регіоні існував один проєкт мегаблоку – ТТП, преференційна торговельна угода між 12-ма країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, мета якої полягала в зниженні тарифних бар'єрів, регулюванні внутрішніх правил у таких галузях, як трудове право, екологія, інтелектуальна власність тощо. Питання про приєднання до ТТП викликало в індійських економічних і політичних колах великі дискусії. У підсумку Індія не приєдналася до мегаблоку. Головним аргументом індійського керівництва стало те, що ТТП не може відігравати роль регіонального торговельного блоку, що відповідає зовнішньополітичній стратегії Індії, а отже стати економічним базисом для ІТР.

Інший потенційний мегаблок для Індії мав назву «Всебічне регіональне економічне партнерство, ВРЕП» (англ. Regional Comprehensive Economic Partnership, RCEP). Це угода про «зону вільної торгівлі плюс», вона охоплює 10 держав-членів АСЕАН та 5 держав, з якими в АСЕАН вже підписані угоди про вільну торгівлю. Цей мегаблок включає 3 розвинені та 12 країн, що розвиваються. Початок переговорів було покла-

27 Шевчук Т. Погляд на Схід. Тиждень. 15 Травня, 2021. URL:https://tyzhden.ua/pohliad-na-skhid/

28 Лукаш О.І. Індія у системі міжнародних відносин: регіональний аспект (SAARC). Індологія в Україні : зб. наук. Праць / від. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоц. індологів; Посольство Республіки Індія в Україні. Київ, 2018. С. 334-347. URL: http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/indolohiia-v-ukraini56754345.html

29 Городня Н. Зазн. пр.

дено у 2012 р., а Угоду про створення ВРЕП підписано в Ханої 15 листопада 2020 р. Запровадження цього мегаблоку створює найбільшу в світі зону вільної торгівлі з приблизно 2,2 млрд споживачів і обсягом ВВП у $28 трлн, що становить понад 32% від загального світового обсягу ВВП.

Хоча вступ до мегаблоку вочевидь спричинив би ті ж самі негативні наслідки, як і вступ до ТТП, Індія все ж могла розраховувати те, що їй вдасться забезпечити свої інтереси за підтримки більшості країн-членів, багато з яких побоювалися домінування Китаю та через це були зацікавлені в залученні до мегаблоку ще однієї потужної економіки, яка б могла стати для КНР противагою.

Проте у 2019 р. Індія вийшла з переговорів щодо ВРЕП через напружені відносини з Китаєм і побоювання, що деякі сектори її економіки не витримають додаткової конкуренції на внутрішньому ринку. На думку індійських експертів, додатковими факторами, що спричинили рішення Індії вийти з переговорів, були такі: відсутність реальних перспектив щодо суттєвого нарощування експорту товарів та послуг; збереження нетарифних бар'єрів у торгівлі; недосконалість у визначенні походження товарів; відсутність дієвих механізмів захисту внутрішнього ринку. До того ж, партнери в переговорах не врахували позицію Індії, яка полягала в тому, щоб виключити режим найбільшого сприяння інвестиційної угоди, оскільки Індія не хотіла надавати преференції в цій сфері державам, з якими вона має територіальні суперечки[30].

Ні розглянуті мегаблоки (ТТП, ВРЕП), ні субрегіональні інтеграційні проєкти (див. напр.: SAGAR, 2015 р.)[31], ні новітні інфраструктурні концепції та ініціативи (див. напр.: інфраструктурна ініціатива «Азійсько-Африканський коридор зростання», англ. Asia Africa Growth Corridor, AAGC, 2017 р.)[32], ані найбільші мегапроєкти (див. напр.: мегапроєкт «Мережа блакитних точок», англ. Blue Dot Network, BDN, 2019 р.)[33] не дозволяють Індії вирішити головне завдання: вибудувати для ІТР економічний базис, який відповідав би її баченню. Найкращим вирішенням цього завдання, на думку індійського керівництва, могло би стати формування єдиної торговельно-економічної системи ІТР з багатьма центрами – Індією, АСЕАН, Японією, КНР, Росією, Австралією, США, де всі іноземні учасники визнавали б особливі інтереси Індії в регіоні Індійського океану і були б готові відкрити кордони для індійських товарів і послуг.

Вочевидь, створення такої структури у сучасному світі в принципі малоймовірне. Тому Індія швидше за все спробує створити стійкий фундамент для ІТР за допомогою міжнародних двосторонніх договорів та багатосторонніх структур. Можливий також інший варіант – приєднання Індії до будь-якого мегаблоку чи інфраструктурної ініціативи, зокрема проголошеної на останньому саміті G-20 у вересні 2023 р.)[34].

30 Гавриленко Н.М., Широкий Г.М. Угода про регіональне всеохоплююче економічне партнерство: нове джерело економічного зростання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/rcep.pdf

31 Security and Growth for all in the Region (SAGAR). Vision of SAGAR. URL: https://byjus.com/free-ias-prep/vision-sagar-india/

32 Asia Africa Growth Corridor Partnership for Sustainable and Innovative Development. A Vision Document. URL: https://www.eria.org/Asia-Africa-Growth-Corridor-Document.pdf

33 Blue Dot Network Vision Statement. U.S. Department of State. URL: https://www.state.gov/blue- dot-network-vision-statement/

34 Саміт лідерів у Нью-Делі: підсумки індійського головування у G20. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/samit-lideriv-v-nyu-deli-pidsumky-indiyskoho-holovuvannya-v-g20

Другий варіант, імовірно, реалізується тільки в тому випадку, якщо користь від нього в очах індійських еліт переважить очевидні мінуси. Як ключовий критерій вигоди насамперед можна виділити швидке зростання економіки Індії, яке дозволить їй у найближчому майбутньому зайняти більш вагому позицію в регіоні й поставити на порядок денний питання про перегляд своєї ролі в економічній структурі ІТР.

Цивілізаційно-культурні чинники. Культурні зв'язки та усвідомлення цивілізаційної єдності відіграють важливу роль в індійському зовнішньополітичному дискурсі, вони активно використовуються з метою вирішення зовнішньополітичних проблем та завдань. Згадки про єдиний культурно-релігійний простір, що поєднує Індію та країни Південно-Східної Азії, зустрічаються в багатьох роботах індійських авторів, які таким чином пояснюють необхідність включення країн ІТР до орбіти індійського впливу. Керівництво Індії регулярно апелює до цієї тези, причому від 2014 р., коли до влади прийшов Н. Моді, акцент на культурний складник у зовнішньополітичному дискурсі значно посилився.

У виступах багатьох індійських політиків часто присутня згадка про те, що у своєму розвитку країни ПСА зазнали значного впливу індійської культури та релігії (згадується як правило той факт, що багато країн ІТР прийняли буддизм, батьківщиною якого є Індія, відзначаються й інші численні культурні та мовні запозичення). Цим наголошується, що індійці стали носіями найважливіших цивілізаційно-культурних цінностей для ближніх і далеких країн. Акцентується увага на тому, що Індія, розвиток якої історично було перервано мусульманськими, а потім європейськими вторгненнями, знову перетвориться на провідну силу регіону. Як зазначає О.В. Купріянов, такий погляд вдало лягає у канву концепції Індії, що розробляється рядом індійських учених і політиків, як «культурно-етичної наддержави майбутнього», свого роду ковчега знань і морального орієнтиру для решти світу[35].

Подібна політика «м'якої сили» дозволяє Індії забезпечити свою присутність у політичному дискурсі ІТР без суттєвих фінансових вкладень та збільшення військових витрат. Владна партія (БДП) від самого початку приділяла пильну увагу культурно-цивілізаційним питанням, багато політичних діячів та більшість керівної еліти вважають ці питання центральними у проведенні зовнішньої політики як у межах власне Південноазійського субрегіону, так і у форматі Індійсько-Тихоокеанського регіону.

Аналізуючи цивілізаційно-культурні фактори та їхній вплив на особливості зовнішньої політики Індії у форматі ІТР, важливо відзначити специфіку сучасного індійського зовнішньополітичного бачення, що сягає своїм історичним корінням культурно-філософських основ давньоіндійської цивілізації.

Необхідність формування нового зовнішньополітичного бачення постала в Індії зі зростанням її економічної могутності та появою претензій на роль одного з центрів багатополярного світу, воно покликане обґрунтувати та підкріпити ці устремління. Таке бачення запропонував на початку 2000-х рр. відомий індійський політолог С.Р. Мохан[36]. Він прийняв за основу звичне для індійців стародавнє уявлення про світ як складну структуру, яку можна зобразити у вигляді мандали – геометричного сим-

35 Куприянов А.В. Индо-Тихоокеанский регион:… С. 56.

36 Mohan C. Raja. India and the Balance of Power. Foreign Affairs. 2006. Vol. 85. № 4. P. 17-32. DOI: 10.2307/20032038

волу, ключовим елементом якого є концентричні кола. У центрі міститься сама Індія; її оточують три кола, в межах ближнього – так званій зоні безпосереднього сусідства, містяться держави Південної Азії; в межах другої, у зоні розширеного сусідства – країни Південно-Східної Азії, Східної Африки, Близького Сходу, Центральної Азії; останнє третє коло включає у себе решту світу.

Країни ближнього кола мають стратегічне значення для Індії, і в разі небезпеки Індія не виключає застосування сили (прикладом можуть бути індо-пакистанські конфлікти у штаті Джамму і Кашмір); у країнах 2-го кола вона вважає за краще діяти переважно економічними методами, як миролюбна держава, що відстоює пріоритет міжнародного права, принципи неприєднання та мирного співіснування (ці принципи стосуються й 3-го кола).

Ця концепція, як випливає з виступів індійських офіційних осіб, відображає погляд, що склався в індійського керівництва на світ та індійську зовнішню політику. Так, ще 2006 р. глава МЗС П. Мукерджі в одному з виступів згадав про «індійську парадигму» безпеки: розширення концентричних кіл взаємодії від центру назовні, а в іншому пояснив, що регіон «розширеного сусідства» Індії включає Західну Азію, Центральну Азію, Південно-Східну Азію та регіон Індійського океану. Пізніше це формулювання повторив відомий індійський дипломат Ш. Менон. У тих самих поняттях визначали індійську зовнішню політику й багато інших провідних індійських дипломатів і політичних діячів. Усталеність такого бачення пояснюється її відповідністю поглядам сучасних індійських керівників, що безпосередньо випливають із традиційних давньоіндійських уявлень про будову світу.

З іншого боку, як справедливо відзначали українські фахівці у згадуваній аналітичній доповіді «Республіка Індія: потуга, що зростає», культурні надбання, цінності та статус найбільшої демократії світу виокремлюють Індію з-поміж інших держав Південної Азії та країн ІТР. Особливості взаємодії сучасної Індії із зовнішнім світом, зумовлені демократичними ідеалами, виникли на основі стародавніх традицій уже не такого далекого минулого. Вони визначаються концепцією ненасильницького опору М. Ганді, п'ятьма принципами мирного співіснування («панча шила») Дж. Неру, а також поширенням у 1960-х рр. Руху неприєднання. Індія розбудовує миролюбну зовнішню політику з використанням інструментів багатосторонньої дипломатії, зокрема в ІТР, де виступає від імені держав, що розвиваються (або держав «глобального Півдня»). Провідна ідея, закладена в основу позиціонування Індії у глобальному вимірі, полягає у плюралізмі та інклюзивності для різних етносів, культур і традицій, релігій та філософських вчень, як-от індуїзм, іслам, буддизм, в їх гармонійному співіснуванні в межах однієї держави (чи одного регіону), запорукою чого виступає відомий стародавній індійський принцип «єдності у різноманітності»[37].

Для сприяння економічному зростанню та залученню іноземних інвесторів уряд Індії взяв курс на поступове позбавлення від образу бідної та неписьменної країни. З цією метою ще у 1996 р. Міністерство торгівлі та промисловості започаткувало Фонд

37 Лукаш О.І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації. Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки): зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; редкол.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. Київ, 2015. С.51-60.

просування (капіталізації) бренду Індії (англ. India Brand Equity Foundation, IBEF). Його мета – підвищення поінформованості про індійські продукти на зарубіжних ринках, а також залучення іноземних інвестицій. У цьому аспекті не менш привабливим інструментом «м'якої політики» є людський капітал (особливо багаточисельна індійська молодь).

Країна також отримала міжнародне визнання за свою важливу роль у вирішенні глобальних проблем людства. Зокрема вона є лідером серед держав Південної Азії у питаннях постачання гуманітарної допомоги. Насамперед держава бере активну участь у програмі надання гуманітарної допомоги та ліквідації наслідків стихійних лих (англ. Humanitarian Assistance and Disaster Relief, HADR). Індійські сили оборони під егідою Штабу інтегрованої оборони (англ. Headquarters Integrated Defence Staff, HQ IDS) проводять гуманітарні заходи всередині держави та за її межами. Індія вдається до активних дій щодо розвитку потенціалу в рамках Асоціації країн басейну Індійського океану (англ. Indian Ocean Rim Association, IORA), а також Ініціативи країн Бенгальської затоки з багатогалузевого технічного й економічного співробітництва (англ. Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation, BIMSTEC). Гуманітарна діяльність Індії з ліквідації наслідків стихійних лих та надання медичної допомоги в рамках відповідних об'єднань (зокрема в активній боротьбі з поширенням COVID-19) позитивно позначається на сприйнятті індійської держави міжнародними партнерами в ІТР.

Від початку повномасштабної російсько-української війни Індія надає нашій країні значну гуманітарну допомогу, особливо в галузі медицини та фармакології. Керівництво Індії постійно опікується складною ситуацією в Україні і закликає до припинення воєнних дій та насильства. На жаль, в міжнародних організаціях і форумах Індія займає нейтральну позицію щодо російської агресії в Україні, не підтримала антиросійські санкції та важливі резолюції ООН щодо зазначених питань. Однак, як ми бачимо з проведеного аналізу, така індійська позиція пов'язана з принципами її традиційного зовнішньополітичного нейтралітету, політикою невтручання, особливостями національного економічного розвитку, специфікою індійського бачення міжнародного устрою.

Водночас, Індія залишається відданою наданню гуманітарної допомоги народу України в ці важкі часи та готова сприяти будь-яким дипломатичним зусиллям, які призведуть до тривалого миру. У перші півроку війни з лютого по вересень 2022 р. індійський уряд надав Україні 97,5 тонн гуманітарної допомоги, яка включала медикаменти, ковдри, намети, брезент, медичне обладнання, протези для верхніх кінцівок тощо. Черговий значний транш гуманітарної допомоги у вигляді ліків та медичного обладнання було доставлено восени 2022 р., тільки в перший рік війни індійські фармацевтичні компанії надали Україні медичну та фінансову допомогу на суму понад 8 млн дол., і ця допомога досі постійно збільшується. Багато представників індійської діаспори в Україні та різних індійських організацій надали народу нашої країни продовольство та іншу гуманітарну допомогу (зокрема два індійські ресторани з лютого 2022 р. кілька місяців безкоштовно годували малозабезпечених киян).

Для України надзвичайно важлива дипломатична та гуманітарна підтримка Індії в складних умовах воєнного часу, на її активізацію та поширення спрямовано великі зусилля українських дипломатів і фахівців. Процес формування Національної стратегії розвитку відносин та співробітництва України з Республікою Індія повинен включати, на наш погляд, зазначені особливості сучасного індійського зовнішньополітичного курсу і специфіку бачення цією авторитетною та впливовою на міжнародній арені державою своєї ролі у питаннях розвитку і практичної реалізації дуже важливих для Індії питань міжнародного життя – концепту та стратегії ІТР, посилення її впливу і можливостей на міжнародній арені, зокрема у зоні Індійсько-Тихоокеанського регіону.

Підбиваючи підсумки, необхідно виокремити наступне:

– ІТР як новий геополітичний концепт (а відповідно й дискурс) з'явився у міжнародній політичній теорії та практиці відносно недавно (орієнтовною датою можна вважати 2007 р.); він проходить досить складний шлях розвитку, оскільки певною мірою відрізняється наповненням і трактуванням конкретних завдань у різних країнах, що беруть участь у його формуванні та поширенні.

– Схожість і відмінність між поняттями АТР та ІТР полягає у тому, що більш усталений термін АТР, як правило, позначає макрорегіон (відповідно, включно з політичним та соціально-економічним просторами), який прилягає до Тихого океану, тоді як ІТР являє дискурс ширшого, ніж АТР, геополітичного простору (макрорегіону), що включає два океани – Індійський і Тихий, а також території прилеглих до них країн.

– Виникнення дискурсу та концепту ІТР, безсумнівно, пов'язано з важливими, суттєвими геополітичними та геоекономічними змінами, що відбулися у системі сучасних міжнародних відносин, обумовлених швидким зростанням економічних можливостей і поширенням впливу й амбіцій Китаю у світі, особливо у зоні АТР, загостренням американо-китайського суперництва, розбудовою нових геополітичних конфігурацій у форматах США – Китай – Індія. Включення Індії та Індійського океану у новий концепт свідчить про необхідність і бажання провідних світових держав (США, Японія, Австралія) обмежити чи призупинити китайський експансіонізм, використовуючи Індію як вагомий чинник стримування (створення чотиристороннього діалогу Quad з участю Індії є тому підтвердженням).

– Геополітичний концепт ІТР має надто важливі роль та значення для Індії, в сучасних умовах він став «ключовим елементом» її довгострокової зовнішньополітичної стратегії. Міцною основою та каталізаторами цього процесу виступають цивілізаційно-культурні, економічні та безпекові чинники, що визначають розвиток сучасної Індії. Основні складники розглянутих чинників свідчать, що практично всі вони збігаються чи близькі з головною стратегічною метою Індії – домогтися високого економічного зростання, грати роль безпекового гаранта і культурно-цивілізаційного лідера в Індійсько-Тихоокенському регіоні, утвердитись у статусі провідної держави світу. Чи зможе Індія досягти поставленої мети у найближчій перспективі (за 10–15 років) – покаже тільки майбутнє.

В'ячеслав ШВЕД

УТВЕРДЖЕННЯ РАДИ СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ЗАТОКИ ЯК НОВОГО СВІТОВОГО ЦЕНТРУ ПОЛІТИКИ

Однією з головних особливостей формування нового світового порядку є значне посилення позицій провідних арабських країн – держав Затоки, які об'єднані у Раду співробітництва арабських держав Затоки. Безумовним лідером цієї групи арабських країн є Королівство Саудівської Аравії, яке багато в чому визначає загальний підхід усіх монархій до своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Директор близькосхідної програми Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні Дж. Алтерман зазначає, що потрібно звернути увагу на «зміну регіональної ролі Саудівської Аравії, яка довела, що вона є не лише кваліфікованим дипломатичним актором, а й до того ж креативним». Країна продемонструвала, що «почалася нова ера саудівської дипломатії і саудити виходять на власний шлях у світовій політиці»[1].

Тенденція становлення аравійських монархій у світовій політиці як нового глобального актора потребує належного наукового осмислення, зокрема й українською історіографією виходячи із тих серйозних завдань, які постали перед українською дипломатією щодо їх зусиль у забезпеченні значного покращення позицій України серед країн Глобального Півдня[2].

Успішний історичний поступ країн, що входять до Ради співробітництва арабських держав Затоки та їх вихід на провідні позиції на міжнародній арені став наслідком дії низки взаємопов'язаних внутрішніх та зовнішній чинників. Зазначені країни не лише протягом десятиліть отримували колосальні фінансові доходи як провідні продавці вуглеводнів на світовому рівні, а й своєчасно зрозуміли необхідність рішучих кроків щодо переходу на нову модель історичного розвитку на основі всебічної диверсифікації своїх економік та інших сучасних і перспективних важелів і механізмів розвитку. Серйозним поштовхом до переосмислення своєї довгострокової стратегії та переходу до нової моделі розвитку стало падіння цін на нафту у 2014 році,

1 Alterman J.B. Saudi Arabia steps out. CSIS/ Center for Strategic and International studies in Washington. March 24, 2023. URL: https://www.csis.org/analysis/saudi-arabia-steps-out

2 Ваше завдання – щоб світ завжди був разом з Україною – виступ Президента на нараді з керівниками закордонних дипломатичних установ України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2 серпня, 2023. URL: https://www.president.gov.ua/news/vashe-zavdannya-shob-svit-zavzhdi-buv-razom-z-ukrayinoyu-vis-84665

що змусило їх розпочати диверсифікацію їхніх економік і розробок ухвалення довгострокових економічних реформ, які у свою чергу підштовхнули до початку досить серйозних соціальних реформ[3]. Поява зазначених реформ стала, по-перше, відповіддю на Арабську весну з метою не допустити масових протестів, тому ці реформи отримали назву Білої революції. По-друге, реформи стали відповіддю на ті нові виклики й загрози, що постали перед аравійськими монархіями на початку XXI століття.

Отже, провідним чинником, який забезпечив аравійським монархіям їхній успішний історичний поступ та впевнені позиції на зовнішньополітичній арені, став процес впровадження в життя стратегічних програм широкомасштабних реформ упродовж всього XXI ст. Такі програми отримали назву «Бачення» («Бачення Оману 2020» у 1995 р., згодом подібне зробили Бахрейн і Катар. У 2008 р. Кувейт ухвалив «Бачення 2035», у 2010 р. ОАЕ «Бачення 2021» і наприкінці Саудівська Аравія – «Бачення 2030» у 2016 р. Декілька з цих документів було оновлено та ухвалено у новому форматі, включаючи Оман та Кувейт). Загалом, вони сформували своєрідну модель історичного розвитку зазначених країн, головною особливістю якої є підготовка та перехід від пост-вуглеводної до нової моделі економіки, яка базується не на видобутку та продажу вуглеводневих енергоносіїв, а на розвитку високотехнологічного виробництва, індустрії знань, економіки, заснованої на знаннях. У цьому контексті показовою є програма «Бачення Саудівської Аравії 2030», основою якої є диверсифікація її економіки, інтенсифікація економічної та інвестиційної активності[4].

Важливо зазначити, що «Бачення 2030» стало могутнім драйвером зовнішньополітичної активності країни, яка втілює у життя регіональні підходи, що базуються на широкомасштабних внутрішніх трансформаціях. Міністр закордонних справ Королівства Принц Фейсал бін Фархан детально пояснив взаємозв'язок моделі розвитку країни, яка нині стверджується, з новими орієнтирами та пріоритетами зовнішньополітичного курсу Саудівської Аравії. Він зазначив, що «зовнішню політику Саудівської Аравії неможливо зрозуміти без тих серйозних змін, які відбуваються у Королівстві на всіх рівнях».

Останнім часом, підкреслив очільник МЗС, Королівство досягло значного прогресу на всіх рівнях. Королівство впроваджує в регіоні модель економічної, соціальної та культурної модернізації у той час, коли регіон переслідують суперечки, хаос та кризи. Саудівська Аравія є ідеальною моделлю для будь-якої країни, незалежно від того, чи є вона східною чи західною. Вона базується на диверсифікації співробітництва і будує мости зі світом без всяких обмежень чи диктату. Саудівська модель також включає діалог з усіма світовими центрами сили, а також вільна від поляризації та узгодження[5].

Одним із плідних результатів впровадження в життя такої моделі розвитку стало процвітання саудівської економіки, яка перетворилася на одну з найбільш розвине-

3 Muasher M. Reform or Recklessness? Which Path for the Arab Region? Carnegie endowment for international peace. August 30, 2023. URL: https://carnegieendowment.org/2023/08/30/reform-or-recklessness-which-path-for-arab-region-pub-90459

4 El-Erian M. Saudi Arabia`s bold vision for economic diversification. Project syndicate. 2016. URL:https://www.project-syndicate.org/commentary/saudi-arabia-vision-2030-could-inspire-region-by-mohamed-a--el-erian-2016-05

5 Al-Sulami M. Region should embrace Saudi Arabia`s pioneering vision. Arab News. April 26, 2023.URL:https://www.arabnews.com/node/2280696

них економік. Нині її обсяг сягає 1 трлн $. До 2030 року очікується, що королівство буде серед 15 найбільших світових економік[6]. На сьогодні союз аравійських монархій демонструє вражаючі успіхи у своєму економічному розвитку. Якщо у 1981 р. їхній сукупний ВВП складав 200 млрд $, то сьогодні він складає понад 1,6 млрд $, тобто виріс у 8 разів[7]. У 2023 р. очікується зростання ВВП країн-членів Ради співробітництва на 6,5% і у порівнянні з 2021 р. темпи зростання збільшились вдвічі.

Високо оцінює роль саудівської моделі розвитку ветеран американської дипломатії, а нині один із керівників Вашингтонського інституту близькосхідної політики Д. Росс. У своєму інтерв'ю агентству Arab News напередодні візиту Джо Байдена на Близький Схід він визначає, що Саудівська Аравія трансформувала себе таким чином, що її досвід має бути застосований для створення моделі для всього регіону, враховуючи, що араби ще ніколи не мали такої успішної моделі розвитку. Ця, на його думку, «нова модель для великої країни» є меседжем для всього регіону як потрібно прокладати шлях для розвитку»[8].

Своєю участю в угоді з Іраном від 10 березня 2023 року Ер-Ріяд надіслав меседж, що більше не буде пасивним у регіональній дипломатії і визначатиме свої власні критерії збалансування своїх інтересів в регіоні. Саудівський скептицизм щодо Ірану залишається дуже глибоким, так само як і іранська ворожість щодо Саудівської Аравії. Обидві країни розуміють, що залишаються ворожими одна одній, однак вони вірять, що нові прямі канали комунікацій сприятимуть їхнім інтересам. І донині саудити відчувають сильну загрозу від Ірану. У цьому контексті Королівство намагається диверсифікувати головні стовпи своєї безпеки. Нова угода з Іраном виглядає як частина ширшої стратегії саудитів проти іранської загрози, де також присутні й американські гарантії безпеки, зокрема й американські заходи щодо недопущення оволодіння Іраном ядерною зброєю й безпекове порозуміння з Ізраїлем, яке має потенціал до поглиблення[9].

Варто зазначити, що Саудівська Аравія після укладання мирної угоди з Іраном продовжує розвивати взаємовигідні відносини зі Сполученими Штатами Америки та через американське посередництво сподівається на досягнення необхідних умов для приєднання до Угод Авраама і нормалізацію своїх відносин з Ізраїлем. Як відзначають аналітики, зазначена саудівсько-іранська угода дала поштовх американській стороні приступити до серйозного оновлення американсько-саудівського співробітництва й останні заяви та кроки американської адміністрації свідчать про те, що вона поступово повертається до більш стабільних відносин між Вашингтоном та Ер-Ріядом.

6 Aluwaisheg A. The Gulf Cooperation Council at 40: a regional success story. Arab News. URL: https://www.arabnews.com/node/1866036.

7 JMF Policy Paper Launch: Economic prospects and policy challenges for the QCC Countries. Arab Gulf States Institute in Washington. December, 15. 2022. URL:https://agsiw.org/programs/imf-policy-paper-launch-economic-prospects-and-policy-challenges-for-the-gcc-countries/

8 Interview: Veteran US diplomat Dennis Ross on significance of Biden's Saudi visit and what it can achieve. Arab News. July 15, 2022. URL: https://www.arabnews.com/node/2121951/world

9 Alterman J.D. Why Did China Help Saudi Arabia and Iran Resume Diplomatic Ties? Center for Strategic and International Studies. March 10, 2023. URL: https://www.csis.org/analysis/why-did-china-help-saudi-arabia-and-iran-resume-diplomatic-ties

У доповіді Державного департаменту США від 7 червня 2023 року «Відносини США та Саудівської Аравії: восьме десятиліття партнерства» зазначається, що адміністрація Джо Байдена розглядає сьогодні саудівсько-американські відносини у контексті довготривалого безпекового співробітництва, яке не виключає певних розбіжностей і дозволяє США отримувати вигоди від саудівської ресурсної та гуманітарної підтримки. Наголошується, що США модифікували цілі своїх відносин з Королівством. Знову підтверджується, що Вашингтон «...продовжить співробітництво із Саудівською Аравією з політичних, безпекових, контртерористичних, економічних та енергетичних питань, зокрема й у енергетичних інноваціях, з тим, щоб просувати спільне бачення стосовно мирного, безпечного, процвітаючого та стабільного Близького Сходу»[10]. У доповіді також наголошується, що США «вітають кроки, які зробила Саудівська Аравія, включаючи й 400 мільйонну допомогу Україні у 2022 році і підтримку ключових резолюцій ООН, що закликали Росію припинити повномасштабне вторгнення»[11].

Важливим кроком у налагодженні подальшого взаєморозуміння та співпраці між США та Саудівською Аравією став візит до Королівства одного із провідних республіканських сенаторів Л. Грема. Як зазначав сенатор у своєму інтерв'ю, він був глибоко вражений тими успіхами, яких досягли саудити в рамках «Бачення 2030». На його думку, ця програма дозволяє успішно трансформувати країну, а також дає змогу «... бачити шанс глобалізувати відносини між США, Саудівською Аравією та Ізраїлем, що призведе до трансформації всього регіону»[12].

У 2023 році переговорний процес між Ізраїлем, США та Саудівською Аравією значно інтенсифікувався. Всі три геополітичні актори мають свої інтереси і зацікавленість в успішному завершенні роботи над угодою щодо нормалізації відносин між Ізраїлем та Саудівською Аравією. Для Ізраїлю така нормалізація з провідною країною арабського й загалом мусульманського світу надає можливість реалізувати стратегічну мету якісного зміцнення своєї геополітичної ваги та збільшення рівня безпеки країни у процесі перетворення арабського світу зі свого ворога на стабільного партнера. Для Саудівської Аравії це означає успішне виконання амбітної програми широкомасштабних реформ, реалізація яких багато в чому залежить від співпраці з потужною та високотехнологічною ізраїльською економікою. Така угода цілком вписується в нинішній курс Саудівської Аравії щодо нормалізації відносин зі своїми колишніми ворогами або суперниками у Близькосхідному регіоні, такими як Іран, Сирія та Туреччина. Такий курс, на думку саудівського керівництва, сприяє перетворенню Королівства на центрального актора у регіоні і дозволяє йому значно посилити свої економічні позиції на провідних міжнародних майданчиках типу G20, а відтак ще й БРІКС[13].

10 United States-Saudi Arabia Relationship: Eight Decades of Partnership Fact sheet. Office of the spokesperson. U.S. Department of State. June 6, 2023. URL: https://www.state.gov/united-states-saudi-arabia-relationship-eight-decades-of-partnership/

11 United States-Saudi Arabia Relationship: Eight Decades of Partnership Fact sheet. Office of the spokesperson. U.S. Department of State. June 6, 2023. URL: https://www.state.gov/united-states-saudi-arabia-relationship-eight-decades-of-partnership/

12 US Senator Lindsey Graham U-turns on Saudi Arabia, praised «transformation» reforms after visit to kingdom. Arab News. April 16, 2023. URL: https://www.arabnews.com/node/2287866/saudi-arabia

13 Salem P. The oncoming Saudi-Israeli normalization: obstacles, opportunities, and the US role. Middle East institute. Sept. 5, 2023. URL: https://www.mei.edu/publications/oncoming-saudi-israeli-normalization

США зацікавлені в тому, щоб саме під їхнім патронатом відбулось успішне завершення переговорного процесу. Це дозволить Вашингтону позиціонувати себе як головного геополітичні гравця в регіоні і протистояти зростаючому впливу Пекіну[14].

Ер-Ріяд висунув перед Вашингтоном низку умов як головних для просування на шляху саудівсько-ізраїльської нормалізації. Найголовнішими з них є такі: Королівство зажадало від США укладання спільного воєнно-політичного договору між ним та США на кшталт НАТО з чіткими зобов'язаннями Вашингтона негайно прийти на допомогу, якщо Саудівську Аравію буде атаковано, і досягти угоди на реалізацію Королівством власної мирної ядерної програми, яку опікатиме й моніторитиме США, досягти угоди на відновлення постачання наступальної зброї. Також саудити вимагають, щоб Ізраїль офіційно пообіцяв не анексувати Західний Берег річки Йордан, як на тому наполягає частина ізраїльського уряду, та залишити відкритими двері для майбутнього створення Палестинської держави[15].

У політиці США на Близькому Сході на сьогодні розвиток ситуації у трикутнику США-Саудівська Аравія-Ізраїль розглядається не просто як важливий, а домінуючий. Завдання досягнення нормалізації між Саудівською Аравією та Ізраїлем розглядається з точки зору суперництва глобальних центрів сили, насамперед США та КНР, тому команда Джо Байдена наполягає на важливості роботи із союзниками та партнерами на основі спільних викликів для них з метою створення передбачуваного та заснованого на правилах середовища. На Близькому Сході адміністрація Джо Байдена намагається зменшити роль військових операцій, використовуючи передусім дипломатію та інші аспекти державного управління для того, щоб збільшити могутність американських партнерів та їхню союзницьку інтеграцію. У цьому плані зусилля нинішнього американського президента щодо досягнення нормалізації відносини між двома ключовими регіональними союзниками цілком відповідають стратегії Вашингтону[16].

Про зростання ролі аравійських монархій на світовій арені засвідчила активна роль Саудівської Аравії в роботі Саміту «Великої двадцятки» в Нью-Делі у вересні 2023 року. На Саміті було оголошено про укладання угоди глобального значення, яка докорінно змінить всю архітектуру міжнародних та економічних коридорів. Йдеться про новий Індійсько-Близькосхідно-Європейський Економічний Коридор (ІБЄЕК), над розробкою й просуванням якого протягом довгого часу працювала адміністрація Президента США Джо Байдена разом з Індією, Саудівською Аравією, ОАЕ, Ізраїлем та ЄС. У меморандумі про взаєморозуміння принципів Індійсько-Близькосхідно-Європейського Економічного Коридору відзначається, що він спрямований на стимулювання економічного співробітництва через взаємозв'язок та економічну інтеграцію, які розширюються між Азією, Затокою та Європою. ІБЄЕК складатиметься з наступних коридорів – східний, який поєднає Індію з За-

14 Там само.

15 Schneider T. Potential Saudi-Israel normalization could see Palestinians thrown under the bus. The Times of Israel. July 30, 2023. URL: https://www.timesofisrael.com/potential-saudi-israel-normalization-could-see-palestinians-thrown-under-the-bus/

16 Alterman J. Biden's efforts to bring Saudi Arabia into the Abraham Accords. Center for strategic and international studies (CSIS). September 22, 2023. URL: https://www.csis.org/analysis/bidens-efforts-bring-saudi-arabia-abraham-accords

токою, і північний, який поєднає Затоку та Європу. Він включатиме залізничний шлях, який після його введення забезпечить надійний економічно ефективний морський та залізничний транспортний вузол, який доповнить вже існуючі транспортні шляхи, що дозволяють перевезення товарів та послуг між Індією, ОАЕ, Саудівською Аравією, Йорданією, Ізраїлем та Європою. Зазначається, що учасники зазначеного проекту сподіваються, що коридор збільшить ефективність, зменшить витрати, збільшить торговельну доступність, сприятиме полегшенню торговельних процедур, збільшить наголос на довколишньому середовищі та управлінському вдосконаленні[17]. У своїй промові під час проголошення про завершення роботи над зазначеним процесом Президент США Джо Байден відзначив, що ІБЄЕК є значним внеском у створення більш стабільного, процвітаючого та інтегрованого Близького Сходу[18].

Одну з ключових ролей у підготовці ІБЄЕК відіграла Саудівська Аравія, на чому було наголошено Президентом США. 19 вересня 2023 р. Держсекретар США Ентоні Блінкен під час роботи 78 сесії Генеральної Асамблеї ООН провів зустріч із міністром закордонних справ Саудівської Аравії. Держсекретар США підтримав останні кроки Ер-Ріяда у напрямку припинення війни в Ємені, деескалації та майбутньої нормалізації відносин з Тегераном[19] .

У своєму ексклюзивному інтерв'ю 20 вересня 2023 року агентству Fox News принц-спадкоємець Саудівської Аравії Мухаммад бін Салман навів широку панораму як успіхів, так і невдач Королівства, яке зміцнює позиції на світовій арені. Він зазначив, що його країна має нині багатосторонні безпекові й військові зв'язки, зміцнює свої позиції на Близькому Сході, що одночасно надає США можливість змінювати свої позиції глобально. Саудівсько-американське стратегічне партнерство набуває нового дихання. З кожним днем, підкреслив Спадковий принц, Королівство наближається до нормалізації відносин з Ізраїлем і у цьому контексті надзвичайно важливим є палестинське питання, яке має бути вирішеним[20].

У своєму виступі на щорічному Глобальному Близькосхідному Саміті (Middle East Global Summit (MEGS)) у Нью-Йорку заступниця держсекретаря США з близькосхідних питань Б. Ліф також підкреслила, що нормалізація відносин між Саудівською Аравією та Ізраїлем є центральним пунктом у порядку денному адміністрації США на Близькому Сході: «...Президент США докладав величезних зусиль для нормалізації відносин між Саудівською Аравією та Ізраїлем, але ми маємо визнати, що цей шлях довгий та вітряний». Також заступниця держсекретаря США визнала, що

17 Memorandum of Understanding on the Principles of an India – Middle East – Europe Economic Corridor. The White House. Sept. 9, 2023. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/09/09/memorandum-of-understanding-on-the-principles-of-an-india-middle-east-europe-economic-corridor/

18 Remarks by President Biden and Vice President Harris at the 2023 Congressional Black Caucus Phoenix Awards. The White House. September 9, 2023. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/09/23/remarks-by-president-biden-and-vice-president-harris-at-the-2023-congressional-black-caucus-phoenix-awards/

19 GCC states, US welcome diplomatic engagement with Iran, seek regional de-escalation. Arab News. September 20, 2023. URL: https://www.arabnews.com/node/2376981/middle-east

20 Bret Baier interviews Saudi Prince: Israel peace, 9/11 ties, Iran nuke fears: «Cannot see another Hiroshima». The crown prince called normalization with Israel the «biggest historical deal» in decades. Fox news. September 20, 2023. URL: https://www.foxnews.com/world/bret-baier-interviews-saudi-prince-israel-peace-ties-iran-nuke-fears-cannot-see-another-hiroshima

палестинське питання залишається фундаментальним для миру, процвітання та безпеки в регіоні[21].

Таким чином, аравійські монархії, й передусім лідер – Саудівська Аравія, ефективно використовуючи ситуацію, що склалася у міжнародних відносинах як на глобальному, так і на регіональному рівнях, досягли закріплення своїх позицій у світовій політиці і створюють оновлену, досить гнучку нову систему регіональної безпеки як у субрегіоні Затоки, так і у власне Близькосхідному регіоні. Західні експерти відносять нині Саудівську Аравію до такої групи країн як «middle power»/ «середньоваговиків», чия вага все більше впливатиме на світову політику і економіку, і які набувають все більшу глобальну значущість[22].

У своїй роботі з країнами та регіонами Глобального Півдня щодо підтримки нашої боротьби проти російської агресії українська дипломатія своєчасно й кваліфіковано проаналізувала потенціал арабського світу, в першу чергу аравійських монархій як його авангарду. Не випадково Президент України В. Зеленський під час своєї участі у 32-му саміті Ліги арабських держав підкреслив зростаючу роль саудівської дипломатії[23]. Буквально в перші місяці російського вторгнення в Україну було зроблено нові кроки, спрямовані на удосконалення тих структур апарату МЗС України, які відповідають за роботу з арабським світом. Також, зокрема 30 травня 2022 року, було призначено Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки. Ним став досвідчений дипломат з питань трансформаційних реформ у субрегіоні Затоки Максим Субх[24].

Українською дипломатією були осмислені особливості та специфіка ставлення країн-членів Ради співробітництва арабських країн Затоки до російсько-української війни. З самого початку війни вони обрали нейтральну позицію стосовно оцінки дій Росії в Україні, входження в міжнародну коаліцію спротиву цій агресії та допомоги Україні. Було визначено, що головною причиною такого ставлення стали принципові відмінності в ціннісних позиціях та орієнтирах західного та арабського світів. Євроатлантична спільнота розглядає свою допомогу Україні та й саму війну як «боротьбу світу демократії і свободи проти тиранії, авторитаризму й диктатури». Здебільшого такі цінності не є пріоритетом для лідерів арабських країн. Багато з них скоріше тяжіють до авторитарних режимів та лідерів Росії, Білорусі, Китаю та симпатизують їм. Західний світ сприймається ними, як правило, через призму суто прагматичних відносин у сфері економіки, політики, військово-технічного співробітництва. Тому сьогодні у зв'язку з нинішньою російсько-українською війною для них на перший план вийшли проблеми, пов'язані з впливом цієї війни на продовольчу, фінансову, енергетичну безпеку їхніх країн, а також й те, як скористатися нинішньою ситуацією

21 Whiteman A. Biden «putting in a lot of effort» toward Saudi-Israeli normalization: Official. Arab News. September 20, 2023. URL: https://www.arabnews.com/node/2377461/middle-east

22 Корсунський С. «Глобальна північ» і «Глобальний південь» — суперники чи партнери? Дзеркало тижня. 12 червня, 2023. URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/hlobalna-pivnich-i-hlobalnij-pivden-superniki-chi-partneri.html

23 Shaher Al Shaher. The Arab Summit: Diverse Agendas, United Destiny. Modern diplomacy. May 24, 2023. URL: https://moderndiplomacy.eu/2023/05/24/the-arab-summit-diverse-agendas-united-destiny/

24 Указ Президента України №491/2022 Питання Спеціального представника України з питань Близького Сходу та Африки. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 12 липня, 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4912022-43289

для суто меркантильних цілей і як зберегти безпечну дистанцію між обома ворогуючими таборами у цьому протистоянні[25]. Іншим важливим чинником такого їхнього нейтралітету є широкий розмах всебічного співробітництва між низкою арабських країн та Російською Федерацією, а останнім часом із КНР. Помітне зменшення інтересу до США як до головного гаранта безпеки аравійських монархій серйозно змінило геополітичний баланс в регіоні, що дозволило Москві, Пекіну і Нью-Делі здійснити певну рекалібровку балансу інтересів у субрегіоні Затоки. США аж до останнього часу були неспроможні осмислити, що як увесь арабський світ, так і аравійські монархії, – це абсолютно не те саме, що було 10 чи навіть 20 років тому, і що правила гри в регіоні фундаментально змінилися, а регіон очікує, що західна дипломатія надолужить втрачене[26].

Визначення цих особливостей позицій аравійських монархій, як і всього арабського світу, щодо російської агресії в Україні, головних чинників, які зумовлюють таку позицію, дозволило українській дипломатії опрацювати контури свого концептуального підходу до налагодження постійного діалогу з лідерами цих країн та сформулювали такі теми діалогу, які б знайшли відгук та розуміння аравійських партнерів України. При цьому важливою стороною українського підходу до розвитку відносин з арабськими монархіями стало розуміння того, що ключовим елементом зовнішньополітичного курсу України у субрегіоні Затоки є Саудівська Аравія, яка впевнено посіла за останні роки роль безумовного лідера не лише аравійських монархій, а й усього арабського світу. Це лінія повністю себе виправдала. Знаменно, що саме на 32-му саміті Ліги арабських держав, який відбувся на території королівства у його «економічній столиці» – місті Джидда, було визначено головні складові української концептуальної лінії взаємовідносин з аравійськими монархіями на період боротьби за перемогу над російським агресором. У виступі Президента України В. Зеленського на саміті Ліги арабських держав, під час його зустрічей із Спадкоємним принцем Мухаммадом бін Салманом, главами делегацій з ОАЕ, Оману, Кувейту були сформульовані головні меседжі, з якими Україна намагається достукатися до арабських країн, зокрема й до аравійських монархій. У розмові з арабським світом були обрані найбільш чуттєві для арабської аудиторії теми – захист своєї території, своїх дітей, що є священним для арабів. І, врешті-решт, становище українських мусульман, насамперед, кримських татар, які чи не найбільше потерпають від російської окупації Криму ще з 2014 року. Дуже важливо, що українська дипломатія у розмові з арабським та мусульманським світом у весь голос поставила питання руба: татари зазнають гноблення у неволі й потерпають від російських окупантів[27]. І тут, на нашу думку, українській дипломатії у своїй повсякденній співпраці як з усім арабським світом, так і з

25 Швед В.О. Позиція арабського світу щодо російської агресії в Україні. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». 17 березня, 2022. URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-arabskoho-svitu-shchodo-rosiiskoi-ahresii-v-ukraini.html

26 Alamuddin B. US needs to realize the QCC game rule have changed. Arab News. 19 June 2023. URL: https://www.arabnews.com/node/2324031

27 Закликаю сприяти захисту наших людей, включно з українською мусульманською спільнотою – виступ Володимира Зеленського на саміті Ліги арабських держав (Офіційне інтернет-представництво Президента України). 19 травня, 2022р. URL: https://www.president.gov.ua/news/zaklikayu-spriyati-zahistu-nashih-lyudej-vklyuchno-z-ukrayin-82997

аравійським монархіями необхідно задіяти такий могутній інструмент як ісламське (шаріатське) право, особливо такі його ключові поняття як Дар-аль-Іслам (земля Ісламу) та низку пов'язаних з цим понять: «Дар-аль-куфр» – «земля невір`я»; «Дар-аль-Ахд» – «земля договору»; «Дар-аль-амн» – «земля безпеки». Чи сповна ми використовуємо такий чинник як те, що кримські татари корінний народ України ? На нашу думку – ні. Зокрема й у контексті використання ісламського права. Згідно з його головними постулатами, Україна, де проживає корінний народ мусульман, який тісно пов'язаний свою долю з українським народом і має спільну з ним державу, – є територією Дар-аль-Іслам. Цей аргумент ще не знайшов свого незалежного застосування ані у дипломатичній практиці, ані в інформаційно-пропагандистській роботі на арабський світ[28]. Він має стати вагомим додатковим аргументом для арабської аудиторії. У такий спосіб і весь арабський світ, і аравійські монархії значно глибше усвідомлять, що боротьба українського народу за свою незалежність і територіальну цілісність прямо торкається їх. Думається, що наші безпосередні арабські партнери все глибше усвідомлюють цю істину, тому все більш відчутно у їхньому середовищі знаходить відгук українська формула миру, яка тісно пов'язана із Чорноморською зерновою ініціативою, запущеною нашою країною під час війни, і яка, навіть у наших надскладних умовах, допомогла стабілізувати продовольчі ринки кількох арабських країн[29].

Невід'ємною складовою концепції розвитку відносин України з аравійським монархіями є їх запрошення до відновлення економіки та інфраструктури нашої країни у післявоєнний час. Під час зустрічі Президента України В. Зеленського зі Спадкоємним принцем Саудівської Аравії Мухаммадом бін Салманом зазначалося: «Спадкоємний принц Саудівської Аравії підтвердив зацікавленість в інвестиціях в Україну та відновлення нашої держави»[30].

Варто зазначити, що навіть сьогодні, під час війни, бізнес цих арабських країн вважає, що вони мають великі можливості, хоча враховують й чималі виклики та ризики. Так, наприклад, напередодні російського вторгнення провідна Катарська компанія Qatari QTerminals уклала договір на інвестування 140 млн $ у розвиток Миколаївського порту на Чорному морі. Незважаючи на те, що у 2022 році порт був зруйнований російськими бомбовими ударами, компанія підкреслила, що вона не збирається покидати український ринок і навіть звернулася до Туреччини та ООН з тим, щоб змусити Росію не припиняти українську зернову ініціативу. В той же час компанія розглядає подальші кроки в інвестуванні в критичну інфраструктуру в Україні, особливо у контексті післявоєнної реконструкції. Катарці не були винятком з аравійських монархій, які шукали свої можливості в Україні. У 2021 році Фонд державного

28 Абдусамадов С. Весь мир, как мечеть: исламская геополитика от имама Шафии до Тарика Рамадана. Ислам в Украине. 14.05.2010. URL: https://islam.in.ua/ru/istoriya/ves-mir-kak-mechet-islamskaya-geopolitika-ot-imama-shafii-do-tarika-ramadana

29 Закликаю сприяти захисту наших людей, включно з українською мусульманською спільнотою – виступ Володимира Зеленського на саміті Ліги арабських держав (Офіційне інтернет-представництво Президента України). 19 травня, 2022р. URL: https://www.president.gov.ua/news/zaklikayu-spriyati-zahistu-nashih-lyudej-vklyuchno-z-ukrayin-82997

30 У Саудівській Аравії Президент України зустрівся зі Спадкоємним принцом, Прем'єр-міністром Мухаммадом бін Салманом аль Саудом (Офіційне інтернет-представництво Президента України). 19 травня, 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-saudivskij-araviyi-prezident-ukrayini-zustrivsya-zi-spadko-82993

майна України підписав кілька меморандумів про взаєморозуміння з провідною еміратською компанією UAE`S Mubadala Investment Fund щодо приватизації декількох українських компаній, таких як Інтерпайп, Драгон Кепітал, ДТЕК, Ощадбанк, UMD, Епіцентр та низки інших. Більшість інвестицій еміратської компанії обсягом 3 млрд $ спрямовувалася в агросферу та оборонну промисловість. При цьому еміратці виходили з того, що Україна перетворилася на «гаранта продовольчої безпеки Еміратів». Навіть зараз, коли Росія здійснює часткову морську блокаду, українські продовольчі товари залишаються критично важливими для аравійських монархій та багатьох інших близькосхідних країн.

Вкрай важливо, що Саудівська Аравія і Україна нещодавно домовлялися про поглиблення їхнього співробітництва у сфері енергетики, спеціально акцентуючи на двосторонньому співробітництві для збереження Чорноморської зернової ініціативи[31]. У межах візиту до Королівства Саудівської Аравії для участі в саміті Ліги арабських держав Президент України провів зустрічі з главами делегацій ОАЕ, султанату Оману та Держави Кувейт. Були обговорені найважливіші питання розвитку торговельно-економічної та інвестиційної співпраці між державами, питання глобальної продовольчої безпеки та роботи формул миру та співпраці з відновлення української економіки у повоєнний час[32].

Важливу роль у вирішенні цього завдання відіграла зустріч радників лідерів держав на території Саудівської Аравії 5–6 серпня 2023 року в місті Джидда. Проведена зустріч та її результати стали можливими завдяки двом взаємопов'язаним чинникам. По-перше, внаслідок посилення ролі на міжнародній арені Королівства Саудівська Аравія, яке заявляє про себе як про нового глобального актора, а, по-друге, завдяки своєчасному осмисленню українською дипломатією цієї нової ролі Королівства і послідовним крокам у напрямі поглиблення співпраці з нею під час російської агресії. Надзвичайно показовим моментом проведеної зустрічі стало те, що до неї принципово не була залучена Росія. У центрі уваги зазначеної зустрічі була українська Формула миру і та роль, яку мають відігравати країни Глобального Півдня у її реалізації. Зустріч стала потужним ударом по Росії. ЇЇ учасники одноголосно сформулювали чітку загальну позицію світу щодо припинення війни. В основі її – безумовне визнання територіальної цілісності України й суверенітету Української держави. У цілому зустріч засвідчила поступовий перехід країн Глобального Півдня на позиції усвідомлення того, що міжнародний порядок можливий лише при збереженні територіальної цілісності України[33].

Таким чином, при розробленні стратегії просування національних інтересів України щодо країн Глобального Півдня українська дипломатія особливу увагу звертає сьогодні на групу аравійських монархій, об'єднаних у Раду співробітництва араб-

31 Joja J.-S. War as catalyst for greater Black Sea-Gulf interconnectivity. Middle East Institute in Washington. 24 May, 2023. URL: https://www.mei.edu/publications/war-catalyst-greater-black-sea-gulf-interconnectivity

32 У Саудівській Аравії Президент провів зустрічі з главами делегацій ОАЕ, Оману та Кувейту (Офіційне інтернет-представництво Президента України). 19 травня, 2022р. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-saudivskij-araviyi-prezident-proviv-zustrichi-z-glavami-de-83001

33 Швед В.О. Зустріч представників вищого рівня у Джидді та її результати Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». 9 серпня, 2023. URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/zustrich-predstavnykiv-vyshchoho-rivnia-u-dzhyddi-ta-ii-rezultaty.html

ських держав Затоки. При цьому враховуючи, що протягом останнього часу зазначена група арабських країн досягла значного прогресу у своєму розвитку і впевнено перетворюється на новий глобальний центр сили, формує новий баланс регіональної безпеки і значно посилює свою роль у світовій політиці та економіці. Протягом усього періоду боротьби проти російської агресії, багато в чому завдяки продуманим зовнішньополітичним крокам української дипломатії, вдалося досягти значного прогресу у розвитку двосторонніх відносин Української держави із зазначеною групою країн, що знайшло своє логічне втілення в успішному візиті Президента України до Саудівської Аравії, його конструктивній участі у роботі 32-го саміту Ліги арабських держав. У виступі Президента України на саміті та його перемовинах з лідерами Саудівської Аравії, ОАЕ, Кувейту та Оману було накреслено основні контури зовнішньополітичної концепції розвитку відносин з країнами-членами Ради співробітництва арабських держав Затоки.

Євген ПРИПІК

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН-ЧЛЕНІВ АСЕАН ВІД ПОЧАТКУ ЗАСНУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДО СУЧАСНОГО ЗАГОСТРЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СУПЕРНИЦТВА МІЖ США ТА КНР В РЕГІОНІ

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – один із найстаріших інтеграційних інститутів, сконцентрований на вирішенні політичних, економічних та соціокультурних питань регіонального розвитку. З 1999 р. АСЕАН об'єднує у своєму складі десять країн Південно-Східної Азії, що створює умови для успішного обговорення питань загальнорегіонального значення, оскільки всі країни–члени мають право та можливість бути почутими в рамках таких обговорень, робити свій внесок у формування порядку денного. Наразі подальше збільшення членства не входить до планів Асоціації. Однак, починаючи з 1970-х рр., помітною рисою АСЕАН стало «функціональне розширення». Мається на увазі, що організація, не беручи до свого складу нових учасників, створює спеціальні формати взаємодії (діалогові партнерства) з іншими значними макрорегіональними та позарегіональними гравцями.

Водночас країни-учасниці Асоціації за минулі п'ять десятиліть пройшли кілька етапів взаємодії із зовнішніми гравцями – від колективного перешкоджання лідерських устремлінь більш потужних держав по відношенню до Південно-Східної Азії до вироблення інституційного та нормативного інструментарію управління відносинами з ними, що проявилися в останні десятиріччя.

Держави Південно-Східної Азії демонструють високу адаптивність у зовнішній політиці. Протягом другої половини XX століття їхнє міжнародне оточення стрімко змінювалося, втягуючи порівняно невеликі країни у вир гострих політичних, соціальних та економічних трансформацій. Вагомим досягненням регіону стало створення інтеграційного об'єднання Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Незважаючи на закладену спочатку антикомуністичну спрямованість, що відповідало конфронтаційній логіці біполярності, вона зуміла зіграти роль каталізатора переходу від регіональної конфліктності до співпраці. До кінця 1990-х років АСЕАН об'єднала у своєму складі десять країн Південно-Східної Азії, що створило умови для результативного обговорення питань загальнорегіонального розвитку, оскільки всі гравці тепер мали право і можливість бути почутими, робити свій внесок у формування його порядку денного.

За винятком питання щодо включення до складу Асоціації Східного Тимору, який здобув незалежність у 2002 році, подальше розширення членства за межі Південно-Східної Азії не входить до планів об'єднання. Водночас, починаючи з 1970-х років, відмінною рисою організації стало «функціональне розширення». Цей термін відображає ситуацію, за якої Асоціація не запрошує до свого складу нових учасників, але створює та активно підтримує інституціоналізовані формати взаємодії (діалогові партнерства) з іншими регіональними та позарегіональними гравцями тією мірою, якою вони здатні виконати функцію вирішення значимих для АСЕАН питань. Серед них переважно «важковаговики» світової та регіональної політики (Сполучені Штати Америки, Китай, Японія, Індія, Південна Корея, Австралія, Канада, Європейський Союз, РФ). Поряд із двосторонніми каналами взаємодії, Китай, Японія та Південна Корея включені у формат АСЕАН+3. Ці країни разом з Індією, Австралією, Новою Зеландією, США та РФ утворюють спільно з АСЕАН формат АСЕАН+8, який відповідає складу учасників Східноазійського саміту. У такому форматі Східноазійський саміт збирається з 2010 року.

У розпорядженні малих і середніх країн, схильних до впливу структури міжнародних відносин і які залежать від дій провідних держав, виявляється не дуже широкий діапазон можливостей, обмежений маневруванням між сильнішими гравцями або опорою на одного з них. У випадку країн-учасниць АСЕАН цей діапазон можливостей за останні п'ятдесят років був суттєво розширений, що призвело до впровадження у практику регіональної взаємодії інституційних та нормативних інновацій[1].

АСЕАН виникла у 1967 р. завдяки зусиллям п'яти країн (Індонезії, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду та Філіппін) у непростих історичних умовах. Процес формування держав регіону в сучасному їх розумінні знаходився лише в початковій стадії. У низці країн (особливо у країнах Східного Індокитаю) деколонізація проходила болісно, зі зброєю в руках і розтяглася на три десятиліття[2].

Після початку «холодної війни», як і раніше в колоніальний період, Південно-Східна Азія виступала об'єктом конкуренції позарегіональних держав – США, СРСР та Китайської Народної Республіки (КНР). Позиція Пекіну щодо регіону до 1970-х років кардинально розійшлася з підходом Москви, додаючи до протистояння капіталістичного та комуністичного блоків розмежування всередині останнього по лінії В'єтнам – Камбоджа. У результаті Південно-Східна Азія стала однією з найнеспокійніших арен глобальної конфронтації[3].

Крім поляризуючої ролі зовнішніх гравців, не додавала Південно-Східній Азії стабільності напруженість у відносинах між країнами регіону. Зокрема, гостра конфронтація спостерігалася між Індонезією та Малайзією, спричинена самим фактом створення останньої. Протистояння тривало з 1963 по 1966 рр. і зводило до нуля спроби організації регіонального співробітництва, що хронологічно передували виникненню АСЕАН.

1 Bae K.H. ASEAN as a Community of Managerial Practices. Global Governance. 2017. No. 23. P. 245–263

2 Tarling N. (ed.). The Cambridge History of Southeast Asia. Vol. 4. From World War II to the present. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 360 p.

3 Acharya A. Constructing a Security community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order. L.: Routledge, 2001. 234 p.

Комунізм сприймався Асоціацією як загроза, що мала зовнішній та внутрішній вимір. Підтримка комуністичних рухів у країнах-засновницях об'єднання з боку КНР була однією з основних загроз національній безпеці. На момент створення АСЕАН мотиви протистояння зовнішнім силам, що розділяють Південно-Східну Азію, та ідеї регіонального розвитку тісно переплелися, заклавши фундамент розуміння її зовнішньої політики.

Концентрований вираз цього розуміння можна знайти у словах першого міністра закордонних справ Сінгапуру С. Раджаратнама про підтримку стабільної, небалканізованої Південно-Східної Азії. У 1971 р. у Декларації про зону миру, свободи та нейтралітету, прийнятої АСЕАН, постулювалася необхідність звільнення Південно-Східної Азії від будь-якого зовнішнього втручання. У Договорі про дружбу та співробітництво від 1976 р., що остаточно надав Асоціації інституційне оформлення як регіональної організації, було зафіксовано принципи поваги державного суверенітету та невтручання у внутрішні справи один одного[4].

Будучи одним із основоположних у міжнародному праві, принцип невтручання у контексті Південно-Східної Азії був покликаний виконувати подвійну роль. З одного боку, країни-засновниці Асоціації вдавалися до нього, щоб хоча б формально позначити неприйнятність втручання зовнішніх сил у справи регіону. Не випадково підписання Договору про дружбу та співробітництво стало обов'язковою попередньою умовою встановлення діалогового партнерства між АСЕАН та третьою країною. З іншого боку, принцип невтручання мав захистити владні структури (неліберальні кланові прозахідні режими) від зайвої зовнішньої уваги та ізолювати внутрішніх опонентів від зовнішньої допомоги. Таким чином, держави – члени АСЕАН, які прагнули зберегти автономію від великих міжнародних гравців, але активно вдавалися до їх економічної та військової підтримки (насамперед – американської), прагнули продемонструвати і населенню своїх країн, і сусідам по регіону привабливість і політико-економічну спроможність обраного ними шляху розвитку.

Принцип невтручання у внутрішні справи держав – членів Асоціації набув особливого значення у контексті камбоджійської проблеми. Вона була викликана приходом до влади у Камбоджі в 1975 р. режиму Пол Пота, гострою внутрішньополітичною кризою в цій країні і по суті геноцидом власного населення. Стосунки зі сусіднім В'єтнамом, що стрімко погіршувалися, і провокації на кордоні, ініційовані Пол Потом, призвели до в'єтнамського вторгнення у грудні 1978 – січні 1979 рр. та проголошення Народної Республіки Кампучії. У відповідь на дії Ханоя, Пекін, який надавав підтримку режиму Пол Пота, здійснив вторгнення на північ В'єтнаму у лютому–березні 1979 р.

Жоден із учасників конфлікту не був членом АСЕАН у період його загострення. Проте камбоджійська проблема призвела до перегляду ролі Асоціації та зміни характеру її взаємодії із зовнішніми силами. Незважаючи на те, що об'єднання офіційно продовжувало дотримуватися позиції невтручання, побоювання, що встановлення у Камбоджі в 1979 р. режиму, який країни–учасниці організації розглядали як маріонетку В'єтнаму, призведе до аналогічних спроб встановлення контролю над іншими

4 Walt S.M. The Origins of Alliances. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1987. 336 p.

державами регіону змусили АСЕАН стати активним учасником врегулювання камбоджійської кризи [5].

Держави–члени Асоціації зробили зусилля щодо ізоляції нового камбоджійського уряду в Організації Об'єднаних Націй, а також спробували обмежити його доступ до міжнародної допомоги через механізми ООН[6]. Крім того, в країнах об'єднання обговорювалися інші варіанти впливу на ситуацію в Східному Індокитаї. У Куантанській декларації 1980 р. президент Індонезії Сухарто і прем'єр-міністр Малайзії Хуссейн Онн окреслили узгоджене розуміння комплексного політичного вирішення камбоджійської проблеми, яке передбачало звільнення В'єтнаму від китайського та радянського впливу при тому, що будуть визнані його особливі інтереси щодо Камбоджі [7]. Незважаючи на те, що цей підхід був розкритикований в'єтнамською стороною (для якої відмова від особливих відносин з СРСР була неприйнятною) та Таїландом (через необхідність погодитися зі збереженням впливу Ханоя на Пномпень), його політична та стратегічна логіка виявилася в подальшому розвитку регіональної ситуації. Участь у врегулюванні камбоджійської проблеми продемонструвала, що АСЕАН націлилася замкнути обговорення основних регіональних проблем на себе, поступово витісняючи зовнішні сили на периферію переговорного процесу. Вже у наступному десятилітті це прагнення виявилося в колективній позиції АСЕАН, яка не допускала ведення переговорів з великими державами щодо ключових регіональних питань країнами Асоціації окремо. Наслідування цього підходу незмінно призводило до розчинення лідерських імпульсів сильніших гравців у переговорному процесі АСЕАН.

Підсумком активізації Асоціації у вирішенні камбоджійської проблеми стали міжнародні переговори у руслі, що враховувало інтереси об'єднання, із залученням внутрішньокамбоджійських сил, підтриманих ним, а також надання гарантій невтручання третіх сторін, згодом закріплених документами ООН. У цілому, 1980-ті роки стали періодом, коли АСЕАН почала виробляти нові методи регіонального управління та механізми нейтралізації зовнішнього впливу.

Закінчення періоду біполярності дозволило Асоціації втілити в життя раніше недосяжну мету – об'єднати усі десять країн Південно-Східної Азії, незважаючи на відмінності ідеологій, політичних систем та режимів, економічних укладів. В'єтнам приєднався до АСЕАН у 1995 р., Лаос та М'янма – у 1997 р., Камбоджа – у 1999 р. Разом з тим, після розпаду соціалістичного блоку країни–засновниці організації вже не могли розраховувати на статус форпостів боротьби з комунізмом. Виведення з регіону як радянських, так і американських військових баз породило вакуум сили, здатний спричинити зниження економічного інтересу до регіону [8].

Відповідь на цей виклик було знайдено за допомогою підтримки розумної конкуренції великих зовнішніх гравців у регіоні Південно-Східної Азії таким чином,

5 Alagappa M. Regionalism and the Quest for Security: ASEAN and the Cambodian Conflict. Australian Journal of International Affairs. 1993. Vol. 46. № 2. P. 439–467.

6 Jones L. ASEAN Intervention in Cambodia: From Cold War to Conditionality. The Pacific Review. 2007. Vol. 20. Issue 4. P. 523–550.

7 Jones L. ASEAN, Sovereignty and Intervention in Southeast Asia. Basingstoke: Palgrave, 2012. 262 p.

8 Severino R.C. ASEAN Beyond Forty: Towards Political and Economic Integration. Contemporary Southeast Asia. 2007. Vol. 29. No. 3. P. 406–423.

щоб їхнє суперництво приносило Асоціації економічні та політичні дивіденди. Для регулювання цього процесу було заявлено ідею «центральності» АСЕАН для всього комплексу інституціоналізованого регіонального співробітництва. АСЕАН мала стати стрижневим елементом регіоналізму у Південно-Східній Азії та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Складовими елементами регіональної інституційної мережі стали діалогові партнерства АСЕАН з ключовими гравцями в АТР та за його межами, формат АСЕАН+3, Регіональний форум АСЕАН з безпеки, створений у 1994 р., саміти Азія – Європа, що збираються з 1996 р., та Східноазійський саміт, що веде відлік діяльності з 2005 р. Форум Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), хоча формально і не був пов'язаний з Асоціацією, сприйняв її нормативну культуру, яка отримала в літературі та дипломатичному лексиконі позначення «шлях АСЕАН» (ASEAN Way). Вона виражалася у неприйнятті жорстких форм інституціоналізації, відмові від створення наднаціональних органів, прийнятті рішень шляхом консультацій та консенсусу, русі до спільної мети зі швидкістю, комфортною для кожного з учасників [9].

Ідея вибудовування привілейованої взаємодії з найбільш значущими для АСЕАН позарегіональними партнерами сягає ще 1970-х років. У 1974 р. було встановлено діалогові відносини Асоціації з Австралією, а у 1977 р. розпочато офіційний діалог АСЕАН з Європейським економічним співтовариством (згодом – ЄС), США і Японією.

У 1990-х рр. АСЕАН встановила партнерство з Китаєм, Індією, Південною Кореєю та РФ. У 1997 р. було створено формат АСЕАН+3, який сприяв тому, що малі та середні країни об'єднання взяли на себе лідерську функцію у створенні господарського співробітництва у макрорегіональному масштабі. Відбувалось приєднання економічно сильніших Японії, Південної Кореї та Китаю до інтеграційної ініціативи АСЕАН [10].

XX століття АСЕАН завершила з широким інструментарієм впливу на макрорегіональні процеси у статусі, принаймні формальному, рівноправного партнера провідних міжнародних гравців. На той час в арсеналі засобів Асоціації опинились вже не лише різні нормативні способи перешкоджання лідерським устремлінням щодо регіону, а й методи впливу на значно вагоміших контрагентів.

До середини 2000-х рр. Асоціація визначилась із вимогами щодо її найбільш значущих зовнішніх партнерів. Дискусія про такі критерії особливо виразно позначилася під час обговорення кола партнерів, яких запрошують до участі у Східноазійському саміті, започаткованому у 2005 р. Так, розглядалося питання про те, чи варто включати до нього РФ. Росія виявляла бажання і готовність приєднатися до об'єднання, але сталося це лише через п'ять років.

Обмеживши свої макрорегіональні економічні амбіції вже згаданим вище форматом АСЕАН+3, але остаточно не визначившись, який набір зовнішніх партнерів оптимальний для макрорегіональної політичної платформи з Асоціацією в якості ядра, у 2005 р. країни – члени АСЕАН утрималися від запрошення до Східноазійського саміту США та РФ (США тоді й самі не розглядали всерйоз ідею приєднання до форуму). Деякий час у країнах – учасницях АСЕАН існували уявлення, що активного

9 Tay S.S.C. ASEAN and East Asia: A New Regionalism? Reinventing ASEAN / S.S.C. Tay, J.P. Estanislao, H. Saesatro (eds.). Singapore: ISEAS, 2001. P. 206–225.

10 Narine S. Explaining ASEAN: Regionalism in Southeast Asia. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2002. 241 p.

залучення трьох держав регіонального рівня (Китаю, Японії та Індії) у справи Південно-Східної Азії в принципі було б достатньо для недопущення вакууму сили, якого вони побоювалися.

Проте організація виробила набір критеріїв для запрошення додаткових учасників до Східноазійського саміту, до яких було віднесено наявність діалогового партнерства з АСЕАН, підписання Договору про дружбу та співробітництво у Південно-Східній Азії та значний рівень економічної взаємодії з Асоціацією [11]. Відповідність критеріям уявлялась достатньою, щоб конкуренція за Південно-Східну Азію самовідтворювалася на рівні, що забезпечує регіону зовнішні імпульси розвитку, а необхідні принципи міжнародної поведінки дотримувалися б усіма гравцями.

Визначилися до середини першого десятиліття нового століття й функції окремих діалогових партнерств. Збереження активного залучення США до справ регіону представлялося багатьом в АСЕАН необхідним з міркувань безпеки та з економічних причин. Тим часом періоди відносного дистанціювання Сполучених Штатів від Південно-Східної Азії (наприклад, за Дж. Буша-молодшого або в ситуації невизначеності щодо політики адміністрації Д. Трампа) викликали певні побоювання. Одночасно піднесення Китаю, як уявлялося, створювало сприятливі економічні можливості в умовах, коли КНР повністю відмовилася від підтримки комуністичних рухів в регіоні і сама прагнула налагодити діалог з АСЕАН. У зв'язку з цим в Асоціації виникла переконаність у можливості спрямування відносин з Пекіном у бажане для неї русло. Японія, незважаючи на відносне економічне послаблення, зберігала стабільну присутність у регіоні, у тому числі за рахунок перенесення до його країн виробництв та активного інвестування в економіки Південно-Східної Азії. Європейський Союз ставав одним із ключових зовнішніх ринків для орієнтованих на експорт господарських систем країн регіону та ключовим інвестором. Інші партнери були потрібні для зміцнення регіонального політичного чи економічного простору АСЕАН.

За рахунок розгалуженої мережі інститутів Асоціація розвивала регіональний діалог та відносини з різними за своєю вагою партнерами. Важливим представлявся вже сам факт участі у взаємодії на різних майданчиках, підпорядкування щорічному графіку самітів та зустрічей, хай і без конкретного результату. Така форма залучення особливо яскраво виявлялася у функціонуванні Регіонального форуму АСЕАН. Через свій численний та різнорідний склад (27 учасників, включаючи ЄС та КНДР), прийняття рішень виключно шляхом консенсусу та абстрактно сформульованої мети (перехід у майбутньому до превентивної дипломатії) форум виявився об'єктом постійної критики [12]. Усталена культура об'єднання країн Південно-Східної Азії, позначена раніше як «шлях АСЕАН», також стала важливим механізмом впливу на зовнішніх партнерів. До них пред'являлися вимоги дотримуватися норм і принципів, прийнятих Асоціацією, а ті, чия поведінка дисонувала з її поведінковими практиками, зазнавали неформального осуду.

На додаток до цього, державами-членами АСЕАН постійно підтверджувалася центральна роль організації, яка червоною ниткою проходила через усі формальні

11 Pham Q.M. ASEAN's Indispensable Role in Regional Construction. Asia-Pacific Review. 2015. Vol. 22. № 2. P. 82–101.

12 Katsumata H. ASEAN's Cooperative Security Enterprise: Norms and Identities in the ASEAN Regional Forum. Basingstoke: Palgrave, 2009. 204 p.

документи Асоціації та суміжних регіональних інститутів. При цьому на неформальному та експертному рівні часто вказувалося на відсутність постійного лідера в регіоні, тобто, що будь-яка держава, будь вона мала чи велика, може відігравати провідну роль. Таким чином, Асоціація робила спроби обмежити гегемоністські устремління великих гравців, намагаючись одночасно побудувати ієрархію регіоналізму з АСЕАН на верхньому рівні. Основні аргументи на підтримку цієї позиції полягали у тому, що вона залишається єдиною діалоговою платформою, прийнятною для всіх, а малі та середні держави навряд чи зловживатимуть своїм домінуванням. Тільки збереження АСЕАН як лідера регіональних процесів могло забезпечити АТР справді безконфліктний розвиток [13].

З ухваленням Асоціацією Генерального плану з нарощування взаємозалежності у 2010 р. та ініціатив побудови трьох співтовариств, запущених у 2015 р. (в області політики та безпеки, економічній та соціокультурній сферах), діалогові партнери організації стали оцінюватися за їх потенційним внеском у справу посилення взаємозалежності Південно-Східної Азії та ступеня їхньої сполученості з АСЕАН. Цей підхід був спрямований на стимулювання конкуренції за реалізацію інфраструктурних проектів та на підтримку інвестиційного інтересу до регіону [14].

Регіональна конфігурація почала змінюватися на початку 2010-х рр. Відбулося серйозне економічне посилення Китаю і його регіональна роль набувала суперечливого відтінку в очах політичних еліт країн Південно-Східної Азії. Територіальні суперечки з приводу островів у Південно-Китайському морі, на які, крім КНР, претендують також Тайвань, В'єтнам, Філіппіни, Малайзія та Бруней, загострилися, починаючи з 2011 р., і зміцнили побоювання малих та середніх країн об'єднання щодо стратегії Пекіна. Поляризацію Південно-Східної Азії посилила ініційована у 2011 р. американська політика розвороту в АТР, ініційована Б. Обамою, за допомогою якої Вашингтон розраховував обмежити зростання впливу КНР. Мірою висування китайсько-американських суперечностей на перший план, у регіональній політиці особливо яскраво виявилася обмеженість можливостей самої Асоціації.

США, починаючи з президентства Обами (2008–2016 рр.), формально визнавали центральну роль АСЕАН у регіоні. Проте в обговоренні проблем безпеки Вашингтон відводив регіональним інститутам у кращому разі другорядну роль. Паралельно дедалі активніше у регіоні стала набирати обертів американська ідея щодо необхідності надати двостороннім військовим альянсам з участю Сполучених Штатів багатосторонній і мережевий характер [15].

Китай у 1990–2000-х рр. прагнув усіляко зміцнювати зв'язки з АСЕАН, намагаючись долучитись до всіх регіональних структур, пов'язаних з Асоціацією. При цьому він став єдиною країною, якій вдалося у 2002 р. укласти угоду про зону вільної торгівлі з АСЕАН як з єдиною організацією, а не зануритися у двосторонні переговори

13 Tay S.S.C. Asia Alone: The Dangerous Post-Crisis Divide from America. Singapore: John Wiley & Sons (Asia) Pte. Ltd., 2010. 206 p.

14 Khong Y.F., Nesadurai H.E.S. Hanging Together, Institutional Design, and Cooperation in Southeast Asia: AFTA and the ARF. Crafting Cooperation: Regional International Institutions in Comparative Perspective / A. Acharya, A.I. Johnston. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 32–82.

15 Mahbubani K., Sng J. The ASEAN Miracle: A Catalyst for Peace. Singapore: Ridge Books, 2017. 286 p.

з кожною з країн-учасниць Асоціації окремо (як це сталося, наприклад, з Японією). Водночас стрімке економічне зростання Китаю призвело до того, що й у зовнішній політиці КНР почувалася значно впевненіше. Кульмінацією цього процесу стало висування у 2013 р. ініціативи «Один пояс, один шлях». Один із його напрямків, «Морський шовковий шлях», безпосередньо торкався АСЕАН, але, у разі реалізації, означав би скоріше включення об'єднання в орбіту Китаю, а не навпаки.

Загострення конфлікту щодо островів у Південно-Китайському морі висвітлило суперечності двох нормативних порядків – згаданого вище «шляху АСЕАН» та уявлень КНР про правильний характер відносин. Його можна простежити, звернувшись, наприклад, до опису послідовності міжнародних дій, які сприймалися Китаєм як такі, що відповідають класичним конфуціанським уявленням про «гармонійний світ». Вони наведені в роботі тайванського автора Ши Чиюя і можуть бути спроектовані на ситуацію територіальних суперечок між Пекіном і країнами-учасницями АСЕАН [16].

Функціональне розширення – інституційна інновація, що відрізняє АСЕАН від багатьох інших організацій. Вона дозволила Асоціації на рубежі століть перейти від спроб нейтралізації регіону до активного управління відносинами із зовнішніми гравцями. Найбільшого успіху вона досягала за умов відносного, але не абсолютного, зниження інтересу до регіону з боку США. У цей час Китай тільки починав економічно зростати, а решта гравців охоче включалась у проекти, в яких АСЕАН зберігала за собою центральну роль. Саме в такій ситуації добре працював набір інструментів, придуманих Асоціацією та впроваджених у практику відносин у регіоні. Зміна міжнародного контексту призвела до двох видів обмежень «функціонального розширення» – внутрішніх та зовнішніх. Внутрішні пов'язані з необхідністю в управлінському плані справлятися зі зростаючим обсягом асиметричних взаємодій з різними типами партнерів, здійснювати менеджмент діалогових партнерств та багатосторонніх форматів, кожен з яких вимагає власного порядку денного та організаційного супроводу. Цей організаційний тягар лягає на АСЕАН в умовах запуску нових інтеграційних ініціатив, пов'язаних зі створенням всередині Асоціації трьох спільнот – економічної, соціокультурної та політичної.

Зовнішні обмеження обумовлені підйомом Китаю та його переходом до формулювання власних проектів організації макрорегіонального простору, флуктуаціями політики США щодо АТР у зв'язку зі зміною правлячих адміністрацій, власними геостратегічними планами щодо регіону з боку інших гравців (ідея Індо–Тихоокеанського регіону, що регулярно висувається у двох крайніх географічних точках цієї конструкції – Індії та Австралії). Процеси, що відбуваються, вимагатимуть від АСЕАН перегляду своєї стратегії та відносин з партнерами, а також чергових концептуальних та інституційних інновацій у її новому історичному циклі.

16 Shih Ch. Sinicizing International Relations: Self, Civilization, and Intellectual Politics in Subaltern East Asia. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013. 245 p.

HISTORIA LOCALIS. HISTORIA GLOBALIS

Studies in Honor of Andrii Kudriachenko

The jubilee edition publishes articles grouped by the problem-thematic rubrics, which are devoted to the milestones of the national history, international processes and security problems, Russian-Ukrainian relations, the period of repelling Russia's large-scale aggression, and the modern world trends.

For scholars, teachers, students and everyone who studies national and world history.

TABULA GRATULATORIA

Альфред Айсфельд, Геттінгенський дослідницький центр (Геттінген, Федеративна Республіка Німеччина)

Ольга Айсфельд, Геттінгенський дослідницький центр (Геттінген, Федеративна Республіка Німеччина)

Павло Артимишин, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України (Львів)

Олександр Аулін, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Валерій Бебик, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ)

Іван Богданович, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Марина Бондарець, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Андрій Бульвінський, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Ігор Вєтринський, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Степан Віднянський, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ)

Ірина Вітер, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Петро Вознюк, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Наталія Городня, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Аріф Гулієв, Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична Академія» (Київ)

Борис Гуменюк, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ)

Олександр Деменко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Микола Держалюк, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Андрій Зелінський, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Ольга Зернецька, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Денис Іванов, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Володимир Ільїн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Алла Киридон, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» (Київ)

Олексій Кордун, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Михайло Костюк, Луцький національний технічний університет (Луцьк)

Роман Кривонос, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Микола Кужельний, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Дмитро Лакішик, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олександр Лисенко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ)

Микола Литвин, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України (Львів)

Ігор Лоссовський, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (Київ)

Ольга Лукаш, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Віктор Лущак, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олександр Майборода, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ)

Андрій Мартинов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ)

Віктор Матвієнко, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Тетяна Метельова, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олена Мирончук, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Оксана Мітрофанова, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), Національний інститут східних мов і цивілізацій (Париж, Франція)

Ірина Мудрієвська, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олег Олійник, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Тетяна Орлова, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Марина Палієнко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Микола Палінчак, Ужгородський національний університет (Ужгород)

Тетяна Перга, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), Гейдельберзький університет Рупрехта-Карла (Гейдельберг, Федеративна Республіка Німеччина)

Олександр Потєхін, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олег Пошедін, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Євген Припік, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олег Рафальський, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ)

Олександр Реєнт, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ)

Володимир Розумюк, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Сергій Рудич, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Валерій Смолій, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ)

Валерій Солдатенко, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ)

Вікторія Солошенко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Ігор Соляр, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України (Львів)

Ігор Срібняк, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ)

Сергій Стельмах, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Валерій Степанков, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський)

Василь Ткаченко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Сергій Толстов, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Микола Туленков, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Микола Фесенко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Людмила Хойнацька, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олег Цапко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Людмила Чекаленко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Вероніка Чекалюк, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)

Павло Чуткий, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

В'ячеслав Швед, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Леонід Шкляр, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса Національної академії наук України (Київ)

Олександр Шморгун, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ)

Олексій Шуба, доктор політичних наук, професор (Київ)

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ 5

Володимир ІЛЬЇН. Покликання інтелектуала 7

Олег РАФАЛЬСЬКИЙ. Цивілізаційна самоідентифікація української ідентичності як соціокультурний і свідомісний феномен 21

Валерій СМОЛІЙ, Валерій СТЕПАНКОВ. Геополітичний виклик Переяслава 30

Олександр РЕЄНТ. Експорт зерна з України (1861–1914 рр.) 42

Віктор МАТВІЄНКО. Українське питання в системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи на початку XX ст. 62

Валерій СОЛДАТЕНКО. Розробка В. Винниченком концепції другого етапу української революції (кінець 1918 – початок 1919 рр.) 71

Микола ЛИТВИН. ЗУНР/Східна Галичина в європейській геополітиці 1918–1923 рр.: український, польський, чехословацький, російський чинники 87

Марина ПАЛІЄНКО, Ігор СРІБНЯК. На чолі армії і держави: діяльність головного отамана військ УНР Симона Петлюри в Польщі (кінець 1920–1923 рр.) 100

Альфред АЙСФЕЛЬД. Депортации немцев в Российской империи и СССР: предыстория, причины, проведение, последствия, аналогии 113

Михайло КОСТЮК. Фонди Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву як джерело до історії німецької національної меншини в Україні 143

Ольга АЙСФЕЛЬД. Утраченное архивное наследие немцев юга Украины: последствия перемещений в военное и послевоенное время, проблемы поиска 149

Микола ДЕРЖАЛЮК. Повсякденність українців Закарпаття у 1939–1944 рр. – повчальні сторінки з минулого 160

Вікторія СОЛОШЕНКО. Особливості культурної політики Радянського Союзу перших десятиліть повоєнного періоду 179

Павло АРТИМИШИН, Ігор СОЛЯР. Від колапсу СРСР до становлення держави: Україна 1990-х рр. 188

Аріф ГУЛІЄВ, Вероніка ЧЕКАЛЮК. Імідж держави як продукт міжнародної комунікації . 201

МІЖНАРОДНІ ПРОЦЕСИ ТА ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ 211

Валерій БЕБИК. Тибетський буддизм і тибетська державність 213

Андрій ЗЕЛІНСЬКИЙ. Левант на лінії розламу двох світів 224

Людмила ЧЕКАЛЕНКО. Зародження і розпад імперій 234

Олександр ШМОРГУН. Системна криза сучасного глобалізму: проблема пошуку всесвітньо-історичної альтернативи 247

Володимир РОЗУМЮК. Суспільно-політичні детермінанти ідеології консерватизму 266

Петро ВОЗНЮК. Концепт Другої світової війни як глобальний меморіальний феномен 274

Андрій МАРТИНОВ. Історична наука у ФРН: між національною і глобальною парадигмами 286

Дмитро ЛАКІШИК. Різновимірність європейського сприйняття зовнішньополітичних стратегій США (1980-ті рр. – початок XXI ст.) 306

Ірина МУДРІЄВСЬКА. Політика Швейцарії у роки Другої світової війни: характерні риси та особливості 314

Денис ІВАНОВ. Британська політика щодо країн Співдружності в постбіполярний період (1990-2010 рр.) 336

Сергій ТОЛСТОВ. Формування зовнішньополітичної концепції України у міжнародних реаліях кінця XX – початку XXI ст. 342

Олександр АУЛІН. Зовнішньополітичний курс Туреччини в добу глобалізації 358

Наталія ГОРОДНЯ. Зовнішньополітичний курс США у Східній Азії у 2001-2017 рр.: концептуальні засади, стратегічні пріоритети, механізми реалізації 373

Олег ЦАПКО. Центральноазійський регіон в контексті сучасних геополітичних викликів 392

Людмила ХОЙНАЦЬКА. Особливості політичного та соціально-економічного розвитку Узбекистану в умовах глобалізації 408

Ігор ЛОССОВСЬКИЙ. Формування системи регіональної безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні 422

Іван БОГДАНОВИЧ. Проблемний вектор інтеграції: білоруський досвід 445

Марина БОНДАРЕЦЬ. Стратегія інтеграції України в глобальну економіку шляхом вступу до ЄС 459

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 471

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ. Російський цивілізаційний простір: доктринальне світобачення 473

Василь ТКАЧЕНКО. Цивілізаційна катастрофа Росії: контури критичного аналізу 495

Олександр ЛИСЕНКО. Чому Росія «не відпускає» Україну? 520

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ. Новітні підручники історії РФ про сучасні міжнародні відносини та російсько-українську війну: школа фальсифікації та пропаганди ворожнечі .. 531

Леонід ШКЛЯР. Поствійна: сценарій для Росії у форматі три «Д» 537

Алла КИРИДОН. Консцієнтальна компонента війни Росії проти України 555

Олександр ПОТЄХІН. Ядерний шантаж під час російсько-української війни 571

Олексій КОРДУН. Проміжні підсумки першого етапу повномасштабного вторгнення Росії 585

Микола ТУЛЕНКОВ. Стратегічні засади ризик-менеджменту в умовах воєнного стану 604

Микола ПАЛІНЧАК, Олексій ШУБА. Релігійні процеси в Україні в умовах російської військової агресії 622

Олег ПОШЕДІН. Євроатлантична інтеграція України: етапи розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору 640

Олександр МАЙБОРОДА. Європейський вектор України в умовах війни 652

Олександр ДЕМЕНКО. Європейська інтеграція України в умовах російської агресії: стан та перспективи вступу до ЄС 666

Ігор ВЄТРИНСЬКИЙ. Місце й роль України в трансформаціях XXI ст. 678

Тетяна ПЕРГА. Україна в глобальній екологічній політиці: нові виклики в контексті повномасштабної російської агресії 696

СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ 707

Борис ГУМЕНЮК. Новітні тенденції та чинники трансформації світового порядку 709

Тетяна МЕТЕЛЬОВА. Феномен міста в історії: від об'єкта до суб'єкта 726

Тетяна ОРЛОВА. Мегатренди світового розвитку і Україна 750

Микола ФЕСЕНКО. Проблеми управління глобальним розвитком в умовах загострення суперечностей по осі «Північ» – «Південь» на межі XX-XXI століть 765

Оксана МІТРОФАНОВА. Трактування категорій міжнародних відносин у західній науці 781

Віктор ЛУЩАК. Теоретичні та методологічні підходи до проблеми періодизації «холодної війни» 792

Павло ЧУТКИЙ. Дослідження пакистансько-китайських відносин в аналітичних центрах Західної Європи 808

Ірина ВІТЕР. Побудова соціальної держави в Україні у контексті австралійського досвіду 816

Микола КУЖЕЛЬНИЙ. Міграційні тенденції та їх вплив на демографічну ситуацію в Україні і світі 830

Сергій РУДИЧ. Швейцарсько-ізраїльські відносини в контексті Голокосту періоду Другої світової війни та актуальних подій сьогодення 839

Сергій СТЕЛЬМАХ. Піднесення авторитарного націонал-радикалізму в Німеччині (2013-2023 рр.) 849

Роман КРИВОНОС. Вплив російсько-української війни на розвиток норвезько-німецьких відносин 866

Олег ОЛІЙНИК. Зовнішньополітична стратегія Китаю в сучасну епоху 871

Ольга ЗЕРНЕЦЬКА, Олена МИРОНЧУК. Глобалізаційні наслідки війни в Україні: виклики для Австралії та Нової Зеландії 883

Ольга ЛУКАШ. Індія в умовах формування нового світового порядку: вплив і значення концепції ІТР 899

В'ячеслав ШВЕД. Утвердження Ради співробітництва арабських держав Затоки як нового світового центру політики 916

Євген ПРИПІК. Зовнішня політика країн-членів АСЕАН від початку заснування організації до сучасного загострення геополітичного суперництва між США та КНР в регіоні 927

Tabula gratulatoria 936

TABULA GRATULATORIA

Alfred EISFELD, Gottingen Research Centre (Gottingen, Federal Republic of Germany)

Olga EISFELD, Gottingen Research Centre (Gottingen, Federal Republic of Germany)

Pavlo ARTYMYSHYN, I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)

Oleksandr AULIN, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Valerii BEBYK, Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv)

Ivan BOHDANOVYCH, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Maryna BONDARETS, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Andrii BULVINSKYI, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Ihor VIETRYNSKYI, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Stepan VIDNYANSKYI, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Iryna VITER, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Petro VOZNIUK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Natalia GORODNIA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Arif GULIEV, Kyiv Institute of Intellectual Property and Law of the National University "Odessa Law Academy" (Kyiv)

Borys HUMENIUK, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv)

Oleksandr DEMENKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Mykola DERZHALIUK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Andrii ZELINSKYI, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Olga ZERNETSKA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Denys IVANOV, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Volodymyr ILYIN, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Alla KYRYDON, State Research Institution "Encyclopedia Press" (Kyiv)

Oleksii KORDUN, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Mykhailo KOSTIUK, Lutsk National Technical University (Lutsk)

Roman KRYVONOS, Educational and Scientific Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Mykola KUZHELNYI, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Dmytro LAKISHYK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleksandr LYSENKO, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Mykola LYTVYN, I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)

Ihor LOSSOVSKYI, State Service of Ukraine for Ethno-Politics and Freedom of Conscience (Kyiv)

Olga LUKASH, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Viktor LUSHCHAK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleksandr MAIBORODA, The Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Andrii MARTYNOV, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Victor MATVIENKO, Educational and Scientific Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Tetyana METELYOVA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Olena MYRONCHUK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oksana MITROFANOVA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv), National Institute for Oriental Languages and Civilizations (Paris, France)

Iryna MUDRIIEVSKA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleh OLIYNYK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Tetyana ORLOVA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Maryna PALIENKO, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Mykola PALINCHAK, Uzhhorod National University (Uzhhorod)

Tetyana PERGA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv), Ruprecht Karl University of Heidelberg (Heidelberg, Federal Republic of Germany)

Oleksandr POTIEKHIN, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleh POSHEDIN, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Evhen PRYPIK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleh RAFALSKYI, The Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Oleksandr REYENT, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Volodymyr ROZUMIUK, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Serhii RUDYCH, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Valerii SMOLII, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Valerii SOLDATENKO, The Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Victoriia SOLOSHENKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Ihor SOLYAR, I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)

Ihor SRIBNIAK, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv)

Serhii STELMAKH, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Valerii STEPANKOV, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (Kamianets-Podilskyi)

Vasyl TKACHENKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Serhii TOLSTOV, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Mykola TULENKOV, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Mykola FESENKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Liudmyla KHOYNATSKA, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleh TSAPKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Liudmyla CHEKALENKO, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Veronika CHEKALIUK, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv)

Pavlo CHUTKYI, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Vyacheslav SHVED, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Leonid SHKLYAR, The Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

Oleksandr SHMORGUN, The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

Oleksii SHUBA, Doctor of Political Sciences, professor (Kyiv)

CONTENTS

NATIONAL HISTORY 5

Volodymyr ILYIN. Vocation of an intellectual 7

Oleh RAFALSKYI. Civilizational self-identification of Ukrainian identity as socio-cultural and conscious phenomena 21

Valerii SMOLII, Valerii STEPANKOV. Geopolitical challenge of Pereyaslav 30

Oleksandr REYENT. Grain export from Ukraine (1861-1914) 42

Victor MATVIENKO. The Ukrainian question in the system of international relations of Central-Eastern Europe at the beginning of the 20th century 62

Valerii SOLDATENKO. Vynnychenko's development of the concept of the second stage of the Ukrainian revolution (the end of 1918 – the beginning of 1919) 71

Mykola LYTVYN. West Ukrainian People's Republic (WUPR)/Eastern Galicia in European politics, 1918-1923: Ukrainian, Polish, Czechoslovak, Russian factors 87

Maryna PALIENKO, Ihor SRIBNIAK. As the head of the army and of the state: the activity of the Chief Ataman of the UPR troops Simon Petliura in Poland (the end of 1920-1923) 100

Alfred EISFELD. Deportation of the Germans to the Russian Empire and the USSR: background, behavior, causes, consequences, analogies 113

Mykhailo KOSTIUK. Funds of the Central state audiovisual and electronic archive as a source for the history of the German national minority in Ukraine 143

Olga EISFELD. The lost heritage of the Germans in the Southern Ukraine: consequence of movements during war time, and search problems in post-war times 149

Mykola DERZHALIUK. Daily life of Ukrainians of Transcarpathia in 1939 – 1944 – instructive pages from the past 160

Victoriia SOLOSHENKO. Peculiarities of cultural policy of the Soviet Union in the first decades of the post-war period 179

Pavlo ARTYMYSHYN, Ihor SOLYAR. From the collapse of the USSR to the formation of the state: Ukraine in the 1990s 188

Arif GULIEV, Veronika CHEKALIUK. State image as a product of international communication 201

INTERNATIONAL PROCESSES AND PROBLEMS OF GLOBALIZATION 211

Valerii BEBYK. Tibetan Buddhism and Tibetan statehood 213

Andrii ZELINSKYI. The Levant on the fault line of the two worlds 224

Liudmyla CHEKALENKO. The rise and fall of the empires 234

Oleksandr SHMORGUN. The systemic crisis of modern globalism: the problem of finding a world-historical alternative 247

Volodymyr ROZUMIUK. Social and political determinants of the ideology of conservatism 266

Petro VOZNIUK. The concept of the Second World War as a global memorial phenomenon 274

Andrii MARTYNOV. Historical science in FRG: between national and global paradigms 286

Dmytro LAKISHYK. Multidimensionality of the European perception of US foreign policy strategies (from 1980 – to 21 century) 306

Iryna MUDRIIEVSKA. Swiss politics during the Second World War: characteristic features and peculiarities 314

Denys IVANOV. British policy towards Commonwealth countries in the post-bipolar period (from 1990 – to 2010)..... 336

Serhii TOLSTOV. Formation of the Ukrainian foreign policy concept from 1990 to 2020 342

Oleksandr AULIN. Specifics of Turkey's foreign policy course regarding globalization 358

Natalia GORODNIA. US foreign policy course in East Asia in 2001-2017: conceptual principles, strategic priorities, implementation mechanisms 373

Oleh TSAPKO. The Central Asia region in the context of modern geopolitical challenges 392

Liudmyla KHOYNATSKA. Peculiarities of the political and socio-economic development of Uzbekistan in the conditions of globalization 408

Ihor LOSSOVSKYI. Formation of the regional security system in the Asia-Pacific region 422

Ivan BOHDANOVYCH. The problem vector of integration: Belarusian experience 445

Maryna BONDARETS. The strategy of Ukraine's integration to the global economy by joining the EU 459

RUSSIAN – UKRAINIAN RELATIONS 471

Andrii BULVINSKYI. Russian civilization space: doctrinal worldview 473

Vasyl TKACHENKO. The civilizational catastrophe of Russia: outlines of critical analysis 495

Oleksandr LYSENKO. Why Russia «won't let Ukraine go»? 520

Stepan VIDNYANSKYI. The latest textbooks on the history of the Russian Federation about modern international relations and the Russian – Ukrainian war: school of falsification and propaganda of hostility 531

Leonid SHKLYAR. Post-war scenario for Russia in 3D format 537

Alla KYRYDON. Conscientious component of Russia's war against Ukraine 555

Oleksandr POTIEKHIN. Nuclear blackmail during the Russian-Ukrainian war 571

Oleksii KORDUN. Intermediate results of the first stage of the full-scale Russian invasion 585

Mykola TULENKOV. Strategic principles of risk management under martial law conditions 604

Mykola PALINCHAK, Oleksii SHUBA. Religious processes in Ukraine under the conditions of Russian military aggression 622

Oleh POSHEDIN. Euro-Atlantic integration of Ukraine: the stages of development of Ukraine's relations with the North Atlantic Treaty Organization 640

Oleksandr MAIBORODA. The European vector of Ukraine under war conditions 652

Oleksandr DEMENKO. The European integration of Ukraine under Russian aggression: the conditions and prospects for joining the EU 666

Ihor VIETRYNSKYI. Place and role of Ukraine in the transformations of the 21st century 678

Tetyana PERGA. Ukraine in the global environmental policy: new challenges in the context of the full-scale Russian aggression 696

WORLD TENDENCIES 707

Borys HUMENIUK. The latest trends and factors of the transformation of the world order 709

Tetyana METELYOVA. Phenomenon of the city in history: from object to subject 726

Tetyana ORLOVA. Megatrends of world development and Ukraine 750

Mykola FESENKO. Problems of managing global development in the conditions of worsening contradictions along the North-South axis at the turn of the 20-21 centuries 765

Oksana MITROFANOVA. Interpretation of categories of international relations in Western science 781

Viktor LUSHCHAK. Theoretical and methodological approaches to the problem of periodization of the Cold War 792

Pavlo CHUTKYI. The study of Pakistani-Chinese relations in the analytical centers of Western Europe 808

Iryna VITER. Building a welfare state in Ukraine in the context of Australian experience 816

Mykola KUZHELNYI. Migration trends and their impact on the demographic situation in Ukraine and the world 830

Serhii RUDYCH. Swiss-Israeli relations in the context of the Holocaust of the Second World War and current events 839

Serhii STELMAKH. The rise of authoritarian national-radicalism in Germany (2013-2023) 849

Roman KRYVONOS. The influence of the Russian-Ukrainian war on the development of Norwegian-German relations 866

Oleh OLIYNYK. China's foreign policy strategy in the new era 871

Olga ZERNETSKA, Olena MYRONCHUK. Globalization consequences of the war in Ukraine: challenges for Australia and New Zealand 883

Olga LUKASH. India under conditions of the formation of the new world order: the influence and meaning of the concept of Indo-Pacific region 899

Vyacheslav SHVED. Establishment of the Cooperation Council for the Arab states of the Gulf as a new world center of politics 916

Yevhen PRYPIK. Foreign policy of ASEAN member-countries since the foundation of the organization to the current aggravation of the geopolitical rivalry between the United States and the People's Republic of China in the region 927

Tabula gratulatoria 936

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІСТОРІЯ ЛОКАЛЬНА. ІСТОРІЯ ГЛОБАЛЬНА

Студії на пошану Андрія Кудряченка

Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 78.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000